

EDİTÖRLER
Prof.Dr. Selçuk İPEK
Prof.Dr. Cüneyt KILIÇ

SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL ARAŞTIRMALAR

EDİTÖRLER
Prof.Dr. Selçuk İPEK
Prof.Dr. Cüneyt KILIÇ

SOSYAL BİLİMLERDE
GÜNCEL ARAŞTIRMALAR

EKİN Basım Yayın Dağıtım
Şehrekliktli Mah. Cumhuriyet Cad.
Duraç Sk. No: 2 Osmangazi / BURSA
Tel.: (0224) 220 16 72 - 223 04 37
Fax: (0224) 223 41 12
e-mail: info@ekinayinevi.com

Sipariş
www.ekinkitap.com

ISBN: 978-625-7565-60-8

9 786257 565608

**T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ**

Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

**SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL
ARAŞTIRMALAR**

EDİTÖRLER

Prof.Dr. Selçuk İPEK
Prof.Dr. Cüneyt KILIÇ

 E K İ N
Basım Yayın Dağıtım

2021

© 2021 Ekin Yayınevi

Tüm hakları mahfuzdur. Bu kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 Sayılı Yasa'nın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan yayınevinin izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, özetlenemez, yayınlanamaz, depolanamaz.

Sertifika No: 48743

e_ISBN: 978-625-7565-60-8

Kapak Tasarımı: Aslı AYRANCI

EKİN Basım Yayın Dağıtım

Şehreküstü Mah. Cumhuriyet Cad.
Durak Sk. No: 2 Osmangazi / BURSA
Tel .: (0.224) 220 16 72 - 223 04 37
Fax.: (0.224) 223 41 12
e-mail: info@ekinyayinevi.com
www.ekinkitap.com

Kitapta yer alan bölümler 5-6 Temmuz 2021 tarihinde Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından düzenlenen ***Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansında*** sunumu yapılan çalışmaların genişletilmiş halleridir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	
İçindekiler	vi
TAKDİM	x
ÖNSÖZ/Editörden	xii
COVID-19 Salgın Döneminde Genç İşsizlikte Yaşanan Gelişmeler <i>Mehmet BÖLÜKBAŞ</i>	1
COVID-19 Pandemisinde Tarım Çalışanlarına Yönelik İş Sağlığı ve Güvenliği Politikaları <i>Sibel YALÇIN, Özgür TOPKAYA, Halim İŞSEVER</i>	10
İşkur İşbaşı Eğitim Programı 2017 Yılı Çanakkale İli Katılımcılarının Program Deneyimleri ve İstihdam Durumlarına Yönelik Bir Değerlendirme <i>Hayrettin KARACAN</i>	27
Genç İşsizliği Önlemede Üniversite Sanayi İşbirliği Uygulama Örneği: KEDS Akademi <i>Tamer ATABARUT, Sevgi KESİM GÜVEN, Aylın LÖLE</i>	55
Pandemi Sürecinde İşkur Pasif İşgücü Piyasası Faaliyetlerinin Çanakkale İli Özelinde Değerlendirilmesi <i>Hayrettin KARACAN</i>	69
İnsani Gelişmişlik Düzeyi ile Çocuk İstihdamı Arasındaki İlişkinin İş Sağlığı ve Güvenliği Bakımından İncelenmesi <i>Tufan ÖZTÜRK</i>	79
Dijital Pazarlamada Mobil Uygulama Mağazası Optimizasyonu: Apple App Store ve Google Play Uygulamaları <i>Erkan BİL</i>	85
Pazarlama Alanındaki Dijitalleşme Çalışmaları ve Türkiye'deki Fuar Düzenleyicilerinin Sanal Fuarlılığa Yatkınlıkları Üzerine Bir Araştırma <i>Orhan DUMAN, Mehmet Zahid ECEVİT</i>	94
Gençlerin Satın Alma Davranışlarında, Marka Güveni ve Marka Bağlılığı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma <i>Şehriban AYGÜN, Ahmet SARITAŞ</i>	104
İşletmelerin Sürdürülebilir Lojistik Öncelikleri ve Servis Sağlayıcıların Bu Önceliklere Dayalı Performansları: Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odasına Bağlı İşletmelerde AHP ve TOPSİS Modellerine Dayalı Bir Araştırma <i>Nurcan ALTUNTAŞ, İbrahim Müjdat BAŞARAN</i>	114
Kültürlerarası Yetkinliklerin Çok Uluslu Şirketler için Önemi ve Kültürlerarası Yetkin Liderler <i>Esra SARI, Tuncer ÖZDİL</i>	127
OECD Ülkelerinde Kurumsal Yönetimin Gelişmesinde Muhasebe ve Denetim Standartlarındaki Gelişimin Etkisinin Analizi <i>Ayşe ATILGAN SARIDOĞAN</i>	135
COVID-19'un ve Dijital Dönüşümün Muhasebe Mesleğine Etkileri <i>Esin YELGEN</i>	142
TFRS 15 – Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı Kapsamında Asıl-Vekil İlişkisi ve Bir Uygulama Örneği <i>Esin Nesrin CAN, Yasemin ACAR UĞURLU, Halil İbrahim KARAYILDIRIM</i>	152

COVID-19 Pandemi Sürecinin BİST 100 Endeks Getirisi Üzerindeki Etkisi <i>Esra DEMİREL , Ünzüle KURT</i>	164
Gelir Eşitsizliği ile Bebek Ölümleri ve Yaşam Beklentisi Arasındaki İlişki: Türkiye’de Gelir Eşitsizliği Hipotezi Geçerli Mi? <i>Ünzüle KURT, Gülistan CAN, Cüneyt KILIÇ</i>	174
Sürdürülebilir Kalkınma ve Ekonomik Özgürlükler İlişkisi <i>Mehmet BÖLÜKBAŞ</i>	186
Türkiye’de 1980 Sonrası Finansal Derinleşme ve İktisadi Büyüme İlişkisinin Analizi <i>İsmail Cem AY</i>	196
Terörizm Doğrudan Yabancı Yatırımları Etkiler mi? Panel Veri Analizi <i>Meral ÇABAŞ, Mustafa TORUN</i>	212
ABD-ÇİN Arasındaki Ticaret Savaşları Üzerine Ekonometrik Bir Analiz <i>Meral ÇABAŞ, Mustafa TORUN</i>	225
Üniversitelerin Sosyoekonomik Kalkınmaya Etkisinde Yönetici Algısı <i>Salih TOSUN, Hasan AZAZİ</i>	238
COVID-19 Pandemi Sürecinin Türkiye’de Bulunan Konteyner Limanlarına Etkisi <i>Metin YILDIRIM</i>	247
Uluslararası Politik Ekonomi’de Temel Yaklaşımlar: Realizm, Liberalizm ve Marksizm <i>Serkan AĞILLI</i>	257
Bilgi ve İletişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Vergilendirmeye Yansımaları: Türkiye Değerlendirmesi <i>İrem DİDİNMEZ</i>	262
OECD Ülkelerinde Kripto Varlıkların Vergilendirilmesine Yönelik Yaklaşımlar <i>Yasemin TAŞKIN, Müzeyyen Özlem ÇETİN</i>	277
Kamu İhalelerinde Temel İlkeler <i>Serkan IŞIK</i>	291
Türkiye’de 1946-1960 Döneminde Demokrasi-Siyasal Şiddet İkileminde Basın, Üniversiteler ve Sivil Toplum Kuruluşları <i>Ceren AVCİL</i>	301
Kamu Üniversitelerinin Rektör Atamalarına ve Örgütsel Yapılarına İlişkin Model Önerisi <i>Akın ERDEMİR</i>	311
Akademik Bilginin Kamu Yönetimi Süreçlerine Aktarımı <i>Hatice ALTUNOK, Fatma Gül GEDİKKAYA</i>	321
Çevresel Güvenlik Perspektifinde Ülke İncelemesi: Hindistan <i>Borahan GÜNVER</i>	329
Erken Cumhuriyet Dönemi Kadın Modernleşmesinde Basının Rolü: Şark Bülbülü ve Ses Kraliçesi Yarışmaları (1931) <i>Hümeyra TÜREDİ</i>	339
Victims of Forced Migration and Societal Peace: The Case of Syrian Citizens’ Forced Migration <i>Özgür TOPKAYA, Abdurrahman BENLİ</i>	349
The Sociology of Special Occasions: Revisiting The Concept of Cultural Capital in Popular Culture <i>İbrahim KARATAŞ</i>	357

Makinelerdeki Teknolojik Gelişmelerin Gürültü Düzeyi ve Dolaylı Olarak Psikososyal Risk Etmenleri Üzerine Etkileri <i>Güfte CANER AKIN</i>	374
COVID-19 Bağlamında Hobbes’u Yeniden Düşünmek: İnsan Doğası ve Özgürlük <i>Mesut Malik YAVUZ</i>	381
Küresel Teknolojik Gelişmelerin Başarılı Yaşlanmaya Etkileri <i>Cansu ALAYVAZ</i>	389
Küresel Salgın Döneminde Webinar Etkinliklerine Olan İlginin Google Trends Verileri ile Değerlendirilmesi: Türkiye, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri’ne Dair Bir Karşılaştırma <i>Funda CİVEK, Gürkan ULUSOY</i>	396
ERP As an Enterprise Information System: An Overview From Past to Today <i>Gülay EKREN</i>	412
Pandemide Artan Yaş Ayrımcılığının Sosyolojik ve Kültürel Boyutları <i>Tuğba AYDIN ÖZTÜRK</i>	424
Baltazzi Ailesinin 19. Yüzyıldaki Ticari Faaliyetleri <i>Cem ÇETİN</i>	429
Türkiye’de Gençlik Araştırmaları 2000-2019 <i>Gülden DEMİR</i>	440
Taşıyıcı Annelik, Öznesi Kadınlar ve Farklı Feminist Perspektifler <i>Sibel Ezgin AĞILLI</i>	452
Seyahatnameler, Gravürler, Minyatürler ve Resim Sanatında Geleneksel Osmanlı Hamam Kültürü ve Sürdürülebilirliği <i>Hülya KALYONCU</i>	463
Takıntılı Temizlik Davranışı ve Masumlar Apartmanı Dizisi <i>Doğa Deniz GÜLER, Aybike KAYGAÇ, Damla DURAN, Sena Berika ÇOBAN, Dilan YASAK, Melih SEVER</i>	484
Gastronomik Bir Ürün: Hatay Mutfağından Biberli Ekmek <i>Çağtay AKBIYIK, Abdullah BADEM</i>	496

TAKDİM

Dünyada ekonomik, sosyal, politik ve teknolojik alanlar başta olmak üzere pek çok alanda sürekli değişimler söz konusudur. Bu değişimler, bireyler, toplumlar, firmalar ve ülkeler üzerinde farklı kanallardan pek çok fırsat ve tehdidi de beraberinde getirmektedir.

Dünyada ekonomik, sosyal, politik ve teknolojik değişimlerin sebepleri ve sonuçlarının bilimsel bir çerçeveden analiz edilmesi mevcut değişimin dinamiklerinin daha sağlıklı anlaşılmasına, geleceğin daha sağlıklı öngörülmesine ve karar vericiler tarafından daha doğru politika ve stratejiler geliştirilmesine katkı yapacaktır.

Bu çerçevede, “Dünyada Ekonomik, Sosyal, Politik ve Teknolojik Gelişmeler ve Etkileri” olarak temasını belirlediğimiz, 5-6 Temmuz 2021 Tarihleri arasında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansı’nda sunulan tam metin bildiriye dayanılarak oluşturulan bu editöryal kitap, Sosyal Bilimlerde Güncel Sorunlar, Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar teması ile ilgili literatüre katkı yapmak için hazırlanmıştır.

Çalışmanın ortaya çıkmasında, eserleri ile destek veren bilim insanlarımıza, editöryal süreçte emeklerini esirgemeyen kıymetli Hocalarımız Prof.Dr. Selçuk İPEK, Prof.Dr. Cüneyt KILIÇ’a, emeği geçen diğer öğretim elemanlarımıza ve kitabın basılmasında titizlikle katkı veren Ekin Yayınevi yöneticileri ve çalışanlarına şükranlarımı sunuyorum. Çalışmanın ilgilenenlere faydalı olmasını ve toplumsal refahın artmasına katkı yapmasını temenni ediyorum.

Prof.Dr. Ercan SARIDOĞAN
Biga İİBF Dekanı

ÖNSÖZ

Akademik yaşama renk katan önemli faaliyetler arasında sempozyum, kongre, konferans gibi etkinlikler yer almaktadır. Bu tür etkinlikler belirli bilim alanlarında çalışan akademisyen ve araştırmacıların bir araya gelmelerine ve tartışmalarına imkan sağlamaktadır. Özellikle çalışma alanı olarak sosyal bilimler seçilmişse çok farklı konularda bildiri sunulması söz konusu olmaktadır.

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından 5-6 Temmuz 2021 tarihinde düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansında da bu bağlamda birçok bildiri sunulmuştur. Dünyada ekonomik, sosyal, politik ve teknolojik gelişmeler temalı konferansta sunulan bildiriler pek çok farklı konuya ışık tutacak mahiyettedir. Bu bildirilerin bazıları elinizdeki kitapta bulunmaktadır.

İçinde bulunduğumuz olağanüstü dönemde pandemi konusunda sağlık bilimleri alanında birçok çalışma yapılmakla birlikte, konu sosyal bilimler alanında da farklı boyutlarıyla ele alınabilmektedir. Kitapta güncel konu olarak Covid-19 salgınına yönelik yazıların yanı sıra çalışma ekonomisi, pazarlama, kalkınma, vergileme, kamu yönetimi ve diğer güncel konulara ilişkin olarak farklı üniversitelerde yer alan akademisyenler ve araştırmacılar tarafından hazırlanan kırkbeş konu yer almaktadır. Kitapta yer alan konular mümkün olduğunca birbirine yakın konular olarak gruplandırılmaya çalışılmıştır.

Kitapta yer alan çalışmalar dolayısıyla tüm yazarlara, desteklerinden dolayı Biga İİBF Dekanı Prof. Dr. Ercan SARIDOĞAN'a, kitabın yayına hazırlanmasında katkılarından dolayı Arş. Gör. Dr. Rıdvan ENGİN'e ve Ekin Yayınevi'ne çok teşekkür ederiz.

Kitabın okuyuculara faydalı olması dileğiyle.

Prof.Dr. Selçuk İPEK
Prof.Dr. Cüneyt KILIÇ
Eylül-2021

BİRİNCİ BÖLÜM

COVID-19 Salgın Döneminde Genç İşsizlikte Yaşanan Gelişmeler

Mehmet BÖLÜKBAŞ*

1. GİRİŞ

Çin'in Wuhan bölgesinde 2019 yılının sonlarına doğru ortaya çıkan ve kısa sürede dünyayı etkileyen koronavirüs hastalığı (Covid-19) 2020 yılında mutasyona uğrayarak ciddi bir yayılma hızı göstermiştir. Dünya Sağlık Örgütü'nün durumu pandemi olarak ilan etmesi ile önemi daha da anlaşılan Covid-19 virüsü yüksek vaka ve ölüm oranlarının oluşmasına da yol açmıştır. 2021 Ağustos ayı itibarıyla dünyadaki toplam vaka sayısı 206 milyon iken, toplam vefat sayısı ise ne yazık ki 4.34 milyona ulaşmıştır. Türkiye'de ise 2021 Ağustos ayı itibarıyla toplam vaka sayısı 6.02 milyon, vefat eden sayısı 52.703 kişidir[†].

Vaka ve ölüm sayılarındaki bu durumun yanı sıra Covid-19 salgını dünya ekonomisine ve ülke ekonomilerine de ciddi zararlar vermeye devam etmektedir. Salgınla birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan pek çok ülkede gerçekleşen ekonomik daralmalar halen sürmekte, üretim düzeyinde ve ekonomik faaliyetlerde önemli darboğazlar yaşanmaktadır. Salgınla mücadele kapsamında ülkelerin almış olduğu kapanma tedbirleri, ticari ve finansal kuruluşlara getirilen kısıtlamalar, eğitim, turizm, taşıma, lojistik ve genel anlamda hizmet sektöründeki ve sanayi sektöründeki salgın kaynaklı gerilemeler işgücü piyasalarında da salgının etkilerinin hissedilmesine yol açmıştır. Özellikle kapanmalar ve kısıtlamalar sonucu pek çok kişi işinden ayrılarak gelir kaybı yaşamak durumunda kalmıştır. Covid-19 salgınından henüz iş arayışında olan ve bir işi olmayan, kayıt dışı olarak çalışan ya da niteliksiz işlerde çalışan genç nüfusun da ciddi anlamda etkilendiği ifade edilebilir.

Genç nüfusun işsizliği hem dünya ekonomisinde hem de ülke ekonomilerinde önemle üzerinde durulan konular arasındadır. İşgücü piyasalarının kendine özgü bir takım sorunları, gençlerin iş beğenmemesi ya da mevcut işe uygun nitelikte genç nüfusun olmaması, genç nüfustaki işgücü arz artışına yeterli işgücü talebinin bulunmaması gibi problemler genç işsizliğin belirleyici nedenleri olarak ifade edilmektedir. Bu ve benzeri nedenler ile pek çok genç işsiz kalabilmekte ya da iş bulamadığı için kayıt dışı sektörlerde çalışabilmektedir.

Covid-19 salgını öncesinde yüksek düzeyde olan genç işsizlik salgınıla birlikte daha da yükselerek pek çok ülkede önemini koruyan bir makroekonomik sorun olmaya devam etmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) başta olmak üzere günümüzde pek çok kurum ve kuruluş genç işsizlik sorununa çözümler aramakta ve soruna ilişkin politika önerilerinde bulunmaktadır. ILO (2021d) raporlarında, genç nüfusun yetişkinlere oranla Covid-19 salgınından daha fazla etkilendiği ifade edilmekte, özellikle ne istihdamda ne de eğitim-öğretimde olmayan gençlerin payının yükseldiği belirtilmektedir. Raporda aynı zamanda bu durumun önlenemez boyutlara ulaşmaması için çeşitli eylem planlarına ihtiyaç duyulduğu ve gençlere istihdam imkanlarının verilmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Covid-19 salgını döneminde genç işsizlikte yaşanan gelişmelerin incelenmesinin yararlı olacağına inanılmaktadır. Bu kapsamda çalışmada Covid-19 salgını ile birlikte ortaya çıkan genç işsizlik gelişmelerine yer verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde genel olarak genç işsizlik konusuna, ikinci bölümde salgın dönemi öncesinde genç işsizlik gelişmelerine, üçüncü bölümde ise salgın dönemi genç işsizlik gelişmelerine yer verilmiştir. Çalışmanın tartışma ve sonuç bölümünde ise Covid-19 salgını dönemi ve genç işsizlik konusuna yönelik genel değerlendirmeye yer verilmiştir.

2. GENÇ İŞSİZLİK

Çalışma arzusuna ve çalışma gücüne sahip olarak iş arayan ve cari bir ücret düzeyini kabul ettiği halde iş bulamayan kişiler iktisat literatüründe işsiz olarak tanımlanırken, bu kavrama yaş unsurunun eklenmesi ile genç işsizlik kavramı ortaya çıkmaktadır. Birleşmiş Milletler, ILO, Dünya Bankası gibi kuruluşlar 15-24 yaş aralığındaki nüfusu genç nüfus olarak adlandırmakta ve bu yaş grubunda görülen işsizliği genç işsizliği olarak ifade etmektedir. Genç nüfusta görülen işsizliğin yüksek düzeylerde seyretmesi ve önlenememesi küresel ekonomi için temel sorunlardan biridir. Türkiye gibi genç nüfusun yoğun olduğu ülkelerde de bu sorun ekonomik büyüme, enflasyon, yoksulluk gibi pek çok makro ekonomik değişkeni olumsuz yönde etkileyebilmektedir. ILO (2021c) raporlarına göre, 2019 yılında dünya çapında 15-24 yaş arasındaki genç nüfus 1.273 milyardır. Bu nüfusun 429 milyonu istihdam edilmekte iken, 68 milyonu işsiz olarak belirtilmekte, geriye kalan 776 milyon ise istihdamda olmayan, iş aramayan ya da iş için uygun olmayan grupta yer almaktadır. Söz konusu rapor aynı zamanda dünya genelinde genç nüfusun %13'ünün aşırı yoksul, %17'sinin orta derecede yoksul ve %70'inin

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, mbolukbas@adu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9770-069X.

[†]Salgın istatistikleri Dünya Sağlık Örgütü (2021) ve T.C. Sağlık Bakanlığı'ndan (2021) edinilmiştir.

yoksul olmadığını vurgulamaktadır. Raporda gençler arasında kayıt dışı istihdam da en önemli sorunlardan birisi olarak değerlendirilmektedir. Nitekim genç nüfusun %23'ü kayıtlı istihdam konumunda iken, %77'si kayıt dışı olarak istihdam edilmektedir. Genç nüfusun çalışma şekillerine bakıldığında ise, %54'ünün ücretli ve maaşlı işçi olarak çalıştığı, %25'inin aile işlerine katkı sağladığı, %20'sinin kendi hesaplarına çalıştığı, %1'inin ise işveren olarak çalıştığı bilinmektedir.

Genç nüfustaki işsizlik düzeyinin incelenmesi literatürde oldukça eskiye dayanmaktadır. Konuya yönelik öncü çalışmalardan biri Clark ve Summers (1982) tarafından gerçekleştirilmiştir. Genç işsizliğin dinamiklerini inceledikleri çalışmalarında yazarlar işsizliğin dağılımı ve işgücü hareketliliği modellerini analiz ederek genç istihdam sorununun boyutlarını netleştirmeye çalışmışlardır. Clark ve Summers (1982) çalışmalarında yüksek işsizlik rakamlarının hem ekonomistler hem de politika yapımcılar için endişe kaynağı olduğunu belirtmişler ve gençler arasındaki yüksek işsizlik oranlarını iki görüş (geleneksel ve yeni görüş) doğrultusunda açıklamışlardır. Geleneksel görüşe göre açık bir pozisyonun olmayışı (uygun işin olmayışı) gençlerin iş bulma süresini uzatabilmektedir. Yeni görüşe göre ise istihdam konusundaki istikrarsız tutum (istihdamın sürekliliğinin sağlanamaması) genç işsizlik sorununun önemli nedenlerinden birisidir. Taş vd. (2018) ise gençlerin işgücü piyasasına ilk kez dâhil olmalarını, işgücü talep edenlerin gençler için oluşturduğu tutumunu, gençlerin kariyer hedeflerini ve buna dair beklentilerini, demografik unsurlara ve ücrete dayalı değişkenleri genç işsizliğe yönelik ortaya atılan yaklaşımlarda önemli unsurlar olarak değerlendirmektedirler. Konuya yönelik ilerleyen yıllarda yapılan çalışmalarda ise genç işsizliğin nedenlerine dair pek çok unsur üzerinde durulmuştur. Genç işsizliğin nedenleri ülkelere özgü olarak değişmekle birlikte genel olarak eğitim düzeyi ve eğitim sisteminden kaynaklı sorunlar, niteliksiz işgücü problemleri, sektörel ve bölgesel sorunlar, gençlerin işgücü piyasalarına dair deneyimsizlikleri ya da yeterli bilgiye sahip olamamaları, ekonomideki konjonktürel gelişmeler, ekonomik ve finansal krizler, ücret düzeylerinin beklenen düzeyde olmaması, işgücü piyasalarına dair sorunlar, kayıt dışı istihdamda ve yoksullukta görülen artışlar, teknolojik gelişmelerin emek gücüne duyulan ihtiyacı sınırlandırması genç işsizliği artıran faktörler olarak değerlendirilmektedir.

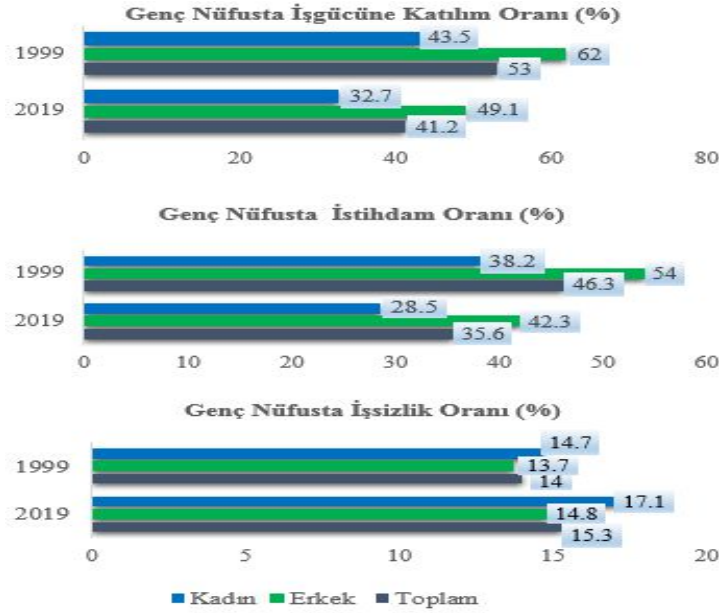
Genç nüfusun işsiz kalması ya da genç işsizliğin önlenememesi sadece ekonomik olarak değil sosyal açıdan da birtakım maliyetlerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmektedir. Genç yaşta iş bulma ümidinin kaybolması ya da uzun süren iş arama çabalarının sonuçsuz kalması gençleri olumsuz etkileyerek bir yandan yoksulluk, kayıt dışı istihdam, kırdan kente göçün artması gibi ekonomik sorunlara yol açarken, bir yandan intihar, suç, boşanma gibi sosyal sorunları da gündeme getirebilmektedir. Günümüzde gelişmekte olan ülkeler grubu başta olmak üzere pek çok ülke ve ülke grubunda, aynı zamanda dünya ekonomisinde özellikle son yıllarda genç işsizlik düzeyi önemli ölçüde artmaya devam etmektedir. Dünya Bankası'nın (2021) sunduğu verilere göre, dünya ekonomisinin genç işsizlik oranı 1991 yılında %10,8 iken, 2001 yılında %14'e, 2008 yılında yaşanan küresel finansal krizin ardından 2009 yılında %14,5'lere, 2019 yılında ise %15,3'e yükselmiştir. 15-24 yaş grubunda görülen işsizlik, yani genç işsizlik Türkiye ekonomisi için de en önemli ekonomik sorunlardan biri olarak değerlendirilebilir. Nitekim Dünya Bankası (2021) verilerine göre, 1990'lı yıllarda yaklaşık %13-15 dolaylarında olan Türkiye'deki genç işsizlik oranı, 2002 yılında %18,7'ye, 2009'da %22'lere kadar yükselmiş, küresel krizin ardından alınan önlemler ile bir süre azaltılmış da 2019 yılında oldukça yüksek bir düzeyde gerçekleşerek %24,6 seviyelerine ulaşmıştır. Bu açıdan bakıldığında genel işsizlik düzeyinin neredeyse iki katına ulaşan Türkiye'deki genç işsizlik, üzerinde durulması gereken en önemli makroekonomik sorunlardan biri olarak değerlendirilebilir. Genç işsizliğin hem dünya ekonomisinde hem de Türkiye ekonomisindeki bu durumu Covid-19 salgını ile birlikte daha da önemli hale gelmiştir. Salgından önce de iş bulmakta zorlanan ve işgücü piyasasına dahil olamayan pek çok genç salgınla birlikte ciddi sorunlar yaşamıştır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında ilk olarak Covid-19 salgın dönemi öncesinde dünyadaki ve Türkiye'deki genç işsizlik gelişmelerine yer verilmiş, ardından Covid-19 salgının genç işsizlikteki etkilerini görebilmek adına salgın döneminde dünyadaki ve Türkiye'deki genç işsizlik gelişmeleri çeşitli göstergeler yardımıyla sunulmuştur.

3. COVID-19 SALGIN DÖNEMİ ÖNCESİNDE GENÇ İŞSİZLİK GELİŞMELERİ

2019 yılının son dönemlerinde aniden ortaya çıkan ve küresel ekonomiyi zarara uğratarak para piyasaları, mali piyasalar, işgücü piyasaları, taşımacılık ve ulaştırma hizmetleri, turizm, dış ticaret gibi birçok alanı olumsuz şekilde etkileyen Covid-19 salgını üretim faaliyetlerinde ciddi durgunluklara yol açmıştır. Buna bağlı olarak özellikle işgücü piyasalarında iş kayıpları, iflaslar, çalışma şartlarında değişiklikler, iş bulamama ve ücretsiz izinlerin artması gibi sorunlar gündeme gelmiştir. Covid-19 salgını genç nüfusun işsizlik düzeyinde de belirleyici bir faktör olmuş ve salgın öncesi dönemde de yüksek olan genç işsizlik oranları salgınla birlikte daha yüksek seviyelere ulaşmıştır. Covid-19 salgın dönemindeki genç işsizlik gelişmelerinin daha iyi anlaşılabilmesi için çalışmanın bu kısmında salgın dönemi öncesinde dünyadaki ve Türkiye'deki genç işsizlik gelişmelerine yer verilmiştir.

Gençler için iş bulma imkânlarının oluşturulması, genç nüfustaki işsizliğin azaltılması, gençlerin kayıt dışı istihdam sorununun giderilerek kayıtlı istihdama yönlendirilmesi uluslararası kuruluşların ve politika yapımcıların hemfikir olduğu konular arasındadır. Günümüzde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde genç işsizlikle mücadele kapsamında bu konular üzerinde durmaktadır. ILO başta olmak üzere Dünya Bankası, Avrupa Birliği, OECD gibi kurumlar belirli dönemlerde çeşitli raporlar hazırlayarak genç nüfustaki işsizliğin azaltılmasına yönelik çalışmalar sürdürmekte, ülkelere özgü genç işsizlik sorunlarına çözüm amacıyla yeni istihdam politikaları ve gençlere yönelik iş fikirleri sunmaktadır. Genç

nüfusta görülen işsizlik yetişkin işsizliği ile kıyaslandığında oldukça yüksek düzeylerde seyreden bir genç işsizlik düzeyinin olduğu anlaşılmaktadır. Üstelik bu durum sadece gelişmekte olan ülkelerin değil dünya ekonomisinin öncelikli ekonomik sorunlarından birisidir. Aşağıda yer alan grafiklerde dünya ekonomisindeki genç nüfusa ait işgücü göstergeleri yer almaktadır.

Şekil 1. Dünya Ekonomisinde Genç Nüfusa Dair İşgücü Göstergeleri (%)

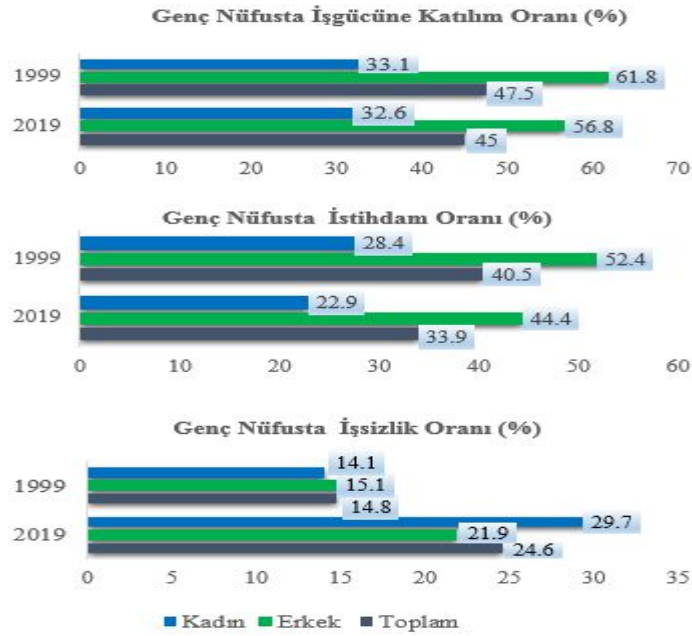
Kaynak: Dünya Bankası (2021)

Son dönemlerde genç nüfustaki istihdam oranlarının azaldığı ve işsizlik düzeyinin önemli ölçülerde arttığı bilinen bir gerçektir. Grafiklerden de izleneceği gibi dünya ekonomisinde gençlerin işgücüne katılım oranları ve istihdam oranı azalırken, genç nüfustaki işsizlik düzeyi artmaktadır. Dünya Bankası (2021) verilerine göre dünya ekonomisindeki toplam genç nüfusun işgücüne katılım oranı 1999 yılında %53 iken, bu oran 2019 yılında %41.2'ye gerilerken, gençlerin istihdam oranı 1999 yılında %46.3 iken, 2019 yılında %35.6 seviyesine düşmüştür. Genç nüfustaki işsizlik gelişmelerine bakıldığında ise 1999 yılında %14 olan dünya ekonomisindeki toplam genç işsizlik oranı 2019 yılında %15.3'e yükselmiştir. Genç nüfustaki işgücü göstergeleri cinsiyet durumuna göre incelendiğinde ise kadın ve erkek genç nüfus arasında önemli farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. 1999 yılında erkek genç nüfusun işgücüne katılım oranı %62 düzeyinde iken kadın genç nüfus işgücüne katılım oranı %43.5 seviyesindedir. 2019 yılında gelindiğinde erkek genç nüfusun işgücüne katılım oranı %49.1'e gerilemiş, kadın genç nüfusun işgücüne katılım oranı ise %32.7 olarak gerçekleşmiştir. Erkek ve kadın genç nüfustaki istihdam oranı arasındaki fark da oldukça belirgindir. 1999 yılında erkek genç nüfusun istihdam oranı %54 iken kadın genç nüfus istihdam oranı %38.2 olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında gelindiğinde ise hem erkek hem kadın genç nüfusun istihdam oranlarında azalma olduğu görülmektedir. İşgücüne katılım ve istihdam oranlarının yanı sıra erkek ve kadın genç nüfustaki işsizlik oranları da dikkat çekici görünmektedir. Nitekim 1999 yılında %13.7 olan erkek genç işsizlik oranı 2019 yılında %14.8 yükselmiş, 1999 yılında %14.7 olan kadın genç işsizlik oranı ise 2019 yılında önemli ölçüde artarak %17.1 seviyesine yükselmiştir.

Dünya ekonomisinde genç işsizliğin önceki yıllara kıyasla son dönemlerdeki bu artışı genç işsizlikle mücadelenin sürekli gündemde yer almasını sağlamakta ve genç işsizlik konulu çalışmaların sık yapılmasını beraberinde getirmektedir. Genç işsizlikle ilgili yapılan çalışmaların bazılarında genç nüfusun çalışma koşullarının her geçen gün zorlaştığına, kayıt dışılığın arttığına ve gençlerin riskli sektörlerde çalıştıklarına da değinilmektedir. ILO (2021b) raporlarına göre, Covid-19 salgını öncesi dönemde yaklaşık 178 milyon genç nüfus salgının önemli ölçüde etkilediği "yüksek riskli" olarak tanımlanan sektörlerde çalışmaktadır. Bu yüksek riskli sektörler, toptan ve perakende ticaret alanları, üretim faaliyetinde bulunan işletmeler, ticari ve iktisadi faaliyet gerçekleştiren alanlar, konaklama ve yemek hizmetleri sektörleri olarak bilinmektedir. Söz konusu raporda ayrıca genç nüfusun bu sektörlerde yetişkinlere göre daha fazla yer aldığı ifade edilmekte ve dünyadaki genç işçilerin neredeyse %77'sinin kayıt dışı olarak istihdam edildiği belirtilmektedir.

Dünya ekonomisinde genç nüfustaki bu gelişmelere benzer gelişmeler Türkiye ekonomisi için de benzer düzeydedir. Aşağıda yer alan şekil Türkiye ekonomisinde genç nüfusa dair işgücü göstergelerini sunmaktadır.

Şekil 2. Türkiye Ekonomisinde Genç Nüfusa Dair İşgücü Göstergeleri (%)

Kaynak: Dünya Bankası (2021)

Dünya Bankası (2021) verilerine göre Türkiye ekonomisindeki toplam genç nüfusun işgücüne katılım oranı 1999 yılında %47.5 olarak gerçekleşirken, erkek ve kadın genç nüfusun işgücüne katılım oranı 1999 yılında sırasıyla %61.8 ve %33.1 olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılına gelindiğinde genç nüfusun işgücüne katılım oranlarında düşüşlerin olduğu anlaşılmaktadır. Toplam, erkek ve kadın genç nüfusun işgücüne katılım oranları 2019 yılında Türkiye ekonomisinde sırasıyla %45, %56.8 ve %32.6 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de genç nüfusun istihdam oranlarında da yıllara göre farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1999 yılında toplam genç nüfustaki istihdam oranı %40.5 iken 2019 yılında %33.9 olarak gerçekleşmiştir. Toplam genç nüfusun istihdam oranındaki bu gerileme erkek ve kadın genç nüfus için de geçerli görünmektedir. Diğer yandan Türkiye ekonomisinde genç nüfusun işsizlik oranları da 2019 yılında 1999 yılına kıyasla önemli ölçüde yükselmiştir. 1999 yılında %14.8 olan toplam genç işsizlik oranı 2019 yılında %24.6 olarak, 1999 yılında sırasıyla %15.1 ve %14.1 olan erkek ve kadın genç işsizlik oranları da 2019 yılında yine sırasıyla %21.9 ve %29.7 olarak gerçekleşmiştir.

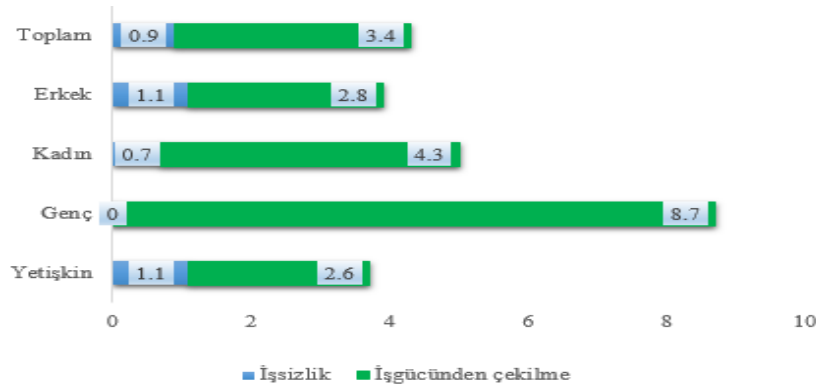
Hem dünya ekonomisindeki hem de Türkiye ekonomisindeki genç nüfus işgücü göstergelerine dayanarak Covid-19 salgın döneminden önce yüksek genç işsizlik düzeylerinin görüldüğü, genç nüfustaki işgücüne katılımın ve istihdam oranlarının da düşük seviyelerde olduğu ifade edilebilir.

4. COVID-19 SALGIN DÖNEMİNDE GENÇ İŞSİZLİK GELİŞMELERİ

Covid-19 salgınının uzunca bir süre devam etmesi küresel düzeyde işgücü piyasalarını önemli ölçüde etkilemiştir. ILO ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından sunulan çalışma raporları salgın döneminde ekonomik faaliyetlerdeki durgunluklara dikkat çekmekte ve buna bağlı olarak ortaya çıkan işsizlik artışları, istihdam kayıpları ve kayıtdışılık düzeyinin artması gibi sorunlar üzerinde durmaktadırlar. Salgın döneminde genç nüfus da en çok etkilenen gruplar arasındadır. Covid-19 salgınının genç nüfus üzerindeki etkisini izleyebilmek adına çalışmanın bu kısmında öncelikle dünya ekonomisinde ardından da Türkiye ekonomisinde Covid-19 salgın dönemindeki genç işsizlik gelişmelerine yer verilmiştir.

4.1. Salgın Döneminde Dünyada Genç İşsizlik Gelişmeleri

Covid-19 salgını ile birlikte gençlerin işgücü piyasalarındaki durumu önemli hale gelmiştir. Salgın öncesi dönemde zaten yüksek düzeyde olan dünya ekonomisindeki genç işsizlik oranları salgınla birlikte daha da yükselmiştir. Salgın döneminde işini kaybedenler ve iş bulamayan nüfusta gençlerin payı yetişkinlere oranla daha fazla görünmektedir. Gençler arasında da kadın genç nüfusun işsizliği erkek genç nüfusun işsizliğine oranla daha fazladır. Aşağıda yer alan grafik Covid-19 salgın döneminde dünya ekonomisindeki 2020 yılında işsizlik ve işgücünden çekilme sonucu oluşan istihdam kayıplarını cinsiyete ve yaş grubuna göre göstermektedir.

Şekil 3. 2020 Yılında Dünya Ekonomisindeki İşsizlik ve İşgücünden Çekilme Düzeyleri (%)

Kaynak: ILO (2021a)

Grafikten anlaşılacağı gibi 2020 yılında yaşanan Covid-19 salgınından genç nüfus önemli ölçüde etkilenmiştir. 25 yaş ve üstü yetişkinlerde işgücünden çekilme %2.6 düzeyinde iken, 15-24 yaş grubundaki gençlerde bu oran %8.7 düzeyindedir. İşgücünden çekilmeler cinsiyete göre değerlendirildiğinde ise kadınların erkeklerden daha fazla etkilendiği anlaşılmaktadır. İşgücünden çekilme ve işsizlik (işgücünden çekilme+işsizlik) sonucu oluşan istihdam kayıplarına bakıldığında ise 2020 yılında dünya genelinde en büyük istihdam kaybının maalesef genç nüfusta olduğu (% 8.7) görülmektedir. Bununla birlikte istihdam kaybı kadınlarda %5, erkeklerde %3.9, yetişkinlerde %3.7 ve dünya genel toplamında ise %4.3 olarak izlenmektedir. Bu değerler salgın döneminde gençlerin yeni bir işe giremediğini, iş bulamadığını ve hatta işgücü piyasasından uzaklaştığını göstermekle birlikte genç nüfustaki yoksulluk düzeyinin arttığı konusunda da fikir vermektedir.

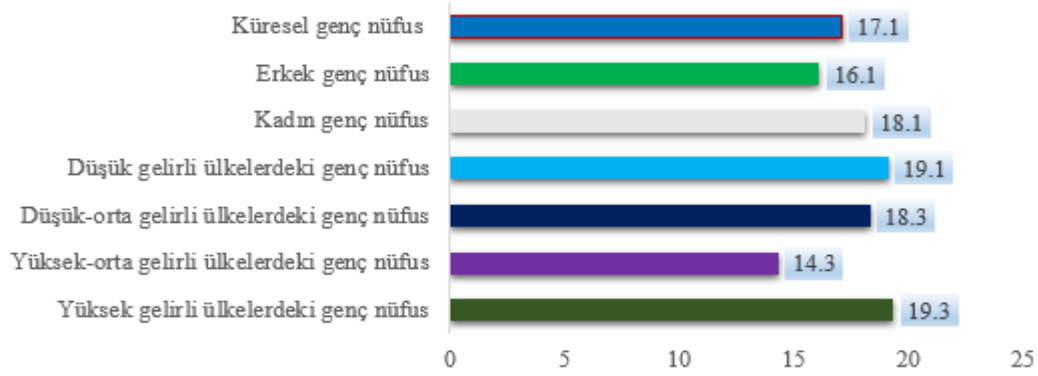
Covid-19 salgın döneminde istihdamda, işgücüne katılımda ve işsizlikte görülen gerilemeler dünya ekonomisinde ve gelir durumuna göre ülke gruplarında farklılaşmaktadır. ILO (2021a) tarafından hazırlanan raporda dünya ekonomisinde salgın döneminde (2020 yılında) 2019 yılına kıyasla 39 milyon istihdam kaybı, 40 milyon işgücüne katılım kaybı ve 0.7 milyon işsizlik farkının olduğu belirtilmektedir. Salgın döneminde işgücü piyasalarındaki gelişmeler aşağıda yer alan tabloda ayrıntılı olarak gösterilmektedir.

Tablo 1. Covid-19 Salgın Döneminde Dünya İşgücü Piyasasında Genç İşsizlik Gelişmeleri (%)

	İstihdam		İşgücüne Katılım Oranı		İşsizlik	
	Milyon	%	Milyon	%	Milyon	%
Dünya	-39	-3.4	-40	-3.4	-0.7	1.0
Düşük Gelirli Ülkeler	-2.4	-3.0	-2	-2.8	0.3	0.8
Düşük-Orta Gelirli Ülkeler	-19	3.8	-22	-4.4	-3	0.2
Üst-Orta Gelirli Ülkeler	-13	3.0	-13	-3.0	-0.2	1.1
Yüksek Gelirli Ülkeler	-5	-3.2	-3	-1.7	2.1	3.9

Kaynak: ILO (2021a)

Tablodaki veriler doğrultusunda Covid-19 salgın döneminde 2019 yılına kıyasla düşük-orta gelirli ülkelerde genç işsizlik farkının -3 milyon iken, gençlerdeki istihdam farkı -19 milyon ve genç nüfustaki işgücüne katılım farkı -22 milyondur. Buna dayanarak salgın döneminde düşük-orta gelirli ülkelerdeki genç nüfusun önemli ölçüde etkilendiği söylenebilmektedir. Diğer yandan 2019 yılına kıyasla 2020 yılında istihdam farkı yüksek gelirli ülkelerde -5 milyon, üst-orta gelirli ülkelerde -13 milyon, düşük gelirli ülkelerde ise -2.4 milyondur. İşgücüne katılımdaki fark açısından değerlendirildiğinde ise 2019 yılına kıyasla 2020 yılında işgücüne katılım farkı yüksek gelirli ülkelerde -3 milyon, üst-orta gelirli ülkelerde -13 milyon, düşük gelirli ülkelerde ise -2 milyondur.

Şekil 4. Covid-19 Salgın Döneminin Başlarında İşlerini Kaybeden Genç Nüfus (%)

Kaynak: ILO (2021b)

Yukarıda yer alan grafik, 18-29 yaş aralığındaki genç nüfusun Covid-19 döneminde yaşadığı işsizlik sorunları üzerinde küresel bir anket düzenleyen ILO'nun (2021b) aktardığı bilgiler doğrultusunda hazırlanmıştır. Buna göre, Covid-19 salgın döneminin başlarında küresel genç nüfusun işlerini kaybetme oranı %17.1 iken, bu oran erkek genç nüfusta %16.1, kadın genç nüfusta ise %18.1 şeklindedir. Ülke grupları açısından değerlendirildiğinde ise, yüksek gelirli ülkelerdeki genç nüfusun salgın döneminin başlarında önemli ölçüde (%19.3) iş kaybı durumu ile karşı karşıya kaldığı ifade edilebilmektedir. Bununla birlikte düşük gelirli ve düşük-orta gelirli ülkelerde genç nüfus sırasıyla %19.1 ve %18.3 gibi yüksek bir oranla iş kaybı yaşamıştır.

Sonuç olarak Covid-19 salgın döneminde özellikle 2020 yılının ikinci yarısında pek çok ülke grubunda ve küresel ekonomide genç nüfustaki işsizlik düzeyi yetişkin nüfusa oranla önemli ölçüde yükselmiştir. Genç nüfus içinde de özellikle kadın genç nüfusta görülen istihdam kayıpları ve işsizlik artışları dikkat çekici düzeydedir. Buna dayanarak gençlerin salgının ekonomik etkilerine daha fazla maruz kaldığı ve savunmasız yakalandığı ifade edilebilmektedir. ILO (2021d) raporlarına göre ise bu durumun üç temel sebebi bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır;

- Yeni iş arayanların büyük çoğunluğu genç nüfustan oluşmaktadır.
- Gençlerin işten çıkarılması daha kolay olabilmekte ve istihdam biçimleri yetişkinlere oranla daha az korunan sektörlerde olabilmektedir.
- Özellikle serbest meslek sahibi olan genç nüfus belli bir mali kaynağa sahip olmadıkları için ortaya çıkan krizin etkilerini daha savunmasız biçimde karşılamaktadır.

Covid-19 salgının en çok etkilediği hizmet, turizm, ulaşım, konaklama ve perakende gibi sektörlerde kayıt dışı olarak istihdam edilen genç nüfusun durumu da bir diğer önemli sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Salgın döneminde yüksek riskli olarak adlandırılacak bu sektörlerde çalışan genç nüfusun düzeyinin yetişkinlere oranla daha fazla olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda aşağıda yer alan tablo Covid-19 salgınından en çok etkilenen sektörlerde kayıt dışı olarak çalışan genç ve yetişkin nüfusun düzeylerini dünya ekonomisi ve ülke grupları bazında göstermektedir.

Tablo 2. Covid-19 Salgınından En Çok Etkilenen Sektörlerde Kayıtdışı Olarak İstihdam Edilen Genç ve Yetişkinlerin Risk Durumuna Göre Oranı (%)

		Yüksek Risk (%)	Düşük Risk (%)
Dünya	Genç (15-24)	40	5
	Yetişki (25 +)	35	7
Düşük Gelirli Ülkeler	Genç (15-24)	18	2
	Yetişki (25 +)	20	3
Düşük-Orta Gelirli Ülkeler	Genç (15-24)	35	4
	Yetişki (25 +)	31	4
Üst-Orta Gelirli Ülkeler	Genç (15-24)	59	6
	Yetişki (25 +)	50	9
Üst-Orta Gelirli Ülkeler	Genç (15-24)	44	21
	Yetişki (25 +)	33	25

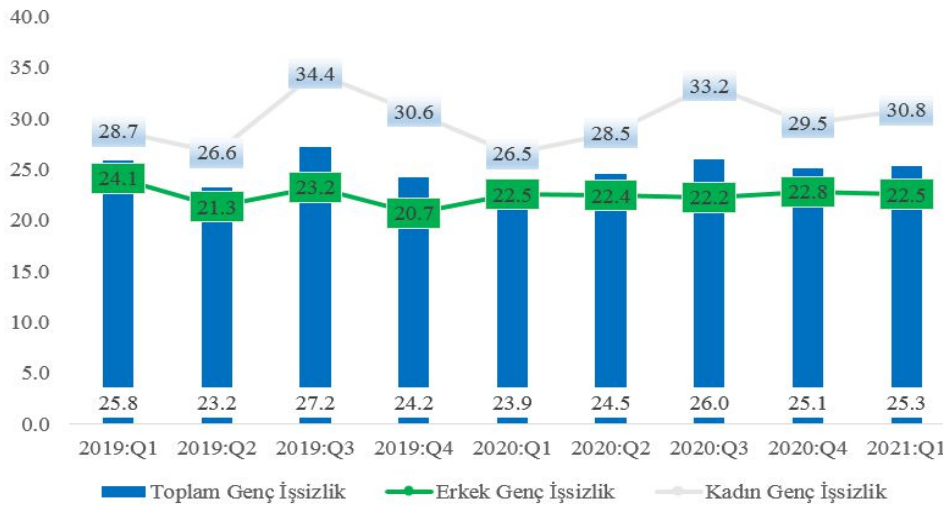
Kaynak: ILO (2021b)

Tablodan izlenebileceği gibi dünya ekonomisindeki genç nüfusun %40'u yüksek riskli sektörde iken, yetişkinlerde bu oran %35 düzeyindedir. Düşük risk açısından bakıldığında da dünya ekonomisinde yetişkinlerin %7'sinin düşük riskli sektörlerde, gençlerin ise sadece %5'inin düşük riskli işlerde çalıştığı söylenebilmektedir. Ülke grupları açısından değerlendirildiğinde ise yüksek riskli sektörlerde çalışan genç nüfusun oranı düşük gelirli ülkelerde %18, düşük-orta gelirli ülkelerde %35, yüksek-orta gelirli ülkelerde %59, yüksek gelirli ülkelerde ise %44 düzeyindedir. Salgın döneminde dünya ekonomisindeki genç işsizlikte yaşanan bu gelişmeler Türkiye ekonomisinde de benzer biçimde gerçekleşmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında salgın döneminde Türkiye'de genç işsizlik gelişmelerine yer verilmiştir.

4.2. Salgın Döneminde Türkiye'de Genç İşsizlik Gelişmeleri

Türkiye ekonomisine özgü temel sorunlardan birisi işgücünü arz edenlerin büyük ölçüde genç nüfustan oluşması ve bu genç nüfusta da nitelikli kişi sayısının az olmasıdır. Bununla birlikte gençlere yönelik iş alanlarının kısıtlı olması, mevcut işlerin deneyim gerektiriyor olması, eğitim sistemi ve işgücü piyasaları arasındaki uyumsuzluk gibi sorunlar da ülke ekonomisinde gençlerin iş bulamayışını açıklayabilecek faktörlerdir. Özellikle ülkede yaşanan konjonktürel dalgalanmaların veya ekonomik-finansal krizlerin ardından yükselişe geçen genç işsizliğin önlenmesi konusunda çeşitli istihdam politikaları uygulanıyor olsa da diğer gelişmekte olan ülkelere kıyasla Türkiye ekonomisindeki genç işsizlik sorunu önemle üzerinde durulması gereken bir konudur.

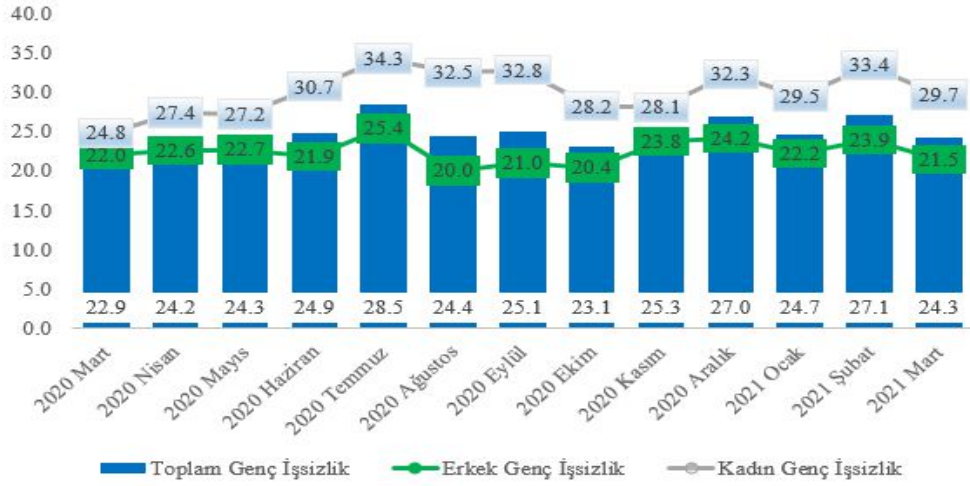
Covid-19 salgını ile birlikte daha da önemli bir sorun haline gelen Türkiye ekonomisindeki genç işsizliğin mevcut durumu endişe verici düzeydedir. Daha önce de belirtildiği gibi salgın öncesi dönemde yüksek olan genç işsizlik, salgınla birlikte gerek düşük gelirli ülkelerde, gerek yüksek gelirli ülkelerde ve de genel olarak dünya ekonomisinde daha da yükselmiştir. Özellikle ILO'nun çabaları ile genç nüfustaki işsizlik sorununa çözümler aranmakta ve buna yönelik çeşitli istihdam politikaları oluşturulmaktadır. Türkiye ekonomisinde de durum farklı değildir. Salgın öncesi dönemde zaten yüksek olan genç işsizlik salgınla birlikte daha da yükselmiştir. Aşağıda yer alan şekillerde Türkiye ekonomisindeki genç işsizlik gelişmelerine yer verilmiştir.

Şekil 5. Türkiye'de Genç İşsizlik Gelişmeleri (%)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (2021)

Şekilden izlenebileceği üzere Covid-19 salgınının başlamasından önce de Türkiye ekonomisinde toplam genç işsizlik düzeyi oldukça yüksektir. 2019:Q1 döneminde %25.8 olan toplam genç işsizlik, 2019:Q3 döneminde %27.2'ye kadar yükselmiştir. Toplam genç işsizlik düzeyi salgının Türkiye ekonomisinde başladığı 2020 yılında %26'lara kadar yükselmiştir. Genç işsizlikteki durum cinsiyete göre değerlendirildiğinde ise kadın genç işsizlik oranlarının erkek genç işsizlik oranlarına kıyasla oldukça yüksek olduğu görülmektedir. 2019 yılında ortalama %30'larda olan kadın genç işsizlik oranı salgınla birlikte yükselişe geçerek %33.2'ye kadar ulaşmış, 2021:Q1 döneminde %30.8 olarak gerçekleşmiştir. Erkek genç işsizlikte ise 2019 yılında ortalama %22 olan genç işsizlik oranı, 2020 yılı boyunca neredeyse değişmeyerek %22'ler düzeyinde kalmıştır.

Şekil 6 Türkiye’de Salgın Döneminde Genç İşsizlik Gelişmeleri (%)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (2021)

Şekil 6’da ise salgın döneminde Türkiye ekonomisindeki genç işsizlik gelişmeleri aylar bazında gösterilmektedir. Salgının Türkiye’de başladığı 2020 Mart ayında %22.9 olan toplam genç işsizlik oranı 2020 Temmuz ayında %28.5’e, 2020 Aralık ayında %27’ye ve 2021 Şubat ayında ise %27.1’e kadar yükselmiştir. Salgın döneminde kadın genç işsizlik oranı da 2020 Mart ayında %24.8 iken, 2020 Temmuz ayında %34.3’e, 2020 Aralık ayında %32.3’e ve 2021 Şubat ayında %33.4’e kadar artmıştır. Erkek genç işsizlikte ise kadın genç işsizliğe kıyasla daha iyimser bir durum olduğu izlenmektedir. 2020 Mart ayında %22 olan erkek genç işsizlik oranı 2020 Temmuz ayında %25.4’e kadar yükselmiş, 2020 Temmuz ayından 2020 Ekim ayına kadar bir miktar toparlanma gerçekleşmişse de 2020 Aralık ayında yeniden yükselişe geçerek %24’ler düzeyini görmüştür.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada Covid-19 salgın döneminde genç işsizlik gelişmeleri incelenmektedir. Covid-19 salgın öncesi dönemde zaten yüksek düzeyde olan genç işsizlik salgınla birlikte daha da yükselerek dünya ekonomisindeki öncelikli makroekonomik sorunlardan biri olmaya devam etmiştir. Covid-19 döneminde genç nüfusun işgücü piyasasındaki durumuna yönelik pek çok ILO raporu yayınlanmıştır. Bu raporlardan elde edilen bazı bilgiler şu şekilde sıralanabilir;

- ILO (2021c) raporlarına göre, 2019 yılında dünya çapında 15-24 yaş arasındaki genç nüfus 1.273 milyardır. Bu nüfusun 429 milyonu istihdam ediliyorken, 68 milyonu işsiz, 776 milyon ise istihdamda olmayan, iş aramayan ya da iş için uygun olmayan gruptadır. Söz konusu raporda aynı zamanda dünya genelinde genç nüfusun %13’ünün aşırı yoksul, %17’sinin orta derecede yoksul ve %70’inin yoksul olmadığı belirtilmekte, genç nüfusun %23’ünün kayıtlı istihdam konumunda olduğu, %77’sinin ise kayıt dışı olarak istihdam edildiği ifade edilmektedir.
- ILO (2021b) raporlarına göre, Covid-19 salgını öncesi dönemde yaklaşık 178 milyon genç nüfus salgının önemli ölçüde etkilediği “yüksek riskli” olarak tanımlanan sektörlerde çalışmaktadır. Bu yüksek riskli sektörler, toptan ve perakende ticaret alanları, üretim faaliyetinde bulunan işletmeler, ticari ve iktisadi faaliyet gerçekleştiren alanlar, konaklama ve yemek hizmetleri sektörleri olarak bilinmektedir. Söz konusu raporda ayrıca genç nüfusun bu sektörlerde yetişkinlere göre daha fazla yer aldığı ifade edilmekte ve dünyadaki genç işçilerin neredeyse %77’sinin kayıt dışı olarak istihdam edildiği belirtilmektedir.
- ILO (2021d) raporlarında, genç nüfusun yetişkinlere oranla Covid-19 salgınından daha fazla etkilendiği ifade edilmekte, özellikle ne istihdamda ne de eğitim-öğretimde olmayan gençlerin payının yükseldiği belirtilmektedir. Raporda aynı zamanda bu durumun önlenemez boyutlara ulaşmaması için çeşitli eylem planlarına ihtiyaç duyulduğu ve gençlere istihdam imkanlarının verilmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır.
- ILO (2021a) 2020 yılında dünya genelinde en büyük istihdam kaybının maalesef genç nüfusta olduğu (% 8.7) görülmektedir. Bununla birlikte istihdam kaybı kadınlarda %5, erkeklerde %3.9, yetişkinlerde %3.7 ve dünya genel toplamında ise %4.3 olarak izlenmektedir.

- ILO (2021a) tarafından hazırlanan raporda dünya ekonomisinde salgın döneminde (2020 yılında) 2019 yılına kıyasla 39 milyon istihdam kaybı, 40 milyon şgücüne katılım kaybı ve 0.7 milyon işsizlik farkının oluştuğu belirtilmektedir.

ILO tarafından sunulan bu raporlardan anlaşılacağı üzere Covid-19 salgını genç nüfusun işsizlik ve istihdam düzeylerini olumsuz biçimde etkileyerek gençlerin gelir kayıpları yaşamasına ve buna bağlı olarak ekonomik ve sosyal sorunlara maruz kalmasına yol açmıştır. Dünya ekonomisindeki bu durum Türkiye ekonomisi için de geçerlidir. Türkiye ekonomisinde salgın öncesi oldukça yüksek düzeyde olan genç işsizlik salgınla birlikte çok daha yükselmiştir. Bu kapsamda özellikle gençlere yönelik politika müdahalelerinin yapılması acil ve önemli görünmektedir. Genç nüfusa yönelik yeni iş imkanlarının oluşturulması, mevcut iş koşullarının ve ücret düzeylerinin iyileştirilmesi, yapısal ve kapsayıcı politikalarla etkin bir istihdam ağının oluşturulması, gençlerin nitelikli işgücü olarak yetişmelerinin sağlanması ve buna yönelik eğitim sisteminin oluşturulması Covid-19 salgının genç nüfus üzerindeki olumsuz etkilerinin giderilmesi için gerekli olabilecek önlemler olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte özellikle kayıt dışı sektörde çalışan genç nüfusun kayıtlı sektörlere doğru kaydırılması ve üretkenliğin artırılması amacıyla da çeşitli politik adımların gerekli olduğu da söylenebilmektedir.

KAYNAKÇA

- CLARK, K. B. & SUMMERS, L. H. (1982). "The Dynamics of Youth Unemployment" in The Youth Labor Market Problem: Its Nature, Causes and Consequences, Freeman, R. B. & Wise, D. A. (eds). University of Chicago Press, 199-234.
- DÜNYA BANKASI (2021). "World Bank Open Data", <https://data.worldbank.org/>, 13.06.2021.
- DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ (2021). "Covid-19 Statistics", <https://www.who.int/> 16.07.2021
- ILO (2021a). "ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work. Seventh Edition Updated Estimates and Analysis", https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf 13.06.2021
- ILO (2021b). "ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work. Fourth Edition Updated Estimates and Analysis", https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_745963.pdf 13.06.2021
- ILO (2021c). "Global Employment Trends for Youth 2020 Technology and the Future of Jobs", https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_737648.pdf 12.06.2021
- ILO (2021d). "An Update on the Youth Labour Market Impact of the COVID-19 Crisis", https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/briefingnote/wcms_795479.pdf 12.06.2021
- TAŞ, H. Y. & KÜÇÜKOĞLU, M. & DEMİRDÖĞMEZ, M. (2018). "Türkiye'de Genç İşsizliği Sorunu ve Alternatif Çözüm Önerileri", Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 7(18): 279-294.
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (2021). "İstihdam, İşsizlik ve Ücret", <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1> 12.06.2021
- T.C. SAĞLIK BAKANLIĞI (2021). "Covid-19 Bilgilendirme Platformu", <https://covid19.saglik.gov.tr/> 16.07.2021

İKİNCİ BÖLÜM

COVID-19 Pandemisinde Tarım Çalışanlarına Yönelik İş Sağlığı ve Güvenliği Politikaları

Sibel YALÇIN*, Özgür TOPKAYA**, Halim İŞSEVER***

1. GİRİŞ

Tarım sektörü Dünyada ve Türkiye’de en önemli çalışma alanlarından birisidir. Tarım sektörünün diğer sektörlere göre bazı farklılıkları bulunmaktadır. İş kazaları ve meslek hastalıkları açısından bu sektörün kendine has özellikleri mevcuttur. Son yıllarda hem Dünyada hem de Türkiye’de Tarımda İş Sağlığı ve Güvenliği (TİSG) uygulamaları artmaya başlamıştır. Bu uygulamaların amacı, tarımda çalışanların hastalık ve erken ölümlerinin önlenmesi için çalışma ortamındaki risklerin tespit edilmesi, yok edilmesi, azaltılması, riskin ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığı durumlarda da etkileşimi azaltacak önlemlerin alınmasını kapsamaktadır. Güvenli ve sürdürülebilir gıda üretimi, ancak tarımda çalışanların sağlığının, güvenliğinin ve refahının artırılmasıyla mümkündür. Çalışma ortamında yaralanma ve ölüm sayısının yüksek olduğu mesleklerden birisi de tarım işleridir. Bu nedenle, dünyada tehlikeli iş kollarından birisi olarak kabul edilmektedir (TİSG Çalıştay Raporu 2015, I. Tarım Sağlığı ve Güvenliği Sempozyumu Çevresel ve Mesleki Riskler 2012, ÇSGB 2017).

Tarım çalışanlarının önemli bir kısmı küçük ölçekli aile tipi işletmelerde ve kendi hesabına çalışan olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Literatür incelendiğinde bu durumun ülkelerin gelişmişlik düzeyleriyle de çok ilişkili olmadığı, Amerika, Norveç, Fransa gibi pek çok gelişmiş ülkede de özellikle bölgesel olarak yaygın şekilde aile tipi Tarım ve Orman uygulamalarının devam ettirildiği gözlenmektedir (Marescaux vd., 2016; Kearney vd., 2014; Kearney vd., 2016; Kearney vd., 2015). Yapılan çalışmalarda özellikle tarım iş kollarına göre farklılıklar gösterse de genel olarak çiftçilerin sağlık risklerinin farkında olmalarına rağmen kişisel koruyucu (KK) kullanmadıkları, çalışma ortamlarında mevcut biyolojik, fiziksel ve kimyasal risk faktörlerinden kaynaklanan çeşitli sağlık sorunlarıyla karşılaştıkları bildirilmiştir (Kearney vd., 2016; Kearney vd., 2015). Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde de durum benzerlik göstermekle birlikte, ülkemizde çiftçilerle yapılan bölgesel çalışmalar sınırlı sayıdadır (Cevizci vd., 2015; Cevizci vd., 2014; Cevizci ve Bakar 2012; Şahin vd., 2010; Kalıpcı vd., 2011). Bu çalışmalara göre çiftçilerin çalışma ortamlarında mevcut biyolojik, fiziksel, kimyasal ve psiko-sosyal risk faktörlerini bilmedikleri, KK’ları kullanmadıkları görülmektedir.

Tüm dünyayı 2020 yılından itibaren etkisi altına alan COVID-19 Pandemisi sosyo ekonomik yaşamı derinden sarsmaktadır. Karantina tedbirleri, sosyal mesafe kuralları ve sosyal izolasyon süreci sadece toplumsal yaşamda yürütülen birtakım faaliyetlerde değil fakat aynı zamanda ekonomik faaliyetlerde de kesintilere yol açmaktadır. Ekonomik duraksama olarak tabir edilen bu durum bir tür ekonomik kriz olarak üretim çıktı seviyelerinde kendisini göstermektedir. Bu tarz bir ekonomik şok önceki ekonomik krizlerden söz gelimi 2007/2008, Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşı krizlerinden daha hızlı ve muhtemelen daha kapsamlı olarak ortaya çıkmaktadır (Kerr, 2020:226; Elleby vd., 2020). Ekonomik büyüme Pandemi sürecinde birkaç sektörde yürütülen faaliyetlere göre belirlenmektedir. Bu sektörlerden bir tanesi tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörüdür. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’nin gıda ihtiyacını karşılamak üzere tarımsal faaliyetlerde herhangi bir kesinti uygulanmamaktadır. Tarım sektörünün Pandemi sürecinde stratejik bir sektör olduğu görülmektedir. Özellikle uzun vadede sektörde önemli bir büyümenin olacağı öngörülmektedir. Zira tüm dünyada özellikle gıda ithalatında bulunan ülkeler kendi yiyecek arz oranlarını yükseltmek için bir takım tedbirlerle tarım sektörünü desteklemek durumunda kalacaklardır. Bu durum tarımsal değer zincirinde yeni fırsatların ortaya çıkmasını sağlayacaktır (Kurth ve diğ., 2020). Gelecek açısından Pandemi sürecinde sektörün stratejik değerinin artması tarım çalışanlarının karşı karşıya kaldıkları sorunların da irdelenmesini gündeme getirmektedir.

Çalışmada COVID-19 pandemisi devam ederken sağlık çalışanları ile birlikte ön saflarda durmaksızın çalışmalarına devam eden ve gıda tedarikinin sağlanmasında zincirin ilk halkasında yer alan tarım çalışanlarının çalışma ortamında en sık karşılaştıkları risk faktörlerinin iş sağlığı ve güvenliği çerçevesinde tanımlanması, özellikle bitki koruma ürünlerini, KK kullanım durumlarını, solunum sistemi sağlığı risklerini açıklamak ve COVID-19 pandemisinden korunmada önerilerin sunulması amaçlandı. Bu doğrultuda COVID-19 sürecinde tarım sektöründe alınan iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerinin değerlendirilmesi ve ortaya konan sorunların bertaraf edilebilmesi için iyi uygulama örneklerinin tartışılması ile çalışma sonuçlandırılmaktadır.

*Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Çanakkale, sibeloymak@comu.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-7979-8892.

**Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ozgurtopkaya@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-8278-2637.

***Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı, İş Sağlığı ve Güvenliği Bilim Dalı, hissever@istanbul.edu.tr, ORCID No:0000-0002-5435-706X.

2. COVID-19 DÖNEMİNDE TARIMSAL ÜRETİM

Pandemi sürecinde Dünyada ve Türkiye’de ekonomik duraksamaların tarımsal üretim üzerinde olumsuz etkileri olduğu görülmektedir. Ancak tarımsal üretim devam etmektedir. Bu konuda veri oldukça sınırlıdır. Kentucky Üniversitesi, Tarım Yüksekokulu’nun 2020-21 Dönemi Görünümü çalışmasında COVID-19’un tarımsal emtiya fiyatlarında 2020’nin ilk yarısından itibaren %10-25’lik düşüşe yol açtığı öngörülmektedir. Bunun sebepleri arasında fabrikaların, restoranların/okulların kapanmasına bağlı olarak talep azalması, tedarik zincirinde görülen aksamalar, paniğe bağlı satın almalar, işgücü piyasası ile ilgili belirsizlikler ve süregelen ticaret anlaşmazlıkları gösterilmektedir (agecon.ca.uky.edu, U.S. Agricultural Economy, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2021). Tarım sektörü ile yakından bağlantılı olan perakende gıda satış sektöründe de COVID-19 Pandemisine bağlı olarak bir dönüşüm yaşandığı ortaya konulmaktadır. Shearing’in (2020) tarihli çalışmasında 103 şubesi bulunan bir yiyecek marketinin Pandeminin ilk altı ayı ile ilgili satış tecrübelerine yer verilmektedir. Mart 2020 ayına kadar görülen tedarik akışındaki aksaklıkların bu tarihten itibaren düzeldiği ve şirketin tüketicilerin satın alma davranışlarında görülen değişmeye paralel olarak sunmakta oldukları ürün gamını değiştirdikleri ifade edilmektedir. Bir başka önemli nokta da tüketicilerin Pandemi süreci öncesine göre daha fazla sebze alır hale geldikleridir. Bu durum tüketicilerin Pandemi sürecinde yiyeceklerini kendilerinin hazırlamaları ile gerekelendirilmektedir. Pandemi öncesi Amerikan nüfusunun %20’si yemeklerinin %90’ını evde yerken, şu an hanehalklarının %50’sinin yemeklerinin %90’ını evde yedikleri belirtilmektedir. Ayrıca online satışlar da artış gıda sektörü perakendecilerini zorlamaktadır (Shearing, 2020).

Amerikan Tarım İstatistikleri Servisinin 29 Ocak 2021 tarihinde açıkladığı istatistiklere göre 1 Ocak 2021 tarihi itibarıyla ülkede 93,6 milyon baş sığır ve buzağı (büyükbaş hayvan) bulunmaktadır. Bu sayı 31 Ocak 2020’de yayınlanan ve 1 Ocak 2020 tarihinde ülkedeki sığır ve buzağı sayısının 94,4 milyon baş olduğu şeklindeki rapor ile karşılaştırıldığında hayvansal üretimin 800 bin baş düştüğünü göstermektedir. 28 Şubat 2019’da açıklanan ve 1 Ocak 2019 tarihi itibarıyla ülkede 94,8 milyon baş sığır ve buzağı olduğunu ortaya koyan rapor da değerlendirildiğinde üretimde COVID-19 sürecinde bir düşme olduğu görülmektedir (United States Department of Agriculture, 2021).

Avustralya’da 2020-21 döneminde tarımsal üretimde iklimin uygunluğuna bağlı olarak rekor artış sağlanırken sığır üretimi endüstrisinin brüt değerinin %8 düştüğü Avustralya Tarım Bakanlığı verilerinde sunulmaktadır. Bu durumun meydana gelmesinde sığır ve küçükbaş hayvan fiyatlarının rekor düzeyde artmasına karşın; hayvan kesim oranlarında meydana gelen düşüş sebep olarak gösterilmektedir. Bu durum Amerikan ekonomisinde de görüldüğü üzere azalan talepten kaynaklanmaktadır (agriculture.gov.au, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2021)

Türkiye’de 2019 yılında 17 milyon 688 bin 139 sığır üretimi gerçekleştirilmiştir. 2020 yılında bu rakam 17 milyon 965 bin 482 bin olarak kayıtlara geçmiştir. Söz konusu dönemde büyükbaş hayvan sağlığı %1,6 artmıştır (TÜİK, 2021). 2018 verileri ile 2019 verileri karşılaştırıldığında ise artışın 2018 yılında 17 milyon 042 bin 506 büyükbaş hayvandan yukarıda belirtilen rakama çıktığı ve oransal olarak %3,8’lik bir büyümenin olduğu görülmektedir (TÜİK, 2020). Bu durum COVID-19 Pandemisi döneminde Amerika Birleşik Devletleri’nde olduğu gibi Türkiye’de de tarımsal üretimin devam ettiğini fakat büyüme rakamlarının istenilen düzeyde olmadığını göstermektedir.

3. TARIM SEKTÖRÜNDE İŞ KAZALARI VE MESLEK HASTALIKLARININ NİCEL GÖRÜNÜMÜ

Tarım sektörünün dünya çapında 1,3 milyar kişiye istihdam sağladığı tahmin edilmektedir ki bu rakam dünyada istihdam edilen işgücünün yarısı kadardır. Ölümler, yaralanmalar, meslek hastalıkları ve sağlık durumunun bozulmasıyla ilgili olarak inşaat ve madencilik sektörü ile birlikte en tehlikeli üç sektörden bir tanesidir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tahminlerine göre tarım sektöründe yıllık ölüm sayısı 170.000 işçidir. Bu rakam diğer sektörlerle karşılaştırıldığında tarım sektöründe çalışanların ölme riskinin iki kat daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Tarım sektörü kaynaklı ölüm oranları son on yılda yerini korumuştur. Diğer sektörlerde ise düşüşler görülmüştür. Ölen tarım işçilerinin yanısıra milyonlarca tarım işçisi ise iş kazaları sebebiyle ciddi yaralanma vakaları yaşamaktadır. Bu yaralanmalara makineler, kullanılan tarım ilaçlarından kaynaklı zehirlenmeler ve diğer tarım kimyasalları yol açmaktadır. Ayrıca ölüm oranlarının, yaralanmaların ve meslek hastalıklarının yeterince rapor edilmemesi, tarım sektöründe iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili istatistiklerin gerçek rakamların altında olabileceğini ortaya koymaktadır (ilo.org, “Agriculture: a hazardous work”, 2020).

Tarım sektöründe yürütülen faaliyetler doğası gereği yoğun fiziksel çaba gerektiren işlerdir. Kaza riski ise yorgunluk, teknik ekipmanın yetersiz olması, zor arazi şartları, kötü hava şartlarına maruz kalma ve genel sağlık durumunun kırsal alanda yaşam ve çalışma sebebiyle iyi olmaması gibi nedenlerle artmaktadır. Bu problemlere çalışma ve yaşam şartlarının oluşturduğu zor koşullar eklenmektedir. Sadece geçimini sağlayabilen çiftçiler, tarım işçileri ve onların aileleri mesleki risklerin mevcut olduğu mekanlarda yaşamlarını sürdürmektedir (ilo.org, “Agriculture: a hazardous work”, 2020).

Tablo 1’de rapor edilen en son tarihe göre ILO veritabanında yer alan 100 bin işçi başına ölümlü ve iş kazası istatistiklerine yer verilmektedir. Tablo1’de görüldüğü üzere 2016 yılında Türkiye’de 8 ölümlü iş kazası meydana gelmiştir. Aynı yıl rapor edilen iş kazası sayısı ise 1.530 kişidir. Avrupa’da iş kazaları sayısı değerlendirildiğinde; Almanya, İspanya, Fransa gibi ülkelerde ölümlü iş kazası sayısının düşük, buna karşın iş kazası sayısının ise yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 1: Seçilmiş Ülkelerde 100.000 İşçi Başına İş Kazası

ÜLKE	YIL	ÖLÜMLÜ KAZA -Kişi	YARALANMA -Kişi
Türkiye	2016	8	1.530
Azerbaycan	2018	3	9
Almanya	2015	1	1.811
İspanya	2016	2	3.353
Fransa	2015	3	3.160
Norveç	2015	2	398
Amerika Birleşik Dev.	2014	3	1.071
İngiltere	2015	1	760

Kaynak: ilostat.ilo.org, 2020.

İskandinav ülkelerinden Norveç’te 2015 yılında ölümlü kaza sayısı 2 kişidir. Buna karşın yaralanan çalışan sayısı 398 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Amerika Birleşik Devletleri’nin mevcut verisi 2014 yılındadır ve 3 ölümlü iş kazası ve 1.071 kaza meydana gelmiştir. ILO verilerine göre İngiltere’de 2015 yılında 1 ölümlü iş kazası ve 760 kaza rapor edilmiştir.

Tablo 2: Seçilmiş Ülkelerde ve Sektörlerde 100.000 İşçi Başına Ölümlü İş Kazası sayıları ve Oranları

ÜLKE	YIL	Ölümlü İş Kazası Sayısı	Tarım, Orman ve Balıkçılık Sektörü Ölüm Oranı (%)	İmalat Sektörü Ölüm Oranı (%)	İnşaat Sektörü Ölüm Oranı (%)	Ulaştırma ve Depolama Sektörü Ölüm Oranı (%)
Türkiye	2016	1,406	2	19	35	16
Azerbaycan	2018	53	4	13	28	6
Almanya	2015	450	16	19	20	20
İspanya	2016	260	17	18	15	25
İtalya	2016	352	17	14	23	14
Norveç	2015	40	23	5	15	35
Amerika Birleşik Devletleri	2018	5.250	11	7	20	17
İngiltere	2015	260	14	10	18	23
Japonya	2018	909	6	20	34	14
Rusya Federasyonu	2018	1.072	13	24	18	17

Kaynak: ilostat.ilo.org, 2020.

Tablo 2’de seçilmiş ülkelerde ve sektörlerde 100.000 işçi başına ölümlü iş kazası sayıları ve oranlarına yer verilmektedir. Tablo 2’de tarım faaliyetlerinin de içinde yer aldığı tarım, orman ve balıkçılık sektörü verileri de yer almaktadır. Türkiye’de bu sektörde ölüm oranlarının düşük olduğu görülmektedir. Buna karşın Almanya, İspanya, İtalya gibi Avrupa ülkelerinde ölümlü iş kazalarının %15’inden fazlası tarım sektöründe meydana gelmiştir. Amerika Birleşik Devletleri’nde meydana gelen ölümlü iş kazası sayısı 5250’dir ve bu kazaların %11’i tarım sektöründe meydana gelmiştir. Tarım, orman ve balıkçılık sektöründe ölüm oranlarının en yüksek olduğu ülkeler değerlendirildiğinde sırasıyla Norveç, İspanya, İtalya, Almanya ve İngiltere’nin bu alanda en yüksek ölüm oranlarına sahip ülkeler oldukları görülmektedir.

Dünya’nın diğer bölgeleri değerlendirildiğinde ölümlü iş kazalarının Japonya ve Rusya Federasyonu’nda 100 civarında olduğu görülmektedir. Japonya’da ölümlü iş kazasının %6’sı ve Rusya Federasyonu’nda ise %13’ü tarım sektöründe meydana gelmiştir. Ölümlü iş kazalarının imalat, inşaat, ulaştırma ve depolama sektörlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak, tarım sektöründe de önemli oranda ölümlü iş kazası meydana gelmektedir. ILOSTAT tarafından oluşturulan verilerde ülkelerin dörtte biri kadarında tarım sektörünün toplam ölümlü iş kazaları bakımından ilk üç sektörden biri olduğu ortaya çıkmaktadır.

4. TARIM SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARININ İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ MEVZUATINA GÖRE DURUMLARI

2014 tarihli Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı İş Teftiş kurulu Başkanlığı Raporu, tarım sektöründe çalışan işçilerin iş, sosyal güvenlik, iş sağlığı ve güvenliği mevzuatı bakımından çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldıklarını ortaya koymaktadır. Bu sorunlar;

- yasayla düzenlenen asıl işveren-alt işveren ilişkisinde aykırılık
- günlük, haftalık çalışma sürelerinde uyulmaması
- yoğun fazla çalışma uygulamalarının görülmesi
- dinlenme süresi sınırlarına uyulmaması
- yıllık ücretli izin konusunda yönetmeliklere uyulmaması
- fiili ücret ile kaydı ücret arasında farklılıklar yaşanması
- ücretlerin banka aracılığıyla ödenmemesi
- çocuk ve genç işçi çalıştırılması
- kaçak yabancı işçi çalıştırılması
- kayıtdışı istihdam
- işçi sağlığı ve iş güvenliğinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması şeklindedir (ÇSGB, 2014:13-14).

Tarım sektöründe çalışanlar 4857 Sayılı İş Kanununa göre sadece 50 ve üzeri işçi çalıştıran işletmelerde iş güvencesi hakkından faydalanabilmektedir. Bu işletmelerde çalışanlar, Türkiye’de ücretli ve yevmiyeli çalışanlar grubunda yer almaktadır. Ancak tarım sektörü kendi içerisinde kendi nam ve hesabına çalışanları da barındırmaktadır. 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu tarım çalışanlarını 4/1-a Kapsamında çalışanlar ve tarımda kendi nam ve hesabına bağımsız çalışanlar olarak tayin etmektedir. 4/1-a kapsamında hizmet akdiyle çalışanların sigortalılıkları ve tarımda geçici olarak çalışanlar (hizmet akdiyle süresiz çalışanlar) %12,5 genel sağlık sigortası primi ödeyerek genel sağlık sigortası kapsamına alınmaktadır. 6111 sayılı Kanunla yapılan değişiklikle tarımda hizmet akdiyle süresiz çalışanlara eksik sigorta primlerini ödeme imkanı da tanınmıştır. Tarımda kendi nam ve hesabına bağımsız çalışanların sigortalılıkları, Kanunun yürürlük tarihinden sonra da devam ettirilmiştir. İlk defa 5510 sayılı Kanun ile sigortalılıkların tescilinde prime esas kazancın 15 katı olanlar sigortalılık kapsamına alınmışlar ve prime esas kazancın 30 katına ulaşmaya kadar artışın devam ettirilmesine karar verilmiştir (sgk.gov.tr, “4/1-a Kapsamındaki Tarım Sigortalıları”). Tarım, ormancılık ve balıkçılık sektöründe yer alan çalışanların genel anlamda sigortalılıkları güvence altındadır.

2012 yılına kadar tarım çalışanlarının belirli bir kısmı iş sağlığı ve güvenliği kanunu kapsamında değerlendirilmiştir. Bu grup 4857 sayılı kanuna göre sadece 50 ve üzeri işçi çalıştıran tarım işletmelerindeki çalışanlardır. 2012 yılında 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile birlikte bağlı olduğu kanuna bakılmaksızın tüm çalışanlar kanun kapsamına alınmıştır. Kanunun 2. md. kanun hükümlerinin kamu ve özel sektöre ait bütün işlere ve işyerlerine, bu işyerlerinin işverenleri ile işveren vekillerine, çırak ve stajyerler de dahil olmak üzere tüm çalışanlarına faaliyet konularına bakılmaksızın uygulanması ile ilgili yasal dayanak sunmaktadır. Bu bakımdan tarımda sosyal güvenlik mevzuatına göre 4/1-a kapsamında çalışanlar iş sağlığı ve güvenliği bakımından kanun kapsamında yer almaktadır (6331 Sayılı Kanun, md. 2). Bu grupta yukarıda belirtildiği üzere hizmet akdiyle çalışanlar ve tarımda geçici olarak çalışanlar (mevsimlik işçiler) bulunmaktadır. Üçüncü grupta yer alan çiftçi olarak tabir edilen ve kendi hesabına çalışanların durumu ise farklıdır.

6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu’nun 2. maddesi aynı zamanda kapsam dışı grupları da belirtmektedir. Bu maddenin ç bendinde “çalışan istihdam etmeksizin kendi nam ve hesabına mal ve hizmet üretenler” kanun kapsamı dışında bırakılmaktadır (6331 Sayılı Kanun, md. 2). Bu durum çiftçilerin yürüttükleri faaliyetlerde kanunda bir boşluk olduğu izlenimi yaratmaktadır. Ancak bu durum son derece olağandır. Zira iş sağlığı ve güvenliği işçi-işveren ilişkisinin bulunduğu ortamlarda, çalışma koşullarının her iki tarafında fiziksel ve ruhsal sağlığını koruyacak şekilde düzenlenmesini öngören mevzuatı içermektedir. Burada bahsi geçen durumda işçi-işveren ilişkisi söz konusu olmadığı gibi Borçlar Kanununa göre işçinin işverene bağlı kalmak ve işverenin de işçiyi gözetme borcu söz konusu değildir.

Tarım sektöründe çalışanlar grubunda Geçici Koruma Statüsü’nde Türkiye’de İkamet Eden Suriyeliler ve kayıtdışı çalışan göçmenlerinde sayılması gerekmektedir. 2014 yılında geçici koruma statüsü alan Türkiye’de ikamet eden Suriyelilere 2016 yılında çıkarılan yasa ile tarım işlerinde çalışma muafiyeti belgesi alınması şartıyla serbestçe çalışma izni verilmiştir. Tarım sektöründe çalışanların sürekli, gündelikçi ve mevsimlik çalışanlar şeklinde bölümlendirildiğinde özellikle gündelik ve mevsimlik çalışan Suriyelilerin kayıtdışı oranının yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır (Kaygısız, 2017:9-10). İş sağlığı ve güvenliği mevzuatının uygulanması açısından kayıtdışılık önemli bir tehdit olarak ortaya çıkmaktadır.

5. TARIM SEKTÖRÜNDE ÇALIŞMA ORTAMI RİSK FAKTÖRLERİ

Tarım ve hayvancılıkla uğraşanlarda görülen iş sağlığı ve güvenliği sorunu sadece bitki koruma ürünlerinin kullanımı ile sınırlı değildir. Çalışma ekipmanlarının yanlış kullanımından, çalışma ortamında mevcut risk faktörlerinden, KK kullanım alışkanlıklarının yetersiz olmasından kaynaklanan kaza, yaralanma, hastalık ve ölüm olaylarının da çiftçi sağlığı ve güvenliğini tehdit ettiği gözlenmektedir (TİSG Çalıştay Raporu 2015, I. Tarım Sağlığı ve Güvenliği Sempozyumu Çevresel ve Mesleki Riskler 2012; ÇSGB 2017). Tarım çalışanlarının, çalışma ortamlarında mevcut fiziksel, kimyasal, biyolojik, ergonomik ve psikososyal faktörlere maruz kalarak iş kazası geçirme ve meslek hastalıklarına yakalanma riskleri yüksektir. TİSG açısından temel riskler tarım makineleri, fiziksel, kimyasal, ergonomi ve hayvansal kaynaklı olup Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3. Tarımda Temel İş Sağlığı ve Güvenliği Risk Faktörleri

Tarım Makineleri	Fiziksel	Kimyasal	Ergonomik	Hayvansal
Tehlikeli aletler/Makine üniteleri	Gürültü	Pestisitler	Çalışma araçları	Yaralanmalar
Düşme	Titreşim	Gazlar	Tekrarlayan işler	Zoonoz hastalıklar
Sıkışma/Ezilme/uzuv	Termal konfor	Tozlar	Ağır yük kaldırma/taşıma	Hayvansal besinler
	Aydınlatma			

Bu risklere bağlı gelişebilecek sağlık sorunları ve hastalıklar kanserler, solunum yolu hastalıkları, dermatolojik hastalıklar, hayvanlardan kaynaklanan kaza ve hastalıklar, pestisit ve diğer kimyasallara maruziyet, toza maruziyet, tehlikeli bitki ve biyolojik maddelerle temas, bulaşıcı ve parazitik hastalıklar, gürültü maruziyeti ve işitme kayıpları, titreşim maruziyeti ve etkileri, ağır kaldırmak, tekrarlayan hareketler ve ergonomik problemlerin de etkisiyle ortaya çıkan kas-iskelet sistemi hastalıkları, aşırı sıcak-soğuk vb olumsuz iklim koşulları altında uzun süre çalışmaya bağlı olarak oluşan termal riskler, psikososyal etmenler ve streştir. Bununla birlikte çalışma ortamında araç, alet ve tarım makinelerinin kullanımı sırasında oluşabilecek kazalar, yaralanmalar, uzuv kayıpları ve ölümler de ciddi mekanik risklerin sonuçlarıdır. Yapılan çalışmalarda da gürültü ve toz maruziyeti (Jenkins vd., 2007), aşırı sıcak gibi termal konforla ilgili problemler (Jackson ve Rosenberg, 2010), kas-iskelet sistemi hastalıkları ve ergonomik riskler (Kirkhorn vd., 2010), solunum sistemi hastalıkları (Von Essen vd., 2010; Kearney GD vd., 2014; Kearney GD vd., 2016; Slager vd., 2010), bitki koruma ürünleri kullanımı ile ilgili hastalık ve yaralanmalar (Lebov vd., 2015; Lebov vd., 2016; Waggoner vd., 2013; Furlong vd., 2015) gösterilmiştir.

İl ve ilçe Tarım ve Orman Müdürlüklerinde çalışan başta ziraat mühendisleri ve veteriner hekimler olmak üzere birçok teknik personel, bu konularda çiftçilere sağlıklı ve güvenli ürün yönetimi ile birlikte çeşitli eğitimler düzenleyerek önemli çaba harcamaktadır. Ancak, sağlık risklerinin yeterli düzeyde anlaşılması, meslek hastalıkları gelişiminin işe bağlı faktörler, çalışma ortamı koşulları, KK kullanımı farkındalığının çiftçilere kazandırılması ve böylece sağlıklı ve güvenli çalışma ortamı bilincinin yerleştirilmesinde multidisipliner bir anlayışa ihtiyaç duyulduğu açıktır. Özellikle, çiftçilerin çalışma ortamlarında sağlık durumlarını korumaları gerekliliği düşüncesinin, tutum ve davranışının geliştirilmesinde sağlıkla ilgili kurum ve kuruluşların profesyonel katılımlarıyla gerçekleştirilecek çalışmalara da acil ihtiyaç bulunmaktadır. Çiftçi sağlığı ve güvenliği konusunda tek başına Tarım ve Orman Bakanlığı’nın üstlenebileceği bir alan olmayıp, bu noktada Sağlık Bakanlığı, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, özellikle yerel üniversitelerin ilgili bölümlerinin de profesyonel olarak katılımlarını gerektirmektedir. Bu kapsamda Tarım ve Orman Bakanlığı, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Üniversitelerin Tıp Fakültelerinin Halk Sağlığı ve İş Sağlığı Anabilim ve Bilim Dalları ile ilgili diğer bölümlerin ortaklaşa düzenlediği iki ayrı Çalıştay 2012 ve 2015 yıllarında Şanlıurfa’da gerçekleştirilmiş; Türkiye’de ilk kez TİSG Sempozyumu düzenlenmiştir (TİSG Çalıştay Raporu 2015; I. Tarım Sağlığı ve Güvenliği Sempozyumu Çevresel ve Mesleki Riskler 2012.). 2015 yılında yapılan ikinci çalıştay raporunda belirtilen hedeflerin başında çalışma ortamında mevcut risklerin tespit edilmesi, önlenmesi ve azaltılmasına yönelik faaliyetler yer almıştır (TİSG Çalıştay Raporu 2015). Ayrıca Türkiye’de 6331 Sayılı ve Haziran 2012 Tarihli “İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu” ile birlikte bu alandaki uygulamaların ve denetimlerin sayısı artmaya başlamış olup, kapsam dışında kalan tarım faaliyetlerinde çalışanların sağlığının korunmasına ve geliştirilmesine yönelik olarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı yakın zamanda “TİSG” ile ilgili rehberler yayımlamıştır (ÇSGB, 2017). Bu rehberlerde, çalıştay raporlarında ve 2014-2018 Dönemi Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği III. Politika Belgesi ve Eylem Planında TİSG faaliyetlerinin artırılması hedefi yer almaktadır. Bu hedefe yönelik olarak planlanan eylemler aşağıda sunulmuştur. Türkiye’de yapılacak yerel ve ulusal ölçekli projelerin sağlayacağı verilerin de bu hedeflere hizmet edeceği düşüncesindeyiz. Kendine özgü çok çeşitli faaliyet alanlarının ve çalışma koşullarının olması, bunların mevsimsel değişkenlik göstermesi, çalışan profilinin özellikle cinsiyet ve yaş gibi sosyo-demografik özellikler açısından yerleşik (çiftçi) ve mevsimlik tarım çalışanları nüfuslarında farklı olması, çalışma ortamının iklim koşulları ve toprak yapısı gibi kontrol edilemeyen değişkenlerin etkisi Dünyada ve ülkemizde TİSG sorunlarına yol açmaktadır (ÇSGB 2017; Frank vd., 2004; Bulat vd., 2006). Bu alanda yapılacak disiplinler arası kapsamlı toplum temelli tanımlayıcı, kesitsel, kohort tipte ve müdahale çalışmalarına eş zamanlı ihtiyaç vardır. Özellikle yapılacak analitik tipte epidemiyolojik araştırma sonuçlarına göre TİSG sorunları yerel ve ulusal boyutta

tanımlanabilecektir. Böylece, değiştirilebilir ve iyileştirilebilir çalışma ortamı risk faktörlerinin, KK ve BKÜ kullanım durumlarının sağlık üzerindeki etkileri ortaya konabilir ve örnek eğitim modülleri geliştirilebilir.

Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği III. Politika Belgesi, 2014-2018 Tarım sektöründe İş Sağlığı ve Güvenliğinin geliştirilmesine yönelik olarak artırılması planlanan faaliyetler:

- Çiftçi kayıt sistemi ve tarımsal üretici kayıt sistemlerinin oluşturulması
- Durum tespiti yapılması için inceleme ve araştırma çalışmalarının yürütülmesi
- İş Sağlığı ve Güvenliği rehberlerinin artırılması
- Mesleki eğitim uygulamalarında ulusal meslek standartlarının ve ulusal yeterliliğin sağlanması amacıyla ilgili eğitim ve yükseköğretim kurumları ile iş birliği yapılması
- Çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi için proje, eğitim ve bilinçlendirme çalışmalarının yapılması
- Tarım sektöründe çalışanların mesleki niteliklerinin geliştirilmesi amacıyla Mesleki Yeterlilik Belgesi verilmesi

Türkiye’de TİSG Pilot Projesi 2 Mart 2012’de başlatılmış ve pilot iller olarak Şanlıurfa ve Adana’da hizmet sunan tarım çalışanlarının maruz kaldıkları risklerin belirlenmesi, kişisel maruziyet ölçümlerinin ve sağlık taramalarının yapılması, alınması gereken önlemlerin belirlenmesi, tarımda işverenlere ve çalışanlara yönelik eğitimler yapılarak TİSG alanında duyarlılığın ve bilincin artırılması ve elde edilen sonuçların taraflar ile paylaşılarak, iyi tarım uygulamalarının yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Türkiye’nin doğu, güney, güney-doğu bölgelerinde tarım çalışanları ile ilgili ulusal ölçekli çalışmalar yapılırken batı bölgelerinde Trakya ve Güney Marmara başta olmak üzere TİSG konusunda yapılmış kapsamlı çalışmalar mevcut değildir. Yerel ve ulusal çapta üniversiteler ve ilgili kurumlarla ortaklaşa yapılacak projelerin TİSG Rehberinde önerilen hizmetlerle de (tarım sektöründe veri ihtiyacı ve kayıt sistemlerinin geliştirilmesi, sektörler arası işbirliği, yaptıkları işin sağlık riskleri ile ilgili bilgi ve farkındalık düzeylerinin artırılması, konuyla ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği içinde araştırma projelerinin geliştirilmesi ve saha çalışmalarının artırılması, TİSG konularında akademisyenlerin, araştırmacıların çalışma yapmasının teşvik edilmesi ve yayımların artırılması, örnek uygulamaların artırılarak, tarım çalışanlarının güvenlik kültürü kazanmalarını sağlayacak eğitim modüllerinin oluşturularak sahada tarım çalışanlarıyla birebir iletişimi olan Gıda, Tarım ve Orman Bakanlığı personellerinin farkındalık düzeylerinin artırılmasıyla çalışmalara katılımlarının sağlanması, üniversitelerin tarım çalışanlarının eğitim ve sağlık taramalarına etkin olarak destek vermesi, vb) paralellik göstereceği düşüncesindeyiz (ÇSGB, 2017).

5.1. Bitki Koruma Ürünlerinin (BKÜ) Sağlıklı ve Güvenli Kullanımı

BKÜ tarımsal üretimde pestleri, hastalıkları ve diğer patojenleri önleyip, ürün kaybını azaltarak yüksek kalitede ürün elde etmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Damalas ve Eleftherohorinos, 2011). Bitkisel üretimde hastalık ve diğer zararlılarla mücadele edilmediği takdirde ekonomik kayıplar, %75-80 düzeylerine kadar çıkabilmektedir (Kurtar vd., 2016; Aydınoglu, 2016). Ancak BKÜ, insan ve çevre sağlığını minimum düzeyde etkileyecek şekilde düzenlemelere tabi tutularak geliştirilip kullanılmasına rağmen, mesleki maruziyet, gıda ve içme sularındaki kalıntılardan kaynaklanan sağlık riskleri konularında ciddi endişeler artarak devam etmektedir (Coggon, 2002; Singh ve Gupta, 2009; Salameh vd., 2004; Kuye vd., 2007). Türkiye’de BKÜ kullanımının 1978-2004 yılları arasında 8-14 bin ton olduğu, 2006 yılından itibaren 18 bin tonu geçerek, 2008’de 20 bin tona ve 2011’de 27521 tona ulaştığı belirtilmektedir (Delen vd., 2015). 2014 yılı verilerine göre yılda 39722 ton BKÜ kullanılmaktadır (Kurtar vd., 2016). ‘Bitki Koruma Ürünlerinin Önerilmesi, Uygulanması ve Kayıt İşlemleri Hakkında Yönetmelik’ ile BKÜ’lerin satışı düzenlenmiştir. Bu yönetmelikte ayrıca eğitimlere ait hükümler yer almaktadır ve belirtilen kişilere eğitim verilmesi de hükümlenmiştir (Yönetmelik, 2014). Pestisitlerin neden olduğu başlıca sağlık sorunları göz, cilt ve solunum yolu irritasyonları, alerjik tepkiler, kusma, baş ağrısı, ishal, grip ve saldırgan davranışlar, depresyon (sinir sistemi etkilenmeleri), kaslarda zayıflık, el, ayak eşgüdümünde sorunlar, ciddi durumlarda akciğer ödemi, parkinson hastalığı, mutasyon, kanserdir (lösemi, lenfoma, beyin ve yumuşak doku kanserleri vb) (ÇSGB, 2017, Samanic vd., 2005). Pestisitlere mesleki maruziyet sıklıkla pestisit endüstrisinde, açık alanlarda tarlada ve serada çalışanlarda ortaya çıkmaktadır (Damalas ve Eleftherohorinos, 2011). Önemli bir halk sağlığı sorunu olan pestisit maruziyeti toplumda başlıca pestisit kalıntıları ile kontamine gıdaların tüketilmesi ve suların içilmesi ile ortaya çıkmaktadır.

Pestisitler, uygun ilaçlama ekipmanları ile önlemler alınarak güvenli uygulandığında insana ve çevreye olan potansiyel zararları azaltılabilir (Damalas ve Eleftherohorinos, 2011). Pestisit maruziyeti sonucu gelişebilen sağlık riskleri tarım çalışanlarının önlenemez bir iş sağlığı sorunudur (Elmore ve Arcury, 2001). Pestisit kaynaklı akut ve kronik zehirlenmeler küresel bir halk sağlığı sorunudur. DSÖ’ye göre zararlı mikroorganizmalarla birlikte kimyasallarla kontamine gıdaların tüketilmesine bağlı 200’den fazla hastalık ortaya çıkmakta ve her 10 kişiden biri (600 milyon kişi) etkilenmekte ve yılda 420 000 kişi ölmektedir (WHO, Food Safety, 2015). Gelişmiş ülkelerde tarım çalışanları arasında akut pestisit zehirlenmesi yıllık insidans hızının yüzbinde 18.2, gelişmekte olan ülkelerde ise daha yüksek düzeylerde olduğu bildirilmiştir (Thundiyil vd., 2008). Sağlıksız, güvenli olmayan koşullarda uygulanan pestisitler şiddetli sağlık sorunlarına yol açmaktadır

(Sekiyama vd., 2007). Bazı BKÜ'lerin renal yetmezlik (Lebov vd., 2015; Lebov vd., 2016), parkinson hastalığı (Furlong vd., 2015), hipotiroidizm (Goldner vd., 2013) ile ilişkili olabileceği gösterilmiştir. İnsektisit, herbisit ve fungusit kullanan erkek tarım çalışanlarında yapılan çalışmada herbisit alacchlor ve 2,4-D, insektisit aldrin, chlordane, DDT, lindane ve parathion kullanımının hipotroid gelişme riskini artırdığını göstermişlerdir (Goldner vd., 2013).

5.2. Kişisel Koruyucu (KK) Kullanımı

Büyükbaş, küçükbaş ve kanatlı hayvan yetiştiriciliği başta olmak üzere tarım ve hayvancılıkla uğraşanlarda son yıllarda solunum yolu hastalıkları çalışmaları artmaya başlamıştır (Mitchell vd., 2015; Guillam vd., 2013; Faria vd., 2006). Özellikle rinit, mukoz membran rahatsızlıkları, sinüzit, astım, kronik bronşit, kronik obstruktif akciğer hastalığı, hipersensitiv pnömoni, organik toza bağlı gelişen toksik sendrom literatüre göre bildirilen başlıca üst ve alt solunum yolları hastalıklarıdır (Eduard vd., 2009; May vd., 2012; Guillien vd., 2016; Eastman vd., 2013; Jouneau vd., 2015; Faria vd., 2006; Senthilselvan vd., 2010; Szczyrek vd., 2011; Gulec vd., 2014; Danuser vd., 2001; Nordgren and Bailey 2016; Reynolds vd., 2013; Hoffmeyer vd., 2014; Stoleski vd., 2015a; Stoleski vd., 2015b). Bitkisel ve hayvansal üretim gerçekleşen bölgelerde, tarımsal faaliyetlerden kaynaklanan risk faktörleri ile sağlık sorunlarının ilişkisini araştıran çalışmalara ihtiyaç artmaktadır. Türkiye'de sebze-meyve gibi bitkisel ürünlerde ilaç kalıntılarını inceleyen (Bakırcı vd., 2014; Sungur ve Tunur 2012; Turgut vd., 2010; Yavuz vd., 2010) ve ilaçlamaya bağlı zehirlenme vakalarını tanımlayan çalışmalar (Idiz vd., 2012) mevcut olmasına karşılık, özellikle tarımda temel iş sağlığı ve güvenliği riskleri, çalışma ortamı risk faktörleri, KK ve BKÜ kullanımı ile solunum sistemi sağlığı arasındaki ilişkiyi inceleyen bölgesel çalışmalar sınırlı sayıda ve kapsamlı değildir (Sutuluk vd., 2011; Balbay vd., 2014). Türkiye'de de bu konularda yapılacak çalışmalar, çiftçilerin işe bağlı hastalıklarının önlenmesi, TİSG'nin geliştirilmesi için ihtiyaç duyulan eğitimlerin daha etkili ve tarım iş koluna spesifik olarak yapılması, çiftçilerin KK'ları ve BKÜ'leri sağlıklı ve güvenli kullanmaları için yapılacak faaliyetlere katkı sunacaktır.

Çiftçiler çalışma ortamlarındaki potansiyel sağlık risklerinin farkında olmalarına rağmen, bu farkındalıklarını davranışa dönüştürememekte ve solunum yolu koruyucuları gibi temel KK'ları kullanmamaktadırlar (Mwanga vd., 2016, Kearney vd., 2016, Donham vd., 2011, Damalas vd., 2006; Khan vd., 2010; Yassin vd., 2002; Yang vd., 2014; Cevizci S, 2015). Bu durum, aynı zamanda TİSG alanında sahada çalışacak profesyonelleri de zorlayabilmektedir. Sağlıklı ve güvenli BKÜ kullanımının yaygınlaştırılması için çiftçilerin sağlık risk algularını etkileyen faktörlerin detaylı olarak incelenmesine ve bu algıya sahip olanlarda bilgi-tutum düzeylerinin iyileştirilmesine, sonuç olarak sağlıklı ve güvenli davranışların geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Yapılan bir çalışmada çiftçilerin sağlık risk algularının, yaşayabilecekleri sağlık sorunlarını algılama durumlarının KK'ları ve BKÜ'leri sağlıklı ve güvenli kullanım davranışlarını etkilediği gözlenmiştir (Fan vd., 2015). Kapsamlı saha çalışmaları ile tarım çalışanları işlerini yaptıkları sırada çalışma ortamlarında aktif olarak izlenebilir. Ayrıca niteliksel araştırma yöntemleri kullanılarak KK kullanmama davranışının temel nedenleri analiz edilebilir. Özellikle sağlıklı ve güvenli KK ve BKÜ kullanımları ile ilgili odak grup çalışmaları önemli bulgular ortaya koyarak literatürdeki önemli bir boşluk doldurabilir. Sağlıklı ve güvenli KK ve BKÜ kullanma tutumunu ve dolayısıyla davranışını esas etkileyen sorunlar bu çalışmalarla saptandıktan sonra, nedenlere yönelik spesifik eğitimler yapılabilir. Literatürde eğitimle KK kullanımının arttığı, tarım çalışanlarına KK kullanımı, sağlıklı ve güvenli BKÜ kullanımı konularında yapılacak eğitimlerin yararlı olduğu bildirilmiştir (Arcury vd., 2002; Damalas vd., 2006; Ntow vd., 2006; Ngowi vd., 2002; Salameh vd., 2004; Plianbangchang vd., 2009, Macfarlane vd., 2008, Kearney vd., 2014, Donham vd., 2011). Türkiye'de de farklı bölgelerde İl ve İlçe Tarım ve Orman Müdürlükleri ile yerel Üniversitelerin ilgili uzmanlarının dahil edildiği bir saha araştırma-eğitim ekibi oluşturularak tarım çalışanlarına "Çalışma ortamında temel riskler", "İş ve Sağlık", "KK kullanımı", ve "sağlıklı-güvenli BKÜ uygulamaları" gibi başlıklarda periyodik eğitimler yapılabilir. Benzer konularda farklı başlıklarda eğitimler düzenli olarak İlçe Tarım ve Orman Müdürlüklerinde mevcut görevli ziraat mühendisi, veteriner hekim ve diğer uzman personel tarafından kayıtlı tarım çalışanlarına yönelik verilmektedir. Ancak, eğitimleri veren uzman personelin ve kurum amirlerinin geri bildirimlerine göre bu eğitimlere özellikle Üniversitelerin Tıp Fakültelerinde görevli Halk Sağlığı, İş Sağlığı ve Güvenliği, Enfeksiyon hastalıkları, Göğüs Hastalıkları, Kulak, burun ve boğaz hastalıkları, Dermatoloji, Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon gibi iş ve meslek hastalıkları ile daha yakından ilgili olan bu branşlarda uzman kişilerin dahil edilmesi çiftçilere sunulan bu eğitimlerin çok daha etkili olmasını sağlayacaktır. Özellikle bu branşlarda olan ve tarım çalışanları ile araştırmalar yapan tıp, ziraat, çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri alanlarından ilgili profesyonellerden oluşan bir ekip "sağlık algısı", "iş sağlığı ve güvenliği", "ergonomi", "çalışma ortamı hijyeni", "işe bağlı hastalıklar", "meslek hastalıkları" ve "sağlık algısı" gibi başlıklarda örnek eğitim modülleri oluşturabilir ve bu eğitimleri sahada uygulayabilir.

5.3. Solunum Sistemi Sağlığı

"Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2016 yılı Ölüm Nedeni İstatistikleri"ne göre ölüm nedenleri arasında solunum sistemi hastalıkları %11,9 ile dolaşım sistemi hastalıkları ve kanserden sonra üçüncü sırada yer almaktadır (TÜİK, 2016).

Günümüzde küresel ölümlerin üçte ikisi kronik hastalıklara bağlı olarak görülmektedir. Bu nedenle, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) kronik hastalıkların önlenmesi ve kontrolü için acil eylem çağrısı yapmış ve Kronik solunum yolu hastalıkları (KSH) için GARD (Kronik Solunum Hastalıklarına Karşı Küresel İşbirliği-Global Alliance Against Chronic Respiratory Diseases) programını kurmuştur. GARD, Bulaşıcı Olmayan Hastalıklar Eylem Planı'nın bir parçasıdır. DSÖ'nün bu hastalıkların üzerinde durmasının en önemli nedeni kronik solunum yolu hastalıklarının önlenilebilir olmalarıdır. Hastalıklara erken tanı konulması halinde, hastalığın ilerlemesinin engellenmesi, yaşam kalitesinin artırılması, iş gücü kaybının azaltılması ve sağlık harcamalarının kontrol edilmesi sağlanacaktır. DSÖ'nün kronik hastalıklardaki genel hedefi, bu hastalıklara bağlı yıllık ölüm oranlarını en az %2 azaltmaktır ve bu yaklaşık 22 milyon ölüme karşılık gelmektedir. KSH bu ölümlerin %7'sini oluşturduğu için bu hedefe ulaşmak KSH'ya bağlı 2 milyon ölüme önlem anlamına gelmektedir. Yapılan çalışmalar, çiftçilerin KK'ları kullanmamaları, özellikle BKÜ'leri sağlıksız, güvenli olmayan koşullarda uygulamaları sonucunda çalışma ortamlarında mevcut risk faktörlerine maruz kalarak KSH yaşayabildiklerini göstermektedir (Radon vd., 2001, Radon vd., 2002; Kearney GD vd., 2014; Kearney GD vd., 2015; Akpınar-Elci M vd., 2016; Kearney GD vd., 2016).

Tarım çalışanlarında öksürük, hırıltılı solunum, astım, alerjik rinit, alerjik ve alerjik olmayan astım, nazal irritasyon, polip, nefes darlığı, kimyasal pnömonitis, kronik bronşit, organik toz toksik sendromu, KOAH, çiftçi akciğer hastalığı, akciğer fonksiyonlarında bozulma gibi solunum sistemi hastalıkları yaygındır (Wiszniewska vd., 2013, Langley 2011, Stoleski vd., 2015, Ye vd., 2013, Mamane vd., 2015, Faria vd., 2005, Beseler ve Stallones 2009). Bu işe bağlı solunum sistemi hastalıklarının gelişmesinde BKÜ maruziyeti, büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, kanatlı yetiştiriciliği, arıcılık, sebze-meyve ve tahıl üretimi sırasında tarım çalışanlarının karşılaştıkları kişisel, çevresel ve işe bağlı temel risk faktörleri rol oynayabilmektedir. Yapılan çalışmalar tarım çalışanlarının BKÜ maruziyeti ile ilişkili olarak çeşitli solunum sistemi şikayetleri (kuru öksürük, balgam, nazal irritasyon, astım ilişkili semptomlar, vb) yaşayabileceklerini, bu şikayetlerin kişisel solunum yolu koruyucularının kullanımıyla önlenebileceğini göstermektedir (Sapbamrer ve Nata 2014, Thetkathuek vd., 2014, Desalu vd., 2014, Ndlovu vd., 2014, Von Essen vd., 2010, Kearney vd., 2016, Mwanga vd., 2016, Ye vd., 2013). Solunum sistemini tehdit eden risklerin tarım çalışanları arasında meslek hastalıkları yükünü artırdığı belirtilmiştir (Beseler ve Stallones 2009). Kanatlı yetiştiriciliği ile uğraşanlarda özellikle çalışma ortamı koşullarına bağlı olarak (kafes tabanlı, yer tabanlı sistemlerin kullanılması, kümeste kalma süresi, ortalama günlük çalışma süresi, organik toz maruziyeti, havalandırma tipi, vb) kronik öksürük, nefes darlığı, balgam, bronşit ve akciğer fonksiyonlarında yıllık azalma ile sonuçlanabilen çeşitli solunum sistemi hastalıkları gelişebilmektedir (Guillam vd., 2013, Faria vd., 2006, Danuser vd., 2001, Kearney vd., 2016, Mitchell vd., 2015, Kuchuk vd., 2000). Kanatlı ve domuz yetiştiriciliği ile uğraşanlarda diğer tarım çalışanlarına göre daha sık işe bağlı solunum sistemi hastalıkları bildirilse de (Radon vd., 2001, Radon vd., 2002, Kearney vd., 2016, Mitchell vd., 2015), koyun (Radon ve Winter, 2003) ve büyük baş yetiştiriciliğinde (Stoleski vd., 2015, Von Essen vd., 2010, Omland 2002, Basinas vd., 2016) organik toz başta olmak üzere solunum sistemi sağlığını tehdit eden pekçok faktör mevcuttur. Benzer şekilde tahıl üreticilerinde özellikle tahıl tozu ve depo akarlarına bağlı mesleki astım ve rinit gelişebilmekte, sebze-meyve yetiştiriciliği ile uğraşanlarda da çalışma ortamı faktörleri KK kullanımı da yoksa tarım çalışanlarında mesleki astım, akciğer fonksiyonlarında azalma gibi solunum sistemi hastalıklarına yol açabilmektedir (Walusiak vd., 2004.). Ayrıca Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde çiftçiler birden fazla tarım iş kolunda çalışıp, birden fazla tür hayvan yetiştirmekte, birden fazla bitkisel üretim yapabilmektedir. Buna bağlı olarak aynı anda birden fazla risk faktörüyle farklı dozlarda karşılaşmakta ve solunum sistemi hastalıkları gelişme riski de Amerika ve Avrupa'da genellikle tek tip tarım faaliyeti yapan çiftçilere kıyasla daha fazla olabilmektedir.

6. COVID-19 VE TARIM ÇALIŞANLARININ SORUNLARI

COVID-19 salgını, çiftçiler aileleri ve gıda üretimi ile ilgili işlerde çalışanlar için önemli tehditler oluşturmaktadır. Sürekli çalışmak ve dış ortamda kalmak zorunda olmaları, onları salgın süresince en riskli gruplardan birisi yapmaktadır. Bu nedenle, çiftçiler arasında COVID-19 yayılımını azaltmak için yapılacak koruyucu kullanımı, el hijyeni, sosyal mesafe konusunda eğitim çalışmalarına ihtiyaç vardır (Quandt et al., 2020; Vandormael et al., 2020).

Çiftçilerin koronavirüsten korunması ve gıda arzının güvence altına alınması da önemli bir konudur. Salgın süresince yasaklar devam ederken pek çok ülkede sağlıklı ve güvenli gıda üretim zincirinde de güçlükler yaşanmaktadır. COVID-19'un yayılmasını durdurmada yürütülen halk sağlığı çabalarına yardımcı olmak için evde kalan milyonlarca işçi nedeniyle tarım çalışanlarının önemli bir işgücünü oluşturan Amerika'da gıda tedariki ve tedarik zincirlerinin güvenliği önemli bir hale gelmiştir. Mevcut koşullarda Amerika marketlerinin raflarında yeterince sağlıklı yiyecek buldurması konusunda bir zorluk vardır. Bu güçlükler yetersiz ödenen primlerden değil, COVID-19'un gıda tedarik zincirlerinin işleyişinde bu kadar merkezi rol oynayan birçok düşük ücretli işçiye yüklediği olağanüstü yüklerden kaynaklandığı belirtilmiştir (Willingham ve Mathema, 2020). Bu ve benzer sorunlar Tarım ve Orman işlerinde çalışan sayısı yüksek olan pekçok ülkede de görülmektedir.

Bu süreçte, özellikle çiftçilerin katkıları her zamankinden daha kritik hale gelmiştir. COVID-19'dan korunmak için pekçok iş kolunda çalışanlara kıyasla riskli ortamlardan izole olamadıkları gibi toplumların gıda tedarikinin sürdürülmesini

sağlamak için tarım çalışanları, et-süt ürünleri çalışanları, market-bakkal-pazar çalışanları ile birlikte gıda tedarik zincirinin tüm halkaları üretime devam etmek zorundadır. Önceki bölümlerde ayrıntılı olarak ele aldığımız riskler başta olmak üzere çiftçiler özellikle bazı hastalıklara karşı solunum yolu hastalıkları gelişme riskinin yüksek ve mesleki bir tehlike olması, düşük sağlık sigortası oranları ve genellikle standartların altında yaşam ve çalışma koşullarına sahip olmaları nedeniyle daha duyarlı gruplardır (Willingham ve Mathema,2020; Allington 2020).

Mevcut ekonomik faaliyetlerin pandemi nedeniyle aksaması, tarım çalışanlarının dünya çapında sağlıklı ve güvenli gıdaya erişimde ne kadar önemli rolü olduğunu açıkça göstermektedir. Avrupa Birliği, daralan sınırların çiftlik emeği arzı üzerindeki etkisini giderek hissetmeye başlamıştır. Birleşik Krallık ve Almanya'daki çiftçiler işgücü sıkıntısı yaşadıklarını bildirirken, Fransa'nın tarım bakanı kısa süre önce kilitlenen endüstrilerdeki profesyonelleri çiftliklerde iş başvurusu yapmaya çağırmıştır (Willingham ve Mathema,2020; Alderman et al, 2020). Ancak çiftçiler, mevsimsel ya da göçmen olmayan yurt içinde işe aldıkları yeni işçilerin mahsullere zarar vermeden ürünleri verimli bir şekilde hasat etmek için gerekli becerilere sahip olamayacaklarından da endişe etmektedirler. Amerika Birleşik Devletleri'nde ve pek çok ülkede çıkarılan seyahat ve göçmenlik yasakları, önceden var olan tarım işgücü sıkıntısını öne çıkarmıştır (Willingham ve Mathema,2020; Bloomberg 2020). ABD'deki birçok çiftlik ulusal tarım çalışanı işgücü arzını desteklemek için diğer ülkelerden mevsimlik tarım işçilerini işe almak için genellikle H-2A programına güvenmektedir (Willingham ve Mathema,2020; Costa ve Martin 2020). ABD, 2019'da tarımsal işgücünün yaklaşık yüzde 10'unu oluşturan 200.000'den fazla çalışan için H-2A vizesi çıkardı.

Türkiye'de genellikle mevsimsel tarım çalışanlarının işverenleri de küçük-orta ölçekli aile tipi çiftçilikle uğraşanlardır. Sosyo-ekonomik düzeyleri daha iyi olan bu işverenler, mevsimsel tarım işçilerinin barınma ve onlara günlük ulaşım sağlama gibi temel ihtiyaçları karşılamakla sorumludur. Sağlık hizmetleri ihtiyaçları ise, çalıştıkları il merkezinde mevcut halk sağlığı hizmetleri başkanlığı ve ilgili birimleri aracılığı ile karşılanmaktadır. Sonuç olarak, pandemi sürmekte, pek çok iş kolu ihtiyaca karşılık verecek şekilde mesai saatlerini kısaltabilmekte, az çalışanla veya part-time çalışma ile üretimlerine devam etmektedir. Ayrıca, salgının sürdüğü tüm ülkelerde aralıklı olarak sağlık hizmetlerine binen yükün, ağır hasta ve yeni vaka sayılarının azaltılması için izolasyon, karantina ve sokağa çıkma yasaklarına devam edilmektedir. Ancak faaliyetlerin hız kesmeden devam ettiği çalışma alanlarından birisi de tarım sektörüdür. Bu nedenle, özellikle Türkiye'nin doğu bölgelerinden batı bölgelerine daha fazla olan mevsimsel tarım çalışanlarının hareketliliği de göz önüne alınmalı ve işverenlerin ek sağlık ve güvenlik önlemlerini almaları ve zamanında destek talep etmeleri gereklidir.

Koronavirüs nedeniyle önümüzdeki aylarda tarım ve hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı ve ekonomik güç kaynaklarından birisi olan devletlerde daha yüksek oranlarda işsizliğe yol açabileceği, işverenlerin hem yerel hem de göçmen işçiler arasında oluşabilecek işsizlik artışına karşılık işe alma çabalarını artırmaya yönelik motive edilmeleri gereklidir.

Tarım çalışanlarının sağlığını ve güvenliğini sağlamak için yeterli düzeyde önlemler alınmazsa, COVID-19 tarımsal işgücü arasında hızla yayılabilir. Sonuçta, ulusal gıda arzı için muhtemelen dramatik olumsuz etkiler ortaya çıkabilir.

Tarım işçilerinin talebini güvenli bir şekilde karşılayacak önlemler alınmalıdır. Ancak, özellikle mevsimsel-göçmen işçilerin girişine izin verilmeden önce yeterince denetlenmeleri sağlanmalıdır. Güvenliklerini ve çevrelerindeki insanların güvenliğini sağlamak için sağlıklı ve güvenli ulaşım, barınma ve çalışma koşulları garanti edilmelidir. Bu sadece çalışanları korumak için değil, aynı zamanda tedarik zincirinin kendisini de korumak için gereklidir. Bir işçi hasta iken çalışmaya zorlanırsa veya test veya bakıma erişemezse, tüm işgücüne bulaşma riski taşıdığı için işverenler faaliyetlerini tamamen durdurabilirler. Mevsimlik tarım işçileri yerine COVID-19 döneminde her bölgenin kendi sakinlerinden işgücü temini edilebilir (Bochtis ve diğ., 2020:3).

Bununla birlikte Tarımda iş sağlığı ve güvenliği çalışmalarımız Amerika ve Avrupa ülkelerine kıyasla henüz yeni başlamış olmasına karşılık, özellikle sağlık hizmetlerine erişimde tarım çalışanlarının pek çok ülkeye kıyasla daha kapsamlı imkanlara sahip olduğu aşırıdır. Bununla birlikte, geliştirilmesi gereken yönler de mevcuttur. Uygulamadaki en önemli eksikliklerin denetleme konusunda olduğu görülmektedir. Ancak, başta Tarım ve Orman Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı ile Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve ilgili kurum ve kuruluşların iş birliği halinde Covid-19 pandemi sürecinde tarım çalışanlarının korunması ile ilgili çalışmalar da kapsamlı şekilde yürütülmektedir. Özellikle, çiftçilerin çalışma ortamında karşılaşılabilecekleri risk faktörlerine karşı kişisel koruyucu kullanımı, Covid-19 başta olmak üzere pek çok solunum sistemi enfeksiyonundan korunma amaçlı saha eğitimleri İl ve İlçe Tarım ve Orman Müdürlüklerinde görevli uzman personel ve üniversiteler iş birliği ile planlı sistematik bir şekilde periyodik olarak yapılmaktadır.

Sosyal hizmetler ve toplum sağlığı uzmanları başta olmak üzere sağlık personeli, işçilerin çalışmalarına devam edebilmeleri ve sağlıklı kalabilmeleri için mümkün olduğunca çok engeli kaldırmakla görevlidir. Tarım ve Orman işletmelerinde işverenlerin ayrıca işgücü uygulamalarını, sağlık politikalarını ve barınma protokollerini genişletme sorumluluğu da vardır. Türkiye'de 2012 yılından itibaren iş sağlığı ve güvenliği alanında 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile benimsenen proaktif yaklaşım çerçevesinde iş sağlığı ve güvenliği alanında mevcut tehlikelerin ortaya çıkarılarak iş kazalarının meydana gelmeden önce önlenmesini amaçlayan bir anlayışı uygulamaktadır. Proaktif

yaklaşım, tarım sektöründe kendi nam ve hesabına çalışan çiftçilerin iş sağlığı ve güvenliği risklerinden korunmalarında pratik bir çözüme yaklaşılmasını sağlayabilir. Bu alanda çeşitli çalışmalar yürütülmektedir.

Borisova ve diğ. 2018 tarihli çalışması ile yürüttükleri projede ‘Tarım Sektöründe İş Sağlığı ve Güvenliği Klavuzu’ oluşturmuşlardır. Klavuzda kendi nam ve hesabına çalışan çiftçilerin tarım işlerinde iş sağlığı ve güvenliği bakımından karşı karşıya kalabilecekleri tehlikeler sıralanmış ve nasıl önlenebileceği ele alınmıştır. Çalışma çiftçilik faaliyetlerinin gerçekleştiği tüm alt sektörleri kapsar niteliktedir. Tehlikelerin tanımlandığı, tehlikenin oluşturduğu riskin ortaya konduğu ardından nasıl önlenebileceği bir klavuzun Türkiye’de yürütülen tarım faaliyetleri için oluşturularak bu klavuzun tarım işlerinin gerçekleştirildiği alanlarda görevli idareciler tarafından ilgili çalışanlara tebliğ edilmesi iş kazası ve meslek hastalıklarının önlenmesinde önemli bir unsur olabilir.

Tarım çalışanlarının iş kazası ve meslek hastalıkları risklerine karşı korunmaları yönünde yapılan bir diğer çalışmada Coman ve diğ (2020) eğitim faaliyetlerinin tarım işçilerinin iş sağlığı ve güvenliği alanındaki bilgilerini arttırmaları üzerine etkisini araştırmışlardır. Yapılan çalışmada iş sağlığı ve güvenliği eğitimi çalışmalarının tarım çalışanlarının iş kazası ve meslek hastalıkları risklerine karşı korunmaları bağlamında önemli bir fırsat sunduğunu belirtmiştir. Çalışmada temel veritabanlarından bu konuda 3357 makale çalışması olduğu görülmüş ardından konuyla doğrudan alakalı 36 makale incelenmiştir. İncelenen makalelerde tarım çalışanlarının iş sağlığı ve güvenliği alanında bilgi düzeylerinin arttırılmasının iş kazası ve meslek hastalıklarını önlemede olumlu sonuçlar doğurduğu görülmüştür.

Amerika Birleşik Devletleri’nde tarım çalışanlarının iş sağlığı ve güvenliği alanındaki durumu Türkiye ile çok benzer bir görünüm arz etmektedir. Türkiye’de olduğu gibi ABD’de de çoğu çiftçi kendi nam ve hesabına çalışan kişilerden oluşmaktadır ve iş sağlığı ve güvenliği mevzuatından muaftır. Bu alanda Gasperini’nin 2017 tarihli çalışmasında, tarımsal üretim yapan büyük çaplı işletmelerin ve tarım sektöründeki kurumların bu tarz kendi hesabına çalışan çiftçilere iş sağlığı ve güvenliği alanında liderlik etmesinin, tarım sektöründe iş kazası ve meslek hastalıklarını azaltmada önemli bir etkiye sahip olabileceğini vurgu yapılmaktadır (Gasperini, 2017). Büyük ölçekli işletmelerin iş sağlığı ve güvenliği alanında ortaya koydukları uygulamaları küçük çaplı işletmelere de bir şekilde aktarması sektörde iş kazası ve meslek hastalıkları oranlarının düşmesini sağlayabilir.

7. SONUÇ

COVID-19 Pandemisi sosyo ekonomik yaşamda önemli etkilere yol açmakta ve ekonomik duraksama şeklinde görülen bir kriz ortamının oluşmasını tetiklemektedir. Bu dönemde ülke içi tarımsal faaliyetlerin mümkün olan en yüksek oranda tarımsal talebi karşılayacak şekilde sürdürülebilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu tarz bir talebin karşılanması için ise sektörün temel sorunlarının bir takım tedbirler ile ortadan kaldırılması gerekmektedir. Zira, söz konusu ekonomik duraksamaların ne zaman bitebileceği ile ilgili öngörüler yetersiz görülmektedir. Tarım sektöründe üretim Pandemi sürecinde de devam etmektedir. Üretimin devamlılığının sağlanabilmesi için üretimin arz yönünün en temel belirleyicilerinden bir tanesi olan emek faktörünün gereksinimlerinin karşılanması gerekmektedir.

Üretimin devamlılığı noktasında COVID-19 döneminde çiftçilerin ihtiyaç duydukları mevsimlik işgücü akışında bir duraksama olduğu görülmektedir. Bu konuda gerekli tedbirlerin alınması ülke içi tarımsal üretimin devamlılığını olumlu etkileyecektir. İşgücü kaynağını etkin kılmak amacıyla COVID-19 döneminde tarımsal üretimin ihtiyaç duyduğu işgücü ihtiyacı için bölgesel emek piyasaları kurulabilir.

Pandemi sürecinde ortaya çıkan en temel gereksinim ise iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili tedbirlerin belirlenmesi olmuştur. COVID-19 sürecinde tarım çalışanlarının nasıl korunabileceklerine ilişkin tartışmanın yapıldığı bu çalışmada bir takım sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Ulusal düzeyde verilen kararların ve ortaya konan düzenlemelerin uygulanma aşamasında görülebilecek bir takım sorunların ortadan kaldırılmasında iyi uygulama örneklerinin tanıtımının yapılması çözüm olmaktadır. Özellikle küçük ölçekli tarımsal üretim işletmelerinin olduğu ülkemizde, büyük ölçekli işletmelerin ortaya koydukları iyi uygulama örneklerinin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Halk sağlığının korunmasında bilinçli tarım çalışanlarının önemli bir rolü bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- I. Tarım Sağlığı ve Güvenliği Sempozyumu Çevresel ve Mesleki Riskler. Harran Üniversitesi Osmanbey Yerleşkesi, Bildiri Kitabı. 6-7 Nisan 2012 Şanlıurfa. Erişim adresi: http://halksagligiokulu.org/anasayfa/components/com_booklibrary/ebooks/1_tarimsagligisempozyumu_kitabi.pdf Erişim tarihi: 05.02.2017.
- AKPINAR-ELÇİ, M., PASQUALE, D.K., ABROKWAH, M., NGUYEN, M., ELÇİ, O.C. (2016). “United Airway Disease Among Crop Farmers”, J Agromedicine, 21(3), 217-23.

- ALLINGTON A. "Farms Could See Shortage of Protective Gear Amid Covid-19 Needs," Bloomberg Law, March 26, 2020, Erişim tarihi: 19.12.2020 Erişim adresi: <https://news.bloombergenvironment.com/environment-and-energy/farms-could-see-shortage-of-protective-gear-amid-covid-19-needs>.
- ALDERMAN L, EDDY M, TSANG A. "Migrant Farmworkers Whose Harvests Feed Europe Are Blocked at Borders," The New York Times, March 27, 2020. Erişim tarihi: 19.12.2020 Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/2020/03/27/business/coronavirus-farm-labor-europe.html>.
- ARCURY, T.A., QUANDT, S.A., RUSSELL, G.B. 2002. "Pesticide safety among farmworkers: perceived risk and perceived control as factors reflecting environmental justice", *Environ Health Perspect*, 110 Suppl 2, 233-40.
- AYDINOĞLU, H. (2016). "Tarladan Sofraya, Bahçeden Çatala Güvenilir Gıda için Tarım ilaçlarının Doğru Kullanımı", Tarım ilaçları Sanayici, ithalatçı ve Temsilcileri Derneği, İstanbul.
- BAKIRCI, G.T., Yaman, Acay, D.B., Bakırcı, F., Ötleş, S. (2014). "Pesticide residues in fruits and vegetables from the Aegean region, Turkey", *Food Chem*, 160, 379-92.
- BALBAY, E.G., CAKIROĞLU, E.B., ARBAK, P., BALBAY, Ö., AVCIOĞLU, F., BELADA, A. (2014). "Respiratory symptoms and functions in barn workers", *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 21(1), 25-28.
- BASINAS, I., SIGGAARD, T., BONLOKKE, J.H., ANDERSEN, N.T., OMLAND, Ø., KROMBOUT, H., SCHLÜNSEN, V. (2016). "Feedback on Measured Dust Concentrations Reduces Exposure Levels Among Farmers", *Ann Occup Hyg*, 60(7), 812-24.
- BESELER, C.L., STALLONES, L. (2009). "Pesticide poisoning and respiratory disorders in Colorado farm residents", *J Agric Saf Health*, 15(4), 327-34.
- Bitki Koruma Ürünlerinin Önerilmesi, Uygulanması ve Kayıt İşlemleri Hakkında Yönetmelik. Resmi Gazete. 3 Aralık 2014 tarih ve 29194 sayılı.
- BOCHTIS, Dionysis; BENOS, Lefteris; LAMPRIDI, Maria; MARINOUDI, Vasso; PEARSON, Simon; SORENSEN, Claus G. (2020). Agricultural Workforce Crisis in Light of the COVID-19 Pandemic, *Sustainability*, 12, 8212.
- BORISOVA, Ekaterina Emilova; BORCAN, Livia Cristina; BOROZAN, Aurica; HARATAU, Theodor Valerian; HELYER, David; IONUT, Sorin; KARNAKI, Pania; KOCHOVSKI, Ljupcho; MONTALBAN, Paloma Ellis; OSBORNE, Aoife; PAUNCU, Elena-Ana; POPESCU, Florina Georgeta; SIMIZ, Eliza; TSICHLAS, Fotis; VOIA, Octavian Sorin; WYNNE, Richard; ZOTA, Dina (2018). Guideline for OSH Practice within the Agriculture Sector, AGROSH+, Erasmus + Project, European Commission, ISBN 978-973-0-28123-1, Bucharest, pp. 1-65.
- BULAT, P., SOMARUGA, C., COLOSIO, C. (2006). "Occupational health and safety in agriculture: situation and priorities at the beginning of the third millennium", *97(2)*, 420-9.
- CEVİZCİ, S., BABABOĞLU, Ü.T., BAKAR, C. (2015). "Evaluating of Pesticide Use and Safety Practices Among Farmworkers in a Village in Gallipoli Peninsula, Turkey.", *Southeast Asian Journal of Tropical Medicine and Public Health*, 46, 143-154.
- CEVİZCİ, S., BAKAR, C. (2012). "What Do Farmers Say About Pesticides Use in Agricultural Works? A Small Focus-Group Study Results from Three villages in Gelibolu Peninsula, Turkey", *APHA 140th Annual Meeting & Expo, San Francisco, ABD*.
- CEVİZCİ, S., ULUDAĞ, A., ÇELİK, M., SEVİM, S., BAKAR, C. (2014). "Çanakkale merkez köylerinde çiftçilerin tarım ilaçlarını kullanım alışkanlıkları", 17. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi, EDİRNE, TÜRKİYE.
- COGGON, D. (2002). "Work with pesticides and organophosphate sheep dips", *Occup Med (Lond)*, 52(8), 467-70.
- COMAN, Madaline Adina; MARCU, Andreea; CHERECHES, RAZVAN Mircea; LEPPALA, Jarkko; BROUCKE, Stephan Van Den (2020). Educational Interventions to Improve Safety and Health Literacy among Agricultural Workers: A Systematic Review, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 114, pp. 1-15.
- ÇSGB, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, İş Teftiş Kurulu Başkanlığı (2014). 50'den Fazla İşçi Çalıştıran Tarımsal İşletmelerde Çalışma Koşullarının İyileştirilmesi Programlı Teftişi Sonuç Raporu, Ankara, ss. 1-76.
- DAMALAS, C.A., Eleftherohorinos, I.G. (2011). "Pesticide exposure, safety issues, and risk assessment indicators", *Int J Environ Res Public Health*, 8(5), 1402-19.
- DAMALAS, C.A., Georgiou, E.B., Theodorou, M.G. (2006). "Pesticide use and safety practices among Greek tobacco farmers: a survey", *Int J Environ Health Res*, 16(5), 339-48.
-

- DANUSER, B., WEBER, C., KÜNZLİ, N., SCHİNDLER, C., NOWAK, D. (2001). "Respiratory symptoms in Swiss farmers: an epidemiological study of risk factors", *Am J Ind Med*, 39(4), 410-8.
- DELEN, N., TİRYAKİ, O., TÜRKSEVEN, S., TEMUR, C. (2015). "Türkiye'de pestisit kullanımı, kalıntı ve dayanıklılık sorunları, çözüm önerileri", TMMOB Ziraat Mühendisliği Odası Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı, 758-778.
- DEMİRCİ, F., DURSUN, H.Y. (2015). "Türkiye'de tarım ilaçları üretim ve kullanımı", TMMOB Ziraat Mühendisliği Odası Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-2.12-16 Ocak 2015, Ankara. S.1069-1079. SBN-978-605-01-0676-3. 978-605-01-0674-9 (tk).
- DESALU, O., BUSARI, O., ADEOTI, A. (2014). "Respiratory Symptoms among Crop Farmers Exposed to Agricultural Pesticide in Three Rural Communities in South Western Nigeria: A Preliminary Study", *Ann Med Health Sci Res*, 4(4), 662-6.
- DONHAM, K.J., LANGE, J.L., KLINE, A., RAUTIAINEN, R.H., GRAFFT, L. (2011). "Prevention of occupational respiratory symptoms among certified safe farm intervention participants", *J Agromedicine*, 16(1), 40-51.
- DURMUSOGLU, E., GÜNGÖR, Ö. (2015). "Bitki koruma ürünleri ile ilgili son yıllarda çıkan yönetmelikler hakkında genel bir değerlendirme", TMMOB Ziraat Mühendisliği Odası Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-2.12-16 Ocak 2015, Ankara. S.713-726. SBN-978-605-01-0676-3/978-605-01-0674-9 (tk).
- EASTMAN, C., SCHENKER, M.B., MITCHELL, D.C., TANCREDI, D.J., BENNETT, D.H., MITLOEHNER, F.M. (2013). "Acute pulmonary function change associated with work on large dairies in California", *J Occup Environ Med*, 55(1), 74-9.
- EDUARD, W., DOUWES, J., OMENAAS, E., HEEDERIK, D. 2004. "Do farming exposures cause or prevent asthma? Results from a study of adult Norwegian farmers", *Thorax*, 59(5), 381-6.
- EDUARD, W., PEARCE, N., DOUWES, J. (2009). "Chronic bronchitis, COPD, and lung function in farmers: the role of biological agents", *Chest*, 136(3), 716-25.
- ELLEBY, Christian; DOMINGUEZ, Ignacia Perez; ADENAUER, Marcel; GENOVESE, Giampiero (2020) Impacts of the COVID-19 Pandemic on the Global Agricultural Markets, *Environmental and Resource Economics*, 76, Springer Link, Published 4 August 2020. Pp. 1067- 1080.
- ELMORE, R.C., Arcury, T.A. (2001). "Pesticide exposure beliefs among Latino farmworkers in North Carolina's Christmas tree industry", *Am J Ind Med*, 40(2), 153-60.
- ERCHS-European Community Respiratory Health Survey. (1996). "Variations in the prevalence of respiratory symptoms, self-reported asthma attacks, and use of asthma medication in the European Community Respiratory Health Survey (ERCHS)", *Eur Respir J*, 9, 687-695.
- FAN, L., NIU, H., YANG, X., QIN, W., BENTO, C.P., RITSEMA, C.J., GEISSEN, V. (2015). "Factors affecting farmers' behaviour in pesticide use: Insights from a field study in northern China", *Sci Total Environ*, 537, 360-8.
- FARIA, N.M., FACCHINI, L.A., FASSA, A.G., TOMASI, E. (2005). "Pesticides and respiratory symptoms among farmers", *Rev Saude Publica*, 39(6), 973-81.
- FARIA, N.M., FACCHINI, L.A., FASSA, A.G., TOMASI, E. (2006). "Farm work, dust exposure and respiratory symptoms among farmers", *Rev Saude Publica*, 40(5), 827-36.
- FRANK, A.L., MCKNIGHT, R., KIRKHORN, S.R., GUNDERSON, P. (2004). "Issues of agricultural safety and health", *Annu Rev Public Health*, 25, 225-45.
- FURLONG, M., TANNER, C.M., GOLDMAN, S.M., BHUDHIKANOK, G.S., BLAIR, A., CHADE, A., COMYNS, K., HOPPIN, J.A., KASTEN, M., KORELL, M., LANGSTON, J.W., MARRAS, C., MENG, C., RICHARDS, M., ROSS, G.W., UMBACH, D.M., SANDLER, D.P., KAMEL, F. (2015). "Protective glove use and hygiene habits modify the associations of specific pesticides with Parkinson's disease", *Environ Int*, 75, 144-50.
- GASPERINI, Frank A. (2017), *Agricultural Leaders' Influence on the Safety Culture of Workers*, *Journal of Agromedicine*, volume 22, Taylor and Francis Online, pp. 309-311.
- GOLDNER, W.S., Sandler, D.P., Yu, F., Shostrom, V., Hoppin, J.A., Kamel, F., LeVan, T.D. (2013). "Hypothyroidism and pesticide use among male private pesticide applicators in the agricultural health study", *J Occup Environ Med*, 55(10), 1171-8.

- GUILLAM, M.T., PEDRONO, G., LE BOUQUIN, S., HUNEAU, A., GAUDON, J., LEBORGNE, R., DEWITTE, J.D., SEGALA, C. (2013). "Chronic respiratory symptoms of poultry farmers and model-based estimates of long-term dust exposure", *Ann Agric Environ Med*, 20(2), 307-11.
- GUILLIEN, A., PUYRAYEAU, M., SOUMAGNE, T., GUILLOT, S., RANNOU, F., MARQUETTE, D., BERGER, P., JOUNEAU, S., MONNET, E., MAUNY, F., LAPLANTE, J.J., DALPHIN, J.C., DEGANO, B. (2016). "Prevalence and risk factors for COPD in farmers: a cross-sectional controlled study", *Eur Respir J*, 47(1), 95-103.
- HOFFMEYER, F., VAN KAMPEN, V., TAEGER, D., DECKERT, A., ROSENKRANZ, N., KÄBEN, M., SCHANTORA, A.L., BRÜNING, T., RAULF, M., BÜNGER, J. (2014). "Prevalence of and relationship between rhinoconjunctivitis and lower airway diseases in compost workers with current or former exposure to organic dust", *Ann Agric Environ Med*, 21(4), 705-11.
- HOPPIN, J.A., UMBACH, D.M., LONG, S., RINSKY, J.L., HENNEBERGER, P.K., SALO, P.M., ZELDIN, D.C., London, S.J., Alavanja, M.C., Blair, A., Beane, Freeman, L.E., Sandler, D.P. (2014). "Respiratory disease in United States farmers", *Occup Environ Med*, 71(7), 484-91.
- <https://ilostat.ilo.org> "COVID-19 and the new meaning of safety and health at work", <<https://ilostat.ilo.org/covid-19-and-the-new-meaning-of-safety-and-health-at-work/>> , Erişim Tarihi: 10 Ocak 2020.
- IDIZ, N., KARAKUŞ, A., DALGIÇ, M. (2012). "The forensic deaths caused by pesticide poisoning between the years 2006 and 2009 in Izmir, Turkey", *J Forensic Sci*, 57(4), 1014-6.
- JACKSON, L.L., ROSENBERG, H.R. (2010). "Preventing heat-related illness among agricultural workers", *J Agromedicine*, 15(3), 200-15.
- JENKINS, P.L., STACK, S.G., EARLE-RICHARDSON, G.B., SCOFIELD, S.M., May, J.J. (2007). "Screening events to reduce farmers' hazardous exposures", *J Agric Saf Health*, 13(1), 57-64.
- JOUNEAU, S., PINAULT, M., GOUYET, T., BRINCHAULT, G., GUILLOT, S., VIEL, J.F., PRESLE, J.C., DESRUES, B., GERPRA. (2015). "Airbag study: preliminary results after one year of screening for COPD in dairy farmers", *Rev Mal Respir*, 32(3), 240-8.
- KALIPÇI, E., ÖZDEMİR, C., ÖZTAŞ, H. (2011). "Çiftçilerin pestisit kullanımı ile ilgili eğitim ve bilgi düzeyi ile çevresel duyarlılıklarının araştırılması", *TUBAV Bilim Dergisi*, 4(3), 179-187.
- KARGIN, N.Ç., MARAKOĞLU, K. (2015). "Sigarayı bırakmanın solunum işlevleri üzerine etkisi", *Türk Aile Hek Derg*, 19(3), 129-133.
- KARUNANAYAKE, C.P., HAGEL, L., RENNIE, D.C., LAWSON, J.A., DOSMAN, J.A., PAHWA, P., Saskatchewan Rural Health Study Group. (2015). "Prevalence and Risk Factors of Respiratory Symptoms in Rural Population", *J Agromedicine*, 20(3), 310-7.
- KAYGISIZ, İrfan (2017) Suriyeli Mültecilerin Türkiye İşgücü Piyasasına Etkileri, Rapor, Dünyadan, Ağustos 2017, Friedrich Ebert Stiftung, FES Türkiye, ss. 1-21.
- KEARNEY, G.D., GALLAGHER, B., SHAW, R. (2016). "Respiratory Protection Behavior and Respiratory Indices among Poultry House Workers on Small, Family-Owned Farms in North Carolina: A Pilot Project", *J Agromedicine*, 21(2), 136-43.
- KEARNEY, G.D., SHAW, R., PRENTICE, M., TUTOR-MARCOM, R. (2014). "Evaluation of respiratory symptoms and respiratory protection behavior among poultry workers in small farming operations", *J Agromedicine*, 19(2), 162-70.
- KEARNEY, G.D., XU, X., BALANAY, J.A., ALLEN, D.L., RAFFERTY, A.P. (2015). "Assessment of personal protective equipment use among farmers in eastern North Carolina: a cross-sectional study", *J Agromedicine*, 20(1), 43-54.
- KERR, William A. (2020) The COVID-19 Pandemic and Agriculture: Short- and Long Run Implications for International Trade Relations, Canadian Agricultural Economics Society, 68, pp. 225-229.
- KHAN, D.A., SHABBIR, S., MAJID, M., AHAD, K., NAQVI, T.A., KHAN, F.A. (2010). "Risk assessment of pesticide exposure on health of Pakistani tobacco farmers", *J Expo Sci Environ Epidemiol*, 20(2), 196-204.
- KIRKHORN, S.R., EARLE-RICHARDSON, G., BANKS, R.J. (2010). "Ergonomic risks and musculoskeletal disorders in production agriculture: recommendations for effective research to practice", *J Agromedicine*, 15(3), 281-99.
- KUCHUK, A.A., BASANETS, A., LOUHELAINEN, K. (2000). "Bronchopulmonary pathology in workers exposed to organic fodder dust", *Ann Agric Environ Med*, 7(1), 17-23.

- KURTAR, Ç., BİRİŞİK, N., OLHAN, E. (2016). "Türkiye’de bitki koruma ürünlerinde reçete uygulaması", XII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, 25-27 Mayıs 2016, Isparta, CİLT-2. Ed. Prof. Dr. Bahri KARLI, Doç. Dr. Tufan BAL, Arş. Gör. Dr. Deniz SARICA, Dr. Şenay ÖZGER. Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Isparta. Erişim adresi: <http://utek2016.sdu.edu.tr/Cilt2.pdf> Erişim tarihi: 07.02.2017.
- KURTH, Torsten; WALKER, Decker; SUBEI, Benjamin (2020) Signs of Rebound Forecast a New Era for Agriculture, May 14, < <https://www.bcg.com/publications/2020/agricultural-industry-to-bounce-back-post-covid-19>>, Erişim Tarihi: 6 Şubat 2021.
- KUYE, R.A., DONHAM, K.J., MARQUEZ, S.P., SANDERSON, W.T., FUORTES, L.J., RAUTIAINEN, R.H., JONES, M.L., CULP, K.R. (2007). "Pesticide handling and exposures among cotton farmers in the gambia", *J Agromedicine*, 12(3), 57-69.
- LANGLEY, R.L. (2011). "Consequences of respiratory exposures in the farm environment", *N C Med J*, 72(6), 477-80.
- LEBOY, J.F., ENGEL, L.S., RICHARDSON, D., HOGAN, S.L., HOPPIN, J.A., SANDLER, D.P. (2016). "Pesticide use and risk of end-stage renal disease among licensed pesticide applicators in the Agricultural Health Study", *Occup Environ Med*, 73(1), 3-12.
- LEBOY, J.F., ENGEL, L.S., RICHARDSON, D., HOGAN, S.L., SANDLER, D.P., HOPPIN, J.A. (2015). "Pesticide exposure and end-stage renal disease risk among wives of pesticide applicators in the Agricultural Health Study", *Environ Res*, 143(Pt A), 198-210.
- MACFARLANE, E., CHAPMAN, A., BENKE, G., MEAKLIM, J., SIM, M., MCNEIL, J. (2008). "Training and other predictors of personal protective equipment use in Australian grain farmers using pesticides", *Occup Environ Med*, 65(2), 141-6.
- MAMANE, A., BALDI, I., TESSIER, J.F., RAHERISON, C., BOUVIER, G. (2015). "Occupational exposure to pesticides and respiratory health", *Eur Respir Rev*, 24(136), 306-19.
- MARESCAUX, A., DEGANO, B., SOUMAGNE, T., THAON, I., LAPLANTE, J.J., DALPHIN, J.C. (2016). "Impact of farm modernity on the prevalence of chronic obstructive pulmonary disease in dairy farmers", *Occup Environ Med*, 73(2), 127-33.
- MAY, S., ROMBERGER, D.J., POOLE, J.A. (2012). "Respiratory Health Effects of Large Animal Farming Environment", *J Toxicol Environ Health B Crit Rev*, 15(8), 524-541.
- MITCHELL, D., ARTEAGA, V., ARMITAGE, T., MITLOEHNER, F., TANCREDI, D., KENYON, N., SCHENKER, M. (2015). "Cage Versus Noncage Laying-Hen Housings: Worker Respiratory Health", *J Agromedicine*, 20(3), 256-64.
- MWANGA, H.H., DALVIE, M.A., SINGH, T.S., CHANNA, K., JEEBHAY, M.F. (2016). "Relationship between Pesticide Metabolites, Cytokine Patterns, and Asthma-Related Outcomes in Rural Women Workers", *Int J Environ Res Public Health*, 13(10), pii: E957.
- NDLOVU, V., DALVIE, M.A., JEEBHAY, M.F. (2014). "Asthma associated with pesticide exposure among women in rural Western Cape of South Africa", *Am J Ind Med*, 57(12), 1331-43.
- NGOWI, A.V., MAEDA, D.N., PARTANEN, T.J. (2002). "Knowledge, attitudes and practices (KAP) among agricultural extension workers concerning the reduction of the adverse impact of pesticides in agricultural areas in Tanzania", *Med Lav*, 93(4), 338-46.
- NIGATU, A.W., BRATVEIT, M., DERESSA, W., MOEN, B.E. (2015). "Respiratory symptoms, fractional exhaled nitric oxide & endotoxin exposure among female flower farm workers in Ethiopia", *J Occup Med Toxicol*, 10, 8.
- NORDGREN, T.M., BAILEY, K.L. 2016. "Pulmonary health effects of agriculture", *Curr Opin Pulm Med*, 22(2), 144-9.
- NTOW, W.J., GIJZEN, H.J., KELDERMAN, P., DRECHSEL, P. (2006). "Farmer perceptions and pesticide use practices in vegetable production in Ghana", *Pest Manag Sci*, 62(4), 356-65.
- OĞUZÜLGEN, İ.K. (2013). "Ekspirasyon havasında nitrik oksid ölçümü", *Turk Toraks Derg*, 14(Suppl 2), 37-40.
- OMLAND, Ø. (2002). "Exposure and respiratory health in farming in temperate zones--a review of the literature", *Ann Agric Environ Med*, 9(2), 119-36.
- PLIANBANGCHANG, P., JETIYANON, K., WITTAYA-AREEKUL, S. (2009). "Pesticide use patterns among small-scale farmers: a case study from Phitsanulok, Thailand", *Southeast Asian J Trop Med Public Health*, 40(2), 401-10.

- RADON, K., DANUSER, B., IVERSEN, M., JÖRRES, R., MONSO, E., OPRAVIL, U., WEBER, C., DONHAM, K.J., NOWAK, D. (2001). "Respiratory symptoms in European animal farmers", *Eur Respir J*, 17(4), 747-54.
- RADON, K., MONSO, E., WEBER, C., DANUSER, B., IVERSEN, M., OPRAVIL, U., DONHAM, K., HARTUNG, J., PEDERSEN, S., GARZ, S., BLAINEY, D., RABE, U., NOWAK, D. (2002). "Prevalence and risk factors for airway diseases in farmers--summary of results of the European Farmers' Project", *Ann Agric Environ Med*, 9(2), 207-13.
- RADON, K., WINTER, C. (2003). "Prevalence of respiratory symptoms in sheep breeders", *Occup Environ Med*, 60(10), 770-3.
- REYNOLDS, S.J., NONNENMANN, M.W., BASINAS, I., DAVIDSON, M., ELFMAN, L., GORDON, J., KIRYCHUCK, S., REED, S., SCHAEFFER, J.W., SCHENKER, M.B., SCHLUNSSSEN, V., SIGSGAARD, T. (2013). "Systematic review of respiratory health among dairy workers", *J Agromedicine*, 18(3), 219-43.
- SALAMEH, P.R., BALDI, I., BROCHARD, P., ABI, SALEH, B. (2004). "Pesticides in Lebanon: a knowledge, attitude, and practice study", *Environ Res*, 94(1), 1-6.
- SAMANIC, C., HOPPIN, J.A., LUBIN, J.H., BLAIR, A., ALAVANJA, M.C. (2005). "Factor analysis of pesticide use patterns among pesticide applicators in the Agricultural Health Study", *J Expo Anal Environ Epidemiol*, 15(3), 225-33.
- SAPBAMRER, R., NATA, S. (2014). "Health symptoms related to pesticide exposure and agricultural tasks among rice farmers from Northern Thailand", *Environ Health Prev Med*, 19(1), 12-20.
- SEDA, Claire Hutkins, Concerns around Farmworkers and COVID-19. Farmworkers and COVID-19: FAQ Erişim adresi: <<https://www.migrantclinician.org/blog/2020/mar/farmworkers-and-covid-19-faq.html>> Erişim tarihi: 21.12.2020.
- SEKIYAMA, M., TANAKA, M., GUNAWAN, B., ABDOELLAH, O., WATANABE, C. (2007). "Pesticide usage and its association with health symptoms among farmers in rural villages in West Java, Indonesia", *Environ Sci*, 14 Suppl, 23-33.
- SENTHILSELVAN, A., CHENARD, L., GROVER, V., KIRYCHUK, S.P., HAGEL, L., ULMER, K., HURST, T.S., DOSMAN, J.A.(2010). "Excess longitudinal decline in lung function in grain farmers", *J Agromedicine*, 15(2), 157-65.
- SHEARING, Cyndie (2020). COVID-19 Continues to Drive the Evolution of the Retail Food Landscape, News, FB (Farmer's Bureau), September 16, 2020. <<https://www.fb.org/news/covid-19-continues-to-drive-the-evolution-of-the-retail-food-landscape>>, Erişim Tarihi: 9 Nisan 2021.
- SINGH, B., GUPTA, M.K. (2009). "Pattern of use of personal protective equipments and measures during application of pesticides by agricultural workers in a rural area of Ahmednagar district, India", *Indian J Occup Environ Med*, 13(3), 127-30.
- SLAGER, R.E., SIMPSON, S.L., LEVAN, T.D., POOLE, J.A., SANDLER, D.P., HOPPIN, J.A. (2010). "Rhinitis associated with pesticide use among private pesticide applicators in the agricultural health study", *J Toxicol Environ Health A*, 73(20), 1382-93.
- SMIT, L.A., HEEDERIK, D., DOEKES, G., WOUTERS, I.M. (2009). "Exhaled nitric oxide in endotoxin-exposed adults: effect modification by smoking and atopy", *Occup Environ Med*, 66(4), 251-5.
- STOLESKI, S., MINOV, J., KARADZINSKA-BISLIMOVSKA, J., MIJAKOSKI, D. (2015). "Chronic obstructive pulmonary disease in never-smoking dairy farmers", *Open Respir Med J*, 9, 59-66.
- STOLESKI, S., MINOV, J., KARADSINSKA-BISLIMOVSKA, J., MIJAKOSKI, D. (2015). "Chronic obstructive pulmonary disease in never-smoking dairy farmers", *Open Respir Med J*, 9, 59-66.
- STOLESKI, S., MINOV, J., MIJAKOSKI, D., KARADZINSKA-BISLIMOVSKA, J. (2015). "Chronic Respiratory Symptoms and Lung Function in Agricultural Workers - Influence of Exposure Duration and Smoking", *Open Access Maced J Med Sci*, 3(1), 158-65.
- SUNGUR, S., TUNUR, C. (2012). "Investigation of pesticide residues in vegetables and fruits grown in various regions of Hatay, Turkey", *Food Addit Contam Part B Surveill*, 5(4), 265-7.
- SUTOLUK, Z., KEKEC, Z., DAGLIOGLU, N., HANT, I. (2011). "Association of chronic pesticide exposure with serum cholinesterase levels and pulmonary functions", *Arch Environment Occup Health*, 66(2), 95-99.
-

- SZCZYREK, M., KRAWCZYK, P., MILANOWSKI, J., JASTRZEBSKA, I., ZWOLAK, A., DANILUK, J. (2011). "Chronic obstructive pulmonary disease in farmers and agricultural workers - an overview", *Ann Agric Environ Med*, 18(2), 310-3.
- ŞAHİN, E., USKUN, G., AY, R., ÖĞÜT, S. (2010). "Elma Yetiştiriciliği Alanında Çalışanların Tarım İlaçları Konusunda Bilgi, Tutum ve Davranışları", *TAF Prev Med Bull*, 9(6), 633-644.
- SNELL, Will; BURDINE, Kenny; HALICH, Gre; PIERCE, Jerry; WOODS, Tim; STRINGER, Jeff; NIMAN, Chad; THOMAS, Billy, AMMERMAN, Bobby; OCHUODHO, Thomas (2021) 2020-2021 Kentucky Agricultural Economic Situation and Outlook, Report, pp.1-3, <https://agecon.ca.uky.edu/sites/agecon.ca.uky.edu/files/2020-2021_ky_and_us_ag_outlook.pdf>
- Tarımda İş Sağlığı ve Güvenliği Çalıştayı Raporu. Ed. Gürler AM, Şimşek Z. 16-17 Nisan 2015. Şanlıurfa. TC. Sağlık Bakanlığı Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, TC. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, TC. Gıda, Tarım ve Orman Bakanlığı. ISBN:978-975-7113-53-9.
- THETKATHUEK, A., SUYBROS, N., DANIELL, W., MEEPRADIT, P., JAIDEE, W. (2014). "Factors influencing poisoning symptoms: a case study of vegetable farmers exposed to mixed insecticides in Prek Balatchheng Village, Cambodia", *J Agromedicine*, 19(4), 337-45.
- THUNDIYIL JG, STOBBER J, BESBELLİ N, PRONCZUK J. (2008). "Acute pesticide poisoning: a proposed classification tool", *Bull World Health Organ*, 86(3), 205-9.
- TURGUT, C., ORNEK, H., CUTRIGHT, T.J. (2010). "Pesticide residues in dried table grapes from the Aegean region of Turkey", *Environ Monit Assess*, 167(1-4), 143-9.
- Türkiye İstatistik Kurumu. 2016. Ölüm Nedeni İstatistikleri, erişim adresi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24572> erişim tarihi: 15.06.2017.
- Türkiye Kronik Hava Yolu Hastalıkları Önleme ve Kontrol Programı (2014). Sağlık Bakanlığı Yayın No 947, Ankara.
- TÜİK, Hayvansal Üretim İstatistikleri, Aralık (2020) (Düzeltilmiş), Yayın Tarihi: 09 Şubat 2021, Saat: 10:00, Sayı: 37207.
- TÜİK, Hayvansal Üretim İstatistikleri, (2019). Yayın Tarihi: 6 Şubat 2020, Saat: 10:00, Sayı: 33873.
- United States Department of Agriculture, (2021). "Agriculture Counts, Cattle", Report, ISSN: 1948-9099.
- VANDORMAEL A, ADAM M, GREUEL M, BARNIGHAUSEN T. A, (2020). short, animated video to improve good COVID-19 hygiene practices: a structured summary of a study protocol for a randomized controlled trial. *Trials*. 2020 Jun 3;21(1):469.
- VON ESSEN, S., MOORE, G., GIBBS, S., LARSON, K.L. 2010. "Respiratory issues in beef and pork production: recommendations from an expert panel", *J Agromedicine*, 15(3), 216-25.
- WILLINGHAM Z, MATHEMA S. Protecting Farmworkers From Coronavirus and Securing the Food Supply. April 23, 2020, 9:01 am. Erişim tarihi: 19.12.2020 Erişim adresi: <https://www.americanprogress.org/issues/economy/reports/2020/04/23/483488/protecting-farmworkers-coronavirus-securing-food-supply/>
- www.agriculture.gov.au, Agricultural overview: March quarter 2021, < <https://www.agriculture.gov.au/abares/research-topics/agricultural-outlook/agriculture-overview>>, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2021.
- www.ilo.org "Agriculture: a hazardous work", <https://www.ilo.org/safework/areasofwork/hazardous-work/WCMS_110188/lang-en/index.htm>, Erişim Tarihi: 9 Ocak 2020.
- www.sgk.gov.tr, "4/1-a Kapsamındaki Tarım Sigortalıları", <http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/calisan/tarim_calisanlarin_sigortaliliklari>, Erişim Tarihi: 12 Ocak 2020.
- WAGGONER, J.K., HENNEBERGER, P.K., KULLMAN, G.J., UMBACH, D.M., KAMEL, F., BEANE, FREEMAN, L.E., ALAVANJA, M.C., SANDLER, D.P., HOPPIN, J.A. (2013). "Pesticide use and fatal injury among farmers in the Agricultural Health Study", *Int Arch Occup Environ Health*, 86(2), 177-87.
- WALUSIAK, J., KRAWCZYK-ADAMUS, P., HANKE, W., WITTCZAK, T., PALCZYNSKI, C. (2004). "Small nonspecialized farming as a protective factor against immediate-type occupational respiratory allergy?", *Allergy*, 59(12), 1294-300.
- WHO. Food safety. (2015). Fact sheet No 399, erişim adresi <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs399/en/> erişim tarihi: 15.02.2017.

- WISZNIEWSKA, M., TYMOSZUK, D., NOWAKOWSKA-ŚWIRTA, E., PALCZYNSKI, C., WALUSIAK-SKORUPA, J. (2013). "Mould sensitisation among bakers and farmers with work-related respiratory symptoms", *Ind Health*, 51(3), 275-84.
- YANG, X., WANG, F., MENG, L., ZHANG, W., FAN, L., GEISSEN, V., R itsema, C.J. (2014). "Farmer and retailer knowledge and awareness of the risks from pesticide use: A case study in the Wei River catchment, China", *Sci Total Environ*, 497-498, 172-9.
- YASSIN, M.M., ABU, MOURAD, T.A., SAFI, J.M. (2002). "Knowledge, attitude, practice, and toxicity symptoms associated with pesticide use among farm workers in the Gaza Strip", *Occup Environ Med*, 59(6), 387-93.
- YAVUZ, H., GULER, G.O., AKTUMSEK, A., ÇAKMAK, Y.S., ÖZPARLAK, H. (2010). "Determination of some organochlorine pesticide residues in honeys from Konya, Turkey", *Environ Monit Assess*, 168(1-4), 277-83.
- YE, M., BEACH, J., MARTIN, J.W., SENTHILSELVAN, A. (2013). "Occupational pesticide exposures and respiratory health", *Int J Environ Res Public Health*, 10(12), 6442-71.
- QUANDT SA, LAMONTO NJ, MORA DC, TALTON JW, LAURIENTI PJ, ARCURY TA. (2020). COVID-19 Pandemic among Latinx Farmworker and Nonfarmworker Families in North Carolina: Knowledge, Risk Perceptions, and Preventive Behaviors. *Int J Environ Res Public Health*. 2020;17(16):5786. Published 2020 Aug 10. doi:10.3390/ijerph17165786
-

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İşkur İşbaşı Eğitim Programı 2017 Yılı Çanakkale İli Katılımcılarının Program Deneyimleri ve İstihdam Durumlarına Yönelik Bir Değerlendirme *

Hayrettin KARACAN†

1. GİRİŞ

İşsizlik ile mücadelede etkin politikalar üretmek için İŞKUR tarafından uygulanan aktif işgücü piyasası politikaları ülkemizde 90 yıllardan itibaren önem kazanmaya başlamış, 2008 yılından sonra aktif işgücü piyasası politikalarına yönelik mevzuat çalışmaları hızlanmış ve bu politikalara yönelik destekler sonucunda programların uygulaması hızla yaygınlaşmıştır.

Onuncu Kalkınma Planı, Ulusal İstihdam Stratejisi, 64. ve 65. Hükümet programları, 2016-2018 Orta Vadeli Program gibi politika belgelerinde İŞKUR'un düzenlediği aktif işgücü piyasası programlarının etkinliğinin artırılması yer almıştır. 10. Kalkınma Planında amaçlanan tüm kesimleriyle toplumun kendilerine yaraşır iş fırsatlarına erişebildikleri, niteliği yükseltilip etkinleştirilen işgücü; iş sağlı ve güvelliği ile cinsiyet eşitliğinin sağlandığı güvenceli esneklik anlayışını benimseyen bir işgücü piyasası oluşturmaktır.

Programların etkinliği etki değerlendirmesi yöntemleri ile değerlendirilerek ulaşılabacak sonuçlara göre uygulanması hedeflenmiş bu işlemlerin 10. Kalkınma Planı ve Orta Vadeli Program gibi üst politika belgeleri ile İŞKUR tarafından gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Fakat hali hazırda bu uygulamaya geçilmemiştir.

Bu çalışmada aktif işgücü piyasası politikalarından en çok uygulanan programlardan biri olan işbaşı eğitim programları (İEP) ele alınarak, program ile ilgili bilgilendirmeler yapılarak, Çanakkale İlinde 2017 yılı İEP programlarına katılan katılımcılara yönelik, yazar tarafından oluşturulan İEP program deneyimleri ve istihdam durumlarını belirleme anketi uygulanmıştır. İEP programı ve prorama iat bilgiler, program ücretleri gibi bilgiler 2017-2018 yıllarına aittir. Bu anket sonucunda elde edilen bilgiler SPSS 19 paket programında değerlendirilmiş ve elde edilen sonuçlar ışığında İEP programları etkinliği hakkında analizi ve değerlendirmesi yapılmıştır.

2. AKTİF İŞGÜCÜ PİYASASI POLİTİKALARI

Aktif işgücü piyasası politikaları (AİPP) kavramı İkinci Dünya Savaşı sonlarında 1951 yılında İsveç'te iktisat kökenli sendikacılar Gösta Rehn ve Rudolp Meidner tarafından tam istihdam, ücret dağılımında eşitlik ve sanayinin modernleştirilmesi gibi politikaların oluşturulduğu dönemde düşük enflasyon ve tam istihdamı bir arada sağlamak için tasarlanmış politikaları ifade eder (Şen, 2015: 61).

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (İLO) 122 sayılı "İstihdam Politikası" başlıklı sözleşmesinde AİPP, " iktisadi gelişme ve kalkınmayı teşvik etme, hayat seviyesini yükseltmek, işgücü ihtiyaçlarını karşılamak, işsizlik ve eksik istihdam sorununu çözümlenmek amacıyla tam ve verimli istihdamı ve işin serbestçe seçilmesini" sağlamaya yönelik politikalar olarak tanımlanmıştır (Şen, 2015: 64).

Aktif işgücü piyasası politikaları ile sosyal devletlerin "aktif olarak" iş arayanların;

- İstihdam edilebilirliğini arttırmak ve bu sayede toplam işsizliği azaltmak
- İşgücü piyasasına entegrasyonunu sağlayarak istihdam edilebilirliğini arttırmaktır,
- Bireysel verimliliğin ve ücretlerin artışıını içeren
- İş olanaklarının oluşturulması,
- İşgücü piyasasındaki arz ve talebin eşleşmesinin geliştirilmesi
- Refah artışının sağlanması
- Ayrıca kamu maliyetlerinin düşürülmesi amacıyla kullandıkları işgücü piyasası müdahalesidir (İrdem, 2016: 20).

İşgücünün iş piyasasına entegrasyonunu hedefleyen AİPP'larının uygulama alanları; kamu ve özel istihdam hizmetleri, mesleki eğitim programları, girişimciliği teşvik ve gençlere yönelik programlar olarak sıralanmıştır (Biçerli, 2005: 8).

* Yazarın İşkur İşbaşı Eğitim Programlarının Çanakkale İlinde İstihdama Katkısı Üzerine Bir Araştırma (2013-2018 Dönemi) isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

†İş ve Meslek Danışmanı, Çanakkale Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğü, hayrettin.karacan@iskur.gov.tr, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-5299-5818>

Doktora Öğrencisi, ÇOMU Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Doktora Programı, 20414926008@ogr.comu.edu.tr, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-5299-5818>.

Tablo 1. Aktif İşgücü Piyasası Politikalarının Amaç ve Hedefleri

AİPP	Amaç	Hedef
Kamu İstihdam Hizmetleri ve Danışmanlık Faaliyetleri	İşgücü piyasasına ve açık işlere erişimin kolaylaştırılması, uygun eşleştirmenin sağlanması, iş arama becerisinin geliştirilmesi	Özellikle geçici işsizliğin azaltılması, işgücü piyasasının etkinliğinin artırılması, işgücü piyasasına girişte fırsat eşitliğinin sağlanması
Mesleki Eğitim Faaliyetleri	İşgücünün niteliğinin artırılması, mesleki ve coğrafi hareketlilik sağlanarak verimliliğin artırılması, bireylerin iş deneyimlerinin artırılması	İstihdam ve gelirin artırılması, özellikle dezavantajlı grupların işsiz kalma riskinin azaltılması, istihdam edilebilirliğin artırılması, işgücü piyasasının etkinliğinin artırılması, işgücü arzının artırılması
Kamu İstihdamı/Toplum Yararına Programlar	İşgücünün niteliğinin korunması, işgücü talebinin artırılması	İşsizliğin özellikle uzun süreli işsizliğin azaltılması
Sübvansiyon Uygulamaları	İşgücü talebinin artırılması, eşleştirme sürecinin geliştirilmesi	İstihdamın ve gelirin artırılması, işsizliğin azaltılması, istihdamın korunması
İş Kurma Programları	İşgücü talebinin artırılması, işgücünün niteliğinin artırılması	İşsizliğin azaltılması, istihdamın ve gelirin artırılması

Kaynak: İrdem, 2016: 37

Türkiye İş Kurumu Aktif İşgücü Hizmetleri Yönetmeliğinde sayılan AİPP şunlardır; (Aktif İşgücü Hizmetleri Yönetmeliği 2013)

- Mesleki Eğitim Kursları
- İşbaşı Eğitim Programları
- Toplum Yararına Programlar
- Girişimcilik Eğitim Programları

İŞKUR tarafından uygulanan diğer AİPP'ler ise;

- Kamu İstihdam Hizmetleri
- Danışmanlık Faaliyetleri
- Sübvansiyon uygulamalarıdır (İrdem, 2016: 3).

Türkiye İş Kurumu, istihdam edilebilirliğin artırılması, işgücünün niteliklerinin geliştirilmesi, işgücü piyasası taleplerinin karşılanması amacıyla aktif işgücü hizmetleri kapsamında;

- Hem çalışanlara hem de iş arayanlara yönelik mesleki eğitim kursları ve rehabilitasyon faaliyetleri,
- Bireylerin kendi işlerini kurmaları ve işlerini geliştirmeleri için girişimcilik eğitim programları,
- Mesleki deneyim eksikliği bulunan öğrencilere ve işsizlere yönelik işbaşı eğitim programları düzenlemektedir.

2.1. İşbaşı Eğitim Programları

İŞKUR tarafından uygulanan en etkin AİPP'lerden birisi olan işbaşı eğitim programları (İEP) katılımcı ve işveren arasında doğrudan birebir bir ilişki kuran bu uygulama 10.10.2009 tarihinde uygulanmaya başlanmıştır (Bıçerli 2014: 542).

2.1.1. İşbaşı Eğitim Programı AB Örnek Uygulamaları

İşbaşı eğitim programı uygulaması Avrupa'da benzer uygulama yapan ülkelerden örnek alınarak geliştirilmiştir. Avrupa'da ülkelerin mesleki eğitim sistemlerine göre değişen iş deneyimi kazanmak için çıraklık, staj ya da işbaşı eğitim programlarına ayrı ayrı yada karma bir uygulaması görülebilmektedir.

İEP için örnek alınan ülkelerden Estonya'da kamu istihdam kurumu olarak hizmet veren işsizlik sigortası fonu kurumu tarafından AİPP uygulaması olarak İEP çıraklık, işbaşında eğitim yada iş deneyimi şeklinde uygulanmaktadır. Uygulama İEP talep eden işyerinde ve talep eden 15 yaşını dolduran işsizlere danışman onay verdiğinde sözleşme düzenlenerek en fazla 4 ay uygulanmakta olup katılımcının katılacağı İEP mesleğinde teorik bilgisinin olması istenilmekte ve katılımcıya yol ve yemek ücreti için bir ödeme yapılmakta olup işyerinin herhangi bir ödeme yapma zorunluluğu bulunmamaktadır. Ayrıca işyerine de verdiği eğitim dolayısıyla ücret ödenmektedir (Çoban, 2013: 69-71).

Fransa'da ise lise seviyesinde başlayan mesleki eğitim de okul ve iş uygulamasının iç içe olduğu bir yapıdadır. Bu yapıda nitelikli işgücü yetiştirmek için işletmeler eğitim sistemine dahil edilmekte çıraklık ve işbaşı eğitim sağlanmaktadır.

Uygulama Çıraklık Eğitim Merkezleri aracılığı ile yapılmakta olup işletmeler bu merkezi fonlamakta ve merkez çıraklığa başvuran kişilere asgari ücretin yüzde 15-60 oranında ödeme yapmaktadır. Program teorik eğitim almış 15-25 yaş arası katılımcılara işbaşında uzman bir kişi tarafından işyerinde gerçekleştirilmektedir. Ayrıca 26 yaş altındaki işsizlere mesleki eğitime devam ederlerse uygulamaya katıldıkları 50 den az çalışana olan işletmeye devlet tarafından ücret ödenmektedir (Çoban, 2013: 72-75).

İngiltere’de ise nitelikli işgücü yetiştirmek için özellikle gençlere yönelik işbaşı eğitim adında 16-24 yaş arası katılımcılara yönelik 6 haftadan 5-6 aya kadar staj uygulaması mevcuttur. Katılımcının işsiz olması, katılacağı programda az da olsa iş deneyimi olması gerekmektedir. Ayrıca 16 yaş ve üzerindekilere yönelik meslek deneyimi kazandıran 1-4 yıl arası çıraklık uygulaması mevcuttur. Ulusal Çıraklık Hizmeti tarafından yürütülen çıraklık programında 16-18 yaş arasındaki katılımcıların tüm eğitim maliyetleri, 19-24 yaş arasındaki katılımcılar için eğitim maliyetinin yarısını 25 yaş ve üzeri için yüzde 40’ını karşılamaktadır. Yine sözleşme düzenlenerek uygulanan bu programlarda haftada en az 30 saat çalışan katılımcılara yaş gurubuna göre değişen seviyede bir saat başı ücret ödenmektedir (Çoban, 2013: 75-81).

2.1.2. İŞKUR İşbaşı Eğitim Programı Uygulaması

İşbaşı Eğitim Programları, İŞKUR’ a kayıtlı işsizlerin yine İŞKUR’a kayıtlı işyerlerinde daha önce edindikleri teorik bilgileri uygulama yaparak pekiştirmelerini veya mesleki deneyim kazanmalarını sağlamak amacıyla işgücü piyasası araştırma sonuçları, iş ve meslek danışmanlarının işyeri ziyareti veya işsizlerle yapılan görüşmelerde tespit edilen ihtiyaçlar, işyerlerinden ve ya katılımcı adaylarından gelen talepler doğrultusunda Aktif İşgücü Hizmetleri Yönetmeliğinin ilgili hükümlerine uyulmak şartıyla düzenlenen programlardır (Aktif İşgücü Hizmetleri Yönetmeliği 2013: md 45)

İŞKUR’a kayıtlı olan işsizlerin teorik bilgilerini İŞKUR’a kayıtlı işyerlerinde mesleki deneyimlerini ve yeterliliklerini arttırabilecekleri, çalışma hayatına uyum sağlayabilecekleri İEP’larına katılımcılar kendi buldukları işyerinde veya işyeri tarafından İŞKUR’a verilen ilanlara başvurabilirler. Ayrıca İŞKUR işverenler tarafından işverenin talep ettiği niteliklere uygun adayın bulunmasına aracılık eder. Programlar günde en az 5 saat en fazla 8 saat olarak haftalık 45 saati aşmayacak şekilde ve toplamda bilişim ve imalat sektörlerindeki işyeri ve mesleklerde en fazla 6 ay, diğer sektörlerde ise en fazla 3 ay olarak uygulanmaktadır. Siber güvenlik, bulut bilişim, oyun geliştirme uzmanı ve kodlama gibi çağımızın ve geleceğin meslekleri olarak görülen alanlarda düzenlenecek olan işbaşı eğitim programlarına katılan 18-29 yaş arası gençler için işbaşı eğitim programlarının süresi en fazla 9 ay uygulanacaktır.

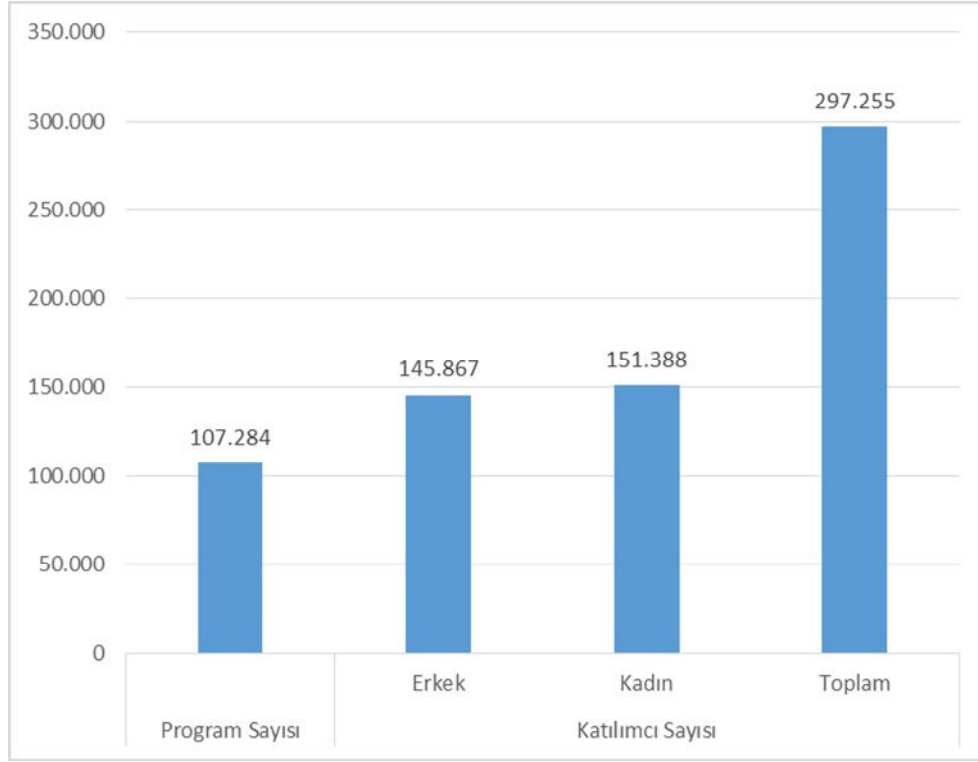
Bu süre boyunca katılımcı için;

- İş Kazası ve Meslek Hastalıkları Sigortası Primi
- Genel Sağlık Sigortası Primi
- Katılımcı zaruri gideri (Günlük 61,65TL, öğrenci için 46,23 TL, işsizlik ödeneği alanlar için 30,82TL) ödenmektedir.
- Geleceğin meslekleri olarak belirlenecek mesleklerde düzenlenen programlarda katılımcılara 75 TL zaruri gider ödenecektir.
- Sanayi sektöründeki mesleklerde düzenlenecek işbaşı eğitim programlarına katılan kadınların bakmakla yükümlü oldukları 2-5 yaş arası çocukları için aylık 400 TL bakım desteği program süresince karşılanacaktır.

İEP yararlanma şartları ise;

- İŞKUR’a kayıtlı işsiz olmak
- 15 yaşını tamamlamış olmak
- İşverenin birinci yada ikinci dereceden kan hısmı veya eşi olmamak
- Emekli olmamak
- Program başvuru tarihinden önceki 3 aylık dönemde programa başvuru yapan işyerinin çalışkanı olmamak
- Program başlangıcından önceki son 1 ayda uzun vadeli sigorta kollarına ait primi yatırılmamış olma
- İş ve Meslek Danışmanlığı hizmetlerinden faydalanmış olmak
- Bu şartları sağlayan ve programa devam etmesine engel durumu bulunmayan öğrencilerde İEP’den yararlanabilir
- Ayrıca tarımsal faaliyette bulunanlar ile isteğe bağlı sigortalı sayılanlar, sosyal yardım, engelli maaşı, dul ve yetim aylığı alanlar da İEP’den yararlanabilirler (<http://www.iskur.gov.tr/isarayan/i%C5%9Fba%C5%9F%C4%B1e%C4%9Fitim.aspx>). (Erişim Tarihi: 27.03.2018)

2017 yılında işbaşı eğitim programlarından 151.388’i kadın, 145.867’si erkek olmak üzere toplam 297.255 kişi yararlanmıştır. Katılımcıların yaklaşık %51’i kadınlardan oluşurken, %74’ü 15-29 yaş grubunda yer almakta ayrıca, %37’si ilköğretim mezunu, %34’ü ortaöğretim mezunu, %27’si ise ön lisans ve üstü eğitim mezunudur. (İŞKUR 2017 Faaliyet Raporu, 53).

Şekil 1. 2017 Yılında İşbaşı Eğitim Programı Bilgileri

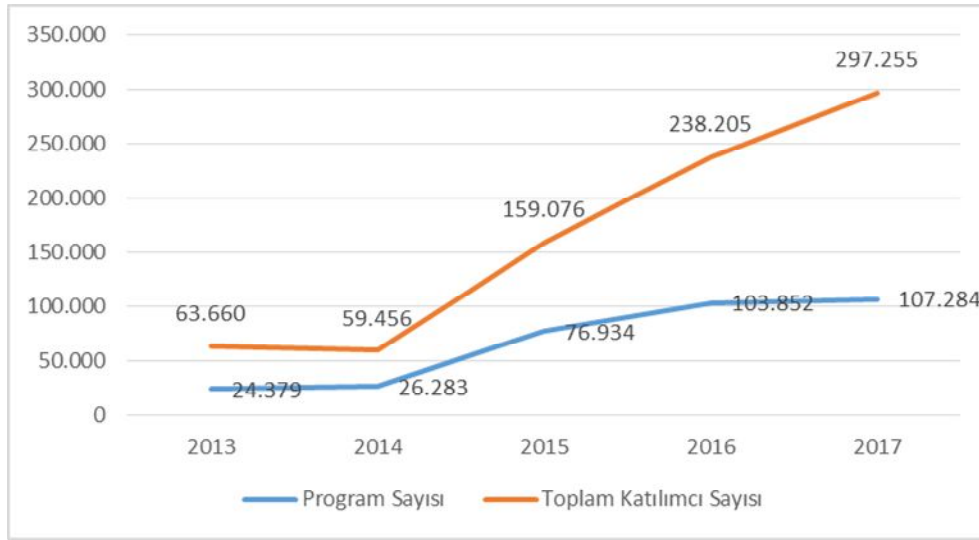
Kaynak: 2017 yılı İİMEK faaliyet Raporu (<http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> Erişim Tarihi: 22.01.2018)

Tablo 2. Yıllara Göre İşbaşı Eğitim Programı Faaliyetleri

Yıl	Program Sayısı	Katılımcı Sayısı		
		Erkek	Kadın	Toplam
2013	24.379	33.417	30.243	63.660
2014	26.283	30.028	29.428	59.456
2015	76.934	81.830	77.246	159.076
2016	103.852	131.000	107.205	238.205
2017	107.284	145.867	151.388	297.255
Toplam	338.732	422.142	395.510	817.652

Kaynak: İŞKUR Yıllık İstatistik Bültenlerinden derlenmiştir. <http://www.iskur.gov.tr/trtr/kurumsalbilgi/istatistikler.aspx#dltop> Erişim Tarihi: 22.01.2018

İşbaşı Eğitim Programlarına olan talep ve katılım sürekli artmış, 2017 yılında 2013 yılına göre yaklaşık 5 kat bir artış söz konusudur. Bu değişim aşağıdaki şekilde görülmektedir.

Şekil 2. 2013-2017 İEP Program ve Katılımcı Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3. 2017 yılı İEP Katılımcı Sayısına Göre İller Sıralaması

Sıralama	İl	Program sayısı	Erkek	Kadın	Toplam
1	İSTANBUL	10.830	17.047	19.100	36.147
2	İZMİR	6.976	6.869	9.355	16.224
3	ANTALYA	6.773	13.395	10.567	23.962
4	ANKARA	5.413	7.174	9.203	16.377
5	SAMSUN	4.771	5.282	5.809	11.091
6	ADANA	3.811	4.257	4.787	9.044
7	BURSA	3.580	4.233	4.845	9.078
8	MERSİN	3.222	3.096	3.468	6.564
9	KOCAELİ	2.430	2.514	3.652	6.166
10	KONYA	2.325	2.907	3.170	6.077
29	ÇANAKKALE	1.085	731	1.034	1.765

Kaynak: İŞKUR 2017 Yıllık İstatistik Bülteni <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/istatistikler.aspx#dltop> Erişim Tarihi: 2.08.2021

2017 yılında uygulanan İEP programları katılımcı sayılarına göre iller sıralandığında İstanbul açık ara önde bulunmaktadır. Sırasıyla İzmir, Antalya ve Ankara gelmekte olup Çanakkale ilimiz en fazla İEP katılımcı sayısı olan 29'uncu il olmuştur.

2.1.3. İşbaşı Eğitim Programını Tamamlayanların İstihdamına Yönelik Teşvik

Türkiye İş Kurumu tarafından 31/12/2018 tarihine kadar başlatılan işbaşı eğitim programlarını tamamlayanları üç ay içinde işe alan özel sektör işverenlerine işverenin imalat sektöründe faaliyet göstermesi halinde 42 ay boyunca, diğer sektörlerde 30 ay boyunca işe aldıkları bu sigortalılar için, sigorta primine esas kazanç alt sınırı üzerinden hesaplanacak sigorta primi işveren payının tamamının (416,05TL 27.03.2018 itibarıyla) İşsizlik Sigortası Fonundan karşılanmasına imkân sağlanmıştır (<http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/isveren/tesvikler.aspx>). (Erişim Tarihi: 27.03.2018)

Teşvikten yararlanma şartları İşyeri Yönünden;

- Aylık prim ve hizmet belgesi Kuruma yasal süresinde verilmiş olmalı
  - Primler yasal süresi içinde ödenmeli
  - Prim, idari para cezası ve bunlara ilişkin gecikme zammı ve cezası borcu bulunmamalı
  - Kayıt dışı sigortalı çalıştırılmamalı
  - İşe alınan sigortalının bir önceki takvim yılında bildirilen sigortalı sayısının ortalamasına ilave olmalı
- Sigortalı Yönünden;
- 31.12.2018 tarihine kadar başlatılan işbaşı eğitim programını tamamlamış olmalı,
  - İşbaşı eğitim programının bitimini müteakip en geç üç ay içinde işe alınmalı,
  - 23/4/2015 tarihi ve sonrasında işe alınmış olmalı,

32 İşkur İşbaşı Eğitim Programı 2017 Yılı Çanakkale İli Katılımcılarının Program Deneyimleri ve İstihdam Durumlarına Yönelik Bir Değerlendirme

- 18 yaşından büyük, 29 yaşından küçük olmalı,
- Tamamladığı işbaşı eğitim programına ilişkin meslek alanında işe alınmalı,

15 yaşını doldurmuş İŞKUR'a Kayıtlı Son 1 aydır işsiz

Program Düzenlenen Sektör	Bilişim ve İmalat Sektörü	Siber güvenlik, bulut bilişim, oyun geliştirme uzmanı ve kodlama gibi çağımızın ve geleceğin meslekleri olarak görülen alanlarda <i>18-29 yaş arası katılımcılara</i>	Diğer Sektörler

Program Süresi	6 Ay	9 Ay	3 Ay
	Günde 5-8 saat arası haftada 6 gün - 45 saate kadar		

Günlük Ödemeler	Öğrenci 46,23 TL	Normal Katılımcı 61,65TL	Geleceğin meslekleri programındakilere 75 TL	İşsizlik Ödeneği Alanlara 30,82 TL
	Sanayi sektöründeki mesleklerde düzenlenecek işbaşı eğitim programlarına katılan kadınların bakmakla yükümlü oldukları 2-5 yaş arası çocukları için aylık 400 TL bakım desteği program süresince			

Program Sonrası	18-29 yaş arası olanlar İşbaşı Eğitim Programı düzenlenen Meslekte program bitiminden sonraki 3 ay içinde işe girmesi durumunda	Diğer Mesleklerde İşe Girmesi Durumunda

İşverene Uygulanan Teşvik	İmalat Sanayi Sektöründe Faaliyet Gösteren işyeri için	Diğer Sektörlerde	6111 sayılı Teşvikten Durumuna göre 12-42 ay arası
	42 Ay	30 Ay	
	İşbaşı Eğitim Programı Kapsamında teşvikli işyerinin asgari ücret düzeyindeki sosyal güvenlik primlerinin işveren payları (416,05 TL) İşsizlik Sigortası Fonundan karşılanmaktadır		Sosyal Güvenlik Primi işveren payları (416,05 ila 3.120,37 TL) İşsizlik Sigortası Fonundan karşılanmaktadır

Şekil 3. İşbaşı Eğitim Programı Genel Uygulama Şeması

Kaynak: <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/isveren/tesvikler.aspx> Erişim: 27.03.2018 Bilgilerden yararlanarak Yazar tarafından oluşturulmuştur. SGK prim ve İEP ödeme tutarları 2018 ilk yarısına aittir.

3. İŞBAŞI EĞİTİM PROGRAMI KATILIMCILARI DENEYİM VE İSTİHDAM DURUMLARI BELİRLEME ÇALIŞMASI

Bu çalışmada Çanakkale’de 2013-2017 döneminde İEP’in istihdama katkısı ve 2017 yılında İEP’e katılanlara yönelik program deneyimleri ve istihdam durumlarını belirlenmeye çalışılacaktır.

3.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, İŞKUR tarafından Çanakkale İlinde 2017 düzenlenen bir aktif işgücü piyasası politikası olarak işbaşı eğitim programlarına katılan katılımcılardan 100 kişiye anket uygulanması ile bu katılımcıların program deneyimleri, program hakkındaki düşünceleri, iş bulmada zorluk çekme nedenleri ve istihdam durumlarını belirlemenin yanında, 2013-2017 yılları arasında işbaşı eğitim programları aracılığı ile işbaşı eğitimde kursiyerlerin bulunduğu süreler boyunca ve program sonrasında istihdam edilenlere ait İŞKUR verileri ile Çanakkale işgücü piyasasına yapılan istihdam katkısını ortaya koymaktır.

3.2. Araştırmanın hipotezleri

H1: Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet dereci cinsiyete göre farklılık gösterir.

H2: Araştırmaya katılanların İEP kazanım dereci cinsiyete göre farklılık gösterir.

H3: Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik işle ilgili beklenti düzeyleri Cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterir.

H4: Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik iş yokluğu hakkındaki görüşlerinin düzeyleri Cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterir.

H5: Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik iş koşulları hakkındaki görüşlerinin düzeyleri Cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterir.

H6: Araştırmaya katılanların İEP sonrasında bir işe girme durumları Cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterir.

H7: Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet ve İEP kazanım düzeyleri yaş değişkenine göre farklılık gösterir.

H8: Araştırmaya katılanların İş bulmada zorluk çekme faktörlerinin (İşle ilgili beklentiler, İş yokluğu, İş koşulları) düzeyleri yaş değişkenine göre farklılık gösterir.

H9: Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet ve İEP kazanım düzeyleri eğitim değişkenine göre farklılık gösterir.

H10: Katılımcıların İEP görüşlerinin İEP Kazanım, İEP Memnuniyet faktörlerinin düzeyleri ile iş bulmada zorluk çekme görüşlerinin İşle İlgili Beklentiler, İş Yokluğu, İş Koşulları faktör düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H11: Katılımcıların İEP görüşlerinin İEP Kazanım, İEP Memnuniyet faktörlerinin düzeyleri ile iş bulmada zorluk çekme görüşlerinin İşle İlgili Beklentiler, İş Yokluğu, İş Koşulları faktör düzeylerini etkilemektedir.

2013-2017 yıllarına ait düzenlenen programlar, bu programa katılanlar hakkındaki bilgilerden hareketle İŞKUR işbaşı eğitim programlarının Çanakkale ilinde istihdama katkısı hangi oranda gerçekleşmiştir? Sorusuna araştırmada cevap aranmıştır.

3.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Aktif işgücü piyasası politikalarının sonuçlarının değerlendirilmesi üzerine istihdam ve ücret seviyesi üzerindeki etkileri Performans Değerlendirmesi, Maliyet ve Maliyet-Fayda Değerlendirmesi, Süreç Değerlendirmesi ve Etki Değerlendirmesi gibi değişik yöntemler ile araştırılabilir (Şen 2015: 316).

Performans Değerlendirmesi yönteminde program hedeflerinin ne ölçüde gerçekleştiği, Süreç Değerlendirmesi yönteminde programın işleyişi, hizmet sürecindeki prosedür ve faaliyetlerin neler olduğu, Etki Değerlendirmesi yönteminde ise nedensellik sorularına ağırlık verilerek Programın beklenen etkiyi gösterip göstermediği, eğer etki var ise bu etkiyi tanımlamaya yönelik yapılan bir çalışmadır (Şen 2015: 316-317).

Aktif işgücü piyasası politikalarının değerlendirilmesinde kullanılan Etki değerlendirme için bilimsel ve bilimsel olmayan teknikler kullanılabilir. Bilimsel etki teknikleri, 2 ye ayrılır ve deneysel, yarı deneysel olarak isimlendirilir. Deneysel teknikte kontrol ve deney grubu olarak iki grup oluşturularak, söz konusu durumdan etkilenen ve etkilenmeyenlerin istihdam oranları, ücret seviyeleri gibi değişken durumları karşılaştırılır. Bu yöntemde kontrol grubuna

alınacak programdan yararlanmayanlar açısından bir hak mahrumiyeti olduğundan o kişiler adına olumsuz bir durum oluşacağından sorun oluşturacaktır. Yarı deneysel teknikte ise kontrol grubu değişik kaynaklardan istatistiksel araçlar ile belirlenecektir. Bu yöntemde de gruplar sonradan oluşturulur ve etkileri programdan sonra değerlendirilir. Bu yöntemin tercih edilmesi sonucu ise tespit edilemeyen değişkenlerden ve karmaşık istatistiksel verilerden dolayı karmaşık sonuçlara ulaşılması ve anlam kaybı oluşmasıdır. Bilimsel olmayan teknikte ise kontrol grubu oluşturulmadan sadece deney grubu üzerinden değerlendirmelerde bulunmaktadır.(Şen, 2015: 317).

Kaynak taraması içeren araştırmanın bölümünde;

1. Çanakkale İlinde 2013-2017 yılları arasında İŞKUR tarafından düzenlenen işbaşı eğitim programlarına katılan tüm kursiyerler olarak 3.196 kişi (evren) için ve “Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi” Raporundan yararlanarak yaş, cinsiyet, eğitim durumlarına göre araştırma yapılan 3.031 kursiyerdir (örneklem).
2. Araştırma, veri toplama aracı olarak doküman yöntemi seçilmiş olup İŞKUR “Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi” ve İŞKUR veri tabanından 2013-2017 arası yıllarda işbaşı eğitim programı ve bu programa katılan kursiyerler hakkındaki verileri içermektedir.

Araştırmamızda düzenlenen programların gerçekleşen istihdam oranları yaş, cinsiyet ve eğitim durumlarına göre yüzde olarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İŞKUR veri tabanından elde edilen verilerde 2013-2014 ve 2015 yılları tüm Çanakkale iline ait veriler bulunmakta olup Biga Hizmet merkezi kurulduktan sonraki 2016 ve 2017 yıllarına ait Biga ilçesine ait verileri içermemektedir.

Anket uygulaması içeren araştırmanın üçüncü bölümünde ise bir kontrol grubu oluşturulmadan sadece 2017 yılında İEP programına katılanlardan programı tamamlayan kişilerden 100 kişiye programdan kazanımlarını, program deneyimlerini, program hakkındaki düşüncelerini ve program sonrasındaki istihdam durumlarını ayrıca iş bulmada zorluk çekme (işsizlik) hakkındaki görüşlerini tespit etmeyi amaçlayan anket uygulanarak bu konularda çıkarımlar yapılmıştır.

1. Araştırmanın üçüncü bölümü, Çanakkale İlinde 2017 yılında İŞKUR tarafından düzenlenen işbaşı eğitim programlarını tamamlayan 1.101 kişi (evren) içinden 100 kursiyerdir (örneklem).
2. Araştırma, veri toplama aracı olarak doküman (belgesel tarama) ve anket yöntemi seçilmiş olup İŞKUR veri tabanından 2017 yılında programı tamamlayan mezun ve istihdam edilmiş statüdeki 100 kursiyerin işbaşı eğitim programı, istihdam durumları ve ankette bulunan sorulara verdikleri cevapları birleştiren verileri içermektedir.

3.4. Veri Toplama Araçları

Araştırmanın birinci ve ikinci bölümünde veri toplama aracı olarak doküman yöntemi (belgesel tarama) seçilmiş olup İŞKUR “Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi” ve İŞKUR veri tabanından 2013-2017 arası yıllarda işbaşı eğitim programı ve bu programa katılan kursiyerler hakkında derlenen verileri içermektedir.

Araştırmanın üçüncü bölümünde veri toplama aracı olarak doküman (belgesel tarama) ve anket yöntemi seçilmiş olup İŞKUR veri tabanından 2017 yılında programı tamamlayan mezun ve istihdam edilmiş statüdeki 100 kursiyerin işbaşı eğitim programı, istihdam durumları ve ankette bulunan sorulara verdikleri cevapları birleştiren verileri içermektedir.

Anket formu hazırlanırken Şen’in 2015 yılında yaptığı “İŞKUR Mesleki Eğitim Kurslarının İstihdama Katkısı: Trabzon İlinde Bir Araştırma”, İŞKUR işgücü değerlendirme anketi, İrdem’in 2016 yılında “İŞKUR tarafından düzenlenen Mesleki Eğitim Kursları İtibariyle Aktif İşgücü Piyasası Politikalarının Etki Değerlendirmesi” çalışmalarındaki anketlerden yararlanılarak katılmış olduğu işbaşı eğitim programı hakkındaki genel bilgileri, programdan sonraki istihdam durumlarını, işbaşı eğitim programı hakkındaki düşüncelerini (memnuniyet ve programdan kazanım olarak) istihdam durumlarını işe girip girmediği, işe girdi ise programdan sonra kaçınıcı ayda işe girdi, işi hangi kanalla buldu, işe girdiği meslek ve programın benzerliği, son bir aydaki iştiham durumu, iş arayıp aramadığı ve iş bulmada zorluk çekme nedenlerini tespit etmeyi amaçlayan iki Likert tipi ölçek, 2 açık uçlu olmak üzere toplamda 32 soruluk bir anket oluşturulmuştur.

Anketin uygulama sürecine geçmeden kontrol grubu üzerinde anketin uygulanabilirliği ve anlaşılabilirliği denendikten sonra son hali verilerek uygulamaya geçilmiştir. Araştırma geçmiş dönemde İEP programından yararlanan kişilerin program sürecinde ve sonrasındaki deneyimlerini geçmişe dönük araştırdığından dolayı son yıl olan 2017 yılındaki katılımcılardan programı tamamlayanlar seçilmiştir. Bu kişilerden basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile 0.05 hata payına göre örneklem büyüklüğü olarak belirlenen 200 kişi telefon ile aranarak ankete katılmak isteyen 100 kişiye anket uygulanmıştır (Can, 2013; 26-30). Aramalar esnasında bazı kişiler ankete katılmayı kabul etmemiş bazılarında ise ulaşılamamıştır.

3.5. Analiz Yöntemi

Verilerin değerlendirilmesinde SPSS 19 paket programı kullanılmış ve analizinde betimleyici istatistik olarak sayı ve yüzde dağılımı, ortalama, standart sapma ayrıca çapraz tablo, grafikler, bağımsız örneklem t-testi, tek yönlü varyans analizi (Anova testi), araştırmanın bağımlı ve bağımsız değişkenleri arasındaki ilişki Pearson korelasyonu, etki için ise regresyon analizi kullanılmıştır. İstatistiksel çözümlenelerde güven aralığı yüzde 95, anlamlılık düzeyi 0.05 (hata payı yüzde 5) olarak alınmıştır. Çalışmada nicel araştırma teknikleri kullanılmıştır.

4. BULGULAR

Bu bölümde araştırma sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Araştırma bulgularında kursiyerlerin İEP program bilgileri (meslek ve programdan yaralandıkları gün sayıları), İEP tamamlayan kursiyerlerin statüsü Mezun/İstihdam Edilen, demografik bilgileri, İEP sonrası istihdam durumları İşe girdi/ İşe Giremedi, son bir aydaki istihdam durumları, iş arama durumları, İEP hakkındaki düşünceleri, İş bulmada zorluk çekme nedenleri, istihdam durumları hakkında programdan sonraki kaçınıcı ayda işe girdiği, işi hangi kanalla bulduğu, girdiği işin İEP bağlantısı ve değişkenler arasındaki bağlantılar bulunmaktadır. İEP düzenlenen meslek isimleri Türk Meslekler sözlüğündeki mesleklerdir.

4.1. 2017 Yılı İEP Bilgileri

2017 yılında 210 farklı meslekte 760 programda 84 ortalama gün olarak program düzenlenmiş, bu programlara 1.278 kursiyer katılmış, 177'si ayrılmış, 1.101'ü programı tamamlamıştır. 2016 yılı için programlarda zorunlu istihdam oranı 0 ve yüzde 50 olarak uygulanmış olup, program kapsamında toplam kursiyerlerin yüzde 48'i kadar 618 istihdam sağlanmıştır. 2016 yılında düzenlenen İEP'lerin toplam kurs bütçesi 6.493.450,14 TL olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 4. 2017 Yılında Düzenlenen İEP'lerin Kursiyer Sayısına Göre İlk 15 Sıralaması

	MESLEK	Kurs Sayısı
1	Seramik İmal İşçisi	162
2	Satış Danışmanı / Uzmanı	111
3	Garson (Servis Elemanı)	100
4	Konfeksiyon İşçisi	71
5	Büro Memuru (Genel)	51
6	Muhasebe Meslek Elemanı	46
7	Ön Muhasebeci	46
8	El Nakışçısı	44
9	Aşçı Yardımcısı	42
10	Perakende Satış Elemanı (Gıda)	32
11	Kasiyer	28
12	Ahşap Mobilya İmalatçısı	18
13	Muhabir	13
14	Peynir İmal İşçisi	13
15	Resepsiyon Görevlisi (Ön Büro Elemanı)	13

Kaynak: İŞKUR Genel Kurs Listesi Raporu

2017 Yılında düzenlenen kurslara katılan kursiyer sayısına göre ilk 15 mesleği sıraladığımızda ilk sırada 162 kursiyer ile Seramik İmal İşçisi gelmekte olup sırasıyla 111 kursiyer ile Satış Danışmanı / Uzmanı ve 100 kursiyer ile Garson (Servis Elemanı) olarak devam etmektedir.

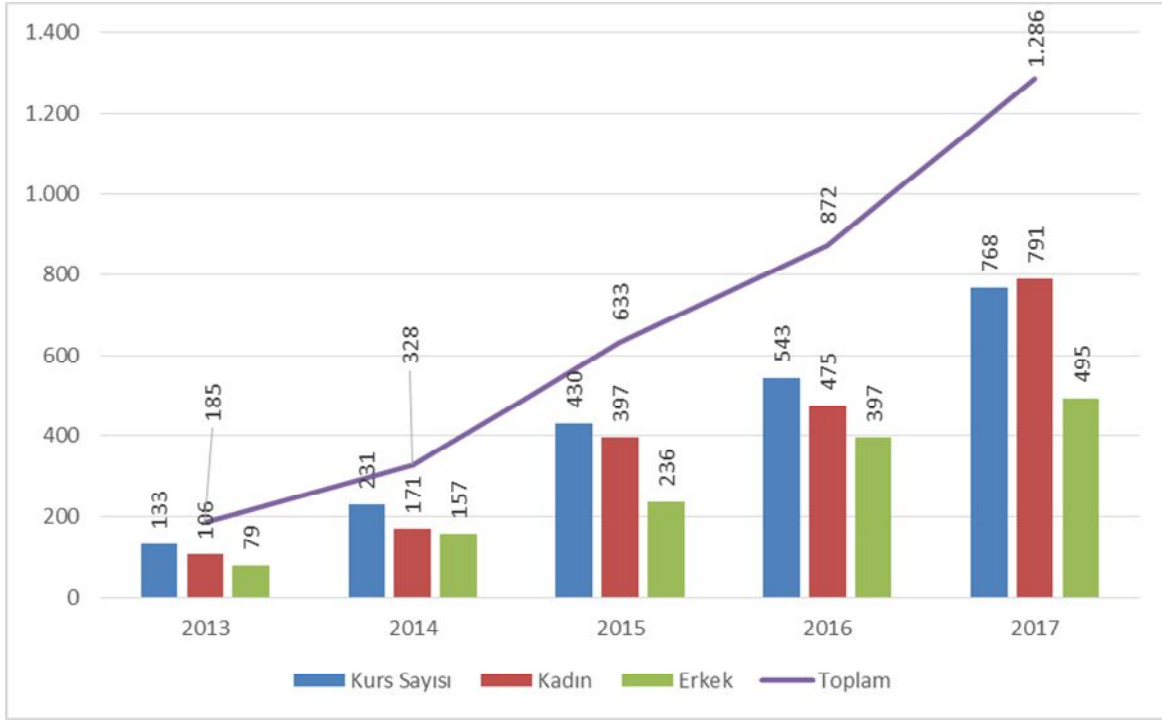
4.2. 2013-2017 Yılları Genel Değerlendirmesi

Tablo 5. İşbaşı Eğitim Programı Bilgileri 2013-2017 Yılları

	2013	2014	2015	2016	2017	Toplam
Kurs Sayısı	133	231	430	543	768	2.105
Kadın	106	171	397	475	791	1.940
Erkek	79	157	236	397	495	1.364
Toplam	185	328	633	872	1.286	3.304
Kurstan Ayrılanlar	79	117	180	146	177	699
Kursu Bitirenler Toplam	106	211	453	726	1.101	2.605

Kaynak: İŞKUR verilerinden derlenmiştir.

İşbaşı Eğitim Programları 2013 yılında 133 kurs ve 185 kursiyer sayısı seviyesinde başlamış 2014 yılında bir önceki yıla göre kurs sayısı yüzde 74 artarak 231'e kursiyer sayısı yüzde 74 artarak 328'e çıkmıştır 2015 yılında ise bir önceki yıla göre kurs sayısı yüzde 86 artarak 430'a, kursiyer sayısı yüzde 93 artarak 633'e çıkmıştır. 2016 yılında ise bir önceki yıla göre kurs sayısı yüzde 26 artarak 543'e, kursiyer sayısı yüzde 38 artarak 872 ye çıkmıştır. 2017 yılında ise bir önceki yıla göre kurs sayısı yüzde 41 artarak 768'e, kursiyer sayısı yüzde 47 artarak 1.286'ya çıkmıştır. 2013-2017 yılları arasında toplamda 2.105 kurs düzenlenmiş bu kurslara 1.940'ı kadın, 1.364'ü erkek olmak üzere toplam 3.304 kişi katılmış, bu kişilerden 699'u çeşitli gerekçelerle kurstan ayrılmış sonuç olarak 2.605 kişi kursları tamamlamıştır.

Şekil Hata! Belgede belirtilen stilde metne rastlanmadı.. 2013-2017 Yıllarında Düzenlenen İEP ve Artış Grafiği

Kaynak: İŞKUR verilerinden oluşturulmuştur.

2013 - 2017 arası kursa katılanların yüzde 59'u erkeklerden, yüzde 41'i ise kadınlardan oluşmuştur. Bu dönemde kurstan ayrılanların oranı yüzde 21, kursu tamamlayanların oranı ise yüzde 79'tur.

4.3. İŞKUR 2013-2017 yılları “Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi” İEP Verilerine Ait Bulgular

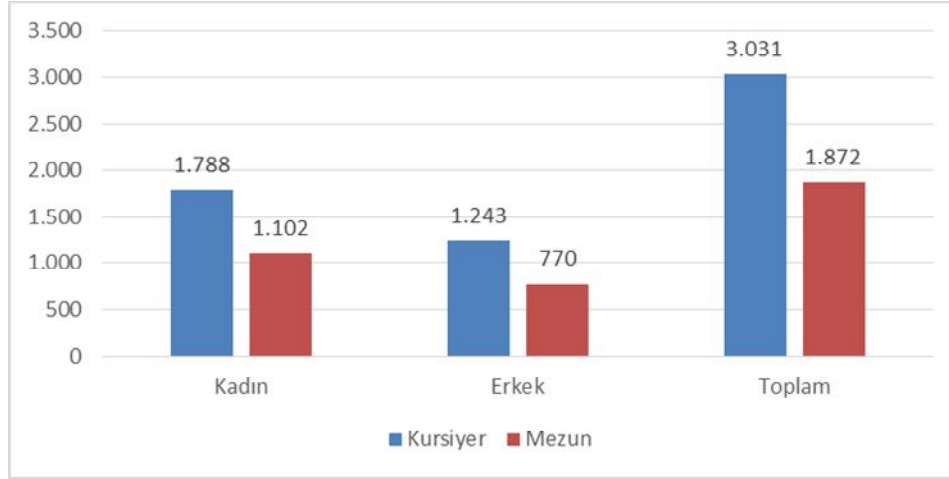
İŞKUR veri tabanından 2013-2017 yılları arasında İşbaşı Eğitim Programına katılanlara yönelik alınan “Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi” Raporunda 2013-2017 yıllarında işbaşı eğitim programına katılanların demografik özelliklerinden cinsiyet, yaş, eğitim durumlarına göre oluşturulan sonuçlardan oluşan bir derleme sunulmuştur.

4.4. Araştırma Yapılan Kursiyer Bilgileri

Tablo 6. Araştırma Yapılan Kursiyer Bilgileri

Araştırma Yapılan						
	Kursiyer	Mezun	Yaş Dağılımı		Eğitim Dağılımı	
Kadın	1.788	1.102	15-24	1.137	Okur Yazar	12
Erkek	1.243	770	25-34	1.159	İlköğretim	975
			35-44	559	Lise	912
			45-547	165	Üniversite	1.132
			55 ve üstü	11		
Toplam	3.031	1.872		3.031		3.031

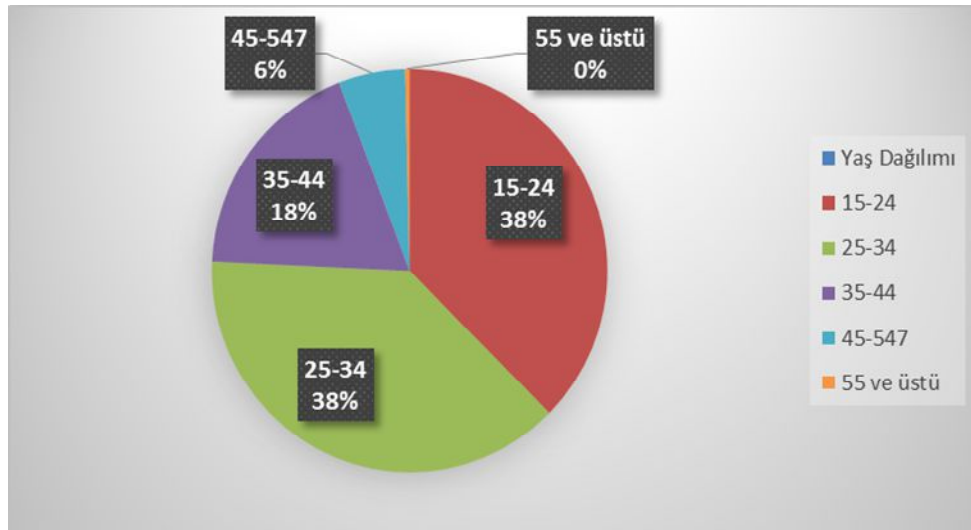
Kaynak: İŞKUR Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi'nden derlenmiştir.

Şekil 5. Araştırma Yapılan Kursiyer/Mezun Durumu 2013-2017

Kaynak: İŞKUR Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi'nden derlenmiştir.

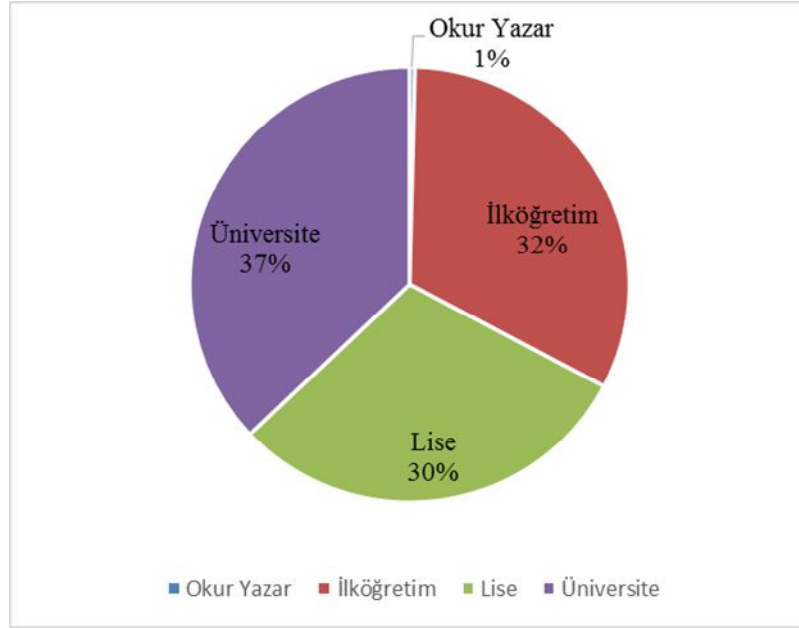
Rapor kapsamında 2013-2017 yılları arasında İşbaşı Eğitim Programı kapsamında toplam 3.031 kursiyer bulunmakta olup, mezun olan kursiyerlerin sayısı 1.872 kişidir. Toplam Kursiyerlerin yaklaşık yüzde 59'u olan 1.788 kişisi kadınlardan oluşup, yüzde 41'i olan 1.243 kişisi erkeklerden oluşmaktadır. Mezun olanların ise yaklaşık yüzde 59'u olan 1.102 kişisi kadınlardan, geri kalan yüzde 41'i olan 770 kişi erkeklerden oluşmaktadır.

Şekil 6. Araştırma Yapılan Kursiyerlerin Yaş Durumu

Kaynak: İŞKUR Kurstan mezun Olup Kursta İşe Yerleşen Kursiyer Listesi'nden derlenmiştir.

Araştırma yapılan kursiyerlerin yaş grubu dağılımı incelendiğinde 25-34 yaş grubu 1.159 kişi ile ilk sırada olup yüzde 38,23'lük bir pay oluşturmaktadır. İkinci sıradaki yaş grubu ise 1.137 kişi ile 15-24 yaş grubu ise yüzde 37,51'lik bir pay oluşturmaktadır. 35 yaş üzerindeki kişilerde işbaşı eğitim programlarına katılarak mesleki bilgi, beceri ve deneyim kazanarak işgücü piyasasına katılmışlardır. 35-44 yaş grubunda 559 kişi yüzde 18,44, 45-54 yaş grubu 165 kişi ile yüzde 5,4, 55 yaş ve üstü yaklaşık binde 3,6 gibi bir oranla 2013-2017 yılları arasında İEP'e katılmışlardır.

Şekil 7. Araştırma Yapılan Kursiyerlerin Eğitim Durumu

Kaynak: İŞKUR Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi'nden derlenmiştir.

Araştırma yapılan kursiyerlerin eğitim durumlarını inceleyecek olursak sırasıyla yüzde 37 ile üniversite mezunları, yüzde 32 ilköğretim mezunları, yüzde 30 lise mezunları ve yaklaşık yüzde 1 civarında okuryazar ve okuryazar olmayanlardan oluşmaktadır. Bu durum bize üniversite mezunlarının işgücü piyasasına girmediği mesleki deneyim eksikliğinden dolayı İEP'lere yoğun bir ilgi gösterdiğini ve İEP'lerde ağırlıklı olarak üniversite mezunlarının tercih edildiğini göstermektedir. İkinci sırada bulunan ilköğretim mezunları için ise mesleki bilgi kazanmak İEP'lerin olumlu bir katkısı olacaktır.

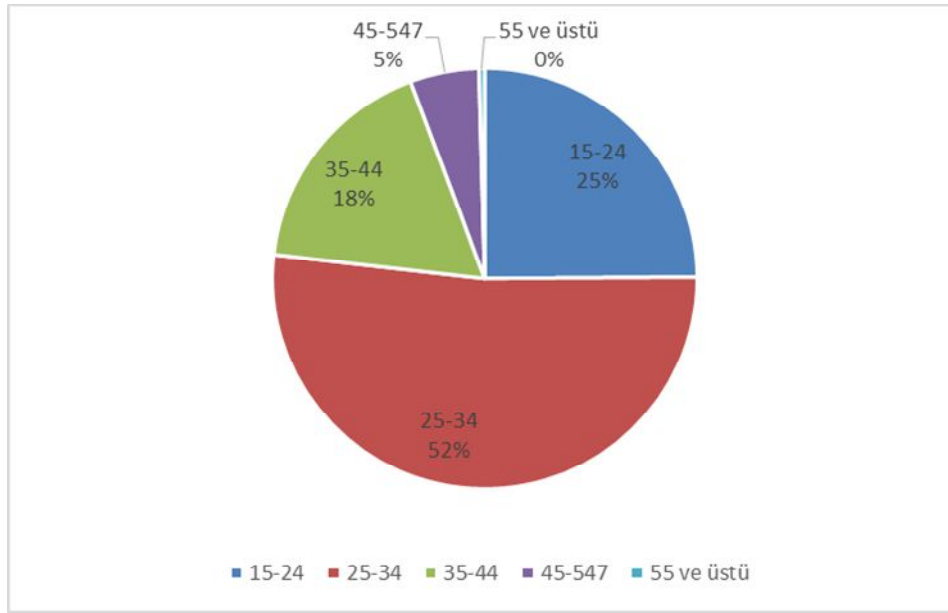
4.5. Araştırma Yapılan Kursiyerlerden İstihdam Edilenlerin Durumu

Tablo 7. 2013-2017 Yılları Arasında İstihdam Edilen Tüm Kursiyerler

İstihdam Edilen Tüm Kursiyerler						
	Kursiyer	Oran	Yaş Dağılımı	Kursiyer	Eğitim Dağılımı	Kursiyer
			15-24	232	Okur Yazar Olmayan	2
			25-34	486	Okur Yazar	4
			35-44	163	İlköğretim	284
Kadın	505	54,1%	45-54	49	Lise	263
Erkek	429	45,9%	55 ve üstü	4	Üniuersite	381
Toplam	934	30,8%		934		934
	İş arama Gün Sayısı Ortalaması		48,6			
	İstihdamda kalma süresi ortalaması		434,17			

Kaynak: İŞKUR Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi'nden derlenmiştir.

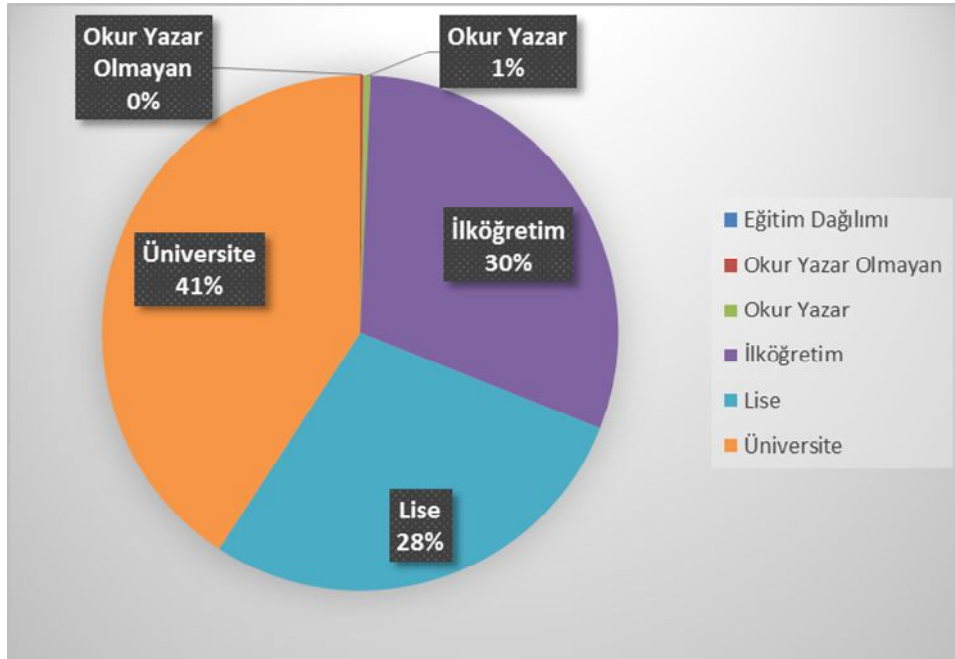
İstihdam edilen kursiyerlerin durumları incelendiğinde 2013-2017 yılları arasında yüzde 54,1'i kadın, yüzde 45,9'u erkek olmak üzere toplamda 934 kursiyer istihdam edilmiştir. Dönem içinde istihdam edilenlerin toplam kursiyerlere oranı ise 30,8 dir. İstihdam edilen kursiyerler ortalama olarak 48 gün iş aramışlar ve 434 gün istihdam edilmişlerdir.

Şekil 8. İstihdam Edilen Kursiyerlerin Yaş Durumu

Kaynak: İŞKUR Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi'nden derlenmiştir.

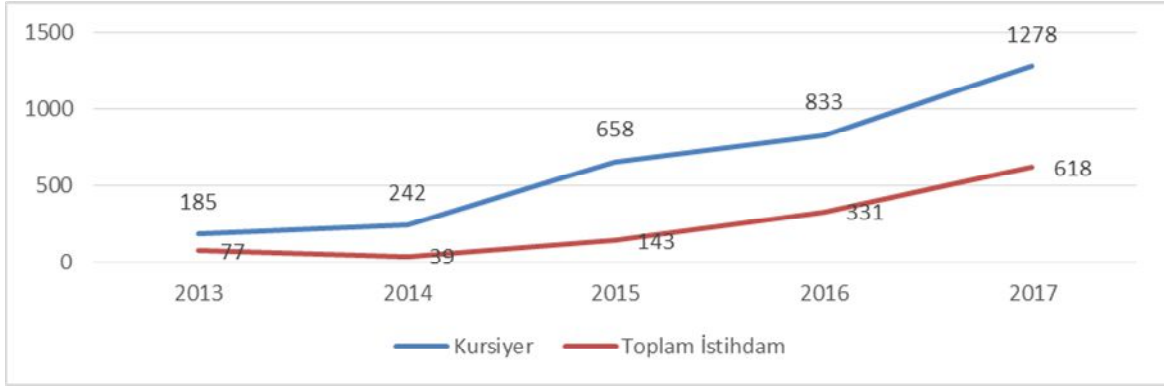
İstihdam edilenlerin yaş grubuna göre sıralaması yüzde 52 ile 25-34, yüzde 25 ile 15-24, yüzde 18 ile 35-44 olarak devam etmektedir. İşverenler tarafından istihdam edilenlerin yarısından fazlasını 25-34 yaş grubu ve sonrasında yüzde 25 ile 15-24 yaş grubu oluşturmaktadır olup gençlerin tercih edilmekte olduğunu göstermektedir.

Şekil 9. İstihdam Edilen Kursiyerlerin Eğitim Durumu

Kaynak: İŞKUR Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi'nden derlenmiştir.

İstihdam edilen kursiyerlerin eğitim durumlarını inceleyecek olursak sırasıyla yüzde 41 ile üniversite mezunları, yüzde 30 ilköğretim mezunları, yüzde 28 lise mezunları ve yaklaşık yüzde 1 civarında okuryazar ve okuryazar olmayanlardan oluşmaktadır. Bu durum bize üniversite mezunlarının İEP sonrasında işverenler tarafından öncelikle tercih edildiğini göstermektedir. Üniversite mezunlarını sırasıyla ilköğretim ve lise mezunları izlemiştir.

Şekil 10. 2013-2017 Yılları İEP Kursiyer ve İstihdam Sayıları

Kaynak: İŞKUR Genel Kurs Listesi Raporu'ndan derlenmiştir.

Düzenlenen kurslarda bu dönemde program süresi 78 fiili gün olarak uygulanmasına rağmen zorunlu yüzde 50 istihdam oranı uygulanması İEP'lerde istihdam oranını arttırarak en yüksek seviyeye çıkarmış ve verimliliği sağlamıştır.

4.6. 2013-2017 Yıllarında Düzenlenen İşbaşı Eğitim Programlarında Kursiyer Sayısına Göre İlk 15 Meslek

Tablo 8. 2013-2017 Yılında Düzenlenen İEP'lerin Kursiyer Sayısına Göre İlk 15 Sıralaması

	MESLEK	Kurs Sayısı
1	Satış Danışmanı / Uzmanı	235
2	Seramik İmal İşçisi	214
3	Garson (Servis Elemanı)	187
4	Büro Memuru (Genel)	184
5	Muhasebe Meslek Elemanı	142
6	Ön Muhasebeci	135
7	Aşçı Yardımcısı	95
8	Veri Giriş Kontrol İşletmeni	86
9	Satış Elemanı (Perakende)	75
10	Konfeksiyon İşçisi	73
11	Kasiyer	68
12	Balık Temizleme İşçisi	65
13	El Nakışçısı	64
14	Sekreter	46
15	Sigortacılık Meslek Elemanı	43

Kaynak: İŞKUR Genel Kurs Listesi Raporu'ndan derlenmiştir.

4.7. 2017 yılında İEP Katılımcılarına Yönelik Anket Sonucu Elde Edilen Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde 2017 yılında Çanakkale'de İşbaşı eğitim programlarını tamamlayan kursiyerlerden 100 kişiye telefon ile uygulanan ekteki anketin verileri sunulmuş, analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

4.7.1. Demografik Bulgular

Tablo 9. Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Frekans ve Yüzdeler Dağılımları

Cinsiyet	F	%
Kadın	50	50
Erkek	50	50
Toplam	100	100

Araştırmaya eşit sayıda 50 erkek, 50 kadın olmak üzere toplamda 100 kişi katılmıştır.

Tablo 10. Katılımcıların Yaşa Göre Frekans ve Yüzdeler Dağılımları

Yaş	F	%
15-24	43	43
25-34	38	38
35-44	17	17
45-54	2	2
Toplam	100	100

Araştırmaya 15-24 yaş grubunda 43, 25-34 yaş grubunda 38, 35-44 yaş grubunda 17, 45-54 yaş grubunda 2 kişi katılmıştır.

Tablo 11. Katılımcıların Eğitimine Göre Frekans ve Yüzdeler Dağılımları

Eğitim	F	%
İlköğretim	20	20
Ortaöğretim	45	45
Önlisans	17	17
Lisans	18	18
Toplam	100	100

Araştırmaya İlköğretim seviyesinde 20, Ortaöğretim seviyesinde 45, Önlisans seviyesinde 17, Lisans seviyesinde 18 kişi katılmıştır.

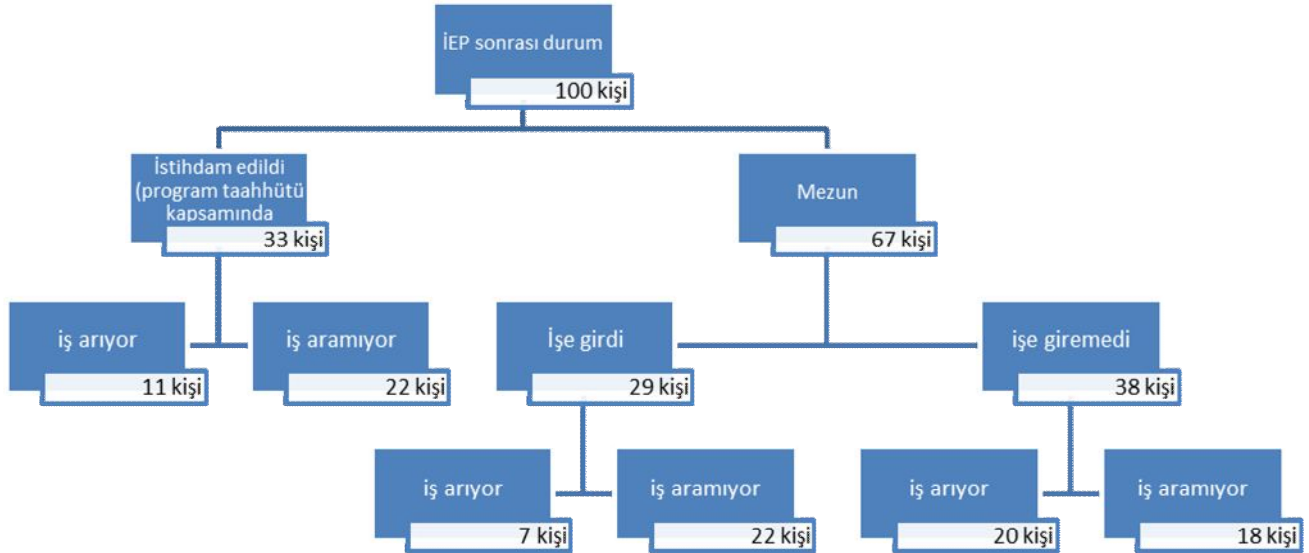
Tablo 12. Katılımcıların İEP Mesleği ve Kursiyer Statüsü Dağılımları

No	Meslek	Kursiyer Statüsü		Genel Toplam
		İstihdam Edilmiş	Mezun	
1	Ahşap Mobilya İmalatçısı		1	1
2	Ahşap Montaj Elemanı		1	1
3	Aşçı		1	1
4	Aşçı Yardımcısı	1	2	3
5	Bankacılık Ve Sigortacılık Meslek Elemanı		1	1
6	Bayan Kuaförü	1		1
7	Bilgi İşlem Destek Elemanı		4	4
8	Büro İşçisi	1	1	2
9	Büro Memuru (Genel)	2	2	4
10	Büro Yönetimi Ve Sekreterlik/Büro Yönetimi Ve Yönetici Asistanı		1	1
11	Cilt Bakım Ve Güzellik Meslek Elemanı		1	1
12	Demir Doğramacı		1	1
13	Eczacı		1	1
14	El Nakışçısı	1	1	2
15	Garson (Servis Elemanı)	3	4	7
16	Gıda Teknikeri	1		1
17	Halkla İlişkiler ve Tanıtım Uzmanı		1	1
18	Hamurkar		1	1
19	İnşaat Teknolojisi Teknikeri	1		1
20	Kasa Sorumlusu/Şefi		1	1
21	Kasiyer		3	3
22	Kimyager		1	1
23	Konfeksiyon İşçisi	1		1
24	Konserve Üretim Elemanı	1		1
25	Mobilyacı	1		1
26	Muhasebe Meslek Elemanı	2	2	4
27	Mutfak Görevlisi		1	1
28	Müşteri Temsilcisi		1	1

42 İşkur İşbaşı Eğitim Programı 2017 Yılı Çanakkale İli Katılımcılarının Program Deneyimleri ve İstihdam Durumlarına Yönelik Bir Değerlendirme

29	Ön Muhasebeci	3	1	4
30	P.V.C. Doğrama Montajcısı	1		1
31	Pastacı Yardımcısı		1	1
32	Pazarlamacı		2	2
33	Perakende Satış Elemanı (Gıda)		3	3
34	Peynir İmal İşçisi	1	1	2
35	Resepsiyon Görevlisi (Ön Büro Elemanı)	1	1	2
36	Reyon Görevlisi	1		1
37	Satış Danışmanı / Uzmanı	4	6	10
38	Satış Temsilcisi / Plasiyer	1		1
39	Sekreter	1	1	2
40	Seramik İmal İşçisi	2	11	13
41	Sipariş Hazırlama Görevlisi (Ecza Deposu)	1		1
42	Şarap Üretim Teknolojisi Teknikeri		1	1
43	Teknik Ressam		1	1
44	Tornacı (Torna Tezgahı Operatörü)		1	1
45	Ütücü		1	1
46	Yazılım Geliştiricisi		2	2
47	Yazılım Tasarımcısı		1	1
48	Ziraat Mühendisi	1		1
	Genel Toplam	33	67	100

Katılımcılar 48 farklı meslekte İEP programına katılmış, katılımcılardan 33 kişi programın istihdam taahhütü karşılığında program sonrası istihdam edilmiş, diğer 67 kişi ise mezun statüsünde bulunmaktadır. Araştırmamızda İEP katılımcı sayılarına göre ilk üç meslek Seramik İmal İşçisi, Satış Danışmanı / Uzmanı, Garson (Servis Elemanı) olarak gerçekleşmiş ve 2017 yılında tüm katılımcıların meslek sıralaması da aynı şekildedir. Araştırma kapsamındaki kişilerin yararlandıkları ortalama İEP program gün sayısı 99,7 gün olmuştur.

Şekil 11. İEP Sonrası İstihdam ve İş Arama Durumu

Araştırma kapsamındaki katılımcıların 33'ü programın istihdam şartından dolayı istihdam edilmiş, 29 kişi ise iş bularak işe girmiş toplamda 62 kişi işe girmiş, 38 kişi ise herhangi bir işe girmemiştir. İşe giremeyen bu kişilerden 20 kişi iş aramasına rağmen iş bulamamaktadır. Burada dikkat çekici olan bir diğer husus ise 29 kişinin İEP sonrasında istihdam taahhütü olmamasına rağmen herhangi bir iş bulmuş olmalarıdır. Yine bu kişilerin iş bulma kanalları aşağıdaki tablodan da

görüldüğü üzere yarısından fazlası İEP düzenleyen işyerinde işe girmiştir. Bu veri bize İEP programında işverenlerin taahhütte bulduklarından daha fazla sayıda kişiyi işe aldığını göstermektedir.

Tablo 13. Mezun Statüdeki Kursiyerlerin İş Bulma Kanalları

İş bulma kanalı	Sayı
İEP düzenleyen işyerinde	15
Tanıdık, akraba, eş-dost aracılığı ile	11
Gazete, İnternet ilanı ile	2
Kamu sektöründe	1
Toplam	29

Program sonrasında mezun statüdeki kursiyerlerden iş bulanların ikinci sıradaki iş bulma kanalı ise Tanıdık, akraba, eş-dost aracılığı ile olmuştur.

Tablo 14. Tüm İşe Girenlerin İşe Girdikleri Aya Göre Dağılımı

İşe giriş ayı	F	%
1	46	74%
2	1	2%
3	1	2%
5	5	8%
6	5	8%
7	1	2%
8	3	5%
Toplam	62	100%

İşe girenlerin yüzde 74'ü programdan sonraki ilk ayda işe girmiştir.

Tablo 1. İş Bulmada Zorluk Çekme Nedenlerine Yönelik Diğer Seçeneğine Verilen Cevaplar

Diğer seçeneği	F	%
Askerden yeni dönmüş	1	7%
Askere gidecek	1	7%
Bayanlara yönelik iş imkanı yok	1	7%
Eski Hükümlü	1	7%
Ev hanımı, çocuğuna bakıyor	2	13%
Öğrenci	7	47%
Sezonluk çalışıyor	1	7%
Yaşının yüksek olmasından dolayı iş bulmakta zorlanıyor	1	7%
Toplam	15	100%

İş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik Diğer seçeneğine verilen cevaplar incelendiğinde 15 kişinin bildirimde bulunduğu görülmekte olup yüzde 47'lik oran ile en yüksek neden olarak katılımcılar öğrenci olmalarını belirtmişlerdir. Bu durum öğrencilere yönelik iş imkanlarının artırılması gerekliliğini göstermektedir.

4.7.2. Faktör ve Güvenilirlik Analizi

İEP hakkındaki görüşlerini ölçen “Kesinlikle Katılmıyorum, Katılmıyorum, Kararsızım, Katılıyorum, Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde 5’li Likert tipi 10 soruluk ölçek uygulanmıştır ve Cronbach’s Alfa değeri 0,865 olarak tespit edilmiş ve yüksek derecede güvenilir bir ölçek olmuştur.

İş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik görüşlerini ölçen “Kesinlikle Katılmıyorum, Katılmıyorum, Kararsızım, Katılıyorum, Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde 5’li Likert tipi 9 soruluk ölçek uygulanmıştır ve Cronbach’s Alfa değeri 0,645 olarak tespit edilmiş ve oldukça güvenilir bir ölçek olmuştur. Ayrıca katılımcıların iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik görüşlerini ifade edebilecekleri bir adet açık uçlu soru diğer seçeneği ile sunulmuştur.

Cronbach’s Alpha Katsayısı (α);

- $0,00 \leq \alpha \leq 0,40$ ise ölçek güvenilir değildir.
- $0,40 \leq \alpha \leq 0,60$ ise ölçek düşük güvenilirliktedir.
- $0,60 \leq \alpha \leq 0,80$ ise ölçek oldukça güvenilirdir.

44 İşkur İşbaşı Eğitim Programı 2017 Yılı Çanakkale İli Katılımcılarının Program Deneyimleri ve İstihdam Durumlarına Yönelik Bir Değerlendirme

- $0,80 \leq \alpha \leq 1,00$ ise ölçek yüksek derecede güvenilir bir ölçektir (Özdamar, 2004: 42).

Araştırmada kullanılan likert ölçek için katılımcıların ilgili sorulara verilen görüşlerini belirtmeleri için seçenек olarak “(5) Kesinlikle katılıyorum”, “(4) Katılıyorum”, “(3) Kararsızım”, “(2) Katılmıyorum”, (1) Kesinlikle katılmıyorum şeklinde bir ölçek kullanılmıştır. Ölçek sonuçları 5.00-1.00=4.00 puanlık bir dağılımdadır. Bu puan dağılımı beşe bölünerek ölçeğin kesim noktalarını belirleyen düzeyler belirlenmiştir.

Tablo 2. Ölçek Genişlik Düzeyleri

Seçenekler	Puanlar	Puan Aralığı	Ölçek Değerlendirme
Kesinlikle Katılmıyorum	1	1,00 – 1,79	Çok Düşük
Katılmıyorum	2	1,80 – 2,59	Düşük
Kararsızım	3	2,60 – 3,39	Orta
Katılıyorum	4	3,40 – 4,19	Yüksek
Kesinlikle Katılıyorum	5	4,20 – 5,00	Çok Yüksek

Tablo 3. İEP Hakkındaki Görüşlere Yönelik Tanımlayıcı İstatistik

	N	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart Sapma
Mevcut becerilerimi arttırmada İEP katkısı oldu	100	1	5	4,01	1,040
Yeni bir meslek edinmemde İEP katkısı oldu	100	1	5	3,60	1,255
İEP istihdam için faydalı buluyorum	100	1	5	4,06	0,952
İŞKUR hizmetlerinden haberdar olmamı sağladı	100	1	5	3,80	1,073
İş arama becerilerimi arttırdı	100	1	5	3,77	1,153
İş hayatına adapte olmamı sağladı	100	1	5	4,14	0,964
İEP sonrasında daha kolay iş bulmamı sağladı	100	1	5	3,73	1,205
İEP sonrasında daha yüksek ücret elde etmemi sağladı	100	1	5	2,93	1,225
İEP verilen eğitimden memnun kaldım	100	1	5	4,01	1,078
İEP süresi meslek deneyimi için yeterliydi	100	1	5	3,77	1,062
Geçerli N	100		Ortalama	3,782	

İEP hakkındaki görüşlere yönelik tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde 3,782 ortalama ile katılımcılar yüksek bir oranda olumlu görüşlerde bulunmaktadır. Yüksek bir oran olarak 4,06 ile en yüksek olumlu görüş “İEP istihdam için faydalı buluyorum” için, en düşük olumlu görüş ise orta bir seviye olarak “İEP sonrasında daha yüksek ücret elde etmemi sağladı” görüşünde kararsız kaldıkları görülmektedir.

Tablo 4. İş Bulmada Zorluk Çekme Nedenleri Hakkındaki Görüşlere Yönelik Tanımlayıcı İstatistik

	N	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart Sapma
Katılmış olduğum İEP'den yeterli bilgi, deneyim elde edemedim.	100	1	5	2,12	1,104
Yüksek ücret beklentisi, asgari ücret ile çalışmak istememek	100	1	5	2,64	1,087
İşin sosyal güvenceden yoksun olması	100	1	5	2,61	1,118
Çalışma süresinin uzun olması	100	1	5	2,86	1,083
Çalışmak istediğim meslekte yeterince iş olmaması	100	1	5	3,15	1,123
Genel olarak eğitim ve nitelik seviyemin yetersiz oluşu	100	1	5	2,51	1,096
Çanakkale ilinde yeterli iş imkânı olmaması	100	1	5	3,57	1,018
Kamu sektöründe çalışma isteği	100	1	5	2,97	1,010
İŞKUR'un işlevini yerine getirememesi	100	1	5	2,24	0,854
Geçerli N	100		Ortalama	2,741	

İş bulmada zorluk çekme nedenleri hakkındaki görüşlere yönelik tanımlayıcı istatistik incelendiğinde 2,741 ortalama ile katılımcılar orta seviyede olumlu görüşlerde bulunmaktadır. “Çanakkale ilinde yeterli iş imkânı olmaması” görüşü için 3,57 gibi yüksek bir oranda katılım göstermişlerdir. en düşük olumlu görüş ise orta bir seviye olarak “Katılmış olduğum İEP'den yeterli bilgi, deneyim elde edemedim.” görüşünde ise 2,12 gibi düşük bir oranda görüş belirterek iş bulmada zorluk çekmeye etkisinin düşük olduğunu ifade etmişlerdir.

İEP ölçeğindeki 10 sorunun genel güvenilirliği $\alpha=0,865$ olarak bulunmuştur. Yapılan KMO ve Barlett analizi sonucunda KMO değerinin 0,846 Barlett değerinin ise 0,000 olarak 0,05 den küçük olduğu ve faktör analizinin yapılabilir

olduğu görülmüştür. Yapılan faktör analizi sonucunda (döndürme metodu Varimax seçilmiştir) toplam varyans %59,48 olarak 2 faktör bulunmuştur. Bu faktörler İEP memnuniyet faktörü ve İEP kazanım faktörü olarak adlandırılmıştır.

Tablo 5. İEP Hakkındaki Görüşlere Yönelik Faktör ve Güvenilirlik Analizi

Boyut	Madde	Faktör Yüğü	Varyans	Cronbach's Alpha
İEP Memnuniyet	İEP istihdam için faydalı buluyorum	0,710	36,856	0,741
	İEP verilen eğitimden memnun kaldım	0,730		
	İEP süresi meslek deneyimi için yeterliydi	0,871		
İEP Kazanım	Mevcut becerilerimi arttırmada İEP katkısı oldu	0,618	22,632	0,853
	Yeni bir meslek edinmemde İEP katkısı oldu	0,721		
	İŞKUR hizmetlerinden haberdar olmamı sağladı	0,585		
	İş arama becerilerimi arttırdı	0,849		
	İş hayatına adapte olmamı sağladı	0,575		
	İEP sonrasında daha kolay iş bulmamı sağladı	0,834		
	İEP sonrasında daha yüksek ücret elde etmemi sağladı	0,657		
Toplam Varyans %59,48 İEP ölçeğindeki 10 sorunun genel güvenilirliği $\alpha=0,865$				

İş bulmada zorluk çekme nedenlerini yani işsizlik ölçeğindeki 9 sorunun genel güvenilirliği $\alpha=0,645$ olarak bulunmuştur. Yapılan KMO ve Barlett analizi sonucunda KMO değerinin 0,6 Barlett değerinin ise 0,000 olarak 0,05 den küçük olduğu ve faktör analizinin yapılabilir olduğu görülmüştür. Yapılan faktör analizi sonucunda (döndürme metodu Varimax seçilmiştir) toplam varyans %58,024 olarak 3 faktör bulunmuştur. Bu faktörler işle ilgili beklentiler, iş yokluğu ve iş koşulları faktörleri olarak adlandırılmıştır.

Tablo 6. İş Bulmada Zorluk Çekme Nedenlerine Yönelik Faktör ve Güvenilirlik Analizi

Boyut	Madde	Faktör Yüğü	Varyans	Cronbach's Alpha
İşle ilgili beklentiler	Katılmış olduğum İEP' den yeterli bilgi, deneyim elde edemedim.	0,625	21,653	0,615
	Yüksek ücret beklentisi, asgari ücret ile çalışmak istememek	0,703		
	Kamu sektöründe çalışma isteği	0,710		
	İŞKUR'un işlevini yerine getirememesi	0,640		
İş yokluğu	Çalışmak istediğim meslekte yeterince iş olmaması	0,827	19,098	0,724
	Çanakkale ilinde yeterli iş imkânı olmaması	0,874		
İş koşulları	İşin sosyal güvenceden yoksun olması	0,585	17,272	0,616
	Çalışma süresinin uzun olması	0,849		
	Genel olarak eğitim ve nitelik seviyemin yetersiz oluşu	0,575		
Toplam Varyans %58,024 İş bulmada zorluk çekme nedenleri ölçeğindeki 9 sorunun genel güvenilirliği $\alpha=0,645$				

Tablo 7. Faktörlere Ait Görüşlere Yönelik Tanımlayıcı İstatistik

	N	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart Sapma
İEP memnuniyet	100	1,00	5,00	3,9467	0,83783
İEP kazanım	100	1,14	5,00	3,7114	0,82777
İşle ilgili beklentiler	100	1,25	4,00	2,4925	0,69400
İş yokluğu	100	1,00	5,00	3,3600	0,94836
İş koşulları	100	1,00	5,00	2,6600	0,78135
Geçerli N	100				

Faktörlere yönelik puanlar incelendiğinde en yüksek puanı 3,94 ile İEP memnuniyet faktörü olarak programlardan memnuniyetin yüksek olduğunu göstermiştir. İşle ilgili beklentiler faktörü ise 2,49 ile düşük bir puan ile iş bulmada zorluk çekme nedenlerine bu faktörün etkisinin diğerlerinden düşük olduğunu ortaya koymuştur.

4.7.3. Araştırmanın Ortaya Koyduğu Hipotezlerin Test Edilmesi Ve Yorumlanması

H1: Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet dereci cinsiyete göre farklılık gösterir.

Tablo 8. Araştırmaya Katılanların İEP Memnuniyet Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	N	Ortalama	Ss	t	P
İEP memnuniyet	Erkek	50	3,98	0,84491	0,396	0,693
	Kadın	50	3,9133	0,83791		

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre İEP memnuniyet dereceleri erkeklerde daha yüksektir fakat bu durum iki farklı grup arasında karşılaştırma yapma imkanı veren bağımsız örneklem t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,693>0,05$). Bundan dolayı H1 reddedilmiştir.

H2: Araştırmaya katılanların İEP kazanım dereci cinsiyete göre farklılık gösterir.

Tablo 9. Araştırmaya Katılanların İEP Kazanım Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	N	Ortalama	Ss	t	P
İEP kazanım	Erkek	50	3,7714	0,88582	0,723	0,471
	Kadın	50	3,6514	0,76967		

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre İEP kazanım dereceleri erkeklerde daha yüksektir fakat bu durum bu durum iki farklı grup arasında karşılaştırma yapma imkanı veren bağımsız örneklem t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,471>0,05$). Bundan dolayı H2 reddedilmiştir.

H3: Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik işle ilgili beklenti düzeyleri Cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterir.

Tablo 10. Araştırmaya Katılanların İş Bulmada Zorluk Çekme Nedenlerine Yönelik İşle İlgili Beklenti Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	N	Ortalama	Ss	t	P
İşle ilgili beklentiler	Erkek	50	2,53	0,71364	0,538	0,592
	Kadın	50	2,455	0,67893	0,538	0,592

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik işle ilgili beklenti düzeyleri erkeklerde daha yüksektir fakat bu durum bu durum iki farklı grup arasında karşılaştırma yapma imkanı veren bağımsız örneklem t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,592>0,05$). Bundan dolayı H3 reddedilmiştir.

H4: Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik iş yokluğu hakkındaki görüşlerinin düzeyleri Cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterir.

Tablo 11. Araştırmaya Katılanların İş Bulmada Zorluk Çekme Nedenlerine Yönelik İş Yokluğu Görüşlerinin Düzeyleri Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	N	Ortalama	Ss	t	P
İş yokluğu	Erkek	50	3,15	0,99617	-2,26	0,026
	Kadın	50	3,57	0,8572		

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik iş yokluğu nu ifade eden görüşlerin düzeyleri kadınlarda daha yüksektir ve bu durum iki farklı grup arasında karşılaştırma yapma imkanı veren bağımsız örneklem t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunmuştur ($p=0,026>0,05$). Bundan dolayı H4 kabul edilmiştir. Yani araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik iş yokluğu hakkındaki görüşlerinin düzeyleri Cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterir ve kadınlarda bu oran daha yüksektir. Bu sonuç kadınların işgücü piyasasında öncelikle tercih edilmediklerini ortaya koymaktadır.

H5: Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik iş koşulları hakkındaki görüşlerinin düzeyleri Cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterir.

Tablo 12. Araştırmaya Katılanların İş Bulmada Zorluk Çekme Nedenlerine Yönelik İş Koşulları Hakkındaki Görüşlerinin Düzeyleri Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	N	Ortalama	Ss	t	P
İş koşulları	Erkek	50	2,6267	0,82654	-0,425	0,672
	Kadın	50	2,6933	0,74029		

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik iş koşullarına yönelik görüşlerinin düzeyleri kadınlarda daha yüksektir. Fakat bu durum iki farklı grup arasında karşılaştırma yapma imkanı veren bağımsız örneklem t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,672>0,05$). Bundan dolayı H5 reddedilmiştir.

H6: Araştırmaya katılanların İEP sonrasında bir işe girme durumları Cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterir.

Tablo 13. Araştırmaya Katılanların İEP Sonrasında İşe Girme Durumları Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	N	Ortalama	Ss	t	P
İEP sonrasında bir işe girdiniz mi?	Erkek	50	1,34	0,479	-0,819	0,415
	Kadın	50	1,42	0,499		

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre İEP sonrasında bir işe girme durumlarının düzeyleri kadınlarda daha yüksektir yani erkekler daha çok işe girmektedir. Fakat bu durum iki farklı grup arasında karşılaştırma yapma imkanı veren bağımsız örneklem t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,415>0,05$). Bundan dolayı H6 reddedilmiştir.

H7: Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet ve İEP kazanım düzeyleri yaş değişkenine göre farklılık gösterir.

Tablo 14. Araştırmaya Katılanların İEP Memnuniyet ve İEP Kazanım Düzeyleri Yaş Değişkenine Göre Farklılaşması

	Yaş	N	Ortalama	Ss	F	P
İEP memnuniyet	15-24	43	3,814	0,86771	0,811	0,491
	25-34	38	4,0965	0,8696		
	35-44	17	3,9216	0,71229		
	45-54	2	4,1667	0,2357		
	Toplam	100	3,9467	0,83783		
İEP kazanım	15-24	43	3,8638	0,82594	2,034	0,114
	25-34	38	3,7143	0,74119		
	35-44	17	3,2941	0,94555		
	45-54	2	3,9286	0,70711		
	Toplam	100	3,7114	0,82777		

Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet düzeyleri 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde 25-34 yaş grubunda en yüksek çıkmaktadır. Fakat bu durum ikiden fazla grubun ortalamalarının karşılaştırılabildiği Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,491>0,05$).

Araştırmaya katılanların İEP kazanım düzeyleri 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde 15-24 yaş grubunda en yüksek çıkmaktadır. Fakat bu durum ikiden fazla grubun ortalamalarının karşılaştırılabildiği Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,114>0,05$).

Post Hoc tekniklerinden Tukey testine göre alt gruplar arasında da anlamlı bir fark bulunamamıştır. Bu sonuçlardan dolayı H7 reddedilmiştir.

H8: Araştırmaya katılanların İş bulmada zorluk çekme faktörlerinin (İşle ilgili beklentiler, İş yokluğu, İş koşulları) düzeyleri yaş değişkenine göre farklılık gösterir.

Tablo 15. Araştırmaya Katılanların İş Bulmada Zorluk Çekme Faktörlerinin Düzeyleri Yaş Değişkenine Göre Farklılaşması

	Yaş	N	Ortalama	Ss	F	P
İşle ilgili beklentiler	15-24	43	2,5988	0,68387	1,048	0,375
	25-34	38	2,4539	0,67996		
	35-44	17	2,3824	0,76607		
	45-54	2	1,875	0,17678		
	Toplam	100	2,4925	0,694		
İş yokluğu	15-24	43	3,3256	0,93148	1,127	0,342
	25-34	38	3,4737	0,90006		
	35-44	17	3,3235	1,10314		
	45-54	2	2,25	0,35355		
	Toplam	100	3,36	0,94836		

48 İşkur İşbaşı Eğitim Programı 2017 Yılı Çanakkale İli Katılımcılarının Program Deneyimleri ve İstihdam Durumlarına Yönelik Bir Değerlendirme

İş koşulları	15-24	43	2,6589	0,70331	0,492	0,688
	25-34	38	2,6754	0,82559		
	35-44	17	2,7059	0,91956		
	45-54	2	2	0		
	Toplam	100	2,66	0,78135		

Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme faktörlerinden işle ilgili beklentilerin düzeyi 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde 15-24 yaş grubunda en yüksek çıkmaktadır. Fakat bu durum ikiden fazla grubun ortalamalarının karşılaştırılabildiği Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,375>0,05$).

Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme faktörlerinden iş yokluğu düzeyi 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde 25-34 yaş grubunda en yüksek çıkmaktadır. Fakat bu durum ikiden fazla grubun ortalamalarının karşılaştırılabildiği Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,342>0,05$).

Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme faktörlerinden iş koşulları düzeyi 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde yaş arttıkça artmaktadır. Fakat bu durum ikiden fazla grubun ortalamalarının karşılaştırılabildiği Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,688>0,05$).

Post Hoc tekniklerinden Tukey testine göre alt gruplar arasında da anlamlı bir fark bulunamamıştır. Bu sonuçlardan dolayı H8 reddedilmiştir.

H9: Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet ve İEP kazanım düzeyleri eğitim değişkenine göre farklılık gösterir.

Tablo 16. Araştırmaya Katılanların İEP Memnuniyet ve İEP Kazanım Düzeyleri Yaş Değişkenine Göre Farklılaşması

	Eğitim seviyesi	N	Ortalama	Ss	F	P
İEP memnuniyet	İlköğretim	20	3,8667	0,82646	0,226	0,878
	Ortaöğretim	45	3,9704	0,85818		
	Ön Lisans	17	3,8627	0,67761		
	Lisans	18	4,0556	0,97853		
	Total	100	3,9467	0,83783		
İEP kazanım	İlköğretim	20	3,7357	0,87852	0,171	0,916
	Ortaöğretim	45	3,6476	0,90587		
	Ön Lisans	17	3,7899	0,75275		
	Lisans	18	3,7698	0,67031		
	Total	100	3,7114	0,82777		

Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet düzeyleri genel olarak eğitim seviyesi arttıkça artış göstermektedir. En yüksek İEP memnuniyet düzeyi Lisans eğitim düzeyinde 4,05 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum ikiden fazla grubun ortalamalarının karşılaştırılabildiği Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,878>0,05$).

Araştırmaya katılanların İEP kazanım düzeyleri ile eğitim seviyesi arasında bir bağlantı bulunamamıştır. Önlisans seviyesinde İEP kazanım düzeyi 3,78 ile en yüksek çıkmıştır. Bu durum ikiden fazla grubun ortalamalarının karşılaştırılabildiği Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır ($p=0,171>0,05$).

Post Hoc tekniklerinden Tukey testine göre alt gruplar arasında da anlamlı bir fark bulunamamıştır. Bu sonuçlardan dolayı H9 reddedilmiştir.

4.7.4. Araştırmaya Katılanların İEP görüşlerinin Faktörleri İle İş Bulmada Zorluk Çekme Faktörlerinin Düzeyleri Arasındaki İlişkinin Korelasyon Analizi İle İncelenmesi

Bağımlı ya da bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin derecesini ve yönünü belirleyen istatistik yöntemi korelasyondur. Aralıklı ölçekte ölçülen değişkenlerin arasındaki doğrusal ilişkinin derecesine ve yönüne bakılırken en çok Pearson korelasyon katsayısı 'r' dikkate alınır. Pearson korelasyon katsayısı 'r' -1 ile +1 arası değerler alır ve ilişkinin yönünü, kuvvetini gösterir. r katsayısı eksi değerler aldığı anda bu değişkenler arasında ters orantı olduğunu artı değerler alması doğru orantı olduğunu gösterir. Yine r kat sayısının ± 1 'e yaklaşması ilişkinin kuvvetli olduğunu '0' a yaklaşması

ilişkinin kuvvetinin azaldığını gösterir ve 0,50 nin altındaki değerler için zayıf korelasyon, 0,50 ve 0,70 arası orta korelasyon, 0,70 üstü kuvvetli korelasyonu gösterir (Sipahi vd., 2010: 143-145).

H10: Katılımcıların İEP görüşlerinin İEP Kazanım, İEP Memnuniyet faktörlerinin düzeyleri ile iş bulmada zorluk çekme görüşlerinin İşle İlgili Beklentiler, İş Yokluğu, İş Koşulları faktör düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H10/1: İEP kazanım ile İşle ilgili beklentiler düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H10/2: İEP kazanım ile İş Yokluğu düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H10/3: İEP kazanım ile İş Koşulları düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H10/4: İEP Memnuniyet ile İşle ilgili beklentiler düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H10/5: İEP Memnuniyet ile İş Yokluğu düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H10/6: İEP Memnuniyet ile İş Koşulları düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 17 Araştırmaya Katılanların İEP Görüşlerinin Faktörleri ile İş Bulmada Zorluk Çekme Faktörleri Arasındaki İlişkinin Korelasyon Analizi İle İncelenmesi

		İşle İlgili Beklentiler	İş Yokluğu	İş Koşulları
İEP kazanım	r	-0,516	-0,048	-0,331
	p	0,000	0,633	0,001
	N	100	100	100
İEP memnuniyet	r	-0,38	-0,009	-0,088
	p	0,000	0,925	0,384
	N	100	100	100

1- İEP kazanım ile İşle ilgili beklentiler düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere yapılan korelasyon sonucunda, puanlar arasında %52 düzeyinde ters orantılı bir ilişki bulunmuştur. ($r=-0,516$; $p=0,000<0,05$). Buna göre İEP kazanım puanı arttıkça İşle ilgili beklentiler puanı azalmaktadır. Bu sonuçlara göre H10/1 kabul edilmiştir.

2- İEP kazanım ile iş yokluğu düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere yapılan korelasyon sonucunda, puanlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. ($r=-0,048$; $p=0,633>0,05$). Bu sonuçlara göre H10/2 reddedilmiştir.

3- İEP kazanım ile İş koşulları düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere yapılan korelasyon sonucunda, puanlar arasında %33 düzeyinde ters orantılı bir ilişki bulunmuştur. ($r=-0,331$; $p=0,000<0,01$). Buna göre İEP kazanım puanı arttıkça İş koşulları puanı azalmaktadır. Bu sonuçlara göre H10/3 kabul edilmiştir.

4- İEP Memnuniyet ile İşle ilgili beklentiler düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere yapılan korelasyon sonucunda, puanlar arasında %38 düzeyinde ters orantılı bir ilişki bulunmuştur. ($r=-0,38$; $p=0,000<0,05$). Buna göre İEP Memnuniyet puanı arttıkça İşle ilgili beklentiler puanı azalmaktadır. Bu sonuçlara göre H10/4 kabul edilmiştir.

5- İEP Memnuniyet ile iş yokluğu düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere yapılan korelasyon sonucunda, puanlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. ($r=-0,009$; $p=0,925>0,05$). Bu sonuçlara göre H10/5 reddedilmiştir.

6- İEP Memnuniyet ile iş koşulları düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere yapılan korelasyon sonucunda, puanlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. ($r=-0,088$; $p=0,384>0,05$). Bu sonuçlara göre H10/6 reddedilmiştir.

4.7.5. Araştırmaya Katılanların İEP Görüşlerinin Faktörler Düzeyleri İş Bulmada Zorluk Çekme Faktörler Düzeylerini Etkileme Durumunu Test Etmek İçin Yapılan Regresyon Modeli

H11: Katılımcıların İEP görüşlerine ait faktörlerinin düzeyleri (İEP Kazanım, İEP Memnuniyet), İş bulmada zorluk çekme düzeylerini (İşle İlgili Beklentiler, İş Yokluğu, İş Koşulları) etkilemektedir.

H11/1: İEP görüşlerine ait düzey İşle ilgili beklentiler düzeyini etkilemektedir.

Tablo 18. Araştırmaya Katılanların İEP Görüşlerinin Faktör Düzeyleri İşle İlgili Beklentiler Düzeyini Etkileme Durumunu Test Etmeye Yönelik Yapılan Regresyon Modeli

Bağımlı değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	Model (p)	R ²
İşle İlgili Beklentiler	Sabit	0,00	13,55	0,000	19,08	0,000	0,28
	İEP Memnuniyet	-0,15	-1,44	0,147			
	İEP Kazanım	-0,44	-4,35	0,000			

1- İşle İlgili Beklentiler düzeyinin İEP faktörleri düzeylerinden etkilenme durumunu test etmek için yapılan regresyon modeli istatistiksel olarak anlamlıdır. (F=19,08; p=0,000<0,5). Bu sonuçlara göre H11/1 kabul edilmiştir.

1/a- İEP Memnuniyet düzeyi, İşle İlgili Beklentiler düzeyini istatistiksel olarak etkilememektedir ($\beta=-0,15$; $t=-1,44$; $p=0,147>0,05$). Bu sonuçlara göre H10/1 kabul edilmiştir.

1/b- İEP Kazanım düzeyi 1 birim arttığında İşle İlgili Beklentiler düzeyi 0,44 birim azalmaktadır ($\beta=-0,44$; $t=-4,35$; $p=0,000<0,05$).

İEP Memnuniyet ve İEP Kazanım değişkenleri İşle İlgili Beklentiler düzeyini yüzde 28 oranında açıklamaktadır. (R²=0,28).

H11/2: İEP görüşlerine ait düzey İş Yokluğu düzeyini etkilemektedir.

Tablo 19. Araştırmaya katılanların İEP görüşlerinin Faktör Düzeyleri İşle İlgili Beklentiler Düzeyini Etkileme Durumunu Test Etmeye Yönelik Yapılan Regresyon Modeli

Bağımlı değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	Model (p)	R ²
İş Yokluğu	Sabit	0,00	6,81	0,000	0,13	0,878	0,003
	İEP Memnuniyet	0,02	0,18	0,147			
	İEP Kazanım	-0,06	-0,5	0,000			

2- İş Yokluğu düzeyinin İEP faktörleri düzeylerinden etkilenme durumunu test etmek için yapılan regresyon modeli istatistiksel olarak anlamlı değildir. (F=0,13; p=0,878>0,5). Bu sonuçlara göre H11/2 reddedilmiştir.

H11/3: İEP görüşlerine ait düzey İş Koşulları düzeyini etkilemektedir.

Tablo 20. İEP Görüşlerinin Faktör Düzeyleri İş Koşulları Düzeyini Etkileme Durumunu Test Etmeye Yönelik Yapılan Regresyon Modeli

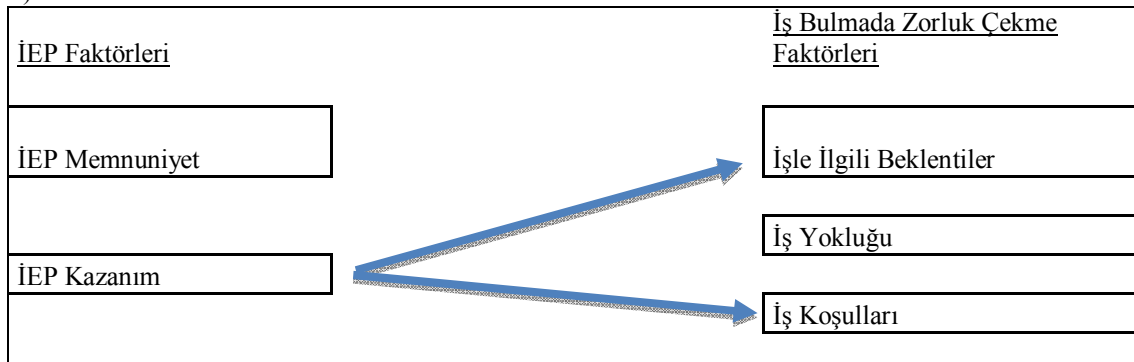
Bağımlı değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	Model (p)	R ²
İş Koşulları	Sabit	0,00	9,02	0,000	6,58	0,002	0,119
	İEP Memnuniyet	0,12	1,05	0,298			
	İEP Kazanım	-0,39	-3,51	0,001			

3- İş Koşulları düzeyinin İEP faktörleri düzeylerinden etkilenme durumunu test etmek için yapılan regresyon modeli istatistiksel olarak anlamlıdır. (F=6,58; p=0,002<0,5). Bu sonuçlara göre H11/3 kabul edilmiştir.

3/a- İEP Memnuniyet düzeyi, İş Koşulları düzeyini istatistiksel olarak etkilememektedir ($\beta=0,12$; $t=1,05$; $p=0,298>0,05$).

3/b- İEP Kazanım düzeyi 1 birim arttığında İş Koşulları düzeyi 0,39 birim azalmaktadır ($\beta=-0,39$; $t=-3,51$; $p=0,001<0,05$).

İEP Memnuniyet ve İEP Kazanım değişkenleri İş Koşulları düzeyini yüzde 12 gibi düşük bir oranda açıklamaktadır. (R²=0,119).

Şekil 12. Regresyon Analizi Sonucu Bulunan Model

Yapılan Regresyon analizi sonucunda İEP Kazanım düzeyinin iş bulmada zorluk çekme faktörlerinden İşle İlgili Beklentiler ve İş Koşulları olarak isimlendirilen faktörlere istatistiksel olarak anlamlı seviyede etki ettiği ve aralarında ters orantı olduğu tespit edilmiştir. Bu durum İEP'e katılan kişilerin elde ettikleri kazanımlar ile kişilerin işsizliğe yönelik bakışlarında olumlu bir gelişme gösterdikleri olarak yorumlanmaktadır. Bu durum İŞKUR tarafından yoğun bir şekilde bir AİPP olarak uygulanmakta olan İEP'in amacına uygun sonuçlar ortaya çıkardığını iş bulmada zorluk çekme nedenlerini düşürücü bir etki gösterdiğini ortaya koymaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Onuncu Kalkınma Planı, Ulusal İstihdam Stratejisi, 64 ve 65. Hükümet programları, 2016-2018 Orta Vadeli Program gibi politika belgelerinde İŞKUR'un düzenlediği aktif işgücü piyasası programlarının etkinliğinin artırılması yer almıştır. 10. Kalkınma Planında amaçlanan tüm kesimleriyle toplumun kendilerine yaraşır iş fırsatlarına erişebildikleri, niteliği yükseltip etkinleştirilen işgücü; iş sağlığı ve güvenliği ile cinsiyet eşitliğinin sağlandığı güvenceli esneklik anlayışını benimseyen bir işgücü piyasası oluşturmaktır (İrdem, 2016: 105).

Programların etkinliği etki değerlendirmesi yöntemleri ile değerlendirilerek ulaşılabilecek sonuçlara göre uygulanması hedeflenmiş bu işlemlerin 10. Kalkınma Planı ve Orta Vadeli Program gibi üst politika belgeleri ile İŞKUR tarafından gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Fakat hali hazırda bu uygulamaya geçilmemiştir.

Bu çalışmanın kaynak taraması yöntemine dayanan araştırma bölümünün birinci ve ikinci kısmında bir etki değerlendirmesi olmasa da aktif işgücü piyasası politikalarından İşbaşı Eğitim Programlarının Çanakkale İlinde 2013-2017 yılları arasında gerçekleşen durumu performans analizi yöntemi ile ortaya konulmuş, Çanakkale işgücü piyasasına vermiş olduğu katkı yararlanıcıların kategorik bilgileri ile açıklanmaya çalışılmıştır.

2013 ve 2017 yılları arasında toplamda 362 farklı meslekte 3.196 kursiyerin katıldığı 2.069 program düzenlenmiştir. 687 Kursiyer çeşitli nedenlerle kurslardan ayrılmış, 2.357 kursiyer kursları tamamlamıştır. Program kapsamında katılımcılara ortalama 132,8 gün program düzenlenmiş olup kursa katılanların yüzde 38'i 1.208 kursiyer istihdam edilmiştir. İstihdam edilenler için istihdamda kalma süresi" Kurstan mezun Olup İşe Yerleşen Kursiyer Listesi" verilerine göre 934 kişi için ortalama 434,17 gün olmuştur.

Bu veriler ışığında işsizliğin yüksek oranlarda gerçekleştiği ve sosyo-ekonomik açıdan büyük sorun teşkil ettiği günümüzde sadece Çanakkale ilinde İşbaşı Eğitim Programları vasıtasıyla program döneminde 132,8 ortalama fiili kurs günü 3.196 kişi için 424.428,8 gün*kişi ve sonrasında 934 kişi için 434,17 ortalama gün 405.514,78 gün*kişi boyutlarında bir istihdam oluşturmuştur.

Bu dönemde düzenlen programlara katılan kursiyer sayılarına göre meslekleri sıraladığımızda ilk üç meslek 235 kursiyer ile Satış Danışmanı / Uzmanı, 214 kursiyer ile Seramik İmal İşçisi ve 187 kursiyer ile Garson (Servis Elemanı) olmuştur. Bu dönemde düzenlenen tüm bu kurslar için 21.868.231,57 TL harcanmıştır.

Çanakkale işgücü piyasasına giderek artan oranda büyük bir katkı sunulmuş, mesleki deneyim bilgi ve beceri kazanmak isteyen kişilere yönelik çok olumlu sonuçlar alınmıştır. Bu dönemde düzenlenen 2.069 program 1.075 farklı işyerinde düzenlenmiştir.

Programlara olan talebin sürekli artması piyasanın İşbaşı Eğitim Programlarını kabullendiğini göstermekte olup işyerlerinin personel temininde önemli oranda bu programı tercih etmişlerdir. Programa katılanların yüzde 38 gibi büyük bir oranın istihdam edilerek de iş arayanlar açısından mesleki deneyim kazanma sürecinin İŞKUR İşbaşı Eğitim Programları sayesinde katılımcı ve işveren açısından maliyetsiz bir şekilde geçirildikten sonra bir iş sahibi olduğunu ve programın amacına ulaştığını göstermektedir.

Bu çalışmanın anket yöntemine dayanan araştırma bölümünün üçüncü kısmında 2017 işbaşı eğitim programı katılımcısı 100 kişiye uygulanan program bilgileri, program deneyimleri, istihdam durumları ve iş bulmada zorluk çekme nedenlerini ölçen ankettten elde edilen verilere göre şu bilgilere ulaşılmıştır;

- Araştırmaya eşit sayıda 50 erkek, 50 kadın olmak üzere toplamda 100 kişi katılmıştır.
- Araştırmaya 15-24 yaş grubunda 43, 25-34 yaş grubunda 38, 35-44 yaş grubunda 17, 45-54 yaş grubunda 2 kişi katılmıştır.
- Araştırmaya İlköğretim seviyesinde 20, Ortaöğretim seviyesinde 45, Önlisans seviyesinde 17, Lisans seviyesinde 18 kişi katılmıştır.
- Katılımcılar 48 farklı meslekte İEP programına katılmış, katılımcılardan 33 kişi programın istihdam taahhüdü karşılığında program sonrası istihdam edilmiş, diğer 67 kişi ise mezun statüsünde bulunmaktadır. Araştırmamızda İEP katılımcı sayılarına göre ilk üç meslek Seramik İmal İşçisi, Satış Danışmanı / Uzmanı, Garson (Servis Elemanı)

olarak gerçekleşmiş ve 2017 yılında tüm katılımcıların meslek sıralaması da aynı şekildedir. Araştırma kapsamındaki kişilerin yararlandıkları ortalama İEP program gün sayısı 99,7 gün olmuştur.

- Araştırma kapsamındaki katılımcıların 33'ü programın istihdam şartından dolayı istihdam edilmiş, 29 kişi ise iş bularak işe girmiş toplamda 62 kişi işe girmiş, 38 kişi ise herhangi bir işe girmemiştir. İşe giremeyen bu kişilerden 20 kişi iş aramasına rağmen iş bulamamaktadır. Burada dikkat çekici olan bir diğer husus ise 29 kişinin İEP sonrasında istihdam taahhütü olmamasına rağmen herhangi bir iş bulmuş olmalarıdır. Yine bu kişilerin iş bulma kanalları yarısından fazlası İEP düzenleyen işyerinde işe girmiştir. Bu veri bize İEP programında işverenlerin taahhütte bulduklarının daha fazla sayıda kişiyi işe aldığını göstermektedir.
  - Program sonrasında mezun statüdeki kursiyerlerden iş bulanların ikinci sıradaki iş bulma kanalı ise Tanıdık, akraba, eş-dost aracılığı ile olmuştur.
  - İşe girenlerin yüzde 74'ü programdan sonraki ilk ayda işe girmiştir.
  - İş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik Diğer seçeneğine verilen cevaplar incelendiğinde 15 kişinin bildirimde bulunduğu görülmekte olup yüzde 47'lik oran ile en yüksek neden olarak katılımcılar öğrenci olmalarını belirtmişleridir. Bu durum öğrencilere yönelik iş imkanlarının artırılması gerekliliğini göstermektedir.
  - Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre İEP memnuniyet dereceleri erkeklerde daha yüksektir fakat bu durum t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre İEP kazanım dereceleri erkeklerde daha yüksektir fakat bu durum bu durum t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik işle ilgili beklenti düzeyleri erkeklerde daha yüksektir fakat bu durum bu durum t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik iş yokluğu nu ifade eden görüşlerin düzeyleri kadınlarda daha yüksektir ve t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunmuştur. Bu sonuç kadınların işgücü piyasasında öncelikle tercih edilmediklerini ortaya koymaktadır.
  - Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre iş bulmada zorluk çekme nedenlerine yönelik iş koşullarına yönelik görüşlerinin düzeyleri kadınlarda daha yüksektir. Fakat bu durum iki farklı grup arasında karşılaştırma yapma imkanı veren bağımsız örneklem t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyete göre İEP sonrasında bir işe girme durumlarının düzeyleri kadınlarda daha yüksektir yani erkekler daha çok işe girmektedir. Fakat t-testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet düzeyleri 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde 25-34 yaş grubunda en yüksek çıkmaktadır. Fakat Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılanların İEP kazanım düzeyleri 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde 15-24 yaş grubunda en yüksek çıkmaktadır. Fakat Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme faktörlerinden işle ilgili beklentilerin düzeyi 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde 15-24 yaş grubunda en yüksek çıkmaktadır. Fakat Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme faktörlerinden iş yokluğu düzeyi 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde 25-34 yaş grubunda en yüksek çıkmaktadır. Fakat Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılanların iş bulmada zorluk çekme faktörlerinden iş koşulları düzeyi 45-54 yaş grubu örneklem sayısı az olduğu için göz ardı edildiğinde yaş arttıkça artmaktadır. Fakat Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Araştırmaya katılanların İEP memnuniyet düzeyleri genel olarak eğitim seviyesi arttıkça artış göstermektedir. En yüksek İEP memnuniyet düzeyi Lisans eğitim düzeyinde 4,05 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuç Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır .
  - Araştırmaya katılanların İEP kazanım düzeyleri ile eğitim seviyesi arasında bir bağlantı bulunamamıştır. Önlisans seviyesinde İEP kazanım düzeyi 3,78 ile en yüksek çıkmıştır. Bu durum Oneway Anova testi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı bir fark olarak bulunamamıştır.
  - Katılımcıların işbaşı eğitim hakkındaki görüşlerine ait faktörlerinin düzeyleri ile İş bulmada zorluk çekme nedenleri hakkındaki görüşlerine ait faktörünün düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını tespit etmek için yapılan korelasyon testinde; İEP kazanım ile İşle ilgili beklentiler arasında%52 düzeyinde ters orantılı, İEP kazanım ile İş koşulları arasındaki %33 düzeyinde ters orantılı, İEP Memnuniyet ile İşle ilgili beklentiler arasındaki %38 düzeyinde ters orantılı bir ilişki bulunmuştur.
-

- Yapılan Regresyon analizi sonucunda İEP Kazanım düzeyinin İş bulmada zorluk çekme nedenleri hakkındaki görüşlerine ait faktörlerden İşle İlgili Beklentiler ve İş Koşulları olarak isimlendirilen faktörlere istatistiksel olarak anlamlı seviyede etki ettiği ve aralarında ters orantı olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışma gerçekleştirilirken dikkat çeken ve tespit edilen hususlar şu şekilde sıralanabilir:

1. İŞKUR tüm Türkiye’de ve Çanakkale ilinde etkinliğini, hizmet çeşitliliğini, yararlanıcı sayısını ve kalitesini arttırmaktadır.
2. Yoğun olarak uyguladığı aktif işgücü piyasası politikalarının başında işbaşı eğitim programları gelmektedir.
3. İşbaşı eğitim programları meslek deneyimi kazandırmayı, iş arayan ile işverenin buluşmasını sağlamayı, iş arayanların iş hayatına adapte olmalarını sağlamayı, işverenlerin ise bu süreçte mali yük yaşamamalarını hedefleyen sübvansiyon özellikleri içeren programlardır.
4. İşbaşı eğitim programları piyasanın taleplerine göre anlık müdahaleler ile şekil alan ve piyasaya yön veren dinamik bir süreç içerisinde program süresi, hedef kitlesi gibi değişiklikler ile uygulanmaktadır.
5. İşbaşı eğitim programlarında özellikle istihdam şartına bağlı uygulamalar programlarda daha ciddi bir uygulama olanağı oluşturmuş etkinliğini arttırmıştır.
6. İşbaşı eğitim programından yararlanan kişiler ile yapılan görüşmelerde programların etkin bir şekilde denetlenmesi, program şartlarında programın devam ettirilmesi talepleri ile karşılaşılmıştır.
7. İşbaşı eğitim programına katılanların hiç teorik bilgisi olmayabileceği ve teorik eğitim almadıkları göz önüne alındığında bu kişilere en azından katıldıkları program mesleği ile ilgili bir meslek bilgi dokümanı oluşturularak paylaşılması faydalı olabilir.
8. İşbaşı eğitim programlarının çıraklık eğitim, orta ve yükseköğretimde zorunlu staj programları ile kaynaştırılmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir.
9. İşbaşı eğitim ve benzeri programa katılanların kariyer gelişimlerini ve katıldıkları programların etkinliğini takip edebilmek için kişilerin program sonrasında hangi mesleklerde ve ne işe girdiklerini gösterir yazılım ve uygulamalar geliştirilerek rapor çekme imkanı oluşturulmalıdır.
10. İŞKUR bünyesinde programın bürokratik işlemlerinde iyileştirmeler sağlanması; İş ve Meslek Danışmanlarının programın tanıtım, denetim, etkinlik ölçümü gibi konularda yetkilendirilmesi bürokratik işlemleri ile meşgul edilmemesi önerilmektedir.
11. Özellikle İş ve Meslek Danışmanlarının ve diğer personel için sözleşme düzenleme aşamasında kullanabilecekleri yazılımlara ihtiyaç vardır. Ortalama bir İEP sözleşmesi düzenlenmesi bir saatten uzun sürmektedir ve aynı işyeri ile düzenlenen sonraki sözleşmeler içinde aynı evraklar istenmektedir. Bu durumu düzeltmek için İEP düzenlenecek işyerinin ve katılımcıların bilgilerini sistemden otomatik çekerek sadece başlangıç bitiş tarihleri ve program türü girilerek sözleşme yazılım tarafından otomatik oluşturulmalı bu sayede işyeri, katılımcı, programı hazırlayan personel için zaman tasarrufu oluşturulmalı iş yükü azaltılmalı ve gerekli belgeler işyerinin sayfasına yüklenerek kirtasiyecilik ortadan kaldırılmalıdır.
12. MYK seviye 6 düzeyinde sertifikalandırılmış ve 5 yıllık meslek deneyimine ulaşmış çalışmanın ilgili bölümünde görüldüğü üzere İŞKUR ‘un hizmet kalitesi ve çeşitliliğini de katlayarak arttırmış iş ve meslek danışmanlarının özlük hakları düzenlenerek, yıllık düzenli eğitimler verilerek özgünlüğü artırılmalı; uzman ya da kıdemli iş ve meslek danışmanı gibi bir kadro oluşturulup yeni alınacak iş ve meslek danışmanlarına da grup lideri yapılarak birim bazlı yapılanma ve hizmet odaklı gruplanmalar ile hem kurumdaki tecrübeli iş ve meslek danışmanlarının motivasyonları artırılarak teşvik edilmeleri sağlanabilir. Hem de yeni işe giren iş ve meslek danışmanlarına bu deneyimlerini daha iyi aktararak hizmetlerde hız ve kalite artırılabilir. Ayrıca mevcut iş yükü azaltılarak, bürokratik işlemler ile yorulmadan iş ve meslek danışmanlarının daha nitelikli ve kaliteli hizmet sunmaları sağlanabilir.
13. İŞKUR bünyesinde 10. Kalkınma Planı ve Orta Vadeli Program ile öngörülen etki değerlendirme mekanizmasının oluşturulması için illerde yerel düzeyde bunu gerçekleştirecek birimlerin oluşturulması ve bu birimlere Kurum içerisinde bu konuda yetkin, çalışma isteği bulunan personellerden gerekli eğitimlerin verilerek, özlük haklarında düzenlemeler yapılarak katılımın sağlanması önerilir.

KAYNAKÇA

- BİÇERLİ, Mustafa Kemal (2005). Çalışma Ekonomisi. İstanbul: Beta Yayınları
- BİÇERLİ, Mustafa Kemal (2004). İşsizlikle Mücadelede Aktif İstihdam Politikaları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- CAN, Abdullah (2013). SPSS ile Bilimsel Araştırma Sürecinde Nicel Veri Analizi. 26-30.
- ÇOBAN, Aslı (2013). İşsizlikle Mücadelede Avrupa Birliği Perspektifinden Staj/İşbaşı Eğitim Programlarının Rolü ve Türkiye İş Kurumu İçin Öneriler. Ankara: İŞKUR Uzmanlık Tezi.

İRDEM, Esranur (2016). İŞKUR Tarafından Düzenlenen Mesleki Eğitim Kursları İtibariyle Aktif İşgücü Piyasası Politikalarının Etki Değerlendirmesi. Ankara: İŞKUR Uzmanlık Tezi.

ŞEN Mustafa (2015). İŞKUR Mesleki Eğitim Kurslarının İstihdama Katkısı: Trabzon İlinde Bir Araştırma. İstanbul: İÜ SBE Doktora Tezi.

Kanunlar

Aktif İşgücü Hizmetleri Yönetmeliği 12.03.2013 Resmi Gazete Sayısı: 28585

İşsizlik Sigortası Kanunu, Kanun no: 4447, Kabul Tarihi 25.08.1999, Yayımlandığı R. Gazete 08.09.1999

İnternet Kaynakları

İŞKUR, <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/isveren/tesvikler.aspx> (Erişim Tarihi: 27.03.2018)

İŞKUR, <http://www.iskur.gov.tr/isarayan/isbaşıegitim.aspx> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, <http://www.iskur.gov.tr/isarayan/i%C5%9Fba%C5%9F%C4%B1e%C4%9Fitim.aspx> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/isveren/tesvikler.aspx> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, 2017 yılı Türkiye Geneli İPA Raporu, <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, 2018-2022 Stratejik Plan <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, Çanakkale İşgücü Piyasası Araştırma Raporu 2016. <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/yayinlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/istatistikler.aspx#dltop> Erişim Tarihi: 2.08.2021

İŞKUR, 2018. Faaliyet Raporu 2013 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, 2018. Faaliyet Raporu 2014 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, Faaliyet Raporu 2015 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, Faaliyet Raporu 2016 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, Faaliyet Raporu 2017 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, Çanakkale İli Faaliyet Raporu 2013 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, Çanakkale İli Faaliyet Raporu 2014 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, Çanakkale İli Faaliyet Raporu 2015 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, Çanakkale İli Faaliyet Raporu 2016 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, Çanakkale İli Faaliyet Raporu 2017 <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR Yıllık İstatistik Bültenleri, <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/raporlar.aspx#dltop> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

İŞKUR, <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/isarayan/issizliksigortasi.aspx> (Erişim Tarihi: 22.01.2018)

SGK, <http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/isveren/ist-tesvikleri> (Erişim Tarihi 05.02.2018).

ÇSGB, <https://www.cs.gb.gov.tr/home/contents/FAQ/IsKanunu> (Erişim Tarihi 23.01.2018).

Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu%20Kalkınma%20Planı.pdf> (Erişim Tarihi 20.01.2018).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Genç İşsizliği Önlemede Üniversite Sanayi İşbirliği Uygulama Örneği: KEDS Akademi

Tamer ATABARUT*, Sevgi KESİM GÜVEN†, Aylin LÖLE‡

1. GİRİŞ

İşsizlik, ekonominin yapısı ne olursa olsun gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin en önemli sorunlarından birisidir. Hem makro, hem de mikro düzeyde etkileri olan işsizlik, Gök'e (2004: 34) göre, çalışmak isteyip de iş bulamadığı için, çalışmayan çalışma çağındaki nüfusun, sadece kendilerinden kaynaklı değil, ekonomi yönetiminden de kaynaklanan toplumsal merkezli bir olgudur. İnsan gücünün, her ne şekilde olursa olsun, zaman itibarıyla israfı işsizlik olarak ifade edilebilir. Diğer bir tanımlama ise işgücünün, irade dışı ve istenmeden ortaya çıkan ve birkaç gün, hafta ya da aylar boyunca çeşitli nedenlerle işsiz kalması durumudur (Gupta, 1990: 298). Kısaca işsiz; çalışma gücüne sahip ve çalışmak isteyen, fakat geçerli ücret ve çalışma koşullarında iş bulamayan kimse olarak tanımlanmaktadır. İşsizliğin uluslararası standart tanımı üç kritere dayanır: İş olmama, iş başı yapmaya hazır olma ve iş arıyor olmadır. Kişinin işsiz sayılabilmesi için bu kriterlerin üçüne de aynı anda uyması gerekir (Aktürk, 1999:190). 1980'li yıllardan itibaren uygulanan neoliberal politikalara bağlı olarak üretimin küreselleşmesi işsizlik sorununu da küresel boyuta getirmiştir. ILO'nun (2018) "Dünyada İstihdam ve Sosyal Görünüm: Eğilimler 2018" başlıklı raporuna göre 2016 yılındaki artıştan sonra küresel işsizlik artış noktasında kalmıştır. Küresel işsizlik oranının 2016 yılındaki artış yönündeki sabitlenmesinin üstüne bir de 2019 yılından itibaren küresel salgının olumsuz etkileri eklenmiştir. Küresel ölçekte zaten artmakta olan işsizlik oranları COVID-19 pandemisi nedeni ile hesapta olmayan bir artış yaşarken, genç işsizlik konusu da başka bir boyuta taşınmıştır.

Bu boyutun en temel nedeni küresel salgının önüne geçebilmek adına tüm dünyada alınan önlemler sonucunda ekonomik ve sosyal hayatın neredeyse temel ihtiyaçlar seviyesine indirilmesidir. Bu bağlamda, dünyayı bekleyen tabloyu ILO Genel Direktörü Guy Ryder, şu şekilde ifade etmiştir: "Bu artık sadece küresel sağlık krizi değil, aynı zamanda insanlar üzerinde devasa etki yaratacak büyük bir emek ve iktisat krizidir"(ILO,2020a).

Bu emek ve iktisat krizinin rakamlara yansımalarına bakıldığı aman tablo iç açıcı değildir. 2019'a göre 2020'de daha önce görülmemiş düzeyde (114 milyon kişilik) küresel istihdam kayıpları yaşanmıştır. Göreli olarak, kadınların istihdam kayıpları erkeklerden (%5,0) ve gençlerin istihdam kayıpları yaşlı çalışanlardan (%8,7) daha yüksek olmuştur. 2020'deki istihdam kayıpları, işsizlikten ziyade artan işgücü dışında kalmaya dönüşmüştür. Küresel istihdam kayıplarının %71'ini teşkil eden işgücü dışında kalma 81 milyon artmıştır. Küresel işgücü katılım oranının 2020'de 2,2 yüzdelik puan azalarak %58,4'e düşmesine neden olmuştur. Küresel işsizlik 2020'de, 1,1 yüzdelik puan artarak %6,5'e yükselmiştir (ILO, 2021a). Sonuçta, küresel işsizlik 2022 yılında 205 milyon kişi olacak ve 2019 yılındaki 187 milyon rakamını fazlasıyla aşacaktır (ILO, 2021b).

Genel istatistiklerin de gösterdiği şekilde, işsizlik pandemisinin de etkisi ile her geçen gün artmaktadır. Yeni eklenen işsiz sayıları ile birlikte küresel bir sorun olarak büyümekte olan işsizliğin sonuçlarından en çok etkilenen demografik grubun gençler olduğu ILO'nun istatistiklerinde net olarak görülmektedir. Gençler oluşacak bu uzun süreli işsizlik sırasında işsizliğin ekonomik, sosyal ve psikolojik sonuçlarından daha fazla etkilenecek grup olarak ön plana çıkmaktadır. Diğer yandan, COVID-19 salgınından önce de gençlerde işsizlik oranının yetişkinlere göre çok daha yüksek olduğu (UNICEF, 2020; ILO, 2020) göz önüne alınırsa genç işsizliği konusunun kartopu misali gittikçe büyüyen küresel bir sorun olarak önemini koruduğu görülmektedir.

Bu noktada, genç işsizliğini azaltmaya yönelik olarak yapılacak mücadele yöntemleri gittikçe daha da öncelikli ve önemli hale gelmektedir. Bu çalışmanın da, ana dayanak noktasını **genç işsizliği** azaltmaya yönelik uygulamalar geliştirmek teşkil etmiştir. Çalışmanın amacı ise, genç işsizliğini önlemeye yönelik olarak sürdürülebilir ve etkileri somut olarak ölçülebilen iyi bir uygulama örneğinin sonuçlarını değerlendirmektir. Bu noktadan hareket ile örneklem olarak Dünyada genç işsizliğinin en yüksek oranlarından birine sahip olan Kosova'da yer alan **KEDS** (Kosova Elektrik Dağıtım Şirketi) **Akademi** (üniversite-sanayi işbirliğine dayanan) projesi katılımcıları seçilmiştir. Bu proje özellikle genç işsizliğinin her ülkenin kendi özel koşulları içinde ele alınması gereken bir konu olarak görülmesi anlamında özel bir uygulama örneğidir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular ile ileriki dönemlerde oluşturulacak genç işsizliğini önlemeye yönelik olarak oluşturulacak eğitim ve istihdam edilebilirlik projelerinin oluşturulmasında üniversite, sanayi ve kamu yönetimlerine fayda sağlaması amaçlanmıştır.

*Dr. Öğretim Üyesi, Boğaziçi Üniversitesi, atabarut@boun.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-9520-8127

†Dr. Öğretim Görevlisi, Boğaziçi Üniversitesi, kesim@boun.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-8785-6957

‡Dr., Boğaziçi Üniversitesi Yaşamboyu Eğitim Merkezi, aylin.lole@boun.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-5498-2706

2. GENÇ İŞSİZLİĞİ VE MÜCADELE YÖNTEMLERİ

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 138 sayılı Sözleşmesi'nde, 15-24 yaş grubundan oluşan genç tanımı ile ILO'nun işsiz tanımı birlikte değerlendirildiğinde genç işsiz; "15-24 yaşları arasında referans döneminde bir saatten fazla çalışmamış, çalışmaya hazır, cari ücret düzeyinde iş bulamayan ve aktif olarak iş arayan kişidir" (ILO, 2015). ILO, genç işsizlik tanımını uluslararası bir tanıma oturtmasına rağmen, ülkelerin gençliği kültürel, kurumsal ve politik faktörlere bağlı olarak nasıl tanımlandığına göre tanımın içeriği farklılık göstermektedir. Sanayileşmiş ülkelerde genç işsiz tanımındaki üst yaş sınırı sıkça değişmesine rağmen, alt sınır genellikle zorunlu eğitim çağına sona erdiği yaşa isabet etmektedir (Gündoğan, 1999:65).

Genç işsizliği ortaya çıkaran birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler genel olarak mikro ve makro düzeyde incelenmektedir. "Genç işsizliğine neden olan mikro nedenler arasında; gençlerin bireysel nitelikleri, çalışma eğilimleri, piyasaya ilk kez giriş yapıyor olmaları, etnik köken ve engellilik sayılabilir. Makro düzeyde ise; toplam talep yetersizliği, ekonomik durgunluk ve krizler, demografik faktörler, işgücü politikalarının ve eğitim politikalarının yetersizliği, asgari ücret uygulaması ve gençlere yönelik ücret politikaları sıralanabilmektedir" (Murat ve Şahin, 2011:21).

Genç işsizlik, içinden geçmekte olduğumuz COVID-19 pandemisinin ekonomik hayattaki etkilerinden biri olan iş yaşamında yaşanan krizden payını almıştır. Küresel ekonomilerde 2020'deki işgücü piyasa aksamalarının sonuçları, 2009 küresel finans krizinin etkilerinin büyük ölçüde aşılmasına sebep olmuştur. 2020 yılında dünya genelinde yaşanan bu krizle yetişkinler %3,7 istihdam kaybı yaşarken gençlerde bu oran, %8,7 olmuştur. Bu oranla krizden en ağır şekilde etkilenen grup gençler olmuştur (ILO, 2021a).

Ayrıca, ekonomide yaşanan daralma yeni iş olanaklarının oluşmasını sınırlayabileceği ve gençlerin buna bağlı olarak işsizlik süresinin uzayacağı göz önüne alınırsa bu dönemde işgücüne dahil olmaktan vazgeçen genç işsizlerle karşılaşılacaktır (ILO, 2020d). Tüm bunlara ek olarak, giderek derinleşen ve iş hayatı ile paralel gitmeyen yetenek uyumsuzluğu sorunu, eğitimden işe geçiş süreçlerini gittikçe zorlaştırdığından gençlerin istihdamını ve dolayısıyla işsizlik rakamlarını olumsuz yönde etkilemektedir.

ILO raporunda belirtildiği gibi günümüzde genç işsizlik oranı yetişkin işsizliğin iki katından fazla olmuşsa, bu konu küresel bir sorun olarak, tüm dünyayı etkileyen bir sonuca neden olacaktır (ILO Gözlem, 2021a). Diğer yandan kriz dönemlerinde işsizlik oranlarının arttığı, gençlerin istihdama ve işgücüne katılımlarının düştüğü bilinen bir gerçektir. Bu dönemlerde gençlerin genellikle eğitime yönelerek kendilerini geliştirmeye ve istihdam edilebilirliklerini arttırmaya çalıştıkları bilinmektedir (Erikli, 2021:385).

Giderek derinleşen bir sorun olan genç işsizliğin etkileri de uzun süreli ve geniş kapsamlı olmaya başlamıştır. Bu etkiler, sadece ekonomik olarak kredi ya da konut sahibi olamamak gibi göstergelerle değil, gençlerin öznel güvensizlik ve aile sahibi olmayı erteleme gibi uzun vadeli planlar yapmasının önünde engel teşkil etmektedir (O'Reilly, Eichhorst, Gábos vd., 2015, 19). Özellikle öznel güvensizlik yaşayan genç insanlar sosyalleşme sürecinin dışında kalacağı için onların sosyal, psikolojik ve kültürel dünyaları etkilenmektedir. Dolayısı ile genç işsizliğinin ekonomik, sosyal, kültürel, politik ve psikolojik boyutlarına bağlı sonuçları çok geniş bir yelpazede toplanmaktadır. Genç işsizliğinin kronik olarak iyileşmediği ülkelerde bu sorunun yansımaları daha kapsamlı olarak görülmektedir. Bu, bir anlamda ülkenin ekonomik kaynağının uzun vadeli süreçte sorunlu hale gelmesine neden olacaktır. Bu noktada genç işsizliğini önleme ile ilgili politikalar daha önemli hale gelmiş ve üstünde sıkça durulan ve tartışılan konu olagelmıştır. Genç işsizliğinin nedenlerini ortadan kaldırmayı amaçlayan bu politikalar arasında; bu çalışmaya da dayanak teşkil eden eğitim politikaları ile aktif istihdam politikaları ayrılmaktadır. Bu politikalar ayrıca uluslararası alanda da en çok vurgu yapılan konular içinde olmuştur. Bu sayede gençlerin iş yaşamına daha kolay ve etkili katılmaları ve iş yaşamına katılmaları sonucunda ortaya çıkacak sorunlara karşı önlemler alınması amaçlanmaktadır (Alper vd., 2013:63).

Eğitim politikaları, genç işsizliği sorununun ortadan kaldırılmasında önemlidir. Çünkü genel ve mesleki eğitim sisteminin işgücü piyasasının talepleri doğrultusunda yeniden yapılandırılması işsizlik sorununun çözümü açısından büyük önem taşımaktadır. Bu doğrultuda pek çok ülkede geniş kapsamlı eğitim reformları yapılmaktadır. İstihdam edilebilirliğin

§ 2001 yılında BM, ILO ve Dünya Bankası himayesinde uluslararası düzeyde kurulan Gençlik İstihdam Ağı (YEN) ve YEN çerçevesinde BM Genel Kurulu tarafından alınan tavsiye kararları, ülkeler açısından büyük önem taşımaktadır. Genç istihdamını sağlamak konusunda uluslararası alanda en fazla vurgu yapılan konu eğitim ve öğretimin önemidir. Gerçekten, YEN'e yönelik düzenlenen BM Genel Kurulu toplantılarında alınan tavsiye kararlarının odak noktasını oluşturan ve tüm dünyada genel kabul gören düşünce, gençlere daha iyi ve daha fazla iş sağlanmasında eğitim ve öğretimin anahtar rolü oynadığıdır. BM'nin genç istihdamına ilişkin 2001 yılındaki Genel Kurul toplantısı sonucunda, 2005 yılında da tekrarlandığı üzere, tüm ulusların genç istihdamına yönelik ulusal hareket planları oluştururken dikkat etmeleri gereken, eğitim ve öğretim programları ile iç içe geçmiş dört öncelikli tavsiye kararı kabul edilmiştir. Ulusal düzenlemeler açısından yol gösterici nitelik taşıyan söz konusu öncelikler, istihdam edilebilirlik, fırsat eşitliği, girişimcilik ve istihdam yaratmadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: ILO (2005), <https://digitallibrary.un.org/record/555206>.

amacı, gençlerin bilgi ve yeteneklerini geliştirerek istihdam şanslarını arttırmaktır. Bu nedenle devletlerin, genelde eğitime ve özelde de mesleki eğitime yaptıkları yatırımların artırılması gerekliliği vurgulanmaktadır. Ülkelerdeki eğitim sistemi, işgücü piyasasının gerekleriyle aynı hızda değişmediğinden, iş hayatının ihtiyaçlarıyla tamamen örtüşmemektedir. Özellikle gençlerin kazançlı, güvenli işlere ve işgücü piyasasına erişim olanaklarından yoksun olduklarında, bu konularda desteğe ihtiyaçları artmaktadır. Söz konusu destek sağlanmadığı takdirde, gençler kötü bir eğitim, yetersiz kazanç ve yoksulluk kısır döngüsünden kurtulamamaktadır.

Genç işsizliğini azaltabilecek faktörlerin içinde eğitim ve öğretimin yeri, gençleri iş hayatına hazırlayacak diğer olanaklarla birlikte, işgücü piyasası politikalarının yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğini ön plana çıkarmaktadır. Bu çerçevede oluşturulacak ve SKA 8'i de destekleyecek hareket planında, ülkeler, gençler arasında sosyal adaleti sağlamak, gençlerin istihdam edilebilirlik ve eğitim seviyelerini yükseltmek için yatırımlarını arttırmaları ve bu amaçlara dayalı hedefler de belirlemelidirler. Özellikle istihdam edilebilirlik, sadece gençlere uygun becerilerin kazandırılmasını ve eğitim verilmesini değil, aynı zamanda söz konusu becerilerin kullanılabilmesi için yeni istihdam fırsatları yaratan kamu politikalarının da hayata geçirilmesini gerektirmektedir (Erdayı,2009,141-142).

Genç işsizliğini önlemeye yönelik olarak uluslararası örgütlerin de çözüm politikası olarak vurguladığı eğitim ve istihdam yaratmaya yönelik çözüm politikaları kapsamında yapılan eğitim programları gittikçe önemini artırmaktadır. Bu programların sayısının artmasının yanında sürdürülebilir ve etkilerinin somut olarak ölçülebildiği programlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktadan hareket ile üniversite-sanayi işbirliğine dayanan **KEDS Akademi** projesi eğitim ve istihdam yaratmaya yönelik bir çözüm politikası örneği oluşturması açısından araştırma konusu olarak belirlenmiştir.

3. KEDS AKADEMİ PROJESİ

KEDS Akademi projesi dünyada genç işsizlik oranının en yüksek olduğu yerlerin başında gelen Kosova'da, bu soruna çözüm bulmaya yönelik iyi uygulamaları artırmak, enerji ve elektrik dağıtım sektörüne nitelikli işgücü sağlamak amacı ile başlatılmıştır. Proje hakkında genel bilgilere geçmeden önce Kosova ile ilgili çok kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

Kosova, 2008 yılında Sırbistan'dan bağımsızlık kazanan ve egemenliği Avrupa Birliği'nin çoğu üyesi tarafından tanınan çok genç bir Avrupa ülkesidir. Kosova ekonomisi, piyasa temelli bir sisteme geçiş yapmış olmasına ve makroekonomik istikrarın korunmasına yönelik bazı ilerlemeler kaydetmesine rağmen, Batılı bağışçıların ve diasporasının finansal ve teknik yardımlarına hâlâ büyük ölçüde bağımlıdır (The Heritage Foundation, 2021).

Kosova'da 2010 yılında Avrupa Katılım Bakanlığı kurulmuştur. Böylece, Kosova Avrupa ile bütünleşmenin yolunu açmıştır. Bu tarihten itibaren AB'ye üye olma yolunda uluslararası kuruluşlar ile de ilişkilerini geliştirmekte olan Kosova, ekonomik kaynaklarının yetersizliği dolayısıyla dışardan aldığı yardımlarla, özel ve kamu ortaklıklarını geliştirmeye çalışmaktadır. Ancak geline süreçte yeterli ilerleme sağlayamamıştır (Kara, 2016i, 88). Bu noktada Kosova'da yeterli ekonomik kaynakların oluşturulamaması, ülkenin istihdam sorununu giderek artırmaktadır. Bu sorunun en önemli yansıması, kendini genç işsizlik oranında açıkça göstermektedir. Kosova'yı genç işsizliği konusunda öne çıkartan en önemli özellikleri, hem Avrupa'nın en genç nüfusuna sahip olması, hem de genç ve kadın işsizliğinin en yüksek olduğu yerlerin başında gelmesidir. Kosova, nüfusunun yüzde 49'unun 25 yaşının altında olması dolayısıyla The Young Europeans tarafından Avrupa'nın ortalama yaşı en düşük ülkesi olarak nitelendirilmektedir. Bu ortalama yaş oranı, Kosova'nın en büyük hazinesi olarak kabul edilmekle birlikte, işsizlik oranının da bu denli yüksek olması, bu hazinenin kullanımını zorlaştırmaktadır (Drenusha-Myha, 2013).

Bu genç nüfus hazinesini kullanmak için hazırlanan eğitim ve istihdam yaratmaya yönelik proje, bu noktada çok önemli bir yere konumlanmıştır. KEDS Akademi programının paydaşları KEDS şirketi, Boğaziçi Üniversitesi Yaşamboyu Eğitim Merkezi, Priştina Üniversitesi, Kosova Bilim, Eğitim ve Teknoloji Bakanlığı'dır. Projenin temel hedef kitlesi olarak enerji sektörü göz önüne alınarak elektrik meslek liseleri ve mühendislik fakültesi öğrencileri göz önüne alınmıştır. Başvuran öğrencilerin kabulünde not ortalaması, sınav ve mülakat kriter olarak yer almaktadır. Yeterli görünen adaylardan lise bölümünden 30, üniversite bölümünden de 20 öğrenci programa kabul edilmektedir.

Program 2014 Şubat ayında başlanmasından itibaren, ilk beş yılda elektrik meslek lisesinden 150, mühendislik fakültesinden 100 ve toplamda 250 öğrenci eğitim görmüştür. KEDS Akademi programlarının içeriğinde hem teori, hem de sektöre yönelik pratik eğitimler, birbiri ile iç içe geçmiş olup müfredatta kişisel gelişimden liderlik becerilerine, girişimcilikten yenilenebilir enerji kaynaklarına kadar elektrik dağıtım sektörüne yönelik çeşitli teknik ve mesleki eğitimler yer almaktadır. Öğrencilerin sertifikası, program esnasında verilen ödev ve projeler ile program sonunda yapılan sınavdaki ölçme ve değerlendirme sonucunda verilmektedir. Program şu ana kadar sekiz dönem mezun vermiştir. KEDS Akademi, 8. Dönem eğitimleri 2021 Nisan ayında tamamlanmıştır. 8. Dönem mezunlarının stajları devam etmekte olup staj sonrasında başarılı olan öğrencilerin işe yerleştirmeleri yapılacaktır. Proje genç işsizliğine yönelik iyi uygulamaları geliştirme anlamında üniversite-sanayi iş birliğiyle üniversite kaynakları ve özel sektör kaynaklarını birleştirme yönünde önemli bir uygulama alanıdır. Bu nedenle genç nüfus oranı bu kadar yüksek olan bir yerde genç işsizliğini önlemeye yönelik

politikaları ilgilendiren uygulama sonuçları çok değerli veriler sunacaktır. Bu çalışma temel olarak, eğitim ve istihdam yaratmaya yönelik projenin etkilerini ölçümleme üzerine oluşturulmuştur.

4. YÖNTEM

Genç işsizliği önlemeye yönelik olarak üniversite sanayi işbirliği kurgulanan KEDS Akademi projesi araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, KEDS Akademi katılımcıları çalışma grubu olarak belirlenmiştir. Çalışmada betimsel tarama yöntemi uygulanmış olup veri toplama için kullanılan ankette açık ve kapalı uçlu sorular kullanılmıştır. Ankete verilen yanıtların değerlendirilmesinde “Likert” derecelendirme ölçeği de kullanılmıştır.

4.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada kullanılan araştırma modeli KEDS Akademi aracılığı ile genç işsizliğini önlemede eğitime ve istihdama yönelik olarak yürütülen programların genç işsizliği konusundaki etkisini irdelemek üzerine kurgulanmıştır. Bu bağlamda araştırma, katılımcıların genç işsizliği ile ilgili düşünceleri ve Kosova özelinde görüşleri, programa katılım motivasyonları, eğitim ve istihdama yönelik bu programın işsizlik sorununa karşı nasıl bir çözüm sağlayacağı, programın kariyer planlarına etkisi ve programın genel değerlemesine yönelik başlıkları kapsamaktadır. Bu noktada çalışmada özellikle eğitime ve cinsiyete göre katılımcıların katılım motivasyonları ve programın etkisine dair algıları konusunda farklılıklar olup olmadığı da irdelenmiştir.

4.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubu KEDS Akademi projesi kapsamında eğitim programlarına mülakatla seçilen ve programları tamamlayan meslek lisesi ve üniversite öğrencileridir. Proje kapsamında KEDS Akademi programının ilk 5 dönemi (2014-2019 yılları) içinde yer alan 151 kişi bu çalışmaya katılmıştır. Araştırmaya katılanlar, beş dönem boyunca programa katılanların (250 kişi) %60,4'üdür. Bu noktada araştırma örneklemini çok yüksek oranda bir temsil sistemi ile gerçekleştirmiştir.

4.3. Veri Toplama Yöntemi

Veri toplama yöntemi olarak betimsel tarama yöntemi uygulanmıştır. Veri toplama için kullanılan anket oluşturulurken açık ve kapalı uçlu sorular kullanılmıştır. Ayrıca anket içinde yer alan sorularda “Likert” derecelendirme ölçeği de kullanılmıştır. Anket oluşturulurken konu ile ilgili olarak daha önce yapılan araştırmalarda kullanılan anketler göz önüne alınmıştır. Anketler eğitimler tamamlandıktan sonra katılımcılara uygulanmıştır.

4.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Veri toplamak için kullanılan anket dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; KEDS Akademi programlarına katılan adaylara yönelik demografik özellikler, ikinci bölümde KEDS Akademi'ye katılım amaçları ve KEDS Akademi'nin genç işsizlik ile ilgili etkisini tespit etmeye yönelik sorular yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise KEDS Akademi'nin, katılımcıların mesleki ve sosyal hayatında yaptığı değişiklikler ve kariyer planları üzerinde durulmuştur. Dördüncü ve son bölümde ise KEDS Akademi'nin etkinlik derecesi ve bu etkinliğin neleri kapsadığı irdelenmiştir. Ayrıca mevcut veriler ışığında KEDS Akademi'yi tamamlayan katılımcıların iş ve staja yerleştirilmelerine ait istatistikler araştırmanın sonuçları bölümünde yer verilmiştir.

5. BULGULAR

Anket yöntemi ile elde edilen bulgular kategorik olarak sınıflandırılmış ve aşağıdaki veriler elde edilmiştir.

5.1. KEDS Akademi Katılımcılarının Demografik Özellikleri

Çalışmanın bu bölümünde katılımcıların genel özelliklerine değinilmiştir. Cinsiyet, eğitim düzeyleri, yaşadıkları bölge, dil yeterlilikleri ve aile büyüklükleri gibi sosyal ve kişisel özellikleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Tablo 1'de katılımcılara ait demografik veriler verilmiştir. Araştırma kapsamında 31'i (%20,5) kadın ve 120'si (%79,5) erkek katılımcı olmak üzere toplam 151 katılımcı bulunmaktadır. Toplanan verilerin hiçbiri eksik veya yanıltıcı bilgiye tabi olmadığı için hiçbir katılımcı araştırma kapsamı dışında bırakılmamıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların Demografik Özellikleri		Katılımcılar	
		N	%
Yaş Profili	17-20	58	38%
	21-24	78	52%
	25-28	15	10%
	Toplam	151	100%
Cinsiyet	Erkek	120	79,5%
	Kadın	31	20,5%
	Toplam	151	100%
Eğitim**	Lise Mezunu	94	62,3%
	Üniversite	34	22,5%
	Lisansüstü Eğitimine Devam Ediyor	21	13,9%
	Lisansüstü Mezunu	2	1,3%
	Toplam	151	100%
İkamet Yeri	Priştina (Başkent)	61	40,4%
	Köy	17	11,3%
	Kasaba	4	2,6%
	Diğer Şehirler ^{††}	69	45,7%
	Toplam	151	100%
Aile Yapısı ÜYE SAYISI	Tek Başına	1	0,07%
	2-3 Kişi	20	13,2%
	4-5 Kişi	74	49%
	6-7 Kişi	43	28,5%
	8 +	13	8,6%
	Toplam	151	100%
Yabancı Dil Seviyesi ^{‡‡}	Dil Bilmiyor	8	5,3%
	Başlangıç	11	7,3%
	İlk	17	11,3%
	Orta	36	23,8%
	Ortaüstü	46	30,5%
	İleri	33	21,9%
	Toplam	151	100%

Araştırmaya katılanlar, ağırlıklı olarak programın genel yapısı itibari ile 17-20 ve 21- 24 yaş aralığındadır. Burada önemli noktalardan birisi ise katılımcıların ağırlıklı olarak erkek (%79,5) katılımcılardan oluşmasıdır. Genel olarak Kosova'nın güncel nüfus istatistiklerine göre nüfusun yüzde %51,5'i erkek ve %48,5'i de kadındır (Countrymeters, 2021). Katılımcıların cinsiyete göre dağılımındaki bu farkı açıklayacak anlamlı bir genel nüfus istatistiği bulunmamakla birlikte, temel olarak farkın KEDS Akademi yapısından kaynaklandığı düşünülmektedir. KEDS Akademi kurgusunun teknik lise ve mühendislik alanlarını içermesi nedeni ile katılımcıların çoğu erkektir. Çalışmadaki cinsiyet dağılımı, genel olarak mühendislik ve teknik alanların dünyada olduğu değer yargılarının teknik alanların toplumsal cinsiyet algısı doğrultusunda 'erkek mesleği' olarak kodlandığı varsayımı ile uyumludur. Programa beş yıl içinde toplamda 1.218 öğrenci başvurmuş olup bunun 334'ünü üniversite öğrencileri, 884'ünü elektrik meslek lisesinden öğrenciler oluşturmuştur. Programın seçim aşamasında başvuran adayların cinsiyet dağılımına bakıldığında, cinsiyet dağılımı daha net olarak görülmektedir. Programa 211'i (% 17,3) kadın ve 1007'si (%82,7) erkek olmak üzere toplamda 1218 kişi başvurmuştur. Demografi ile ilgili diğer bir veri ise katılımcıların önemli bir kısmının lise (%62,3) mezunu olmasıdır. Katılımcıların yaşadıkları yer ise ağırlıklı olarak (%40,4) Priştina merkezidir. Kosova'nın kapital ve iş merkezlerinin toplandığı yer olan Priştina, sürekli yenilenen bir şehirdir. Şehir sadece Kosova'nın ana şehri ve Avrupa'nın en genç başkenti olarak değil; nüfusun % 42'sinin 24 yaşın altında olması sebebi ile de öne çıkmaktadır (Hopkins, 2018). Bu anlamda genç işsizliğini önlemeye yönelik olarak

** Katılımcılardan 61 kişi (%40,4) üniversiteye devam etmemektedir. Diğer katılımcılar da ağırlıklı olarak Priştina Üniversitesi'ne (%39,1) ve UBT (%13,9) devam etmektedirler.

†† Diğer şehirlerin hangileri olduğuna dair özel bir bilgi yoktur, bu nedenle birleşik bir veri olarak toplanmıştır. Ancak, katılımcıların çoğunun okullarının bulunduğu ve çalışma alanlarının bulunduğu şehirde yaşadığı varsayılabilir.

‡‡ Yeterlik düzeyi yalnızca katılımcının sağladığı bilgilere dayanır. Nesnel olarak yargılayacak resmi bir skor grubu yoktur.

yapılacak planlamalarda ve uygulamalarda şehrin merkezi konumda olması gerekli bir koşul olarak öne çıkmaktadır. Bu noktada KEDS Akademi en uygun lokasyonda kurgulanmıştır denilebilir.

Katılımcılara özellikle yabancı dil bilgisi ile ilgili soru sormanın, onların uluslararası eğitim programları tercihi ve ülke dışındaki kariyer planları üzerinde de etkili olacağı düşünülmüştür. Katılımcıların konu ile ilgili beyanlarına bakıldığında, yabancı dil seviyelerini; orta (%23,8) ve orta üstü (%30,5) olarak belirttikleri görülmektedir. Bu sonuçların katılımcıların kendi ifadelerine dayanan bir beyan olduğunu tekrar ifade etmek gerekir. Katılımcıların genel sosyo-ekonomik yapısı ile ilişkilendirebilecek göstergelerden birisi de aile üyesi sayısıdır. Katılımcıların ağırlıklı olarak literatürde geniş aile olarak tanımlanan 4-5 kişilik ve 6-7 kişilik ailelerde yer aldıkları görülmektedir. Bu da aslında bir anlamda o ailenin içinde yer alan gencin süreklilik gösteren bir işe ne kadar çok ihtiyacı olacağını da başka bir göstergesidir.

5.2. KEDS Akademi'nin Kosova'daki Genç İşsizliğini Azaltmaya Etkisi

Katılımcıların genç işsizliğine bakış açısı aslında ülkenin ekonomik yapısı ve bunun sonucunda da işsizlik skorlarının etkisi altındadır. Kosova en son açıklanan ekonomik endekslere göre çok parlak bir tablo çizmemektedir. The Heritage Foundation (2021) raporuna göre, Kosova dünyanın en genç ülkelerinden biri olmasına rağmen aynı zamanda en fakir ülkelerinden biridir. Ülkenin ekonomik bağımsızlık skoru 100 üzerinden 66,5 olup, dünyada 58. sıradadır. Geçmiş yıllara göre bu sıralamada düşüş yaşanmaktadır. Bu düşüşün nedeni ise siyasi istikrarsızlık, yolsuzluk, güvenilmez enerji arzı, büyük bir kayıt dışı ekonomi, çözülmemiş mülkiyet anlaşmazlıkları ve yargı etkinliğinin olmamasına bağlanmaktadır. Kosova, Avrupa'daki 45 ülke arasında 32. sırada olup genel puanı bölgesel ortalamanın altında olmakla birlikte dünya ortalamasının üzerinde yer almaktadır (The Heritage Foundation, 2021). Tüm bunlarla birlikte, güncel duruma bakıldığında, 2020'nin üçüncü çeyreğinde genel işsizlik oranı %24,60 iken, genç işsizlik oranı % 46,90 olarak açıklanmıştır (Trading Economics, 2020).

Bunların ışığında, genel olarak işsizliğin ve genç işsizlik oranının çok yüksek olduğu böyle bir ülkede, istihdamı artırmaya yönelik programlar önem arz etmektedir. İşsizlik oranı aşılması zor bir engel gibi görünse de, bu oranı azaltabilmek için birçok yaklaşım öne sürülmüştür. Bu yaklaşımlar genel olarak üç alanda toplanmaktadır (Drenusha-Myha, 2013). Bunlar:

- İstihdam için işe alım süreci adil ve tarafsız olmalı ve bu süreç devlet tarafından başlatılarak uygulanmalıdır.
- Mevcut ve gelecekteki ekonomik koşullarda işgücü piyasası taleplerine uygun olması için erişilebilir ve kaliteli örgün, yaygın ve gayri resmi eğitim oluşturulmalıdır.
- Eğitim, gönüllü çalışma ve staj gibi iş deneyimlerini de kapsayacak şekilde oluşturulmalıdır.

Bu çalışmada özellikle eğitim ve staj konusu ile ilgili olarak yapılan öneriye referans verilmektedir. Önerilen eğitim sistemi Drenusha-Myha (2013)'ya göre, yaşam boyu eğitim bağlamında, formal eğitim, informal edinilmiş beceri ve yetkinliklerin tanınması, özellikle uzman kariyer rehberliği ve kişisel danışmanlık hizmetiyle desteklenmelidir. İyi bir eğitim sisteminin uzman, kariyer rehberliği ve destek konularında kişisel danışmanlığa sahip olmasının nedeni, gençleri iyi özgeçmişler, motivasyon mektupları, mesleki e-postalar vb. yazma konusunda eğitmek ve böylece iş bulma şanslarını arttırmaktır.

Drenusha-Myha (2013)'ya göre devlet, çeşitli meslekleri öğretecek farklı eğitimlere yatırım yapmalı, böylece eğitimi hiç olmayan veya çok az eğitim almış kişiler profesyonel meslek edinme becerisi kazanabilmelidir. Bununla birlikte, Kosova'daki pek çok genç insanın, iş fırsatları eksikliği nedeniyle iş piyasasına girişlerini ertelemeleri bu kişilerin kendi seçimi değildir, çünkü Kosova'da yeni çalışanlar işe alındıklarında, işverenler ilk önce iş tecrübesine bakmaktadır.

KEDS Akademi programları eğitim ve gönüllü staja yönelik çözüm önerilerini içermesi anlamında önemli bir uygulamadır. Bu çalışma öne sürülen bu yaklaşımların etkisine, katılımcılar tarafından karşılığının ne olduğuna yönelik sorular etrafında şekillendirilmiştir. Katılımcıların önce KEDS Akademi'ye katılmaları için motivasyon faktörleri, Kosova özelindeki işsizlik sorunu ve çözüm yaklaşımları ile ilgili yapılan tespitleri göz önüne alarak anket soruları hazırlanmış ve uygulanmıştır. Kullanılan tanımlamaların katılımcılardan Likert 5'li derecelendirme ile değerlendirmeleri istenmiştir. Katılımcıları programa çeken motivasyonlar incelendiğinde belli konular arasında korelasyonların fazla olduğu görülmüştür. Yapılan faktör analizi çalışması ("Principal Component Analysis", "Attern Matrix" ve "Rotated Component Matrix") sonucunda katılımcıların motivasyonları üç temel faktörde toplanmıştır:

- Faktör 1: Kişisel gelişime katkıda bulunacağını düşünme,
- Faktör 2: İlerisi için vizyon sağlayacağını düşünme,
- Faktör 3: İş bulma konusunda yardımcı olacağını düşünme şeklindedir.

Tablo 2'de görüldüğü üzere, faktör analizinde ortaya çıkan üç faktörün istatistiksel anlamlılığı, her faktörün Cronbach's Alpha değerinin 0,5'ten büyük olmasıyla doğrulayıcı sonuçlar vermiştir. Bu faktörlerin altında ağırlıklı olarak toplanan maddelere değinmek gerekirse, katılımcılar programın 'kişisel gelişimlerine katkıda bulunacağı (4,74) ve 'enerji sektöründe

iş bulmanın yolunu açacağına' (4,61) yönelik dikkat çekici derecede pozitif görüş bildirmişlerdir. Bu sonuçlara göre; katılımcılar için bu programa katılma motivasyonlarında işsizlik ile baş etmelerini sağlayacak araçların ön plana çıktığı görülmektedir.

Tablo 2. Katılımcıları Programa Çeken Motivasyon Faktörleri

Rotated Component Matrix ^a						
	Component			Ortalama	St. Sapma	N
	1.Faktör	2. Faktör	3.Faktör			
Farklı bir deneyim yaşarım diye düşündüm.	.847			4.28	.976	151
Kişisel gelişimime katkı sağlayacağını düşündüm.	.793			4.74	.70571	151
Kendi yetkinliklerimi ölçmek için başvurdum.	.626			4.21	.947	151
Farklı bir ülkenin üniversite hocaları ile tanışma heyecanını yaşamak istedim.		.866		4.32	.942	151
Yöneticilik fonksiyonlarımı geliştirmeyi sağlayacağını düşündüm.		.716		4.23	.983	151
Yeni iş kolları ile ilgili fikir sahibi olma imkanı sunacağını düşündüm.		.608		3.91	.996	151
Enerji sektöründe iş bulmamın yolunu açacağını düşündüm.			.887	4.61	.693	.906
Daha fazla uygulamaya yönelik ders almamı sağlayacak diye düşündüm.			.665	4.32	.906	151

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.
a. Rotation converged in 4 iterations.

Bu çalışmada ortaya çıkan bu faktörlerin katılımcıların katıldıkları program türüne göre (Lise ya da Üniversite) ve cinsiyete göre bir farklılık yaratıp yaratmadığı da irdelenmiştir (Bkz. Tablo 3 ve Tablo 4).

Tablo 3. Motivasyon Faktörlerinin Ortalamasının Eğitime Göre Karşılaştırılması

Eğitim		Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
Lise	Ortalama	4.3534	4.1437	4.4224
	N	116	116	116
	Standard Sapma	.75538	.83778	.72413
Üniversite	Ortalama	4.5905	4.2762	4.6143
	N	35	35	35
	Standard Sapma	.47200	.65920	.45513
Toplam	Ortalama	4.4084	4.1744	4.4669
	N	151	151	151
	Standard Sapma	.70571	.79985	.67495

Tablo 4: Motivasyon Faktörlerinin Ortalamasının Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

Cinsiyet		Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
Kadın	Ortalama	4.5161	4.3118	4.5484
	N	31	31	31
	Standard Sapma	.53637	.76949	.50588
Erkek	Ortalama	4.3806	4.1389	4.4458
	N	120	120	120
	Standard Sapma	.74259	.80681	.71242
Toplam	Ortalama	4.4084	4.1744	4.4669
	N	151	151	151
	Standard Sapma	.70571	.79985	.67495

Faktörlerin cinsiyete ve eğitime göre karşılaştırılmasında yukarıdaki tablolardan da anlaşılacağı üzere ortalamaların sonucuna göre anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Öte yandan, üniversite öğrencilerinin lise öğrencilerine göre, motivasyon faktörlerinde ortalama olarak daha yüksek sonucu verdiği tespit edilmiştir. Cinsiyete göre bakıldığında ise işe yerleştirilecek sektörün öğrencilerin eğitim gördükleri alanlara bağlı olarak kadın katılımcı sayısı yaklaşık olarak tüm katılımcıların dörtte biri olarak gerçekleşmiştir. Bu oran dikkate alındığında da faktörlerin cinsiyete bağlı olarak karşılaştırılmasında çok anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Kadın katılımcıların programın ‘kişisel gelişime katkıda bulunacağını’ düşüncelerine yönelik faktör ortalaması erkeklere göre az da olsa daha yüksek çıkmıştır (Bkz Tablo 4).

Katılımcılara, KEDS Akademi’nin kurgulanma amacına uygun olarak, **genç işsizliğine** bir çözüm yaratma potansiyeli olup olmadığını sorulmuştur. Katılımcıların tamamına yakını 149 kişi (%98,68) bu soruyu evet olarak yanıtlamışlardır. Bu soruya “Evet” cevabı veren katılımcılara, ayrıca KEDS Akademi’nin bunu nasıl sağlayacağı da sorulmuştur. Katılımcıların yanıtları, önem derecesine göre sıralanma sıraları ve oranlarına bağlı olarak aşağıda verilmiştir:

- Donanımlı insan kaynağı yaratarak (%72,85),
- Nepotizm olmadan da işe girebileceğine inancını sağlayarak (%16,56),
- Özel sektörün talebine uygun kişi sayısını arttırarak (%9,27),
- Elektrik dağıtımı ve enerji sektörünün tamamında sektörün ihtiyacı olan kalifiye iş gücü yaratarak (%0,66) şeklindedir.

Genç işsizliğini önlemeye yönelik olarak kurgulanan KEDS Akademi’nin, işsizlik konusunda katılımcıların katılım motivasyon faktörleri ve bu programın işsizliği önlemede nasıl katkı sağlayacağına yönelik çıkarımlarının aslında, YEN’e (Gençlik İstihdam Ağı) yönelik düzenlenen BM Genel Kurulu toplantılarında alınan tavsiye kararlarının odak noktasını oluşturan ve tüm dünyada genel kabul gören düşünceyle örtüşmektedir. Bu çalışmanın da vurguladığı üzere gençlere daha iyi ve daha fazla iş sağlanmasında, eğitim ve öğretimin anahtar rolü bulunmaktadır. BM’nin genç istihdamına ilişkin 2001 yılındaki (2005 yılında da tekrarlanan) Genel Kurul toplantısı sonucunda, tüm ulusların genç istihdamına yönelik ulusal hareket planları oluştururken dikkat etmeleri gereken, eğitim ve öğretim programları ile iç içe geçmiş dört öncelikli tavsiye kararı kabul edilmiştir. Ulusal düzenlemeler açısından yol gösterici nitelik taşıyan söz konusu öncelikler, istihdam edilebilirlik, fırsat eşitliği, girişimcilik ve istihdam yaratmadır. İstihdam edilebilirliğin amacı, gençlerin bilgi ve yeteneklerini geliştirerek istihdam şanslarını arttırmaktır. İkinci öncelik olan fırsat eşitliği ile genç kadın ve erkekler arasındaki farklılıkları gidermek amacıyla onlara eşit fırsatların verilmesi anlatılmaktadır. Üçüncü öncelik olan girişimcilik konusunda temel amaç, gençlerin girişim faaliyetlerine başlamalarını ve sürdürülebilmelerini sağlayacak kolaylıkların hayata geçirilmesidir. Son olarak belirlenen öncelik istihdam yaratmadır. İstihdam yaratma ile vurgulanan, makro-ekonomik politikalar temelinde istihdamın artırılmasıdır (Erday, 2009:141-143).

Katılımcıların özellikle belirttikleri diğer önemli sonuç da işe alımda kayırmacılık (nepotizm) konusuna yönelik olarak bu eğitim ve gönüllü staj programlarının çözümçül etkisinin olacağını düşünceleridir. Bununla birlikte bugün birçok az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin en temel sorunlarından biri olan nepotizm, genç işsizlikte fırsat eşitliğini sağlamada önemli bir bariyerdir. Bu bariyeri aşmak için çözüm oluşturmaya yönelik olarak, KEDS Akademi’nin görevi olarak belli bir oranda bile etkili görülmesi, aslında KEDS Akademi’nin kendi içindeki gücünü de sağlamaktadır. Birçok az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede işe girişler enformel ilişkiler sayesinde, yani akrabalar ve arkadaşlar aracılığıyla sağlanmaktadır. Bugünkü Kosova’da hem az sayıda iş fırsatı mevcut olup hem de bu işlere alım sürecinde, kayırmacılık oldukça dikkat çekicidir. Bu uygulama, sadece yetenek ve beceri sahibi olmayan insanların, kalifiye olmadığı halde işe girmelerini sağlamakla kalmayıp, işverenleri de hayal kırıklığına uğratmaktadır. Drenusha-Myha’ya (2013) göre, bu konuda değişim, Kosova’da önce kamu sektöründe başlamalıdır. Kamu sektörünü adil ve tarafsız bir işe alım sürecine itmek, onu daha da güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda haksız işe alım sürecinin etkilerini azaltmak için özel sektörü de etkileyebilir.

5.3. KEDS Akademi'nin Katılımcıların Sosyal ve Mesleki Alanlarına Etkisi

KEDS Akademi'yi tamamlayan katılımcılara, programların onların mesleki ve sosyal hayatına dair nasıl bir etki yaptığı sorulmuştur. KEDS Akademi'nin yol açtığı düşündükleri değişimleri 5'li Likert ölçeğine göre derecelendirmelerini istenmiştir. Tablo 5'te belirtildiği üzere, çıkan sonuçlar Faktör analizine göre üç grupta toplanmıştır. Bu faktörler:

- Faktör 1: Kariyer Geliştirmeye Ait Yeteneklerin Geliştirilmesi.
- Faktör 2: Maddi Özgüven Sağlama
- Faktör 3: Teknik Konularda Özgüven Sağlama şeklindedir.

Tablo 5. KEDS Akademi Katılımcılarının Sosyal ve Mesleki Alanlarına Etkisi

Rotated Component Matrix ^a						
Faktörler	Component			Ortalama	SS	N
	1.Faktör	2.Faktör	3.Faktör			
Arkadaşlarım tarafından rol model olarak görülmemi sağladı.	.778			3.43	1.343	151
Farklı kariyer olanaklarına erişimim olacağını fark ettim.	.753			4.09	1.131	151
Üniversite eğitiminin bir şeyleri değiştirebileceğine yönelik inancım değişti.	.726			3.45	1.216	149
Kariyer planlarım konusunda cesaretlenmemi sağladı.	.699			4.17	.969	151
Çalışmak ve başarmaya yönelik inancım arttı	.528			4.34	.966	151
İş arkadaşlarımla daha iyi iletişimi kurmamı sağladı.	.480			4.19	.981	151
Aile bütçesine ekonomik katkıda bulunmamı sağladı.		.765		3.90	1.142	151
Geleceğe yönelik kaygılarımı azalttı.		.712		3.89	1.087	151
Kendi işimi kurmam konusunda cesaretlenmemi sağladı.		.679		3.38	1.169	148
Girdiğim iş kolunda terfi almamı kolaylaştırdı.		.648		3.83	1.165	151
Daha donanımlı olmanın sağlayacağı faydalara yönelik inancım değişti.		.525		4.35	.811	150
Eğitim programının sonunda, uygulama alanında teknik bilgiye sahip olmamı sağladı.			.704	4.41	.73386	151
Lisansüstü programına kabulünde etkili oldu.			.614	3.93	1.173	150
Problem çözme yeteneğim gelişti.			.595	4.26	.852	151

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.
a. Rotation converged in 6 iterations.

Tablo 5'te görüldüğü üzere, tüm faktörler 0,5'ten büyük Cronbach's Alpha değeriyle sonuçlanarak, istatistiksel olarak anlamlı bir tablo çıkmıştır. Katılımcıların bu konudaki görüşlerini derinleştirmek için, ayrıca görüşleri açık uçlu soru sorularak da alınmıştır. 31 kadın katılımcıdan 3 kişi bu soruya cevap vermemiştir. 13 (%46) kadın katılımcı KEDS Akademi'nin en önemli katkısının 'genç işsizliği önleme ve istihdam sağlama' olacağını ifade etmiştir. 120 erkek katılımcıdan ise 19 (%23) kişi bu soruya cevap vermemiştir. Erkek katılımcıların önemli bir kısmı 40 kişi (%40) programın özellikle işsizlik ve istihdam yaratma konusunda etkisi olacağını ifade etmiştir. İşsizlik ve istihdam yaratmaya yönelik kadın katılımcıların verdikleri yanıtlardan bazıları şu şekildedir:

'Gençler, eğitim ve beceri gelişimi için, her zamankinden daha iyi fırsatlara sahipler, ancak genç Kosovalılar kolay iş sahibi olamıyorlar. Başka bir deyişle, işgücündeki yaklaşık üç genç Kosovalıdan ikisinin bir işi yok, dolayısıyla KEDS Akademi gibi programlar Kosova'da büyük memnuniyetle karşılanmaktadır' (University of Prishtina, Faculty of Electrical and Computer Engineering, Power Engineering Department,23).

'KEDS Akademi gibi programlar, Kosova'da gençlerin mesleki becerilerinin artırılmasına yardımcı olacak ve aynı zamanda Kosova'nın işsizlik oranını azaltmada etkili olacaktır' (University of Prishtina, Faculty of Electrical and Computer Engineering, Power Engineering Department,26).

'KEDS Akademi, Kosova'daki gençler için çok iyi bir istihdam fırsatı sunuyor. KEDS Akademi'ye benzer her programın Kosova'da iş arayanların küçülmesinde aynı etkiye sahip olacaktır' (UBT, Business and Technology Department,22).

İşsizlik ve istihdam yaratmaya yönelik erkek katılımcıların verdikleri yanıtlardan bazıları şu şekildedir:

'Bu tür programlar, Kosovalı öğrencilerin yaptıkları işlerde daha profesyonel olmalarına yardımcı oluyor ve KEDS Akademi'nin bir parçası olan bazı öğrenciler şimdi orada çalıştıkları için, KEDS Akademi işsizlik sorununun ortadan kalkmasına yardımcı oluyor. Aynı zamanda üniversite ve lisedeki öğrencilerin eğitim ve iş yeteneklerini artırma şansı sağlanıyor. KEDS'de çalışmayan öğrenciler de programdan çok şey kazanabiliyorlar, çünkü onlar gerçek profesyoneller olarak iş piyasasına hazırlanıyorlar' (University of Prishtina, Faculty of Electrical and Computer Engineering, Power Engineering Department, 21).

'KEDS Akademi, lise öğrencileri ve üniversite öğrencilerine yöneliktir. Bu da onlara bir iş bulmaları için şans vermek anlamına gelir. Şirkette iş bulma şansını bulamayanların ise yetenekleri geliştiriliyor, böylece iş piyasası için daha uygun hale getiriliyor' (University of Prishtina, Faculty of Electrical and Computer Engineering, Power Engineering Department, Erkek, 21).

Katılımcılardan 30 kişi (%45,3) (15 kadın ve 15 erkek) ise bu programın özellikle iş bulma ve istihdam konusu ile bağlantılı olarak onların 'deneyim ve pratik kazanma, mesleki ve sosyal beceri' konularındaki katkısına vurgu yapmışlardır. Ayrıca 'programın başlayacak diğer uygulamalar için de model olma' potansiyelinin katılımcılar tarafından da güçlü bir şekilde dile getirildiğini söylenebilir. Katılımcıların KEDS Akademi'nin onlara sağladığı bu deneyim ve pratik sağlamaya yönelik görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

'Gençler, üniversitenin sağladığından daha fazla deneyime ihtiyaç duyuyorlar. Mezun olduktan sonra gerekli olacak, yönetim, işletme, girişimcilik vb. gibi alanlarda ekstra bilgilerle donanarak hazırlıklı olmak için daha fazla deneyime ihtiyaç duyuyorlar' (University of Prishtina, Faculty of Electrical and Computer Engineering, Power Engineering Department, 21, Kadın).

'Kosova'da yaşayan pek çok iyi öğrenci var, bu yüzden her yıl KEDS Akademi gibi daha fazla projeye ihtiyacımız var; bu da mesleğimizle ilgili pratik yapmamıza ve burada çalışmamıza yardımcı olacaktır' (University of Prishtina, Faculty of Electrical and Computer Engineering, Power Engineering Department, 23, Kadın).

'KEDS Akademi gibi projelere Kosova'da çok açığız. Genç ve tecrübesiz öğrencileri işe almak, profesyonel ve kişisel olarak geliştirmek, çalışma alanları ile örtüşen bir iş yeri için hazırlamak, bilgi edinmeleri ve bu bilgileri kullanmaları için onlara yardımcı olmalarına bu programlar katkıda bulunuyor. Bütün bunlar ve daha fazlası, KEDS Akademi'nin sağladığı şeylerdir. Bu nedenle, Kosova'da bu gibi projelere daha çok ihtiyaç var' (University of Prishtina, Faculty of Electrical and Computer Engineering, Power Engineering Department, Erkek, 25).

'Hem pratik hem de teoride çok fazla bilgi edindiğimizi düşünüyorum. Bu nedenle Kosova'daki aynı tarz programlar öğrenciler için çok iyi. (Business College, Emergency Management Department, Erkek, 22).

'Bunun gibi akademiler, genç nesiller için kendilerine enerji alanında olduğu kadar iş dünyasıyla ilgili de birçok şey öğreten programların bir parçası olmalarına yardımcı olmaktadır. Eğer diğer programlar KEDS Akademi modelini izlerse ülkemizdeki işsizlik sayısı azalabilir, öğrencilere iş ve eğitim alanında iyi bir gelecek sunulur. KEDS Akademi gibi programlar bu yüzden artırılmalıdır' (University of Prishtina, Faculty of Electrical and Computer Engineering, Power Engineering Department, Kadın, 24).

'Düzenlenecek yeni programların da KEDS Akademi'deki dersler gibi düzenlenmesi gerektiğini düşünüyorum' (UBT, Computer Science and Engineering Department, Erkek, 22).

Genç işsizliğinin uzun süreli etkisine bağlı olarak, bireylerin sadece ekonomik olarak değil, aynı zamanda yaşamlarının psiko-sosyal alanlarında da bir yıkım oluşabilmektedir. Gençlerin bu anlamdaki yıkımları iş piyasasından uzaklaşmalarına ve çaresizlik duygularının artmasına yol açmaktadır. Bu nedenle uzun süreli işsizlik kişisel olarak 'daha fazla ne yapabilirim' sorularının boşluğa düşmesine yol açıp motivasyonun kalıcı olarak kaybolmasına yol açabilir. Katılımcıların, programın hayatlarının sosyal ve mesleki alanlarına etkisi olarak yukarıda belirtilen saptamalar bu boşluğa düşmeye engel olacak olumlu desteklerdir. Bazı katılımcılar bu desteği, "KEDS Akademi'nin motivasyonu kaybetmeyi engellemesi ve umut vermesi" olarak ifade etmiştir. Bazı katılımcılar da bunu nepotizm ile bağdaştırarak ifade etmiştir. Katılımcılardan 15 kişi(%10) (3 kadın, 12 erkek) bu konuya değinirken, bir katılımcı bunu şu şekilde ifade etmiştir:

'Bizim, genç bir kuşak olarak, ilham almamız, motive edilmemiz, yeni kavramlar ve yeni düşünce tarzları öğrenmemiz gerekiyor. Bu tür programlara ihtiyacımız var' (University of Prishtina, Economics Faculty, Marketing Department, Kadın, 23).

Nepotizm konusuna değinen diğer bir katılımcı da görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

'Kosova'daki insanlar, kayırmacılık olmadan bir iş bulunabileceğine inanmadıkları için işe başvurmadan bıkmışlardır. KEDS Akademi gibi programlar bize başkalarına ne kadar iyi olduğumuzu gösterme gücü veriyor, ya da evet bize inanıyorsanız ve destek olursanız, bu işi

yapabiliriz demek için iyi bir fırsat (University of Prishtina, Faculty of Electrical and Computer Engineering, Power Engineering Department, Erkek, 22).

KEDS Akademi'nin katılımcılara kazandırdıkları ile ilgili, son tamamlama sorusu olarak katılımcılardan KEDS Akademi deyince akıllarına gelen 3 kelimeyi yazmaları istenmiştir. Toplam 151 katılımcının 88'i (%58) bu soruya cevap vermiştir. Tablo 6'da bu kelimelerin dökümleri yer almaktadır.

Tablo 6. Katılımcıların KEDS Akademi ile İlgili Algı İfadeleri

KEDS Akademi neyi çağırıyor?	Sıklık	Yanıtların yüzdesi-%
Fırsat	53	20
Bilgi	43	16
Deneyim	37	14
Gelişme	11	12
Meslek	26	10
Profesyonellik	24	9
Sosyallik	18	7
Kariyer	11	4
Başarı	11	4
Liderlik	10	4
Toplam	264	100

Tablo 6'da görüldüğü üzere katılımcılar KEDS Akademi'yi ağırlıklı olarak 'fırsat, bilgi, deneyim, gelişme ve meslek' olarak tanımlamaktadır. KEDS Akademi'nin katılımcıların sosyal ve mesleki hayatlarına yaptığı katkıyı ölçümlemek için kullanılan 3'lü ölçüm sisteminin verdiği bulgular birbirini tamamlamaktadır. Bunlar; deneyim ve pratik kazanma, bilgi, mesleki ve sosyal beceri örüntüsü ve sonuçta bir fırsat olarak istihdam edilebilirliktir.

Son olarak katılımcılardan programın genel değerlendirilmesi istenmiştir. Çıkan sonuçlara göre katılımcıların 98,01%'i KEDS Akademi'yi, hem akademik hem de pratik olarak, çok başarılı bulduğunu ifade ederken, sadece 1,99%'u programı akademik olarak eksik, ama staj olarak yeterli görmüştür. Bu çıkan sonuç, aslında KEDS Akademi'nin katılımcıların gözünde hem örnek bir model olduğunu, hem de mesleki ve sosyal hayatlarına pozitif etkisine inançlarını ortaya çıkarmaktadır. Başka bir deyişle, programın başarısının net bir ifadesi olarak yorumlanabilir.

5.4. Katılımcıların KEDS Akademi'den Sonra Kariyer Planları

KEDS Akademi'nin bir etkisi olarak katılımcıların kariyer planları ile ilgili tercihleri sorulmuştur. Verilen cevaplar ve dağılımları Tablo 7'de yer almaktadır. "0" "Hayır" ve "1" "Evet" olarak belirtilmiştir. Tabloların başlıkları analiz edilen ilgili özelliği göstermektedir. Katılımcıların % 57'si Kosova'da bir iş tercih ettiğini belirtmiştir. Öte yandan, sadece % 8'inin yurtdışındaki ülkelerde iş başvurusu yapma isteği bulunmaktadır. Kendi işini kurmaya yönelik seçeneğin çok az (%9,3) olarak çıkması da, ayrıca ülkenin genel koşulları ile paralellik göstermektedir.

Tablo 7. Katılımcıların Kariyer Planları Tercihleri

Kariyer Tercihleri	Yanıtlar	Sıklık	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Yurtdışında Çalışma	0	138	91.4	91.4	91.4
	1	13	8.6	8.6	100.0
	Toplam	151	100.0	100.0	
Kosova'da Çalışma	0	65	43.0	43.0	43.0
	1	86	57.0	57.0	100.0
	Toplam	151	100.0	100.0	
Kosova'da Akademik Kariyer	0	82	54.3	54.3	54.3
	1	69	45.7	45.7	100.0
	Toplam	151	100.0	100.0	
Yurtdışında Akademik Kariyer	0	125	82.8	82.8	82.8
	1	26	17.2	17.2	100.0

		Toplam	151	100.0	100.0	
Kendi İşini Kurma	Geçerli	0	137	90.7	90.7	90.7
		1	14	9.3	9.3	100.0
		Toplam	151	100.0	100.0	

Burada üstünde durulması gereken önemli bir nokta da Kosova'nın genç nüfus oranı yüksek ve dış göç oranının en yüksek olduğu ülkelerden birisi olmasına rağmen ankete katılanların yurtdışında iş tercihinin düşük olmasıdır. Kosovalıların göç nedenleri arasında %52,5 işsizlik, %25,7 gelir arttırma şansını denemek, %9,7 daha iyi kariyer ve gelişim fırsatları peşinden gitmek yer almaktadır (Xharra.& Weahlisch 2012). KEDS Akademi'nin donanımlı genç insan kaynağını ülke ekonomisi içinde kalmaya ikna edebilme gücü de önemli bir bulgudur. Bu bağlamda, KEDS Akademi ve benzer projelerin uzun vadedeki yurtiçi istihdama yönelik olumlu etkisinden söz edilebilir.

6. TARTIŞMA

Küreselleşme ve neoliberal politikalarla birlikte, dünyadaki teknolojik gelişmeler ve ekonomik büyümeye rağmen genç işsizlik oranlarındaki artış, genel işsizlik oranlarının çok üzerinde seyretmektedir. COVID-19 salgını ile birlikte genç işsizlik sorunu giderek daha kronik hale gelmeye başlarken, iş hayatından vazgeçmiş bir genç kitleyle dünyanın karşı karşıya kalma riski büyüktür. Ayrıca salgın ile birlikte iş gücü piyasalarındaki daralma, işgücü piyasasına ilk kez giriş yapacak gençler başta olmak üzere, 15-24 yaş arası gençlerin işsiz kalma süresinin uzamasında da etkili olacaktır. ILO raporlarında belirtildiği üzere ekonomide yaşanan bozulmanın işgücü piyasasına yapacağı olumsuz etki uzun süreli ve derin olacaktır. Bu nedenle, genç işsizliğini azaltmaya yönelik bütün çabalar çok kıymetlidir. Bu sorun ivedilikle devlet politikaları, sivil toplum kuruluşları, sanayi ve üniversiteler tarafından önceliklendirilmek zorundadır. Bu çalışma, daha Covid-19 salgını ortaya çıkmadan başlayan ve hâlâ devam eden KEDS Akademi projesi ile genç işsizliğini azaltmaya yönelik faktörleri deneyimleme ve sonuçlarını istihdama döndürmeyi amaçlamıştır.

Genç işsizliğini önlemeye yönelik olarak yapılan çalışmalarda ülkelerin sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerinin göz önüne alınması gerektiği, bu çalışmanın literatür kısmında da vurgulandığı gibi önem arz etmektedir. Bu nedenle projenin Kosova gibi genç işsizliğinin yüksek olduğu bir ülkede, kendine özel ekonomik ve istihdam koşulları göz önüne alınarak hayata geçirilmesinin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Kosova özelinde işe alım süreçlerinin adil olması ile ilgili duyulan kaygı sonucunda erişilebilir ve örgün eğitim dışında eğitim uygulamalarının planlanmasının ne kadar önemli olduğunun altı çizilmiştir. Ayrıca gençlerin aldıkları eğitimleri gönüllü staj, yeni kariyer olanakları ve en önemlisi istihdam edilebilirlik olarak kullanabilmeleri aynı zamanda gençlerin işsizlikle ilgili umutlarını da yeşertmektedir. KEDS Akademi projesine katılan katılımcıların, bu çalışmada vurguladıkları çıkarımlar, bu varsayımı yapmaya imkan sağlamıştır. Bu programa katılan gençlerin motivasyonları genel olarak kişisel gelişim ve teknik bilgilerinin artmasına yönelik olması genç işsizliğini azaltmada eğitim ve istihdam edilebilirlik faktörlerinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Özellikle iş hayatı ile okullarda verilen eğitim içeriklerinin tam örtüşmemesi, gençlerin yeni iş yapma biçimlerine hazırlanmakta örgün eğitimin tam olarak yeterli olmadığı göz önüne alınırsa, KEDS Akademi'nin etkisi daha da genişlemektedir.

Genç işsizliğini önlemeye yönelik olarak kurgulanan KEDS Akademi'nin, katılımcıların katılım motivasyon faktörleri ve bu programın işsizliği önlemede nasıl katkı sağlayacağına yönelik çıkarımları incelendiğinde, YEN (Gençlik İstihdam Ağı) önerilerine uygun sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, genç işsizliği önlemek için, işgücü piyasasına uygun eğitim ve öğretim anahtar rolde olup bunun sanayi ve üniversite işbirlikleri ile daha sürdürülebilir ve kalıcı hale gelmesi mümkündür.

Genç işsizliğinin uzun süreli etkisine bağlı olarak, bireylerde sadece ekonomik olarak değil, aynı zamanda yaşamlarının psiko-sosyal alanlarında da bir yıkım oluşabilmektedir. Gençlerin bu anlamdaki yıkımları iş piyasasından uzaklaşmalarına ve çaresizlik duygularının artmasına yol açmaktadır. Bu nedenle uzun süreli işsizlik kişisel olarak 'daha fazla ne yapabilirim' sorularının boşluğa düşmesine yol açıp motivasyonun kalıcı olarak kaybolmasına yol açabilir. Bu anlamda, genç işsizliğini önlemeye yönelik çalışmalarda gençlerin özgüvenlerini geliştirecek projeler onların hayatlarının sosyal ve mesleki alanlarına da etki yapacaktır.

Genç işsizliğini azaltmaya yönelik yapılan çalışmalarda sanayi ve üniversite işbirliklerinin en önemli katkılarından birisi gençlerin eğitim programlarından sonra iş hayatına yetenekleri ölçüsünde yerleşme imkanlarının olmasıdır. Bu çalışmada da, araştırmanın sonuçlar bölümünde belirtildiği üzere, benzer sonuçlar görülmektedir. Bu çalışma ile genç işsizliğini azaltmaya yönelik çalışmalarda üniversite, sanayi ve kamunun eş güdümlü olarak çalışmasının ve ülkelere özel koşulların göz önüne alınmasının önemli olduğu görülmüştür. Ayrıca sürdürülebilir projeler, gençlerin psiko-sosyal dünyaları üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir.

7. SONUÇ

Genç işsizliğin, ekonomik, toplumsal ve siyasal sonuçlarıyla, gelişmiş veya gelişmekte olan bir ülke olmasına bakılmaksızın günümüzde tüm ülkelerin ortak sorunu olduğu aşikârdır. Dünya nüfusunun önemli bir şekilde arttığı göz önüne alınırsa, işsizliğin özellikle de genç işsizliğin uzun döneme yayılan etkileri içinde barındıran bir sorun olarak yerini koruyacak gibi görünmektedir. Bu sorunu iyileştirmeye yönelik olarak hem ülke yönetimleri hem de uluslararası kuruluşlar çeşitli önlem planları hazırlamaktadır. Bununla birlikte, bu soruna sürdürülebilir çözümler üretebilmek için konunun tüm paydaşlarının soruna katkı sunması gerekmektedir. Özellikle Kosova gibi genç nüfusun yüksek oranda olduğu ülkelerde genç işsizliğin çözümünde anahtar konumunda olan **istihdam edilebilirlik, fırsat eşitliği ve girişimcilik** konularının önemi çok açıktır. Genç işsizliğini azaltmaya yönelik olarak ortaya konulan önlemlerde **eğitim ve istihdam yaratan uygulama çalışmaları** çok sık rastlanan yöntemler olmakla birlikte, bunların sonuçları soru işareti oluşturabilmektedir. Bu noktada, **KEDS Akademi projesinin farkı ortaya çıkmaktadır**. Çünkü katılımcılar gönüllü staj, işe yerleştirme ve lisansüstü programlara devam etme gibi seçeneklerle kariyer planı oluşturabilmeyi KEDS Akademi sayesinde başarabilmişlerdir.

Uygulamalı eğitim programının sonunda, öğrenciler minimum 3, maksimum 6 aylık staj programına alınmışlardır. Stajını başarıyla tamamlayan öğrencilerin minimum yüzde 50'si şirket içinde istihdam edilmiştir. Beş yıl içinde KEDS Akademi'den mezun olan 246 öğrenciden, 162'si KEDS ve grup şirketlerinden KESCO'da istihdam edilmiştir. KEDS ve KESCO dışında, Kosova elektrik/enerji sektöründe istihdam edilen, liseden sonra üniversite eğitimine devam eden veya yüksek lisans eğitimi için yurtdışına gidenlerin sayısı ise 84 olmuştur. Dolayısıyla, KEDS Akademi mezunlarının tamamı ya işgücü piyasasına dahil olmuş, ya da eğitimlerine devam etmektedir.

Bu çalışmanın da ortaya koyduğu üzere, gençlerin kariyer gelişiminde KEDS Akademi'nin uzun soluklu olumlu etkisinden bahsetmek mümkün hale gelmiştir. Özellikle, Kosova'da gençlerin dış göç oranının yüksek olduğu düşünülürse, hem bu oranın azalmasını, hem de onların hayata sosyal ve psikolojik olarak daha umutla bağlanmalarını sağlayacak bir sonuç olduğundan bahsedilebilir. KEDS Akademi, ayrıca BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları kapsamında, özellikle de SKA 8 olarak hem genç işsizliğini önlemeye yönelik sürdürülebilir projeler geliştirme konusunda, hem de üniversite-sanayi iş birliği modelleri kurma anlamında örnek oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKTÜRK, F., (1999). "Türkiye'de İşgücü Piyasası, İstihdam ve İşsizlik", *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Dergisi*, Nisan-Haziran, Sayı: 3, Yıl: 2, Ankara, 185-194.
- ALPER, Y vd., (2013). *Sosyal Politika*, Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2878, Eskişehir.
- ERDAYI, U. (2009). Dünyada Genç İşsizliği Sorununun Çözümüne Yönelik Ulusal Politikalar ve Türkiye, *Çalışma ve Toplum*, 2009/3,133-16.
- COUNTRYMETERS. (2021). Population of Kosovo-2021 live, Erişim 19 Temmuz 2021, <https://countrymeters.info/en/Kosovo>
- DRENUSHA-MYHA. (2013). "The Youth Unemployment in Kosovo. Erişim 25 Mayıs 2021, https://www.demas.cz/wp-content/uploads/2014/02/IVF_Drenusha-Myha_Policy-paper_The-Youth-unemployment.pdf
- ERİKLİ, S. (2021). "Covid-19'un Genç İşgücünde Yaratacağı Olası Tehlike: Yara İzi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 2021/1, Sayı: 39, 380-404.
- GÖK, M. (2004). *İşgücü Piyasası ve KOBİler*. Roma Yayınları, Eylül, Ankara.
- GUPTA, J. P. (1990). *Population Growth and The Problem of Unemployment*, Anmol Publications, New Delhi.
- GÜNAYDIN, D. ve ÇETİN, M. (2015). Genç İşsizliğin Temel Makroekonomik Belirleyicileri: Ampirik Bir Analiz, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 22, 2015, 17-34.
- GÜNDOĞAN, N. (1999). "Genç işsizliği ve Avrupa Birliğine Üye Ülkelerde Uygulanan Genç İstihdam Politikaları", *Ankara Üniversitesi, SBF dergisi*, Yıl: 1999 Cilt: 54 , 64-79.
- HOPKINS, V. (2018). "Pristina in the spotlight: Rita Ora aside, can Kosovo's capital make it big?", *The Guardian*, Erişim 10 Ocak 2021, <https://www.theguardian.com/cities/2018/feb/19/pristina-spotlight-rita-ora-kosovo-capital-independence>.
- ILO, International Labour Organization. (2005). *Global Analysis and Evaluation of National Action Plans on Youth Employment*, United Nations General Assembly, 6–11. <https://digitallibrary.un.org/record/555206>

- ILO, International Labour Organization. (2015). "ILO Sözleşmesi-138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi", Erişim: 4 Mayıs 2021, https://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377287/lang--tr/index.htm
- ILO, International Labour Organization. (2018). *Dünyada İstihdam ve Sosyal Görünüm: Eğilimler 2018*, Erişim: Şubat 2021. https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_615726/lang--tr/index.htm
- ILO, International Labour Organization. (2020a). "ILO'ya göre COVID-19 nedeniyle dünya genelinde 25 milyon iş kaybedilebilir" Erişim: 4 Mayıs 2021, https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/covid-19/WCMS_738981/lang--tr/index.htm
- ILO, International Labour Organization. (2020b). "World Employment and Social Outlook", Erişim: 4 Mayıs 2021, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_734455.pdf
- ILO, International Labour Organization. (2020c). "Preventing Exclusion from the Labour Market: Tackling The Covid-19 Youth Employment Crisis", Erişim: 5 Haziran 2021, https://www.ilo.org/emppolicy/pubs/WCMS_746031/lang--en/index.htm
- ILO, International Labour Organization. (2020d). "Covid-19 and the World of Work, Fourth Edition, Updated Estimates and Analysis", Erişim: 5 Haziran 2021, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_745963.pdf
- ILO, International Labour Organization. 2021, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/briefingnote/wcms_769693.pdf
- ILO, International Labour Organization. (2021b) "İstihdamın yavaş toparlanması ve eşitsizliklerin artması nedeniyle, COVID-19'un derin izlerinin uzun sürmesi riski var", Erişim 5 Haziran 2021, https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/covid-19/WCMS_738981/lang--tr/index.htm
- KARA, H. (2016). "Kosova Yerel Yönetimleri Üzerine Bir İnceleme", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt/ 5, Sayı: 2, 67-94.
- MURAT, S., ŞAHİN, L. (2011). "Nedenleri ve Sonuçları Bakımından Gençler Arasında Yaygınlaşan İşsizlik", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 44, 1-48.
- O'REILLY, J, EICHHORST, W, GÁBOS, A. vd. (2015). "Five Characteristics of Youth Unemployment in Europe: Flexibility, Education, Migration, Family Legacies, and EU Policy", 1–19, Erişim: 25 Mayıs 2021, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2158244015574962>
- THF, The Heritage Foundation. (2021). "2021 Index of Economic Freedom, Kosovo Economy: Population, GDP, Inflation, Business, Trade", Erişim: 25 Mayıs 2021, <https://www.heritage.org/index/country/kosovo>
- TRADING ECONOMICS. (2020a). Kosovo Youth Unemployment Rate, Erişim: 5 Haziran 2021 <https://tradingeconomics.com/kosovo/youth-unemployment-rate>
- TRADING ECONOMICS. (2020b). Kosovo Employment Rate, Erişim: 5 Haziran 2021 <https://tradingeconomics.com/kosovo/employment-rate>
- UN, United Nations. (2001). "A Global Alliance for Youth Employment: Recommendations of the High Level Panel on Youth Employment", United Nations General Assembly, 28 September 2001, pp. 5–7.
- UNICEF, United Nations International Children's Emergency Fund (2020). "Preventing A "Lockdown Generation" in Europe and Central Asia Building Resilient Societies with Young People in The Area of Covid-19, Erişim 5 Haziran 2021, <https://www.unicef.org/eca/media/14671/file/UNICEF ETF report.pdf>
- XHARRA, B. ve WEAHLİSCH, M. (2012). "Beyond Remittances: Public Diplomacy And Kosovo's Diaspora" Erişim: 5 Şubat 2021, <https://www.kosovodiaspora.org/study-beyond-remittances-public-diplomacy-and-kosovos-diaspora/>

BEŞİNCİ BÖLÜM

Pandemi Sürecinde İşkur Pasif İşgücü Piyasası Faaliyetlerinin Çanakkale İli Özelinde Değerlendirilmesi*

Hayrettin Karacan[†]

1.GİRİŞ

2019 yılının son günlerinde Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve hızlı bir şekilde tüm Dünya'ya yayılarak pandemiye dönüşen Covid-19 salgını, hızlı bulaş özelliği ve can kayıpları sonrası Asya'dan başlayarak tüm Dünya'da sadece işgücü piyasasını değil aynı zamanda hayatın akışını da durduran bir etki göstermiştir.

Tüm devletler özellikle “insanı yaşat ki Devlet yaşasın” şiarıyla Türkiye'miz vatandaşlarımızın öncelikle bu salgın sürecinde canlarını korumaya yönelik ve akabinde işgücü piyasasını koruyucu tedbirler almıştır. Son derece hızlı yayılan bu salgının önlenmesi için alınan kısıtlama ve kapatma tedbirleri iş ve sosyal güvenlik hukuku, işgücü piyasalarının işleyişini tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de etkilemiştir. Ulusal ve uluslararası işgücü piyasalarda ve ekonomilerde yaşanan bu sorunlar istihdam üzerinde işsizlik, uzaktan çalışma, kısmi çalışma gibi değişikliklere neden olmuştur. İş hayatında yaşanan bu sorunlar ise sosyal güvenlik sistemleri ve bu dönemde işsizlik sigortasını, kısmi çalışma ödeneğini ve nakdi ücret desteğini fonlayan işsizlik fonu ile tolere edilmeye çalışılmıştır. Ve bu dönemde çalışanları güvence altına alan sistem işsizlik fonu olmuştur. Bu durum bize işsizlik fonunun önemini ve iyi yönetilme zorunluluğu ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmamızda döküman yöntemi (belgesel tarama) ile elde edilen kurumsal nicel veriler kullanılarak pandeminin yaşandığı 2020- mayıs 2021 dönemine ait Çanakkale ilinde İŞKUR tarafından pasif işgücü piyasası politikaları olarak uygulanan işsizlik ödeneği, kısa çalışma ödeneği ve nakdi ücret desteği kapsamında yapılan faaliyetler ile işgücü piyasası desteklenmiştir. Bu çalışma ile uygulanan bu programlarının kapasitesi hakkında değerlendirme amaçlanmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TANIMLAR

Pasif işgücü piyasası politikaları işsizlik seviyesini azaltmaktan ziyade işsizleri maddi olarak destekleyerek bireysel ve toplumsal sorunların oluşmasını önlemeye odaklanmaktadır (Biçerli, 2011: 492). Pasif İPP ile işini kaybetmesi sonucu ya da iş bulamadığından dolayı gelirden yoksun kalan kişilerin satın alma gücünü koruyarak hayatlarını devam ettirebilmeleri ve bu dönemi atlatabilmelerini sağlamak için onlara gelir desteği sağlamak amaçlanır (Varçın, 2004: 10).

Pasif işgücü piyasası politikaları genel olarak gelişmiş ülkelerde uygulanan işsizlik durumunda ortaya çıkan satın alma gücünün düşmesi sonucu toplam talep yetersizliği ile sonuçlanacak bir ekonomik sosyal problemin önlemeye yönelik politikalarından oluşur (Güney, 2009: 154). Kriz döneminde uygulanan bu pasif işgücü piyasası politikaları işsizlere ve dolayısıyla piyasaya doğrudan mali katkı sunması dolayısıyla krizi hafifletici etki yapmaktadır. Bu pasif işgücü piyasası politikaları genellikle gelişmiş ülkelerde yaygın olarak uygulanmaktadır.

İşsizlere gelir desteği sunulduğunda iş arama durumunda bir değerlendirmede bulunacak ve kişiler işveren tarafından önerilen ücret ile kendi beklentisi olan ücreti ayrıca sahip oldukları gelir desteğini karşılayacaklar akabinde bir karar vereceklerdir. Bu durum önerilen ücretin düşük olması durumunda işten kaçınma sonucu bir işsizlik tuzağına dönüşebilme riski taşımaktadır. Bu risk düşük gelir gurubunda daha yüksektir (Küpeli, 2014:12).

2.1. İşsizlik Sigortası

İşsizliğin ekonomik ve sosyal hayatta meydana getirdiği sıkıntılar işsizlik sigortası uygulamasının ortaya çıkmasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır (Andaç 1999:32).

*Yazarın “İşkur İşbaşı Eğitim Programlarının Çanakkale İlinde İstihdama Katkısı Üzerine Bir Araştırma (2013-2018 Dönemi)” isimli yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.

[†]İş ve Meslek Danışmanı, Çanakkale Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğü, hayrettin.karacan@iskur.gov.tr, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-5299-5818>

Doktora Öğrencisi, ÇOMU Lisansüstü eğitim enstitüsü, Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Doktora Programı, 20414926008@ogr.comu.edu.tr

Toplumda kişilerin büyük çoğunluğu geçimini sağlamak için bağımlı çalışmaları sonucu elde ettikleri geliri kullanmaktadırlar. Bu kişilerin işini kaybetmeleri ve işsiz kaldıkları sürenin uzaması ekonomik olarak durumlarını olumsuz etkileyecektir (Dilik, 1992: 74).

1893 yılında İsviçre’de bir belediyenin tüm çalışanlarına işsiz kaldıklarında yararlanacakları bir finansal destek uygulaması ilk işsizlik sigortası uygulaması olarak kabul edilir. Başlangıçta katılımın zorunlu tutulmaması finansman sorunlarına neden olmuş ve 1984 yılında katılım zorunlu hale getirilmiştir. 1911 yılında ise tarafların katılımını zorunlu hale getiren işsizlik sigortasını oluşturmuştur (Tuna, 1995:6).

4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu madde 47’de, “Bir işyerinde çalışırken, çalışma istek, yetenek, sağlık ve yeterliliğinde olmasına rağmen, herhangi bir kasıt ve kusuru olmaksızın işini kaybeden sigortalılara işsiz kalmaları nedeniyle uğradıkları gelir kaybını belli süre ve ölçüde karşılayan, sigortacılık tekniği ile faaliyet gösteren zorunlu sigortayı ifade etmektedir.”

İlgili kanuna göre (4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu) sigortası kapsamında olanlar;

- İş sözleşmesine bağlı olarak iş gören sigortalılar
- Banka sigorta sistemlerine bağlı sigortalılar,
- Kanunda sayılan isteğe bağlı sigortalılar olarak sıralanabilir (www.iskur.gov.tr).

Türkiye’de 1999 yılı Eylül ayında kurulan 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu’na katılım zorunludur. Sigorta, sigortalının aylık brüt kazancın sigortalı %1, işveren %2 ve devletten %1 oranında alınan primlerden finanse edilmektedir. sigortası prim ödemelerinde Devlet de sorumluluk sahibidir ve oluşacak açıklar da yine Devlet tarafından kapatılacaktır (Alabaş,2007: 120).

İşsizlik sigortasından yararlanma şartlarına gelince hizmet akdinin sona ermesinden önceki son 3 yıl içinde en az 600 gün prim ödemesi son 120 günü kesintisiz çalışmış olması ve işini kendi istek ve kusuru dışında kaybetmiş olması gerekir. İşten çıkış tarihinden geçerli olarak 30 gün içerisinde İŞKUR’a başvuranlardan son 3 yıl içerisinde yatırdıkları prim gün sayılarına göre yararlanabilecekleri ödenek gün sayısı aşağıda tabloda sunulmuştur.

Tablo 1. İşsizlik Ödeneği için yatırılan prim gün sayısı ve hak edilen ödenek gün sayısı

Son 3 yılda ödenen prim sayısı (gün)	Hak edilen İşsizlik Ödeneği (gün)
600	180
900	240
1080	300

Ödenek miktarı hesaplanırken sigortalının geçen dört aylık prime esas kazanç miktarı üzerinden hesaplanan günlük ortalama brüt kazancının yüzde kırkı olarak hesaplanmaktadır ve aylık asgari ücretin brüt tutarının yüzde sekseni üst tavan olup bu rakamı geçemez. Başvuru için bir aylık süre aşılması halinde aşım yapılan süre hak edilen süreden düşülür. Ödeneği hak edenlere bağlama işlemi yapıldıktan sonraki ilk ödemede hak sahipleri ödenegini PTT şubeleri yada İŞKUR sistemine ekleyecekleri kendi adına bulunan banka hesabı (IBAN) aracılığı ile alabilirler.

İşsizlik ödeneği alanlara İŞKUR tarafından sunulan bazı hizmetler;

- İşsizlik ödeneği ödemeleri,
- GSS prim ödemeleri,
- İş bulma aracılık hizmetleri,
- Mesleki nitelik gelişimi eğitimleri hizmetleri sunulmaktadır.

İşsizlik ödeneği alanların İŞKUR tarafından önerilen işi kabul etmemesi, ödenek alırken kayıt dışı çalışması, emekli aylığı almaya başlaması, İŞKUR tarafından sunulan hizmetlere ve bilgi taleplerine kayıtsız kalınması durumlarında ödenek kesilir (<https://www.iskur.gov.tr/is-arayan/issizlik-sigortasi/issizlik-odeneği/>).

2.2. Nakdi Ücret Desteği

4447 sayılı Kanunun geçici 24 üncü maddesi kapsamındaki kişilere, covid 19 pandemisinin sosyal ve ekonomik hayata etkilerinin hafifletilmesi amacıyla, işveren tarafından ücretsiz izne çıkarıldıkları yada işten çıkarılmaları durumunda işsizlik ödeneğinden yararlanamadıkları durumlarda İŞKUR aracılığı ile işsizlik fonundan yapılan ödemeler nakdi ücret desteği olarak isimlendirilmiştir. Daha önce uygulaması olmayan ve pasif işgücü piyasası uygulamalarından biri olarak çalışma hayatımıza pandemi döneminin zorlayıcı etkileri ile giren bu uygulama işgücü piyasasının korunması için işten çıkarma yasağının olduğu bu dönemde kişilerin ücretsiz in bildirilmesi veya herhangi başka nedenle işten çıkıp işsizlik

ödeneği alamayanlarında yararlanabileceği şekilde düzenlenmesi işgücü piyasasında koruyucu bir uygulama olarak yer bulmasını sağlamıştır.

Korona virüs (Covid-19), İşsizlik Sigortası Fonu ve İŞKUR tarafından kapsamlı veya ücretsiz izne ayrılan işsizlerin ekonomik ve sosyal büyümenin üzerinde bir süre için yaptıkları ödemedir. 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanununun geçici 27 ve 28 inci maddelerinde tanımlanarak uygulanan iki ayrı nakdi ücret desteği;

- 1/1/2019-17/4/2020 tarihleri arasında 4857 sayılı Kanunun 25/(II) numaralı bendinde belirtilen sebepler dışında iş sözleşmesi sona erenler
- özel sektör işyerlerinde Ocak 2019 ile Nisan 2020 dönemlerinde en az çalışan sayısına ilave olarak istihdam edilenlerden 1/12/2020 tarihi ve sonrasında işe başlatılarak ücretsiz izne ayrılanlara nakdi ücret desteği ödemeleri ödenmektedir (www.iskur.gov.tr).

Nakdi ücret desteği tanımlama ve güncelleme işlemleri işveren tarafından, ücretsiz iznin uygulandığı aydan sonraki ayın sonuna kadar SGK'ya bildirilmelidir.

Nakdi ücret desteğinden yararlanmak için 17/4/2020 tarihi itibarıyla bağlı bulunduğu işveren tarafından 4857 geçici md 10 kapsamında ücret siz izne ayrılmak, Kısa çalışma ödeneği almamak, yaşlılık aylığı almamak, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak, işsizlik ödeneği kapsamında çalışıyor olmak ve işsizlik ödeneği almamaktır. Nakdi ücret desteği 39,24 TL günlük tutardan (damga vergisi düşülmemiş hali) hak ettiği gün kadar hak eden kişiye verilir. Bu günlük ücret 13 Ocak 2021 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararı ile 47.70TL ye 2021 Nisan ve sonrası için ise 50 TL ye çıkarılmıştır. Yine nakdi ücret desteği hak eden kişilerin bu süre boyunca genel sağlık sigortası primleri İşsizlik Sigortası Fonundan karşılanacaktır (www.iskur.gov.tr).

2.3. Kısa Çalışma Uygulaması

4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu madde ek 2 fıkra 1’de “ Genel ekonomik, sektörel veya bölgesel kriz ile zorlayıcı sebeplerle işyerindeki haftalık çalışma sürelerinin geçici olarak önemli ölçüde azaltılması veya işyerinde faaliyetinin tamamen veya kısmen durdurulması hallerinde işyerinde üç ayı aşmamak üzere kısa çalışma yapılabilir” hükmü bulunmaktadır. Çalışanların bu kısa çalışma ödeneğine hak kazanmaları için işsizlik ödeneği için gerekli şartları sağlamaları gerekmektedir (Akyıldız ve Korkmaz, 2010: 307).

Kısa çalışma ödeneği boyunca çalışanların iş sözleşmesi üç ay boyunca askıya alınır ve bu süre bittiğinde askı kendi kendine iptal olur ayrıca askı süresinde çalışanların iş görme yükümlülüğü işverenin ise ücret yükümlülüğü ortadan kalkar (Akyiğit, 2004: 18).

Kısa çalışma ödeneği Türkiye İş Kurumu işsizlik sigorta fonundan karşılanmaktadır.

İşverene kısa çalışma ödeneği verildiği durumda işveren;

- Çalışanlara ücret ödemekten
- İşveren sigorta primi ödemesinden
- Gelir vergisi ödemesinden bu süre boyunca muafır (Yıldız, 2009: sayı 195).

Kısa çalışma ödeneği;

- Genel ekonomik,
- sektörel,
- bölgesel kriz veya
- zorlayıcı sebeplerle, nedenleri ile haftalık çalışma sürelerinde geçici süre ile 1/3 oranında veya daha fazla, devamlı olarak ise işin tamamen yada kısmi olarak dört hafta yada daha fazla durdurulması durumunda en fazla üç ay sigortalılara bu çalışmadıkları dönemde finanse eden bir sigorta sistemidir.

Kısa çalışma ödeneği işverenin işinde meydana gelen durum dolayısıyla bildirim ve talep etmesi durumunda yapılan inceleme ve onay sonucunda çalışanın kısa çalışmanın başladığı tarih itibarıyla son 60 gündür sigortaya tabi olma ve son üç yılda en az 450 gün prim ödeme şartları ile çalışanlara PTT şubeleri yada İŞKUR sistemine ekleyecekleri kendi adına bulunan banka hesabı (IBAN) aracılığı ile ödenen bir sigorta türüdür (www.iskur.gov.tr).

2.4. Covid-19 Pandemi Dönemi Mevzuat Çalışmaları

Çin’in Wuhan kentinde 2019 yılı Aralık ayının sonlarında ortaya çıkan ve zatürre benzeri hastalık olarak tanımlanan SARS-CoV-2 adlı virüs sebebiyle hızlı bulaş özelliği ile kısa sürede tüm dünyada etkili olmuştur. 11 Mart 2020 tarihinde Sağlık Bakanı Fahrettin KOCA tarafından Türkiye’de ilk corona virüs vakasının görüldüğü bildirildi.

İlk vakanın ülkemizde görülmesinin üzerinde sadece bir hafta geçtikten sonra Sayın Cumhurbaşkanımız tarafından açıklanan “Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi”nde bulunduğu üzere “Kısa Çalışma Ödeneğinin devreye alınarak, bundan faydalanmak için gereken süreçlerin kolaylaştırılması ve hızlandırılması,” kapsamında İŞKUR tarafından zorlayıcı sebep (koronavirüs (Covid-19) nedeniyle dışsal etkilerden kaynaklanan dönemsel zorlayıcı sebep gerekçeli) kısa çalışma ödeneği başvuruları için 22.03.2020 tarihinde duyuru yapılarak, kısa çalışma ödeneği uygulanmaya başlanmıştır (<https://www.iskur.gov.tr/duyurular/kisa-calisma-odeneği-hakkında/>).

Bu pandemi sürecinde iş hukuku, sosyal güvenlik ve toplumsal hayatı düzenleyen pek çok idari ve yasal düzenlemeler ortaya çıkan ihtiyaç ve zorunluluklar kapsamında özellikle İçişleri Bakanlığı ve Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından çıkarılmıştır. Bu düzenlemeler ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve milleti insan hayatını korumayı hedef alan ekonomik, sosyal ve toplumsal hayatı korumaya dönük hızlı ve etkili aksiyonlar almış, kararlar vatandaşlar tarafından da benimsenmiştir.

Bu amaçla alınan idari ve yasal düzenlemeler;

- Cumhurbaşkanlığı genelgeleri,
- 65 yaş ve üzeri, 20 yaş altı, Kronik rahatsızlığı bulunan kişilerin sokağa çıkma kısıtlaması İçişleri Bakanlığı genelgeleri,
- Kısa çalışma ödeneğinden yararlanmayı kolaylaştıran Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı duyurusu
- 7226 sayılı Bazı Kanunlar Hakkında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun,
- 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu değişiklikleri,
- 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu değişiklikleri,
- Yeni Korona virüs (Covid-19) salgınının Ekonomik ve Sosyal Hayata Etkilerinin Azaltılması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun,
- 4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Ve Toplu Sözleşme Kanunu,
- 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sendikası Kanunu,
- 4857 sayılı İş Kanunu (Geçici 10. Md. işverenlere iş sözleşmesi fesih yasağı gibi), Kanun ve mevzuatlarında önemli değişiklikler yapılmıştır (Ayдын, 2021: 54-59).

Kısa çalışma ödeneği ve nakdi ücret desteğine ilişkin ödemeler süreç içinde 3 aylık uzatmalar ve yeni başvurular alınarak 3910,3930 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararı ile 30.06.2021 tarihine kadar devam etmiştir.

3. ELDE EDİLEN VERİLER VE BULGULAR

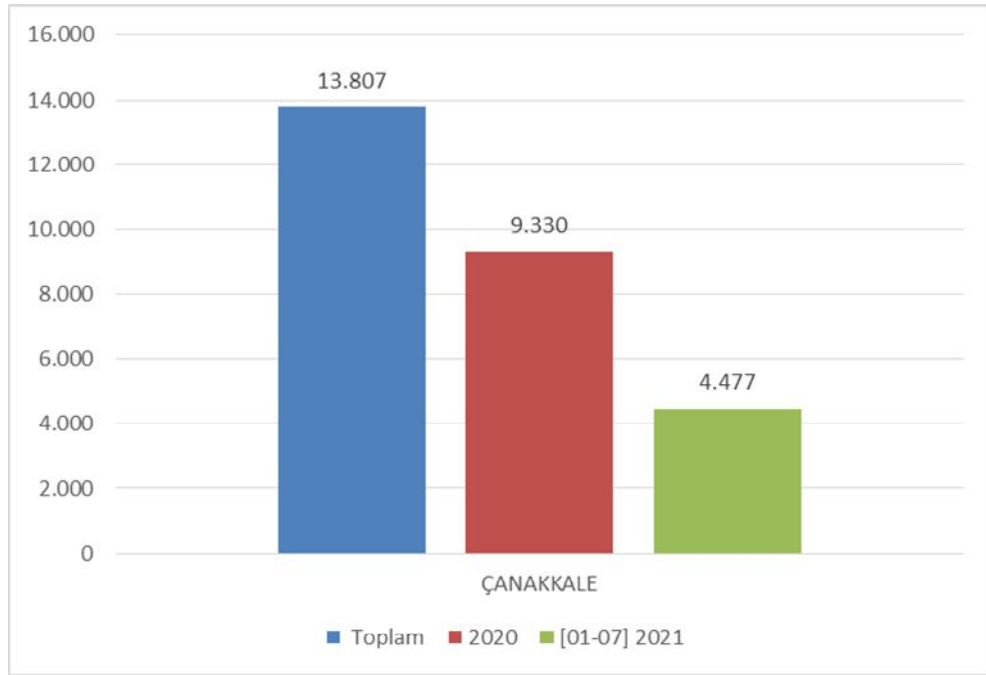
3.1. İşsizlik Ödeneği Başvuran Kişi Sayısı

Pandemi dönemin yaşandığı 2020 yılı ve 1 temmuz 2021 dönemini kapsayan işsizlik ödeneği başvuruları incelendiğinde, 2020 yılında 9.330 kişi ve 1 temmuz 2021 itibariyle 4.477 kişi olmak üzere toplam 13.807 kişi Çanakkale ilinde işsizlik ödeneği başvurusunda bulunmuştur (İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri).

Tablo 2. İşsizlik Ödeneği Başvuran Kişi Sayısı

	Toplam	2020	[01-07] 2021
ÇANAKKALE	13.807	9.330	4.477

İşsizlik ödeneği başvuran kişi sayılarının grafik gösterimi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 1. İşsizlik Ödeneği Başvuran Kişi Sayısı

3.2. İşsizlik Ödeneği Hak Eden Kişi Sayısı

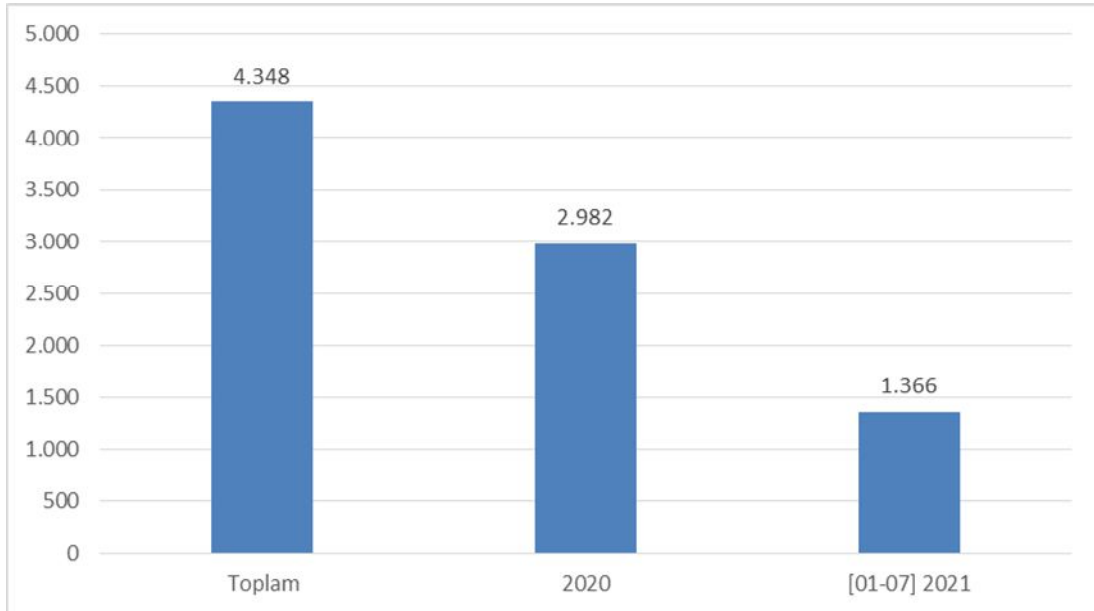
Pandemi dönemin yaşandığı 2020 yılı ve 1 Temmuz 2021 dönemini kapsayan işsizlik ödeneği hak eden kişi sayısı incelendiğinde, 2020 yılında 2.982 kişi ve 1 Temmuz 2021 itibariyle 1.366 kişi olmak üzere toplam 4.348 kişi Çanakkale ilinde işsizlik ödeneği almaya hak kazanmıştır (İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri).

Tablo 3. İşsizlik Ödeneği Hak Eden Kişi Sayısı

	Toplam	2020	[01-07] 2021
ÇANAKKALE	4.348	2.982	1.366

(*) İncelemesi sonuçlanmamış başvurular olduğundan işsizlik ödeneği hak kazanan sayısında artış olabilecektir.

İşsizlik ödeneği hak eden kişi sayılarının grafik gösterimi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 2. İşsizlik Ödeneği Hak Eden Kişi Sayısı

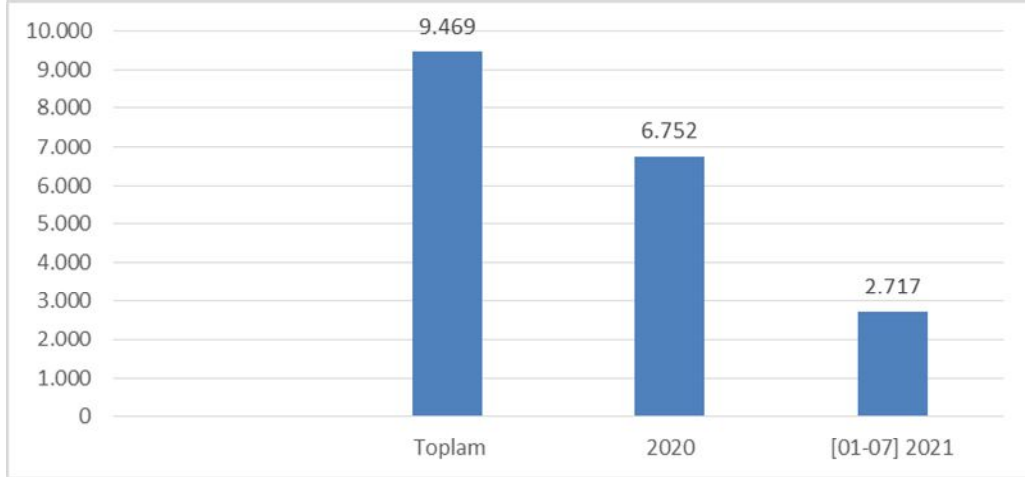
3.3. İşsizlik Ödeneği Ödeme Yapılan Kişi Sayısı

Pandemi dönemin yaşandığı 2020 yılı ve 1 temmuz 2021 dönemini kapsayan işsizlik ödeneği ödeme yapılan kişi sayısı incelendiğinde, 2020 yılında 6.752 kişi ve 1 temmuz 2021 itibariyle 2.717 kişi olmak üzere toplam 9.469 kişiye Çanakkale ilinde işsizlik ödeneği ödemesi yapılmıştır (İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri).

Tablo 4. İşsizlik Ödeneği Ödeme Yapılan Kişi Sayısı

	Toplam	2020	[01-07] 2021
ÇANAKKALE	9.469	6.752	2.717

İşsizlik ödeneği ödeme yapılan kişi sayılarının grafik gösterimi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 3. İşsizlik Ödeneği Ödeme Yapılan Kişi Sayısı

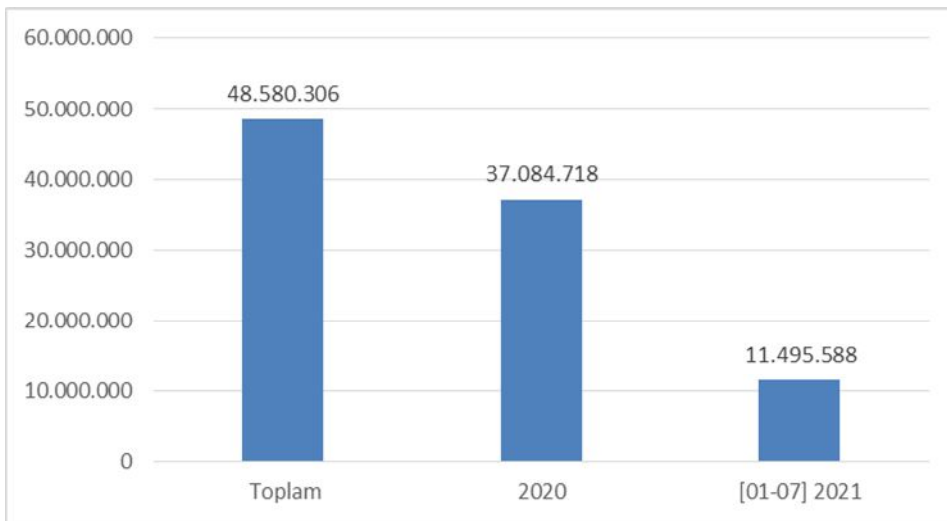
3.4. İşsizlik Ödeneği Ödeme Miktarı

Pandemi dönemin yaşandığı 2020 yılı ve 1 temmuz 2021 dönemini kapsayan işsizlik ödeneği ödeme miktarı incelendiğinde, 2020 yılında 37.084.718 tl ve 1 temmuz 2021 itibariyle 11.495.588 tl olmak üzere toplam 48.580.306 tl Çanakkale ilinde işsizlik ödeneği ödemesi yapılmıştır (İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri).

Tablo 5. İşsizlik Ödeneği Ödeme Miktarı

	Toplam	2020	[01-07] 2021
ÇANAKKALE	48.580.306	37.084.718	11.495.588

İşsizlik ödeneği ödeme miktarı grafik gösterimi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 4. İşsizlik Ödeneği Ödeme Miktarı

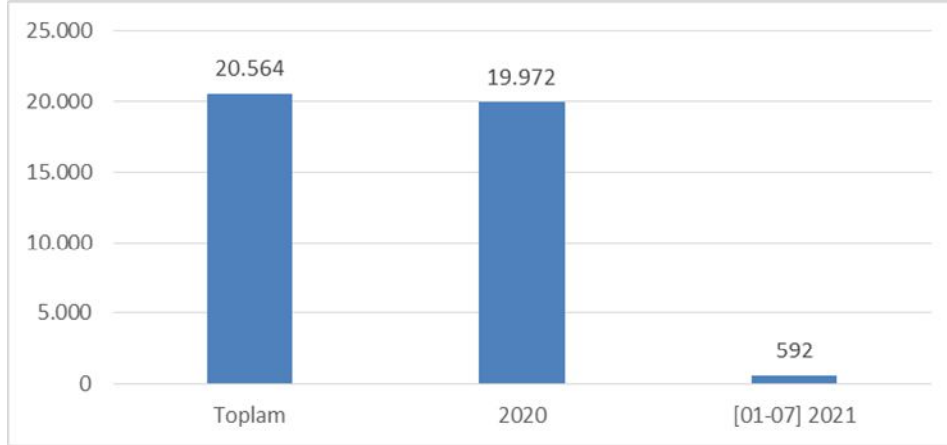
3.5. Kısa Çalışma Ödeneği Hak Eden Kişi Sayısı

Pandemi dönemin yaşandığı 2020 yılı ve 1 temmuz 2021 dönemini kapsayan kısa çalışma ödeneği ödeme hakeden kişi sayısı incelendiğinde, 2020 yılında 19.972 ve 1 temmuz 2021 itibariyle 7.850 kişi olmak üzere toplam 27.822 kişi Çanakkale ilinde kısa çalışma ödeneği almayı hak etmiştir (İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri).

Tablo 6. Kısa Çalışma Ödeneği Hak Eden Kişi Sayısı

	Toplam	2020	[01-07] 2021
ÇANAKKALE	20.564	19.972	592

Kısa çalışma ödeneği hak eden kişi sayılarının grafik gösterimi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 5. Kısa Çalışma Ödeneği Hak Eden Kişi Sayısı

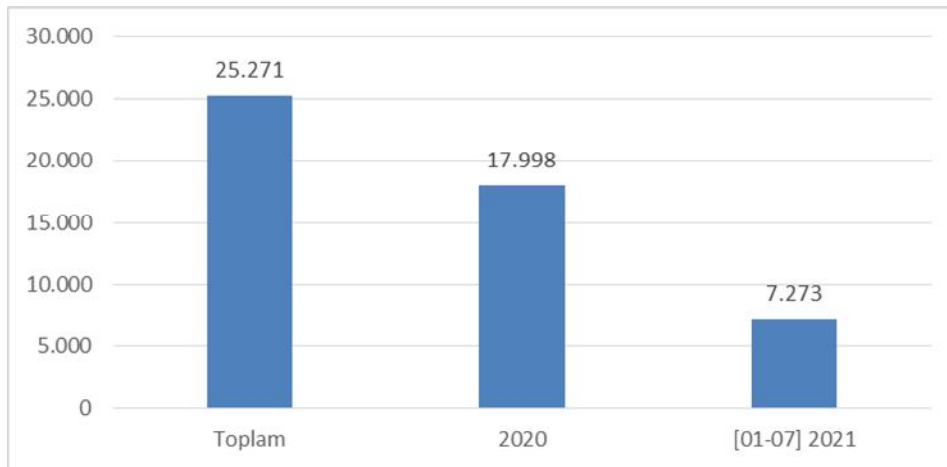
3.6. Kısa Çalışma Ödeneği Ödeme Yapılan Kişi Sayısı

Pandemi dönemin yaşandığı 2020 yılı ve 1 temmuz 2021 dönemini kapsayan kısa çalışma ödeneği ödeme yapılan kişi sayısı incelendiğinde, 2020 yılında 17.998 kişi ve 1 temmuz 2021 itibariyle 7.273 kişi olmak üzere toplam 25.271 kişiye Çanakkale ilinde kısa çalışma ödeneği ödenmiştir (İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri).

Tablo 7. Kısa Çalışma Ödeneği Ödeme Yapılan Kişi Sayısı

	Toplam	2020	[01-07] 2021
ÇANAKKALE	25.271	17.998	7.273
(*) Kısa çalışma ödeneği için ay içerisinde birden fazla ödeme yapılabileceğinden son ayın ödeme yapılan kişi sayısı ve ödeme miktarında artış olabilecektir.			
Not: Yıllık Toplam KÇÖ bildirme sayısı değil kişi sayısıdır			

Kısa çalışma ödeneği ödeme yapılan kişi sayılarının grafik gösterimi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 6. Kısa Çalışma Ödeneği Ödeme Yapılan Kişi Sayısı

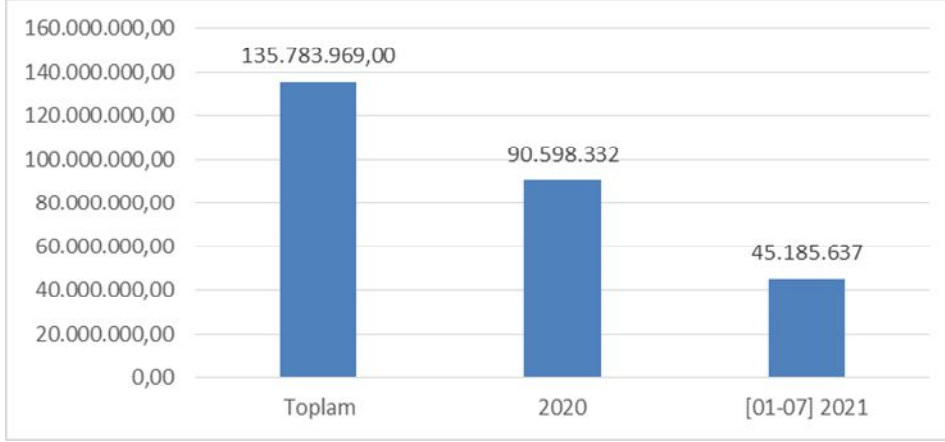
3.7. Kısa Çalışma Ödeneği Ödeme Miktarı

Pandemi dönemin yaşandığı 2020 yılı ve 1 temmuz 2021 dönemini kapsayan kısa çalışma ödeneği ödeme miktarı sayısı incelendiğinde, 2020 yılında 90.598.332 tl ve 1 temmuz 2021 itibariyle 45.185.637 tl olmak üzere toplam 135.783.969 tl Çanakkale ilinde kısa çalışma ödeneği ödenmiştir (İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri).

Tablo 8. Kısa Çalışma Ödeneği Ödeme Miktarı

	Toplam	2020	[01-07] 2021
ÇANAKKALE	135.783.969	90.598.332	45.185.637
(*) Kısa çalışma ödeneği için ay içerisinde birden fazla ödeme yapılabileceğinden son ayın ödeme yapılan kişi sayısı ve ödeme miktarında artış olabilecektir.			

Kısa çalışma ödeneği ödeme miktarı grafik gösterimi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 7. Kısa Çalışma Ödeneği Ödeme Miktarı

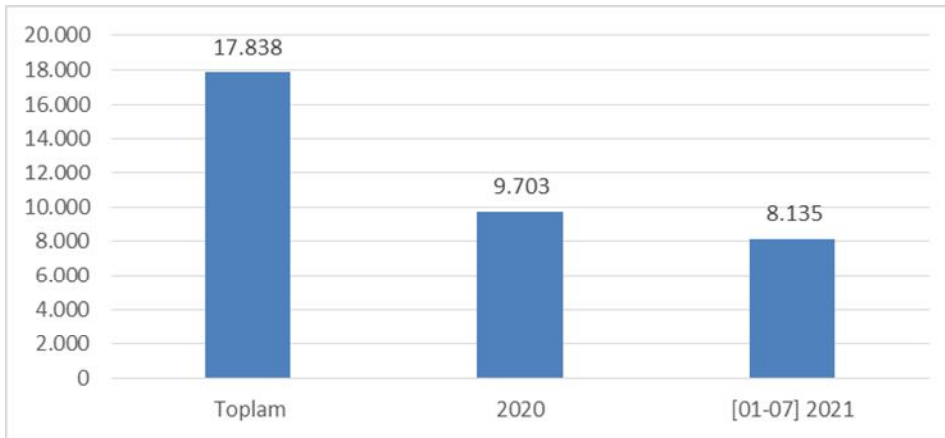
3.8. Nakdi Ücret Desteği Kişi Sayısı

Pandemi dönemin yaşandığı 2020 yılı ve 1 temmuz 2021 dönemini kapsayan nakdi ücret desteği ödenen kişi sayısı incelendiğinde, 2020 yılında 9.703 kişi ve 1 temmuz 2021 itibariyle 8.135 kişi olmak üzere toplam 17.838 kişiye Çanakkale ilinde nakdi ücret desteği ödenmiştir (İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri).

Tablo 9. Nakdi Ücret Desteği Kişi Sayısı

	Toplam	2020	[01-07] 2021
ÇANAKKALE	17.838	9.703	8.135
Not: Mükerrer ödeme olabileceğinden yıllık toplamların toplamı genel toplamla tutmayacaktır.			

Nakdi ücret desteği ödenen kişi sayılarının grafik gösterimi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 8. Nakdi Ücret Desteği Kişi Sayısı

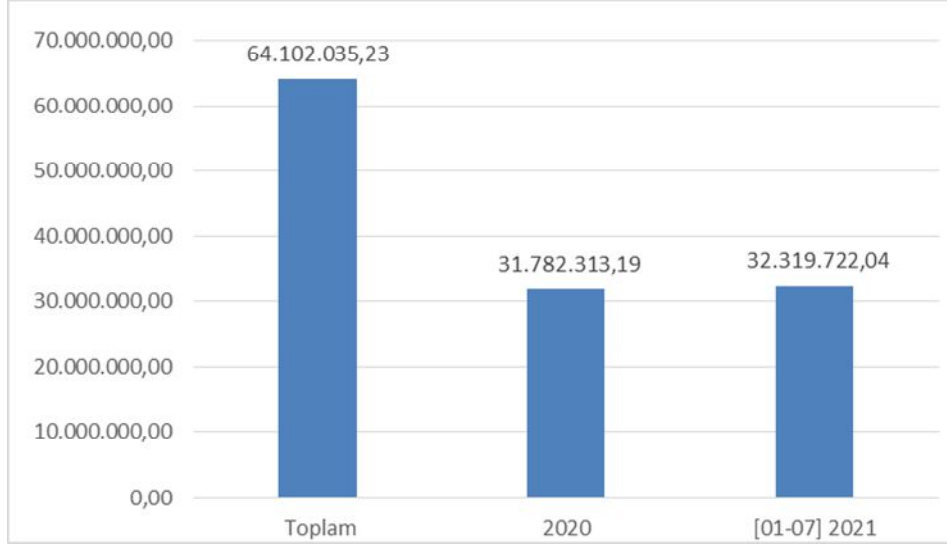
3.9. Nakdi Ücret Desteği Ödeme Miktarı

Pandemi dönemin yaşandığı 2020 yılı ve 1 temmuz 2021 dönemini kapsayan nakdi ücret desteği ödenen kişi sayısı incelendiğinde, 2020 yılında 31.782.313,19 tl ve 1 temmuz 2021 itibarıyla 32.319.722,04 tl olmak üzere toplam 64.102.035,23 tl Çanakkale ilinde nakdi ücret desteği ödenmiştir (İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri).

Tablo 10. Nakdi Ücret Desteği Ödeme Miktarı

	Toplam	2020	[01-07] 2021
ÇANAKKALE	64.102.035,23	31.782.313,19	32.319.722,04

Nakdi ücret desteği ödeme miktarı grafik gösterimi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 9. Nakdi Ücret Desteği Ödeme Miktarı

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çin’de 2019 yılında başlayan ve tüm dünyayı etkisine alan ekonomik, sosyal, çalışma ve toplumsal hayatı derinden etkilen ve değiştiren pandemi süreci dünya çapında iki yüz milyonun üzerinde vaka ve dört milyonun üzerinde ölüme neden olmuştur (<https://covid19.who.int/>). Dünya çapında ve dünya tarihinde nadir görülen küresel olarak tüm ülkeleri etkileyen bu pandeminin etkilerini sınırlandırmak üzere tedbirler alınmıştır. Çalışma hayatı ve mevzuatında gerekli düzenleme ve tedbirler süreç içinde alınmış olmakla beraber etkileri devam eden bu süreçte Çanakkale Çalışma ve İş Kurumu Çanakkale ilinde;

- 13.807 kişi İşsizlik ödeneği başvurusunda bulunmuştur,
- İşsizlik ödeneği hakeden kişi sayısı 4.348,
- Kısa Çalışma Ödeneği hakeden kişi sayısı 20.564
- İşsizlik ödeneği ödeme yapılan kişi 9.469,
- Kısa Çalışma Ödeneği ödeme yapılan kişi 25.271,
- Nakdi Ücret Desteği ödeme yapılan kişi 17.835,
- İşsizlik Ödeneği ödeme miktarı 48.580.306 tl,
- Kısa Çalışma Ödeneği ödeme miktarı 135.783.696 tl,
- Nakdi Ücret Desteği ödeme miktarı 64.102.035,23tl olarak gerçekleştirilmiştir.

Çanakkale ilinde değerlendirildiğinde çalışma hayatına yapılan bu destekler, pandemi sürecinde çalışma imkanı bulamayan çalışanların İŞKUR pasif işgücü piyasası politikaları ile bu dönemde gelir sahibi olarak bu sıkıntılı dönemi atlatalmalarına, işverenler açısından ise iş hacmi daralan işverenlerin çalışanlarının mali yükümlülüklerini yerine getirmelerinde çok kıymetli desteklerde bulunulmuştur.

Bu pandemi döneminde ortaya çıkan yada yaygınlaşan evden/uzak çalışma, esnek çalışma gibi çalışma yöntemleri ve çalışma mevzuatı yeni ortaya çıkan ihtiyaçlar kapsamında iyileştirilmeli ve geliştirilmelidir. Çalışana ve işverene yönelik destekler sistemli hale getirilip, bu desteklerin sağlandığı başta İşsizlik Fonu güçlendirilmeli, amacına uygun kullanılmalı ve etkin bir şekilde yönetimi sağlanmalıdır. Özellikle pandemi döneminde insanların birbiri ile teması sınırlandırılmak

zorunda kalındığından kamu hizmetleri açısından e-uygulamalar desteklenmeli, internet-bilişim altyapısı güçlendirilerek bu hizmetlerden yararlanma ekonomik yada ücretsiz olarak ihtiyaç döneminde sunulabilmelidir.

KAYNAKÇA

- AKYILDIZ, Hüseyin; KORKMAZ, Adem (2010). İş ve Sosyal Sigortalar Hukuku. Ankara: 3. Baskı, Alter Yayıncılık.
- ALABAŞ, Aydın(2007), Uzun Süreli İşsizler Ve Uzun Süreli İşsizliği Azaltmada İşkur'un Önemi, Ankara: İŞKUR Uzmanlık Tezi.
- ANDAÇ, Faruk(2010). İşsizlik Sigortası. Ankara: TÜHİS, 2. Baskı.
- Yazar Soyadı, Adı. (Basım Yılı). "Makale Adı", Dergi Adı, Cilt (Sayı): Sayfa Aralığı.
- Aydın, Ufuk(2021), Çalışma Yaşamı ve Covid-19 Pandemisi, Türk Metal Dergisi sayı:233
- BİÇERLİ, Mustafa Kemal (2005). Çalışma Ekonomisi. İstanbul: Beta Yayınları
- DİLİK, Sait (1992). Sosyal Güvenlik, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi 2. Baskı.
- GÜNEY, Alptekin (2009). İşsizlik, Nedenleri, Sonuçları ve Mücadele Yöntemleri. Kamu-İş, 10(4), 27-29.
- KÜPELİ, Özlem (2014). Pasif İşgücü Politikaları Uygulanan Kişilerin Aktif İşgücü Politikaları Yolu İle İstihdama Yönlendirilmesi: Seçilmiş Ülke Örnekleri. Ankara: İŞKUR Uzmanlık Tezi.
- TUNA, Yılmaz(1995), İşsizlik Sigortasının Yapısı, Sosyal ve Ekonomik Etkileri. DPT Uzmanlık Tezi
- VARÇIN, Recep (2004). İstihdam ve işgücü piyasası politikaları. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- YILDIZ, Ramazan (2009). Krizlerde Geçici Çare; Kısa Çalışma Ödeneği. Yaklaşım Dergisi, 195, 47-50.
- 7226 sayılı Bazı Kanunlar Hakkında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun,
- 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu değişiklikleri,
- 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu değişiklikleri,
- 4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Ve Toplu Sözleşme Kanunu,
- 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sendikası Kanunu,
- 4857 sayılı İş Kanunu
- <https://www.iskur.gov.tr/is-arayan/issizlik-sigortasi/>, E.T. 10.08.2021
- 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu
- www.iskur.gov.tr, E.T.01.07.2021
- <https://www.iskur.gov.tr/is-arayan/issizlik-sigortasi/nakdi-ucret-destegi/>
- İŞKUR, Pasif istihdam programı verileri, E.T.01.07.2021
- İŞKUR,
- <https://www.iskur.gov.tr/is-arayan/issizlik-sigortasi/issizlik-odeneği/> (Erişim Tarihi: 22.08.2021)
- İŞKUR,
- <https://www.iskur.gov.tr/duyurular/kisa-calisma-odeneği-hakkında/> (Erişim Tarihi: 22.07.2021)
- <https://covid19.who.int/> E.T.13.08.2021
-

ALTINCI BÖLÜM

İnsani Gelişmişlik Düzeyi ile Çocuk İstihdamı Arasındaki İlişkinin İş Sağlığı ve Güvenliği Bakımından İncelenmesi

Tufan ÖZTÜRK*

1. GİRİŞ

Birçok uluslararası kuruluş ve devletler tarafından çocuk ya da çocuk işçiliği kavramı, çocuğun yaşına veya yaptığı işe göre farklı şekilde tanımlanmaktadır. Bununla beraber çalışma yaşamında bulunan ve 18 yaşından küçük kişilerin çocuk çalışan veya çocuk işçi olarak kabulü yaygındır (Fidan, 2004; Yüksel vd., 2015). Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO), "çoğu kez çocukları çocukluklarını yaşamaktan alıkoyan, potansiyellerini ve saygınlıklarını eksiltten, fiziksel ve zihinsel gelişimleri açısından zararlı işler olarak tanımladığı" (ILO, 2017) çocuk işçiliği dünyanın birçok bölgesinde farklı isim veya gerekçelerle devam etmektedir. Ulusal ve uluslararası düzenlemeler ile çocuk işçiliği her geçen dönem azalmaya devam etse de dünya genelinde kayıtlı veya kayıtsız olarak varlığını sürdürmektedir (Dur & Öztürk, 2017). ILO'nun yaptığı çalışmaya göre Dünya genelinde 250 milyon çocuğun çalıştırıldığı ve bu durumun da gelişmekte olan ülkelerde daha yaygın olduğu belirtilmiştir (Küçükkalay vd., 2000). Günümüzde gelişmiş ülkelerin; endüstriyel üretimin yoğun emek gerektiren bölümlerini, emeğin bol ve ucuz olduğu az gelişmiş ülkelere kaydıracağı bilinmektedir. Bu uygulama da az gelişmiş ülkelerdeki bol ve ucuz emek olan çocuk işçiliğine talebi artırmaktadır (Küçükkalay vd., 2000; Özdemir & Özdemir, 2015). Ülkelerin gelişmişlik durumuna göre çocuk işçiliği sayısı, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde oransal olarak artmaya devam etmektedir. Çocuk işçiliği az gelişmiş ülkelerin sorunu gibi görünse de sanayi bakımından gelişmiş ülkelerde de çocuk istihdamının varlığı yapılan araştırmalardan görülmektedir. İspanya'da birçok çocuğun aile çiftliklerinde çalıştırıldığı belirlenmiştir. ABD'de tarım işlerinde birçok çocuğun çalıştırıldığı bunların da çoğunun göçmen aile çocukları olduğu ileri sürülmektedir. Bu konuda ABD'de Ulusal Sağlık ve Güvenlik Kurumu her yıl 18 yaş altında yaklaşık olarak 64 bin çalışanın mesleki yaralanmalar nedeni tedavi gördüğünü ileri sürmektedir. Portekiz'de 12 yaşında inşaat kolunda çalışanların olduğu bildirilmiştir (Tunçcan, 2000).

İstihdam içinde yer alan çocuklar hiç şüphesiz emeğin en savunmasız ve dirençsiz grubunu oluşturmaktadır. Çocuk işçiliği çocuklara yönelik çeşitli istismarların da doğmasına neden olmaktadır (Şen & Kahraman, 2012; Tor, 2010). Çocuğun yaşı ne kadar küçükse bu istismarlara maruziyet ihtimali de o kadar artmaktadır. Çocuk işçiliği, çocuğu sadece çalıştığı dönemde değil hayatının geri kalan dönemlerinde de kötü şekilde etkilemektedir (Efe & Uluoğlu, 2015). Sağlıklı ortamda çocukluğunu yaşayarak, saygın şekilde gelişimlerini sürdürüp iyi eğitim alarak yetişen bireyler hem kendilerine hem de topluma daha faydalı olacaktır. Çocukların yetişkinliğe hazırlanmasında; biyolojik gelişimlerinin yanında ruhsal ve duygusal yönden de yetiştirilmeleri önemlidir. Çocukların yetiştirilme sorumluluğunun günümüzde yetişkinlere ait olduğu kabul edilmektedir. Hatta değişen koşullarla beraber bu sorumluluğun devlet güvencesinde ve uluslararası hukukla garanti altına alınması gerekliliği önem kazanmıştır (Efe & Uluoğlu, 2015). Çocuk işçiliği ile ilgili çocuğun korunması için günümüzde çok yönlü düzenlemeler yapılmaktadır. Çünkü çocukların eğitim hayatından kopması ile iş yaşamında zorlu faaliyetler yürütmesi sağlığını, fiziksel, ruhsal, ahlaki ve sosyal yönden gelişimlerini olumsuz etkileyebilmektedir (Fidan, 2004; Otis vd., 2001). Bu ve benzer nedenlerle çocukların çalıştırılmasının öncelikli olarak ahlaki bakımdan kabul edilemez olduğu ve iktisadi bakımdan da etkili olmadığı uzun vadede zararlı olduğu ortaya konmuştur (Fidan, 2004).

Ülkelere ait çocuk istihdamını gösterir istatistik verileri incelendiğinde; ülkelerdeki çocuk istihdam oranının genellikle ülkelerin gelişmişlik düzeyiyle birlikte azaldığı görülmektedir. Ancak gelişmişlik seviye bakımından üst sıralarda yer alan bazı ülkelerde çocuk istihdamının beklendiği gibi sıfır olduğu görülürken, çelişkili şekilde gelişmişlik seviye bakımından en alt sıralarda yer alan ülkelerin bazılarında da çocuk istihdamının sıfır olduğu görülmektedir. Verilerdeki bu ve benzeri tutarsızlıkların birden fazla nedeni olduğu düşünülmektedir. İstihdamdaki kayıt dışılık nedeniyle çalışanların özellikle de çocuk çalışanların resmi istihdam rakamlarına dahil edilmemesi bu verilerde eksiklere neden olmaktadır (Yıldız & Yıldız, 2017). Bazı ülkelerin asgari yaş sınırının altında kalan çalışan çocukların verilerini gizlemeleri de bu verilerde eksik ve yanlışlara neden olmaktadır. Çocuk istihdam verilerinin gerçeği yansıtmama nedenlerinden biri de ev içinde çalıştırılan çocukların durumlarının resmî kurumlara bildirilmemesi olarak görülmektedir. Evlerde çalıştırılan bu çocuklara ait verilerinin tespit edilmesi de hayli güçtür. Bu ve benzeri nedenler çocuk istihdamı konusundaki istatistiksel verilere duyulan güveni azaltmaktadır (Tunçcan, 2000). Bu nedenle ülkelere ait farklı göstergelerin de kullanılarak çocuk işçiliği sayısının tahmin edilmesi ve bu dezavantajlı grubun takip edilerek korunması oldukça önem kazanmaktadır.

Çocuk işçiliği hakkında yapılan çalışmaların genel sonuçlarına göre; yoksulluk, göç, nüfus fazlalığı, geleneksel bakış, eğitim imkanlarının azlığı ve etkin şekilde uygulanamaması çocuk işçiliğinin asıl nedenleri olarak belirtilmektedir. Bu nedenler birbirlerinin bazen nedeni bazen de sebebi olabilmektedirler. Bu haliyle de kısır bir döngü meydana gelmektedir

* Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, tufanozturk@esenyurt.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-2685-4824

(Tor, 2010). Çocuk işçiliğini etkileyen bu faktörlere geniş bir pencereden bakıldığında; toplumların İnsani Gelişmişlik Endeksleri ile ilişkili olduğu görülmektedir. Çünkü ülkelerin İnsani Gelişme Endeksi'nin önemli göstergelerini gelir, eğitim ve sağlık seviyesi belirlemektedir (Günsoy, 2005). İnsani Gelişme Endeksi kullanılarak ülkelerin, illerin, toplumların karşılaştırıldığı, sınıflandırıldığı, ekonomideki büyümenin, borsa işlemlerinin, istihdam durumunun tahmin edilmeye çalışıldığı bir çok araştırma yapılmıştır (Ceylan Çakmak, 2019; Deniz & Hobikoğlu, 2012; Fırat vd., 2015; Günsoy, 2005; Kılıç Depren & Bağdatlı Kalkan, 2017). Ancak yapılan literatür taramasında İnsani Gelişmişlik Endeksinin Çocuk istihdamı üzerindeki etkisi veya ilişkisinin araştırıldığı istatistiksel bir çalışmaya rast gelinememiştir.

Bu çalışmada insani gelişmişlik düzeyi puanı belirlenmiş 189 ülkeden, çocuk istihdamı devam eden ve çocuk istihdamı verilerini uluslararası kuruluşlarla paylaşmış 82 ülkeye ait veriler kullanılmıştır. İnsani gelişmişlik seviyesine ve çocuk istihdamına göre ülkelerin betimsel özellikleri belirlenmiş, insani gelişmişlik seviyesi bakımından çocuk istihdamının farklılaşp farklılaşmadığı sorgulanmıştır. Çocuk istihdam verileri bulunmayan ülke veya bölgelerin tahmin edilmesinde kullanılabilecek matematiksel bir tahmin modelinin oluşturulması amaçlanmıştır. Ayrıca çocuk işçiliği uygulamalarındaki genel riskler ve önlemler belirlenmeye çalışılmıştır.

2. AMPİRİK ANALİZ

2.1. Veri ve Araştırma Modeli

Araştırmanın veri kaynağını, Birleşmiş Milletler Gelişme Programı 2020 yılı raporu oluşturmaktadır. Her yıl düzenli olarak hazırlanan bu raporda ülkelerin birçok kritere göre verileri yer almaktadır. Bu raporda ülkelerin İnsani Gelişme Endeks (IGE) puanları ile çocuk istihdam oranı da belirlenmiştir (*Human Development Reports*, 2020). Raporda ülkeler İGE puanları esas alınarak çok yüksek, yüksek, orta ve düşük insani gelişmişlik düzeylerinde 4 farklı kategoriye ayrılmıştır. İnsani Gelişmişlik bakımından farklı kategorilerin çocuk istihdamı ortalamalarının karşılaştırmasında ANOVA testi kullanılmıştır. İGE'nin bağımsız değişken, çocuk istihdamının bağımlı değişken olarak belirlendiği tahmin modelinin geliştirilmesinde ise Basit Doğrusal Regresyon Analizi kullanılmıştır.

2.2. Yöntem

Bu çalışmada parametrik analiz türlerinden ANOVA ve Basit Doğrusal Regresyon Analizleri kullanılmıştır. Bu analizlerin yapılabilmesi için veri setinin taşıması gereken varsayımların kontrolü oldukça önemlidir. Bu kapsamda her iki analiz için de; gözlem sayısının 30 ve daha fazla olması, verilerin ölçüm türünde ve normal dağılım özelliği göstermesi, varyanslarının homojen dağılması gerekmektedir. Basit Doğrusal regresyon analizi için ayrıca bağımlı ve bağımsız değişken arasında doğrusal bir ilişkinin varlığı da diğer bir varsayımdır (Pallant, 2017).

2.2.1. Tek Yönlü ANOVA Testi

Tek yönlü ANOVA testi, ikiden daha fazla grubun, ortalamaları bakımından karşılaştırılması gereken durumlarda tercih edilmektedir (Cuevas vd., 2004; Pallant, 2017).

2.2.2. Basit Doğrusal Regresyon Analizi

Basit Doğrusal Regresyon analizi bir bağımlı ve bir bağımsız değişkenin olduğu veri setlerinde; bağımlı değişkendeki değişimin tahmin edilmesinde sıklıkla kullanılmaktadır. Analiz sonucunda $Y=a+B_1.X_1+e_1$ biçiminde bir ifadenin elde edilmesi amaçlanmaktadır. İfadede yer alan; Y bağımlı değişkeni, a sabit değeri, B₁ bağımsız değişkene ait katsayıyı, X bağımsız değişkeni, e ise hata terimini temsil etmektedir (Pektaş, 2013).

2.3. Ampirik Bulgular

2.3.1. Tek Yönlü ANOVA Testi

Birleşmiş Milletler Gelişme Programı 2020 yılı raporunda; 189 ülkenin insani gelişmişlik puanları oluşturulmuş ve bu puanlara göre tüm ülkeler 4 farklı kategoriden birine atanmıştır. Bu kategoriler insani gelişmişlik bakımından; Çok Yüksek Düzey, Yüksek Düzey, Orta Düzey, Düşük Düzey şeklindedir. Her bir kategoride yer alan ülke sayıları, çocuk istihdamı olan ülke sayıları ve yüzde dağılımı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. İnsani Gelişmişlik Düzeylerine Göre Ülkelerin Sıklık ve Yüzde Dağılımı

İnsani Gelişmişlik Kategorisi	Ülke Sayısı	Çocuk İstihdamı Olan Ülke Sayısı	Çocuk İstihdamı Olan Ülke Yüzdesi (%)
Çok Yüksek Düzey	66	9	13,64
Yüksek Düzey	53	25	47,17
Orta Düzey	37	21	56,76
Düşük Düzey	33	27	81,82
Toplam	189	82	43,39

Tablo 1 incelendiğinde; gelişmişlik düzeyi yüksek olan gruptaki ülkelerin daha azının çocuk istihdamı uyguladığı, gelişmişlik düzeyi düşük olan ülkelerin ise çoğunun çocuk istihdamı uyguladığı görülmektedir. İnsani Gelişmişlik kategorileri arasında çocuk istihdamı bakımından her ne kadar ülkelerin sayılarında bir fark görülebilse de bu farkın istihdamdaki çocuk oranları üzerinden ortaya konması önemlidir. İnsani gelişmişlik düzeylerine göre çocuk istihdamı oranı ile ilgili betimsel bilgiler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. İnsani Gelişmişlik Düzeylerine Göre Çocuk İstihdam Oranları Betimsel Özellikleri

İnsani Gelişmişlik Kategorisi	Ortalama	Standart Sapma	İstihdamda En Düşük Çocuk Oranı	İstihdamda En Yüksek Çocuk Oranı
Çok Yüksek Düzey	3,87	2,97	1,00	9,40
Yüksek Düzey	6,39	5,37	0,30	19,60
Orta Düzey	17,47	8,83	3,50	38,90
Düşük Düzey	25,55	9,27	13,20	48,60
Toplam	15,26	11,47	0,30	48,60

Tablo 2 incelendiğinde insani gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkelerde daha az çocuk istihdamının uygulandığı, insani gelişmişlik düzeyi düşük olan ülkelerde daha fazla çocuk istihdamının uygulandığı görülmektedir. İnsani Gelişmişlik kategorileri arasında çocuk istihdamı oranı bakımından her ne kadar farkların olduğu görülebilse de bu farkın bilimsel yöntemlerle test edilmesi önemlidir. Bu amaçla uygulanan ANOVA analizlerin gerçekleştirilebilmesi için önemli varsayımların sağlanması gerekmektedir. Çalışmanın bağımlı değişkeni olan istihdam içindeki çocuk oranı ile bağımsız değişken olan insani gelişmişlik puanına ait betimsel özellikler Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Bağımlı ve Bağımsız Değişkenlere Ait Betimsel Özellikler

	Ülke Sayısı	En Az	En Yüksek	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık
İnsani Gelişmişlik Puanı	82	0,39	0,85	0,63	0,13	-0,07
İstihdam İçindeki Çocuk Oranı	82	0,30	48,60	15,26	11,47	0,69

Tablo 3 incelendiğinde çocuk istihdamının uygulandığı 82 ülke için; En az insani gelişmişlik puanının 0,39, en yüksek insani gelişmişlik puanının 0,85, ortalamasının 0,63 ve standart sapma değerinin 0,13 olduğu görülmüştür. İstihdam içindeki en az çocuk oranının 0,30, en yüksek çocuk oranının 48,60, ortalamasının 15,26 ve standart sapma değerinin 11,47 olduğu görülmüştür. Her iki değişken için çarpıklık değerlerinin -1 ve +1 aralığında olduğu görülmüş ve bu iki verinin normal dağıldığı kabul edilmiştir (Pallant, 2017). Çalışmanın bağımsız değişkeni olan istihdam oranı değişkeninin varyansına ait homojenlik testi yapılarak Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Homojenlik Test Sonuçları

Levene İstatistik	Serbestlik Derecesi 1	Serbestlik Derecesi 2	Anlamlılık (p)
4,329	3	78	0,01

Tablo 4 incelendiğinde istihdam oranı değişkeninin varyansının homojen dağılmadığı görülmüştür. Bu nedenle ANOVA analizi kapsamında Post Hoc (Games Howell) yönteminin kullanımına karar verilmiştir. ANOVA testine ait çıktısı Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. ANOVA Test Çıktısı

Gruplar	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Anlamlılık (p)
Gruplar arası	6096,18	3,00	2032,06	34,80	0,00
Gruplar içi	4555,22	78,00	58,40		
Toplam	10651,40	81,00			

Tablo 5 incelendiğinde insani gelişmişlik bakımından ayrılmış gruplar arasında çocuk istihdam oranı bakımından $p < 0,05$ seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark görülmektedir $F(3,78)=34,80$, $p < 0,00$. Bu farkın hangi gruplar arasında meydana geldiğinin ortaya konulması amacıyla Post Hoc (Games Howell) analizi uygulanmış ve sonuçları Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Post Hoc (Games Howell) Analiz Sonuçları

İnsani Gelişmişlik Kategorisi		Ortalamalar Farkı	Anlamlılık (p)	95% Güven Sınır Aralığı	
				Alt	Üst
Çok Yüksek Düzey	Yüksek Düzey	-2,52	0,33	-6,53	1,48
	Orta Düzey	-13,60	0,00	-19,52	-7,68
	Düşük Düzey	-21,68	0,00	-27,19	-16,17
Yüksek Düzey	Çok Yüksek Düzey	2,52	0,33	-1,48	6,53
	Orta Düzey	-11,08	0,00	-17,06	-5,10
	Düşük Düzey	-19,16	0,00	-24,73	-13,59
Orta Düzey	Çok Yüksek Düzey	13,60	0,00	7,68	19,52
	Yüksek Düzey	11,08	0,00	5,10	17,06
	Düşük Düzey	-8,08	0,02	-15,09	-1,07
Düşük Düzey	Çok Yüksek Düzey	21,68	0,00	16,17	27,19
	Yüksek Düzey	19,16	0,00	13,59	24,73
	Orta Düzey	8,08	0,02	1,07	15,09

Tablo 6 incelendiğinde; Çok yüksek düzey grubundaki ülkelerin çocuk istidam oranının orta ve düşük düzey ülkelerden daha az olduğu, yüksek düzey grubundaki ülkelerin çocuk istidam oranının da benzer şekilde orta ve düşük düzey ülkelerden daha az olduğu, orta düzey grubundaki ülkelerin çocuk istidam oranının düşük düzey ülkelerden daha az olduğu görülmüştür ($p < 0,05$). Çok yüksek düzey grubundaki ülkelerin çocuk istidam oranının yüksek düzey ülkelerle benzer olduğu sonucuna varılmıştır ($p > 0,05$).

2.3.2. Basit Doğrusal Regresyon Analizi

Ülkelerin insani gelişmiş puanlarının çocuk istihdamında bir farklılığa neden olduğu ANOVA testleri ile belirlenmiştir. Bu bölümde ise insani gelişmişlik puanının çocuk istihdam oranını ne derecede açıkladığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Basit Doğrusal Regresyon Analizi yapılarak bir tahmin modeli oluşturulmuştur. Modelin anlamlılığını gösteren çıktı Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Modelin Anlamlılık Göstergeleri

Model	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Ortalama Kare	F	Anlamlılık (p)	
1	Regression	6772,597	1	6772,597	139,684	0,000
	Residual	3878,804	80	48,485		
	Total	10651,401	81			

a. Bağımlı Değişken: Çocuk İstihdam Oranı

b. Bağımsız Değişken: (Sabit), İnsani Gelişmişlik Puanı

Tablo 7 incelendiğinde modelin istatistiksel bakımdan anlamlı olduğu görülmektedir ($p < 0,05$). Basit doğrusal regresyon analizi model uyum çıktısı Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8. Basit Doğrusal Regresyon Model Çıktısı

Model	R	R Kare	Düzenlenmiş R Kare
1	0,797	0,636	0,631

Tablo 8 incelendiğinde çocuk istihdam oranının değişiminde ülkelerin insani gelişmişlik puanlarının %63,6’lık bir etki gösterdiği anlaşılmaktadır. İnsani gelişmişlik puanının çocuk istihdam oranı üzerindeki etkisini gösteren çıktı Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. Regresyon Model Katsayı Çıktısı

Model	Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	Anlamlılık (p)
	B	Standart Hata	Beta		
1 (Sabit)	60,685	3,920		15,482	0,000
İnsani Gelişmişlik Puanı	-71,629	6,061	-0,797	-11,819	0,000

Bağımlı Değişken: İstihdamdaki Çocuk Çalışan

Tablo 9 incelendiğinde; Model çıktısının anlamlı olduğu görülmüştür ($p < 0,05$). İnsani gelişmişlik puanı ve istihdamdaki çocuk oranı değişkenleri arasındaki doğrusal regresyon ilişkisi Denklem 1’de verilmiştir.

$$\text{İstihdamdaki Çocuk Oranı} = 60,685 - 71,629 \times \text{İnsani Gelişmişlik Puanı} \quad (\text{Denklem 1})$$

Denklem 1 incelendiğinde; İnsani gelişmişlik puanının artışı ile istihdamdaki çocuk oranının azaldığı, insani gelişmişlik puanının sıfır olduğu durumda çocuk istihdam oranının 60,685 seviyelerinde olduğu anlaşılmaktadır.

3. SONUÇ

Bu çalışmanın sonucunda; İnsani gelişmişlik seviyesi düşük olan ülkelerin %80’inden fazlasında çocuk işçiliğinin varlığı belirlenmiştir. Ayrıca ülkelerin insani gelişmişlik seviyesi arttıkça çocuk işçiliği uygulayan ülkelerin sayısı da doğrusal şekilde azalmaktadır. Ülkelerdeki toplam istihdam içindeki çocuk oranı incelendiğinde de insani gelişmişlik seviyesinin azaldıkça istihdamdaki çocuk oranının genel olarak arttığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar Fidan (2004), Efe ve Uluoğlu (2015), Küçükcalay vd. (2000), Dur ve Öztürk (2017)’ün bulgularıyla uyum içerisindedir. Ayrıca İnsani gelişmişlik seviyesi çok yüksek ve yüksek olan ülkelerin çocuk istihdam oranlarının da istatistiksel olarak anlamlı şekilde fark içermediği bulgusuna ulaşılmıştır. Ancak literatürdeki çalışmalar bu ülke grupları arasındaki farkı, istatistiksel olarak $p < 0,05$ seviyesinde incelememediğinden, bu ülkeler arasında farklılığın olduğunu belirtmişlerdir. Ülkelerin insani gelişmişlik puanının çocuk işçiliği oranı üzerinde azaltıcı şekilde %63,6’lık bir etki gösterdiği belirlenmiştir. Bu nedenle insani gelişmişlik seviyesinin düşük olduğu ülkelerin daha sıkı takip edilmesinin dünya çocuklarının korunmasında etkili olacağı değerlendirilmektedir.

İş veya işyeri kaynaklı olarak çocukları etkileyen fiziksel, kimyasal, biyolojik, psikososyal ve ergonomik riskler bulunmaktadır. Bu bakımdan; sıcaklık, basınç, gürültü, titreşim gibi fiziksel etkenlere gaz, buhar, asit gibi kimyasal etkenlere, mantar, küf ve diğer mikroorganizmalar gibi biyolojik etkenlere, stres, mobbing, taciz gibi psikososyal etkenlere karşı koyma bakımından çocuk çalışanın ruh ve beden yapısı daha savunmasızdır. Fiziksel yönü ile yetiştikten daha güçsüz ve küçük yapıda olan çocuk çalışan, iş yerinde güç gerektiren işleri yaparken zorlanmaktadır. Ayrıca çocuk çalışanlar yetişkinlerin antropolojik ölçülerine göre tasarlanmış araç gereci kullanmak zorunda kaldıklarından bedensel olarak güçlük çekmekte, iş kazaları yaşamakta ve meslek hastalıklarına yakalanmaktadırlar (Güngör & Erdurak, 2016). İş Sağlığı ve Güvenliği kapsamında, çocukların sağlık ve güvenliğini olumsuz şekilde etkileyebilecek risklerin; değerlendirilmesi, yok edilmesi veya azaltılması gerekmektedir. Bu risk değerlendirmelerinde öncelikle riskle kaynağında mücadele edilmeli bu mümkün değil ise diğer önlem basamaklarına geçilmelidir. Bu kapsamda; çocukların iş veya işyeri kaynaklı risklerden korunabilmeleri için öncelikle bu riskle kaynağında mücadele edilmelidir. Çocuk işçiliği nedeniyle ortaya çıkabilecek tüm risklerin kaynağında yok edilebilmesi için de çocuk işçiliğinin tamamen yasaklanması gerekmektedir. Yasaklama farklı gerekçelerle mümkün değil ise ulusal ve uluslararası kuruluşlar aracılığıyla; ülkelerde çalıştırılan çocukların belirlenmesi, yakından takip edilmesi ve önlemlerin alınması gerekmektedir. Bunun için de çocuk işçiliği oranını raporlamayan veya farklı gerekçelerle gizleyen ülkelerin ve çocuk işçi sayılarının belirlenmesi öncelikle önem kazanmaktadır.

Çocuk işçiliği uygulayan ülkelerin ve çocuk işçi sayısının tespitinde görevli ulusal ve uluslararası sosyal politika kuruluşlarına, bu çalışmanın sonucunda ortaya konan matematiksel modelden faydalanmaları tavsiye edilmektedir. Ayrıca konuyu geliştirmeye yönelik çalışmalar yapmayı planlayan araştırmacıların, çalışmalarında insani gelişmişlik endeksi dışındaki diğer gelişmişlik göstergelerini de kullanmaları önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- CEYLAN ÇAKMAK, Z. (2019). *İnsani Yoksulluk ve İnsani Gelişme Endeksi Alanında Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Karşılaştırılması* [Yüksek Lisans Tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CUEVAS, A., FEBRERO, M., & FRAİMAN, R. (2004). An Anova Test for Functional Data. *Computational Statistics & Data Analysis*, 47(1), 111-122.

- DENİZ, M., & HOBİKOĞLU, E. H. (2012). Cinsiyete Göre Gelişme Endeksi Çerçevesinde Kadın İstihdamının Ekonomik Değerlendirmesi: Türkiye Örneği. *International Conference on Eurasian Economies*, 11-13.
- DUR, A. İ. B., & ÖZTÜRK, M. (2017). Türkiye’de ve Dünyada Çocuk İşçiliği ve Mücadele Politikaları: SDE Myo Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(3), 613-635.
- EFE, H., & ULUOĞLU, S. A. (2015). Dünyada Çocuk İşçiliğiyle Mücadelede Geline Nokta ve Geleceğe Dair Bazı Öngörüler. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 13(51), 46-72.
- FIRAT, E., ÜRÜN, E., & AYDIN, A. (2015). Kalkınma ve Eğitim İlişkisi: İnsani Gelişme Endeksine Göre Türkiye’nin Eğitim Düzeyinin Değerlendirilmesi. *International Conference On Eurasian Economies*, 876-883.
- FİDAN, F. (2004). Çalışan Çocuk Olgusuna Sosyo-Psikolojik Bakış Sanayide Çalışan Çocuklar Örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 30-49.
- GÜNGÖR, F., & ERDURAK, Y. (2016). Çocuk Hakları ve Uygulama Stratejileri Bağlamında Sokakta Çalıştırılan Çocuklar. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 1-35.
- GÜNŞOY, G. (2005). İnsani Gelişme Kavramı ve Sağlıklı Yaşam Hakkı. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 1(2), 35-52.
- Human Development Reports*. (2020). United Nations Development Programme. <http://hdr.undp.org/en/indicators/181306>
- ILO. (2017). *ILO Çocuk İşçiliği*. <https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/child-labour/lang--tr/index.htm>
- KILIÇ DEPREN, S., & Bağdatlı Kalkan, S. (2017). *Tüketici Güven Endeksine Göre Ülkelerin Kümelenmesi ve İnsani Gelişme Endeksi ile Değerlendirilmesi*.
- KÜÇÜKKALAY, A. M., Dulupçu, M. A., & Turunç, Ö. (2000). Dünyada ve Türkiye’de Çocuk İşgücü İstihdamının Sorunları ve Önlenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1).
- OTİS, J., PASZTOR, E. M., & MCFADDEN, E. J. (2001). Child Labor: A Forgotten Focus on Child Welfare. *Child welfare*, 80(5).
- ÖZDEMİR, A. M., & ÖZDEMİR, G. Y. (2015). Küresel Kapitalizmde Çocuk Emeginin Ekonomi Politikası Çocuk İşçilerin “Oyun” Hakkı Var mıdır? *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi (MSG)*, 6(23).
- PALLANT, J. (2017). *SPSS kullanma kılavuzu: SPSS ile adım adım veri analizi*. Anı Yayıncılık.
- PEKTAŞ, A. O. (2013). SPSS ile veri madenciliği. *Dikeyksen Yayın Dağıtım, Yazılım ve Eğitim Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul*.
- ŞEN, B., & Kahraman, F. (2012). Oyun Hakkının Uzağında Yaşamak: Türkiye’de İçgöç ve Çocuk Emegi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 167-189.
- TOR, H. (2010). Türkiye’de Çocuk İşçiliğinin Boyutları. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 2(2), 25-42.
- TUNÇCAN, N. (2000). Çocuk İşçiliği: Nedenleri, Boyutları ve Küreselleşen Dünyadaki Konumu. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 43-44.
- YILDIZ, Z., & Yıldız, S. (2017). *Kayıt Dışı Ekonomi Bağlamında, Dünya ve Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdam, Terhaneler ve Çocuk İşçiler*.
- YÜKSEL, M., ADIGÜZEL, O., & YÜKSEL, H. (2015). Dünyada ve Türkiye’de Sosyal Politika Temelinde Dezavantajlı Bir Grup Olarak Çocuk İşçiler Realitesi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(4), 23-34.
-

YEDİNCİ BÖLÜM

Dijital Pazarlamada Mobil Uygulama Mağazası Optimizasyonu: Apple App Store ve Google Play Uygulamaları

Erkan BİL*

1. GİRİŞ ve ÇALIŞMANIN AMACI

We Are Social'ın Nisan 2021'de yayımladığı rapora göre, dünya genelinde mobil telefon kullanıcılarının sayısı 5.27 milyara ulaşmıştır. Bu sayı dünya nüfusunun % 67.1'ine karşılık gelmektedir. Mobil telefon kullanımında Nisan 2020'den bu yana büyüme oranı % 1.9 olarak gerçekleşmiş ve 97 milyon yeni mobil telefon kullanıcısı eklenmiştir. Bunun yanı sıra 2020 yılında 3.6 milyara ulaşan akıllı telefon kullanıcısının 2023 yılında 4.3 milyara ulaşması öngörülmektedir (Statista, 2021). Ayrıca mobil telefon kullanarak günde ortalama internette geçirilen süre ise 3 saat 36 dakika olarak dikkat çekmektedir (We Are Social, 2021).

Mobil cihaz kullanımının büyük bir hızla artmasıyla birlikte mobil cihazlarda kullanılan uygulama sayısında da dikkat çekici düzeyde artış gerçekleşmiştir. Uygulama geliştiricileri, mobil cihaz kullanıcılarına çok çeşitli faydalar sağlayabilen ve mobil cihazlara yüklenerek kullanılabilen birçok uygulama geliştirmişlerdir. Günümüzde en popüler iki mobil uygulama mağazası (App Store) olarak bilinen Apple App Store ve Google Play platformlarında milyonlarca uygulama bulunmaktadır. Bu platformlarda uygulamalar farklı kategorilerde sunuluyor olsa da herhangi bir kategoride benzer işlevlere sahip çok sayıda uygulama olması uygulamalar arası rekabet düzeyini artırmaktadır (Strzelecki, 2020).

App Annie'nin 2021 yılının ilk çeyreğinde yayımladığı rapora göre, mobil uygulama mağazalarından 2020 yılında indirilen mobil uygulama sayısı 218 milyar düzeyine ulaşmıştır. Aynı zamanda mobil uygulama mağazalarında yapılan harcamaların toplamı ise \$143 milyar olarak gerçekleşmiştir. Kullanıcı ve pazar hacminin bu derece büyümesiyle birlikte yatırımcılar da mobil uygulama şirketlerine 2020 yılında toplam \$73 milyar yatırım yapmışlardır (App Annie, 2021).

Mobil uygulama geliştiricileri, kullanıcılar ve uygulamalardan oluşan mobil uygulama ekosistemi, yazılım endüstrisinin yeni zorluklarla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bunlardan başlıcaları mobil uygulama mağazası hizmet sağlayıcılarının, mağaza içerisinde hızla artan uygulama sayısı nedeniyle, mağazada bulunan içerikleri kullanıcılara sunma ve kullanıcıları uygulamaları indirmeye teşvik etme noktasındaki zorluklar olarak ifade edilebilir. Öte yandan mobil uygulama geliştiricileri de kendi geliştirdikleri uygulamaların mobil uygulama mağazasındaki milyonlarca rakibi arasında öne çıkmasının ve gelir elde etmelerinin gün geçtikçe zorlaştığını düşünmektedir (Lim ve Bentley, 2013). Bu bağlamda mobil uygulama mağazası optimizasyonu (App Store Optimization – ASO) mobil uygulama ekosisteminin tüm tarafları açısından oldukça önemli bir rol oynamaya başlamıştır.

Bu çalışmada günümüzde dijital pazarlamanın en önemli mecralarından birisi haline gelen mobil uygulama mağazaları ve son birkaç yılda hızla gelişmekte olan mobil uygulama mağazası optimizasyonu konuları incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı; literatürde ulaşılabilen kaynaklar bağlamında konuyla ilgili kavramsal çerçeveyi ortaya koyarak, mobil uygulama mağazalarına yüklenen uygulamaların sıralandığı arama sonuç sayfalarında üst sıralarda görüntülenmeyi etkileyen sıralama faktörlerini (ranking factors), günümüzde en popüler iki mobil uygulama mağazası olarak bilinen Apple App Store ve Google Play mağazası özelinde kavramsal olarak incelemek ve gelecekte mobil uygulama mağazası optimizasyonu üzerine yapılacak çalışmalara katkı sağlamaktır. Ayrıca bu çalışma, mobil uygulama mağazası optimizasyonu konusunda Türkçe olarak hazırlanmış ilk çalışma özelliğini de taşımaktadır.

2. LİTERATÜR ANALİZİ

2.1. Mobil Uygulamalar

Mobil uygulama, tabletler veya akıllı telefonlar gibi küçük ve kablosuz bilgi işlem cihazlarında kullanılmak amacıyla oluşturulmuş bir yazılım uygulamasıdır (IBM, 2021). Mobil uygulamalar artık sosyal ağ iletişimi, oyun oynama, müzik dinleme, çalışma asistanı ve yaşam rehberi gibi insanların günlük hayatına hizmet eden çeşitli görevleri gerçekleştirmek için kullanılmaktadır (Wan, 2014).

Mobil uygulama mağazaları içerisinde bulunan milyonlarca uygulamanın düzenlenebilmesi için hem Google Play hem de Apple App Store kategorizasyon sistemini kullanmaktadır. Mayıs 2021 itibarıyla Apple App Store'da 27 farklı kategori

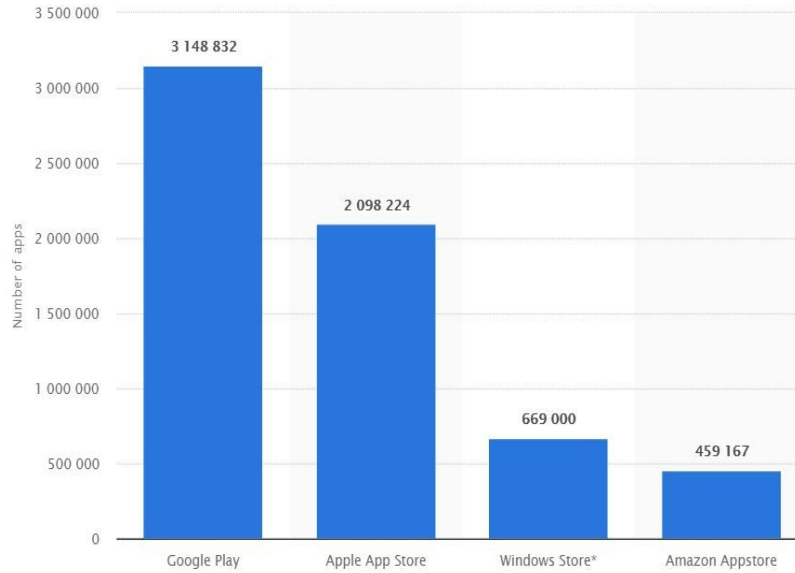
* Dr.Öğr.Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, erkanbil@comu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4301-3816.

bulunurken, Google Play’de 49 farklı kategori bulunmaktadır. Bunların yanı sıra her gün Apple App Store’a ortalama 691 uygulama eklenirken bu sayı Google Play’de ortalama 1.838 olarak gerçekleşmektedir (42Matters, 2021).

2.2. Mobil Uygulama Mağazaları

Mobil uygulama mağazaları, günümüzde mobil cihaz kullanıcılarına içerik sağlayan en popüler platformlardır (Lim ve Bentley, 2013). Bu mağazalar, mobil uygulamaların erişilebilirliği açısından önemli bir değişim yaratmış ve mobil uygulama geliştiricilerinin tamamına eşit başarı fırsatları tanıyan açık uygulama platformları haline gelmiştir (Cuadrado ve Dueñas, 2012). Şekil 1’de görülebileceği gibi Apple ve Google, uygulama sayıları bakımından sektörün en büyük oyuncularını oluşturan farklı pazar büyüklüklerine sahip başka mobil uygulama mağazaları da bulunmaktadır. ‘Amazon Appstore’ bünyesinde 459 bin uygulama ile Apple ve Google’ı takip etmektedir. Amazon’un yanısıra Temmuz 2020 yılı itibarıyla 100 binden fazla uygulamaya ev sahipliği yapan ‘Tencent Appstore’ da son dönemin yükselen platformlarından birisidir (Statista, 2021).

2020’nin dördüncü çeyreği itibarıyla, Google Play 3.14 milyon uygulama sayısı ile en fazla uygulamaya sahip mağaza olarak yerini korumuştur. İkinci sırada ise 2.09 milyon uygulama sayısı ile Apple App Store yer almaktadır. Apple ve Google’ın kalitesi düşük veya politikalarına uymayan uygulamaları düzenli olarak mağazalarından temizlemeleri nedeniyle bu sayılar sıklıkla değişim göstermektedir (Statista, 2021). Bu bağlamda Google Play mağazasının ve App Store’un etki alanı en geniş iki mobil uygulama mağazası olduğu görülmektedir. Bu çalışmada mobil uygulama mağazası optimizasyonu konusu Apple App Store ve Google Play mağazaları özelinde incelenmiştir.

Şekil 1. Lider Mobil Uygulama Mağazalarında Bulunan Uygulama Sayıları (2020 Yılı'nın Dördüncü Çeyreği)

Apple, App Store'u Temmuz 2008'de piyasaya sürmüştür. Müzik alanında iTunes ile büyük bir başarı elde eden Apple, App Store ile, dünyada ticari açıdan başarılı olabilmiş ilk mobil uygulama mağazalarından biri olmuştur. Günümüzde milyonlarca Apple cihaz kullanıcısı Apple App Store sayesinde tüm dünyadaki geliştiriciler ve onların yayınladıkları milyonlarca mobil uygulama ile bir araya gelmektedir (42Matters, 2021; Cuadrado ve Dueñas, 2012).

Apple kendi uygulama mağazasını tanımlarken şu ifadeleri kullanmaktadır: “On yıldan fazla bir süredir App Store, uygulamaları keşfetmek ve indirmek için güvenli ve güvenilir bir platform olduğunu kanıtladı. Ancak App Store bir vitrinden daha fazlasıdır - kullanıcılarına harika deneyimler sunmaya odaklanan yenilikçi bir yerdir ve bu deneyimlerin büyük bir kısmı, sunulan uygulamaların gizlilik, güvenlik ve içerik açısından en yüksek standartlarda tutulmasını sağlamaktır. Çünkü yaklaşık iki milyon uygulama sunuyor ve bunların her birini kullanırken kullanıcıların kendilerini iyi hissetmelerini istiyoruz (Apple, 2021).”

Apple’ın ardından Google 6 Mart 2012’de, işletim sistemi olan Android’de büyük bir değişiklik yaparak tüm içeriklerinin tek bir platformda toplanmasını sağlayacak mobil uygulama mağazası Google Play’i yayınladı. Google Play yayınlanmadan önce, Android işletim sistemine sahip mobil cihaz kullanıcıları uygulamalar, oyunlar veya filmler indirebilmek için Android Store’u, müzik dinleyebilmek için Google Müzik platformunu kullanmaktayken kitap okumak için ise e-kitap mağazasından elektronik kitaplar satın almak zorundaydılar. Google, bütün bu içerikleri tek bir platformda

toplayarak Android kullanıcılarının hayatını kolaylaştıracak çok önemli bir adım atmıştır (Callaham, 2017). Milyonlarca kullanıcı, söz konusu uygulamaları kişisel tabletlerine ve Android telefonlarına indirerek kullanmak üzere hem üçüncü taraflar hem de Google ile bilgilerini paylaşmaktadırlar (Viennot vd., 2014).

Google kendi uygulama mağazasını tanımlarken şu ifadeleri kullanmaktadır: “İki milyardan fazla aktif Android cihazda hızlı bir şekilde yayınlama yeteneği ile Google Play, uygulamalarınız ve oyunlarınız için küresel bir kitle oluşturmanıza ve gelir elde etmenize yardımcı olmaktadır. Uygulamalarınızı ve oyunlarınızı Google Play’de yayınladığınızda, dünya çapında 190’dan fazla ülke ve bölgede milyarlarca aktif Android cihazı kullanıcısına sunmuş olursunuz. Google Play, kullanıcıların sevecekleri uygulamaları ve oyunları keşfetmelerine yardımcı olmak amacıyla sürekli olarak geliştirilmektedir” (Android, 2021).

2.3. Mobil Uygulama Mağazası Optimizasyonu

Günümüzde bir mobil uygulamanın, milyonlarca uygulamanın yer aldığı mağazalar içerisinde, rakipleri arasında ön plana çıkması oldukça zorlaşmıştır. Bu nedenle arama motoru optimizasyonunda (Search Engine Optimization – SEO) olduğu gibi mobil uygulama mağazaları içerisinde de optimizasyon çalışmaları yapılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla mobil uygulama mağazalarında yer alan bir uygulamanın arama sonuçları sıralamasında üst sıralarda yer alabilmesi için hangi faktörlerin etkili olduğunu ve optimizasyon çalışmaları için hangi noktalara dikkat edilmesi gerektiğini bilmek önem kazanmıştır.

Mobil uygulama mağazası optimizasyonu, “uygulama mağazalarının arama motoru optimizasyonu” olarak tanımlanabilmektedir. Her iki optimizasyon süreci de benzer yöntemleri içermektedir. Doğru anahtar kelimeyi bulmak ve içeriği buna göre düzenlemek bu yöntemlerden birisi olarak gösterilebilir. Mobil uygulama mağazası optimizasyonu ile arama motoru optimizasyonu arasındaki temel fark sonuç listelerinde sıralamayı etkileyen faktörlerdir. Bunun yanı sıra, mobil uygulama mağazası optimizasyonu yöntemleri mobil uygulamalar özelinde kullanılırken, arama motoru optimizasyonu teknikleri web sayfalarının listelenmesiyle ilgilenmektedir. Arama motoru optimizasyonu yöntemleri içerisinde sonuç sayfalarında sıralamayı etkileyen iki yüzden fazla faktör bulunmakta ve her geçen gün artmaya devam etmektedir. Öte yandan mobil uygulama mağazası optimizasyonu için bu faktörlerin sayısı çok daha azdır (App Radar, 2021). Ayrıca bu faktörler mobil uygulama mağazasına göre de değişiklik göstermektedir. Bu çalışmada mobil uygulama mağazalarında sıralamayı etkileyen optimizasyon faktörleri günümüzde en popüler iki mobil uygulama mağazası olarak bilinen Apple App Store ve Google Play mağazaları özelinde incelenmiştir.

Apple App Store, kullanıcılarının cihazlarında kullanabilecekleri uygulamaları, oyunları veya içeriği bulmalarını kolaylaştırmak amacıyla arama sonuç listelerinde uygulama geliştiricileri, farklı kategorilerdeki uygulamalar, uygulama içi satın alma seçenekleri ve uygulamalara ait koleksiyonları görüntülemektedir. Bunların yanı sıra arama sonuçlarında uygulamanın adı, ikonu ve alt başlığı uygulamanın kendisi ile birlikte sunulmaktadır. Ayrıca kullanılan cihaza göre değişiklik göstermekle birlikte derecelendirme alanı ve uygulamaların ön izlemelerinin bulunduğu ekran görüntüleri de yer alabilir (Apple, 2021).

Öte yandan Google Play de Apple App Store’a benzer şekilde Android cihaz kullanıcılarının mobil uygulamalara erişmeleri için önemli bir platformdur. Google Play’de de uygulama adı, ikonu, tanıtım yazısı, resimleri gibi uygulama sayfalarında bulunan alanların eksiksiz bir şekilde optimize edilmesi, uygulamanın kullanıcılar tarafından keşfedilmesinde önemli bir etken olarak görülebilir (Google, 2021).

3. TASARIM VE YÖNTEM

Bu çalışmada mobil uygulama mağazası optimizasyonu kavramı ve optimizasyonu etkileyen faktörler kapsamlı bir literatür taraması ile araştırılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla konuyla ilgili eleştirel bir derleme olarak da değerlendirilebilir. Bu bağlamda çalışmada sistematik literatür analizi yapılmıştır. Sistematik literatür analizi belirli bir konuda geçmişten günümüze kadar ortaya çıkan birikimin güvenilir bir biçimde özetlenmesine imkan vermektedir (Hemsley-Brown ve Oplatka, 2006).

Araştırma kapsamında ulusal ve uluslararası çalışmalar ile konuyla ilgili web siteleri incelenmiştir. Söz konusu kaynaklara Google Arama Motorları (Google Akademik ve Google Arama) ile Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Kütüphanesi online veri tabanları vasıtasıyla Web of Science, EBSCOhost, Science Direct ve Emerald üzerinden İngilizce ve Türkçe olarak “application store/uygulama mağazası”, “app store optimization/mobil uygulama mağazası optimizasyonu”, “app store ranking factors/mobil uygulama mağazası sıralama faktörleri”, “ASO”, “Google Play Store”, “Apple App Store” anahtar kelimeleri ile arama yapılarak erişilmeye çalışılmıştır. Literatürün erişilebilen kısmı taranarak konuyla ilgili yüz yirmi yedi kaynağa ulaşılmış ve doğrudan ilgili olması bakımından incelenerek otuz çalışma değerlendirmeye alınmıştır.

Uygulamada oldukça yaygın olarak kullanılmaya başlanan mobil uygulama mağazası optimizasyonu konusunda İngilizce olarak yayımlanmış bilimsel çalışmalar ve çok sayıda web sitesi olsa da konuyu doğrudan ele alan Türkçe dilinde yazılmış herhangi bir bilimsel yayına rastlanmamıştır. Dolayısıyla konu ulusal literatür için oldukça ilgi çekici ve araştırmacılar için geliştirilebilir bir alan olarak değerlendirilmektedir. Araştırma sonucunda mobil uygulama mağazası optimizasyonunu etkileyen faktörlerin her biri ilgili kaynaklardan yararlanılarak tabloda özetlenmiş ve ayrı ayrı açıklanmıştır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Literatür incelendiğinde mobil uygulama mağazası optimizasyonunu etkileyen sıralama faktörleri uygulama geliştiricilere bağlı faktörler ve kullanıcılara bağlı faktörler olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirilmektedir (Strezelecki, 2020).

4.1. Uygulama Geliştiricilere Bağlı Faktörler

Uygulama geliştiricilerinin kontrolünde olan ve uygulamalarıyla ilgili düzenleme yapıp denetleyebildikleri faktörler, uygulama geliştiricilere bağlı faktörler olarak ifade edilmektedir (Strezelecki, 2020). Anahtar kelime optimizasyonu yapabilmek, uygulama ismini, ikonunu, ekran görüntülerini, açıklama yazılarını değiştirebilmek bu faktörlere örnek olarak gösterilebilir. Bu faktörlerin etkili şekilde kullanılması mobil uygulamaların Apple App Store veya Google Play mağazasında arama sonuçlarında üst sıralarda yer alabilmelerini sağlamaktadır (MobileAction, 2021).

4.1.1. Uygulama İsmi (App Title)

Uygulama isimleri, kullanıcıların uygulama mağazalarında karşısına çıkan ilk öğelerdendir ve kullanıcıların uygulamayı mobil uygulama mağazasında nasıl keşfettikleri konusunda kritik bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla uygulamanın nasıl bir özelliği olduğuna veya nasıl bir hizmet sunduğuna ilişkin ipucu veren (Tafesse, 2021), okunması kolay, ayırt edici özelliği olan ve akılda kalıcı bir isim belirlenmelidir. Mevcut uygulama isimleri iyi analiz edilerek benzer isim seçimlerinden kaçınılmalıdır. Uygulama ismi için kullanılacak karakter sayısı otuz ile sınırlıdır (Apple, 2021). Google Play’de ise bu sayı elli karakter olarak belirlenmiştir (MobileAction, 2021).

Apple App Store’a yüklenecek uygulamanın ismi için kullanılacak karakter sayısı otuz ile sınırlı olsa da, uygulama geliştiricileri için maksimum yirmi üç karakter kullanılması önerilmektedir. Ancak yine de bazı uygulama geliştiricileri, Apple App Store’a yükledikleri uygulamalarının arama sonuçlarında bulunabilmesi için daha fazla anahtar kelime kullanmalarına imkan verilmesi nedeniyle otuz karakter limitini sonuna kadar kullanmayı tercih etmektedirler (Strezelecki, 2020).

4.1.2. Uygulama Geliştiricisi (Developer Name)

Uygulama geliştiricisinin adı, uygulamanın konumunu doğrudan etkileyen bir sıralama faktörüdür. Geliştiricinin daha önce yayınladığı uygulamaların olumlu bir geçmişi olması yeni yüklenen uygulamaların da arama sıralamalarında daha iyi sonuçlar elde edebilmesini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra geliştiricinin isminde bulunan kelimeler, optimizasyonu etkileyen diğer anahtar kelimeler gibi uygulamaların sıralamasına olumlu anlamda etki etmektedir (Strezelecki, 2020). Apple App Store’da geliştirici isimlerinin uygulama sayfasında açıklama yazılarından sonra yer alması nedeniyle geliştirici ismi diğer faktörlere göre uygulamanın konumunu daha az etkilemektedir. Öte yandan Google Play’de geliştirici isminin uygulama isminin hemen altında yer alması nedeniyle sıralamaya etkisi daha fazla olmaktadır. Bununla birlikte Google, başarılı bir uygulama geçmişine sahip uygulama geliştiricilerinin uygulamalarını sıralamalarda daha yüksek yerlerde konumlandırmaktadır (MobileAction, 2021).

4.1.3. Uygulama İkonu (App Icon)

Uygulama ikonu, uygulama ismi gibi, arama sonuçlarında kullanıcıların karşılaştığı ilk öğelerden birisidir. Bu nedenle uygulamaların kalitesini ve amacını anlatan doğru bir ikon seçimi kritik önem taşımaktadır. Özellikle uygun renklerle birlikte oluşturulduğunda, potansiyel bir kullanıcının ilgisini artırmaktadır (Karagkiozidou vd., 2019). Oldukça sade ve anlaşılabilir bir ikon oluşturmak için profesyonel grafik tasarımcılarla çalışılması önerilmektedir. Bunun yanı sıra kullanılacak hangi ikonun hedef kitle için anlaşılabilir ve fark edilebilir olduğunu belirleyebilmek adına farklı ikonların da test edilmesi gerekmektedir (Apple, 2021).

4.1.4. Alt Başlık (Subtitle)

Alt başlık, uygulama isminin hemen altında konumlanmakta ve uygulamanın anlaşılabilirliğini artırmak için ek bilgi verilmesini sağlamaktadır. Uygulama ismine tamamlayıcı bir rol üstlenerek uygulama hakkında görünür detayların artırılmasına yardımcı olur (Strzelecki, 2020). Sadece Apple App Store'da kullanılabilen alt başlığın temel amacı uygulamaların daha kısa bir ifade ile tanımlanmasıdır. Uygulamanın özelliklerini daha anlaşılır bir biçimde açıklama fırsatı veren alt başlık oluşturulurken genel bir ifade kullanmaktan kaçınılmalıdır. Bunun yerine, uygulama geliştiricisinin hedef kitlesinde pozitif etki yaratabilecek veya bu kitlelere özel kelimeler vurgulanmalıdır. Uygulamaya herhangi bir güncelleme geldiğinde kullanıcıların ilgisini çekmek için alt başlıkta ilgili güncellemeler yapılabilmektedir. Uygulama isminde olduğu gibi alt başlık için kullanılabilir karakter sayısı da yine otuz ile sınırlanmıştır (Apple, 2021).

4.1.5. Uygulama Ön İzlemesi (App Previews)

Apple App Store'da veya Google Play'de yer alan bir uygulamanın ön izlemesi, kullanıcıların arama sonuç sayfalarında karşısına çıkan ve uygulamanın işlevlerinin, özelliklerinin ve/veya uygulama içi görüntülerinin gösterildiği alandır. Uygulamanın içeriğini ve kullanıcı arayüzünü daha ilgi çekici bir şekilde sergilemek için kullanılan ön izleme videosu uygulama sayfasının görseller kısmında konumlandırılabilir (MobileAction, 2021). Uygulama ön izlemelerinin uzunlukları otuz saniyeye kadar sürebilmekte ve en önemlisi de bu içerikler uygulamanın yayınlandığı tüm lokasyonlara özel olarak yerleştirilebilmektedir (Apple, 2021; Google, 2021).

4.1.6. Ekran Görüntüleri (Screenshots)

Ekran görüntüleri uygulamaların içerikle ilgili detaylarını görsel olarak kullanıcılara iletebilmek adına uygulamanın içerisinden kaydedilen resimler olarak ifade edilebilir. Apple App Store ve Google Play'de uygulama sayfalarında birçok ekran görüntüsüne yer verilebilmektedir. Kullanıcıların kullandıkları cihazların ekran boyutlarına göre değişkenlik göstermekle birlikte uygulama sayfasında bir uygulama ön izlemesi yoksa kullanıcılar öncelikle bu görsellerle karşılaşır. Bu nedenle seçilen ekran görüntülerinin uygulamanın içeriğini etkili bir şekilde yansıttığından emin olunmalıdır (Apple, 2021; Google Play, 2021; App Radar, 2021). Ekran görüntülerini uygulama sayfasında konumlandırmak uygulamanın sıralamasını doğrudan etkilemese de, kullanıcıların uygulamayı indirme eğilimini etkilemesi nedeniyle mobil uygulama mağazası optimizasyonu için önemli bir faktör olarak görülebilir (Karagkiozidou vd., 2019).

4.1.7. Kategoriler (Categories)

Apple App Store ve Google Play'de bulunan kategoriler, kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılayacak yeni uygulamaları keşfetmelerine yardımcı olmaktadır. Uygulama geliştiricileri kendi uygulamalarını mağazaya yüklerken birincil ve ikincil kategori olmak üzere farklı kategoriler tanımlayabilirler (Apple, 2021; Strzelecki, 2020). Kullanıcılar arama sonuçlarında gezinirken veya ilgili kategorilerde filtreleme yaparken uygulamanın görünürlüğünü artırması açısından doğru kategorileri seçmek önem taşımaktadır. Özellikle Apple App Store'da, uygulama ile ilgili olmayan kategorilerin belirlenmesi durumunda, uygulamanın Apple'ın incelemesi sonucunda reddedilme olasılığı ortaya çıkabilir (Apple, 2021).

4.1.8. Açıklama (Description)

Uygulamalarla ilgili tanıtıcı bilgileri içeren açıklama bölümleri sıralamayı belirleyen faktörler arasında önemli bir yer tutar. Açıklamanın temel amacı, uygulama sayfasını ziyaret eden kişileri o uygulamanın kullanıcıları haline getirmektir (Karagkiozidou vd., 2019). Yapı olarak hem Google Play'de hem de Apple App Store'da açıklama bölümleri bulunmaktadır. Google Play için önem derecesi biraz daha yüksek olan açıklama bölümü, Google'ın uygulamayı sıralarken anahtar kelimeleri bulduğu ve aramalarla eşleştirdiği alandır (App Radar, 2021).

4.1.9. Anahtar Kelimeler (Keywords)

Anahtar kelimeler, uygulamaların arama sonuçlarında hangi konumda görüntüleneceğinin belirlenmesinde etkili bir faktördür. Bu nedenle uygulamanın kolaylıkla keşfedilebilmesi adına anahtar kelimelerin dikkatlice seçilmesi gerekmektedir (Apple, 2021). Anahtar kelime alanı yalnızca Apple App Store'a özeldir ve Google Play'de bulunmamaktadır. Anahtar kelime alanında yüz kelimeye izin verilmekte ve anahtar kelimeler kullanıcılar tarafından görüntülenememektedir. Bu nedenle uygulama sayfasında yer verilemeyen ancak uygulamanın içeriğiyle ilgili olan

kelimeler bu alanda kullanılabilir. Anahtar kelimeler arka planda uygulamanın arama sonuçlarındaki sıralamasını etkileyecek şekilde çalışmaktadır (App Radar, 2021). Bu yüzden izin verilen yüz kelime limitinin tamamının kullanılması önerilmektedir (MobileAction, 2021).

4.1.10. Yeni Ne Var? (What's New?)

Yalnızca Apple App Store'da bulunan yeni ne var bölümü, uygulamada yapılan yeni güncellemelerin veya düzenlemelerin açıklanması amacıyla oluşturulmuştur. Uygulama geliştiricileri, bu alanın içeriğini yalnızca uygulamanın güncellenmiş yeni bir sürümünü mağazaya yüklemeleri durumunda değiştirebilmektedirler (Strzelecki, 2020). Uygulama güncellendikten sonra yapılan değişikliklerin kullanıcılara açıklanması amacıyla oluşturulan bu alanın uygulama sayfasında görüntülenmesi sayesinde, kullanıcılar uygulamada yaşanan aksaklıkların giderildiğinden haberdar olabilmektedirler (Apple, 2021).

4.1.11. Yerelleştirme (Localization)

Kullanıcıları bir uygulamaya çekmenin en etkili yollarından bir tanesi, uygulama içeriğinin yayınlandığı lokasyonlar özelinde optimize edilerek ilgili ülkelere göre uyarlanmasıdır. İngilizce'nin yaygın kullanımı nedeniyle birçok uygulama geliştiricisi İngilizce olarak geliştirdikleri uygulamalarının dünya genelinde kullanıcılara erişebilmeleri için yeterli olabileceğini düşünmektedir. Ancak bir uygulamanın birden çok dilde yayınlanmış olması kullanıcıların tercihlerini etkilemektedir. Bu nedenle hem Apple App Store hem de Google Play'in, uygulamaların arama sonuçlarında bulunmasını kolaylaştırmak amacıyla sunduğu yerelleştirme olanağının, uygulama geliştiricileri açısından kritik bir faktör olduğu söylenebilir (Karagkiozidou vd., 2019). Kullanıcılar kendi bölgeleri için optimize edilmiş uygulamalara daha çok güven duymakta ve tercih etmektedirler. Bunun yanı sıra yerelleştirme çalışması yapan uygulama geliştiricileri yalnızca global ölçekte uygulama yayınlayan geliştiricilere göre daha avantajlı konumdadırlar (Wan, 2014).

4.2. Kullanıcılara Bağlı Faktörler

Uygulama geliştiricileri tarafından kontrol edilemeyen ancak uygulamaların sıralamasını etkileyen faktörler kullanıcılara bağlı faktörler olarak ifade edilmektedir (Strzelecki, 2020).

4.2.1. Oylar ve Yorumlar (Ratings and Reviews)

Kullanıcıları uygulama ile etkileşim kurmaya teşvik eden oylar ve yorumlar alanı, kullanıcıların yaptığı arama sonuçlarında uygulamaların sıralamasını etkilemektedir. Bu nedenle uygulama için yapılan yorumların pozitif ve uygulama puanının yüksek olması, uygulamanın arama sonuçlarında görüntüleneceği sıralama açısından etkili faktörlerdir (Apple, 2021). Mobil uygulama mağazalarında kullanıcılar uygulamalar için bir ile beş arasında oy kullanabilmekte (Strzelecki, 2020) ve kullanıcıların verdiği bu oylarla elde edilen uygulama puanı ilgili uygulamanın başarısını doğrudan etkilemektedir (Picoto vd., 2019).

Kullanıcılar tarafından yapılan yorumlar, kullanıcıların uygulama hakkında yaptığı değerlendirmeleri ifade etmektedir. Bu yorumlar uygulamanın sayfasında görüntülenerek potansiyel başka kullanıcıların ilgili uygulamayla etkileşime girme kararını etkilemektedir. Bu yapının dijitalleşmiş bir ağızdan ağıza pazarlama yöntemi olarak kullanılması nedeniyle mobil uygulama mağazalarında uygulamaların görünürlüğünü artırma noktasında doğrudan bir etkisi bulunmaktadır (Song vd., 2014). Bunun yanı sıra kullanıcıların yaptığı yorumları değerlendirmeye alan uygulama geliştiricileri bu sayede uygulamalarındaki eksik yönleri görebilir ve gerekli düzenlemeleri yaparak uygulamalarının performansını iyileştirebilirler (Zou vd., 2021).

4.2.2. Yükleme Hacmi (Install Volume)

Mobil uygulama mağazasında bir uygulamanın arama sonuçlarında üst sıralarda görüntülenebilmesini sağlayan diğer bir önemli faktör ise uygulamanın kullanıcılar tarafından yüklenme sayısıdır. Mobil uygulama mağazaları uygulamaların yüklenme hacmini göz önüne alarak bir uygulamanın popülaritesini belirleyerek bu uygulamanın arama sonuçlarında daha üst sıralarda görüntülenmesine karar verebilir (Karagkiozidou vd., 2019). Kullanıcılar bir uygulamayla etkileşime geçme noktasında karar verirken yüklenme sayılarını da önemsemektedirler. Az sayıda yüklenme hacmine sahip bir uygulamanın kötü veya popüler olmayan bir uygulama izlenimi vermesi nedeniyle kullanıcılar ilgili uygulamayı yüklemeyi tercih etmeyebilirler (MobileAction, 2021).

---

5. SONUÇ, ÖNERİLER VE KISITLAR

Günümüzde dünya nüfusunun neredeyse yarısı akıllı cihaz kullanıcısıdır. Mobil cihaz kullanımının büyük bir hızla artmasına paralel olarak bu cihazlar için geliştirilmiş mobil uygulama sayısı da dikkat çekici düzeyde artmaktadır. Öyle ki bu cihazlarda kullanılmak üzere özel olarak geliştirilmiş mobil uygulamalar günlük hayatın bir parçası haline gelmiştir. Kullanıcı ve pazar hacminin bu derece büyümesiyle birlikte büyük bir dijital ekonomi olarak ortaya çıkan mobil uygulama endüstrisinde yoğun bir rekabet ortamı oluşmuştur. Bu nedenle arama motoru optimizasyonunda olduğu gibi mobil uygulama mağazaları içerisinde de optimizasyon çalışmaları yapılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla mobil uygulama mağazalarında yer alan bir uygulamanın arama sonuçları sıralamasında üst sıralarda yer alabilmesi için hangi faktörlerin etkili olduğunu ve optimizasyon çalışmaları için hangi noktalara dikkat edilmesi gerektiğini bilmek önem kazanmıştır.

Bu çalışmada günümüzde dijital pazarlamanın en önemli mecralarından birisi haline gelen mobil uygulama mağazaları ve son birkaç yılda hızla gelişmekte olan mobil uygulama mağazası optimizasyonu konuları literatürde ulaşılabilen kaynaklar bağlamında araştırılmış ve mobil uygulama mağazalarına yüklenen uygulamaların sıralandığı arama sonuç sayfalarında üst sıralarda görüntülenmeyi etkileyen sıralama faktörleri (ranking factors), günümüzde en popüler iki mobil uygulama mağazası olarak bilinen Apple App Store ve Google Play mağazası özelinde kavramsal olarak incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmada sistematik literatür analizi yapılarak ulusal ve uluslararası çalışmalar ile konuyla ilgili web siteleri incelenmiş; ilgili yüz yirmi yedi kaynağa ulaşılmış ve doğrudan ilgili olması bakımından incelenerek otuz çalışma değerlendirmeye alınmıştır.

Araştırmanın sonuçlarına göre uygulamada oldukça yaygın olarak kullanılmaya başlanan mobil uygulama mağazası optimizasyonu konusunda İngilizce olarak yayımlanmış bilimsel çalışmalar ve çok sayıda web sitesi olsa da konuyu doğrudan ele alan Türkçe dilinde yazılmış herhangi bir bilimsel yayına rastlanmamıştır. Literatür incelendiğinde mobil uygulama mağazası optimizasyonunu etkileyen sıralama faktörleri uygulama geliştiricilere bağlı faktörler ve kullanıcılara bağlı faktörler olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirilmiş ve bu faktörlerin her biri ilgili kaynaklardan yararlanılarak Tablo 1’de özetlenmiştir. Ayrıca bu faktörler araştırma kapsamında ele alınan Apple App Store ve Google Play mağazası özelinde sınıflandırılmıştır.

Çalışmanın literatürde ulaşılabilen kaynaklar bağlamında iki aylık bir süreçte yapılmış olması ve mobil uygulama mağazası optimizasyonunu etkileyen sıralama faktörlerinin en popüler iki mobil uygulama mağazası olarak bilinen Apple App Store ve Google Play mağazası özelinde incelenmesi, araştırmanın temel kısıtları olarak değerlendirilmektedir. Ancak hem pazarlama uzmanları (uygulama) hem de araştırmacılar (bilimsel) açısından mobil uygulama mağazası optimizasyonu konusu oldukça ilgi çekici ve geliştirilebilir bir alan olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 1. Arama Motoru Optimizasyonunu Etkileyen Faktörler

Sıralama Faktörleri	Uygulama Geliştiricilere Bağlı		Kullanıcılara Bağlı	
	Google Play	Apple App Store	Google Play	Apple App Store
Uygulama İsmi	✓	✓		
Uygulama Geliştiricisi	✓	✓		
Uygulama İkonu	✓	✓		
Alt Başlık		✓		
Uygulama Ön İzlemesi	✓	✓		
Ekran Görüntüleri	✓	✓		
Kategoriler	✓	✓		
Açıklama	✓	✓		
Anahtar Kelimeler		✓		
Yeni Ne Var?		✓		
Yerelleştirme	✓	✓		
Oylar ve Yorumlar			✓	✓
Yüklenme Hacmi			✓	✓

KAYNAKÇA

- 42Matters (2021): “Google Play vs the iOS App Store | Store Stats for Mobile Apps”. Erişim: 20 Mayıs 2021, <https://42matters.com/stats>
- 42Matters (2021): “iOS Apple App Store Statistics and Trends 2021”. Erişim: 10 Mayıs 2021, <https://42matters.com/ios-apple-app-store-statistics-and-trends>
- Android (2021): “Google Play”. Erişim: 2 Mayıs 2021, <https://developer.android.com/distribute/google-play>
- App Annie (2021): “State of Mobile 2021”. Erişim: 8 Mayıs 2021, <https://www.appannie.com/en/go/state-of-mobile-2021/>
- App Radar (2021): “App Store Ranking Factors: App Store vs. Google Play”. Erişim: 20 Mayıs 2021, <https://appradar.com/academy/aso-basics/app-store-ranking-factors>
- App Radar (2021): “Differences in iOS & Android ASO You Need to Know (Google Play vs. App Store)”. Erişim: 20 Mayıs 2021, <https://appradar.com/blog/differences-in-ios-android-aso-google-play-vs-app-store>
- App Radar (2021): “What is App Store Optimization? Ultimate Guide to ASO in 2021”. Erişim 29 Nisan 2021, <https://appradar.com/academy/aso-basics/what-is-app-store-optimization-aso>
- Apple (2021): “App Store”. Erişim: 25 Nisan 2021, <https://www.apple.com/app-store/>
- Apple (2021): “Optimizing for App Store Search”. Erişim: 29 Nisan 2021, <https://developer.apple.com/app-store/search/>
- Apple (2021): “Optimizing Your Product Page”. Erişim: 15 Mayıs 2021, <https://developer.apple.com/app-store/product-page/>
- Apple (2021): “Ratings, Reviews, and Responses”. Erişim: 17 Mayıs 2021, <https://developer.apple.com/app-store/ratings-and-reviews/>
- CALLAHAM, J. (2017): “From Android Market to Google Play: a brief history of the Play Store”. Android Authority, <https://www.androidauthority.com/android-market-google-play-history-754989/>
- CUADRADO, F. VE DUEÑAS, J. C. (2012): “Mobile application stores: success factors, existing approaches, and future developments”. IEEE Communications Magazine, 50 (11): 160-167.
- Google (2021): “Add preview assets to showcase your app”. Erişim: 15 Mayıs 2021, https://support.google.com/googleplay/android-developer/answer/9866151?hl=en&visit_id=637574427453481906-832684999&rd=1
- Google (2021): “Get discovered on Google Play search”. Erişim: 29 Nisan 2021, <https://support.google.com/googleplay/android-developer/answer/4448378?hl=en>
- HEMSLEY-BROWN, J. VE OPLATKA, I. (2006): “Universities in a competitive global marketplace”. International Journal of Public Sector Management, 19: 316-338.
- IBM (2021): “Defining the mobile application requirements”. Erişim: 10 Nisan 2021, <https://www.ibm.com/docs/en/spm/7.0.9?topic=requirements-defining-mobile-application>
- KARAGKIOZIDOU, M., ZIAKIS, C., VLACHOPOULOU, M. VE KYRKOUDIS T. (2019): “App Store Optimization Factors for Effective Mobile App Ranking”. Strategic Innovative Marketing and Tourism, 479-486.
- LIM, L. VE BENTLEY, P. J. (2013): “Investigating app store ranking algorithms using a simulation of mobile app ecosystems”. IEEE Congress on Evolutionary Computation, 2672-2679.
- MobileAction (2021): “App Store Optimization (ASO): A Complete Guide & Proven Tips”. Erişim: 14 Mayıs 2021, <https://www.mobileaction.co/app-store-optimization-aso/#google-play-store-optimization-ranking-factors>
- PICOTO, W. N., DUARTE, R. VE PINTO, I. (2019): “Uncovering top-ranking factors for mobile apps through a multimethod approach”. Journal of Business Research, 101: 668-674.
- SONG, J., KIM, J., JONES, D. R., BAKER, J. ve CHIN, W. W. (2014): “Application discoverability and user satisfaction in mobile application stores: An environmental psychology perspective”. Decision Support Systems, 59: 37-51.
- STATISTA (2021): “Number of apps available in leading app stores as of 4th quarter 2020”. Erişim: 12 Nisan 2021, <https://www.statista.com/statistics/276623/number-of-apps-available-in-leading-app-stores/>
-

-
- STATISTA (2021): “Number of smartphone users worldwide from 2016 to 2023”. Erişim: 12 Nisan 2021, <https://www.statista.com/statistics/330695/number-of-smartphone-users-worldwide/>
- STRZELECKI, A. (2020): “Application of Developers’ and Users’ Dependent Factors in App Store Optimization”. *International Journal Of Interactive Mobile Technologies (IJIM)*, 14 (13): 91-106.
- TAFESSE, W. (2021): “The effect of app store strategy on app rating: The moderating role of hedonic and utilitarian mobile apps”. *International Journal of Information Management*, 57.
- VIENNOT, N., GARCIA, E., VE NIEH, J. (2014): “A measurement study of google play”. *Sigmetrics Performance Evaluation Review*, 42 (1): 221–233.
- WAN, L. (2014): “A Study of Factors Affecting Mobile Application Download”. *Journal of Digital Convergence*, 12 (7): 189–196.
- We Are Social (2021): “Digital 2021”. Erişim: 7 Mayıs 2021, <https://wearesocial.com/digital-2021>
- ZOU, Q., WU, G., HUANG, K., YU, J. VE GAO, Y. (2021): “Framework and technologies of App store in new generation power grid dispatching and control system”. *Procedia Computer Science*, 183: 754–760.
-

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Pazarlama Alanındaki Dijitalleşme Çalışmaları ve Türkiye’deki Fuar Düzenleyicilerinin Sanal Fuarcılığa Yatkınlıkları Üzerine Bir Araştırma

Orhan DUMAN*, Mehmet Zahid ECEVİT†

1. GİRİŞ

Teknolojideki gelişmelerle birlikte, günümüzde internet hayatımızın önemli bir parçası haline gelmiştir. Günlük hayattaki birçok işi kolaylaştırması yanında internet teknolojileri ve dijitalleşme ekonomik ve ticari sektörlerde de başlı başına bir dönüşüm başlatmıştır. Fuarcılık sektörü de bu gelişmelerden payını almış ve sektördeki kuruluşlar, gelişen imkanlar sayesinde fuarcılığı yalnızca yüz yüze yapılan bir etkinlik olmaktan ziyade internet ortamında da geliştirilmeye müsait bir potansiyel olarak görmektedirler. Türkiye’de fuar düzenleme ve fuarcılık faaliyetlerinin yönetim ve koordinasyonu Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) tarafından yürütülmektedir. Bu açıdan TOBB tarafından belirlenmiş bazı tanımları yakından incelemek önemlidir.

Fuarlar, stantlar kurulması yoluyla, ticarete konu mal ve hizmetlerin, bunlar ile ilgili teknolojik gelişme, bilgi ve yeniliklerin tanıtımını ve aktarımını amaçlayan, ziyaretçi ve katılımcı arasında bilgi alışverişi, işbirliği, pazar büyütme ve geleceğe yönelik ticari ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi için bu esaslarda belirlenen niteliklere uygun alanlarda düzenlenen, konusunu oluşturduğu alanın, sektörün ve toplumun menfaatlerini gözeterek, düzenleyicisi, adı, türü, yeri, konusu, tarihi ve süresi önceden belirlenen etkinliklerdir (TOBB,2021a). Fuarlar, ticaretle ilgili ürün ya da hizmetlerin tanıtılması, pazar bulma, satın alma, ticari iş birlikleri kurulması ve geliştirilmesi için belirli bir dönem ve yerlerde düzenlenen ticari etkinliklerdir. Fuar düzenlemek amacıyla yapılan işlere de fuarcılık denilmektedir (Aksu, 2016). Fuarcılık sektörünün önemli aktörleri fuar düzenleyicileri, katılımcılar ve ziyaretçilerdir. TOBB’un yurtiçinde fuar düzenlemeye yönelik usul ve esaslar yönetmeliğinin 8. Maddesine göre, fuar düzenleyicileri, anonim veya limited şirket şeklinde kurulmuş olan, ana sözleşmelerinde fuarcılık faaliyetinin ve bu faaliyetin tanıtımını amacıyla her türlü yayıncılık, reklamcılık ve organizasyon işleriyle, fuar konusuyla ilgili olması kaydıyla kongre, seminer, sempozyum ve benzeri faaliyetlerde bulunacaklarının belirtildiği, en az iki yüz elli bin Türk Lirası ödenmiş sermayeye sahip bulunan ve bu sermayeyi özvarlığı içinde koruyan şirketler olarak belirlenmiş bu tür firmaların yetki belgesi alabilecekleri belirtilmiştir (TOBB,2021a). Fuar katılımcısı ise, fuar takviminde yer alan bir fuara katılmak isteyen ve bu amaçla düzenleyici ile aralarında imzalanmış katılımcı kira sözleşmesi hükümleri çerçevesinde, düzenleyicinin tahsis ettiği bir stantta veya alanda ürün veya hizmetlerini sergileyen gerçek veya tüzel kişilerdir (TOBB, 2021a). Katılımcı, fuarlara katılarak ürün ve hizmetlerini tanıtmak için fuarda bulunan gerçek veya tüzel kişiye denir. Katılımcılar, kar amacı güden ticari firmalar olabileceği gibi fuarın konusuna göre kar amacı gütmeyen devlet kuruluşları ve STK’lar da olabilmektedir. Ayrıca, sektörlerle ilgili yayıncı kuruluşlar da fuarlarda katılımcı olabilmektedir. Katılımcı kavramı, ziyaretçi kavramıyla birlikte fuarcılığın önemli iki paydaş kavramıdır. Katılımcıların büyük bölümünü ticari işletmeler oluşturmaktadır (Koyuncu, 2001; 5). Fuarlar, katılımcılara gerek kısa gerek uzun vadede birçok fırsat sağladığı için firmalar açısından tercih edilen bir pazarlama aracı konumundadır. Katılımcılara, müşteriler ile yüz yüze olarak iletişim kurma imkânı sağlayarak, katılımcı firmaların kısıtlı süre zarfında ve en etkili biçimde tanıtılmaları için imkân sağlarken aynı zamanda müşterilerin, istek, beklenti, şikâyet ve memnuniyetlerini yüz yüze öğrenmelerine yardımcı olmaktadır (Kaçar, 2013: 38). Katılımcılar, belirli bir sektördeki faaliyet gösteren işletmeler olmasının yanında o sektörde faaliyet gösteren ve sektörel hizmet veren sivil toplum kuruluşları (STK) ve sektörel yayıncı kuruluşlarda katılımcı olabilmektedir. Ziyaretçiler ise, bir fuarda konuk edilen katılımcılarla ekonomik birlik kurmak veya mevcut ilişkileri geliştirmek isteyen, pazar yapısı veya durumu hakkında bilgilenmek isteyen kişi ya da kuruluşlardır (Aymanıkuy, 2013: 189). Düzenleyiciler açısından, ziyaretçiler, bir fuarı ziyaret eden ve katılımcıdan sonra ikinci tip müşteridir. Fuarlarda katılımcıların sayısı kadar ziyaretçilerin sayısı da önemlidir. Nicelik kadar aynı zamanda ziyaretçilerin niteliği de bir fuara katılımın önemli sebeplerindedir. Ziyaretçilerin fuar katılımcı firmaları veya fuarın konusuyla olan kişisel veya profesyonel ilgileri, fuardan ticari kazanç bekleyen ve fuara ticari bağlantılar kurmak amacıyla katılan katılımcılar açısından fuarı, sadece merak ettiği için gezen ziyaretçilerden çok daha önemlidir. Bu nedenle fuar düzenleyicileri hem fuarın başarısı hem de katılımcıların fuardan memnun olmaları için, çok iyi planlanmış bir ziyaretçi çalışması gerçekleştirmelidir (Koyuncu, 2001; 7). Fuar ziyaretçileri, ilgi alanlarına ve ihtiyaçlarına göre izleme ve bilgi edinme, ticari ilişki kurma, Pazar yapısını öğrenme ya da pazar hakkında bilgi sahibi olma gibi sebeplerden fuarlara katılırlar. Kimi zaman, fuarların yapısına göre de fuar alanında alışveriş faaliyeti gerçekleştirmektedirler (Badak, 2019).

TOBB verilerine göre 2020 yılında ülkemizde toplam 29 ilde 137 fuar yapılmıştır. Fuar organizasyonlarının yoğunluğu incelendiğinde İstanbul başta olmak üzere Antalya ve İzmir en yoğun fuar yapılan iller olarak görülmektedir. 2021 yılı itibarıyla TOBB’un yayınladığı fuar düzenleyicisi firmalar listesine göre Türkiye’de fuar düzenleyici 258 firma mevcuttur

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, oduman@bandirma.edu.tr, 0000-0002-8983-5949

† Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, mecevit@bandirma.edu.tr, 0000-0003-2388-3355

(TOBB,2021c). 2021 yılında ise Türkiye’de 387 fuar planlanmakta ve bu fuarların gerçekleştirileceği iller İstanbul başta olmak üzere, İzmir, Bursa ve Antalya olarak sıralanmaktadır. TOBB verileri incelendiğinde sanal fuarlarla ilgili bir istatistiğe rastlanmamakla birlikte, bu çalışma kapsamında fuar düzenleyici kuruluşların bilgileri ışığında çeşitli sonuçlar elde edilmiştir (TOBB,2021b)

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Geleneksel fuarcılık anlayışına göre fuarlar yüz yüze ve fiziki olarak yapılmakla beraber, dijitalleşmenin artmasıyla birlikte sanal fuarlar haline dönüşmektedir. Sanal fuarlar, elektronik ortamda yapılan etkinlikler olarak diğer fuarlara göre farklılık göstermektedir. Tanıtımı da internet siteleri üzerinden ya da elektronik postalar üzerinden yapılarak katılıma ilişkin, ilgili firmalar bilgilendirilir (Acartürk, 2013: 6). Elektronik ortamda ürünlerin görsel bir zenginlikle sunulabilmesi sanal fuarların gelecekte daha öne çıkabileceklerini göstermektedir. Sanal fuarcılık, ilk zamanlarında geleneksel fuarcılığı desteklemek ve tamamlamak amacıyla elektronik ortamların kullanılmasını ve geleneksel fuarcılıkta ulaşılamayan hedef kitleye bu yöntemle daha düşük maliyet ve daha hızlı bir erişim sağlama avantajını kullanmıştır. Sanal fuar kavramı çoğunlukla internet aracılığı ile yapılan faaliyetleri kasteder ve şirketler internet adreslerine ürünün veya hizmetin tanıtılması amacıyla ilanlar vererek sanal fuar düzenlerler. Bunun dışında sanal fuarlar, şirketlerin ürünlerini ve hizmetlerini internet yardımıyla hedef kitlelere tanıtarak onlara ulaşmasını sağlayan elektronik bir iş platformudur. Ürünlerin ve hizmetlerin zengin görsellerle tanıtılması gelecekte sanal fuarları tanıtım konusunda lider olmalarını sağlayacaktır. Sanal fuarlar aynı zamanda, geleneksel fuarları tamamlar ve destekler. Sanal fuarlar, geleneksel yöntemlerle ulaşılamayan halk kitlelerine, daha hızlı ve kolay bir şekilde ulaşma imkânı sağlamaktadır (Çavuşoğlu, 2004).

Katılımcıların fuarlara katılım amaçlarını bilmek, onların hangi tür fuarları daha fazla tercih edeceklerini tahmin edebilmek açısından önemlidir. Böylece, fuar düzenleyicileri de teknolojik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan sanal fuarcılık akımına nereden ve ne sebeple katılabileceklerini belirleyebilirler. Bu çerçevede, katılımcıların fuarlara çeşitli amaçlar çerçevesinde katıldığı ve belirli beklentilere ulaşmayı arzuladıkları bilinmektedir. Daha önce yapılan çalışmalarda ortaya konan değerlendirmelere göre fuarlar, katılımcı firmalara birebir pazarlama, tanıtım ve satış aracı olması nedeniyle çeşitli bağlantılar kurma imkânı sağlamaktadırlar (Aymankuy, 2013: 181). Ayrıca, ziyaretçilerin hoşça zaman geçirirken alışveriş yapma ve ilgi duydukları sektörlerle iletişime geçme imkânı sağlamaktadırlar (Çakıcı, 2017: 182). Burada, önceden yapılan çalışmaların daha çok geleneksel ve fiziki fuarcılık kapsamında katılımcıların amaçlarını değerlendirdiği dikkat edilmesi gereken önemli bir noktadır. Fuar organizasyonları genel olarak ulaşımın rahatlığı, konaklama imkânları ve şehirlerin imkân ve imajı açısından çoğunlukla şehir merkezlerinde düzenlenir (Aymankuy, 2013: 185). Katılımcıların, fuar katılım amaçları ayrıca yeni ürünler ve pazar hakkında bilgiler almak (Smith vd., 2004), uzmanlarla etkileşim sağlamak, farklı üreticilerin ürünlerini aynı ortamda karşılaştırarak değerlendirebilmek, katılımcılar açısından distribütörler bulabilmek, farklı pazarlardaki müşterileri değerlendirmek (Berne ve Garcia-Uceda, 2008) ve iş ağını genişletmek (Breiter ve Milman, 2006) şeklinde ifade edilebilmektedir. Ayrıca, fuara katılım amaçları açısından uluslararası fuarlarda ise katılımcılar, ürün geliştirme ve rekabet ile müşteri ilişkileri geliştirilmesi amacı (Demirkapı, 2017), marka ve kurum kimliği geliştirme (Aksu, 2016), tanıtım, marka imajını geliştirmek gibi sonuçların yanı sıra satışları arttırmak gibi amaçları bulunmaktadır (Baş, 2014: 122-123). Katılımcı firmaların amaçları, sadece satış, sergileme ve tanıtım üzerinde durmamakta hem yeni müşteriler edinebilmek hem de mevcut müşterisi ile bir araya gelip müşteri sadakatini arttırmak için marka bilinirliğini arttırmak, marka algısını güçlendirmek, pazarda varlığını duyurmak/hatırlatmak, önemsetmek, ürün ve hizmetleri konusunda müşteri hedef kitlesini bilgilendirmek, pozitif algı yaratarak müşterileri satın almaya hazırlamak şeklinde de belirtilmiştir (Acartürk, 2013). Fuarlar, katılımcı işletmelerin pazardaki paylarını arttırmak ve sektörlerinde öne çıkabilmek için ürünlerini ve hizmetlerini tanıtım yapabilmeleri açısından önemlidir (Torun vd., 2012).

Fuarların katılımcılar açısından avantajları bulunmakla birlikte, fuarın yapıldığı destinasyonlar açısından da önemlidir. Fuarlar, katılımcıların bilgi toplaması açısından da önemlidir. Böylece işletmeler, mevcut ve potansiyel alıcı ve araçlara, diğer taraftan ise pazara ve rakip firmalara yönelik bilgi toplayabilmektedir (Çakıcı, 2017: 181). Fuar katılımcıları, yerel ekonomik genişlemenin kaynaklarından birisi olarak görülmektedir. Katılımcılar ve ziyaretçiler, fuar zamanında fuar ortamında çeşitli harcamalar yapacak, konaklama, gıda vb. ihtiyaçlarını karşılayacak, böylece yapacakları harcamalar sayesinde yerel işletmelere de katkı sağlayacaklardır (Sülün, 2004: 54). Fuarlar, aynı sektörde çalışan insanları da bir araya getirmekte, fuar ortamında bu kişiler sektördeki gelişmeler, değişen rekabet şartları ve uluslararası gelişmeler hakkında görüş alışverişinde bulunma imkânı elde ederler. Sektördeki profesyonellerin iletişimi açısından, ihtisas fuarları ve sergilerin en önemli fonksiyonu olarak ortaya çıkar. İşletmelerin iletişim araçları, Fuarlar, reklam, satış promosyonu, kişisel satış, tanıtım ve halkla ilişkiler gibi tutundurma karmasının aynı ortam ve zamanda ve daha az bir maliyet oluşturması açısından katılımcılara önemli avantajlar sağlar (Torun vd.,2012). Profesyonel veya kişisel ilgileri dışında fuar ziyaretçilerinin fuarlara katılım amacı, öncelikle ürün ve promosyon fırsatları bulabilmek olduğu bilinmektedir (Wong vd., 2014: 327).

TOBB’un yurtiçinde fuar düzenlemeye yönelik usul ve esaslar yönetmeliğinin 5. Maddesine göre fuarlar genel fuar, ihtisas fuarı, uluslararası nitelikteki genel fuarlar şeklinde ayrılabilir. Genel fuar; belirli bir sektörü veya ürün

grubunu esas almadan, çeşitli mal ve hizmetlerin birlikte sergilendiği ve bunların ticari tanıtımının yapıldığı, içinde sosyal ve kültürel etkinliklerin de bulunabileceği, en az elli katılımcının yer aldığı, süresi on beş günü geçmeyen etkinliklerdir. İhtisas fuarı ise; belirli bir ürün veya hizmet grubu ya da sektörle doğrudan ilgili ve sektöre yönelik mal ve hizmet üreten katılımcıların, teknolojik ve uygulamalı bilgi alışverişinin artırılması ve ticari iş birliğine yönelik bilgi değişimi ortamının yaratılması ile ihtiyaç duyulan ürün siparişlerinin verilmesini amaçlayan, en az yirmi katılımcının yer aldığı, süresi on günü geçmeyen etkinliklerdir. Uluslararası nitelikteki genel fuarlarda ise, Dış Ticaret ve Gümrük Mevzuatı ile ilgili diğer mevzuata aykırı olmaması ve fuarın gerçekleştirileceği yerdeki ticari hayatın doğal akışını olumsuz yönde etkilemeyeceğine dair oda görüşünün bulunması kayıt ve şartıyla sergilenen ürün ve hizmetlerin ticari tanıtımına yönelik katılımcıların tümü fuar süresince perakende satış yapabilir (TOBB,2021a). Fuarların türlerini ve niteliklerini ele alırken; onları oluşturan sosyal yapılardan bahsetmeden geçemeyiz. Bunlar, düzenleyici ve düzenleyiciler, katılımcılar, ziyaretçiler ve taleplerdir. İşte bu çerçevede dâhilinde fuarlar çeşitlenmektedir. Zira fuarların buldukları yer ve hitap ettikleri kitleler, sektörle yapıları, içerik ve kapsamı belirleyicidir (Ayman, 2013: 182-187). Ayrıca fuar türleri, genel ticaret fuarları, ihtisas fuarları (sektörel fuarlar), tek ülke fuarları (solo fuarlar), uluslararası fuarlar, sanal fuarlar, Dünya Fuarı EXPO, Yüzen Fuarlar olarak da sınıflandırılabilir (Sarıçay, 2010: 9-16).

Sanal fuar tanımı, katılımcı firmaların internet ortamında bedelini ödemesi koşuluyla hizmet ve ürünlerini tanıtılabildikleri fuarlar olarak tanımlanmaktadır. Teknolojik gelişmelerle birlikte, sanal fuarcılık da gelişmekte katılımcı firmalar, ilk zamanlarında yalnızca iletişim odaklı gelişen sanal fuarcılıktan zaman içerisinde web siteleri aracılığıyla daha farklı içerikler paylaşabilme imkânı bulmaktadırlar. Ayrıca, fuarcılık anlayışının internet ortamına aktarılması ulusal sınırları da ortadan kaldırarak uluslararası bağlantılar kurma imkânı sağlamıştır (Sarıçay, 2010: 13). Sanal fuarlara ilgi zaman içerisinde artmıştır. Katılımcı firmaların amaçlarıyla sanal fuarcılığın sağladığı avantajların örtüşmesi bu ilgi artışının sebeplerinden biridir. Geleneksel fuarlarda, katılımcı işletmeler, genelde sınırlı sayıdaki tedarikçi, aracı ve müşteriye ulaşabilirken sanal fuarlar aracılığıyla sektörlerinin tamamına kolay ulaşabilir hale gelmişlerdir. Sanal etkinliklerin katılımcılara en önemli faydası geleneksel fuarcılıktaki zaman sınırının ve mekân olan ulaşım ve mesafe dezavantajlarının elektronik ortamda ortadan kaldırılabilmesidir. Böylece farklı coğrafyalardaki katılımcı ve ziyaretçiler aynı ortamda buluşup karşılıklı etkileşime geçebilme imkânına kavuşmaktadırlar. Geleneksel fuarcılığın önemli maliyet ve dezavantajlarından birisi olan ürün ve stantların taşıma, gümrükleme, resmî belgeler ve yazışmalar ve sigortalamaya gibi birçok masraf ve gecikmelere sebep olacak durumların ortadan kaldırılabilmesidir (Geigenmüller, 2010). Sanal fuarlarda katılımcılar, geleneksel fuarların ötesinde, sadece bilgisayar ve internet ortamı kullanarak tüm ürün ve hizmetlerini sergileyebilmektedir. Ayrıca, zaman kısıtı olmadan günün her vakti ve yılın her sezonu fuarcılık yapılabilmektedir. Maliyetin düşük olması, ziyaretçilerden fuar giriş ücreti talep edilmesine gerek bırakmamakta ve ziyaretçiler açısından fuara ulaşım sorunu gibi bir durum da yaşanmamaktadır. Ziyaretçi sayısının fazla olması ancak teknik bazı sorunlara sebep olabilirken, fuarı daha cazip hale getirebilmektedir. Fuarlar, ürünleri sektörlere göre sınıflandırmakta, görsel ve işitsel animasyon ve videolarla destekleyebilmektedir. Sanal fuarların avantajı olarak, yeni bir ürünü üretici firmalar dış pazarlara sunmadan dijital ortamda müşterilerle buluşturabilir iyi bir geri besleme sağlayarak onların tepkilerini önceden alabilirler. Sanal fuarların ziyaretçiler açısından sınırsız tercih ve seçim yapabilme, yeni ürünleri hızlıca yakından görebilme, katılımcı işletmelerle hızlı iletişime geçebilmeleri, piyasa araştırmasını kolaylaştırma ve uygun fiyatlı ürün satın alabilme imkânı sağlaması sebebiyle önemli avantajlar sağlamaktadır (Çavuşoğlu ve Varlı, 2006).

Sanal fuarlar, iş ve istihdam amaçlı sektörel fuarlarda çok verimli olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu açıdan sanal fuarlar öne çıkmaktadır. Potansiyel olarak sanal fuarların, özellikle teknolojik olarak yönlendirilen sektörlerde, küçük ve orta ölçekli işletmeler arasında işe alım ve sergiler için yeni standart haline gelmesine yol açabilir. Sanal kariyer fuarlarının en iyi şekilde geleneksel kariyer fuarlarının yerine geçmeyecek bir tamamlayıcı olarak görülebileceği anlamına gelir. Geleneksel fuarlarda, işe alım görevlileri ve katılımcılar bire bir görüşme yapma eğilimindedir. Sanal fuarlara katılmak, aynı anda birden fazla taraf için (sadece katılımcı için değil) önemli öğrenme kazanımları sağlar. Örneğin, işe alım uzmanları, geleneksel ortamlarda genellikle konuşmanın bir parçası olmayabilecek farklı taraflar da dâhil olmak üzere, çevrimiçi olarak birden fazla paydaş, rakip ve işbirliği ile etkileşime girebilir. Bu alanda sanal fuarcılığın Avrupa'da artan etkisi görülmektedir (Vik vd. 2018). Dijitalleşme, pazarlama ve iletişimden küresel toplulukların yönetimine kadar tüm iş sürecini etkileyen fuar endüstrisinde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu dinamikler altında fiziksel ve dijital boyutları harmanlayan hibrit ticaret fuarları daha yaygın hale gelmesi beklenmektedir. Zaman içerisinde ise yüz yüze iletişim çalışmalarının sanal teknolojiler ile daha fazla entegre olması fuarcılığı sanal ortama taşıma potansiyeline sahiptir. Sanal ortam, maliyetlerin düşmesine, çeşitli kolaylıklar sunmasına ve daha geniş bir pazar kapsamına yol açacaktır. Fuarcılık endüstrisindeki başlıca paydaşların fuar düzenleyicileri, katılımcılar ve ziyaretçilerden oluştuğu gerçeğiyle birlikte, fuarcılık endüstrisinde paydaşlar, zorluklarla yüzleşmek ve performanslarını/katılımlarını en üst düzeye çıkarmak için sanal fuarcılık gibi yeni uygulamaları benimsemeleri beklenebilir. Fuar düzenleyicileri, sanal fuarcılık açısından, katılımcıların fiziksel ve dijital deneyimleri ve beklentilerini iyi değerlendirmelidir. Bir rekabet avantajı geliştirmek için düzenleyiciler, teknolojiyi genel stratejiyle bütünleştirmeli ve örneğin seminerler ve diğer toplantı fırsatları aracılığıyla katılımcıları ve ziyaretçileri ticaret fuarı bağlamında dijitalleşmenin faydaları konusunda eğitmelidir. Burada fuar katılımcılarının iyi anlaşılması ve onların beklentilerini karşılanması önemlidir. Bu açıdan fuarlarda, sanal gerçekliğin kullanılması ve

eşzamanlı faaliyetler yapması sanal fuarcılığa katkı sağlayabilmektedir. Sanal gerçeklik, dijital deneyimler oluşturmak ve ziyaretçi yetkilendirmesini aşlamak için uygun bir yoldur. Fiziksel ve dijital platformların harmanlanmış versiyonu, ziyaretçileri aktif ve üretken aktörlere dönüştürerek alıcı-satıcı etkileşimi ve birlikte yaratma süreçlerine daha fazla kalite katıyor. Sanal platformlar, müşteri etkileşimini sürdürür ve resmi olmayan bağlantı seçenekleriyle bir eğlence ve hikaye anlatımı karışımı sağlar (Sarmento ve Simões, 2019). Sanal Fuarlar, günümüz şartlarında daha çok tamamlayıcı bir etkinlik olarak görülmekte ve bir fuara fiziki olarak katılması mümkün olmayan potansiyel katılımcıların, o fuara sanal ortamdan da olsa katılabilmesini sağlayan ve böylece fuarların da etkisini genişletme potansiyeli mevcuttur. Burada unutulmaması gereken bir diğer nokta ise, bu tür etkinliklerin katılımcı başına maliyeti düşürme potansiyeline sahip olduğudur (Sharda vd.2012). Günümüz şartlarında hala, sanal ve hibrit etkinlikler, yüz yüze etkinliklerle karşılaştırılmaz, ancak gelişen teknolojilerle birlikte benzer etkiler ortaya çıkabilmektedir. Burada yüz yüze bir faaliyet yapıyor olmanın katılımı ve ziyaretçi arasındaki etkileşimi arttıracığı anlamına da gelmemektedir. Bu tür etkinliklerde karşılıklı katılımın artırılması önemlidir. Dijital teknolojilerin bu karşılıklı etkileşimi artırma potansiyeli ise gelecekte daha yoğun kullanılacakları beklentisini arttırmaktadır. (Khaleque ve Krasteva, 2021).

3. YÖNTEM

Nitel bir çalışma olan bu araştırmanın deseni durum çalışmasıdır. Bu çalışmada belirlenen araştırma soruları çerçevesinde,

- Fuarlılık sektöründeki organizatör firmaların yaptığı etkinlik ve organizasyonları fiziksel ortamdan dijital ortama aktarmaya yönelik eğilimleri,
- Sanal fuar (SF) düzenlemeye yönelik tehdit ve fırsat algıları,
- Organizatörlere göre sanal fuarcılığın gelişimindeki avantajlar ve engeller,
- Dijitalleşme ve pandeminin sanal fuarcılık üzerindeki etkisi,
- Sanal fuarcılığa daha yakın olan veya olmayan sektörler hakkındaki düşünceleri araştırılmıştır.

3.1. Katılımcılar

Araştırma kapsamında derinlemesine görüşme yapılan fuar organizatörleri 3 yıl ile 20 yıl arasında sektör tecrübesine sahiptir. Katılımcıların çok farklı sektörlerde hizmet verdikleri görülmüştür. Bu bağlamda araştırmanın geniş bir uygulama alanını kapsadığını söyleyebiliriz. Katılımcıların hizmet verdiği sektörler şöyle sıralanmaktadır;

- Gıda, ayakkabı, kozmetik, turizm
- Tarım makineleri
- Evlilik
- Makine, cami ürünleri, turizm
- Savunma sanayi, uzay ve sivil havacılık
- Gıda, içecek, yapı malzemeleri
- Yurt dışı eğitimi
- Demir çelik
- Evcil hayvan, asansör, mobilya
- Kitap
- İlaç, biyoteknoloji
- Tekstil, deri, aksesuar, içi giyim
- Ulaşım

3.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

Nitel çalışmalarda en sık kullanılan yöntemlerden olan görüşme yöntemi bu çalışmada da kullanılmıştır. Katılımcılar Türkiye'nin farklı illerinde buldukları için görüşme yöntemleri içerisinde telefonla görüşme yöntemi tercih edilmiştir. Görüşme yöntemi katılımcıların bakış açılarını, deneyimlerini, duygu ve düşüncelerini ortaya koymak amacıyla kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s:40).

Araştırma kapsamında Türkiye Odalar ve Borsalar Birliğine kayıtlı fuarcılık sektöründe faaliyet gösteren 254 firma olduğu tespit edilmiştir. Web adresleri güncel olmayan firmaların sanal organizasyon düzenleme ihtimalinin düşük olacağı varsayılarak araştırma kapsamından çıkarılmıştır. Ayrıca, bu firmalar arasında destek faaliyetleri yaptıkları için fuar organizatörü sayılmayacak firmalar da (mekân kiralayan, danışmanlık yapan, operasyonel destek veren vb.) elenmiş, sonuçta araştırmaya dahil edilebilecek 110 fuar organizatörü firma tespit edilmiştir.

110 firma tek tek aranmış ancak güncel olmayan telefon numaraları, aramaya cevap vermeme, ilgili kişiye ulaşamama gibi nedenlerle bu firmaların tamamı ile görüşme gerçekleştirilememiştir. Telefon aramaları sonucunda ulaşılan 43 firmaya öncelikle üç kısa soru yöneltilmiştir.

- Sanal fuarcılıktan haberdar mısınız?
- Sanal fuar düzenlediniz mi?
- Sanal fuar düzenlemeyi düşünüyor musunuz?

Daha sonra sanal fuarcılıkla ilgili detaylı bilgisi olan ve vakti müsait olan 26 firma ile derinlemesine görüşmeler yapılarak aşağıdaki sorular yöneltilmiştir;

- Kaç senedir fuar sektöründesiniz?
- Hangi sektörlerde fuar düzenliyorsunuz?
- Sanal fuarlardan haberdar mısınız?
- Hizmet verdiğiniz sektörlerde sanal fuar düzenlendiğine şahit oldunuz mu?
- Sanal fuarların potansiyeli olduğunu düşünüyor musunuz? (kısa/uzun vade)
- Sanal fuarcılığın gelişmesinde en büyük eksiklik nedir?
- Sanal fuarların fiziki fuarlara karşı bir tehdit olarak görüyor musunuz?
- Sanal fuar düzenlemeyi düşünüyor musunuz? Neden?
- Sizce ziyaretçilerin profili (eğitim, yaş) sanal fuar için uygun mu?
- Dijitalleşmenin sanal fuarın potansiyelini artırdığını/artıracağını düşünüyor musunuz?
- Pandeminin sanal fuarcılığın potansiyelini artırdığını düşünüyor musunuz?
- Bir fuar organizatörü olarak sanal fuar düzenlemeyi düşünseniz hangi sektörlerin daha uygun olduğunu düşünürsünüz?

Araştırma esnasında veri kaybına sebebiyet vermemek için görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Daha sonra kayda alınan bu görüşmeler kâğıda dökülmüştür. Elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle yorumlanmıştır.

4. BULGULAR

Telefon aramaları sonrasında ulaşılan 43 fuar organizatörü firmasının her birine üç soru yöneltilmiştir. İlk olarak "Sanal fuarcılıktan haberdar mısınız?" sorusu yöneltilmiştir. Cevaplar neticesinde fuar organizatörlerinin tamamının sanal fuarlardan haberdar olduğu tespit edilmiştir. İkinci olarak "Sanal fuar düzenlediniz mi?" şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Firmaların yalnızca 8'inin daha önce sanal fuar düzenlediği tespit edilmiştir. son olarak "Sanal fuar düzenlemeyi düşünüyor musunuz?" şeklinde bir soru yöneltilmiştir. 14 firmanın sanal fuar düzenlemeye sıcak baktığı tespit edilmiştir.

Derinlemesine görüşme yapılan 26 firmaya yönlendirilen araştırma sorularına karşı verilen cevaplar ana başlıklar halinde aşağıda derlenmiştir.

SF'lara Karşı Tutum

Yüz yüze görüşme yapılan katılımcıların tamamının SF'lardan haberdar olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca 26 firmanın 5'inin SF düzenlediği tespit edilmiştir.

Katılımcılara SF düzenleme niyetleri sorulmuştur. 12 katılımcının düzenleme niyetinde olmadığı, bir tanesinin hazırlık aşaması sonrası vazgeçtiği, bir tanesi katılımcı sayısına göre düşünebileceğini, 9 tanesinin ise SF düzenlemeyi düşündükleri tespit edilmiştir.

SF'ların Potansiyeli

Derinlemesine görüşmelerde katılımcılara “Sanal fuarların potansiyeli olduğunu düşünüyor musunuz?” şeklinde soru yöneltilmiştir. 15 katılımcı SF potansiyelinin düşük olduğunu düşünmektedir. Konuyla ilgili bazı katılımcıların görüşleri şöyledir;

“Sanal fuarın fuar olduğunu düşünmüyorum, e-ticaretin makyajlı hali. Evde konforlu maç izlemek varken neden maça gider insan?”

“Zaten internet bir sanal fuar gibi, fuarın sanalı olmaz. İletişim kanalları ile, sosyal medya hesapları ile zaten iletişime geçiyorsunuz. Bu sanal fuar değil sanal pazarlama olur”

“Sanal fuar potansiyeli yok. İnsanlar fuara gezmek için de geliyor. Ayrıca üreticiler ürünleri hakkında geri bildirim alıyor. Sanal fuarda bu yok”

“Hizmet verdiğimiz tekstil sektöründe potansiyeli yok. İnsanlar ürünlere dokunmak, denemek, gözle görmek istiyor.”

8 katılımcı SF potansiyelinin yüksek olduğunu düşünmekte, hibrit fuarcılığa vurgu yapmaktadır. Konuyla ilgili bazı katılımcıların görüşleri şöyledir;

“Gelecek hibrit fuarcılıkta. Fiziki fuar bitiminde sanal fuar başlar ve ulaşamayan kişilere ulaşılır”

“Pandemi sanal fuarın potansiyelini artırdı. İnsanlar kitap fuarına hem ucuza ürün almak hem de yazarlarla görüşmek için geliyor. Sanal fuar iki imkânı da tanıyor.”

SF Önündeki Engeller

Derinlemesine görüşmelerde katılımcılara “Sanal fuarcılığın gelişmesinde en büyük eksiklik nedir?” şeklinde soru yöneltilmiştir. Verilen cevaplar dört kategoriye ayrılarak yorumlanmıştır.

Tema-1: Fiziki görüşme ve ürünlere dokunma eksikliği

Katılımcılar ürünlere dokunamamanın, test edememenin sanal fuar düzenlemenin önündeki en büyük engel olarak görmektedir. Türk insanının ürünlere dokunması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca insanlar sanal fuarlarda yüz yüze görüşme imkanına sahip olmadığı için güven sorununun aşılamadığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla insanlar fuarlara ürünleri yakından test etmek ve satıcılarla yakın temas kurmak için gelmektedir. Sanal fuarcılığın bu yönüyle eksik kaldığı vurgulanmıştır. Bazı katılımcıların konuyla ilgili verdikleri bazı cevaplar şöyledir;

“İnsanlar dokunmak istiyor. Makine üreticilerinin çoğu eski usta, eğitimsiz. Onlar ürünlerin nasıl çalıştığını gözleriyle görmek, denemek isterler.”

“Fuarcılığın doğasına aykırı. Ziyaretçi görmek, dokunmak ister. Fiziksel fuarla güven tesis ediliyor. Sanal fuarlar bu açıdan yetersiz.”

“Sanal fuarlar fiziken görme, birebir iletişim kurma imkânı sağlamıyor. Bol vaatler verilebilir, gerçekliğini kontrol etmek zor. Müşteri görünümü ile rakiplerden bilgi almaya imkân sağlıyor. Bu nedenle rahat iletişim kurmak zorlaşıyor. Bilgi saklama eğilimi ortaya çıkıyor.”

“Fuar demek birebir ilişki demek. Sanal fuarın yaptığını Alibaba gibi uygulamalar zaten yapıyor, bu açıdan sanal fuara ihtiyaç bence yok.”

“İletişim eksikliği en büyük engel. İletişim hataları fiziki ortamda daha kolay telafi edilebiliyor. Stant ortamında ziyaretçi daha fazla vakit geçirmesi sağlıyor. Fiziki fuarda ürün kendi kendini satıyor, daha az emek gerekiyor.”

“Fiziken bulunmak istiyor katılımcı. Ayrıca altyapı eksik. Çiftçiler sosyalleşme imkânı olarak fiziki fuarları görüyorlar. Diğer ziyaretçilerle de görüşme imkânı sağlıyor fiziki fuarlar.”

Tema-2: Altyapı eksikliği

Katılımcılar SF düzenlemenin önündeki en büyük engellerden biri olarak altyapı eksikliğini görmektedir. Bazı katılımcıların soruyla ilgili verdikleri cevaplar şöyledir;

“Bilişim altyapı eksikliği bulunmakta. Katılımcıların ve ziyaretçilerin sanal fuarlara ilgisi düşük”

“En büyük engel yazılım altyapısı eksikliği ve yasal boşluk. Diğer taraftan fiziki fuarda konuşmalar kayıt dışı ancak sanal fuarda her konuşma kayıt altında, bu nedenle katılımcılar riskli gördüğü için her şeyi sanal ortamda konuşamıyor”

“Gençlerin haricinde yaşlılar dijital çağa ayak uyduramıyor. Bu nedenle katılımcı sınırlanıyor”

“Yasal dayanak yok, bu nedenle merdiven altı herkes kendi çapında sanal fuar düzenliyor”

“Örnek alınacak sanal fuar yok. Bu nedenle eksikler kendi deneyimlerimiz sonucunda gideriliyor ve ancak böyle geliştirebiliyoruz”

Tema-3: Emeğin karşılığının alınamaması

Katılımcılar SF düzenlemek için sanıldığı kadar aksine büyük emek ve para harcadığını ancak firmaların bu emeği görmedikleri için fazla para ödemeye razı olmadıklarını, bu durumda karlılığı oldukça düşürdüğünü ifade etmişlerdir. Dolayısıyla firmaların karlılığı düşük olan bir fuarı düzenleme eğilimleri de düşük olmaktadır. Bazı katılımcıların soruyla ilgili verdikleri cevaplar şöyledir;

“Fiziki fuarlar kadar sanal için de emek ve para harcıyor (broşür, video, site hazırlama vs.) Ancak Katılımcıların fiziki bir şey görmedikleri için fazla para değil daha azını dahi ödemek istemiyorlar. Karlılığı düşük fiziki fuarcılığa göre. Bu nedenle organizatörler sanala mesafeli.”

“Büyük yazılım altyapısına ihtiyaç var. Her bir katılımcı için ayrı stant tasarlamak gerekiyor. Sanal fuar organizatörlere fazla para kazanma imkânı da vermiyor.”

Tema-4: Turizm etkisi

Katılımcılar fiziki fuarların bir tür turizm faaliyeti olduklarını ifade etmişlerdir. Fuar katılımcılarının bir yönüyle turistik ziyaret maksadıyla fuarlara katıldıkları da bir gerçektir. Sanal fuarlar bu imkânı sağlamadığı için sıcak bakılmamaktadır. Bazı katılımcıların soruyla ilgili verdikleri cevaplar şöyledir;

“Fiziki fuarlar aynı zamanda turizm hizmeti de veriyor. İnsanlar, ülkeler bir yerde turizm hizmeti olarak ta görüyor fiziki fuarları. Sanal fuar bu imkânı vermiyor”

SF Fiziki Fuarlar İçin Tehdit mi?

15 katılımcı SF'ların fiziki fuarlar için tehdit oluşturamayacağını düşünmektedir. Bazı katılımcıların soruyla ilgili verdikleri cevaplar şöyledir;

“Tehdit olmaz. AVM'lere gidiş gibi fuarlara da insanlar sosyalleşme için gidiyor”

“Tehdit değil, nasıl uzaktan eğitim yüz yüze eğitim kadar verimli değilse, sanal fuar da fiziki fuarlar kadar verimli değil.”

6 katılımcı fiziki fuarları tamamlayacağını, geleceğin hibrit fuarcılıkta olduğu görüşündedir.

2 katılımcı teknolojik gelişmelerle birlikte fiziki fuarcılık için, özellikle hizmet sektörü için tehdit olabileceği görüşündedir.

Profil SF İçin Uygun mu?

Araştırmaya katılan katılımcıların çoğunluğu ziyaretçi ve katılımcı profilinin sanal fuarlar için uygun olduğu görüşündedir.

“Herkesin elinde internet var ve kullanıyor”

Ancak bazı katılımcılar eğitim seviyesinin yetersiz olduğu görüşünde;

“Yetersiz, üreticiler eğitimsiz”

“Uygun değil. İlk okul mezunu ancak fabrika sahibi. Bu insan bizzat firmalarla fuar alanında görüşme yapabilir.”

Dijitalleşmenin SF Etkisi

Katılımcıların çoğu (18 kişi) dijitalleşmenin SF potansiyelini artırdığı görüşündedir. Özellikle Z kuşağının iş hayatına atılımı ile birlikte bu etkinin daha da artacağı ifade edilmektedir. Bazı katılımcıların soruyla ilgili verdikleri cevaplar şöyledir;

“Rahatlığı deneyimledi insanlar, uzun dönemde sanal fuarlar artabilir.”

“Yeni nesil dijitalle uyumlu bu nedenle olumlu etkisi olacak”

“10-20 yıl sonra dijitalleşme ile birlikte, dijital doğan ve büyüyen gençlerle birlikte sanal fuarın potansiyeli olabilir”

“Üç boyutlu teknolojilerin artması ile mümkün”

Ancak bazı katılımcılar dijitalleşmenin sanal fuarcılığa katkısının olmayacağı görüşündedir. Bazı katılımcıların soruyla ilgili verdikleri cevaplar şöyledir;

“Dijital ortamlarda arkada iz bırakılıyor, insanlar iz bırakmak istemiyor o nedenle sanal fuarı riskli görüyor.”

“Dijitalle insanlar sanala kaydı ancak LinkedIn gibi uygulamalar ile sanal olarak toplantı zaten yapılıyor. Sanal fuara gerek yok.”

Pandeminin SF Etkisi

9 katılımcı Pandemi ile birlikte SF’ye ilginin arttığını ancak normalleşme ile birlikte ilginin azalacağı görüşündedir. Bazı katılımcıların soruyla ilgili verdikleri cevaplar şöyledir;

“Pandemi nedeniyle çaresizlikten insanlar sanal fuara yöneldi, normale dönünce ilgi azalır.”

“Denendi, başarılı olamadı. Potansiyelinin zirvesinde şu an.”

9 katılımcı ise pandeminin SF’yi olumlu etkilediği görüşündedir. Bazı katılımcıların soruyla ilgili verdikleri cevaplar şöyledir;

“Zaten sanal fuarlar düzenleniyordu, pandemi 10 yıl geriye çekti, hızlandırdı”

“Etkiledi, artık gıda alışverişi bile online yapılıyor”

“Pandemi katılımcıları ve ziyaretçileri alternatif arayışına itti. Sanal fuarlarda bu boşluğu doldurdu”

SF İçin Uygun Sektörler

Katılımcıların sanal fuarlar için uygun olabilecek sektörlerle ilgili önerileri şu yöndedir;

En çok oyun ve bilişim sektörü

Eğitim, kitap, kartasiye

Turizm

Emlak, yapı

Sağlık, medikal

5. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada belirlenen araştırma soruları çerçevesinde, fuarcılık sektöründeki organizatör firmaların yaptığı etkinlik ve organizasyonları fiziksel ortamdan dijital ortama aktarmaya yönelik yatkınlıkları ve hazırlıkları, sanal fuar düzenlemeye yönelik tehdit ve fırsat algıları, organizatörlere göre sanal fuarcılığın gelişimindeki avantajlar ve engeller, sanal fuarcılığa daha yatkın olan veya olmayan sektörler hakkındaki düşünceleri araştırılmıştır.

Öncelikle katılımcıların tamamının sanal fuar hakkında bilgi sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Beklentinin aksine derinlemesine görüşme yapılan katılımcıların neredeyse yarısının (26 katılımcının 10’u) sanal fuar düzenleyebileceğini beyan etmiştir. Bu durum sanal fuarların potansiyelinin olduğunu göstermektedir. Ancak burada araştırma ön yargısından söz edilebilir. Sanal fuarlara sıcak bakmayan firmaların çoğunun görüşmeye katılmayı daha başından reddetmiş olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Katılımcıların çoğu sanal fuar potansiyelini düşük görmekte ancak 8’i potansiyelini yüksek görmekte ve bunların çoğu da hibrid fuarcılığı (fiziki fuarı destekleyen sanal fuar) öngörmektedir.

Sanal fuar önündeki en büyük engel olarak altyapı (internet, yazılım) ve yasal dayanak eksikliği görülmekte. Bununla birlikte fiziki görüşme ve ürünlere dokunma imkanı vermemesi büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Firmaların fuarlara katılmalarındaki en büyük motivasyonlardan birisinin turistik seyahat olduğu ifade edilmiştir. Sanal fuarlar her ne kadar düşük maliyetlerle, oturduğumuz yerden fuarlara katılma imkanı verse de insanların sosyalleşmesinin, turistik seyahat yapmasının önünde bir engel olarak görülmektedir. Alan yazında fiziki fuarların yerel ekonominin gelişmesine de katkı sunduğu ifade edilmektedir. Katılımcılar ve ziyaretçiler, fuar zamanında fuar ortamında çeşitli harcamalar yapacak, konaklama, gıda vb. ihtiyaçlarını karşılayacak, böylece yapacakları harcamalar sayesinde yerel işletmelere de katkı sağlayacaklardır (Sülün, 2004: 54).

Son olarak sanal fuar düzenleyenler emeklerinin karşılığını alamamaktan, düzenlemeyenler de maddi olarak beklentiyi karşılamadığından yakınmaktadır. Diğer bir ifadeyle, sanal fuar organizatörleri yaptıkları masrafların azımsanmayacak düzeyde olduğunu, ancak bunun katılımcı firmalar tarafından fark edilmediğini, bu sebeple yüksek katılım ücreti ödemekten kaçındıklarını ifade etmektedirler. Alanyazında bu durumu desteklemektedir. Sanal fuarlar maliyet avantajı sağlasa da donanım, yazılım, koruma sistemleri gibi kalemler için büyük yatırım gerekmektedir (Anderson, 2006). Ayrıca Vik vd. (2018), sanal fuarlar daha az kaynak gerektirmesine rağmen maliyetlerin farklı bir yapıya dönüştüğünü ifade etmektedirler. Daha önceden sanal fuar düzenlememenin getirdiği deneyim eksikliği ve bu tür fuarlara önceden maruz kalmamak, tüm katılımcıların daha fazla öğrenme eğrisiyle karşı karşıya kalması anlamına gelmektedir. Bu nedenle sanal fuarlara hazırlanmanın geleneksel fuarlara göre daha kolay olmadığı öne sürülmektedir (Vik vd., 2018). Öte yandan katılımcı firmalar da sanal fuarlardan beklentilerinin (ziyaretçi sayısı ve kalitesi) karşılanmadığını düşünmektedirler.

Araştırmada dikkat çeken bir diğer nokta da sanal fuarlarda katılımcı ile ziyaretçi arasında güven tesisinin zor olduğu yönündedir. Gottlieb ve Bianchi (2017), benzer bir noktaya değinmiştir. Sanal fuarlara katılan ziyaretçilerin yanlış bilgi vermesi veya kasıtlı olarak takma isim kullanması nedeniyle fuarların etkinliğinin ölçülmesinin zorlaştığı ve gerçek dünyadaki güvenilirliklerini tam olarak sanal ortama yansıtamadıkları ifade edilmektedir (Gottlieb ve Bianchi, 2017).

Katılımcıların çoğunluğu sanal fuarların fiziki fuarlar için tehdit olamayacağı görüşündedir. Çünkü insanların birebir iletişim kurmak, ürünlere dokunmak istediğini ancak sanal fuarların bunu karşılamadığı görüşündedir. Sanal fuarlara olumlu bakanlar ise fiziki fuarlar için bir tehditten ziyade fiziki fuarları tamamlayıcı nitelikte olacağı görüşündedir.

Katılımcılar genç nüfus iş hayatına atıldıkça sanal fuarların potansiyelinin artacağı görüşünde. Genç kuşağın internete, sanal gerçekliğe daha yatkın olduklarından sanal fuarlara karşı ön yargılarının olmayacağı için potansiyelini artıracığını söyleyebiliriz.

Dijitalleşmenin sanal fuarlara etkisine gelince, çoğunluk dijitalleşmenin sanal fuarların hayatımıza girmesini hızlandırdığı görüşündedir. Ancak Alibaba, LinkedIn gibi platformlar sayesinde zaten iş görüşmelerinin yapıldığı, bu nedenle sanal fuarlara çok fazla ihtiyacın olmadığı görüşünde bulunmaktadır. Pandeminin de aynı şekilde sanal fuarların daha fazla gündeme gelmesine neden olduğu ancak bu fırsatın yeterince değerlendirilemediği ve başarısız olduğu fikri hakimdir.

Son olarak sanal fuarlar için uygun sektörler bilişim, oyun, eğitim, kitap, kırtasiye, turizm, emlak, makine şeklinde düşünülmektedir. Ancak sektör içinde olanlar örneğin turizm fuarında uzman olan bir katılımcı ise sanal fuarların turizm için uygun olmadığı, kontrat yapacak kişilerin otel imkanlarını yerinde görmek istediğini ifade etmiştir. Benzer şekilde makine alanında uzman fuar katılımcısı ziyaretçilerin makinelerin çalışma şeklini yakından görmek istediğini, ayrıca makinecilerin usta geçmişi olduğu ve bu nedenle yüz yüze fuarı tercih edecekleri görüşünde. Dolayısıyla sanal fuarlar için önerilen sektörler bilgi eksikliğinden kaynaklanıyor olabilir.

KAYNAKÇA

- ACARTÜRK, K. (2013). Fuar Organizasyonlarının Katılımcı Firmaların Finansal Performanslarına Etkileri. *İşletme Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Marmara Üniversitesi, İstanbul*, 2-10.
- AKSU, E. (2016). *Küresel bir iletişim platformu olarak fuar iç mekanları ve uluslararası fuarlar üzerinden bir irdeleme* (Doctoral dissertation, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- ANDERSON, H. (2006), Creating a parallel universe for trade shows, *Trade Show Executive*, October, pp. 16-17.
- AYMANKUY, Y.(2013)., Kongre Turizmi ve Fuar Organizasyonları, Detay Yayınevi, 4. Baskı, Ankara.
- BADAK, S., & ÖZDAŞLI, K. (2019). Sistem Yaklaşımı Açısından Türkiye'de Uluslararası Fuarlığın Gelişimine Yönelik Bir Model Önerisi. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 24(4).
- BAŞ, A. (2014). *Uluslararası fuarların katılımcı işletmelere etkileri: Marmomacc Taş Tasarımı ve Teknolojisi Fuarı katılımcı işletmeleri üzerine bir araştırma* (Master's thesis, Anadolu Üniversitesi).
- BERNE, C., & GARCÍA-UCEDA, M. E. (2008). Criteria involved in evaluation of trade shows to visit. *Industrial Marketing Management*, 37(5), 565-579.
- BREITER, D., & MILMAN, A. (2006). Attendees' needs and service priorities in a large convention center: Application of the importance–performance theory. *Tourism Management*, 27(6), 1364-1370.
-

- ÇAKICI, C., (2017). Toplantı Yönetimi, Kongre Konferans Seminer Ve Fuar Organizasyonları. *Ankara: Detay Yayıncılık*.
- ÇAVUŞOĞLU, M. (2004). Sanal organizasyonlar ve elektronik ticaret. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 317-334.
- DEMİRKAPI, K. (2017). *Bir pazarlama aracı olarak uluslararası turizm fuarları: konaklama işletmeleri için önemi* (Master's thesis, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- GEİGENMÜLLER, A. (2010). The role of virtual trade fairs in relationship value creation. *Journal of Business & Industrial Marketing*.
- GOTTLIEB, U., & BIANCHI, C. (2017). Virtual trade shows: Exhibitors' perspectives on virtual marketing capability requirements. *Electronic Commerce Research and Applications*, 21, 17-26.
- KAÇAR, E. (2013). *Fuar işletmeciliğinin turizm üzerine etkileri ve bir model önerisi* (Doctoral dissertation, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- KHALEQUE, N., & KRASTEVA, G. (2021). Experience Technology. How the Creative Industries Help Increase the Audience Engagement at Virtual and Hybrid Events. Aalborg Universitetsforlag. ExCITE-serien.
- KOYUNCU, E. (2001). Pazarlama Açısından Fuarlılık Sektörü ve Fuar Organizasyonu Konusunda Bir Uygulama. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir*.
- ÇAVUŞOĞLU, M. & VARLI, R., Küresel Zeytinyağı Pazarlamasında Yeni Bir Model, *Sanal Fuarlılık, Dünya Gıda Dergisi*, Sayı 4, Nisan 2006: s.80.
- SARIÇAY, Ş. (2010). *Küçük ve orta boy işletmelere (KOBİ) yönelik fuar teşvikleri ve fuarların Türkiye ekonomisine katkısı* (Doctoral dissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü).
- SARMENTO, M., & SİMÕES, C. (2019). Trade fairs as engagement platforms: the interplay between physical and virtual touch points. *European Journal of Marketing*.
- SHARDA, R., SİKOLIA, D., THOMAS, J., & SAMBASIVAN, R. (2012). A Design Science Approach to Virtual World Implementation of Trade Fairs. *Pacific Asia Journal of the Association for Information Systems*, 4(2), 4.
- SMITH, T. M., GOPALAKRISHNA, S., & SMITH, P. M. (2004). The complementary effect of trade shows on personal selling. *International Journal of research in Marketing*, 21(1), 61-76.
- SÜLÜN, U. (2004). İhracatta yeni pazarlama stratejisi olarak fuarlar ve İzmir uygulamaları. *İzmir Ticaret Odası, Yayın*, (38), 21.
- TOBB, 2021a, Yurt İçinde Fuar Düzenlenmesine Dair Usul ve Esaslar, <https://tobb.org.tr/FuarlarMudurlugu/Sayfalar/FuarlarMevzuat.php>. (Erişim Tarihi: 04/08/2021).
- TOBB, 2021b, 2021 Yılı Ana Fuar Takvimi İstatistikleri, <https://tobb.org.tr/FuarlarMudurlugu/Sayfalar/FuarlarMevzuat.php>. (Erişim Tarihi: 04/08/2021).
- TOBB, 2021c, Fuar Düzenleyicileri, <https://tobb.org.tr/FuarlarMudurlugu/Sayfalar/FuarlarMevzuat.php>. (Erişim Tarihi: 04/08/2021).
- TORUN, E., ÇELİK, A., & BOBAT, A. (2012). Pazarlamada fuarların rolü ve önemi (Yalova süs bitkileri ihtisas fuarı örneği). *KSÜ Doğa Bilimleri Dergisi*, 15(2), 11-21.
- VİK, Å. S., NØRBECH, B. C., & JESKE, D. (2018). Virtual career fairs: Perspectives from Norwegian recruiters and exhibitors. *Future Internet*, 10(2), 19.
- WONG, J. Y., Lİ, T. H., PENG, N., & CHEN, A. H. (2014). Conceptualizing trade show visitors' consumption behavior. *International journal of tourism research*, 16(4), 325-328.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Gençlerin Satın Alma Davranışlarında Marka Güveni ve Marka Bağlılığı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma

Şehriban AYGÜN*, Ahmet SARITAŞ**

1. GİRİŞ

Modern pazarlama anlayışında ürün odaklı yaklaşımlardan ziyade müşteri odaklı politikalar benimsenmektedir. Bu tür politikalarda tüketicinin ve tüketici ihtiyaçlarının ön plana çıkarıldığı bilinmektedir. Bu çerçevede işletmeler müşteri değeri oluşturarak uzun dönemli müşteri ilişkileri kurmayı hedeflerler. Günümüz işletmeleri için müşteri memnuniyetini sağlamak, bu sayede de müşteride markaya karşı bir bağlılık geliştirmek, öncelikli amaçlar arasında gelmektedir. Bu amaç ve hedefler doğrultusunda, pazarlama alanında marka değeri, marka bağlılığı, marka sadakati, marka güveni, marka imajı, marka aşkı, müşteri memnuniyeti, müşteri ilişkileri, tüketici davranışı, tüketici karar süreçleri, vb. konuların, gün geçtikçe daha da önemli hale geldiği düşünülmektedir.

Teknolojinin ve özelinde iletişim araçlarının gelişerek çeşitlenmesiyle birlikte, firmalar da tüketiciye daha hızlı, kolay ve güvenilir yollardan ulaşma imkanı bulmuşlardır. Ancak iletişim trafiğinin bu kadar kalabalık ve yoğun olduğu bir ortamda tüketiciler oldukça fazla miktarda bilgi akışı, reklam ve tanıtımlara maruz kaldıklarından, doğru müşteriye doğru zamanda doğru ürün tanıtımını ulaştırmak, işletmelerin pazarlama departmanları için eskisine göre daha da hayati hale gelmiştir. Bu yüzden mevcut müşteriyi elde tutmak, yeni müşteri bulmaktan daha az maliyetli ve daha kolay görülmektedir. Mevcut müşteriyi elde tutmanın yolunun, müşteride markaya karşı bir bağlılık oluşturmaktan, bunun ise müşterinin markaya güvenmesini sağlamaktan geçtiği söylenebilir.

Literatürde, marka bağlılığı ile marka güveni arasındaki ilişkiye ve marka güveninin marka bağlılığına olan etkilerine dair çok fazla çalışmayla karşılaşmıştır. Markalar için oldukça önemli olan bu kavramların arasındaki ilişkinin gençler üzerindeki yansımaları, bu çalışmanın konusu olmuştur. Öncelikle tüketici davranışı, marka güveni ve marka bağlılığı konularına kavramsal olarak değinilmiş, daha sonra istatistiksel analizler yapılarak bunların yorumlamaları ile araştırma sonuçlandırılmıştır. Son bölümde ise literatürdeki ilgili çalışmalarla karşılaştırmalar yapılarak yeni çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Araştırmanın hipotezler, analizler ve bulgular bölümlerine geçmeden önce tüketici davranışı, marka güveni ve marka bağlılığı değişkenlerine, genel bir çerçeve ile kavramsal olarak değinilmesi uygun görülmüştür.

2.1. Tüketici Davranışı

İhtiyaç ve isteklerin karşılanması için, ürün ve hizmetlerin seçimi, satın alınarak kullanımı süreçlerini içeren kişisel faaliyetler ile bu faaliyetleri gerçekleştirmeye yönelik karar süreçleri, tüketici davranışı olarak tanımlanmaktadır (Ak, 2009: 31; Akyüz, 2006: 8). Pazarlama yönetiminin çalışma alanına giren tüketici davranışları konusu; kişi, grup veya örgütlerin her türlü istek ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla fikir, ürün ve hizmetleri seçme, satın alma ve kullanma süreçlerinin ne şekilde ilerlediğini incelemektedir (Kotler, 1984: 171).

Tüketici davranışı literatürde; olgusal, mantıksal ve kuramsal olmak üzere üç temel modelle ele alınmıştır. Olgusal modelde tüketici; ihtiyaç duyma, satın alım öncesindeki etkinlikler, satın alma kararı, kullanma davranışı ve satın alım sonrasındaki duygular aşamalarını izlemektedir. Modellerde bu süreçler bütün olarak değerlendirilmekle birlikte, kimi tüketiciler bu aşamaların sırasını değiştirebilmektedirler. Mantıksal modelde tüketici, sorun çözücü ve tüm satın alım süreçlerinde karar verici mercii olarak ele alınmaktadır. Bu kararları alırken tüketicinin; sosyo-psikolojik etkenler, pazarlama bileşenleri ve kendisini güdüleyen diğer unsurların etkisinde kaldığı kabul edilmektedir. Kuramsal modelin ise diğer iki modelle kıyaslandığında daha detaylı bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. Burada soyut tüketici model alınarak gerçek tüketiciler üzerine uygulaması yapılmaktadır (Akyüz, 2006: 9-11).

Tüketici davranışının oluşmasında, iç ve dış olmak üzere bir takım değişkenler rol oynamaktadır. Tüketicinin satın alma kararlarını etkileyen faktörler; psikolojik, sosyal ve kişisel olarak sınıflandırılabilir (Akyüz, 1998: 14). Tüketicilerin,

* Dr., sehribanaygun@windowslive.com, ORCID No: 0000-0002-2010-1293

** Doç.Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, asaritas@ybu.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-3580-5592

ihtiyaçlarını karşılamak ve bu bağlamda isteklerini tatmin etmek için girdikleri satın alma süreçlerindeki kararlarını, belirli bir markaya yönlendirmelerinde; ihtiyacın niteliği, markanın tüketici tarafından nasıl algılandığı, markanın ve üretici firmanın piyasadaki imajı gibi faktörlerin yanı sıra, kimi zaman söz konusu markanın bireysel bir statü veya kimlik kazandırabileceği düşüncesi de etkili olabilmektedir (Aray, 2009: 16).

2.2. Marka Güveni

Marka güveni, bir markanın kendinden beklenen sorumlulukları gerçekleştirmesiyle oluşan bir olgu olmakla birlikte, markanın verdiği sözü tutması ve tüketicinin çıkarı için gayret etmesini ifade etmektedir (Doney ve Cannon, 1997: 35). Kimi zaman marka güveni kavramı, markaya dair bazı belirsizlik ve risklere rağmen, markaya güvenmeye istekli olma hali şeklinde de açıklanmaktadır. Başka bir açıdan marka güveni, ürün veya hizmetin fonksiyonel performansı ve nitelikleriyle, tüketicinin memnuniyetinin de ötesindeki yönlerinin yönetilerek bir marka değerinin oluşturulabileceği ve geliştirilebileceğini ifade etmektedir. Marka değeri, tüketici ile marka arasındaki ilişkinin bir fonksiyonu olarak kavramsallaştırılmıştır ve marka güveni bu ilişkinin en önemli bileşenlerindedir. (Delgado-Ballester ve Luis Munuera-Aleman, 2001: 1241).

Satın alma davranışlarında tüketicinin kararları belirli oranlarda risk barındırdığı için, güven unsurunun, karar vermeyi kolaylaştıran bir yapısı vardır (Eren ve Erge, 2012: 4458). Markaya duyulan güven, o markayı satın almaya yönelik istek ve girişimden önce, markaya inanmak ile ilgilidir. Bu noktada, tüketici markayı kişileştirilmiş bir varlık şeklinde değerlendirerek bu varlıktan uzun vadeye yayılmış dönümler alma beklentisine girer. Tüketici, bu beklentileri karşılandığı taktirde mutlu olacağı varsayımı ile hareket etmektedir (Swaen ve Chumpitaz, 2008: 13).

Beklenti ve risk unsurlarının kritik birleşimi olarak değerlendirilen (Kalyoncuoğlu, 2017: 386) marka güveni, tüketicinin karar verme süreçlerinde, bilhassa marka ile ilgili seçimlerinde kilit rol oynamaktadır. Güven etkeninin, müşterinin ürün seçimleri ile ilgili risk oranlarını düşüren, zihinsel bir sistem fonksiyonu olduğu düşünülmektedir. Eski tecrübelerle gelişen bir olgu olan marka güveni, yapısı sebebiyle tüketicinin markayla uzun vadeli ilişkiler kurmasını sağlayarak işletmenin rekabet avantajını devam ettirmesinde etkili olmaktadır (Şaylan ve Tokgöz, 2020: 147).

Tüketici, markaya güven duymadan, marka bağlılığı setine girememektedir. Bu güvenin oluşabilmesi için ise tüketicinin ürün veya hizmetten bilgi alması ve değerlendirmesi oldukça önem arz etmektedir. Firmaların, markanın yalnızca müşteri için olduğunu tüketiciye kanıtlaması ve onların beklentilerini karşılaması durumunda, müşteri ile arasında duygusal bir güven oluşması beklenir. Markaya duyulan bağlılık, marka güveninin ve markanın vaatlerinin birer neticesi olarak görülmektedir (Ahmed, vd., 2014: 309).

2.3. Marka Bağlılığı

Marka bağlılığı kavramı, tüketicinin belirli bir markaya karşı pozitif yönlü hisler beslemesini, o markayı diğerlerine göre daha sık satın almasını ve daha uzun süreli kullanmasını ifade etmektedir (Aydın, 2017: 282). Aslında bağlılık, tekrarlı satın alımların yanı sıra markayla kurulan duygusal bir bağ anlamına da gelmektedir (Sirdeshmukh, vd., 2002: 20). Oliver'a göre (1999) marka bağlılığı; tercih edilen bir ürün ya da hizmeti, tüketicinin davranış değişikliğine neden olabilecek tüm şartlara, satın alma kararını farklı yöne çekebilecek tüm etkilere ve diğer markaların pazarlama çabalarına rağmen, gelecekte tutarlı bir şekilde yeniden satın almak veya ilgili markanın yeniden müşterisi olmak şeklinde ifade edilebilmektedir (Gommans, vd., 2001: 44). Bununla birlikte, literatürde marka bağlılığının tekrar satın alma durumundan daha kapsamlı bir olgu olduğunu ileri süren çalışmalar da mevcuttur (Torlak, vd., 2014: 149). Marka bağlılığı, tutumsal ve davranışsal olarak iki ayrı boyutta incelenmektedir. Tutumsal marka bağlılığı psikolojik süreçlerin bir fonksiyonu olarak tüketicinin markaya olan eğilimi şeklinde değerlendirilmektedir. Buna tutum tercihi, markaya olan sadakat, ilgili markayı satın almaya yönelik beslenen niyet de dahil olmaktadır. Davranışsal marka bağlılığı ise tüketicinin, ölçülebilen ve markanın satışlarını direkt olarak etkileyen davranışlarla ortaya çıkan, tekrar satın alma eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Bennet, 2001: 22; Nam vd. 2011: 1015).

Bazı araştırmacılar bağlılığı; "değerli bir ilişkiyi sürdürmek için kalıcı bir arzu" şeklinde tanımlamışlardır. Dolayısıyla marka tarafından verilen vaatler ve sözler, firma ve müşteri arasında kurulan bir ilişkinin devam ettirilmesinin nedeni olarak görülmektedir (Ahmed, vd., 2014: 309).

Tüketiciler markaya olan bağlılıklarını yatay ve dikey olmak üzere iki şekilde göstermektedir. Belirli bir markanın sadece bir ürününün değil, diğer ürünlerinin de satın alınması durumu, yatay şekilde gerçekleşen marka bağlılığı; belirli bir ürünü satın alırken hep aynı markanın tercih edilmesi ise dikey şekilde gerçekleşen marka bağlılığı olarak ifade edilmiştir (Aydınol, 2010: 36).

Tüketicilerin yaşadığı marka deneyimleri, onların yaşam tarzlarına ve sosyal kimliklerine uygun olduğunda marka bağlılığı gelişmektedir. Bu yüzden marka deneyimi; marka denkliliğini ve marka bağlılığını kuvvetlendirmek için tüketicileri belirli bir sosyal grupta ilişki kurmaya ya da kurmamaya teşvik etmelidir (Nam vd., 2011: 1024).

Marka bağlılığı, markanın öz kaynaklarından biri olmasının yanı sıra, tüketicinin markaya bağlanma düzeyini gösterir. Yoğun rekabetin yaşandığı pazar şartlarında uzun vadeli müşteri ilişkileri geliştirebilmek için, firmaların önem verdiği pazarlama araçlarından biridir. Markalar günümüz pazarlama anlayışında ürün odaklı değil, müşteri odaklı bir anlayışı benimsemektedirler. Bu noktada mevcut müşterinin elde tutulması, yeni müşteri kazanmaktan daha önemli hale gelmiştir. Teknolojinin ve iletişim araçlarının gelişerek çeşitlenmesiyle birlikte, her sektör için pazarlardaki marka ve ürün miktarının artış göstermesi, müşteriyi elde tutmayı zorlaştırmıştır (Kumar ve Advani, 2005: 253; Torlak vd., 2014: 148-149).

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Anket formu aracılığıyla gönüllü katılımcılardan elde edilen veriler, SPSS 22,0 programı aracılığı ile analize hazır hale getirilmiştir. Çalışmada kullanılan anket formunun güvenilirliği test edildikten sonra veriler demografik açıdan analiz edilmiştir. Anket formunda yer alan ifadelerin sıklık dağılımları, ortalamaları ve standart sapmaları gibi temel istatistiksel analizleri yapılmıştır. Verilere normallik testi uygulanmıştır. Markalı ürünlere duyulan güvene ilişkin ifadelerin ortalamaları alınmış ve markalı ürünlere bağlılığa ilişkin ifadelerin de ayrı olarak ortalamaları alınarak her iki değişken arasındaki muhtemel ilişki, korelasyon analizi ile ortaya konmuştur. Daha sonra bu iki değişkenden, katılımcıların cinsiyetlerine göre tutum farklılıkları sergileyip sergilemedikleri, bağımsız örneklem t testi ile araştırılmıştır. Son olarak bu iki değişkenden, katılımcıların yaş, gelir düzeyi ve harcama düzeyi verilerine göre gruplar arasında tutum farklılığı olup olmadığı, ANOVA ile analiz edilmiştir.

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Antalya ilinde devlet ve vakıf üniversitelerinde lisans düzeyinde eğitim gören öğrencilerin, marka algıları ve satın alma davranışlarının araştırılmasıdır.

3.2 Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Antalya ilinde 2020 yılı itibarıyla lisans düzeyinde eğitim gören kayıtlı öğrenci sayısı, YÖK kayıtlarına göre 48.669 olarak tespit edilmiştir (<https://yokatlas.yok.gov.tr/universite.php>). Ana kütleyi temsil yeteneğine sahip olan örneklem grubuna kartopu yöntemiyle online olarak ulaşılmış ve 563 gönüllü katılımcıya anket uygulaması yapılmıştır. Bu anketlerden 492 tanesinin değerlendirilmeye uygun olduğu görülmüştür. Bu sayı, ana kütleyi temsil edebilmesi için yeterli seviyededir (Altunışık, vd. 2019: 162).

3.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmada kullanılan anket formu, Doğan (2012: 217-219) tarafından kapsamlı bir literatür taraması sonucu geliştirilmiş olup, iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcının demografik bilgileri (yaş, cinsiyet, gelir düzeyi, harcama düzeyi vb.) istenmiştir. İkinci bölümde ise katılımcının markaya duyduğu güven ve marka bağlılığı ile ilgili ifadeler yer almaktadır. İkinci bölümdeki ifadeler kendi içinde beş gruptan oluşmaktadır. İlk gruptaki ifadeler katılımcı için markalı ürünlerin ne ifade ettiğini, ikinci gruptaki ifadeler markalı ürün tercih etme sebeplerini, üçüncü gruptaki ifadeler markalı ürün konusunda tüketicilerin kişisel yargılarını, dördüncü gruptaki ifadeler markaya hangi alanlarda dikkat edildiğini, son gruptaki ifadeler ise markalı ürün kullanmaya etki eden kişi ve grupları belirlemeye yönelik oluşturulmuştur. Kullanılan anket formunda ifadeler 5'li Likert tipine göre (1: tamamen katılmıyorum; 2: katılmıyorum; 3: kararsızım; 4: katılıyorum; 5: tamamen katılıyorum olacak şekilde) derecelendirilmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN SONUÇLARI

Bu başlık altında, araştırmaya ait analiz sonuçları ve bu analizlerle ilgili yorumlar verilmiştir. Tartışma başlığı altında ise, bu araştırmada elde edilen sonuçlarla, literatürdeki benzer çalışmaların sonuçları karşılaştırılmıştır.

4.1. Demografik Bulgular

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyete göre dağılımları; 256 erkek, 236 kadın olarak tespit edilmiştir. Yaşa göre incelendiğinde ise, 18-21 yaş aralığında 302 katılımcı (%61,4), 22-25 aralığında 165 katılımcı (%33,5), 26-29 yaş

---

aralığında 4 katılımcı (%0,8), 30 yaş ve üzerinde ise 21 katılımcı (%4,3) olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcıların gelir düzeyleri incelendiğinde; %44,1'inin 1750TL'nin altında, %33,5'inin 1750TL-2499TL arasında, % 13'ünün 2500TL-3499TL arasında, %6,3'ünün 3500TL-4499TL arasında, %3'ünün ise 4500TL ve üzerinde olduğu görülmüştür. Harcama düzeyleri incelendiğinde; %49,4'ünün 1750TL'nin altında, %31,1'inin 1750TL-2499TL arasında, %11,4'ünün 2500TL-3499TL arasında, %5,5'inin 3500TL-4499TL arasında, %2,6'sının ise 4500TL ve üzerinde olduğu gözlemlenmiştir.

4.2. Güvenirlilik Testi

Araştırmada kullanılan anket formunun içerdiği ifadeler için uygulanan güvenilirlik testinde Cronbach's alpha değeri 0,939 olarak bulunmuştur. Bu değer istenen seviyededir. Kullanılan anket formunun, yüksek derecede güvenilir olduğu görülmüştür.

4.3. İfadelerin Sıklık Dağılımı

Anket formunun marka ile ilgili ilk kısmında, katılımcılara markanın kendileri için neyi ifade ettiği ölçülmüş ve en yüksek ortalamanın (4,0894) "Ürünün tanınırlığını/bilinirliğini ifade eder." İfadesine ait olduğu görülmüştür. "Firmanın saygınlığını ifade eder." ifadesi (3,8089 ortalama ile) 2.sırada, "Garantili olduğunu gösterir." ifadesi (3,7215 ortalama ile) 3.sırada gelmiştir.

İkinci kısımda markalı ürün tercih etme nedeni sorulmuş ve en yüksek ortalama (3,7602) ile "Kaliteye sahip olduğu için" ifadesi ilk sırada yer almıştır. Bu ifadeyi ortalamalarına göre sırasıyla; "Satış sonrası hizmetler sunulduğu için (ort=3,7114)", "Markalı ürünlerden elde edilen tatmin düzeyinin yüksek olması (ort=3,6606)", "Markalı ürünlere güvendiğim için (ort=3,6301)", "Markalı ürün riski azalttığı için (ort=3,6138)", "Renk/model/stil karmasına sahip olduğu için (ort=3,5976)" ifadeleri takip etmektedir.

Bu kısımda katılımcıların en düşük ortalamalar ile "katılmıyorum" şeklinde cevapladıkları ifadeler sırasıyla şu şekildedir: "Arkadaş ortamına uyum sağlamak için (ort=2,6728)", "Markalı ürün kullananlara sosyal çevrem duydugu hayranlıktan dolayı (ort=2,6911)", "Bulduğum ortamda prestij sağlamak için (ort=2,7642)", "Markalı ürünün psikolojimi olumlu etkilediği için (ort=2,8862)".

Üçüncü kısımda markalı ürünlere yönelik kişisel yargılar sorulmuş ve ifadelerden en yüksek ortalamalı olanlar şu şekildedir: "Markalı ürünler arasında yoğun rekabet vardır. (ort=3,7520)", "Ürünlerde markaya körü körüne bağlanmayı yanlış buluyorum. (ort=3,7093)", "Markalı ürünler arasındaki yoğun rekabet tüketici lehine sonuçlar doğurur. (ort=3,5833)", "Markalı ürünler pahalı ürünlerdir. (ort=3,5488)", "Marka ürünün denenmişliğini ifade etmektedir. (ort=3,5447)", "Markalı ürünler zaman zaman beklentileri karşılamayabilir. (ort=3,5203)"

Dördüncü kısımda katılımcıların, markaya hangi alanlarda dikkat ettiği sorulmuştur. Alınan cevaplara göre alan ortalamaları sırasıyla şu şekildedir: "Gıda ürünleri (ort=3,8333)", "Giyim (ort=3,6972)", "Ev eşyası (ort=3,5691)", "Kozmetik ürünleri (ort=3,5569)", "Temizlik ürünleri (ort=3,4065)".

Beşinci kısımda katılımcılara, markalı ürün kullanımında rol oynayan kişi veya gruplar sorulmuştur. Alınan cevapların ortalama bakımından en yüksek düzeyde olanı (ort=3,3902) "Medya ve reklamlar" ifadesidir.

4.4. Markalı Ürünlere Duyulan Güven

Kullanılan anket formunda, katılımcıların markalı ürünlere duydukları güveni ölçen 25 adet ifade bulunmaktadır. Genel ortalaması 3,3729 olarak bulunan bu ifadelerin içinde, en yüksek ortalamalı olanlar; "markalı ürün kaliteye sahip olduğu için, satış sonrası hizmetler sunulduğu için, markalı ürünlerden elde edilen tatmin düzeyinin yüksek olması, markalı ürünlere güvendiğim için, markalı ürün riski azalttığı için, renk/model/stil karmasına sahip olduğu için, markalı ürünler arasındaki yoğun rekabet tüketici lehine sonuçlar doğurur, marka ürünün denenmişliğini ifade etmektedir" ifadeleridir. Katılımcılar, markalı ürünlere olan güvenlerini aktarırken, bu ifadelere en yüksek düzeyde cevaplar vererek markaya güven ile ilgili algılarını belirtmişlerdir.

4.5. Markalı Ürünlere Bağlılık

Kullanılan anket formunda, katılımcıların markalı ürünlere duydukları güveni ölçen 5 adet ifade bulunmaktadır. Genel ortalaması 3,0659 olan bu ifadelerin içinde en yüksek ortalamalı olanlar; "almak istediğim marka alışık olduğum alışveriş merkezinde yoksa nerede olursa oradan alırım, satın aldığım markalı ürünlere karşı sadakatim var" ifadeleridir. En düşük

ortalama ifade ise, 2,8679 ortalama ile “satın aldığım markalı ürünlere karşı sadakatim yok” ifadesidir. Buradan görülmektedir ki, katılımcılar markalı ürünlere sadakatim yok ifadesine katılmıyorum şeklinde cevap vermişlerdir.

4.6. Normallik Testi

Çalışmada kullanılacak olan testlerin parametrik olup olmayacağına, verilerin normallik testleri yapıldıktan sonra karar verilmiştir. Anket formunda yer alan ifadelere normallik sinaması yapılmıştır. Normallik sinamasında ifadelere ilişkin elde edilen Skewness-Kurtosis değerlerinin tamamının, -1,5 ile 1,5 değerleri arasında kaldığı gözlemlenmiştir. Bu değerler doğrultusunda Tabachnick ve Fidell'e (2013) göre verilerin normal dağıldığı kabul edilmektedir.

4.7. Hipotezler

- H1: Gençlerin markalı ürünlere duydukları güven ile markalı ürünlere olan bağlılığı arasında ilişki vardır.
H2: Gençlerin markalı ürünlere duydukları güvende, cinsiyete göre gruplar arasında farklılık vardır.
H3: Gençlerin markalı ürünlere duydukları güvende, yaşa göre gruplar arasında farklılık vardır.
H4: Gençlerin markalı ürünlere duydukları güvende, gelir seviyelerine göre gruplar arasında farklılık vardır.
H5: Gençlerin markalı ürünlere duydukları güvende, harcama seviyelerine göre gruplar arasında farklılık vardır.
H6: Gençlerin markalı ürünlere bağlılıkları konusunda, cinsiyete göre gruplar arasında farklılık vardır.
H7: Gençlerin markalı ürünlere bağlılıkları konusunda, yaşa göre gruplar arasında farklılık vardır.
H8: Gençlerin markalı ürünlere bağlılıkları konusunda, gelir seviyelerine göre gruplar arasında farklılık vardır.
H9: Gençlerin markalı ürünlere bağlılıkları konusunda, harcama seviyelerine göre gruplar arasında farklılık vardır.

4.8. Korelasyon Analizi

Katılımcıların anket formunda verdikleri cevaplara göre, markaya duyulan güven ve marka bağlılığı arasında korelasyon analizi yapılmıştır. Tablo 1'de görüldüğü üzere, korelasyon katsayısı 0,514 olarak tespit edilmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere, markalı ürünlere duyulan güven ile marka bağlılığı arasında, pozitif yönlü ve yüksek düzeyli bir ilişki vardır. Bu durum, tüketicinin markalı ürüne duyduğu güven ile markaya olan bağlılığının aynı anda birlikte artış veya azalış gösterdiği şeklinde yorumlanır.

Bu bulgulara göre H1 hipotezi kabul edilir.

Tablo 1. Markalı Ürünlere Duyulan Güven ile Marka Bağlılığı Arasındaki Korelasyon

		Güven	Bağlılık
Güven	Pearson Correlation	1	,514**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	492	492

4.9. T Testi Bulguları

Katılımcıların markalı ürünlere duydukları güven konusunda, cinsiyete göre bir farklılık olup olmadığı, bağımsız örneklem için t testi ile analiz edilmiştir. Sonuçlara göre; sig. değeri=0,025<0,05 olarak bulunduğu için, Sig.(2-tailed) sütununda, 2.satırdaki değere bakılmıştır. Burada bulunan değer 0,076>0,05 olduğu için, gruplar arasında anlamlı bir farklılık yoktur denebilir. Yani katılımcıların markalı ürünlere karşı duydukları güven konusunda, kadın ve erkekler arasında bir tutum farklılığı tespit edilmemiştir.

Bu bulguya göre H2 hipotezi reddedilir.

Tablo 2. Markalı Ürünlere Duyulan Güvenin Cinsiyet Bağlamında Ortalaması

	Cinsiyet	N	Mean	Std. Deviation
Güven	Erkek	256	3,4234	,70210
	Kadın	236	3,3181	,61245

Tablo 3. Markalı Ürünlere Duyulan Güvenin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means	
		F	Sig.	t	Sig. (2-tailed)
Güven	Equal variances assumed	5,067	,025	1,766	,078
	Equal variances not assumed			1,776	,076

Katılımcıların markalı ürünlere bağlılığı konusundaki tutumları, bağımsız örneklemeler için t testi aracılığıyla cinsiyet bağlamında analiz edilmiştir. Sonuçlara göre sig. değeri=0,227>0,05 olarak bulunduğu için, varyansların homojen dağıldığı görülmüştür ve sig. (2-tailed) sütununda ilk satırdaki değere bakılmıştır. Burada bulunan değer 0,021<0,05 olduğu için, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu gözlemlenmiştir. Yani markalı ürünlere bağlılık konusunda, kadın ve erkekler arasında tutum farklılığı tespit edilmiştir.

Bu bulguya göre H6 hipotezi kabul edilir.

Tablo 4. Markalı Ürünlere Olan Bağlılığın Cinsiyet Bağlamında Ortalaması

	Cinsiyet	N	Mean	Std. Deviation
Marka Bağlılığı	Erkek	256	3,1406	,77444
	Kadın	236	2,9847	,71894

Tablo 5. Markalı Ürünlere Olan Bağlılığın Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means	
		F	Sig.	t	Sig. (2-tailed)
Marka Bağlılığı	Equal variances assumed	1,462	,227	2,308	,021
	Equal variances not assumed			2,315	,021

4.10. ANOVA Bulguları

Katılımcıların yaşlarına göre markalı ürünlere duydukları güven konusunda gruplar arasında farklılık olup olmadığı, ANOVA ile test edilmiştir. Öncelikle gruplar arası varyansın homojenliğine bakılmıştır. Buna göre; sig. değeri 0,258 olarak bulunmuştur. Bu değer 0,05'ten büyük olduğu için gruplar arası varyansın homojen olduğu görülmüştür. ANOVA sonuçlarında ise sig. değeri 0,174 olarak elde edilmiştir. Bu değer 0,05'ten büyük kaldığı için, %95 anlamlılık düzeyinde, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı ifade edilebilir. Yani katılımcıların markalı ürünlere duydukları güven konusundaki tutumlarının, yaş gruplarına göre değişim göstermediği yorumu yapılabilmektedir. Buna göre H3 hipotezi reddedilir.

Katılımcıların markalı ürünlere olan bağlılıkları, yaş gruplarına göre ANOVA ile analiz edilmiş ve gruplar arasında farklılık olup olmadığına bakılmıştır. Gruplar arası varyansın homojenliğine bakılmış ve sig. değeri 0,837 olarak bulunmuştur. Bu değer 0,05'ten büyük kaldığı için, gruplar arası varyans homojendir. ANOVA sonuçlarında ise sig. değeri 0,045 olarak elde edilmiştir. Bu değer 0,05'ten küçük olduğu için, %95 anlamlılık düzeyinde, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Yani katılımcıların markalı ürünlere olan bağlılıkları, yaş gruplarına göre farklılık göstermektedir. Buna göre H7 kabul edilir. Burada yaş grupları; 18-21, 22-25, 26-29, 30+ şeklinde gruplandırılmıştır. Bu grupların içinde, markalı ürünlere olan bağlılıkta, 18-21 yaş grubunun 22-25 yaş grubundan anlamlı bir şekilde farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Katılımcıların gelir düzeylerine göre, markalı ürünlere duydukları güven konusunda gruplar arasında farklılık olup olmadığı ölçülmüştür. Sig. değeri 0,88 olarak tespit edilmiş ve bu değer 0,05'ten büyük olduğu için, gruplar arasında bir farklılık olmadığı ortaya konmuştur. Buna göre H4 hipotezi reddedilir.

Katılımcıların harcama düzeylerine göre, markalı ürünlere duydukları güven konusunda gruplar arasında farklılık olup olmadığı ölçülmüştür. Sig. değeri 0,180 olarak tespit edilmiş ve bu değer 0,05'ten büyük olduğu için, gruplar arasında bir farklılık olmadığı ortaya konmuştur. Buna göre H5 hipotezi reddedilir.

Katılımcıların gelir düzeylerine göre markalı ürünlere olan bağlılıkları ANOVA ile analiz edilmiştir. Varyansların homojenliğinde sig değeri $0,175 > 0,05$ çıkmıştır ve grupların varyanslarının homojen olduğu görülmüştür. ANOVA sonucunda sig değeri ise $0,036$ olarak elde edilmiştir. Bu değer $0,05$ 'ten küçük olduğu için, markalı ürünlere bağlılık konusunda, gelir düzeyine göre gruplar arasında % 95 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir farklılık vardır. Buna göre H8 hipotezi kabul edilir. Diğer gelir düzeyi gruplarından anlamlı bir şekilde farklılık gösteren gelir grubu, 1750 TL altı olan gruptur.

Katılımcıların harcama seviyelerine göre markalı ürünlere olan bağlılıkları ANOVA ile analiz edilmiştir. Varyansların homojenliği testinde sig değeri $0,508 > 0,05$ çıkmıştır ve grupların varyanslarının homojen olduğu görülmüştür. ANOVA sonucunda sig değeri ise $0,007$ olarak bulunmuştur. Bu değer $0,05$ 'ten küçük olduğu için, markalı ürünlere bağlılık konusunda, harcama düzeyine göre gruplar arasında % 95 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir farklılık vardır. Buna göre H9 hipotezi kabul edilir. Burada diğer gruplardan anlamlı bir şekilde farklılık gösteren harcama düzeyi grubu, 1750 TL altı olan gruptur.

5. TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Literatürde marka güveni ve marka bağlılığı üzerine çok sayıda çalışma yapıldığı görülmüştür. İncelenen çalışmaların birçoğunun bulgularının, bu çalışmada elde edilen bulgularla örtüştüğü tespit edilmiştir. Aydın, marka güveninin marka bağlılığına anlamlı etkileri olduğunu ve bu etkilerde marka aşkının aracılık rolü olduğunu ortaya koymuştur (Aydın, 2017: 281).

Torlak ve arkadaşları, markaya güven, marka farkındalığı ve marka imajının, marka bağlılığı üzerinde anlamlı etkileri olduğunu, bunların içinde en güçlü etkiye sahip olan marka değeri bileşeninin ise markaya güven olduğunu göstermişlerdir (Torlak, vd. 2014: 147).

Eren ve Erge 2012'de yaptıkları çalışmada, marka güveninin davranışsal ve tutumsal marka sadakati üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuşlardır (Eren ve Erge, 2012: 4455).

Chuadhuri ve Holbrook'un 2001'deki çalışmalarının bulgularında; marka güveni ve marka etkisinin satın alma sadakatini ve tutumsal sadakati belirlemek için birleştiği ortaya konmuştur (Chuadhuri ve Holbrook 2001: 81).

Delgado-Ballester ve Luis Munuera-Aleman (2001: 1238), tüketicilerin markaya olan bağlılığında, marka güveninin kilit rolü olduğunu ifade etmişlerdir.

Şaylan ve Tokgöz 2020'de yaptıkları çalışmada, marka güveninin marka sadakati üzerinde olumlu yönde etkisi olduğunu ve bu ilişkide marka özdeşleşmesinin aracılık rolü bulunduğunu göstermişlerdir (Şaylan ve Tokgöz, 2020: 155-156).

Önen, (2018: 609), marka güveni ile marka bağlılığı arasında pozitif bir ilişki olduğu ve marka güveninin, marka bağlılığı ve marka oluşumunda partner bileşen olduğu bulgularına erişmiştir.

Kalyoncuoğlu, 2017'deki çalışmasında, markaya duyulan güvenin, tüketicinin marka sadakati üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu ve bu ilişkide marka aşkı üzerinden dolaylı bir etki oluşturulabileceği bulgularını elde etmiştir (Kalyoncuoğlu, 2017: 395).

Kazan ve arkadaşları 2020'deki çalışmalarında, marka tatmininin marka duygusu aracılığıyla tutumsal ve davranışsal marka sadakatini etkilediği sonucuna ulaşmışlardır (Kazan, vd., 2020: 156).

Laroche vd. (2012: 1755), sosyal medyaya dayalı marka topluluklarının, marka güveni ve marka bağlılığı üzerindeki olumlu etkilerini araştırdıkları çalışmada; değer yaratma uygulamalarını marka bağlılığına dönüştürmede, marka güveninin tam bir aracılık rolü üstlendiğini tespit etmişlerdir.

Matzler vd. (2008: 154), tüketicinin riskten kaçınması ile marka bağlılığı arasındaki ilişkide, marka güveninin aracılık rolünü araştırdıkları çalışmada; tüketicinin riskten kaçınmasının tutumsal bağlılık ve marka bağlılığı olmak üzere iki bağlılık şekliyle de önemli ölçüde ilişkili olduğunu gözlemlemişlerdir. Aynı çalışmada modele marka etkisi ve marka güveni dahil edildiğinde; riskten kaçınma ile tutumsal bağlılık arasında tespit edilen önemli boyuttaki ilişkinin, önemsiz bir düzeye indiği; riskten kaçınma ile yeniden satın alma ilişkisinin oldukça zayıf hale geldiği; riskten kaçınmanın marka güvenini kuvvetli bir şekilde etkilediği sonuçları da elde edilmiştir.

Yapılacak olan yeni çalışmalar ve sahada faaliyet gösteren kar amacı güden işletmeler için, bu araştırma sonucunda elde edilen bulgular ışığında bir takım önerilerde bulunulması uygun görülmektedir. Bu öneriler:

- Araştırma kapsamında farklı şehirlerdeki gençlerin de ele alınarak şehir karşılaştırmaları yapılması,
- Araştırmanın çalışan yetişkinler üzerinde yapılarak farklı sektör çalışanlarının karşılaştırmasının yapılması,
- Farklı ülkeler bağlamında çalışılarak farklı sosyo-kültürel koşullarda yaşayan gençlerin tutumlarının karşılaştırılması,
- Daha geniş bir kitleye ulaşarak daha fazla veri ile analizlerin gerçekleştirilmesi,
- İşletmelerin gençlerde marka bağlılığı oluşturma üzerine hedefler koyarken; cinsiyetler, yaş grupları, farklı gelir ve harcama grupları çerçevelerinde, farklı pazarlama stratejilerini benimsemesi şeklinde sıralanabilir.

6. SONUÇ

Uzun dönemli karlılığın günümüz işletmeleri için en önemli amaçlardan biri olduğu söylenebilir. Bu amaca ulaşmak için markalar tek seferlik satışı değil, uzun vadeli müşteri ilişkileri kurmayı ve müşteri memnuniyeti oluşturarak tüketicinin güvenini kazanmayı, pazarlama stratejilerinde önemli bir konuma yerleştirmektedirler. Tüketicinin karar verme süreçlerinde, belirli markalara duyduğu güvenin oldukça etkili olduğu bilinmektedir. Literatürdeki çalışmalar da bu güvenin, devamında tüketicide markaya karşı bir bağlılık geliştirdiği ve marka ile tüketici arasında duygusal bir bağ oluşturduğu düşüncelerini desteklemektedir (örnek araştırmalardan bazıları Tartışma ve Öneriler bölümünde verilmiştir).

Bu çalışmada marka güveni ve marka bağlılığı kavramlarının gençlerin algılarında nasıl karşılık bulduğu, aralarındaki muhtemel ilişkiyi gençlerin nasıl değerlendirdiği, marka güveni ve marka bağlılığına gençlerin yaklaşım ve tutumlarında; cinsiyete, yaş gruplarına, gelir ve harcama düzeylerine göre farklılıklar olup olmadığı araştırılmak istenmiştir. Türkiye’de gençlerin kendi ekonomilerini yönetmeye başladıkları dönemlerin genellikle üniversitede eğitim gördükleri yıllara tekabül ettiği düşünülerek, araştırma üniversiteli gençler kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda ülkemizde en çok üniversite öğrencisine ev sahipliği yapan büyükşehirlerimizden biri olan Antalya ilinde lisans eğitimi görmekte olan gönüllü öğrencilerle çalışılmıştır.

Katılımcı gençlere, marka güveni ve marka bağlılığına dair tutumlarını ölçen ve demografik bilgilerini isteyen bir anket uygulaması yapılmıştır.

Yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgularda;

- marka güveni ile marka bağlılığı arasında, pozitif yönlü ve yüksek düzeyli bir ilişki olduğu,
- gençlerin marka güveni tutumlarında, cinsiyet çerçevesinde gruplar arasında bir farklılık olmadığı,
- gençlerde marka bağlılığı konusunda, cinsiyet çerçevesinde gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu ve erkeklerin daha yüksek düzeyde marka bağlılığına sahip olduğu,
- gençlerin marka güveni tutumlarının, yaş gruplarına göre değişim göstermediği,
- gençlerde marka bağlılığının yaş gruplarına göre farklılık gösterdiği; bu farklılığın 18-21 yaş grubu ile 22-25 yaş grubu arasında gerçekleştiği,
- gençlerin marka güveni tutumlarında; gelir düzeyleri çerçevesinde de, harcama düzeyleri çerçevesinde de, gruplar arasında bir farklılık olmadığı,
- gençlerde marka bağlılığının gelir düzeylerine göre gruplar arasında farklılık gösterdiği; farklılık gösteren grubun 1750 TL altındaki grup olduğu,
- benzer şekilde marka bağlılığının, harcama seviyelerine göre gruplar arasında farklılık gösterdiği; farklılık gösteren grubun 1750 TL altındaki grup olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- AHMED, Z., RIZWAN, M., AHMAD, M., HAQ, M. (2014). Effect of Brand Trust and Customer Satisfaction on Brand Loyalty in Bahawalpur, *Journal of Sociological Research*, 5(1), 306-326.
- AK, T. (2009). *Marka Yönetimi ve Tüketici Karar Sürecine Etkileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- AKYÜZ, İ. (1998). *Mobilya Tercihinde Tüketici Davranışlarının Cinsiyet Açısından Araştırılması (Trabzon İli Merkez İlçe Örneği)*. (Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- AKYÜZ, N. (2006). *Farklı Eğitim Düzeyindeki Kadın Tüketicilerin Giyim Eşyası Satın Alma Davranışları*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- ARAY, G. (2009). *Marka Konumlandırma ve Şehir Markaları: Burdur Şehrinin Markalaşmasına Yönelik Bir Uygulama*. (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- AYDIN, H. (2017). Marka Güveni, Farkındalığı ve Benlik İmaj Uyumunun Marka Bağlılığına Etkisinde Marka Aşkının Aracılık Rolü, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 17(2), 281-294.
- AYDINOL, P. (2010). *Marka Konumlandırmada Tüketici Algılama Haritaları: Bir Uygulama*. (Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- BENNET, R. (2001). *A Study of Brand Loyalty in the Business -to- Business Services Sector*. (A thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy). The University of Queensland School of Management, Australia.
- CHAUDHURI, A., HOLBROOK, M. B. (2001). The Chain of Effects from Brand Trust and Brand Affect to Brand Performance: The Role of Brand Loyalty, *Journal of Marketing*, 65, 81-93.
- COŞKUN, R., ALTUNIŞIK, R., YILDIRIM, E. (2019). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (Genişletilmiş 10. Bs.), Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- DELGADO-BALLESTER, E., LUIS MUNUERA - ALEMÁN, J. (2001). Brand Trust in the Context of Consumer Loyalty, *European Journal of Marketing*, 35(11/12), 1238-1258.
- DOĞAN, M. (2012). *Tüketicilerin Markaya Duyduğu Güven ve Marka Bağlılığı İlişkisi* (Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- DONEY, P. M., CANNON, J. P. (1997). An Examination of the Nature of Trust in Buyer-Seller Relationships, *Journal of Marketing*, 61(2), 35-51.
- EREN, S. S., ERGE, A. (2012). Marka Güveni, Marka Memnuniyeti ve Müşteri Değerinin Tüketicilerin Marka Sadakati Üzerine Etkisi, *Journal of Yaşar University*, 26(7), 4455-4482.
- GOMMANS, M., KRISHNAN, K. S., SCHEFFOLD, K. B. (2001). From Brand Loyalty to E-Loyalty: A Conceptual Framework, *Journal of Economic and Social Research*, 3(1), 43-58.
- KALYONCUOĞLU, S. (2017). Markaya Duyulan Güven ile Marka Sadakati İlişkisinde Marka Aşkının Aracılık Rolü: Starbucks Markası Üzerine Bir Araştırma, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(4), 383-402.
- KAZAN, M., AKOĞLU, H. E., POLAT, E. (2020). Spor Tüketicilerinin Marka Tatmini ve Marka Sadakati İlişkisi: Marka Güveni, Marka Duygusu ve Marka İmajının Aracılık Etkisi, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 21(47), 156-172.
- KOTLER, P. (1984). *Marketing Management*. New Jersey: Prentice Hall.
- KUMAR, S. R., ADVANI, J. Y. (2005). Factors Affecting Brand Loyalty: A Study in an Emerging Market on Fast Moving Consumer Goods, *Journal of Customer Behaviour*, 4(2), 251-275.
- LAROCHE, M., HABIBI, M. R., RICHARD, M. O., SANKARANARAYANAN, R. (2012). The Effects of Social Media Based Brand Communities on Brand Community Markers, Value Creation Practices, Brand Trust and Brand Loyalty, *Computers in Human Behavior*, 28(5), 1755-1767.
- MATZLER, K., GRABNER-KRAUTER, S., BIDMON, S. (2008). Risk Aversion and Brand Loyalty: The Mediating Role of Brand Trust and Brand Affect, *Journal of Product & Brand Management*, 17(3), 154-162.
- NAM, J., EKİNCİ, Y., WHYATT, G. (2011). Brand Equity, Brand Loyalty and Consumer Satisfaction, *Annals of Tourism Research*, 38(3), 1009-1030.
- ÖNEN, V. (2018). Marka Güveni Marka Sadakati ve Marka Tercihi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Kırtasiye Sektörü Uygulaması, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 2, 609-626.
- SIRDESHMUKH, D., SINGH, J., SABOL, B. (2002). Consumer Trust, Value, and Loyalty in Relational Exchanges, *American Marketing Association*, 66(1), 15-37.
- SWAEN, V., CHUMPITAZ, R. C. (2008). Impact of Corporate Social Responsibility on Consumer Trust, *Recherche et Applications en Marketing*, 23(4), 7-33.
- ŞAYLAN, O., TOKGÖZ, E. (2020). Marka Güveni ve Marka Sadakati İlişkisinde Marka Özdeşleşmesinin Düzenleyici Rolü, *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(1), 144-163.
- TABACHNICK, B. G., FIDELL, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6. ed.). Boston: Allyn and Bacon.
-

TORLAK, Ö., DOĞAN, V., ÖZKARA, B. Y. (2014). Marka Farkındalığı, Marka İmajı, Markadan Etkilenme ve Markaya Güvenin Marka Bağlılığı Üzerindeki Görece Etkilerinin İncelenmesi: Turkcell Örneği, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 9(1), 147-161.

<https://yokatlas.yok.gov.tr/universite.php>, 29 Aralık 2020 tarihinde erişildi.

ONUNCU BÖLÜM

İşletmelerin Sürdürülebilir Lojistik Öncelikleri ve Servis Sağlayıcıların Bu Önceliklere Dayalı Performansları: Zonguldak Ticaret ve Sanayi Odasına Bağlı İşletmelerde AHP ve TOPSİS Modellerine Dayalı Bir Araştırma

Nurcan ALTUNTAŞ*, İbrahim Müjdat BAŞARAN†

1. GİRİŞ

Lojistik ve tedarik zinciri yönetimi aktiviteleri toplumların yaşam standardı üzerinde derin etkiler taşımaktadır. Gerek modern yaşamın sunduğu tüketim ürünlerinin çevrim içi ve çevrim dışı süreçlerle müşterilere ulaştırılması; gerekse üretim faaliyetlerinin gerektirdiği malzeme gereksinimlerinin karşılanması için yürütülen lojistik süreçler toplumların refah düzeyini doğrudan etkilemektedir. Diğer taraftan bu faaliyetler, üretilen ekonomik faydaların yanında oldukça büyük çevresel ve toplumsal etkilere neden olmaktadır. Bu nedenle yalnızca sektör olmanın ötesinde bir temel işletme fonksiyonu olarak lojistiğin kurumsal sürdürülebilirlik temelli ilke ve uygulamalarla desteklenmesi dünyanın geleceği açısından oldukça kritik hale gelmiş durumdadır.

Tedarik zinciri yönetimi kavramı tedarikçilerden nihai kullanıcılara kadar uzanan ağ üzerinde yürütülen sistematik ve stratejik işbirliklerini kapsamına alırken; lojistik yönetimi faaliyetleri bu işbirliklerinin etkinlik kazanmasını sağlayan farklı niteliklere sahip pek çok süreci kapsamaktadır. Tedarik ve dağıtım amaçlı taşımacılık faaliyetleri, depolama, malzeme elleçleme, sipariş işleme, lojistik ağ tasarımı, envanter yönetimi, arz ve talep yönetimi ve üçüncü taraf lojistik hizmet sağlayıcıların yönetimi bu süreçlerin en önemlileri arasına değerlendirilebilir. Bu açıdan lojistik yönetimi süreçlerinin başarısı tedarik zincirinde etkinlik gösteren işletmelerin temel işletme fonksiyonları ile iş süreçlerinin yüksek performanslı ve bütünlük bir iş modeli ile bütünleştirilmesini gerektirir. Bununla birlikte; lojistik ve tedarik zinciri yönetimi faaliyetlerinin başarısı bir yandan ekonomik rekabetçilik faktörleri üzerinde olumlu etkiler taşırken; diğer yandan geri kalmış ekonomik bölgelerin yerel erişilebilirlik dezavantajlarını azaltmaktadır. Bu açıdan lojistik; hem bir sektör ve bir işletme fonksiyonu olarak; hem de bir kalkınma politikası aracı olarak değer kazanmaktadır.

Uyanık ve diğerlerine göre (2018: 15) lojistik faaliyetlerin bir merkezde toplanması eğilimi sosyal ve çevresel dışsallıkları azaltıcı makro etkilere sahiptir. Diğer taraftan mikro etkenler dikkate alındığında, taşıma modu seçim kararlarının ve lojistik merkez seçim kararlarına ilişkin operasyonel verimlilik düzeyini doğrudan etkileyen ekonomik faktörlerin ön plana çıkması kaçınılmazdır.

Lojistik faaliyet çeşitliliği dikkate alındığında; temel maliyet unsurlarının büyüklüğü, oluşan dışsallıklar ve toplumsal etkiler açısından en büyük role sahip olan faaliyet grubu taşımacılık faaliyetleridir. Zira taşımacılık faaliyetleri kendi doğrudan etkileri yanında başta stoklama gereksinimleri olmak üzere diğer lojistik faaliyetlere ilişkin gereksinimleri de doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle bu çalışmada, farklı özelliklere sahip işletme organizasyonlarının lojistik hizmet sağlayıcı seçim kararlarına etki eden ekonomik, sosyal ve toplumsal ölçütlerin yanında bu ölçütleri etkileyen alt ölçütler analitik hiyerarşik bir mantıkla incelenmiştir.

2. ÇALIŞMANIN AMAÇLARI

Karmaşık küresel ekonomik ortamlarda, ekonomik aktörlerin kurumsal stratejilerinin temel amacı uzun vadeli ve sürdürülebilir rekabet üstünlüğü elde etmektir. Diğer taraftan yaşanan salgın hastalıklar, küresel ısınma ve beraberinde gelen çevresel felaketler; artan nüfus gereksinimlerinin karşılanması için yürütülmesi gereken toplumsal ve çevresel politikaları en az kurumsal ekonomik hedefler kadar önemli hale getirmektedir.

“Kurumsal Sürdürülebilirlik” kavramı, ekonomik, çevresel ve toplumsal politikaların; kurumsal stratejilerin ve iş süreçlerinin temel bileşenleri haline gelmesini ve bu konudan kaynaklanan risklerin yönetilmesini kapsayan bir kavramdır (Borsa İstanbul; 2021). Tedarik zinciri yönetimi kavramı; ürün ve hizmetlerin kaynak noktası ile tüketim noktası arasındaki farklı örgütlerin kurumsal stratejilerini müşteri odaklı ve bütünlük bir vizyon ekseninde uyumlaştırma gücüne sahip modern bir yönetim felsefesi olarak kurumsal sürdürülebilirlik politikalarından doğrudan etkilenmektedir.

* Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Zonguldak, Türkiye, nurcanaltuntas@hotmail.com, ORCID No: 0000-0002-5917-4166.

† Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Zonguldak, Türkiye, imbasaran@beun.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-1825-0097.

İşletme örgütlerinin temel amacı tıpkı doğal organizmalar gibi yaşamlarını sürdürmektir. Bunun yolu ise uzun vadeli ve sürdürülebilir rekabet üstünlüğü elde ederek bu üstünlüğü korumaktır. Bunun ilk akla gelen yollarından biri de ekonomik karlılık seviyesini kabul edilebilir seviyelerde tutmaktır. Adams ve Zutshi'ye göre (2004) küresel rekabet ortamında sürdürülebilir rekabet stratejilerini benimseyen ve uygulayan işletmelerin, bunları uygulamayanlara göre belirgin rekabet üstünlükleri elde etmesi kaçınılmazdır. Lopez ve diğerlerine göre, (2007) sürdürülebilir stratejileri benimseyen işletmelerin rekabet üstünlükleri özellikle yönetim kalitesi, çevresel yönetim, marka itibarı, kurumsal imaj ve edinilen yetenekleri elde tutma becerisidir. Bu kavramlar, kurumsal yönetim ve kurumsal performansı olumlu yönde etkileyen kurumsal sosyal sorumluluk temelli stratejilerin temel uygulamaları olarak dikkat çekmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde kurumsal sürdürülebilirlik kavramının kurumsal sosyal sorumluluk stratejilerinin temel bileşenlerinden biri olduğu söylenebilir.

Adams'a göre (2002) sürdürülebilir uygulamalar ve bunların sistematik olarak raporlanması daha etkin çalışan bir içsel kontrol sistemi, karar mekanizmalarında iyileşme ve maliyet tasarrufu anlamına gelmektedir. Diğer taraftan özellikle sosyal ve çevresel faaliyetlere ilişkin şeffaf raporlama eğilimi belirli faktörlerden etkilenmektedir. Bu faktörler:

1. Firma büyüklüğü, bağlı bulunulan endüstriyel grup, finansal ve ekonomik performans ile bunlara dayalı riskler,
2. Faaliyette bulunulan ülke, zaman, belli başlı spesifik olaylar, etkileşimde bulunulan paydaş beklentileri, sosyal, politik, kültürel ve ekonomik faktörler,
3. Yönetimde bulunan kişilerin yanı sıra toplumsal ve çevresel raporlama komitesi benzeri yapıların varlığı.

Spencer Cooke'a göre (1994) kurumsal sürdürülebilirlik stratejilerinin benimsenmesi ve uygulanması işletmelerin kurumsal itibarını geliştirmekle birlikte bu konularda daha az proaktif davranan rakiplerine kıyasla daha yetenekli çalışanları bünyesinde barındırma olanağı sunmaktadır. Jenkins ve Yakovleva'ya göre (2006) kurumsal sürdürülebilirlik programlarının başarısı temel olarak üç faktörün başarısından etkilenmektedir:

1. Uygulamalardan beklenen ve gerçekleşen performansın ölçülmesi,
2. Sonuçların şeffaf biçimde raporlanması
3. Sosyal ve çevresel programların etkinliğinin objektif ölçütlerle değerlendirilmesi.

Xiao ve diğerlerine göre (2005) çevresel, ekonomik ve toplumsal politika ile uygulamaların işletmelere, topluma ve çevreye açık faydaları olduğu konusunda yaygın bir fikir birliği oluşmuş durumdadır. Bununla birlikte, kurumsal ilke ve esaslara dayalı uygulamaların azlığı özellikle bu uygulamaların gelişmekte olan ülkelerde kapsamlı ve derin etkiler yaratmaktan uzak hale gelmesine neden olmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı; yakın geçmişte özellikle kömüre dayalı sanayilerden destek almış olmakla birlikte özellikle Filyos Vadisi Projesi ile birlikte yeni endüstriyel deneyimler arayışında olan Zonguldak İli Sanayi ve Ticaret Odası İşletmelerinin taşıyıcı seçim kararlarında ölçüt olarak benimsedikleri faktörleri yakından incelemektir. Elde edilen bulguların bölge sanayisine yön verecek imalat ve hizmet sektörü işletmelerinin kurumsal sürdürülebilirlik stratejilerine esas teşkil eden belirgin ölçütlere ışık tutması amaçlanmaktadır.

3. METODOLOJİ

3.1. Araştırmanın Kapsamı

Araştırmanın evreni Zonguldak İli Sanayi ve Ticaret Odasına kayıtlı 19 işletmedir. Buna göre bu işletmelerin taşıyıcı seçim kararlarına esas olan ekonomik, sosyal ve çevresel faktörler ile bu faktörlere dönük seçimlerini şekillendiren alt ölçütler analitik hiyerarşi süreci yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmanın örneklem çerçevesi ve yapılabilecek genellemelerin düzeyi dikkate alındığında araştırmanın teorik evreninin Türkiye'de Batı Karadeniz bölgesinde faaliyet gösteren, Sanayi ve Ticaret Odalarına kayıtlı tüm işletmeler olduğunu belirtmek mümkündür.

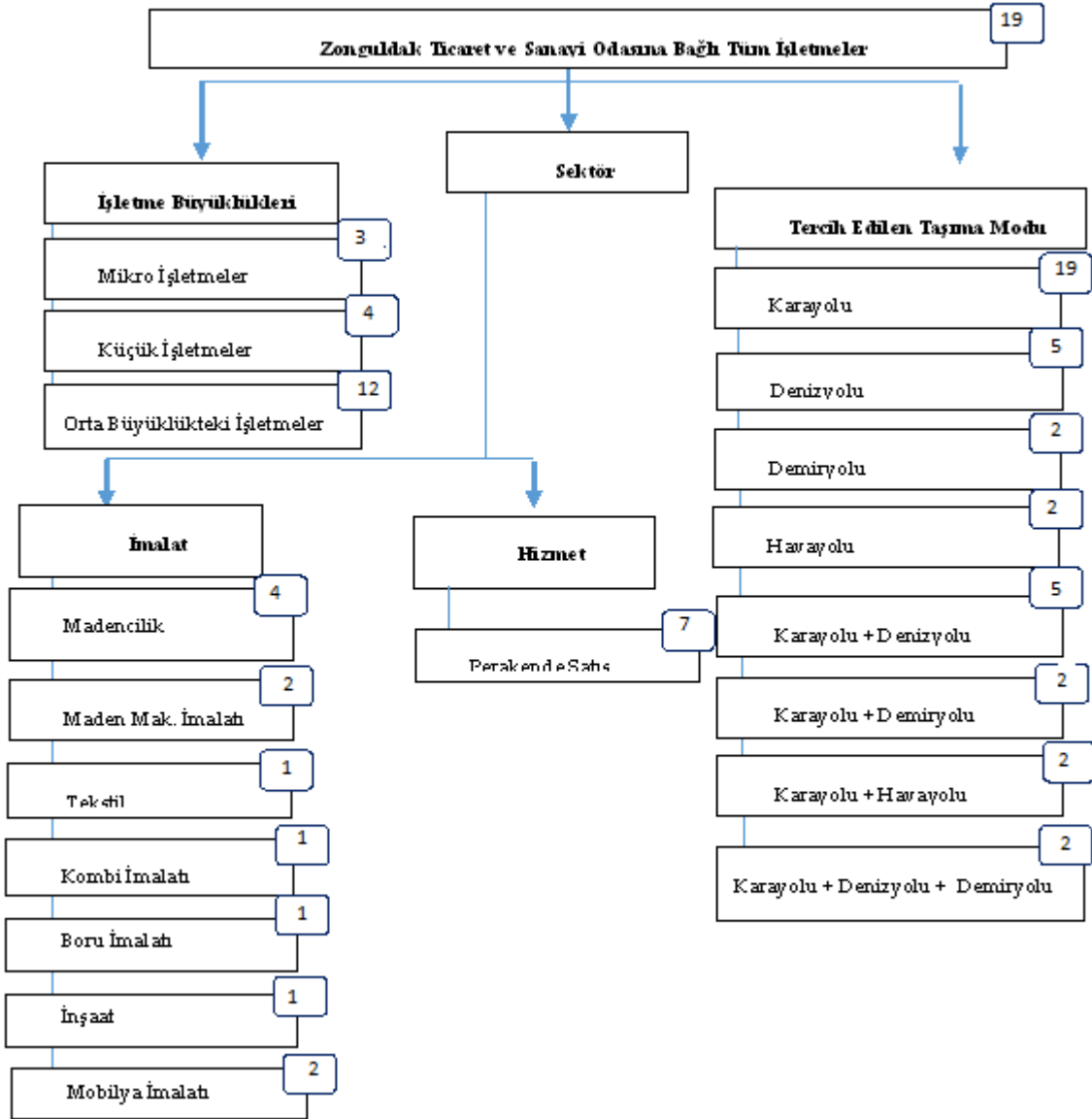
Örneklem yapısı Şekil 1 üzerinden ayrıntılı olarak incelendiğinde; araştırma kapsamında veri toplanan işletmelerin 3 adedinin mikro işletme, 4 adedinin küçük işletme, 12 adedinin ise orta büyüklükte olduğu dikkat çekmektedir. Araştırma kapsamında ele alınan işletmelerin hiçbirinin büyük işletme sınıflandırmasına tabi olmaması da göstermektedir ki, bölgede özellikle kömüre dayalı endüstriyel canlılık dönemi sona ermiştir. Zira sektörel ayırım incelendiğinde; araştırma kapsamında incelenen işletmelerin yalnızca 7 adedinin hizmet sektöründe olduğu dikkat çekmektedir. Bu durumun doğrudan ve dolaylı etkileri çalışmanın "Betimleyici Bulgular" başlığında ayrıntılı olarak incelenmiştir.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada kullanılan temel analizler Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) ve TOPSIS yöntemlerine dayalı olarak yürütülmüştür. AHP yöntemini benzer analiz yöntemlerinden ayıran en temel farklılık, çok ölçütlü, çok dönemli ve karmaşık yapı problemlerin hiyerarşik bir yapı içinde düzenlenmesine olanak sağlamasıdır (Saaty, 2000). Buna göre çözüme esas teşkil eden ölçütler ile alt ölçütlerin değerlendirilmesinde, alternatiflerle ilişkilere dayalı hiyerarşik ilişkilerin ortaya konulması hedeflenir. AHP tekniği temel veri toplama aracı olarak ikili kıyaslama tablolarını kullanmaktadır. Bu şekilde derlenen verilerin temel hedefe katkı düzeyleri ilgili ölçütlerin ve dolayısıyla alt ölçütlerin önem düzeylerini ortaya

koymaktadır. Çalışma sürecinde; veri toplamak için hazırlanan anket formları lojistik süreçlerde söz sahibi yöneticilerle yapılan yüzyüze görüşmeler yoluyla değerlendirmecilere sunulmuş; tutarlılık indeksi düşük çıkan anket formlarının sahipleri ile ikinci, gerekirse üçüncü görüşmeler yapılmak suretiyle tutarsızlık katsayıları kabul edilebilir seviyelere çekilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Kapsamında İncelenen İşletmeler

Çok ölçütlü karar verme yöntemlerinden biri diğeri olan TOPSIS yöntemi, 1981 yılında Hwang ve Yoon tarafından geliştirilmiştir (Shyjiht vd., 2008). TOPSIS yöntemi, uygun olan en iyi alternatifin pozitif-ideal çözüme en yakın, negatif-ideal çözüme en uzak mesafede olması düşüncesine dayanır (Cheng-Ru, 2008). TOPSIS yöntemi, bir karar matrisinin oluşturulmasını, karar matrisinin normalleştirilmesini, normalleştirilmiş olan karar matrislerinin ağırlıklandırılmasını, pozitif ideal ve negatif ideal çözüm değerlerinin oluşturulmasını, ayırım ölçütlerinin hesaplanmasını ve pozitif ideal çözüme göre göreceli çözümün hesaplanmasını kapsayan aşamalı bir süreçten oluşur. (Ömürberk vd., 2015). TOPSIS tekniğinde kullanılan temel veri toplama aracı ise kullanıcılara sunulan değerlendirme formlarıdır. Bu formlarla değerlendirmecilerin

kullandıkları taşıma modları itibarıyla en sık hizmet kullandıkları lojistik hizmet sağlayıcıyı 1'den 10'a kadar uzanan bir çizelge üzerinden değerlendirmeleri istenmiştir.

3.3. Araştırmanın Temel Değişkenleri

Çalışma kapsamında kullanılan temel araştırma değişkenleri kurumsal sürdürülebilirliğin temel bileşenleri olan ekonomik, sosyal ve çevresel ölçütlerdir. Tablo 1, 2 ve 3'te sırasıyla ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik ölçütleri ile alt ölçütlere ilişkin yazın taraması özetlenmiştir.

Tablo 1. Ekonomik Alt Ölçütlere İlişkin Yazın Taraması Özeti

YAZARLAR	EKONOMİK ALT ÖLÇÜTLER
Wichaisri ve Sopadang, 2014:1018	Ürün kalitesi, maliyetler, mobilite ve teslim süresi, karlılık, duyarlılık.
Sramek vd; 2018:95	Finansal durum, ekonomik büyüme, karlılık.
Liu ve Wang; 2009:4389	Hizmet kalitesi, zamanında teslimat, fiyat, yer, büyüme tahminleri, erişilebilirlik.
Bhatnagar vd; 1999:575	Fiyat, hizmet kalitesi, hizmet çeşitliliği, tecrübe.
Veerson vd; 2011:101	Güvenilir performans, takip ve izleme, esneklik, teslim hızı, kapasitesi, profesyonellik.
Chardine-Baumann ve Botta-Genoulaz,2014:141	Güvenilirlik, kalite, duyarlılık, finansal performans, esneklik.
Jharkharia ve Shankar; 2007: 278-279.	Hizmet kalitesi, hizmet maliyeti, uzun vadeli ilişkiler, teslimat performansı, esneklik, teknolojik kapasite, finansal durum, pazar payı.
Bottani ve Rizzi; 2006:296-299.	Fiyat, hizmet genişliği, finansal istikrar, hizmet esnekliği, verimlilik, fiziksel ekipman ve bilgi sistemleri, kalite.
Aguezoul ve Pires; 2016:88	Maliyet, kalite, hizmet, esneklik, teslim zamanı, ilişki, yer, finansal durum, ekipman ve bilgi desteği.
Razzaque ve Sheng; 1998: 98-99	Finansal istikrar, uzun vadeli ilişkiler, hizmet kalitesi, sistem esnekliği ve sistem kapasitesi, yer, fiyat, lojistik ekipman, uyumluluk, performans, iletişim ve bilgi teknolojileri.
Kannan vd; 2009: 31.	Teslimat, teknik yeterlilik, kalite, maliyet.
Özbekler; 2016:90	Güvenilirlik, hız, verimlilik, teknolojik kabiliyeti.
Saeed ve Kersten, 2017:6	Sürdürülebilirlik harcamaları, gelir dağılımı, rekabet gücü, istikrar ve karlılık.
Monczka vd; 2002:711	Maliyet, kalite, teslimat, fiyat, zaman, teknolojik yeterlilik, yanıt verebilme, verimlilik.
Thakkar vd; 2005: 36	Finansal durum, güvenilirlik, verilerin gizliliği, zamanında teslimat, coğrafi konum, yer.
Efendigil vd; 2008: 280	Zamanında teslimat, taşıma maliyeti, doğru teslimat, kapasite, , hizmet kalitesi, sistem esnekliği, çevresel harcamalar, pazar payı.
Falsini vd; 2012:4828	Ekipman, teslimat hızı, kalite ve güvenilirlik, maliyetler, esneklik.
Weber vd;1991:4	Fiyat, kalite, coğrafi konum, finansal durum, teslimat, teknik kapasite, iletişim sistemleri, tamir hizmetleri, kapasite.
Pi ve Low; 2005:158	Hizmet, zamanında teslimat, kalite, fiyat.
Cheraghi vd; 2004:93	Teslimat, uzun süreli ilişki, kalite, güvenilirlik, fiyat, esneklik, uyumluluk, finansal durum, teknik kapasite, coğrafi konum.
Sezer; 2008:168	Taşıma maliyeti, zaman, ilişkiler, aktarmasız taşıma, sefer sıklığı.

Tablo 2. Çevresel Alt Ölçütlere İlişkin Yazın Taraması Özeti

YAZARLAR	ÇEVRESEL ALT ÖLÇÜTLER
Wichaisri ve Sopadang, 2014:1018	CO ₂ emisyonu, atıklar, kirlilik, kaynak kullanımı
Svensson, 2007:263	Atık yönetimi, geri dönüşüm, kaynak kullanımı
Yang vd;2013:62	Kirletici maddenin azaltılması, atık suyun azaltılması, sera gazlarının azaltılması(CO ₂ , SO ₂ , NO _x vb), tehlikeli madde tüketiminin azaltılması, atıkların azaltılması(örn;çamur, yağlı atık ve çöp), gürültü kirliliğinin azaltılması, çevre dostu malzeme ve ekipman kullanımı, çevre dostu yakıt kullanımı, geri dönüşüm, çevre politikası beyanları.
Sürücü, 2015:83	Enerji tüketimi, CO ₂ emisyon miktarı, atık miktarı, su tüketim miktarı, salınımı engellenen CO ₂ miktarı, geri dönüşüme yollanan atık miktarı.
Sarı vd; 2017: 481-482	Kirlilik kontrolü, tehlikeli madde yönetimi, atık yönetimi, kaynak tüketimi
Erol ve Özmen, 2008:75-76.	Enerji tüketimi, su tüketimi, yenilenebilir enerji kullanımı, geri dönüşüm oranı, gürültü kirliliği, atıkların en aza indirilmesi, arazilerin etkin kullanımı, çevresel sertifikaların alınması, çevre raporlama sisteminin benimsenmesi, taşıma araçlarının seçimi, kontrolü ve tüketilen yakıt miktarı gibi konulara verilen özen, küresel ısınmanın göz öünde bulundurulması.
Maxutova, 2018:50	Geri dönüşebilir ambalaj, enerji tüketimi, belge ve stveartlar, çevre dostu ambalaj, çevresel performans.
Sramek vd;2018:95	Yakıt tasarrufu, düşük emisyon, düşük karbon ayak izi, daha teknolojik araçlar
Çamlıca ve Akar; 2014:114	Stveartlar ve belgelendirmeler, koruyucu ambalaj tasarımı, çevre politikaları, kirlilik, geri dönüşümlü malzeme kullanımı, enerji kullanımı
Hvefield vd; 2002:78	Atık yönetimi, çevre dostu ambalaj, çevreci sertifikalar, kirlilik kontrolü, geri dönüşüm, emisyon yönetimi, yeniden üretim ve kullanım, çevre programları, yasama ve çevre yönetimi, çevresel verimlilik,
Beamon, 1999:340	Tüketilen enerji miktarı, gaz emisyon oranı, tüketilen malzeme miktarı
Sarkis vd; 2005:339-341	Tüketilen enerji miktarı, tüketilen yakıt miktarı, tüketilen su ve elektrik miktarı, çevreci kurallara uyumsuzluktan alınan ceza sayısı ve miktarı, geri dönüşüm oranı, yeniden kullanım oranı, çevreci sertifikalar, denetleme programları, çevre iyileştirmelerine katkı, yasa ve düzenlemelere uyumluluk,
Saeed ve Kersten,2017:5-6	Enerji verimliliği, malzeme verimliliği, atık yönetimi, su yönetimi, gaz emisyonu, arazi kullanımı, çevresel uyum
Sarkis, 2003:399	Atık azaltma, yeniden kullanım, yeniden üretim, geri dönüşüm, bertaraf alternatifleri
Fettahloğlu ve Birin, 2016:101	Yenilenemeyen doğal kaynakların etkin kullanımı, ekosisteme duyarlılık, temiz hava ve su kaynakları, atık oluşumu.
Chardine-Baumann ve Botta-Genoulaz, 2014:141.	Doğal çevre, tehlikelilik, kirlilik, kaynak kullanımı, çevre yönetimi
Mohammadi vd;2014:92	Gürültü, toprak ve su kirliliği, sera gazı salınımı, kaynak tüketimi, zehirli atıklar
Öztürk ve Paksoy;2020:2031	Enerji ve doğal kaynak tüketimi, geri dönüşüm ve yeniden kullanım oranı
Lai ve Wong; 2012:281	Karbon emisyonunun azlığı, tehlikeli madde kullanımının azlığı, atık suyun azaltılması, çevresel kazaların azlığı, katı atıkların azaltılması, ISO 14000 sertifika sahipliği
Zhua ve Sarkis; 2004:275	Hava emisyonunun azaltılması, katı atık/ toksik malzemelerin azaltılması, atık suyun azaltılması, çevre kazalarının azlığı, çevre dostu malzeme kullanımı, enerji tüketiminin azaltılması, çevresel uyum ve denetim programları

Tablo 3. Sosyal Alt Ölçütlere İlişkin Yazın Taraması Özeti

YAZARLAR	SOSYAL ALT ÖLÇÜTLER
Wichaisri ve Sopadang, 2014:1018	Sağlık yardımları, çalışan güvenliği, eğitim ve öğretim, kazalar, çalışma şartları
Özbekler, 2016:91	Tam istihdam, katılımcı bir şirket ortamı, iş güvenliği, kurumsal hesap verebilirlik/şeffaflık
Kocmanova ve Docekalova; 2011:206	Çalışan memnuniyeti, çalışan eğitimi, topluma katkı, işçi güvenliği ve sağlığı, insan haklarına saygı ve uyum, çalışanların yaşı, çalışan devir hızı, çalışan devir hızı
Saeed ve Kersten, 2017:5-7	Sosyal uyum, İnsan kaynakları, eğitim, sağlık ve güvenlik, tüketici sorunları, insan hakları ve yolsuzlukla mücadele
Chardine-Baumann ve Botta-Genoulaz, 2014:141	Toplumsal taahhüt, insan hakları, ticari uygulamalar, çalışma koşulları, müşterilerin sorunları
Sürücü, 2015:83-84	Kadın çalışan yüzdesi, yönetimde bulunan kadın çalışan yüzdesi, çalışan eğitimi, eğitime harcanan miktar, SSP'ne ayrılan miktar, çalışanların kuruma bağlılığı, kaza sıklığı
Dima vd., 2014:151-152	Hesap verebilirlik/şeffaflık, firma imajı, toplum yararına projeler, uzmanlık, firma içi katılımçılık, firma içi uyumluluk
Maxutova, 2018:50-51	İnsan kaynakları, işçi sağlığı ve güvenliği, eğitim ve sağlık olanakları, insan hakları ve adil istihdam uygulamaları
Sramek vd;2018:95	İş güvenliği, uygulama ve ekipman desteği, çalışanların ve yerel topluluğun refahı, çalışanların eğitim, sağlık ve emekliliği, SSP'ne verilen destek
Lu vd.,2012:160-161; Kirby vd; 2018:207-209;	Çalışanlar için; eğitim ve kültürel gelişim, iş ve güvenlik eğitimi, ek ödemeler ve adil ücretler, eşitlik anlayışı, sağlık yardımları, refah çalışma ortamı, çalışma haklarının korunması, çocuk işçi çalıştırmama; toplum için; hayırsever yatırımlar, iş üretme ve istihdam, yerel toplumun gelişimi, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi
Szekely ve Knirsch; 2005:643	İşgücü/istihdam sorunları, insan hakları, topluluk girişimleri, kurumsal hayırseverlik, tedarikçi ilişkileri

Tablo 1, 2 ve 3 üzerinde açıkça görüleceği üzere benzer kavramlar sıklıkla farklı yazarlar tarafından isimler adı altında kullanılmıştır. Örneğin “Teslimat Güvenilirliği” kavramı farklı bir yazar tarafından “Zamanında Teslimat” adı altında ifade edilmiştir. Bu nedenle alt ölçütleri sayısal bir karar modeline dahil edebilmek için aynı anlama gelen benzer kavramlar konsolide edilerek kullanılmıştır.

3.4. Betimleyici Bulgular

Araştırma sürecinde gerek AHP ve gerekse TOPSIS analizlerine veri teşkil eden formları dolduran yöneticilerin %53'ünün erkek, %47'sinin ise kadın olduğu görülmüştür. Aynı değerlendirmecilerin %21'lik kısmının 30 ve altı yaş grubunda, %11'inin 31-40 yaş grubunda, %42'sinin 41-50 yaş grubunda, %26'sının ise 51 ve üstü yaş grubunda olduğu dikkat çekmektedir. Buna göre araştırma grubunda cinsiyet açısından eşite yakın bir dağılım olduğu; bununla birlikte Tablo 4 verileri incelendiğinde, değerlendirmecilerin önemli bir kısmının iş deneyimi açısından da oldukça tecrübeli oldukları görülmektedir.

Tablo 4. Araştırma Grubundaki Değerlendirmecilerin İş Deneyim Süreleri

Deneyim	Yüzelik (%)
5 yıl ve altı	21
6 - 10 yıl	21
11 - 15 yıl	5
16-20 yıl	16
21 yıl ve üzeri	37

Tablo 5 verileri incelendiğinde; araştırma grubunda bulunan bireylerin önemli bir kısmının operasyonel yönetici oldukları ve aynı zamvea bu bireylerin önemli bir kısmının işletme sahipleri oldukları görülmüştür. Buna göre araştırma grubundaki işletmelerin büyüklükleri de dikkate alındığında, bu işletmelerde lojistiğin profesyonel bir çalışma sahası olarak henüz yeterli uzmanlık seviyesinde yönetilmediği dikkat çekmektedir.

Tablo 5. Lojistik Süreçlerde Karar Vericilerin Fonksiyonel Uzmanlık Alanları

Fonksiyonel Alan	Yüzdeler (%)
Finans Yönetimi	37
Pazarlama Yönetimi	5
Lojistik	5
Diğer	53

Resmi Gazete ile yayınlanarak yürürlükte yer alan “Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelik” uyarınca; KOBİ’ler aşağıdaki şekilde sınıflandırılmıştır (Resmi Gazete; 2021):

- Mikro işletme: On kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri üç milyon Türk Lirasını aşmayan işletmeler.
- Küçük işletme: Elli kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri yirmibeş milyon Türk Lirasını aşmayan işletmeler.
- Orta büyüklükteki işletme: İkiyüzelli kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri yüzymbeş milyon Türk Lirasını aşmayan işletmeler.

Tablo 6’da verilen bulgular dikkate alındığında araştırma grubunda bulunan tüm işletmelerin KOBİ niteliğinde oldukları görülmektedir.

Tablo 6. Araştırma Grubundaki İşletmelerde Çalışan Sayıları

Çalışan Sayısı	Yüzdeler (%)
1-10	37
11-50	5
51-100	47
101-150	21
151-250	16

3.5. Analitik Hiyerarşi Süreci Bulguları

Kurumsal sürdürülebilirliğin üç temel boyutu üzerinden yapılan analizler; araştırma grubundaki imalat ve hizmet sektörü işletmeleri bazında karşılaştırmalı olarak yürütülmüş; sonuçlar Tablo 7 ve 8’de özetlenmiştir. Tablo 7’de sunulan veriler incelendiğinde; imalat sektöründe faaliyet gösteren 12 işletmenin tümünün tutarlılık indeksi değerlerinin eşik değer olarak tanımlanan 0,10 değerinin üzerinde olduğu görülebilir. Bu durum araştırmanın güvenilirliğinin sağlığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ana ölçütlerin ağırlık değerleri incelendiğinde; ekonomik değerlendirme ölçütlerinin taşıyıcı seçim kararlarında en önemli boyutu temsil ettiği görülmektedir. Öte yandan çevresel ve sosyal boyutların önem düzeylerinin oldukça yakın olduğu görülmekte; hatta çevresel değerlendirme ölçütlerinin imalat sektörü yöneticileri açısından en az önem atfedilen değerlendirme ölçütlerini kapsadığı dikkat çekmektedir.

Tablo 7. İmalat Sektöründe Ana Ölçütlere Dayalı Ağırlıklar

Ana Ölçütler	Ağırlıklar	Kritik Değer 1	Kritik Değer 2	Kritik Değer 3	Kritik Değer 4	Kritik Değer 5	Kritik Değer 6	Kritik Değer 7	Kritik Değer 8	Kritik Değer 9	Kritik Değer 10	Kritik Değer 11	Kritik Değer 12
Ekonomik Boyut	0,570	0,050	0,013	0,004	0	0,021	0,021	0,008	0,073	0,040	0,046	0	0,040
Çevresel Boyut	0,208												
Sosyal Boyut	0,222												

Araştırma grubunda bulunan hizmet sektörü işletmeleri yakından incelendiğinde; lojistik hizmet sağlayıcıların seçiminde üç ana ölçütün de birbirine oldukça yakın önem düzeylerine sahip olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla lojistik süreçlerde söz sahibi olan yöneticilere göre en önemli değerlendirme ölçütünün sosyal ölçüt olduğu dikkat çekmektedir. Şekil 1’den de hatırlanacağı üzere araştırma grubundaki hizmet sektörü işletmelerinin tümü perakende satış

alt sektöründe faaliyet göstermektedir. Dolayısıyla açıkça görülmektedir ki; sektörel öncelikler kurumsal sürdürülebilirlik bileşenlerine dönük politikaları derinden etkilemektedir. Bu etkiler kar marjlarının daha dar olduğu ve nispeten daha sert rekabet şartlarının bulunduğu imalat sektöründe ekonomik öncelikleri öne çıkarmakta; buna karşılık artan taşıma maliyetlerini absorbe etme ve daha fazla tüketici ürününe yansıtma olanağı olan perakende satış sektöründe ise sosyal öncelikler lojistik servis sağlayıcıların seçiminde daha önemli hale gelmektedir.

Tablo 8. Hizmet Sektöründe Ana Ölçütlere Dayalı Ağırlıklar

Ana Ölçütler	Ağırlıklar	Kritik Değer 1	Kritik Değer 2	Kritik Değer 3	Kritik Değer 4	Kritik Değer 5	Kritik Değer 6	Kritik Değer 7
Ekonomik Boyut	0,322	0,060	0,072	0,029	0,088	0	0	0,040
Çevresel Boyut	0,318							
Sosyal Boyut	0,360							

Tablo 9. İmalat Sektöründe Alt Ölçütlerin Ağırlıkları

Ekonomik Alt Ölçütler	Ağırlıklar
Taşıma Güvenilirliği	0,144
Taşıma Maliyeti	0,086
Taşıma Hızı	0,075
Uzun Vadeli Sözleşmelerle Çalışabilmek	0,064
Teknolojik Destek Altyapısı	0,057
Taşıma Esnekliği	0,056
Taşıma Seferlerinin Sıklığı	0,051
Taşıyıcının Fiziksel Yakınlığı	0,037
	0,570
Çevresel Alt Ölçütler	
Yakıt Tasarrufu	0,059
Geri Dönüşümlü Malzemelerin Kullanım Oranı	0,042
Atık Yönetimi	0,038
Düşük CO ₂ Emisyonu	0,032
Çevre Dostu Belge Sahipliği	0,032
Çevre Dostu Alternatif Enerji Kaynaklarının Kullanımı	0,005
	0,208
Sosyal Alt Ölçütler	
İşçi Sağlığı ve Güvenliği	0,048
Uzmanlık Düzeyi	0,044
Fiziksel Çalışma Koşulları	0,037
Kurumsal İmaj	0,031
Eğitim Olanakları	0,023
Cinsiyet Eşitliği	0,015
Kadın Çalışanların Toplam İstihdam İçerisindeki Payı	0,014
Sosyal Sorumluluk Projelerine Katılım Düzeyi	0,010
	0,222

Tablo 10. Hizmet Sektöründe Alt Ölçütlerin Ağırlıkları

Ekonomik Alt Ölçütler	Ağırlıklar
Taşıma Güvenilirliği	0,066
Taşıma Maliyeti	0,063
Taşıma Hızı	0,049
Uzun Vadeli Sözleşmelerle Çalışabilmek	0,040
Teknolojik Destek Altyapısı	0,021
Taşıma Esnekliği	0,036
Taşıma Seferlerinin Sıklığı	0,030
Taşıyıcının Fiziksel Yakınlığı	0,017
	0,322
Çevresel Alt Ölçütler	
Yakıt Tasarrufu	0,098
Geri Dönüşümlü Malzemelerin Kullanım Oranı	0,061
Atık Yönetimi	0,056
Çevre Dostu Belge Sahipliği	0,052
Düşük CO ₂ Emisyonu	0,044
Çevre Dostu Alternatif Enerji Kaynaklarının Kullanımı	0,007
	0,318
Sosyal Alt Ölçütler	
Uzmanlık Düzeyi	0,090
İşçi Sağlığı ve Güvenliği	0,068
Fiziksel Çalışma Koşulları	0,059
Kurumsal İmaj	0,046
Eğitim Olanakları	0,038
Cinsiyet Eşitliği	0,023
Kadın Çalışanların Toplam İstihdam İçerisindeki Payı	0,021
Sosyal Sorumluluk Projelerine Katılım Düzeyi	0,015
	0,360

Lojistik hizmet sağlayıcılarının seçim süreci işletme politika ve stratejilerini etkileyen ve bunlardan etkilenen bir dizi somut ölçüte dayalı olarak yürütülür. Tablo 9 ve 10'da araştırmanın temel değişkenlerini oluşturan ekonomik, çevresel ve sosyal değerlendirme ölçütlerinin her birine ilişkin alt ölçütlerin önem düzeyleri imalat ve hizmet sektörü için karşılaştırılabilir olarak incelenebilir. Buna göre her iki sektörel perspektifte de alt ölçütlerin öncelik düzeyleri neredeyse aynı sıralama ile şekillenmiştir. Buna göre her iki sektörde de ekonomik ölçütlerin en önemli üç alt ölçütü taşıma güvenilirliği, taşıma maliyeti ve taşıma hızıdır.

Özellikle taşıma düzensizliklerine karşılık emniyet stoku bulundurma gereksiniminin artması nedeniyle güvenilirlik; transit envanter maliyetlerini kontrol altına almanın bir yolu olarak taşıma hızı en az taşıma maliyetleri kadar ön çıkmaktadır. Çevresel değerlendirme ölçütleri yakıt tasarrufu, lojistik süreçlerde geri dönüşüm oranlarının artması ve atık yönetim stratejileri en önemli çevresel değerlendirme ölçütleridir. Sosyal değerlendirme ölçütlerinde ise özellikle işçi sağlığı ve güvenliği, çalışma koşulları ve uzmanlık düzeyleri en önemli üç değerlendirme ölçütü olarak ön plana çıkmıştır.

3.6. TOPSIS Modeline Dayalı Değerlendirme Sonuçları

Araştırma sürecinde analitik hiyerarşi süreci üzerinden elde edilen ağırlıklar TOPSIS modelinde girdi olarak kullanılmıştır. Bu aşamada; araştırma grubuna dahil olan işletmelerin en sık kullandıkları lojistik hizmet sağlayıcıların performanslarını; önceki başlıklarda açıklanan ana ve alt ölçütler bazında 1'den 10'a kadar uzanan bir çizelge üzerinden değerlendirmeleri istenmiştir. Analiz sonuçları imalat ve hizmet sektörü işletmeleri için iki grup halinde organize edilmiştir. Tablo 11'de de görüleceği üzere imalat sektörü işletmelerinin taşıma modlarına dayalı analizde "Karayolu + Demiryolu" kombine taşımacılık seçeneği sunan lojistik hizmet sağlayıcıların performansını en iyi performans olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Bunu "Karayolu + Denizyolu + Demiryolu" seçeneği sunan alternatifler izlemektedir. Üçüncü sırada ise karayolu seçeneği dikkat çekmektedir.

Diğer taraftan yine Tablo 12’de; en sık kullanılan taşıma modu temelli bir ayırımda TOPSIS modeline esas teşkil edecek değerlendirmelerin son derece kısıtlı olduğu dikkat çekmektedir. Zira hizmet sektörü işletmelerinin taşıma gereksinimleri ve beraber çalıştıkları lojistik hizmet sağlayıcıların hizmet yelpazesi dikkate alındığında yalnızca üç farklı taşıma modu seçeneğinin kullanılmakta olduğu görülmektedir. Ayrıca hizmet sektörü işletmelerinin en yüksek performanslı olarak değerlendirdikleri lojistik hizmet sağlayıcıların denizyolu taşıma seçeneği sunan işletmeler oldukları görülmektedir.

Tablo 11. Taşıma Modlarına Dayalı Analizde İmalat Sektöründe En Yüksek Performans Gösteren Alternatifler

	Karayolu	Denizyolu	Demiryolu	Havayolu	Karayolu + Denizyolu	Karayolu + Demiryolu	Karayolu + Havayolu	Karayolu + Denizyolu + Demiryolu
Pozitif İdeal Çözüme Uzaklık	0,1854	0,2700	0,2706	0,2786	0,2124	0,1592	0,2550	0,2079
Negatif İdeal Çözüme Uzaklık	0,2396	0,2591	0,2796	0,2652	0,2320	0,2823	0,2576	0,2743
İdeal Çözüme Göreceli Yakınlık	0,5638	0,4898	0,5082	0,4877	0,5220	0,6394	0,5025	0,5688
Sıralama	3	7	5	8	4	1	6	2

Tablo 12. Taşıma Modlarına Dayalı Analizde Hizmet Sektöründe En Yüksek Performans Gösteren Alternatifler

	Karayolu	Denizyolu	Karayolu + Denizyolu
Pozitif İdeal Çözüme Uzaklık	1,2151	1,3079	1,0828
Negatif İdeal Çözüme Uzaklık	0,8510	1,0261	0,6693
İdeal Çözüme Göreceli Yakınlık	0,4119	0,4396	0,3820
Sıralama	2	1	3

4.GENEL DEĞERLENDİRME

Etkin işleyen bir kurumsal sosyal sorumluluk sistemi ve yakın ilişkili kurumsal sürdürülebilirlik stratejileri bir yvean şeffaf ve hesap verebilir bir iç kontrol sistemi elde edilmesine katkı sağlamakta; diğer yvean kurumsal itibar üzerinde derin etkiler meydana getirmektedir. Etkin işleyen bir kurumsal sürdürülebilirlik stratejisi ayrıca stratejik rekabet üstünlüğünü beraberinde getiren büyük maliyet tasarrufları elde edilmesini sağlamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde kurumsal sürdürülebilirliğin bir büyük etkisi kurumsal itibar yoluyla özellikle duyarlı müşteri grupları üzerinden gelirleri artırıcı etki doğurmaktadır; diğer yvean etkin işleyen bir içsel kontrol mekanizmasına katkı sağlayarak güçlü bir maliyet kontrol sistemi oluşturmaktadır.

Kurumsal sürdürülebilirlik stratejileri birbirinden ayrı uygulamalar yerine bütünsel stratejiler ekseninde yönetilen süreç ve politikaların izlenmesini gerekli kılmaktadır. Zira bağımsız ve ayrı uygulamalar kurumsal bir stratejinin parçası olmadıklarında çoğu zaman daha pahalı hale gelmekte ve daha büyük kurumsal stratejilere katkı sağlamaktan uzak hale gelmektedir. Dolayısıyla kurumsal sürdürülebilirlik stratejilerinin temel bileşenlerinin yalnızca işletme perspektifinden değil tüm tedarik zinciri paydaşlarını kapsayan bir anlayışla yönetilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada kömür ve kömüre dayalı endüstrilere dayalı sanayi geçmişi oldukça derin bir bölge olan Zonguldak’ta işletmelerin lojistik hizmet sağlayıcı seçimine odaklanılmıştır. Zira lojistik sektörü, sorumlusu olduğu dışsallıklar nedeniyle sürdürülebilir bir ekonomi için kritik öneme sahiptir. Ayrıca bir sektör olmanın ötesinde lojistik ve tedarik zinciri yönetimi süreçleri; kaynak noktası ile tüketim noktası arasındaki değer zincirinin her aşamasında katma değer üreten faaliyetlerden meydana gelmektedir.

Çalışmada imalat ve hizmet sektörünün ana ölçütlere bakışında farklılık dikkat çekmiştir. Buna göre lojistik hizmet sağlayıcı seçiminde; imalat sektörü yöneticileri ekonomik ölçüte, çevresel ve sosyal ölçüte kıyasla oldukça yüksek düzeyde önem atfetmektedir. Bu durum özellikle sektördeki rekabet şartları ve kar marjlarının darlığı ile açıklanabilir. Ayrıca ekonomik perspektifi ön plana çıkaran imalat sektörü yöneticileri çok daha fazla taşıma modu ile çalışmakta; aynı zamvea lojistik hizmet sağlayıcıların kombine taşımacılık alternatiflerine yönelmesini beklemektedir. Diğer taraftan artan maliyetleri çok daha fazla ürüne dağıtma kabiliyeti olan perakende satış sektörü yöneticileri ekonomik, çevresel ve toplumsal ölçütlere neredeyse aynı ölçüde önem atfetmektedir.

Alt ölçütlerin önem düzeylerinin incelendiği analiz katmanında ise alt ölçütlerin imalat sektöründeki önem sıralamasının hizmet sektörü ile neredeyse aynı olduğu dikkat çekmektedir. Yakıt tasarrufu ölçütü gerek hizmet gerekse imalat sektörlerinde lojistik hizmet sağlayıcıların seçim sürecini etkileyen en önemli değerlendirme ölçütleri arasında ön

plana çıkmaktadır. Diğer taraftan yöneticiler taşıma maliyetleri kadar taşıma hızı ve taşıma güvenilirliğini de en az taşıma maliyeti kadar önemsemektedirler. Bu durum, gerek hız ve güvenilirliğin maliyetler üzerinde doğrudan etkileri olduğu; gerekse başta yakıt olmak üzere enerji maliyetlerinin operasyonel maliyetler kadar çevresel etkileri olduğu konusunda yöneticilerin bilinç düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durum, lojistik hizmet sağlayıcıların seçiminde kombine taşımacılığa yönelen servis sağlayıcıların seçimine dönük destekleyici tavırla da kendini göstermektedir. Diğer taraftan karbon salınım düzeyleri açısından en üstün taşıma yolunun hava kargo taşımacılığı olmasına rağmen araştırma grubundaki işletmeler açısından hava kargo seçeneği yüksek taşıma maliyetleri nedeniyle tercih edilebilir durumda değildir. İşletme büyüklükleri ve pazar payları arttıkça hava kargo taşımacılığının da alternatifler arasında ön plana çıkması doğal bir sonuç olacaktır. Diğer taraftan mevcut durumda gerek taşıma maliyetleri ve gerekse karbon salınım düzeyleri üzerindeki etkileri nedeniyle kombine taşımacılık alternatifleri, araştırma grubundaki KOBİ niteliğindeki işletmeler açısından dahi değerlendirilebilir durumdadır. Farklı taşıma modlarına ilişkin altyapı sorunlarının aşılması bu eğilimleri güçlendirecektir.

Gelecek çalışmalarda analiz düzeyinin farklı tedarik zinciri aktörlerini kapsayacak şekilde genişletilmesi amaçlanmaktadır. Zira lojistik ve tedarik zinciri yönetimi süreçleri söz konusu olduğunda; ölçülebilir ve kurumsal ölçütlerin belirlenmesi kadar önemli olan ve hatta daha da önemli olan konu, kurumsal stratejilerin tedarik zincirlerindeki diğer paydaşları kapsayacak şekilde genişletilmesidir.

KAYNAKÇA

- ADAMS, C. A. (2002). Internal Organisational Factors Influencing Corporate Social ve Ethical Reporting: Beyond Current Theorising, *Accounting, Auditing & Accountability Journal* 15(2), pp.223–250.
- ADAMS, C., ZUTSHİ, A. (2004), Corporate Social Responsibility: Why Business Should Act Responsibly ve Be Accountable, *Australian Accounting Review* 14(3), pp.31–39.
- AGUEZZOUL, A., PİRES, S. (2016). 3PL Performance Evaluation ve Selection: a MCDM Method. In *Supply Chain Forum: An International Journal*, 17(2), pp. 87-94.
- VEERSON, E. J., COLTMAN, T., Devinney, T. M., Keating, B. (2011). What Drives the Choice of a Third - Party Logistics Provider? *Journal of Supply Chain Management*, 47(2), pp.97-115.
- BHATNAGAR, R., SOHAL, A. S., & Millen, R. (1999). Third party logistics services: a Singapore perspective. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 29(9), pp.569-587.
- Borsa İstanbul. (2021, Haziran 15). *Sürdürülebilirlik Endeksi*.
<https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/165/bist-surdurulebilirlik-endeksi>
- BOTTANİ, E., RİZZİ, A. (2006). A Fuzzy TOPSIS Methodology to Support Outsourcing of Logistics Services. *Supply Chain Management: An International Journal*. 11(4), pp. 294-308.
- CHARDINE-BAUMANN, E., BOTTA-GENOULAZ, V. (2014). A framework for Sustainable Performance Assessment of Supply Chain Management Practices. *Computers & Industrial Engineering*, 76, pp.138-147.
- CHERAGHİ, S. H., DADASHZADEH, M., SUBRAMANİAN, M. (2004). Critical Success Factors for Supplier Selection: an Update. *Journal of Applied Business Research (JABR)*, 20(2) pp.91-108.
- DAVIS - SRAMEK, B., THOMAS, R. W., & FUGATE, B. S. (2018). Integrating Behavioral Decision Theory ve Sustainable Supply Chain Management: Prioritizing Economic, Environmental, ve Social Dimensions in Carrier Selection. *Journal of Business Logistics*, 39(2), pp.87-100.
- EFENDİGİL, T., ÖNÜT, S., KONGAR, E. (2008). A Holistic Approach for Selecting a Third-Party Reverse Logistics Provider in the Presence of Vagueness. *Computers & industrial engineering*, 54(2), pp.269-287.
- EROL, İ., ÖZMEN, A. (2008). Çevresel Düzeyde Sürdürülebilirlik Performansının Ölçülmesi: Perakende Sektöründe bir Uygulama. *İktisat İşletme ve Finans*, 23(266), pp.70-94.
- FALSİNİ, D., FONDİ, F., SCHİRALDİ, M. M. (2012). A Logistics Provider Evaluation ve Selection Methodology Based on AHP, DEA ve Linear Programming Integration. *International Journal of Production Research*, 50(17), pp.4822-4829.
-

- İRE, U. Ç., ERVURAL, B. Ç., BOZAT, S. (2017). Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetiminde DEMATEL Yöntemiyle Tedarikçi Değerlendirme Kriterlerinin İncelenmesi ve Sağlık Sektöründe bir Uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 23(4), pp.477-485.
- JENKINS, H., YAKOVLEVA, N. (2006). Corporate Social Responsibility in the Mining Industry: Exploring Trends in Social ve Environmental Disclosure, *Journal of Cleaner Production*, 14(3-4), pp.271-284.
- JHARKHARİA, S., & SHANKAR, R. (2007). Selection of Logistics Service Provider: An Analytic Network Process (ANP) Approach. *Omega*, 35(3), 274-289.
- KANNAN, G., POKHAREL, S., KUMAR, P. S. (2009). A Hybrid Approach Using ISM ve Fuzzy TOPSIS for the Selection of Reverse Logistics Provider. *Resources, Conservation ve Recycling*, 54(1), pp.28-36.
- KİRBY, H. R., HUTTON, B., MCQUAİD, R. W., RAESİDE, R., ZHANG, X. (2000). Modelling the Effects of Transport Policy Levers on Fuel Efficiency ve National Fuel Consumption. *Transportation Research Part D: Transport ve Environment*, 5(4), pp.265-282.
- KOCMANOVÁ, A., DOČEKALOVÁ, M. (2011). Corporate Sustainability: Environmental, Social, Economic ve Corporate Performance. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 59(7), pp.203-208.
- LAI, K. H., WONG, C. W. (2012). Green Logistics Management ve Performance: Some Empirical Evidence from Chinese Manufacturing Exporters. *Omega*, 40(3), pp.267-282.
- LİU, H. T., WANG, W. K. (2009). An Integrated Fuzzy Approach for Provider Evaluation ve Selection in Third-Party Logistics. *Expert Systems with Applications*, 36(3), pp.4387-4398.
- LÓPEZ, M. V., GARCÍA, A., RODRÍGUEZ, L. (2007). Sustainable Development ve Corporate Performance: A Study Based on the Dow Jones Sustainability Index, *Journal of Business Ethics*, 75(3), pp.285-300.
- LU, R. X., LEE, P. K., CHENG, T. C. E. (2012). Socially Responsible Supplier Development: Construct Development ve Measurement Validation. *International Journal of Production Economics*, 140(1), pp.160-167.
- MAXUTOVA, S. (2018). *Sürdürülebilirlik Uygulamaları İle Lojistik Performans Arasındaki İlişki: Kazakistan Almatı Bölgesinde Faaliyet Gösteren Lojistik İşletmelerinde Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- MOHAMMADI, M., TORABI, S. A., TAVAKKOLI-MOGHADDAM, R. (2014). Sustainable Hub Location Under Mixed Uncertainty. *Transportation Research Part E: Logistics ve Transportation Review*, 62, pp.89-115.
- MONCZKA, R. M., HVEFİELD, R. B., GİUNİPERO, L. C., PATTERSON, J. L. (2015). *Purchasing ve supply chain management*. Cengage Learning.
- ÖZBEKLER, T. M. (2016). *Hizmet Sektöründe Kalite Algısının Sürdürülebilir Rekabete Etkisi: 3. Parti Lojistik Hizmet Sağlayıcılarda Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yaşar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- ÖZTÜRK, M., PAKSOY, T. (2020). A Combined DEMATEL-QFD-AT2 BAHF Approach for Green Supplier Selection. *Journal of the Faculty of Engineering ve Architecture of Gazi University*, 35(4), pp.2023-2043.
- Pİ, W. N., LOW, C. (2005). Supplier Evaluation ve Selection Using Taguchi Loss Functions. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 26(1), 155-160.
- RAZZAQUE, M. A., SHENG, C. C. (1998). Outsourcing of Logistics Functions: A Literature Survey. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 28(2), pp.89-107.
- Resmi Gazete (2021, Temmuz 15). *Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelik*.
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/11/20051118-5.htm>
- SAEED, M. A., KERSTEN, W. (2017). Supply Chain Sustainability Performance Indicators: A Content Analysis Based on Published Stewards ve Guidelines. *Logistics Research*, 10(12), pp.1-19.
- SEZER, H. (2008). *Düzenli Hat Taşımacılığında Nakliye Müteahhidinin Gemi Operatörü Seçimine Çok Kriterli Karar Destek Sistemi Yaklaşımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- SPENCER-COOKE, A. (1994) *Where Silence is not Golden: Towards the Strategic Use of Corporate Environmental Reporting for Company Valuation*, Chartered Association of Certified Accountants, London, UK.

- SÜRÜCÜ, E. (2015). *Lojistik Sektöründe Sürdürülebilir Performans Ölçümü İçin AHP ve TOPSIS Yöntemlerinin Kullanılması: Lojistik Firmaları Üzerine Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- SZÉKELY, F., KNIRSCH, M. (2005). Responsible Leadership ve Corporate Social Responsibility: Metrics for Sustainable Performance. *European Management Journal*, 23(6), pp.628-647.
- THAKKAR, J., DESHMUKH, S. G., GUPTA, A. D., SHANKAR, R. (2005, January). Selection of Third-Party Logistics (3PL): A Hybrid Approach Using Interpretive Structural Modeling (ISM) ve Analytic Network Process (ANP). In *Supply Chain Forum: An International Journal*, 6(1), pp. 32-46.
- UYANİK, C., TUZKAYA, G., OĞUZTİMUR, S. (2018). A Literature Survey on Logistics Centers' Location Selection Problem, *Sigma: Journal of Engineering & Natural Sciences/Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi*, 36(1), pp.141-160.
- WEBER, C. A., CURRENT, J. R., BENTON, W. C. (1991). Vendor Selection Criteria ve Methods. *European Journal of Operational Research*, 50(1), 2-18.
- WICHAISRI, S., SOPADANG, A. (2013). Sustainable Logistics System: A Framework ve Case Study. In *2013 IEEE International Conference on Industrial Engineering ve Engineering Management* (pp. 1017-1021). IEEE.
- ZHU, Q., SARKIS, J. (2004). Relationships Between Operational Practices ve Performance Among Early Adopters of Green Supply Chain Management Practices in Chinese Manufacturing Enterprises. *Journal of Operations Management*, 22(3), pp.265-289.
-

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Kültürlerarası Yetkinliklerin Çok Uluslu Şirketler için Önemi ve Kültürlerarası Yetkin Liderler*

Esra SARI[†], Tuncer ÖZDİL[‡]

1. GİRİŞ

Globalleşme ve hızla gelişen iletişim teknolojilerinin bir neticesi olarak kültürlerarası etkileşim neredeyse hayatımızın her alanında yer almaktadır. Etkin bir kültürlerarası etkileşim için küreselleşen insanlar ile küreselleşen şirketlerin birbirine uyum sağlaması gerekmektedir. Bu uyum kültürlerarası yetkinlik kavramını gündeme getirmektedir. Pek çok çok uluslu işletme küresel pazarlarda rekabet edebilmek için küresel çeşitliliği yönetebilen çalışanlara ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda geleceğin ilk beş yetkinliği arasında sayılan kültürlerarası yetkinliğin her alanda liderler için bir zorunluluk halini aldığı yadsınamaz bir gerçektir. Liderlerin kültürlerarası etkileşimindeki olumlu ya da olumsuz deneyimlerinin şirketin küresel pazarlarda rekabet etme gücünü doğrudan etkilemesi ve tüketici davranışlarının kültürün etkisi altında gelişmesi gibi nedenler kültürlerarası yetkinliklerin küresel faaliyetler üzerindeki önemini ortaya koymaktadır. Kültürlerarası yetkinsizliklerin şirketler için maliyetleri göz önüne alındığında kültürlerarası yetkinliğe olan ihtiyaç daha da açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

2. KÜLTÜRLERARASI YETKİNLİK

Kültürlerarası yetkinlik kavramı literatürde tanımı üzerine mutabakata varılamamış bir kavramdır. Psikolojiden, iletişime, sağlık alanından, işletmeye kadar pek çok farklı alandan farklı araştırmacı kültürlerarası yetkinlik konusu üzerine araştırmalar yapmış ancak hepsi de konuyu kendi zaviyesinden ele almış, kavramın farklı boyutlarını ortaya koymuş ve farklı tanımlar yapmışlardır. Kültür kavramının sürekli evrilen bir kavram olmasının da bunda etkisi vardır. Kültür sürekli değişen bir olgu olduğu için kültüre ait kavramlar da sürekli değişmektedir.

Bugünkü anlamda kültürlerarası yetkinlik kavramının şekillenmesi farklı disiplinlerden pek çok araştırmacının yıllarca süren araştırmaları neticesinde olmuştur. Aslında kültürlerarası yetkinlik kavramı 1960'lara hatta 1930'lara bile dayandırılabilir ancak kavramsal anlamda kasıtlı çalışmalar kültürlerarası etkililik, kültürlerarası yeterlilik, kültürlerarası adaptasyon kavramları ile 1970'lere dayanmaktadır. Bu çalışmalar 1980'lere kültürlerarası yetkinliği değerlendirecek yeni yöntemlerle devam etmiştir. 1990'larda pek çok teorinin geliştirildiği yeni yayınlarla ve farklı alanlardan pek çok araştırmacının katkıları ile 2000'li yıllara kadar bu süreç devam etmektedir (Arasaratnam-Smith, 2007).

Kültürlerarası yetkinlik kavramı için literatürde pek çok farklı kavram kullanılsa da çoğunlukla kültürlerarası iletişim yetkinliği kavramı ile karıştığı görülmektedir. Her ne kadar kültürlerarası iletişim yetkinliği kültürlerarası yetkinlik kavramının temelini oluştursa da (Hymes, 1972) kültürlerarası yetkinlik kavramı farklı bir kavramdır. Kültürlerarası iletişim yetkinliğine ek olarak kültürler ötesi iletişim yetkinliği, kültürlerarası etkinlik, kültürlerarası uyum, uluslararası iletişim kavramları ile de karışmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi aslında bu kavramların farklı olması farklı disiplinler tarafından ele alınmış olmasından kaynaklanmaktadır. Birleşik Devletler' de mühendislik alanında "küresel yetkinlik" kavramı daha yaygınken, sağlık alanında çalışma yapanlar kültürel yetkinlik kavramını tercih etmektedir. İş dünyasında ise kültürel zekâ, küresel liderlik, küresel vatandaşlık gibi kavramlar öne çıkabilmektedir. Burada önemli olan hangi kavramın kullanıldığı değil, kavramın nasıl tanımlandığı ve uygulamaya nasıl dönüştüğüdür (Deardorff, 2015:140).

Kültürlerarası yetkinlik alanında ilk yapılmış çalışmalardan biri Gana'da Peace Corps çalışanları ile yapılmıştır. Bu çalışma doğrultusunda Smith (1966'den aktaran Spitzberg ve Changnon, 2009) kültürlerarası yetkinliği, özgüven, sadakat, enerji, sorumluluk, özerklik, esneklik gibi özelliklerin bir kombinasyonu olarak tanımlamıştır. Benzer bir çalışmada Ezekiel (1968'den aktaran Spitzberg ve Changnon, 2009) kültürlerarası yetkin gönüllülerin geniş ilgi alanı, entelektüel mevzulara alaka, yoğun istek, sözel akıcılık, fikirlerini iyi ifade edebilme becerisi, özerklik, ve insanlar arasında karşılıklı bağlılık yaratma gibi özellikler sergilediklerini ifade etmiştir.

*Bu çalışma Esra Sarı'nın Manisa Celal Bayar Üniversitesi'nde savunulan "İşletme Bölümü Öğrencilerinin Kültürlerarası Yetkinlik Algısına Yabancı Dil ve Alan Eğitiminin Etkisi: İzmir İli Örneği" isimli doktora tezinden derlenmiş ve ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulmuştur.

[†] Dr., esrasezen84@gmail.com, 0000-0002-6159-1401

[‡] Prof. Dr., tuncer.ozdil@cbu.edu.tr, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 0000-0002-3199-6766

Byram'a göre (1997) kültürlerarası yetkinlik, tutumlar (attitude), bilgi (knowledge), yorumlama ve ilişkilendirme becerileri (skills of interpretation and relating), keşfetme ve etkileşim becerileri (skills of discovering and interacting) ve eleştirel kültürel farkındalık/politik eğitimden (critical cultural awareness/political education) oluşmaktadır. Byram 'ın yabancı dil alanı için sunduğu kavramsallaştırma çalışması kültürlerarası yetkinlik alanında araştırma yapan pek çok kişi için bir temel sunmuştur (Chao, 2014:82).

Ruben (1976) kültürlerarası durumlarda davranışların tahmini için yedi bakış açısı sunmuştur: saygıyı gösterme şekli, etkileşim duruşu, bilgiye odaklanma, empati, kendine dönük rol davranışı, etkileşim yönetimi ve belirsizliğe karşı tolerans. Hymes (1972) ise, fikirlerini yabancı dil öğrenme üzerine uygulayarak, öğrencilerin sadece grameri öğrenip ne söyleyeceklerini değil, kime neyi, nasıl söylemeleri gerektiğinin de bir ihtiyaç olduğunu savunmuştur. Jokikokko (2005:82) kültürlerarası yetkinliği; "karşılıklı anlayışın elde edilmesi için ayrıca farklı kültürel geçmişlere sahip kişiler arasında işlevsel etkileşim ve işbirliği için gerekli olan kapasite" olarak tanımlamıştır. Taylor'a göre (1994b) ise kültürlerarası yetkinlik, farklı kültürdeki bir bireyin ev sahibi kültürün taleplerini etkin bir şekilde anlama ve yerine getirme anlayışını ileri taşıyarak uyarlanabilir bir kapasite geliştirdiği dönüşümsel bir süreçtir. Fantini (2007) kültürlerarası yetkinliği, bireyin kültürel olarak kendinden farklı diğer bireylerle etkileşime girdiğinde etkili ve uygun bir şekilde davranması için gerekli olan yetenekler bütünü olarak tanımlamıştır.

Bu çalışmada pek çok tanım içerisinde daha güncel ve kapsayıcı bir anlam ifade ettiği için Deardorff (2006) tarafından ortaya konulan kültürlerarası yetkinlik kavramı temel alınmıştır. Buna göre kültürlerarası yetkinlik, kültürlerarası etkileşimde hedeflenen bilgi, beceri ve tutumları her ikisini de etkin ve uygun olacak şekilde belirgin bir davranış ve iletişime dönüştürmeyi ifade eder.

3. KÜLTÜRLERARASI YETKİNLİĞİN ÇOK ULUSLU İŞLETMELER İÇİN ÖNEMİ

Kültür, hizmet kalitesini değerlendirmede müşterinin algısını ve beklentilerini etkileyen bir faktördür (Sharma, Tam ve Kim, 2012). Küreselleşme, gelişen ekonomilerdeki şirket birleşmeleri, iş hayatında bariyerlerin ortadan kalkması ve teknolojiye inovasyonlara rağmen şirketler, kültürel farklılıkları anlamadaki yetersizliklerinden dolayı dış pazarlardaki farklılıkları yönetmekte güçlük çekmektedir (Hopkins, Nie ve Hopkins, 2009).

Çok kültürlü ortamlarda kültürel konuların yönetiminde zihin yapısı, beceri ve duyarlılık konuları ile ilgilendiği için kültürlerarası yetkinliğin uluslararası hizmet karşılaştırmalarında önemi artmaktadır (İhtiyar, Ahmad ve Baroto, 2013). Küresel olarak rekabet edebilmek için, kişilerin belirli bir kültüre dönüşecek şekilde davranması gereken bilgi ve becerilere sahip olmaları gerekir. Bu nedenle, kültürel çeşitliliğin küresel pazarda ortaya çıkarak, kültürlerarası yetkinliği son derece önemli bir beceri haline getirmesi kaçınılmazdır (Spitzberg ve Changnon, 2009:4).

Feldman (1976) yurtdışı görevlendirmelerinin genellikle yüksek maliyet, düşük iş performansı, bireysel ya da ailevi uyum sorunları ve ev sahibi ülke insanları ile üretken ve tatmin edici ilişki kurmada zorluklar doğurduğunu belirtmiştir. Pek çok çalışma böyle bir başarısızlığın temel nedenin yöneticilerin teknik yeterliliklerinin değil kültürlerarası deneyim dinamiklerinden kaynaklandığını doğrulamaktadır (Dinges, 1983; Wiseman, Hammer, & Nishida, 1989). Bu dinamikler kültürel algıda farklılıkları, anlayışı, yabancı bir ülkede yaşıyor olmaktan duyulan tutumsal tatmini, ilişki geliştirmeyi, ve hedeflere ulaşmayı kapsar (Bhawuk ve Brislin, 1992; Hofstede, 1980).

Birçok çok uluslu şirket işle ilgili faaliyetleri yürütmek için çok kültürlü ekiplere güvenmektedir. Küresel iş ortamında işleyiş giderek daha rekabetçi ve birbirine bağımlı hale gelmekte ve küresel pazarın karmaşık sorunları, yeni düşünme yolları ile yerel müşterilerin daha iyi anlaşılmasını gerektirmektedir. Global müşteri memnuniyeti, coğrafi olarak dağınık, kültürel olarak karma çalışma ekiplerinin etkin işleyişini zorunlu kılmaktadır (Hofner Saphiere, 1996).

İhtiyar ve Ahmad (2014) kültürlerarası iletişim yetkinliğinin hizmet kalitesi, müşteri tatmini ve satın alma niyeti ile olan ilişkisini incelemiş ve kültürlerarası iletişim yetkinliğinin hem doğrudan hem de dolaylı olarak müşteri memnuniyetini, kişisel etkileşim ve müşteri memnuniyeti yolu ile de dolaylı olarak satın alma niyetini etkilediği ortaya konmuştur.

Farklı kültürlerden gelen ekip üyeleriyle iyi iletişim kuramayan yöneticiler çok kültürlü ekibin bir parçasıysa birçok bariyer ve sorun ortaya çıkabilir. Yöneticiler, neyi başarmaya çalıştıklarını ve amaçlarının ne olduğunu açıkça ifade edebilmeli ve anlayabilmelidir. Çok uluslu şirketlerde çalışan yöneticiler, kuruluş amaçlarını çok kültürlü ekipler aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Çok kültürlü ekiplerin performansı kültürlerarası iletişim perspektifinden incelenebilir. Çok kültürlü takım performansını geliştirmekle ilgilenen yöneticiler, yönetim danışmanları ve eğitimciler kültürlerarası yetkinlik hakkında ve ekip performansını nasıl etkilediği konusunda bilgi sahibi olmalıdır.

Matveev ve Miller'ın (2004) Amerikan ve Rus yöneticiler ile yaptığı çalışma sonucunda Amerikan ve Rus yöneticiler kültürlerarası yetkinliği farklı şekilde tanımlasalar da kültürlerarası yetkinliğin önemi hususunda mutabıktırlar. Görüşme yapılan yöneticilerin toplam %96'sı kültürlerarası olarak yetkin olmanın çok kültürlü bir ekipte çalışırken çok kritik olduğuna inanmaktadır. Çok uluslu kuruluşların yöneticileri, kuruluşlarının başarısının, çalışanlarının kültürel

karmaşıklıklarla nasıl başa çıkabildiklerine ve ekip üyeleri olan yöneticilerin kültürel farklılıklarını anlama, kabul etme ve bunlara cevap verme becerisine bağlı olduğunu kabul etmektedir (Alexei V. Matveev ve Milter, 2004).

Huang vd. (2003) yöneticilerin kültürlerarası yetkinliğinin ticari ilişkilerin kalitesini etkilediğini ve çatışmaları çözüme olumlu bir rol oynadığını ortaya koymuş ve uluslararası iş ortaklıklarına yeni giren firmaların, kültürlerarası ticari becerilere sahip personeli tayin etmeleri veya eğitim ve gelişim yoluyla gerekli becerileri kazanmalarına yardımcı olmalarını önermişlerdir (Huang, Rayner ve Zhuang, 2003).

4. KÜLTÜRLERARASI YETKİN LİDERLER

11 Eylül 2001 olaylarından sonra Amerikalıların değerlerinde ve düşünce modellerinde ciddi bir değişim olmuş, Amerikalıları, güçlü ve değiştirilemez bireysel kültürel değerlerini, yabancı dil becerilerini ve alışılmış Amerikan ifadelerinin kullanımını düşünmeye zorlamıştır. Irak'taki savaştan sonra uluslararası düşüncedeki aşırı değişim ve küreselleşmenin dünya halkları üzerindeki devam eden etkisi çok uluslu işletme yöneticilerinin kültürlerarası yetkinlik algısını da etkilemiştir. Bununla birlikte, kültürel olarak çeşitli pazarlarda zenginleşmek için kültürlerarası yeterliliğe sahip olmak yöneticiler için hayati bir zorunluluk olarak önemini sürekli korumaktadır (Matveev ve Milter, 2004).

“Pek çok kanıt, dünya kültürlerinin gittikçe birbirine bağlandığını ve iş dünyasının giderek daha küresel bir hale geldiğini göstermektedir” (House, 2004:1) Günümüzde küreselleşmenin en güçlü kanıtlarından biri, küresel ekonomilerin birbirine bağımlılığıdır. Küreselleşmenin yükselmesiyle birlikte, bu bağımlılık, büyüyen zorlukları ve fırsatları karşılamak için küresel bakış açısına ve kültürlerarası yeterliliğe sahip liderlere duyulan ihtiyacı da arttırmaktadır (Irving ve Justin A, 2010).

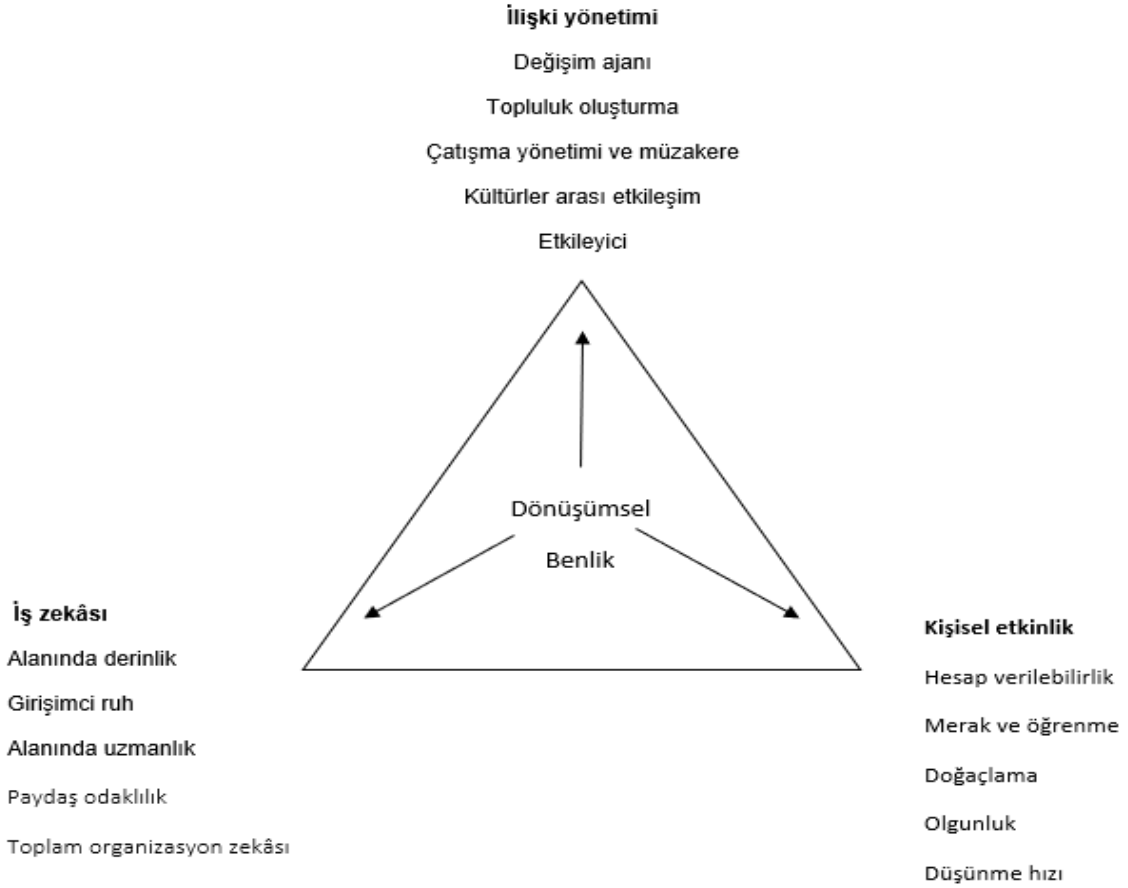
Bhawuk ve Brislin (1992:416), “başka bir kültürde etkili olabilmek için, insanların başka kültürlere ilgi duyması, kültürlerarası farklılıklara karşı yeterince duyarlı olması ve daha sonra diğer kültürlerin insanlarına saygı göstergesi olarak davranışlarını değiştirmeye istekli olmaları gerektiğini” savunmaktadır. Bu beceriler, küresel odaklı çalışma yapan liderler için her zaman sezgisel değildir. Resmî veya gayri resmî olsun, kültürlerarası yetkinlik geliştirmeye odaklanan uzmanlık eğitimine duyulan ihtiyaç bugün için hayati öneme sahiptir. Liderlik çalışmaları disiplinine bakıldığında, küresel bağlamda başarılı girişimler için neden kültürlerarası yetkinliğe odaklanmanın gerekli olduğunu anlamak kolaydır (Irving ve Justin A, 2010).

Kültürlerarası yetkinlik sadece yurtdışı seyahatlerine katılan örgüt liderleri için gerekli bir kavrammış gibi bu konunun önemi tartışılmamaktadır. Oysa örgütlerin içinde ve çevresinde de artan bir kültürel çeşitlilik vardır. Sanal ve çok uluslu takımların başlamasıyla birlikte, organizasyon üyelerinin bu tür takımlar içindeki liderliğin etkili bir şekilde nasıl yürütüldüğüne dair yeni bir dizi beceriyi hızlıca öğrenmesi gerekir (Irving ve Justin A, 2010). Global düşünen ve kültürlerarası yetkin liderlere duyulan ihtiyaç sadece sanal ve küresel ekiplerde değil bölgesel ekipler ve organizasyonlar için de gereklidir. Yerel örgütlerdeki global etkiden bahsetmek için kullanılmaya başlanan “Glocalization” kelimesi de buna güzel bir örnektir (Eoyang, 2007).

Çoğu iş lideri ve lider eğitimci, insanları küreselleşmenin taleplerine hazırlamanın hayati önem taşıdığı konusunda hemfikir olsa da, bu eğitimin en iyi nasıl gerçekleştirildiği sorusu çoğu zaman net değildir (Irving ve Justin A, 2010).

Uluslararası bağlantıların, dünya çapında organizasyonların ve sınırları aşmadan çözülemeyecek insani, ekonomik ve çevresel problemlerin yaşandığı günümüzde, küresel kültürlerarası çevrede lider olmak için gerekli olan yetenekleri tanımlamak çok önemlidir (Pusch, 2009:66).

Endonezya'dan Avustralya'ya, Çin'den Türkiye'ye ve İngiltere'ye 27 ülkedeki dünya çapında lider şirketler arasında yapılan kapsamlı bir çalışmada, küresel ekonomide yüksek performans gösteren liderlerin karşılaştığı zorlukları ve bunlarla etkin bir şekilde başa çıkmak için gerekli olan nitelikleri araştırmıştır (Rosen, Digh P., Singer ve Phillips, 2000). Bu araştırmanın sonucuna göre: “yeni bin yılda çalışanların entelektüel sermayesinden yararlanan liderler, işbirliğine dayalı ilişkiler ve kültürler geliştirecektir” (Rosen vd., 2000:24). Brake'in (1997:44) küresel liderlik üçlemesi bu anlamda önemlidir. Bu modelde üçgenin köşelerinde ilişki yönetimi, kişisel etkinlik ve iş zekâsı bulunmaktadır. Kültürlerarası etkileşim, merak ve öğrenme ve düşünme hızı, küresel liderlerin sahip olması gereken diğer özellikler arasında daha üst sıralarda puanlanmıştır.

Şekil 1: Brake'in küresel liderlik üçlemesi

Kaynak: Brake, T. 1997:44.

Kültürlerarası yetkinlik her alanda liderler için bir zorunluluk halini almaktadır. Bunun fark edilmesi ile birlikte her sektör kendi alanında kültürlerarası yetkin liderlerin yetiştirilmesi için projeler geliştirmeye başlamıştır. Buna bir örnek olarak Davis ve Cho (2005) altı üniversitede, eğitim teknolojisinde yüksek lisans ve fakülte uzmanları ile ortak oluşturdukları topluluk ile bir transatlantik projesi geliştirmişlerdir. Çalışmaları ile eğitim teknolojisinin gelecekteki liderlerini hazırlayan programlarda bu yeterliliğin gelişimini hızlandıran teknolojinin rolü de dahil olmak üzere kültürlerarası yetkinlik gelişimi hakkındaki mevcut anlayışlarını ve değerlendirmelerini sunmuşlardır.

Proje kapsamında geliştirdikleri eğitim teknolojileri uygulamaları öğrencilere yeni kültürler, bilgiler ve insanları tanıtmak için bir köprü görevi görmüştür. Çalışma bulguları, öğrencilerin mesleki ve kişisel alanlarda kültürlerarası yetkinlik ile uyarlanabilir ve çoklu bakış açılarını içeren açıklık ve esneklik kazandıklarını göstermiştir (Davis ve Cho, 2000).

Literatür taramalarına göre, her bir çalışmada kavramı tanımlamak için hangi kelimenin kullanıldığına bakmaksızın, kültürlerarası durumlarda etkili ve uygun olacak dört genel beceri ya da yetenek tanımlanmıştır (Rosen, Digh P., Singer ve Phillips, 2000:32-33):

- a. Psikolojik stresi yönetebilme becerisi
- b. Etkili iletişim kurabilme
- c. Farklı kültürler ile farklı kültürel yönelimlerden gelen bilgiler arasındaki arayüzden yararlanabilme becerisi
- d. Sınırların olmadığı, kültürlerin teknoloji sayesinde anında birbiri ile etkileşime geçtiği bir çevrede değişimi yönetebilme becerisi

Adler ve Bartholomew'a (1992:53) göre küresel yetkinliğe sahip yöneticiler mutlaka (1) yabancı kültürler, bakış açıları, tatlar, trendler, teknolojiler ve yaklaşımlar hakkında fikir sahibi olmalıdır, (2) pek çok farklı kültürden insan ile eş zamanlı olarak çalışabilecek becerilere sahip olmalıdır, (3) diğer kültürlerde yaşamaya uyum sağlayabilmelidir ve (4) yabancı meslektaşları ile nasıl etkileşime gireceğini bilmelidir.

Bu yetenekleri destekleyen becerilerin kısa bir listesi de Gudykunst tarafından oluşturulmuştur. Bu beceriler eğitim ve deneyim yolu ile kazanılabilir olması nedeni ile önemlidir (Gudykunst, 1998):

a. Farkındalık: kendi iletişimimizin ve başkalarıyla etkileşim sürecinin bilişsel olarak farkında olmak.

b. Bilişsel esneklik: yeni kategoriler yaratabilme, önceden ayarlanmış kategorilere yeni bilgiler verme eğiliminden kaçınmak. Yeni bilgilere açık olmak, birden fazla bakış açısının farkında olmak ve mesajları ve durumları diğerlerinden farklı şekilde nasıl yorumladığımızın farkında olmayı içerir.

c. Belirsizliğe karşı tolerans: belirsizlik ortamında olma ancak durumların ve koşulların boyutları belirginleştikçe neyin uygun olduğunu sabırla belirleme yeteneği

d. Davranış esnekliği: kişinin davranışlarını diğer gruplardan insanların davranışlarına uyarlama yeteneği. Birden fazla dil bilmek burada önemli bir rol oynayabilir ancak dil bilmek tek başına kültürlerarası beceriye dönüştürülemez.

e. Kültürlerarası empati: hayalen bir başkasının deneyimine katılabilmek; onu entelektüel olarak düşünmek ve duygusal olarak hissetmek.

Bird vd. ise kültürlerarası yetkinlik kavramını küresel liderler üzerinden ele almış ve küresel liderler için gerekli olan yetkinlikleri şu şekilde sıralamıştır (Bird, Mendenhall, Stevens ve Oddou, 2010):

Algı yönetimi insanların kültürel farklılıklara bilişsel olarak nasıl yaklaştığını ele almaktadır.

Yargısızlık, yeni veya tanıdık olmayan kişiler, durumlar veya davranışlar hakkında karar vermeyi ne ölçüde engellediğimizi ya da ertelediğimizi ifade eder.

Meraklılık, yeni ve farklı olan anlayış, fikir, değer, norm, durum ve davranışlara karşı açıklık ve aktif bir anlayış arayışını yansıtır.

Belirsizliğe karşı tolerans, olayları yorumlamanın mutlaka “doğru” bir yolunun olmadığı yeni ve karmaşık durumlarda belirsizliği yönetme kabiliyetini ifade eder.

Kozmopolitizm, farklı ülkeler ve kültürlerin yanı sıra dünyaya ve uluslararası olaylara karşı doğal bir ilgiyi ifade eder.

Kapsayıcılık (Category inclusiveness), olayları, nesnelere ve insanları gruplara veya kategorilere ayırmak yerine ortaklıkları temel alan şeyleri bilişsel olarak içermek ve kabul etme eğilimini ifade eder (bazı nesnelere ve insanlar için göze çarpan kategoriler olsa bile durum değişmez).

İlişki yönetimi, insanların genel olarak ilişkilerin önemine yönelik eğilimlerini, kendileri, diğer insanlar üzerindeki etkileri, başkaları ve onların etkileşim stillerine dair farkındalık düzeyini ele alır.

İnsan ilişkilerine ilgi (Relationship interest), insanların sosyal çevrelerine ne kadar ilgi gösterdiklerini ve farkında olduklarını ifade eder.

Kişilerarası angajman (Interpersonal engagement), insanların diğer kültürlerden insanlarla ilişkileri başlatma, sürdürme arzu ve istekliliğinin derecesini ifade eder.

Duygusal duyarlılık, insanların başkalarının duygu ve hislerini ne ölçüde bildiği ve duyarlı olduğu anlamına gelir.

Öz-farkındalık, insanların, kişilerarası becerilerdeki güçlü ve zayıf yönlerinin, kendi felsefeleri ve değerlerinin, geçmişteki deneyimlerinin birey olarak kim olduklarına nasıl yardımcı olduğunun, değer ve davranışlarının diğerleriyle ilişkileri üzerindeki etkisinin ne ölçüde farkında olduğunu ifade eder. Yüksek öz-farkındalık, stratejik olarak yeni yetkinlikler ve beceriler edinmenin temelini oluştururken düşük öz-farkındalık öz aldatmaca ve kibirliği teşvik eder. Öz farkındalık etkin küresel liderliğin temelini oluşturan temel kültürlerarası yeterliliklerden biri olarak sınıflandırılmaktadır (Jokinen, 2005).

Sosyal esneklik, olumlu izlenimler yaratmak ve ilişki kurmayı kolaylaştırmak için bireylerin başkaları ile ne ölçüde tanışmak istediğini ifade eder.

Öz-yönetim, insanların kimliğini, duygularını ve streslerini etkin bir şekilde yönetme yeteneklerini ifade eder.

İyimserlik, insanların diğer insanlara, olaylara, durumlara ve sonuçlara karşı olumlu, neşeli bir bakış açısı sağlama derecesini ifade eder.

Kendine güven, insanların kendilerine güvenme derecelerini, engelleri aşma ve zorlukların üstesinden gelmek için harekete geçme eğilimini ifade eder.

Öz-kimlik, insanların kişisel değerleri durumsal faktörlerden bağımsız olarak koruma derecelerini ve güçlü bir kişisel kimlik duygusuna sahip olmalarını ifade eder.

Duygusal esneklik, bir kişinin zorlu kültürlerarası durumlarla başa çıkma konusunda duygusal gücü ve dayanıklılığı anlamına gelir.

Stressizlik eğilimi, kültürlerarası durumlarda insanları günlük çalışmalarında ve sosyal yaşamlarında etkileyebilecek işlevsel olmayan stres faktörlerinin kapsamını ifade eder.

Stres yönetimi, bireylerin kişisel yaşamlarında stresi azaltma tekniklerini aktif olarak kullanma derecesini ve gelecekte yeni teknikleri kullanmaya istekli olduklarını ifade eder.

İlgi alanı esnekliği (Interest flexibility), kişinin kendi geçmişinden ve kültüründen önemli kişisel çıkarlarını, ev sahibi kültüründeki benzer, ancak farklı çıkarlarla değiştirme konusundaki istekliliğini ifade eder.

Yukarıda bahsedilen yeterlilikler ve niteliklerin bir bireyde mevcut olması ve bir grupta teşvik edilmesi durumunda, o bireyde yüksek derecede kültürel öz-farkındalığın mevcut olduğundan bahsedilebilir. Kültürlerarası yetkin bir lider olma yolunda atılan ilk adımlardan biri, yalnızca sahip olduğu kültürün değil, aynı zamanda davranışlarının, değerlerinin ve dünya görüşü üzerindeki etkisinin de farkındalığını kazanmasıdır. Genellikle kişinin kültürlerarası yetkinliğini artırması için işe kendi ülkesinde, kendinden başlaması tavsiye edilir. Oysa, kendi kültürünüzün ortasında kültürünüzü değerlendirmek oldukça zordur. Kültürlerarası yetkin olmak için atılacak ilk adım kendi ülkeniz dışında yaşamı deneyimlemeye başladığınızda başlar. Bu nedenle, bireylerin hem öğrencilik yıllarında hem de çalışma hayatında yapılandırılmış öğrenme deneyimlerine katılmalarını sağlayarak gelecek liderler yetiştirilebilir (Pusch, 2009:71).

Küresel lider, kararları alırken ve diğer insanlarla etkileşimde bulunurken, özellikle de insan gruplarının çalışmalarına öncülük ederken, farklı bakış açılarını ve yaşam deneyimlerini göz önünde bulundurmaya çalışır. Daha kapsayıcı düşünme (akıl), hissetme (duygu) ve işlevsellik (eylem) yöntemlerini elde etmek, küresel liderin başarısı için kritik öneme sahiptir. Etno-sentrizimden etnik göreceliğe geçmek ve kültürlerarası yetkin olmak için belirgin bir “diğer kültür” deneyimi gerekmektedir. Bu bağlamda, Black ve Gregersen (1991) küresel liderler yetiştirmek için dört stratejiden bahsetmektedir.

- Ülkenin yaşam tarzını mercek altına alarak yapılan yurtdışı gezileri
- Farklı kültürlere ve bakış açılarına sahip insanların yakın olarak bir arada çalıştığı takımlar oluşturmak,
- Sınıf ve aktif öğrenme projelerini içeren eğitimler,
- Gelecek küresel liderlerin bakış açısını geliştirmeye hizmet edecek deniz aşırı görevlendirmeler.

5. SONUÇ

Küresel ağlarda iş birliğine dayalı ilişkiler kurup, çağın öne çıkardığı unsurlarda başarı sağlamada kültürlerarası yetkinliğe sahip olmanın önemi yadsınamaz. Küreselleşmenin etkileri ve neden olduğu sorunlar günümüzde oldukça fazla hissedilmektedir. Gerek sosyal hayatta gerekse iş hayatında bu sorunların üstesinden gelmek, bu konuda farkındalık kazanıp yetkinlikleri artırarak mümkün olabilir.

Kültürlerarası yetkinlik sadece çok uluslu/ global şirket çalışanları ve liderleri için değil tüm dünya için elzem bir kavramdır. Farklı olana saygı gösterme ve birlikte yaşayabilme adına kültürlerarası yetkinlik kazanılması bir gereksinimdir.

Kültürlerarası yetkinliği tanımlarken öne çıkan kelimeler beceri, anlayış, isteklilik ve takdirdir. Ancak bunlardan en göze çarpanı istekliliktir. Çünkü bilinçli bir niyet olmadığı müddetçe kültürlerarası yetkinliğin gerçekleşmesi mümkün görünmemektedir (Trimble, Pedersen ve Rodela, 2009:493). Kültürlerarası yetkinlik geliştirmek, özellikle de farklı kültürel geçmişlerden pek çok insan ile çalışmak söz konusu olduğunda karmaşık bir süreçtir. Kültürlerarası yetkinlik kazanmak çeşitli yollarla gerçekleşebilir. Okuma, yoğun atölye çalışmalarına, kurslara ve konferanslara katılmak gibi. Ancak yetkinlik kazanmada didaktik yöntemler hep eksik kalacaktır. Kültür tüm yönleri ile kendi ortamında edinilirse, beceri ve tekniklerin gerçek uygulanabilirliği anlaşılabilir (Trimble vd, 2009:501).

Sosyal beceriler deniz aşırı ülkelerdeki başarıyı pek çok yönde etkilemektedir. Kişiler arası becerileri yüksek olan bireylerin kendilerinin ve ailelerinin yabancı ülkeye adaptasyonu daha yüksek olmaktadır. Kişiler arası beceriler, kültürlerarası etkinlik ve iş etkinliği için oldukça önemli bir unsurdur (Clarke ve Hammer, n.d.). Kültürlerarası yetkinlik, sadece kısa eğitimler sırasında edinilen ve belli durumlarda verimli bir şekilde kullanılabilen bir araç değildir. Kültürlerarası yetkinlik, belirli bir değerler geçmişinde gelişen tutumlar ile alakalıdır. Bu bağlamda, kültürlerarası yetkinlik ve becerilerin edinilmesi tek bir eğitimle bitmeyen, toplumsal gerçeklik ve değişen profesyonel durumlardan doğan ihtiyaçlara göre tekrar tekrar cevap aranan ve yaşam boyu devam eden bir süreçtir (Saidoun, 2016). Kültürlerarası yetkinlik sadece kültür ve dil bilgisi değil, aynı zamanda empati, insan sıcaklığı, karizma, kaygı ve belirsizliği yönetme becerisi gibi duygusal ve davranışsal becerileri de içerir (Gudykunst, 1998).

Söz konusu becerilerin geliştirilip, stratejilerin takip edilmesi kültürlerarası yetkin liderlerin yetişmesine vesile olacaktır.

KAYNAKÇA

- ADLER, N. J., & BARTHOLOMEW, S. (1992). "Managing Globally Competent People". *Academy of Management Perspectives*, 6(3), 52–65.
- BHAWUK, D. P. S., & BRISLIN, R. (1992). "The Measurement Of Intercultural Sensitivity Using The Concepts Of Individualism and Collectivism". *International Journal of Intercultural Relations*, 16(4), 413–436.
- BIRD, A., MENDENHALL, M., STEVENS, M. J., & ODDOU, G. (2010). "Defining the Content Domain of Intercultural Competence for Global Leaders". *Journal of Managerial Psychology*, 25(8), 810–828.
- BLACK, J. S., & GREGERSEN, H. B. (1991). "Antecedents to Cross-Cultural Adjustment for Expatriates in Pacific Rim Assignments". *Human Relations*, 44(5), 497–515.
- BRAKE, T. (1997). *The Global Leader: Critical Factors for Creating the World Class Organization*. Chicago: Irwin Professional Pub.
- CLARKE, C., & HAMMER, M. R. (n.d.). "Predictors of Japanese and American Managers Job Success, Personal Adjustment, and Intercultural Interaction Effectiveness". *MIR: Management International Review*. Springer.
- DAVIS, N., & CHO, M. O. (2000). "Intercultural Competence For Future Leaders Of Educational Technology And Its Evaluation". *Interactive Educational Multimedia*, (10), 1–22.
- DEARDORFF, D. K. (2006). "Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization". *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241–266.
- DEARDORFF, D. K. (2015). "A 21st Century Imperative: Integrating Intercultural Competence in Tuning". *Tuning Journal for Higher Education*, 3(1), 137–147.
- DINGES, N. (1983). *Intercultural Competence*. In *Handbook of Intercultural Training* (pp. 176–202). NY: Pergamon.
- EOYANG, E. C. (2007). *Two-way Mirrors : Cross-Cultural Studies in Glocalization*. Maryland: Lexington Books
- FANTINI, A. (2007). *CSD Research Report: Exploring and Assessing Intercultural Competence Center for Social Development Global Service Institute*.
- GUDYKUNST, W. B. (1998). *Bridging Differences: Effective Intergroup Communication* (3rd ed.). Thousand Oaks: CA: Sage.
- HOFNER SAPHIERE, D. M. (1996). "Productive behaviors of global business teams". *International Journal of Intercultural Relations*, 20(2), 227–259.
- HOFSTEDE, G. (1980). "Culture and Organizations". *International Studies of Management & Organization*, 10(4), 15–41.
- HOPKINS, S. A., NIE, W., & HOPKINS, W. E. (2009). "Cultural Effects On Customer Satisfaction With Service Encounters". *Journal of Service Science (JSS)*, 2(1), 45–56.
- HOUSE, R. J. (2004). Part I: Introduction. In P. Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman & V. W., Gupta (Eds.), *Culture, Leadership, and Organizations : the GLOBE study of 62 societies* (pp. 1–2). Thousand Oaks: CA: Sage Publications.
- HUANG, Y., RAYNER, C., & ZHUANG, L. (2003). "Does Intercultural Competence Matter in Intercultural Business Relationship Development?" *International Journal of Logistics Research and Applications*, 6(4), 277–288.
- HYMES, H. D. (1972). *On Communicative Competence*. In J. B. Pride & Holmes J. (Eds.), *Sociolinguistics: selected readings* (pp. 269–293). Baltimore: Pergamon.
- IHTİYAR, A., & AHMAD, F. S. (2014). "Intercultural Communication Competence as a Key Activator of Purchase Intention". *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 150, 590–599.
- IHTİYAR, A., AHMAD, F. S., & BAROTO, M. B. (2013). "Impact of Intercultural Competence on Service Reliability and Customer Satisfaction in the Grocery Retailing". *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 99, 373–381.
- IRVING, & JUSTIN A. (2010). "Educating Global Leaders: Exploring Intercultural Competence in Leadership Education". *Journal of International Business and Cultural Studies*, 3.
- JOKIKOKKO, K. (2005). *Perspectives on Intercultural Competence*. In R. Räsänen and J. San (Ed.), *Conditions for Intercultural Learning and Co-operation*. (pp. 89–106). Helsinki: Finnish Educational Research Association.
- JOKINEN, T. (2005). "Global Leadership Competencies: A Review And Discussion". *Journal of European Industrial Training*, 29(3), 199–216.

- MATVEEV, A. V., & MILTER, R. G. (2004). "The value of Intercultural Competence For Performance of Multicultural Teams". *Team Performance Management: An International Journal*, 10(5/6), 104–111.
- PUSCH, M. D. (2009). *The Interculturally Competent Global Leader*. In *The Sage Handbook of Intercultural Competence* (p.542). Thousand Oaks Calif.: Sage Publications.
- ROSEN, R. H., DIGH P., SINGER, M., & PHILLIPS, C. (2000). *Global Literacies : Lessons On Business Leadership And National Cultures*. NY, Simon & Schuster.
- RUBEN, B. D. (1976). "Assessing Communication Competency for Intercultural Adaptation". *Group & Organization Studies*, 1(3), 334–354.
- SAIDOUN, A. (2016). "Successful Project Management in North Africa with Intercultural Competence". *Social and Behavioral Sciences*, 226, 218–225.
- SHARMA, P., TAM, J. L. M., & KIM, N. (2012). *Intercultural Service Encounters (ICSE): An Extended Framework and Empirical Validation*. *Journal of Services Marketing*, 26(7), 521–534.
- SPITZBERG, H. B., & CHANGNON, G. (2009). *Conceptualizing Intercultural Competence*. In Darla K. Deardorff (Ed.), *The Sage Handbook of Intercultural Competence* (2–52). Thousand Oaks: CA: Sage Publications.
- TAYLOR, E. W. (1994). *Intercultural Competency: A Transformative Learning Process*. *Adult Education Quarterly*, 44(3), 154–174.
- TRIMBLE, J. E., PEDERSEN, P. B., & RODELA, E. S. (2009). *The Real Cost of Intercultural Competence: An Epilogue*. In Darla K. Deardorff (Ed.), *the SAGE Handbook of Intercultural Competence* (492–503). USA: Sage.
- WISEMAN, R. L., HAMMER, M. R., & NISHIDA, H. (1989)." *Predictors of Intercultural Communication Competence*". *International Journal of Intercultural Relations*, 13(3), 349–370.
-

ON İKİNCİ BÖLÜM

OECD Ülkelerinde Kurumsal Yönetimin Gelişmesinde Muhasebe ve Denetim Standartlarındaki Gelişmenin Etkisinin Analizi

Ayşe ATILGAN SARIDOĞAN *

1. GİRİŞ

Günümüzde artan küresel rekabet işletmelerin mali performansları üzerinde daha fazla baskı yapmaktadır. Bu durumda, işletmeler, bir yandan küresel rekabet ile baş edebilmek diğer yandan ise işletmelerin tüm paydaşları karşısında güçlü ve güvenilir kalabilmeleri için kurumsal yönetim kapasitelerini geliştirmeleri kaçınılmaz olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bazı durumlarda işletmeler bu süreci başarmak için hilelere başvurabilmekte bu durumda da mali skandallar patlak vermektedir. Bu skandallar sadece skandalın ortaya çıktığı işletmeleri olumsuz etkilememektedir. Yatırımcılar bu tür mali skandallar karşısında tüm işletmelere karşı güvenlerini belir oranda kaybetmekte ve işletmelerin kaybolan güvenleri kazanabilmeleri ise uzun yıllar alabilmektedir. Kaybolan güvenin ise işletmeler ve ülkeler üzerinde önemli sosyal ve ekonomik maliyetleri söz konusu olabilmektedir.

Kamu ve özel sektördeki kurum ve işletmelerin bir yandan kurum amaçlarına daha etkin ulaşabilmeleri, kurum kaynaklarını daha etkin ve verimli kullanabilmeleri, tüm paydaşların çıkarlarını adil bir şekilde koruyup güçlendirebilmeleri, doğru, dürüst ve güvenilir kurum itibarlarını koruyup geliştirebilmelerinde kurumsal yönetim ve muhasebe denetim standartları son derece büyük önem arz etmektedir.

Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı kurumsal yönetimin gelişmesine etki eden faktörleri ekonometrik yöntemler kullanarak ortaya koymaktır. Çalışmada 38 OECD ülkesi için 2019 yılı makro verileri kullanılarak ampirik analiz yapılmıştır.

Çalışma, -yaptığımız literatür çalışması neticesinde- bu değişken seti ve analiz yöntemi açısından ilk çalışma olması sebebiyle literatürdeki bir boşluğu doldurarak özgün bir katkı yapmaktadır. Çalışma neticesinde kurumsal yönetimin gelişmesinde muhasebe denetim standartlarının gelişme düzeyinin önemli olduğu ampirik olarak da test edilerek karar vericilerin daha sağlıklı politikalar geliştirmesine katkı yapması beklenmektedir.

2. KURUMSAL YÖNETİM VE MUHASEBE DENETİM STANDARTLARI İLİŞKİSİ ÜZERİNE LİTERATÜR

Kurumsal yönetimin temel felsefesi, kurum kaynaklarının, sadece bir çıkar grubunun değil, kurumun tüm paydaşlarının kazançları ve toplumsal refahın birlikte ve adil bir şekilde en yükseğe çıkarılması için doğruluk, dürüstlük çerçevesinde etkin ve verimli kullanılmasının sağlanması, bunun ispatı olarak da şeffaflık, hesap verilebilirlik ve sorumluluk mekanizmalarının sağlıklı bir şekilde çalışmasının sağlanmasını kapsamaktadır. Diğer yandan, muhasebe denetim standartlarının gelişme düzeyi, kurumların mali işlemleri, mali bilgileri ve mali performans sonuçlarının dürüst ve güvenilir olmasına önemli katkı sağlayarak işletmeler ve ülke ekonomisi için önemli katkılar sağlamaktadır.

Kurumsal yönetim, tüm kurumların hem kaynaklarını daha etkin ve verimli yönetme kapasitelerini yükseltme hem de kurum yönetici ve yönetimlerinin şeffaflık ve hesap verebilirlik niteliklerini güçlendirerek kurumların gerçekleştirdikleri tüm işlemler ve faaliyetler için tüm paydaşlarına karşın dürüstlük ve güvenilirliklerini artırmada kilit role sahiptir. Kurumların güvenilirliklerinin artması, tüm paydaşların daha sağlıklı karar vermesine imkân vererek sürdürülebilir ekonomik büyüme ve toplumsal refah açısından kilit rol oynamaktadır. Kurumların kaynak kullanımında, işlerinde ve faaliyetlerinde etkin, verimli, dürüst ve güvenilir olduklarına yönelik güvenin artması kurumların daha kalay ve uygun maliyetlerde finansman bulmasına imkan vererek kurumların orta ve uzun vadede daha yüksek mali performansla ulaşmalarına imkan vererek ekonomik ve toplumsal daha fazla katma değer yaratmalarına imkan sağlayacaktır.

Kurumsal yönetim, şeffaflık, hesap verilebilirlik, sorumluluk ve eşitlik gibi temel ilkeleri bünyesinde barındırarak kurumsal süreç ve faaliyetlerin etkin ve verimli yönetilmesine ve kurumun tüm paydaşlarının haklarının adil bir şekilde gözetilmesine katkı sağlamaktadır.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üni., Çanakkale SBYO, Muhasebe ve Vergi Bölümü aysesaridogan@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5160-7687

Tablo.2.1’de G20/OECD kurumsal yönetim ilkeleri verilmiştir. Buna göre kurumsal yönetim ilkeleri çerçevesi bir yandan, kurumsal yönetim için temel mekanizmaları ortaya koyarken diğer yandan kurumun tüm paydaşları arasında dürüstlük ve güvenin sağlanması için şeffaflık, hesap verilebilirlik başta olmak üzere diğer düzenlemeleri içermektedir.

Tablo 1. G20/OECD Kurumsal Yönetim İlkeleri

1	Etkin kurumsal yönetim çerçevesi için temellerin sağlanması
2	Pay sahiplerinin hakları, adil muamele görmeleri ve temel ortaklık işlevleri
3	Kurumsal yatırımcılar, pay piyasaları ve diğer araçlar
4	Kurumsal yönetimde menfaat sahiplerinin rolü
5	Kamuyu aydınlatma ve şeffaflık
6	Yönetim kurulunun sorumlulukları

Kaynak: OECD (2016), *G20/OECD Principles of Corporate Governance*, OECD Publishing, Paris

Kurumsal yönetimin kurumlarda gelişmesinde kurumsal yönetim ilkelerinin belirlenmesi önemli bir aşama olmasına karşın yeterli değildir. Bu kurumsal yönetim ilkelerini tüm kurum çalışanları tarafından içselleştirilmesini ve kurum kültürüne tam yansımaları gerektirmesine karşın, kurumsal yönetim ilkelerini daha kurumsal mekanizmalar üzerinden gerçekleştirilmesini de gerektirmektedir. Bu bağlamda, kurumsal yönetimin gelişmesine katkı yapan en önemli bileşenlerden birisi muhasebe denetim standartları düzeyinin gelişmesidir. Muhasebe denetim standartları düzeyindeki gelişmeleri kurumsal yönetimin tüm ülkelerinin etkin bir şekilde uygulanmasına katkı sağlamaktadır. Çünkü kurumsal yönetimin temel ilkeleri arasında yer alan şeffaflık, hesap verebilirlik, sorumluluk, tüm paydaşların haklarının gözetilmesi sürecinde muhasebe denetim standartlarının gelişme düzeyi son derece büyük önem arz etmektedir. Muhasebe denetim standartlarının gelişme düzeyi kurumdaki işlemler ve faaliyetlerin kurumsal çerçeveye uygun yapıp yapılmadığının anlaşılması, izlenmesi ve denetlenmesi, sapmalar olması durumunda kaynağının ortaya çıkarılıp hesap sorulmasında, kaynakların etkin ve verimli yönetilmesinde muhasebe denetim standartlarının gelişmişlik düzeyi kritik role sahiptir. Dolayısı ile kurumsal yönetimin başarılı bir şekilde bir işletmede kurulup sürdürülebilir şekilde yürütülmesinde muhasebe denetim standartları ve muhasebe denetim sistemlerinden önemli ölçüde yararlanılmaktadır.

Tablo.2.2.’de kurumsal yönetim ve muhasebe denetim standartları ilişkisi üzerine literatür verilmiştir. Buna göre literatürde genel eğilim, kurumsal yönetim uygulamalarının başarısı ile uluslararası muhasebe denetim uygulamaları arasında karşılıklı ve olumlu bir etkileşim olduğu yönündedir. Özellikle iç ve dış denetim süreçlerinin iyileşmesinin kurumsal yönetim uygulamalarının başarısında önemi rolü olduğu literatürdeki çalışmalarda vurgulanmıştır. (Bkz. Almaçtı vd., 2021; Hashed & Almaçtı, 2021; Manita vd., 2020; Sailendra vd., 2020; Dwekat vd., 2020)

Tablo 2. Kurumsal Yönetim ve Muhasebe Denetim Standartları İlişkisi Üzerine Literatür

Yazar(lar)	Bulgular
Aysan (2007)	Çalışmada, kurumsal yönetimin, işletme bilgi ve muhasebe sistemleri üzerinde önemli etkileri olduğu çalışmada vurgulanmıştır. Diğer yandan muhasebe uygulamalarının bilgi ve raporlamalarının güvenilir, anlaşılabilir ve ulaşılabilir olmasının önemli olduğu çalışmada vurgulanmıştır. Kurumsal yönetim ve muhasebe arasında karşılıklı bir etkileşim olduğu çalışmada vurgulanmıştır.
Arı (2008)	Çalışmada, yatırımcıların firmaların açıkladığı mali raporlara olan güvenleri arttığında, güvenilir firmaların daha düşük maliyetle ve daha kolaylıkla dış mali kaynağa ulaşabildikleri çalışmada vurgulanmıştır. Mali raporlama ile firma hakkında sağlam, doğru, kanatlanabilir ve tarafsız bir şekilde bilgilerin sunulması gerektiği çalışmada vurgulanmıştır.
Engin ve Abdioğlu (2009)	Çalışmada, ulusal ve küresel mali krizlerin yatırımcıların işletmelerin mali raporlamalarına güvenlerini önemli ölçüde olumsuz etkilediği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, muhasebe bilgi sistemlerinin ve kurumsal yönetim ilkelerinin gelişmesi ile birlikte işletmelerin tüm paydaşları için önemli katkılar sağlamaktadır. Çalışmada, muhasebe bilgi sistemi ve kurumsal yönetim arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer yandan çalışmada, kurumsal yönetimin başarılı uygulamasında muhasebe ve bilgi sisteminin önemli rolü olduğu ortaya konulmuştur.
Göçen (2010)	Çalışmada, kurumsal yönetimin güçlü ve başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için iç ve dış denetimin rolü ve önemi ortaya konulmuştur.
Gökgöz (2012)	Çalışmada, küresel finansal krizlerin oluşmasında kurumsal yönetim ilkeleri ve muhasebe standartlarındaki zaafıkların rolü ortaya konularak, kurumsal yönetim, muhasebe denetim standartları ve muhasebe meslek etiğinde gelişimin önemi ortaya konulmuştur.
Pamukçu (2011)	Çalışmada, kurumsal yönetim ilkelerinin, muhasebe ve raporlama standartlarının şirketler ve tüm paydaşlar için kritik role sahip olduğu ortaya konulmuştur. Kurumsal yönetim ilkeleri, muhasebe denetim standartları işletmelerin mali ve mali olmayan bilgilerinin güvenilir ve sağlıklı bir şekilde ortaya konulmasına katkı sağladığı çalışmada vurgulanmıştır.
Kaderli ve	Çalışmada, kurumsal yönetim ve muhasebe bilgi sistemi arasında karşılıklı ve önemli bir ilişki olduğu

Yazar(lar)	Bulgular
Köroğlu (2014)	çalışmada vurgulanmıştır. Kurumsal yönetim ve muhasebe bilgi sistemi sayesinde etkin yönetilen kurumsal kaynakların işletmelerin rekabet gücü üzerinde önemli olduğu çalışmada vurgulanmıştır.
Muğal (2007)	Çalışmada, toplumun ve paydaşların kurumlara güvenlerinin artmasında kurumsal yönetim ve denetimin önemi rolü olduğu vurgulanmıştır. Bu amaca yönelik olarak dünyada kurumsal yönetimin güçlendirilmesi için farklı düzenlemelerin yapıldığı çalışmada vurgulanmıştır. Özellikle, uluslararası denetim standartlarının gelişmesi ve kurumsal yönetimin güçlendirilmesi işletmelere yönelik güven ve şeffaflığın artmasında son derece büyük önem arz etmektedir.
Terzi, Şen ve Solak (2014)	Çalışmada, denetim kalitesinin gelişmesinde kurumsal yönetim uygulamalarının etkili olduğu tespit edilmiştir.
Yenigün (2008)	Çalışmada, kurumsal yönetim ve kurumsal yönetim ilkelerinin daha güçlü bir şekilde uygulamaya yansımada iç denetim faaliyetlerinin önemli rol oynadığı çalışmada vurgulanmıştır. İç denetim faaliyetleri ile birlikte, hata, hile ve yolsuzlukların önlenmesinin kurumsal yönetiminin şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerine katkı yapabileceği belirtilmiştir.
Yılmaz ve Kaya (2014)	Çalışmada, finansal skandallar sonrasında işletmelere ve muhasebecilere yönelik önemli bir güven kaybı yaşandığı vurgulanmıştır. Bu güven kaybının işletmeler üzerinde önemli olumsuz etkileri olduğu çalışmada vurgulanmıştır. Özellikle işletmelerin mali kaynak bulmada güven kaybının önemli olumsuz etkileri olduğu çalışmada vurgulanmıştır. Bu sebeple, kurumsal yönetim ve muhasebe alanındaki etik uygulamalarının birlikte uygulanması durumunda kurumlara ve ortaya çıkan mali bilgi ve sonuçlara güvenilirliğin artacağını, güvenin ise işletmelere yönelik olarak yatırımcı kararları olmak üzere pek çok alanda katkı sağlayacağı çalışmada vurgulanmıştır.
Köroğlu ve Aktaş (2014)	Çalışmada, kurumsal yönetim anlayışının gelişmesinde, etki bir iç denetim sisteminin önemli olduğu vurgulanmıştır.
Türedi, Karakaya ve İldem (2015).	Çalışmada, kurumsal yönetimin ve iç denetimin işletmeler ve paydaşlar açısından önemi vurgulanmıştır. Diğer yandan kurumsal yönetimin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi açısından da iç denetimin etkin yönetiminin önemi çalışmada vurgulanmıştır.
Bekçi ve Gör, (206)	Çalışmada, devletler ve şirketlerin paydaşlarının güvenini sağlamak için kurumsal yönetim uygulamalarına önem verdiği çalışmada vurgulanmıştır. Diğer yandan yapılan uygulamalı çalışma sonuçlarına göre, kurumsal yönetim uygulamalarının denetim kalitesini olumlu etkilediği çalışmada vurgulanmıştır.
Ağca ve Önder (2016)	Çalışmada, kurumsal yönetim ve kâr yönetimi arasındaki ilişki incelenmiştir. Kâr yönetiminde, kurumsal yönetim uygulamalarının, denetim komitesinin önemli rolü olduğu çalışmada vurgulanmıştır.
Arsoy (2008)	Çalışmada, uluslararası muhasebe standartlarının, işletmelerin kurumsal yönetim uygulamalarının güçlenmesinde önemli rolü olduğu vurgulanmıştır. Uluslararası muhasebe standartları, sadece finansal bilgilerin doğru ve güvenilir olmasına katkı sağlamaz fakat aynı zamanda kurumsal yönetimin şeffaflık ve hesap verilebilirlik ilkelerine de katkı yapabileceği çalışmada vurgulanmıştır.
Usul, Titiz ve Ateş (2011)	Çalışmada, kurumsal yönetimin şeffaflık, hesap verilebilirlik, eşitlik ve sorumluluk ilkelerinin etki bir şekilde uygulanabilmesi etkin iç kontrol sistemine bağlı olduğu vurgulanmıştır.
Kutukız ve Öncü (2009)	Çalışmada, işletmelerin uluslararasılaşma sürecinde uluslararası muhasebe ve denetim standartlarını uygulamalarının kurumsal yönetim kapasiteleri üzerinde de olumlu etkileri olduğu vurgulanmıştır. Kurumsal yönetim uygulamalarının başarılı olmasında da denetim ve denetçilerin önemli rol oynadığı çalışmada vurgulanmıştır.
Özçelik (2018)	Çalışmada, muhasebe bilgi kalitesinin, kurumsal yönetim uygulama başarısında önemli rol oynadığı vurgulanmıştır. Diğer yandan kurumsal yönetim uygulamalarının da muhasebe bilgi kalitesini olumlu etkilediği çalışmada vurgulanmıştır.
Cengiz (2013)	Çalışmada, kurumsal yönetim ve iç denetim sistemi arasında yakın bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur.

3. AMPİRİK ANALİZ

3.1. Veri ve Yöntem

Bu bağlamda 2019 yılı verileri kullanılarak 38 OECD ülkesi için muhasebe ve denetim standartlarındaki gelişimin, kurumsal yönetim düzeyi üzerindeki etkileri regresyon analizi ile incelenmiştir.

Tablo 3. Araştırmada Kullanılan Değişkenlerin Tanımları

Değişken	Tanımı
Kurumsal Yönetim	“Kurumsal yönetim endeksi, denetim ve muhasebe standartlarının gücü, çıkar çatışması düzenlemesi ve hissedar yönetişimi endekslerinden oluşmaktadır. Ölçek, 0 ile 100 (en iyi) arasında değişmektedir
İş Dünyası Dinamizmi	İş dünyası dinamizmi, özel sektörün yeni teknolojileri ve işleri organize etmenin yeni yollarını üretme ve benimseme kapasitesini, değişimi, riski, yeni iş modellerini ve firmaların piyasalara kolayca giriş ve çıkışlarına izin veren idari kuralları kucaklayan bir kültür aracılığıyla değerlendirir. Ölçek, 0 ile 100 (en iyi) arasında değişmektedir
Yurtiçi Rekabet	Yurtiçi piyasa rekabeti, vergi ve sübvansiyonların rekabet üzerindeki bozucu etkisi, pazar hakimiyetinin kapsamı ve hizmette rekabeti kapsar.
Makroekonomik İstikrar	“Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi 4.0’ın Makroekonomik istikrar ayağı, enflasyon seviyesini ve maliye politikasının sürdürülebilirliğini değerlendirir” Ölçek, 0 ile 100 (en iyi) arasında değişmektedir
Muhasebe ve Denetim Standartları Gücü	Anket sorusu, “Ülkenizde mali denetim ve raporlama standartları ne kadar güçlü?” Ölçek, 0 ile 100 (en iyi) arasında değişmektedir.

Kaynak: WEF the Global Competitiveness Index 4.0 2019 dataset

Çalışmada kullanılan yöntem, çoklu regresyon analizidir. Tahmin edilen model Denklem 1’de verilmiştir.

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 X_{1i} + \alpha_2 X_{2i} + \alpha_3 X_{3i} + \alpha_4 X_{4i} + \varepsilon_i \quad (1)$$

$$i = 1, 2, \dots, N.$$

Denklemden,

Y_i : Kurumsal Yönetimi

X_{1i} : İş Dünyası Dinamizmi

X_{2i} : Muhasebe ve Denetim Standartları Gelişimi

X_{3i} : Yurtiçi Rekabet

X_{4i} : Makroekonomik İstikrar’ı

göstermektedir.

3.2. Ampirik Bulgular

Tablo 3.2’de kurumsal yönetimi etkileyen değişkenler için EKK tahmin sonuçları verilmiştir. Buna göre Denklem 1. Bağlamında sonuçlar incelendiğinde, makroekonomik istikrar değişkeni haricinde diğer değişkenler %5 anlam düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur. Modelin ve tahmincinin diagnostik test sonuçları incelendiğinde, F testi başta olmak üzere, katsayıların ve modelin hataların varsayımları sağladıkları test sonuçlarından görülmektedir.

Çalışmanın ana değişkeni olan, Muhasebe ve Denetim Standartları Gelişim düzeyinin kurumsal yönetim değişkenini aynı yönde ve istatistiki olarak anlamlı bir şekilde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda, işletmelerin ve ülkelerin kurumsal yönetim uygulamalarının geliştirmede muhasebe denetim standartları düzeyini geliştirmelerinin hem mikro düzeyde işletmeleri hem de makro düzeyde ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyümeleri için kritik rol oynadığını göstermektedir.

Tablo 4. Kurumsal Yönetimi Etkileyen Değişkenler İçin EKK Tahmin Sonuçları

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
İş Dünyası Dinamizmi	0.70	0.18	3.92	0.00
Muhasebe ve Denetim Standartları Gelişimi	0.26	0.12	2.08	0.04
Yurtiçi Rekabet	-0.38	0.16	-2.40	0.02
Makroekonomik İstikrar	-0.10	0.13	-0.77	0.45
C	31.24	9.71	3.22	0.00
R-squared	0.52	Mean dependent var		67.47
Adjusted R-squared	0.46	S.D. dependent var		6.70
S.E. of regression	4.92	Akaike info criterion		6.15
Sum squared resid	799.27	Schwarz criterion		6.36
Log likelihood	-111.80	Hannan-Quinn criter.		6.22
F-statistic	8.90	Durbin-Watson stat		1.94
Prob(F-statistic)	0.00			
Model Diagnostik Test Sonuçları:				
<i>Variance Inflation Factors:</i>				
İş Dünyası Dinamizmi	: 2.54			
Muhasebe ve Denetim Standartları Gelişimi	:2.38			
Yurtiçi Rekabet	:2.12			
Makroekonomik İstikrar	:2.00			
<i>Jarue-Bera: Test İstatistiği:1.89 Prob: 0.39</i>				
<i>Ramsey RESET Test :0.19 Prob: 0.67</i>				
<i>Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test: Test İstatistiği:1.28 Prob: 0.29</i>				
<i>Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey: Test İstatistiği:4.72 Prob: 0.032</i>				

4. SONUÇ

Kamu ve özel sektördeki tüm kurumların paydaşları kurumların mali performanslarına, açıkladıkları mali raporlara ve ödünç verdikleri mali kaynakların en iyi şekilde kullanılıp kullanılmadıklarına güvenmek ve gerektiğinde hesap sorabilmek istemektedirler. Dünya piyasalarında yaşanan firma düzeyindeki mali skandallar yatırımcıların firmalara yönelik güvenleri üzerinde önemli olumsuz etkilere yol açmaktadır. Kamu ve özel kurumların kaybolan yatırımcı güvenini sağlamaları önemli düzenlemelerin hayata geçirilmesini ve uzun bir zaman gerektirmektedir. Bu zaman diliminde ise işletme ve ulusal düzeyde güveni onarmanın önemli ekonomik sosyal maliyetleri ortaya çıkmaktadır.

Bu bağlamda, günümüzde ulusal ve küresel düzeyde firmalar ve yatırımcılar, sağlıklı yatırım kararları alabilmek için firmalar tarafından sunulan mali tablolara daha fazla güven duymak ihtiyacıdadırlar. Kurumsal yönetim ve muhasebe ve denetim standartlarındaki gelişmeler, yatırımcıların sağlıklı karar alma ihtiyacına önemli düzeyde katkı yapmaktadır.

Günümüzde artan küresel rekabet işletmelerin mali performansları üzerinde daha fazla baskı yapmaktadır. Bu durumda, işletmeler, bir yandan küresel rekabet ile baş edebilmek diğer yandan ise işletmelerin tüm paydaşları karşısında güçlü ve güvenilir kalabilmeleri için kurumsal yönetim kapasitelerini geliştirmeleri kaçınılmaz olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kamu ve özel sektördeki kurum ve işletmelerin bir yandan kurum amaçlarına daha etkin ulaşabilmeleri, kurum kaynaklarını daha etkin ve verimli kullanabilmeleri, tüm paydaşların çıkarlarını adil bir şekilde koruyup güçlendirebilmeleri, doğru, dürüst ve güvenilir kurum itibarlarını koruyup geliştirebilmelerinde kurumsal yönetim ve muhasebe denetim standartları son derece büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, 2019 yılı verileri kullanılarak 38 OECD ülkesi için muhasebe ve denetim standartlarındaki gelişmenin, kurumsal yönetim düzeyi üzerindeki etkileri regresyon analizi ile incelenmiştir. Regresyon analizi sonuçlarına göre, OECD ülkelerinde, Muhasebe ve denetim standartlarındaki gelişme, kurumsal yönetimin üzerinde aynı yönde ve istatistik olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Ülkelerin muhasebe ve denetim standartlarının gelişmesi, kurumsal yönetimin gelişmesine katkı sağlayarak ekonomik büyüme ve toplumsal refahın gelişmesine katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda, işletmelerin ve ülkelerin kurumsal yönetim uygulamalarının geliştirmede muhasebe denetim standartları düzeyini geliştirmelerinin hem mikro düzeyde işletmeleri hem de makro düzeyde ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyümeleri için kritik rol oynadığını göstermektedir.

Çalışma, bu değişken seti ve analiz yöntemi açısından ilk çalışma olması sebebiyle literatürdeki bir boşluğu doldurarak özgün bir katkı yapmaktadır. Çalışma neticesinde kurumsal yönetimin gelişmesinde muhasebe denetim standartlarının

gelişme düzeyinin önemli olduğu ampirik olarak da test edilerek karar vericilerin daha sağlıklı politikalar geliştirmesine katkı yapması beklenmektedir. Gelecekteki çalışmalarda veri bulunabilirliğine bağlı olarak işletme düzeyindeki değişkenler de modele katılarak firma düzeyinde kurumsal yönetimin gelişimini etkileyen faktörler araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- AĞCA, A., & ÖNDER, S. (2016). İşletmelerde Kar Yönetimi ve Kurumsal Yönetim Yapıları Arasındaki İlişki: BIST Üzerine Bir Uygulama. *Muhasebe ve Denetime Bakış* 15(47), 23.
- ALMAQTARİ, F. A., HASHED, A. A., SHAMİM, M., & AL-AHDAL, W. M. (2021). Impact of corporate governance mechanisms on financial reporting quality: a study of Indian GAAP and Indian Accounting Standards. *Problems and Perspectives in Management*, 18(4), 1.
- ARI, M., (2008). Kurumsal Yönetim ve Finansal Raporlamanın Güvenirliliği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 43-68.
- ARSOY, A. P. (2008). Kurumsal Şeffaflık Ve Muhasebe Standartları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 17-35.
- AYSAN, M. A. (2007). Muhasebe ve kurumsal yönetim. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (35), 17-24.
- BEKÇİ, İ., & GÖR, Y., (2016). Kurumsal yönetim uygulamalarının denetim kalitesine etkisi üzerine bir araştırma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 165-194.
- CENGİZ, S. (2013). İşletmelerde Kurumsal Yönetim Kapsamında İç Denetimin Yeri Ve Önemi: Borsa İstanbul'da Bir Araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 403-448.
- DWEKAT, A., SEGUÍ - MAS, E., TORMO - CARBÓ, G., & CARMONA, P. (2020). Corporate governance configurations and corporate social responsibility disclosure: Qualitative comparative analysis of audit committee and board characteristics. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(6), 2879-2892.
- ENGİN, D., & ABDİOĞLU, H. (2009). İşletmelerde Kurumsal Yönetim Anlayışı Ve Muhasebe Bilgi Sistemi İlişkisi: İmkb-100 Şirketleri Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 157-184.
- GÖÇEN, C. A. (2010). Kurumsal Yönetim, İç Kontrol ve Bağımsız Denetim: Parmalat Vakası. *Mali Çözüm*, (97), 107-129.
- GÖKGÖZ, A. (2012). Küresel Finansal Krizin Muhasebe Temelli Nedenleri Bağlamında Kurumsal Yönetim Ve Muhasebe Meslek Etiğinin Önemi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(3-4), 313-331.
- HASHED, A., & ALMAQTARİ, F. (2021). The impact of corporate governance mechanisms and IFRS on earning management in Saudi Arabia. *Accounting*, 7(1), 207-224.
- KADERLİ, Y., & KÖROĞLU, Ç. (2014). İşletmelerde Muhasebe Bilgi Sistemi İle Kurumsal Yönetim Anlayışı Arasındaki İlişki. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (63), 21-38.
- KÖROĞLU, Ç., & AKTAŞ, R. (2014). Turizm sektöründe kurumsal yönetim anlayışı ve iç denetim ilişkisi: Marmaris bölgesinde BİR UYGULAMA. *İŞLETME ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*, 6(3), 273-290.
- KUTUKIZ, D., & ÖNCÜ, A. (2009). Bağımsız Denetimin Anonim Ortaklıklarda Kurumsal Yönetimin Gelişmesine Etkisi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (41), 131-139.
- MANİTA, R., ELOMMAL, N., BAUDIÉ, P., & HİKKEROVA, L. (2020). The digital transformation of external audit and its impact on corporate governance. *Technological Forecasting and Social Change*, 150, 119751.
- MUĞAL, E. (2007). Uluslararası denetim standartları ve kurumsal yönetim açısından Türkiye'de muhasebe denetimi, *Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*.
- ÖZÇELİK, H. (2018). Kurumsal Yönetim Temelinde Muhasebe Bilgi Kalitesinin Geliştirilmesi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 532-547.
- PAMUKÇU, F. (2011). Finansal raporlama ile kamuyu aydınlatma ve şeffaflıkta kurumsal yönetimin önemi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (50), 133-148.
-

-
- SAİLENDRA, S., MURWANİNGSARİ, E., MAYANGSARİ, S., & MURTANTO, M. (2020). The Moderating Effect of Benevolence on the influence of Corporate Governance on Audit Quality. *International Journal of Applied Business and International Management*, 5(1), 1-11.
- TERZİ, S., ŞEN, İ.K., & SOLAK, B. (2014). Kurumsal Yönetim Uygulamalarının Denetim Kalitesine Etkisi: Borsa İstanbul'da Ampirik Bir Araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(23), 191-206.
- TÜREDİ, H., KARAKAYA, G., & İLDEM, M. (2015). Kurumsal yönetim ve iç denetim ilişkisi. *Sayıştay Dergisi*, (96), 55-74.
- USUL, H., TİTİZ, İ., & ATEŞ, B. A. (2011). İç Kontrol Sisteminin Kurumsal Yönetimin Olusumundaki Etkinliği: Marmara Bölgesi Belediye İşletmelerine Yönelik Bir Uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (49), 48-54
- YENİGÜN, T. (2008). Kurumsal yönetim ve işletme içi denetim, Doktora Tezi, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- YILMAZ, R., & KAYA, M.. (2014). Kurumsal Yönetim İlkelerinin Muhasebe Etik Kuralları İle İlişkisi. *İşletme Bilimi Dergisi*, 2(1), 17-35.
-

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

COVID-19'un ve Dijital Dönüşümün Muhasebe Mesleğine Etkileri

Esin YELGEN*

1. GİRİŞ

COVID-19 salgınında yaşanan kapatma kararları, karantina düzenlemeleri, sosyal mesafe uyarıları, maskeli hijyenik yaşam önlemleri çoğu insanın kişisel hayatını ve dolayısıyla işletmelerin iş yapış şekillerini etkilemiştir. Bu dönemde, profesyonel yaşamın, eğitim ve sosyal hayatın aksamadan devam edebilmesi için salgından önce başlayan dijital dönüşüm süreci de zorunlu olarak hızlanmış ve önem kazanmıştır. COVID-19 krizinin etkisini azaltmada dijital dönüşüm teknolojilerinin, ekonomilerimizin yeniden inşa edilmesinde önemli bir role sahip olacağı beklenmektedir (Schiliro, 2020: 7; WEF, 2020b: 3). Mesleki organizasyonların (IFAC, WEF vb.), hali hazırda salgından önce var olan teknolojilerin uygulanmasına geçişin hızlandırılmasına ve bu teknolojilerin daha da geliştirilmesine yönelik vurgulamalarıyla, dönüşümün sadece üretim gibi temel faaliyet alanlarında değil insan kaynakları, pazarlama, satın alma, muhasebe – finans gibi bütün alanlarda yaşanması gerektiği belirtilmektedir. Salgın döneminde bu organizasyonlar, gerek COVID-19'un dijital dönüşüm üzerine etkisini tespit edebilmek, gerekse salgın sonrasında dijital dönüşümü hızlandırmak üzere sahip olunması gereken kriterleri belirleyerek seçilmiş ülkelerin bu kriterlere ne kadar uyum sağladığını tespit etmek amacıyla farklı sektörlerde birçok araştırma yapmışlardır. Çalışma kapsamında COVID-19'un dijital dönüşüm ve muhasebe mesleği üzerine etkisini araştıran bu çalışmalardan bazılarının sonuçlarına yer verilmektedir.

KPMG'nin COVID-19'dan önce yayınlamış olduğu bir raporda, araştırma kapsamında yer alan şirketlerin çoğunun muhasebe alanında dijitalleşme sürecinin ortasında bulunduğu belirtilmiştir. Ankete katılan tüm şirketlerin yüzde 66'sı (96 şirket), hem halihazırda uygulanan dijital çözümler alanında, hem de dijitalleştirme önlemlerinin yönetimi alanında orta aralıktadır. Bu raporda şirketlerin yalnızca yüzde 15'i (22 şirket) dijital öncü, yüzde 14'ü (20 şirket) ise dijitalleşmeye yeni başlayanlar olarak tanımlanmıştır (KPMG, 2017: 15).

Dijital Ekonominin Geleceğini Şekillendirme ve Yeni Değer Oluşturma platformunun yaptığı başka bir araştırmada, pandeminin başlangıcından itibaren, dijital ağlara olan taleplerin % 200-300 arttığı belirtilmiştir (WEF, 2020a: 27). ABD'de yapılan bir çalışmada, finansal hizmetler sektörü şirketlerinin üçte birinden fazlasının, teknoloji yükseltmelerinin COVID-19'dan çıkan en büyük öncelik olduğu ortaya çıkmıştır. Bu şirketlerin yarısından fazlası, müşteri etkileşimlerini dijitalleştirmeyi ilk zorunluluk olarak belirtmiştir. Tüm sektörlerde, küresel CEO'ların yüzde 60'ından fazlası ise gelecek için daha dijital iş modellerine ihtiyaç duyduklarını ve bir ofis dışında çalışmanın kalıcı olabileceğini söylemişlerdir (IFAC, 2020: 4).

Pandemi ilerlerken şirketler, çalışmaya devam edebilmek için dijitalleşmek ve gelişen teknolojileri hızla benimsemek zorunda kalmışlardır. Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum-WEF)'nin anketi, bu süreçte şirketlerin ticarete teknolojileri nasıl kullandıklarını ve ayrıca bu şirketlerin şuan, yakın ve uzak gelecekte küresel ticaret üzerinde hangi teknolojilerin en fazla etkisi olduğunu ve olacağını değerlendirmiştir. Anket verileri, dünyanın dört bir yanında farklı büyüklükteki uluslararası ticaret faaliyetlerinde bulunan firmalardan gelen 340 yanıtı dayanmaktadır. Anket sonuçlarında, şuan şirketler tarafından en dönüştürücü teknolojilerin IoT, dijital ödeme, e-ticaret platformları ve bulut bilişim teknolojileri olduğu belirtilmiştir (WEF, 2020c: 8). Yakın gelecekte ticarete tam etkisi olacağı düşünülen teknolojiler ise e-ticaret, dijital ödemeler, bulut bilişim, IoT, dijital hizmetler, dijital belgeler ve 5G olarak belirtilmiştir. Uzun vadede ticareti etkilemesi beklenen teknolojiler ise robotik, sanal gerçeklik (VR), 3D baskı (3DP) ve yapay zeka (AI) olarak tespit edilmiştir (WEF, 2020c: 9). Aynı raporda otomasyonun ve yapay zekadaki ilerlemelerin neden olacağı işten çıkarılmalar sonucunda, 2030 yılına kadar küresel işgücünün % 14'ünün (375 milyon işçi), meslek değiştirmek zorunda kalacağı da belirtilmiştir. Ancak raporda, yeni teknolojiler etrafında istihdam yaratılmasının, yerlerinden edilenleri dengeleyebileceği de eklenmiştir. Şöyle ki, robotik ve yapay zeka teknolojilerinin 75 milyon işi geçersiz kılarken, 2022'ye kadar 133 milyon yeni işi yaratacağı da tahmin edilmektedir (WEF, 2020c: 22).

SmartVault'un 18 farklı ülkeden 1.100'den fazla muhasebe uzmanı ile gerçekleştirdiği Muhasebecilerin Durumu Anketinde, bulut tabanlı bir belge yönetim sistemine sahip firmaların yüzde altmış üçünün, COVID-19 sürecinde uzaktan çalışmaya sorunsuz bir geçiş yaptıkları tespit edilmiştir. Aynı raporda ankete katılanların %78'inin COVID-19 öncesinde en az bir bulut tabanlı sistemi (Vergi Uygulamaları, Muhasebe Uygulamaları, Doküman Yönetim Sistemleri, Uygulama Yönetimi Uygulamaları) bulunmaktadır. Sosyal mesafe kuralları çerçevesinde müşterileri ile ilişkilerinde muhasebecilerin %47,7'si kağıt kalem yerine e-imza kullanmakta, %69,9'u belge alışverişinde bulunmak için çevrimiçi bir müşteri portalı kullanmakta, %49,5'u belge ve imza alışverişi için geleneksel posta kullanmakta ve son olarak %54,6'sı telekonferans veya

görüntülü toplantılar düzenlemektedir. COVID-19 sonrası uzun vadede muhasebecilerin %45,2'si, daha fazla teknoloji (bulut, sanal veya elektronik olarak çalışan) ve muhasebecilerin %30,3'ü de uzaktan çalışmada artışlar şeklinde muhasebe mesleğinin değişeceğini düşünmektedirler.

IFAC'a göre her meslek gibi, muhasebe mesleği de COVID-19 krizinden değişerek çıkacaktır. Bir zamanlar imkansız olduğu düşünülen dijital süreçlere uyum gelecek için bir zorunluluğa dönüşmektedir. COVID-19 bu dönüşümü hızlandırarak, bizi muhasebe mesleğini ve meslek mensuplarının rolünü yeniden düşünmeye zorlamaktadır (IFAC, 2020: 2). Meslek mensuplarının temel becerileri, COVID-19 nedeniyle büyük ölçüde değişime uğramamış olsa da, meslekteki değişimin kaçınılmaz olduğu öngörülmektedir. Bu kriz, beklenti ve çevikliğe bir ışık tutmuştur. Krizle birlikte mesleğin, eğitim müfredatlarını, iş modellerini ve profesyonel muhasebecilerin yetkinliklerini ve alaka düzeylerini nasıl koruyabileceklerini, her şeye hazır olabilmek için şimdi yeniden düşünmenin gerekliliği ortaya çıkmıştır (IFAC, 2020: 3).

Yukarıda verilen rapor örneklerinden de anlaşıldığı üzere COVID-19 krizinin yarattığı bu zorlu dönemde, teknolojinin muhasebe alanında yarattığı fırsatları açığa çıkartmak için stratejik düşünmek, etkili iletişim ve teknolojiyi kullanma becerisine sahip olmak gerekmektedir (Ritonga vd., 2021: 132; Ever, 2020: 37), dijital teknolojileri (bulut bilişim, yapay zeka, blockchain vb.) hızla takip ederek iş modellerine adapte etmek muhasebe meslek mensupları için hayati bir zorunluluk haline gelmektedir (Ever, 2020: 37; EY, 2020: 16). Bu çalışmanın amacı, muhasebe mesleğinde var olan teknolojileri (büyük veri, bulut bilişim vb.), gelecekte muhasebe mesleğinde kullanılacak teknolojileri (yapay zeka, blockchain vb.), bu teknolojilerin muhasebe mesleğinin icra edilmesine getireceği yenilikleri ve meslek mensupları üzerine etkilerini ortaya koymaktır. Bu kapsamda çalışma, var olan teknolojiler, gelecek yeni teknolojiler ve bu teknolojilerin mesleğe ve meslek mensuplarına etkileri bir literatür çalışması olarak ele alınmıştır. Çalışmanın katkısı, küresel çapta iş yapma biçimini değiştiren dijital dönüşümün, muhasebe mesleği ve meslek mensupları üzerinde nasıl bir değişim yaratacağını ortaya koymak ve meslek mensuplarına kendilerini bu sürece nasıl hazırlayabileceklerine, dönüşümü nasıl gerçekleştirebileceklerine ilişkin önerilerde bulunmaktır. Bu doğrultuda çalışmada, ilk olarak muhasebe alanında var olan ve gelecekte benimsenmesi beklenen teknolojilere yer verilmektedir. Daha sonra dijital dönüşümün muhasebe meslek mensupları üzerine etkileri tartışılmaktadır. Son olarak tartışma ve sonuç sunulmaktadır.

2. DİJİTAL DÖNÜŞÜM TEKNOLOJİLERİ VE MUHASEBE MESLEĞİNE ETKİLERİ

Muhasebe mesleğinde iş döngüsü, birbirine bağlı sayısız süreçten oluşmaktadır. Döngü içerisinde yer alan her bir süreçte kullanılan yeni uygulamalara ve teknolojilere rağmen, süreçleri birbirine bağlı şekilde yürütecek entegre bir teknolojik altyapıdan henüz yararlanılmamaktadır. Bu entegrasyon, döngü içerisinde sürece dahil olan tüm paydaşların (muhasebe meslek mensupları, kamu kurumları, hissedarlar, denetim şirketleri, tedarikçiler, veri analistleri vb.) katılımı ile gerçekleşmektedir. Sürecin tam entegrasyonu muhasebe mesleğinde; vergi kaçırma, kara para aklama, muhasebe işlemlerinde hile veya hatalar, veri depolama maliyetleri, denetim riskleri, mutabakatlar, veri analizi, mali tabloların karşılaştırılabilirliği gibi konularda ciddi bir değişim meydana getirecektir (Faccia vd., 2019: 1).

Ülkemizin dijital dönüşümde muhasebe mesleğinin yakın geçmişine baktığımızda 13 Aralık 2011 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan tebliğ ile yasal zemine kavuşan ilk e-dönüşüm uygulaması, e-defter uygulaması olmuştur. 2011 yılında e-defter uygulaması ile başlayan süreci sonrasında elektronik fatura ve elektronik arşiv uygulamaları takip etmiştir. E-defter uygulaması ile kanunen tutulması zorunlu olan yevmiye defteri ve büyük defterlerin gerçek kişiler için güvenli elektronik imza veya tüzel kişiler için mali mühür kullanılarak berat edilmesi sağlanan bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Defterlerin elektronik ortamda hazırlanmasında xml formatında bir standart olan ve uluslararası kullanıma sahip Genişletilebilir İşletme Raporlama Dili (eXtensible Business Reporting Language- XBRL) esas alınmıştır (GIB, 2021).

Günümüzde muhasebe mesleğinde meslek mensuplarının kağıt üzerinde yaptıkları işlemlerin sanal ortama taşınması, dördüncü sanayi devrimi teknolojileri ile birleşmesiyle dijital dönüşüm hız kazanmıştır. Çalışma kapsamında muhasebe mesleğinde hali hazırda kullanılan nesnelere interneti, büyük veri, bulut bilişim teknolojilerine ve bugünlerde isimlerini çok sık duyduğumuz gelecekte yaygın bir şekilde kullanılması beklenen blokzinciri ve yapay zeka teknolojilerine aşağıda değinilmektedir. Bu teknolojileri anlamak, nasıl uygulanacağını öğrenmek ve meslek mensuplarına teknolojilerle birlikte çalışabileceği yaratıcı alanlar geliştirmek muhasebe mesleğinin geleceği için önem taşımaktadır. Çağın gerisinde kalmamak, uluslararası piyasalarda talepleri karşılamak, rekabet edebilmek için dijital dönüşüm sürecinde uygulamalarını, yeni teknolojiler kullanarak gerçekleştiren meslek mensupları üstünlük kazanacaktır.

2.1. Nesnelere İnterneti (Internet of Things - IoT)

Nesnelere interneti (IoT), dördüncü sanayi devrimi ile beraber ismini en fazla duyduğumuz hali hazırda kullanımda olan ve milyarlarca cihazın birbirine bağlı olduğu bir sistem olarak ifade edilmektedir. Bu teknoloji ile nesnelere kendilerini tanımakta ve gerekli kararları vererek veya etkin hale getirerek bir zeka davranışı sergilemektedir. Bu nesnelere, başka

şeyler tarafından toplanan bilgilere erişebilmekte veya başka hizmetlere eklenebilmektedir. IoT ile her şey, herhangi bir yerden herhangi bir zamanda herhangi bir ağ üzerinden herhangi bir kişiye herhangi bir hizmet sağlamak için internetle iletişim kurabilmektedir (Mohammed ve Ahmet, 2017: 127). Boyes ve arkadaşlarının çalışmalarında ise IoT için verilen tanım şöyledir; bağlı nesnelere (diğer ekipmanlarla iletişim kurabilen belirli bir işlevi yerine getiren sensörler), bu bağlı nesnelere birbirine bağlayan ve bunların yönetimine, veri madenciliğine ve ürettikleri verilere erişim izni veren bir altyapı grubudur. IoT terminolojisi, genel olarak ağ bağlantısı ve bilgi işlem yeteneğinin nesnelere, cihazlara, sensörlere ve normalde bilgisayar olarak kabul edilmeyen öğelere genişletilmesine dayanmaktadır. Bu "akıllı nesnelere" verileri çekmek, bir araya getirmek, değiş tokuş etmek ve kullanmak için minimum insan müdahalesi gerektirmektedir. Bu teknoloji, uzaktan veri toplama, analiz ve yönetim yeteneklerine bağlanabilirlik özelliğine sahiptir (Boyes vd., 2018: 3).

IoT altyapısı kullanarak işletmelerde uzun zaman alan işlemlerin, insan müdahalesi olmadan çok kısa sürelerde yapılması mümkün olmaktadır. Örneğin, bu alt yapı ile şirketlerde envanter işlemleri sırasında; depo sayımları ve bunların kontrollerinin gerçekleştirilmesi, duran varlıkların tamlik ve doğruluğu, duran varlıklara ilişkin amortisman süreleri ve tutarları, dönen ve duran varlıklarda alış ve satış takipleri gibi veriler elde edilmektedir. Bunlara ek olarak ödeme şekilleri değişmekte, kasiyersiz yazar kasalar ile birlikte nakit kavramı da ortadan kalkmaya başlamaktadır. Nakit kullanımının ve insanın ortadan kalkması ile beraber insan hatalarının da önüne geçilmekte, banka mutabakatları ise sistem üzerinden kolay bir biçimde gerçekleştirilebilmektedir. Faturalar otomatik olarak müşterinin ve muhasebe biriminin sistemine düşmekte ve eş zamanlı muhasebe kayıtlarının yapılması mümkün olmaktadır. Sistem oldukça hızlı veri çekerek, veri üretirken zaman tasarrufu sağlamakta, insanların kasıtlı veya kasıt olmadan yaptığı hataların ise önüne geçmektedir (Yardımcıoğlu vd., 2019: 43). Geleneksel denetim sürecinde denetçiler, denetlenen şirkete giderek faaliyetlerini sürdürmekte iken, dijital dönüşüm gerçekleştiğinde bilgilerin eş zamanlı olarak denetim şirketi ile paylaşılması sonucunda, kanıt toplama işlemleri ile uğraşmadan elde edilen bilgilerin analizi de gerçekleşecektir (Yardımcıoğlu vd., 2019: 43). Sonuç olarak, IoT ile birlikte tüm cihazlar tek bir sistem üzerinden birbirleri ile haberleşmekte, sistem bir bütün olarak kendiliğinden organize olma becerisine sahip olmaktadır (ioturkiye.com).

2.2. Büyük Veri (Big Data)

Büyük veri, bir petabayttan (1024 TB) daha büyük, belirli depolama zorlukları olan ve genellikle hesaplama yöntemleri kullanılarak analiz edilmesi gereken son derece büyük veri kümeleri olarak tanımlanmaktadır (Cockcroft ve Russell, 2018: 323). Bu veri kümeleri, çoğu yapılandırılmamış yeni iç ve dış veri türlerini içermekte, iş performansı, riskler ve fırsatlar hakkında yeni görüşler sağlamaktadır. Bu kümeler, şirketlerin stratejilerinin bir parçası olarak giderek daha fazla toplanan sosyal medya verilerini de kapsamaktadır. Muhasebe ve finans verileri ise analiz ve tahmin için kullanılacak operasyonel ve işlemsel verileri içeren kurumsal verilerin bir alt kümesini oluşturmaktadır (Cockcroft ve Russell, 2018: 324).

Büyük veri ile sağlanan video, ses ve metin bilgileri, ileri yönetim muhasebesi, finansal muhasebe, finansal raporlama, vergilendirme ve denetim uygulamalarında kullanılabilir. Bu sistemden elde edilen piyasa verileri -geçmiş senelerde neler satıldığı, bu sene piyasadaki beklentiler, piyasa fiyatı, ekonomik durum, yaşam tarzları-, yönetim muhasebesinde, etkin yönetim kontrol sistemlerinin ve bütçeleme süreçlerinin geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Finansal muhasebede, muhasebe bilgilerinin kalitesini ve uygunluğunu artırmakta, böylece şeffaflığı ve karar verme sürecini geliştirmektedir. Raporlamada ise muhasebe standartlarının oluşturulmasına ve iyileştirilmesine yardımcı olarak muhasebe mesleğini dinamik ve gerçek zamanlı kılmaktadır (Yoon, 2020: 3; Gulin vd., 2019: 507; Warren vd., 2015: 397). Maliyet muhasebesi açısından büyük veri, işletmeden ve piyasadaki toplanan verilerle, kapasiteye, geçmiş verilere ve ürünlere göre maliyet analizleri yaparak, maliyet tahminlemelerinin en doğru şekilde hesaplanmasını sağlamaktadır (Tutar, 2019: 330). Ayrıca finans uzmanlarına sağladıkları verilerle, iş hayatında karar alırken daha stratejik ve proaktif bir role geçme imkanını da sunmaktadır (Cockcroft ve Russell, 2018: 326; Gulin vd., 2019: 507). Büyük veri, denetim mesleğini de değiştirmektedir. Denetçiler bu teknolojiyle finansal ve finansal olmayan veri setleri de dahil olmak üzere daha fazla bilgiyi kullanmaktadır. Büyük veri analitiği ile sürekli denetimler sağlanmakta ve böylece denetim riskleri de azalmaktadır (Yoon, 2020: 12).

2.3. Bulut Bilişim (Cloud Computing)

Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Standartlar ve Teknoloji Enstitüsü'nün tanımına göre bulut bilişim, "minimum yönetim çabası veya hizmet sağlayıcı etkileşimi ile hızlı bir şekilde elde edilen ve ibra edilebilen, paylaşılan bir yapılandırılabilir bilgi işlem kaynaklarının havuzuna (örneğin ağlar, sunucular, depolama, uygulamalar ve hizmetler), her yerde, isteğe bağlı ağ erişimi sağlayan kullanışlı bir modeldir (Lele, 2019: 168; Mohanty ve Mishra, 2017: 283). Kısaca bulut bilişim, dinamik olarak ölçeklenebilir ve sanallaştırılmış kaynakların internet üzerinden bir hizmet olarak sağlandığı erişim modeli olarak tanımlanmaktadır. Bulut bilişim, şirketlerin büyük hacimli verileri, kendi veri merkezleri olmadan işlemesine ve işle ilgili temel bilgileri daha entegre bir şekilde yönetmesine olanak tanımaktadır. Bulut, bir hizmet olarak uzaktan sağlanan yazılım uygulamaları, bilgi işlem gücü ve veri depolaması sunan internet tabanlı bir teknoloji kaynağıdır

(Yoon, 2020: 6). Bulut bilişim, mobil internet, bilgi işlerinin otomasyonu, IoT ve büyük veri gibi en etkili teknolojilerin merkez noktasıdır (Rimal ve Lumb, 2017: 5). Bulut muhasebesi ise bulut bilişime dayalı bir çevrimiçi muhasebe bilgi sistemidir. Sistem kullanıcıları, muhasebe ve finansal analiz gibi işlevleri gerçekleştirmek için bilgisayarları veya diğer cihazları kullanmaktadır (Yoon, 2020: 6).

Bulut bilişim teknolojisi içinde çeşitli özelliklere sahip birçok uygulama şirketler tarafından kullanılmaktadır. Muhasebe mesleğinde farklı özelliklere sahip bu uygulamalar, meslek mensupları tarafından tercih edilmektedir. Xero, Bizplay, WebCash, QuickBooks Online, Oracle ERP Cloud, Sage Business Cloud vb. gibi bulut tabanlı platformlar, bordro, envanter, e-ticaret, zaman takibi ve uygulama yönetimi gibi diğer sistemlere kolayca entegre edilebilmektedir (Babatunde, 2020: 940). Örneğin, Oracle ERP Cloud sistemi finansal ve operasyonel verilerdeki eğilimleri ve kalıpları belirleyip kullanarak tahminlerde bulunabilmekte ve zamanında karar alınmasını sağlamaktadır. Bizplay ve WebCash gibi bulut uygulamaları, şirket büyüklüğüne göre farklı platformlar sunmaktadır. Tek veya küçük işletme sahipleri için daha basit bir muhasebe programı hizmeti verirken, orta ölçekli işletme sahiplerine ise daha entegre bir muhasebe programı sağlamaktadır (Yoon, 2020: 7). Bu sistemler yoluyla şirketler (özellikle küçük ölçekli olanlar), ihtiyaç duyduklarında zahmetsizce ek yazılımlar ekleyebildikleri için çok daha fazla esnekliğe ve adaptasyona sahip olmaktadır (Dimitriu ve Matei, 2015: 669).

Bu uygulamalar ile muhasebe mesleğinde yapılabilen işlemlere; farklı işlem ve faaliyetler için otomatik muhasebe notları oluşturma, kayıtlı kurumsal kartların ödeme işlemleri, kredi kartı limitlerini kontrol etme, makbuz yönetimi, ödeme ve havale işlemleri ve bu işlemlerin kayıtlarını eş zamanlı gerçekleştirme, bazı hesaplarda finansal ve yönetim muhasebesi arasındaki ilişkiyi sağlamak için otomatik inceleme, mevzuat değişikliklerinin takibi, farklı finansal raporlama standartları (IFRS, GAAP) kullanılarak muhasebe raporlarının hazırlanması imkanı, beyannamelerin otomatik olarak doldurulması örnek verilebilir. Ayrıca sistem, her çalışanın kullanım kayıtlarını otomatik olarak eşleştirmekte ve kağıtsız faturalarla kaliteli raporlar oluşturmaktadır. Kısacası bu özellikler, finansal muhasebe ekibi için sıkıcı, verimsiz, tekrarlayan görevleri de ortadan kaldırmaktadır. Ek olarak, COVID-19 sürecinde meslek mensuplarının ofisten çalışması zorlaştığından bu uygulamalar, çalışanların ilgili işlemleri ofise gitmek zorunda kalmadan yalnızca bir akıllı telefon kullanarak yapabilmesine olanak sağlamaktadır (Yoon, 2020: 7; Professional Accountant, 2019: 11; Akbaba, 2019: 27; Cancan, 2019: 7; Dimitriu ve Matei, 2014: 842-843). Bu teknoloji, yalnızca finansal raporlamaya değil, aynı zamanda envanter yönetimiyle ilgili yönetim muhasebesi boyutuna da değişiklikler getirmektedir. POS (ödeme verileri için kullanılan donanım ve yazılımı) verilerini kullanan Orion gibi uygulamalar, satılan mallarla ilgili gerçek zamanlı kaydedilmiş verileri kullanmaktadır. Uygulama sayesinde, hızla değişen tüketim eğilimleri gerçek zamanlı olarak belirlenerek şirket satışlarının artırılması sağlanmaktadır. Elde edilen bu verilerle tüketicilerin tercih etmediği yeni ürünlerin üretimi, iade maliyetlerinin en aza indirilebilmesi için derhal durdurulurken, daha fazla satış geliri elde edebilmek adına tüketicilerin tercih ettiği yeni ürünlerin üretimi de artırılmaktadır (Yoon, 2020: 8).

2.4. Blokzinciri Teknolojisi (Blockchain - BT)

Dağıtılmış defter teknolojisi olarak da bilinen Blockchain Teknolojisi (BT), bloklarda depolanan işlem kayıtlarının, işlemleri doğrulamak için algoritmalar kullanan bir eşlerarası ağa bağlı birkaç bilgisayarda tutulduğu bir sistemdir (Schmitz ve Leoni, 2019: 331). BT, merkeziyetçi olmayan yapısıyla, şeffaflığı, eşitliği ve sorumluluğu artırma olasılığına sahip bir teknolojidir (Farah, 2018: 3423). Aynı zamanda BT, yaygın olarak kripto para birimi Bitcoin'in arkasındaki teknoloji olarak bilinmektedir (Professional Accountant, 2019: 11; Schmitz ve Leoni, 2019: 331). BT'nin ana özelliği kayıtların, her yetkili katılımcı tarafından erişilebilir olması ve değiştirilememesidir (Bonson ve Bednarova, 2019: 726).

Üçlü giriş (ana özellik, muhasebe ikili girişi kullanırken) imkanı veren bu dijital defterlerin, çok daha geniş kullanım alanları bulunmaktadır. Bu alanlar; finansal sözleşmeler, varlık takibi, ödeme sistemi ve dijital kimlik olarak belirtilmektedir. Finansal sözleşmelerde; BT, sözleşme şartlarının herkes tarafından bilindiği ve geri çekilemeyeceği anlamına gelen topluluk doğrulaması sunmaktadır. Böylece finansal sözleşme yapan karşı taraflara güvence sağlanmaktadır. Varlık takibinde BT, belirli bir varlığın mülkiyetinin veya kaynağının kanıtını tespit etmek için bir varlık izleme aracı olarak kullanılmaktadır. Ödeme sisteminde; kripto para birimlerinde ödemeleri ve işlemleri yönetmek için blokzinciri kullanılmaktadır. Dijital kimlikte BT, malların mülkiyetini ve kaynağını izlemek için kullanılabilirliği gibi, insanların kimliğini saklamak için de kullanılabilirliği (Farah, 2018: 3424). Bugün, bazı şirketler (KPMG, Deloitte vb.) belirli işlem türleri için BT uygulamalarını kullanmaktadır. Ancak süreçleri tamamen BT'ye dönüştüren şirket bulunmamaktadır (Nezhyva vd., 2021: 5).

BT muhasebe mesleğinde devrim yaratan bir dijital dönüşüm teknolojisi olacaktır. BT tabanlı muhasebe sistemi için gerçek zamanlı muhasebe sistemi veya dünya çapında defter kavramları da kullanılmaktadır. BT ile yapılan tüm işlemlerin verileri, doğrulanarak şifreleme yöntemi ile korumalı bloklarda depolanmakta, işlemler tüm taraflar açısından denetlenebilmektedir (Özkul ve Alkan, 2020: 224). Muhasebe sürecinde BT, insan müdahalesi olmaksızın bilgi toplama, gruplama ve düzene sokma veya aktarma biçiminde kullanılmaktadır. BT, veri tabanını kullanarak, rapor oluşturmak ve

etkin operasyonel kontrol sağlamak için tüm muhasebe seviyelerini entegre etmektedir. BT anlık işlem doğrulama yoluyla otomasyonu hızlandırmakta, güncel standartlara ve düzenlemelere daha hızlı adapte olmayı mümkün kılmaktadır (Borhani vd., 2021: 159). BT'de kriptografik kodlamayla ortak bir kayıt defteri oluşturulabilmekte, böylelikle verileri tahrif etmek, yok etmek veya gizlemek neredeyse imkansız hale gelmektedir. BT'nin muhasebe işlemlerinde başlıca kullanım alanı, güvenilir bir şekilde zaman ve maliyet tasarrufu sağlayarak karşı taraflara yapılan ödemeler olmaktadır (özellikle uluslararası satın almalar ve işlemler de dahil olmak üzere alacak ve borç hesapları). BT, katılımcıların muhasebe kayıtları gerektiren her işlem için veri paylaşmasına olanak tanımaktadır. Belgeleri işlerken ve saklarken, operasyonel muhasebe ve raporlamada da bu teknoloji kullanılmaktadır. Varlıkların işletme içindeki hareketi, vergilerin hesaplanması ve ödenmesi, BT'yi tercih edecek şirketler tarafından giderek daha fazla hesaba katılmaktadır. BT ile tek bir işletme veya şirketler grubu mevcut muhasebe sistemi içinde bir blok zinciri ile birleştirilebilmektedir. Blok zinciri kullanarak, katılımcılar, özellikle denetçiler ve devlet kurumları gibi harici kullanıcılar için salt okunur modu ayarlanabilmektedir. Bu erişim, raporlama ve diğer düzenleyici amaçlar için işlemlerin anında onaylanmasını (doğrulama) sağlamaktadır. Sonuç olarak işlemler, otomatik, kesintisiz, daha doğru ve analitik olarak açıklanmaktadır (Nezhyva vd., 2021: 5).

2.5. Yapay Zeka (Artificial intelligence - AI)

AI, insan zekasının simülasyonu yoluyla (Al-Sayyed vd., 2021: 281; Lee ve Tajudeen, 2020: 216) teori, yöntemler, teknoloji ve uygulama sistemleri oluşturmak için araştırmayı genişleten ve geliştiren teknik bir bilim olarak tanımlanmaktadır (Al-Sayyed vd., 2021: 281). AI, makinelerin; insanların öğrenme, konuşma, tanıma, çalışma, tepki verme, problem çözme ve planlama gibi bilişsel görevlerini yerine getirebilecek bir sistem olarak şirketlerin bilgisayar sistemlerine tanıtılmasıdır (Assenova, 2020: 101; Lee ve Tajudeen, 2020: 216; Mohammad vd., 2020: 479). Kısaca AI, sentetik zeka veya bilgisayar sistemi zekası olarak tanımlanmaktadır (Shaffer vd., 2020: 41). AI teknolojisi, makine öğrenimi, doğal dil işleme, veri madenciliği, yapay sinir ağları veya derin öğrenme algoritmaları gibi bir dizi teknoloji ve yöntemi tanımlamak için kullanılan bir şemsiye terimdir (Al-Sayyed vd., 2021: 281; Assenova, 2020: 101; Lee ve Tajudeen, 2020: 217; Yoon, 2020: 9). E-postalar, sözleşmeler, grafikler, videolar, bloglar vb. yapılandırılmamış veriler, derin öğrenme modelleriyle önemli ölçüde kullanılabilir hale gelmektedir (Stancheva-Todorova, 2018: 136).

AI teknolojisinin muhasebe mesleğinin dönüşümü üzerine etkisi; akıllı finansal robotlarla, veri toplama, veri girişi, sıralama, özetleme ve hesaplamanın standartlaştırılmış bir şekilde işlenmesine dayanmaktadır. Ayrıca AI ile finansal yönetim prosedürleri detaylı olarak izlenmekte ve işletmenin iç kontrolü sağlanmaktadır (Cao, 2021: 1). Örneğin, muhasebe mesleğinde faturalar, transferler, geri ödeme, uzlaştırma ve benzer belgelerin yönetimi ve defter tutma gibi en rutin ve zaman alıcı işlemlerin tümü, verimliliği ve doğruluğu artıran bu akıllı muhasebe robotları tarafından otomatik olarak gerçekleştirilmektedir (Cao, 2021: 2; Stancheva-Todorova, 2018: 135). Akıllı robotlar, muhasebe alanında büyük verileri kapsamlı bir şekilde işleyerek bağımsız öğrenme elde etmekte ve finansal analiz, finansal tahmin ve finansal karar verme işlemlerini yapabilmektedir (Li vd., 2020: 2).

AI kullanarak hileli işlemlerin tespiti, sahtekarlığı önleme ve algılama, mümkün hale gelmektedir. Bu kapsamda veri tabanından finansal dolandırıcılıkla ilgili verileri toplayarak, hileli mali tablolar veri tabanı oluşturmak kritik bir öneme sahiptir (Yoon, 2020: 9; ICAEW, 2018: 8; Stancheva-Todorova, 2018: 135). Örneğin, varlık hırsızlığı, vergiden kaçınma, nakit sızdırma ve nakit hırsızlığı, mali tablo tahrifatı gibi şirketlere zarar veren birçok kasıtlı insan davranışları bulunmaktadır (Kruskopf vd., 2020: 80; Stancheva-Todorova, 2018: 135). Bu işlemler, makine öğrenimi ile modelleme yapan AI'ler için kaynak oluşturmaktadır. Verilerin tam olarak elde edilmesi, finansal muhasebe, denetim ve vergilendirme işlemlerinde etkinliği artırmaktadır (Kruskopf vd., 2020: 80; Yoon, 2020: 9; Stancheva-Todorova, 2018: 135). Örneğin, Ernst & Young'ın (EY) anomali tespit programı %97'lik bir doğruluğa sahiptir ve hem muhasebe şirketlerinin varlıklarını, itibarını ve personelini hem de müşterilerini korumak için oldukça kullanışlı bir teknolojidir (Kruskopf vd., 2020: 80). Ayrıca, muhasebe meslek mensuplarının, kurallara ve düzenlemelere uyma yükümlülüğü bulunmaktadır. Ancak, insanlar, önyargılara ve kişisel çıkarlara eğilimli; makineler, önceden belirlenmiş kurallar tarafından yönlendirildikleri için önyargılı veya çıkarlarına göre hareket etmeleri de mümkün olmamaktadır (Mohammad vd., 2020: 484; Stancheva-Todorova, 2018: 135). Sonuç olarak, AI'ler ile mali tablolarda hata ve hile olasılıkları ortadan kalkarak, finansal raporlar çok daha güvenilir hale gelmektedir.

AI'nin etkin olarak kullanılabilmesi için bir diğer muhasebe alanı da tahminlemedir. Belirsizlik, bilgi asimetrisi ve riskler düşünüldüğünde, hali hazırda uygulanan tekniklerle tahminleme yapmak oldukça güçtür. Örneğin maliyet muhasebesinde bu sistemler, hedef maliyetlerin doğru bir şekilde tahmin edilmesini mümkün kılmaktadır (Yoon, 2020: 9). Ayrıca, üretim sürecinde oluşan sorunlarda (örneğin, tedarikte yaşanan gecikmeler, makine arızası vb.), en doğru alternatifi analiz ederek gerekli uyarıları gönderip üretimin en yüksek verimliliği elde etmesi için çözüm üretip uygulanmasını da sağlamaktadır. AI, tedarikte yaşanabilecek gecikmelerin süresini belirleyerek, beklemenin mi yoksa başka bir malzemeyi üretim bandına almanın mı daha ekonomik olacağını hesaplayabilmektedir (Erturan ve Ergin, 2017: 157). Yönetim muhasebesinde ise makine öğrenimi algoritmalarıyla hesaplanacak gelir tahminleri, hazırlanacak operasyon bütçesi ve ondan türetilen diğer

tüm bütçeler için önem taşımakta ve stratejik yönetim süreçlerini iyileştirmektedir (ICAEW, 2018: 8; Stancheva-Todorova, 2018: 135).

3. DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN MESLEK MENSUPLARINA ETKİSİ

COVID-19 ile birlikte insanların ve dolayısıyla şirketlerin iş yapış biçimlerinde değişiklikler yaşanmaktadır. Bu değişiklikler içinde insanların yüzleşmek zorunda kaldıkları temel sorunlardan biri, yeni çalışma koşullarına uyum sağlamaktır. Her ne kadar COVID-19 nedeniyle dijitalleşme süreci hızlanmış, birçok sektörde uzaktan çalışmalar başlamış olsa bile ülkemizde muhasebe mesleğinde iş yapış biçimlerinin değişmeden devam ettiği de görülmektedir (Beder, 2021: 167). Bugün meslek mensuplarının görevlerini hala defter tutma, beyanname düzenleme, mali tabloları hazırlama, bilirkişilik, danışmanlık ve denetçilik şeklinde belirtsek bile, kısa vadede bu görevler, bilgi ve otomasyon sistemlerinin ürettiği bilgilerin doğruluğundan sorumlu olma, problemleri tanımlayabilme, bu problemlere bilimsel ve matematiksel prensipler çerçevesinde standartlara uygun, ekonomik ve verimli çözümler üretebilme, işletmelerin mali yapısını ve geleceğini inşa etme, strateji geliştirme ve bu stratejileri uygulayabilme gibi görevlere dönüşecektir (Beder, 2021: 173-176).

Dijital dönüşüm ile birlikte muhasebe mesleğinde hali hazırda kullanmaya başladığımız büyük veri, nesnelerin interneti, bulut sistemleri gibi teknolojiler yanında, ismini çok duyduğumuz ancak meslekte kullanımına henüz başlamadığımız yapay zekâ, robotik teknolojiler, blokzinciri gibi teknolojiler de bulunmaktadır. Bu teknolojilerin kullanılmasıyla birlikte muhasebe meslek mensuplarının iş tanımlarının değişmesi ve güncellenmesi de kaçınılmaz olmaktadır. Muhasebe mesleğinde gelecekte olası iş tanımlarına örnek olarak veri analitiği uzmanı, tarihsel muhasebe analisti, blockchain muhasebecisi, bulut muhasebe uzmanı, sistem entegratörü, siber suç muhasebecisi, fintech şehir plancısı muhasebecisi, stratejik muhasebe analisti, fintech muhasebecisi ve veri güvenliği muhasebecisi verilebilir (Kruskopf vd., 2020: 85). Meslekte iş tanımlarının değişmesiyle birlikte meslek mensupları, şirketlerin stratejik yönetimlerine katılımları artacak, şirketlerle işbirlikleri ve ortaklıklar yapabileceklerdir (Stancheva-Todorova, 2018: 138). Bununla birlikte, uluslararası ticaret ve vergi anlaşmaları gibi uzmanlık gerektiren alanlarda danışmanlık hizmetleri verebileceklerdir. Ayrıca dijital dönüşümle birlikte, muhasebe faaliyetlerinin denetiminden, nesnelerin ve akıllı makinelerin denetimine bir geçiş yaşanacağı ve hatta bu durumun, “bilgi teknolojileri denetçiliği” şeklinde yeni bir meslek doğmasına neden olacağı da belirtilmektedir (Beder, 2021: 172). Sonuç olarak meslek mensuplarının kendilerini bu değişimlere karşı geliştirmeleri gerekmektedir. Meslek mensuplarının gelecekte temel muhasebe ve denetim bilgisi yanında teknik ve yumuşak beceriler olarak adlandırılan vasıflara da sahip olması gerekmektedir. Bu doğrultuda teknik becerilere örnek olarak; yazılımın yeteneklerini anlama, kodlamanın temelleri, analiz becerileri, fintech yazılım bilgisi, veri görüntüleme, veri güvenliği, adli araçlar, uluslararası standartlar bilgisi, veri deposu yönetimi, sektöre özel düzenlemeler hakkında bilgi, ERP (Kurumsal kaynak planlaması) deneyimini verebiliriz. Yumuşak beceriler olarak adlandırılan vasıflara ise; güçlü iletişim, duygusal zeka, etik, çatışma çözme, uyarlanabilirlik, belirsizliğe karşı toleranslı olma, liderlik özellikleri, satış bilgisi, risk yönetimi, yenilikçi/yaratıcı olma, stratejik karar verme, müşteri hizmetleri oryantasyonu becerilerini örnek olarak gösterebiliriz (Kruskopf vd., 2020: 85).

Yukarıda saydığımız beceriler göz önünde bulundurulduğunda geleceğin meslek mensupları, dijital teknoloji kullanımı (bulut bilişim, blockchain vb.) ve yeni düzenlemeler (vergi düzenlemesi, yeni kurumsal raporlama biçimleri, entegre raporlama düzenlemesi vb.) hakkında eğitimlere giderek daha fazla ihtiyaç duyacaktır (Islam, 2017: 2). Dijital dönüşüm sürecinde meslek mensuplarının kendilerine yatırım yapmaları gerektiğini anlamaları oldukça önemlidir. Dijital çağda muhasebe meslek mensuplarından, iş hayatında yaşanan dijital dönüşüme göre kendilerini yenileyebilen, sistem tasarımı yapabilen ve proaktif yaklaşımlar sergileyebilen, muhasebe ve finans bilgi sistemleri, istatistik, mühendislik alanlarında donanımlarını artırarak disiplinlerarası çalışmaya önem vermeleri beklenmektedir (Beder, 2021: 172; Li vd., 2020: 3; Stancheva-Todorova, 2018: 137).

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Günümüzde küresel boyutta iki önemli olay, bireylerin ve kurumların hayatlarında zorunlu değişiklikler yaşanmasına neden olmaktadır. Bunlardan biri COVID-19, diğeri ise süreci esasen pandemiden önce başlayan ancak pandeminin etkisiyle hızını artıran dijital dönüşümdür. COVID-19'un hayatımıza girmesiyle bireyler ve kurumlar, bir dizi önlemler ve kısıtlamalarla karşı karşıya gelmiştir. Bu uymak zorunda olduğumuz yeni düzen meslek hayatlarımızda iş yapış biçimlerimizin değişmesine neden olmaktadır. Sosyal mesafeyi koruyarak maskeli bir şekilde çalışma, hijyen kurallarına dikkat edilmesi ve vakaların arttığı dönemlerde uygulanan sokağa çıkma yasakları çoğu kurumu ve dolayısıyla bireyleri uzaktan çalışmaya yönlendirmektedir. Mesleki hayatta yaşanan bu ani değişimler, dördüncü sanayi devrimi ile gündemimize giren dijital dönüşüm sürecinin hızlanmasına neden olmaktadır. Pandemi sürecinde teknolojik uygulamalar, özellikle eğitim, finans gibi bazı mesleki alanlarda işlerin aksamadan devam etmesini sağlamaktadır. Bu gelişmeler, yeni normal adını verdiğimiz bu süreçte dijital dönüşümden kaçmanın mümkün olmadığını göstermektedir. Bu nedenle hem bireylerin hem de kurumların kendilerini bu yeni düzene göre hızla geliştirmeleri ve adapte olmaları gerekmektedir.

Muhasebe mesleğinin dijital dönüşüme en hızlı adapte olacak mesleklerden birisi olduğu, yapılan işlerin büyük çoğunluğunun teknolojiler tarafından devralınacağı belirtilmektedir. Buna rağmen ülkemizde COVID-19 sürecinde muhasebe mesleğinde iş yapış biçimlerinin değişmeden devam ettiği de görülmektedir. Dijital dönüşüm istesek de istemesek de kısa vadede hayatımızın bir parçası olacaktır. Değişime direnmenin ve teknolojiyi kullanmaktan korkmanın hiçbir faydası bulunmamaktadır. Çağın gerisinde kalmamak adına bu teknolojilerin kullanımını öğrenip kendimizi bir an önce sürece adapte edebilmeliyiz. Dijital dönüşüm ile canlı, cansız, fiziksel ve fiziksel olmayan tüm nesnelerin birbiri ile iletişime geçmesi, otonom şekilde süreçlerin yönetilmesi hedeflenmektedir (Erturan ve Ergin, 2018: 163). Bu dönüşüm ile birlikte muhasebe mesleğinin defter tutma, finansal analiz, ödemeler, bankacılık işlemleri, envanter ve stok yönetimi gibi rutin, tekrarlayan işlemlerin makineler tarafından otomatikleştirileceği görülmektedir. Hali hazırda kullanılan büyük veri, bulut bilişim, nesnelerin interneti veya gelecekte kullanılacak yapay zeka, blok zinciri gibi yeni dijital çözümlerle, verilerin hızı, kalitesi ve doğruluğu artacaktır. Bu sistemler, muhasebe işlemlerinde hataları ve hileleri azaltarak, daha kapsamlı, güvenilir, şeffaf ve gerçek zamanlı bilgi ihtiyacının karşılanmasını, finansal raporların daha sağlıklı olarak hazırlanmasını mümkün kılacaktır (Badem ve Kılınç, 2019: 52; Erturan ve Ergin, 2018: 162). Gelecekte meslek mensupları bir ofise ihtiyaç duymadan güçlü bir teknolojiye sahip bilgisayarlar, mesleklerini icra etmeleri için yeterli olacaktır. Kısacası, meslek mensuplarının faaliyetlerini sürdürebilmeleri için internet bağlantısı ve bilgisayarlar yeterli olacaktır (Badem ve Kılınç, 2019: 52).

Dijital dönüşüm ile birlikte muhasebe meslek mensuplarının sahip olması gereken beceriler de değişim gösterecek, "mali mühendis" veya diğer bir deyişle "muhasebe mühendisi" olarak anılacaklardır (Gulin vd., 2019: 508; Yardımcıoğlu vd., 2019: 44; Tekbaş, 2018). Geleceğin meslek mensupları, bir müşterinin kayıtlarını ve vergi hesaplamalarını yapan ve doğruluğunu kontrol eden kişi olmaktan çıkarak, robotlarla çalışabilen, yeni teknolojilerin kullanımı ile gerekli veri analizini yapabilen, ileri mühendislik verilerini okuyabilen, şirketlere ve diğer kullanıcılara danışmanlık hizmeti verebilen, eleştirel düşünme ve yaratıcılık becerilerini daha çok kullanan bireylere dönüşeceklerdir. Böylece meslek mensupları dijital dönüşümünde yardımıyla daha fazla müşteriye sahip olabilecekler ve müşterilere daha fazla katma değer sunabileceklerdir (Badem ve Kılınç, 2019: 52; Yardımcıoğlu vd., 2019: 43). Diğer taraftan dijital dönüşüm ile muhasebe mesleğinde maliyetlerde önemli düşüşler yaşanacağı da beklenmektedir. İnsan faktörünün minimum seviyeye indirileceği bu sistemlerde işçilik maliyetleri önemli ölçüde azalacaktır. Ayrıca insan kaynaklı hataların olmaması da maliyetleri düşürecek bir diğer etmendir. Bu sistemler, şirketlerin atıl kapasite maliyetlerinde önemli azalmalara yol açacaktır. Ancak şirketler, dijital dönüşüm kapsamında önemli yatırım maliyetleriyle yüzleşmek zorunda kalacaklardır (Badem ve Kılınç, 2019: 52; Tutar, 2019: 336; Yılmaz ve Duman, 2019: 4).

IFAC düzenlemiş olduğu toplantılarda, meslek olarak yeni çalışma yöntemlerinin benimsenmesinin hızlandırılmasını, yeni ve gelişen toplumsal taleplere göre işlerin ayarlanması ve her şeyden önce mesleği güçlendirecek doğru beceriler dengesine yatırım yapılmasının gerekli olduğunu belirtmektedir (IFAC, 2020: 6). Muhasebe meslek mensupları dijitalleşen iş süreçleri kapsamında iyi derecede istatistik, matematik ve teknoloji bilgisine sahip olmak için kendilerine yatırım yapmalı, sistemi tasarlama becerileri kazanmalı ve proaktif bir yaklaşım ile sistemde oluşma ihtimali bulunan hatalara çözüm getirebilecek seviyeye ulaşmalıdırlar (Ritonga vd., 2021: 139; Professional Accountant, 2019: 7; Yardımcıoğlu vd., 2019: 45; Erturan ve Ergin, 2018: 164; Tekbaş, 2018). Muhasebe meslek mensupları, mühendislik yeteneklerinin yanı sıra eleştirel düşünme, duygusal zeka, yaratıcılık, güçlü sunum ve iletişim becerileri alanında kendilerini geliştirerek geleceğe hazırlamalıdır (Yardımcıoğlu vd., 2019: 45). Yönetimde stratejik planlama ve karar verme konusunda söz sahibi olmak için niteliksel ve niceliksel bilgilerini deneyimleriyle birlikte uygulamalıdır. Siber fiziksel sistemlerin yönetimine tavsiye ve destek sağlamada aktif olarak yer almalıdır (Professional Accountant, 2019: 7; Tekbaş, 2018). Meslek örgütlerinden ve meslek mensuplarından iş dünyasındaki ve teknolojik gelişmelerdeki değişikliklere duyarlı ve teşvik edici olmaları beklenmektedir.

Dijital dönüşüme muhasebe mesleği olarak hızlı bir şekilde uyum sağlayabilmenin önemli bir yolu da eğitimidir. Bu kapsamda üniversitelerin muhasebe programlarının müfredatlarını gelişmeler karşısında güncellemeleri gerekmektedir. Bu amaçla, müfredatlara temel ve ileri düzey muhasebe dersleri yanında meslek için gerekli olan bilgisayar mühendisliği dersleri de eklenmelidir. Bu sayede muhasebe eğitimi alan öğrenciler, yeni nesil uygulama kullanımı, büyük veri analizi ve veri analitiği, veri güvenliği ve siber güvenlik konularında bilgi sahibi olarak, dijitalleşmeye geçişteki gelişmelere hazırlıklı olacaklardır. Dolayısıyla öğrenciler, iş hayatına girdiklerinde çalışma ortamlarına kolayca adapte olabileceklerdir (Berikol ve Killi, 2021: 219; Mohammad vd., 2020: 486; Badem ve Kılınç, 2019: 53). Bu eğitimler verilirken dikkat edilmesi gereken nokta teknoloji ile ilgili derslere mühendislik bölümü akademisyenlerinin girmemesi olmalıdır. Mühendis akademisyenler muhasebe bilgi ve becerisine sahip olmadıkları için öğrenciler, bu derslerden istenen becerileri kazanamayabilirler. Muhasebe akademisyenlerinin de teknoloji konusunda eksik oldukları düşünüldüğünde, öncelik hizmet içi eğitimlerle muhasebe akademisyenlerinin teknolojik yeterlilikleri sağlandıktan sonra bu derslerin muhasebe akademisyenleri tarafından verilmesi olmalıdır. Ayrıca muhasebe akademisyenlerinin uluslararası muhasebe ve finansal raporlama standartları, denetim standartları, vergi uygulamaları hakkında teorik bilgi yanında bu bilgileri iş hayatında kullanabilme becerisine sahip olmaları gerekmektedir. Bu amaçla sektör ve üniversiteler işbirliklerine giderek bilgi eksikliklerini karşılıklı bir şekilde tamamlamalı, sürekli olarak güncellemeleri sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- AKBABA, A.N.B. (2019). Bulut muhasebe ve işletmelerde uygulanması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (82), 21-40.
- AL-SAYYED, S.M., AL-AROUD, S.F., & ZAYED, L.M. (2021). The effect of artificial intelligence technologies on audit evidence. *Accounting*, 281–288. <https://doi.org/10.5267/j.ac.2020.12.003>.
- ASSENOVA, K. (2020). Development of artificial intelligence and effects on high education in finance, accounting and auditing. *Proceedings of University of Ruse*, 59, 101-106.
- BABATUNDE, M.A. (2020). *The effect of cloud-based technology on accounting practice during a pandemic*. Proceedings of the 2nd International Conference, The Federal Polytechnic, 940-945, Ilaro.
- BADEM, A.C., & KILINÇ, Y. (2019). Industry 4.0 revolution and the future of accounting applications. *Economic Issues: Global and Local Perspectives*. 44-55. Cambridge International Academics.
- BEDER, N. (2021). Muhasebe meslek mensuplarının yeni dünya ile imtihanı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 163-184.
- BERİKOL, B.Z., & KILLI, M. (2021). The effects of digital transformation process on accounting profession and accounting education. https://doi.org/10.1007/978-981-15-1928-4_13.
- BONSON, E., & BEDNAROVA, M. (2019). Blockchain and its implications for accounting and auditing. *Meditari Accountancy Research*, 27(5), 725-740.
- BORHANİ, S.A., BABAJANİ, J., VANANİ, I.R., ANAQİZ, S.S., & JAMALİYANPOUR, M. (2021). Adopting blockchain technology to improve financial reporting by using the technology acceptance model (TAM). *International Journal of Finance and Managerial Accounting*, 6(22), 155-171.
- BOYES, H., HALLAQ, B., CUNNINGHAM, J., & WATSON, T. (2018). The industrial internet of things (IIoT): An analysis framework. *Computers in Industry*, 101, 1–12.
- CANCAN, A. (2019). Dijitalleşme Sürecinde Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Uygulamalarının İncelenmesi. Dönem Projesi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CAO, Y. (2021). Innovation and reform of accounting professional training model based on the artificial intelligence. *Journal of Physics: Conference Series*, <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1915/4/042023>
- COCKCROFT, S., & RUSSELL, M. (2018). Big Data Opportunities for Accounting and Finance Practice and Research. *Australian Accounting Review*, 28(3), 323-333. <https://doi.org/10.1111/auar.12218>
- DİMİTRİU, O., & MATEİ, M. (2015). Cloud accounting: a new business model in a challenging context. *Procedia Economics and Finance*, 32, 665 – 671.
- DİMİTRİU, O., & MATEİ, M. (2014). A new paradigm for accounting through cloud computing. *Procedia Economics and Finance*, 15, 840 – 846.
- ERTURAN, İ.E., & ERGİN, E. (2017). Muhasebe denetiminde nesnelerin interneti: Stok döngüsü. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (75), 13-30.
- EVER, D. (2020). *Muhasebe ve muhasebe mesleğinin dijital dönüşümü: Mali mühendislik*. 7. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresi, Zonguldak, Türkiye.
- ERNST AND YOUNG, (2020). Accounting during pandemic: Challenges and opportunities for accounting technicians. Retrieved From <https://icanig.org/documents/Accounting-During-Pandemic.pdf>.
- FACCIA, A., AL NAQBİ, M.Y.K., & LOOTAH, S.A. (2019). Integrated cloud financial accounting cycle. How artificial intelligence, blockchain, and XBRL will change the accounting, fiscal and auditing practices. <http://doi.org/10.1145/3358505.3358507>.
- FARAH, N.A.A. (2018). Blockchain technology : Classification, oportunities, and challenges. *International Research Journal of Engineering and Technology*, 5(5), 3423-3426.
- GIB. (2021). e-Defter hakkında. Retrieved From <http://www.edefer.gov.tr/edeferhakkinda.html>.
- GULİN, D., HLADİKA, M., & VALENTA, I. (2019). Digitalization and the challenges for the accounting profession. *IRENET - Society for Advancing Innovation and Research in Economy*, Zagreb, 5, 502-511.

- ICAEW, (2018). Artificial intelligence and the future of accountancy. Retrieved From <https://www.icaew.com/-/media/corporate/files/technical/technology/thought-leadership/artificial-intelligence-report.ashx>
- International Federation of Accountants (IFAC). (2020). Accountancy skills evolution: Impact of COVID-19 & the path forward. Retrieved From <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/preparing-future-ready-professionals/discussion/accountancy-skills-evolution-impact-covid-19-path-forward>.
- ISLAM, M.A. (2017). Future of accounting profession: Three major changes and implications for teaching and research. *Business Reporting, International Federation of Accountants (IFAC)*, Retrieved from <http://www.ifac.org/global-knowledge-gateway/business-reporting/discussion/future-accounting-profession-three-major>
- İoturkiye. (2020). Nesnelerin İnternetinin Muhasebe Alanına Etkisi. Retrieved From <https://ioturkiye.com/2020/04/nesnelerin-internetinin-muhasebe-alanina-etkisi/>.
- KPMG. (2017). Digitalisation in accounting. Retrieved From <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/de/pdf/Themen/2017/digitalisation-in-accounting-en-2017-KPMG.pdf>.
- KRUSKOPF, S., LOBBAS, C., MEINANDER, H., SÖDERLING, K., MARTIKAINEN, M., & LEHNER, O. (2020). Digital accounting and the human factor: Theory and practice. *ACRN Journal of Finance and Risk Perspectives*, 9, 78-89.
- LEE, C.S., & TAJUDEEN, F.P. (2020). Usage and impact of artificial intelligence on accounting: Evidence from Malaysian Organisations. *Asian Journal of Business and Accounting*, 13(1), 213-239.
- LELE, A. (2019). *Disruptive Technologies for the Militaries and Security*. Smart Innovation, Systems and Technologies, 132, https://doi.org/10.1007/978-981-13-3384-2_1.
- Lİ, C., HAOHAO, S., & MİNG, F. (2020). Research on the impact of artificial intelligence technology on accounting. *Journal of Physics: Conference Series*, <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1486/3/032042>.
- MOHAMMAD, S.J., HAMAD, A.K., BORGİ, H., THU, P.A., SİAL, M.S., & ALHADİDİ, A.A. (2020). How artificial intelligence changes the future of accounting industry. *International Journal of Economics and Business Administration*, 8(3), 478-488.
- MOHAMMED, Z.K.A., & AHMED, E.S.A. (2017). Internet of things applications, challenges and related future technologies. *World Scientific News*, 67(2), 126-148.
- MOHANTY, A., & MİSHRA, A.K. (2017). Benefits and issues of cloud computing in accounting. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*, 1(6), 283-288.
- NEZHUYVA, M., ZAREMBA, O., & NEHODENKO, V. (2021). *Application of blockchain technology in accounting and audit: international and domestic experience*. SHS Web of Conferences, <https://doi.org/10.1051/shsconf/202110702001>
- ÖZKUL-ULUCAN, F., & ALKAN, B.Ş. (2020). Dijital çağda muhasebenin dönüşümü: "blockchain" teknolojisinde muhasebe ve mali controller. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(2), 218-236.
- Professional Accountant. (2019). Industry 4.0 – fight or flight for accounting. (35), Retrieved From https://www.saipa.co.za/wp-content/uploads/2019/04/SAIPA-Professional-Accountant_35_d9.pdf.
- RİMAL, B.P., & LUMB, I. (2017). The rise of cloud computing in the era of emerging networked society. *Cloud Computing Principles, Systems and Applications*, https://doi.org/10.1007/978-3-319-54645-2_1.
- RİTONGA, S.T., MAULAMİN, T., WULANDARİ, A., NAİBAHO, A., ROMDONİ, A., İMBAR, F.B., & SYAHRİR, T.W. (2021). Leadership agility and accounting cases in leadership capability. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 11(3), 132-141.
- SCHİLİRO, D. (2020). Towards digital globalization and the covid-19 challenge. *Munich Personal RePEc Archive*, Retrieved from <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/100504/>
- SCHMİTZ, J., & LEONİ, G. (2019). Accounting and auditing at the time of blockchain technology: A research agenda. *Australian Accounting Review*, 29(2), 331-342.
- SHAFFER, K.J., GAUMER, C.J., & BRADLEY, K.P. (2020). Artificial intelligence products reshape accounting: time to re-train. *Development and Learning in Organizations: An International Journal*, 34(6), 41-43.
- SmartVault, (2020). Impact of COVID-19: State of accountants report. Retrieved From <https://www.smartvault.com/landing/impact-of-covid-19-state-of-accountants-report/>.

-
- STANCHEVA-TODOROVA, E.P. (2018). How artificial intelligence is challenging accounting profession. *Journal of International Scientific Publications*, 12, 126-141.
- TEKBAŞ, I. (2018). The Profession of the Digital Age: Accounting Engineering. Retrieved From <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/preparing-future-ready-professionals/discussion/profession-digital-age-accounting-engineering>
- TUTAR, S. (2019). Endüstri 4.0'ın muhasebe mesleğine olası etkileri. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 3(2), 323-344.
- WARREN, JR, J.D., MOFFITT, K.C., & BYRNES, P.(2015). How big data will change accounting. *Accounting Horizons*, 29(2), 397-407. <https://doi.org/10.2308/acch-51069>.
- World Economic Forum (WEF) (2020a), Annual report 2019-2020. Retrieved From <https://www.weforum.org/reports/annual-report-2019-2020>
- World Economic Forum (WEF) (2020b). Global technology governance report 2021: Harnessing fourth industrial revolution technologies in a COVID-19 world. Retrieved From http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Technology_Governance_2020.pdf.
- World Economic Forum (WEF) (2020c). Mapping tradetech: Trade in the fourth industrial revolution insight report. Retrieved From <https://www.weforum.org/reports/mapping-tradetech-trade-in-the-fourth-industrial-revolution>.
- YARDIMCIOĞLU, M., KARAHAN, M., & YÖRÜK, A. (2019). Dijitalleşme ışığında muhasebe mesleğinin geleceği. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, (61), 35-46. <https://doi.org/10.26650/MED.2019542847>
- YILMAZ, Ü., & DUMAN, B. (2019). Artırılmış gerçeklik teknolojisinin lojistik faaliyetleri üzerine olan etkilerinin incelenmesi. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 2(3), 1-7.
- YOON, S. (2020). A study on the transformation of accounting based on new technologies: Evidence from Korea. *Sustainability*, <https://doi.org/10.3390/su12208669>
-

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TFRS 15 – Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı Kapsamında Asıl-Vekil İlişkisi ve Bir Uygulama Örneği

Esin Nesrin CAN*, Yasemin ACAR UĞURLU†, Halil İbrahim KARAYILDIRIM‡

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı kapsamındaki asıl vekil ilişkisi ile ilgili hükümlerin gerçek bir uygulama örneği üzerinden açıklanmasıdır.

İşletmelerin finansal performansları ve faaliyet sonucu, kâr veya zarar ve diğer kapsamlı gelir tablosunda gösterilmektedir. Söz konusu finansal tablonun önemli sayılacak kalemler, hasılatın olduğu bölümde yer almaktadır. Hasılat; işletmenin faaliyet konusundan elde ettiği gelirlerden kaynaklanmaktadır. Gerek Türkiye Muhasebe Standartlarında (TMS) gerekse TFRS’lerde hasılatın ölçümü ve finansal tablolarda raporlanması hususu, işletmelerin üzerinde titizlikle durdukları konular arasında yer almaktadır. Hasılatın ölçümü ve finansal tablolara alınması ile ilgili standartlar, yorumlar yayınlanmış ve bunlar zamanla yetersizlik nedeniyle yürürlükten kaldırılmış, yerine yenileri yayınlanmış veya güncellenmiştir (Gökgöz, 2018: 45). “Uluslararası Finansal Raporlama Standartları-IFRS (IFRS: International Financial Reporting Standards) 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat” standardı Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu-UMSK (IASB: International Accounting Standards Board) tarafından 24 Mayıs 2014 tarihinde yayınlanmış ve 1 Ocak 2018 tarihi itibarıyla uygulamaya konulmuştur.

Standardın yayımlanma sürecinin 11 yıldan daha fazla sürdüğü görülmektedir. Paydaşlarla yapılan uluslararası çok sayıdaki toplantı ve alınan yorumların incelenmesi akabinde 2010 yılında ilk taslak standart yayınlanmıştır. Yayınlanan ilk standart taslağından sonra da standardı geliştirme çalışmaları devam etmiştir. 1 Ocak 2017’den itibaren geçerli olacak yeni IFRS 15 standardı, 28 Mayıs 2014 tarihinde kabul edilmiştir. Bununla birlikte, Finansal Muhasebe Standartları Kurulu (Financial Accounting Standards Board: FASB) yeni Amerika Birleşik Devletleri Genel Kabul Görmüş Muhasebe İlkeleri (US-GAAP: United States - Generally Accepted Accounting Principles) gelir tanımı standardının yürürlüğe girişini bir yıl ertelemiş olması nedeniyle, IASB’da bu seçimi izleyerek IFRS 15’in ilk kullanılması sürecini 1 Ocak 2018’e ertelemiştir. IASB’nin ertelemesinin asıl nedeni olarak, yürürlüğe girmesi beklenen standarda yönelik iyileştirme çalışmalarını gözden geçirmek şeklinde yorumlanabilmektedir (Elitaş, 2020:126). KGK (Kamu Gözetimi Kurumu), söz konusu standardı, 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren uygulanmak üzere 9 Eylül 2016 tarihli ve 29826 sayılı Resmi Gazetede yayınlamıştır. TFRS 15’in uygulamaya geçmesi ile “TMS 18 Hasılat” ve “TMS 11 İnşaat Sözleşmeleri” standartları yürürlükten kaldırılmıştır. TFRS 15 standardında kaldırılan standartlara göre gelirin tanımlanmasında daha ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca dipnotlarda, gelirlere yönelik sözleşmelerle ilgili de ayrıntılı bilgiler verilerek, bilgi kullanıcılarının faydalanması sağlanmıştır. TFRS 15, yerine geçtiği standartların yetersiz kaldığı konulara da açıklama getirmiştir. Bu konulara örnek olarak; değişken fiyatlama, iade hakları, çoklu unsurlu anlaşmalar, garantiler ve lisanslama verilebilir.

TFRS 15’in yürürlüğe girmesiyle amaç, bilgi kullanıcısının aklında soru işareti yaratmayacak ve yoruma gerek kalmayacak şekilde, müşteriyle yapılan sözleşmelerden doğan hasılatın tanımlanmış olmasıdır. Bu standartta temel ilke, işletme tarafından müşteriye devredilecek mal veya hizmetlerden kazanılması beklenen tutar üzerinden hasılatın muhasebe kayıtlarına alınması ve finansal tablolarda söz konusu bedel üzerinden raporlanmasıdır (Koçman ve Kıymetli Şen, 2019: 15). TFRS15’in amacı, hasılatın finansal tablolara alınması konusunda uygulamalar arasında tutarlılığı sağlamaktır. Bu sayede, dünya çapında işletmeler arasında muhasebe işlemleri ve finansal raporlamalar açısından uygulama birliği ve tutarlılık sağlanmaktadır. Bahsi geçen tutarlığın sağlanmasıyla finansal tabloların karşılaştırılabilirliği de sağlanmış olacaktır. Bu doğrultuda, gelirlere ilgili uygulamalardaki karışıklık giderilerek daha güçlü bir yapı oluşturulmaktadır. Finansal tablo kullanıcılarının gereksinim duydukları bilgilerin sağlanmasında birliktelik yakalanmış olmaktadır. Standart, hasılatın kaydedilmesine yönelik ayrıntılı açıklamalarla işletmelere faydalı olacak açık bilgiler sağlayarak, finansal tabloların hazırlanmasını kolaylaştırmaktadır. TFRS 15; yazılı, sözlü veya diğer biçimlerde yapılacak sözleşmelerde hem işletmenin hem de müşterilerin karşılıklı olarak hak ve yükümlülüklerine yer vermektedir (Demirkol, 2018: 431-432). Standarttan beklenen, hasılatın finansal tablolarda raporlanmasının geliştirilmesi ve finansal bilgilerin tüm dünya ile aynı esaslara göre raporlanarak karşılaştırılabilirliğinin sağlanmasıdır (Ünlütürk vd., 2019: 252). “Yürürlükten kaldırılan TMS

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, esinn.can@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-3525-0793

† Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Arel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ysmncr@gmail.com, ORCID No: 0000-0003-3581-4349

‡ Bağımsız Denetçi, HK Bağımsız Denetim, halil.karayildirim@hkmalidanismanlik.com, ORCID No: 0000-0003-1912-8533

18'de, hasılatın muhasebe kayıtlarına alınmasında risk ve faydanın müşteriye geçmesi temel alınırken, TFRS 15'de hasılatın muhasebeleştirilmesi kontrol kavramına dayandırılmıştır. Bahsi geçen kontrol ölçütü, risk ve faydanın müşteriye geçmesinin yanında diğer bazı ilkeleri de kapsamaktadır. Bu doğrultuda hasılat, müşterinin hizmet veya üründen yararlanma hakkını elde ettiğinde veya kullanmaya başladığı anda muhasebe kayıtlarına alınmaktadır. Hasılatın ölçümünde, TMS 18'de gerçeğe uygun değer dikkate alınırken, TFRS 15'de işlem bedeli esas alınmaktadır". İşletmenin taahhüt ettiği hukuken icra edilebilir mal veya hizmetleri müşteriye devretmesi karşılığında hak etmeyi beklediği bedel işlem bedeli olarak tanımlanmaktadır (Özerhan ve Sultanoğlu, 2019: 31). TMS 18'deki gerçeğe uygun değer kavramı ve diğer özellikli durumlara göre uygulanan finansal raporlarda yer alma hususu, TFRS 15'de sözleşmeden hasılatı kadar uzanan beş aşamalı bir model olarak ele alınmaktadır (Demirkol, 2018: 432). Bu modelle birlikte standart; hasılat tutarının ve zamanının belirlenmesi, gerekli açıklamaların yapılması gibi konular üzerinde değişiklikler getirmektedir (Davern vd., 2018: 50). "UMSK tarafından müşteri sözleşmelerinden doğan hasılatın muhasebeleştirilmesi için geliştirilmiş olan 5 aşamalı modelde yer alan basamaklar:

- a) Müşteri ile yapılan sözleşmenin tanımlanması
- b) Sözleşmede yer alan edim yükümlülüklerinin tanımlanması
- c) İşlem Bedelinin Belirlenmesi
- d) İşlem Bedelinin Edim Yükümlülüklerine Dağıtılması
- e) İşletmenin sözleşmedeki edim yükümlülüklerini yerine getirmesi halinde hasılatın muhasebeleştirilmesi"

Bu model ilk olarak Haziran 2010 tarihinde, standardın ilk taslak çalışmasında yer almıştır. İlk çalışmanın yapıldığı tarihten günümüze kadar genel olarak düzenlemeler yapılmış ve belirli kısımlarda değişikliğe gidilmiştir. Müşteri sözleşmesinin varlığından söz edilebilmek için; müşteri sözleşmesindeki taraflar arasında; edim yükümlülüğünün yerine getirilmesiyle ilgili bir taahhüdün mevcut olması, tarafların haklarının tanımlanması, ödeme şartlarının tanımlanması, bu sözleşmenin ticari özellikte olması ve ilgili mal veya hizmet bedelinin ödenebilme ihtimalinin olması gerekmektedir. Sözleşmenin tanımlanmasından sonra, bu sözleşmenin bir veya daha fazla edim yükümlülüğünü içerip içermediğine dikkat edilerek, her bir edim yükümlülüğü ayrı ayrı tanımlanmalıdır. Edim yükümlülüklerinin belirlenmesinin ardından, işlem bedeli tespit edilmeli ve ilgili işlem bedeli her bir edim yükümlülüğüne tek başına satış fiyatlarına göre dağıtılmalıdır. Edim yükümlülüğünün zamana yayılmış olması ya da belirli bir zamanda yerine getirilip getirilmediği dikkate alınarak, hasılatın finansal tablolara alınması gerekmektedir (Aksoy Hazır, 2019: 629). TFRS 15'te sözleşmenin tanımlanması aşamasından başlayarak tüm süreç detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bir sözleşmede birden fazla yükümlülüğün bulunması durumunda sözleşmenin tanımlanması aşamasında bu yükümlülüklerin ayırt edilmesi ve her birinin ayrı ayrı ölçülmesi gerektiğine yer verilmektedir (Özerhan vd., 2015: 225). TFRS 15'teki yeni muhasebeleştirme modeli ile finansal tablo ve finansal tablo dipnotlarında yer alan hasılat bilgisinin güvenilirliğinin ve ihtiyaca uygunluğunun büyük ölçüde sağlandığı düşünülmektedir (Kılıç, 2019: 261). Özetle; hasılatın kaydedilebilmesi için söz konusu beş aşamalı analizle işletmelerin, sözleşmeden doğan yükümlülüklerini belirlemesi, yükümlülüklerini ayrıştırması, yükümlülüklerini ne zaman yerine getireceği ve her bir yükümlülük için işlem bedelinin ne olduğunu tespit etmesi gerekmektedir. (Aktaş ve Varol, 2017: 28-29).

Hasılat, dünyada en fazla vergi kaybına neden olan, ölçülmesi ve finansal tablolara alınmasında dikkat ve özen gösterilmesi gereken bir unsurdur. TFRS 15'den beklenen, hasılatın, doğru ve adil ölçülmesine büyük katkılar sağlamasıdır (Ataman ve Cavlak, 2017: 428). TFRS 15, sadece gelirin adil gösterimini sağlamakla kalmaz aynı zamanda, gelirlerin "kazanç yönetimi" amaçları için kullanılmasını engellemektedir (Napier ve Stadler, 2020: 474). Uzun süreli sözleşmelerde hasılatın yanlış zamanda tanınması nedeniyle kâr tutarlarındaki farklılıklar, üzerinden vergi hesaplanan tutarda ve borsada işlem gören işletmelerin hisse senedi değerlerinde yanlışlıklara sebep olabilmektedir (Keskin ve Dinçer, 2015: 244). TFRS 15'de edim yükümlülüğü yerine getirildikçe söz konusu yükümlülüğe dağıtılan işlem bedeli hasılat olarak muhasebeleştirilmektedir. Hasılatın ne zaman ve hangi tutarda kayıtlara alınacağı oldukça önemlidir. Çünkü kayıtlara alınacak hasılatın; işletmenin kârı sonucunda hesaplayıp ödeyeceği kurumlar vergisini, dağıtılacak işletme kârlarını ve finansal oranlarını etkilemesidir. Sonuç olarak TFRS 15 Standardı, işletmelerin finansal tabloları üzerinde önemli etkiye sahip olmaktadır (Atış ve Kurtlar, 2020: 174). TFRS 15'in yürürlüğe girmesiyle; bazı işletmeler hasılatın finansal tablolara alınmasıyla ilgili önemli değişikliklere giderken, bazı işletmelerin ise hasılatın raporlanması ile ilgili değişiklik yerine açıklayıcı finansal tablo dipnotlarına başvurmaları yeterli olmaktadır. Dolayısıyla, meydana gelebilecek etkilerin işletme bazında değerlendirilmesi gerekmektedir. İşletmelerin satış koşulları, içinde buldukları sektördeki uygulamalarla da doğrudan alakalı olması nedeniyle, işletmeler kendi çalışma planlarını yaparken sektörel bazda yapılmış analizlerden faydalanabilirler (Şavlı, 2016: 100). TFRS 15 en çok işletmelerin raporladıkları kârlar üzerinde etki yaratmaktadır. Çünkü hasılat, mal ve hizmet müşteriye teslim edildikten sonra muhasebeleştirilerek finansal tablolara yansıtılmaktadır. Bu standarttan en çok etkilenmesi beklenenler ise, müşterileriyle uzun vadeli sözleşmeler yapan işletmelerdir (Alotibi, 2018: 8). TFRS 15 ile özellikle inşaat, telekomünikasyon, gayrimenkul, hizmet, yazılım ve perakende sektörlerinde faaliyette bulunan işletmeler açısından daha önce mevcut olan standartlardaki eksiklerin ve belirsizliklerin elimine edilmesi hedeflenmektedir (Aktaş ve Varol, 2017: 28-29). TFRS 15 yerini aldığı standartlardan daha karışık olsa da hazırlanması

haklı sebeplere dayanmaktadır. Çünkü modern ticari operasyonların karmaşıklığı, daha önceki standartlarla çözülememekteydi. Ayrıca TFRS 15'in birkaç standardın yerini alması nedeniyle, tek bir standartta yeni hükümlerin ve yorumların toplanması sağlanmıştır (Grosu ve Socoliuc, 2016: 105).

Hasılatın belirlenmesi, TFRS 15 deki asıl - vekil ilişkisine bağlıdır. Sonuca etkisi olmamakla birlikte hasılat kalemindeki gösterim hatası, cironun fazla veya eksik raporlanması neticesinde, hatalı finansal tablo sunumunu yaratacaktır (Picker vd., 2016: 87). Bu nedenle hasılatın doğru tespiti ve finansal tabloların gerçeğe uygunluğunun sağlanabilmesi için, mal veya hizmet sunumunu gerçekleştiren tarafın asıl ya da vekil olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. Hasılat, işletmelerin esas kuruluş amaçlarının başında gelmekte ve hasılatın devamlılığı işletme yaşamının sürdürülmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda hasılat, bilgi kullanıcıları için, işletmelerin en önemli performans ve potansiyel göstergelerinden biridir. *“TFRS Kavramsal Çerçeve madde 4.25-a' ya göre gelir; muhasebe döneminde, ekonomik faydalarda işletmeye varlık girişi veya diğer şekillerdeki varlık artışları neticesindeki veya özkaynaklarda hissedarların yatırdıkları fonlar dışındaki kalemlerde artışa neden olan borçlardaki azalmayı ifade etmektedir. Kavramsal Çerçeve madde 4.29' a göre gelirin tanımı, hasılat ve kazancın ikisini de kapsamaktadır. Hasılat işletmenin olağan faaliyetleri sonucunda meydana gelmektedir; satış, ücret, faiz, temettü, lisans ücreti ve kira gibi isimler ile anılmaktadır”*.

TFRS 15 Standardını konu alan gerek yurt içi gerekse yurt dışı çalışmalarının büyük bir kısmında, standartta geçen beş aşamalı model ele alınmıştır. Çalışmaların birkaç tanesinde standartta geçen özellikli durumlar topluca örneklerle ele alınarak işlenmiştir. Ancak standarttaki özellikli konulardan olan asıl-vekil ilişkisini tek başına irdeleyen çalışmalara araştırmamız kapsamında bir tane rastlanmıştır. Söz konusu çalışma, Özerhan ve Sultanoğlu (2021) tarafından hazırlanmış olup, TFRS 15'te hasılatın muhasebeleştirilmesi ve raporlanmasına ilişkin ilkeler kontrol kavramı çerçevesinde açıklanmıştır. Asıl-vekil ilişkisinin mevcut olduğu işlemler bu çerçevede değerlendirilmiş ve e-ticaret yapan işletmelerin faaliyet raporlarındaki asıl-vekil ilişkisine ilişkin dipnot bilgileri incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre işletmelerin, TFRS 15 standardı hükümleriyle uyumlu olarak asıl-vekil ilişkisini değerlendirerek dipnot bilgilerini sundukları görülmektedir. Ayrıca Özulucan ve Özdemir (2010) çalışmalarında, akıllı kartlarla yapılan mal ve hizmet satışlarının yürürlükten kaldırılan TMS 18 Hasılat Standardına göre muhasebeleştirilmesi konusunu araştırmışlardır. Akıllı kart (yemek kartı) sistemi ile yapılan satışlardan elde edilen hasılatın ölçümü ve kayda alınması, örnek uygulama üzerinden; işçilerine yemek kartı veren işveren, akıllı kartı işverene sağlayan işletme ve akıllı kart karşılığında yemek hizmeti sunan üye işyeri bakımından olmak üzere ayrı ayrı ele alınmıştır. Çalışmadaki örnekte, yemek kartını işverene sağlayan işletme; hem karta yapılan yüklemeyi hem de sağladığı komisyon gelirini 600. Yurt İçi Satışlar hesabında muhasebeleştirerek hasılat kaydını gerçekleştirmiştir. Özulucan ve Özdemir (2010)'in çalışmalarından farklı olarak; bu çalışmanın araştırma kısmında ele alınacak örnekte, TFRS 15'de akıllı kartı tedavül eden işletme hasılat olarak sadece komisyon gelirini finansal tablolarına alacaktır. Her iki uygulamada da işletme kârı değişmemesine rağmen işletmenin hasılat kalemi yürürlükten kaldırılan standarda göre kayıtlara alındığında, olması gerekenden fazla hasılat beyanına yol açacaktır.

Hasılatın finansal tablolara doğru yansıtılıp yansıtılmadığının, gerek işletme içerisinden gerekse işletme dışından uzman kişiler tarafından tespit edilerek denetlenmesi gerekmektedir. Bu konuda ilgili meslek mensuplarına yol gösteren TFRS 15'in iyi anlaşılması ve uygulanabilmesi gerekmektedir. Bu çalışmadaki uygulama örneğinde; çalışanlarına yemek kartı (multinet, setcard, sodexo vb.) veren işletme, bu işletmeye yemek kartını sağlayan işletme ve çalışanlara kart karşılığı hizmet veren üye işletmenin asıl-vekil durumları tespit edilerek her biri için yapılması gereken muhasebe kayıtları gösterilecektir. Çalışma bu açıdan değerlendirildiğinde, uygulamada görülen yanlışlıkların önüne geçmek ve uygulamacılara yol göstermek açısından önemli görülmektedir.

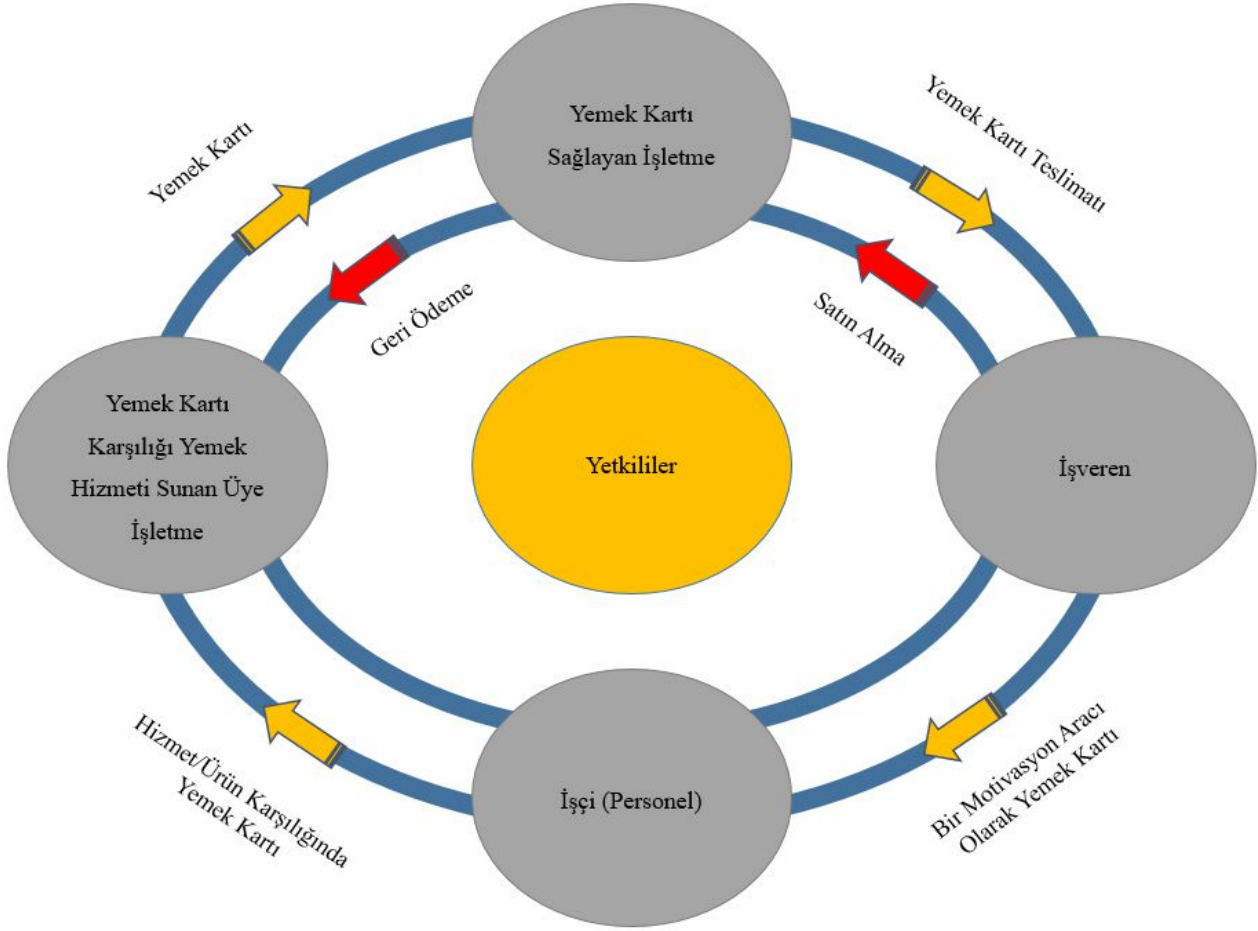
Çalışmanın araştırma bölümünde bahsi geçen yemek kartları, bir işletmede işverenin çalışanlara sağladığı haklıdır. Çalışanlar söz konusu kart ile anlaşmalı üye işletmelerden kartı kullanarak yemek hizmeti almaktadırlar. Çalışanlar, işveren tarafından verilen yemek kartları ile sadece ilgili yemek kartı üyeliği olan işletmelerden yemek hizmeti alabilmektedirler. Çalışmada anılan yemek kartı bir tür akıllı kart niteliğindedir.

Yemek yardımı uygulaması uzun bir süre yemek kuponlarıyla sağlamıştır. Günümüzde ise sağladığı avantajlar nedeniyle yemek kartları sıklıkla kullanılmaktadır. Yemek kartları; taşıma kolaylığı, küsuratlı tutarların ödenmesindeki rahatlık, harcama takibinin daha kolay yapılabilmesi gibi nedenlerden dolayı tercih sebebi olmaktadır. Yemek çeki sistemi günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bunun sebebi, işletmeler için ek yatırım maliyeti getirmemesi ve yemek kartı sistemine göre daha az maliyetli olmasıdır. Yemek kartı sisteminde dört taraf bulunmaktadır ve bu taraflar yemek kartı sisteminin unsurlarını oluşturmaktadır. Bunlar (Özulucan ve Özdemir, 2010: 60-61):

- a) Personel (İşverenin verdiği yemek kartı ile üye iş yerinden yemek hizmeti alan kişi).
- b) İşveren (Personele hizmetleri karşılığında yemek kartı kullanımı hakkı vermek üzere ödeme yapan işyeri sahibi veya sahipleri).
- c) Yemek kartını sağlayan işletme (İşverene bedel karşılığında üye iş yerlerinde yemek yeme hakkını veren kartı sağlayan aracı işletme).

d) Yemek kartı karşılığı yemek hizmeti sunan üye işletme (yemek kartı karşılığında yemek hizmeti almak isteyen personele söz konusu hizmet sunan işletme).

Yemek kartı sisteminde yer alan taraflar ve bu taraflar arasındaki ilişki aşağıdaki grafikteki gibidir.

Şekil 1. Yemek Kartı Paydaşları ve Rollerini (Ahuja, 2016: 3)

Bu sistemdeki olay sıralamasını şu şekilde ifade etmek mümkündür: Öncelikle, yemek kartını işverene sağlayan işletme tarafından söz konusu kartların teslimi gerçekleşmektedir. Daha sonra işveren tarafından sağlanan kartların personele dağıtımı yapılmaktadır. Yemek kartına yükleme yapılması için akıllı kartı sağlayan işletmeye işveren tarafından ödeme yapılmaktadır. Personel, yemek kartı ile yemek hizmeti sunacak üye işletmelere başvurmakta ve ürünler personele teslim edilmektedir. Yemek hizmeti sunan üye işletme personele sunduğu hizmet karşılığı topladığı belgeleri tahsil etmek üzere, yemek kartı sunan işletmeye sunmaktadır. Son adımda yemek kartı sağlayan işletme yemek hizmeti sunan işletmeye ödeme yapmaktadır. Bahsi geçen taraflara ait hasılatların muhasebe kayıtlarının yapılabilmesi için TFRS 15'de yer alan hükümlerin uygulanması gerekmektedir. Bu doğrultuda standart kapsamındaki asıl-vekil ilişkisinin doğru belirlenmesi önemlidir.

2. TFRS 15 - MÜŞTERİ SÖZLEŞMELERİNDEN HASILAT STANDARTI KAPSAMINDA ASIL-VEKİL İLİŞKİSİ

Asıl-vekil değerlendirmesi, TFRS – 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı Uygulama Rehberindeki özellikli konulardan biri olarak yer almaktadır. “Standartta yer alan diğer özellikli konular: Zamana yayılı edim yükümlülükleri, bir edim yükümlülüğünün tamamen ifasına yönelik ilerlemenin ölçülmesi yöntemleri, iade hakkı tanınan satışlar, garantiler ilave mal veya hizmetler için müşteriye sağlanan opsiyonlar, müşterilerin kullanılmamış hakları, iadesiz peşin ödenen ücretler, lisanslama, geri alım anlaşmaları, konsinye mal anlaşmaları, faturala-elde tut anlaşmaları, müşterinin kabulü ve ayrıştırılmış hasılatın açıklanması şeklinde sıralanmaktadır (TFRS-15, 2019: B1-20).”

TFRS 15 B35-25'e göre “işletme, mal veya hizmetleri müşteriye devretmeden önce kontrol ediyorsa asıldır. Fakat işletme, kanuni mülkiyeti müşteriye devretmeden önce sadece geçici olarak kanuni mülkiyete sahipse malı kontrol etmesi

gerekmemektedir. Asıl olan işletme, mal veya hizmeti temin ederek edim yükümlülüğünü kendisi yerine getirebilmekte veya söz konusu yükümlülüğün bir kısmını veya tamamını yerine getirmesi için kendi adına başka bir tarafı (örneğin bir taşeronu) görevlendirebilmektedir. Asıl olan işletme tarafından, edim yükümlülüğü yerine getirdikçe veya yerine getirdiğinde, devredilen mal veya hizmetler karşılığında beklenen bedelin brüt tutarı kadar hasılat finansal tablolara alınmaktadır.”

“Bir işletmenin mal veya hizmeti müşteriye devredilmeden önce kontrol ettiğine yani asıl taraf olduğuna ilişkin başka göstergeler de mevcuttur (TRFS-15, 2019: B37-25):

- a) Mal veya hizmetlerin sağlanması taahhüdünün yerine getirilmesinden esas olarak işletmenin sorumlu olması.
- b) İşletmenin, mal veya hizmetin müşteriye devredilmesinden önce veya müşteriye kontrolün devredilmesinden sonra stok riskinin bulunması. Örneğin müşterinin iade hakkından asıl işletmenin sorumlu olması.
- c) Asıl işletmenin mal veya hizmetin fiyatını belirlemede takdir hakkı vardır. Bunun yanında, vekil işletmenin de bazı durumlarda fiyatın belirlenmesinde takdir hakkına sahip olabildiği durumlar vardır. Örneğin, vekil, başka taraflarca müşterilere sağlanacak mal veya hizmetlere aracılık etme hizmetinden ek hasılat (komisyon) oluşturmak amacıyla, fiyatın belirlenmesinde kısmi bir esnekliğe sahip olabilmektedir”.

“Mal veya hizmetlerin başka bir tarafça temin edilmesine aracılık edildiği durumda, işletme vekil durumundadır. Vekil olan işletme, mal veya hizmet müşteriye devredilmeden önce kontrol etmemektedir. Vekil işletme, edim yükümlülüğünü yerine getirdikçe veya getirdiğinde, mal ve hizmetleri satışına aracılık etmesi karşılığında hak etmeyi beklediği ücret veya komisyon tutarı kadar hasılatı finansal tablolara almaktadır. İşletmenin ücret veya komisyonu, mal veya hizmet satışından aldığı bedelden diğer tarafa ödeme düşüldükten sonra kalan net bedel olabilir (TRFS-15, 2019: B36-25).” TFRS 15 uyarınca, sadece işletmenin kendi adına aldığı ve alacağı brüt ekonomik yarar akışlar hasılat olarak muhasebeleştirilebilmektedir. Üçüncü kişiler adına tahsil edilen tutarlar hasılat olarak değerlendirilmemektedir. Örneğin konsinye satışlara aracılık eden bir işletme, acentesi adına yaptığı tahsilatı değil payına düşen komisyonu hasılat olarak raporlamalıdır. Nihai müşteriye satış için bir ürünün başka birine teslim edilmesi durumunda, teslimat tarihinde ürünün kontrolünün de ürünü teslim alan tarafa geçip geçmediği değerlendirilmelidir. Eğer kontrol mal teslimine rağmen elde edilememişse söz konusu mal konsinye anlaşması çerçevesinde ele alınmalıdır (Demir ve Bahadır, 2018: 325-326).

TFRS 15’in yürürlüğe girmesiyle birlikte yürürlükten kaldırılan “TMS 18 Hasılat” standardında hasılatın doğuş zamanı olarak, mal ve hizmete ilişkin risk ve faydaların müşteriye geçtiği tarih, kabul edilmekteydi. TFRS 15’te ise, hasılatın doğuşuna ilişkin esas alınan ilke, mal veya hizmetin kontrolünün müşteriye devredilmiş olmasıdır. Önceki uygulamada hasılatın kaydedilmesi için gerekli olan risk ve fayda analizi yerine diğer standartlarla uyumlu olarak “kontrol” kavramı ele alınmaktadır. TFRS 15’te, risk ve faydanın devredilmesinden kontrolün de devredildiği anlaşılmalı, işletmelerin bunun yanında ek göstergeleri de dikkate almaları gerekmektedir. TFRS 15’in Uygulama Rehberinde açıklanan özellikli konuların birçoğunun “kontrol” kavramı ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. Bahsi geçen uygulama rehberinde, özellikli konulardan biri olan asıl-vekil ilişkisine göre, hasılatın doğuşu ve hasılat tutarının tespiti kontrol kavramı çerçevesinde ele alınarak açıklanmıştır (Özerhan ve Sultanoglu, 2021: 21). Bundan sonraki kısımda standartta özellikli konular arasında yer bulan asıl-vekil ilişkisi gerçek bir örnek olay ile açıklanacaktır.

3. YÖNTEM

Çalışmanın yöntemi, nitel araştırma yöntemleri kapsamında yer alan vaka çalışmasıdır. Vaka çalışması; örnek olay çalışması, örnek olay incelemesi ve durum çalışması olarak da anılmaktadır. Çalışmada bu yönteme başvurulmasının nedeni araştırma probleminin daha anlaşılır olmasını sağlamaktır.

Vaka çalışması yönteminde, araştırma problemiyle ilgili olan olaya ya da olaylar kapsayıcı bir yaklaşımla ele alınır ve araştırılmaktadır. Araştırmada sök konusu olayları etkileyen ve bu olaylardan etkilenen unsurlar geniş bir şekilde değerlendirilmektedir. Nitel araştırma yöntemi kullanan çalışmaların birçoğunda, vaka çalışması yöntemine rastlanmaktadır. Bu yöntemin diğer yöntemlere göre daha sık kullanılmasının nedeni; bu yöntemde araştırmacılar, olay ve durumlarla ilgili daha kapsamlı ve geniş bir açıdan değerlendirme yapma fırsatı bulmalarıdır. Böylece araştırmacı, üzerinde çalıştığı konuyla ilgili hem derinlemesine çalışma fırsatı yakalayacak hem de araştırma amacına uygun olarak bulgularına erişecektir (Emir vd., 2020: 102).

Vaka çalışması yöntemi, farklı isimler almakta ve farklı anlalar taşıyabilmektedir. “Bazı kaynaklara göre; vaka çalışması yöntemi; bir ya da birden fazla olayı, özellikle olguları tanımlamak ve açıklamak amacıyla, sistematik bir biçimde inceleme çabasıdır. Başka bir tanımda vaka çalışması, bir ortamın ya da bir bireyin, sadece dokümanların derlenmesi ya da belirli bir olayın detaylı incelenmesi olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir çalışma ise, vaka çalışması yöntemini şöyle tanımlamaktadır: Bir ya da birden fazla örnek olayın derinlemesine, nitel çalışmasıdır”. İngilizcede “case

study” olarak ifade edilen bu yöntem, alan araştırmalarının bir türüdür. Bu yöntemin temel özelliği; bir tek olayı, bir işletmeyi, bir örgütü hatta bir insanı ya da ülkeyi ele alarak ayrıntılı bir şekilde incelemektir (Deveci ve Deveci, 2018: 127). Vaka çalışması farklı şekillerde tanımlanmış olsa da, “*bir durumun derinlemesine çalışılıp betimlenmesi*” tüm tanımların ortak noktasıdır. Vaka çalışması durular ve tutumlarla ilgili geniş ve önemli bir perspektif sağlaması açısından önemli bilgi sağlama yöntemlerindedir. Vaka çalışmaları, karmaşık bir durumun kapsamlı olarak tanımlanarak ve kendi doğal ortamında bileşenlerinin belirlenerek çalışılmasına olanak sağlamaktadır (Subaşı ve Okumuş, 2017:425).

4. UYGULAMA ÖRNEĞİ

TFRS 15’e göre hasılatın ölçümü ve muhasebe kayıtlarına alınmasına ilişkin işlemler; yemek kartı sağlayan işletme, personellerine yemek kartı sağlayan işveren işletme ve çalışan personele kart karşılığı yemek hizmeti sunan üye işletme açısından ele alınacaktır.

4.1. Uygulama Örneğine İlişkin Genel Bilgiler

- KEY Yemek Kartları A.Ş. İstanbul’da kurulmuş ve personel yemek ücretlerinin kart sistemi üzerinden ödenmesine ilişkin hizmet sunan şirkettir.
- HK Tekstil A.Ş. İstanbul’da kurulmuş 100 Personele sahip hizmet şirketidir.
- Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş. İstanbul’da kurulmuş, bireysel ve toplu yemek hizmeti veren şirkettir.
- KEY Yemek Kartları A.Ş ile Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş arasında satışların %5 +KDV şeklinde komisyon içerikli sözleşme imzalanmıştır.

Ocak 2021 Dönemi Finansal İşlem Bilgileri:

- HK Tekstil A.Ş.’nin İnsan Kaynakları Ocak 2021 döneminde personelleri için 65.000 TL + KDV yemek kartı siparişini, KEY Yemek Kartları A.Ş.’nin sistemine eklemiş bulunmaktadır. HK Tekstil A.Ş. ödemeyi kredi kartıyla yapmış ve KEY Yemek Kartları A.Ş.’de 65.000 TL + 650 TL KDV şeklinde E-faturayı düzenlemiştir.
- HK Tekstil A.Ş.’nin 50 Personeli, Pandemi şartları nedeniyle güvendikleri Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş.’den Ocak 2021 Dönemi için yemek anlaşması yapmıştır. 50 Personelin ve diğer çalışanlar bazı günler Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş.’den yemek yemiş ve KEY Yemek Kartları A.Ş.’ye ait kartlardan 40.400 TL ödeme gerçekleşmiştir.
- Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş. 40.400 TL tutarındaki Ocak 2021 dönemine ilişkin E-faturayı Key Yemek Kartları A.Ş.’e düzenlemiştir.
- Key Yemek A.Ş. 2.020 TL komisyon bedelini ifade edecek şekilde E-faturayı Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş.’ye düzenlemiştir.

4.2. İşletmelere Ait Muhasebe Kayıtları

HK Tekstil A.Ş. (işveren işletme), Ege Yemek Organizasyon A.Ş. (Çalışan personele yemek hizmeti sunan üye işletme) ve KEY Yemek Kartları A.Ş. (yemek kartı sağlayan işletme) işletmelerinin hasılatlarına ilişkin yevmiye kayıtları ve kâr zarar tablosuna (gelir tablosu) etkilerine ilişkin işlem ve kayıtlar aşağıdaki gibidir. Bağımsız denetim kuruluşu tarafından yapılan incelemelerde Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş. ve HK Tekstil A.Ş.’nin kayıtlarında herhangi bir hataya rastlanılmamıştır. Ancak KEY Yemek Kartları A.Ş.’nin TFRS 15 hükümlerine göre vekil işletme olarak değerlendirilmesi gerektiğinden, düzeltme kayıtları yapılması gerekmektedir. İşletmelere ait muhasebe kayıtları ve kâr zarar tablosuna etkisi mevcut ve olması gereken şekilde yer almaktadır. Bu durumda; HK Tekstil A.Ş. ve Ege Yemek Organizasyon A.Ş.’nin kayıtlarında herhangi bir düzeltme yapılmamış mevcut hali ile bırakılmıştır. KEY Yemek Kartları A.Ş.’nin ise sadece komisyon gelirlerini hasılat olarak kabul etmesi gerektiği gerekçesi ile düzeltme kayıtları yapılacaktır. Defter kayıtlarının düzeltilmemesi halinde sonucun doğru olarak raporlanması için eliminasyon kayıtları ile doğru raporlama değerine ulaşılabilecektir.

HK Tekstil (İşveren İşletme) Muhasebe Kayıtları:

Hesap Kodu	Hesap Adı	Borç	Alacak
7__	Personel Yemek Giderleri	65.000	
191	İndirilecek KDV	650	
320	Key Yemek Kartları A.Ş.		65.650
... Nolu E-Faturanın Kaydı			
320	Key Yemek Kartları A.Ş.	65.650	
309	Şirket Kredi Kartları		65.650
Ödeme Kaydı			

Gelir Tablosuna Etkisi	
Brüt Satışar	.....
Maliyet	-65000
İlgili kayıtların maliyet içerisinde etkisi 65.000 TL olacaktır	

Ege Yemek Organizasyon A.Ş. (Çalışan personele yemek hizmeti sunan üye işletme) Muhasebe Kayıtları:

Hesap Kodu	Hesap Adı	Borç	Alacak
120	Key Yemek Kartları A.Ş.	40.400	
600	Yemek Satış Gelirleri		40.000
391	Hesaplanan KDV		400
... Nolu E-Faturanın Satış Kaydı			
7__	Komisyon Giderleri	2.000	
191	İndirilecek KDV	20	
320	Key Yemek Kartları A.Ş.		2.020

Gelir Tablosuna Etkisi	
Brüt Satışar	40.000
Maliyet	-2.000
İlgili işlemin etkisi brüt satışlara 40.000 TL maliyete 2.000 TL olacaktır	

KEY Yemek Kartları A.Ş. (yemek kartı sağlayan işletme) Muhasebe Kayıtları (Mevcut):

Hesap Kodu	Hesap Adı	Borç	Alacak
120	HK Tekstil A.Ş.	65.650	
600	Kart Dolum Bedelleri		65.000
391	Yansıtma KDV		650
HK Tekstil A.Ş. Düzenlenen Yansıtma Faturaları			
108	Kredi Kartları	65.650	
120	HK Tekstil A.Ş.		65.650
Kredi Kartıyla Tahsilat			

Hesap Kodu	Hesap Adı	Borç	Alacak
120	Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş.	2.020	
600	Komisyon Gelirleri		2.000
391	Hesaplanan KDV		20
Komisyon Gelirleri Kaydı			
740	Maliyet-Kart Dolum Bedelleri	40.000	
191	İndirilecek KDV	400	
320	Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş.		40.400

Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş. (Çalışan personele yemek hizmeti sunan üye işletme) Tarafından düzenlenen Yemek Hizmeti Faturası Kaydı:

Hesap Kodu	Hesap Adı	Borç	Alacak
740	Maliyet-Kart Dolum Bedelleri	25.000	
191	İndirilecek KDV	250	
320	Diğer Yemek Şirketleri		25.250

4.3. İşletmelerin Defter Kayıtlarının Standartlara Göre Değerlendirilmesi

TFRS 15 - B36 maddesindeki ifadeye göre; “İşletmenin edim yükümlülüğü belirlenmiş mal veya hizmetlerin başka bir tarafça temin edilmesine aracılık etmekse, işletme vekildir. Vekil olan bir işletme, diğer bir tarafça sağlanan belirlenmiş mal veya hizmeti, söz konusu mal veya hizmet müşteriye devredilmeden önce kontrol etmez. Vekil olan bir işletme, edim yükümlülüğünü yerine getirdiğinde (veya getirdikçe), başka bir tarafça sağlanacak belirlenmiş mal ve hizmetlere aracılık etmesi karşılığında hak etmeyi beklediği ücret veya komisyon tutarı kadar hasılatı finansal tablolara alır. İşletmenin ücret veya komisyonu, diğer tarafça sağlanan mal veya hizmetler karşılığında aldığı bedelden, diğer tarafa ödeme yapıldıktan sonra kalan net bedel olabilir”.

Uygulama örneğine konu olan taraflar, TFRS 15 hükümlerine göre değerlendirildiğinde aşağıdaki şekilde tanımlandıktan sonra muhasebeleştirme esasları uygulanmalıdır.

Bu Kapsamda hizmeti sunan asıl – vekil işletme ve hizmeti alan işletme aşağıdaki gibi olacaktır:	
Asıl	Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş.
Vekil	Key Yemek Kartları A.Ş.
Hizmeti Alan	HK Tekstil A.Ş.

Key Yemek Kartları A.Ş.’nin vekil olarak değerlendirilmesine istinaden kayıtlarının aşağıdaki şekilde yapılması önerilmiştir. Mevcut haliyle ciro ve maliyet bedelleri kümülatif olarak yüksek görülmekte ve finansal tablo kullanıcılarına

160 TFRS 15 – Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı Kapsamında Asıl-Vekil İlişkisi Ve Bir Uygulama Örneği

etkisi olacağı şeklinde değerlendirilmektedir. Ayrıca, kullanılmayan kart yükleme bedelli gelir olarak kayıtlara alınıp ancak kişilerin yükleme bedellerini harcamaması halinde gelir olduğundan yüksek ve maliyet bu kapsamda düşük olarak kayıtlara yansıtacaktır.

KEY Yemek Kartları A.Ş. (yemek kartı sağlayan işletme) Muhasebe Kayıtları (Düzeltilme):

Hesap Kodu	Hesap Adı	Borç	Alacak
120	HK Tekstil A.Ş.	65.650	
3__	Kart Dolum Bedelleri		65.000
391	Yansıtma KDV		650
HK Tekstil A.Ş. Düzenlenen Yansıtma Faturaları			
108	Kredi Kartları	65.650	
120	HK Tekstil A.Ş.		65.650
Kredi Kartıyla Tahsilat			

Hesap Kodu	Hesap Adı	Borç	Alacak
120	Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş.	2.020	
600	Komisyon Gelirleri		2.000
391	Hesaplanan KDV		20
Komisyon Gelirleri Kaydı			
3__	Kart Dolum Bedelleri	40.000	
191	İndirilecek KDV	400	
320	Ege Yemek ve Organizasyon A.Ş.		40.400

Gelir Tablosuna Etkisi	
Doğru kayıtlama ile	
Brüt satışlar	2000
Maliyet	0
İlgili işlemde ana gelir unsuru komisyon olduğundan bu işlem özelinde gelir kayıtlarına etkisi olacaktır.	
Mevcut kayıtlarla	
Brüt satışlar	67.000
Maliyet	40.000

Yukarıda olması gereken ve mevcut gelir tablosu etkisi yer almaktadır. İlgili durumda ciro olduğundan yüksek gösterilmiştir. Ayrıca tüm personel 65.000 TL harcamayı ilgili dönemde harcamadığından maliyet düşük kalmış ve brüt satış kârı yüksek olarak raporlanmıştır. İlgili dönem 25.000 TL'lik maliyet unsuru bir sonraki döneme kaymıştır (ilgili personellerin harcama yaptığı dönemde).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren uygulanmaya başlanmasından sonra aşağıdaki standart ve standart yorumları yürürlükten kaldırılmıştır:

TMS 11 İnşaat Sözleşmeleri,

TMS 18 Hasılat,
TFRS Yorum 13 Müşteri Sadakat Programları,
TFRS Yorum 15 Gayrimenkul İnşaat Anlaşmaları,
TFRS Yorum 18 Müşterilerden Varlık Transferleri
TFRS Yorum 31 Hasılat – Reklam Hizmetleri İçeren Takas İşlemler.

TFRS 15 ile yukarıda sayılan tüm standart ve yorumlar tek bir standartta toplanmıştır. Bunun sonucu olarak yeni standart, çok ayrıntılı olarak ele alınan ve bilgi yoğunluğu fazla olan bir standart olarak yürürlüğe girmiştir. TFRS 15'in günümüz işletmelerine; işlem karmaşıklığı, faaliyet çeşitliliği, işletmeye özgü bir takım uygulamalar gibi açıklama ve uygulama birliği gerektiren hususlarda yol gösterici nitelikte olması beklenmektedir. Yeni standartta; hasılatın doğuşu konusunda, mal veya hizmetin sahipliğinden kaynaklanan risk ve faydanın müşteriye devredilmesi yerine kontrol devrinin dikkate alınması en önemli değişikliklerdendir. TFRS 15, yerine geçtiği standartların yetersiz kaldığı konulara da açıklamalar getirmiştir. Asıl-vekil ilişkisinin de içinde yer aldığı bahsi geçen özellikli konular; değişken fiyatlama, iade hakları, çoklu unsurlu anlaşmalar, garantiler ve lisanslamadır. TMS 18'de, mal veya hizmetin sahipliğinden kaynaklanan risk ve faydanın müşteriye devredilmesi ile hasılatın kaydedilmesi söz konusu iken; TFRS 15'e göre, sözleşmeye konu mal veya hizmetin kontrolünün müşteriye devri gerçekleştiğinde veya gerçekleştikçe kaydedilmektedir. Bu durum, hasılatın doğuşunda kontrol kavramının esas alındığını göstermektedir. TFRS 15'de hasılatın kaydedilebilmesi için beş aşamalı bir model kullanılmaktadır. Bu model göre işletmelerin, sözleşmeden doğan yükümlülüklerini belirlemesi, yükümlülüklerini ayırtması, yükümlülüklerini ne zaman yerine getireceği ve her bir yükümlülük için işlem bedelinin ne olduğunu tespit etmesi gerekmektedir. Hasılat, işletmelerin esas kuruluş amaçlarının başında gelmekte ve hasılatın devamlılığı işletme yaşamının sürdürülmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Hasılatın belirlenmesi, TFRS 15 deki asıl - vekil ilişkisine bağlıdır. Bu nedenle hasılatın doğru tespiti ve finansal tabloların gerçeğe uygunluğunun sağlanabilmesi için, mal veya hizmet sunumunu gerçekleştiren tarafın asıl ya da vekil olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. Asıl olan işletme, mal veya hizmeti temin ederek edim yükümlülüğünü kendisi yerine getirebilmekte veya söz konusu yükümlülüğün bir kısmını veya tamamını yerine getirmesi için kendi adına başka bir tarafı (vekili) görevlendirebilmektedir. Asıl olan işletme tarafından, edim yükümlülüğü yerine getirdikçe veya yerine getirdiğinde, devredilen mal veya hizmetler karşılığında beklenen bedelin brüt tutarı kadar hasılat finansal tablolara alınmaktadır. Asıl-vekil ilişkisi dikkate alınmadığında; vekil işletme, asıl işletmeye ait olan geliri de kendi geliri gibi beyan etmiş olacaktır. Dolayısıyla, vekil işletmenin kâr zarar tablosundaki hasılat kalemi olması gerekenden fazla görünecektir. Asıl-vekil ilişkisi dikkate alındığında; vekil işletme, asıl işletmeden aracılık karşılığında elde ettiği tutarları hasılatı olarak muhasebe kayıtlarına alacaktır. Asıl-vekil ilişkisinin dikkate alınmaması, kâr zarar tablosu sonucunu etkilememekle birlikte tarafların gelirlerini yanlış beyan etmelerine neden olacaktır. Hasılatın finansal tablolara doğru yansıtılıp yansıtılmadığının, gerek işletme içerisinden gerekse işletme dışından uzman kişiler tarafından tespit edilerek denetlenmesi gerekmektedir. Bu konuda ilgili meslek mensuplarına yol gösteren TFRS 15'in iyi anlaşılması ve uygulanabilmesi gerekmektedir. Bu çalışmadaki uygulama örneğinde; çalışanlarına yemek kartı veren işletme, bu işletmeye yemek kartını sağlayan işletme ve çalışanlara kart karşılığı hizmet veren üye işletmenin asıl-vekil durumları tespit edilmiş ve her biri için yapılması gereken muhasebe kayıtları gösterilmiştir. Çalışma bu açıdan değerlendirildiğinde, uygulamada görülen yanlışlıkların önüne geçmek ve uygulamacılara yol göstermek açısından önemli görülmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda, TFRS 15'in anlaşılmasında zorluk çekilen özellikli konuların örneklerle açıklanmasının literatüre katkı sağlayacaktır. Ayrıca uygulamacı ve akademisyenlerin ortak katılımı ile gerçekleştirilecek çalıştayların düzenlenmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AHUJA, R. (2016). "Meal Voucher System in India & Its Fiscal Impact", Pahle India Foundation, <https://pahleindia.org/pdf/Meal-Voucher-System-in-India-and-Its-Fiscal-Impact.pdf>, 10.07.2021.
- AKSOY HAZIR, Ç.(2019). "Müşteri Sözleşmelerinden Hasılatın Özellikli Durumlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi", Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, 12 (3): 625-649.
- AKTAŞ, R. & VAROL, İ. D. (2017). "Yeni Hasılat Standardı UFRS 15'e Göre Hasılatın Muhasebeleştirilmesi: Çok Unsurlu Sözleşmeler Ve Sözleşme Değişiklikleri", Muhasebe ve Finansman Dergisi, Ocak: 27-50.
- ALOTIBI, N. (2018). "International Financial Reporting Standard (IFRS) 15 Revenue From Contracts With Customer", Journal of Internet Banking and Commerce, 23 (3): 1-9.

- ATAMAN, B. & CAVLAK, H. (2017). “TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat: Temel İlkelerin İncelenmesi Ve Bir Uygulama”, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 39 (2): 403-428.
- ATIŞ, C. & KURLAR, M. (2020). “TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standartının Ek Garanti Ve Bakım Sözleşmelerine Uygulanması”, Mali Çözüm, 30 (162): 155-176.
- DAVERN, M. & GYLES, N. & POTTER, B. & YANG, V. (2019). “Implementing AASB 15 Revenue From Contracts With Customers: The Preparer Perspective”, Accounting Research Journal, 32 (1): 50-67.
- DEMİRKOL, Ö. F. (2018). “TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı: 5 Aşamalı Model”, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 6 (15): 415-434
- DEMİR, V. & BAHADIR, O. (2018). Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) Açıklamalar ve Uygulamalar. İSMMMO (İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası) Yayınları, İstanbul.
- DEVECİ, B. & DEVECİ, B. (2018). “Örnek Olay Çalışmasına İlişkin Teorik Bir Değerlendirme”, Social Sciences Studies Journal, 4 (13): 126-135.
- ELİTAŞ, C. (2020). “A Theoretical Analysis of The Construction Business in the frame of Revenue Standard in TFRS-15 Customer Contracts”, Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies, 6 (2): 124-140.
- EMİR, S. & KIYMIK, H. & APALI, A. (2020). “Muhasebe Alanında Yürütülen Çalışmaların Nitel İçerik Analizi Tekniğiyle Değerlendirilmesi”, Mali Çözüm, 30(162): 95-126
- GÖKGÖZ, A. (). “TFRS 15 Hizmet Sözleşmelerinden Hasılat Standardı Çerçevesinde Sözleşme Varlığı ile Sözleşme Yükümlülüğü Kavramları ve Raporlanması”, Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies, 4 (4): 45-57.
- GROU, V. & SOCOLIUC, M. (). “Effects And Implications Of The Implementation Of IFRS 15 - Revenue From Contracts With Customers”, Management Strategies Journal, 34(4): 95-106.
- KESKİN, A. İ. & DİNÇER, B. (2015). “UFRS 15 - Müşteri Sözleşmelerinden Elde Edilen Hasılat Standardının İncelenmesi Ve Telekomünikasyon Sektörüne İlişkin Bir Uygulama”, Maliye Finans Yazıları, 103: 219-246.
- KGK, Kamu Gözetim Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, “Finansal Raporlamaya İlişkin Kavramsal Çerçeve”, [https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS_TFRS_Setleri/2021/K%C4%B1rm%C4%B1z%C4%B1_Kitap/Finansal%20Raporlamaya%20%C4%B0li%C5%9Fkin%20Kavramsal%20%C3%87er%C3%A7eve%20\(2018%20S%C3%BCr%C3%BCm%C3%BC\).pdf](https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS_TFRS_Setleri/2021/K%C4%B1rm%C4%B1z%C4%B1_Kitap/Finansal%20Raporlamaya%20%C4%B0li%C5%9Fkin%20Kavramsal%20%C3%87er%C3%A7eve%20(2018%20S%C3%BCr%C3%BCm%C3%BC).pdf), 08.07.2021.
- KGK, Kamu Gözetim Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, “TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı”, [https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS_TFRS_Setleri/2021/K%C4%B1rm%C4%B1z%C4%B1_Kitap/TFRS%2015\(1\).pdf](https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS_TFRS_Setleri/2021/K%C4%B1rm%C4%B1z%C4%B1_Kitap/TFRS%2015(1).pdf), 08.07.2021.
- KILIÇ, G. (2019). “TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardının Getirdiği Yenilikler Ve Örneklerle Açıklanması”, Muhasebe ve Denetime Bakış, (58): 237-262.
- KOÇMAN, R. & KIYMETLİ ŞEN, İ. (2019). “Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardının İncelenmesi: Haberleşme Sektöründe Bir Uygulama”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi, 5 (1):14-28.
- NAPIER, J. C. & STADLER, C. (2020). “The real effects of a new accounting standard: the case of IFRS 15 Revenue from Contracts with Customers”, Accounting And Business Research, 50 (5): 474-503.
- ÖZERHAN, Y. & MARŞAP, B. & YANIK, S. S. (2015). “IFRS 15 Müşterilerle Yapılan Sözleşmelerden Doğan Hasılat Standardının İrdelenmesi”, Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 17 (2): 193-226.
- ÖZERHAN, Y. & SULTANOĞLU, B. (2019). “Lisans Sözleşmelerinden Doğan Hasılatın TFRS 15 Kapsamında Muhasebeleştirilmesi: Yazılım Sektöründe Bir Araştırma”, Muhasebe ve Finansman Dergisi, Ağustos Özel Sayı: 15-32.
- ÖZERHAN, Y. & SULTANOĞLU, B. (2021). “TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Standardı Kapsamında Asıl-Vekil İlişkisinin Değerlendirilmesi”, Muhasebe ve Denetime Bakış, (63): 19-38
- ÖZULUCAN, A. & ÖZDEMİR, F. S. (). “Akıllı Kartlar İle Yapılan Mal Ve Hizmet Satışlarının TMS-18 Hasılat Standardı Çerçevesinde Muhasebeleştirilmesi”, Öneri Dergisi, 9 (33): 59-69.
- PICKER, R. & CLARK, K. & DUNN, J. & KOLITZ, D. & LIVNE, G. (2016). Applying IFRS Standards. Fourth Ed., UK: John Wiley / Sons.
-

-
- SUBAŞI, M. & OKUMUŞ, K. (2017). "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21(2): 419-426.
- ŞAVLI, T. (2016). UFRS 15 Kapsamında Açıklama Ve Örneklerle Hasılatın Raporlanması. İSMMM (İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası) Yayınları, İstanbul.
- ÜNLÜTÜRK, A. Ç. & DEVECİ, E. N. & DAĞLI, M. F. (2019). "TFRS 15 Müşteri Sözleşmelerinden Hasılat Çerçevesinde Hasılatın Ölçülmesi ve Raporlanması Muhasebe ve Denetime Bakış, (57): 247-268.
-

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

COVID-19 Pandemi Sürecinin BİST 100 Endeks Getirisi Üzerindeki Etkisi

Esra DEMİREL*, Ünzüle KURT†

1. GİRİŞ

Covid-19 ilk olarak 2019 yılının 12 Aralık günü Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkmıştır. Çin, bu durumu 31 Aralık'ta Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'ne bildirmiştir. Bu bildirin ardından ilk olarak 11 Ocak 2020 tarihinde can kaybı yaşanmış ve ardından dünyada en önemli gündem haline gelmiştir. Çin'de ilk can kaybı gerçekleşmesinden hemen iki gün sonra Tayland'da, beş gün sonra Japonya'da, dokuz gün sonra G. Kore'de, on gün sonra ABD'de, 14 gün sonra Fransa, Kanada ve Malezya'da ortaya çıkmıştır. Bütün dünya ülkelerinde görülmesi ise yaklaşık 4 aylık bir süreç sürmüştür (Demir ve Esen, 2021: 89).

Korona virüsün ortaya çıktığı yer olan Çin'de ekonomi ciddi manada kitlenme noktasına gelmiş ve bu durum üretim ve tüketimde azalma yaşanmasına sebebiyet vermiştir. En önemli konulardan biri olarak küresel tedarik zincirleri yaşanan azalmalardan dolayı sorun yaşamış ve dünyadaki tüm şirketler bu durumdan etkilenmiştir. Covid-19'un etkisi 2008 küresel krizine göre daha derin etkilere yol açmıştır. Yaşanan bu etkilerin azaltılması ve ekonomik çöküşün önüne geçebilmek için birtakım önlemler alınmıştır. Salgınlara mücadele edebilmek adına dünyadaki birçok ülke sınır geçişlerini durdurma, seyahat kısıtlaması, karantina uygulaması vb. birçok tedbir olarak virüsün ortaya çıkarttığı maliyeti en aza indirmeye çalışmıştır. Küresel anlamda ortak gaye, insan sağlığını koruyabilmek ve dünya çapındaki durgunluğun engellenmesidir (Aydın ve Karabacak, 2020: 4).

Covid-19 pandemisinde Türkiye için turizm sektörü ele alınacak olursa, 11 Mart'ın ilk saatlerinde bir kişinin Covid-19 testinin pozitif olduğuna dair açıklama Sağlık Bakanı Fahrettin Koca tarafından yapılmıştır. Bu sonucun ardından Türkiye 9 Avrupa ülkesine yapılacak uçuşları 13 Mart tarihinde aldığı bir kararla askıya almıştır. Bu karardan 8 gün sonra ise uçuş yasağı koyulan ülke sayısı 68'e ulaşmıştır. Bu bağlamda Covid-19 sebebiyle Türkiye'de 2020 yılının Mart ayı itibarı ile seyahat kısıtlamaları yaşandığı anlaşılmaktadır. 2019 yılı içinde Türkiye'ye ulaşan turist sayısı, 45.058.286'dır. Türkiye'de ilk Covid-19 vakasının tespit edildiği ay olan Mart'da ise bu rakam 2.232.358 olarak gerçekleşmiştir. Mart ayını takip eden Nisan ayında ise Mart ayına benzer bir rakam olarak 3.293.176 kişi ülkeyi ziyaret etmiştir. 2019 yılında Türkiye'ye gelen turistlerin kişi başına yaptıkları ortalama harcama 666 Dolardır. Buna bağlı olarak turizmde yaşanan kayıp hesaplandığında kısıtlamanın başladığı Mart ve Nisan aylarında ortalama olarak 3,7 milyar dolarlık bir kayıptan söz etmek mümkündür. Mart ve Nisan ayları turist bakımından Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarıyla karşılaştırıldığında normalde daha az gelir sağlasa bile gerekli önlemler alınmazsa yaklaşık olarak 30 milyar dolarlık bir kayıpla karşı karşıya kalınacaktır (Bahar ve Çelik İlal, 2020: 130).

Türk bankacılık sektörü için Covid-19 pandemisi etkileri ele alındığında ekonomideki olumsuz etkiyi azaltabilmek için 18 Mart 2020'de Ekonomik İstikrar Kalkınma Paketi ilan edilmiştir. Bu pakette en dikkat çekici kısım kamu bankalarını ilgilendiren düzenlemelerdir. Covid-19'un olumsuz etkilerinin azaltılabilmesi adına, nakit akışlarında sorun yaşayan şirketlerin kredi borç ödemelerinin 3 ay süre ile ertelenmesi ve ihtiyaç duyduklarında ek finansman desteği sağlanmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte işlerinin kötü gittiğini beyan eden ve ihtiyacı olan esnafların Halkbank'a olan 2020 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında ödemeleri gereken kredi borçları faiz işlemeksizin 3 ay erteleneceği açıklanmıştır. Vatandaşların kullanımı için uygun kredi paketleri bankalar tarafından sunulmuştur. 500 bin TL altındaki konut alımlarında kredilendirilebilir miktar %80'den %90'a çıkartılmıştır. Asgari peşinat da %10'a düşürülmüştür. Türkiye'de kamu bankası olarak faaliyet gösteren Halkbank, Vakıfbank, T.C. Ziraat Bankası tarafından normalleşme sürecinde dört yeni kredi paketi faaliyete geçirilmiştir (Arabacı ve Yücel, 2020: 207).

Krizler genellikle hem ülke ekonomilerini hem de finansal piyasaları olumsuz etkilemesine rağmen bazı sektörler adına pozitif sonuçlar da meydana getirebilir. Bu sebeple bu sektörler için endeksler de piyasalarda piyasa endeksinin tersi istikametinde hareket edebilir. Korona virüsün Borsa İstanbul sektör endekslerinin üzerinde nasıl etki ettiği, Dünya Sağlık Örgütü'nün bu virüsü pandemi olarak ilan ettiği tarih ile Türkiye'de ilk vakanın ortaya çıktığı 11 Mart 2020 tarihi olay etüdü yöntemiyle analiz edildiğinde; analize dâhilinde olan sektörlerden birkaç tanesi hariç hepsinde negatif anormal getirilerle karşılaşmıştır. Turizm ve tekstil sektörlerinin en yüksek düşüşü yaşandığı görülmüştür. Bu sektörlerin endekslerinde meydana gelen düşüşlerin sebebi seyahat yasakları ile ülkeler arasındaki sınırların kapatılmasıdır. Buna

* Arş.Gör.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, esrademirel@comu.edu.tr, 0000-0002-5264-978X.

† Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, unzulekurt@comu.edu.tr, 0000-0003-3406-1269.

karşın ticaret sektöründe pozitif anlamlı getiriler söz konusudur. Ticaret endeksinde meydana gelen bu artışın sebebi ise marketlere ve gıda alışverişine olan talebin artmasıdır (Kılıç, 2020: 76).

Türkiye’de Avrupa ülkeleri ve ABD’ye oranla ilk vakanın gerçekleşmesi daha geç görülmüş olmasına rağmen ilk vakanın tespit edilmesinin hemen sonrasında vaka sayıları hızla artmıştır. Dünya genelinde olduğu üzere Türkiye’de de, pandemiyi kontrol altına alabilmek adına çeşitli önlemler uygulanmıştır. Bu önlemler sebebiyle hizmet sektöründeki bazı alt sektörler faaliyetlerini tamamen durdurmak zorunda kalmışlardır. Salgının bir yandan küresel arz zincirleri işleyişinde durmaya sebebiyet vermesi, diğer yandan da neredeyse her ülkede hizmet sektörü faaliyetlerinde olumsuz etkisi, ekonomik küçülme sürecini beraberinde getirmiştir. Buna ek olarak pandeminin ne zaman sona ereceğinin, iktisadi faaliyetlerin kısıtlanmasının ne zaman biteceğinin ve doğal iktisadi hayata ne zaman dönüleceğinin bilinmemesi sebebiyle yaşanan ekonomik küçülmenin boyutu ve süresi kesin olarak öngörülememektedir (Tunalı, 2020: 32).

Hem arz hem de talep şoku yaratmış olan kriz döviz kuru, petrol, emtia ve ara malı fiyatlarında yaşanan artış sebebiyle enflasyonu da beraberinde getirmiştir. Buna ek olarak Covid-19 krizi nedeniyle Türkiye ekonomisinde yaşanan bir diğer olumsuz etki merkezi yönetimin vergi gelirlerinde ekonomide meydana gelen durgunluk sebebiyle düşüş yaşanırken, devlet giderlerinde bilhassa sosyal harcamaların çoğalması ile bütçe açığı artmasıdır. Krizin yabancı yatırımcıyı harekete geçirmesi ile gelişmekte olan diğer ülkelere benzer şekilde Türkiye’de de yabancı yatırımcı kaybı meydana gelmiştir. Bu bağlamda hızlı bir şekilde yabancı sermaye çıkışı yaşanmıştır. Bu durum döviz kurunun yükselmesine neden olmuş ve 2020 yılının başında 5.95 TL olan dolar dört ayda 7.23 TL’ye yükselmiştir. Salgın sebebiyle reel kur endeksi %10’luk bir düşüş yaşamıştır. Sanayi Üretim Endeksinde Nisan ayında %31,4 oranında düşüş meydana gelmiştir. Covid-19 sürecinde yaşanan kriz Türkiye ekonomisini birçok yönden negatif etkilemiştir. Buna bağlı olarak da GSYH bazında kabaca yapılan hesaplarda pandeminin süresi göz önüne alınarak GSYH’de ortalama 400-675 milyar TL kayıp oluşacağı tahmin edilmektedir (Adıgüzel, 2020: 219).

2. LİTERATÜR TARAMASI

Cinel (2020) tarafından yapılan çalışmada Covid-19’un küresel makroekonomik etkileri ve beklentiler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı; Covid-19 krizinin hem endüstriler hem de ülkeler üzerinde ekonomik etkilerinin nasıl olduğuna odaklanarak ekonomik faaliyetlerinde etkilenebilecek olan ekonomik kanalların tartışılmasıdır. Çalışmada koronavirüs krizinin önceki krizlerle farklı olan yönleri araştırılarak hali hazırda olan gelişmeler ve tahminler için rehberlik edebilmek adına veriler sunulmuştur. Çalışma içerisinde birtakım olası senaryolar ile bu senaryoların ekonomik beklentilerin üzerinde nasıl etki ettiği araştırılarak Covid-19’un potansiyel küresel ekonomik maliyetleri incelenmiş ve Covid-19’un yayılmasının önlenmesi adına alınması gereken önlemler ile uygulanması gerekli olan politikalar üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonucunda Covid-19 krizinin ekonomik maliyetlerinin ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği ve global olarak işsizliğin arttığı görülürken Covid-19 krizinin ekonomik etkilerinin tam olarak ortaya konulamamasıyla birlikte krizin yaz sonuna kadar devam etmesi durumunda küresel ekonominin son iki yüzyılda meydana gelmiş en büyük tehditle karşı karşıya kalacağı belirtilmiştir.

Demir ve Esen’in (2021) yaptığı çalışmada Covid-19’un yıkıcı ekonomik etkileri ve Türkiye ekonomisinde dönüşüm ihtiyacı incelenmiştir. Çalışmanın amacı; Covid-19’un etkilerini incelemek ve bu etkilerin azaltılması için Türkiye’de yapılması gereken dönüşümler üzerinde durmaktır. Çalışmada en büyük 20 ekonomide Covid-19 vaka ve ölüm istatistikleri, en büyük 20 ekonomide işsizlik oranları, en büyük 20 ekonomide büyüme ve refah kaybı, SGK mali dengesi, merkezi yönetim bütçesi nakit dengesi, AB tanımlı genel yönetim borç stoku/GSYH oranları, Türkiye’nin cari işlemler hesabı, Türkiye’nin resmi rezervleri, reel efektif kurları ve dolar kurları incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda salgının dünyanın en büyük 20 ekonomisinde işsizlik oranlarında artış ve büyüme oranlarında düşüşe sebep olduğu görülürken, Türkiye’de bunlara ek olarak salgın döneminde bütçe açıklarının ve kamu borcunun arttığı, sosyal güvenlik kuruluşunda mali dengenin bozulduğu, cari işlemler açığının arttığı, resmi rezervlerin azaldığı ve döviz kurunun arttığı ortaya konulmuştur.

Dündar (2020) tarafından yapılan çalışmada küresel salgınların makroekonomik etkileri üzerine bir araştırma yapılmıştır. Çalışmanın amacı; küresel salgınların boyutları ve nitelikleri ile ilgili bilgiler vererek bu salgınların makroekonomik etkileri belirlemektir. Çalışmada temel büyük küresel salgınlar teker teker incelenerek bu küresel salgınlara oranla Covid-19’un küresel ekonomik etkileri üzerinde durulmuş ve pandemik bir hale gelen salgın ile alakalı bazı politika önerileri sunulmuştur. Çalışmanın sonucunda Covid-19’un küresel ekonominin üzerinde olumsuz etki etmesinin kaçınılmaz görünmesi ile birlikte ileriki süreçte yeni bir küresel ekonomik kriz yaşanma ihtimali doğurduğu belirtilmiştir. Virüsün daha çok yayılmasını önlemek ve virüsü kontrol altına alabilmek adına aşı çalışmaları, tıbbi yardım gibi küresel iş birliğine gidilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Eroğlu’nun (2020) yaptığı çalışmada Covid-19’un ekonomik etkilerinin ve pandemiyle mücadele sürecinde alınan ekonomik tedbirlerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmanın amacı; 21. yüzyılda dünyada sahip olunan teknoloji düzeyi,

tıpta ilerleme ve ekonomik güce karşın dünyada her yönden olumsuz etki oluşturmuş olan Covid-19'un hem ekonomik etkilerini hem de ülke uygulamalarına dayanarak salgın ile mücadeleye dair uygulanan ekonomik önlemleri belirtmektedir. Çalışmada öncelikle Covid-19'un diğer pandemilerle ayrıştığı noktalara değinilirken sonrasında hem dünyada hem de Türkiye'de bu sürecin ekonomik etkileri incelenerek Covid-19 ile mücadele hususunda uygulanan ekonomik tedbirler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonucunda Covid-19 sebebiyle meydana gelen hem ekonomik hem de toplumsal etkilere oranla verilen mali tedbir kararlarının boyutunun dar olduğu ve tedbirlerin daha ziyade kısa vadeli sorunlar için çözüm getirme niteliğinde olduğu belirtilmiştir.

Bahar ve Çelik İlal (2020) tarafından yapılan çalışmada Covid-19'un turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkileri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı; Covid-19 salgınının turizm sektörü üzerinde oluşturduğu ekonomik etkilerin kavramsal olarak ortaya konulmasıdır. Çalışmada kontrollü ve sağlıklı turizm kavramı ortaya konularak daha önceki krizlerin turizmi nasıl etkilediği ve Covid 19'un muhtemel etkileri belirtilmiştir. Çalışmanın sonucunda salgın sebebiyle meydana gelecek olan talep şoklarının turizm sektörü adına hem istihdam hem de gelir kayıplarına neden olacağı kesin olduğu belirtilmiştir.

Durmuş ve Şahin'in (2021) yaptığı çalışmada Covid-19 pandemisinde dünyada ve Türkiye'de uygulanan ekonomiye yönelik politikalarla ilgili bir değerlendirme yapmıştır. Çalışmanın amacı; Covid-19 küresel salgını sebebiyle hem dünya hem de Türkiye ekonomisi üzerinde meydana gelmesi muhtemel etkiler ve bu süreçte uygulanmakta olan ekonomi politikaları ile ilgili bilgi verilmesidir. Çalışmada teorik olarak Covid-19 salgını ve küresel ekonomi ile ilgili bilgiler verilmesinin ardından alınan önlemler üzerinde durularak Türkiye'de bu süreçte uygulanan para ve maliye politikaları anlatılmıştır. Çalışmanın sonucunda hem dünya geneline hem de Türkiye'ye öneriler sunulmuştur. Bu öneriler genel itibariyle sağlıklı toplumun oluşturulması adına iş birliği yapılması gerektiği, hem halka hem de ticarete ekonomik destekler sağlanması gerektiği şeklindedir.

Adıgüzel (2020) tarafından yapılan çalışmada Covid-19 pandemisinin Türkiye ekonomisine etkilerinin makroekonomik analizi yapılmıştır. Çalışmanın amacı; Covid-19'un Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerin makroekonomik bir yaklaşımla irdelenmesidir. Çalışmada 2015-2019 yılları arasında Türkiye ekonomisinin genel dengesi, Türkiye için değişen büyüme tahminleri, Türkiye aylık enflasyon rakamları, aylık dış ticaret rakamları, aylık cari işlemler dengesi, merkezi yönetim toplam borç stoku, merkezi yönetim bütçesi, döviz çıkışı ve dolar kuru, istihdam rakamları, işsizlik oranları, 5 yıl vadeli CDS primleri gibi birçok veri incelemeye dahil edilmiştir. Çalışmanın sonucunda Covid-19 krizinin Türkiye ekonomisi üzerinde üretimde, istihdamda, kişi ve işletme gelirlerinde, ihracatta, cari açıkta, bütçe açığında ve merkezi yönetim toplam borç yükünde olumsuz etki ederek durgunluğa sebep olduğu ve GSYH'de yapılan kaba hesaplara göre pandemi süresine bağlı olmak üzere 400-675 milyar TL kayıp meydana getireceği öngörülmüştür.

Arslan ve Bayar'ın (2020) yaptığı çalışmada Covid-19 salgını, ekonomik etkileri ve küresel ekonominin geleceği üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı; Covid-19 salgınında genel olarak küresel bağlamda ekonomik etkiler irdelenirken buna ek olarak da özel olarak gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri üzerinde oluşması muhtemel olan etkilerin irdelenmesidir. Çalışmada seçilmiş gelişmekte olan ülkelerin 5 yıllık CDS primleri, küresel borç seviyeleri incelenirken 1929 büyük buhranda ve 2008-2009 krizinde yaşananlar üzerinde durularak Covid-19 krizinde nasıl yol gösterici olabileceği irdelenmiştir. Çalışmanın sonucunda gelişmekte olan ülkelerin kriz sonrası ekonomilerini tekrar tasarlamaları gerekeceği, pandeminin sebep olduğu yükselen borçluluk oranlarının optimal bir seviyeye indirilmesinin gerektiği ve buna ek olarak oluşması muhtemel olan finansal kırılma önlemek için kuvvetli mali kurallar konulmasının kaçınılmaz olduğu belirtilmiştir. Bu ekonomi politikalarının tek bir anlayışa dayanmadan, çoklu politikalara olanak sağlayacak şekilde uygulanması gerektiği ifade edilmiştir.

Akçacı ve Çınaroğlu (2020) tarafından yapılan çalışmada Covid-19 salgınının lojistik ve ticarete etkisi incelenmiştir. Çalışmanın amacı; Covid-19'un hem küresel ekonomi üzerindeki etkilerini tespit ederken hem de lojistik, dış ticaret ve e-ticaret bağlamında meydana gelen etkilerin tespit edilmesidir. Çalışmada 2018-2020 yılları arasında havayolu yolcu sayısında ve yük trafiğinde meydana gelmiş olan değişim analiz edilerek bu salgının hem lojistik sektörünü hem de ticareti ne şekilde etkilediği üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonucunda Covid-19 sebebiyle dünya ekonomisinin sekteye uğradığı, ekonomilerin çöktüğü, ihracat ve ithalatın azaldığı, lojistik ulaştırma çeşitlerinin olumsuz etkilendiği ve birçok sektörde sıkıntı yaşandığı belirtilmiştir.

Arabacı ve Yücel'in (2020) yaptığı çalışmada Covid-19 pandemisinin Türk bankacılık sektörü üzerine etkisine bakılmıştır. Çalışmanın amacı; Covid-19 krizinin Türk bankacılık sektörü üzerindeki etkisinin açıklanmasıdır. Çalışmada Covid-19 krizi anında ülkeler tarafından alınacak ekonomi politikası önlemleri, kredi bakiyeleri, sektörel kredi dağılımı ve tüketici kredileri incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda bankacılık sektörünün doğası sebebiyle ekonomide gerileme yaşanan dönemlerde hem sorunlu krediler hem de aşırı işlem hacmi sebebiyle savunmasız kaldıkları, sorunların hafifletilebilmesi adına hükümetlerin ve merkez bankalarının gerek likidite sağlama, şirketlerin vergi ve kredi borçlarını erteleme gerekse KOBİ'lere yardım gibi çeşitli desteklerin yapılmasını sağladıkları belirtilmiştir.

Eryüzlü (2020) tarafından yapılan çalışmada Covid-19 ekonomik etkileri ve tedbirler: Türkiye’de “helikopter para” uygulaması incelenmiştir. Çalışmanın amacı; Covid-19 ekonomik önlemler dahilinde Türkiye’de uygulanan politikaların tamamının “helikopter para” teorisine ne kadar benzediği, bu bağlamda muhtemel olumlu ve olumsuz sonuçların değerlendirilmesidir. Çalışmada 2020 yılı öncesi üç yılda dünyada yapılan mal ticaretinin verileri, Türkiye’nin 2020 yılı öncesi üç yıl için GSYİH büyüme, toplam tüketim büyümesi, toplam yatırımların büyümesi ve dış ticaret dengesi verileri incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda Türkiye’nin Covid-19 süreci dahilinde helikopter para ya da bu yönde bir emisyon ve para basımı aracılığıyla kamu bütçesini finanse etmesinin olumlu sonuçlanmasının yapılacak kamu desteklerinin daha ziyade arz yönlü olması şartına bağlı olduğu belirtilmiştir. Aksi takdirde talep yönlü destekler fazla olursa enflasyon hızının artabileceği ifade edilmiştir.

Aydın ve Karabacak’ın (2020) yaptığı çalışmada Covid-19’un küresel makroekonomik etkileri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı; Covid-19 pandemisi sebebiyle oluşabilecek muhtemel makroekonomik şokların genel bir haritasının çizilmesidir. Çalışmada üç makroekonomik gösterge olan büyümeye, istihdama ve uluslararası ticarete Covid-19 krizinin etkileri incelenmektedir. Bu kapsamda rakamsal göstergelere dayanarak analiz yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda belirsizliğin devam ettiği, hükümetlerin V tipi toparlanma sürecine girmek istedikleri ancak bunun hem küresel ekonomide hem de toplumda köklü değişiklikler yapılarak mümkün olabileceği belirtilmiştir.

Kılıç (2020) tarafından yapılan çalışmada Borsa İstanbul’da Covid-19 etkisi incelenmiştir. Çalışmanın amacı; koronavirüsün Borsa İstanbul sektör endeksleri üzerine olan etkisini incelemektir. Çalışmada olay etüdü yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda koronavirüs nedeniyle dünya piyasalarında meydana gelen endeks düşüşlerinin Borsa İstanbul sektör endekslerinde de meydana geldiği belirtilmiştir. Endekslerde genel itibariyle negatif anormal getiriler olmasına karşın pozitif getirilerin de olduğu gözlemlenmiştir. Sektör bazında bakıldığında en yüksek negatif getiriler turizm ve tekstil sektörlerine ait iken pozitif getirinin ticaret sektörüne ait olduğu görülmüştür.

Oral ve Sevinç’in (2020) yaptığı çalışmada Covid-19 eksenli sağlık krizinin ekonomi üzerindeki etkileri üzerine bir inceleme yapılmıştır. Çalışmanın amacı; Türkiye’de ilk vakanın ortaya çıktığı mart ayı itibariyle mart-eylül ayları arasındaki süreç için salgının ekonomi üzerindeki etkilerinin daha önceden yapılmış olan çalışmalar ve açıklanan destek programlarına da yer vererek incelenmesidir. Çalışmada sırasıyla ekonomik büyüme, enflasyon ve işsizlik makro göstergeleri incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda salgının ekonomi üzerinde etkili olduğu ve bu etkinin bertaraf edilebilmesi için devlet desteğinin öncül bir rolü olduğu belirtilmiştir.

Köse (2020) tarafından yapılan çalışmada Covid-19’un küresel ekonomiye etkileri incelenmiştir. Çalışmanın amacı; hem dünyada hem gelişmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde Covid-19’un ekonomik etkilerini belirlemektir. Çalışmada ekonomik büyüme, işsizlik, enflasyon, dış ticaret, yabancı yatırımcılar ve tedarik zinciri verileri kullanılarak salgından etkilenen sektörler belirtilmiştir. Çalışmanın sonucunda imalat sanayinin, turizm sektörünün ve lojistik sektörünün büyük hasar gördüğü, ihracata gelen kısıtlamalar sebebiyle ticaret hacminin azaldığı, gıda, tarım, sağlık ve telekomünikasyon sektörlerinin zarar görmediği fakat bazı sektörler dururken bazı sektörlerin artmasının kaynak dağılımını olumsuz etkileyeceği belirtilmiştir. Buna ek olarak kısa vadede işsizliğin, enflasyonun, ekonomik büyümenin, ticaret hacminin olumsuz etkilenmesi uzun vadede ise eğitim sisteminde bozulma, GSYH içinde sağlık harcamaları payında artma, gelir dağılımında meydana gelen eşitsizlikler, gelir düzeyinde yaşanan düşüş gibi sebeplerle insanların yaşam kalitelerinin düştüğü ifade edilmiştir. Dolayısıyla kalkınma sürecinin sektöre uğradığı ve bilhassa gelişmekte olan ülkeler için kalkınma sürecinin gecikmesinin kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır.

Şenol’un (2020) yaptığı çalışmada Covid-19 krizi ve finansal piyasalar incelenmiştir. Çalışmanın amacı; borsaların hem ekonomik hem politik hem de sosyal ve kültürel gelişmelerle ilgili bir gösterge niteliğinde olması sebebiyle Covid-19’un Borsa İstanbul’a etkisinin tespit edilmesidir. Çalışmada 21 Ocak 2020 ile 22 Mayıs 2020 tarihleri arasında toplam vaka ve ölüm sayısına dair bir örneklem oluşturularak Covid-19’u temsil etmiştir. Ekonometrik modelde BİST 100 endeksinde etkili olabilecek değişkenler kontrol değişkeni olarak belirlenmiştir. Birim kök testleri ve korelasyon matrisi uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda Covid-19 vakalarının BİST100 endeksi üzerinde negatif yönde etki ettiği belirtilmiştir.

Ulun (2020) tarafından yapılan çalışmada Covid-19 salgınının küresel düzeyde incelenmesi: ekonomik etkiler ve vergisel önlemler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı; Covid-19’un küresel seviyede ülke ekonomilerinin üzerinde oluşturduğu etkileri belirlemek ve bu salgın etkilerinin yüksek seviyede görüldüğü seçili ülkelerde uygulanan vergisel önlemlerin değerlendirilmesidir. Çalışmada derleme yöntemi kullanılarak ülkelerde yaşanması muhtemel ekonomik etkiler ve vergisel düzenlemeler ifade edilmiştir. Buna ek olarak Covid-19 salgınından en fazla etkilenmiş olan ülkelerdeki çeşitli istatistikler kullanılmak suretiyle bu ülkelerde meydana gelen nüfus kayıpları belirlenmiştir. Çalışmanın sonucunda Covid-19 salgını sebebiyle toplam harcamalarda azalma ile tüketim alışkanlıklarında değişme olacağı ve bu durumun ülke ekonomilerinde durgunluk yaşanmasına sebep olacağı öngörülürken toplam harcamalar içerisinde sadece transfer harcamalarında artış olacağı belirtilmiştir. Vergisel düzenlemeler kapsamında incelenen seçili ülkelerin katma değer vergisi ve kurumlar vergisinde düzenleme yaptığı belirlenmiştir.

Tunalı'nın (2020) yaptığı çalışmada Covid-19 pandemisinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın amacı; Covid-19 pandemisinin hem dünyada hem de Türkiye'de ekonomik büyüme üzerinde oluşturduğu etkilerin değerlendirilmesidir. Çalışmada ekonomik büyüme oranları ve büyüme tahminleri incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda pandemi sebebiyle küresel arz işleyişinin durmasının ve neredeyse tüm ülkelerde hizmet sektörü faaliyetlerinin olumsuz yönde etkilenmiş olmasının beraberinde ekonomik daralma sürecini getireceği ve pandemi kısa sürede kontrol altına alınamazsa hem ekonomik büyüme hem de istihdam üzerinde yüksek düzeylerde tahribata sebep olacağı belirtilmiştir.

Öztürk ve Günar (2020) tarafından yapılan çalışmada Covid-19 krizinin Avrupa Birliği'ne ekonomik etkisi üzerine incelemeler yapılmıştır. Çalışmanın amacı; Covid-19 pandemisinin ardından Avrupa Birliği ekonomisinde oluşan etkileri analiz etmektir. Çalışmada öncelikle pandeminin küresel olarak boyutlarına değinilirken sonrasında Avrupa Birliği ekonomisine dair tartışmalar irdelenmiş ve bu krizin Avrupa Birliği entegrasyon sürecinde meydana getirdiği iktisadi yıkım etkileri belirtilmiştir. Çalışmanın sonucunda Covid-19 pandemisinin kısa bir süre zarfında AB'nin varlığını tehdit edecek nitelikte olduğu ve AB için bu krizin sağlığa bağlı hem ekonomik hem de siyasi sonuçları olan bir kriz haline dönüştüğü belirtilmiştir.

Karagöz Özenç'in (2020) yaptığı çalışmada pandeminin küresel tedarik zincirlerinin işleyişine etkisi ve muhtemel sonuçları üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmanın amacı; Covid-19 pandemisinde hem dünya ekonomisinin nasıl etkilendiğini, hem de küresel üretim ve tedarik zincirleri bakımından neler olduğunun değerlendirmesidir. Çalışmada küresel tedarik zinciri dahilinde üretimde, taşımacılıkta, gümrüklemeye ve tedarik yönetimi gibi süreçlerde meydana gelen aksaklıklar ve bu aksaklıkların firma, sektör ve ülke özellikleri bakımından değişkenlik gösteren şekilleri ortaya konularak tüm bu aksaklıkların üstesinden gelebilmek adına alınması olası tedbirlerin tedarik zinciri işleyişinde ne gibi değişiklikler meydana getireceği tartışılmıştır. Çalışmanın sonucunda pandemiden ciddi ölçüde etkilenen sektörlerin elektronik ve otomotiv sektörleri gibi yaygın tedarik zincirlerine sahip sektörler olduğu ortaya konulmuştur. Meydana gelen arz yönlü şok ile talep ve lojistik altyapısındaki aksaklıklar sebebiyle dünya ekonomisinde küçülme beklendiği belirtilmiştir.

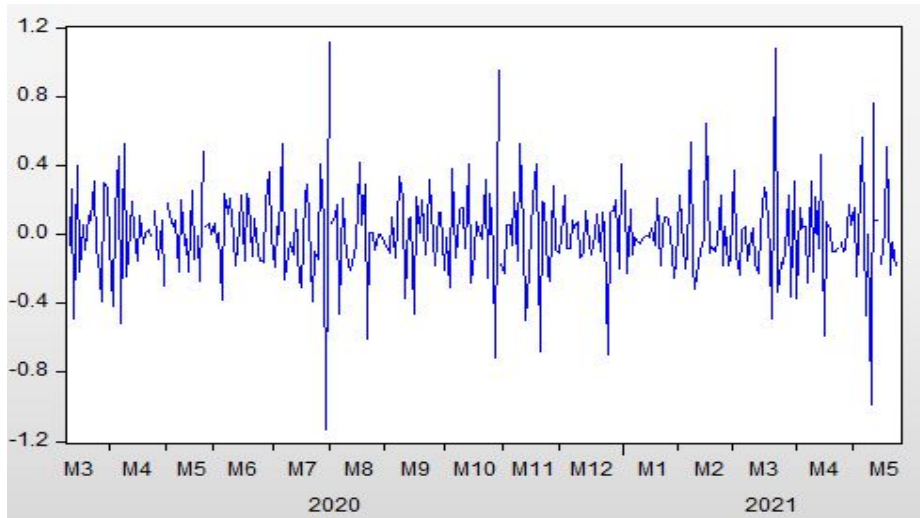
3. YÖNTEM

Bu çalışmada 11 Mart 2020 tarihinden 28 Mayıs 2021 tarihine kadar günlük veri olarak BİST 100 endeks getirisi ve Türkiye'deki Covid-19 hasta sayıları kullanılmıştır. BİST 100 endeksine ait veriler investing veritabanından, Covid-19 hasta sayıları verisi ise T.C. Sağlık Bakanlığı Covid-19 Bilgilendirme Platformu'ndan alınmıştır. Çalışmada BİST-100 endeks getirisi (GETİRİ), Covid-19 hasta sayısı (HASTA) olarak ifade edilmektedir.

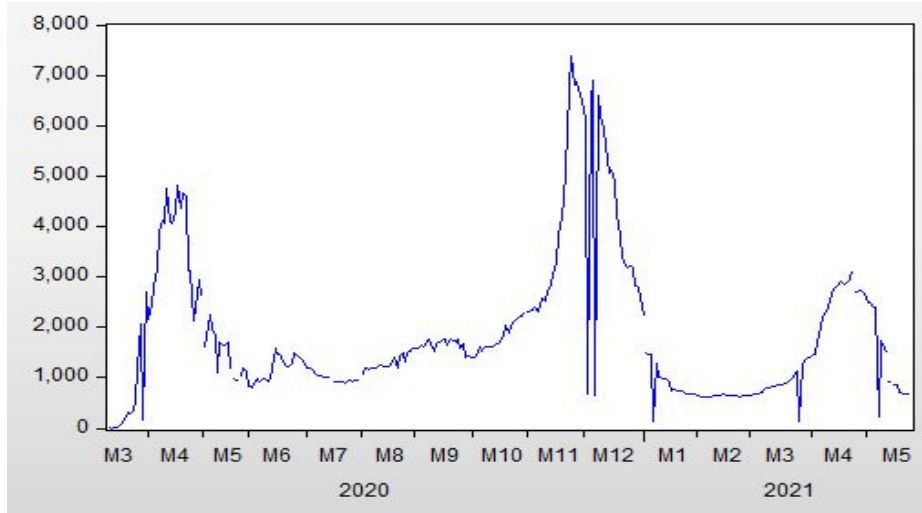
P_t , BİST 100 endeksinin günlük kapanış değerini ifade etmek üzere R_t , BİST 100 endeks getirisi aşağıdaki formülle hesaplanmaktadır (Kutlar ve Torun, 2013: 9):

$$R_t = \ln(P_t/P_{t-1}) \quad (1)$$

Denklem 1'den hesaplanan BİST 100 endeks getirisinin grafiksel gösterimi şekil 1'de, Covid-19 hasta sayılarına ilişkin değerler ise şekil 2'de verilmektedir.

Şekil 1. BİST 100 Endeks Getiri Değerleri

Şekil 2. Covid-19 Hasta Sayıları Verisi

Çalışmada kullanılan HASTA ve GETİRİ değişkenlerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Max.	Min.	Std. Sapma	Çarpıklık	Basıklık
HASTA	1852	7381	0	1445	1.7321	5.9519
GETİRİ	0.0004	1.1198	-1.1337	0.2670	0.1766	6.2528

Tablo 2’de çalışmada kullanılan HASTA ve GETİRİ serilerine ilişkin korelasyon katsayıları verilmektedir. Bu katsayılara göre Covid-19 hasta sayıları ve BİST-100 endeks getirisi arasında zayıf olarak negatif bir ilişki tespit edilmektedir.

Tablo 2. Korelasyon Matrisi

Değişkenler	HASTA	GETİRİ
HASTA	1	-0.0153
GETİRİ	-0.0153	1

Bu çalışmada Covid-19 hasta sayısı ve BİST-100 endeks getirisi arasındaki ilişki Granger Nedensellik Testi ile araştırılmaktadır. Granger Nedensellik Testi yapabilmek için ilk olarak serilerin durağanlık mertebeleri Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Philips Perron (PP) birim kök testleriyle incelenmektedir. Ardından Vektör Otoregresif (VAR) Modeller Analiziyle uygun gecikme uzunluğu belirlenerek, Granger nedensellik incelenmektedir.

Dickey ve Fuller (1979) tarafından yapılan çalışmada serilerde durağanlığı belirlemek için Dickey Fuller (DF) birim kök testi geliştirilmiştir. DF testinde hata terimleri arasında otokorelasyon sorununun olmadığı varsayılmaktadır. Ancak hata terimleri arasında genellikle otokorelasyon sorunu bulunduğu için Dickey ve Fuller (1981) çalışmalarında bu sorunu çözmek adına ADF birim kök testini geliştirmektedir. Bu testte modele bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinden uygun olanları modele dahil edilmektedir.

DF birim kök testinde hataların dağılımı istatistiksel açıdan bağımsız ve sabit varyanslı olduğu kabul edilmektedir. Bu varsayım Philips ve Perron (1988) tarafından yapılan çalışmada geliştirilerek parametrik olmayan PP birim kök testi ortaya konmuştur. PP testinde temel hipotez birim kök vardır şeklindedir.

VAR Modelleri Analizi, bir denklem sisteminde bulunan her içsel değişkenin kendisinin ve sistemdeki diğer değişkenlerin gecikmeli değerlerinin de bulunduğu eşitlikler sistemi şeklinde açıklanmaktadır. Bu tanımda değişkenler içsel olarak belirtilmiştir; ancak denklem sisteminde dışsal değişkenlerde yer alabilmektedir. Geleneksel ekonometrik denklem sistemlerinde içsel ve dışsal değişken ayrımı yapılırken VAR Modelleri Analizinde bu ayrım ortadan kalkmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 495-496).

Granger Nedensellik Testi, Granger (1969) tarafından yapılan çalışmada iki zaman serisinin birbirini tahmin etmeyi sağlayıp sağlamadığını tespit etmek amacıyla geliştirilmiştir. İki değişkenden oluşan temel model aşağıdaki gibidir:

$$X_t = \sum_{j=1}^m a_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m b_j Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$Y_t = \sum_{j=1}^m c_j Y_{t-j} + \sum_{j=1}^m d_j X_{t-j} + \eta_t \quad (3)$$

Bu denklem sisteminde a_j , b_j , c_j ve d_j katsayıları hataların karelerinin en küçük değer olmasını sağlayan sayılar olacaktır. m değeri ise gecikme uzunluğunu belirtmektedir.

İki değişken arasında Granger anlamında nedensellik varsa; X değişkeninin geçmiş değerleri Y zaman serisinin açıklanmasına yardım ediyor demektir. Böyle bir durumda X değişkeni Y değişkeninin Granger nedenidir. Eğer Granger nedensellik hem X'ten Y'ye hem de Y'den X'e doğruysa; burada iki yönlü nedensellikten bahsedilmektedir (Takım, 2010: 326-327).

4. BULGULAR

Çalışmada kullanılan HASTA ve GETİRİ serilerine uygulanan ADF ve PP birim kök testleri sonuçları tablo 3'te verilmektedir. Bu test sonuçlarına göre HASTA serisi ADF birim kök testi trendli ve sabitli modelde %10 anlamlılık düzeyinde durağan, sabitli modelde %5 anlamlılık düzeyinde durağandır. PP birim kök testinde ise her iki durumda da %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. GETİRİ serisi ADF ve PP birim kök testlerinde hem trendli ve sabitli modelde hem de sabitli modelde %1 anlamlılık düzeyinde durağan bulunmaktadır.

Tablo 3. ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF		PP	
	Trendli ve sabitli	Sabitli	Trendli ve sabitli	Sabitli
HASTA	-3.19 (0.08)***	-3.20 (0.02)**	-4.84 (0.00)*	-4.87 (0.00)*
GETİRİ	-13.93 (0.00)*	-13.89 (0.00)*	-42.51 (0.00)*	-40.26 (0.00)*

Not: *, **, *** işaretleri sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

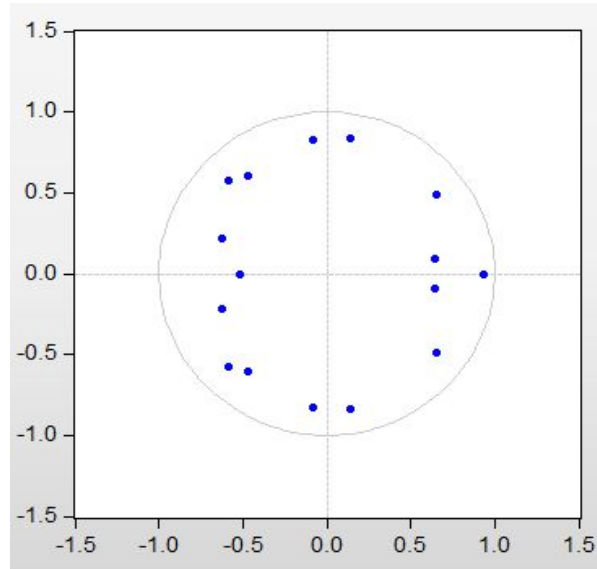
Birim kök testi sonuçlarına göre serilerin aynı mertebede durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Granger nedensellik testi uygulamak için ilk koşul sağlanmaktadır. Uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi için VAR Modeli kurularak Tablo 4'te gecikme uzunlukları gösterilmektedir. Uygun gecikme uzunluğunun saptanması için Akaike Bilgi Kriteri (AIC)'nden faydalanarak gecikme uzunluğu 8 olarak seçilmiştir.

Tablo 4. Uygun Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-2591	NA	148030	17.58	17.60	17.59
1	-2381	414.56	36774	16.26	16.26	16.21
2	-2344	73.67	29308	16.08	16.08	16.01
3	-2302	80.80	22747	15.88	15.88*	15.77
4	-2294	16.69	22047	15.90	15.90	15.76
5	-2291	6.30	22156	15.95	15.95	15.79
6	-2276	27.42	20657	15.93	15.93	15.74*
7	-2270	11.07*	20403	15.97	15.97	15.74
8	-2266	7.68	20393*	16.02*	16.02	15.76

Not: * işareti ilgili kritere göre uygun gecikme uzunluğunu belirtmektedir.

Kurulan VAR modelinin durağanlık şartını sağlayıp sağlamadığı karakteristik polinomların ters kökleri incelenerek bulunmaktadır. Bu bağlamda şekil 3'te karakteristik polinomun bütün ters köklerinin birim çemberin içinde olduğu görülmektedir. VAR modelinin durağanlık koşulunu sağladığı belirlenmiştir.

Şekil 3. Ters Köklerinin Birim Çember Görünümü

Tablo 5’te VAR modeline ilişkin otokorelasyon sonucu bulunmaktadır. Bu sonuca göre kurulan modelde otokorelasyon sorunu olmadığı tespit edilmektedir.

Tablo 5. VAR Modeli Otokorelasyon Sonucu

Lag	LRE*stat	Prob.
8	2.2545	0.6891

Modelin durağan olduğu ve otokorelasyon sorunu olmadığı belirlendikten sonra Granger nedenselliği tespit etmek için 8 uygun gecikme uzunluğuna göre denklem 3 ve denklem 4’ten yararlanılarak aşağıdaki modeller kurulmuştur:

$$HASTA_t = \sum_{j=1}^8 \alpha_j HASTA_{t-j} + \sum_{j=1}^8 b_j GETİRİ_{t-j} + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$GETİRİ_t = \sum_{j=1}^8 c_j GETİRİ_{t-j} + \sum_{j=1}^8 d_j HASTA_{t-j} + \eta_t \quad (5)$$

Tablo 6. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Sıfır Hipotezi	Chi-Sq	Prob.
Covid-19 hasta sayısı BİST 100 endeks getirisinin Granger nedeni değildir.	3.4618	0.9021
BİST 100 endeks getirisi Covid-19 hasta sayısının Granger nedeni değildir.	6.5977	0.5806

Tablo 6’da Granger Nedensellik testi sonuçları verilmektedir. Bu sonuçlara göre “Covid-19 hasta sayısı BİST 100 endeks getirisinin Granger nedeni değildir” ve “BİST 100 endeks getirisi Covid-19 hasta sayısının Granger nedeni değildir” şeklindeki sıfır hipotezleri reddedilememektedir. Bu bağlamda Covid-19 hasta sayısı BİST 100 endeks getirisinin Granger nedeni ve BİST 100 endeks getirisi Covid-19 hasta sayısının Granger nedeni değildir.

5. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Çin’in Wuhan şehrinde ortaya çıkan Covid-19, 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir. Tüm dünyada etkili olan Covid-19 salgını Türkiye’yi de kısa sürede etkisi altına almıştır. Dünyadaki hükümetlerin virüsün yayılmasını engelleyici birçok tedbir almasıyla birlikte Türkiye’de de işyerlerinin kapatılması, sosyal yaşamın kısıtlanması gibi birçok kısıtlama yapılmıştır. Bu bağlamda Covid-19 sadece sağlığımızı ve sosyal yaşantımızı etkilemekle kalmamış, ekonomik olarak da etkisini derinden hissettirmiştir. Kısıtlamalar virüsün yayılmasını engellemeye yardımcı olmuştur; ancak bu kısıtlamaların sonucunda ciddi ekonomik sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Ekonomik sıkıntıların giderilmesi amacıyla dünyada hükümetler tarafından Maliye Bakanlıkları ve Merkez Bankaları aracılığıyla ekonomiyi canlandırmak için ekonomik destek ve teşvik paketleri açıklanmaya başlanmıştır.

Yaşanan krizlere ya da olumsuzluklara karşı en hızlı tepkiyi finansal piyasalar vermektedir. Bu bağlamda literatürde borsa endeksleri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmaların genelinde borsa endekslerinin Covid-19 salgınından olumsuz olarak etkilendiği tespit edilmiştir. Sosyal yaşamı kısıtlayıcı tedbirlerden dolayı sektör olarak en göze çarpan olumsuz etkiyi turizm sektörü yaşamıştır. Bunun yanında ulaştırma sektörü de Covid-19 pandemisinden olumsuz olarak etkilenmiştir.

Bu çalışmada WHO'nun Covid-19 salgınına pandemi ilan ettiği 11 Mart 2020 tarihinden çalışmanın yapıldığı 28 Mayıs 2021 tarihine kadar günlük veri olarak BİST 100 endeks getirisi ve Türkiye'deki Covid-19 hasta sayıları kullanılarak endeks getirisi ve hasta sayıları arasındaki Granger nedensellik araştırılmıştır. Sonuç olarak çalışmanın yapıldığı tarihler arasında Covid-19 hasta sayısının BİST 100 endeks getirisini etkilemediği ve BİST 100 endeks getirisinin Covid-19 hasta sayısı ile ilişkili olmadığı tespit edilmiştir. Bunun sebebi Covid-19'un pandemi ilan edildiği ilk aşamada borsa endeks getirileri düşüş göstermiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde yaşanan bu olumsuzluğu telafi etme eğilimi göstererek borsa getirileri artmıştır. Bu bağlamda BİST 100 endeksi sonraki süreçte kayıplarını kazanca dönüştürerek dengeye gelmiştir.

KAYNAKÇA.

- ADIGÜZEL, M. (2020). "Covid-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi". İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, 19(37), 191-221.
- AKÇACI, T. & ÇINAROĞLU, M. S. (2020). "Yeni Koronavirüs (COVID-19) Salgınının Lojistik ve Ticarete Etkisi". Gaziantep University Journal of Social Sciences 2020 Special Issue, 447-456.
- ARABACI, H. & YÜCEL, D. (2020). "COVID-19 Pandemisinin Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Etkisi". Social Sciences Research Journal, 9(3), 196-208.
- ARSLAN, İ. & BAYAR, İ. (2020). "Covid-19 Salgını, Ekonomik Etkileri ve Küresel Ekonominin Geleceği". Gaziantep University Journal of Social Sciences, 2020 Special Issue, 87-104.
- AYDIN, F. F. & KARABACAK, N. (2020). "Covid-19'un Küresel Makroekonomik Etkileri". 5th International Gap Business Sciences And Economy Congress, 2-18.
- BAHAR, O. & ÇELİK İLAL, N. (2020). "Coronavirüsün (covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri". International Journal of Social Sciences and Education Research, 6(1), 125-139.
- BİLGİÇ ULUN, A. (2020). "Covid-19 Salgınının Küresel Düzeyde İncelenmesi: Ekonomik Etkiler ve Vergisel Önlemler". Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi, 2(2), 89-102.
- CİNEL, E. A. (2020). "Covid-19'un Küresel Makroekonomik Etkileri ve Beklentiler". Politik Ekonomik Kuram, 4(1), 124-140.
- DEMİR, O. & ESEN, A. (2021). "Covid 19'un Yıkıcı Ekonomik Etkileri ve Türkiye Ekonomisinde Dönüşüm İhtiyacı". Journal of Emerging Economies and Policy, 6(1), 88-105.
- DICKEY, D. A. & FULLER, W. A. (1979). "Distribution of The Estimators For Autoregressive Time Series With A Unit Root". Journal of the American Statistical Association, 74 (366a) s. 427-431.
- DICKEY, D. A. & FULLER, W. A. (1981). "Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root". Econometrica: Journal of the Econometric Society, 49 (4), s. 1057-1072.
- DURMUŞ, S. & ŞAHİN, D. (2021). "Covid-19 Küresel Salgında Dünyada ve Türkiye'de Uygulanan Ekonomi Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme". Turkish Studies, 15(4), 923-943.
- DÜNDAR, N. (2020). "Küresel Salgınların Makroekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma". Journal of Social and Humanities Sciences Research, 7(52), 837-852.
- EROĞLU, E. (2020). "Covid-19'un Ekonomik Etkilerinin ve Pandemiyle Mücadele Sürecinde Alınan Ekonomik Tedbirlerin Değerlendirilmesi". International Journal of Public Finance, 5(2), 211-236.
- ERYÜZLÜ, H. (2020). "Covid-19 Ekonomik Etkileri ve Tedbirler: Türkiye'de "Helikopter Para" Uygulaması". Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 3(1), 10-19.
- GRANGER, C. W. (1969). "Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods". Econometrica: journal of the Econometric Society, 37(3): 424-438.

-
- KARAGÖZ ÖZENÇ, F. (2020). " Pandeminin Küresel Tedarik Zincirlerinin İşleyişine Etkisi ve Muhtemel Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme". Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- KILIÇ, Y. (2020). "Borsa İstanbul'da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi". Journal of Emerging Economies and Policy, 5(1), 66-77.
- KÖSE, Z. (2020). "Covid-19'un Küresel Ekonomiye Etkileri". Covid-19 Pandemisinde Yönetim ve Ekonomi. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KUTLAR, A. & TORUN, P. (2013). "İMKB 100 Endeksi Günlük Getirileri İçin Uygun Genelleştirilmiş Farklı Varyans Modelinin Seçimi". Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 42: 1-24.
- ORAL, İ. O. & EROĞLU SEVİNÇ, D. (2020). "Covid-19 Eksenli Sağlık Krizinin Ekonomi Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme". Journal of Management Theory and Practices Research, 1(1), 58-70.
- ÖZTÜRK, D. & GÜNAR, A. (2020). "Covid-19 Krizi'nin Avrupa Birliği'ne Ekonomik Etkisi Üzerine". Euro Politika Dergisi, Covid-19 Sonrası Avrupa Birliği'nin Geleceği, 141-161.
- PHILLIPS, P. C. & PERRON, P. (1988). "Testing for a unit root in time series regression". Biometrika, 75(2), 335-346.
- SEVÜKTEKİN, M. & ÇINAR, M. (2017). "Ekonometrik Zaman Serileri Analizi: Eviews Uygulamalı". (5. Baskı) Dora Basım Yayım, Bursa.
- ŞENOL, Z. (2020). "Covid-19 Krizi ve Finansal Piyasalar." Para ve Finans. Ankara: İKSAD Publishing House.
- TAKIM, A. (2010). "Türkiye'de GSYİH ile ihracat arasındaki ilişki: Granger nedensellik testi". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(2), 315-330.
- TUNALI, Ç. B. (2020). "Covid-19 Pandemisinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi". Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri. İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.Kaynakça listesinde kaynaklar soyadı alfabetik sırasına göre dizilmelidir.
-

ON ALTINCI BÖLÜM

Gelir Eşitsizliği ile Bebek Ölümleri ve Yaşam Beklentisi Arasındaki İlişki: Türkiye’de Gelir Eşitsizliği Hipotezi Geçerli mi?

Ünzüle KURT¹, Gülistan CAN², Cüneyt KILIÇ³

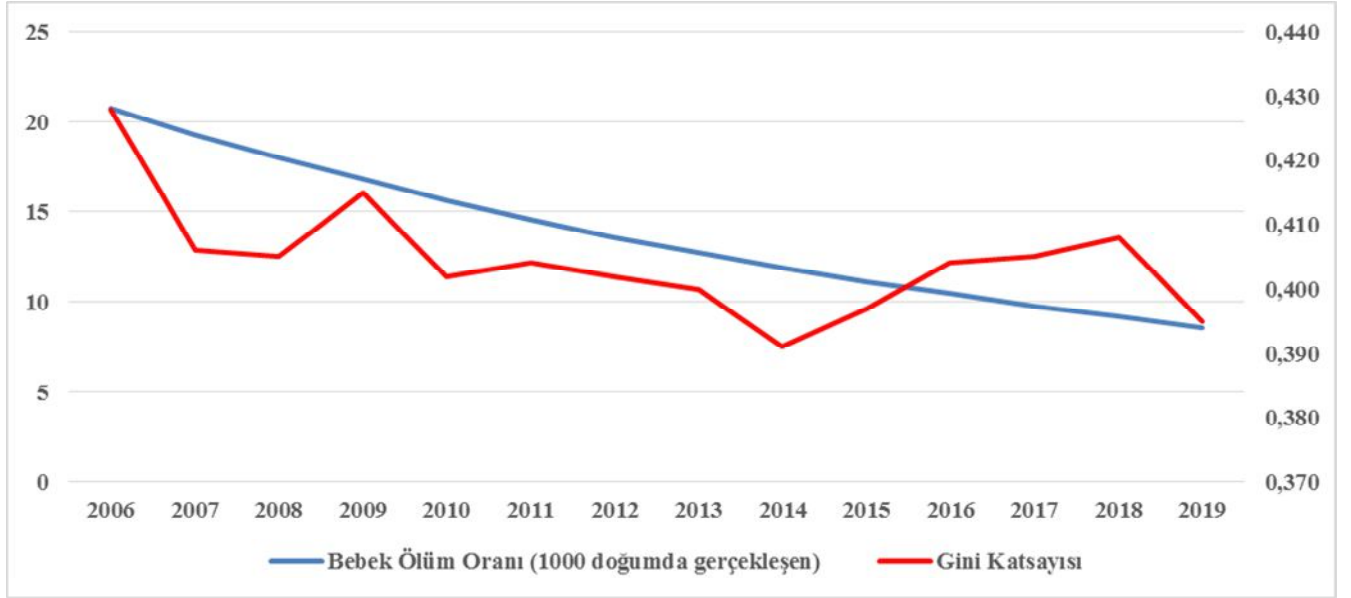
1. GİRİŞ

Hane halkı gelirin, toplum sağlığı üzerinde önemli etkileri olduğuna dair birçok çalışma bulunmaktadır. Söz konusu etkilerin incelenmesi için, mutlak gelir hipotezi, nispi gelir hipotezi ve gelir eşitsizliği hipotezleri gibi birtakım hipotezler ortaya atılmıştır. Mutlak gelir hipotezi, gelirden meydana gelen artışın sağlık düzeyini aynı oranda iyileştirdiğini öne sürmektedir. Nispi gelir hipotezinde, bireylerin sağlık durumunu belirleyen etkenin mutlak gelirden meydana gelen artışın değil, bireyin içinde yaşadığı toplumun gelir düzeyi ile ilişkili olduğu ifade edilmektedir (Wilkinson, 1996, 2001).

Gelir eşitsizliği hipotezinde ise, gelir eşitsizliği ve sağlık sorunları arasındaki ilişki incelenmiş ve gelir dağılımındaki adaletsizliğin artmasının, sağlık üzerinde büyük ölçüde zararlı etkiler bırakabileceği öne sürülmüştür. Gelir eşitsizliği, sağlık hizmetlerine ulaşamama, boş zaman faaliyetlerinden yararlanamama ve sosyal statü farklılıklarının getirdiği psikolojik sonuçlar, gıda ve koruyucu maddelerden yoksun kalma gibi yollarla bebek ölüm oranları ve yaşam beklentisi üzerine etki etmektedir. Adaletsiz gelir dağılımının, bebek ölüm oranları ve yaşam beklentisi ile ilişkili olduğunu gösteren bu hipotez çok sayıda uluslararası ve ulusal ampirik çalışma ile desteklenmiştir.

Gelir eşitsizliğinin toplum sağlığı üzerinde etkili olup olmadığı, yapılan çok sayıda araştırmaya rağmen tartışmalı bir konu olarak varlığını sürdürmektedir. Gelir eşitsizliğinin sağlık üzerinde önemli düzeyde etkili olduğuna dair bulgulara sahip birçok çalışma (Rodgers, 1979; Pampel ve Pillai, 1986; Le Grand, 1987; Wilkinson, 1992; Wilkinson ve Pickett, 2006; Rözer ve Volker, 2015; Bozma vd., 2018) bulunurken, az sayıdaki bir araştırmacı grup gelir eşitsizliğinin sağlık üzerinde kesin bir etkisinin olmadığını öne sürmektedir (Grönqvist vd., 2012; Bakkeli, 2016).

Grafik 1. Türkiye’de 2006-2019 Yılları Arasında Gini Katsayısı ve Bebek Ölüm Oranları

Kaynak: TÜİK ve Dünya Bankası

Grafik 1 incelendiğinde, Türkiye’de gelir eşitsizliğini gösteren Gini katsayısının 2008 krizinde yaşadığı ani artış dışında 2006 yılından 2014 yılına kadar düşüş eğiliminde olduğu, bu tarihten sonra ise 2018 yılına kadar arttığı sonrasında tekrar düşüş eğilimine girdiği görülmektedir. Gelir eşitsizliği ile önemli bir ilişki içinde olan toplum sağlığının bir göstergesi olarak bebek ölüm oranları ise, yıllar içinde gelir eşitsizliğinin azalması ile azalmış, eşitsizliğin bazı zamanlarda artış göstermesi ile de bebek ölüm oranları azalış hızında düşmeler görülmüştür.

¹Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Ün., BUBF, Bankacılık ve Finans, unzulekurt17@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3406-1269.

²Araş. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Ün., Biga İİBF, İktisat, [gulistanacan@comu.edu.tr](mailto:gulistancan@comu.edu.tr), ORCID: 0000-0001-9026-8729.

³Prof.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Ün., Biga İİBF, İktisat, c_kilic2006@hotmail.com, ORCID: : 0000-0003-0622- 7145.

Bu çalışmanın amacı gelir eşitsizliği ile bebek ölümleri ve yaşam beklentisi arasındaki ilişkiyi inceleyerek Türkiye’de gelir eşitsizliği hipotezinin geçerli olup/olmadığını analiz etmektir. Çalışmanın ikinci bölümünde gelir, gelir dağılımı ve sağlık arasındaki ilişkinin teorik çerçevesine yer verilmiş, üçüncü bölümde mutlak gelir hipotezi, nispi gelir hipotezi ve gelir eşitsizliği hipotezlerinin ulusal ve uluslararası boyutta geçerliliğini sorgulayan ampirik literatür gözden geçirilmiş, dördüncü bölümde veri, model, yöntem ve analiz sonuçlarına yer verilmiş ve beşinci bölümde ise sonuç ve öneriler ile çalışma sonlandırılmıştır.

2. GELİR, GELİR DAĞILIMI VE SAĞLIK ARASINDAKİ İLİŞKİNİN TEORİK ÇERÇEVESİ

Çok sayıda araştırma, gelir dağılımı ile sağlık arasında güçlü bir ilişki olduğunu öne süren bir dizi hipotez ortaya koymuştur. Söz konusu çalışmaların birçoğu gelir ve sağlık arasında pozitif ilişki olduğunu savunurken (Gerdtham ve Johannesson, 2004: 228) bir kısmı bu görüşü desteklememektedir. Gelir dağılımı ile ilişkili sağlık eşitsizlikleri durumu oldukça yaygındır. Bu ilişkiyi açıklayan teorilerin çoğu, eğitim seviyesi, meslek ve gelir durumu gibi göstergeleri kullanmaktadır. Bu göstergelerden gelirin sağlık ile ilişkisini konu alan başlıca üç hipotez bulunmaktadır. Bunlar, mutlak gelir hipotezi, nispi gelir hipotezi ve gelir eşitsizliği hipotezidir.

Mutlak gelir hipotezinde, sağlığın belirli bir noktaya kadar yüksek bireysel gelirle iyileştiği, bir noktaya ulaştıktan sonra gelirdeki ek artışın sağlığı iyileştirmedeki etkisinin azalan oranda arttığı ortaya konmaktadır (Preston, 1975:238; Rodgers, 1979: 343). Gelirde yaşanan artışlar, hane halkının sağlık bakımı ve diğer mal ve hizmetlere kolayca ulaşmasına böylelikle de sağlığını iyileştirmesine olanak tanımaktadır (Grossman, 1972: 224).

Gelir ve sağlık arasındaki ilişkiyi inceleyen bir diğer yaklaşım ise, “nispi gelir hipotezi”dir. Nispi gelir hipotezi, Gelir, Tasarruf ve Tüketici Davranışı Teorisi adlı kitabında bu konuyu araştıran James Duesenberry’ye (1949) atfedilmektedir. Duesenberry, çalışmasında diğer insanların gelirlerini baz alan bireysel bir tüketim fonksiyonu ortaya koymuştur (Alimi, 2013: 2).

Nispi gelir hipotezi, bir bireyin tüketiminden elde ettiği hazzın, mutlak seviyesinden çok toplumdaki nispi büyüklüğüne bağlı olduğunu belirtmektedir. Uzmanlar tarafından uzun zamandır kabul gören bireylerin statüyü önemseydiği varsayımına dayanmaktadır (Kockesen, 2008: 153; akt. Alimi, 2013: 2).

Geliri tamamen nispi olarak ele alan ve sağlığa olumsuz etki eden şeyin sosyoekonomik dezavantajla ilgili olduğunu varsayan bu hipotezde gelir dağılımının sağlık üzerindeki etkisinin, bir toplumdaki gelir ve sağlık arasındaki ilişki ile bağlantılı olabileceği öne sürülmektedir (Wilkinson, 1996: 106). Bunun nedeni ise, mutlak maddi yaşam standartlarının doğrudan sağlık etkilerinden ziyade sosyal göreliliklerin etkileridir. Sağlık, sosyal konumdan ve ekonomik farklılıklardan büyük oranda etkilenmektedir (Wilkinson, 1996: 3).

Gelir ve sağlık arasındaki ilişkiyi inceleyen bir diğer yaklaşım ise “Wilkinson Hipotezi”olarak da bilinen “Gelir Eşitsizliği Hipotezi”dir. Gelir eşitsizliğinin, sağlığı doğrudan etkilediği fikri Wilkinson (1992) tarafından ortaya atılmış ve araştırılmıştır.

Gelir eşitsizliği, bir toplumun zenginliğinden bağımsız olarak sağlık durumunun önemli bir belirleyicisi olabilir. Bir toplumda, hane halkı arasında gelir eşitsizliği ne kadar yüksekse (gelişmiş ülke olsa dahi) o toplumda halk sağlığı o kadar kötü durumda olacaktır (Kawachi ve Kennedy, 1999: 215).

Bu korelasyon birkaç mekanizma ile açıklanabilir. Öncelikle, gelir eşitsizliği, sosyoekonomik gruplar arasında insani gelişmeye yapılan eşitsiz yatırımlara neden olmaktadır. Buna ek olarak, adaletsiz gelir dağılımının, insanların sağlıklarını etkileyen sosyal çevrelerine dair algılarına doğrudan etki ederek stres ve kaygı gibi durumlara yol açmaktadır (Lynch and Kaplan, 1997: 306). Gelir eşitsizliği, rekabeti ve sosyal statü farklılıklarını artırarak sosyal ilişkileri daha stresli hale getirmektedir. Stresin, endokrin ve immünolojik süreçleri etkileyip birçok hastalığa sebep olarak ölüm oranlarını ciddi oranda etkilediğine dair çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Wilkinson, 1996: 4-5).

Gelir eşitsizliği ile ilgili bir senaryo; zengin ve yoksul arasında yüksek düzeyde gelir kutuplaşması olan toplumlarda, hizmetlerde kalite ve kısır döngü problemleri yaşanmaktadır. Gelir eşitsizliği, birçok fiziksel, sosyal ve bilhassa özellikle sağlık altyapılarında sistematik olarak yetersiz yatırımları yansıtmaktadır. Yatırımların yetersiz düzeyde olması hizmet kalitesini daha da düşürerek sağlık sektörünün de olduğu birçok alanda eşitsizliklere neden olmaktadır (Lynch vd., 2000: 1201-1202).

Bir başka olası senaryo ise, artan gelir eşitsizliğinin zengin ve yoksul arasındaki uçurumu artırması ve toplumda güvensiz bir yapının oluşmasına yol açmasıdır. Oluşan bu güvensizlik, hükümetin etkinliğine dair güvenin azalmasına ve toplumun daha yoksul kesimlerine destek olabilecek kamu politikalarının azalmasına yol açabilecektir (Kawachi ve Kennedy, 1999: 222). Hükümete karşı güvenin azalması ve kurumların yoksul kesim için olan etkinsiz politikaları, yaşam beklentisinin düşmesine ve bebek ölüm oranlarının artmasına neden olabilmektedir.

Gelir eşitsizliklerinin fazla olduğu ülkeler, eşitsizliklerin az olduğu ülkelere kıyasla daha kötü halk sağlığına sahip olma eğilimindedir. En iyi sağlığa sahip olan ülkeler, en zengin gelişmiş ülkelere kıyasla en eşitlikçi ülkeler olduğu oldukça açıktır (Wilkinson, 1996: 75).

Bir toplumdaki gelir eşitsizliğinin, halk sağlığı üzerinde belirleyici olup olmadığı, büyük bir araştırma grubunun bu alanda yapmış oldukları çok sayıda çalışmaya rağmen tartışmalı bir konu olmaya devam etmektedir (Wilkinson ve Pickett, 2006: 1768).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Gelir ile yaşam beklentisi ve bebek ölüm oranları değişkenlerinin ilişkisini ele alan çok sayıda ulusal (Auster vd., 1969; Kaplan vd., 1996; Grönqvist vd., 2012; Bakkeli, 2016; Hill ve Jorgenson, 2018; Çoban, 2008; Çukur ve Bekmez, 2011; Der, 2020) ve uluslararası (Preston, 1975; Rodgers, 1979; Pampel ve Pillai, 1986; Le Grand, 1987; Wilkinson, 1992; Wennemo, 1993; Sen, 1993; Wilkinson ve Pickett, 2006; Tüylüoğlu ve Tekin, 2009; Rözer ve Volker, 2015; Bozma vd., 2018; Şahin, 2018) çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalarda, mutlak gelir, nispi gelir ve gelir eşitsizliği ile yaşam beklentisi ve bebek ölüm oranları arasındaki ilişkiler ele alınmış ve çeşitli bulgulara ulaşılmıştır.

Uluslararası çalışmaların bir kısmı (Preston, 1975; Wennemo, 1993; Sen, 1993; Tüylüoğlu ve Tekin, 2009; Şahin, 2018) mutlak gelirin sağlık üzerindeki etkisini incelemiştir. Preston (1975), kişi başına düşen milli gelir ile yaşam beklentisi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 1900'lerde, 1930'larda ve 1960'larda yaşam beklentisi süresinin kişi başına milli gelirle doğrusal olmayan bir ilişki sergilediğini göstermiştir. Kişi başına milli gelirden meydana gelen artış ilk aşamalarda yaşam beklentisi üzerinde artan oranda olumlu etki yaratırken belli bir noktaya ulaştıktan sonra söz konusu olumlu etki azalarak almaya devam etmektedir. Ek olarak, gelir ve ortalama yaşam süresi arasındaki ilişki yirminci yüzyılda artış trendinde olmuştur. Sen (1993)'in mutlak geliri konu alan çalışmasında farklı iki sonuçlar elde edilmiştir. Çalışma sonucunda, Afrikalı Amerikalıların, Bangladeş halkından ortalama olarak daha yüksek mutlak gelire sahip olmasına rağmen yaşam beklentisinin Bangladeş halkından daha düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, Hindistan'ın Kerala bölgesinin ve Suudi Arabistan'ın yaşam beklentisinin benzer olmasına karşın Suudi Arabistan'daki mutlak ortalama gelir seviyesinin Kerala'dakinden çok daha yüksek olduğuna ulaşılmıştır. Tüylüoğlu ve Tekin (2009) çalışmasında, kişi başına düşen gelir ve sağlık harcamalarının, yaşam beklentisi ve bebek ölüm oranlarına etkisi 2003 yılına ait 176 ülke verileri kullanılarak ele alınmıştır. Kişi başına düşen sağlık harcamaları yaşam beklentisini ve bebek ölüm oranlarını ifade etmede anlamlı sonuçlar ortaya koyarken, kişi başına düşen gelirin ise yaşam beklentisi ve bebek ölüm oranlarını ifade etmede daha az etkili olduğuna ulaşılmıştır. Şahin (2018) çalışmasında ise, Asya Pasifik Ekonomik İş birliği (APEC) ülkeleri için yaşam beklentisinin belirleyicileri, 2000-2013 yıllarına ait veriler kullanılarak panel veri yöntemi ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, sağlık harcamalarında, gıda üretiminde ve kişi başına düşen gelirden meydana gelen artış, yaşam beklentisi üzerinde olumlu bir etki yaratmaktadır.

Wennemo (1993)'un çalışmasında, diğer çalışmalardan farklı olarak, mutlak ekonomik gelişmenin bebek ölüm oranlarına etkisine ek olarak nispi yoksulluk ve gelir eşitsizliğinin de bebek ölüm oranları üzerindeki etkileri incelenmiştir. 18 sanayileşmiş ülkenin 1950-1985 dönemine ait verilerini kullanarak bebek ölüm oranlarını araştırmıştır. Araştırmada, Lüksemburg Gelir çalışmasından elde edilen veriler kullanılmıştır. Çalışma bulgularına göre, ekonomik gelişmenin bebek ölüm oranları üzerinde güçlü ancak azalan bir etkiye sahip olduğuna ulaşılmıştır. Gelir eşitsizliği ve nispi yoksulluğun bebek ölüm oranları üzerindeki etkisinin mutlak ekonomik gelişmeden daha önemli olduğu ortaya konmuştur.

Gelir eşitsizliği ve sağlık arasındaki ilişkiyi de inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Gelir eşitsizliğinde meydana gelen artışlarla beraber bu alanda yapılan çalışmaların sayısında da artışlar gözlenmiştir. Yapılan uluslararası çalışmaların büyük bir kısmında gelir eşitsizliği ve sağlık arasında anlamlı bir ilişki bulunurken (Rodgers, 1979; Pampel ve Pillai, 1986; Le Grand, 1987; Wilkinson, 1992; Wilkinson ve Pickett, 2006; Rözer ve Volker, 2015; Bozma v.d., 2018) bir kısmında bu ilişkiye rastlanamamıştır.

Rodgers (1979) çalışmasında, gelir dağılımı ve sağlık arasındaki ilişkiyi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kıyasla oluşan toplamda 56 ülkeyi ele alarak incelemiştir. Bebek ölüm oranları ve yaşam beklentisini öngören bir modeli deneysel olarak analiz etmiştir. Çalışma bulgularına göre, yüksek gelir eşitsizliği, düşük yaşam beklentisi ile ilişkilidir. Pampel ve Pillai (1986) ise, 1950-1975 dönemine ait, 18 sanayi ülkesi verilerini kullanarak gelir eşitsizliği ve bebek ölüm oranları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın bulguları neticesinde, gelir eşitsizliği ve bebek ölüm oranları arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı ortaya konmuştur. Le Grand (1987) çalışmasında, 32 gelişmiş ülke için farklı eşitsizlik ölçütlerinin ölüm oranları ile ilişkisini incelemiştir. Yapılan analizler neticesinde, eşitsizlik ve ölüm oranları arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Wilkinson (1992)'un 9 sanayileşmiş ülke üzerinde yaptığı araştırmada, yaşam beklentisi ve gelir adaletsizliği arasındaki ilişki yatay kesit verilerini kullanarak analiz etmiştir. Analiz bulgularına göre, gelir dağılımdaki adaletsizliğin artması yaşam beklentisi üzerinde olumsuz bir etki yaratmaktadır. Wilkinson ve Pickett (2006) çalışmasında ise diğer çalışmalardan farklı olarak, gelir eşitsizliği ve sağlık arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla

---

155 çalışmanın meta analizi yapılmıştır. Çalışmaların %70'i gelir eşitsizliğinin sağlık üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Rözer ve Volker (2015) çalışmasında, gelir eşitsizliği ve sağlık arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla 30 gelişmiş ülke incelenmiştir. Gelir eşitsizliğinin sağlığı olumsuz etkilediği ancak bu etkinin 36 yaşından sonra azaldığı ortaya çıkmıştır. Bozma v.d. (2018)'nin çalışmasında ise, 35 OECD üyesi ve 52 OECD üyesi olmayan ülkeleri baz alarak bu ülkelerdeki gelir dağılımı adaletsizliği ve yaşam beklentisi arasındaki ilişki, 1995-2011 yıllarına ait veriler kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre seçili ülkelerin büyük bir kısmı Wilkinson (1996) analizini destekler nitelikte olup, gelir dağılımdaki adaletsizliğin artması yaşam beklentisi üzerinde olumsuz etki yaratırken, gelişmekte olan ülkeler ve gelişmemiş ülkelerde değişkenlerin aralarındaki ilişkinin pozitif olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gelir ve sağlık arasındaki ilişkiyi inceleyen ulusal çalışmaların bir kısmında (Auster vd., 1969; Kaplan vd., 1996; Hill ve Jorgenson, 2018) anlamlı bir ilişki bulunurken bir kısmında (Grönqvist vd., 2012; Bakkeli, 2016) kayda değer bir ilişkiye rastlanmamıştır. Auster vd. (1969) çalışmalarında, 50 Amerika Birleşik Devleti eyaletini ele alarak gelir ile ölüm oranları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada, ölüm oranları ve gelir arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğuna dair şaşırtıcı bulgulara ulaşılmıştır. Kaplan vd. (1996), 50 Amerika Birleşik Devleti eyaletinin 1980 ve 1990 yıllarına ait verilerini kullanarak gelir eşitsizliği ve ölüm oranları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Her eyaletin yaş, özel durumlar gibi bir dizi eğitimsel ve sosyal ilişkileri incelenmiş ve elde edilen araştırma bulgularına göre, gelir eşitsizliği ve ölüm oranları arasında güçlü bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Hill ve Jorgenson (2018), gelir eşitsizliği ve yaşam beklentisi arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla 50 Amerika Birleşik Devleti eyaletini incelemiştir. Gelir eşitsizliğinin, yaşam beklentisiyle ters yönlü bir ilişkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gelir ve sağlık arasında kayda değer bir ilişki bulunmadığını öne süren çalışmalardan biri ise, Grönqvist vd. (2012)'in 16-65/16-74 yaş arası İsveç nüfusunu incelediği çalışmasıdır. Yaptıkları analizlerde, toplumdaki gelir eşitsizliğinin sağlık üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bakkeli (2016), Çin'i konu alan çalışmasında Theil indeksi ve Gini indeksini kullanmıştır. Yaptığı analizlerde, gelir eşitsizliğinin bir bireyin sağlık sorunları yaşama riski üzerinde kayda değer bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Literatürde, gelir ve sağlık ilişkisinin Türkiye boyutunu inceleyen çalışmalar (Çoban, 2008; Çukur ve Bekmez, 2011; Der, 2020) da mevcuttur. Çoban (2008) çalışmasında, diğer çalışmalardan farklı olarak, gelir eşitsizliğinin bebek ölüm oranlarına etkisine ek olarak eğitim eşitsizliğinin de bebek ölüm oranlarına olan etkisini araştırmıştır. Euro bölgesi ve Türkiye'nin incelendiğinde çalışmada Euro bölgesi için panel veri analizi, Türkiye için ise zaman seri analizi kullanılmıştır. Bulgulara göre, gelirin bebek ölüm oranlarını azaltıcı etkisi olduğu, eğitim eşitsizliğinin bebek ölüm oranlarını artırırken gelir eşitsizliği ve bebek ölüm oranları arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı ortaya konmuştur. Çukur ve Bekmez (2011) çalışmasında, 1975-2001 yıllarına ait bölgesel veriler, EKK ve panel veri yöntemleri kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuçlar mutlak gelir hipotezini destekler niteliktedir. Artan gelir düzeyi, bebek ve çocuk ölüm oranı hızını düşürmektedir. Sadece Havuzlanmış EKK sonuçları gelir eşitsizliği hipotezini destekler nitelikte olduğu öne sürülmüştür. Der (2020) çalışmasında ise, bebek ölümleri üzerinde etkili olan faktörler çeşitli düzeylerde araştırılmıştır. İlk olarak 2013 Türkiye Sağlık ve Nüfus Araştırması mikro verileri ile analiz yapılmış bu analiz bulgularına göre, refah düzeyi ile bebek ölüm oranları arasında negatif bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Daha sonra 2009-2018 yıllarını kapsayan bir panel veri seti analizi yapılmış ve analiz sonuçlarına göre, genel öngörünün tersi olarak, kişi başına gelir arttıkça bebek ölüm oranlarının arttığına ulaşılmıştır. 2014-2018 dönemi için de Düzey-2 bölgeleri düzeyinde analiz gerçekleştirilmiş ve gelir dağılımında adaletsizlik arttıkça bebek ölüm oranlarının arttığı ortaya çıkmıştır. Son olarak da 2011-2017 dönemine ait verilere kullanılarak 56 gelişmekte olan ve gelişmiş ülke üzerinde analiz yapılarak kişi başına düşen milli gelir arttıkça bebek ölüm oranının azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

1969 yılından günümüze kadar yapılan ulusal ve uluslararası çalışmaların birçoğunda gelir eşitsizliği ve sağlık arasında anlamlı bir ilişki olduğu gözlenmiştir. Söz konusu çalışmaların büyük bir kısmında gelir eşitsizliği ve yaşam beklentisi arasında negatif yönlü bir ilişki bulunurken, gelir eşitsizliği ile bebek ölüm oranları arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu ortaya konmuştur.

4. EKONOMETRİK ANALİZ

4.1. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada, Türkiye'de gelir eşitsizliği ile bebek ölümleri ve yaşam beklentisi arasındaki ilişki 1987-2019 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak analiz edilmektedir. Çalışmanın analizine bebek ölüm oranları (1000 canlı doğumda), doğumda beklenen yaşam süresi (yıl olarak), sağlık harcamaları (GSYİH içindeki payı), GİNİ katsayısı, kişi başına düşen GSYİH ve enflasyon oranı (% olarak) olmak üzere altı değişken dahil edilmiştir. Analiz için değişkenlerin doğal logaritmaları alınmıştır. Analizde gelir eşitsizliği ile bebek ölümleri ve yaşam beklentisi arasındaki ilişki analiz edildiğinde bebek ölüm oranları ve doğumda beklenen yaşam süresi bağımlı değişkenler diğerleri ise bağımsız değişkenleri

oluşturmaktadır. İki tane bağımlı değişken olduğunda dolayı analizi gerçekleştirmek amacıyla aşağıdaki iki model kurulmuştur.

$$BOO_t = \beta_0 + \beta_1 SH_t + \beta_2 KBGSY\_H_t + \beta_3 ENF_t + \beta_4 G\_N\_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$DBY_t = \beta_0 + \beta_1 SH_t + \beta_2 KBGSY\_H_t + \beta_3 ENF_t + \beta_4 G\_N\_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

Modelde kullanılan değişkenlerin kısaltmaları, temsil ettikleri değişkenlerin ismi ve temin edildikleri kaynaklar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1. Modelde Kullanılan Değişkenler ve Temin Edildiği Kaynaklar

Değişkenler	Değişkenlerin Açıklanması	Verinin Kaynağı
BBO	Bebek Ölüm Oranları	Dünya Bankası (WB)
DBY	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	Dünya Bankası (WB)
SH	Sağlık Harcamaları/GSYİH	OECD
KBGSY_H	Kişi Başına Düşen GSYİH	Dünya Bankası (WB)
ENF	Enflasyon	Dünya Bankası (WB)
G_N_	GİNİ Katsayısı	SWIID

Gelir eşitsizliği ile bebek ölümleri ve yaşam beklentisi arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla oluşturulan çalışmamızda Pesaran ve diğerleri tarafından önerilen ARDL sınır testi yöntemi kullanılmıştır. Geleneksel test yöntemiyle karşılaştırıldığında, ARDL yöntemi bazı avantajlara sahiptir. İlk olarak, ARDL modeli küçük örnekleri test etmek için oldukça uygundur. Aynı zamanda, açıklayıcı değişkenler içsel değişkenler ise, yansız ve etkili tahminler de elde edilebilir. Diğerleri ise, ARDL modeli, dinamik ECM'yi basit doğrusal dönüşümle türetebilir ve kısa ve uzun vadeli etkiyi birleştirmesi mümkündür (Wang vd., 2021).

ARDL modelinin kurulup kurulamayacağı konusunun belirlenmesi için ilk olarak birim kök testi uygulanması gerekmektedir. Çalışmada değişkenlerin birim kök durumları Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleri kullanılarak araştırılmıştır. KPSS birim Kök testi Kwiatkowski vd (1992) serinin durağan olmadığı hipotezine karşın LM istatistiğini önermişlerdir.

ARDL modeli için hipotezler aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

$$H_0: \varepsilon_1 = \varepsilon_2 = \dots = \varepsilon_3 = 0 \rightarrow \text{Eşbütünleşme vardır.}$$

$$H_0: \varepsilon_1 \neq \varepsilon_2 \neq \dots \neq \varepsilon_3 \neq 0 \rightarrow \text{Eşbütünleşme yoktur.}$$

Hipotez testleri F testi tablo değerleri ve hesaplanan değerlerin karşılaştırılması ile test edilmektedir. F hesaplanan değer tablo üst kritik değerinden büyük olması durumunda, seriler arasında “eşbütünleşme vardır” olarak kurulan H_0 hipotezi kabul edilir ve ARDL uzun dönem katsayıları tahmin edilir.

Çalışmada, Pesaran vd. (2001) tarafından ortaya atılana ve geliştirilen ARDL sınır testi Eviews 10 programı yardımıyla kullanılmıştır.

4.2. Ampirik Bulgular

Tablo 2. Birim Kök Test Sonuçları

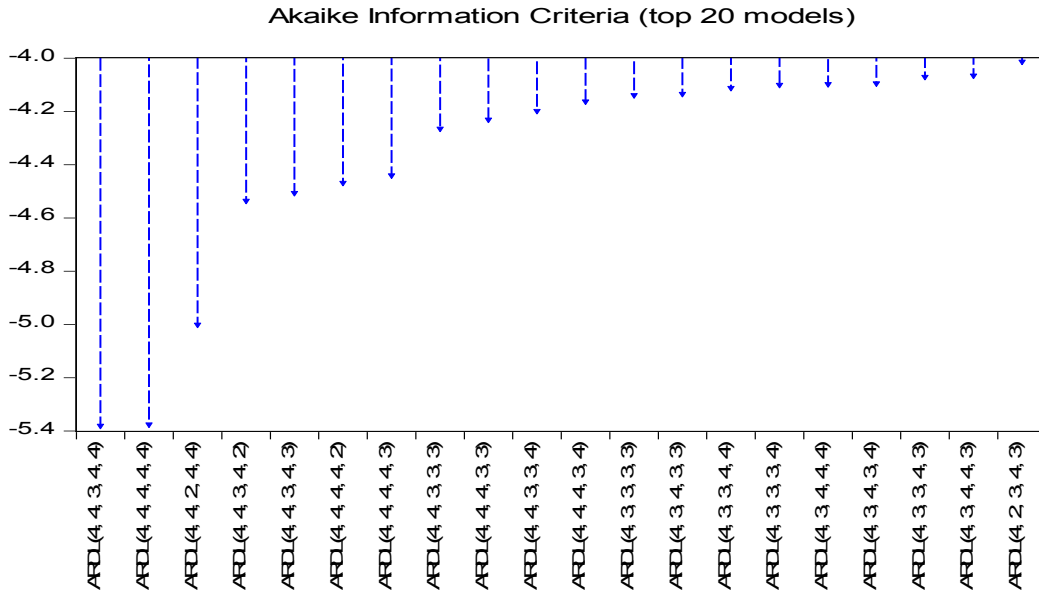
Değişkenler	ADF		PP	
	Trendli	Sabitli / Trendli	Trendli	Sabitli / Trendli
Doğumda beklenen yaşam süresi (dby)	I(0)		I(0)	
	-3.530773 (0.0159)**	2.034397 (1.0000)	-3.661627 (0.0098)*	1.183766 (0.9999)
	I(1)		I(1)	
	0.754279 (0.9908)	8.583575 (0.0000)*	0.118946 (0.9621)	-1.575139 (0.7797)
Bebek Ölüm Oranları (bbo)	I(0)		I(0)	
	-1.951424 (0.3054)	-1.532116 (0.7945)	12.51499 (0.0000)*	-0.050889 (0.9936)
	I(1)		I(1)	
	0.271133 (0.9174)	-2.101546 (0.5227)	-1.412948 (0.5632)	-3.569522 (0.0493)**
Enflasyon (enf)	I(0)		I(0)	
	-1.639999 (0.4496)	-2.453364 (0.3466)	-0.931416 (0.7649)	-2.555599 (0.3015)
	I(1)		I(1)	
	1.718740 (0.4109)	-1.629078 (0.7542)	-6.302196 (0.0000)*	-6.149543 (0.0001)*
Kişibaşı GSYH (KBGSYH)	I(0)		I(0)	
	-6.129387 (0.0000)*	-6.142231 (0.0001)*	-6.734414 (0.0000)*	-6.154437 (0.0000)*
	I(1)		I(1)	
	-9.739990 (0.0000)*	-9.571877 (0.0000)*	-19.76126 (0.0000)*	-18.55979 (0.0000)*
Sağlık Harcamaları (sh)	I(0)		I(0)	
	1.795321 (0.3758)	-0.736205 (0.9613)	-1.861199 (0.3455)	-1.083003 (0.9164)
	I(1)		I(1)	
	-3.545613 (0.0132)**	-3.756897 (0.0331)**	-3.645536 (0.0104)**	-3.870759 (0.0258)**
GINI Katsayısı (gını)	I(0)		I(1)	
	-0.418347 (0.8928)	-2.694492 (0.2460)	-2.228548 (0.1958)	-2.136843 (0.5042)
	I(0)		I(1)	
	-0.048323 (0.9468)	-2.356648 (0.3937)	-2.943059 (0.0519)*	-3.047246 (0.0363)*

Model 1: Bebek Ölüm Oranları

$$BOO_t = \beta_0 + \beta_1 SH_t + \beta_2 KBGSY\_H_t + \beta_3 ENF_t + \beta_4 G\_N\_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

ARDL modelinde birim kök testlerinin ardından uygun modelin seçimi aşamasına geçilir. Burada Akaike bilgi kriteri göz önüne alınarak modele ait gecikme uzunlukları araştırılmıştır. Uygun model seçimine ait alternatif modeller Şekil 1 de gösterilmektedir.

Şekil 1. Gecikme Uzunlukları

Elde edilen sonuçlara göre tahmin edilecek modelin gecikme uzunlukları (4,4,3,4,4) olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda tahmin edilen model tablo 3’te yer almaktadır. Tabloda değişkenler arasındaki eşbütünlme ilişkisini gösteren sınır testi sonuçları görülmektedir.

Tablo 3. Sınır Testi ve Tanısal Test Sonuçları

Sınır Testi Sonuçları				
Test Statistic	Değer	Signif.	I(0)	I(1)
F-statistic	26.75049	10%	2.2	3.09
		5%	2.56	3.49
		2.5%	2.88	3.87
		1%	3.29	4.37
Tanısal Test Sonuçları				
Jaque Bera	0.816672 (0.664755)			
Breusch-GodfreySerialCorrelation LM Test	1.916452 (0.2909)			
Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey	2.397553 (0.1680)			

Sınır testi ile tahmin edilen F istatistik değeri 26.75049 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan F istatistik değeri tablo kritik değerleri ile karşılaştırılmış ve %1 anlamlılık düzeyinde hesaplanan değer tablo kritik değerinden büyük olduğu için değişkenler arasında eşbütünlme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Sınır testi ile tespit edilen eşbütünlme ilişkisine ait uzun dönem katsayıları tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Uzun Dönem Katsayı Tahminleri

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistic	Olasılık
ENF	-0.150800	0.005731	-26.31456	0.0000
G_N	0.107244	0.297338	2.360679	0.0258
KBGSY_H	-0.638432	0.052269	-12.21442	0.0001
SH	-2.995391	0.318486	-9.405101	0.0002
C	17.65539	11.61951	1.519462	0.1891

Uzun dönem tahmin edilen katsayılar değerlendirildiğinde, bağımlı değişken bebek ölüm oranları ile enflasyon, kişi başı gayrisafi yurtiçi hasıla, gini katsayısı ve sağlık harcamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Saptanan anlamlı ilişkilerin işaretleri ise enflasyon, kişi başı gayrisafi milli hasıla ve sağlık harcamaları ile bebek ölüm oranları arasında negatif yönlü bir bağlantıyı, gini katsayısı ise pozitif yönlü bir bağlantıyı göstermektedir. Bu durumda ilgili dönemde sağlık harcamaları, enflasyon ve kişi başı gayrisafi milli hasıla artışlarının ve gelir dağılımı adaletindeki artışın bebek ölüm oranlarını azalttığı, yargısına ulaşılmaktadır.

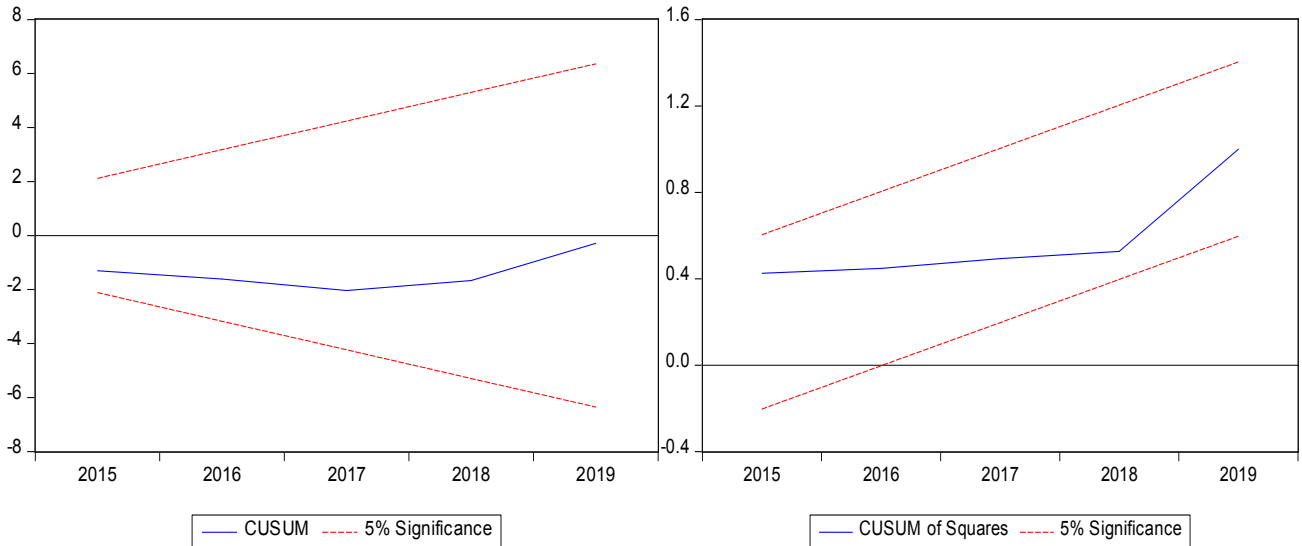
Modelde kısa dönemde meydana gelen dengesizliklerin uzun dönemde giderilme durumunu gösteren hata düzeltme modeli sonuçları tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistic	Olasılık
D(BBO(-1))	-1.644588	0.116013	-14.17587	0.0000
D(BBO(-2))	-0.969452	0.099790	-9.714965	0.0002
D(BBO(-3))	0.428993	0.042872	10.00628	0.0002
D(ENF)	0.001353	0.000439	3.081164	0.0274
D(ENF(-1))	0.022259	0.001372	16.22977	0.0000
D(ENF(-2))	0.013930	0.001201	11.59430	0.0001
D(ENF(-3))	0.003545	0.000386	9.193590	0.0003
D(G_N)	67.60301	5.518828	12.24952	0.0001
D(G_N (-1))	66.26389	7.874238	8.415276	0.0004
D(G_N (-2))	14.24518	3.560585	4.000798	0.0103
D(KBGSY_H)	-0.012389	0.001023	-12.11565	0.0001
D(KBGSY_H(-1))	0.069207	0.004233	16.35027	0.0000
D(KBGSY_H(-2))	0.050906	0.003706	13.73465	0.0000
D(KBGSY_H(-3))	0.017518	0.001604	10.91839	0.0001
D(SH)	0.070911	0.017670	4.013150	0.0102
D(SH(-1))	0.597709	0.044156	13.53642	0.0000
D(SH(-2))	0.165923	0.044195	3.754364	0.0132
D(SH(-3))	-0.260194	0.027632	-9.416223	0.0002
CointEq(-1)*	-0.145174	0.008103	-17.91664	0.0000

Hata düzeltme modeli çerçevesinde tahmin edilen hata düzeltme katsayısı istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretlidir. Bu bulgu modelde meydana gelen kısa dönem dengesizliklerin uzun dönemde giderildiğini göstermektedir.

CUSUM testinde ardışık hataların tahmininin uzun dönemde aynı işaretli olması ve uzun süre aynı görünümde kalması belirsizliği ifade etmektedir. Modele ait CUSUM test sonuçları şekil 2'de yer almaktadır.

Şekil 2. CUSUM test Sonuçları

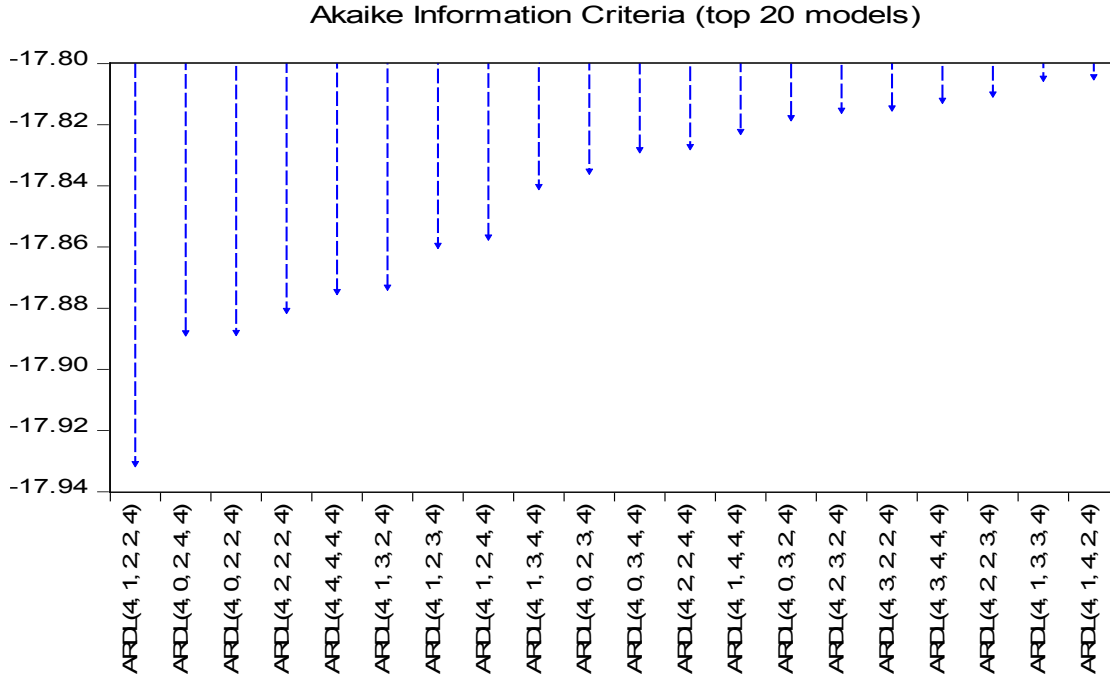
CUSUM test grafiği %5 aralığından sapma olmaması ve değerlerin zamanla değişen işaretli olması modelde yapısal kırılmanın olmadığını göstermektedir. CUSUM sq test grafiği ardışık hata kareleri ile hesaplanmakta ve belirlenen güven

aralığında yapısal kırılmanın olup olmadığını göstermektedir. Şekil 2’nin sağ panelinde yer alan CUSUM sq belirlenen güven aralığında yapısal kırılmanın olmadığını göstermektedir.

Model 2: Doğumda Beklenen Yaşam Süresi

$$DBY_t = \beta_0 + \beta_1 SH_t + \beta_2 KBGSY\_H_t + \beta_3 ENF_t + \beta_4 G\_N\_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

Akaike bilgi kriteri göz önüne alınarak modele ait gecikme uzunlukları araştırılmıştır. Uygun model seçimine ait alternatif modeller şekil 3’te gösterilmektedir.

Şekil 3. Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi

Elde edilen sonuçlara göre tahmin edilecek modelin gecikme uzunlukları (4,1,2,2,4) olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda tahmin edilen model tablo 6’da yer almaktadır. Tabloda değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisini gösteren sınır testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 6. Sınır Testi ve Tanısal Test Sonuçları

Sınır Testi Sonuçları				
Test Statistic	Değer	Signif.	I(0)	I(1)
F-statistic	8.688791	10%	2.2	3.09
		5%	2.56	3.49
		2.5%	2.88	3.87
		1%	3.29	4.37
Tanısal Test Sonuçları				
Jaque Bera	0.101388 (0.950570)			
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:	1.167331 (0.3591)			
Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey	0.533662 (0.8777)			

Sınır testi ile tahmin edilen F istatistik değeri 8.688791 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan F istatistik değeri tablo kritik değerleri ile karşılaştırılmış ve %1 anlamlılık düzeyinde hesaplanan değer tablo kritik değerinden büyük olduğu için değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sınır testi ile tespit edilen eşbütünlük ilişkisine ait uzun dönem katsayıları tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistik	Olasılık
SH	0.001896	0.001373	1.381254	0.1973
KBGSY_H	0.000214	7.50E-05	2.846541	0.0174
ENF	8.22E-05	9.31E-06	8.826351	0.0000
G_N	-14.51759	31.77726	-2.456855	0.0669
C	-0.003976	0.005090	-0.781028	0.4529

Uzun dönem tahmin edilen katsayılar değerlendirildiğinde, bağımlı değişken doğumda beklenen yaşam süresi ile enflasyon, kişi başı gayrisafi yurtiçi hasıla ve gini katsayısı arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki görülürken, doğumda beklenen yaşam süresi ile sağlık harcanmaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Saptanan anlamlı ilişkilerin işaretleri ise enflasyon, kişi başı gayrisafi milli hasıla ve gini katsayısı ile doğumda beklenen yaşam süresi arasında pozitif yönlü bir bağlantıyı göstermektedir. Bu durumda ilgili dönemde gini katsayısı iyileşmesinin, enflasyon oranı ve kişi başı gayrisafi milli hasıla artışlarının doğumda beklenen yaşam süresini arttırdığı yargısına ulaşılmaktadır.

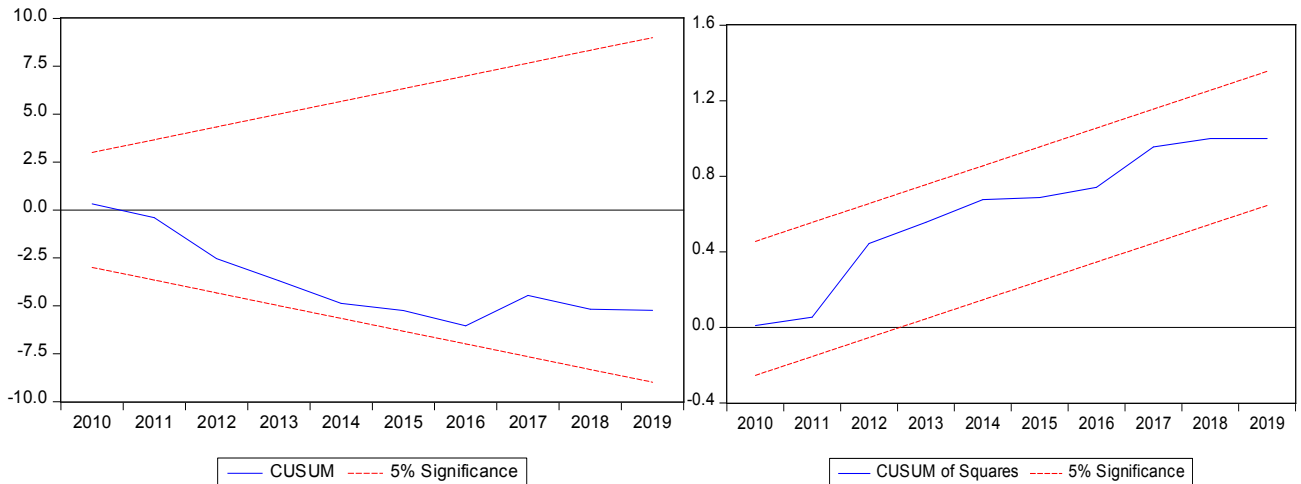
Modelde kısa dönemde meydana gelen dengesizliklerin uzun dönemde giderilme durumunu gösteren hata düzeltme modeli sonuçları tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8. Hata Düzeltme Model Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistik	Olasılık
D(DBY(-1), 2)	1.058891	0.097313	10.88127	0.0000
D(DBY(-2), 2)	-0.178013	0.154813	-1.149854	0.2770
D(DBY(-3), 2)	-0.324426	0.089998	-3.604832	0.0048
D(SH)	-8.15E-05	3.24E-05	-2.515042	0.0306
D(KBGSY_H)	-4.30E-07	1.36E-06	-0.315884	0.7586
D(KBGSY_H(-1))	1.09E-05	1.38E-06	7.936204	0.0000
D(ENF)	-2.44E-07	8.75E-07	-0.278855	0.7860
D(ENF(-1))	6.77E-06	7.26E-07	9.322964	0.0000
D(G_N , 2)	-0.007758	0.002226	-3.484988	0.0059
D(G_N (-1), 2)	-0.006746	0.002436	-2.769392	0.0198
D(G_N (-2), 2)	-0.021889	0.003575	-6.122634	0.0001
D(G_N (-3), 2)	-0.012302	0.002634	-4.670876	0.0009
CointEq(-1)*	-0.078447	0.008871	-8.843027	0.0000

Hata düzeltme modeli çerçevesinde tahmin edilen hata düzeltme katsayısı istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretlidir. Bu bulgu modelde meydana gelen kısa dönem dengesizliklerin uzun dönemde giderildiğini göstermektedir.

CUSUM testinde ardışık hataların tahmininin uzun dönemde aynı işaretli olması ve uzun süre aynı görünümde kalması belirsizliği ifade etmektedir. Modele ait CUSUM test sonuçları şekil 4’te yer almaktadır.

Şekil 4. CUSUM test Sonuçları

CUSUM test grafiği %5 aralığında sapma olmaması ve değerlerin zamanla değişen işaretli olması modelde yapısal kırılmanın olmadığını göstermektedir. CUSUM sq test grafiği ardışık hata kareleri ile hesaplanmakta ve belirlenen güven

aralığında yapısal kırılmanın olup olmadığını göstermektedir. Şekil 4’ün sağ panelinde yeralan CUSUM sq belirlenen güven aralığında yapısal kırılmanın olmadığını göstermektedir.

5. SONUÇ

Dünyada yaşanan pandemi süreci sağlık sektörünün ve bu sektöre yapılan yatırımların ülkeler için önemini bir kez daha vurgulamıştır. Bu çalışmada ekonomik gelişme ve kalkınmanın ana göstergeleri arasında yeralan sağlık yatırımlarının bir göstergesi olarak kullanılan bebek ölüm oranları ve doğumda beklenen yaşam süreleri temel alınarak sağlık yatırımlarının gelirin adil dağılımı arasındaki ilişkisi sorgulanmıştır. Çalışma sonucunda bebek ölüm oranları ve doğumda beklenen yaşam sürelerinin uzun dönemde gelir dağılımı ile istatistiksel olarak anlamlı ilişkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç sağlık yatırımlarının ekonomik gelişme ve kalkınmanın kaynağında yer aldığı doğrulamaktadır. Dolayısıyla ülkede gelir dağılımı adaletini ve bununla birlikte ekonomik kalkınmayı desteklemek için sağlık yatırımları özenle yapılmaya devam edilmelidir.

KAYNAKÇA

- ALIMI, R. S. (2013). Keynes' Absolute Income Hypothesis and Kuznets Paradox. MPRA, 49310: 1-15.
- AUSTER, R., LEVESON, I., & SARACHEK, D. (1969). The Production of Health: An Exploratory Study. *Journal of Human Resources*, 4: 411-436.
- BAKKELI, N. Z. (2016). Income Inequality and Health in China: A Panel Data Analysis. *Social Science&Medicine*, 157: 39-47.
- BEKMEZ, S. ve ÇUKUR, A. (2011). Türkiye'de Gelir, Gelir Eşitsizliği ve Sağlık İlişkisi: Panel Veri Analizi Bulguları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 10(1): 21-40.
- BOZMA, G., EREN, M., ve BAŞAR, S. (2018). Gelir Dağılımı Eşitsizliği ve Yaşam Beklentisi İlişkisi: Wilkenson Hipotezi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(3): 793-805.
- ÇOBAN, S. (2008). The Relationship among Mortality Rates, Income and Educational Inequality in Terms of Economic Growth: A Comparison between Turkey and the Euro Area. MPRA, Paper No:13296: 1-12.
- DER, H. H. (2020). Bebek Ölüm Oranlarının Sosyoekonomik Belirleyicileri (Master'sThesis, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü).
- GERDTHAM, U. G., & JOHANNESSON, M. (2004). Absolute Income, Relative Income, Income Inequality, and Mortality. *Journal of Human Resources*, 39(1): 228-247.
- GROSSMAN, M., (1972). On TheConcept of Health Capital and The Demand For Health. *Journal of Political Economy*, 80(2):223-255.
- GRONQVIST, H., JOHANSSON, P., & NIKNAMI, S. (2012). Income Inequality and Health: Lessons From A Refugee Residential Assignment Program. *Journal of Health Economics*, 31(4):617-629.
- HILL, T. D. & JORGENSON, A. (2018). Bring Out Your Dead! A Study of Income Inequality and Life Expectancy in The United States, 2000-2010. *Health&Place*,49: 1-6.
- KAPLAN, G. A., PAMUK, E. R., LYNCH, J. W., COHEN, R. D., & BALFOUR, J. L. (1996). Inequality in Income and Mortality in The United States: Analysis of Mortality and Potential Pathways. *British Medical Journal*, 312: 999-1003.
- KAWACHI, I., & KENNEDY, B. P. (1999). Income Inequality and Health: Pathways and Mechanisms. *Health Services Research*, 34(1 Pt 2): 215–227.
- KWAITKOWSKI, D.; PHILLIPS, P.; SCHMIDT, P. & SHIN, Y. (1992). “Testing The Null Hypothesis Of Stationarity Against The Alternative Of A Unit Root: How Sure Are We That Economic Time Series Have A UnitRoot?”, *Journal Of Econometrics*, 54: 159–178.
- LE GRAND, J. (1987). Inequalities In Health: Some International Comparisons. *European economic review*, 31(1-2): 182-191.
- LYNCH, J. W. &KAPLAN, G. A. (1997). Understanding How Inequality in the Distribution of Income Affects Health. *Journal of Health Psychology*, 2(3): 297–314.
-

-
- LYNCH, J. W., SMITH, G. D., KAPLAN, G. A., & HOUSE, J. S. (2000). Income Inequality and Mortality: Importance To Health of Individual Income, Psychosocial Environment, or Material Conditions. *Bmj*, 320(7243): 1200-1204.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2018), OECD Data, <https://data.oecd.org/>, 17.05.2021.
- PAMPEL JR, F. C., & PILLAI, V. K. (1986). Patterns and Determinants of Infant Mortality In Developed Nations, 1950-1975. *Demography*, 525-542.
- PESARAN, M.H., SHIN, Y. & SMITH, R. (2001). "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships", *Journal of Applied Econometrics*, 16: 289–326.
- PRESTON, S. H. (1975). The Changing Relation Between Mortality and Level of Economic Development. *Population Studies*, 29: 231-248.
- RODGERS, G. B. (1979). Income and Inequality As Determinants of Mortality: An International Crosssection Analysis. *Population Studies*, 33: 343-351.
- ROZER, J. J., & VOLKER, B. (2016). Does Income Inequality Have Lasting Effects On Health and Trust?. *Social Science&Medicine*, 149: 37-45.
- SEN, A. (1993). The Economics Of Life and Death. *Scientific American* (May), 40-47.
- SOLT, F. (2016). "The Standardized World Income Inequality Database." *Social Science Quarterly*. 97 (5): 1267-1281.
- SOLT, F. (2019), "The Standardized World Income Inequality Database, Versions 8-9", Harvard Dataverse, V5, <https://dataverse.harvard.edu/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.7910/DVN/LM4OWF>
- SOLT, F. (2020). "Measuring Income Inequality Across Countries and Over Time: The Standardized World Income Inequality Database." *Social Science Quarterly*, 101 (3):1183-1199.
- ŞAHİN, D. (2018). Doğumda Yaşam Beklentisinin Belirleyicilerinin Analizi: APEC Ülkeleri Örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1): 1-7.
- TÜYLÜOĞLU, Ş., ve TEKİN, M. (2009). Gelir düzeyi ve sağlık harcamalarının beklenen yaşam süresi ve bebek ölüm oranı üzerindeki etkileri. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1): 1-31.
- WANG, K., SU, C., LOBONT, O., UMAR, M. (2021). Whether crude oil dependence and CO₂ emissions influence military expenditure in net oil importing countries? *EnergyPolicy*. 153:112281.
- WENNEMO, I. (1993). Infant Mortality, Public Policy and Inequality—A Comparison of 18 Industrialized Countries 1950-85. *Sociology of Health and Illness*, 1(5): 429-446.
- WILKINSON, R. G. (1992). Income Distribution and Life Expectancy. *BMJ*, 304: 165-168.
- WILKINSON, R. G. (1996). *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality*. London: Routledge.
- WILKINSON, R. G., & PICKETT, K. E. (2006). *Income Inequality and Population Health: A Review and Explanation Of The Evidence*. *Socialscience&medicine*, 62(7): 1768-1784.
- WILKINSON, R. G. (2011). *Kranke Gesellschaften: Soziales Gleichgewicht und Gesundheit*. Springer-Verlag.
- World Bank (WB). "Data Bank: World Development Indicators", <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>, 12.05.2021.
- ZIVOT, E. VE ANDREWS D. (1992). "Further Evidence On The Great Crash, The Oil-Price Shock, And The Unit-Root Hypothesis", *Journal Of Business And Economic Statistics*, Vol. 10(3): 251-270.
-

ON YEDİNCİ BÖLÜM

Sürdürülebilir Kalkınma ve Ekonomik Özgürlükler İlişkisi

Mehmet BÖLÜKBAŞ*

1. GİRİŞ

Sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük 20. yüzyılın son dönemlerinde ortaya çıkan ve günümüzde de önemini koruyan iki ayrı kavram olarak değerlendirilmektedir. Sürdürülebilir kalkınma genel olarak insan ihtiyaçlarını karşılanmasında etkinliği ve verimliliği önceleyen, toplumsal refahı hedefleyen ve kalkınma düzeyinin devamlılığını sağlayan bir kavram olarak bilinmektedir. Günümüzde hem ulusal düzeyde hem de uluslararası alanda sürdürülebilir kalkınma pek çok yönü ile ele alınmakta, çevre, ekosistem, ekonomi, toplumsal ve sosyal faktörler ile ilişkilendirilmekte ve birçok alanda sürdürülebilirliğin artmasına dair adımlar atılmaktadır. Ekonomik özgürlük ise genel anlamda bireylerin mülk edinebilmesi ve bunları kullanabilmesi, iktisadi tercihlerinde özgür olabilmesi, sınırların kaldırılması ve müdahalelerin olmaması gibi unsurları içermekte ve iktisadi düşüncede temelleri oldukça eskiye dayanan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ekonomik özgürlüğün artması ile birlikte ülkelerde verimlilik artışı yaşanacağı düşünülmekte, kapasite kullanımında ve kaynak kullanımında etkinlik oluşacağı bilinmektedir. Buna karşılık sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik özgürlükleri sınırlandırabileceği düşüncesi de literatürde tartışılmaktadır. Bu anlamda sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik özgürlükler ile ilişkili olabileceğine inanılmakta ve bu çalışmada sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlükler ilişkisine odaklanılmaktadır. Ülkelerin sürdürülebilir kalkınma düzeyinin ölçülmesinde pek çok endeks geliştirilmiştir. Bu endekslerden birisi de Dünya Bankası (2021) tarafından sunulan düzeltilmiş net tasarruf değeridir. Ekonomik özgürlüklerin hesaplanmasında ise Heritage Kurumu (2021) öncü kurumlardan birisi olup ülkelerin ekonomik özgürlük endeksinin, mali özgürlük ve parasal özgürlük gibi endekslerini de hesaplamaktadır. Bu kapsamda ele alınan çalışmada sürdürülebilir kalkınmanın bir göstergesi olarak düzeltilmiş net tasarruf değeri kullanarak bu değer ekonomik özgürlük, mali özgürlük ve parasal özgürlük ile ilişkisi araştırılmaktadır. Çalışma kapsamında E7 ülkeleri (Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Meksika, Rusya, Türkiye) olarak bilinen ülkeler için panel veri tekniğiyle bir analiz gerçekleştirilmekte ve 1995-2018 dönemi verilerinden yararlanılmaktadır. Literatürde sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmalara rastlanmaktadır. Diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada sürdürülebilir kalkınmanın hem ekonomik özgürlük ile, hem de mali ve parasal özgürlük ile ilişkisi araştırılmış ve E7 ülkelerine dair önemli bulgular elde edilmiştir.

Çalışma genel olarak üç ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlükler ile ilgili kavramsal çerçeveye yer verilmiştir. İkinci bölümde konuya yönelik literatür sunulmuş ve konuyu farklı açıdan ele alan çalışmalara ve bulgularına kısaca değinilmiştir. Üçüncü bölümünde ekonometrik analize yer verilerek Konya (2006) tarafından geliştirilen bootstrap panel Granger nedensellik testi ile değişkenler arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmanın sonuç ve değerlendirme kısmında ise analizden elde edilen bulgular yorumlanarak genel bir değerlendirilmeye yer verilmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Sürdürülebilir kalkınma insan ihtiyaçlarını karşılarken gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da önemseyen bir kalkınma modeli olarak tanımlanmakta birlikte özellikle 20. yüzyılın son dönemlerinde önemli bir kavram haline gelmiş ve pek çok uluslararası anlaşma neticesinde ülkeler tarafından uygulanan küresel bir plana dönüşmüştür. Ülkelerin ekonomik hedeflerinde ve sosyal gelişmelerinde “sürdürülebilirlik” anlayışını oluşturan sürdürülebilir kalkınma düşüncesi aynı zamanda bireylerin toplumsal refahının iyileşmesini de amaçlamaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021). İktisadi büyüme ve kalkınma için de önemli bir unsur olan sürdürülebilir kalkınma kaynak dağılımında etkinlik, verimliliğin artırılması, etkin ve yenilenebilir enerjiden yararlanma, sürdürülebilir bir büyüme düzeyine ulaşma, sürdürülebilir nüfus artışı sağlama gibi hedefleri de içermektedir.

Sürdürülebilir kalkınma konusu hem ulusal hem de küresel açıdan önemli bir konu olduğundan Birleşmiş Milletler (BM) Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde sürdürülebilir kalkınmanın amaçları 2015 yılında kabul edilmiş ve 1 Ocak 2016 tarihi itibarıyla uygulanmaya başlanmıştır. Sürdürülebilir kalkınmanın bu amaçları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019);

---

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, mbolukbas@adu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9770-069X.

- Yoksulluğu sonlandırmak
- Açlığı bitirerek gıda güvenliğine, iyi beslenmeye odaklanmak ve sürdürülebilir tarımı önemsemek
- Sağlıklı ve kaliteli yaşamı sağlamak
- Kapsayıcı eğitimi sağlamak ve herkese yaşam boyu öğrenim imkanı sunmak
- Cinsiyet eşitliğini sağlayarak kadınları ve kız çocuklarını desteklemek
- Erişilebilir su ve sürdürülebilir su yönetimini sağlamak
- Sürdürülebilir ve güvenilir enerji erişim imkanı sunmak
- İstikrarlı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, tam ve etkin istihdamı desteklemek
- Sürdürülebilir sanayileşmeyi destekleyerek yenilikçiliği güçlendirmek
- Ülke içindeki ve ülkeler arasındaki eşitsizlikleri azaltmak
- Şehirleri ve yerleşim birimlerini dayanıklı ve sürdürülebilir kılmak
- Bilinçli üretim ve tüketim kalıplarına önem vermek
- İklim değişiklikleri ve etkilerine yönelik mücadeleler oluşturmak
- Sürdürülebilir kalkınma amacıyla denizleri, okyanusları ve deniz kaynaklarını korumak
- Karasal ekosistemleri iyileştirmek, korumak ve sürdürülebilir olmasını sağlamak
- Herkesin adalete erişimini sağlamak, barışçıl politikalar izlemek ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak
- Uygulama araçlarını güçlendirerek sürdürülebilir kalkınmaya yönelik küresel ortaklığı sağlamak

Sürdürülebilir kalkınmanın bu amaçlarına ulaşmak amacıyla hükümetlere ve uluslararası kuruluşlara bir takım görevler düşmektedir. Sürdürülebilir bir ekonomik yapı ve sürdürülebilir kalkınma düzeyi için hükümetin uygulayacağı ekonomi politikaları belirleyici olabilmektedir. Hükümetin sürdürülebilir kalkınma amacıyla piyasalara müdahale etmesi Eser'e (2016) göre ekonomik özgürlüklerin bazılarını sınırlandırabilmektedir. Bilindiği üzere ekonomik özgürlük kavramı esas olarak karar verici birimler olarak ekonomideki bireylerin ve firmaların iktisadi davranışlarındaki sınırlamaların olmayışını ifade etmekte ve serbest piyasa koşullarını gerektirmektedir. Bu görüşe karşılık ekonomik özgürlüğün yüksek olduğu ülkelerde kurumların daha etkin işleyeceği, verimlilik düzeyinin artacağı ve sürdürülebilirlik seviyesinin yükseleceği düşüncesini savunanlara da rastlanmaktadır. Bu anlamda sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlükler ilişkisinin araştırılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

1980'li yıllardan itibaren önemsenmeye başlanan ekonomik özgürlük konusu uluslararası kurumların katkıları ile günümüzde daha değerli bir kavram haline gelmiştir. Pek çok uluslararası kurum ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyini farklı kriterler kullanarak hesaplamakta ve ülkeleri ekonomik özgürlükler bakımından karşılaştırmaktadır. Ekonomik özgürlüklerin hesaplanması noktasında en güçlü kurumlardan birisi olan Heritage Kurumu'na (2021) göre, 2021 yılında ekonomik özgürlüğü en yüksek olan ülke Singapur iken, ekonomik özgürlük düzeyi en düşük olan ülke Kuzey Kore'dir. Heritage Kurumu (2021) ekonomik özgürlük hesaplaması yaparken dört ana başlığa odaklanmaktadır. Bu ana başlıklar hukukun üstünlüğü, devletin büyüklüğü, düzenleyici kurumların etkinliği ve serbest piyasalardır. Bu ana başlıklar altında da pek çok alt kriterden yararlanılmaktadır. Örneğin devletin büyüklüğünü hesaplarken kamu harcamaları, vergi yükü, mali sağlık-sürdürülebilirlik gibi kriterlerden yararlanırken, serbest piyasaları, ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük gibi kriterler ile belirlemektedir. Mali özgürlük ve parasal özgürlük de ekonomik özgürlüğün hesaplanmasında kullanılan önemli alt kriterlerdendir. Mali özgürlük belirlenirken ülkelerdeki vergi yükü kriterleri kullanılmakta, parasal özgürlüğün hesaplanmasında ise ortalama enflasyon oranları ve fiyat kontrollerinden yararlanılmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik özgürlüklerle ilişkisinin araştırıldığı bu çalışmada Heritage Kurumu (2021) tarafından hesaplanan mali özgürlük ve parasal özgürlük endekslerinden de yararlanılmış ve böylelikle sürdürülebilir kalkınmanın hem ekonomik özgürlük, hem de mali ve parasal özgürlükle ilişkisine dair bulgulara ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında konuya dair literatür taramasına yer verilmiştir.

3. KONUYA İLİŞKİN LİTERATÜR TARAMASI

Sürdürülebilir kalkınma pek çok bilim dalı ile ilişkili olduğu için literatürde konuya dair yapılmış çalışmalara sıklıkla rastlanmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı sürdürülebilir kalkınmayı kavramsal çerçevede ele almakta, bir kısmı sürdürülebilir kalkınmanın temel prensipleri, özellikleri üzerinde durmakta, bir kısmı da sürdürülebilir kalkınmanın çevre, ekoloji ve ekonomik değişkenler üzerindeki etkisini ölçmektedir. Benzer şekilde ekonomik özgürlük konusunu da hem kavramsal çerçevede inceleyen, hem de ekonomik özgürlüklerin makroekonomik değişkenlerle ilişkisini araştıran çalışmalar da literatürde yer almaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük arasındaki ilişkiyi doğrudan inceleyen çalışmalar ise sınırlı düzeydedir.

Sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük ilişkisini inceleyen çalışmalardan birisi Güney (2017) tarafından yapılmıştır. Çalışmasında sürdürülebilir kalkınma açısından ekonomik özgürlüğün önemini Türkiye ve Avrupa Birliği üyesi ülkeler için 1990-2014 dönemini kapsayan veriler ile araştıran ve Genelleştirilmiş En Küçük Kareler yöntemini kullanarak

tahmin yapan Güney (2017) konuya yönelik literatüre önemli katkılar sunmuştur. Çalışma bulguları belirtilen ülkelerde ekonomik özgürlüğün sürdürülebilir kalkınmayı pozitif yönde etkilediğini göstermekte, ekonomik özgürlüğün yükselmesinin sürdürülebilir kalkınmayı da artıracığını işaret etmektedir. Sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük arasındaki ilişkiyi ele alan bir diğer çalışma da Mushtaq ve Khan (2018) tarafından yapılmış olup 58 ülke dikkate alınarak 2000-2015 verileri ile bir analiz gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışmada ekonomik özgürlüğün sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisi araştırılmış ve ekonomik özgürlüğün sürdürülebilir kalkınma üzerinde pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Konuya yönelik bu iki öncü çalışma dışında ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisini araştıran çalışmalara da literatürde rastlanmaktadır. Örneğin Beşkaya ve Koç (2006) tarafından yapılan çalışmada ekonomik büyüme ve kalkınma ile ekonomik özgürlükler konusuna odaklanılmıştır. Çalışmada ekonomik özgürlük konusu kavramsal ve teorik açıdan değerlendirilerek, ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı nasıl etkilediği teorik ve ampirik çalışmalar dikkate alınarak anlatılmıştır. Türkiye ve bazı Latin Amerika ülkelerinde ekonomik özgürlüklerin kalkınma üzerine etkilerini araştıran Yalman vd. (2011) çalışmalarında mülk edinme özgürlüğü, ticari özgürlük ve rüşvet vermeme özgürlüğünün kalkınmayı olumlu yönde etkilediğini, sermaye özgürlüğü ve yatırım özgürlüğünün ise kalkınmayı olumsuz olarak etkilediğini vurgulamışlardır. Ekonomik özgürlük ve alt bileşenleri olarak değerlendirilen sağlık, eğitim, gelir dağılımı ve yoksulluk gibi göstergelerin kalkınmaya etkisini analiz eden Kaya (2015) 1970-2010 dönemi verilerini kullanarak yüksek gelirli, orta-yüksek gelirli, düşük-orta gelirli ve düşük gelirli ülkeler için panel veri analizi yapmıştır. Analizinin sonucunda Kaya (2015) ekonomik özgürlüklerin sağlık ve eğitimi olumlu, gelir dağılımı ve yoksulluğu olumsuz etkilediği bulgusuna ulaşmıştır. Ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde ekonomik özgürlüklerin etkisini araştıran Sucu (2016), Dinamik En Küçük Kareler yöntemini kullanarak dokuz yükselen piyasa ekonomisi için 2000-2013 dönemi verileri ile analiz yapmıştır. Analiz sonucunda ekonomik özgürlük bileşenlerinden kamu hacminin azaltılmasının, hukuksal yapı ve mülkiyet haklarının artırılmasının ve para politikasında istikrar sağlanmasının ekonomik büyümeyi olumlu etkileyeceği bulgusuna ulaşmışlardır. Bir kalkınma göstergesi olarak kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla değerini kullanan ve ekonomik özgürlüğün bu değer üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar da literatürde mevcuttur. Örneğin Eser (2016) 62 ülkeyi 1995-2013 verileri ile ele aldığı çalışmada kalkınma için sadece ekonomik özgürlüğün yeterli olmadığı ancak ekonomik özgürlüğün kalkınmayı pozitif yönde etkilediğini belirtmiştir.

Bu çalışmaların dışında sürdürülebilir kalkınmayı ekonomi politikaları ile ilişkilendiren çalışmalar da literatürde yer almaktadır. Örneğin Lohani ve Evans (1992) Nepal ekonomisinde sürdürülebilir kalkınma için ekonomi politikalarının etkisini araştırmış, Sterner (1994) sürdürülebilir kalkınma ve ekonomi politikasını incelemiş, Mossalanejad (2011) sürdürülebilir kalkınmada ekonomi politikaları ve çevrenin rolüne dikkat çekmiştir. Ayrıca Hamilton ve Ley (2012) sürdürülebilir kalkınma ve maliye politikası ilişkisine odaklanmış, López ve Eugenio (2015) Şili ekonomisini inceledikleri çalışmalarında maliye politikasının kısa vadede büyümeye katkı yapabileceğini, uzun vadede ise maliye politikasının sürdürülebilir kalkınma için bir engel olabileceğine değinmişlerdir. Chowdhury (2018) ise sürdürülebilir kalkınma için para politikasının önemine dikkat çekmiştir.

Sürdürülebilir kalkınmayı ekonomik özgürlük ya da ekonomi politikaları bakımından ele alan literatürdeki çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada sürdürülebilir kalkınma ile ekonomik özgürlükler arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın bundan sonraki aşamasında sürdürülebilir kalkınma ile ekonomik özgürlük ve ekonomik özgürlüğün alt bileşenleri olarak değerlendirilen mali özgürlük ve parasal özgürlük arasındaki ilişki nedensellik testiyle analiz edilmiştir.

4. ÇALIŞMANIN EKONOMETRİK ANALİZİ

Çalışmanın bu kısmında sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlükler ilişkisi ekonometrik olarak analiz edilmiştir. Bu kapsamda ilk olarak çalışmada kullanılan veri setine ve modellere yer verilmiş, ardından çalışmada kullanılan yöntemin tanıtılması sağlanmış, son kısımda da ekonometrik analizden elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

4.1.Çalışmanın Veri Seti ve Modelleri

Sürdürülebilir kalkınmanın göstergesi olarak pek çok değişkenden yararlanıldığı literatürdeki araştırmalar sonucu görülmüştür. Güney (2017) çalışmada sürdürülebilir kalkınmayı temsil eden en önemli göstergelerden birinin düzeltilmiş net tasarruf (adjusted net savings) olduğunu belirtmiştir. Bu bilgiden hareketle belirtilen yazarın çalışmada kullandığı gösterge referans alınarak ülkelerin sürdürülebilir kalkınma (sustainable development - SD) düzeyini temsil etmesi için “düzeltilmiş net tasarruf” verisi Dünya Bankası’ndan (2021) temin edilmiştir. Ekonomik özgürlükler serileri içinde Heritage Kurumu’ndan (2021) yararlanılmıştır. Daha öncede değinildiği gibi Heritage Kurumu (2021) ülkelerin ekonomik özgürlükler düzeyini pek çok alt bileşen (kriter) kullanarak hesaplamakta ve ülkeleri ekonomik özgürlük düzeylerini göre sıralamaktadır. Bu kapsamda çalışmada kullanılan ve Heritage Kurumunun sunduğu “ekonomik özgürlük

genel endeksi (economic freedom - EF)” ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyini ifade etmekte, ekonomik özgürlüğün hesaplanmasında kullanılan ve alt bileşenlerden biri olan “mali özgürlük endeksi (fiscal freedom - FF)” ülkelerin mali özgürlük düzeyini, bir diğer alt bileşen olan “parasal özgürlük endeksi (monetary freedom - MF)” ise ülkelerin parasal açıdan özgürlük düzeyini temsil etmektedir. E7 ülkeleri için 1995-2018 dönemine ilişkin yapılan ekonometrik analizde kullanılan bu veri seti aşağıda yer alan tabloda sunulmaktadır.

Tablo 1. Ekonometrik Analizde Kullanılan Veri Seti

Değişkenler	Değişkenlerin Kısaltması	Değişkenlerin Tanımı	Kaynak
Sürdürülebilir Kalkınma	SD	Düzeltilmiş Net Tasarruf	Dünya Bankası (2021)
Ekonomik özgürlük	EF	Ekonomik özgürlük endeksi	Heritage Kurumu (2021)
Mali özgürlük	FF	Mali özgürlük endeksi	
Parasal özgürlük	MF	Parasal özgürlük endeksi	

Bu veri setinden yararlanılarak çalışmada üç model oluşturulmuştur. Bu modeller sırasıyla şu şekildedir;

$$\text{Model 1: } SD_{it} = \beta_{0it} + \beta_1 EF_{it} + U_{it}$$

$$\text{Model 2: } SD_{it} = \alpha_{0it} + \alpha_1 FF_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 3: } SD_{it} = \theta_{0it} + \theta_1 MF_{it} + \xi_{it}$$

(1)

Çalışmanın modellerinde E7 ülkeleri için sürdürülebilir kalkınma (SD) bağımlı değişken olarak, ekonomik özgürlük (EF), mali özgürlük (FF) ve parasal özgürlük (MF) ise bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Modellerde yer alan değişkenlerin altında bulunan i indisi örneklemdaki E7 olarak bilinen ülkeleri, t ise örneklemin zaman periyodunu (1995-2018) ifade etmektedir. Modellerde yer alan β_{0it} , α_{0it} ve θ_{0it} modellerdeki sabit terimleri, β_1 , α_1 ve θ_1 bağımsız değişkenlerin katsayılarını, U_{it} , ε_{it} ve ξ_{it} ise normal dağılım özelliği gösteren hata terimlerini göstermektedir.

4.2. Çalışmada Kullanılan Yöntem ve Bulgular

Ekonometrik analizde en önemli konulardan birisi yöntem tercihidir. Çalışmada tercih edilen yöntemin çalışma amaçlarını karşılayacak düzeyde olması çalışmanın hedeflerine ulaşması açısından önemli görülmektedir. Bu çalışmada E7 ülkelerinde sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlükler arasındaki nedensellik ilişkisinin olup olmadığı araştırılmak istendiği için ülkeler bazında nedensellik ilişkisine yönelik bulgular sunabilecek bir yöntem tercihi yapılmış ve bu amaçla bootstrap panel Granger nedensellik testi olarak adlandırılan ve Kónya (2006) tarafından geliştirildiği bilinen yöntem tercih edilmiştir. Bu yöntemin tercih edilmesindeki en önemli nedenler yöntemin yatay kesit bağımlılığı ve panel heterojenite varsayımlarını kapsamamasıdır. Yatay kesit bağımlılığının dikkate alındığı analizlerde birimin birbirleri ile olan bağlantısına dair bilgiye ulaşılrken, yatay kesit bağımlılığı önemsenmeden yapılan analizlerin tutarlı olmayan sonuçlar sunabileceği ya da sonuçların sapmalı olabileceği değerlendirilmektedir (Pesaran, 2004 ve Kar, Nazlıoğlu ve Ağır 2011). Bu yöntemin işleyebilmesi açısından çeşitli kişiler tarafından pek çok test istatistiği önerisi yapılmıştır. Örneğin Breusch ve Pagan (1980) aşağıda yer alan LM_1 (Lagrange Multiplier-Lagrange Çarpanı) test istatistiğini önermektedir.

$$LM_1 = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

Bu test istatistiğinde esas olarak $N(N-1)/2$ serbestlik derecesinde asimptotik ki-kare dağılımı sunulmakta ve bu testin hipotezleri şu şekilde oluşturulmaktadır;

$$H_0 = cov(u_{it}, u_{jt}) = 0 \quad (i \neq j) \quad (\text{yatay kesit bağımlılığı yoktur})$$

$$H_1 = cov(u_{it}, u_{jt}) \neq 0 \quad (i \neq j) \quad (\text{yatay kesit bağımlılığı vardır})$$

(3)

Breusch ve Pagan'ın (1980) önerdiği bu LM testinde $\hat{\rho}_{ij}^2$, her i için en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilen kalıntılar arasındaki ikili korelasyon katsayılarını temsil ederken, burda yer alan LM_1 istatistiği aynı zamanda, $T \rightarrow \infty$ ve N sabit iken, $T > N$ olması halinde yatay kesit bağımlılığını araştırmak için kullanılmaktadır.

Ancak bazen yapılan ekonometrik analizlerde N'nin büyük bir değer alabilmesi söz konusu olabilmekte ve bu durumun da LM₁ istatistiğinin geçerliliğini tartışmalı hale getirdiği ifade edilmektedir. Bu noktada Pesaran'ın (2004) savunduğu asimptotik standart normal dağılım içeren iki farklı test karşımıza çıkmaktadır. Bu testler, T→∞ ve N→∞ (T>N) durumlarında kullanılan LM₂ test istatistiği ve N'nin büyük olduğu T'nin ise daha küçük (N>T) olduğu durumlarda yararlanılan CD test istatistiğidir. Pesaran'ın (2004) ileri sürdüğü bu testler aşağıda sunulmaktadır;

$$LM_2 = \left(\frac{1}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T \hat{\beta}_{ij}^2 - 1 \quad (4)$$

$$CD = \left(\frac{2T}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\beta}_{ij} \quad (5)$$

Yöntem konusunda ilerleyen yıllarda yapılan çalışmalar LM₂ ve CD testlerinin de yatay kesit bağımlılığının araştırılmasında bazen başarılı olamayabileceğini göstermiştir. Bu noktada da Pesaran vd. (2008) tarafından LM istatistiğinin ortalaması ve varyansı yeniden değerlendirilerek T → ∞ ve N → ∞ durumlarında asimptotik standart normal dağılım özelliği gösteren “sapması düzeltilmiş LM istatistiği (LM_{adj})” testi geliştirilmiştir. Aşağıda yer alan (8) numaralı denklikte bu test istatistiği sunulmaktadır;

$$LM_{adj} = \sqrt{\left(\frac{2T}{N(N-1)} \right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\beta}_{ij} \frac{(T-k) \hat{\beta}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sqrt{v_{Tij}^2}} \quad (6)$$

Sapması düzeltilmiş LM istatistiğinde bulunan μ_{Tij} ve v_{Tij}^2 değerleri sırasıyla Pesaran vd. (2008) tarafından önerilen $(T-k) \hat{\beta}_{ij}^2$ 'in ortalamasını ve varyansını temsil etmektedir. Ekonometrik analizin ilk aşamasında bu dört test istatistik değerlerinden yararlanılarak yatay kesit bağımlılığı testi yapılmış ve modeller ve seriler için elde edilen bulgular aşağıda yer alan tablolarda sunulmuştur.

Tablo 2. Modellere İlişkin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

		LM ₁	LM ₂	CD	LM _{adj}
Model 1	İstatistik	57.80*	5.67*	4.95*	6.51*
	Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.000
Model 2	İstatistik	83.95*	9.71*	3.13*	7.61*
	Olasılık	0.000	0.000	0.001	0.000
Model 3	İstatistik	123.24*	15.77*	3.36*	6.95*
	Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.000

Not: *, **, ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 3. Serilere İlişkin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

		LM ₁	LM ₂	CD	LM _{adj}
SD	İstatistik	31.89***	1.68**	-2.07**	1.62***
	Olasılık	0.060	0.046	0.019	0.052
EF	İstatistik	41.40*	3.14*	-3.01*	4.60*
	Olasılık	0.005	0.001	0.001	0.000
FF	İstatistik	29.77***	1.35***	-2.62*	5.67*
	Olasılık	0.097	0.088	0.004	0.000
MF	İstatistik	37.68**	2.57*	-2.55*	4.26*
	Olasılık	0.014	0.005	0.005	0.000

Not: *, **, ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Bu çalışmadaki veri seti T (1995,1996...2017,2018=24) > N (Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Meksika, Rusya, Türkiye=7) şeklindedir. Yukarıda yer alan test istatistiklerinden CD testinin, N>T durumları için daha etkin sonuçlar verdiği bilinmektedir. Bu nedenle yatay kesit bağımlılığı araştırması LM₁, LM₂ ve LM_{adj} test istatistiklerinden yararlanılarak yapılmış ve “yatay kesit bağımlılığı yoktur” boş hipotezi bu test istatistikleri yardımıyla sınanmıştır. Tablo 2’de yer alan LM₁, LM₂ ve LM_{adj} test istatistiklerinin sonuçlarına bakıldığında model 1, model 2 ve model 3 için boş

hipotez %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde ret edilmekte, yani modeller düzeyinde yatay kesit bağımlılığının varlığı kabul edilmektedir. Modellerin ardından seriler düzeyinde de yatay kesit bağımlılığı araştırılması yapılmış ve elde edilen bulgular tablo 3’de sunulmuştur. Buna göre, sürdürülebilir kalkınma (SD), ekonomik özgürlük (EF), mali özgürlük (FF) ve parasal özgürlük (MF) serileri için LM_1 , LM_2 ve LM_{adj} test istatistiklerinin sonuçları farklı istatistiksel anlamlılık düzeylerinde “yatay kesit bağımlılığı yoktur” şeklindeki boş hipotezin ret edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla modellere ve serilere ilişkin yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarından yola çıkılarak Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Meksika, Rusya ve Türkiye’den oluşan E7 ülkelerinde sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük (mali özgürlük, parasal özgürlük) şoklarının diğer ülkeleri etkilediği söylenebilmektedir.

Konya’nın (2006) geliştirdiği bootstrap panel Granger nedensellik testine geçmeden önce yatay kesit bağımlılığı araştırmasından sonra yapılması gereken bir diğer iş de eğim katsayılarının heterojen olup olmadığının incelenmesidir. Bu inceleme sonucunda eğim katsayılarının heterojen olduğu anlaşıldığında nedensellik test sonuçları ülkelere özgü olarak yorumlanabilmektedir. Bu noktada genellikle Swamy’nın (1970) önerdiği eğim homojenlik istatistiğinden yararlanılmaktadır. Bu test daha sonraları Pesaran ve Yamagata’nın (2008) katkıları ile geliştirilmiş ve $\tilde{\Delta}$ olarak adlandırılmıştır. Pesaran ve Yamagata (2008), Swamy’nin (1970) geliştirdiği test istatistiğini şu şekilde yeniden değerlendirmiştir;

$$S = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \hat{\beta}_{WFE})' \frac{x_i' M_T x_i}{\hat{\sigma}_i^2} (\hat{\beta}_i - \hat{\beta}_{WFE}) \quad (7)$$

Bu eşitlikteki $\hat{\beta}_i$: havuzlanmış EKK tahminci değerini ifade ederken, $\hat{\beta}_{WFE}$: ağırlıklandırılmış sabit etkili havuzlanmış tahmincisi değerini göstermektedir. Diğer yandan, M_T : matris değerini, $\hat{\sigma}_i^2$ ve $\hat{\sigma}_i^{2'}$ ’in tahminci değerleri anlamına gelmektedir. Bununla birlikte yapılan hesaplamaların ardından, asimptotik normal dağılım özelliği içeren Swamy istatistiği şu şekilde oluşturulmuştur;

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} S - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (8)$$

Bu eşitlikteki , $\sqrt{N}/T \rightarrow \infty$ olmak koşuluyla $(N, T) \rightarrow \infty$ durumunda “eğim katsayıları homojendir” şeklinde tanımlanan boş hipotez ($H_0: \beta_i = \beta_j$), “eğim katsayıları heterojendir” olarak ifade edilen alternatif hipoteze ($H_1: \beta_i \neq \beta_j$) karşı sınanmaktadır. Ayrıca bunun yanında Pesaran vd. (2008) tarafından küçük örneklemli kapsayacak şekilde, hata terimlerinin normal dağılım özelliğini içeren sapması düzeltilmiş $\tilde{\Delta}_{adj}$ test istatistiği de önerilmiştir. Bu test istatistiği de şu şekilde ifade edilmektedir;

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} S - E(\tilde{\epsilon}_{it})}{\sqrt{\text{var}(\tilde{\epsilon}_{it})}} \right) \quad (9)$$

Buradaki $E(\tilde{\epsilon}_{it}) = k$; ortalamayı temsil ederken, $\text{var}(\tilde{\epsilon}_{it}) = 2k(T - k - 1)/(T + 1)$ varyansı ifade etmektedir. Literatürde önemli yeri olan bu test istatistikleri doğrultusunda çalışmanın modelleri için eğim homojenliğinin testi yapılmış ve elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 4. Modeller İçin Eğim Homojenliği Test Sonuçları

		$\tilde{\Delta}$	$\tilde{\Delta}_{adj}$
Model 1	İstatistik	2.94*	3.13*
	Olasılık	0.002	0.001
Model 2	İstatistik	6.79*	7.24*
	Olasılık	0.000	0.000
Model 3	İstatistik	8.67*	9.24*
	Olasılık	0.000	0.000

Not: *, %1 istatistiksel anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Tablodaki bulgulardan hareketle eğim katsayılarının homojen olduğunu ifade eden boş hipotezler tüm modeller için %1 istatistik anlamlılık düzeyinde ret edilmekte yani eğim katsayılarının heterojen olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgu bootstrap

panel Granger nedensellik testinin bir varsayımının daha sağlandığını göstermekle birlikte sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlükler arasında ortaya çıkması muhtemel nedensellik ilişkilerinin ülkelere göre farklılaşacağını işaret etmektedir.

Yatay kesit bağımlılığı ve eğim katsayılarının heterojenliği testlerinin gerçekleştirilmesinin ve beklenen sonuçların sağlanmasının ardından çalışmada Könya'nın (2006) geliştirdiği bootstrap panel Granger nedensellik testi için gerekli ön varsayımların elde edildiği anlaşılmış ve nedensellik testine geçilmiştir. Kar, Nazlıoğlu ve Ağır'ın (2011) da belirttiği üzere ön varsayımlardan sonra bu nedensellik testinin ikinci aşamasında, Zellner'in (1962) önerdiği SUR sistem tahmin yöntemi tercih edilmekte ve her bir yatay kesite özgü Wald test istatistikleri ve bootstrap kritik değerleri hesaplanmaktadır. Bu aşamada yatay kesitlere ait kritik değerler bootstrap ile sağlandığı için seriler düzey değerleri dikkate alınarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla serilerin durağanlık sınavının yapılmasına da ihtiyaç duyulmamaktadır. Ayrıca bu testin sistem çözümü yapılırken her eşitliğin önceden belirlenmiş farklı değişkenlere ve hata terimlerine sahip olduğu, eşitliklerin hata terimlerinin birbirleriyle ilişkili olduğu da varsayılmaktadır.

Literatürde sıklıkla kullanılan Könya (2006) bootstrap panel Granger nedensellik testinde değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin incelemesi Wald testi ile gerçekleştirilmektedir. Bu kapsamda tahmini yapılan iki eşitlik setli (X ve Y gibi) SUR aşağıda yer alan denklemlerdeki gibi ifade edilmektedir (Könya, 2006: 981);

$$\begin{aligned}
 Y_{1,t} &= \alpha_{1,1} + \sum_{j=1}^{ly_1} \beta_{1,1,j} Y_{1,t-j} + \sum_{j=1}^{lx_1} \gamma_{1,1,j} X_{1,t-j} + \varepsilon_{1,1,t} \\
 Y_{2,t} &= \alpha_{1,2} + \sum_{j=1}^{ly_2} \beta_{1,2,j} Y_{2,t-j} + \sum_{j=1}^{lx_2} \gamma_{1,2,j} X_{2,t-j} + \varepsilon_{1,2,t} \\
 &\vdots \\
 Y_{N,t} &= \alpha_{1,N} + \sum_{j=1}^{ly_N} \beta_{1,N,j} Y_{N,t-j} + \sum_{j=1}^{lx_N} \gamma_{1,N,j} X_{N,t-j} + \varepsilon_{1,N,t}
 \end{aligned} \tag{10}$$

ve

$$\begin{aligned}
 X_{1,t} &= \alpha_{2,1} + \sum_{j=1}^{lx_1} \beta_{2,1,j} X_{1,t-j} + \sum_{j=1}^{ly_1} \gamma_{2,1,j} Y_{1,t-j} + \varepsilon_{2,1,t} \\
 X_{2,t} &= \alpha_{2,2} + \sum_{j=1}^{lx_2} \beta_{2,2,j} X_{2,t-j} + \sum_{j=1}^{ly_2} \gamma_{2,2,j} Y_{2,t-j} + \varepsilon_{2,2,t} \\
 &\vdots \\
 X_{N,t} &= \alpha_{2,N} + \sum_{j=1}^{lx_N} \beta_{2,N,j} X_{N,t-j} + \sum_{j=1}^{ly_N} \gamma_{2,N,j} Y_{N,t-j} + \varepsilon_{2,N,t}
 \end{aligned} \tag{11}$$

Bu denklemlerdeki Y , sürdürülebilir kalkınmayı, X , ekonomik özgürlükleri N , ülke sayısını (7), t zaman periyodunu (1995-2018) α , β ve γ ortak faktörleri, ε bozulmayı, l ise maksimum gecikme uzunluğunu göstermektedir. Testin sistem tahmini sonucunda i) “ X ’den Y ’e doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi vardır”, ii) “ Y ’den X ’e doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi vardır”, iii) “ X ve Y arasında iki yönlü Granger nedensellik ilişkisi vardır” ve iv) “ X ve Y arasında Granger nedensellik yoktur” şeklinde dört farklı türde nedensellik ilişkisinin ortaya çıkması beklenmektedir (Könya, 2006: 981). Modeller için nedensellik testi yapılmış ve elde edilen bulgular aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

Tablo 5. Model 1 Bootstrap Panel Granger Nedensellik Test Sonuçları

Ülkeler	$H_0: EF \Rightarrow SD$				$H_0: SD \Rightarrow EF$			
	Wald İstatistikleri	Bootstrap Kritik Değerleri			Wald İstatistikleri	Bootstrap Kritik Değerleri		
		1%	5%	10%		1%	5%	10%
Brezilya	15.91*	10.25	6.28	4.19	4.79	12.45	7.32	5.40
Çin	0.22	10.40	5.69	3.85	6.29	17.24	10.13	7.27

Endonezya	0.32	20.95	12.43	9.01	24.99*	24.44	17.40	13.68
Hindistan	0.08	25.28	18.42	14.91	11.17	46.47	33.40	27.77
Meksika	4.54	23.02	13.98	11.54	2.32	16.35	10.10	7.22
Rusya	6.10***	13.10	7.13	4.95	0.01	13.71	7.56	4.76
Türkiye	0.28	12.25	7.46	4.75	14.34***	23.84	14.40	11.40

Not: * ve *** sırasıyla %1 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Daha öncede değinildiği gibi bu çalışmada E7 ülkelerindeki sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak için model 1 oluşturulmuştur. Tablo 5, model 1 için bootstrap panel Granger nedensellik test sonuçlarını göstermektedir. Buna göre, Brezilya ve Rusya'da ekonomik özgürlükten sürdürülebilir kalkınmaya doğru, Endonezya ve Türkiye'de ise sürdürülebilir kalkınmadan ekonomik özgürlüğe doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine rastlanmıştır. Diğer ülkelerde ise sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 6. Model 2 Bootstrap Panel Granger Nedensellik Test Sonuçları

Ülkeler	H₀: FF ⇒ SD				H₀: SD ⇒ FF			
	Wald İstatistikleri	Bootstrap Kritik Değerleri			Wald İstatistikleri	Bootstrap Kritik Değerleri		
		1%	5%	10%		1%	5%	10%
Brezilya	0.42	10.42	5.42	3.57	16.32**	21.61	14.54	11.51
Çin	20.45**	24.54	13.76	9.38	1.80	12.14	7.52	4.80
Endonezya	0.05	10.25	4.92	3.27	3.55	11.01	7.09	5.04
Hindistan	0.86	5.66	3.64	2.46	0.27	4.85	2.78	1.96
Meksika	0.07	4.13	2.28	1.47	0.04	5.72	2.95	1.97
Rusya	0.56	11.03	5.76	3.69	12.23**	15.82	10.27	8.46
Türkiye	0.75	16.92	10.24	7.27	14.88*	12.63	6.95	5.40

Not: * ve *** sırasıyla %1 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Çalışmada sürdürülebilir kalkınma ve mali özgürlük arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması için de model 2 oluşturulmuş ve model 2 için bootstrap panel Granger nedensellik test sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur. Tablodaki bulgulardan hareketle sadece Çin'de mali özgürlükten sürdürülebilir kalkınmaya doğru tek yönlü, Brezilya, Rusya ve Türkiye'de ise sürdürülebilir kalkınmadan mali özgürlüğe doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.

Tablo 7: Model 3 Bootstrap Panel Granger Nedensellik Test Sonuçları

Ülkeler	H₀: MF ⇒ SD				H₀: SD ⇒ MF			
	Wald İstatistikleri	Bootstrap Kritik Değerleri			Wald İstatistikleri	Bootstrap Kritik Değerleri		
		1%	5%	10%		1%	5%	10%
Brezilya	23.20*	12.24	8.12	5.82	1.28	8.19	4.15	2.99
Çin	3.69**	4.41	2.67	1.74	24.85*	14.48	9.04	6.92
Endonezya	3.87***	9.90	5.09	3.32	2.02	12.54	7.23	5.07
Hindistan	18.06*	14.01	8.37	5.89	5.25*	6.58	4.05	3.05
Meksika	4.59	24.72	16.14	12.79	0.00	26.30	19.13	14.63
Rusya	26.39*	25.91	18.47	14.42	2.13	20.58	13.15	9.52
Türkiye	1.94	12.90	7.72	5.82	0.78	12.52	7.31	5.58

Not: * ve *** sırasıyla %1 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

5. TARTIŞMA ve SONUÇ

Sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlükler ülke ekonomileri için iki önemli kavramdır. Sürdürülebilir kalkınmanın pek çok makroekonomik gösterge ile etkileşim içinde olduğu bilinmekle birlikte, ekonomik özgürlüğün de ekonomik büyüme, ekonomik kalkınma, gelir dağılımı, verimlilik, doğrudan yabancı yatırım gibi pek çok değişkenle ilişkili olduğu ifade edilmektedir. Sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük arasındaki ilişki ise literatürde yenilerde araştırılmaya başlanan bir konu olarak değerlendirilebilir. Literatürde sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlük konusunu inceleyen çalışmalardan birisi Güney (2017) tarafından yapılmıştır. Güney (2017) çalışmasında sürdürülebilir

kalkınma açısından ekonomik özgürlüğün önemini Türkiye ve Avrupa Birliği üyesi ülkeler için araştırmış ve söz konusu ülkelerde ekonomik özgürlüğün sürdürülebilir kalkınmayı pozitif yönde etkilediğini göstererek ekonomik özgürlüğün yükselmesinin sürdürülebilir kalkınmayı da artıracaklarını vurgulamıştır. Konuya dair yakın zamanda yapılan bir diğer çalışma ise Mushtaq ve Khan (2018) tarafından yapılmış olup, çalışmada ekonomik özgürlüğün sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisi araştırılarak ekonomik özgürlüğün sürdürülebilir kalkınma üzerindeki pozitif etkisi olduğu ifade edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınmayı ekonomik özgürlük bakımından ele alan literatürdeki çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada sürdürülebilir kalkınma ile ekonomik özgürlük arasındaki ilişki nedensellik bağlamında araştırılmıştır. Bu çalışmada ayrıca ekonomik özgürlüğün yanı sıra sürdürülebilir kalkınma ile mali özgürlük ve parasal özgürlük arasındaki nedensellik ilişkisi de analiz edilmiştir. Çalışmada yöntem olarak Konya (2006) tarafından geliştirilen bootstrap panel Granger nedensellik testinden yararlanılmış ve 1995-2018 dönemi verileri dikkate alınmıştır.

Çalışmanın ekonometrik analizinden elde edilen bulgulara göre, Brezilya ve Rusya'da ekonomik özgürlükten sürdürülebilir kalkınmaya doğru, Endonezya ve Türkiye'de ise sürdürülebilir kalkınmadan ekonomik özgürlüğe doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine rastlandığı söylenebilmektedir. Buna göre Brezilya, Endonezya, Rusya ve Türkiye ekonomilerinde sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik özgürlük ile ilişkili olduğu anlaşılmakta ve bu bulgu söz konusu ülkeler için önemli olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte çalışmada sürdürülebilir kalkınma ve mali özgürlük arasındaki nedensellik ilişkisi sonuçlarına göre de Çin'de mali özgürlükten sürdürülebilir kalkınmaya doğru tek yönlü, Brezilya, Rusya ve Türkiye'de ise sürdürülebilir kalkınmadan mali özgürlüğe doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. Brezilya, Rusya ve Türkiye'de ekonomik özgürlükle olduğu gibi mali özgürlükle de sürdürülebilir kalkınma ilişkili görünmektedir. Bu ülkelerin yanı sıra Çin'de de mali özgürlüğün sürdürülebilir kalkınma ile nedensellik ilişkisi içinde olması Çin ekonomisi için önemli bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Çalışmada aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma ve parasal özgürlük arasındaki nedensellik ilişkisi de araştırılmış ve önemli bulgulara ulaşılmıştır. Meksika ve Türkiye hariç diğer E7 ülkelerin tamamında parasal özgürlükten sürdürülebilir kalkınmaya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi elde edilmiştir. Ayrıca Çin ve Hindistan'da sürdürülebilir kalkınmadan parasal özgürlüğe doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu da izlenmiştir. Meksika ve Türkiye'de sürdürülebilir kalkınma ve parasal özgürlük arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmaması üzerinde durulması gereken bir konu iken, pek çok ülkede sürdürülebilir kalkınmanın parasal özgürlük ile ilişkili olması merkez bankası bağımsızlığı, fiyat düzeyi istikrarı ve para politikalarının etkinliğinin sürdürülebilir kalkınma için de önemli unsurlar olarak değerlendirilmesi fikrini oluşturmaktadır.

Sonuç olarak sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik özgürlük, mali özgürlük ve parasal özgürlük ile ilişkisinin araştırıldığı bu çalışmada beklenildiği gibi sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik özgürlüklerle nedensellik bağlamında ilişkili olduğu anlaşılmıştır. E7 ülkelerinin pek çoğunda sürdürülebilir kalkınmadaki bir değişiklik ekonomik özgürlükleri etkilemekte iken, ekonomik özgürlük de sürdürülebilir kalkınmayı etkileyebilmektedir. Ancak ele alınan ülke grubunda sadece Meksika'da sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlükler arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir. Diğer ülkelere farklı olarak Meksika'da sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik özgürlüklerle ilişkili olmayışı araştırılabilir bir konu olarak düşünülebilir. Bununla birlikte nedensellik ilişkisinin tespit edildiği ülkelerde sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik özgürlükler arasındaki ilişkinin pozitif mi negatif mi olduğunun incelenmesi de başka bir çalışmanın araştırma konusu olabilir.

KAYNAKÇA

- BEŞKAYA, A. & KOÇ, A. (2006). "Ekonomik Büyüme ve Kalkınmada Ekonomik Özgürlüklerin Rolü ve Önemi," *Liberal Düşünce*, 1(43): 43-74.
- BREUSCH, T. S., & PAGAN, A. R. (1980). "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics", *The Review of Economic Studies*, 47(1): 239-253.
- CHOWDHURY, A. (2018). "Monetary policy for inclusive and sustainable development", *Dialogue of Civilizations Research Institute*, Berlin.
- DÜNYA BANKASI (2021). "World Bank Open Data", <https://data.worldbank.org/>, 19.05.2021.
- ESER, Z. E. (2016). "Ekonomik Özgürlükler ve Kalkınma", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi*, Trabzon.
- GÜNEY, T. (2017). "Sürdürülebilir Kalkınma Açısından Ekonomik Özgürlüğün Önemi: Panel Veri Analizi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 19(32): 8-14.
- HAMILTON, K. & LEY, E. (2012). *Fiscal Policy for Sustainable Development in Resource-Rich Low-Income Countries*, World Bank E-library.
- HERITAGE KURUMU (2021). "Ekonomik Özgürlükler İndeksi" <https://www.heritage.org/index/explore>, 18.05.2021.

-
- KAR, M. & NAZLIOĞLU, Ş, & AĞIR, H. (2011). "Financial Development and Economic Growth Nexus in the MENA Countries: Bootstrap Panel Granger Causality Analysis," *Economic Modelling*, Elsevier, 28(1-2): 685-693.
- KAYA, A. İ. (2015). "Ekonomik Özgürlüklerin Kalkınma Göstergelerine Etkisi: Panel Veri Analizi", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- KÓNYA, L. (2006). "Exports and Growth: Granger Causality Analysis on OECD Countries with a Panel Data Approach", *Economic Modelling*, 23(6): 978-992.
- LOHANI, B. N. & EVANS, J. W. (1992). "Economic Policies for Sustainable Development: A Country Study for Nepal", *Contemporary South Asia*, 1(2): 291-318.
- LÓPEZ, R. E. & EUGENIO F. B. (2015). "The Nexus Between Fiscal Policy and Sustainable Development: Insights for Developing Countries from the Case of Chile", Working Papers wp411, University of Chile, Department of Economics.
- MOSSALANEJAD, A. (2011). "The Role of Economic Policy and Environment in Sustainable Development", *International Journal of Environmental Research* 5(2): 395-402.
- MUSHTAQ, S. & KHAN, R. E. A. (2018). "Economic Freedom and Sustainable Development: A Panel Data Analysis", *The Pakistan Journal of Social Issues Special Issue (June 2018)*, 89-97.
- PESARAN, M. H. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels", University of Cambridge Working Papers in Economics No. 0435.
- PESARAN, M. H. & YAMAGATA, T. (2008). "Testing Slope Homogeneity in Large Panels", *Journal of Econometrics*, 142(1): 50-93.
- PESARAN, M. H. & ULLAH, A., & YAMAGATA, T. (2008). "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence", *The Econometrics Journal*, 11(1): 105-127.
- STERNER, T. (1994). *Economic Policies for Sustainable Development*, Sweden.
- SUCU, M. B. (2016). "Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Özgürlükler ve İktisadi Kalkınma İlişkisi", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- SWAMY, P. A. (1970). "Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model", *Econometrica*, 38(2): 311-323.
- T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI STRATEJİ VE BÜTÇE BAŞKANLIĞI (2021) Sürdürülebilir Kalkınma, <http://www.surdurulebilirkalkinma.gov.tr/#top>, 16.07.2021
- T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI STRATEJİ VE BÜTÇE BAŞKANLIĞI (2019) Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Değerlendirme Raporu, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/03/Surdurulebilir-Kalkinma-Amaclari-Degerlendirme-Raporu_13_12_2019-WEB.pdf, 16.07.2021
- YALMAN, İ. N. & SANDALCILAR, A. R. & DEMİRKOPARAN, F. (2011). "Özgürlükler ve Ekonomik Kalkınma: Latin Amerika ve Türkiye", *Atatürk Ü. İİBF Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, 431-444.
- ZELLNER, A. (1962). "An Efficient Method of Estimating Seemingly Unrelated Regressions and Tests for Aggregation Bias", *Journal of The American Statistical Association*, 57(298): 348-368.
-

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

Türkiye’de 1980 Sonrası Finansal Derinleşme ve İktisadi Büyüme İlişkisinin Analizi

İsmail Cem AY*

1. GİRİŞ

İktisat politikasının temel amaçlarından birisi olan iktisadi büyüme; az gelişmiş, gelişmekte olan ve hatta gelişmiş ekonomiler için bile oldukça önemlidir. Bu nedenle ekonomi alanında yapılan ampirik ve teorik araştırmaların pek çoğu iktisadi büyüme ve/veya iktisadi büyümenin belirleyicileri üzerine yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.

İktisadi büyüme için gerekli olan yatırımların fon gereksinimlerinin karşılanması için, piyasaların yeterli miktarda derinlikte olması gerektiği yönünde 1960’lı yıllardan bu yana yapılan pek çok iktisadi çalışmada finansal derinleşmenin iktisadi büyümeyle ilişkili olduğu yönünde sonuçlara varılmıştır. 1929 buhranından sonra ortaya çıkan ve 1970’lere kadar pek çok ülkede uygulanan Keynesyen İktisat modeli; devletin iktisadi hayata müdahaleci politikalarını kaçınılmaz görmüş, iktisadi büyüme için gerekli olan sanayileşme stratejisi içinde ithal ikameci sanayileşme stratejisini önermiştir. Bu nedenle Keynesyen İktisadın hakim görüş olduğu bu dönemde, finansal sistemin serbestleşmesi, iktisadi kalkınma için öncelikli olarak kabul edilmemiş ve devletin finansal piyasalara müdahalesi normal karşılanmıştır.

1970’lerde başta gelişmiş ülkelerde daha sonra tüm dünyada ortaya çıkan iktisadi kriz, Keynesyen İktisadın hakimiyetini yitirmesine yol açmış, korumacı devlet müdahalesi anlayışı yerini Neoklasik İktisadın ortaya attığı ekonomide serbestleşme sürecine bırakmıştır. Nitekim bu yeni yaklaşımla birlikte hedeflenen iktisadi büyüme için finansal piyasaların derinleşerek serbestleştirilmesi iktisatçılar tarafından ülkelere önerilmeye başlamıştır. Neoklasik iktisadın bu görüşü; iç ve dış kaynak yetersizliği yaşayan özellikle az gelişmiş ve gelişme olan ülkelerde kendine ciddi taraftar bulmuştur. Neoklasik iktisadın bu görüşünü destekleyen pek çok teorik ve ampirik model yine bu dönemde birbiri ardı sıra ortaya çıkmaya başlamıştır.

Türkiye’de 24 Ocak 1980 İktisadi tedbirlerini uygulayarak, Neoklasik İktisadın önermiş olduğu ekonomide serbestleşme sürecine geçmiştir. İktisadi büyüme için Türkiye’de uzun yıllardır uygulamakta olan ithal ikameci sanayileşme stratejisi terk edilip, yerini ihracata dayalı sanayileşme stratejisi almıştır. 1980’de yapılan bu kulvar değişikliği ile birlikte iktisadi hayatta da; finansal derinleşmenin hızlanması için faizlerin ve döviz kurunun serbest piyasa tarafından belirlenmesinden, serbest piyasaları denetleyecek kurumların faaliyetlerine başlamasına, T.C. Merkez Bankası görev ve sorumluluklarında yapılan düzenlemelerden finansal sermaye hareketleri önündeki engellerin kaldırılmasına kadar pek çok uygulama hızla hayata geçirilmiştir.

Çalışmanın temel sorusu da yukarıda kısaca anlatılanlardan hareketle; 1980 yılından bu yana Türkiye’de uygulanan finansal derinleşme uygulamalarının, Türkiye’deki iktisadi büyümeyle etkisinin incelenmesi olarak belirlenmiştir.

Bu sorunun cevabını ararken çalışmada öncelikle; finansal derinleşmenin tanımı, ölçümü, finansal derinleşmeyi savunan teorik modeller ve finansal derinleşme ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin teorik temelleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Türkiye’de yaşanan finansal derinleşme süreci ve bu süreç için yapılan kanuni düzenlemeler ile oluşturulan kurumlar tanıtılmıştır. Daha sonrasında finansal derinleşme ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkileri analiz eden literatür çalışmaları hakkında bilgi verilerek, Türkiye’de 1980 sonrası yaşanan finansal derinleşmenin iktisadi büyümeyle etkisinin boyutu analiz edilmiştir.

2. TEORİK ÇERÇEVE

2.1. Finansal Derinleşme

2.1.1. Finansal Derinleşmenin Tanımı

Ekonomide ortaya çıkan atıl kaynakların (fon arzının), finansal kaynağa ihtiyaç duyanlara (fon talep edenlere) aktarılması sürecini finansal sistem olarak tanımlamaktayız. Bu sayede finansal sistem; hem kaynakların hareketliliğine aracılık ederek kaynakların etkin dağılımına yardım etmekte, hem kaynakların en yüksek yatırım getirisi sağlayacak alanlara yönelmesine yardımcı olacak ve hemde mal ve hizmet alış verişini kolaylaştırarak ekonomik büyümeyle katkı sağlayacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, icay@gelisim.edu.tr , ORCID: 0000-0002-8915-8183.

Bu nedenle 1776 yılında Adam Smith'in ortaya attığı, Birleşik Krallık'taki ticaret hacmi artışlarına bankacılık faaliyetlerinin etkili olduğu görüşünden bu yada finansal sektördeki gelişmelerin iktisadi kalkınma üzerine olan etkileri, pek çok çalışmanın temel sorusunu oluşturmuştur. Bagehot, Hicks, ve Schumpeter finansal sektördeki gelişmelerin iktisadi büyümeye etkilerini çalışan diğer önemli araştırmacılarıdır. Daha önce ekonomiler geliştikçe bu gelişime ayak uyduracak, destek olacak bir finansal sisteme ihtiyaç duyulması gerektiği yönündeki temel görüş, 1960'lı yıllarda ülkenin sahip olduğu finansal yapı ve araçların büyümeye etkisi eksenine kaymıştır (Kar ve Ağır, 2005,3).

Bu noktada sıkça karıştırılan finansal derinleşme ve finansal gelişme kavramlarının araştırmacılar için kısada olsa açıklanması yararlı olacaktır. Literatürde pek çok araştırmacı; para arzının Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki payını finansal derinleşme olarak tanımlarken; finansal sistemin yapı ve büyüklük olarak yaşadığı değişimi ise finansal gelişme olarak tanımlamaktadır (Saltoğlu,1998, 37).

Yapılan çalışmaların pek çoğunun vardığı sonuca göre ekonomilerin iktisadi kalkınma ve ekonomik büyümelerini tamamlayabilmeleri için finansal araç ve kurum çeşitliliğini tamamlamış, gelişmiş finans piyasalarına ve derinleşme sürecini tamamlamış olmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Başka bir ifade ile finansal piyasaların kaynakları daha verimli alanlara yönlendirmesi için finansal derinleşmenin sağlandığı yeni bir finansal sisteme ihtiyaç duyulmaktadır (Oksay, 2000,2). Deregülasyonun da tıpkı finansal derinleşme gibi ekonomik büyümenin olumlu seyretmesi için önemli olduğunu unutmamak gerekir. Çünkü yaşanacak finansal deregülasyon neticesinde, sermaye piyasası ile bankacılık sektörü arasında aracılık yapmak için ortaya çıkan kurumlar, finans piyasalarında derinleşmeyi de sağlayacaklardır. Finans sektöründe oluşan kaynakların, reel sektöre aktarılma oranı yüksekse finansal derinleşme de yüksek olacak, bunun doğal sonucu olarakda ülkenin sahip olduğu ekonomik büyüme değeri yükselecektir (Ünal, 1996, 12).

2.1.2. Finansal Derinleşmenin Göstergeleri

Finansal derinleşmenin ülkedeki boyutunu kavrayabilmek için pek çok farklı ölçü yöntemi bulunmakla birlikte ekonomide rol üstlenen finansal araç ve kurumların çeşitliliği derinleşme düzeyini anlayabilmek için oldukça önemlidir. Mevduat kabul eden ve etmeyen olarak genelde ikiye ayrılan finansal kurumlar, özellikle yatırımcılar için -fon arz ve talebini bir araya getirerek- gerekli finans kaynağını sağlarlar. Fon arz ve talebinin bir araya gelmesinde ve yeni yatırımlar için fon talebinin karşılanmasında finans piyasalarındaki aracı kurumların çeşitliliği kadar finansal enstürmanların çeşitliliği de önemlidir.

Günümüzde gelişmiş ülkelerde finansal piyasalar en çok -fon transferi işleminin vadesine göre ayırım yapılan- para ve sermaye piyasaları olarak ikiye ayrılır. Gelişmekte olan ülkelerde ise bu ayırım daha çok; resmi ve fiziksel bir mekana sahip tüm idari ve hukuki kuralları daha önceden oluşturulmuş, gözetimleri ve denetimleri yapılan organize piyasalar ve organize piyasanın yukarıda sayılan özelliklerini bünyesinde taşımayan organize olmayan piyasalar şeklinde yapılır. Türkiye'de organize piyasalara bankacılık sektörü, Borsa İstanbul örnek olarak gösterilebilir.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı ekonominin yüksek boyutlarda olması bu ülkelerde organize olmayan piyasaların buyutunun da yüksek olmasına sebebiyet vermektedir. Oysa gelişmiş ekonomilerde ekonominin kayıt altında olma oranının yüksek olması nedeniyle finansal piyasalar içinde organize piyasaların payı çok daha yüksektir.

Gelişmiş ülkeler de finansal işlemler organize piyasalarda yapıldığı için bu ülkelerde hazine bonusu, finansman bonusu, mevduat işlemleri, repo, çek, senet gibi pek çok finansal enstürmanın kullanıldığına rastlamaktayız. Oysa az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde finansal araç çeşitliliği çok daha az sayıda kalmaktadır.

2.1.3. Finansal Derinleşmenin Ölçümü

Doğru ve zamanında politika üretebilmek için finansal derinleşmenin doğru olarak ölçülmesi çok önemlidir. Ölçüm için sıklıkla kullanılan kredi büyüklükleri ile parasal göstergeler istenilen sonuçları vermemektedir. Doğru ölçüm için geliştirilen ve kullanılacak olan göstergelerin ekonomideki kredi akışını, likidite yönetimini, finans sektörünün risk yapısı ile ekonomideki parasal durumu göstermesi gerekmektedir. (Kar ve Ağır, 2005, 5). Bu nedenle yapılan çalışmalarda finansal derinleşme göstergeleri olarak; miktar ve yapısal göstergeler ile ürün çeşitliliği, değişim maliyeti ve finansal fiyatların (Lynch, 1996) daha çok gösterge olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

2.1.3.1. Miktar Göstergeleri

Finansal derinleşmenin göstergelerinden birisi olan miktar göstergeleri; parasal, kredi ve sermaye piyasası büyüklükleri olarak üçe ayrılır (Kar, 2001, 157). Bunları kısaca açıklamaya çalışırsak;

Parasal büyüklükler; ekonomideki nakit para, vadesiz mevduat ve çeklerin toplamından oluşan en dar para tanımı olan M1 para arzı ve M1 değeri toplamına tasarruf ve kısa dönem vadeli mevduatların eklenmesi ile ulaşılan M2 para arzı, parasal büyüklük olarak en çok kullanılan göstergedir. Bu göstergelere ilaveten parasal büyüklükler gelire oranlanarak (M1/Gelir ya da M2/Gelir) da kullanılabilir. Özellikle M1/Gelir oranının düşük olması finansal piyasaların gelişmişliğini gösterir. Aynı şekilde M2/Gelir oranının yüksek olması da finansal gelişmişliğin bir göstergesidir (Kar ve Ağır, 2005, 18).

Kredilere ilişkin büyüklüklerde; özel sektöre tahsis edilen kredilerin gelire oranı (ÖSTK/Gelir), özel sektöre tahsis edilen kredilerin toplam kredi hacmine oranı (ÖSTKT/YİKH) ile yurt içi toplam kredi hacminin gelire oranı (YİKH/Gelir) gibi göstergeler kredilere ilişkin büyüklükler olarak kullanılmaktadır.

Sermaye piyasasına ilişkin göstergelerin başında borsa kapitalizasyonu yer almaktadır. Borsa kapitalizasyonu kısaca ülkedeki menkul kıymetler borsasının sahip olduğu reel işlem hacmi ile borsa işlem hacminin gelire oranıdır. Bu oranının artması önemli bir ölçüt olarak algılanmaktadır (Başoğlu ve Ceylan, 2001, 512).

2.1.3.2. Yapısal Göstergeler

Finansal sistemin gelişmesi ile birlikte işlem amaçlı para talebine göre vadeli mevduat miktarı daha çok artacaktır. Bu gerçekten hareketler türetilen yapısal gösterge geniş tanımlı para arzının (M2), dar tanımlı para arzına (M1) oranlanması (M2/M1) ile elde edilir. Oranın artması ekonomide yer alan karar alıcıların, ellerindeki parayı daha çok vadeli mevduatta tutmayı tercih ettiklerini bize ifade eder (Lynch, 1996, 12).

2.1.3.3. Ürün Çeşitliliği

Hisse senedi, tahvil, finansman bonusu, banka bonusu, varlığa dayalı menkul kıymet gibi özel sektöre yönelik finansal ürünler ile devlet tahvili, hazine bonusu, gelir ortaklığı senetleri, özelleştirme tahvili gibi kamuya yönelik finansal ürünlerin çeşitlilikleri arttıkça finansal derinleşme de artacaktır.

2.1.3.4. Değişim Maliyeti

Finansal sistemin daha etkin bir şekilde işleyip fon alış verişini daha hızlı gerçekleştirebilmesi için finansal kurumların elde ettiği değişim (aracılık) maliyetlerinin düşürülmesi gerekmektedir (Kar ve Ağır, 2005, 17). Yatırıma aktarılan fon miktarı daha yüksek olacağı için en etkin finansal sistem, aracılık maliyetlerinin en düşük olduğu sistemdir. Bu nedenle finansal sistemin değişim maliyetleri azaltılmalıdır. Finansal sektörün elde ettikleri değişim maliyeti kazançları daha çok kredi faiz oranı ile mevduat faiz oranı arasındaki faiz oranı farkı ile ölçülmektedir (BDDK, 2006, 18).

2.1.3.5. Finansal Fiyatlar

Finansal genişlemenin en temel koşullarından biri de reel faiz oranlarının pozitif değerler almasıdır. Pozitif reel faizler tasarruf eğilimini olumlu yönde etkileyeceği için mevduatlarda da süreklilik sağlanmasına yardımcı olur. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde reel faiz oranları genellikle negatif değer aldığı için bu ülkelerdeki tasarruf oranları da doğal olarak düşüktür.

2.2. Finansal Yenilik ve Finansal Yeniliğin Finansal Sistemin Derinleşmesi Üzerine Etkisi

Finansal yenilik, finansal piyasaların tam olmaması veya finansal aracılığın etkin olmaması sonucu doğan kar fırsatlarından yararlanmak için ortaya çıkan ya bir ürün ya da bir süreç olarak tanımlanabilir (Kaplan, 1999, 2).

Teknolojik gelişmelerdeki hızlı gelişim finansal piyasalarda da karşılığını bulmaktadır. Otomatik para çekme makinaları (ATM), debit yada kredi kartları, elektronik fon transferi gibi geliştirilen tüm teknoloji kaynaklı yenilikler, finansal piyasalarda derinliğin artmasına yardım etmektedir. Özellikle 1970’li yıllardan itibaren teknolojik gelişim kaynaklı finansal yenilikler hızla artmış olup, bu artışı etkileyen faktörler şu şekilde özetlenebilir;

Yasal koşullar: Küreselleşmenin yansıması olarak alınan liberal kararlar finansal sistemde korumacılık önlemlerinin ortadan kalmasına neden olmaktadır. Özellikle son dönemde özel sektörün kârlılığını arttırmak için alınan yasal düzenlemelerin nispeten arttığını görmekteyiz. Yasal koşullarda sağlanan değişime finansal yeniliklerin de ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Fettahoğlu, 1999,7).

Ekonomik gelişmeler: Ekonominin kendi gelişim süreci içinde finansal yenilikler ortaya çıkabilir. Örnek olarak; enflasyon ve faiz oranlarındaki dalgalanmalar nedeniyle kaybolan ekonomik istikrarı tekrar kazanıp oluşan risk faktörünü düşürebilmek için vadeli işlemler piyasası, opsiyon piyasası gibi risk faktörünü azaltıcı finansal yenilikler, artık günlük hayatımızın bir parçası haline gelmiştir.

Teknolojik gelişmeler: Kredi kartları, elektronik fon transferi, menkul kıymetleşme gibi teknoloji alanında yaşanan gelişmeler, finansal işlem ve hizmetlerin maliyetlerini düşürmekte bu sayede finansal kurumların kârlılıkları artmaktadır. Bu nedenle finansal kurumlar teknolojik yenilikleri sürekli desteklemektedirler.

Davranış Değişiklikleri: Tüketici davranışları incelendiğinde, tüketim kalıplarının ve tercihlerinin zamanla değiştiğini gözlemlemekteyiz. Finansal kurumlarda tüketicilerin başka bir ifade ile kendi hedef kitlelerinin zamanla değişiklik gösteren taleplerine karşılık yeni finansal araçları tüketicilere sunmak zorundadırlar. Bu nedenle günümüzde finansal piyasa araçları ve bunların kullanımı giderek daha karmaşık ve uzmanlık isteyen bir hal almaktadır (Kaplan,1999, 11). Bununla birlikte mevcut finansal piyasalar her geçen gün büyümekte ve derinlikleri de bu büyümeye paralel artmaktadır.

2.3. Döviz Kurları, Faiz Oranları ve Enflasyonun Finansal Piyasalar Üzerine Etkisi

Finansal sistemin önünde yer alan belirsizliklerin kaybolması ve sistemin sağlıklı olarak işleyebilmesi için her şeyden önce ülkedeki makro ekonomik istikrar tesis edilmiş olmalıdır. Buna ilaveten ülkede siyasi istikrarda sağlanabilirse finansal piyasaların gelecekte karşılaşmaları muhtemel risk primleride ortadan kalkacaktır. Bu nedenle günümüzde hemen hemen her ülke makroekonomik dengesini güçlendirici önlemler almaya çalışmaktadırlar.

Enflasyon, faiz oranları, döviz kurları, dış ticaret dengesi, iktisadi büyüme, işsizlik oranları gibi makro ekonomik göstergeler sürekli dalgalı bir seyir seyredip istenilen düzeye bir türlü getirilemiyorsa o ekonomide makroekonomik istikrarsızlıktan söz edilememektedir. Makro dengenin kurulamadığı bu gibi durumlarda kamu mali disiplini bozulur, kamu bütçesi açık vermeye başlar, ekonomideki gelir dağılımındaki adalet bozulur. Kamu bozulan bütçe dengesini tekrar kurmak için borçlanmayı seçerse bu durumda da faizler yükselecek, ekonomide özel sektör yatırımlarının azalması (crowding out etkisi) görülmeye başlayacaktır. Yatırımcılar kendilerini korumak için riskten kaçınıp yatırımlarını azaltır. Yatırımcılar için güven ortamı kaybolur ve yatırımcılar riskten kaçınmak isterler. Yüksek faiz oranlarından borçlanmak zorunda kalan bazı özel sektör yatırımcıları da bu kez bankaların sağlıklı müşteri yapısını bozarak bankaların riskini yukarı çekerler (Özgen, 1998, 47).

Aynı şekilde özellikle sermaye hareketlerinin serbest olduğu ülkelerde döviz kurları, finansal sistemi etkileyen önemli bir göstergedir. Özellikle serbest döviz kuru sistemi uygulayan ekonomilerde yaşanacak döviz kuru üzerindeki bir olumsuz dalgalanma ülkenin dış ticaret dengesinin bozulmasına sebebiyet verecektir (Şener, 1996, 31).

2.4. Finansal Derinleşmeyi Açıklayan Teoriler

2.4.1. Finansal Baskı Teorisi

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler özellikle 1970'li yıllarda Keynesyen teorinin kabul edilen görüşüne göre iktisadi kalkınma için arttırılması gereken yatırımları düşük faiz politikalarına dayandırmışlardır. Bu nedenle bilinçli olarak pek çok ülke yatırımları arttırmak için negatif reel faiz politikası başta olmak üzere, selektif kredi politikası, sübvansiyon uygulamışlardır (Karacan, 1997, 157).

Hükümetler tarafından bilinçli olarak faizlerin serbest piyasada oluşmasına izin verilmemesi ile hükümet kontrolünde oluşan faizlerin enflasyonun altında kalmasını (negatif reel faiz politikasına) McKinnon ve Shaw, "finansal baskı" olarak tanımlamışlardır. McKinnon ve Shaw'un geliştirdiği hipoteze göre; baskı altında tutulan parasal sistem; reel sermaye birikiminin miktarı ve niteliği açısından olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmaktadır (McKinnon, 1973, 167). Baskı altına alınan finansal sistem ödünç verilebilir fon arzını azalttığı için yatırımcılar yeni yatırımlar için öz kaynaklarını daha çok kullanmak zorunda kalacaklardır. Özkaynak sıkıntısı çeken yatırımcılar da doğal olarak yeni yatırım yapamayacak, finansal derinleşme de bu süreçten olumsuz etkilenecektir. Bu olumsuzluk ancak yeterince öz kaynak bulunması ve/veya öz kaynaklarda artış kaydedilmesi durumunda tölere edilebilir.

Finansal baskı koşullarında sürdürülen yatırımların etkinlikleride az olacaktır. Bu nedenle finansal baskı sürecinde iktisadi büyüme oranını devam ettirebilmek için daha büyük miktarda yatırıma ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim McKinnon ve Shaw baskı altında olan bir finans sisteminde tasarrufların getirisinin istikrarsız ve çoğu zaman negatif olacağını belirtip, yetersiz tasarruflar yüzünden yatırımlarında yetersiz olacağını ve bu durumda ekonomik büyümeyi etkileyeceğini ileri sürmüşlerdir (Doğan, 2002, 61).

2.4.2. Finansal Liberalizasyon Teorisi

McKinnon ve Shaw devletlerin finansal baskı modelini; devletin ekonomideki kontrol mekanizmasını arttırarak, finansal kurumları düzenleyerek, hatta uygun görmesi halinde bazı finansal kurumları kamulaştırarak yada uluslararası sermaye hareketlerini kontrol altına alarak uygulayabileceklerini belirtmişlerdir.

Buna karşılık liberalizasyon kavramı ise kredi faiz oranını fon arz ve talep edenlerce piyasada belirlemesi özerkliği ifade eder. Bu tanımın biraz daha geliştirildiği tam liberalizasyon kavramı ise devlet tarafından belirlenen objektif kriterleri sağlayan tüm şirketlerin finansal piyasalara girebildikleri, bankaların piyasada kendi istedikleri doğrultuda hareket edebilmelerini, uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki denetimin tamamen kaldırıldığı durumu ifade etmektedir (Delice, Doğan ve Uzun, 2002, 18).

Bir ekonomide tam liberalizasyondan bahsedebilmek için faz oranları üzerindeki düzenleyici faaliyetlerin, krediler üzerindeki kontrollerin kaldırılması, finansal piyasalara girişlerin serbest olması, özel mülkiyetin tesis edildiği özerk bankaların faaliyet göstermesi ve uluslararası sermaye hareketlerinin tam serbest olması gerekmektedir.

McKinnon ve Shaw tarafından geliştirilen ve ekonomik büyüme ile finansal sistem arasındaki ilişkiye dayanan liberalizasyon modelleri; piyasa faiz oranlarının baskı altına alınması yerine (idari kararlar dışında) piyasa faiz oranlarının serbest piyasa koşullarında belirlenmesi gerektiğini iddia eder. Bu yaklaşıma göre az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde doğru uygulanacak bir finansal liberalizasyon süreci, faizlerin yükselmesine, faizlerin artmasına bağlı olarak tasarrufları arttıracak, artan tasarruflarda yeni yatırımları motive edecektir. Bu sayede ekonomideki tasarruf yatırım dengesi tekrar kurulacaktır. İlaveten yükselen tasarruflar, tüketiminin azalmasına da neden olacak bu sayede ekonomideki enflasyonist baskıda azalacaktır. Finansal liberalizasyon aynı zamanda tasarruf ve yatırım artışına neden olacağı için -piyasalardaki araç çeşitliliğini de arttıracığı için- finansal derinleşmenin artmasına olumlu yönde etki edecektir.

2.5. Finansal Derinleşme, Finansal Piyasalar ve İktisadi Büyüme İlişkisi

1970’li yılların başında yapılan çalışmalarda finansal piyasalardaki gelişme ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki pek çok akademik çalışmada incelenmiştir. Bu çalışmaların çoğunda finansal piyasaların sorunsuz işleminin ve finansal derinleşmenin iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna varılmış, bu nedenle ülkelere daha yüksek iktisadi büyüme için finansal piyasaların daha etkin işletilmesi gerektiği önerilmiştir. Örneğin Hicks, İngiltere’nin finansal sistemde yaptığı değişiklikler/iyileşmeler sayesinde sermaye hareketliliğinin arttırdığını bu sayede sanayileşme sürecine katkı yaptığını tespit etmiştir. Benzer bir şekilde Schumpeter’de finansal araçların teknolojik gelişmeleri kullanmalarının finansal sistemi güçlendireceğini bu sayede de iktisadi büyümenin artacağını vurgulamıştır. Robinson ise finansal piyasalar ve iktisadi büyüme analizine farklı bir bakış açısı ile yaklaşmış, iktisadi büyümenin finansal sistemi büyüteceğini söylemiştir.

Aynı konu üzerinde yapılan farklı çalışmalarda ise finansal piyasaların işleyişi ile iktisadi büyüme arasında çokta önemli bir ilişki olmadığını ileri süren çalışmalara rastlamaktayız. Örneğin Lucas, finansman sisteminin iktisadi büyüme üzerinde neredeyse hiç etkisi olmadığını ileri sürerek bu iki değişken arasındaki ilişkiyi göz ardı etmek gerektiğini belirtmiştir (Doğan, 2002, 8).

Görüldüğü gibi konu üzerine çalışan araştırmacılar arasında finansal piyasalardaki düzenlemelerin ve derinleşmenin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi boyutunda fikir birliği bulunmamaktadır.

2.6. Türkiye’de Finansal Derinleşme Süreci

Keyneyen iktisadın, ekonomiyi devlet müdahaleleri ile yönetme anlayışı 70’lere kadar hakimiyetini korumuştur. Ülkeler iktisadi kalkınmalarını sağlayabilmek ve/veya sürdürebilmek için ithal ikameci politikaları uygulamışlardır. Ancak 1970’li yılların başından itibaren ülkelerin yaşamaya başladığı finansman başka bir ifade ile borç krizi ülkeleri farklı politika arayışlarına itmiştir. Çözüm önerileri arasında iktisadi hayatta müdahalelere karşı çıkan, iktisadi uygulamalarda serbest politikalar öneren Neoklasik İktisat okulunun görüşü olan Neoliberal politikalar öne çıkmıştır. Bu sayede uygulamaya konan serbestleşme hareketi; finansal derinleşme sürecini iktisadi büyümenin ön koşullardan biri olarak kabul etmiştir.

Bu yaşananlara paralel olarak 70’lerin sonuna doğru Türkiye’de de ithal ikameci sanayileşme (büyüme) politikaları; ödemeler bilançosu kalemlerindeki açık ve yaşanan fiyat istikrarsızlıkları nedeniyle sürdürülemez hale geldi. Bunun üzerine Türkiye, ihracata yönelik sanayileşme (büyüme) stratejisinin ön plana çıktığı neo liberal politikaları 24 Ocak 1980 iktisadi tedbirleri ile uygulamaya başlamıştır. Bu anlayış değişikliği sürecinde finansal ve mali dönüşüm geçiren Türkiye ekonomisinde yaşanan gelişmeler aşağıda kısaca açıklanmıştır (Oktayer, 2009, 81).

2.6.1. Faiz Oranlarına Yönelik Düzenlemeler

Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin desteklediği 24 Ocak 1980 kararları ile birlikte devletin serbest piyasa ekonomisine yapmış olduğu müdahaleler azaltılmaya hatta zamanla kaldırılmaya başlanmıştır. Özel sektörün daha ön plana çıkarıldığı serbest girişimi temel alan, serbest piyasa ekonomisi bu kararlarla birlikte iktisadi hayatta hakim görüş haline getirilmeye çalışılmıştır. Mevduat ve kredi faiz oranları üzerinde devlet müdahalesinin kaldırılarak, oranların serbest hale getirilmesi finansal serbestleşme sürecinde hayata geçirilen ilk uygulamalar arasındadır. Faizlerin piyasa koşullarına göre serbestçe belirlenerek Türk bankacılık sektörünün uluslararası rekabete hazırlanması, reel faizlerin pozitif değer alması ile birlikte ulusal tasarruflar artırılarak finansal sisteme bir derinlik kazandırılması hedeflenmiştir. Türkiye’de faizlerin 1 Temmuz 1980 tarihi itibarıyla serbest bırakılması ve reel faizlerin hızla yükselmesi ile birlikte toplam mevduatlarda artış yaşanmıştır. Faizlerdeki aşırı yükselmeye karşı bankalar aralarında “centilmenlik anlaşması” adı altında bir uzlaşmaya giderek, faizlerin belirli bir oranın üzerine çıkmasını engellenmeye çalışmışlardır. Bu anlaşma ile aslında (her ne kadar istenirse de) faiz oranları yine serbest piyasa dışında belirlenmeye devam etmiş, sadece faiz oranlarını belirleyen kurumlar değişmiştir (Oktayer, 2009, 76).

Aynı şekilde bu dönemde finansal derinliği arttırmak için ticari bankalar ile belirli özel şirketlere aracı kurum kurma hakkı verilmiş ve bu kuruluşlara mevduat sertifikası basma ve satma yetkisi tanınmıştır. Tüm bunlara ilaveten bankerlik faaliyetleri de yine bu dönemde özendirilmiştir (Ersel, 1991, 7). Kısa süre içinde bankalar ve bankerler arasında faiz oranları rekabeti başlamış ve faiz oranları tekrar yükselmeye başlamıştır. Yeterince finansal tecrübe sahibi olmaya Türkiye’de bu yaşananlar finansal sistemde önemli sorunların yaşanmasına ve sistemde ardı sıra iflasların yaşanmasına sebep olmuş, ülkede yeni bir iktisadi kriz ortamı meydana çıkmıştır.

Bu yaşananlar üzerine T.C. Merkez Bankası, 1980 tarihinde serbest bıraktığı faiz oranlarına 1983 yılında müdahale etmek zorunda kalmıştır. 1983 yılında başlayan faiz oranlarına müdahale süreci 1987 yılına kadar kontrollü olarak devam etmiş ve nihayet 1988 yılında faiz oranlarının belirlenmesi tekrar serbest piyasaya kontrolüne bırakılmıştır (Süslü, 2001, 3). Yaşanan ekonomik krizlerin boyutuna göre faiz oranlarına devletin müdahale etmesi süreci daha sonraları da devam etmiştir.

2.6.2. Döviz Kuru Rejimi İle İlgili Düzenlemeler

24 Ocak iktisadi tedbirleri ile birlikte Türkiye’de ulusal paranın yabancı para cinsinden fiyatı, sürünen kur sistemine göre belirlenmeye başlamıştır. Kararlar öncesi 1 Amerikan Doları 26,50 Türk Lirası iken, 24 Ocak kararlarıyla birlikte yaklaşık bir yıllık süre zarfında 1 Amerikan Doları 70 Türk Lirası seviyesine yükselmiştir. Serbest bırakılan ve hızla yükselen kuru kontrol altında tutabilmek için pek çok ayarlama yapılmış ama bu düzenlemeler istenilen sonuca ulaşamamıştır. Bunun üzerine serbest döviz kuru düzenlemesine geçtikten yaklaşık bir yıl sonra 1981 yılında T.C. Merkez Bankası günlük kur düzeyini açıklayarak, sabit kur uygulamasına geri dönmüştür.

1983 ve 1984 yılında sırasıyla 28 ve 30 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında çıkan kararlarla döviz kuru rejimi tekrar serbestleştirilmeye çalışılmıştır. Bu kararlar ile ticari bankaların merkez bankasınca belirlenen döviz kuru dışında kur belirleme, yabancılara Türkiye’de Türk Lirası ile işlem yapabilme, Türkiye’de yerleşiklere döviz taşıyabilme, bankalarda yabancı para cinsinden hesap açabilme serbestisi getirilerek; Türkiye’de uygulanan döviz kuru rejimi büyük oranda serbestleştirilmeye çalışılmıştır.

Tüm bu serbestlik adımlarına rağmen Türkiye’de yabancı para cinsinden işlemlerde tam serbestlik Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 32 sayılı kararla 1989 yılında hayata geçirilmiştir. Bu kararla getirilen düzenleme sayesinde, Türkiye’de yerleşiklere banka ya da yetkilendirilmiş kurumlardan yabancı para satın alma, aldıkları yabancı parayı dilerlerse yurtdışına transfer edebilme imkanı tanınmıştır. Ayrıca, Türk bankalarına yabancı para cinsinden kredi açabilme ve Türkiye’de ikamet eden gerçek ve tüzel kişilerin yurt dışından kredi temin edebilme olanakları tanınmıştır. Son olarak 32 Sayılı kararla birlikte hem yabancılara Türk menkul kıymetlerini, hemde yurtiçi yerleşiklere yabancı menkul kıymetleri alım satım imkanı tanınmıştır (Arat, 2003, 40).

2.6.3. Bankalararası Para Piyasasının Ortaya Çıkması

Nisan 1986’da hem kıt olan finansal kaynakların daha doğru kullanımını sağlamak hem de ticari bankaların likidite ihtiyaçlarını kısa dönemde karşılamak ve bankalararası fon transferini kolaylaştırmak için Bankalararası Para Piyasası kurulmuştur. Piyasanın hayata geçmesiyle birlikte hem kısa vadeli fon fazlası elde edilmiş, hem de bankaların gün içinde ortaya çıkan ihtiyaçlarına karşılık borçlanma imkânları artırılmıştır (Oktayer, 2009, 78).

2.6.4. Merkez Bankası Tarafından Yapılan Düzenlemeler

Geçmişte Türkiye’de bütçe açıklarının finansmanı için sıkça merkez bankasından kısa vadeli avans kullanılmıştır. Bu kullanım çoğunlukla enflasyonla mücadelede olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Fiyat istikrarının kurulması için 1985 yılında getirilen bir düzenleme ile Hazineye ait tahvillerin satışında ihale yöntemine geçilmiş böylece merkez bankasının hazineyi fonlaması yönündeki baskı azaltılmak istenmiştir (Önder, Türel, Ekinci ve Somel, 1993, 190). Tahvil ihalesine başlangıçta sadece bankalar ve tüzel kişiler katılabilirken, 1992 yılında yapılan düzenleme ile birlikte ihaleye gerçek kişilerinde katılması sağlanmıştır. Yine 1991 yılında yapılan bir düzenleme ile birlikte yabancı paraya endeksli hazine bonoları çıkarılmıştır (Oktayer, 2009, 79).

1985 yılında Hazinesinin tahvil ihraç etmeye başlaması, yukarıda açıklandığı gibi Nisan 1986 yılında bankalar arası para piyasasının hayata geçmesi, para ve sermaye piyasalarındaki işlem hacminin artmasına neden olmuş tüm bu gelişmeler açık piyasa işlemlerinin Türkiye’de de uygulanmasına temel oluşturmuştur. Nitekim Şubat 1987’de T.C. Merkez Bankası, kısa ve uzun vadeli menkul kıymetlerin alım satımının yapılabildiği Açık Piyasa İşlemlerine (APİ) başlamıştır. APİ ile T.C. Merkez Bankası, ekonomideki likidite seviyesini istediği düzeyde tutmaya çalışmış bu sayede toplam kredi miktarını kontrol altında tutmayı amaçlamıştır (Çetin, 2016, 75).

2.6.5. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası ve İstanbul Altın Borsası’nın Kurulması

Menkul kıymetler borsasının kurulması için ilk adım olarak 1981 yılında 2499 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu, Meclisten çıkarılmış ve 1982 yılında Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) ve 1985 yılında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB)-2013 yılı itibariyle de Borsa İstanbul adıyla- faaliyetlerine başlamıştır.

SPK ve İMKB’nin faaliyetlerine başlaması üzerine pekçok aracı kurum ve finansal araç faaliyete başlamıştır. Örneğin, 1992 yılından itibaren finansal kurumlara ve fon sahiplerine repo/ters repo yapma izni verilmiş, bazı finans kurumlarına munzam karşılık ve disponibilitate sorumluluğundan muafiyetler tanınmıştır. Benzer bir şekilde İMKB’den elde edilen kazançlara vergi muafiyeti getirilmesi finansal derinleşme için Türkiye’de atılan önemli adımlardır.

Finansal derinleşme için benzer bir adım 1983 yılında altın ithalatının serbest bırakılması ile atılmıştır. Yabancı paranın fiyatının belirlenmesinde olduğu gibi, altının Türk Lirası karşılığında T.C. Merkez Bankası belirlemeye başladı bunun için 1984 yılında Türk Lirası karşılığı altın fiyatı T.C. Merkez Bankası uhdesinde kurulmuş 1989 yılına kadar işlemlerini sürdürmüştür. 32 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında kararla birlikte altın piyasalarında da yeni bir düzenlemeye gidilmiş, 1993 yılı itibariyle altın ihracatı ve ithalatı Türkiye’de serbest bırakılmıştır (Korkmaz, 2009, 34), altın fiyatı serbest altın piyasasında belirlenmeye başlamış, 1995 yılında da İstanbul Altın Borsası (İAB) faaliyetlerine başlamıştır.

2.6.6. Bankacılık Sektörüne Yönelik Düzenlemeler

1983 yılında kıt olan yaşanan/yaşanacak bankacılık krizlerinden olumsuz etkilenmemesi için Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) kurulmuştur. Zamanla TMSF’nin yetki ve sorumlulukları artırılmış, ilaveten bankaların sahip oldukları finansal durumlarının güçlendirilmesi görevi de fona verilmiştir. Özellikle 2000’li yıllarda yaşanan krizler, TMSF’nin mevcut yapısının daha özerk uygulamalara dönüşmesini zorunlu kılmıştır. Nitekim 2003 ve 2005 yıllarında yapılan düzenlemeler ile birlikte TMSF’nin yetkileri bu doğrultuda daha da genişletilmiştir.

1990’lı yılların başında tüm dünyada finansal sistemde görülen küresel hareketler; finansal piyasalarda denetleme ve düzenleme kurumlarında yeniliklerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Daha önce T.C. Merkez Bankası verilen finansal sistemi denetleme görevi, 1999 yılında Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu’na (BDDK) devredildi. 1983 yılında T.C. Merkez Bankası uhdesinde yer alan TMSF’da, BDDK’ya devredilmiştir.

2001 yılına gelindiğinde ise Avrupa Birliği yasalarıyla paralel hareket eden, temel hedef olarak fiyat istikrarının ön plana çıkarıldığı yeni bir Merkez Bankası kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla T.C. Merkez Bankası’nın bağımsızlığı artırılmış bankanın Hazine ve diğer kamu kurumlarına kredi açması, avans vermesi sınırlandırılmıştır.

2.6.7. Finansal Sisteme Entegre Edilen Yeni Araçlar

Özellikle 2000 yılından sonra Türkiye’de finansal derinleşme sürecinin hızlanması için finansal sisteme yeni kurum ve araçlar eklenmiştir. Enflasyona endeksli devlet tahvili ihracı, otomatik para çekme makinaları, kredi kartları, mobil bankacılık, elektronik fon transferi (EFT), SWIFT ödeme sistemi bu araçlardan sadece bir kaçıdır.

İAB’da türev piyasalara ilişkin düzenlemeler yapılmış, İMKB’de Amerikan Doları ve EURO ile vadeli işlem sözleşmeleri yapılmaya başlamış, 2005 yılında da Vadeli İşlemler ve Opsiyon Borsası faaliyetlerine başlamıştır. Benzer bir

şekilde yatırımların temel kaynağı olan tasarrufları arttırmak için, 2001 yılında Türkiye’de bireysel emeklilik sistemine yönelik yasal düzenlemeler hayata geçirilmiş, 2016 yılında çalışanlar için bireysel emeklilik zorunlu hale getirilmiştir (Akpınar ve Demirci, 2018, 139). Mart 2007’de de Mortgage olarak da bilinen ipotekli konut finansmanı uygulaması Türkiye’de uygulanmaya başlamıştır.

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

İktisat yazınında finansal derinleşme ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok teorik ve ampirik çalışma bulunmaktadır. Yapılan bu çalışmalardan bazıları finansal derinleşme ile iktisadi büyüme arasında yakın bir korelasyon bulunduğu iddia ederken, yapılan bazı çalışmalar ise bu iki değişken arasında herhangi bir ilişki olmadığını iddia etmektedirler. Aşağıda yer alan Tablo 1’de iktisat literatüründe finansal derinleşme ve büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar ve bu çalışmaların vardığı sonuçlar özetlenmiştir.

Tablo 1. Finansal Gelişme, Finansal Derinleşme ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalara İlişkin Literatür

Schumpeter (1911).	Özellikle bankaların, müteşebbislere fon temin ederek iktisadi büyüme destekleyeceklerini söylemiştir.
Goldsmith (1969).	Araştırmacı seçmiş olduğu bazı sanayileşmiş ülkelerde iktisadi büyüme ile finansal gelişme arasında bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.
McKinnon (1973).	Yapılan çalışmada, finansal sistemin baskı altında bulunmasının iktisadi büyüme olumsuz etkileyeceği iddia edilmiştir.
Shaw (1973).	Finansal sistemin baskı altında bulunmasının iktisadi büyüme olumsuz etkileyeceği sonucuna varmıştır.
Fry (1980).	Finansal koşulların tasarruf ve büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. McKinnon ve Shaw tarafından geliştirilen ekonomik kalkınmada finans modellerinin ampirik bir testini uygulamış, incelediği Asya ülkelerinde reel faiz oranının yurtiçi tasarruf ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmıştır.
Gupta (1984).	Yapılan çalışmada Latin Amerika ve bazı Asya ülkelerinde finansal gelişme ile reel büyüme arasındaki ilişki analiz edilmiş ve finansal gelişmenin reel büyümeye olumlu etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.
Moore (1986).	(Güney) Kore Cumhuriyeti özelinde yapılan çalışmada enflasyonun, finansal derinleşme sürecini olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmıştır.
King ve Levine (1993a ile 1993b).	Yapılan iki farklı çalışmada seksene yakın ülke ve bir çok değişkenli ampirik model kullanılmış ve finansal gelişmişlik ile iktisadi büyüme arasında güçlü ve olumlu bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.
Thornton (1994).	Çalışmada ekonomik büyümede finansal derinleşmenin rolüne ilişkin rakip hipotezleri ayırt etmek amacıyla seçilmiş Asya ekonomileri için ampirik bir inceleme yapılmıştır. Çalışmada finansal derinleşme ile reel GSYİH arasında uzun vadeli veya denge ilişkisine dair kanıt bulunamazken, birçok durumda finansal derinleşmenin kısa vadede ekonomik büyüme oranı üzerinde fazla bir fark yaratmadığı sonucuna varılmıştır.
Levine (2004).	Araştırmacı finansal piyasalar ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi finansal piyasalar ve finansal kurumların ortaya çıkışı boyutunda analiz etmiştir.
Nazmi (2005).	Çalışmada kuralsızlaştırma ve finansal derinleşmenin reel sektör üzerindeki etkisini analiz etmek için genel bir denge modeli kullanılmıştır. Modelde kuralsızlaştırmanın ve daha gelişmiş bir bankacılık sektörünün, firmaları üretimin sermaye yoğunluğunu arttırmaya teşvik ederek daha hızlı büyümeyi teşvik ettiği sonucuna varılmıştır.
Kiyotaki ve Moore (2005).	Finansal derinlikteki seküler değişikliklerin, yatırım ve üretim miktarı üzerindeki etkilerini araştırmıştır.
Thornton (2006).	Yirmi iki gelişmekte olan ekonomiye ilişkin veriler üzerinden ampirik bir çalışma yapmış, finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır.
Darrat (2006).	Çalışma; Suudi Arabistan, Türkiye ve Birleşik Arap Emirlikleri’nde finansal derinleşmenin ekonomik büyümedeki rolünü ampirik olarak araştırmış, diğer çalışmalardan farklı olarak, birkaç alternatif teorik hipotez arasında ayırım yapmak için finansal derinleşme derecesi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik bağlantısına odaklanmıştır. Çalışmada finansal derinleşmenin ekonomik büyümenin gerekli bir nedensel faktörü olduğu sonucuna varmıştır.
Mohan (2006).	Hindistan Cumhuriyeti özelinde büyüme ve finansal derinleşme süreci arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

Ardıç ve Damar (2007).	Çalışmada finansal sektörün derinleşmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri analiz edilmiş, finansal derinleşme ile iktisadi büyüme arasında güçlü bir negatif ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.
Oktayer (2007).	Finansal derinleşmenin iktisadi büyümeye etkisinin ampirik olarak analiz edildiği çalışmada finansal derinleşmenin iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna varılmıştır.
Chukwu ve Agu (2009).	Çalışmada, Nijerya Federal Cumhuriyeti özelinde finansal derinleşme iktisadi büyüme arasındaki ilişki ampirik olarak incelenmiş, finansal derinleşme ile iktisadi büyüme arasında kalıcı bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.
Hasan vd. (2009).	Çin eyaletleri için yasal kurumların, finansal derinleşmenin ve siyasi çoğulculuğun büyüme oranları üzerindeki rolü incelenmiş, finansal piyasaların, yasal ortamın, mülkiyet hakları bilincinin ve siyasi çoğulculuğun gelişiminin daha güçlü büyüme ile ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır.
Darrat ve Al-Sowaidi (2010).	Katar Devleti özelinde yapılan çalışmada bilgi teknolojisi ve finansal derinleşmenin rolü ampirik olarak incelenmiştir. Katar’daki gerçek ekonomik büyümenin uzun vadede hem finansal derinleşme hem de bilgi teknolojisi (alternatif olarak tanımlanır) ile güçlü bir ilişki içinde olduğu sonucuna varılmıştır.
Karahan ve Yılğör (2011).	Araştırmacılar Türkiye’de finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceledikleri ampirik çalışmada; finansal derinleşme ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı ilişki olduğu sonucuna varmışlardır.
Mirdala (2011).	Finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini test etmiştir.
Hamori ve Hashiguche (2012).	Yüzün üzerinde ülke üzerine yapılan çalışmada finansal derinleşmenin iktisadi büyümeyi etkilediği sonucuna varılmıştır.
Marashdeh ve Al-Malkawi (2014).	Suudi Arabistan Krallığı özelinde yapılan çalışmada finansal derinleşme ile iktisadi büyüme arasında pozitif ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.
Bhattarai (2015).	Aşırı finansmanın 2008 sonrası gelişmiş ekonomilerde krizlere ve yavaş büyümeye neden olurken, daha ihtiyatlı finansal derinleşme süreci uygulayan Çin ve Hindistan’da daha yüksek ekonomik büyümeyi sağladığı sonucuna varmıştır.
Sahay vd. (2015).	İktisadi büyümenin daha yüksek finansal gelişme düzeyinde zayıfladığı sonucuna varmışlardır.
Mollaahmetoğlu (2016).	2007 finansal krizi sonrası Türkiye’de finansal derinleşme ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada iki değişken arasında istatistiki olarak zayıf bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.
Çağlayan vd. (2017).	Finansal derinleşme ile birlikte uygulanan para politikalarının Amerikan ekonomisinde reel çıktı miktarı üzerine olan etkilerinin incelendiği çalışmada daraltıcı para politikalarının finansal derinleşmeyi ve reel çıktı miktarını olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır.
Yetiz ve Şimşek (2017).	Türkiye’de Finansal derinleşmenin ölçümü üzerine odaklanan çalışma, Türkiye’de finansal derinleşme ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir.
Best vd. (2017).	Jamaika özelinde yapılan çalışmada finansal derinleşme ile iktisadi büyüme arasında pozitif ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.
Ho vd. (2018).	Finansal derinleşmenin, ekonomideki inovasyonu olumlu etkilediği sonucuna varmışlardır.
Öztürk ve Çoltu (2018).	Türkiye özelinde finansal derinleşmenin ölçümü ve tanımı üzerinde inceleme yapmışlar, Türkiye’de ancak finans sisteminde yer alan kurum ve finansal araç sayısı artarsa finansal derinleşme ile iktisadi büyüme arasında pozitif bir ilişki kurulur sonucuna varmışlardır.
Erkişi ve Ceyhan (2019).	İktisadi büyüme ile finansal derinleşme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada finansal derinleşmenin sürdürülebilir iktisadi büyüme için önemli olduğu sonucuna varılmıştır.
Williams (2019).	Çalışmada 1970-2014 yılları arasında gelişmekte olan ve yükselen ekonomilerde kredi piyasasında yaşanan derinleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelemiştir. Kredi piyasasının derinleşmesinin; incelenen ekonomilerde iktisadi büyümeyi azalttığı sonucuna varılmıştır.
Sugiyanto ve Yolanda (2020).	Çalışma, finansal derinleşmenin iktisadi büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu, ancak çalışmada incelenen ülkelerde finansal derinleşmenin gelir eşitsizliği ve yoksulluk oranları üzerinde olumsuz bir etki yarattığı sonucuna varılmıştır.

Kaynak: Yazar tarafından literatür incelemesi sonucunda oluşturulmuştur.

4. 1980 SONRASI TÜRKİYE’DE FİNANSAL DERİNLEŞME VE İKTİSADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ

Çalışmanın bu aşamasında Türkiye’de 1980 sonrası finansal derinleşmenin iktisadi büyümeye etkisi analize edilmeye çalışılacaktır.

Yapılan literatür incelemesinden elde edilen bulgular ışığında, Türkiye’deki finansal derinleşme ve iktisadi büyüme ilişkisinde kullanılacak istatistiki verilerin Satın Alma Gücü Paritesine (PPP) indirgenerek kullanılmasının daha doğru sonuçlar vereceğine inanılmaktadır. Ancak bu noktada yapılan araştırmalarda, veri setinin 1993 yılına kadar uzandığı daha önceki (1980-1992) yıllara verilerin ya hiç tutulmadığı ya da tutarlı olmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle çalışmada, incelenen dönem 1993-2020 yılları arasına indirgenmek zorunda kalmıştır.

Tablo 2’de 1993-2020 arasında büyüme gösteleri olarak, PPP göre Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH), Kişi Başına GSYİH ve GSYİH Büyüme Rakamları verilmiştir.

Tablo 2. 1993-2020 Yılları Arası Türkiye’de Büyüme Göstergeleri

Yıllar	GSYİH (Satın Alma Gücü Paritesi (PPP), Milyar Amerikan Doları)	Kişi Başına GSYİH (Amerikan Doları)	GSYİH Büyümesi
1993	574,2	10.134,7	7,7
1994	554,5	9.631,9	-4,7
1995	606,8	10.374,5	7,9
1996	660,0	11.106,1	7,4
1997	722,1	11.959,9	7,6
1998	558,2	9.102,3	2,4
1999	546,5	8.774,3	-3,3
2000	609,2	9.633,1	6,9
2001	596,0	9.284,3	-5,8
2002	612,4	9.401,2	6,4
2003	640,4	9.689,9	5,8
2004	735,2	10.970,7	9,8
2005	815,1	12.003,8	9,0
2006	944,0	13.730,0	6,9
2007	1.041,5	14.968,0	5,0
2008	1.139,5	16.182,5	0,8
2009	1.113,3	15.609,5	-4,8
2010	1.269,7	17.555,6	8,4
2011	1.454,1	19.799,1	11,2
2012	1.550,7	20.772,5	4,8
2013	1.703,7	22.438,7	8,5
2014	1.860,5	24.090,2	4,9
2015	2.022,4	25.753,4	6,1
2016	2.116,4	26.512,0	3,3
2017	2.264,3	27.913,8	7,5
2018	2.300,8	27.943,0	3,0
2019	2.279,2	27.318,4	0,9
2020	2.371,6	28.119,5	1,8

Kaynak: Dünya Bankası (2021).

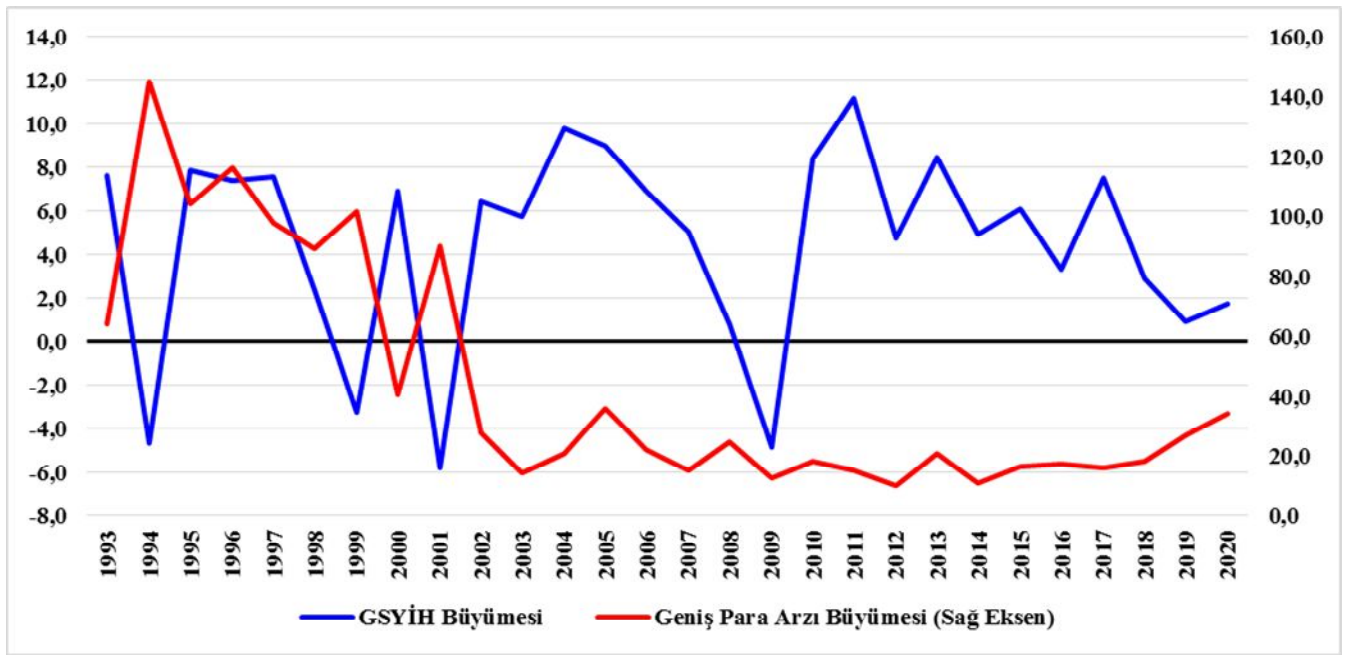
Yapılan literatür incelemesinden elde edilen bulgular ışığında, finansal derinleşme göstergesi olarak piyasa kapitalizasyonu (hem Amerikan doları cinsinden miktarı ve hem de GSYİH’ya oranı), geniş para arzı büyümesi, özel sektöre sağlanan yurt içi kredilerin GSYİH’ya oranı, bankalar tarafından özel sektöre sağlanan yurt içi kredilerin GSYİH’ya oranı ve finansal sektör tarafından özel sektöre sağlanan yurt için kredilerin GSYİH’ya oranının ele alınması gerektiğine inanılmaktadır. İlgili veri seti Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. 1993-2020 Yılları Arasında Türkiye’de Finansal Derinleşme Göstergeleri

Yıllar	Piyasa Kapitalizasyonu (Milyar \$)	Piyasa Kapitalizasyonu (GSYİH oranı)	Geniş Para Arzı Büyümesi	Özel Sektöre Sağlanan Yurtiçi Kredi (GSYİH Oranı)	Bankalarca Özel Sektöre Sağlanan Yurtiçi Kredi (GSYİH Oranı)	Finansal Sektöre Özel Sektöre Sağlanan Yurtiçi Kredi (GSYİH Oranı)
1993	36,6	20,3	64,2	..	18,1	..
1994	21,6	16,5	144,8	..	15,9	..
1995	20,8	12,3	104,2	..	18,5	..
1996	30,3	16,7	116,5	..	22,8	..
1997	61,1	32,2	97,8	..	26,3	..
1998	33,6	12,2	89,3	..	16,8	..
1999	112,7	44,0	102,0	..	16,2	..
2000	69,7	25,4	40,7	..	17,3	..
2001	48,4	24,0	90,4	..	14,9	..
2002	36,0	15,0	27,9	..	14,1	..
2003	68,4	21,7	14,4	..	14,0	..
2004	98,3	24,0	20,8	..	16,6	..
2005	160,0	31,6	36,0	..	21,2	..
2006	160,9	28,9	22,2	..	24,7	..
2007	284,5	41,8	15,2	..	28,0	..
2008	117,6	15,3	24,8	33,4	30,9	51,8
2009	231,7	35,7	12,7	37,1	34,5	61,2
2010	302,4	38,9	18,5	44,4	41,6	67,6
2011	197,1	23,5	15,2	49,1	46,2	66,2
2012	315,2	35,8	10,4	51,8	48,7	66,6
2013	195,7	20,4	21,2	60,3	56,7	72,4
2014	219,8	23,4	11,2	63,5	59,6	74,9
2015	188,9	21,9	16,5	66,5	62,6	77,1
2016	171,8	19,8	17,6	69,4	65,3	80,1
2017	227,5	26,5	16,4	70,3	65,9	80,1
2018	149,3	19,2	18,4	67,4	63,2	82,1
2019	185,0	24,3	27,0	65,4	61,8	82,7
2020	237,5	33,0	34,2	75,1	70,9	98,3

Kaynak: Dünya Bankası (2021).

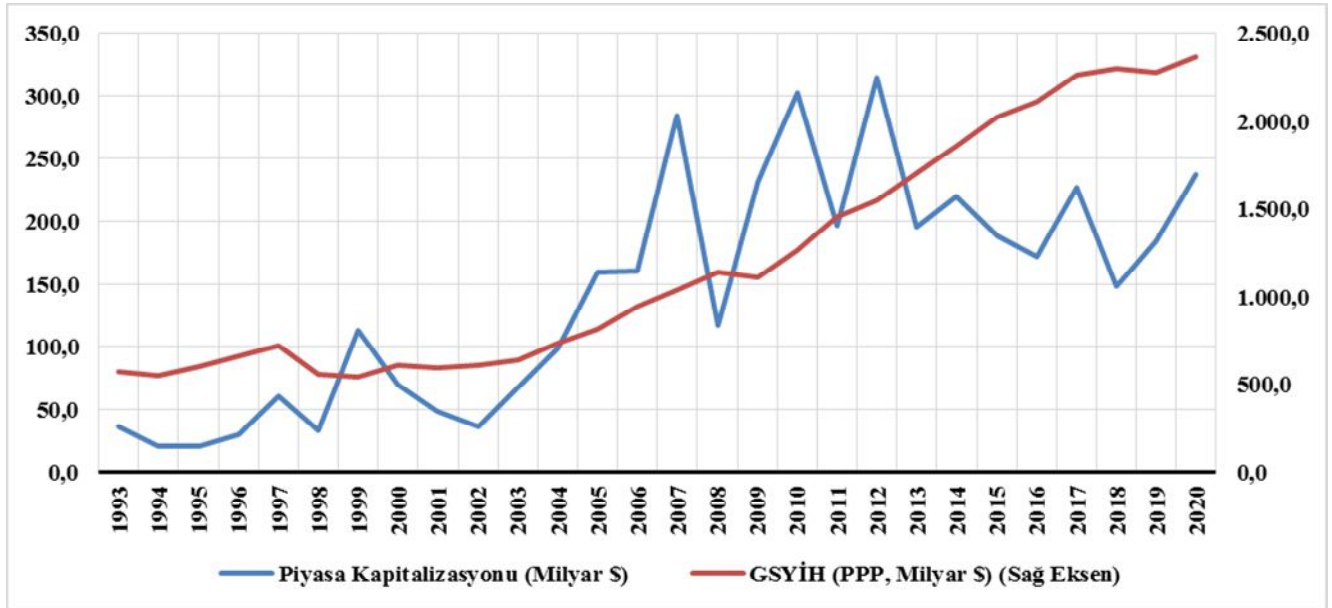
Tablo 2 ve Tablo 3’de sunulan veriler ışığında GSYİH büyümesi ile Geniş Para Arzı büyümesini Şekil 1’de karşılaştırdığımızda, geniş para arzındaki artış yada azalışların (değişimlerin) GSYİH büyüme hareketlerine etkisi olmadığı, iki değişkenin bağımsız hareket ettikleri sonucuna varılmıştır.

Şekil 1. 1993-2020 Yılları Arası Türkiye Ekonomisi'nde GSYİH Büyümesi ile Geniş Para Arzı Büyümesinin Karşılaştırılması

Kaynak: Tablo 2 ve Tablo 3'de yer alan verilerden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2 ve Tablo 3'de sunulan veriler ışığında piyasa kapitalizasyonu ile satın alma gücü paritesine göre GSYİH değerlerindeki değişimi Şekil 2'de karşılaştırdığımızda ise Türkiye'de 1998 den bu yana PPP göre GSYİH değerlerinde istikrarlı olarak bir artış gözlemlenmiş buna karşılık piyasa kapitalizasyonunun büyüme trendini destekle(ye)mediği sonucuna varılmıştır.

Şekil 2. 1993-2020 Yılları Arası Türkiye Ekonomisi'nde Piyasa Kapitalizasyonu ile Satın Alma Gücü Paritesine (PPP) Göre GSYİH Değerindeki Değişimin Karşılaştırılması

Kaynak: Tablo 2 ve Tablo 3'de yer alan verilerden yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tüm bu yaşananlarda Türkiye'nin 1994, 2001, 2008, 2011, 2013, 2016 ve 2018 yıllarında yaşadığı ulusal ve uluslararası krizlerin etkisinin olup olmadığı ise başka bir araştırmanın konusudur.

5.SONUÇ

1929 ekonomik buhranına kadar devletin ekonomide çok fazla yer almaması gerektiğini savunan Klasik İktisat okulunun hakim görüşü, yerini yaşanan krizle birlikte devletçi uygulama ve devlet müdahalelerinin olması gerektiğini ileri süren Keynesyen İktisat okuluna bırakmıştır. Keynesyen görüş devletin ekonomide her alanda olduğu gibi finansal piyasalarda da kontrolü elinde bulundurması gerektiğini savunmuş, ülkelerin ihtiyaçları olan iktisadi büyümelerini de yine devlet aracılığıyla uygulanan korumacı politikalar ile yapması gerektiğini ileri sürmüştür.

1970’li yıllara gelindiğinde ise pek çok ekonomi Keynesyin önerdiği iktisat politikası uygulamalarının sonucu ortaya çıkan finansal baskı politikalarından kaynaklı sorunlar ve iktisadi krizler yaşamaya başlamıştır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde dış kaynak temini yaşanmaya başlamış ve bu ülkelerde dış borç krizleri görülmeye başlamıştır.

Tüm bu yaşananların sonucunda -çalışmanın literatür incelemesinin yapıldığı üçüncü bölümde de değinildiği gibi- iktisatçılar yeni arayışlara girip yeni modeller kurmaya çalışmışlardır. Bu dönemde Keynes’in krizlere karşı çözüm reçetesi olarak kamuoyu ile paylaştığı finansal baskı politikaları ciddi olarak eleştirilmeye başlamıştır. McKinnon (1973) ve Shaw (1973) gibi araştırmacıların ortaya attığı iktisadi büyüme için finansal serbestleşmenin sağlanması görüşü daha çok araştırmacı tarafından kabul görmeye başlamıştır. Ortaya atılan ve tartışılan finansal serbestleşme görüşü 1970’lerin ortasından itibaren ülkelerin uluslararası finansal sistemle entegrasyonunu hızlandırmış, ülkelerdeki finansal piyasalar büyümüş ve finansal derinleşmenin ilk adımları atılmaya başlamıştır.

1980’lerde finansal serbestleşme ve derinleşme hareketinin gerekliliği olarak ülkelerin finansal sistemlerinde köklü değişiklikler yapılmaya başlamıştır. Yeni finansal kurumlar piyasaya girmiş, her alanda gözlenen teknolojik yenilikler sermaye piyasalarında da görülmeye başlamış, borç verilebilir fon arzı ile para ve sermaye piyasası araç çeşitliliği artmıştır. Türkiye’de de benzer şekilde finans sistemi ile sermaye piyasalarına giriş-çıkışlar kolaylaştırılmış, döviz kuru ve faiz serbest piyasada belirlenmeye başlamış, kredi kısıtlamaları azaltılmıştır.

Teorinin ilk ortaya atıldığı zamanda iktisadi büyüme ve finansal derinleşme ilişkisine yönelik yapılan pek çok teorik ve ampirik çalışmada iki olgu arasında kuvvetli ilişki olduğu ileri sürülmüştür. Ancak özellikle son yıllarda bu konuda yapılan çalışmalarda, önceki çalışmaların aksine bu iki değişken arasında kuvvetli bir ilişki bulunmadığı sonuçları daha çok karşımıza çıkmaktadır.

Bu noktadan hareketle çalışmada 1980 sonrası Türkiye’de iktisadi büyüme ve finansal derinleşme ilişkisi analiz edilmiş bunun içinde istatistikî verilerin yapılan literatür taramasından da istifade edilerek Satın Alma Gücü Paritesine (PPP) göre kullanılmasının daha doğru olacağı sonucuna varılmıştır. Ancak bu noktada yapılan araştırmalar sonucunda veri setinde 1993 yılına kadar ulaşılabilmiştir. Bu nedenle çalışmada incelenen dönem 1993-2020 yılları arasına indirgenmiştir.

Ulaşılan veri setinden hareketle çalışmada GSYİH büyümesi ile Geniş Para Arzı büyümesi karşılaştırılmış; geniş para arzındaki artış yada azalışların (değişimlerin) GSYİH büyüme hareketlerine etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır.

İlaveten Türkiye’de aynı dönemde piyasa kapitalizasyonu ile satın alma gücü paritesine göre GSYİH değerlerindeki değişim karşılaştırılmış; 1998 den bu yana PPP göre GSYİH değerlerinde istikrarlı bir artış gözlemlenirken, piyasa kapitalizasyonunun büyüme trendini destekle(ye)mediği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKPINAR, S., DEMİRCİ, M. G. (2018). “Zorunlu Bireysel Emeklilik Sistemine Geçiş ve Yapılacak Kesintilerin Muhasebeleştirilmesi”, Muhasebe ve Finansman Dergisi, Ocak, 77, 137-146.
- ARAT, K. (2003). Türkiye’de Optimum Döviz Kuru Rejimi Seçimi ve Döviz Kurlarından Fiyatlara Geçiş Etkisinin İncelenmesi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara.
- ARDIÇ, O.P. ve DAMAR, H. E. (2007). “Financial Sector Deepening and Economic Growth: Evidence from Turkey”, Munich Personal RePEc Archive, No:4077, 1-25.
- BAŞOĞLU, U. ve CEYLAN, A. (2001). Finans Teori Kurum ve Araçlar, Ezgi Kitapevi Yayınları, Bursa.
- BDDK (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu). (2006). Finansal Sektör Değerlendirmesi, Finansal Piyasalar Raporu, BDDK Yayınları, İstanbul.
- BEST, A., FRANCIS, M. B. ve ROBINSON, C. J. (2017). “Financial Deepening and Economic Growth in Jamaica”. Global Business Review, 18(1), 1-18.
- BHATTARAI, K. (2015). “Financial Deepening and Economic Growth in Advanced and Emerging Economies”, Review of Development Economics, 19 (1), 178-195.

- ÇAĞLAYAN, M., KOCAASLAN, Ö.K. ve MOURATIDIS, K. (2017). "Financial Depth and the Asymmetric Impact of Monetary Policy". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 63 (2), 1-24.
- ÇETİN, M.Ö. (2016). "Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Para Politikası Uygulamalarının Gelişimi". *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 8(14), 67-101.
- CHUKWU, J. O. ve AGU, C. C. (2009). "Multivariate Causality Between Financial Depth and Economic Growth in Nigeria", *African Review of Money Finance and Banking*, 33 (1), 7-21.
- DARRAT, A.F. (2006). "Are Financial Deepening and Economic Growth Causally Related? Another Look at the Evidence", *International Economic Journal*, 13(3), 19-35.
- DARRAT, A.F. ve AL-SOWAIDI, S.S. (2010). "Information Technology, Financial Deepening and Economic Growth: Some Evidence from a Fast Growing Emerging Economy", *Journal of Economics and International Finance*, 2(2), 28-35.
- DELİCE, G., DOĞAN, D. ve UZUN, M. (2002). "Finansal Regülasyon ve Piyasa Disiplini", *Cumhuriyet Üniversitesi. İ.İ.B.F Dergisi*, 5(1), 15-18.
- DOĞAN, H. (2002). "Finansal Derinleşme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi, Türkiye Örneği", *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 17(190), 60-61.
- DÜNYA BANKASI. (2021). <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, 30.06.2021.
- ERKİŞİ, K. ve CEYHAN, T. (2019). "Financial Deepening And Economic Growth: A Case Of Turkey", *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 97-125.
- ERSEL, H. (1991). "Structural Adjustment: Turkey (1980-1990)". <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Arastirma+Yayinlari/Calisma+Tebligleri/1996/91-02>, 30.06.2021.
- FETTAHOĞLU, A.(1999). *Finansal Piyasalarda Yenilikler ve 1980 Sonrası Türkiye, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara.*
- FRY, M.J. (1980). "Money and Capital or Financial Deepening in Economic Developments?", *Money and Monetary Policy in Less Developed Countries: A Survey of Issues and Evidence*, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780080240411500144>, 20.06.2021.
- GOLDSMITH, W.R. (1969). *Financial Structure and Development*, New Haven and Yale University Pres, London.
- GUPTA, K.L. (1984). *Finance and Economic Growth in Developing Countries*, New Hampshire.
- HAMORI, S. ve HASHIGUCHE, Y. (2012). "The Effect of Financial Deepening on Inequality: Some International Evidence". *Journal of Asian Economics*, 23(4), 352-359.
- HASAN, I., WACHTEL, P. ve ZHOU, M. (2009). "Institutional Development, Financial Deepening and Economic Growth: Evidence From China", *Journal of Banking & Finance*, 33(1), 157-170.
- HO, C., HUANG, S., SHI, H. ve WU, J. (2018). "Financial Deepening and Innovation: The Role of Political Institutions". *World Development*, 109, 1-13.
- KAPLAN, C. (1999). "Finansal Yenilikler ve Piyasalar Üzerine Etkileri", *Lira Dergisi*, 48(24), 2-23.
- KAR, M. (2001). "Finansal Kalkınma Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi, Türkiye Örneği", *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2), 150-165.
- KAR, M. ve AĞIR H. (2005). "Finansal Derinleşme Göstergeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Finans-Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 42 (496), 10-24.
- KARACAN, A. (1997). *Finans Ekonomi ve Politika*, Creative Yayıncılık, Ankara.
- KARAHAN, Ö. ve YILGÖR, M. (2011). "Financial Deepening and Economic Growth in Turkey", *MIBES Transactions*, 5 (2), 19-29.
- KING, R.G. ve LEVINE, R. (1993a). "Finance and Growth: Schumpeter Might be Right", *The Quarterly Journal of Economics*, *Word Bank Working Papers*, 717-737.
- KING, R.G. ve LEVINE, R. (1993b). "Finance, Entrepreneurship, and Growth: Theory and Evidence", *Journal of Monetary Economics*, 32 (3), 513-542.

- KIYOTAKI, N. ve MOORE, J. (2005). “Financial Deepening”, *Journal of the European Economic Association*, 3 (2-3), 701-713.
- KORKMAZ, H. (2009). İstanbul Altın Borsası ve Sermaye Piyasasına Etkileri, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- LEVINE, R. (2004). “Finance And Growth: Theory and Evidence”, National Bureau of Economic Research, NBER Working Paper Series, Working Paper 10766.
- LYNCH, D. (1996). “Measuring Financial Sector Development”, *Journal of Monetary Economics*, 22(28), 3-42.
- MARASHDEH, H.A. ve AL-MALKAWI H.N. (2014). “Financial Deepening and Economic Growth in Saudi Arabia”. *Journal of Emerging Market Finance*, 13(2), 139-154.
- McKINNON, R. (1973). Money and Capital in Economic Development, The Brookings Institution, Washington.
- MIRDALA, R. (2011). “Financial Deepening and Economic Growth in The European Transition Economies”, *Journal of Applied Economic Sciences (JAES)*, 6 (16), 177-194.
- MOHAN, R. (2006). “Economic Growth, Financial Deepening and Financial Inclusion”, *Reserve Bank of India Bulletin*, 1305-1320.
- MOLLAHMETOĞLU, E. (2016). “Finansal Derinleşme: Türkiye’nin Finansal Derinliği ve Panel Veri Analizi”. *Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 25, 32-54.
- MOORE, B.J. (1986). “Inflation and Financial Deepening”, *Journal of Development Economics*, 20(1), 125-133.
- NAZMI, N. (2005). “Deregulation, Financial Deepening and Economic Growth: The Case of Latin America”, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 45 (1-2), 447-459.
- OKSAY, S. (2000). “Finansal Piyasalarda Yeni Yasal Düzenlemeler İhtiyacı ve Türk Finans Sistemi”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Öneri Dergisi*, 3(14), 9-10.
- OKTAYER, A. (2007). Finansal Derinleşmenin Ekonomik Performans Üzerine Etkileri: Teori ve Türkiye Uygulaması, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- OKTAYER, A. (2009). “Türkiye’de Finansal Serbestleşme ve Derinleşme Süreci Üzerine Nitel Bir İnceleme”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 4(1), 73-100.
- ÖNDER, İ., TÜREL, O., EKİNCİ, N. ve SOMEL, C. (1993). Türkiye’de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar, İktisat Politikası Seçenekleri-2. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ÖZGEN, B. F.(1998). “Globalleşme Sürecinde Gelişmekte Olan Ülkelerde Finans Piyasaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisat Dergisi*, 26(28), 43-49.
- ÖZTÜRK, S. ve ÇOLTU, S. (2018). “Finansal Derinleşmenin Ekonomik Büyüme Etkisi 2001-2016 Yılları Türkiye Örneği”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 4, 1516-1535.
- SAHAY, R., ÇİHAĞ, M., N'DIAYE, P. ve BARAJAS, A. (2015). “Rethinking Financial Deepening: Stability and Growth in Emerging Markets”, *Revista de Economía Institucional*, 17 (33), 73-107.
- SALTOĞLU, B. (1998). “Ekonomik Büyüme ve Finansal Piyasaların Gelişimi”, *İktisat Dergisi*, 12(25), 13-14.
- SCHUMPETER, J.A., (1911). *Die Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*, Leipzig. Duncker&Humblot; *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle*. İngilizceye Çeviren: RERVERS, O. (1934). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- ŞENER, O. (1996). Kamu Ekonomisi, Beta Basım Dağıtım, İstanbul.
- SHAW, E.S. (1973). Financial Deepening in Economic Development, Oxford University Press, New York.
- SUGIYANTO, C. ve YOLANDA, Z. (2020). “The Effect of Financial Deepening On Economic Growth, Inequality, and Poverty: Evidence From 73 Countries” *South East European Journal of Economics and Business*, 15(2), 15-27.
- SÜSLÜ, B. (2001). “Türkiye’de 1990 Sonrası İzlenen Faiz Politikası”. Muğla Üniversitesi SBE Dergisi.
- THORNTON, J. (1994). “Financial Deepening And Economic Growth: Evidence From Asian Economies, Savings and Development”, 18 (1), 41-51.

- THORNTON, J. (2006). "Financial Deepening and Economic Growth in Developing Economies", *Applied Economics Letters*, 3(4), 243-246.
- ÜNAL, T. (1996). *Finanasal Kesimin Reel Sektöre Kaynak Yaratma Kapasitesi*, İTO Yayını, İstanbul.
- WILLIAMS, K. (2019). "Do Political Institutions Improve The Diminishing Effect of Financial Deepening on Growth? Evidence from Developing Countries", *Journal of Economics and Business*, 103, 13-24.
- YETİZ, F. ve ŞİMŞEK, K. (2017). "Finansal Derinleşmede Bankacılık Sisteminin Rolü", *Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 26, 1-29.
-

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

Terörizm Doğrudan Yabancı Yatırımları Etkiler mi? Panel Veri Analizi

Meral ÇABAŞ*, Mustafa TORUN†

1. GİRİŞ

Bir ülkede kurulu olan şirketin sınır ötesi ülkelerde de üretim yapmak amacıyla merkez ülkesinin dışındaki ülkelere tesis kurması ya da halihazırdaki tesisleri satın alması doğrudan (dolaysız) yabancı yatırım (DYY) olarak tanımlanmaktadır (Seyidoğlu, 2009:600). Karluk (2001)'a göre doğrudan yabancı yatırım; bir ülkede kurulum sermayesini temin yoluyla yeni bir şirket kurma, mevcut şirketi satın alma ya da mevcut şirkete sermaye artışı ile birlikte sahip olma şeklindedir.

Yönetim ve denetimi ana merkeze ait olan ve farklı ülkelerde üretim yapan kurumsal yapılar “çokuluslu şirket” ya da “sınırötesi şirket” olarak adlandırılmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar bu şirketler tarafından gerçekleştirilmekte olup yaklaşık son 70 yıllık dönemi kapsayan bir süreçtir. Çok uluslu şirketler ilk zamanlarda sanayisi gelişmiş ülkelerde ticari faaliyetlerini sürdürmektedir. Dolayısıyla bu şirketlerin başlangıç faaliyetleri gelişmiş ülkelerin kendi aralarındaki ticarete dayanmaktadır. Artan kitle üretimleriyle birlikte sanayilerin hammadde ihtiyacındaki artış bu sektörü yeni hammadde arayışına itmiş ve gelişmekte olan ülkeler de ticari hedef haline gelmiştir. Sömürgeciliğin hakim olduğu Sanayi Devrimi'nin başlangıç yıllarında yüksek sanayi üretimine sahip devletler hammaddelerini sömürgesi olan gelişmemiş ülkelere çok ucuza temin etmektedir. İlk zamanlarda bu ülkelere temin ettikleri ucuz hammaddeyi taşımayı deneseler de sonraları taşıma masraflarının ek bir maliyet oluşturması nedeniyle üretimi bu ülkelere kaydırmaya başlaması gelişmemiş ülkelerin DYY ile tanışmasını sağlamıştır. Gelişmekte olan ülkelere DYY yapmanın tek motivasyon kaynağı ucuz hammadde temini olmamakta aynı zamanda ucuz işgücüne ulaşılmaktadır. Gelişmiş ülkelerde işgücünün sahip olduğu sosyal haklar, gelişen sendika güvencesi işgücü maliyetini artırmaktadır. Bu durum da çok uluslu şirketlerin üretimlerini sermayesi düşük sosyal hakları ve sendikaları tam olarak gelişmemiş gelişmekte olan ülkelere kaydırmasına sebep olmaktadır. Özellikle 1970'lerde ucuz işgücü bu şirketlerin yatırım yapacakları bölgelerde aradıkları öncelikli etkindir. Çok uluslu şirketlerin gelişmekte olan ülkelere üretim motivasyonunun bir diğer nedeni de pazar payı olarak görülmektedir. Yatırım yapılan ülkede Pazar ne kadar büyük olursa ülke içi satış o denli artarak daha karlı hale gelmektedir (Oksay,1997).

Bu konu ne Klasik İktisatçılar ne de Neo Klasik İktisatçıların araştırma konusu olmuştur. Konuyu yeni nesil iktisatçılar teorik olarak araştırmışlar ve yabancı sermaye ile ilgili teori temel dört başlıkta toplanmıştır. Birincisi 1960'larda Stephan Hymer tarafından ortaya atılan “Tekel Üstünlüğü Teorisi”dir. Teoriye göre çokuluslu şirketin ev sahibi şirketlere karşı üstünlüğünün nedeni tekel gücüne sahip olduğu etkenlerdir (dikey bütünleşme, yatay bütünleşme, aktarılamayan bilgiler, şirket ünvanından yararlanma, ürünün yaşam dönemleri modeli vb.). Üretim faaliyetlerinin ilk aşamadan itibaren nihai mal aşamasına kadar aynı yönetim altında toparlama sürecine “dikey bütünleşme”, aynı aşamadaki üretim faaliyetlerinin ortak işletme yönetiminde toplanmasına ise “yatay bütünleşme” denilmektedir. Firmalar üretim hakkında sahip oldukları teknik bilgiler, patent veya lisans anlaşmalarını satabildiği halde bazı durumlarda geliştirdikleri üretim yöntemi ya da patenti kendi elinde bulundurmaya mecburdur satılması uygun olmamaktadır. Bu birikimler firmaların aktarılamayan bilgileri konumundadır. Bazı firmaların sektörlerinde oldukça önemli markaya sahip olması hatta ülke sınırları dışında da oldukça ünlü olması bu şirketlere ünvanlarından yararlanma olanağı tanır. Ürünlerin yaşam dönemi hipotezine göre yeni bir ürünün gelişme süreci tamamlandıktan sonra ve iç piyasa sınırına gelindiğinde daha fazla kar amacıyla rekabetin kısıtlı olduğu yabancı piyasalarda üretim yapmak istemektedir. İkinci teori olan “Oligapolcü Tepki Teorisi”ne göre bir oligapol piyasasında (birkaç firmanın üstün olduğu piyasa) firmalardan birinin kar, fiyat, satış, yatırım vb. kritik konular karşısında aldığı bir karara diğer bir firma da benzer bir kararla karşılık verebilir. Benzer malların ihracatçısı iki ülkeden birinin yabancı piyasada dolaysız yatırım yaparak orada üretim üssü oluşturması, onun dış piyasayı ele geçirerek diğer firmaların ihracatını azaltıcı etki yapmasına neden olabilir. Bu durum yabancı yatırımcı firmaya rekabet üstünlüğü sağlayabilir. Üçüncü “İçselleştirme Teorisi”ne göre bir firmanın sahip olduğu özel bilgilerden tam olarak yararlanabilmesinin, o yeni bilgilerin (Şirket sırlarının korunması, şirketin marka ve ünvanından faydalanmak, dikey ve yatay bütünleşme vb.) başkalarının eline geçerek üretimde kullanılmasının önüne geçmenin en etkin yolu onu içselleştirmektir. Bir başka ifadeyle lisans anlaşmaları yerine bu bilgileri şirketin kendi üretiminde kullanmasıdır. Dördüncü ve son teori ise “OLI Modeli”dir. Bu model bir grup iktisatçı tarafından bulunmuş ve günümüzde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Model içerdiği kavramların İngilizce baş harflerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. O (ownership) sahiplik üstünlüklerini (yöntem, teknik, bilgi ve beceri) yani işletmenin sadece kendisinin sahip olduğu üretim ayrıcalıklarını, L (location) yer(konum) ile

* Doktora Öğrencisi, ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, dogacabas@hotmail.com, ORCID No: 0000-0002-3335-3297

† Dr. Öğrt. Üyesi, ÇOMÜ Biga İİBF, torun1970@gmail.com, ORCID No: 0000-0003-1812-6560

ilgili üstünlükleri yani yatırımın yapılacağı piyasa konumuyla ilgili üstünlükleri (ekonomik ve siyasi istikrarın sağlanmış olması, sağlam bir altyapının bulunması, kurun, faiz ve fiyat politikasının dengeli olması vb.) ve I (internalization) içselleştirme üstünlüklerini (teknolojiyi sürekli güncelleştirmek bu teknolojileri yaratan teknik kadroyu deneti altında tutmak vb.) yani şirketin bir piyasaya neden başka yollarla değil de doğrudan yatırım şeklinde gireceğini açıklamaktadır (Seyidoğlu, 2009:600).

Doğrudan yabancı yatırım girdiği ülkeye beraberinde teknolojiyi, yatırımcının denetim ve yönetim yetkisini ayrıca işletme bilgi ve becerisini getirmektedir (Karluk,2001:100). Gelişmiş ülkeler kar oranını ve rekabet gücünü artırmak için DYY çekmeyi hedeflerken, yeterli sermaye ve teknolojiye sahip olmayan gelişmekte olan ülkeler ise bu eksikliklerini kapatmak için DYY'yi amaçlamaktadır. Doğrudan yabancı yatırımı gerçekleştiren çokuluslu şirketlerin beklentileri ile ev sahibi ülke beklentilerinin birbirini örtmesi yatırımı her iki ülke için de karlı kılmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma için yeterli iç tasarrufa sahip olmaması da yatırımı kendilerine çekme isteklerinde önemli bir etkidir. Ülkeler uzun vadeli doğrudan yabancı yatırımlarını ekonomik kalkınmanın bir nedeni, sürdürülebilir büyüme ve artan yatırımlar olarak görmekte ayrıca makroekonomik değişkenleri pozitif yönde etkilediğini düşünmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar girdikleri ülkeye teknoloji, bilgi ve beceri transfer ettikleri için ev sahibi ülkenin endüstriyel kalitesini artırmakta sofistike ürün üretimine ve ihracatına katkı sağlamaktadır. İşsizlik problemiyle mücadele edilen ülkelerde işsizliği azaltıcı aynı zamanda nitelikli işgücünü artırıcı etkilere de sahip olmaktadır.

Çok uluslu şirketlerin doğrudan yatırım götüreceği ev sahibi ülkeden beklentileri vardır. DYY'leri belirleyen en temel faktörlerden biri ülkenin ekonomik, politik ve sosyal istikrarıdır. Yatırımcı şirketler sermayelerini riske atarak politik istikrarı elde edememiş bir ortamda üretimi tercih etmezler. Politik istikrarlı kurumlara ve uzun dönemde düşük riske sahip ülkeler her zaman yatırımcılar için daha cazip olmaktadır. Ülke dışında yatırım kararı alan şirketlerin yatırımın şekli ve zamanı ile ilgili karar mekanizmasında maliyetlerin ve risklerin temel faktör olduğu yapılan çalışmalarda da vurgulanmaktadır. Politik riske karşı hassasiyetin artması, kur riski artışı ve vergilerdeki belirsizlik karşısında sınırötesi şirketler ülkeiçi şirketlere göre daha fazla risk altındadır. Bu tür riskler çokuluslu şirketleri nakit akışı kanalıyla sistematik risk artışına sürüklemektedir (Kürşad,2005).

Ulusötesi şirketler yatırım kararı alırken ilk sırada politik ve ekonomik istikrara baktıklarına göre istikrar ortamını bozan etmenler dolayısıyla yabancı yatırımları da etkileyecektir. Bir ülkenin ekonomik, politik ve sosyal istikrarını bozguna uğratan ve günümüzde de hemen hemen tüm ülkelerin ortak sorunu haline gelen terörizm olgusudur.

Terör kavramı ideolojik, siyasi veya dini amaçlar doğrultusunda şiddet, tehdit ve korku vasıtasıyla demokrasileri hedefinde tutan ve son zamanlarda küreselleşmenin etkisiyle evrensel boyuta ulaşan toplumsal bir olgu olmaktadır (Yeniçeri ve Dönmez, 2008: 94). Bir grup tarafından siyasi amaçlarla planlı ve sistematik olarak gerçekleştirilen terör faaliyetleri de "terörizm" olarak adlandırılır ki terörizmi terörden ayıran örgütlü, sistematik ve sürekli olmasıdır. Terörizm 70'li yıllardan itibaren yoğun bir şekilde demokrasileri hedef almaktadır. Terörizm demokrasileri, istikrarsızlaştırma yoluyla kendi rejimlerini savunurken otorite rejimine dönüştürmeyi hedeflemektedir. Böylelikle halkın demokrasi inancı zayıflatılarak mevcut yönetim ve yöneticiler bertaraf edilmeye çalışılmaktadır. Bu doğrultuda bazı ülkelerin de terörizme destek vermesi terör tedbirlerinin etkinliğini düşürmektedir. Ülkelerin teröre destek vermesi diğer ülkelerle içten içe yaşadıkları güç savaşları ile ilgilidir.

Ekonomik, psikolojik, sosyo-kültürel, eğitim eksikliği ve coğrafi nedenlere dayanan terör eylemleri bir toplumun toplumsal değerlerine varlığına, birliğine, bütünlüğüne, çıkarlarına masum insanların ölümüne kadar zarar vermekte, devletin gücünü ve otoritesini zayıflatarak içten çökertmeyi hedeflemektedir. Toplumdaki zor ekonomik koşullar, gelir adaletsizliğinin yüksekliği insanları psikolojik bunalıma iterken bu durumu terör gruplarının odak noktası yapmaktadır. Bazı kitlelerin ekonomik hak ihlali onları hırslarını ve öfkelerini gösterme yolu olarak terörü seçmeye itmektedir (Micheal ve Sabir, 2007: 39). Çeşitli operasyonlar sonucunda ele geçirilen teröristlerin örgüt üyesi oldukları zamanlarda işsiz oldukları bulguları elde edilmiştir. Bu da iş sahibi olup yeterli gelire sahip insanların imkanlarını yitirmemekte adına terör gruplarına mesafeli durduğunun göstergesi olmaktadır (Öztürk, 2009: 91). Toplumun değer yargılarının çağın gereksinimlerine göre çok hızlı değişim göstermesi ve tüm kesimlerin bu değişimi yakalayamaması toplumsal sosyal dengenin sarsılmasına neden olmaktadır. Bu durum da terör grupları tarafından fırsata çevrilerek peşpeşe atılan sloganlar vasıtasıyla toplumun çeşitli kesimleri arasında ayrılık ve çatışmaları hızlandırmaktadır. Toplumu pasifize ederek tepkisiz hale getirmekte ayrıca toplumsal sorunlar ve uyuşmazlıklar artmaktadır. Şiddet yanlılarının gerekli insan kaynağı hedefi gençlerden oluşmaktadır. Gençlerin zamanın gereksinimleri ile en iyi şekilde tatmin edilmemesi hedef kitlesi gençler olan terörist grupların devreye girmesine fırsat yaratacaktır. Gençlerin toyluğundan ve heyecanından yararlanarak milli ve dini değer yargılarını zayıflatmak yoluyla kendilerine çekmektedirler. Bu durum gençleri en iyi şekilde eğiterek onların düşünce yapılarında boşluk yaratmadan önlenilmektedir. Eğitim ile insanların olumsuz düşünceleri değiştirilebilir toplumsal eşitlik sağlanabilir. Toplumda bazı bireyler öz yetersizlik, aile içi ve toplumdaki konum ve kendilerini ispatlama gibi nedenlerle şiddete meylederler (Gökbunar, 2010: 57). Bu bireyler bireysel yetkinliği gelişmemiş, bilgi beceri ve yetenekleri zayıf, toplumda kendisine yer edinmemiş asosyal kişilerdir. Toplumun kendilerini dışladığını, sevgi ve değer görmediklerini sanırlar. Toplumsal saygınlığı ve ilgiyi elde etmek ve kendini ispatlamak adına saldırgan davranışlar

sergilerler ve şiddet içeren olayları benimserler. İçsel çatışmalarını (korku, kaygı, panik, öfke, can sıkıntısı vb.) şiddet içeren eylemler ile gidermeye çalışırlar (Vural, 2006: 17). Merkeze uzak mesafedeki yaşam statüleri görece daha düşük bazı bireyler kendilerinin içinde bulunduğu durumu merkezi otoritenin politik tutumuna bağlamaktadır. Terörist gruplar da bu bireyleri yönetime karşı kışkırtarak içinde buldukları olumsuz koşulun nedeninin devlet olduğuna ikna yoluna giderler. Bu duruma inanan bazı bireyler terör faaliyetlerine destek vermektedir. Terörün coğrafi nedeni gibi görünen bu durum aslında eğitim, ekonomi sosyo-kültürel ve psikolojik nedenleri de birlikte sergilemektedir.

Terörizm hedef aldığı rejimi gerçekleştirdiği şiddet eylemleri ile topluma korku salarak yıkmayı ve yerine kendi ideolojik yönetimini kurmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda terör örgütlerinin ilk hedefi merkezi otoriteyi yıpratmak ve itibarsızlaştırmaktır. Bunu yaparken de seslerini küresel boyutta duyurma ve kendi ideolojilerine dikkat çekme eğilimi içerisindedirler. Toplumda şiddet eylemlerini artırarak bireylerin direnişini kırıp onları itaat etmeye zorlamayı ayrıca örgütlerine sempatican kazanmayı amaçlamaktadırlar.

Terör örgütleri bazı ülkeler tarafından ekonomik ve siyasi çıkar doğrultusunda destekleniyorsa hedef aldıkları toplumda önceden belirlenmiş ortamları yaratmak amacıyla hareket etmektedirler. Zaten kaynakları yetersiz olan ülkelerde terörle mücadele için daha fazla kaynak ayrılması ülke gelişimini olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla terörizm bu ülkelerde kaynakların verimli kullanımını engellemeye hizmet etmektedir. Kaynaklarını etkin kullanamayan toplumlarda halk tepki göstermeye başlamakta rejim tıkanmaktadır.

Terör, aynı toplumun elemanı fakat etnik yapı farklılıklarına sahip grupları karşılıklı kışkırtarak ülkedeki toplumsal huzuru ve beraberliği bozmayı da amaçlayabilmektedir. Toplum da etnik yapı üzerinden başlattığı kaosun büyüyen iç çatışma yaşanmasını hedeflemektedir.

Terör eylemlerinin toplumda yarattığı korku atmosferi ve masum insanların yitimi halkın sosyal ve ekonomik refahını negatif olarak etkilemektedir (Frey vd., 2004:2). Ulusal ve uluslararası boyutlarda olabilen ve günümüz dünyasının en önemli problemlerinden biri olan terörizm sosyal, siyasal ve de ekonomik ciddi maliyetlere sebebiyet vermektedir. Terör eylemleri birden fazla ülkeyi ya da ülke insanını hedef alıyor ve belirli uluslararası sonuçlar doğuruyorsa uluslararası terör olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca bir ülkeye dışarıdan gelen şiddet ve gözdağı eylemleri de uluslararası terör göstergesidir (Topal, 2005: 53). Terörist eylemlerin gerçekleştiği ülkede fiziki ve şahsi sermaye stoğu azalmakta, turizm sektörü ve DYY'de yabancı sermaye kaçmakta, insanların tüketim, yatırım ve tasarruf alışkanlıklarını etkileyerek kaynak dağılımını bozmakta ve güvenlik tedbirlerindeki artış maliyetleri artırarak kaynakların etkin kullanımını kısıtlamaktadır (Gökbunar, 2010).

Üretimin küreselleşmesiyle çok uluslu şirketler ve DYY'lerin önemi günden güne artmış uluslararası ticaretin önündeki kısıtlamaların kalkmasıyla küresel ticaret hacmi devasa boyutlara ulaşmıştır. Serbestleşen yatırımlarla beraber global bir köy haline gelen dünyada teknoloji dağılımı çığ gibi büyümüştür (Kalb, 2000: 1). Ancak dönem dönem terörizm olgusu küreselleşmenin yatırımlara kazandırdığı bu hızı sekteye uğratmaktadır. Uluslararası sermaye hareketlerinin seyri incelendiğinde dolaylı ve doğrudan yabancı yatırımların daha çok güvenli ve istikrarlı ülkelere aktığı görülmektedir (Vural, 2006: 104). Çok uluslu şirketler için yatırım yapacağı bölgenin risk faktörüne sahip olup olmaması oldukça önemlidir. Bu şirketler güvenli bulmadıkları bölgelere yatırım yapmayacaklardır. Eğer bir bölgede ucuz hammadde ve yarı işlenmiş mamül var, enerji kaynaklarına yakın, nitelikli işgücü mevcut ve devlet her türlü teşviği yapmaktayken yabancı yatırım istenilen düzeyde değilse bu durum güvenlik sorunu ile açıklanabilmektedir (Alkan, 2000: 34). Terör eylemleri neticesinde oluşan güvenlik zaafiyeti peşinde işsizliği getirmekte, işsizlik de terörist gruplara kaynak oluşturmaktadır. Gelir dağılımı adaletsizliğinden doğan işsiz ve yoksul grupları teröristler türlü ikna yolları ile kandırıp kendi saflarına çekmektedir.

Bu çalışmada gelişmekte olan 26 ülke için terörizmin doğrudan yabancı yatırımlara etkisi araştırılmıştır. Bu ülkelerde meydana gelen terör saldırılarının ülkeye gelecek olan doğrudan yabancı yatırımları etkileyip etkilemediği çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Yapılan analizler sonucunda literatüre paralel olarak terör faaliyetleri ile doğrudan yabancı yatırımların birlikte hareket ettiği ve uzun dönemde aralarında nedensellik ilişkisi olduğu beklenmektedir (Alkan, 2000: 34).

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Doğrudan yabancı yatırımların aktörleri olan çokuluslu şirketler için yatırım yapacakları ekonomilerde güvenli ve istikrarlı bir zemin oldukça önem arz etmektedir. Terörizmin temel hedefleri arasındaki ekonomik istikrarı bozma çabası yatırımcıları tedirgin etmektedir. Bozulan yatırım ortamında halihazırda varolan şirketler artan güvenlik tedbirleri, terör eylemleri nedeniyle üretimlerindeki aksaklıklar ve şirket çalışanlarının bu bölgelerde çalışmaktan kaçınması çokuluslu şirketlerin maliyet artışı yaşamalarına neden olmaktadır (Enders; Sandler, 2006:220). Dolayısıyla yatırımcılar edimlerini daha güvenli coğrafyalara nakletmek isteyebilmektedirler. Yatırım yapacak olanlar da güvenlik zaafiyeti nedeniyle vazgeçebilmektedir. Ekonomik kalkınmanın ve sürdürülebilirliğin kaldırıcılarından olan DYY'nin terörden bu denli

etkilenmesi oldukça önemli makro ekonomik bir sorundur. Bu bağlamda araştırmacılar yıllardır bu konu üzerinde gerek teorik gerek ampirik birçok çalışma yapmıştır.

Enders ve Sandler (1996), 1975-1991 dönemini kapsayan çalışmalarında İspanya ve Yunanistan'da meydana gelen terör faaliyetlerinin doğrudan yabancı yatırımlara etkisini araştırmışlar ve her iki ülke için de yıllık terör olaylarının DYY'yi azaltıcı etkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Bu oran Yunanistan için yaklaşık %12 ve İspanya için %13.5 olarak tespit edilmiştir. Çalışmanın bulguları bize Yunanistan ve İspanya'da yapılacak DYY'nin terör eylemlerinden oldukça büyük oranda ve negatif yönde etkilendiğini göstermektedir.

Eckstein ve Tsiddon (2003), 1980-2003 dönemine ait çalışmalarında İsrail'de terörün makroekonomik etkilerine odaklanmıştır. VAR Analizi ile elde ettikleri bulgulara göre terörizm büyüme, tüketim ve yatırım hacmi ile ihracat düzeyini negatif etkilemektedir. Yazarlar İsrail'de yaşanan terör faaliyetlerinin son üç yılda kişi başı gelirin beklenenden %4 daha düşük gerçekleştiği sonucuna ulaşmışlardır.

Enders vd. (2006), çalışmalarında 11 Eylül 2001 tarihli Dünya Ticaret Merkezi saldırılarının ABD kaynaklı DYY üzerinde uzun dönemli etkiyi incelemişler ve gözlenen ülkelerden sadece Türkiye'ye yapılan yatırımların olumsuz etkilendiğini belirlemişlerdir. Ayrıca yazarlar 1989-1999 dönemi için uluslararası terör faaliyetlerinin ABD'nin dış ülkelerdeki yatırımlarına etkisini araştırmışlardır. Analiz 23'ü OECD ülkesi olan toplam 69 ülkeyi kapsamaktadır. Elde edilen bulgulara göre uluslararası terör faaliyetlerinin OECD ülkelerindeki ABD yatırımları üzerindeki etkisi küçük olmakla beraber önemli olarak değerlendirilmiştir. Türkiye ve Yunanistan en fazla etkilenen OECD ülkeleri olarak belirlenmiştir. OECD ülkeleri dışındaki ülkelerdeki ABD yatırımlarının terör olaylarından etkilenmediği sonucuna ulaşmışlardır.

Li (2006), çalışmasında 1976-1996 dönemine ait 129 ülke verisini analiz etmiş ve birçok çalışmanın aksine terör faaliyetlerinin DYY yapılacak lokasyonun seçiminde istatistiksel olarak anlamlı bir etki yaratmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Kang vd. (2007), çalışmalarında 1980-2002 dönemi için terörizmin dış ticaret akışı üzerindeki etkilerini dinamik panel veri analizi ile test etmişlerdir. GMM yönteminin kullanıldığı modele terör eylemleri sonucu yaralı ve ölü sayıları da ilave edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre DYY stoğu terör faaliyetleri neticesinde %0.3-%0.6 düzeyinde düşüşle negatif etkilenmektedir.

Persitz (2007), çalışmasında 1980-2003 döneminde İsrail ile Filistin arasındaki çatışmaları üçer aylık verilerle analiz etmiştir. Çatışmaların İsrail'de tüketim harcamaları ile yatırım harcamalarını pozitif etkilediği ancak yatırım ve dış ticaret dengesini bozduğu sonucuna varmıştır.

Larobina ve Pate (2009), çalışmalarında terörizmin dünya nüfusunun büyük çoğunluğunu farklı düzeylerde etkilediğini bu düzeylerden birinin de iş ortamları olduğunu belirtmiştir. Terörist faaliyetlerin özel bir amacının da işletmelere zarar vermek ve yok etmek olduğunu bu nedenle bir ekonominin iş geliştirme, yatırım çekme ve sürekliliğini sağlama yeteneğini sektöre uğrattığını savunmuşlardır. Dünya ekonomisinin sürekli büyümesi ve genişlemesi için hükümetlerin terörizmle mücadele etmesi ve terörizmi yok etme yeteneği geliştirmelerinin esas olduğunu vurgulamışlardır.

Powers ve Choi (2012), çalışmalarında 1980-2008 dönemini kapsayan 123 gelişmekte olan ülke verisini kullanmışlardır. Yazarlar terör eylemlerinin iş dünyasıyla ilgili olup olmadığının DYY'yi etkilemesi açısından önemli olduğunu bu durum dikkate alınmadığında hatalı sonuçlar elde edilebileceğini vurgulamışlardır. İş dünyasına yapılan terör saldırılarının çokuluslu şirketleri binaları, çalışanları ve üretim faaliyetleri kanalıyla zarara uğratması açısından doğrudan yabancı yatırımları negatif yönde etkilediğini ancak iş dünyasını hedef almayan saldırıların DYY üzerindeki negatif etkisinin önemsiz kaldığını savunmaktadırlar.

Bandyopadhyay vd. (2013), 1984-2008 dönemini kapsayan çalışmalarında 78 gelişmekte olan ülke verisine uyguladıkları dinamik panel veri analizi bulgularına göre terörizmin DYY üzerindeki etkisini iki şekilde ortaya koymuşlardır. Birincisi ulusal düzeyde gerçekleşen terör faaliyetleri neticesinde ülkeye gelen dış yardımlar terörün DYY üzerindeki negatif etkisini önemli derecede hafifletmektedir. İkincisi ise terör faaliyetleri uluslararası düzeyde ise böyle bir etkinin söz konusu olmadığı yönündedir.

Shahbaz vd. (2013), 2000-2001 dönemini kapsayan çalışmalarında Pakistan'da terör eylemlerinin DYY üzerindeki etkisi en küçük kareler (EKK) yöntemi ile analiz edilmiş ve terörün çokuluslu şirketlerde güven problemi yarattığını bu nedenle dış yatırımları azalttığını savunmuşlardır.

Kinyanjui (2014), çalışmasında 2010-2012 döneminde Kenyada gerçekleşen terör faaliyetlerine odaklanmış ve uyguladığı çoklu regresyon analizi neticesinde Kenya'da terör olaylarının ülkeye gelecek yatırımcılarda güvensizliğe neden olduğu için DYY'yi azalttığı neticesine varmıştır.

Shah vd. (2015), 1980-2012 dönemine ait çalışmalarında Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC)) üyesi ülke (Bangladeş, Hindistan, Nepal, Pakistan ve Sri Lanka)

verilerine uyguladıkları Panel Veri Analizi bulgularına göre terörizmin DYY üzerinde negatif etki yaptığı sonucuna ulaşmışlardır.

Akinci vd. (2015), çalışmalarında 2005-2011 döneminde 67 gelişmekte olan ülke ve 18 az gelişmiş ülke olmak üzere toplam 85 ülke verisine dengesiz panel veri analizi uygulamışlar ve terörizmin DYY ve portföy yatırımlarını olumsuz etkilediği ve dış yardımların bu etkiyi hafiflettiği sonucuna varmışlardır.

Ak ve İnal (2017), çalışmalarında Türkiye’de 1980-2015 döneminde terör faaliyetlerinin DYY’lar üzerindeki etkisini Hatemi-J ile Irandoust tarafından 2012 yılında geliştirilen saklı eşbütünleşme testi ve yine Hatemi-J tarafından 2012 yılında geliştirilen asimetrik nedensellik testiyle analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda Türkiye’de terörizm ile DYY arasında uzun dönemde ne terörden DYY’ye ne de DYY’den teröre doğru nedensellik olmadığı sonucuna varmışlardır.

Çolakoğlu (2020), çalışmasında 2007-2017 dönemine ait 50 gelişmekte olan ülke verisine Panel Dinamik OLS Metodu uygulayarak terörizmin DYY üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Elde edilen bulgulara göre gelişmekte olan ülkelerde uzun dönemde terörizm DYY’yi negatif etkilemektedir.

3. YÖNTEM

3.1. Veri Seti ve Ekonometrik Model

Çalışmada terörizmin doğrudan yabancı yatırımlar üzerine etkisi gelişmekte olan 26 ülke (Arjantin, Azerbaycan, Belarus, Brezilya, Bulgaristan, Cezayir, Çin, Ekvador, Endonezya, Ermenistan, Güney Afrika, Gürcistan, Irak, İran, İsrail, Kazakistan, Kolombiya, Lübnan, Paraguay, Peru, Rusya, Sırbistan, Tayland, Tunus ve Türkiye) verisi analiz edilerek araştırılmıştır. Analizde 2005-2019 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Seçilmiş ülkelere ait net dış yatırımlar (DYY \$) Dünya Bankası’nın dünya gelişme göstergelerinden, Küresel Terörizm İndeksi (Global Terrorism Index), ise Vision of Humanity yayınlarından derlenmiştir. Küresel Terörizm İndeksi (GTI) “0 ile 10” arasında değerler almakta “0” terörün hiç olmadığı “10” ise terörün maksimum olduğunu ifade etmektedir. Türkiye 2019 verilerine göre 6,11 puanla en çok terör olayının yaşandığı ülkeden başlayarak 18. Sırada yer almaktadır. Çalışmada kullanılan veriler logaritmik formda olup analizler Eviews 9 ve Stata 16 ekonometrik paket programlar aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Analizde kullanılacak panel model aşağıdaki gibidir:

$$LOGDYY_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 LOGGTI_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

3.2. Ekonometrik Metodoloji

Ekonometrik modellerde kullanılan üç çeşit veri türü bulunmaktadır. Birincisi belirli bir zaman aralığında bir birime ait düzenli bir şekilde (sıralı olarak) gözlemlenen veri setine “zaman serisi” denilmektedir. Zaman serisi bir veya daha fazla değişkenin gün, ay ya da yıllara göre aldığı değerleri içermektedir ve ekonometrik çalışmalarda sıklıkla karşılaşılmaktadır (Nargeleçekenler, 2009: 8). Belirli bir zaman anında farklı birimlerin aldığı değerlerin oluşturduğu veri setine “yatay kesit” denilmektedir. Yatay kesit verisi sabit zamanda farklı birimlere ait gözlem değerlerini içermektedir (Taris, 2000: 1). Yatay kesit verisi zamanın tek bir anına odaklandığı için çalışmalarda sık tercih edilen bir veri tipi değildir. Son olarak hem zaman serisi hem de yatay kesit verilerinin birlikte oluşturduğu veri seti ise “panel veri” olarak adlandırılmaktadır (Wooldridge, 2002: 6). Son zamanlarda ekonometrik çalışmalarda sıklıkla panel veri tercih edilmektedir. Panel veri setinde her bir kesit için incelenen zaman aralığının tüm gözlemleri mevcutsa “dengeli panel” bazı zamanlara ait gözlemler eksikse “dengesiz panel” şeklinde tanımlanmaktadır.

Panel veri setinde zaman boyutu “T” ile kesit boyutu “N” ile gösterilmektedir. Yatay kesit verilerinin zaman boyutuyla birlikte ele alınarak değişkenler arasındaki korelasyonun irdelendiği yönteme “panel veri analizi” denilmektedir (Uçak, 2010: 116). Panel veri seti zaman boyutu ile yatay kesit boyutunun çarpımıyla (TXN) oluşturulduğu için diğer veri setlerine göre daha fazla gözlem içermektedir bu da araştırmacılar tarafından tercih nedeni olmaktadır (Nargeleçekenler, 2009: 13). Panel veri setinin daha fazla gözleme sahip olması serbestlik derecesinin büyümesi ve çoklu bağlantı sorununun düşmesi kanalıyla avantaj sağlamaktadır. Homojenliği gözardı eden zaman ve yatay kesit serilerinden farklı olarak birimler arası farklılıkları dikkate alan panel veri analizinin bu özelliği ekonometrik analizlerde avantajlı bir durumdur (Baltagi, 2005:6). Birimler arası farklılıkların dikkate alınmadığı analizlerde yanlış sonuçlar elde edilebilmektedir. Panel veri setinin içerdiği bilgi düzeyinin yüksekliği analizlerdeki tahmin sonuçlarının etkinliğini artırmaktadır. Sadece zaman ya da sadece yatay boyut içeren veri setlerinde dışlanan değişkenler sapmalara neden olabiliyorken panel veri analizinde bu sapmaların düşürülebilmesi yöntemin avantajlarından bir diğeridir (Hsiao, 2003:7).

Panel veri analizinin avantajları yanında bazı dezavantajları da olabilmektedir. Hem zaman hem de yatay kesit boyutunun varlığı veri derlemesini zorlaştırabilmektedir. Uygun verileri elde edememe, elde edilenler de eksikliklerin ya da hataların mevcut olması veri derlemenin zorlukları arasındadır. Bu durum ölçme hatalarını beraberinde getirebilmektedir.

Ölçme hataları ankette yöneltilen soruların açık ve net olamayışı, bilerek yanlış cevap verilmesi ve cevapların yanlış kaydedilmesi gibi nedenlerden meydana gelebilmektedir. Panel veri setinde fazla olan birim boyutuna karşılık zaman boyutunun kısıtlı olması da bir dezavantaj olarak görülmektedir. Zaman boyutunun kısıtlı olması veri derleme maliyetinin yüksekliği ile alakalıdır. Kısıtlı zaman boyutu analizlerde çözümü güç problemlere sebebiyet vermektedir. Panel veri hem zaman hem de yatay kesit sapmalarını içerdiği için hata terimi sapmaları da daha büyük olabilmektedir (Baltagi, 2005:7-8; Tatoğlu, 2013: 14).

Panel veri setini oluşturan birimlerin her biri için ayrı ayrı hesaplanan hata terimleri arasındaki ilişki yatay kesit bağımlılığı olarak ifade edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2018:9). Panel veri analizinde uygulanacak yöntemlere karar verebilmek için değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı bilinmesi gerekmektedir. Bunun anlamı analizde kullandığımız ülkelerden herhangi birinde yaşanan şok karşısında diğer ülkelerin de etkilenip etkilenmediğine karar vermektir. Çalışmada Breusch-Pagan LM, Pesaran scaled LM, Pesaran CD ve Bias-corrected scaled LM olmak üzere dört farklı yatay kesit bağımlılığı testi uygulanmıştır. Breusch ve Pagan (1980) testine ait istatistik denklem (2)'deki gibi hesaplanmaktadır:

$$LM_{BP} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \tilde{\rho}_{ij}^2, \chi^2 N(N-1)/2 \quad (2)$$

$\tilde{\rho}_{ij}$:EKK (En Küçük Kareler) Yöntemi ile tahmin edilen her bir denkleme ait çıktıları arası korelasyon katsayısı

χ^2 : Test İstatistiği Asimtotik Kikare Dağılımına sahip

$N(N-1)/2$: N sabit $T \rightarrow \infty$ iken Serbestlik Derecesini ifade eder.

Pesaran (2004), Breusch ve Pagan (1980) testini eksik bulmuş ve geliştirdiği testi $N \rightarrow \infty$ iken ve $T \rightarrow \infty$ iken standart normal dağılım altında tekrar hesaplamıştır. Pesaran(2004) Test İstatistiğinin hesaplanması denklem (3)'de gösterilmiştir:

$$CD_{LM} = (1/N(N-1))^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \tilde{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (3)$$

LM_{BP} ve CD_{LM} testlerinin zayıf yönü N'nin büyük T'nin küçük olduğu durumlarda önemli derecede boyutun bozulmasıdır. Pesaran (2004) bu durumu bertaraf etmek için CD testini önermiştir. CD test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$CD = [2T/N(N-1)]^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \tilde{\rho}_{ij} - N(0,1) \quad (4)$$

Grup ortalaması sıfır ancak bireysel ortalamaların sıfırdan farklı olması halinde meydana gelebilecek sapmaları da dikkate alan Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) sapmaları giderilmiş LM_{Adj} test istatistiğini hesaplamışlardır. Bu düzeltmeyi yaparken LM testine ait ortalama ve varyanstan yararlanmışlardır. Hesaplama denklem (5)'te verilmiştir:

$$LM_{Adj} = [2T/N(N-1)]^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \tilde{\rho}_{ij} (T-k) \tilde{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij} / (v_{Tij}^2)^{1/2} - N(0,1) \quad (5)$$

k: Açıklayıcı değişken sayısı

μ_{Tij} : LM testinin ortalaması

v_{Tij} : $(T-k) \tilde{\rho}_{ij}^2$ 'nin varyansı

Bu testler “Hata terimleri arasında ilişki yoktur” boş hipotezine karşı “Hata terimleri arasında ilişki vardır” alternatif hipotezini sınamaktadır. Elde edilen test istatistiklerinin kritik değerlerden büyük olması ya da olasılık değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olması (%10, %5 ya da %1'den küçük olması) sıfır hipotezinin kabul edilemediği anlamına gelmektedir. Bu da bize değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının mevcut olduğunu göstermektedir.

Uygulanacak panel yöntemlere karar verme aşamasında yatay kesit bağımlılığı kadar önemli bir mevzu da homojenlik sınamasıdır. Panel veri setini oluşturan kesitler yani ülkelerin eğim katsayılarının ortak bir katsayıya eşit olmaları “homojenliği” ifade ederken yalnız bir ülkenin dahi eğim katsayısının farklı olması “heterojenliği” ifade etmektedir. Katsayıların homojen olması bir ülkede meydana gelecek şok karşısında diğer ülkelerin de aynı düzeyde etkilenmesi anlamını taşımaktadır. Çalışmada birimlerin homojenliği iki ayrı homojenlik testi ile sınanmıştır. İlk olarak Hsiao (1986) tarafından geliştirilen ve üç ayrı hipotez yardımıyla sınanan homojenlik testi uygulanmıştır. H_1 ve H_2 hipotezleri katsayıların homojenliğini ve alternatifleri de heterojenliğini savunmakta H_3 hipotezi ise diğerlerinden farklı olarak alternatifinde kısmi heterojenliği savunmaktadır. İkinci homojenlik testi ise Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen “Delta Testi” olarak da bilinen homojenlik testidir. Pesaran ve Yamagata eğim katsayılarının homojenliğini savunan H_0 ve eğim katsayılarının heterojenliğini savunan H_1 hipotezlerini geliştirdikleri iki ayrı test istatistiği ($\tilde{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{Adj}$) ile

sınamışlardır. $\tilde{\Delta}$ test istatistiğinin hesaplanmasında ilk aşama Swamy istatistiğinin ($\tilde{S}$) hesaplanmasıdır. Swamy istatistiği denklem (6)'daki gibi hesaplanmaktadır:

$$\tilde{S} = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \hat{\beta}_{WEF}) X_i' M_T X_i / \tilde{\sigma}_i^2 (\hat{\beta}_i - \hat{\beta}_{WEF}) \quad (6)$$

Swamy istatistiği asimptotik normal dağılmaktadır bu istatistiğin standardize edilmiş hali olan $\tilde{\Delta}$ test istatistiğinin hesaplanması denklem (7)'de gösterilmektedir:

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} N^{-1} \tilde{S} - K / \sqrt{2k} \quad (7)$$

Düzeltilmiş delta test istatistiğinin ($\tilde{\Delta}_{Adj}$) hesaplanması da denklem (8)'de gösterilmektedir:

$$\tilde{\Delta}_{Adj} = \sqrt{N} N^{-1} \tilde{S} - E(\tilde{Z}_{it}) / \sqrt{Var(Z_{it})} \quad (8)$$

Test istatistiklerinin kritik değerlerden büyük olması ya da test istatistiklerine ait olasılık değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olması H_0 hipotezini reddetmektedir. Bu durumda eğim katsayılarının heterojen olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Değişkenlerin durağanlığının sınanacağı birim kök testi yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran (2007)'in geliştirdiği CADF (Cross-Sectional Augmented Dickey Fuller) birim kök testidir. Test $T < N$ ve $N < T$ olmak üzere her iki durumda da sağlıklı sonuçlar vermektedir. CADF Panel Birim Kök Testine ait model aşağıdaki gibidir:

$$Y_{it} = (1 - \phi_i) \mu_i + \phi_i Y_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad (i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T) \quad (9)$$

Modelde ε_{it} tek faktörlü yapısıyla hata terimini ifade etmekte ve denklem (10)'daki gibi hesaplanmaktadır.

$$\varepsilon_{it} = Y_i f_t + U_{it} \quad (10)$$

f_t : Sürekli durağanlık varsayımı altında her bir ülkeye ait gözlemlenemeyen ortak etkiyi ifade eder.

U_{it} : Bağımsız ve özdeş dağılıma sahip bireysel hata terimini ifade eder.

Modelde göre gözlemlenemeyen ortak elemanlar hata terimleri arasındaki ilişkinin nedenidir. Bir başka ifadeyle yatay kesit bağımlılığına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla denklem (9) ve (10) birlikte dönüştürüldüğünde denklem (11) elde edilmektedir:

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \beta_i Y_{i,t-1} + Y_i f_t + U_{it} \quad (11)$$

Denklem (10)'da $\alpha_i = (1 - \phi_i) \mu_i$, $\beta_i = -(1 - \phi_i)$ ve $\Delta Y_{it} = Y_{it} - Y_{i,t-1}$ şeklindeki eşitlikler sözkonusudur. $\phi_i = 1$ olması halinde CADF birim kök testi "Seri durağan değildir ($b_i = 0$)" şeklindeki sıfır hipotezi ve "Seri durağandır ($b_i < 0$)" şeklindeki alternatif hipotezi sınamaktadır. Pesaran serilerin aritmetik ortalamalarını CADF testine uygulayarak CIPS test istatistiğini elde etmiştir. Test istatistiği denklem (12)'de gösterilmektedir:

$$CIPS = \sum_{i=1}^N CADF_i / N \quad (12)$$

CIPS test istatistiğinin standart normal dağılıma sahip olmaması nedeniyle Pesaran (2007) simülasyonlar uygulayarak elde ettiği kritik değerlerden tablo oluşturmuştur.

Eşbütünleşme testi ile değişkenler arasında uzun dönemde bir ilişki olup olmadığının tespiti sağlanmaktadır. Bu amaçla çalışmada hata terimlerinin yatay kesit bağımlılığı ve eğim katsayılarının heterojenliğini dikkate alan ve ikinci nesil panel eşbütünleşme testi olan Westerlund Eşbütünleşme Testi uygulanmıştır. Testte kullanılan panel regresyon denklemi aşağıdaki gibidir:

$$\Delta Y_{it} = \delta_i d_t + \mu_i \Delta X_{it} + \gamma_i Y_{i,t-1} + \varphi_i X_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad (13)$$

Westerlund Eşbütünleşme Testi "Eşbütünleşme ilişkisi yoktur ($\rho_i = 0$, tüm i 'ler için)" boş hipotezine karşılık "Eşbütünleşme ilişkisi vardır ($\rho_i < 0$, tüm i 'ler için)" alternatif hipotezini sınamaktadır. Hipotezlerin sınanmasında kullanılan test istatistikleri aşağıdaki gibidir:

$$P_a = (\sum_{i=1}^N L_{i11})^{-1} \sum_{i=1}^N L_{i12} \quad (14)$$

$$P_t = \delta^{-1} (\sum_{i=1}^N L_{i11})^{-1/2} \sum_{i=1}^N L_{i12} \quad (15)$$

Tüm yatay kesit birimleri için tahmin edilen ρ_i değerleri ve bu değerlerin t oranlarına ait ağırlıklı ortalamalarını dikkate alan grup ortalama test istatistikleri aşağıdaki gibidir:

$$G_a = \sum_{i=1}^N (L_{i11})^2 L_{i12} \quad (16)$$

$$G_t = \sum_{i=1}^N \sigma_i^{-1} (L_{i11})^{-1/2} L_{i12} \quad (17)$$

Ekonometrik analizde değişkenler arasındaki ilişkiyi somut olarak belirleyebilmek adına nedensellik testleri önem arz etmektedir. Literatürde nesellik testleri ilk olarak Granger Yöntemiyle zaman serisi analizlerinde kullanılmıştır. Granger yöntemiyle Y ve X gibi iki değişkenin karşılıklı birbirinin nedeni olup olmadığı analiz edilmiştir. Bir X değişkeninin geçmiş değerleri Y değişkinini tahminlemede şimdiki değerlere göre daha iyi sonuçlar veriyorsa X değişkeni Y değişkeninin nedenidir ya da X değikeninden Y değişkenine doğru nedensellik ilişkisi vardır (X→Y) denilebilir (Güriş, 2015:295). Granger Yöntemi zamanla panel veri analizlerinde de kullanılmıştır ancak farklı olarak homojenlik ve yatay kesit bağımlılığı önem arz etmiştir. YKB'nı ve heterojenliği göz ardı eden birinci nesil panel nedensellik testleri de varolmakla beraber ikinci nesil nedensellik testleri kadar güvenilir değildir. Analizde kullanılan ülkelerin hata terimleri arasındaki ilişkinin varlığı ve eğim katsayılarının heterojenliği durumunda güçlü sonuçlar verebilen Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen ve temeli Granger yöntemine dayanan nedensellik testi uygulanmıştır. Bu testte değişkenler arasındaki nedenselliğin hesaplanabilmesi için değişkenlerin durağanlığı ön koşulu vardır. Serilerin durağan olmaması halinde ilk olarak durağanlaştırılmalıdır. Tahmin iki homojenik nedensellik yokluğu (HNC) dağılımı ile gerçekleştirilir. Biri zanan boyutunun (T) kesit boyutundan (N) büyük olması (T>N) durumunda asimptotik diğeri de N>T durumunda yarı asimptotik HNC dağılımıdır. İlk aşamada yatay kesitlerin tek tek ortalama Wald istatistikleri hesaplanır. Hesaplama kullanılan model denklem (18)'de gösterilmektedir:

$$Y_{i,t} = \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} Y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} X_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (18)$$

K : Gecikme uzunluğu

$\gamma_i^{(k)}$: Otoregresif parametre

$\beta_i^{(k)}$: Regresyon katsayıları

Ortalama Wald istatistikleri denklem (19) ve (20) ile hesaplanmaktadır:

$$W_{N,T}^{HNC} = 1/N (\sum_{i=1}^N W_{i,T}) \quad (19)$$

$$W_{i,T} = (T - 2K - 1) \left(\frac{\hat{\varepsilon}_i \hat{\varepsilon}_i \hat{\varepsilon}_i}{\hat{\varepsilon}_i M_i \hat{\varepsilon}_i} \right) \quad i= 1,2,3,\dots,N \quad (20)$$

$W_{i,T}$:Yatay kesitlere ait bireysel Wald test istatistikleri

Bu istatistikler K serbestlik derecesi ile kıkare dağılımı göstermesine karşın Dumitrescu ve Hurlin (2012) ilk olarak zaman boyutunun sonsuza yaklaşması ($T \rightarrow \infty$) ve ikinci olarak kesit boyutunun sonsuza yaklaşması ($N \rightarrow \infty$) durumunda ortalama Wald test istatistiklerinin normal dağılıma yaklaştığını ispatlamışlardır. Asimptotik ve yarı asimptotik test istatistikleri denklem (21) ve (22)'de gösterilmektedir

$$Z_{N,T}^{HNC} = (N/2K)^{1/2} (W_{N,T}^{HNC} - K); \quad T, N \rightarrow \infty \quad N(0,1) \quad (21)$$

$$Z_N^{HNC} = [(N)^{1/2} (W_{N,T}^{HNC} - N^{-1} \sum_{i=1}^N E(W_{i,T}))] / [N^{-1} \sum_{i=1}^N Var (W_{i,T})]^{1/2}; \quad N \rightarrow \infty \quad N(0,1) \quad (22)$$

Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testi ile sınaana boş hipotez” x y'nin Granger nedeni değildir” alternatif hipotez ise” x y'nin Granger nedenidir” şeklindedir. Bu testin yanlış belirlenen gecikme uzunluğu durumunda ya da birim sayısının düşüklüğü durumunda bile sağlıklı sonuçlar verdiği yazarlar tarafından yapılan Monte Carlo Simülasyonları ile belirlenmiştir. Böyle olmasına karşın farklı gecikme uzunluklarına istinaden elde edilen kalıntıların istikrarının kontrolü önerilmektedir (Bozoklu ve Yılcı, 2013: 177).

4. BULGULAR

Çalışmada yatay kesit bağımlılığı dört ayrı test yardımıyla test edilmiş sonuçlar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Testler	LOGDYY		LOGGTI	
	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık
Breusch-Pagan LM	217.7477	0.0000*	273.1056	0.0000*
Pesaran scaled LM	12.16348	0.0000*	16.98177	0.0000*
Bias-corrected scaled LM	11.73491	0.0000*	16.55319	0.0000*
Pesaran CD	3.314938	0.0009*	9.232625	0.0000*

Not: * %1 seviyesinde anlamlı olduğunu ifade eder.

Tablo 1 de görülen sonuçlara göre tüm testlerde yatay kesit bağımlılığının olmadığını ifade eden yokluk hipotezi (H_0) %1 istatistiksel güven düzeyine göre reddedilmektedir. Dolayısıyla kesitler arasında bağımlılığın varlığına karar verilmiştir. Bunun anlamı kesit birimlerine ait hata terimleri arasında bir korelasyonun varlığıdır. Bir sonraki aşamada yine seçilecek yöntemlerde önemli olan homojenlik testi uygulanmaktadır. Homojenlik testinden maksat bir ülkede meydana gelen şokun diğer ülkelerde aynı düzeyde etki gösterip göstermediğini anlamaktır. Modelde kullanılan ülkeler benzer ekonomik yapıya sahipse model katsayıları homojen özellik gösterirken farklı yapıda ise katsayıların heterojen özellikte olması beklenmektedir. Modele dair uygulanan HSİAO (1986) homojenlik testine ait sonuçlar Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. HSİAO Homojenlik Testi Sonuçları

Hipotezler		F-İstatistiği	Olasılık
H1	Yokluk hipotezi: Panel homojendir Alternatif hipotez: Panel heterojendir	25.96086	0.0000*
H2	Yokluk hipotezi: Panel homojendir Alternatif Hipotez: Panel heterojendir	3.528797	0.0002*
H3	Yokluk hipotezi: Panel homojendir Alternatif hipotez: Kısmi homojendir	41.26361	0.0000*

Not: * %1 seviyesinde anlamlı olduğunu ifade eder.

Tablo 2’de görüldüğü gibi HSİAO homojenlik testi üç farklı hipoteze dayanmaktadır. Olasılık değerlerine göre her üç varsayımda da yokluk hipotezi reddedilmektedir. Katsayıların heterojenliği varsayımı kabul edilmektedir. Değişkenlere Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen ikinci bir homojenlik testi daha uygulanmış ve elde edilen çıktılar Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3. Pesaran ve Yamagata Homojenlik Testi Sonuçları

	Test İstatistiği	Olasılık
Delta_tilte (Δ)	5.198*	0.000
Delta_tilte_adj (Δ_{Adj})	5.811*	0.000

Pesaran ve Yamagata Homojenlik testinden elde edilen iki test istatistiğinin (Delta ve Delta_{adj}) olasılık değerine göre “Eğim katsayıları homojendir” şeklindeki sıfır hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla hem HSİAO hem de Pesaran Yamagata Homojenlik testlerinin sonuçlarına göre panel modelin sabit terimi ve eğim katsayıları heterojendir. Bu durumda bir sonraki aşamada uygulanacak olan panel birim kök testi yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik özelliklerini sağlayan 2. Nesil birim kök testi olmalıdır. Bu doğrultuda panel Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF (Cross-Sectional Augmented Dickey Fuller) ikinci nesil birim kök testi kapsamında oluşturulan CIPS (Cross-Sectionally ImPesaran-Shin) testi ile analiz edilmiştir ve çıktıları Tablo 4’de verilmektedir.

Tablo 4. Pesaran CIPS Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Test İstatistikleri			Karar
	Düzye	1. Farklar	Pesaran(2007) Kritik Değer (%1)	
LOGDYY	-1.233	-3.774*	-2.66	I(1)
LOGGTI	-1.487	-2.937*	-2.66	I(1)

Not: * %1 seviyesinde anlamlı olduğunu ifade eder.

Her iki değişken için de CIPS test istatistiklerinin düzeyde kritik değerden mutlak değerce küçük olması neticesinde “değişken durağan değildir” şeklindeki yokluk hipotezi reddedilememektedir. 1. Farklara bakıldığında Peseran (2007)’in kritik değerlerine göre %1 anlam seviyesinde anlamlı olduğu görülmektedir. Her iki değişken de I(1) seviyesinde durağan olmaktadır. I(1) seviyesinde durağan seriler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi olabileceğinden bu ilişki yatay kesit bağımlılığı altında Westerlund eşbütünleşme testi ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5. Westerlund Eşbütünleşme Testi Sonuçları

İstatistik	Değer	Z-değeri	P-değeri
Gt	-2.469	-2.664	0.004*
Ga	-4.968	1.384	0.017**
Pt	-6.692	-1.687	0.046**
Pa	-5.069	-0.654	0.047**

Not: * ve ** sırasıyla %1 ve %5 seviyesinde anlamlılığı ifade eder.

Tablo 5’e göre Westerlund eşbütünleşme test istatistikleri istatistiksel olarak anlamlı olup “eşbütünleşme ilişkisi yoktur” şeklindeki yokluk hipotezi reddedilmektedir. Terör ve DYY değişkenleri uzun dönemde eşbütünleşik olarak hareket etmektedirler. Son olarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Dumitrescu-Hurlin (2012) Panel Nedensellik Testi ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 6’de sunulmuştur.

Tablo 6. Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik Testi Sonuçları

Yokluk Hipotezi (H ₀)	W-Stat.	Zbar-Stat.	Olasılık.
LOGGTI granger nedeni değildir LOGDYY	7.20497	4.16870	0.0000*
LOGDYY granger nedeni değildir LOGGTI	3.62924	0.88418	0.3766

Elde edilen bulgulara göre terör DYY’nin granger nedeni değildir şeklindeki yokluk hipotezi %1 anlam düzeyinde reddedilmektedir. DYY terörün granger nedeni değildir şeklindeki yokluk hipotezi ise reddedilememektedir. Uzun dönemde terör doğrudan yabancı yatırımların nedenidir fakat DYY terörün nedeni değildir sonucuna ulaşılmaktadır.

5. TARTIŞMA ve SONUÇ

Günümüzde dünyanın birçok yerinde insanlığı tehdit eden terör faaliyetleri günden güne artış eğilimindedir. Terör eylemleri gerçekleştiği ülkede insanların yaralanmasına, ölümüne sebep olmanın yanında ekonomiyi de çok ciddi etkilemektedir. Güvenlik tedbirleriyle savunma haralarındaki artış kamu harcamalarını artırmakta ve akabinde ücretler artmaktadır. Dolayısıyla büyüme negatif etkilenecek yatırım getirisi düşmektedir. Terörle mücadele eden ülkelerde meydana gelen ekonomik belirsizlik ve politik istikrarsızlık ülkenin risk düzeyini artırmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte dünya ekonomilerinin etkileşimleri de artmaktadır. Global dünyaya entegre olmuş ekonomiler için uluslararası şirketler ve DYY oldukça önem kazanmaktadır. Terör faaliyetlerinin artmasıyla ülkeye gelen yabancı yatırımcıların doğal olarak korunma maliyetleri artmakta ve dolayısıyla getirileri düşmektedir. Bu durum yatırımcıların yatırımlarını ertelemekte ya da güvenli bölgelere çekmesine neden olmaktadır. Aslında terör sadece gerçekleştiği ülkede yıkım yapmakla kalmamakta aynı zamanda dünya ekonomisinde de dengeleri oynatarak uluslararası mali sorunlar doğurmaktadır.

Çalışmada terörizmin doğrudan yabancı yatırımlar üzerine etkisi 2005-2019 dönemi için seçilmiş 26 gelişmekte olan ülkeye yönelik dengeli panel veri analizi ile incelenmektedir. Oluşturulan panel modelde ilk olarak doğrudan yabancı yatırım değişkeni ile terörizm endeksi değişkenlerinin yatay kesit bağımlılığı ve homojenliği araştırılmıştır. Analizler sonucunda değişkenlerin yatay kesit bağımlılığına sahip olduğu ve heterojen olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum seçilmiş gelişmekte olan ülkelerden herhangi birinde meydana gelen bir şokun diğer ülkelerde de etki edeceği ve bu etkinin farklı farklı hissedileceği anlamına gelmektedir. Bir sonraki adımda değişkenlere yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik varsayımı altında uygulanabilen ikinci nesil panel birim kök testi uygulanmış ve her iki değişkenin de düzeyde durağan olmadığı bir başka ifade ile birim kök içerdiği sonucu elde edilmiştir. Değişkenlerin birinci farkları alındığında her ikisi de durağanlaşmıştır. I(1) derecesinde durağan değişkenlere sonraki aşamada ikinci nesil panel eşbütünleşme testi uygulanmış ve elde edilen kalıntılara göre değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olarak hareket ettikleri sonucuna varılmıştır. Bir sonraki aşama uzun dönem eşbütünleşik hareket eden değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığının tespitidir. Bunun için ikinci nesil panel nedensellik testinden faydalanılmış ve elde edilen ampirik kalıntılara göre uzun

dönemde terör değişkeninden DYY değişkenine göre tek taraflı nedenselliğin varlığı görülmektedir. Bir başka ifade ile terör uzun dönemde doğrudan yabancı yatırımların nedenidir.

Ulusal ve uluslararası sosyal, politik ve ekonomik bir çok sorunu beraberinde getiren terör faaliyetlerini azaltmak ya da durdurmak için ülkelerin güvenlik tedbirlerini artırmaları kaçınılmazdır. Güvenlik tedbirleri ancak savunma harcamalarındaki artışla sağlanmaktadır. Bu durum da aslında bir ekonomideki kamu harcamalarının etkinliğini bozmaktadır. Terörist grupların bünyelerine katmaya çalıştıkları özellikle genç bireyleri iyi bir eğitimle terör odaklarından korumak terörle mücadelenin etkin bir yolu olabilecektir. Devlet eğitim ve sağlık harcamalarını artırarak, yaşam standardı düşük olup terörist gruplara kayabilecek bireylerin önüne geçebilecektir. Ülke yönetimlerinin toplumsal bütünlüğü sağlayan politikalarla halk arasında meydana gelebilecek ayrışmaların ve çatışmaların önüne geçebileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AK M. Z. & İNAL, V. (2017). “Türkiye’de Terör ve Doğrudan Yabancı Yatırım: Saklı Eşbütünlüşme ve Asimetrik Nedensellik İlişkisi”. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), ss. 27-43.
- AKINCI M. & AKINCI G. Y. & YILMAZ Ö. (2015). “Terörizmin Doğrudan ve Dolaylı Yatırımlar Üzerindeki Etkisi: Dış Yardımlar Ne Kadar Telif Edici”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(1), ss. 1-33.
- ALKAN, N., (2002). *Gençlik ve Terörizm*. TEMUH Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- BALTAGI, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data (Third Edition)*. Chicester: John Wiley & Sons.
- BANDYOPADHYAY, S. & SANDLER, T. & YOUNAS, J. (2014). “Foreign Direct Investment, Aid, and Terrorism”. *Oxford Economic Papers*, 66 (1), pp. 25-50.
- BREUSCH, T. S. & PAGAN, A. R. (1980). “The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics”. *The review of economic studies*, 47(1), pp. 239-253.
- BOZOKLU, Ş. & YILANCI, V. (2013). “Finansal Gelişme ve İktisadi Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Gelişmekte Olan Ekonomiler İçin Analiz”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), ss. 161-187.
- ÇOLAKOĞLU, M. (2020). “Gelişmekte Olan Ülkelerde Terörizmin Doğrudan Yabancı Yatırımlar Üzerine Etkisi”. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 7 (2), ss. 36-48.
- DUMITRESCU, E. I. & HURLIN, C. (2012). Testing for Granger Non-causality in Heterogeneous Panels, *Economic Modeling*, 29 (4), pp. 1450-1460.
- ECKSTEIN, Z. & TSIDDON, D. (2004). “Macroeconomic Consequences Of Terror: Theory And The Case Of Israel”. *Journal of Monetary Economics*, 51(5), pp. 971-1002.
- ENDERS, W. & SANDLER, T. (1996). “Terrorism and Foreign Direct Investment in Spain and Greece”. *Kyklos*, 49 (3), pp. 331-352.
- ENDERS, W. & SANDLER, T. (2006). “The Political Economy of Terrorism”. Cambridge: *Cambridge University Press*.
- ENDERS, W. & ADOLFO S. & SANDLER, T. (2006). The Impact of Transnational Terrorism on U.S. Foreign Direct Investment, *Political Research Quarterly*, 59 (4), pp. 517-531.
- FREY, B. S. & SIMON, L. & ALOIS, S. (2004). “Calculating Tragedy: Assessing the Costs of Terrorism,” *Institute for Empirical Research in Economics, Working Paper 205*, University of Zurich.
- GÖKBUNAR, R. & GÖKBUNAR, A. (2010). *Terör Ekonomisi*. Beta Yayınları, İstanbul.
- GÜNAYDIN R. K. (2005). *Doğrudan Yabancı Sermayenin Belirleyici Unsurları*, Activeline Yayın, İstanbul.
- GÜRİŞ, S. (2015). *Stata ile Panel Veri Modelleri*. Der Yayınevi, İstanbul.
- HATEMI-J, A. & MANUCHEHR I. (2012). “Asymmetric Interaction between Government Spending and Terms of Trade Volatility: New Evidence from Hidden Cointegration Technique”. *Journal of Economic Studies*, 39 (3), pp. 368-378.
- HATEMI-J, A. (2012). Asymmetric Causality Tests with an Application, *Empirical Economics*, 43 (1), pp. 447-456.
- HAYMER, S. (1972). “The Multinational Corporation and the Law of Uneven Development”. *Economics and the World Order : From the 1970’s to the 1990’s*, Ed By Jagdish N. Bhagwati, New York, Free Press, pp. 128-152.

- HSIAO, C. (2003). *Analysis of Panel Data* (2 nd Edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- KALB, D. (2000). *The Ends of Globalization, Bringing Society Back In USA*, Rowman & Littlefield Publishers Inc, USA.
- KANG, S. J. & HONG S. L. (2005). *Terrorism and FDI Flows: Cross-Country Dynamic Panel Estimation*.http://www.apea.org/confer/hito05/papers/kang_s.pdf (Erişim18.05.2021)
- KARLUK R. (2001). *Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Katkısı*. Ekonomik İstikrar, Büyüme ve Yabancı Sermaye, TCMB Yayınları.
- KILIÇ, Z. (2007). *Küreselleşme İle İvme Kazanan Uluslar arasıTerörizm ve Buna Karşı Alınan Tedbirler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- KINYANJUI, S. (2014). *The Impact Of Terrorism On Foreign Direct Investment in Kenya*. *IJBA International Journal of Business Administration*,5, pp. 148-157.
- LAROBINA, M. & PATE, M. (2009). *The Impact of Terrorism on Business*. *The Journal of Global Business Issues*, 3(1), pp. 147-156.
- MICHEAL, S. (2007). “Terrorism a Socio-Economic and Political Phenomenonwith Special Reference to Pakistan”. *Journal of Management and Social Sciences*, 3 (1), pp. 35-46.
- NARGELEÇEKENLER, M. (2009). “Makroekonomik ve Finansal Serilerin Ekonometrik Analizi: Panel Veri Yaklaşımı” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı, Bursa.
- OKSAY S. (1997). *Çokuluslu Şirketler Teorileri Çerçevesinde Yabancı Sermaye Yatırımlarının İncelenerek Değerlendirilmesi*, Ankara.www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/cokulussayi8.doc (06/08/2021)
- OMAY, T. & ARAZ TAKAY, B. & ERUYGUR, A. & KILIÇ, İ. (2013). “The Effects of Terrorist Activities on Foreign Direct Investment: Non-linear Evidence from Turkey”. *Review of Economics*, 64 (2), pp. 139-158.
- ÖZTÜRK, S. & ÇELİK, K.. (2009). “Terörizmin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri”. *Akdeniz Üniversitesi Alanya İşletme Fakültesi Dergisi* , S. 2, Antalya, ss. 91-95.
- PERSITZ, D. (2007). *The Economic Effect of Terrorism: Counterfactual Analysis of the Case of Israel*, American Economic Association Annual Meeting, http://www.aeaweb.org/annual_mtg_papers/2007/0106_1015_1802.pdf (18.05.2021), pp. 46-55.
- PESARAN, M. H. (2007). “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-section Dependence”. *Journal of Applied Econometrics*, 22 (2), pp. 265-312.
- PESARAN, M. H. and others (2008). “A Bias-adjusted LM Test of Error Cross-section Independence”. *The Econometrics Journal*, 11 (1), pp. 105-127.
- PESARAN, M. H. & YAMAGATA, T. (2008). “Testing Slope Homogeneity in Large Panels”. *Journal of Econometrics*, 142 (1), pp. 50-93.
- PESERAN, H. (2004). “General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels”. *Working Paper*, University of Cambridge (Volume 435).
- POWERS, M. & SEUNG-WHAN C. (2012). “Does Transnational Terrorism Reduce Foreign Direct Investment: Business-related versus Non-business related Terrorism”. *Journal of Peace Research*, 49 (3), pp. 407-422.
- SEYİDOĞLU H. (2009). *Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama*. Geliştirilmiş 17. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- SHAH, M. & FAIZ, M. (2015). “Terrorism And Foreign Direct Investment :An Empirical Analysis Of SAARC Countries”. *City University Research Journal*, 5, ss. 219-233.
- TARIS, T. W. (2000). “A Primer in Longitudinal Data Analysis” Sage Publications.,
- TOPAL, A. H., (2005). *Uluslararası Terörizm ve Terörist Eylemlere Karşı Kuvvet Kullanımı*. Beta Yayınevi, İstanbul.
- UÇAK, S. (2010). *Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Alternatif Enerji ve Enerji Üretimi-Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- SHAHBAZ, M. A. & JAVED, A. & DAR, A. & SATTAR, T. (2013). *Impact of Terrorism on Foreign Direct Investment in Pakistan*, *Archives of Business Research*, 1 (1), pp. 1-7.

YERDELEN TATOĞLU, F. (2018). *Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı*, İstanbul: Beta (4ncü Baskı).

YERDELEN TATOĞLU, F. (2018). *İleri Panel Veri Analizi: Stata Uygulamalı*, İstanbul: Beta (3ncü Baskı).

WESTERLUND, J.& EDGERTON, D. L. (2007). “A Panel Bootstrap Cointegration Test”. *Economics Letters*, Vol:97, No:3, pp. 185-190.

WESTERLUND, J. (2008). “Panel Cointegration Tests of the Fisher Effect”. *Journal of Applied Econometrics*, 23 (2), pp. 193-233.

WOOLDRIDGE, J. M. (2002). “Inverse Probability Weighted M-estimators for Sample Selection, Attrition and Stratification”. *Portuguese Economic Journal*, 1(2), 117-139.

VURAL, M., (2006). Terörün Sosyo-Ekonomik Gelişme Üzerindeki Olumsuz Etkileri: Karşılaştırmalı Diyarbakır Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.

<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (18.05.2021).

<https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/> (18.05.2021).

YIRMİNCİ BÖLÜM

ABD-Çin Arasındaki Ticaret Savaşları Üzerine Ekonometrik Bir Analiz

Meral ÇABAŞ¹, Mustafa TORUN²

1. GİRİŞ

Dış ticaret; yurtiçinde üretilen mal ve hizmetlerin yutdışına pazarlanması ve iç piyasada üretimi olmayan ya da yüksek maliyetle üretilen mal ve hizmetlerin dışarıdan alımıyla ilgilidir.

16. yy. ile 18. yy. arasında etkili olmuş Merkantilist doktrine göre dış ticaret, hazinenin altın ve değerli maden stokunu artırmak amacıyla yapılmalıydı. Yurtiçi ticaret ve dış ticareti, kendi ulusal çıkarlarının etkinliğini artırarak geliştirme hedefi (Carbaugh, 2005:28) doğrultusunda; hammaddenin ülke içi üretimine teşvik ve ithalattan çok ihracata yönelme politikaları benimsenmiştir (Trebilcock ve Howse, 2005:1).

Bunun için de yoğun devlet müdahaleciliği altında öncelikli olarak ihracatın artırılmasına önem verilmiş ve hammadde ithali dışında ithalat kısıtlanmıştır. 17. yüzyıldan itibaren Merkantilistlerin bu kısıtlayıcı ve katı ticaret politikalarının dış ticaretin gelişmesini ve büyümeyi engellediği görüşü yayılmaya başlamıştır ki bu engeller ortadan kalkmadan ticaretin gelişmeyeceğine vurgu yapılmıştır (Ingham, 2004:10).

Adam Smith 1776 yılında ‘‘Ulusların Zenginliği (Wealth of Nations)’’ adlı eserinde Merkantilist görüşe karşı çıkarak; her ulusun dış ticareten faydalanabileceğini ve belirli ürünlerin üretiminde uzmanlaşarak karşılıklı serbest ticaret yapmalarının gerekliliğini savunmuştur (Marrewijk, 2009: 1-3).

Smith’in mutlak üstünlük teorisine göre iki ülkeli modelde üzerinde uzmanlaşılacak düşük maliyetli mal içeride üretilip ihraç edilmeli yüksek maliyetli mal ise dışarıdan alınmalıdır (Smith, 2008:524-525). Üretilen malın maliyeti ise sadece ona harcanan emek ile ölçülmektedir. Modele göre ulusların karlı dış ticareti, birim emek başına üretim miktarlarındaki farklılığa bağlıdır.

Ricardo ise karlı bir dış ticaret için mutlak üstünlüğü zorunlu görmemiştir. Tüm mallarda mutlak üstünlüğe sahip ülkenin mukayeseli olarak en üstün olduğu malı ihraç edip daha az üstün olduğu malı ise ithal ederek karlı dış ticaret yapılabileceğini söylemektedir (Ricardo, 2008:107-108). Ricardo’nun karşılaştırmalı üstünlükler modeli de Smith’in modelinde olduğu gibi maliyeti oluşturan tek etken olarak emeğin kabul edildiği emek değer teorisine dayanmaktadır.

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin yurtiçi fiyat farklılığının nedenlerini açıklamaktaki yetersizliği iktisatçıları yeni çalışmalara itmiştir. İsveçli iktisatçı Eli Heckscher ile öğrencisi Bertil Ohlin tarafından oluşturulan teoriye göre; bir ülke en çok sahip olduğu üretim faktörünün yoğun olarak kullanıldığı malların üretiminde karşılaştırmalı üstünlük elde ederek ucuza üretir ve uzmanlaşır (Seyidoğlu, 2009:79-80).

Paul Samuelson ikinci dünya savaşı sonunda Heckscher-Ohlin teorisi üzerine yaptığı analizler neticesinde serbest ticaretin ülkeler arasında faktör fiyatlarını eşitlediğini savunmuştur (Husted ve Melvin, 2004: 89). Uluslararası faktör fiyatları eşitliği teoremine göre iki ülkeli iki mallı bir modelde bir ülke emek yoğun malın üretiminde diğer ülke de sermaye yoğun malın üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe sahipken, dış ticaretin ortaya koyduğu nispi faktör fiyatlarıyla nispi mal fiyatları arasındaki pozitif ilişki neticesinde faktör fiyatları eşitlenir (Karluk, 2009: 64).

Heckscher-Ohlin modelinden çıkarılan bir diğer teori W. Stolper ve P. Samuelson tarafından 1941 de yayımlanan bir makalede geliştirdikleri gelir dağılımı teoremidir. Stolper-Samuelson gelir dağılımı teoremine göre; dış ticaretin başlamasıyla bol olan faktörün fiyatında yükselme kıt faktörün fiyatında düşme ticaret öncesi ve sonrasında tam istihdam koşulunda bol faktör sahiplerinin reel gelirini artırırken kıt faktör sahiplerinin gelirini azaltmaktadır (Seyidoğlu, 2009:91-92).

Heckscher-Ohlin modelinden çıkarılan ve İngiliz ekonomist Tadeusz Rybczynski tarafından geliştirilmiş Rybczynski Teoremine göre sabit göreceli fiyatlara göre üretimde yoğun olarak kullanılan faktörün artmasıyla ürün miktarı da oransal olarak artar ve diğer ürün miktarının azalmasına neden olur (Chang ve diğerleri, 1980: 94).

Harvard Üniversitesi profesörlerinden Wassily Leontief 1954 yılında 1947 ABD dış ticaret verilerini kullanarak Hecksher- Ohlin faktör donatımı teorisini test etmiştir ve ABD’nin sermaye yoğun mallar ithal edip emek yoğun malları ihraç ettiği sonucuna varmıştır. Teoriye göre ABD gibi en ileri teknolojiye sahip sermayesi en bol ülkenin sermaye yoğun malları ihraç etmesi emek yoğun malları ithal etmesi beklenirken tam tersi sonucun bulunması paradoks olarak nitelendirilmiştir (Yunkwong ve Eden, 2005: 2-3).

¹ Doktora Öğrencisi, ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, dogacabas@hotmail.com, ORCID No: 0000-0002-3335-3297

² Dr. Öğrt. Üyesi, ÇOMÜ Biga İİBF, torun1970@gmail.com, ORCID No: 0000-0003-1812-6560

1960'lı yıllardan sonra klasik dış ticaret teorilerinin varsayımları olan tam rekabet ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımları terkedilip ölçeğe göre artan getiri ve eksik rekabet piyasalarının temel alındığı ve uluslararası ticaret teorisi alanında önemli bir ilerleme olarak görülen yeni dış ticaret teorileri geliştirilmiştir (Balassa, 1966: 467).

Keesing ve Kenen'in geliştirmiş olduğu nitelikli işgücü teoremine göre belirli türlerdeki mesleki veya nitelikli işgücü bakımından zengin ülkeler üretimi daha çok bu faktörlere bağlı olan mallarda uzmanlaşırlar (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201).

1961 yılında Posner tarafından ortaya atılan teknoloji açığı teoremine göre; teknolojinin ve teknolojiye meydana gelen yeniliklerin ticareti belirlemede ve ticarete yön vermede son derece önemli olduğu vurgulanmıştır (Posner, 1961: 326). Teoriye göre ihracatın sürekliliği yeniliğin sürekliliğine bağlıdır. Yeni teknolojiye bağlı ihracat, diğer ülkelerin bu teknolojiyi taklit ederek öğrenme süresi olan taklit gecikmesi ve teknolojiyi edinmemiş ülkelerin talep süresi olan talep gecikmesine bağlıdır (Ünsal, 2005: 212).

Raymond Vernon tarafından 1966 yılında ortaya atılan ürün dönemleri teorisi teknoloji açığı teoreminin uzantısı ve genel hali şeklindedir. Teori bilgi yoğun ürünlerin karşılaştırmalı üstünlüklerine dayanmaktadır (Vernon, 1966: 190). Vernon'a göre yeni teknolojiler ve yeni malların geliştirilmesi ABD gibi sanayisi ileri ülkelerde oluşmaktadır. Bu durum yüksek derecede eğitilmiş işgücü ve yüksek Ar-Ge harcamalarının sonucudur. Yeni bir mal ilk olarak küçük çapta üretilerek üretime ait sorunlar çözülmektedir. İkinci aşama olgunlaştırma aşaması iken üçüncü aşamada standart ürün aşamasına geçilmekte ve yenilikçi firma dışarı teknoloji lisansı vermeye başlamaktadır. Dördüncü aşamada verilen lisanslarla üretim kaydırılmakta ve yenilikçi ülkenin üretimi düşmektedir. Beşinci ve son aşamada yenilikçi ülkenin iç talebi ithalata karşılansmaya başlamakta ve yenilikçi ülkenin iç piyasada tamamen devre dışı bırakılmasıyla ürün dönemleri tamamlanmaktadır (Seyidoğlu, 2009:102-103).

Yeni dış ticaret teorilerinden bir diğeri de sanayi ürünleri ticaretini konu alan ve Brunstam Linder tarafından 1961 yılında geliştirilen tercihlerde benzerlik teoremidir. Linder dış ticareti; ülkeler arasında kişi başına düşen gelir ile zevk ve tercihler arasındaki benzerlikle açıklamıştır. Belirli bir gelir düzeyindeki ülkeler yurtiçinde talebi fazla malları üreterek iç talebi karşılamaya çalışırken bu malın üretiminde uzmanlaşarak bu malları zevk ve tercihleri benzer ya da gelir düzeyi aynı olan ülkelere ihraç ederler (Linder, 1961: 88-91).

Üretimin büyümesi halinde maliyetlerin düşmesi durumuna "*Ölçek Ekonomisi Teorisi*" denir. Ortalama maliyetlerdeki düşüş, üretim ölçeğindeki büyüme ile gerçekleşiyorsa üretimde, ölçeğe göre artan getiri ya da azalan maliyetler sözkonusudur (Sullivan ve Sheffrin 2003: 157). Heckscher-Ohlin Faktör Donatımı Teorisinde sabit verim koşulları geçerli iken Ölçek Ekonomileri Teoremine göre artan verim koşulları geçerlidir. Firmanın kendi üretim ölçeği arttığında ortalama maliyetlerin düştüğü durum içsel ölçek ekonomisi, firmanın bağlı olduğu endüstride üretim genişledikçe ortalama maliyetleri düşüyorsa dışsal ölçek ekonomisi sözkonusudur (Seyidoğlu, 2009:105).

E. Hepman ve P. Krugman'a göre uluslararası ticaret genel olarak birbirine benzemeyen veya tamamen farklı endüstriler tarafından üretilen ürünlerin alım satımı şeklinde düşünülmüştür ki buna "*endüstriler-arası ticaret*" denmektedir. Oysaki günümüz dünya ticareti; aynı endüstri veya mal grubuna ait farklılaştırılmış malların alım satımı olan endüstri-içi ticarete ağırlık vermektedir. Endüstri-içi ticaret, başka bir ifadeyle bir ülkenin aynı endüstri içerisindeki farklılaştırılmış malları hem ihraç hem de ithal etmesi iki-yönlü ticaret olarak da bilinmektedir ve uluslararası ticaretin büyük kısmı bu şekildedir. Monopolcü rekabet teoremi sanayi malları üzerindeki iki-yönlü ticareti ölçek ekonomileriyle açıklamaktadır (Seyidoğlu, 2009: 107).

Newton'un Evrensel Çekim Kanunu'nu temel alan ve 1962 yılında Jan Tinbergen tarafından dış ticaret akımlarının ampirik olarak anazi için kullanılan Çekim Teorisi (Gravity Theory) ekonomideki en başarılı ampirik modellerden biridir (Tinbergen, 1962: 167). Modelin teorik altyapısı 1979 yılında Anderson tarafından genel düzey niteliğinde, 1985 ve 1989 yıllarında Bergstrand tarafından monopolcü rekabet teoremi çerçevesinde araştırılmıştır. Helpman ve Krugman da Çekim Teorisini farklılaştırılmış ürün ticaretini ölçeğe göre getiriye göre analiz etmişlerdir. Sonrasında 1995 yılında Deardorf'un, modelin faktör donatımı teorisiyle uygunluğunu göstermesi neticesinde dış ticaretin büyüklüğünü ve yönlerini açıklamada popüleritesi artmıştır.

Dış ticaret, ülkelere dünya üzerinde ekonomik hareketlilik kazandıran aynı zamanda dünya ekonomisinin daha hızlı ve etkin bir şekilde büyüyüp gelişmesini sağlayan oldukça önemli bir ekonomik hareket olmasına karşın dönem dönem ekonomik, politik, siyasi ve milli duygularla engellerle karşılaşmıştır.

Bir ülkenin yerli tarım ve sanayi üretimini diğer ülkelerin rekabetinden koruma amacı güderek ithal malları yasaklaması ya da bu mallara ağır vergi yükü getirmesi "korumacılık" olarak tanımlanabilmektedir. Ülkeler genellikle dış ticaret açığı vermeye başladığında ya da varolan dış açıkları büyüdüğü zaman korumacılık politikalarını benimsemektedir. Korumacılık politikaları ülkeler arasında karşılıklı restleşmeye devam ettiğinde durum ticaret savaşlarına dönüşmektedir.

Günümüzün küresel çapta iki dev ekonomisi ABD ve Çin ekonomisi 2001 yılında Çin'in Dünya Ticaret Örgütü'ne üyeliğinden itibaren çok büyük ticaret ortağı haline gelmiştir. Öyleki 2018 yılı verilerine göre ABD'nin ilk sıradaki ithalatçısı ve üçüncü sıradaki ihracatçısı Çin iken Çin için de tam tersi durum söz konusudur. Çin'in birinci sıradaki ihracatçısı ve üçüncü sıradaki ithalatçısı ABD'dir. Aynı yıl ABD'nin Çin karşısında ticaret açığı 946 milyar \$ ile rekor seviyeye çıkmıştır. 2018 yılının Mart ayında ABD Başkanı Donald Trump'ın yerli üreticilerini ve endüstrilerini korumak için Çin'den ithal edilen demir-çelik ürünlerine tarifeler uygulayacağını açıklaması tam olarak Çin ekonomisi ile olan dış ticaret açığının günden güne büyümesi ile ilgili tedirginliğinden kaynaklanmaktadır. Bu açıklama aynı zamanda sonrasında karşılıklı ticaret savaşını başlatacak fitili ateşlemiştir. Trump Çin'in ABD karşısında ticaret fazlası vermesini hızla küresel ekonomiye entegre olmasını ve "Made in China 2025", "Tek Kuşak Tek Yol" şeklindeki global hedeflerini ABD Ekonomisi için tehdit olarak görmektedir. ABD Başkanı Çin'e karşı Mart 2018'de ithal alüminyum için % 10, ithal çelik için % 25 oranlarında ek tarifeyi açıkladığında Amerika'nın çıkarlarını düşünürken aslında ithal demir ve çelik ürünlerini girdi (ara malı) olarak kullanan yerli üreticilere zarar vermektedir (Lemieux, 2018: 4). Çin'den ithal edilen 800'den fazla ürüne %25 ek gümrük vergisi konulmuştur. Trump'ın tarifelerinin ardından Çin de misilleme yaparak %15 ile %25 oranları arasında değişen ek tarifeyi 128 ABD menşeli ürüne uygulamıştır. Çin'in misilleme yapması ABD Başkanı'nı durduramamış aynı yılın Temmuz ve Ağustos aylarında teknoloji ve fikri mülkiyet hakkı hırsızlığı gerekçesi ile 50 milyar \$ değerindeki ithal Çin ürününe (televizyon, uçak parçaları, tıbbi cihazlar, nükleer reaksiyon parçaları gibi teknik ürünler) %25 vergi uygulamıştır. Buna karşılık Çin de tekrar misilleme yaparak 50 milyar \$ değerindeki ithal ABD ürününe (soya fasulyesi, sorgum gibi tarım ürünleri ve domuz eti) %25 gümrük vergisi uygulamıştır.

Türkiye'nin ABD ile ticareti Çin büyüklüğünde olmasa da bu ticaret savaşlarından etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Çin ABD'ye karşı dış ticaret fazlası verirken Türkiye ABD ile dış ticaretinde açık vermektedir. Bu durum ABD için tehdit olmasa da ikili siyasi sorunlar (Papaz Andrew Brunson olayı) ticaret savaşlarına dahil edilerek Trump 10 Ağustos 2018 tarihinde Türkiye'den ithal edilen demir-çelik ürünlerinde gümrük vergilerini aşamalı olarak % 20 'ye ve % 50' ye çıkardığını duyurmuştur. Türkiye, ABD'nin çelik ve alüminyum ithalatında 1,3 milyar dolarlık payı ile 13. sıradadır. Türkiye, gerek Trump'ın attığı tweetler gerek ADB piyasalarının uluslararası piyasa oyuncularına baskısı ile ekonomik bir savaşa maruz kalmıştır. Türk Lirası Dolar karşısında hızla değer kaybetmiştir. ABD Başkanı Trump'ın korumacı tarife diyerek başladığı tutum küresel ticaretin ahengini bozmuş ve akabinde kur savaşlarına dönüşmüştür.

Çalışma günümüz ticaret savaşlarının iki başrol oyuncunun ekonomik büyümelerinin birbirleri ile olan dış ticaretlerinden ne oranda etkilendiği ayrıca siyasi- politik nedenlerle bu savaşa dahil olan ülkemizin de ekonomik olarak ABD ile dış ticaretinden nasıl etkilendiği sorularına cevap aramaktadır. Bu sorulara sayısal sonuç elde edebilmek adına her üç ülke için oluşturulan zaman serisi modellerine ekonometrik analizler uygulanmaktadır. Analizlerden elde edilen bulgular değerlendirilerek sonuç bölümünde tartışılmaktadır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

2018 yılı öncesi ticaret savaşlarını konu alan bir çok teorik ve ampirik çalışma olmasına karşın 2018 yılı "Trump Tarifeleri" olarak da anılan ABD-Çin ticaret savaşları literatür anlamında çok yakın bir tarih olması itibarıyla çalışmalar daha çok grafik ve simülasyon yöntemiyle yapılmakta ve kısıtlı sayıda olmaktadır.

Bollen ve Rojan-Romagosa (2018), çalışmalarında ABD, Kanada, Meksika, Japonya, AB ülkelerini Hesaplanabilir Genel Denge (CGE) Modeli ve WorldScan Simülasyon yöntemi ile analiz etmişlerdir. Neticede ticaret savaşlarından ABD GSYH değeri %0.3 Çin GSYH değeri de %1.2 oranında negatif etkileneceği, ABD'nin koyduğu ağır tarifelere diğer ülkelerin karşılık vermesi halinde dünya ekonomisinin %2.5 ile %5 arasında olumsuz etkileneceği ABD'den sonra OECD ülkelerini de bu durumdan negatif etkileneceği sonuçlarına varmışlardır.

Cali (2018), çalışmasında ABD'nin ithal talebi esnekliğine dayanarak Çin'den yapacağı ithalat değerinin 68.6 milyar dolar azalacağı ve Çin'e uygulanan ek tarifelerin en çok Tayvan ve Malezya GSYH'ını olumsuz yönde etkileyeceği tahmininde bulunmuştur.

Chunding vd. (2018), çalışmalarında çok ülkeli bir modeli simülasyon yöntemi ile analiz etmişler ve ABD- Çin ticaret savaşlarının gerçekleşmesi halinde doğuracağı sonuçları sayısal olarak ortaya koymaya çalışmışlardır. Sonuç olarak ABD'nin tek taraflı yaptırım ile kazançlı çıkabileceğini fakat Çin'in karşılık vermesi halinde ABD'nin zararlı çıkacağını ifade etmişlerdir. Bu iki ülke arasındaki ticaret savaşlarının birçok ülke ve dünya ekonomisine zarar vereceğini en çok GSYH ve imalat sanayii istihdamının bu zarardan etkileneceğini belirtmektedirler.

Çetinkaya vd. (2018), çalışmalarında ABD, Çin, Türkiye ve dünya ekonomilerini grafik analizi ile incelemişler ve ticaret savaşlarının en çok ABD ve Çin'i etkileyeceğini dünya ekonomisinde daralma yaşanacağını fakat Türkiye'nin ABD ve Çin'e ihracatı sınırlı olduğu için en az etkileneceğini savunmuşlardır.

Guo vd. (2018), çalışmalarında ABD'nin tarife artırımını %45'e çekmesi durumunda dünya ticaretinin bu durumdan negatif etkileneceğini, Çin ticaretinin küçük ülkelere yöneleceğini dolayısıyla ABD'nin üretimini çoğaltmak zorunda olacağını savunmuşlardır. Reel ücretler düzeyinde yapılan ölçümlerle Malezya'nın %1.4 ve Singapur'un %2.6 oranında refah kazancı sağlayacağını tespit etmişlerdir.

Yean vd. (2019), çalışmalarında ABD tarafından açıklanan ek tarifelerin Çin ve Malezya üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çin'e uygulanan engeller neticesinde Çin'in ikame etkisiyle Malezya'nın ihracatının arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca 2018 yılında Çin'in ABD ihracatında bir düşme olmadığı, Malezya'nın ABD ihracatının daha çok re-export şeklinde yapıldığı bilgilerini tespit etmişlerdir. Çalışmadan elde ettikleri bir diğer öngörü de ticaret savaşlarının artarak devam etmesi halinde Çin'in Malezya'da yapacağı doğrudan yatırımların artacağı şeklindedir.

Mesquita (2019), Dünya Ekonomik Forumu yıllık toplantısında sunduğu makalesinde AB, G20, ABD ve Çin ekonomilerini simülasyon VAR Yöntemi ile analiz etmiş ve ABD-Çin ticaret savaşlarının dünya ekonomisindeki büyümeyi 2019 yılı sonunda % 0.7 oranında küçülteceğini ve aynı zamanda ABD ve AB ekonomilerinde de gelecek dönemde daralma yaşanacağını savunmuştur.

Onyusheva vd. (2019), çalışmalarında ABD, Çin, Japonya, Rusya ve Dünya Ekonomisini Neden-Sonuç Analizi (Cause-Effect Analysis) ile incelemişler sonucunda ABD ile diğer ekonomilerin ticaret savaşından yakından etkileneceği, Rusya'nın bu durumu fırsata çevirmeye çalışacağı, dünya liderliği ve dış ticaret politikalarında farklılıklar yaşanacağı sonuçlarına ulaşmışlardır. Para politikalarında da değişim yaşanacağı yorumunu getirmişlerdir.

Berthou vd. (2019), çalışmalarında ABD ve Dünya Ekonomisini Genel Denge Modeli ile incelemişler ve ticaret savaşlarının devamlılığı halinde kısa dönem ve uzun dönemde dünya ekonomisinin küçülme yaşayacağı, finans piyasalarının negatif etkileneceği ve maliyetlerin artacağı sonuçlarına varmışlardır.

Bolt vd. (2019), çalışmalarında ABD, Çin ve AB ülkelerini Genel Denge Modeli- EAGLE ile incelemişler ABD ve Çin'in bu savaşlardan olumsuz etkileneceği fakat AB ülkelerinin Çin menşeli girdiyi ucuz ithal etmesi nedeniyle ABD ve diğer ülkelerle rekabetini artıracığı sonucuna varmışlardır.

Şanlı ve Ateş (2020), çalışmalarında 1970-2019 dönemi için ticaret savaşlarının dünya ekonomisine etkilerini Johansen Eşbütünlük ve Granger Nedensellik analizleri ile analiz etmişlerdir. Elde ettikleri ekonometrik bulgulara göre analizde kullandıkları serilerin(toplam ticaret, ortalama tarife oranı, ticari özgürlük endeksi, dolar arzı ve küresel GSYH) uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini yani eşbütünlük olduklarını belirtmişlerdir. Ticari özgürlük, tarifeler ve GSYH'dan toplam ticarete doğru nedensellik ilişkisinin olduğu dolar arzı ve tarifelerin toplam ticareti olumsuz etkilediği ve GSYH'nın ise pozitif etkilediği sonucuna varmışlardır. Ticaret savaşlarının devamlılığı halinde dünya ekonomisinin daralmaya devam edeceğini ayrıca global ekonomik ve politik risklerin de giderek artacağını belirtmektedirler.

Batbaylı vd. (2021), çalışmalarında 1992-2018 dönemi için ABD'nin uyguladığı ek tarifelerin Çin ekonomisine etkilerini ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ve FMOLS Katsayı Tahmircisi yöntemlerini kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmada uzun dönemde eşbütünlük ilişkisinin olduğu ve ABD'nin uyguladığı ek tarifelerdeki 1 birimlik artışın Çin ekonomik büyümesini % 4.8 oranında azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Çin'in ABD'ye misilleme olarak uyguladığı ek tarifeler ise çalışmada istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Yazarlar ABD-Çin ticaret savaşlarının genel olarak ekonomik büyümeyi negatif etkilediği sonucuna varmışlardır.

Literatür taramasından elde edilen sonuçlara göre genel olarak ticaret savaşları gerek ülke bazında gerek küresel anlamda ekonomilere zarar vermektedir.

3. YÖNTEM

ABD ve Çin arasındaki ticaret savaşlarının ABD ve Çin ekonomilerine etkilerinin yanında Türkiye ekonomisine de etkilerinin araştırıldığı bu çalışmada 3 ayrı model oluşturulmuş olup; 1. modelde Çin ekonomik büyüme oranı bağımlı değişken olarak belirlenirken Çin'in ABD ile dış ticareti (ihracat-ithalat) açıklayıcı değişkenler olarak seçilmiştir. 2. modelde ABD ekonomik büyüme oranı bağımlı değişken olarak belirlenirken ABD'nin Çin ile dış ticareti (ihracat-ithalat) açıklayıcı değişkenler olarak seçilmiştir. 3. modelde ise Türkiye ekonomik büyüme oranı bağımlı değişken olarak seçilip Türkiye'nin ABD ile dış ticareti (ihracat-ithalat) bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir.

Model 1:

$$\ln USA\_GDP_t = \alpha_0 + \alpha_1 \ln USA\_EXP_t + \alpha_2 \ln USA\_IMP_t + \alpha_3 D_1 + \varepsilon_t \quad (1)$$

Model 2:

$$\ln CHINA\_GDP_t = \beta_0 + \beta_1 \ln CHINA\_EXP_t + \beta_2 \ln CHINA\_IMP_t + \alpha_3 D_2 + u_t \quad (2)$$

Model 3:

$$\ln TR\_GDP_t = \gamma_0 + \gamma_1 \ln TR\_EXP_t + \gamma_2 \ln TR\_IMP_t + \alpha_3 D_3 + e_t \quad (3)$$

Analiz periyodu 1992-2019 dönemine ait yıllık verilerden oluşmaktadır. Çalışmada kullanılan tüm değişkenler logaritmik formdadır. Çalışmada kullanılan değişkenler, semboller ve veri setine ait kaynaklar Tablo1 de gösterilmiştir.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Sembol	Veri Kaynağı
ABD'nin Çin'e İhracatı (Milyar \$)	USA_EXP	WTO
ABD'nin Çin'den İthalatı (Milyar \$)	USA_IMP	WTO
ABD Ekonomik Büyüme Oranı (%)	USA_GDP	WORDBANK
Çin'in ABD'ye İhracatı (Milyar \$)	CHINA_EXP	WTO
Çin'in ABD'den İthalatı (Milyar \$)	CHINA_IMP	WTO
Çin Ekonomik Büyüme Oranı (%)	CHINA_GDP	WORDBANK
Türkiye'nin ABD'ye İhracatı (Milyar \$)	TR_EXP	WTO
Türkiye'nin ABD'den İthalatı (Milyar \$)	TR_IMP	WTO
Türkiye'nin Ekonomik Büyüme Oranı (%)	TR_GDP	WORDBANK

Çalışmada ilk olarak serilerin birim kök içerip içermediği diğer bir ifade ile durağanlığı ADF, PP ve Vogelsang ve Perron Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleriyle ayrı ayrı analiz edilmiştir. Sonrasında seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığı sınır testi yaklaşımı ile test edilmiş ve elde edilen kalıntılara göre her üç modelde de serilerin uzun dönemde eşbütünlük olduğu görülmüştür. Sınır testi eşbütünlük serilerin uzun dönem katsayılarına ulaşmaya imkan tanıdığı için serilere uygulanan ARDL testi ile uzun dönem katsayıları elde edilmiştir. Son olarak seriler arasındaki nedensellik ilişkileri Toda ve Yamamoto nedensellik testiyle sınanmıştır.

Değişkenlere uygulanacak ekonometrik analizlere karar verebilmek için ilk olarak birim kök testlerinin sonucuna bakılmaktadır. Değişkenlere ait serilerin cari(t) dönem değerlerinin bir önceki dönem(t-1) değerlerinden ne kadar etkilendiğini analiz eden birim kök testlerinde (Tari, 2012: 390):

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + u_t \quad (4)$$

denklemleri ile sınanan hipotezlerimiz;

H₀: $|\rho|=1$ seri birim kök içermektedir (durağan değildir). Seriyeye ait geçmiş dönem şoklar bir sonraki döneme aynen aktarılacak kalıcı hale gelmektedir.

H₁: $|\rho|<1$ seri birim kök içermemektedir (durağandır). Seriyeye ait geçmiş dönem şoklar bir sonraki döneme azalarak aktarılmakta ve geçici olmaktadır, şeklindedir.

Dickey ve Fuller (1979) denklem 4'ün her iki tarafından Y_{t-1} 'i çıkararak denklemi,

$$\Delta Y_t = (\rho-1)Y_{t-1} + u_t \quad (5)$$

şekline dönüştürmüştür. Oluşan denklemde $\rho-1=\delta$ eşitliğinden yararlanıldığında denklem

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t \quad (6)$$

halini almaktadır. Elde edilen yeni denklemde sınanan yeni hipotezlerimiz;

H₀: $|\delta|=0$ seri birim kök içermektedir.

H₁: $|\delta|<0$ seri birim kök içermemektedir, şeklindedir.

Dickey ve Fuller son oluşan denklemde otokorelasyon problemine karşı denkleme açıklayıcı değişken olarak ΔY_t 'nin gecikmeli değerlerini eklemiştir (Gujarati ve Porter, 2012: 480):

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (7)$$

şeklinde elde edilen denkleme "Genişletilmiş Dickey Fuller Testi" denilmektedir. Denklem 7 ADF Testinin "sabitiz ve trendsiz" modelidir. ADF Testine ait iki model daha bulunmaktadır (Gujarati ve Porter, 2012: 744-746):

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (8)$$

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (9)$$

Denklem 8 ADF Testinin "sabitli ve trendsiz" modeli, Denklem 9 ise "sabitli ve trendli" modelidir. Dickey Fuller (DF) ve Genişletilmiş Dickey Fuller Testi (ADF)'nin zayıf yönlerini gidermek üzere Phillips ve Perron (1988) geliştirdikleri birim

kök testiyle hata terimlerinin otokorelasyon sorununu Newey-West hata düzeltme yöntemini kullanarak gidermişlerdir. PP non-parametrik (parametrik olmayan) bir analiz sürecidir.

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \delta Y_{t-1} + \alpha_1 (t-T/2) + u_t \quad (T: \text{Gözlem sayısı}) \quad (10)$$

ADF ve PP birim kök testleri zaman içerisindeki ekonomik şokların meydana getirdiği yapısal kırılmaları dikkate almadığı için çalışmada yapısal kırılmaya izin veren Vogelsang ve Perron Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi de kullanılmıştır. Trend fonksiyonunda eğimdeki değişime izin veren AO (Toplamsal Aykırı Modeli) ve sabitteki değişime izin veren IO (Yenileşim Aykırı Değer Modeli) olmak üzere iki ayrı model yardımıyla test istatistiğinin hesaplanmasını sağlayan yapısal kırılmalı birim kök testi Perron ve Vogelsang (1992) ile Vogelsang ve Perron (1998)'un çalışmalarıyla gelişmiştir. IO Modelinde değişim aşamalı bir şekilde gerçekleşirken AO Modelinde aniden gerçekleşmektedir (Perron, 1994).

Denklem 12 tüm olası değerler için sırayla tahmin edildikten sonra eğim katsayısının (α) t-istatistiğinin mutlak değeri kritik değerden büyük ise “yapısal kırılmaların varlığı durumunda seri birim kök içermektedir” şeklindeki boş hipotez reddedilir. Kritik değerler Vogelsang (1993) çalışmasında yer alan değerlerdir.

$$Y_t = \mu + \beta_t + YDTt^* + \bar{Y}_t \quad (\bar{Y}_t: \text{Trendden arındırılmış seri}) \quad (11)$$

Denklem 11 Vogelsang ve Perron Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testinin serinin trendden arındırıldığı ilk aşamasıdır. İkinci aşamada ise eğim katsayısı üzerindeki yapısal kırılma etkisini araştırmak üzere eğim katsayısı test edilmektedir.

$$\bar{Y}_t = \alpha \bar{Y}_{t-1} + \sum_{i=1}^k \alpha_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (12)$$

Engle-Granger ve Johansen gibi eşbütünlük testlerinin aynı seviyede durağan serilere uygulanabilmesi bir dezavantaj olup Pesaran vd. (2001)'nin geliştirdiği ARDL Sınır Testi yaklaşımı I(1) ve I(0) olmak üzere farklı dereceden durağan serilere uygulanabilmektedir. Ayrıca test düşük gözlem değerlerinde de sağlıklı sonuçlar verebilmektedir. Çalışmada kullanılan değişkenlere istinaden oluşturulan regresyon denklemlerine ait ARDL Yaklaşımı denklemleri aşağıdaki gibidir:

$$\begin{aligned} \Delta \ln USA\_GDP &= \alpha_0 + \sum \alpha_{1i} \Delta \ln USA\_GDP_{t-i} + \sum \alpha_{2i} \Delta \ln USA\_EXP_{t-i} + \sum \alpha_{3i} \Delta \ln USA\_IMP_{t-i} \\ &+ \alpha_1 DUMMY_1 + \alpha_2 \ln USA\_GDP_{t-1} + \alpha_3 \ln USA\_EXP_{t-1} + \alpha_4 \ln USA\_IMP_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (13)$$

$$\begin{aligned} \Delta \ln CHINA\_GDP &= \beta_0 + \sum \beta_{1i} \Delta \ln CHINA\_GDP_{t-i} + \sum \beta_{2i} \Delta \ln CHINA\_EXP_{t-i} + \sum \beta_{3i} \Delta \ln CHINA\_IMP_{t-i} + \\ &\beta_1 DUMMY_2 + \beta_2 \ln CHINA\_GDP_{t-1} + \beta_3 \ln CHINA\_EXP_{t-1} + \beta_4 \ln TR\_IMP_{t-1} + u_t \end{aligned} \quad (14)$$

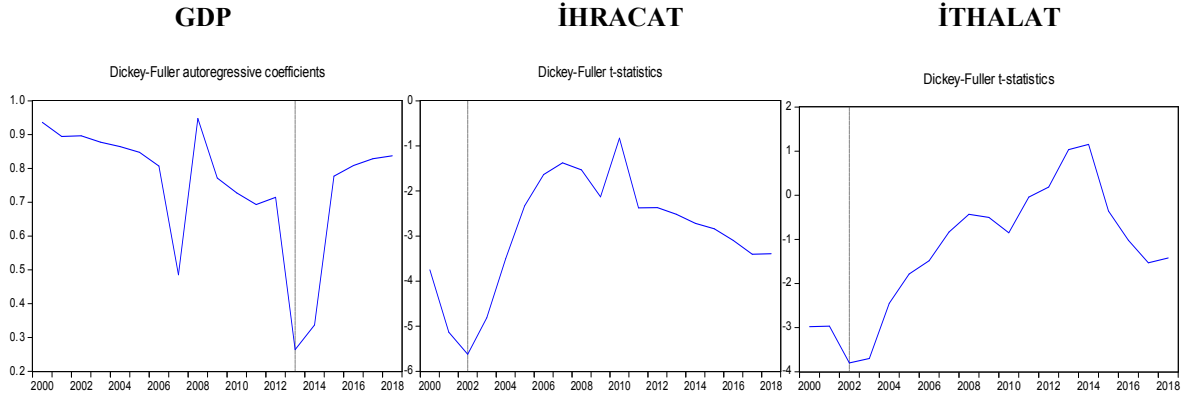
$$\begin{aligned} \Delta \ln TR\_GDP &= \gamma_0 + \sum \gamma_{1i} \Delta \ln TR\_GDP_{t-i} + \sum \gamma_{2i} \Delta \ln TR\_EXP_{t-i} + \sum \gamma_{3i} \Delta \ln TR\_IMP_{t-i} + \delta_1 DUMMY_3 + \delta_2 \\ \ln TR\_GDP_{t-1} &+ \delta_3 \ln TR\_EXP_{t-1} + \delta_4 \ln TR\_IMP_{t-1} + e_t \end{aligned} \quad (15)$$

Δ : Değişkenlerin 1. Farkları

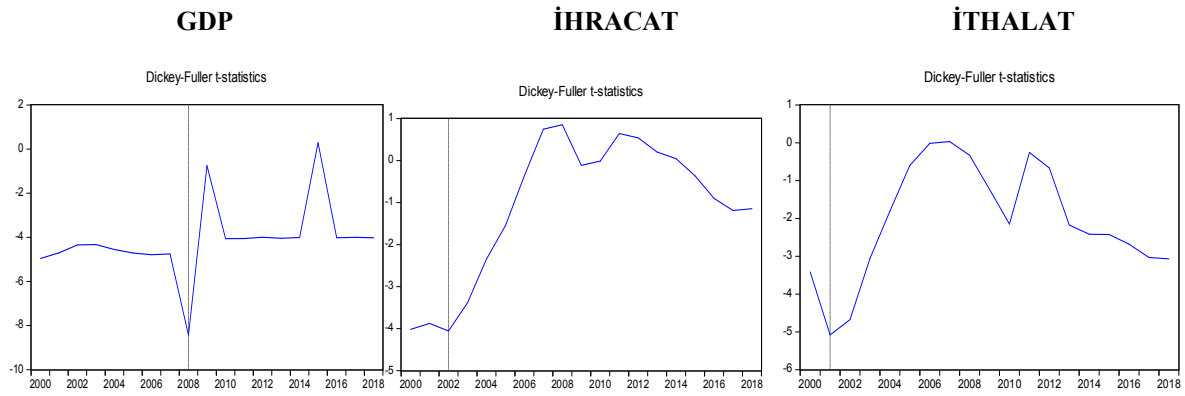
$DUMMY_{1,2,3}$: Yapısal kırılmaya istinaden modellere dahil edilen kukla değişkenleri ifade etmektedir.

ARDL Testinde elde edilen F-istatistiği Pesaran vd. (2001) kritik değerlerinin üst sınırından daha büyük ise “değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi yoktur” şeklindeki boş hipotez reddedilerek eşbütünlük ilişkisinin varlığı kabul edilmektedir (Sinha ve Shahbaz, 2018: 706). Bir sonraki aşamada eşbütünlük seriler arasındaki nedensellik ilişkilerinin tespiti için Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen ve VAR modellerinin tahmini aşamasında serilerin durağan olup olmadığına bakılmaksızın uygulanabilen Toda Yamamoto Nedensellik testi uygulanmaktadır. İlk olarak serilerin VAR Modeli ile gecikme uzunlukları hesaplanmakta ve $d_{\max}$ serilerin maksimum eşbütünlük düzeyini göstermek üzere VAR ($p+d_{\max}$) modelinin tahmini gerçekleştirilmektedir.

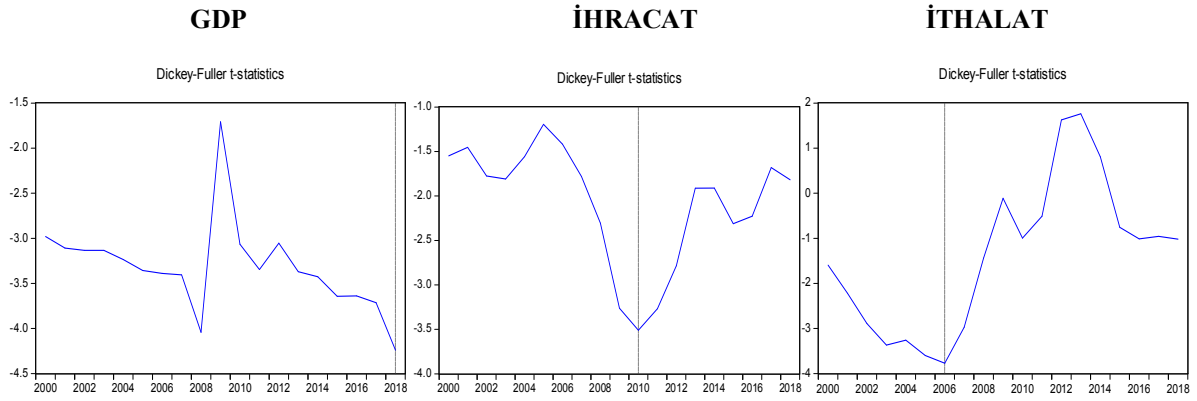
4. BULGULAR

Şekil 1. Çin Ekonomisinin ABD ile Dış Ticaret Değişkenlerine Ait Zaman Yolu Grafikleri

Şekil 2. ABD Ekonomisinin Çin ile Dış Ticaret Değişkenlerine Ait Zaman Yolu Grafikleri

Şekil 3. Türkiye Ekonomisinin ABD ile Dış Ticaret Değişkenlerine Ait Zaman Yolu Grafikleri

Serilere ADF ve PP birim kök testleri hem sabitli model için hem de sabitli ve trendli model için uygulanmıştır. ADF birim kök testinin sonuçları tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Model			Sabitli ve Trendli Model		
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
LOGUSA_EXP	-1.760070	0.3912		0.155047	0.9962	
1. Farklar	-3.967075	0.0055	I(1)	-4.304916	0.0112	I(1)
LOGUSA_IMP	-3.529906	0.0148		-0.229648	0.9887	
1. Farklar	-----	-----	I(0)	-4.745499	0.0042	I(1)
LOGUSA_GDP	-4.202365	0.0030		-4.409209	0.0085	
1. Farklar	-----	-----	I(0)	-----	-----	I(0)
LOGCHINA_EXP	-3,688672	0.0103		-1.797110	0.6780	
1. Farklar	-----	-----	I(0)	-5.827736	0.0003	I(0)
LOGCHINA_IMP	-1.945755	0.3076		-0.265225	0.9876	
1. Farklar	-3.713611	0.0100	I(1)	-4.031970	0.0203	I(1)
LOGCHINA_GDP	-1.314918	0.6077		-1,647394	0.7464	
1. Farklar	-4.366586	0.0021	I(1)	-3.729719	0.0388	I(1)
LOGTR_EXP	-2.320073	0.1732		-2.528289	0.3131	
1. Farklar	-4.683837	0.0010	I(1)	-5.015577	0.0023	I(1)
LOGTR_IMP	-1.171361	0.6716		-4.201028	0.0163	
1. Farklar	-6.814475	0.0000	I(1)	-----	-----	I(0)
LOGTR_GDP	-3.240289	0.0284		-3.399221	0.0725	
1. Farklar	-----	-----	I(0)	-----	-----	I(0)

Not: Optimum gecikme uzunlukları Schwarz Bilgi Kriteri kullanılarak belirlenmiştir.

Tablo 2 incelendiğinde her iki modele göre; USA_GDP, CHINA_EXP ve TR_GDP değişkenlerinin düzeyde durağan olduğu (birim kök içermediği), USA_IMP değişkeninin sabitli modele göre ve TR_IMP değişkeninin sabitli ve trendli modele göre I(0) derecesinde durağan olduğu görülmektedir. LOGUSA_EXP, LOGCHINA_IMP, LOGCHINA_GDP ve LOGTR_EXP değişkenlerin her iki modele göre 1. Farklarında durağan olduğu ve LOGUSA_IMP değişkeninin sabitli ve trendli modele göre 1. Farkında, LOGTR_IMP değişkeninin de sabitli modele göre 1. Farkında durağanlığı saptanmıştır.

Phillips Perron (PP) birim kök testinin, Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testinin zayıf kalan yanlarını kapatabilecek yapıda olması ve hata terimine ait varsayımlarının ADF'ye göre daha esnek olması (Tarı, 2010: 400) nedeniyle değişkenlere ait seriler her iki testle sınanmıştır. Serilere uygulanan PP test sonuçları tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Model			Sabitli ve Trendli Model		
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
LOGUSA_EXP	-1.617069	0.4605		-0,097072	0.9922	
1. Farklar	-3.953193	0.0057*	I(1)	-4.299740	0.0113**	I(1)
LOGUSA_IMP	-3.529906	0.0148*		-0.236325	0.9885	
1. Farklar	-----	-----	I(0)	-4.745481	0.0042*	I(1)
LOGUSA_GDP	-4.205424	0.0030*		-4.384334	0.0090*	
1. Farklar	-----	-----	I(0)	-----	-----	I(0)
LOGCHINA_EXP	-3,472846	0.0169**		-1.895673	0.6290	
1. Farklar	-----	-----	I(0)	-5.789799	0.0004*	I(1)
LOGCHINA_IMP	-1.834028	0.3568		-0.494010	0.9775	
1. Farklar	-3.650443	0.0115**	I(1)	-4.034155	0.0202**	I(1)
LOGCHINA_GDP	-1.394700	0.5698		0.7464		
1. Farklar	-4.378690	0.0020*	I(1)	-4.288745	0.0116*	I(1)
LOGTR_EXP	-2.320073	0.1732		-2.528289	0.3131	
1. Farklar	-4.683837	0.0010**	I(1)	-5.015577	0.0023*	I(1)
LOGTR_IMP	-1.1103137	0.6996		-1.838073	0.6579	
1. Farklar	-6.814475	0.0000*	I(1)	-6.682703	0.0000*	I(1)
LOGTR_GDP	-3.292482	0.0254**		-3.357149	0.0786**	
1. Farklar	-----	-----	I(0)	-----	-----	I(0)

Not: Optimum band genişliği Newey-West yöntemine göre belirlenmiştir. * ve ** sırasıyla 0,01 ve 0,05 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 3'deki PP birim kök testi sonuçları incelendiğinde ADF birim kök testi sonuçları ile benzerlik gösterdiği gözlenmektedir. Her iki test sonuçlarından değişkenlerin I(0) ve I(1) olmak üzere farklı derecelerde durağan olduğu saptanmıştır.

Çalışmanın dikkate aldığı dönem aralığında gerek ulusal gerek global anlamda ekonomilerde yapısal değişiklikler sözkonusu olabilir. Bu değişimleri de analiz edebilmek adına seriler Vogelsang ve Perron (1998) tarafından geliştirilen yapısal kırılmalı birim kök testi ile de sınıanmıştır ve Vogelsang ve Perron yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları Tablo 4'te verilmektedir.

Tablo 4. Vogelsang ve Perron Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzye Değerleri		Birinci Farkları			Karar
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Yapısal Kırılma Tarihi	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	
ABD						
LOGUSA_EXP	-4.056437	0.1385	2002	-5.240299	0.00201	I(1)
LOGUSA_IMP	-5.080257	0.0020	2001	-----	-----	I(0)
LOGUSA_GDP	-8.438581	0.0030	2008	-----	-----	I(0)
ÇİN						
LOGCHINA_EXP	-5.622549	0.0010	2002	-----	-----	I(0)
LOGCHINA_IMP	-3.799478	0.2364	2002	-4.747757	0.0020	I(1)
LOGCHINA_GDP	-3.474093	0.4014	2013	4.474699	0.0463	I(1)
TÜRKİYE						
LOGTR_EXP	-3.510762	0.3810	2010	-----	-----	I(0)
LOGTR_IMP	-3.771469	0.2482	2006	-7.573619	0.0000	I(1)
LOGTR_GDP	-4.240819	0.075	2018	-----	-----	I(0)

Tablo 4 incelendiğinde değişkenlere ait serilerin bir kısmının düzeyde birim kök içermediği yani I(0) derecesinde durağan olduğu, bir kısmının da düzeyde birim kök içerdiği ve 1. Farklarında durağanlaştığı yani I(1) seviyesinde durağan oldukları görülmektedir. Değişkenlere ait yapısal kırılma tarihleri incelendiğinde ABD'nin GDP değişkenine ait seride 2008 küresel ekonomik krizinin etkileri net olarak görülmektedir. Çin'in 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne katılmasıyla dış ticaret hacminin ciddi anlamda artmasını Çin-ABD ve ABD-Çin dış ticaret değişkenlerine ait yapısal kırılma tarihleri yansıtmaktadır. Çin GSYH'na ait yapısal kırılma yılı olan 2013 yılında Çin Ekonomisi %7,7 büyümüş ve kişi başı geliri de 2012'ye göre %9,7 artış göstermiştir.

Tablo 5. Sınır Testi Sonuçları

	Model	F İstatistiği	Alt Sınır			Üst Sınır			K	M
			% 10	%5	%1	%10	%5	%1		
ÇİN	(1,0,1,0)	3,860748**	2,37	2,79	3,65	3,2	3,67	4,66	3	2
ABD	(2,2,0,1)	9,493898*	2,37	2,97	3,65	3,2	3,67	4,66	3	2
TÜRKİYE	(1,0,1,2)	10,02725*	2,37	2,79	3,65	3,2	3,67	4,66	3	2

Kaynak: Eviews 9 programı ile elde edilmiştir.

Not: M Maksimum gecikme sayısını, K açıklayıcı değişken sayısını, * ve ** ilgili modeldeki değişkenlerin sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde eşbütünlük olduğunu ifade etmektedir.

Çin, ABD ve Türkiye için ayrı ayrı kurulan modellere uygulanan sınır testleri için ilk olarak ARDL sınır testinin varsayımları sınıanmıştır. Her üç modelin de otokorelasyon içermediği ($F > 0,01$), normal dağılım gösterdiği, değişen varyans sorununun bulunmadığı ve model kurma hatası içermediği saptanmıştır. Ayrıca değişkenlere Cusum ve Cusum-SQ Testi uygulanarak yapısal değişiklik test edilmiştir. Tüm modellere ait değişkenler güven sınırları dışında kaldığı için değişkenlere ait yapısal değişikliğin varlığına karar verilmiş ve modellere kukla değişken ilave edilmiştir. Sınır testi yıllık verilere uygulanacağı için uygun gecikme sayısı 2 olarak alınmış ve Akaiki bilgi kriteri baz alınarak en uygun modeller seçilmiştir. Sınır testi sonuçlarına göre her 3 model için de F istatistiklerinin her üç anlamlılık seviyesine göre üst sınırdan büyük olduğu görülmektedir. Bu durum bize tüm modellerde değişkenlerin uzun dönemde eşbütünlük olduğunu göstermektedir. ARDL sınır testinde değişkenlerin eşbütünlük çıkmasına istinaden modele ait uzun dönem katsayıları elde edilmiş ve sonuçlar Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. ARDL Uzun Dönem Katsayıları

Model	Değişken	Katsayı	t-İstatistiği	Olasılık Değeri
ABD	USA_EXP	-4,266475	-2,926900	0,0099
	USA_IMP	2,730685	2,596080	0,0195
	D1	0,402931	1,991940	0,0637
ÇİN	CHINA_EXP	0,796591	4,394078	0,0003
	CHINA_IMP	-0,192147	-0,915220	0,3710
	D2	0,230807	2,282860	0,0335
TÜRKİYE	TR_EXP	1,309765	2,537961	0,0206
	TR_IMP	1,356808	4,474054	0,0003
	D3	-2,670879	-6,118501	0,0000

Kaynak: Eviews 9 programı ile elde edilmiştir.

Uzun dönem katsayılarını incelediğimizde ABD'nin Çin'e ihracatında %1'lik bir artış uzun dönemde büyümeyi % 4,2 oranında düşürmektedir. Bu durum ABD'nin Çin'e verdiği dış ticaret açığı ile açıklanabilmektedir. Çin'in ABD'ye ihracatı %1 arttığında ekonomik büyümesi yaklaşık % 0,8 oranında artmaktadır. Çin'in ithalat katsayısı istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Türkiye'nin ABD ile hem ihracatı hem de ithalatı %1 oranında arttığında uzun dönemde ekonomik büyümesi % 1.3 oranında artmaktadır. Uzun dönemde eşbütünlük hareket eden seriler arasındaki nedensellik testi uygulamadan önce her üç model için VAR modeli yardımıyla gecikme uzunlukları belirlenmiştir. Çin Modeli'nin gecikme uzunluğu "1", ABD Modeli'nin gecikme uzunluğu "4" ve Türkiye Modeli'nin gecikme uzunluğu "2" olarak bulunmuştur.

Tablo 7. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Model	Yokluk Hipotezi	F İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar	Nedensellik İlişkisi
ABD	EXP→GDP	24,49577	0,0001	H ₀ RED	vardır
	IMP→GDP	33,6669	0,0000	H ₀ RED	vardır
	GDP→EXP	28,63902	0,0000	H ₀ RED	vardır
	IMP→EXP	25,54118	0,0000	H ₀ RED	vardır
	GDP→IMP	18,00241	0,0012	H ₀ RED	vardır
	EXP→IMP	13,45329	0,0093	H ₀ RED	vardır
ÇİN	EXP→GDP	4,858948	0,0881	H ₀ KABUL	yoktur
	IMP→GDP	5,669904	0,0587	H ₀ KABUL	yoktur
	GDP→EXP	12,72015	0,0017	H ₀ RED	vardır
	IMP→EXP	0,306886	0,8577	H ₀ KABUL	yoktur
	GDP→IMP	6,533572	0,0381	H ₀ RED	vardır
	EXP→IMP	1,838448	0,3988	H ₀ KABUL	yoktur
TÜRKİYE	EXP→GDP	16,5228	0,0024	H ₀ RED	vardır
	IMP→GDP	7,273988	0,1221	H ₀ KABUL	yoktur
	GDP→EXP	32,37106	0,0000	H ₀ RED	vardır
	IMP→EXP	31,37312	0,0000	H ₀ RED	vardır
	GDP→IMP	55,24815	0,0000	H ₀ RED	vardır
	EXP→IMP	26,9089	0,0000	H ₀ RED	vardır

Kaynak: Eviews 9 programı ile elde edilmiştir.

Tablo 7 incelendiğinde ABD'nin Çin ile dış ticareti ve GSYH'sı arasında karşılıklı nedensellik ilişkisinin varlığı gözlenmektedir. Çin Modeli'ne baktığımızda Çin'in GSYH'sından ABD ile yaptığı ihracat ve ithalata doğru tek taraflı nedensellik ilişkisinin varlığı görülmektedir. Türkiye Modeli'nde ise sadece Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalat GSYH'ın nedeni değildir. Diğer tüm değişkenler karşılıklı nedensellik ilişkisine sahiptir.

5. TARTIŞMA ve SONUÇ

Son yıllarda küresel ticarete yön veren ülkelerde yaşanan değişiklikler küresel ticaretin liderlerini tedirgin etmeye başlamıştır. Özellikle Çin Ekonomisi'nin pastadan çok büyük paylar alması ve ABD'nin de Çin'e karşı dış ticaret açığının günden güne büyüyor olması ABD'yi korumacı politikalar uygulamaya itmiştir. 2008 Küresel Krizi'nden itibaren yeni korumacı politikalar uygulanmaya başlanmış hatta politikaların karşılıklı uygulanması kur savaşlarına ve ticaret savaşlarına dönüşmüştür. ABD Başkanı Trump'ın 2018 yılında Çin'e karşı yerli üretimini korumak amacıyla başlattığı ve zamanla

diğer ülkelere (Meksika, Kanada, Hindistan, Japonya, Rusya, Türkiye, AB Ülkeleri, Güney Kore gibi) de sıçrayan korumacı politikalar Çin'in karşılık vermesi ile ticaret savaşını başlatmıştır. Yapılan çalışmalarda ABD'nin bu tutumunun ithal girdi kullanan üreticilerine zarar verdiği belirlenmiştir. Korumacı politikaların dozunun artması ve akabinde kur savaşları ve ticaret savaşına dönüşmesi küresel ekonomiye zarar veren bir tutum olmakla beraber bu durumdan en çok gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler etkilenecektir.

Çalışmada ABD-Çin arasında başlayan ve zamanla Türkiye'ye de sıçrayan ticaret savaşının bu üç ülke ekonomisi açısından etkileri araştırılmıştır. Bu doğrultuda 1992-2019 dönemine ait yıllık verilerle ABD, Çin ve Türkiye için üç ayrı model oluşturulmuştur. ABD ile Çin'in birbirleri ile olan dış ticaret verileri ve Türkiye'nin ABD ile arasındaki dış ticaret verilerinden yararlanılmıştır. ABD Modeli'nde Çin ile ihracat ve ithalatının ekonomik büyümesine etkileri, Çin Modeli'nde ABD ile ihracat ve ithalatının ekonomik büyümesine etkileri ve son olarak da Türkiye Modeli'nde ABD ile ihracat ve ithalatının ekonomik büyümesine etkileri ampirik olarak analiz edilmiştir. İlk olarak çalışmada uygulanacak analize karar verebilmek için tüm değişkenlerin durağanlığı ADF, PP ve Vogelsang-Perron Yapısal Kırılmalı Birim kök testleri ile incelenmiş ve bazı değişkenlerin düzeyde durağan bazıların ise birinci farklarının durağan olduğu görülmüştür. Farklı dereceden durağan serilerin uzun dönem seyirlerini incelememize imkan tanıyan ARDL Sınır Testi Yaklaşımı sonuçları bize her üç modelde de serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Bu bir değişkende meydana gelebilecek bir şokun eş anlı olarak diğer değişkenleri de etkilemesi anlamına gelmektedir. Eşbütünlük serilerin uzun dönem katsayıları ARDL yöntemiyle elde edilmiştir. ABD'nin uzun dönemde Çin'e ihracatı ekonomik büyümesini olumsuz etkilerken ithalatı ise büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Çin'in ABD'ye ihracatı uzun dönemde büyümesini pozitif olarak etkilemekte ve ABD'den ithalat katsayısı ise istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Türkiye'nin uzun dönemde ABD ile hem ihracatı hem de ithalatı ekonomik büyümesini pozitif yönde etkilemektedir. Son olarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ile incelenmiş ve ABD Modeli'nde tüm değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu, Çin Modeli'nde GSYH'den ABD ile dış ticaretine doğru tek taraflı nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır. Türkiye Modeli'nde ise sadece Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalat GSYH'nin nedeni değildir diğer değişkenler karşılıklı nedensellik ilişkisine sahiptir. Elde edilen bulgular her üç ülke ekonomisi için de dış ticaretin çok önemli olduğunu herhangi bir değişkende yaşanacak şokun diğerlerinde de yaşanacağını göstermektedir. Dolayısıyla siyasi, politik, ekonomik ve milli duygularla uygulanan korumacı politikaların dozu arttığında ve karşılıklı misilleme ile devam ettiğinde meydana gelen ticaret ve kur savaşları hem ülke ekonomilerine hem de küresel ekonomiye ciddi sorunlar doğurmaktadır.

KAYNAKÇA

- ALAGÖZ, E. A. (2016). "Ekonomik Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında AB - Çin İlişkileri". Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(2): 33-56.
- ANDERSON J. E. (1979). "A Theoretical Foundation for the Gravity Equation". The American Economic Review, 106-116.
- Balassa, B. (1966). Tariff Reductions and Trade in Manufactures, American Economic review, (56):466-473.
- BATBAYLI, Ş. & ÖZARSLAN DOĞAN, B. (2021). "Ticaret Savaşlarının Ekonomik Yansımaları Üzerine Ampirik Bir Analiz: ABD-ÇİN Örneği". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1): 17-36 .
- BERGSTRAND J. H. (1985). "The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence", The Review of Economics and Statistics. 67(3): 474-481.
- BOLLEN, J. & ROJAN-ROMAGOSA H. (2018). Trade Wars: Economic Impacts of US Tariff Increases and Retaliations: An International Perspective, CPB Background Document, CPB Bureau of Economic Policy Analysis, 1-44.
- BOLT, W. & MAVROMATIS, K. & WIJNBERGEN, S. (2019). "The Global Macroeconomics of a Trade War: The EAGLE Model on the US-China Trade Conflict". DNB Working Paper, 1-26. https://www.dnb.nl/binaries/wp623_tcm46-381884.pdf
- CALI, M. (2018). The Impact of the US-China Trade War on East Asia, VOX CEPR Policy Portal. <https://voxeu.org/article/impact-us-china-trade-war-east-asia>.
- CARBAUGH, R. J. (2005). "International Economics, 10th. Edit. Thomson Corporation", South Western, pp, 530.
- CHANG, W. & ETHIER, W. & KEMP, M. (1980). "The theorems of international trade with joint production". Journal of International Economics, (10): 377.

- CHUNDING, L. & CHUANTIAN, H. & CHUANGWEI, L. (2018). Economic Impacts Of The Possible China-US Trade War. *Emerging Markets Finance And Trade*, 54(7): 1555-1577.
- ÇETİNKAYA, M. & UYSAL, Y. & BALAYLAR, N. (2018). "Küresel Ticarete Yeniden Korumacılık: Ticaret Savaşlarının Dünya Ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları". *I. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kritik Tartışmalar Kongresi (ICCDSS'18)*, 708-720.
- DICKEY, D.A. & W.A. FULLER, (1979). "Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root", *Journal of the American Statistical Association*, 74:427-431.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). "Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing", *Econometrica*, Vol 50". *Econometrica*, ss. 987-1007.
- GUJARATI, N.D. & PORTER, D.C. (2012). *Temel Ekonometri. Beşinci Basımdan Çeviri, Çevirenler: Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen, Literatür Yayınları, İstanbul.*
- GUO, M. & LIUGANG L.L. & MIAOJIE Y. (2018). "The Day After Tomorrow: Evaluating the Burden of Trump's Trade War", *Asian Economic Papers*, 17(1): 101-120.
- HELPMAN, E. (1981). "International trade in the presence of product differentiation, economies of scale and monopolistic competition, *Jornal of International Economics*, August.
- HUSTED, S. & MELVIN, M. (2004). "International Economics", Pearson Education, pp.539.
- INGHAM, B. (2004). "International Economics, A European Focus", Pearson Education Publication, pp. 336.
- KARLUK, R., (2009). *Uluslararası Ekonomi Teori-Politika*. Beta Yayınevi, İstanbul.
- KAYA, M. (2019). "ABD-Çin Ticaret Savaşları ve Türkiye". *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 18-30.
- KHAN, H. M. (2018). "US-Turkey Trade War", *Defence Journal*, 21-26.
- KRUGMAN, P. (1983). "New theories of trade among industrial countries," *American Economic Review*, May.
- MARREWIJK, V.C. (2009). "Absolute Advantage," in K.A. Reinert, R.S. Rajan, A.J. Glass and L.S. Davis (eds.) *The Princeton Encyclopedia of the World Economy*, Princeton University Press, 1-3.
- MARREWIJK, V. C. (2009). *International Economics: Theory, Application, and Policy*, 2nd edition, Oxford University Press, Oxford, U.K. 1-3.
- MESQUITA, M. (2019). "How a Trade War Would Impact Global Growth". *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/how-trade-war-would-impact-global-growth-tariff/>
- PERRON, P. (1994). Unit root and structural change in macroeconomic time series, In Rao. B. (ed.) *Cointegration for the Applied Economist*, Macmillan, London.
- PERRON, P., Vogelsang, T. (1992). Nonstationarity and level shifts with a application to purchasing power parity, *Journal of Business and Economic Statistics*, 10: 301-320.
- PHILLIPS, P.C. B & PERRON, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2): 335-346.
- POSNER, M.V. (1961). *International trade and technical change*, Oxford Economic Papers, pp. 323-341.
- RICARDO, D. (2008). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri. Türkiye İş Bankası 40- Kültür Yayınları, (Çeviren: Barış Zeren) 1. Baskı, İstanbul, ss. 107-108.*
- SEYİDOĞLU, H. (2009). *Uluslararası İktisat, Teori, Politika ve Uygulama*. 17. Baskı, İstanbul, Güzem Can Yayınları, ss.868.
- SINHA, A., & SHAHBAZ, M. (2018). Estimation of Environmental Kuznets Curve for CO2 Emission: Role of Renewable Energy Generation in India, *Renewable Energy*, 119: 703-711.
- SMITH, A., 2008. *Milletlerin Zenginliği. Kültür Yayınları, (Çeviren: Haldun Derin), II. Baskı, İstanbul, ss. 1094.*
- SULLIVAN, A., & SHEFFRIN, S.M., 2003. *Economics: Principles in action* Upper Saddle River, New Jersey 07458: Pearson Prentice Hall. pp. 592.
- TARI, R. (2012). *Ekonometri, (8. Basım), Umuttepe Yayınları, Kocaeli.*

-
- TINBERGEN, J. (1962). *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy*. The Twentieth Century Fund. New York. pp.330.
- TODA, H.Y. ve YAMAMOTO, T. (1995). "Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Process", *Journal of Econometrics*, 66: 225-250.
- TREBILCOCK, M.J. & HOWSE, R. (2005). *The regulation of international trade*, Routledge, 3rd. Edition, Abington, America, pp. 759.
- ŞANLI, O. & ATEŞ, İ. (2020). "ABD-Çin Odaklı Ticaret ve Kur Savaşlarının Dünya Ekonomisi Üzerine Etkileri". *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1): 75-101.
- ÜNSAL, E.M. (2005). *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Açık Ekonomi Makro İktisadı*. Ankara: İmaj.
- VERNON, R. (1966). *International Investment and International Trade in the Product Cycle*, *The Quarterly Journal of Economics*, 88(2):190-207.
- VOGELSANG, T. J. & PERRON, P. (1998). "Additional Test for Unit Root Allowing for a Break in the Trend Function at an Unknown Time", *International Economic Review*, 39: 1073–1100.
- YEAN, T. S. & KAM JIA Y. & TEE BENG A. (2019). *US-China Trade War: Potential Trade and Investment Spillovers into Malaysia*, *Asian Economic Papers*, 18(3): 117-135.
- YUN-KWONG, K. & EDEN, S.H.Yu. (2005). *Leontief Paradox and The Role Of Factor Intensity Measurement*, ACE 05: *Proceedings of the Australian Conference of Economists*.
- YURTTANÇIKMAZ, Z. Ç. & EMSEN, Ö. S. (2020). "Abd ve Çin Arasındaki Ticaret Savaşı: Rekabet Gücü ve Reel Kur Açısından Bir Değerlendirme". *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4): 781-805.
- YÜKSEL, E. ve Sarıdoğan, E. (2011). *Uluslararası Ticaret Teorileri ve Paul R. Krugman'ın Katkıları*. *Öneri Dergisi*, 9(35):199-206.
-

YIRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

Üniversitelerin Sosyoekonomik Kalkınmaya Etkisinde Yönetici Algısı

Salih TOSUN*, Hasan AZAZI†

1. GİRİŞ

Çalışma konusu ve yöntemi bakımından literatürde benzer araştırmalar bulunmadığından bu yönüyle literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Üniversitelerin bölge ekonomilerine ekonomik ve sosyal yönden katkı sağlayıp sağlamadıkları literatüre defalarca konu olmuştur. Bu durum üniversitelerin özellikle bölgesel kalkınma üzerindeki rolü özelinde ele alınmıştır. Üniversitelerin sosyal yönde etkileri dönemsel bazı parametrelerle ölçülebilmektedir. Ekonomik yöndeki gelişmeleri de aynı şekilde ele alındığında özellikle istihdam ve bölge ekonomik gelişimine katkılar özelinde sonuçlara ulaşıldığı görülecektir.

Üniversitelerin kurulması ve öğrencilerin bölge coğrafyasına yerleşmesi sürecinde etkin rol oynayan ve bu sürecin en sorunsuz şekilde yürütülmesi misyonunu sürdüren yerel yöneticiler açısından durum ele alındığında çalışma; daha önce bölge halkı ya da öğrenciler özelinde yapılan çalışmalardan farklılaşmaktadır. Üniversitelerin ekonomik-sosyal etkilerinin ortaya konulduğu coğrafyalarda büyük misyonlar üstlenen yöneticilerin bu konu ile ilgili algıları aynı şekilde mevcut durumun nasıl konumlandırılacağına açıklanmasında etkili olacaktır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmamızın bu bölümünde ülkemizde ve dünyada benzer yapılan nitel ölçekli bazı çalışmalara yer verilmiştir.

Gürsoy ve Erjem (2019), kentte yaşayanların perspektifinden ekonomik açıdan üniversite algısını inceledikleri çalışmada, Adıyaman Üniversitesinin kentsel ekonomiye yönelik olumlu, olumsuz ve yetersiz olduğu düşünülen işlevlere sahip olduğu, Kurumun harcama temelli ekonomik etkilerinin güçlü, bilgi temelli ekonomik etkilerinin ise zayıf bulunduğunu belirlemişlerdir.

Savaş Yavuzçehre (2016), üniversitelerin kentler üzerindeki etkisini Denizli Pamukkale Üniversitesi örneğinden incelediği çalışmada, üniversitelerin kente; ekonomik, sosyokültürel, demografik ve mekânsal etkilerini yüksek bulurken sanayi üzerine etkisini yeterli görmemiştir.

Yılmaz ve Kaynak (2012), yaptıkları çalışmalarında Bayburt Üniversitesi'nin bölge ekonomisine etkilerini ele almışlardır. Çalışma sonucunda Bayburt Üniversitesi'nin şehir bölgesinde pozitif etkilerinin olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda üniversitenin şehrin ekonomik hayatını olumlu etkilediği, şehirdeki işletme sayısında artışlar meydana geldiği sonucuna varılmıştır.

Torun vd. (2009), Kafkas Üniversitesi'nin Kars'ın sosyoekonomik kalkınmasına yapmış olduğu katkıları belirlemek amacıyla yapılan bir çalışmada Kafkas Üniversitesi'nin Kars halkı tarafından tanınan bir kurum olduğunu ve halk arasında üniversitenin olumlu bir imajının olduğunu ortaya koymuşlardır.

Lazzeretti ve Tavoletti (2005) tarafından yapılan çalışmada, sosyoekonomik parametrelerin üniversite üzerine bakışı değerlendirilmiştir. Çalışmada üniversitelerle ilgili bölgesel ekonomik gelişmeyi artırmaları açısından beklentilerin olduğu tespit edilmiştir.

Karataş (2002) tarafından yapılan çalışmada Muğla Üniversitesi'nin sahip olduğu ve yetkinlikler ve halkın reflekslerinin hangi yönde olduğu belirlemek amaçlanmıştır. Araştırmanın sonucuna göre; Muğla Üniversitesi'nin sosyoekonomik gelişmeye etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Saracel vd. (2000) tarafından yapılan çalışmada karşı halkın üniversiteye karşı tutumunun ve beklentilerinin neler olduğunu belirleyebilmek amaçlanmıştır. Araştırma sonuçları incelendiğinde Afyon Kocatepe Üniversitesi'nin Afyon halkının gözünde olumlu bir imaja sahip olduğu sonucu elde edilmiştir.

Phelps (1998) yaptığı çalışmada üniversitelerin kuruldukları bölgelerdeki etkilerini araştırmayı amaçlamıştır. Çalışmanın sonucuna göre üniversiteler kuruldukları bölgenin bireysel geliri ve bölgenin istihdamını pozitif bir şekilde etkilemektedir.

* Balıkesir Üniversitesi, İvrindi SHMYO, salih.tosun@balikesir.edu.tr

† Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İİBF, hasanazazi@gmail.com

Yukarıda atfedilen çalışmalarda olduğu gibi üniversitelerin bilimsel bilgi üretmek, topluma katkı sağlamak ve nitelikli işgücü üretmek gibi önemli fonksiyonu olsa da bölge ekonomisine doğrudan ve dolaylı etkisiyle büyüme ve kalkınmaya katkı sağlamak, istihdamı artırmak, sosyokültürel gelişimi hızlandırmak ve sosyal sermaye oluşturmak gibi ek fonksiyonları bulunmaktadır. Çalışma üniversitelerin kente olan etkilerinde kentin yönetimini sağlayan ve gündemine hâkim olan yöneticilerin perspektifinden üniversite algısını ve beklentisini ortaya koymayı amaçlamıştır.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Çalışma da nitel araştırma türlerinden görüşme yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi, araştırmacıya esneklik sağlayarak araştırmanın her safhasında yeni yöntem ve yaklaşımlar geliştirilmesine imkân sağlar. Nitel araştırmaların keşfedici özelliği az çalışılmış konuları aydınlatma da yarar sağlamaktadır (Neuman, 2012: 228). Nitel araştırma türlerinden en sık kullanılan, görüşme yöntemidir. Görüşme, araştırmaya katılan bireylerin belli bir konuda duygu ve düşüncelerini anlatma etkinliğidir. Görüşme, insanların duygularını, öznel deneyimlerini, değerlerini, bakış açılarını ve algılarını ortaya koymak için kullanılan oldukça etkili bir yöntemdir. Araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini arttırmak için görüşme sürecinin, gözlem ve yazılı dokümanlardan elde edilen verilerle desteklenmesi gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 40-41).

Nitel araştırmacılar, olasılıklı olmayan amaçlı örneklem yöntemini daha fazla tercih etmektedir. Bunun sebebi görüşme yapılacak bireylerin seçiminde, amaçlı örnekleme zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışılmasına imkan verir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 107). Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinin bu özelliklerinden faydalanarak, görüşme tekniklerinden yarı yapılandırılmış yöntem ve amaçlı örneklem yöntemlerinden tipik örnekleme türü kullanılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen veriler nitel veri analiz programlarından Maxqda 2020 kullanılarak incelenmiştir.

3.2. Çalışma Grubu

Araştırmada amaçlı örnekleme yönteminin tipik örnekleme türü kullanılmıştır. Tipik örnekleme türü, “sıradan bir insanı, durumundan veya araştırılan olgu örneğini yansıttığı için seçilir” (Merriam 2013, 77). Bu amaçla araştırma da çalışma grubu olarak Balıkesir İvrindi ilçesinde önemli kurumların başında yöneticilik yapan kişiler seçilmiştir. Katılımcılar, kişisel bilgilerinin araştırmada yer almasına izin verseler de, görüşme yanıtları katılımcıların isteğiyle deşifre etmemek adına mülakat “M” olarak numaralandırılmıştır. Görüşmelerde katılımcıların kişisel güvenlik endişeleri sebebiyle ses ve görüntü kayıtlarına izin vermemelerinden dolayı görüşme yazılı doküman gerçekleştirilmiş ve bilgisayar ortamına aktarılmıştır.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

Adı Soyadı	Görevi	Görüşme Tarihi
Fatma Turhan KESER	Kaymakam	12.03.2020
Yusuf CENGİZ	Belediye Başkanı	11.03.2020
Mustafa YÜCEL	İlçe Milli Eğitim Müdürü	11.03.2020
Murat BAŞCI	İlçe Sağlık Müdürü	12.03.2020
Budak ERGÜL	İlçe Emniyet Amiri	11.03.2020
Mehmet Emin YILDIRIM	İlçe Müftüsü	12.03.2020
İbrahim ÇALILI	İlçe Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürü	11.03.2020
Huriye KANDEMİR	Halk Eğitim Merkezi Müdürü	11.03.2020
Ali DEMİRBAŞ	Esnaf ve Zanaatkarlar Odası Başkanı	12.03.2020
Ali ÇAĞLAYAN	İlçe Şoförler Odası Başkanı	11.03.2020
Ali AZAT	Belediye Zabıta Müdürü	12.03.2020

Tablo 1’den anlaşılacağı üzere, ilçede görev yapan önemli kurum ve kuruluş yöneticilerinin tamamına yakınına ulaşılmış görüşmelerin tamamı yüz yüze gerçekleştirilmiştir.

3.3. Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi

Araştırmacı tarafından yarı yapılandırılmış görüşme formu soruları, literatür taranarak hazırlanmıştır. Sosyal bilimlerde nitel araştırma yapmış iki araştırmacının görüşlerine başvurulmuş ve sorular üzerinde gerekli düzenlemeler yapılarak amacına uygun hale getirilmiştir.

Araştırma 10 Mart ile 13 Mart 2021 tarihleri arasında gönüllü 11 kişinin katılımıyla yapılmıştır. 11 katılımcıyla yapılan görüşmelerin toplam süresi, 240 dakika sürmüştür ortalama görüşme süresi ise 21 dakika olarak gerçekleşmiştir. Görüşmeler araştırmacı tarafından yüz yüze görüşme şeklinde yapılmıştır. Görüşme esnasında katılımcıların kişisel bilgilerinin güvenlik endişesi sebebiyle ses ve görüntü kaydına rızası olmadığından araştırmacı tarafından görüşme formlarına yazılmıştır. Nitel araştırmalar da geçerlik ve güvenilirlik kavramlarının tartışmalı bir konu olduğu ve nitel çalışmaların niteliğini ölçmek için tek bir yolun olmadığını ifade eden çalışmalar bulunmaktadır. (Arastaman vd. 2018: 37). Çalışmada geçerlilik ve güvenilirlik sağlamak amacıyla araştırmacı tarafından görüşme sonrası yazılan form katılımcıya okunmuş onayı alındıktan sonra son haline dönüştürülmüştür. Katılımcılara araştırma hakkında kısa bilgi verildikten sonra araştırmaya katılmaları için sözlü onamları alınmış ve aşağıdaki sorular üzerinden görüşme gerçekleştirilmiştir.

- Üniversitenin ilçenin ekonomik gelişimine katkısını nasıl değerlendirirsiniz?
- İlçenin sosyal-kültürel gelişimine katkı açısından üniversiteyi nasıl değerlendirirsiniz?
- Yerel yöneticiler olarak üniversite yönetiminden ve öğrencilerinden beklentileriniz nelerdir?

3.4. Verilerin Analizi

Araştırmada Maxquda 2020 programı kullanılarak içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinde amaç, çalışmayı açıklamaya yardımcı olacak kavramların ve bulunan kavramların ilişkilerine ulaşmaktır. Betimsel analizle yorumlanan görüşme verileri içerik analiziyle derinlemesine işlenir ve yeni kavramlar keşfedilir. Birbirine benzeyen veriler kavramlar ve temalar oluşturularak, bir olguyu açıklamaya ve okuyucuya çalışmayı daha anlaşılır kılmayı hedeflemektedir (Karataş, 2017:72).

Temaların sistemli ve daha anlaşılır olması için tablolar eşliğinde sunulması benimsenmiştir. Araştırma da nitel yöntem kullanılmasına karşılık tablolarda (n, f, % gibi) nicel verilerle aktararak araştırmanın etkinliği ve anlaşılabilirliği artırılmaya çalışılmıştır.

4. BULGULAR

Araştırmada elde edilen bulgular doğrultusunda kodlar oluşturulmuştur. Buna göre kodlar arasındaki ilişkilerin oluşturduğu yapı sonucunda 3 adet kod kategorisi elde edilmiştir. Bu kategorilerden Tablo 2’de görüldüğü üzere toplam 28 alt kod tanımlanmış ve mülakat verilerine toplam 157 kod işlenmiştir. Bu kodların görselleşmesinde frekans(f) tablo ve grafikleri, yoğunluk kod haritaları kullanılmıştır.

Tablo 2. Mülakat Verilerine Göre Kodlanma Sayıları

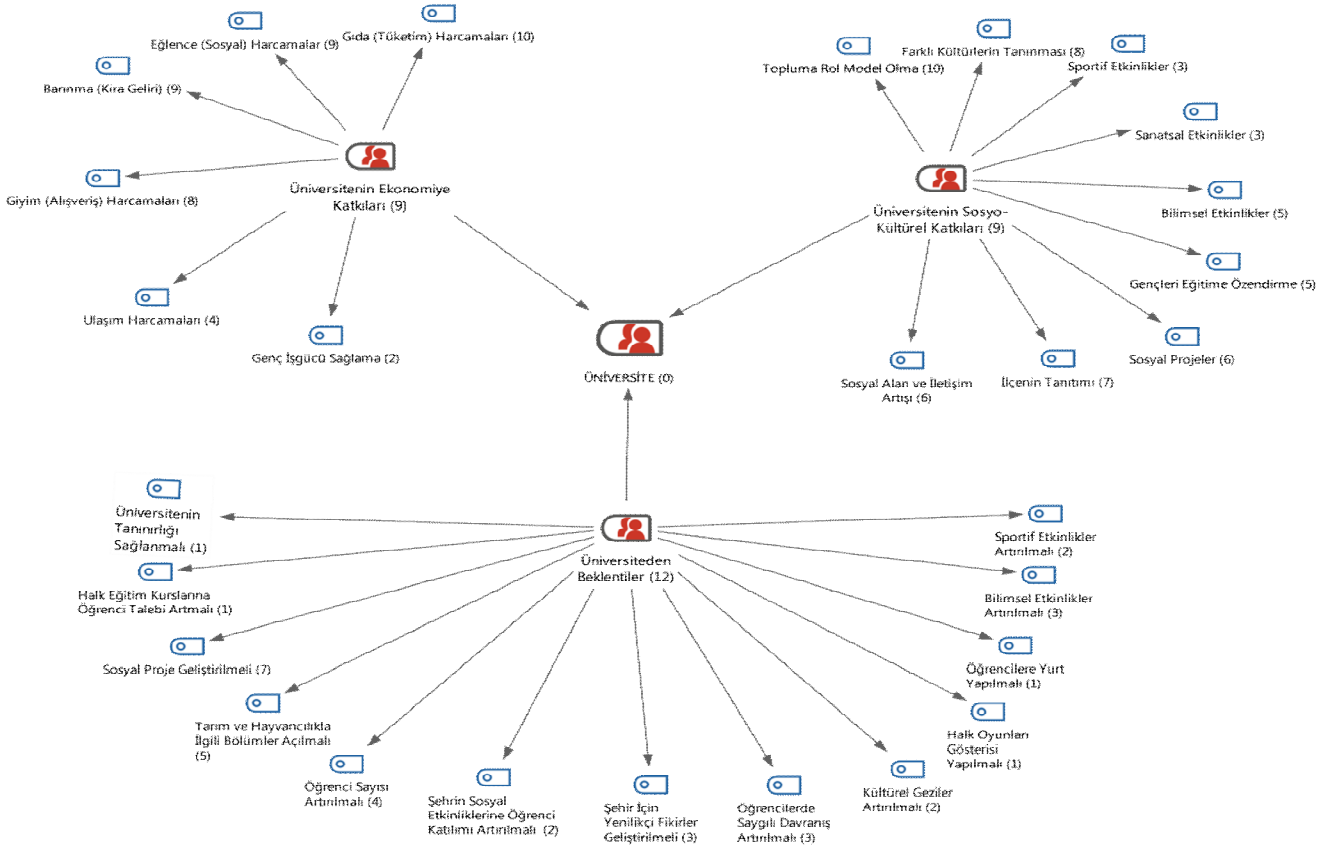
Kod Sistemi	M 1	M 2	M 3	M 4	M 5	M 6	M 7	M 8	M 9	M 10	M 11	TOP...
Universitenin Ekonomiye Katkıları	■											9
Genç İlgücü Sağlama												2
Eğlence (Sosyal) Harcamalar												9
Gıda (Tüketim) Harcamaları												10
Giyim (Alışveriş) Harcamaları												8
Ulaşım Harcamaları												4
Banım (Kira Geliri)												9
Universitenin Sosyo-Kültürel Katkıları												9
Sosyal Alan ve İletişim Artışı												6
Gençleri Eğitime Özendirme		■										5
Topluma Rol Model Olma							■		■			10
Farklı Kültürlerin Tanınması												8
Sanatsal Etkinlikler												3
Sportif Etkinlikler												3
Sosyal Projeler												6
Bilimsel Etkinlikler									■			5
İlçenin Tanıtımı												7
Universitelerden Beklentiler												9
Universitenin Tanınırlığı Sağlanmalı												1
Şehir İçin Yenilikçi Fikirler Geliştirilmeli									■			3
Öğrencilere Yurt Yapılmalı												1
Sportif Etkinlikler Artırılmalı												2
Kültürel Geziler Artırılmalı												2
Halk Eğitim Kurslarına Öğrenci Talef												1
Şehrin Sosyal Etkinliklerine Öğrenci												2
Halk Oyunları Gösterisi Yapılmalı												1
Öğrencilerde Saygılı Davranış Artırılmalı												3
Bilimsel Etkinlikler Artırılmalı												3
Tarım ve Hayvancılıkla İlgili Bölümler												5
Sosyal Proje Geliştirilmeli												7
Öğrenci Sayısı Artırılmalı												4
Σ TOPLAM	14	10	15	14	14	16	19	11	23	14	7	157

Araştırmada görüşme belgelerinde elde edilen kelime bulutunda en çok tekrarlananlar Grafik 1’de gösterilmektedir. Buna göre katılımcıların üniversite, ekonomik, sosyal, kültürel, öğrenci, proje, katkı, etkileşim vb. kelimeleri çok telaffuz ettikleri ve bu kelimelerin çalışmanın bulgularıyla uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.

Grafik 1. Mülakat Verilerinin Kelime Bulutu

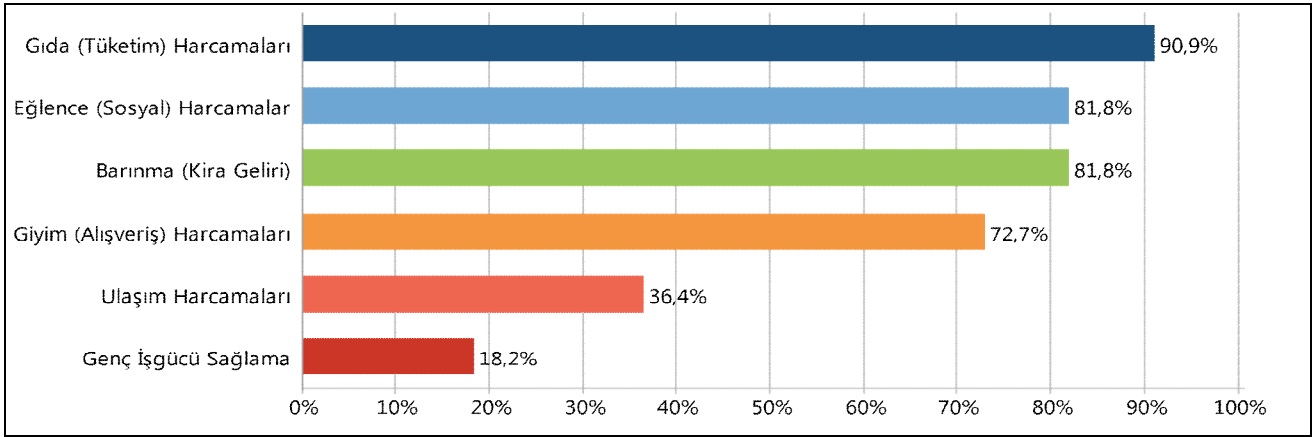
Grafik 2’de araştırma deseninde görüldüğü üzere üniversitenin ekonomik ve sosyal katkıları tahmin edilebilecek konular üzerinde belli sayıda iken beklentiler çeşitlilik göstermektedir. Üniversitelere eğitim görevinin yanında şehrin istek ve ihtiyaçlarına göre farklılık gösteren sorunluluklar yüklenmektedir. Araştırma da ortaya çıkan beklentilerin çeşitliliği, üniversitelerin önemini ortaya koymaya yetmektedir.

Grafik 2. Mülakat Verilerine Göre Araştırma Deseni

Tablo 3’de kod ilişkilerine baktığımızda üniversitenin ekonomik katkıları kısmında ilişki yoğunluğunun arttığını sosyal katkılarda ilişkinin azaldığını beklentiler kısmında ise ilişkinin yok denecek kadar az olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun sebebi olarak katılımcıların üniversitenin ekonomik ve sosyal katkılarında benzer düşünceleri taşıırken ve ifadeleri aynı koddara ulaşırken, üniversiteden beklentiler kısmında oldukça farklılaşmış ve çeşitlilik artmıştır. Katılımcılar üniversiteden

Grafik 3. Üniversitenin Ekonomik Katkıları

Katılımcılara göre üniversitenin ilçeye ekonomik katkılarına ait görüşme örneklerinden bazıları aşağıda verilmiştir.

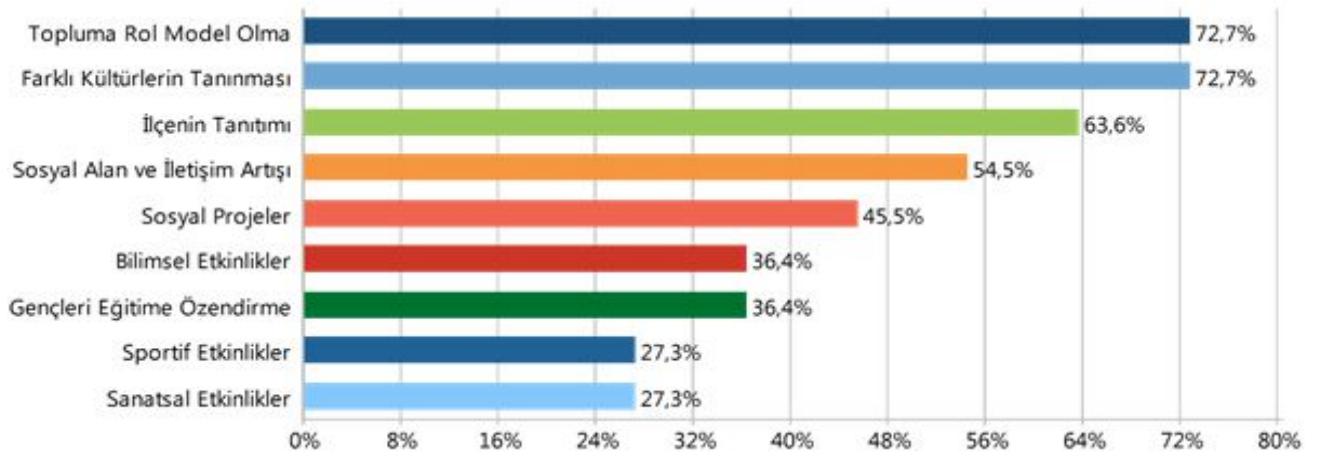
M 1- Öğrencilerin alışveriş yapmaları, ikametgâh etmesi öğrencilerin yeme içmeleri alışveriş yapmaları, ev kiralamaları hepsi İvrindi'ye ekonomik anlamda artı değerdir.

M 4- Ekonomik açıdan bizim sektör (ulaşım) açısından üniversitenin olması sefer sayılarımızı arttırdı. Üniversitenin düzenlediği spor turnuvaları vb. etkinlikler sayesinde ek seferlerimiz oldu. İvrindi açısından evlerini kiralayan vatandaşlarımız içinde bir gelir kaynağı oldu. Öğrencinin olduğu yerde gelişim vardır. Üniversite İvrindi için bir bacasız sanayidir.

M 7- Ekonomik katkısı büyük, kira ödüyorlar, çarşıdan alışveriş yapıyorlar. Kırsal mahalleler 200 kişi okulun öğrenci sayısı 3 kırsal mahalle nüfusuna denktir, ilçeye ekonomik yönden olumlu katkı sağlıyor.

4.2. Sosyal Katkı Bulguları

Bir toplumun gelişiminde şüphesiz dış dünyayla teması ve etkileşimi çok önemlidir. Üniversiteler farklı kültür ve çevrelerden bir araya getirdikleri öğrencileriyle, toplumun gelişiminde yol gösterici ve değiştirici misyona sahiptir. Katılımcılarda öncelikle üniversitelerin bu yönüne vurgu yaparak %72,7 oranında öğrencileriyle topluma rol model olduklarını ve topluma farklı kültürleri tanıttıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcıların %63,6 oranında vurguladıkları gibi öğrenciler kendi kültür ve gelişimlerini öğrenim gördükleri şehre taşıırken ilçe tanıtımına da katkı sağlamaktadırlar. Katılımcıların verilerine göre %54,5 oranında üniversiteyle beraber ilçe de sosyal alan ve iletişimde artmıştır. Ayrıca üniversiteler %45,5 oranında ilçede sosyal projeler üretmekte ve topluma katkı sağlamaktadır. Mülakat verilerine göre %36,4 oranında katılımcılar üniversitelerin bilimsel etkinlikleriyle gençleri eğitime özendirdiğini ve eğitim seviyenin yükselmesine katkı sağladığını ifade etmişlerdir. Üniversite mülakat verilerine göre %27,3 oranında sportif ve sanatsal etkinlikleriyle ilçeye katkılar sağlamaktadır.

Grafik 4. Üniversitenin Sosyal Katkıları

M 1 – Öğrenciler topluma örnek oluyorlar. Konferanslar, seminerler, kültürel gelişimimiz için çok önemli katkılar sağlıyor. İlçede yapılan farklı etkinliklere katılıyorsunuz. Üniversite olarak projeleriniz ile ilçenin sosyal ve kültürel gelişime büyük katkı sağlıyorsunuz.

M 8 - İvrindi daha çok kırsal bir bölge dışarıyla bağlantısı daha az İvrindi 'de öğrencilerin olması kafe kültürünü oluşturdu ve geliştirdi. İnsanlar karma olarak da bir kafede oturup kaliteli vakit geçirebiliyor. Üniversite öğrencileri sosyal projeleri ile topluma ve ilköğretim öğrencilerine örnek oluyor. Öğrenci sayısı arttıkça etkinliklerde arttı. Bisiklet etkinlikleri ile farklılık yarattılar. Üniversite kermes için başvuruda bulundu. Ortaöğretim öğrencileri de örnek olarak aynı talepte bulundu ve gelirler eğitim ve hayır işlerinde kullanıldı.

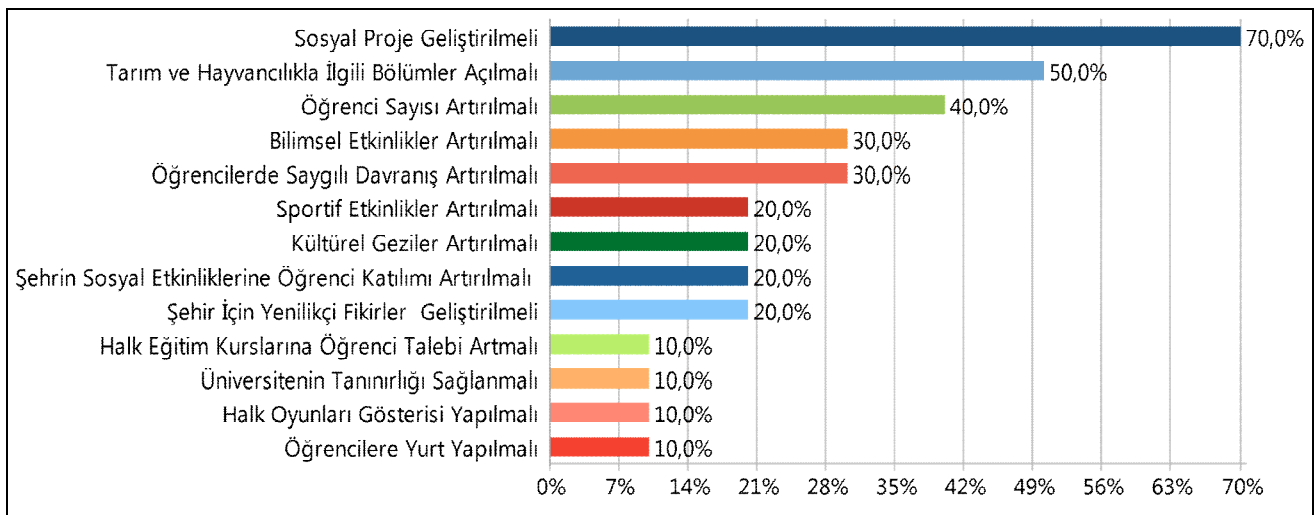
M 9 - Sosyokültürel katkısı var. Üniversite açıkken birçok sosyal etkinlik yapılıyor. Halkı bilinçlendirme çalışmaları yapıyorlar. Stajlarla vatandaş içinde olmaları sağlık ve sosyal ilişkilere katkı sağlıyor. 700 – 800 eğitimli kişi olması kültürü artırıyor. Halkla bütünleşmeleri olumlu yönde katkı sağlıyor. Henüz sayını az olması nedeni ile %100 hissetmiyoruz, katkı veya sayı artarsa kültürel etki daha fazla hissedilecek.

4.3. Üniversiteden Beklenti Bulguları

Üniversiteler toplum hafızasında bilim ve gelişmenin yapı taşı olarak görüldüğü için katkıları kadar beklentiyi ne kadar karşıladığı da önemlidir. Üniversitelerden beklentinin çeşitli ve yüksek olması aslında üniversitelere biçilen gücünde temsili olarak algılanabilir. Katılımcıların mülakat verileri analiz edildiğinde üniversitelerden %70 oranında sosyal projeler geliştirmesi beklenmektedir. İlçenin birinci dereceden geçim kaynağı tarım ve hayvancılık üzerinden sağlandığı için bu durum mülakat verilerine yansımış durumdadır. Katılımcılar verilerine göre %50 oranında üniversitenin tarım ve hayvancılıkla ilgili bölüm açması gerektiği ve bu vesileyle ilçenin ekonomik geçim kaynağına daha iyi hitap edebileceğini vurgulamışlardır. Bu durumda üniversiteler buldukları yerleri iyi analiz ederek açılacak bölüm ve programlarında toplumun ihtiyaçlarına, günün ve geleceğin gereklerine yanıt verecek türden olması gerektiğinin önemini vurgulamaktadır. Veriler incelendiğinde %40 oranında öğrenci sayısının ilçenin gelişimi için yeterli olmadığı öğrenci alımlarının ve üniversitenin toplam öğrenci sayısının artırılmasının sosyoekonomik gelişmeyi artıracaklarını vurgulamışlardır. Katılımcılar %30 oranında bilimsel etkinliklerin artırılmasını gerektiği ayrıca bazı öğrencilerin toplumsal alanlarda daha saygılı ve iyi davranışlar sergilemeleri gerektiğini ifade etmişlerdir.

Mülakat verileri incelendiğinde %20 oranında üniversiteden sportif etkinlik, ilçe ve çevresi için öğrencilere kültürel tanıtım gezileri, öğrencilerden şehirde yapılan sosyal etkinliklere katılarak destek vermelerini ayrıca şehir gelişimini sağlayacak ve yön verecek yenilikçi fikirler üretmelerini istemektedirler. Mülakat verilerinde en düşük %10 oranında katılımcılar, üniversitenin topluma tanıtılmasını, öğrencilerin ilçe yöresinin ve kendi yörelerinin halk oyunlarını sergileyen gösteri ekibinin olmasını ve şehir etkinliklerine katılım sağlamlarını, ilçe de halk eğitim merkezinin düzenlediği eğitimlere öğrencilerin katılım sağlamlarını istemekte ayrıca öğrencilerin barınma sorunlarının ilçe imkanları ile zor olduğunu üniversitenin ihtiyacı karşılayacak yurt yapım girişiminde olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Aşağıdaki görüşme örneklerinde görüldüğü üzere üniversiteden beklentiler fazla ve çeşitli düzeylerde.

Grafik 5. Üniversitelerden Beklentiler

Katılımcıların üniversiteden beklentilerine ait görüşme örneklerinden bazıları aşağıda verilmiştir.

M 2 - Üniversite yönetiminden yeni bölümlerin açılması ve öğrenci sayısının artırılmasını istiyoruz. Sosyal faaliyetlerden memnunuz daha da artırılması istiyoruz. İlköğretim folklor ekibini değil de üniversite öğrencilerinin oluşturulduğu folklor ekibinin olmasını ve farklı yöreler ya da bizim yöremize ait oyunları sergilemelerini istiyoruz.

M 5 - Üniversite yönetiminden beklentilerim; farklı bölümlerin açılması (Anestezi, Veterinerlik). Yerel halk hayvancılıkla uğraştığı için çocuklarını bulunduğu yerde üniversiteye göndermek adına hayvanlarla ilgili açılacak bir bölümün teşvik edici olacağını düşünüyorum. Eğitim seminerlerini şenliklerle birleştirerek sunmaları buradaki halkın katılımını artırır. Öğrencilerden beklentim davranışlarında daha usturlu, saygılı tavır takınmalarıdır.

M 8 - Üniversite yönetiminden beklentilerimiz; üniversitede daha fazla öğrenci olsun. İlçemizin gelişmişinde, kalkınmasında fikir ve proje üretsinler. Birlikte daha fazla işbirliği içinde çalışmayı istiyoruz, ilçenin gelişmişinde fikir istiyoruz. Üniversite öğrencilerinden beklentilerimiz ise; öğrencilerin sorunları veya sıkıntıları varsa dinleyelim, çözüm bulalım. Fikirlerini özgürce söylesinler beraber çözüm üretmeye çalışalım.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Üniversitelerin kurulması ve öğrencilerin bölge coğrafyasına yerleşmesi sürecinde etkin rol oynayan ve bu sürecin en sorunsuz şekilde yürütülmesi misyonunu sürdüren yerel yöneticiler açısından durum ele alındığında çalışma; daha önce bölge halkı ya da öğrenciler özelinde yapılan çalışmalardan farklılaşmaktadır. Üniversitelerin ekonomik-sosyal etkilerinin ortaya konulduğu coğrafyalarda büyük misyonlar üstlenen yöneticilerin bu konu ile ilgili algıları aynı şekilde mevcut durumun nasıl konumlandırılacağına açıklanmasında etkili olacaktır.

Üniversitelerin eğitim misyonun yanında toplumsal alanda biçilen rol oldukça fazladır. Üniversiteler eğitim vermenin yanında toplumla bütünleşmiş, ekonomik, sosyal ve kültürel birçok alanda etkili olabilecek ve gelişime katkı sağlayabilecek yapılardır. Üniversiteler bu beklentilerin karşılığı olarak harekete geçmeli ve sık aralıklı kontrol ölçümleriyle etkilerini görmeli ve eksik yönleri için çalışmalarını artırmalıdır. Sonuç itibarıyla topluma sağlanan katkı öğrencilere de yansiyacak ve öğrencilerinde eğitime erişim ve imkanlarında iyileşmeler gözlenecek, dolaylı yünden birinci hedef olan eğitime de katkı sağlanmış olacaktır.

Üniversiteler ekonomik kaynağını, bulunduğu bölgeye doğrudan çalıştırdığı personel ve diğer harcama kalemleri üzerinden aktarsa da dolaylı yolla öğrenci kapasitesi üzerinden daha fazla etki oluşturmaktadır. Literatürde nicel yöntemlerle üniversitelerin kent ekonomisi üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini araştıran (Atılğan Yaşa, Bakırtaş, 2020; Koç, 2019; Pacolari vd. 2019; Erilli, 2018; Yılmaz ve Kaynak, 2011; Öztürk vd. 2011; Akçakanat vd. 2010; Görkemli, 2009) birçok araştırma bulunmaktadır. Çalışmamızda farklı olarak üniversitelerin bu ekonomik etkisi yönetici perspektifinden nitel yöntemler ışığında açıklanmış, yöneticiler üniversiteden bölge ekonomisine uygun bölümler ve öğrenci sayısı artırılmasıyla kente ekonomik kaynak aktarımı talep etmişlerdir. Yerelde kalkınmanın birinci unsuru ekonomik kaynakları zenginleştirerek talep yaratmak ve nihayetinde arz yönlü artışlarla istihdamı ve nüfusun gelir artışını sağlamaktır. Üniversitelerin hareketli demografik yapısı ve nakit akışlarıyla ekonomi üzerindeki etkisini, barınma, gıda, alışveriş, ulaşım gibi harcama kalemlerine olan talebini araştırmamızda ortaya koymuştur. Ayrıca belirli miktardaki bazı işletmelerin istihdam oranına da katkı sağladıkları görülmektedir.

Durum sosyal yünden ele alındığında öğrencilerin ilçe yaşayış biçimine rol model oldukları görüşü yöneticilerce algılanmıştır. Farklı kültürlerden bireylerin bir araya gelerek oluşturdukları yeni toplumsal yapı bölge halkının sadece ekonomik yönde etkilenmediğini göstermektedir. Üniversitelerin farklı sosyokültürel yapıları bir araya getirme aynı payda da buluşturma ve ortak akıl oluşturarak bölgesel kalkınmayla beraber ülke gelişimine ayrıca kent imajına etkisi birçok (Alevkayalı ve Uzun, 2020; Sankır, ve Sankır, 2017; Aliğaoğlu ve Uzun, 2017; Savaş Yavuzçehre, 2016; Taşçı vd. 2011) araştırmanın konusu olmuş ve üniversite algısı açıklanmaya çalışılmıştır. Üniversitelerin bilim üretme kapasitesinin yanında topluma rol model olması, farklı kültürlerin tanınması kentin tanıtımına katkısı araştırmamızda vurgulanan sonuçlar arasındadır.

Araştırmada üniversiteden beklenti çeşitlilik ve sayıca çokluk göstermektedir. Bu taleplerin fazlalığı kurumun gücünü göstermesinin yanında kapasitesini ve yapılabilişliği de ortaya koymaktadır. Üniversitelere, yerelde ekonomik ve sosyokültürel kalkınmanın sağlanmasında ve sosyal diyalogu artırılmasında önemli görevler düştüğü farklı bir perspektiften açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak yukarıda sıralanan ekonomik ve sosyal etkenler, üniversite ve kurulduğu coğrafya arasında tamamlayıcı bir kurucu bağ olması gerektiğine işaret etmektedir. Çalışmada yer alan yönetici algısının da bu yönde olduğu görülmektedir. Yani coğrafyalara kurulan üniversiteler ve ev sahipliği yapılan coğrafyanın ekonomik ve sosyal anatomisi arasında uyumluluk önemlidir. Aksi halde, kurulan üniversite fiziki şartlar bağlamından yer edinecek ve tek taraflı bir entegrasyon verimli olmayacağından tercih de edilmeyecektir.

KAYNAKÇA

- AKÇAKANAT, T., ÇARIKÇI, İ., DULUPÇU M. A. (2010), Üniversite Öğrencilerinin Buldukları İl Merkezine Ekonomik Katkıları ve Harcama Eğilimleri: Isparta 2003-2009 Yılları Örneği, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22, 165-178.
- ALİAĞAOĞLU, A. VE UZUN, A. (2017) Üniversite Öğrencilerinin Şehir İmajlarına Yönelik Bir Araştırma: Balıkesir Üniversitesi Örneği. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19 (1), 39-58.
- ALEVKAYALI, A, UZUN, A . (2020). Kent Kimliği Oluşmasında Üniversite Öğrencileri-Yerel Halk İlişkisi: Balıkesir Üniversitesi/Kenti Örneği . Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 0 (47) , 281-302 .
- ARASTAMAN, G, ÖZTÜRK FİDAN, İ, FİDAN, T. (2018). Nitel Araştırmada Geçerlik ve Güvenirlilik: Kuramsal Bir İnceleme. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 37-75.
- ATILGAN YAŞA, A , BAKIRTAŞ, D . (2020). Üniversite Öğrencilerinin Harcama Analizi: Manisa-Salihli Örneği . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 9 (3) , 2237-2261 .
- ERİLLİ, N. A. (2018). “Üniversite Öğrencilerinin Buldukları İl Ekonomisine Katkıları: Cumhuriyet Üniversitesi Örneği.” *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi* 2 (1): 79-96.
- GÜRSOY, M, ERJEM, Y. (2019). Kent Perspektifinden Ekonomik Boyutuyla Üniversite Algısı: Adıyaman Örneği. *İdealkent*, 10 (27) , 679-713. DOI: 10.31198/idealkent.481223
- KARATAŞ, Z. (2017). Sosyal Bilim Araştırmalarında Paradigma Değişimi: Nitel Yaklaşımın Yükselişi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1) , 68-86
- KARATAŞ, M. (2002). Üniversitelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmedeki Rolü ve Önemi (Muğla Üniversitesi Örneği). T.C. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KOÇ, N. (2019). Üniversite Öğrenci Harcamalarının Kent Ekonomisine Katkısı: Hitit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Analiz. *Third Sector Social Economic Review*, 54(1), 344-365.
- MERRIAM S. B. (2013). Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber. Ankara.
- NEUMAN, W. L. (2012). Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar I-II. Cilt (5. Basım). İstanbul: Yayın Odası.
- ÖZTÜRK, S., TORUN, İ., ÖZKÖK, Y. (2011). “Anadolu’da Kurulan Üniversitelerin İllerin Sosyo-Ekonomik Yapılarına Katkıları.” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (16): 145-158.
- PACOLARİ, E , ÖZBAY, K , SARAÇ, Ö . (2019). Üniversite Öğrencilerinin Şehir Ekonomisine Etkileri: Kocaeli Üniversitesi Örneği. *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi* , (13) , 207-223.
- PHELPS, R. P. (1998). “The effect of university host community size on state growth”, *Economics of Education Review*, 17 (2): 149-158. <http://www.sciencedirect.com/science/journal/02727757/17/2>.
- SARACEL, N., ÖZKARA, B., KARAKAŞ, M., YELKEN, R., VATANDAŞ, C., BAYRAM, A. K., ET AL. (2000). Afyon Kocatepe Üniversitesinin Kurumsal İmajı: Afyon Halkının Üniversiteyi Algılaması Tutum ve Beklentilerine İlişkin Araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 1-13.
- SANKIR, H. VE SANKIR, Ş. (2017). Toplumsal Değişim Açısından Üniversite-Kent Etkileşimi Ve Algısı: Bülent Ecevit Üniversitesi Örneği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 7 (3), 473-483.
- SAVAŞ YAVUZÇEHRE, P. (2016). Üniversitelerin Kentlerine Etkileri: Denizli Pamukkale Üniversitesi Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21 (1) , 235-250 .
- LAZZERETTİ, L. TAVOLETTİ, E. (2005). Higher Education Excellence and Local Economic Development: The Case of the Entrepreneurial University of Twente, *European Planning Studies*, Taylor & Francis Journals, vol. 13(3), pages 475-493.
- TAŞCI, D., GÖKALP, E., KUMTEPE, E. G., KUMTEPE, A. T. VE TOPRAK, E. (2011). Kentin Üniversite Algısı: Anadolu Üniversitesi Ve Eskişehir Örneği. *Amme İdaresi Dergisi*, 44 (2), 131-146.
- TORUN, İ, ÖZTÜRK, S, GELİBOLU, L. (2009). Yöre Halkının Üniversiteye Bakışı ve Beklentileri: Kars Kafkas Üniversitesi Örneği. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (21), 169-189.
- YILDIRIM, A, ŞİMŞEK, H. (2008). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, (6. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- YILMAZ, M., K. VE KAYNAK, S. (2011). Sosyo-ekonomik dönüşüm sürecinde üniversitelerin rolü ve yöre halkının üniversite’den beklentileri ile ilgili bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(4), 55-73.

YIRMİ İKİNCİ BÖLÜM

COVID-19 Pandemi Sürecinin Türkiye’de Bulunan Konteyner Limanlarına Etkisi

Metin YILDIRIM*

1. GİRİŞ

Lojistik faaliyetleri içinde yer alan taşımacılık kavramı, gerek kavramsal olarak lojistik terimiyle özdeşliği yönünde var olan kuvvetli algı, gerek ise oluşturduğu maliyet yükünün tüm lojistik operasyonlar içindeki önemli payı göz önüne alındığında, önemini uzun zamandan beri koruyan bir süreç olduğu aşikârdır. Kullanılan taşımacılık yöntemlerine bakıldığında, denizyolu taşımacılığı diğer taşımacılık yöntemlerine göre hem değer hem de hacim değer bazında pozitif yönde ayrıştığı görülmektedir. Hacim bazında dünya mal ticaretinin %80’inden fazlası denizyolu ile taşınmaktadır. Denizyolu konteyner taşımacılığının 2018 yılı artış değeri %3.8 iken, bu değer 2019 yılında %1.1’e gerilediği görülmüştür. (UNCTAD, 20). Maliyet ve verimlilik avantajlarının yarattığı nedenler başta olmak üzere, önemli sayıda etmeden dolayı denizyolu taşımacılığında konteynerlerin kullanımı 20. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak hızlı bir gelişme göstermiştir.

Çin’in Wuhan şehrinde Aralık 2019 yılında çıktığı bildirilen yeni tip Korona Virüsü Covid-19 virüsü, çok kısa sürede Dünya’da çok hızlı bir yayılım göstermiştir. Türkiye’de ilk Covid-19 vakası 11.03.2020 tarihinde rapor edilmiş olup aynı tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) pandemi ilan etmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı Covid-19 Bilgilendirme Platformu,2021). Covid-19 pandemisi 2020 yılının başından itibaren global bazda durgunluğa neden olmuş olup. 1929 yılında başlayan Büyük Depresyon’un yarattığı ekonomik etkiye karşılaştırılabilir boyuta ulaşmıştır. Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) Büyümesi değerlerine bakıldığında, tüm ülkeleri kapsayan değer 2018 ve 2019 yılları için %3.6 ve %2.8 olurken, 2020 yılında ilgili değer negatif değer aldığı ve %-3.3 olduğu görülmüştür. İlgili değer gelişmiş ekonomiler için 2018,2019 ve 2020 yılları için % 2.3, %1.6 ve %-4,7 olarak gerçekleşmiştir. Yükselen pazar ve gelişmekte olan ekonomiler grubunda bulunan ülkelere ait ortalama değerler ise 2018-2020 arasındaki dönem için % 4.5, %3.6 ve %-2,2 olarak gerçekleşmiştir (IMF Real GDP growth ,2020). IMF ABD, İngiltere, Almanya, Fransa, Luxemburg başta olmak üzere 40’a yakın ülkeyi gelişmiş ekonomilere sınıfında değerlendirirken, Rusya Federasyonu, Çin, Hindistan, Suudi Arabistan, BAE, Katar, Bulgaristan, Polonya, ve Türkiye dahil olmak üzere 100’ün üzerindeki ülkeyi yükselen pazar ve gelişmekte olan ekonomiler sınıfında değerlendirmiştir. İlgili göstergeler, Covid-19 pandemisinin gelişmiş ülkeler üzerindeki negatif etkisinin diğer sınıfta yer alan ülkelerin ekonomileri ile kıyaslandığında çok daha fazla olduğunu göstermektedir.

Denizyolu Taşımacılığının başlangıç, aktarma ve sonuç noktaları limanlardır. Limanlar, ağırlık olarak dış ticarete hizmet etmektedir. Limanlarda yaşanan yoğunluk, temel anlamda dünya ekonomisinin durumunu gösteren önemli göstergelerden bir tanesidir. İlgili süreç ile ilgili en önemli en önemli yoğunluk göstergelerinden biri ise, limanlarında yapılan konteyner elleçleme miktarıdır. Konteyner limanlarında yapılan elleçme değerlerinde yüzdesel artış oranı, 2018 yılı için %5 olarak gerçekleşmiştir 2018 ve 2019 yıllarında konteyner limanlarında gerçekleşene elleçme miktarı 795.3 ve 811.2 i Milyon TEU olarak gerçekleşmiştir (UNCTAD, 16). Taşıma şekillerine göre ABD doları bazlı Türk dış ticaret değerleri incelendiğinde 2018 yılında bir önceki yıla göre % 5.85 artış 2019 yılında bir önceki yıla göre %9.55 azalış denizyolu taşımacılığında gözlenmiştir (TÜİK, 2021). Türk limanlarında gerçekleştirilen konteyner elleçleme değerlerinin seyrine bakıldığında ise, 2018 ve 2019 yıllarında aynı sıra ile %8.33 ile %6.90 oranında yıllık artış saptanmıştır. 2020 yılında ilgili değer %0,3’e gerilemiştir(T.C. UAB Denizcilik İstatistikleri,2021). Covid-19 pandemisinin getirdiği sonuçlardan bir tanesi ise dünya ticaretinde yaşanan küçülme olmuştur. Denizyolu ile yapılan kargo taşımacılığına olan talepteki daralma, bu durumun bir sonucu olarak yer almaktadır. Hindistan Avustralya ve Türkiye’deki belli limanları ziyaret eden gemiler, belli süre karantinaya alınmıştır. Bu durum, seyir süresinin uzaması dahil olmak üzere denizyolu ile konteyner taşımacılığı üzerinde bir dizi negatif etki yaratmıştır. (Lang vd,2021,1).

Dünya Sağlık Örgütü 5 Haziran 2021 tarihi itibari ile kendisine bildirilen Covid-19 vaka sayısının 172.242.495, Covid-19 kaynaklı vefat sayısının ise 3,709,397 olduğunu belirtmektedir. Türkiye’de aynı tarih itibari ile bildirilen vaka sayısı 5,276,468 olarak yer almaktadır, G7 ülkeleri olarak adlandırılan grupta yer alan Almanya, ABD, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Japonya ve Kanada için vaka sayısı değerleri yine aynı sıra ile 3 697 927, 32 997 875, 4 506 022, 5 599 163, 4 227 719, 757 663 ve 1 387 445 olarak bildirilmiştir (WHO Covid-19 Dashboard,2021). Covid-19 bildirilen vaka sayısının %31’in G7 ülkelerinde gerçekleştiğini göstermektedir. İlgili değer, Covid-19 pandemisinin gelişmiş ülkeler üzerindeki seyrini gösteren önemli bir gösterge olarak yer almaktadır. Türk limanlarında ülkeler bazında denizyolu konteyner taşıma istatistikleri içinde yer alan Toplam Konteyner Elleçleme değeri 2019 ve 2020 yılları için 11.591.838 ve 11.626.650 TEU

* Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF Lojistik Yönetimi, meyildirim@gelisim.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-0424-9834

olarak gerçekleşmiştir. Türk limanlarında G7 ülkelerine ait Konteyner Elleçleme değeri 2020 yılında TEU bazında bir önceki yıla göre %11 artmıştır (T.C. UAB Denizcilik İstatistikleri,2021).

Bu çalışmada; Covid-19 pandemisinin Türkiye’de bulunan konteyner limanlara etkisini incelenmiştir. İnceleme konteyner elleçleme miktarları üzerinden yapılmıştır. Gerçekleşen çalışmada, Ocak 2020- Mayıs 2021 dönemi içinde aylar bazında tahmini değere ulaşılmıştır. Bu aşamada açık kaynak kodlu olan WEKA programda yer alan Gauss Yöntemi kullanılmıştır. Tahmini değerler ile gerçekleşen değerler arasındaki farka ulaşılmıştır. Çalışma sonunda ulaşılan değerler, Covid-19 pandemisinin Türkiye’de bulunan konteyner limanlara etkisinin analizinde kullanılmıştır.

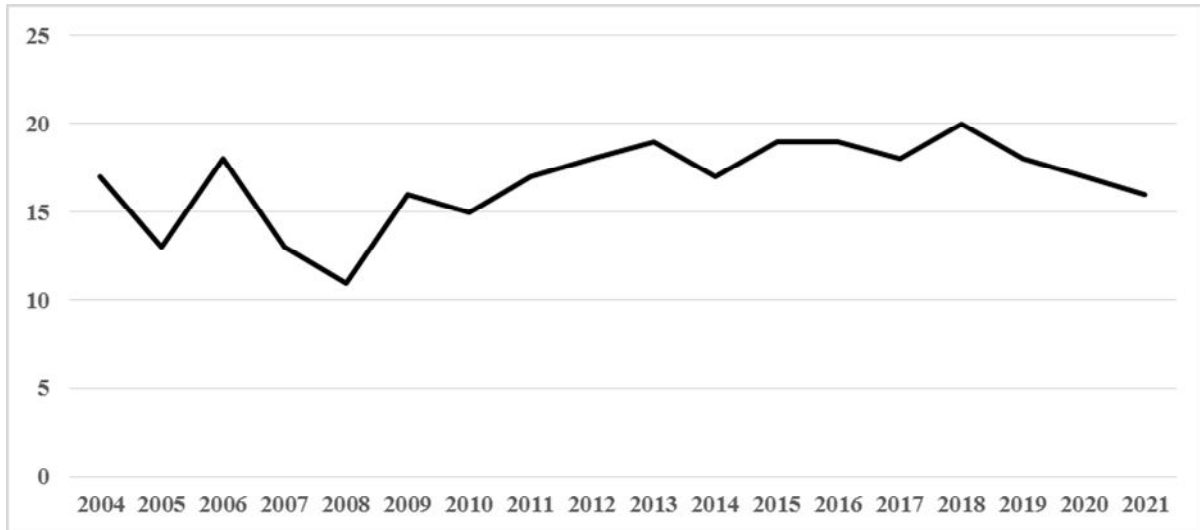
2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Covid-19 pandemisinin denizyolu taşımacılığı başta olmak üzere diğer taşımacılık türleri üzerindeki etkisi üzerinde bir dizi çalışma yapılmıştır. Yakın zamanda araştırmacıların ilgisinin Covid-19’un konteyner taşımacılığı ve limanları etkisi üzerinde yöneldiği görülmektedir. Zhu vd(2020)’nin yaptığı çalışmada, Covid-19 pandemisinin Çin’in Konteyner Limanlarına Etkisini AIS büyük verisi kullanılmıştır. Gerçekleştirdikleri analiz sonucunda, limanlara yanaşan konteyner gemisi sayısında önemli bir değişiklik olmadığını tespit etmişlerdir. Covid-19 pandemisinin önemli etkisinin rıhtımda kalma sürelerinde yaşandığı, yapılan çalışmada gösterilmiştir. İlgili sonuç, limanlardaki elleçlenen konteyner sayısındaki düşüşün göstergesi olarak verilmiştir(Zhu vd,2020:6). Covid-19 pandemisi, dünyanın çok farklı noktasındaki limanları orta şiddetten başlayıp, çok şiddetli seviye kadar uzanan değişen büyüklüklerde etkilemiştir. 2020 yılında ilk altı ayındaki TEU bazlı konteyner elleçleme sayılarındaki değişim yüzdelere bakıldığında, limanlar arasındaki fark görülmektedir. Elleçleme sayıları %10’a kadar küçülen limanlar arasında Singapur, Şanghay, Long Beach, Rotterdam ve Valencia limanları gelirken, bu değer Los Angeles ve Barcelona limanları için %17.1 ve %20.1 olarak gerçekleşmiştir (Notteboom ve Haralambides, 2020:332). Covid-19 pandemisinin konteyner limanları ve denizyolu konteyner nakliye sektörüne etkisi ile 2008-2009 mali krizinin yarattığı etkinin karşılaştırıldığı araştırmada, 2008-2009 mali krizinin olduğu dönem ile 2020 yılının ilk altı ayına ait trafik değişim verileri arasında korelasyon saptanmamıştır. 2008-2009 mali krizine ait denizyolu konteyner nakliye sektörüne ait verilerin, Covid-19’un etkisini konu alan öngörü çalışmalarında kullanılamayacağını belirtilmiştir(Notteboom,202,28:30). Vidya ve Prabheesh (2020)’in Covid-19 pandemisinin küresel ticaret ağlarına etkisi üzerinde yaptığı çalışmada, Covid-19 öncesi ve sonrası kapsadığı süreçte ülkeler arasındaki ticari bağılılık ölçülmüştür. Ticari ağ analizinde karşılaştırılan zaman aralıkları, 2019 yılı ile 2020 yılının ilk çeyreği olup, ticaret yoğunluğunun 0,833’ten 0,429’a düştüğü görülmüştür Küresel ticaretin daralmasının bir sonucu olarak, konteyner taşımacılığının negatif yönde etkilendiği görülmüştür (Vidya ve Prabheesh, 2020: 2408-2416). Covid-19 pandemisinin Çin ve Kutup İpek Yolu üzerinde bulunan ülkeler arasında var olan denizyolu bağlantısına etkisi üzerinde yapılan araştırmada ise, COVID-19 vakalarının sayısı ile Denizyolu Bağlanabilirlik Endeksi arasında çift yönlü ilişki tespit edilmiş olup, virüsün uluslararası yayılımında denizyolu bağlantısının etkin nedenler arasında olabileceği tespit edilmiştir. Pandemi öncesi dönemde, ülkelerin dış ticaret hacmi ile Denizyolu Bağlanabilirlik Endeksi arasında sıkı bağlantı tespit edilmiştir. 2020 yılında ekonomi dışı etmenlerden dolayı ilgili bağın gevşediği tespit edilmiştir(Tianming vd,2021:21). Institute of Shipping Economics and Logistics (ISL) ve Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung (RWI) Konteyner Elleçleme Endeksinin zaman serisi ile modellemesi ile ilgili çalışmada, dönemsel otoregresif bileşik hareketli ortalama (SARIMA) ve ETS modellerinin performans, bilgi kriterleri ve hata ölçümleri karşılaştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar SARIMA modelinin RWI/ISL Konteyner Elleçleme Endeksinin tahmini için daha uygun ve verimli olduğunu göstermiştir(Koyuncu vd,2021,1). Covid-19’un Fas’ın Tanger Med konteyner limanına etkisini araştıran çalışmada, pandeminin ilgili liman üzerinde olumsuz ve önemli etki yarattığını göstermiştir (Hajar vd,2021,6) COVID-19 Pandemisi dünya genelindeki tüm ülke ekonomileri için önemli bir tehdit oluşturduğu, sonucunun belirsizliğini koruduğu, Barua (2020)’nin çalışmasında belirtilmiştir. Arz ve talepte yaşanacak önemli dalgalanmaların dünya ticaret hacmindeki azalmanın nedeni olacağı belirtilmiştir. Dünya pazarında, zaruri ihtiyaç malzemelerine olan talebi artması, zaruri olmayan ürünlere olan talebin ise azalacağı öngörülmüştür (Barua,2020,26). Akçacı, ve Çınaroğlu,(2020)’un gerçekleştirdiği, Yeni Koronavirüs (COVID-19) Salgınının Lojistik ve Ticarete Etkisini konu alan çalışmasında, Türkiye’de COVID-19’un en yoğun negatif etkisinin hissedildiği taşımacılık türleri arasında Havayolu taşımacılığının geldiğini belirtilmiştir.(Akçacı, ve Çınaroğlu,2020,451-452). Guan vd (2020) yaptığı çalışma, COVID-19’un ekonomik etkilerinin karantina kısıtlamalarının hızına duyarlı olduğunu ortaya koymuştur. Gereffi(2020), COVID-19’un küresel değer zincirine etkisini araştırdığı çalışmada, uluslararası firmaların tedarik zincirindeki esnekliği artıracak arayışlara girdiklerini belirtmiştir. Bunu gerçekleştirirken ölçek ekonomisi, makul maliyet ve inovasyon imkanlarında taviz vermeden gerçekleştirebilecek ana yöntemlerin, stratejik öneme sahip ürünlerin üretimini firmanın ana operasyonunu gerçekleştirdiği ülke ve ülkelere kaydırılması, bağılılığı azaltmak amacıyla uluslararası üretim tesislerinin sayısını artırılması, varolan uluslararası üretim ağının kullanılabilirliği gelişen ve büyüyen pazarların araştırılması ve son olarak, araştırma ve pazarlama alanında ilgili sektörlerde var olan firmalar ile ortaklığı gidilmesi olarak sıralamıştır(Gereffi,2020, 296). Pandemi sürecinin, uluslararası ticarete üzerinde geri dönüşü mümkün olmayacak sonuçlar doğurma potansiyeli olduğu saptanmış olup, Avrupa Birliğinin çok taraflı tutarlılığı koruma ve esnekliği koruma konusunda önemli görevler düştüğü Jean(2020)’in araştırmasında dile getirilmiştir (Jean,2020,138).

3. TÜRKİYE'DEKİ DENİZYOLU TAŞIMACILIĞI

Akdeniz çanağında yer alan Türkiye, Doğu ve Batı eksenini ile Kuzey ve Güney eksenlerinin önemli kesişim noktaları arasında bulunmaktadır. Bulunduğu konum ve hinterlanda ek olarak, 8000 km aşan sahil şeridi ile denizyolu taşımacılığı, ülke için önemli bir potansiyeli işaret etmektedir. Bulunduğu coğrafik yer itibarı ile, ana ticari rotalara yakın noktada bulunmakta olan Türkiye, stratejik açıdan önem arz etmektedir. İlgili durum, transit yükleri çekme potansiyeline sahiptir. Uluslararası ticarete ağırlıklı olarak tercih edilen taşımacılık yöntemi denizyolu taşımacılığı olup, bu durum Türkiye içinde geçerlidir. Geo-stratejik çerçeveden bakıldığında Türkiye'nin gerek iç gerekse dış ticarete kullanılan taşımacılık modları arasında denizyolunun kullanım oranının artmasının gerekliliği öngörülmektedir. Dünya konteyner taşımacılığından alabileceği pazar payını artırmak adına, Türkiye denizyolu taşımacılığı ile ilintili altyapı ve üst yapı yatırımı yapılmıştır. Bu konudaki yatırımlar hızla yapılmaya devam etmektedir. T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığının bağlı 2021 yılı itibarı ile 71 adet liman başkanlığı bulunmaktadır. Var olan limanlara ek olarak Çandarlı ve Filyos limanlarının yapımı devam etmektedir. Bu limanlara ek olarak Doğu Akdeniz bölgesinde ağırlıklı transit yüke yönelik, Ortadoğu ve Orta Asya pazarına hedefleyen konteyner limanı inşası On Birinci Kalkınma Planı(2019-2023)'nda yer almaktadır. On Birinci Kalkınma Planında, Konya-Karaman-Niğde-Mersin-Adana-Osmaniye-Gaziantep demiryolu hattı, Aliağa-Çandarlı-Bergama-Soma-Çandarlı Limanı Demiryolu hattı, Torbalı-Kemalpaşa-Alsancak Limanı demiryolu hattı projeleri yer almaktadır. İlgili projeler Denizyolu ve Demiryolu entegrasyonunun artırılması amacı güden projeler sınıfında yer alan önemli projeler arasında yer almaktadır(On Birinci Kalkınma Planı,2021). 1960'lı yıllarda dünya limanlarında yaygınlaşmaya başlayan konteynerlerin elleçleme sürecinin Türk limanlarında görülmesi için 20 yıla yakın bir sürenin geçmesi gerekmiştir. Türk limanlarında yaygınlaşması, 1990 yıllarda olmuştur. Denizyolu taşımacılığında konteynerizasyon sürecinde yaşanan gecikmenin bir etkisi de, ülkedeki konteyner trafiğindeki gelişmenin dünya ortalamasının üzerinde olmasıdır. Özel sektör tarafından ilk açılan konteyner terminali Gempport olup, açılış yılı 1987'dir. Bu tarih sonrasında özel sektörün konteyner terminal yatırımlarına ilgisi giderek artarken, kamunun payının giderek azaldığı gözlemlenmiştir. (Ateş vd,2010,92:93)

Türkiye'de konteynerlerin elleçlendiği liman başkanlıkları ilgili zaman diliminde gerek sayı gerekse yer olarak farklılık göstermektedir. Konteyner Elleçlemesi Yapılan Liman Başkanlığı sayısı yıllar bazında Şekil 1'de verilmiştir.

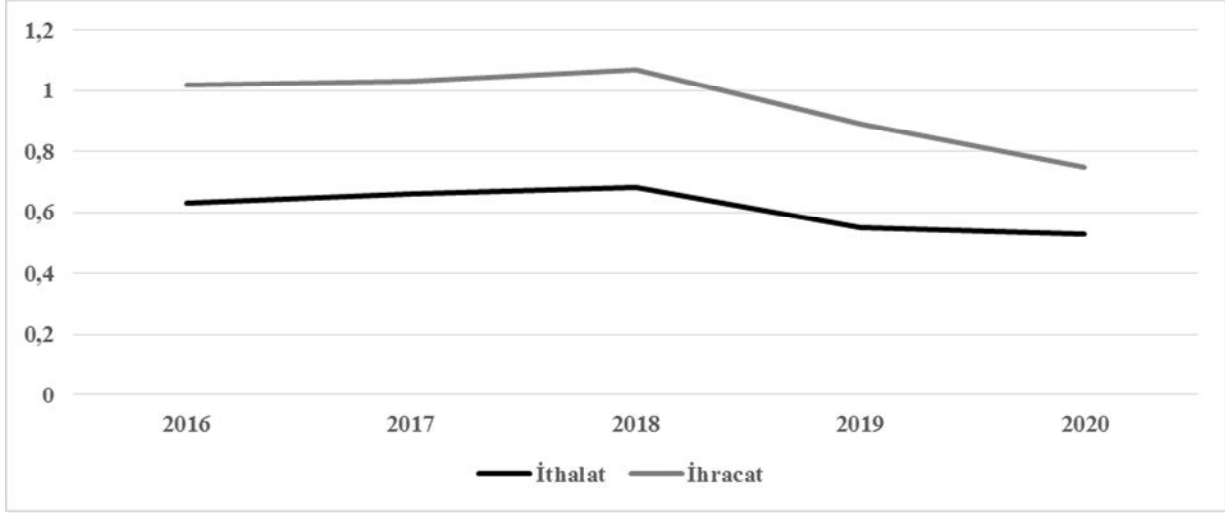

Şekil 1: Konteyner Elleçlemesi Yapılan Liman Başkanlığı Sayısı

Kaynak: T.C. UAB Liman Başkanlıkları,(2021)

Denizyolu taşımacılığın gelişimdeki en önemli unsur dış ticaret ve dış ticarete tercih edilen taşımacılık şekilleri olmuştur. Türkiye'ye ait resmi dış ticaret verileri ağırlıklı kullanılan taşımacılık modunun denizyolu taşımacılığı olduğunu göstermiştir. T.C. Ticaret Bakanlığı, Dış Ticaret Verilerine göre Türkiye'nin 2019 ve 2020 ihracat miktarı 180.833 ve 169.658 milyon dolar olmuştur. Pandeminin etkisinin en yoğun yaşandığı dönem olan 2020 yılında, % 6.2'lik daralma yaşanmıştır. En fazla ihracat yapılan 10 ülke için 2019 ve 2020 yılları değerine bakıldığında ise, aynı değere yakın küçülme yaşandığı görülmektedir. Aynı dönem için, ithalat değerleri incelendiğinde ise, 2019 ve 2020 yıllarına ait toplam değerler 210.345 ve 219.514 milyon dolar olduğu görülmektedir. İlgili değerler %4.4'lük bir artışı işaret etmektedir. En fazla ithalat yapılan 10 ülke için 2019 ve 2020 yıllarına ait değerlere bakıldığında ise, büyüme değerinin %4.4 olarak yaşandığı görülmektedir. 2019-2020 yılları için taşıma şekillerine göre dış ticaret verileri incelendiğinde, 2019 ve 2020 yıllarında 109.114 ve 100.919 milyon dolar değerinde ihracatta, taşıma şekli olarak denizyolunun kullanıldığı görülmektedir. Genel içindeki pay, aynı dönemler için %60,3 ve %59,5 olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında ihracattaki daralma 11.175 milyon

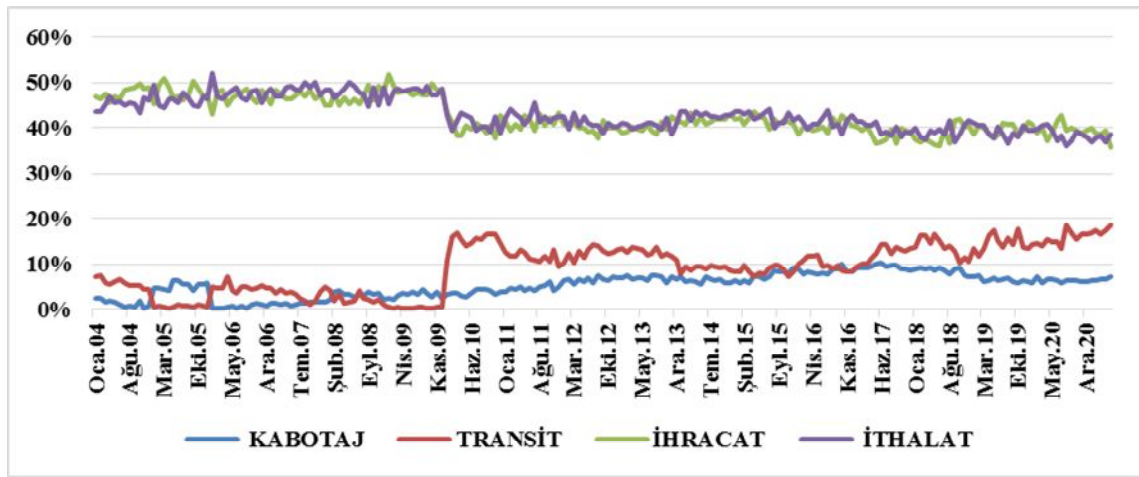
dolar iken, denizyolu ile gerçekleşen ihracattaki daralma ise 8.195 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Oran olarak bakıldığında %73'lük bir değere denk gelmekte olup, ihracat verileri açısından 2020 yılı içinde denizyolu taşımacılığının, havayolu taşımacılığından sonra en fazla etkilenen taşımacılık modu olduğunu göstermektedir. İthalat verilerine bakıldığında ise, denizyolu kullanılarak yapılan ithalatta 4.539 milyon dolarlık bir azalma görülmektedir. Denizyolu taşımacılığını ithalattaki genel içindeki payı 2019 ve 2020 dönemleri için %62,0 ve %57,3 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde toplam ithalatta 9.169 milyon dolar artış yaşandığı göz önüne alındığında, denizyolu ile yapılan ithalatta yaklaşık 10.2 milyar dolarlık bir düşüşün yaşandığı öngörülmektedir. (Dış Ticaret Verileri,2021). Dış ticarete tercih edilen taşımacılık türleri arasında bir kilogram ağırlığındaki yükün ortalama değeri açısından en düşük değerli taşımının denizyolu ile gerçekleşmektedir. 2016 ile 2020 yılı 3. Çeyrek dilimleri arasında değerlere bakıldığında ithalat için 1 ABD dolarının aşağısında yer aldığı görülmektedir. İhracatta ise 2019 yılı sonrasında 1 ABD dolarının altına düştüğü görülmektedir. 2016 ile 2020 3. Çeyrek arasındaki dönemde denizyolu ile taşınan bir kilogram ağırlığındaki yükün ortalama değeri Şekil 2’de verimiştir. (UTİKAD Lojistik Sektörü Raporu, 2020,45:46).

Şekil 2: Denizyolu ile Taşınan Yükün Ortalama Değeri (\$/Kg)

Kaynak: UTİKAD Lojistik Sektörü Raporu, 2020

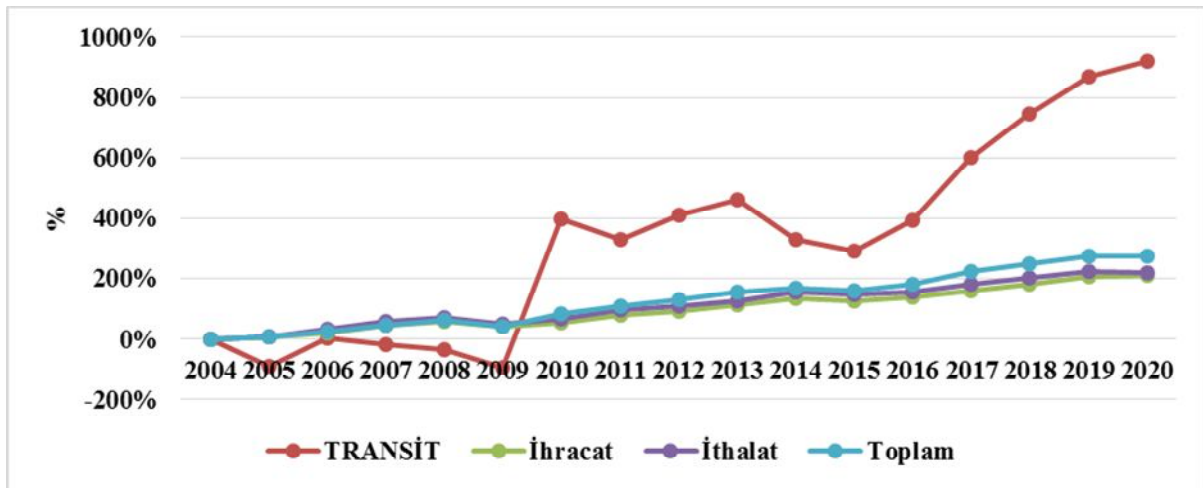
Dünya Denizyolu Taşımacılığına bakıldığında ise, 2019 yılı içinde 11.902 Milyon Tonluk yükün taşındığını, ilgili değerlerin ise 2014 yılında 10.485 Milyon Ton olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. İlgili dönem aralığında %13,5 bir büyüme yaşanmıştır. 2014 ve 2019 yılları için küresel bazda denizyolu ile toplam taşınan yükün %14,9 ve %15,8'nin konteynerler ile taşındığı olduğu görülmekte olup, konteyner taşımacılığı ilgili 5 yıllık dönemde %20,1 büyüme gösterdiği görülmektedir. Küresel bazda denizyolu taşımacılığına gerek Milyon Ton gerekse Milyar Ton/Mil biriminde bakıldığında, konteyner taşımacılığı denizyolu taşımacılığı içinde önemli bir yer kaplamanın yanı sıra, büyüme değerleri açısından da ortalamanın üstünde bir değere sahip olduğu görülmektedir. (İMEAK Deniz Ticaret Odası Denizcilik Sektör Raporu 2021). Konteyner limanlarda gerçekleşen ana faaliyetlerin içinde Kabotaj, Transit, İhracat ve İthalat amaçlı konteyner elleçlemesi gelmektedir. Türkiye’de bulunan konteyner limanlarına gerçekleşen faaliyetlerin yüzdesel ağırlıkları aşağıda yer alan Şekil 3 de sunulmuştur.

Şekil 3: Faaliyetlerin Yüzdesele Dağılımı

Kaynak: T.C. UAB Denizcilik İstatistikleri, 2021

Dağılım değerlerine bakıldığında, kabotaj taşımacılığında ilgili zaman aralığında %10'nun altında kaldığı görülmektedir. Ocak 2004 tarihinde %2 olan değer Mayıs 2021 % 7'ye yükselmiş olması yüzdesel yükseliş anlamında önem arz etse de, konteyner limanlarındaki faaliyetlerin ana hacmini dış ticaret ile ilgili operasyonlar olduğunu Şekil 3'deki değerler göstermektedir. Transit yük elleçleme değerlerine bakıldığında ise, 2017 tarihi ve sonrasında ilgili oran %10'nun üzerine çıktığı ve belirgin bir ivme ile gelişme gösterdiğini görülmektedir. Denizyolu yük elleçlemelerindeki transit yük oranının 2023 yılı itibari %17,3'e yükseltilmesi On Birinci Kalkınma Planı(2019-2023)'nın hedefleri arasında yer almaktadır(On Birinci Kalkınma Planı,2021. 2004 yılının baz yıl alınması durumunda, dış ticaret faaliyetleri kapsamında gerçekleşen elleçme değerlerindeki seyir Şekil 4'de verilmiştir.

Şekil 4: Konteyner Elleçleme Değerlerinde Değişim

Kaynak: T.C. UAB Denizcilik İstatistikleri, 2021

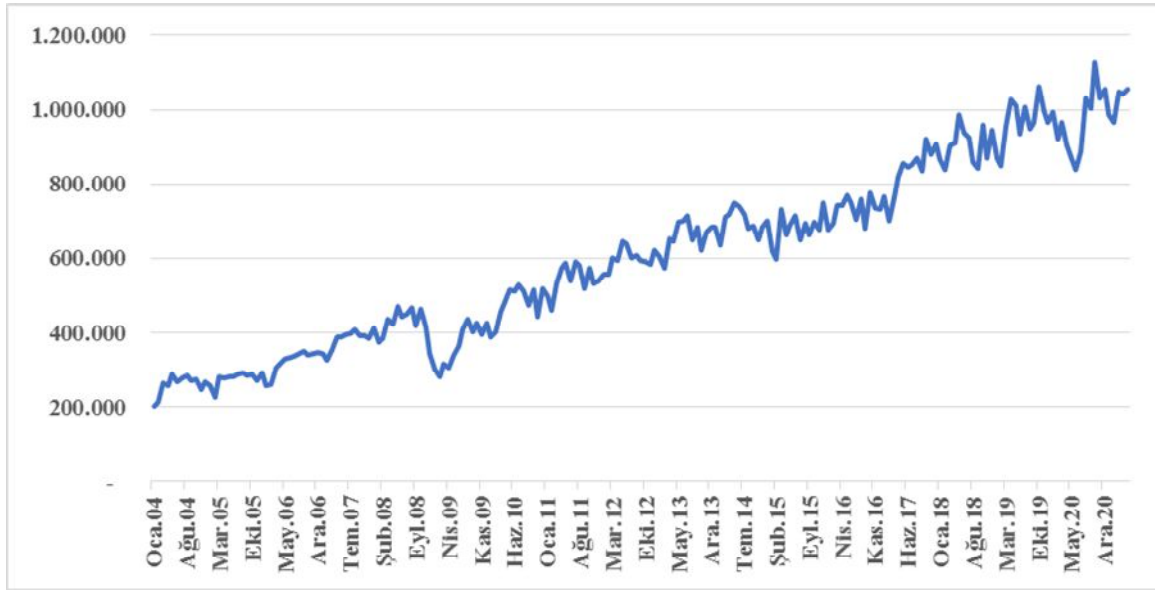
İlgili değerler incelediğinde denizyolu taşımacılığının 2004 yılından itibaren önemli gelişme gösterdiği görülmektedir. Toplam değerlere bakıldığında ise, 2008 finansal krizini ve COVID-19'un etkisi ilgili grafik üzerinde net bir şekilde görülmektedir 2018 yılında 10.8 Milyon TEU olarak gerçekleşen Toplam Konteyner Elleçleme değerinin On Birinci Kalkınma Planı(2019-2023)'nda 2023 yılı hedefi 17,3 Milyon TEU olarak konmuştur. Bu değer 2004 yılı değerine göre %456'lık bir artış işaret etmektedir.

4. METODOLOJİ VE VERİLER

Bu çalışmada, COVID-19'u konteyner limanlarına etkisi toplam konteyner elleçleme değerleri üzerinden incelenmiştir. T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığın Denizcilik Genel Müdürlüğü web sitesinde yer alan, açık olarak indirilebilen, Deniz Ticaretini Geliştirme Daire Başkanlığının hazırladığı Aylar Bazında Konteyner Elleçleme veri setleri araştırmada

kullanılmıştır. İlgili veri setinde elleçlenen konteyner sayıları aylık bazda verilmektedir. İlgili veri setinde Yükleme, Boşaltma ve Toplam ana başlığı altında bir dizi alt kırılıma ait değerler yer almaktadır. Çalışmada TEU bazlı Toplam Konteyner Elleçleme değerleri kullanılmıştır. Kullanılan veri seti Ocak 2004 ile Mayıs 2021 yıllarını kapsamaktadır. İlgili değerler Şekil 5 de verilmiştir.

Şekil 5: Aylar Bazında Konteyner Elleçleme Değerleri (TEU)

Kaynak: T.C. UAB Denizcilik İstatistikleri, 2021

Ocak 2004 ile Aralık 2019 dönemine ait veriler kullanılarak Ocak 2020-Mayıs 2021 dönemleri için WEKA makine öğrenimi algoritmalarını kullanarak öngöründe bulunulmuştur. Waikato Üniversitesinde makine öğrenimi amacıyla geliştirilen program isminin açılımı "Waikato Environment for Knowledge Analysis" olup, isim kelimelerin ilk harflerinden oluşmaktadır. GNU Genel Kamu Lisansı ile dağıtılan, JAVA dilinde yazılan program yaygın olarak kullanılan makine öğrenmesi metot ve algoritmalarını içermektedir. Modüler yapıya sahip program, veri kümelerinin görselleştirilmesi, veri analizi, veri madenciliği ve iş zekası uygulamaları dahil, bir dizi alanda kullanılmaktadır. Çalışmada WEKA'nın 3.8.4 sürümü kullanılmıştır. Ocak 2020 ile Mayıs 2021 dönemini kapsayan 17 aylık dönem için aylık konteyner elleçleme değerlerinin öngörü sürecinde Gauss Yöntemi kullanılmıştır. Carl Friedrich Gauss'dan ismini alan sürecin dayanak noktası olan kavram ise çok değişkenli normal dağılımların sonsuz boyutlu bir genellemesidir (Yergök ve Acı, 2019,65). Gauss Süreçleri ile kurulan modeller, temelde parametrik olmayan çekirdek tabanlı olasılık modelleridir (Kara ve Şamlı, 2021,419). WEKA'nın arayüzü, algoritmaların değerlendirilmesi için çeşitli istatistiksel hata ölçüleri sunmaktadır Tahmin kesinlik seviyelerini belirlemek adına üç temel tahmin hatası kullanılmıştır... Bunlar Ortalama Mutlak Hata, Ortalama Mutlak Yüzde Hata ve Hata Kareler Ortalamasının Karekökü'dür. İlgili hata unsurlarının seçilmesindeki neden en yaygın hata ölçütleri arasında olmalıdır. İlgili denklemler ve denklemlerde kullanılan terimler aşağıda sunulmuştur

$$\text{Ortalama Mutlak Hata} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |P_i - A_i|$$

$$\text{Ortalama Mutlak Yüzde Hata} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{|P_i - A_i|}{P_i} * 100$$

$$\text{Hata Kareler Ortalamasının Karekökü} = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (P_i - A_i)^2}$$

P_i tahmin edilen değer, A_i gerçek değer, n örnek sayısı olarak yukarıda yer alan denklemlerde yer almaktadır.

Tahminleri hesaplamak için kullanılan WEKA programında varsayılan ayarlar kullanılmıştır. İlgili dönemde gerçekleşen değer ile öngörülen değer arasında fark hesaplanabilmektedir. Gerçekleşen değer ile öngörü değeri arasında fark Covid-19 pandemi sürecinin Türkiye’de bulunan konteyner limanlara etkisini üzerinde önemli bir gösterge olarak yer almaktadır.

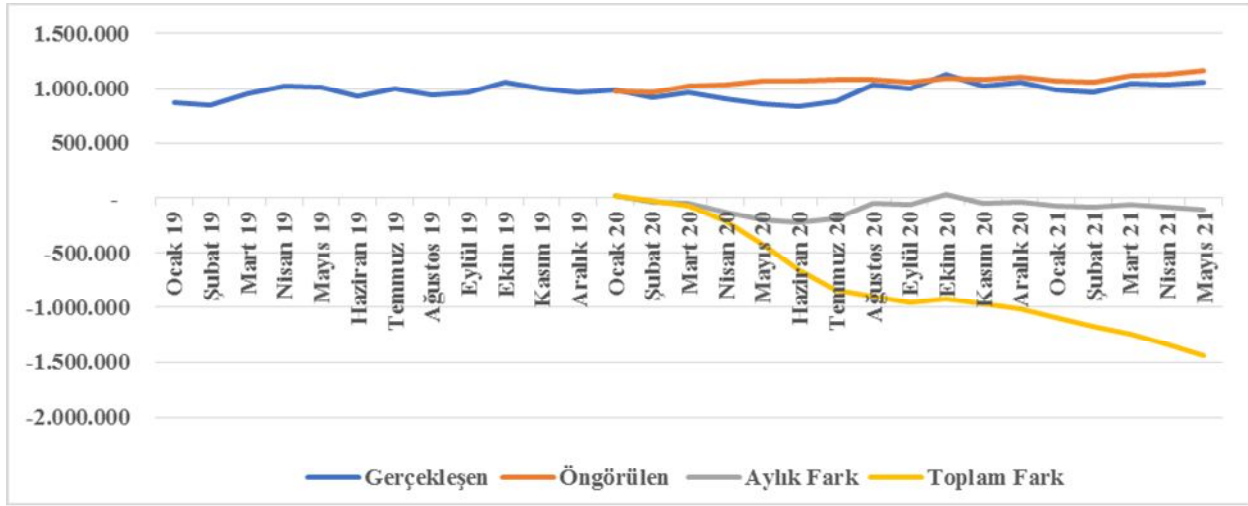
5. ARAŞTIRMA SONUÇLARI VE TARTIŞMA

Bu çalışmada pandeminin etkisini ölçmek amacıyla Ocak 2020 ile Mayıs 2021 tarihleri arasında Türk limanlarında gerçekleşen aylık bazda toplam konteyner elleçlenme sayılarının tahmini için Aylar Bazında Konteyner Elleçleme veri seti kullanılmıştır. Veri madenciliği aracı olarak Weka madenciliği programı kullanılmıştır. Gauss Yöntemi kullanılmış olup varsayılan ayarlarda değişiklik yapılmamıştır. Modelin performansı ölçümleri Ortalama Mutlak Hata, Ortalama Mutlak Yüzde Hata ve Hata Kareler Ortalamasının Karekökü baz alınarak yapılmıştır. Performans değerlendirme sonuçları Tablo 1 de verilmiştir.

Tablo 1. Performans ölçümleri

	Ortalama Mutlak Hata	Ortalama Mutlak Yüzde Hata	Hata Kareler Ortalamasının Karekökü
Oca.20	28.033	5,68%	35.058
Şub.20	30.740	6,31%	38.579
Mar.20	32.824	6,75%	41.457
Nis.20	35.094	7,18%	44.025
May.20	36.046	7,34%	45.138
Haz.20	36.783	7,42%	45.807
Tem.20	37.650	7,52%	46.806
Ağu.20	37.943	7,51%	47.003
Eyl.20	37.726	7,41%	46.832
Eki.20	37.870	7,39%	47.009
Kas.20	37.783	7,31%	46.943
Ara.20	37.258	7,13%	46.453
Oca.21	36.463	6,92%	45.715
Şub.21	36.236	6,81%	45.495
Mar.21	36.181	6,75%	45.405
Nis.21	36.092	6,68%	45.337
May.21	36.044	6,63%	45.273

Ocak 2020 ile Mayıs 2021 dönemini kapsayan 17 aylık dönem için Gauss Yöntemi kullanılarak aylık konteyner elleçlenme sayılarının tahmininde bulunulmuştur. Şekil -6’da Ocak 2020 ile Mayıs 2021 dönemi için hesaplanan aylık öngörü değerleri, Ocak 2020 ile Mayıs 2021 döneminde gerçekleşen toplam elleçleme değerleri, aylık bazda öngörü değeri ile aylık gerçekleşen arasındaki aylık fark ve Ocak 2021 tarihi ile ilgili ay arasındaki döneme ait öngörülen ve gerçekleşen değerler arasındaki toplam fark Şekil 6 da verilmiştir.

Şekil 6. Gerçekleşen ve Öngörülen Elleçleme Değerleri (TEU)

Yıl itibarı ile bakıldığında 2019 ve 2020 yıllarında gerçekleşen toplam TEU bazlı konteyner elleçleme değerlerinin birbirine çok yakın değerler olduğu görülmektedir. 2019 yılının ilk altı aylık dönemi 2020 yılının aynı dönemi ile karşılaştırıldığında ise de 2019 yılının ilk altı aylık değerlerine göre %2.7.2lik bir daralma görülmektedir. İkinci altı aylık dönemde ise %3.1’lik bir büyüme yaşanmıştır. Üçer aylık dönemler karşılaştırıldığında ise de, 2019 -2020 yılları ilk çeyrek dönemi karşılaştırıldığında %7.8’lik bir büyüme görülmektedir. 2019 yılının 4. Çeyreği ile 2020 ilk çeyreği karşılaştırıldığında ise de % 17.8’lik bir küçülme görülmüş olup, bu dönem Covid 19 pandemisinin etkisinin hissedildiği dönem olarak kendini göstermektedir. 2020 yılının ikinci çeyrek değerlerine bakıldığında ise, önceki yılın aynı dönemi ile karşılaştırıldığında %12.1’lik bir azalış yaşandığını, bir önceki çeyrek değeri ile kıyaslandığında ise de, %9.4 bir azalış yaşandığı görülmektedir. 2020 yılı üçüncü çeyrek döneminde gerçekleşen elleçleme değerlerine bakıldığında ise, geçen yıllık aynı çeyrek döneminde TEU bazında yaklaşık eş değer elleçleme yapıldığı görülmektedir. Bir önceki çeyrek değerine bakıldığında ise %11.2’lik bir artıştan bahsetmemiz mümkündür. 2020 yılı son çeyrek değeri bir öndeki çeyreğe değerine göre %9.9’lük bir artışı işaret etmiştir. 2019 yılı son çeyrek değeri ile kıyaslandığında ise de, %6.1’lik bir artışı işaret etmektedir. 2021 yılı ilk çeyrek değerleri bir önceki çeyreğe göre %6.5’lik bir azalma görülmektedir. Ocak 2021 ve Şubat 2021 dönemlerinde yaşanan önemli bir düşüş görülmektedir. Aynı dönemi geçen yılın aynı çeyreği ile karşılaştırıldığında ise de %4.2 ‘lik bir artışı işaret etmektedir.

Şekil 5’de yer alan elleçleme değerine bakıldığında, 2004 yılından başlayarak toplam elleçleme değerlerinde değişen bir ivme ile bir seyir oluştuğu gözlenmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, Covid -19 pandemisinin etkilerini görebilmek adına pandeminin başlangıç dönemi olan Ocak 2020 ile Mayıs 2021 ayları arasında kalan dilimde aylık elleçleme değerleri ile ilişkin öngörülede bulunulmuştur. Gerçekleşen değer ile öngörü değeri arasındaki pandeminin etkisinde önemli bir gösterge olarak yer almaktadır. Bu çerçevede bakıldığında, ay bazında öngörü değeri, öngörülen ile gerçekleşen değer arasındaki fark ve ay bazında toplam fark yukarıdaki şekilde sunulmuştur. Öngörüsü gerçekleştirilen 17 aylık dönem için öngörü değeri ile gerçekleşen değer kıyaslandığında 1.444.103 TEU’luk fark olduğu öngörülmüştür. Bu değer yüzdesel anlamda %8.6’lık bir düşüşe işaret etmektedir. 2020 için karşılaştırma yapıldığında ise, gerçekleşen değere göre %-8.7’lik bir değer farkı görülmektedir. 2021 yılı için ilk beş aylık dönem için öngörülen değer ile gerçekleşen değer karşılaştırılmasına gidildiğinde, gerçekleşen değere göre %8,5’lik negatif yönde bir farktan bahsedilmesi mümkündür. Çeyrek bazda yapılan karşılaştırmada gerçekleşen değere göre 2020 yılı 1,2,3 , 4. Çeyrek ve 2021 yılı ilk çeyrekte için aynı sıra ile 2,8%, -21,8%, 10,3%, 1,8% ve 7,8% daha az elleçme gerçekleştiğini öngörülmüştür.

6. SONUÇ

Yeni koronavirüs salgını olarak da adlandırılan Covid 19 pandemisi dünya ekonomisini seyri üzerinde önemli negatif etkiler yaratmış ve yaratmaya devam etmektedir. “Covid-19 Pandemi Sürecinin Türkiye’de Bulunan Konteyner Limanlarına Etkisi” başlıklı bu çalışma ile pandeminin etkisi 2004-2021 yılları arasındaki zaman aralığındaki TEU bazlı olarak konteyner elleçme verileri değerlendirilerek Ocak 2020 ile Mayıs 2021 dönem için içinde pandeminin etkisi ortaya konulmuştur. İlgili dönem için aylık elleçme değerleri için öngörü çalışması yürütülmüş olup on yedi ay için aylık öngörü değerleri elde edilmiştir. Açık kaynak makine öğrenmesi yazılımı olan WEKA’nın 3.8.4 sürümü kullanılmıştır. Öngörüle Gauss Yöntemi kullanılmıştır. İlgili algoritmanın kesinliğin ölçülmesinde kullanılan performans ölçütleri Ortalama Mutlak Hata, Ortalama Mutlak Yüzde Hata ve Hata Kareler Ortalamasının Kareköküdür. İlgili değerler incelendiğinde, pandemik ilk ağır etkisinin, Türkiye’deki ilk pandemi vakasının görüldüğü ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) pandemi ilan

ettiği tarihten sonrasında hissedildiği görülmektedir. 2020 yılının ikinci çeyreğinde elleçleme değerlerinde önemli düşüş yaşanmıştır. 2020 yılı üçüncü çeyreğinden itibaren Covid 19 pandemisinin etkisini azaldığı, nispi olarak değerlerde artış gözlemlendiği, elleçleme değerlerinde toparlanmaya gidildiği görülmektedir. Değerler incelendiğinde aylık bazda gerçekleşen değerlerin öngörü değerlerine yaklaşırsa da, değer bazında altında kaldığı görülmektedir. Çalışma sonucunda, Türkiye bulunan konteyner limanlarının Covid 19 pandemisinden önemli şekilde etkilendiği görülmektedir. 2020 yılının ikinci altı aylık dönemi ile başlayan süreçte bir toparlanma sürecinin içinde olduğu görülmektedir.

Çalışmanın amacı, Covid 19 pandemisinin Türkiye’de bulunan ve konteyner elleçlenen limanlara etkisi araştırılmıştır. Araştırma TEU bazlı olarak konteyner elleçme değerleri üzerinden yapılmıştır. Ocak 2020 ile Mayıs 2021 dönemleri için Covid 19’un etkisi araştırılmıştır. İlgili dönem için aylık elleçme değerleri için öngörü çalışması yürütülmüş olup on yedi ay için aylık öngörü değerleri elde edilmiştir. Açık kaynak makine öğrenmesi yazılımı olan WEKA’nın 3.8.4 sürümü kullanılmıştır. Öngöründe Gauss Yöntemi kullanılmıştır. İlgili algoritmanın kesinliğin ölçülmesinde Ortalama Mutlak Hata, Ortalama Mutlak Yüzde Hata ve Hata Kareler Ortalamasının Karekökü performans ölçütleri kullanılmıştır. İlgili değerler incelendiğinde, pandemin ilk etkisinin Türkiye’deki ilk pandemi vakasının görüldüğü ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) pandemi ilan ettiği 2020 Mart sonrasında hissedildiği görülmektedir. 2020 yılının ikinci çeyreğinde elleçleme değerlerinde önemli düşüş yaşanmıştır. 2020 yılı üçüncü çeyreğinden itibaren Covid 19 pandemisinin etkisini azaldığı, nispi olarak değerlerde artış gözlemlendiği, elleçleme değerlerinde toparlanmaya gidildiği görülmektedir. Değerler incelendiğinde aylık bazda gerçekleşen değerlerin öngörü değerlerine yaklaşırsa da, değer bazında altında kaldığı görülmektedir. Çalışma sonucunda, Türkiye bulunan konteyner limanlarının Covid 19 pandemisinden önemli şekilde etkilendiği ve ardından gelen süreçte hızlı bir toparlanma sürecine girdiği görülmektedir. Sonuç olarak küresel bazda salgının etkisinin azalmasıyla birlikte, Türkiye’de bulunan ve konteyner elleçlenen limanlardaki lojistik hareketliliğinde artış gözlenmekte olup toparlanma sürecinin hızlı bir şekilde tamamlanması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- ATEŞ, A., KARADENİZ, Ş. ve ESMER, Soner. (2010). Dünya Konteyner Taşımacılığı Pazarında Türkiye’nin Yeri. Dokuz Eylül University, Maritime Faculty Journal. Vol. 2, No. 2, ss .83-98.
- AKÇACI, T., & ÇINAROĞLU, M. S. (2020). Yeni koronavirüs (COVID-19) salgınının lojistik ve ticarete etkisi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19 (COVID-19 Special Issue),ss 447-456.
- BARUA S. (2020). COVID-19 pandemic and world trade: Some analytical notes. Social Science Research Network (SSRN), SSRN 3577627. pp 1-36.
- GUAN, D., WANG, D., HALLEGATTE, STEVEN J. DAVIS, JINGWEN HUO, SHUPING LI, YANGCHUN BAI, TIANYANG LEI, QIANYU XUE, D’MARIS COFFMAN, DANYANG CHENG, PEIPEI CHEN, XI LIANG, BING XU, XIAOSHENG LU, SHOUYANG WANG, KLAUS HUBACEK & PENG GONG (2020)Global supply-chain effects of COVID-19 control measures. Nature Human Behaviour volume 4, pp 577–587.
- GEREFFI, G. (2020). What does the COVID-19 pandemic teach us about global value chains? The case of medical supplies. Journal of International Business Policy, 3(3), pp 287-30.
- HAJAR ABOUS, M HAMICHE AND MOHAMED EL MEROUANI (2021), The impact of Covid-19 on the port environment: The case of Tanger Med container port, Morocco, E3S Web Conf. 234 00025, The International Conference on Innovation, Modern Applied Science & Environmental Studies (ICIES2020), pp.1-6.
- IMF Real GDP growth Erişim adresi https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD Erişim Tarihi: 16 05.2021.
- İMEAK Deniz Ticaret Odası Denizcilik Sektör Raporu İstanbul 2020, https://www.denizticaretodasi.org.tr/media/Shared/Documents/sektorraporu/sektor_raporu_tr_2020.pdf Erişim Tarihi: 16 06.2021.
- JEAN, S. (2020). How the COVID-19 pandemic is reshaping the trade landscape and what to do about it. *Intereconomics*, 55, pp 135-139.
- KARA Ş,R; ŞAMLI R;(2021), Yazılım Projelerinin Maliyet Tahmini için WEKA’da Makine Öğrenmesi Algoritmalarının Karşılaştırmalı Analizi, ss415, 426.
- KOYUNCU, K.; TAVACIOĞLU, L.; GÖKMEN, N.; UMUT Çelen Arican,.(2021). Forecasting COVID-19 Impact on RWI/ISL Container Throughput Index by Using SARIMA Models. *Marit. Policy Manag.pp 1 -14*.
- LANG XU, SHUMIAO YANG, JIHONG CHEN, JIA SHI, (2021), The effect of COVID-19 pandemic on port performance: Evidence from China, *Ocean & Coastal Management*, Volume 209, ,pp.1-6.

- NOTTEBOOM, T.E. ; HERCULES E. HARALAMBİDES (2020). Port management and governance in a post-COVID-19 era: quo vadis?. *Maritime Economics & Logistics*, 22, pp 329–352.
- NOTTEBOOM, T., PALLİS, T. & JEAN-PAUL RODRİGUE. (2021). Disruptions and resilience in global container shipping and ports: the COVID-19 pandemic versus the 2008–2009 financial crisis. *Marit Econ Logist*, pp 1-32 .
- UNCTAD (2020). *Review of Maritime Transport 2020* (United Nations publication. Sales No. . E.20.II.D.31 New York and Geneva)
- UTİKAD Lojistik Sektörü Raporu, 2020, <https://www.utikad.org.tr/images/HizmetRapor/utikadlojistiksektoruraporu2020-53923.pdf> Erişim Tarihi: 15 06.2021.
- T.C Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf> . Erişim Tarihi: 15 06.2021.
- T.C. UAB Denizcilik İstatistikleri, Konteyner İstatistikleri, Erişim adresi <https://denizcilikistatistikleri.uab.gov.tr/konteyner-istatistikleri> Erişim Tarihi: 16 05.2021.
- T.C. UAB Liman Başkanlıkları, Erişim adresi <https://www.uab.gov.tr/liman-bas-kanliklari> Erişim Tarihi: 16 05.2021.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Covid-19 Bilgilendirme Platformu Erişim adresi <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66494/pandemi.html> , Erişim Tarihi: 16 05.2021.
- T.C. Ticaret Bakanlığı, Dış Ticaret Verileri, <https://ticaret.gov.tr/istatistikler/bakanlik-istatistikleri/gumruk-istatistikleri/dis-ticaret-verileri> Erişim Tarihi: 16 06.2021.
- TÜİK (2021). Taşıma Şekillerine Göre Dış Ticaret. Erişim adresi <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Ocak-2021-37413> Erişim Tarihi: 16 05.2021.
- TIANMING, GAO; EROKHİN, VASİLİ; ARSKİY, ALEKSANDR; MİKAİL KHUDZHATOV.(2021). Has the COVID-19 Pandemic Affected Maritime Connectivity? An Estimation for China and the Polar Silk Road Countries, *Sustainability* 13, no. 6: 3521.pp 1-31.
- VİDYA, C. T & K. P. PRABHEESH (2020) Implications of COVID-19 Pandemic on the Global Trade Networks, *Emerging Markets Finance and Trade*, 56:10, pp 2408-2421.
- WHO Covid-19 Dashboard (2021) <https://covid19.who.int/> Erişim Tarihi: 06 06.2021.
- ZHU, J, QIU, W AND WENTAO JIAN (2020). Evaluating Impacts of the COVID-19 Pandemic on China’s Container Ports Based on AIS Big Data, *In: 2nd International Conference on Computer Modeling, Simulation and Algorithm. Journal of Physics: Conference Series*, IOP Publishing, pp. 1-6.
- YERGÖK, G.; MEHMET ACI (2019). Toplu Yemek Üretiminde Günlük Talep Tahmini için Alternatif Bir Yaklaşım: Öğrenci Regresyon, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, özel sayı, ss64- 73.

YIRMI ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Uluslararası Politik Ekonomide Temel Yaklaşımlar: Realizm, Liberalizm ve Marksizm

Serkan AĞILLI*

1. GİRİŞ

Uluslararası Politik Ekonomi, 1970'li yıllarda ortaya çıkan diğer disiplinlere göre yeni bir disiplindir. Uluslararası Politik Ekonomi, Uluslararası İlişkiler disiplini ile karıştırılmaktadır ancak UPE bağımsız bir alandır. Ulusal ve uluslararası siyaset ve ekonominin ilişkiselliğini ve iç içeliğini tartışmak, çalışmak, anlamak üzere geliştirilmiştir. Bu yeni alan içerisinde, ekonomi ve siyaset, kimi zaman da teknoloji analiz edilirken hem ekonomistlerin hem de siyasal bilimcilerin dışarıda bıraktıkları birarada ele alınır.

Kuşkusuz, 1900'lerden önce de aydınlar, birçok farklı alanlarda çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Örneğin, 1700'lerin sonlarında, liberal iktisadın kurucusu olarak görülen Adam Smith, bir iktisatçıdan ziyade bir felsefe profesörüydü. Nitekim bilim ve bilgi arttıkça, alanlar da daha özel hale gelmiştir. Bu bağlamda farklı toplumların kültürleri üzerine çalışmalar yapmak isteyenler antropoloji bölümüne, toplumun işleyişiyle ilgilenenler sosyolojiye, iktidar ve siyasetle ilgilenen insanlar siyaset bilimi bölümlerine ve ekonomiye odaklananlar, ekonomi bölümlerine yönelmişlerdir. Her alan, belirli bir dizi soruyu yanıtlamak için kendi teorik ve metodolojik yaklaşımlarını geliştirmiştir. Sosyal bilimlerde bilginin uzmanlaşması, Batı Avrupa'daki katı ulus devlet yapılanmasına tekabül etmektedir. Böylece sosyal bilimler, giderek ulusal disiplinler haline gelmeye başlamıştır. Bu durum, araştırmacıların, Fransız toplumunu veya ABD ekonomisini diğer toplumlardan veya ekonomilerden ayrı olarak incelemesine yol açmıştır. Ulus devlet içinde yapılan çalışmalar, insanlar üzerinde önemli etkiler yaratmasına rağmen bu metodolojik milliyetçilik, toplumlar arasındaki bağlantıların ve dış dünyayla ilişkilerinin ihmal edildiği anlamına gelmekteydi. Tam da bu noktada UPE, tarihte gerçekleşen bahsedilen bu bilimsel bilgi ayrılıklarının bazılarını kapatmaya çalışır (O'Brien & Williams, 2016:5-21). Ateş ve Gökmen ise (2013: 8) "UPE'nin diğer disiplinlerle paylaşılan ortak varsayımlara değil, sadece disiplinlerin iç içe geçtiği belirsiz alanı kapsayan bir kimliğe sahip olduğu" tartışmalarının varlığından bahseder. Diğer taraftan Uluslararası Politik ekonomi, çokuluslu şirketler, uluslararası finans ve uluslararası ticaret, küreselleşme, özellikle de son yıllarda, çevresel kaygılar ve toplumsal cinsiyet konularına odaklanmaktadır (O'Brien & Williams, 2016:5-21).

Uluslararası Politik Ekonomi disiplini içerisinde bahsedilen bu konular analiz edilirken bazı yaklaşımlardan beslenilir. Bu yaklaşımlar arasında; Liberal, Marksist, ve Realist yaklaşım olmak üzere, farklı dayanakları olan, üç farklı yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Günümüzde de siyaset ve ekonomik ilişkileri değerlendirirken Uluslararası Politik Ekonomi'nin kavramlarından ve kuramlarından faydalanmak gerekir. Nitekim Uluslararası Politik Ekonomi'nin önemi ülkemizde tam olarak kavranamamıştır. Bu doğrultuda bu çalışmada amaç; bir disiplin olarak Uluslararası Politik Ekonomi'nin nasıl ortaya çıktığını anlatmak ve bu yeni disiplinin kuramlarını açıklamaktır. Aynı zamanda UPE hakkındaki eksikliği giderme açısından alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

2. ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİDE REALİST YAKLAŞIM

Uluslararası politik ekonomi her ne kadar yeni bir disiplin olsa da yararlandığı teoriler daha eski tarihe dayanmaktadır. Örneğin UPE temel yaklaşımlarından Realizmin tarihi Antik Yunan'a dayanmaktadır. M.Ö 471-400 yıllarında yaşamış ünlü düşünür, Thucydides'in Atina ve Sparta arasında gerçekleşen Peloponnesian Savaşı hakkında yapmış olduğu analizler Realizmin kökenini oluşturmaktadır. Ardından Niccolo Machiavelli ve Thomas Hobbes'in düşünceleri Realizm yaklaşımına etkide bulunmuştur (Bozdağlıoğlu, 2018: 39). Diğer yandan Realist yaklaşımın temellerinde merkantalist yaklaşımın olduğu da görülmektedir (Al, 2015: 148). Bu nedenle Merkantilizmle birlikte ele alınarak tartışılmalıdır. Merkantilizm korumacı bir anlayışı ifade eder. Bu korumacılık devlet merkezlidir. Şöyle ki; Devlet, yerli üreticileri korumak için ticareti özellikle de dış ticarete müdahale etmelidir. Bu anlamda "Merkantalist anlayış, ithalatı kısıtlayarak ihracatı teşvik eden güçlü ve zengin bir devlet oluşturmayı hedefleyen iktisadi milliyetçilik, devletçilik anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır" (Soylu, 2019: 35). Ayrıca Merkantilistler, ulusal çıkarları korumak adına ekonomik güce önem verirken, askeri güce yeterince vurgu yapmamaktadırlar. Buradan da ulusal ekonomik üstünlüğe önem verdikleri ortaya çıkmaktadır (Soylu, 2019: 35) Bu Merkantilizmin ulusalcı ve devlet merkezli yönünü göstermekle birlikte ticaret burjuvazisi merkezli yönü de bulunmaktadır. Ancak farklı iki türde de devlet, ticarete, ihracatı teşvik ederek, ithalatı azaltmaya çalışmaktadır

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi Bankacılık ve Finans ABD- Bankacılık ve Sigortacılık Programı, agilli.serkan35@gmail.com.

(Bedirhanoglu, 2006: 7). Merkantilist düşünceyi savunan düşünürlerden Friedrich List, analizlerinde ulusu merkeze alır ve bireyler ile tüm insanlık arasındaki temel birimin ulus olduğunu vurgulayarak, ulusal çıkarlar için ulusun ekonomisine önem verilmesi gerektiğini ve bu nedenle devlet eliyle sanayileşmenin gerçekleşmesi gerektiği üzerinde durur (Bedirhanoglu, 2006:8). Özetle, “merkantilizmde piyasa, devlet içindir ve ekonomik milliyetçilik düşüncesiyle örtüşen merkantilist yaklaşım bir tür ‘ulusal kapitalizm’ öngörmektedir. Bu doğrultuda UPE çerçevesinde devlet eksenli bir analiz imkânı sunan merkantilist yaklaşım, uluslararası siyaseti realist bir perspektifle ele aldığından, askeri gücün artırılmasıyla ülke içindeki sermayeyi korumayı, uluslararası ticarete söz sahibi olmayı ve gerekirse başka devletlerin veya toprakların ele geçirilmesini” (aktaran, Kızılboğa Özasan ve Akbulut, 2017 :91) hatta altın gümüş gibi madenler ulusal gücü de gösterdiğinden, gücü elde etmek için savaşmak gerektiğini savunmaktadır (Al, 2015:149). Buradan da anlaşılacağı üzere, Realist yaklaşım, uluslararası ilişkiler açısından askeri gücün bir otorite sağlayacağını düşünse de, sadece bununla sınırlı kalmaz ve aynı zamanda ekonomik gücün de ulus devletlere güç sağlayacağına odaklanır. Bunun da nedeni dönemin getirdiği Savaşlar, yeni ulus devlet oluşumları ve ulus devletlerin sanayileşmesi gibi koşullardır. Dönemin en önemli örneği İngiltere’deki Keynesçilik politikalarıdır (Al, 2015:149).

Bununla beraber son yıllarda neoklasik, savunmacı, saldırgan olmak üzere çeşitli realist yaklaşımlar tartışılmaya başlanmıştır. Neoklasik yaklaşım, ülkelerin dış politikalarının hem içsel hem dışsal faktörlerden etkilendiğini bununla beraber ülkenin uluslararası konjonktürdeki konumunu ulusların sahip olduğu güçle ilişkilendirmektedir. Savunmacı yaklaşım ise biraz daha farklı bir perspektiften yola çıkmaktadır ve anarşik durum ve ortamların devletleri çeşitli önlem almaya ittiğini ve bu önlemlerin ise diğer devlet siyasi liderlerinin daha ciddi ve yayılmacı önlemler almalarını gerektirdiğini ve devletlerin daha güvensiz ortam yarattığını vurguluyorlar ve bu nedenle ılımlı bir politika benimsenmesini savunmaktadırlar. Savunmacı yaklaşımın tam tersini savunan saldırgan realistler ise, devletlerin sınırsız güç isteklerinin anlamlı bir politika olduğunu, meşru olduğunu ve bu doğrultuda devletlerin hegemonya kurma çabalarının olabileceğini vurgularlar. Doğal olarak savunmak değil saldırganlığın güç kazandırdığını inanmaktadırlar (Bozdağlıoğlu, 2018: 48-50). Diğer taraftan realizmin savunucuları olduğu kadar realist yaklaşıma getirilen birtakım eleştiriler de bulunmaktadır. İlk olarak, sadece güç ve çatışma üzerine odaklanmaları; ikinci olarak, uluslararası aktör olarak sadece devletleri görmesi, uluslararası örgütlerin varlığını yok saymaları; üçüncü olarak da devletler arasındaki ilişkilerin sadece güç kaygısından kaynaklandığını ele alarak hukuk ve gelenek gibi kuralları, dışarıda bırakmaları Realizmi eleştirilerin odağı haline getirmiştir (Bozdağlıoğlu, 2018: 50).

3. ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİDE LİBERAL YAKLAŞIM

Bir diğer temel yaklaşımlardan biri de liberalizmdir. Liberalizm ekonomik bir yaklaşım olarak 17. yy’da sanayi kapitalizmin ortaya çıktığı dönemde çıkmıştır, liberal yaklaşımın öncüleri Adam Smith ve David Ricardo olarak bilinmektedir (Bedirhanoglu, 2006: 15). “Liberalizmin uluslararası ilişkiler teorisi olarak, kabul görmesi ise, I. Dünya Savaşı sonrası barışı korumaya yönelik girişimlerin sonucunda gerçekleşmiştir. Özellikle liberalizmin hümanist anlayışı, liberal uluslararası ilişkileri kuramına yol gösterici olmuş ve güç kullanımdan ziyade uluslararası iş birliği ve çatışmaları önleme bu kuramın esasını oluşturmuştur. Liberal uluslararası ilişkiler teorisi, klasik liberal teorinin insan unsurunu ve birey yaklaşımını temel alarak, bunları uluslararası ilişkilere ve dış politikaya uyarlamıştır. Bireyin temel analiz birimi olarak alındığı klasik liberal teori, uluslararası ilişkileri çok yönlü ve plüralist (çoğulcu) bir yaklaşım ile değerlendirmektedir” (Varlık ve Demir, 2013: 3). O’Brien & Williams da benzer bir şekilde (2016:12-14) liberallerin, ya bireye ya da devletten şirkete ve çıkar gruplarına kadar çok çeşitli aktörlere odaklandığını ifade eder. Onlara göre de, liberaller, devleti üniter bir aktör olarak değil, çok sayıda faktörden etkilenmiş olarak görmektedirler. İnsan ilişkilerinde güç ve zorlamanın rolünü küçümseme ve bireylerin çekici eylem biçimleri arasında seçim yapma veya farklılıklarını müzakere etme yeteneklerini vurgulama eğilimindedirler. Liberaller, dünya sistemini daha çok karşılıklı bağımlılıktan biri olarak görürler. Liberaller, birinin kazancının diğerinin kaybı olduğu sıfır toplamlı bir oyun yerine, pastanın büyüdüğü ve herkesin kazandığı pozitif toplamlı bir oyunun destekler. Bu anlamda liberal yaklaşım, güçten ziyade iş birliğine yönelmesi, devlet yerine bireyi merkeze alması, tek boyutlu yerine çok yönlü bir yaklaşım benimsemesi açısından realist yaklaşımdan farklılaşmaktadır ve bu anlamda realizme bir eleştiri olarak doğduğunu söylemek mümkün.

Bunların dışında liberal yaklaşımın, realizmden ayrılan en önemli unsurlardan biri de ekonomik ilişkiler çerçevesinde devletin korumacılığı ve müdahalesini karşı durması, bunun yerine piyasalara gelecek tehlikeler için çeşitli önlem alınarak, piyasalara özgürlük verilmesini savunmaktadır ve piyasaların rekabetçi ve serbest ortamlarda gelişmesini sağlanmasını desteklemektedir. Bu durumlar her devletin iç yapısı içindeki ilişkilerde geçerli olmakla birlikte uluslararası platformdaki ilişkilerde ise rekabeti önlemek için düzenlemeler getirilerek, başka müdahaleye yer verilmemelidir ki böylece serbest uluslararası ticaret, ülkeler arasındaki çatışma ve savaşları önlemede iyi bir formül olacaktır (Al, 2015: 150-151). Liberaller, bu iktisadi yöndeki düşünceleri ile ilgili olarak; bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler (laissez faire, laissez passer), ilkesini savunmaktadırlar (Demir, 2018: 37). Tüm bunlarla beraber, Liberalist yaklaşıma da yöneltilecek birtakım eleştiriler bulunmaktadır. Liberallerin çok idealist yaklaştıkları, uluslararası barış ve iş birliklerinin gerçekleştirilmesinde uluslararası örgütlere rol atfetmedikleri, ekonomi ve finansal konulara ağırlık vermeleri ancak askeri ve güvenlik

konularına gerekli önemi vermemeleri, uluslararası politikada ahlaki ve insancıl değerleri abartmaları, eleştirilen noktalarıdır (Bozdağlıoğlu, 2018: 58). Öte taraftan 1970'lerden sonra Doğu Bloğunun da çökmesiyle neo-liberal yaklaşımlar gündeme gelmeye başlamıştır.

4. ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİDE MARKSİST YAKLAŞIM

UPE analizlerinde yer alan en radikal yaklaşım ise, Marksist yaklaşımdır ve Marksist yaklaşımın liberalizme bir eleştiri olarak doğduğunu da söylemek mümkündür. Özellikle “Karl Marx’ın düşüncelerinden etkilenen bu teoriler, temel olarak uluslararası ekonomik yapı üzerinde durmuşlar ve uluslararası politikayı ekonomik faktörler açısından incelemişlerdir. Karl Marx kendisi bir uluslararası politika teorisi yazmamıştır. Daha sonra Marksizmden etkilenen yazarlar onun düşüncelerinden esinlenerek Marksist uluslararası politika teorileri geliştirmişlerdir. Dolayısıyla, bu teorileri kavramak, kısaca Marksist düşünce üzerinde durmamızı gerektirmektedir. Marksist Düşüncenin Evrimi Uluslararası politikada radikal görüşler olarak da adlandırılan Marksist teoriler, temel olarak Marx ve diğer Marksist düşünürlerin fikirlerinden esinlenmişlerdir” (Bozdağlıoğlu, 2018: 62-63).

Marx’ın üzerinde durduğu konular, emek, sınıf, sınıf çatışması, artı-değer, yabancılaşma gibi konulardır. Ona göre, 19. yy’da kapitalizmin yükselişe geçişi ile birlikte ekonomik eşitsizliklerle beraber toplumsal sınıflar derinleşmiştir ve üretim araçlarına sahip olan burjuvazi ile üretim araçlarına sahip olmayan proletarya olmak üzere iki sınıf ortaya çıkmıştır. Üretim araçlarına sahip olan burjuvazi, üretim araçlarına sahip olmayan proletaryayı düşük ücretli olarak, uzun saatler boyunca fabrikalarda çalıştırarak proletaryanın emeğini sömürmekte ve artı değer elde etmektedir. Bununla beraber Marx toplumsal eşitsizliklerin temelinde ekonominin yattığını düşünmektedir. Bu doğrultuda alt yapı ve üst yapı (din, siyaset, aile vb.) kavramlarını kullanır. Alt yapı ekonomidir ve üst yapıda yer alan siyaset, din, aile gibi tüm kurumları etkiler (Cuff, vd. 2013: 15-43).

Uluslararası ekonomi politik açısından Marksist yaklaşım, sadece ulus devletler içindeki eşitsizliğe değil kapitalizmin dünyada yarattığı yoksulluğa ve eşitsizliğe de dikkat çekmektedir. Marksist yaklaşımı, ilk olarak Lenin, emperyalizm kavramı ile uluslararası alana taşımıştır. Ona göre, emperyalizm; en temelde, “dünyayı kendi aralarında paylaşan uluslararası tekeller kapitalist birliklerin oluştuğu ve en nihayetinde, en büyük kapitalist güçlerin tüm dünyayı coğrafi olarak bölüştüğü gelişme aşamasındaki kapitalizmdir” (aktaran, Kızılboğa Özasan ve Akbulut, 2017: 95). Bu gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik eşitsizliğe vurgu yapmakla birlikte kapitalizmin bir ileri aşamasını da ifade etmektedir. “Lenin’e göre bu aynı zamanda kapitalist sistemin çöküşünü de beraberinde getirecektir çünkü yeni pazar ve hammadde arayışları hâli hazırda kapitalist ülkeler arasında çatışmaların ortaya çıkmasına da sebep olmaktadır. Lenin I. Dünya Savaşı’nın temel sebebi olarak bu durumu göstermektedir. Lenin’e göre, esir halklar, kapitalist ülkelerdeki işçi sınıflarıyla beraber, kapitalizme karşı birleşecek ve kapitalistlerin üstünlüğüne son vereceklerdir” (Bozdağlıoğlu, 2018: 63). Marksizm’in uluslararası alanda sadece ekonomiye temas etmesi, siyasi, toplumsal, kültürel konuları göz ardı etmesi, devletler arasındaki iş birliklerini açıklayamamaları ve bazı ülkelerin neden kapitalist olmadıklarını ve kapitalist olmayan ülkelerin benzer özelliklerini açıklayamadıkları gibi nedenlerle eleştirilmişlerdir (Bozdağlıoğlu, 2018: 66).

Bununla beraber, emperyalizm kavramını geliştirerek yeni fikirler öne süren yaklaşımlar bulunmaktadır; bağımlılık teorisi ve dünya sistemleri kuramı. Özellikle bağımlılık teorisyenleri emperyalizmi temel olarak gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik eşitsizliği ele alır. Bağımlılık teorisinin çıkış noktası Marksizm olmasına rağmen ayrıştıkları noktalar bulunmaktadır. Marksizm, kapitalizmi merkez ülke olarak kabul edilen gelişmiş ülkelerden bakarak analizlerini geliştirmiş olsa da bağımlılık teorisyenleri, çevre ülke olarak kabul edilen gelişmemiş ülkelerden yani periferiden bakarak analiz etmişlerdir. Onlara göre, kapitalist dünya sisteminde az gelişmiş ülkeler, çok uluslu şirketler, uluslararası finansal piyasalar ve dış ticaret gibi mekanizmalar ile sömürülmekte ve az gelişmiş bir şekilde kalmaları devam ettirilir. En önemli temsilcisi ise Samir Amir’dir (Şen, 1998 :403-404). Hem Marksizm’den hem de bağımlılık teorisinden beslenen, dünya sistemleri teorisini ileri süren Wallerstein de merkez, çevre ülkelerine yarı-çevre ülkeleri de eklemiştir. Ona göre, “Servet çevreden merkeze doğru akarken zengin daha zenginleşir, yoksul daha yoksullaşır. Modern dünya sistemi yayılırken az sayıda devlet merkezdeyken 20. yüzyılda buna ABD ve Japonya da katılmıştır. Çevre ülkeleri ise Güney ve Orta Amerika, Afrika ve Asya’da yoğunlaşmaktadır. Çevre ülkeleri merkez ülkeler için ucuz iş gücü ve hammadde kaynağıdır. Küresel sistemde bu iki ucun arasında bir form olarak yarı-çevre ülkelerde bulunmaktadır. Dünya sisteminin istikrarlı biçimde seyretmesi için hayati rol oynayan yarı-çevre ülkeler merkez ülke olmak için sürekli bir mücadele içerisinde. Wallerstein’in iddiasına göre küresel sistem devresel krizler yaşamaktadır” (Cizreli, 2015 :34).

Marksist teori üzerine kendi teorilerini inşa eden bir diğer ekol de eleştirel teoridir. Eleştirel teorisinin fikri temelleri Frankfurt okuluna dayanmaktadır. Frankfurt okulunun en önemli kişilikleri ise Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Erich Fromm, Walter Benjamin ve Jürgen Habermas’tır (Cuf vd., 2013:205). Eleştirel teoriyi uluslararası politik ekonomiye uyarlayan ise Robert W. Cox’tur. “Cox, ne yapısalcı realizm gibi sadece dünya düzenine, ne

liberalizm gibi sadece devlet formuna, ne de Ortodoks Marksizm gibi sadece üretim ilişkilerinin kaynaklık ettiği sosyal kuvvetlere bakmayı yeterli bulur. Bu üç düzeyin, yani sosyal kuvvetler, devlet formları ve dünya düzenlerinin birlikte düşünülmesi gerektiğini savunur” (Cemgil, 2018). Cox’un uluslararası politik ekonomi açısından kullandığı en önemli kavram ise hegemonyadır. Hegemonya kavramını İtalyan düşünür Gramsci’den ödünç almıştır (Emeklier, 2011: 157). Gramsci’ye göre hegemonya “kültür ve düşünce etkinliklerinin sadece ekonomik değişimlerin fonksiyonları olarak işlemedikleri, aynı zamanda bir toplumsal mücadele, egemenlik ve direniş mücadelesi içerdiklerini düşünür. Bu nedenle, fikir mücadelesi genel mücadele örüntüsünün temel bir parçasıdır ve hegemonya diğer bütün fikirler üzerinde etkili olan düşünceler bütünü”nü anlatmaktadır (Cuff, vd. 2013: 205). Cox, Gramsci’nin hegemonya kavramının diğer kavramlardan rızaya dayalı olması açısından farklılığına dikkat çeker. Buna göre rıza sadece maddiyatla açıklanamaz, aynı zamanda fikirler birliği veya fikirlerin egemenliğini de yol açar (Cemgil, 2018). Bu rızaya dayalı hegemonya ile kapitalistler kendi ideolojilerini fiziksel bir güç veya baskı kullanmadan da çalışan sınıflara benimsetir ve böylece hegemonyasını devam ettirir. Demokratik ülkelerde rıza üretimine dayalı olarak hegemonya, medya, popüler kültür, eğitim, sanat vb. araçlar kullanılarak sürdürülmektedir (Bozdağlıoğlu, 2018: 66). “Cox’a göre, de ekonominin küreselleşmesiyle birlikte, gelişmiş ülkelerdeki baskın ekonomik gruplar hegemonyalarını devam ettirmek için küresel olarak örgütlenirken, çalışan gruplar üretimin küreselleşmesinden dolayı milliyet, etnisite, sınıf ve cinsiyet bazında giderek bölünmektedir” (Bozdağlıoğlu, 2018:66). Bu anlamda eşitsizlikler devam etmekle birlikte, eşitsizlik sadece ekonomiye dayalı olarak değil aynı zamanda etnik, sınıfsal, cinsiyetçi unsurları da içermektedir.

Uluslararası arenada kadınlık ve erkeklik gibi toplumsal cinsiyet meselelerini tartışmak üzere yine Marksist teorilerden beslenen Marksist feminist yaklaşım kullanılmaktadır. Kuşkusuz feminizmin kendisi tek bir ekole dayanmamaktadır. Ancak uluslararası politik ekonomi açısından özellikle kadınların işgücü piyasası, kadın emeğinin sömürülmesi, kadınların yeniden üretimi ve yeniden üretim emeğinin özelleştirilmesi, kadınların cinselliğinin denetimi, kadının özel ve kamusal alandaki konumu, cinsiyetçi iş bölümü gibi konuların tartışılmasında ufuk açıcudur. Dahası yeniden üretim ve kadınların ücretsiz yeniden üretim emeği, hem kapitalist üretimin ve sınıf ilişkilerinin hem de uluslararası ve ulusal politik ekonomilerin ayrılmaz bir parçasıdır ve Ulusal politik ekonomi düzeyinde üretim ve yeniden üretim alanları ile yeniden üretim ilişkilerini şekillendirmede devletin önemli rolü bulunmaktadır (O’Brien & Williams, 2016:198-216).

Goetz, devletin tanımı ve devletin alanlarının, kamusal ve özeline sınırlarının aktif olarak kodlanmasını ve denetlenmesini içerdiğini ileri sürer ve cinsiyet açısından kamusal ekonomik alanlar erkeğe, özel/ evsel alanlar ise kadınlara atfedilir. Goetz’e göre devletler, miras hakları söz konusu olduğunda cinsiyete dayalı farklılıklara ve kadına yönelik aile içi ve cinsel şiddete zımnen göz yumarak veya eşit iş için (kadınlara daha düşük erkeklere daha fazla olacak şekilde) farklı ücretlere onay vererek, kadınların aile içinde ve ekonomik alanlarda yapısal olarak eşit olmayan konumunu belirlemektedir (aktaran, Steans, 1999:114-115). Örneğin ulusal politik düzeyde, Türkiye hem devlet politikaları hem de sosyo-ekonomik koşullar ile üretim ve yeniden üretim alanları arasındaki ayrılmaz bağı göstermektedir. Türkiye’de kadınlar, ailenin yeniden üretiminden birinci derecede sorumludur ve ev işleri, çocuk bakımı gibi görevler söz konusu olduğunda erkeklere göre neredeyse dokuz kat daha fazla zaman harcarlar. Ailedeki iş ve bakım yükümlülükleri nedeniyle birçok kadın işgücü piyasasına katılmıyor veya düşük ücretli, güvencesiz işlerde sıkışıp kalıyor. Devletin, ailenin ve toplumun yeniden üretiminin yükünü kadınlara yüklemek ve buna bağlı olarak, bu yükümlülükleri yerine getirme kapasitelerini artırmak ve işverenlerin taleplerini karşılamak için ücretli emeklerinin esnekleştirilmesini teşvik etmekle ilgili söylemleri ve politikaları, geleneksel ataerkil beklentileri daha da pekiştirmektedir. Bu, neoliberal ve muhafazakâr emek politikaları ile ataerkil emek politikalarının yapısal olarak iç içe geçtiğini gösterir (O’Brien & Williams, 2016:198-216).

Dünya ekonomisinde genellikle küreselleşme nedeniyle son on yılda artan uluslararası rekabet, ekonomik güç merkezlerindeki kaymalar ve hızlı teknolojik değişimi yansıtan derin yeniden yapılanmalar, başta UPE olmak üzere birçok disiplindeki akademisyen, post-fordizm ve esneklik konularına odaklanmıştır. Bununla beraber Feministler, yeniden yapılanma sürecini anlamak için toplumsal cinsiyet perspektifinin kesinlikle gerekli olduğunu savunmuşlardır. Yeniden yapılanma ve yapısal uyumla ilgili toplumsal cinsiyete dayalı analizlerin çoğu ise özellikle Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadınların sorunlarına odaklanmaktadır. Üçüncü Dünya’ya odaklanan yeniden yapılanma ve yapısal uyumla ilgili toplumsal cinsiyete dayalı analizlerin çoğu, toplumsal cinsiyet ve kalkınma üzerine olan geniş literatürden etkilenmiş ya da bu literatürün bir parçası olmuştur. Her ne kadar bu literatürde, liberal feminist çalışmalar yer alsada asıl olarak ayrıntılı ve analitik çalışmaların çoğu, kadın emeğine yoğunlaşan Marksist feminist çalışmalardan oluşmaktadır. Hatta az gelişmişlik, bağımlılık ve dünya sistemleri teorilerine toplumsal cinsiyet boyutu dahil edilen çalışmaların da literatüre katkısı büyüktür. Dahası ekonomik ilişkilerin küreselleşmesi ilerledikçe, toplumsal cinsiyetin rolünü küresel bir perspektiften anlama ihtiyacı, daha yoğun bir şekilde ortaya çıkmıştır. Böylece hizmet sektöründe kadın oranlarının artması, bu anlamda küresel bağlamda emeğin kadınsılaşması, seks turizmi, uluslararası kadın emeği ve uluslararası kadın emeği göçü gibi sorunlar ele alınmaktadır (Waylen, 1997: 212-215).

5. SONUÇ

Sonuç olarak tüm bu Uluslararası Politik Ekonomi yaklaşımlarına baktığımızda realizm ulusların güç için hem askeri gücü hem ekonomik gücü sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ekonomik gücü sağlamak için savaşmanın meşru olduğunu savunmaktadırlar. Bu anlamda sömürgeci bir yaklaşımı benimsedikleri ifade edilebilir. Diğer taraftan liberalizm, bireyi merkeze alması ve rekabetçiliği desteklemesi asıl olarak eleştirilmesi gereken noktadır. Çünkü bireycilik ve rekabetçilik toplumsal anlamda insanların çıkarıcılığını desteklemektedir. Diğer taraftan hümanist bir yaklaşım benimseyerek dünyada olan eşitsizlikleri örtbas etmektedir. Bu nedenle Marksist yaklaşımların uluslararası politik ekonomi analizlerinde kullanılması kritik önemdedir. Örneğin merkez çevre kuramlarından bağımlılık teorileri, bugünkü uluslararası ekonomik ve politik ilişkileri açıklamak açısından önem taşır. Amerika, Rusya gibi dünyanın gelişmiş ülkeleri hem sermayeyi/ekonomiyi yönetmekle birlikte hem de dünya politikasını belirlemekte, çevre ülkelerin gelişmemiş veya az gelişmiş olarak kalmalarının devamlılığını da sağlamaktadırlar. Marksist yaklaşım ve yaklaşım içindeki farklı ekoller çerçevesinde bugün uluslararası sermaye, emeğin sömürgeleştirilmesi, sağlık alanındaki gelişmeler ve karşılaşılan sorunlar (örn. Pandemi), toplumsal cinsiyet, çevre ve iklim sorunları gibi birçok konunun uluslararası ekonomi veya siyaset düzleminde tartışılması, sorunların kökenine inilmesinde etkili rol oynar.

KAYNAKÇA

- AL, A. (2015). "Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi". *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1):143-159.
- ATEŞ, D. & GÖKMEN, G. (2013). "Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları", *Afyon KOCATEPE Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XV(1): 45-71.
- BEDİRHANOĞLU, G. N. (2006). "Uluslararası Ekonomik Örgütlerin Amerikan Hegemonyasındaki Rollerini". Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yüksek Lisans Tezi.
- BOZDAĞLIOĞLU, Y. (2018). *Uluslararası Politika I*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını: Eskişehir.
- CEMGİL, C. (2018). Uluslararası İlişkiler ve Eleştirel Teori: "Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi" <https://kureselcalismalar.com/uluslararasi-iliskiler-ve-elestirel-teori-elestirel-elestirinin-elestirisi/> Erişim tarihi 06 Mayıs 2021.
- CİZRELİ, B. (2015). "Dünya Sistemleri Kuramı Bağlamında Batının Göç Haritası. *Sosyoloji Divanı*", (6): 32-39.
- CUFF, E.C.; SHARROCK, W.W. & FRANCIS, D.W. (2006). *Sosyolojide Perspektifler* (çev.) Ü. Tatlıcan, Say Yayınları: İstanbul.
- DEMİR, Ö. (2018). *Uluslararası Politik Ekonomi*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını: Eskişehir.
- EMEKLİER, B. (2011). "Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Post-pozitivist Kuramlar", *Bilge Strateji*, 2(4): 139-184.
- GÖKMEN, G. S. & ATEŞ, D. (2013) "Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XV(1): 45-71.
- KIZILBOĞA, Ö. R. K. & AKBULUT, A. (2017). "Küreselleşme ve Uluslararası Politik Ekonomi İlişkisi", *Uluslar Arası Politik Ekonomi*, 73-114.
- O'BRIEN, R. & WILLIAMS, M. (2016). *Global Political Economy Evolution & Dynamics*, Palgrave: UK
- SOYLU, Ö. B. (2019). Geleneksel ve Alternatif Yaklaşımlar Çerçevesinde Uluslararası Politik Ekonomi. V. *European Congress on Economic Issues*, BAKU 32-40.
- STEANS, J. (1999) "The Private is Global: Feminist Politics and Global Political Economy", *New Political Economy*, 4(2): 113-28
- ŞEN, A. (1998). "Uluslararası Politik Ekonomi (UPE) Nedir?", *Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 12(1-2): 393-409.
- VARLIK, A. B. & DEMİR, S. (2013). *Uluslararası İlişkilerde Realist ve Liberalist Kuramların Güç Kavramına Yaklaşımı*. H. Çomak ve C. Sancaktar (Ed.), Uluslararası İlişkilerde Teorik Yaklaşımlar, İstanbul: Beta Yayınları 67-88.
- WAYLEN, G. (1997). "Gender, Feminism and Political Economy", *New Political Economy*, 2(2):205-220

YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bilgi ve İletişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Vergilendirmeye Yansımaları: Türkiye Değerlendirmesi

İrem DİDİNMEZ*

1. GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin etkileri kamu maliyesinde dönüşüme neden olmuştur. Teknolojik süreçler ilerledikçe devletlerin yeni teknolojilere uygun olarak hedefler belirlemesi ve düzenlemeler yapması gereği ortaya çıkmıştır. Süreç içerisinde hangi mal ve hizmetlerin sunulduğu, hangi alanlara kamu harcaması yapıldığı ve kamu gelirlerinin hangi unsurlar üzerinden elde edildiğinin yanı sıra kamusal faaliyetlerin hangi usuller ile gerçekleştirildiği de önem kazanmıştır.

Küreselleşme süreci ile birlikte hızlanan bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemelerin kamu hizmetleri alanında kullanılması elektronik devlet (e-devlet) kavramını gündeme getirmiştir. Böylece geleneksel devlet tarafından belgeler ve kişiler arası iletişim ile sunulan hizmetler, elektronik ortamlarda yüz yüze iletişim gerektirmeden ve herhangi bir zaman kısıtı olmadan gerçekleştirilmeye başlanmıştır. E-devlet, uzatılmış hizmet saatlerine ek olarak, şeffaflık, daha yakın devlet-vatandaş etkileşimi, katılımcılığı artırması, maliyet azaltma, hizmet kalitesinde artış ve hız gibi geleneksel yöntemlerin sunamadığı pek çok avantaj sağlamıştır. Bir başka deyişle, dijitalleşme sürecinin devlet-vatandaş ilişkilerini etkilemesi daha şeffaf, demokratik, esnek, kolay, hızlı, interaktif, kişiselleştirilmiş, açık, duyarlı, belirli ve vatandaş yanlı uygulamaları yaygınlaştırmıştır.

1990'lı yıllardan itibaren pek çok devlet tarafından aktif olarak kullanılmaya başlanan e-devlet uygulaması uluslararası düzeyde de önem kazanmıştır. Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği (AB), Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) gibi pek çok uluslararası kuruluş bu alanda çalışmalar yaparak bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamu sektöründe kullanımını teşvik edici uygulamalar benimsemişlerdir. E-devletin hızlı gelişme göstermesi nedeniyle ülkelerin e-devlet performanslarının ölçülerek mevcut durumlarının tespit edilmesi için endeksler geliştirilmiştir. Uluslararası boyutta farklı gelişmişlik düzeylerinden çok sayıda ülkenin değerlendirmeye dahil edildiği E-Devlet Gelişmişlik Endeksi (E-Government Development Index (EGDI)) ve Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) Gelişmişlik Endeksi (Information and Technologies Development Index (BİT Gelişmişlik Endeksi)) gibi endeksler ile ülkelerin teknolojik süreçlerden ne kadar yararlandıkları ortaya koyulmuştur. Endeks hesaplamalarında kullanılan değişkenler ise ülkelerin değişen koşullara uygun ve toplumsal talepler ile uyumlu mal ve hizmet üretimi yapabilmelerine ilişkin ağırlık vermeleri gereken alanların tespit edilmesi konusunda yol gösterici olmuştur. E-devlet hizmetleri çerçevesinde ilgili alandaki uluslararası endeks değişkenleri dikkate alınarak, Türkiye'de araştırma geliştirme, alt yapı, internete erişim kolaylığı ve hızı gibi pek çok konuda yatırımlar artırılmıştır. Bu durum Türkiye'nin EGDI ve BİT Gelişmişlik Endeksi gibi endekslerde 2010 yılından itibaren yükselen bir seyir izlemesine katkı sağlamıştır.

Elektronik ortamlarda sunulan hizmetlerin sağladığı faydaların farkına varılması Türkiye'de de 2000'li yıllardan itibaren e-devlet faaliyetlerinin yaygınlaştırılmasına yönelik çalışmaları hızlandırmıştır. 2019-2023 yıllarını kapsayan On Birinci Kalkınma Planı'nda bilgi ve iletişim teknolojilerinin aktif kullanılması ile daha verimli, etkili ve taleplerle uyumlu hizmetlerin elektronik ortamlarda sunulması hedeflenmiştir.

Elektronik ortamlar, vatandaşların sunulan mal ve hizmetlere ilişkin talep ve beklentilerini gerçekçi bir şekilde belirtebilmelerine imkan sağlarken; politika yapımcıların daha kolay, hızlı ve etkili bir şekilde erişebildikleri bilgiler aracılığı ile vergilendirme, harcamalar ve diğer kamusal düzenlemelerin içerik ve uygulama usullerine ilişkin daha başarılı değerlendirmeler yapabilmelerine de imkan sağlamaktadır. Dolayısıyla kamu maliyesi alanında dijitalleşme süreçlerinin etkileri hem kamu mal ve hizmetlerinin sunulmasında hem de kamu mal ve hizmetlerinin görülmesi amacıyla yapılan kamu harcamalarının finansmanı için gerçekleştirilen kamu gelirleri uygulamalarında değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de kamu gelirleri arasında en büyük paya sahip olan vergilere ilişkin uygulamalar elektronik ortamlara taşınmıştır. Böylece daha önceleri vergileme işlemlerinin gerçekleştirilmesinde kullanılan fatura, beyanname, defter, yoklama gibi süreçler ve araçlar elektronik ortamlara taşınarak e-fatura, e-beyanname, e-defter, e-yoklama gibi uygulamalar ile gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Vergileme işlemlerinin elektronik ortamlara taşınması ile Chatama'nın (2013: 99) da belirttiği gibi vergileme maliyetlerinin azaltılması, vergi dairelerinin iş yüklerinin hafifletilmesi, personelin gerekli alanlarda daha etkin çalışması, vergileme işlemlerinin daha şeffaf, hesap verebilir ve katılımcılık çerçevesinde gerçekleştirilmesi, vergi mükellefleri açısından zaman tasarrufu sağlanması, mükelleflerin vergi ödeme

*Dr. Öğretim Üyesi, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü Mali Hukuk Anabilim Dalı, iremidinmez@hacettepe.edu.tr, 0000-0002-1931-0688.

istekliliklerin artırılması, vergilemede etkinlik ve verimliliğin geliştirilmesi, vergi kayıp ve kaçaklarının azalması gibi olumlu etkiler ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Bu çerçevede çalışmanın amacı, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin Türkiye’de vergileme alanında ortaya çıkardığı değişimin incelenmesidir. Bu kapsamda çalışmada öncelikle teknolojiye ilişkin ilerlemenin kamu maliyesi alanına etkileri üzerinde durulacak, daha sonra e-devlet kavramı ele alınacak, ardından Türkiye’nin uluslararası alanda kabul görmüş endekslerdeki mevcut durumundan bahsedilecek ve son olarak Türkiye’de bilgi ve iletişim teknolojilerinin vergileme alanında kullanımı değerlendirilecektir.

2. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNDEKİ GELİŞMELERİN KAMU MALİYESİNE ETKİLERİ

Bilgi ve iletişim teknolojileri bireysel ve kurumsal alanda dijital etkileşime imkan sağlayan teknolojilerin tamamını kapsamaktadır (Yıldız, 2020: 195). Geçmiş dönemlerde sadece internet tabanlı hizmetler aracılığı ile kullanılan çevrimiçi hizmetler bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ile birlikte daha geniş kapsamlı bir kavrama dönüşmüştür. Bu çerçevede internet ve mobil ağlar üzerinden sağlanan hizmetler, yapay zeka ve robotik son teknolojilerin yanı sıra daha eski teknolojiler ile geliştirilen ve hala yaygın olarak kullanılan sabit hatlı telefonlar, radyo ve televizyon yayını da kapsam dahilinde değerlendirilmektedir (Pratt, 2019).

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin internet erişimi, iletişim teknolojileri, bulut bilişim, yazılım, donanım, dijital hizmetler ve veri gibi pek çok bileşeni vardır (Yıldız, 2020: 195). Bulut bilişim, bilişim alanında en hızlı gelişen teknolojilerden biridir. Bulut bilişim, bireylere ve kuruluşlara sunucu, depolama ve uygulama gibi kaynaklar ile ölçeklendirilebilir bir ağ aracılığıyla mobil bilgi işlem, veri, yapay zeka gibi temel dijital trendlere güç veren altyapıyı sunan ve endüstri dinamiklerini hızlandıran veri merkezleridir (Sunyaev, 2020: 195). Yazılım, bilgisayarlara verilen komutlardır (Münch vd., 2012). Donanım ise teknolojik anlamda, bir elektronik sistemi oluşturan fiziksel öğelerin tamamını ifade etmektedir (Associacion Europe You, 2019). Dijital hizmetler, çevrimiçi ortamlarda insanlar arasında gerçekleşen işlemleri; veri ise çeşitli teknolojiler tarafından kullanılan bilgileri tanımlamaktadır. Bu kapsamda özellikle büyük veriye vurgu yapılmaktadır. Büyük veri, gelişmiş içgörü, karar verme ve süreç optimizasyonu için uygun maliyetli yenilikçi bilgi işleme biçimleri talep eden yüksek hacimli, yüksek hızlı ve/veya çok çeşitli bilgi kaynakları anlamına gelmektedir (Al-Sai ve Abualigah, 2017). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin önemli bileşenlerinden biri olan büyük veri, kamu hizmetleri için katma değer yaratmada e-devlet uygulamalarını dönüştürme gücüne ve e-devlet için dijital inovasyonu motive etme ve destekleme yeteneğine sahiptir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemelerin önemli ölçüde geliştirdiği alanlardan birinin kamu hizmetleri olması nedeniyle bilgi ve iletişim teknolojilerinin başlıca kullanıcılarından biri devletlerdir. Bu süreçte toplumların bilgi toplumu olarak ifade edilmesi ile birlikte vatandaşların devletlerden beklentilerinin yanı sıra organizasyon yapısı, kültürler ve iş süreçleri de bu yeni oluşumdan etkilenmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojileri alt yapılarına dayanan e-devlet uygulamaları geleneksel devletlerin yerini almıştır. Küreselleşme ile bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesinin toplum taleplerini etkilemesi özel sektörün yanı sıra kamu sektörü tarafından üretilen mal ve hizmetlerde değişiklikler ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum devletlerin ekonomik, mali ve sosyal nitelikteki amaçlarına ulaşmak için kullandığı kamu maliyesi araçlarını da etkilemiştir. E-devlet uygulaması ile başlayan kamusal politikaların uygulamasındaki dijital dönüşüm kamu gelirleri arasında en büyük paya sahip olan vergilendirme alanındaki dijital dönüşüm süreci ile desteklenmiştir.

1800’lü yıllardan bu yana zorunlu, nakdi ve karşılıksız bir ödeme olarak görülen vergilere ilişkin uygulamaların dijitalleşme sürecinin de etkileri ile elektronik ortamlara taşınması verginin tarafları olan vergi idareleri ve vergi mükelleflerinin üzerlerine düşen sorumlulukların yerine getirilmesini olumlu yönde etkilemektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin vergileme alanında kullanılması ile vergileme sürecinin ilk aşamasından son aşamasına kadar daha hızlı, kullanıcı odaklı, etkin ve verimli bir şekilde gerçekleşeceği düşünülmektedir (Akdoğan Gedik ve Kocaali, 2020: 93-94). Bu kapsamda devlet adına vergilendirme yetkisini kullanan idareler, daha şeffaf, mükelleflere saygılı, mükellefleri dürüstlüğe yönlendirecek ve güvene dayalı düzenlemeleri tercih ederken (Kirchler vd., 2008, s. 211); vergi mükellefleri daha hızlı, kolay, mükellef odaklı uygulamalar ile vergi dairelerine gitmelerine gerek kalmadan vergisel ödevlerini yerine getirebilmektedir. Bu çerçevede bilgi ve iletişim teknolojilerinin vergileme alanında yaygın olarak kullanılması idare ve mükellef arasındaki etkileşimi artırarak vergi gelirlerinin artmasına ve dolayısıyla vergi kayıp ve kaçaklarının azalmasına imkan sağlamaktadır (Das-Gupta, Ghosh ve Mookherjess, 2004; Gangl, Hofmann ve Kirchler, 2015; Durham, Manly ve Ritsema, 2014; Muelbacher, Kirchler ve Schwarzenberger, 2011; Yıldız, 2020,). Böylece politika yapımcılar ile vergi mükellefleri arasındaki sosyal uzaklık yakınlaşmakta, vatandaşların vergi kaçırma istekliliği azalırken; demokratik, hukukun üstünlüğünün ve bireysel özgürlüklerin her zaman ön planda olduğu idari yapılar ön plana çıkmakta; vergi idaresine duyulan güven ve vergi idaresinin gücü artmaktadır (Feld ve Frey, 2002: 109).

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin kamu sektöründeki faaliyetlerde ve faaliyetlerin sunulmuş biçiminde olumsuz etkiler ortaya çıkarabilmesi de mümkündür. Vergileme konusunda bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasının küreselleşme süreci ile birlikte emek ve sermaye gibi üretim faktörlerinin hareketliliğini artıracığı, mükellefleri vergi kaçırma ve vergiden kaçınma, vergi rekabeti, transfer fiyatlandırması, elektronik ticaret gibi uygulamalar ile ulusal ve uluslararası düzeyde olumsuz uygulamalara da yönlendirebileceği dikkate alınmalıdır (Kargı ve Karayılmazlar, 2009). Bu durum vergileme alanında adaletsizlik ve eşitsizliğe yol açmanın yanı sıra vergi gelirlerinde azalmaya, ekonomik büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilirliğinin sağlanmasında sorunların yaşanmasına neden olacaktır. Dijitalleşme sürecinin de etkileri ile vergilendirilebilir kâr ve kazançların mobilitesinin artması bahsi geçen sorunların çözümünde uluslararası alanda çalışmalar yapılmasının önemini ortaya koymaktadır. Örneğin, dijital ekonomilerin vergileme alanında sorunlara neden olacağı düşünülmektedir. Bu kapsamda OECD Matrah Aşındırması ve Kâr Aktarımı (Base Erosion and Profit Shifting (BEPS)) Eylem Planı çerçevesinde dijital ekonominin tarafsız, kesin, etkin, adil, anlaşılır, belirli ve orantılı olarak vergilendirilmesi üzerinde durulmaktadır (OECD, 2015: 17). Bu bağlamda ülkelerin dijital hizmet vergisi düzenlemeleri ile dijital alanda faaliyet gösteren şirketler de dahil olmak üzere dünya çapında faaliyeti bulunan çok uluslu şirketlerin kazançlarının ve vergi haklarının ülkeler arasında daha adaletli dağılmasına vurgu yapılmaktadır. Benzer şekilde bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin üretim alanında robotlaşmayı yaygınlaştırması nedeniyle üretim süreçlerinde daha az emek kullanılmasının hem işsizlik sorununa yol açacağı hem de vergi gelirlerinde azalma ortaya çıkaracağı düşünülmektedir (Ivanov, 2017). Ekonomide istihdam, gelir dağılımı ya da kamu gelirleri konusunda herhangi bir dengesizlik ya da adaletsizlik ortaya çıkmaması için robot vergisi gibi yeni vergi önerilerinin detaylı analizler yapılarak vergi sistemlerine entegre edilmesinin bu konuda bir çözüm olabileceği ifade edilmektedir. Bu çerçevede bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin olumlu ve olumsuz etkilerinin dikkate alınarak günümüz kamu maliyesi uygulamalarının tasarlanması önem taşımaktadır. Böylece geleneksel devletin yerini alan e-devlet ile elektronik ortamlarda sunulan mal, hizmet ve bilgiler modernize edilerek geliştirilebilecektir (Kurfalı vd., 2017: 168).

3. ELEKTRONİK DEVLET KAVRAMI VE GELİŞİMİ

E- devlet, 1990'lı yıllarda önem kazanan dijital devlet, elektronik yönetim gibi farklı adlar ile anılan bir kavramdır (Grönlund ve Horan, 2004: 713). İlk olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) 1993 yılında faaliyet göstermeye başlayan e-devlet, bilgi ve iletişim teknolojilerinin faydalarından yararlanarak hükümet süreçlerinin reforme edilmesi amacı ile kurulmuştur (Patel ve Jacobson, 2008). Devletler tarafından benimsenen stratejilerin ve hedeflerin farklı olması nedeniyle genel kabul görmüş tek bir e-devlet tanımı bulunmamaktadır.

Dar anlamda e-devlet, kamu sektörünün mal, hizmet ve bilgi paylaşmak için bilgi ve iletişim teknolojilerinden yararlanarak oluşturduğu bir platformdur (Lavinge, 2020: 1244). Bir başka deyişle, e-devlet, genel olarak devletlerin bilgi ve iletişim teknolojilerini hükümet yapılarını ve operasyonlarını iyileştirmek için örgütsel değişimle bir araya getirmesi olarak kavramsallaştırılmaktadır (Field vd., 2003). Geniş anlamda e-devlet tanımlaması ise OECD tarafından yapılmıştır. OECD'ye (2003: 23) göre e-devlet tanımlamaları üç grupta ele alınmaktadır. Birinci grupta e-devlet, çevirmici hizmet sunumu ve e-danışmanlık gibi diğer internet tabanlı faaliyetleri ifade etmektedir. İkinci grupta e-devlet, devletler tarafından bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılması ile ilişkilendirilmekte ve hizmet sunumunun yanı sıra işlem süreçlerini de içeren devlet faaliyetlerinin tamamını kapsamaktadır. Üçüncü gruptaki tanımlama ise internet kullanımı ile ilişkili olarak ele alınmakta ve bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla kamu yönetiminin dönüştürülmesine odaklanmaktadır.

E-devlet uygulamasının başarılı olması için siyasi irade (liderlik ve bağlılık, entegrasyon), ortak bir çerçeve/ işbirliği (kurumlar arası işbirliği ve finansman), tüketici odaklılık (erişim, seçim, vatandaş katılımı ve gizlilik) ve sorumluluk (hesap verebilirlik, izleme ve değerlendirme) önem taşımaktadır (OECD, 2003:19). Bu bağlamda e-devletin amaçları, kamu sektöründe işbirliği ve etkileşimin önündeki engellerin kaldırılması, vatandaşların talep ve istekleri ile uyumlu mal ve hizmet sunulması ve bu mal ve hizmetlere vatandaşların erişiminin kolaylaştırılması, daha katılımcı bir yapı tesis edilerek vatandaşların süreçlere dahil edilmesi ve demokratikleşmeye vurgu yapılarak daha vatandaş yanlı uygulamaların benimsenmesidir (Ciborra ve Navarra, 2005).

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamusal alanda kullanılması sayesinde bazı mal ve hizmetlerin maliyetinin düşmesi, bürokratik süreçlerin daha hızlı işlemesi ve bilgiye kolay ve kısa sürede ulaşılması günümüzde pek çok kamusal hizmetin e-devlet platformları aracılığı ile sunulmasına neden olmuştur (World Bank, 2016). E-devlet hizmetleri genellikle iyileştirilmiş kamu hizmetleri, iyileştirilmiş sosyal değerler ve iyileştirilmiş yönetim boyutları ile değerlendirilmektedir (Twizeyimana ve Andersson, 2019: 167). Aşağıda yer alan Tablo 1'de e-devlet hizmetlerinin kullanım alanları (tipolojisi) özetlenmektedir.

Tablo 1. Elektronik Devlet Hizmetlerinin Tipolojisi

	Bilgi Servisi	İletişim Servisi	Ticari İşlem Servisi
Günlük Hayat	İş, barınma, eğitim, sağlık, kültür, ulaşım, çevre vb. hakkında bilgiler	Gündelik hayatın sorularına ilişkin tartışma, İşler ve konut ilan panoları,	Örneğin, bilet rezervasyonu, kurs kaydı
Tele-Yönetim	Kamu hizmeti rehberi, İdari prosedürler kılavuzu, Kamu kayıtları ve veri tabanı	Kamu görevlileri ile e-posta yolu ile iletişim	Formların elektronik olarak sunulması
Siyasi Katılım	Kanunlar, parlamento belgeleri, siyasi programlar, danışma belgeleri, Karar verme süreçlerinin arka planı	Siyasi konular ile ilgili tartışma, Politikacılar ile e-posta yolu ile iletişim	Referandum, Seçimler, Kamuoyu yoklama dilekçeleri

Kaynak: (European Commision, 1999: 8)

Tablo 1’den de görüldüğü üzere günümüzde ekonomik, sosyal ve siyasi pek çok bilgi ve hizmet e-devlet aracılığı ile sunulmaktadır. Farklı düzenlemeler benimsenmiş olmasına rağmen günümüz devletlerinin büyük kısmında eğitim, sağlık, çevre, siyaset, alt yapı, istihdam, vergileme, barınma, gıda, adalet gibi pek çok alanda e-devlet uygulamaları yaygın olarak kullanılmaktadır (European Commision, 1999: 8). E-devletin farklı alanlarda kullanılması vatandaşlar ve idari birimler bakımından önemli faydalar sağlamaktadır. Vatandaşların kendileri ile ilgili yanlış beyanda bulunma ihtimallerinin dijitalleşme süreci ile azaltılması sayesinde idari süreçler daha doğru ve gerçeğe yakın şekilde işletilebilmektedir. Siyasi alanda ise vatandaşların elde edilen bilgilere daha hızlı ve düşük maliyetli erişimi sağlanarak yönetim iyi anlamda güçlendirilmekte, şeffaflık, adalet, açıklık, belirlilik ve genellik ilkeleri çerçevesinde daha demokratik düzenlemeler benimsenebilmektedir (Kosec ve Mogues, 2019: 5). Bu durum karşılıklı beklentiler ile uyumlu hedeflerin gerçekleştirilmesinde olumlu etkiler ortaya çıkarmaktadır.

E-devlet, kamu kurumlarının idari ve yönetsel alanda işlevselliğinin artırılması, vatandaşların kamu sektörü tarafından sunulan mal, hizmet ve bilgilere erişiminin kolaylaştırılması, kamu sektörünün performans ve etkinliğinin artırılması, belirli politika hedeflerine ulaşılması, yolsuzluğun azaltılması, ekonomik büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilir olması, reformların gerçekleştirilmesi, iyi yönetim, demokratikleşme gibi süreçlerin desteklenmesi, hızlı, açık, esnek, maliyet etkin, şeffaf ve dolayısıyla daha iyi bir devlet yapısının oluşturulmasına katkı sağlamaktadır (Annttiroiko, 2018: xliii). Ayrıca, e-devlet aracılığıyla mal, hizmet ve bilgi sunumunun yanı sıra vatandaşlar, özel sektör ve diğer kamu kurumları ile etkileşim sağlanabilmektedir (Grönlund ve Horan, 2004). Aktif bir internet bağlantısı haricinde herhangi bir şey talep etmeden 24 saat boyunca hizmetlere ulaşma imkanı sağlaması ise e-devletin sunduğu en önemli avantajlardan biri olarak kabul edilmektedir. E-devletin devlet hizmetlerini sunma yönteminin geleneksel devletin hizmet sunma yöntemine göre sağladığı avantajlar dikkate alındığında e- devletin kamu hizmetleri alanında yaygın olarak kullanılması şartırtıcı değildir. Ancak burada önem taşıyan husus e-devlet hizmetlerinin sunulmasında ortaya çıkabilecek engellerin dikkate alınmasıdır. E-devlet uygulamalarında proje ve insan kaynaklı engeller söz konusu olabileceği gibi sistemsel arızalar da ortaya çıkabilmektedir (Goldfinch, 2007). Ayrıca kamu sektöründe hedef belirsizliği, karmaşık yapılar, yasal ve düzenleyici konular ve seçim süreci gibi diğer hükümet projelerine benzer kurumsal zorluklar bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamu sektöründe kullanımı konusunda istenilen başarının elde edilememesine neden olabilmektedir (Manoharan ve Ingrams, 2018: 58). Bu çerçevede ulusal ve uluslararası düzeyde bilgi ve iletişim teknolojilerinden kaynaklanan hataların azaltılmasına yönelik stratejilerin belirlenmesi, e-devlet uygulamasının önündeki politik, hukuki, ekonomik, sosyal engellerin kaldırılması, teknik ve insan kaynakları kapasitelerinin geliştirilmesi önem taşımaktadır.

Genel bir değerlendirme ile e-devlet platformu sayesinde kamu hizmetlerinin etkin, adil ve eşit dağılımın sağlanması, dijitalleşmenin etkisi ile hızla değişen süreçler ile uyumlu, esnek politikaların geliştirilmesi, toplumsal talepler ile uyumlu mal ve hizmet kombinasyonlarının belirlenmesi, ekonomik büyüme ve kalkınmaya ilişkin sürdürülebilirliğin desteklenmesi gibi sosyal refahın maksimize edilmesi amacı doğrultusunda bir yapı oluşturularak kamusal faaliyetler yürütülebilmektedir (Lom vd., 2016: 1). Ancak ülkelerin belirlenen hedef ve amaçlara ulaşabilmesi için e-devletin geliştirilmesini engelleyici nitelikteki yasal, idari, teknolojik, finansal unsurların ortadan kaldırılması önem taşımaktadır (OECD, 2003: 14). Böylece e-devlet hizmetlerinin kullanışlı, uluslararası nitelikte, güncel, şeffaf, açık, net, kolay anlaşılabilir ve değişen koşullara kısa sürede adapte olan bir yapıda tasarlanması mümkün olacaktır.

4. TÜRKİYE’DE ELEKTRONİK DEVLET UYGULAMASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye’de internetin 1990’lı yıllarda yaygınlaşmasının ardından 2000’li yıllardan itibaren elektronik ortamlarda hizmet sunulması amacıyla e-devlete yönelik çalışmalar başlamıştır. 1993 yılında Dünya Bankası’nın katkılarıyla hazırlanan Bilgi ve Ekonomik Modernizasyon Raporu’nda (Informatics and Economic Modernization) yer alan önerilerin ve 2001 yılında e-Türkiye girişiminin başarısızlık ile sonuçlanmasının ardından Türkiye’de bilgi toplumuna geçiş sürecinde elektronik ortamlarda hizmet sunulması için 2003 yılında “E-Dönüşüm Projesi” hayata geçirilmiştir. E- Dönüşüm Projesi ile

Türkiye’de elektronik ortamlarda kullanıcı odaklı, şeffaf, etkin, verimli, anlaşılır ve kaliteli bir hizmet sunumu amaçlanmıştır. T. C. Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı ve T. C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı tarafından hazırlanan 2016-2019 Ulusal E-Devlet Stratejisi ve Eylem Planları ile e-devlet hizmetlerinin sunumunda etkinliğin sağlanması, hizmetlerin kullanımı, e- devletin sağladığı sosyal fayda, e- devlet üzerinden sunulan hizmetlerden memnuniyet ve uluslararası e-devlet endekslerinde Türkiye’nin konumunun iyileştirilmesi amaçları çerçevesinde çalışmalara hız kazandırılmıştır. E-devlet uygulamaları kapsamında dünya ülkelerinde tek bir standart benimsenmemiş olması günümüzde pek çok kamu mal ve hizmetinin sunulduğu platform olan e-devletin ölçülmesinde belirli endekslerin temel alınmasına neden olmuştur. Bu kapsamda genel kabul gören endekslerden biri EGDI’dır.

EGDI, Birleşmiş Milletler tarafından 2001 yılından bu yana iki yılda bir “E-Devlet Araştırmaları Raporları” yayınlanmaktadır. EDGI ile kamu sektörü faaliyetlerinin etkin, şeffaf ve verimli bir şekilde sunulabilmesi için bilgi ve iletişim teknolojilerinin önemine vurgu yapılarak sistematik bir değerlendirme ortaya koyulmaktadır (United Nations, 2020). EDGI hesaplamasında çevrimiçi hizmet, telekomünikasyon altyapısı ve insan kaynakları endeksi olmak üzere üç alt endeks değerinin eşit ağırlıklı ortalaması alınarak ölçüm puanı hesaplanmaktadır. Çevrimiçi hizmet endeksi hesaplanırken ara yüzlerin kullanım kolaylığı ve içeriklerin değerlendirmesi; telekomünikasyon altyapı endeksi hesaplanırken BM’in alt birimi olan Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (International Telecommunication Union (ITC)) verileri ve insan kaynağı endeksi değeri hesaplanırken ise Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü’nün (UNESCO) okur yazarlık, eğitime katılım, okula katılım ortalaması ile okula beklenen katılım süresi verileri dikkate alınmaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 1’de Türkiye’nin EDGI sıralamaları ve değerleri yer almaktadır.

Tablo 2. Türkiye E-Devlet Gelişmişlik Endeksi Değerleri ve Sıralamaları (2012-2020)

Yıl	Ülke Sayısı	E-Devlet Gelişmişlik Endeksi		Çevrimiçi Hizmet Endeksi		Telekomünikasyon Altyapı Endeksi		İnsan Kaynakları Endeksi	
		Sıralama	Puan	Sıralama	Puan	Sıralama	Puan	Sıralama	Puan
2012	193	80	0,5281	82	0,4641	80	0,3478	107	0,7726
2014	193	71	0,5591	53	0,5591	86	0,3605	95	0,7133
2016	193	68	0,5900	67	0,6014	88	0,3775	48	0,7910
2018	193	53	0,7112	27	0,8889	89	0,4298	45	0,8148
2020	193	53	0,7718	22	0,8588	79	0,6280	52	0,8287

Kaynak: (T. C. Cumhurbaşkanlığı, Dijital Dönüşüm Ofisi, 2020)

Tablo 2’den de görüldüğü üzere Türkiye EDGI kapsamında 193 ülke arasında 2012 yılından bu yana yükselen bir seyir izlemektedir. Genel olarak endeks değerlerinde olumlu yönde ilerleme kaydedilmiş olmasına rağmen dönem dönem alt endeks değerlerinde sıralamada gerilemeler söz konusu olmuştur. Örneğin, telekomünikasyon alt yapı endeksinde 2014 yılında 86. sırada yer alan Türkiye 2016 yılında 88.; 2018 yılında ise 89.sırada yer almıştır. 2018-2020 yıllarında genel endeks olan EDGI’de Türkiye 53. sıradaki yerini korumuştur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken hem genel hem de alt endekslerde endeks puanlarının devamlı yükselme eğilimi göstermesidir. Endeks değerlerinde düşüş yaşanan tek yıl 2012-2014 yılları arasında insan kaynakları endeksinde görülmektedir. Diğer alt yapı endeks değerlerinin artması genel endeks değerinin yükselmesine katkı sağlamaktadır. Bu sayede Türkiye 2000’li yıllarda başlattığı dijitalleşme sürecinde önemli yol kat etmiş ve 2020 yılı itibarıyla “çok yüksek (very high)” endeks değerine sahip ülkeler arasında yer edinmeyi başarmıştır.

Elektronik hizmetlere ilişkin bir diğer önemli endeks ise E-Katılım Endeksi’dir. E-Katılım Endeksi BM tarafından 2003 yılından bu yana hesaplanmaktadır ve EDGI’yi tamamlayıcı nitelik taşımaktadır. E-Katılım Endeksi BM, UNESCO ve ITC tarafından elde edilen veriler ile hesaplanmaktadır. E-Katılım Endeksi hesaplanırken e-bilgi paylaşımı, e-danışma ve e-karar verme konularına ilişkin bilgiler kullanılmaktadır. E-bilgi paylaşımı, devletin vatandaşlara bilgi paylaşım imkanlarını; e-danışma, paydaşların karşılıklı olarak birbirleri ile etkileşim yöntemlerini; e-karar verme ise karar alma süreçlerine ilişkin entegrasyonu ifade etmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, 2020). Aşağıda yer alan Tablo 3’de Türkiye’nin 2012-2020 yılları arasında e-Katılım Endeks puanları ve sıralamadaki yeri gösterilmektedir.

Tablo 3.Türkiye E-Katılım Endeksi Değerleri ve Sıralamaları (2012-2020)

Yıl	Ülke Sayısı	E-Katılım Endeksi	
		Sıralama	Puan
2012	193	124	0,0526
2014	193	65	0,4902
2016	193	60	0,6271
2018	193	37	0,8596
2020	193	23	0,8929

Kaynak: United Nations, ‘E-Government Development Index’ <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/176-Turkey/dataYear/2016>, 13.07.2021

Tablo 3’den de görüldüğü üzere EGDI’ya benzer şekilde 2012-2020 yılları arasında Türkiye’nin E-Katılım Endeksi sıralamasında her geçen yıl daha üst sıralarda yer edinmesinin yanı sıra endeks puanı da her yıl artış göstermiştir. Bu kapsamda Türkiye, 2018 yılında 193 ülke arasında 0,8596 puan ile 37. sıradayken; 2020 yılında 0,8929 endeks puanı ile 23. sıraya yükselmiştir (United Nations, 2020). E- Devlet Katılım Endeksi’nde 2020 yılına kadar “yüksek “endeks değerine sahip ülkeler arasında değerlendirilen Türkiye, 2020 yılı itibariyle “çok yüksek” endeks değerine sahip ülkeler arasında yer edinmiştir.

Elektronik hizmetlere ilişkin üzerinde durulması gereken bir diğer önemli endeks ise BİT Gelişmişlik Endeksi’dir. Bilgi teknolojilerinden daha kapsamlı bir içeriğe sahip olan bilgi ve iletişim teknolojileri alanı farklı bileşenlerden oluşmaktadır ve gelişmeye devam etmektedir. ICT tarafından yayınlanan raporlarda yer alan bilgiler uluslararası olarak karşılaştırılabilir verilere ve üzerinde anlaşmaya varılan metodolojilere dayalı olarak bilgi ve iletişim teknolojilerine ilişkin en son gelişmelere küresel ve bölgesel genel bir bakış sunmaktadır (International Telecommunication Union, 2017). Aşağıda yer alan Tablo 4’de BİT Gelişmişlik Endeksi hesaplamasında kullanılan bileşenler yer almaktadır.

Tablo 4. Bilgi ve İletişim Teknolojileri Gelişmişlik Endeksi Bileşenleri

Bilgi ve İletişim Teknolojilerine Erişim	Yüzde (%)	Yüzde (%)
100 kişide kişi başına düşen telefon aboneliği	20	40
100 kişide kişi başına düşen mobil telefon aboneliği	20	
İnternet kullanıcı başına uluslararası internet bant genişliği (bit/s)	20	
Bilgisayarı olan hane oranı (%)	20	
İnternet erişimi olan hane oranı (%)	20	
Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kullanımı	Yüzde (%)	Yüzde (%)
İnternet kullanan kişi oranı (%)	33	40
100 kişide kişi başına düşen geniş bant sabit internet aboneliği	33	
100 kişide kişi başına düşen geniş bant mobil internet aboneliği	33	
Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yetenekleri	Yüzde (%)	Yüzde (%)
Okullaşma yılı ortalaması	33	20
Orta öğretim okullaşma oranı	33	
Yüksek öğretim okullaşma oranı	33	

Kaynak: (International Telecommunication Union, 2021)

Tablo 4’de de görüldüğü üzere BİT Gelişmişlik Endeksi 11 farklı göstergeden oluşmaktadır. Bu 11 farklı gösterge bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim, bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımı ve bilgi ve iletişim teknolojileri yetenekleri olmak üzere üç alt bileşene ayrılarak endeks değeri hesaplanmaktadır. Bahsi geçen endeks ile ülkelerin bilgi ve iletişim teknolojileri alanında gelişmeleri ve deneyimleri, ülkeler arası farklılıklar ve büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilirliğinin sağlanmasında bilgi ve iletişim teknolojilerinin katkısının ortaya koyulması amaçlanmaktadır (International Telecommunication Union, 2021). ITC’ye üye ülkelerin bilgi ve iletişim teknolojileri alanında başarılı olduğu konuların ve genel performanslarının değerlendirildiği endeks nesnel bir ölçüt olarak önem taşımaktadır (International Telecommunication Union, 2021). EDGI’den farklı olarak BİT Gelişmişlik Endeksi hesaplanırken alt bileşenler eşit ağırlıklı olarak ağırlıklandırılmamaktadır. Buna göre bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim ile bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımı %40, bilgi ve iletişim teknolojileri yetenekleri ise %20 oranında hesaplamaya dahil edilmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 5’de ise Türkiye’nin 2010-2017 yıllarına ilişkin BİT Gelişmişlik Endeks puanları yer almaktadır.

Tablo 5.Türkiye Bilgi ve İletişim Teknolojileri Gelişmişlik Endeksi Değerleri (2010-2017)

Ülke	2010	2011	2012	2013	2015	2016	2017
Türkiye	4,56	4,47	5,12	5,29	5,58	5,66	6,08

Kaynak: Knoema, ‘Global ICT Developments’, <https://knoema.com/ITUKIICT2019Apr/global-ict-developments>, 03.07.2021

Tablo 5’de görüldüğü gibi 176 ülke arasında 2010 yılında 4,56 endeks puanı olan Türkiye 2017 yılında 6,08 endeks puanı ile 67. sırada yer almaktadır. Türkiye’de 2017 yılı BİT Gelişmişlik Endeksi bileşenlerinde ise bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim endeksinde 6,30 puan ile 78. sırada; bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımı endeksinde 4,92 puan ile 73. sırada ve bilgi ve iletişim teknolojileri yeteneklerinde ise 7,97 puan ile 40. sıradadır (International Telecommunication Union, 2017: 39). Bu çerçevede Türkiye’nin en hızlı ilerleme kaydettiği alan ise 100 kişide kişi başına düşen mobil telefon aboneliğidir. Ayrıca 2016 ve 2017 yıllarında Türkiye; Kıbrıs, Bolivya, Çin, Özbekistan gibi ülkeler ile birlikte bilgi ve iletişim teknolojileri konusunda en dinamik ülkeler arasında değerlendirilmektedir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamu hizmetlerine yönelik kullanıldığı alan olan e-devletin yaygınlaştırılması amacıyla 2021 yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı (2020: 402) kapsamında devlet tarafından sunulan kamu mal ve hizmetlerinin, kullanıcıların talep ve beklentileri ile uyumlu, katma değer üretmeye katkı sağlayacak şekilde tasarlanan, daha fazla hizmetin elektronik ortamlarda sunulmasını destekleyen ve daha fazla sayıda kullanıcı sayısına ulaşıp kullanıcıların memnuniyetinin artırılmasına yönelik hedefler belirlenmiştir.

E-devlet hizmetleri büyük avantajlar sunsa da, bu hizmetleri kullanan vatandaşların sayısı, belirli bir ülkenin e-devletin sunduğu hizmetleri ne kadar iyi kullandığını değerlendirmede temel bir bileşendir (Hwang vd., 2004). Bu doğrultuda kümülatif olarak 2019 yılında e-devlet aracılığı ile sunulan 5167 adet hizmetin 2020 yılında 5200, 2021 yılında ise 5500’e ulaşması planlanmaktadır; 2020 yılında %51,4 olan e-devlet kullanıcı sayısının 2021 yılında %55’e ulaşması planlanmaktadır. Program kapsamındaki bir diğer önemli hedef ise e-devlet kullananların 2019 yılında %98,2 olan memnuniyet oranının 2020 yılı itibarıyla %99’a ulaşmasıdır.

Toplum talep ve beklentileri ile uyumlu daha fazla hizmetin etkin ve verimli bir şekilde sunulması ise daha fazla kamu geliri ihtiyacı doğuracağından kamu gelirleri arasında en büyük paya sahip olan vergilere yönelik uygulamaların da elektronik ortamlarda sunulması önem taşımaktadır. Dijitalleşme, vergilendirme sürecinin hemen hemen her aşamasında etkin bir vergi yönetimi oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Bu çerçevede e-ticaret, e-beyanname, e-tahakkuk, e-fatura, e-yoklama, e-tebligat, e-randevu, e-gider pusulası, e-denetim vb. çevrimiçi düzenlemeler yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. İzleyen bölümde Türkiye’de vergileme konusuna ilişkin elektronik maliye uygulamaları üzerinde durulacaktır.

5. TÜRKİYE’DE ELEKTRONİK MALİYE UYGULAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

5.1. İdari Alana Yönelik Otomasyon Projeleri

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemenin e-devlet uygulaması ile kamusal politikalar alanında ortaya çıkardığı dönüşüm e-maliye uygulamaları ile vergileme alanına da dönüşümü beraberinde getirmiştir. E-devlet çerçevesinde güçlü bir altyapı oluşturularak geliştirilen e-maliye uygulamaları etkin bir vergi yönetimi oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Bu kapsamda pek çok düzenleme yapılmış olmak ile birlikte çalışma kapsamında daha fazla sayıda mükellef tarafından kullanılan uygulamalar üzerinde durulacaktır.

Kamu maliyesi alanında Muhasebat Genel Müdürlüğü tarafından 1999 yılında “SAY 2000i” adlı Saymanlık Otomasyon Projesi web tabanlı kamu sektörü sürecinde önemli bir adımdır. Kamu maliyesinin önemli araçlarından biri olan vergi idarelerine yönelik otomasyon süreçleri ise Vergi Daireleri Tam Otomasyon Projesi (VEDOP) ile başlatılmıştır.

VEDOP, vergi dairelerinde otomasyon süreçlerinin yürütülmesi amacı ile geliştirilmiştir. VEDOP, merkezi ve bölgesel bir network ağı kurularak bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu imkanların vergi daireleri tarafından yürütülen faaliyet alanlarında kullanılması için geliştirilen bir uygulamadır (Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü, 2004: 75). 1998 yılında başlatılan VEDOP ile bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağladığı faydalar çerçevesinde otomasyon sistemlerine geçilerek vergi dairelerinin iş yüklerinin azaltılması, vergi dairesi hizmetlerinin daha etkin ve verimli bir şekilde sunulması ve teknoloji destekli elde edilen bilgilerin daha gerçeğe yakın bir şekilde toplanması sayesinde yönetim ve denetim süreçlerinin daha sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü, 2004: 75). Bu kapsamda mükellef yanlısı hizmet uygulamaları, etkin, verimli ve şeffaf bir kurumsal alt yapı, gerekli bilgilere yerinde ve zamanında ulaşılması ve vergilemenin başlangıç aşamasından son aşamasına kadar dijital alt yapı süreçlerinin işletilmesi önem taşımaktadır.

VEDOP 1 ile 1998 yılında ilk aşaması hayata geçirilen süreç öncelikle Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa gibi Türkiye’de illere göre vergi gelirlerinin dağılımında üst sıralarda yer alan şehirleri de kapsayacak şekilde 155 vergi dairesinde ve 5 defterdarlıkta uygulanmaya başlamıştır (Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü, 2004: 75). VEDOP 1 aşaması kapsamında bilgi güvenliği koruma altına alınarak vergileme işlemlerinde kullanılan evrakların sisteme girilmesinin yanı sıra tarh ve tahakkuk gibi vergileme aşamasına ilişkin işlemler, raporlama, belgeleme, haciz, takip, tescil ve özlük işlemleri gibi pek çok faaliyet bilgisayar ortamına aktarılmıştır.

VEDOP 1’in ardından 2004 yılı itibariyle VEDOP 2 süreci başlamıştır. VEDOP 2 ile daha mükellef yanlısı uygulamalar ve daha etkin hizmet sunan vergi dairelerinin yaygınlaştırılması amacıyla 138 vergi dairesi, tüm illerde denetim faaliyetleri alanında çalışan denetim birimleri ile 111 gelir idaresi müdürlüğü tam otomasyon sistemine dahil edilmiştir. Ayrıca vergi kimlik numaralarının oluşturulduğu ve saklandığı veri tabanının ortaya çıkabilecek olağanüstü durumlar göz önünde bulundurularak yedeklenmesi ve vergi kayıp ve kaçakları ile mücadele kapsamında ayrı bir veri tabanı oluşturulması için çalışmalar yapılmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü, 2004: 79). VEDOP 2’nin bir diğer önemli özelliği de diğer kurum ve kuruluşlarla faaliyetlerin etkileşim halinde yürütülmesi için veri alışverişinin daha kısa sürede gerçekleştirilmesine imkan sağlayacak sistemlerin geliştirilmesidir. VEDOP 2 ile birlikte elektronik ortamda beyanname verilebilmesi için gereken alt yapı hizmeti tamamlanmıştır ve e-beyanname sistemi vergi mükelleflerinin kullanımına açılmıştır. Vergisel yükümlülüklerini yerine getirmek için mükelleflerin e-beyanname sisteminden yararlanması; bir yandan vergi idarelerinin iş yükünün azalmasını diğer yandan da vergisel yükümlüklerini hukuki düzenlemelere uygun ve zamanında yerine getirmeyen mükelleflerin daha kısa sürede tespit edilmesine imkan sağlamıştır. Böylece vergileme işlemlerinin tarafları olan vergi daireleri ve mükellefler arasındaki etkileşimin güçlendirilmesi yönünde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

VEDOP 2 aşamasından sonra 2007 yılında VEDOP 3 aşamasına geçilmiştir. VEDOP 3 ile elektronik süreçlerin vergileme alanında daha yaygın kullanılması için çalışmalara hız kazandırılmıştır. Daha önce otomasyon kapsamına dahil olmamış olan vergi daireleri otomasyona dahil edilmiştir. Otomasyon sürecine dahil olan vergi daireleri için Servisler ve Otomasyon Donanımı Yerleşim Planı hazırlanmıştır. Böylece tüm illerde 449 vergi dairesi, 29 il vergi dairesi başkanlığı, 585 mal müdürlüğü ve Büyük Mükellefler Vergi Dairesi Başkanlığı da otomasyon kapsamına alınmıştır (Gelir İdaresi Başkanlığı, 2008: 27).

VEDOP 2 ile başlatılan ve VEDOP 3 ile geliştirilen Elektronik Vergi Dairesi Otomasyonu (e-VDO) kurumsal alanda yürütülen bir başka önemli uygulamadır. E-VDO kapsamında mümkün olduğunca fazla sayıda vergi dairesi ve mal müdürlüğünün otomasyon sistemlerine dahil edilmesi önem taşımaktadır. Bu çerçevede 2004 yılından itibaren e-VDO’nun yaygınlaştırılması için çalışmalara hız kazandırılmıştır. E-VDO ve VEDOP 3 uygulaması çerçevesinde vergi daireleri müdürlüklerinin tamamı otomasyon sistemine dahil edilmiştir. E- VDO uygulaması sayesinde mükelleflerin bağlı bulunduğu vergi dairesi dışında bilgilere ulaşılması, vergi tahsilatlarının bankalar aracılığıyla gerçekleştirilmesi gibi düzenlemeler yapılmıştır (Gerçek, 2010: 79).

İdari alana yönelik bir diğer önemli uygulama ise 1999 yılında başlatılan internet vergi dairesi uygulamasıdır. İnternet vergi dairesi, Türkiye’de vergileme alanında şeffaflık ve saydamlığın sağlanmasında atılan önemli adımlardan biri olarak kabul edilmektedir. Her geçen yıl kullanıcı sayısında önemli miktarda artış olan internet vergi dairesi kullanıcı sayısı 2015 yılında 2.179.752 iken; 2019 yılında 4.125.006’ya; 2020 yılında da 5.363.508’e ulaşmıştır (Gelir İdaresi Başkanlığı, 2021: 23). Bu durum mükelleflerin vergi dairesine gitmeden elektronik ortamda üzerlerine düşen vergisel yükümlülükleri yerine getirmelerine imkan sağlamaktadır. Ayrıca vergileme alanında otomasyon kullanımı mümkün olduğunca çok vergi mükellefi tarafından aktif hale getirilerek, verilerin daha güvenilir ve düzenli bir biçimde aktarılması ve bankalar gibi kurumlar aracılığı ile yapılan vergi tahsilatlarının vergi kayıp ve kazançlarını azaltması planlanmaktadır. Böylece vergileme konusunda vergi mükellefleri daha hızlı ve kolay işlem gerçekleştirirken; vergi dairelerinde de kaynak ve zaman tasarrufu sağlanabilecektir.

Vergileme alanında bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılması ile birlikte mükellef yanlısı uygulamaların ön plana çıkması nedeniyle 2007 yılında vergi mükelleflerinin bilgi edinme, borç sorgulama, ihbar gibi konularda hizmet alabilmesi için Vergi İletişim Merkezi (VİMER) faaliyet göstermeye başlamıştır.

Harcama vergileri arasında önem taşıyan katma değer vergisine (KDV) yönelik olarak KDV İadesi Risk Analiz Sistemi (KDVİRA), KDV İade Takip Sistemi (KDVİTS) ile KDV Makro Analiz Raporu (MAR); özel tüketim vergisine yönelik olarak ise ÖTV İadesi Risk Analiz Sistemi (ÖTVİRA) ile Elektronik ÖTV Takip Sistemi (ÖTVBİS) kullanılmaktadır. Gelir üzerinden alınan vergiler kapsamında Gelir ve Kurumlar Vergisi Standart İade Sistemi (GEKSİS) ön plana çıkmaktadır. Servet üzerinden alınan vergilerden biri olan motorlu taşıtlar vergisi (MTV) için de Nakil Vasıtaları Vergi Daireleri Otomasyon Projesi (MOTOP) geliştirilmiştir.

Vergi dairelerinin bilgi toplamak amacı ile VDK Bilgi Sistemi (VDK-BİS), Veri Ambarı Uygulaması (VERİA), Mükellef Bilgi Sistemi (MBS), Performans Bilgi Sistemi (PBS), Mekansal Veri Analizi Sistemi (MEVA), E-Ticaret ve Mükellef Uyumunun İzlenmesi Bilgi Transfer Sistemi (BTRANS), Elektronik Muhasebe Kayıt ve Arşiv Sistemi (EMKAS)

ve Bilgisayar Destekli Denetim Projesi'nden (BİDDEP) yararlanılmaktadır. Bu çerçevede VDK-BİS gibi uygulamalar vergi müfettişleri ve personele ilişkin bir sistem olarak faaliyet gösterirken; VERIA gibi uygulamalar ise vergi mükelleflerinin bilgilerinin toplandığı sistem olarak işlem görmektedir (Memiş vd., 2019: 475).

Vergi denetimine ilişkin olarak da VDK Vergi Denetim Analiz Sistemi (VDK-VEDAS), Vergi Denetmenleri Otomasyon Sistemi (VEDOS), VDK Sürekli Gözetim ve Denetim Ağı (VDK-SİGMA) ve Bilgisayar Destekli Denetim Projesi (BİDDEP) kullanılmaktadır. Bahsi geçen uygulamalar aracılığıyla denetim sürecinin elektronik ortamlarda hızlı, etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesi amaçlanmaktadır.

Vergileme konusunda riskli görülen mükelleflerin tespit edilmesi için de Bandrollü Ürün İzleme Sistemi (BÜİS), Merkezi Risk Analizi ve Katmanlaştırma Modeli (MERAK), Sahte Belge Risk Analiz Programı (SARP), Veri Görşelleştirme ve Analiz Sistemi (VEGAS), Riskli İade Takip ve Analiz Programı (RİTAP) ile VDK Risk Analiz Sistemi (VDK-RAS) kullanılmaktadır. Bu kapsamda yürütülen işlemlerde özellikle riskli kabul edilen vergi mükelleflerine odaklanılmaktadır. Böylece personelin iş yükünün hafifletilerek vergi denetiminde etkinliğin artırılması amaçlanmaktadır.

Ayrıca vergi kimlik numarası uygulaması, İnsan Kaynakları Otomasyon Projesi (İNKA), Özelge Otomasyon Sistemi (e-özelge), Elektronik Banka Tahsilatı Sistemi (EBTİS), Takdir Komisyonu Otomasyon Sistemi (TAKKOM) ve diğer kurumlar ile etkileşim halinde faaliyet yürütülmesine imkan sağlayan, Kamu Alacakları Tahsil Projesi (KATP), Gümrük Müsteşarlığı Bağlantı Sistemi (GÜMBS) gibi uygulamalar da VEDOP kapsamında geliştirilen diğer projelerdir. Bu kapsamda 2017 yılı itibarıyla uygulamaya başlanan Elektronik Belge Yönetim Sistemi (EBYS) ve elektronik imza (e-imza) elektronik uygulamaların başarı ile yürütülmesinde önem taşımaktadır (T. C. Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı, 2016.)

VEDOP ile başlayan ve geliştirilen otomasyon süreçlerinin; vergileme alanında etkinlik ve verimliliğin sağlanması, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin vergileme alanında aktif kullanılması ve farklı kurumlar arasında bilgi alışverişinin sağlanması olmak üzere üç alana odaklanan mükellef odaklı bir sistem oluşturduğu görülmektedir (Cenikli ve Şahin, 2013: 40).

5.2. E-Vergileme Uygulamaları

E-vergileme uygulamaları ile vergilendirme işlemlerinin elektronik ortamlarda gerçekleştirilmesi planlanmaktadır. Otomasyon sistemlerinin vergileme alanında aktif olarak kullanılması beyannamelerin elektronik ortamlarda verilmesine imkan sağlayacak şekilde elektronik beyanname (e-beyanname) ve hazır beyan sistemi uygulaması (hazır beyan) ile verilmeye başlanmıştır. Ayrıca elektronik belge (e-belge), elektronik defter (e-defter), elektronik fatura (e-fatura), elektronik arşiv (e-arşiv), elektronik yoklama (e-yoklama), elektronik tebligat (e-tebligat) ve elektronik haciz (e-haciz) uygulamalarından yararlanılmaktadır[†].

E-beyanname, 5228 sayılı Bazı Kanunlarda ve 178 Sayılı Kanun Hükmünde Kararıyla Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un 8. maddesi ile 213 sayılı Vergi Usul Kanunu'nun (VUK) mükerrer 257/4 maddesinde yapılan değişiklik ile 2004 yılında kullanılmaya başlanmıştır. E-beyanname, beyannamelerin elektronik ortamlarda hazırlanması ve bu kapsamda ortaya çıkan vergi borcunun vergi dairelerine gitmeden ödenmesini kapsayan bir uygulamadır (Saraçoğlu vd., 2019: 1013). Beyannamelerin elektronik ortamlara aktarılması ile beyannamelerin hazırlanması sırasında ortaya çıkabilecek hataların azaltılması, vergi dairelerinin beyannamelerin toplanması dönemlerindeki iş yüklerinin hafifletilmesi, vergi kayıp ve kaçaklarının minimize edilmesi ve kaliteli, etkili ve verimli hizmet sunulması hedeflenmektedir (Taytak ve Vural, 2019: 83).

E-belge, belgelendirme işlemlerinin elektronik ortamlarda gerçekleştirilmesini ifade etmektedir (Ay, 2006:71). E-defter uygulaması ile belgelendirme işlemlerinin kağıt ortamında düzenlenmesinin önüne geçilmesi hedeflenmektedir. E-defter, Gelir İdaresi Başkanlığı ile Gümrük ve Ticaret Bakanlığı İç Ticaret Genel Müdürlüğü ortaklığı ile yayımlanan 1 Sıra No'lu Elektronik Defter Genel Tebliği ile uygulama alanı bulmuştur. Bu çerçevede yevmiye defteri ve defter-i kebir uygulama kapsamına alınmıştır. E-defter uygulaması sayesinde tutulması zorunlu defterlerin tutulma, saklama, ibraz ve tasdikleri elektronik ortamlarda gerçekleştirilerek defterlerin bütünlüğü sağlanmaya çalışılmaktadır (Gelir İdaresi Başkanlığı, 2019). E-defter, elektronik ortamlarda belgelerin kaydedildiği yer olarak ifade edilmektedir (Öz ve Bozdoğan, 2012: 83). 412 sayılı VUK Genel Tebliği ile 2014 yılından itibaren e-defter uygulamasının zorunlu olması ve e-fatura sistemine dahil olan mükelleflerin e-defter sistemine de geçmesi zorunluluğu getirilmiştir. E-belge ve e-defter sistemleri ile özellikle kayıt dışı ekonominin kontrol altına alınarak vergi gelirlerinin artırılacağı düşünülmektedir.

[†] Bahsi geçen elektronik vergileme uygulamalarının yanı sıra elektronik bilet (e-bilet), elektronik yolcu (e-yolcu), elektronik irsaliye (e- irsaliye), elektronik özelge (e-özelge) gibi uygulamalarda kullanılmaktadır.

E-fatura, Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından standartları belirlenen ve 397 Sıra No'lu VUK Genel Tebliği ile 2010 yılından bu yana uygulamaya geçirilen belgedir. Bu kapsamda e-fatura basılı faturalar ile aynı özellikleri taşıyan; ancak taraflar arasındaki işlemlerin daha kısa sürede, maliyetsiz ve güvenli bir şekilde gerçekleşmesine imkan sağlayan bir uygulamadır (Saraçoğlu vd., 2019: 1014). Başlangıçta isteğe bağlı bir uygulama olsa da son dönemlerde belirli mükelleflere e-fatura kullanma zorunluluğu getirilmiştir. E-fatura sisteminin bir diğer özelliği de e-arşiv uygulamasından yararlanmak için e-fatura sistemine kayıt zorunluluğu getirilmiş olmasıdır (Taytak ve Vural, 2019: 87).

E-yoklama, 6637 sayılı Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un 12. maddesiyle VUK'un 132/A maddesinde yapılan düzenleme ile uygulama alanı bulan, yoklama ve vergi denetimi işlemlerinin elektronik ortamlara aktarılmasına ilişkin bir düzenlemedir. 2015 yılından bu yana uygulanan e-yoklama ile denetim ve yoklama faaliyetlerinin fiziki ortamlarda gerçekleştirilme zorunluluğu ortadan kaldırılmıştır. Bu kapsama yoklama fişlerinin elektronik ortamlarda düzenlenmesi de mümkündür. Böylece vergi kayıp ve kaçakları ile mücadele konusunda önemli bir adım atılmıştır.

E-tebligat, 27.08.2015 tarihli 29458 sayılı Resmi Gazete ile yürürlüğe giren 456 Sıra No'lu VUK Genel Tebliği ile yürürlüğe girmiştir ve mükelleflere gerçekleştirilen tebligatların elektronik posta adreslerine gönderilmesine ilişkin bir uygulamadır. E-tebligat sistemi ile mükelleflerin kişisel bilgileri korunabilecek, daha kaliteli hizmet sunulabilecek, tebligatlar zaman kaybı olmadan gerçekleştirilebilecek, postalama maliyetleri azalacak ve dolayısıyla tasarruf sağlanabilecektir (Taytak ve Vural, 2019: 89).

E-tahsilat, vergileme sürecinin tamamlanmasının ardından tahsil edilmesi gereken vergilerin daha az hatalı, tek bir sistem üzerinden ve hızlı tahsiline imkan sağlayan bir uygulamadır (Öz ve Bozdoğan, 2012: 80). E-haciz ise VEDOP 3 ile gündeme gelmiştir ve haciz işlemlerinin elektronik ortamlarda gerçekleştirilmesi amacı kapsamında geliştirilmiştir. E-haciz ile vergi gelirlerinin toplanması konusunda etkinliğin sağlanması hedeflenmektedir. E-haciz uygulaması ile kamu gelirlerinin ve diğer alacaklarının kısa sürede hazineye tahsili gerçekleştirilebilmektedir (Şakar Yiğit, 2011).

Türkiye'de özellikle son dönemlerde vergilemeye ilişkin hizmetlerin web portallar üzerinden sunulmasının yanı sıra mobil uygulamalar üzerinden de sunulmaya başlandığı görülmektedir. Mobil uygulamaların web portallar üzerinden gerçekleştirilen faaliyetleri tamamlayıcı nitelik taşıdığı ifade edilmektedir. Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından yayınlanan 2019 ve 2020 yılı Faaliyet Raporlarına göre internet vergi dairesi, bandrollü ürün izleme sistemi, hazır beyan sistemi gibi alanlarda mobil uygulamalar aktif olarak kullanılırken; e-beyanname, e-fatura gibi alanlarda henüz mobil uygulamalar kullanılmamaktadır. Bu kapsamda geliştirilecek olan mobil uygulamaların tek tip, kolay anlaşılır, basit ve kullanıcı olacıklı tasarlanması vurgulanmaktadır.

Yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere geleneksel araçlar ile gerçekleştirilen vergileme işlemlerinin elektronik ortamlara taşınması vergi daireleri, vergi mükellefleri ve ilgili alanda çalışan meslek mensupları açısından pek çok fayda sağlamaktadır. Ancak sistemsel sorunlar ile karşılaşılması için ilgili alanda yeterli yatırımın yapılması önem taşımaktadır. Ayrıca bilgi iletişim teknolojilerinin kullanımında herhangi bir aksaklığın yaşanmaması için vergileme işlemine dahil olan tarafların detaylı bir şekilde bilgilendirilmesi ve eğitilmesi önem taşımaktadır.

5.3. Vergileme Alanındaki Elektronik Uygulamaların Değerlendirmesi

Vergi idarelerinin iyileştirilerek daha iyi bir vergi yönetimi sağlanabilmesi için mümkün olduğunca fazla sayıda mükellefin vergi hizmetlerine elektronik ortamlar üzerinden ulaşmasının sağlanması, büyük veri yönetiminin gerçekleştirilmesi ve verilerin kapsamlı değerlendirmesinin yapılması, yeni teknolojilerin takip edilmesi ve vergileme alanına entegre edilmesi ile diğer ülkelerle etkileşim kurulması önem taşımaktadır (OECD, 2016: 102-103).

Türkiye'nin bilgi ve iletişim teknolojilerini kamu maliyesi alanında kullanım düzeyi idari, kurumsal, sosyal ve ekonomik pek çok alanda önemli etkiler ortaya koymaktadır. Dünya Ekonomik Formu tarafından 1979 yılından bu yana yayınlanan Küresel Rekabet Raporu özellikle ülkelerin rekabet gücünün tespit edilmesi açısından önemli bir göstergedir. Küresel Rekabet Raporu kapsamında ölçülen ve ülkelerin rekabet gücü konusunda önem taşıyan temel bileşenlerden etkinleştirici çevre altındaki alt başlıklardan biri kamu kurumlarında idari yapılanma, alt yapı ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin sistemlere entegre edilmesidir. Türkiye, 2019 yılında yayınlanan Küresel Rekabet Raporu'nda 141 ülke arasında bilgi ve iletişim teknolojilerine adaptasyonda 69. Sırada, genel rekabet endeksinde ise 61. sırada yer almaktadır. 2020 yılında yayınlanan Küresel Rakabet Raporu'nda ise Türkiye'nin alt yapı, bilgi ve iletişim teknolojilerine adaptasyon ve idari yapılanma alanında 67.1 puan aldığı görülmektedir (Schwab ve Zahidi, 2020). Ancak 2020 yılı Raporu'nda analize dahil edilen ülkelerin bilgi ve iletişim teknolojilerinin adaptasyon alanında ortalamasının 78.7 olması ilgili alanda daha fazla yatırım yapılması gerektiğini göstermektedir.

Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojilerine adaptasyon konusunda her ne kadar beklenen düzeyde ilerleme kaydedilememiş olsa da internet altyapısı yatırımlarını artırmak için çalışmalara devam edilmektedir (Schwab, 2019: 20). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin vergileme alanında sağlayacağı olumlu etkilerin artırılması için de ülke genelinde alt yapı

yatırımları her geçen yıl artırılmaktadır. Bu çerçevede 2021 yılında kamu sektöründe en yüksek bilgi ve iletişim teknolojileri yatırımı yapılması planlanan kurumlar arasında T. C. Hazine ve Maliye Bakanlığı 271 milyon TL ile beşinci sırada yer almaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021: 3). Böylece telekomünikasyon ve internet erişimi alt yapılarının yatırımlar ile desteklenerek iller düzeyindeki dengesizliklerin ve istikrarsızlıkların giderilmesi ve hem merkezde hem yerel düzeyde faaliyet gösteren vergi dairelerinin tamamının otomasyon süreçlerine dahil edilmesi amaçlanmaktadır.

Vergileme alanında dijital dönüşüm pek çok hukuki düzenleme ile de desteklenmektedir. Türkiye’de devlet tarafından belirlenen amaç ve hedefler kapsamında vergilemenin de dahil olduğu kamu maliyesi alanında hizmetlerin elektronik ortamlarda daha yaygın ve maliyet etkin bir şekilde kullanılması ve ilgili alanlarda hizmetlerin güvenilirliğinin geliştirilmesi önem taşımaktadır. Bu kapsamda yeni teknolojilerin ve bilişim sistemlerinin gelir idaresi alanında aktif ve yaygın olarak kullanılması için iş süreçlerinin şekillendirilmesi, gerekli alt yapının oluşturulması, ilgili alanlara yeterli yatırımın yapılması, personelin eğitilmesi, ulusal ve uluslararası düzeyde kurumlararası etkileşimin teşvik edilmesi, ihtiyaç duyulan idari ve teknik desteğin sağlanması, elektronik sistemlerinin kullanıcı odaklı, kolay anlaşılır şekilde tasarlanması ve en önemlisi bilgi güvenliği için herhangi bir bilgi sızdırılması ya da siber saldırılardan korunmaya imkan sağlayan bir sistemin oluşturulması amaçlanmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021).

Bilgi ve iletişim teknolojileri ile geliştirilen sistemlerin verilerin sızdırılması ihtimali dikkate alınarak ortaya çıkabilecek olumsuzluklara karşı yeterli idari ve hukuki güvenlik önlemi ile korunması önem taşımaktadır (Srinivas vd., 2019: 180-184). Bu durum güvenlik, gizlilik ve mahremiyete yönelik gerekli önlemlerin alınmasına ilişkin olarak devletler üzerinde baskı oluşturmaktadır (OECD, 2003: 15-16). Hem vatandaşlar hem kurumlar değişen koşullara uygun olarak devletin gerekli önlemi alması yönünde beklentiye girmektedir. Çünkü bilgi ve iletişim teknolojileri pek çok alanda fayda sağlamak ile birlikte özellikle kişisel ve kurumsal bilgilerin korunması bakımından pek çok zorluk ve kaygıyı da beraberinde getirmektedir. Her ne kadar 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ve 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu gibi hukuki düzenlemeler ile de bu süreç destekleniyor olsa da özellikle siber güvenlik saldırılarına ilişkin düzenlemelerin geliştirilmesi önem taşımaktadır. Bu nedenle siber saldırılardan korunmak amacıyla 20.10.2012 tarihli 28447 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2012/3842 sayılı “Ulusal Siber Güvenlik Çalışmalarının Yürütülmesi, Yönetilmesi ve Koordinasyonuna İlişkin Karar” yürürlüğe girmiştir. Ayrıca 06.02.2014 tarihinde yayımlanan 29022 sayılı Resmi Gazete ile 5.11.2008 tarihli 5809 sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu’na bazı maddeler eklenerek Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kurumu’na bilgi güvenliğinin ve haberleşme konusunda gizliliğin sağlanması gibi görevler verilerek siber güvenliğin sağlanması amaçlanmıştır. Bahsi geçen hukuki düzenlemelerin yanı sıra 2019-2023 yıllarını kapsayan On Birinci Kalkınma Planı’nda da siber güvenliğin önemi vurgularak BM ve ICT tarafından oluşturulan siber güvenlik endekslerinde 2018 yılında 175 ülke arasında 20. sırada yer alan Türkiye’nin 2023 yılında 14. sıraya yükselmesi hedeflenmiş ve ilgili alanda çalışmalara hız kazandırılmıştır.

Sonuç olarak, dijitalleşme sürecinin devlet-vatandaş ilişkilerinde ortaya çıkardığı dönüşüm vergilendirme alanına da yansımış ve devlet- mükellef ilişkilerini etkilemiştir. Bu doğrultuda Gelir İdaresi Başkanlığı Stratejik Planı’nın 2019-2023 yılı hedefleri kapsamında başta vergiler olmak üzere kamu gelirlerinin toplanmasında etkinliğin sağlanması, vergi kayıp ve kaçaklarının azaltılması için gerekli çalışmaların yapılması, mükelleflerin vergi ödeme istekliliklerini artıracak düzenlemelerin benimsenmesi, kaliteli hizmet sunulması ve kurumsal alanda çalışan memnuniyetinin artırılmasına yönelik uygulamaların geliştirilmesi önem taşımaktadır. On Birinci Kalkınma Planı’nda da belirtildiği üzere bahsi geçen hedeflerin gerçekleştirilmesinden ekonomik etkinlik ve verimliliğin gerçekleştirilmesine, rekabet gücünün artırılmasından iş süreçlerinin dönüştürülmesine kadar pek çok amaç küreselleşme ve dijitalleşmenin etkileri nedeniyle ancak ilgili alanlarda bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygın olarak kullanılması yoluyla sağlanabilecektir.

6.SONUÇ ve ÖNERİLER

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemelerin son dönemlerde hız kazanması devletlerin sosyal, ekonomik, mali ve siyasal alanda daha fazla rol üstlenmesine neden olmuş ve daha fazla ve farklı nitelikte kamu mal ve hizmet devletler tarafından sunulmaya başlamıştır. Toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında sosyal refahın maksimize edilmesini gözeterek devletler değişen koşullara uyum sağlayarak eğitim, sağlık, adalet gibi pek çok mal ve hizmeti elektronik ortamlarda e-devlet aracılığı ile sunmaya başlamıştır. Daha hızlı, nitelikli, kaliteli, etkili ve toplum talepleri ile uyumlu mal ve hizmet sunumu gerçekleştirme amacı doğrultusunda bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağladığı katkılar çerçevesinde ilgili alanlara yapılan yatırımlar artırılmış ve Türkiye’nin de dahil olduğu pek çok ülkede daha fazla mal ve hizmet e- devlet platformuna taşınmıştır.

Türkiye’de 2000’li yıllarda başlayan çalışmalar olumlu sonuçlar vermiştir. Bilgi teknolojilerinin kullanım kapasitelerinin ölçülmesi amacı ile geliştirilen endeksler arasında ön plana çıkan EDGI’da Türkiye 2020 yılı itibarıyla “çok yüksek” endeks puanına sahip ülkeler arasında yer edinmiştir. İlgili alanda diğer önemli göstergeler arasında yer alan E-Katılım Endeksi’nde de Türkiye her geçen yıl ilerleme göstermiş ve 193 ülke arasında 2012 yılında 124. sıradayken 2020

---

yılında 23. sıraya yükselmiştir. Uluslararası alanda bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaştırılmasına odaklanan bir diğer önemli endeks olan BİT Gelişmişlik Endeksi'nde de Türkiye bilgi ve iletişim teknolojilerinde en dinamik ve hızlı ilerleme kaydeden ülkeler arasında kabul edilmektedir. Bahsi geçen endekslerde Türkiye'nin daha üst sıralarda yer alması ancak hem genel endeks hem de alt endeks puanlarının hesaplanmasında dikkate alınan hususlarda ilerleme kaydetmesine bağlıdır.

Çevrimiçi hizmetlerden elde edilen bilgilerden vergileme alanında yararlanılması ise bireylerin tercihlerinin ve davranışlarının belirlenmesinde etkili bir araç olmuştur. Mükelleflerin talep ve beklentilerinin daha gerçekçi ve hızlı şekilde tespit edilmesi sayesinde beklentiler ile uyumu kamusal mal ve hizmet sunulması mükelleflerin bu mal ve hizmetlerin finansmanına katılım konusunda daha istekli olmalarını ve dolayısıyla üzerine düşen vergisel yükümlülükleri hukuki düzenlemeler çerçevesinde yerine getirmesini sağlamıştır.

E-devlet ile internet ortamında hizmet sunulması kamu gelirlerinin toplanması aşamasında aktif olarak kullanılmaya başlanmış ve vergilendirme alanında da elektronik maliye/elektronik vergi uygulamaları yaygınlaştırılmıştır. Bu kapsamda daha düşük maliyetli, şeffaf, açık, hesap verebilir, saydam, demokratik, verimli ve etkili bir vergi politikası amacıyla geliştirilen VEDOP (1-2-3) ile e-beyanname, e-defter, e-haciz vb. uygulamalar vergileme, denetim ve vergi yargılaması aşamalarında olumlu etkiler ortaya çıkarmıştır. Dijitalleşme sürecinin vergileme alanında yaygın kullanılmasının önemli etkilerinden biri de vergi gelirlerini artırıcı nitelik taşımasıdır. Her ne kadar küreselleşme ile uluslararası düzeyde emek ve sermaye gibi üretim faktörlerinin hareketliliği artmış olsa da dijitalleşmenin vergi yönetimi ve idaresi sürecinde yaygın kullanımının vergi kayıp ve kaçaklarının kontrol altına alınmasında taşıdığı önem Yıldız (2020) gibi çalışmalarla da desteklenmiştir.

Türkiye'de kalkınma planlarında ve stratejik planlarda belirtildiği üzere kullanışlı, sade, bütünlüştürülmüş ve belirli bir düzeyde hizmet sunulmasına değer atfedilmektedir. Etkin ve verimli kamu hizmeti sunumu açısından hizmet sunulan alanlarda çeşitliliğin artırılarak dezavantajlı kesimlerin desteklenmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması önem taşımaktadır. Bu çerçevede uluslararası standartlar dikkate alınarak kamu kurumlarına dijital dönüşüm sürecinde destek olunması ve bilgi işlem alt yapıları ile kurumsal kapasitelerin güçlendirilerek sürdürülebilir nitelikte olması gerekmektedir. Ayrıca dijitalleşme süreci ile birlikte gündeme gelen olumsuz durumlardan biri olarak gösterilen siber güvenlik tehditlerine karşı gereken tedbirlerin hem hukuki hem de idari alanda geliştirilmesi önem taşımaktadır. Bu kapsamda kişisel verilerin güvence altına alınması ve korunmasına ilişkin mekanizmaların oluşturulması bir gerekliliktir. Böylece kamu sektörü faaliyetlerinin daha şeffaf, hesap verebilir, maliyet etkin, yenilikçi, esnek, katma değeri yüksek ve katılımcı nitelikte gerçekleştirilmesine imkan sağlanacaktır.

Sonuç olarak, bilgi ve iletişim teknolojilerinin vergileme alanında kullanılması ile vergi kayıp ve kaçaklarının kontrol altına alınmasından vergi gelirlerinin artırılmasına, rekabet gücünün artırılmasından demokratikleşme süreçlerinin desteklenmesine kadar pek çok alanda olumlu etkiler ortaya çıkması beklenmektedir. Ancak Türkiye'de daha etkin bir vergi yönetimi sağlanabilmesi için alt yapı yetersizliklerinin en kısa sürede giderilmesi ve yatırımların teşvik edilmesi, robot vergisi, dijital hizmet vergisi gibi yeni vergi önerilerinin devletin sosyal, ekonomik ve mali amaçları ile uyumlu bir şekilde vergisel düzenlemelere entegre edilmesi, büyük veri analizinden vergileme alanında da yararlanılması ve karar alma süreçlerinde bozucu etkiler ortaya çıkarabilecek düzenlemelerden kaçınılması önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN GEDİK, M. & KOCAALİ, N. (2020). "Dijital Teknolojik Gelişim ve Kamu maliyesine Yansımaları: OECD Ülkeleri için Bir Değerlendirme". Vergi Raporu, 252, 90-113.
- AL-SAI, Z. A. & ABUALIGAH, L. M. (2017). "Big Data and E-government: A Review". *8th International Conference on Information Technology (ICT)*, (s. 580-587).
- ANNTTIROIKO, A.-V. (2018). "A Brief Introduction to the Field of E- Government". A.-V. Annttiroiko içinde, *Electronic Government: Concepts, Methodologies, Tools and Applications* (s. xli-lxxv). ABD: IGI Global.
- ASSOCIACION EUROPE YOU. (2019). "What is Information and Communication Technology?" <https://europeyou.eu/es/what-is-information-and-communication-technology/>, 08. 08. 2021
- AY, M. H. (2006). "Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomiyi Önlemede Bilgi Ekonomisinin Etkinliği ve Gelir İdaresinin Rolü". Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF Dergisi, 11, 57-82.
- CENİKLİ, E. & ŞAHİN, D. (2013). "Türk Gelir İdaresi Otomasyon Projeleri". *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, 4(1), 37-51.
- CHATAMA, Y. J. (2013). "The Impact of ICT on Taxation: The Case of Large Taxpayer Department of Tanzania Revenue Authority". *Developing Country Studies*, 3(2), 91-101.

- CIBORRA, C. & NAVARRA, D. D. (2005). "Good Governance, Development Theory and Aid Policy: Risks and Challenges of E-Government in Jordan". *Information Technology for Development*, 11(2), 141-159.
- DAS-GUPTA, A. & GHOSH, S. & MOOKHERJESS, D. (2004). "Tax Administration Reform and Taxpayer Compliance in India". *International Tax and Public Finance*, 575-600.
- DURHAM, Y. & MANLY, T. S. & RITSEMA, C. (2014). "The Effects of Income Source, Context, and Income Level on Tax Compliance Decisions in a Dynamic Experiment". *Journal of Economic Psychology*, 220-233.
- EUROPEAN COMMISSION. (1999). "Green Paper on Public Sector Information in the Information Society. Brussels: Commission of The European Communities".
- FELD, L. P. & FREY, B. S. (2002). "Trust Breeds Trust: How Taxpayers are Treated". *Economics of Governance*, 3, 87-99.
- FIELD, T. & MUELLER, E., LAU, E. & GADRIOT-RENARD, H. & VERGEZ, C. (2003). "The Case for E-Government: Excerpts from the OECD Report The E-Government Imperative". *OECD Journal on Budgeting*, 3(1), 61-96.
- GANGL, K. & HOFMANN, E. & KIRCHLER, E. (2015). "Tax Authorities' with Taxpayer: A Conception of Compliance in Social Dilemmas by Power and Trust". *New Ideas in Psychology*, 13-23.
- GELİR İDARESİ BAŞKANLIĞI. (2008). "Faaliyet Raporu 2007".
- GELİR İDARESİ BAŞKANLIĞI. (2019). "Faaliyet Raporu 2019".
- GELİR İDARESİ BAŞKANLIĞI. (2021). "Faaliyet Raporu 2020".
- GELİR İDARESİ BAŞKANLIĞI STRATEJİ GELİŞTİRME DAİRE BAŞKANLIĞI. (2019). "Stratejik Plan 2019-2023". Gelir İdaresi Başkanlığı.
- GERÇEK, A. (2010). "Gelir İdaresi Başkanlığı'nda E-Devlet Uygulamaları". *Bilanço Dergisi*, 122, 77-83.
- GOLDFINCH, S. (2007). "Pessimism, Computer Failure, and Information Systems Development in the Public Sector". *Public Administration Review*, 67, 917-29.
- GRÖNLUND, Å. & HORAN, T. A. (2004). "Introducing E-Gov: History, Definitions, and Issues". *Communications of the Association for Information Systems*, 15(1), 713-729.
- HWANG, M. S. & LI, C. T. & SHEN, J. J. & CHU, Y. P. (2004). "Challenges in E-Government and Security of Information". *Information and Security*, 15(1), 9-20.
- INTERNATIONAL TELECOMMUNICATION UNION. (2017). "Measuring the Information Society Report Volume 1". Geneva Switzerland: ITU.
- INTERNATIONAL TELECOMMUNICATION UNION. (2021). "The ICT Development Index (IDI): Conceptual Framework and Methodology". <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/publications/mis/methodology.aspx>, 03.07.2021
- IVANOV, S. (2017). "Robonomics-Principles, Benefits, Challenges, Solutions". *Yearbook of Varna University of Management*, 10, 283-293.
- KARGI, N. & KARAYILMAZLAR, E. (2009). "Küreselleşmenin Vergi Politikaları Üzerindeki Etkinsizlik Etkisi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14(3), 21-37.
- KIRCHLER, E. & HOELZL, E. & WAHL, I. (2008). "Enforced versus Voluntary Tax Compliance: The "Slippery Slope" Framework". *Journal of Economic Psychology*, 210-225.
- HYPERLINK "<https://knoema.com/ITUKIICT2019Apr/global-ict-developments>" KNOEMA, 'Global ICT Developments', HYPERLINK "<https://knoema.com/ITUKIICT2019Apr/global-ict-developments>", 03.07.2021
- KOSEC, K. & MOGUES, T. (2019). "Decentralization without Representation". *Manuscript*.
- KURFALI, M. & ARİFOĞLU, A. & TOKDEMİR, G., & PAÇİN, Y. (2017). "Adaptation of E-Government Services in Turkey". *Computers in Human Behavior*, 66, 168-178.
- LAVINGE, M. (2002). "Electronic Government: A Vision of a Future That is Already Here". *Syracuse Law Review*, 52(4), 1243-1251.
-

- LOM, M. & PRIBYL, O. & SVITEK, M. (2016). "Industry 4.0 as a Part of Smart Cities". Smart Cities Symposium. Prague.
- MANOHARAN, A. P. & INGRAMS, A. (2018). "Conceptualizing E-Government from Local Government Perspectives". State and Local Government Review, 50(1), 56-66.
- MEMİŞ, M. Ü. & ÇÜRÜK, T. & ÜNAL, Y. (2019). "Elektronik Uygulamaların Vergi Denetimi Üzerine Etkisi: Denetimin tarafları Üzerine Bir Araştırma". Maliye Dergisi, 176, 474-504.
- MUELBACHER, S. & KIRCHLER, E. & SCHWARZENBERGER, F. (2011). "Voluntary versus Enforced Tax Compliance: Empirical Evidence for the "Slippery Slope" Framework". European Journal of Law and Economics, 89-97.
- MÜNCH, J. & ARMBRUST, O. & KOWALCZYK, M. & SOTO, M. (2012). "Software Process Definition and Management". Heidelberg New York Dordrecht London: Springer.
- OECD. (2003). "The E- Government Imperative". France: OECD Publications Service.
- OECD. (2015). "Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy, Action 1 - 2015 Final Report". Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2016). "Technologies for Better Tax Administration A Practical Guide for Revenue Bodies". Paris: OECD Publishing.
- ÖZ, E. & BOZDOĞAN, D. (2012). "Türk Vergi Sisteminde E-Maliye Uygulamaları". Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17(2), 67-92.
- PATEL, H. & JACOBSON, D. (2008). "Factors Influencing Citizen Adoption of E-Government: A Review and Critical Assessment". 16 th European Conference on Information Systems, (s. 176-188). Galway.
- PRATT, M. K. (2019). "ICT (Information and Communications Technology, or Technologies)". TechTarget Network. <https://searchcio.techtarget.com/definition/ICT-information-and-communications-technology-or-technologies>, 06.07.2021
- SARAÇOĞLU, F. & GÖKKAYA, M. & ÜLKÜ, Y. E. (2019). "Gelişen Teknoloji ve İletişim Altyapısı Karşısında Vergi Dairelerinin Fonksiyonu". MHD, 15(173), 1003-1030.
- SCHWAB, K. (2019). "The Global Competitiveness Report 2019". World Economic Forum.
- SCHWAB, K. & ZAHIDI, S. (2020). "The Global Competitiveness Report". World Economic Forum.
- SRINIVAS, J. & DASB, A. K. & KUMAR, N. (2019). "Government Regulations in Cyber Security: Framework, Standards and Recommendations". Future Generation Computer Systems, 92, 178-188.
- SUNYAEV, A. (2020). "Internet Computing". Springer, Cham.
- ŞAKAR YİĞİT. A. (2011). "Türkiye'de E-Devlet Uygulamalarının vergi Hukuku Alanına Yansımaları: E-Haciz Uygulaması ve Karşılaşılan Sorunlar". Mali Çözüm Dergisi, 106, 66-81.
- T. C. KALKINMA BAKANLIĞI. (2015). "2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı". Bilgi Toplumu Dairesi Başkanlığı.
- T. C. MALİYE BAKANLIĞI VERGİ DENETİM KURULU BAŞKANLIĞI. (2016). "Faaliyet Raporu 2016". Ankara.
- T. C. ULAŞTIRMA DENİZCİLİK VE HABERLEŞME BAKANLIĞI. (2016). "2016-2019 Ulusal ve E- Devlet Stratejisi Eylem Planı". Haberleşme Genel Müdürlüğü- e-Devlet Hizmetleri Dairesi Başkanlığı.
- TAYTAK, M. & VURAL, K. (2019). "Bilişim Sistemlerindeki Gelişmelerin Türkiye'de E-Vergi Uygulamaları Üzerine Yansımaları ve Değerlendirilmesi". Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 647, 65-100.
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI DİJİTAL DÖNÜŞÜM OFİSİ. (2020). "Birleşmiş Milletler "e-Devlet Gelişmişlik Endeksi 2020" Açıklandı". <https://cbddo.gov.tr/haberler/4834/-birlesmis-milletler-e-devlet-gelismislik-endeksi-aciklandi>, 05.08.2021
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI STRATEJİ VE BÜTÇE BAŞKANLIĞI. (2021). "Kamu Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yatırımları Raporu".
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ HAZİNE VE MALİYE BAKANLIĞI. (2021, Ağustos 04). Bilgi Teknolojileri Genel Müdürlüğü. <https://www.hmb.gov.tr/btgm-hakkimizda> adresinden alındı

- TÜRKİYE CUMHURİYETİ MALİYE BAKANLIĞI GELİRLER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ. (2004). "Faaliyet Raporu 2004".
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ STRATEJİ VE BÜTÇE BAŞKANLIĞI. (2019). "On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)".
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ STRATEJİ VE BÜTÇE BAŞKANLIĞI. (2020). "2021 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı".
- TWIZEYIMANAA, J. D., & ANDERSSON, A. (2019). "The Public Value of E-Government – A Literature Review". *Government Information Quarterly*, 36, 167-178.
- UNITED NATIONS. (2021). "E-Government Development Index" <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/176-Turkey/dataYear/2016>, 13.07.2021
- UNITED NATIONS. (2020). "E-Government Survey 2020". Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development. United Nations Department of Economic and Social Affairs.
- VERGİ DENETİM KURULU BAŞKANLIĞI. (2018). "Faaliyet Raporu 2018". Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı Strateji, İş Geliştirme ve Kontrol Şube Müdürlüğü.
- WORLD BANK. (2016). "World Development Report 2016: Digital Dividends".
- YILDIZ, F. (2020). "Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yaygınlaşmasının Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği". *Vergi Raporu*, 249, 193-213.
-

YIRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM

OECD Ülkelerinde Kripto Varlıkların Vergilendirilmesine Yönelik Yaklaşımlar

Yasemin TAŞKIN *, Müzeyyen Özlem ÇETİN †

1. GİRİŞ

Küreselleşme süreci, mesafelerden bağımsız olarak herhangi bir kuruma bağlı olmadan, dijital imzalar ve şifreler vasıtasıyla gerçekleştirilebilen işlemlerin hızla kabul görerek yaygınlaşmasına neden olmuştur. Söz konusu süreçte blokzincir teknolojileri de önem kazanmaya başlamıştır.

Küreselleşen dünyada artan dijitalleşme eğilimleri finansal yapıları da yeniden şekillendirmektedir. Blokzincir teknolojilerinin finans dünyasındaki yansımaları ise ağırlıklı olarak kripto varlıkların öne çıkmasıyla görünür hale gelmiştir. Ancak kripto varlıklarla yapılan işlemlerin yaygınlaşması, bu tür uygulamaların henüz çok yeni olması geleceğe yönelik tahminlerin oldukça güçlü olması, konu ile ilgili düzenlemelerin halihazırda tamamlanmamış olması birtakım sorunları da beraberinde getirmektedir.

Özellikle kripto varlıklarla yapılan işlemlerin vergilendirme karşısındaki durumu tartışma konusu olmakta ve elde edilen gelirin vergilendirilebilir alan dışında kalması riski ulus devletlerin kamu gelirlerinin azalmasına yönelik endişeleri beraberinde getirmektedir. Kripto varlıkların ve kripto varlıklarla yapılan işlemlerin vergilendirilmesi hususunda, farklı ülkelerde, kripto varlıkların ele alınış biçimlerinden kaynaklanan, farklı uygulama örnekleri bulunmaktadır.

Çeşitli ülkelerde farklı şekilde değerlendirilen kripto varlıklara ilişkin OECD'nin (Organisation for Economic Co-operation and Development – Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü'nün) 2020 yılında yayımladığı “Sanal Paraların Vergilendirilmesi: Vergi Uygulamalarına ve Vergi Politikası Sorunlarına Genel Bir Bakış” (Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues) adlı raporda ülkelerin kripto varlık yaklaşımları incelenmiştir. Yaklaşık 50 ülkeyle gerçekleştirilen anket çalışmalarının sonuçları değerlendirilerek kripto varlıklara ilişkin vergi uygulamaları ve vergi politikası sorunları değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, OECD'nin söz konusu raporu esas alınarak OECD ülkelerinde kripto varlıkların vergilendirilmesine yönelik yaklaşımların değerlendirilmesidir. Çalışmada, öncelikle blokzincir teknolojisi, bu teknolojinin kripto varlıklar açısından kullanım alanı, kripto varlık tanımı ve kripto varlıkların dünya ekonomisi içindeki yeri, OECD raporu çerçevesinde çeşitli ülkelerin kripto varlıkları tanımlama biçimleri, gelir vergileri ve KDV (katma değer vergisi) açısından vergilendirilme rejimi, kripto varlıkların Türkiye ekonomisi ve hukuk sistemi içindeki yeri ve vergilendirme sorunları incelenmektedir.

2. BLOKZİNCİR TEKNOLOJİLERİ

Küreselleşme sürecinde dünya finansal sisteminin derinleşmesi, çeşitlenmesi, finansal anlayışlardaki değişiklikler yeni kurumlar ve ürünlerin ortaya çıkmasına, merkez bankalarının ve ekonominin gündeminde kripto varlıkların yer almasına neden olmuştur (Kesbiç ve Duramaz, 2018: 76).

1960'larda başlayan teknolojik dönüşüm süreci ile ticari faaliyetler içerisinde düşük marjinal maliyetlerle üretim yapılabilmesine yönelik sektörler ortaya çıkmıştır. Bu sektörlerde üretilen katma değer artması, çevre sorunları başta olmak üzere ticari faaliyetler sonucunda ortaya çıkan negatif dışsallıkların da azaltılması için bir fırsat ortaya çıkarmıştır (Şanlı ve Yalçıntaş, 2021: 26).

Blokzincir teknolojileri, teknolojik dönüşümün ekonomide meydana getirdiği değişimin göstergesi olup, bu teknolojiler tüm veriyi tek bir sunucuda toplamayarak bu veritabanında aynı zincirde yapılan işlemlerin şifrelenerek kayıt altına alınmasını ve dağıtık şekilde tutulmasını sağlar. Bu şekilde zincirdeki herkes veritabanındaki kayıtların şifrelenmiş haline erişim hakkına sahip olur. Bir işlem, bir defa kaydedildiğinde geriye doğru değiştirilmesi mümkün değildir. Sadece zincir üzerindeki paydaşların mutlak çoğunluğunun onayıyla, tüm zincirin yeniden yazılmasıyla bir kaydın değiştirilmesi

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Maliye Bölümü, taskiny@istanbul.edu.tr, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0003-1928-3760>

† Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu, muzeyyen.ozlem@marmara.edu.tr, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-7851-8040>

mümkün olabilmektedir. Blokzincir teknolojilerinde kayıtların dağıtık tutulması ve herkese açık olması, işlemlerin şeffaflık içerisinde yapılmasını ve iletişim halinde olanların güven sorununun çözülmesine yardımcı olur (Şanlı ve Yalçıntaş, 2021: 27).

Blokzincir teknolojisi bazı özelliklere sahiptir. Sistemin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Hackius & Petersen, 2017: 5):

- a) Herhangi bir merkeze ya da kuruma bağlı değildir,
- b) Kendi kendine işleyen güven esasına dayalıdır,
- c) Sadece üyelik sistemiyle yürütülen bir sistemdir,
- d) Dağıtık bir yapıya sahiptir,
- e) Sistem doğrulanmış imzalar aracılığıyla yani dijital imzalar-şifreler aracılığıyla işlemektedir. Bu şifreler kişilerin ya da kurumların gerçek kimlikleriyle ilişkili olmayıp, anonimdir,
- f) Sistem değişmezlik özelliğine yani uzlaşma temelli algoritmaya dayalıdır. Bir ya da birden fazla işlem uzlaşma yoluyla gerçekleştirilerek blok oluşturulmaktadır. Bu şekilde bir ya da birden fazla işlem yapılmaktadır.

Kripto varlıkların kullanımının artmasıyla sürekli büyüyen nitelikli bir veri tabanı olan blokzincir teknolojisi iki tarafın ihtiyaç duyduğu aracıya gerek olmaksızın matematik olarak geliştirilmiş bir teknolojiyle hızlı bir süreç içerisinde güvenli ve düşük maliyetli olarak işlemleri gerçekleştirir (Eser, 2020: 55).

3.KRİPTO VARLIKLAR VE TOPLUM YAPISI İÇİNDEKİ YERİ

3.1.Kripto Varlıklar ve Kripto Para Sistemleri

Kripto varlıklar, genel olarak kopyalanmaları ve taklit edilmeleri engellenecek şekilde tasarlanmış, aktarılabilir dijital temsiller olarak tanımlanabilir (Baur, t.y.).

Kripto varlıkların genel özellikleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir (Elliot & Lima, 2018: 3):

- a) Herhangi bir ulusal otoriteye bağlı değildir,
- b) Dijital ve sınırsız ekonomileri güçlendirirler,
- c) Herhangi bir geleneksel varlık sınıfına tam olarak uymazlar,
- d) Merkezi olmayan bir aktörler ağına kararına dayanırlar,
- e) Bu ağlarda karar vermeyi yönetmek için birden çok farklı model kullanılmaktadır.

IMF'ye (International Monetary Fund / Uluslararası Para Fonu) göre, kripto varlıklar iki temel kategoride ele alınabilir (IMF, t.y.: 7):

1. Bitcoin benzeri kripto varlıklar
2. Bitcoin dışındaki kripto varlıklar (dijital tokenler*)

Dijital tokenler temel ekonomik fonksiyonlarına göre dört kategoriye ayrılmaktadır (IMF, t.y.: 7):

- a) Ödeme Tokenları (Payment Tokens): Bitcoin benzeri kripto varlık olmaları ve kullanımlarının sadece belirli platformlarla sınırlandırılmadan, hesap birimi, değer saklama aracı ve ödemelerde kullanımın evrenselleştirilmesi istenmektedir (Litecion gibi)
- b) Fayda Tokenları (Utility Tokens): Sahiplerine gelecekte sunulacak dağıtık defter teknolojisi tabanlı uygulamalara erişim sağlamak geliştirmek için oluşturulmuş bir uygulamadır.
- c) Varlık Tokenları (Asset Tokens): İhraççının borç veya öz sermaye taleplerini temsil eder. Sahiplerine faiz üretirler ya da şirketin gelecekteki kazanç payını vadeden varlıklardır.
- d) Hibrit Tokenler (Hybrid Tokens) : Kısmen fayda kısmen varlık veya ödeme varlıklarıdır.

* Token: Kelimenin simge, sembol, işaret, alamet, belirti, fiş, jeton gibi Türkçe karşılıkları bulunmaktadır. Ancak konu ile ilgili Türkçe çalışmalarda "token" şeklinde kullanımlara rastlanmış olup, bu çalışmada da "token" olarak kullanımı tercih edilmiştir. Token, kripto para dışında bir varlığı temsil eden ve elinde bulunduranlara bazı haklar sağlayan varlık olarak tanımlanabilir (Yüksel, 2020: 438). Kendisine ait bir Blokzincir'i olan kripto varlıklara "para", başka hazır bir Blokzincir içerisinde işlem görenlere "token" denilmektedir (Güven ve Şahinöz, 2020: 85).

Kripto varlıkların pek çok çeşidi bulunmakla birlikte en bilineni kripto paralardır (Baur, t.y.).

Kripto para kelimesi genellikle bütün kripto varlıkları kapsayacak şekilde kullanılır. Ancak kripto paralar, kripto varlıkların bir bölümünü oluşturmaktadır (Yüksel, 2020: 434).

Kripto para birimi, tamamı merkezi nitelikte olmayan ve kontrolü için blokzincir işlem veri tabanları tarafından gerçekleştirilen para birimidir (Eser, 2020: 53).

Kripto para birimleri, kriptografi temelli blok zinciri olarak adlandırılan bir yapı kullanılarak oluşturulan, fiziksel varlıkları olmayan, herhangi bir merkezi bulunmayan, herhangi bir otorite tarafından kontrol edilemeyen, taraflararası hızlı, düşük maliyetli ve güvenli bir para transferi sağlayan elektronik ortamlarda işlem gören sanal para birimleri olarak tanımlanabilir (Şahin, 2018: 899, 900).

Crypto ve currency kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuş olan cryptocurrency deyimini şifreli para anlamına gelmektedir. Kripto paralar internet aracılığı ile kullanılan hiçbir merkezi otorite ya da aracı kuruma bağlı olmayan sanal para birimlerini de ifade etmektedir. Piyasada halihazırda mevcut kripto paralardan bazıları, Bitcoin, Ethereum, Ripple, Litecoin, Dash, Monero, Neo, Nem'dir. Bu para birimleri bilgisayar ortamında bulunmakta ulusal para birimleri gibi basılı halde bulunmamaktadır. Günümüzde kripto paraların en yaygın olanı ise Bitcoin'dir (Eğilmez, 2017).

Kripto para birimlerinin oluşturulma süreçleri, işlemleri gerçekleştirdikleri mekanizmalar ve algoritmalar, bilgisayar yazılımları ve donanımlarını kapsadığı için matematik bilimi ile bilişim teknolojileri alanının; kripto para birimlerinin para birimine benzer özellikler (paranın tüm fonksiyonlarına sahip olmasa da) taşınması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması için gerekli olan servis sağlayıcılarını içeren bir sistemi gerektirmesi nedeniyle ekonomi biliminin kapsamı içine girmektedir (Kesbiç ve Duramaz, 2018: 77).

Kripto paraların elde edilmesinde iki yol izlenmektedir. Bunlar (Özkul ve Baş, 2000: 62):

- a) Daha önceden belirlenmiş kur üzerinden mevcut paranın kripto paraya çevrilmesi,
- b) Kullanıcıların veri madenciliği yaparak kripto para elde etmeleri şeklindedir.

Kripto paraların tasarlanma nedeni, herhangi bir finansal kurumun denetimi olmaksızın elektronik paranın bir kullanıcıdan diğer kullanıcıya transferini sağlamak amacıyla hizmet etmeleridir. Fakat Bitcoin'in mucidi takma ismi ile Satoshi Nakamoto'nun 2008 krizinin hemen sonrasında yayımladığı makalesinde alışveriş işlemlerinde üçüncü bir güven unsuruna ihtiyaç duyulmadığının belirtilmesi ve Amerikan Merkez Bankası'nın en büyük parasal genişlemesine başladığı dönemde Bitcoin'i 21 milyon adet ile sınırlandırması, konunun politik zeminde de önem kazanmasına yol açmıştır (Başar, 2021: 125).

Bitcoin 2010 yılında kullanıma alınmış, 2014 yılına kadar Wikileaks, Wordpress gibi bazı firmalar tarafından kabul edilmiştir. Bununla birlikte Bitcoin yatırım platformları üzerinden yapılan sanal para ticaretleri ve dolandırıcılıklar nedeniyle soruşturmalara konu olmuştur (Başar, 2021: 125).

Kripto paralara ilginin artmasının arkasında yatan nedenlere bakıldığında öncelikle kripto paraların oluşturduğu dalgalı piyasa üzerinden yüksek kârlar elde etmek fikri ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte tasarruflarını yüksek enflasyondan korumak, vergiden kaçınmak, ödeme işlemlerini daha hızlı gerçekleştirmek gibi düşünceler de sayılabilir (Şanlı ve Yalçıntaş, 2021: 28).

Coinmarketcap verilerine göre, 9 Ağustos 2021 tarihi itibarıyla kripto paraların toplam piyasa değeri yaklaşık 1,8 trilyon dolar seviyesinde bulunmaktadır (Total Cryptocurrency Market Cap, t.y.).

Dünya Ekonomik Forumu tarafından 18 Şubat 2021 tarihinde yayımlanan araştırmada, Statista Global Tüketici Anketine (Statista Global Consumer Survey), göre 74 ülke arasından Nijerya yüzde 32 ile en çok kripto para kullanan ülkedir. İkinci sırada yüzde 21 ile Vietnam, üçüncü sırada yüzde 20 ile Filipinler yer almaktadır. Türkiye ise yüzde 16 ile dördüncü sırada yer almaktadır. Genel olarak Avrupa ülkelerinde kripto paralara fazla ilgi gösterilmediği belirtilmektedir. Araştırma sonuçlarına göre, kripto varlıklara en az ilgi gösteren ülkelerin yüzde 4'lük pay ile Japonya ve Danimarka olduğu açıklanmıştır (World Economic Forum, 2021).

Kripto para sistemleri avantajları yanında pek çok dezavantajı da barındırmaktadır. Kullanıcılar arasında aracısız bir biçimde gerçekleştirilen bu işlemlerde kimlik anonimliği ve ödemelerin gizliliği nedeniyle üçüncü kişiler tarafından işlemlerin kontrolü sağlanamamaktadır. Bu durum da siber suçlara zemin hazırlayabilmektedir. Vergilendirme konusundaki güçlükler, merkez bankalarının para basmaktan elde ettikleri senyör gelirlerinin kısıtlanması, haksız kazanç sağlanması, devletin müdahale alanlarının daraltılması gibi olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Sistemin işlevselliğinin ve güvenilirliğinin artırılması çok fazla enerji ve programlama kaynağının tüketilmesine neden olmaktadır. Ayrıca kripto para cüzdanlarının kaybolma riski, yasal ya da meşru olmayan faaliyetlerin yaygınlaşması, fiyatların sürekli dalgalanması gibi dezavantajları da barındırmaktadır (Şanlı ve Yalçıntaş, 2021: 29, 30).

Kripto paralarla yapılan işlemlerde kimin kime para gönderdiği tespit edilememektedir. Para göndermek için açtığı cüzdandan başkasının açtığı cüzdana para gönderen bir kimsenin ve gönderdiği kimsenin kimliği şifrelenmiş dosyalar nedeniyle tespit edilememektedir. İşlemlerin bir otoritenin denetimi altında yapılmaması sistemi her türlü yasa dışı finansal transfer işlemine açık hale getirmektedir (Eğilmez, 2017).

3.2. Paranın Fonksiyonları Açısından Kripto Paraların Değerlendirilmesi

Para, insanların mal ve hizmetleri alabilmek için ya da borçlarını ödemek için kullandığı genel kabul görmüş herhangi bir şey olarak tanımlanabilir. Para yerine kullanılan her ne olursa olsun, (deniz kabuğu, değerli maden, kâğıt) paranın daima üç önemli fonksiyonu olmuştur. Bunlar, değişim veya ödeme aracı olması, bir hesap ve sözleşme birimi olması, bir değer deposu (tasarruf fonksiyonu) olmasıdır (Yay, 2012: 7).

Kâğıt paranın insanlık sahnesine çıkmasıyla paranın geleneksel fonksiyonlarına ilave edilebilecek son gelişme yaşanmıştır. Günümüz sermaye piyasalarına katkıları önemli boyutlarda olan kâğıt paralar egemenlik gücünü bariz biçimde yansıtmaktadır. Bu şekilde ortaya çıkan paranın fonksiyonuna politika aracı fonksiyonu denilmektedir (Yaz, 2020: 310).

Kripto paralar, devletler tarafından çıkarılmamış, arkasında kamu güvencesi olmayan, arzının ölçsüz bir biçimde artırılmaması için üretim süreci belirli bir matematiksel algoritmaya dayandırılan elektronik paralardır. Kripto para üretimi bilgisayarında gerekli yazılım indirilmiş bulunan herkese açıktır. Ancak çok karmaşık ve yalnızca işlem gücü yüksek bilgisayarlar aracılığı ile çözülebilecek bir algoritmanın sonucunda gerçekleştirilir. Üretilen paranın mülkiyeti, kullandığı işlemci ve tükettiği elektrik enerjisinin karşılığında emek ispatı ile kişilere verilmektedir. Para üretimi, belirli bir yazılım emeğinin sonucunda elde edildiğinden madencilik* (mining) olarak isimlendirilmiştir. Merkez bankalarının oluşturmayı tasarladığı dijital paralar ise, işlem defterlerinin kamu kurumlarınca merkezi bir şekilde tutulacağı, kanun yoluyla desteklenmiş olacağından tüm işlemlerde güvenle kullanılabilir, henüz dolaşıma sokulmamış olan paralardır. Merkez bankalarının dijital paralarının, kripto paralardan farkı para arzının merkez bankalarının kontrolünde olmasıdır. Kripto paralar herhangi bir ülkenin ulusal para birimi olarak kabul edilmediği sürece fiyatları sürekli dalgalanır. Merkez bankalarının dijital paralarında ise fiziksel ulusal para elektronik yerli para birbirlerinin aynısı olmasalar da eşit değerde olurlar. İsveç, e-krona uygulaması ile merkez bankası dijital para uygulamasında dünyada öncü ülkedir. İsveç dijital parayı tamamlayıcı olarak görmekte, tamamen dijital paraya geçmeyi amaçlamamaktadır (Kubilya, 2021: 147-150).

Kripto para birimleri genellikle bazı dijital ve sanal para birimleri ile karıştırılmaktadır. Örneğin e-para ve banka parası temsil ettikleri yerel para birimine dayalıdır ve bağımsız para birimleri değildir. Merkez bankalarının kontrolü altındadırlar. Buna karşılık kripto paralar herhangi bir resmi kurum tarafından düzenlenmez ve denetlenmezler (Arıkan, 2020: 158).

İsminin içerisinde para kelimesinin bulunmasına ve günlük kullanımda sanal para olarak da ifade edilmesine rağmen kripto paralar, hem paranın özellikleri hem de işlevleri bakımından çeşitli sorunlar da taşımaktadır. Kripto paralar, paranın taşınabilirlik, homojenlik, bölünebilirlik, dayanıklılık, standart olma ve taklit edilememe özelliklerini içerirken, değerini koruma ve genel kabul görme bakımından problemler söz konusudur (Çelen, 2018: 156).

Kripto paraların değer saklama işlevinin paranın diğer fonksiyonlarına göre nispi olarak daha fazla yerine getirilen bir işlem olduğu kabul edilmektedir. Ancak tam bir değer saklayıcı varlık olarak kabul edilmeleri kısa dönemde istikrarlı bir değere sahip olmamaları nedeniyle mümkün görünmemektedir (Çelen, 2018: 157).

Geleneksel işlevler açısından bakıldığında yatırım ve tasarruf aracı olarak kullanılabilirliği söylenebilir. Ancak ani dalgalanmaların bulunması, geniş topluluklar tarafından kabul edilmemiş olması, kripto paraların günümüzde değer ölçümü ve değişim aracı olarak kullanılmasını sınırlandırmaktadır. Kripto paraların herhangi bir devlete bağlı olmamaları, ekonomi politikası aracı olarak kullanılmasını da engellemektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında mevcut şartlarda kripto paraların tam anlamıyla para olarak değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir (Günay ve Kargı, 2018: 69).

Başka bir görüşe göre, kripto paraların değişim aracı fonksiyonuna sahip olduğu, zorlama bir ifade ile tasarruf aracı fonksiyonuna sahip olduğu kabul edilse bile değerinde çok hızlı dalgalanmalar yaşanması nedeniyle hesap birimi fonksiyonuna sahip olmadığı belirtilmektedir (Yaz, 2020: 315).

Bütün bu tartışmaların ışığında, çalışmanın devam eden bölümlerinde kripto para yerine kripto varlık teriminin kullanılmasının daha uygun olacağı görüşündeyiz.

* Madencilik (mining): Kripto parayı, bir ağ üzerinde yürütülen problem çözme çalışmasının bir sonucu olarak oluşturulan bloğa karşılık sistem tarafından bloğu oluşturana verilen ödül olarak tanımlayabiliriz. Yürütülen bu çalışmalara da madencilik adı verilmektedir (Türkyılmaz, 2018).

4.ÜLKELERİN KRİPTO VARLIK SİSTEMLERİNE BAKIŞI

Dünyada finansal işlemlerde hızlı bir şekilde kullanılmaya başlayan ve fiziki bir karşılıkları olmayan aynı zamanda merkezi bir yapılanmaya da sahip olmayan kripto varlıklar konusunda ülkelerin yasal düzenlemeler yapması kaçınılmaz hale gelmektedir. Ülkelerin ekonomik çıkarlarını korumak da, kripto varlıkların düzenlenmesini gerektiren önemli gerekçelerden biridir.

Ülkeler tarafından kripto varlıklara yönelik yaklaşım farklılıklarının temel gerekçesi kripto varlıkların mevcut durumda para mı, emtia mı yoksa farklı bir araç olarak mı değerlendirileceği konusunda bir görüş birliğinin olmamasıdır (Kesbiç ve Duramaz, 2018: 79).

Ülkelerin kripto varlıklara ilişkin yaklaşımları birbirinden farklılık göstermektedir. Bazı ülkelerde kripto varlıklar emtia, özel para birimi olarak nitelendirilirken bazı ülkelerde ise bu varlıkları yasaklamaya yönelik düzenlemeleri görmek mümkündür. Bu yaklaşım farklılıkları bu varlıkların vergilendirilmesine yönelik ortak yaklaşımın oluşturulmasını da engellemektedir. Merkezinin olmaması, gizliliğin yüksek seviyede ve gelirin tespitinin zor olması, vergilendirilmelerinin önünde ciddi engeller oluşturmaktadır (Günay ve Kargı, 2018: 69).

Kripto varlıkları ve işlemleri düzenlemeye yönelik çalışmalar halihazırda çok yenidir. Ulusal açıdan bakıldığında farklı açılardan farklı kurumları ilgilendirmekte ve bunun da ötesinde küresel ölçekte işlem görmektedirler. Hangi kurumun hangi seviyede işin içerisinde yer alacağı konusunda karmaşık bir durum söz konusudur. Bununla birlikte işlemler ve hesap sahiplerinin kimlikleri yeterince şeffaf değil ve işleyişleri alıştığımız finansal ürünlerden oldukça farklıdır (Güven ve Şahinöz, 2020: 271, 272).

Bu sistemler, bireyselleşmeyi ön plana çıkarmakta devletleri ve toplumsal yapıları etkisizleştirmektedir. Bu durum devlet otoritesini geri planda bırakmakta ve gerekli güvenlik önlemlerinin alınmasında devletleri sınırlayan etkilere yol açmaktadır. Para politikalarının belirleyicisi olan merkez bankaları kripto varlık piyasasına müdahale edememektedir. Kripto varlıklar para arzının artmasından kaynaklanan enflasyonist baskıdan doğrudan etkilenmemektedir. Kripto varlıkların değeri piyasada oluşan talebe göre belirlenmektedir (Şanlı ve Yalçıntaş, 2021: 28, 29).

Alım satım işlemlerine ilişkin yöntemler ve bu işlemlere aracılık eden borsalara ilişkin düzenlemelere ihtiyaç bulunmaktadır. Ayrıca buralarda işlem yapan kişilerin belirli bir finansal okuryazarlık seviyesinde bulunması gerekmektedir. Bu işlemlerin gerçekleştirileceği platformların belirlenmesi, bu şirket ya da platformların hangi yeterliklere sahip olacağına belirlenmesi gibi hususlar bu kadar yaygınlaşmış bir ürün için devletin oyun sahasına girmektedir. Bu nedenle konu ile ilgili düzenlemelere ihtiyaç bulunmaktadır (Lafçı, 2021, 13 Şubat).

Kripto varlık sistemlerine olumsuz görüş belirten ülkelerde, yasal düzenleme yapılmamakta, kullanımının ve gelişmesinin yaygınlaşması istenmemekte bu şekilde gayrimeşru bir para sistemi tanımı yapılmaktadır. Buna karşın olumlu görüş belirten ülkeler ise kendi ekonomik çıkarlarını düşünerek yasal düzenlemeler yapılması gerektiğini destekleyerek ekonomik çıkarlarını artırma yönünde adımlar atmaktadırlar (Kesbiç ve Duramaz, 2018: 80).

Küresel olarak sanal varlıkların kullanımı genişledikçe bu tokenlerin yasal düzenlemelerinin yapılması için pek çok OECD ve G20 ülkesi açık ya da örtülü olarak kripto varlıklarının kullanımının yasal olduğunu kabul eden kanun çıkarmaktadır. Örneğin (OECD, 2020: 17) :

- ✓ Japonya Ödeme Servisleri Kanunu (2017)
- ✓ Meksika'nın Fintech Kanunu (2018)
- ✓ Birleşik Krallık Mali Davranış Otoritesi Kılavuzu

Vietnam'da kripto varlık kullanımlarıyla ilgili uyarılar yapılmaktadır. Ayrıca kripto varlıkların kullanımı ile ilgili bir yasal düzenleme bulunmamasına rağmen yasal koruma kapsamında olmadığı ve meşru bir para birimi olarak kabul edilmediği konusunda açıklamalar yapılmıştır (Baskak, 2018: 127).

Bolivya Bitcoin'nin hükümet, Merkez Bankası ya da yetkili makamlar tarafından çıkartılmadığını, Bangladeş ise kim tarafından oluşturulduğu belli olmayan sistemin finansal güçlükler yaratacağı gerekçesiyle Bitcoin alım-satımını yasaklamıştır (Baskak, 2018: 127).

Almanya'da 1 Temmuz 2021'de kripto kanunu devreye girmiştir. Ülkedeki fonlar yasal izinli kripto yatırımı yapabilecekler. (Almanya Fon Tahsis Kanunu) yatırım fonu portföylerinin maksimum yüzde 20'sine kadar kriptoya geçebiliyor. Bu noktada Almanya öncü durumdadır (Çetin, 2021).

Ülkelerin kripto varlıkları kabul etme biçimleri birbirinden farklılık göstermektedir. Örneğin, Avusturalya, Fransa, Şili gibi ülkelerde maddi olmayan varlık; Arjantin, Nijerya, İspanya, İsveç gibi ülkelerde finansal enstrüman ya da varlık; Belçika, Fildişi Sahili, İtalya, Polonya gibi ülkelerde para; Avusturya, Kanada, Çin gibi ülkelerde emtia ya da sanal emtia, Japonya'da yasal ödeme aracı iken ABD'de herhangi bir belirleme yapılmamıştır (OECD, 2020: 23).

Kripto varlıkların faydaları dikkate alındığında ve gelişim hızı dikkate alındığında bu teknolojiye vazgeçmek mümkün görünmemektedir. Bu noktada devletlere bazı görevler düşmektedir. Her şeyden önce sistemin işleyişi için gerekli olan yüksek enerji maliyetlerinin azaltılması, olumsuz dışsallıklar ve piyasa başarısızlıkları gibi konularda devletin müdahalesi ve maliyetlerin içselleştirilmesi gerekir (Ünalın, 2019: 39).

5.KRİPTO VARLIKLARIN VERGİLENDİRİLMESİNE İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR

Devletlerin geleneksel vergi cennetlerine karşı yürüttükleri mücadeleler bu ülkelere para akışının güçleşmesine neden olmuştur. Bununla birlikte devletlerin finans kurumlarına, bankalara kıyı ötesi işlemlerle ilgili bilgi verme yükümlülüğü getirme ve bu işlemlerde kaynaktan kesme yoluyla vergi alma eğilimi olması kripto varlıkların kişisel servetin saklanması ve yurtdışına aktarılması konusunda önemli bir araç haline gelmesine yol açmaktadır. Bu nedenlere bağlı olarak ülkeler kripto varlıkların düzenlenmesi ve yasal çerçeveye kavuşturulması yönünde eğilim göstermeye başlamıştır. Gelişmiş ülkelerin önemli bir kısmı da bu yolu tercih etmektedir (Şahin, 2019: 176, 177).

Kripto varlık sistemindeki gizlilik ve sistemin bir otoritenin denetiminde bulunmayışı vergilendirilecek kazancın vergi dışına çıkarılmasına yol açmaktadır. Bu nedenle bu işlemlere olan talebin artması kripto varlıkların sınırlı sayıda olması nedeniyle değerlerini daha da artırmaktadır. Böyle olunca yatırım amacıyla bu işlemlere başvuranların sayısı da artmakta bu durum da kripto varlıkların değerini daha da artırabilmektedir (Eğilmez, 2017).

Kripto varlıklarla yapılacak işlemlerin kara para aklama işlemlerine açık olması ve devletlerin bu paralarla yapılacak işlemleri yasaklamaları durumunda bu paralar çok büyük değer kayıplarına uğrayabilir ya da değersiz kalabilirler (Eğilmez, 2017).

Sistemin merkezi bir otoriteye bağlı olmayışı ve kullanıcıların anonimliği nedeniyle kripto varlık işlemlerini kusursuz bir biçimde vergiye tabi tutmanın zor olduğu düşünülmektedir (Şanlı ve Yalçıntaş, 2021: 29).

U.S. Department of The Treasury (ABD Hazine Bakanlığı), kripto varlıkların kullanımının arttığını ve bu tür varlıkların kullanımının vergi kaçakçılığı da dahil olmak üzere yasa dışı faaliyetlere zemin hazırlayabileceğini yayımladığı gündemde belirtmiştir. Gündemde, önümüzdeki dönemlerde kripto varlıklarla yapılan işlemlerin artacağını tahmin edildiği belirtilmektedir. Yeni finansal hesap raporlama rejimi kapsamında kripto varlıklarla yapılan işlemlerin kapsam içerisine alınacağı ifade edilmektedir. Nakit işlemlerde olduğu gibi, adil piyasa değeri 10.000 dolardan fazla olan kripto varlık işlemlerin de rapor edileceği ifade edilmektedir (U.S. Department of The Treasury, 2021: 21).

Kripto varlıklar üzerinden ne tür bir vergilendirme yapılacağı kripto varlıklarla hangi işlemin yapılacağına bağlı olacaktır. Örneğin kripto varlıklarla yapılan işlem yatırım amacıyla mı yapılıyor yoksa mal veya hizmet alım satımında ödeme aracı olarak mı kullanılıyor. Yatırım amacıyla işlem yapılması durumunda elde tutma süresi önemli olacaktır. Bu durumda en azından kullanıcının beyanı sağlanarak bunu da takip edecek raporlamalar oluşturulmalı ve sistemler kurulmalıdır. Madencilikten elde edilen gelirlerin değerlendirilme biçimi de farklı ülkelerde farklı biçimlerde gerçekleşmektedir. Örneğin ABD’de kripto varlık üretildiği andaki piyasa fiyatı üzerinden brüt gelirlere yazılmaktadır. Avustralya’da, üretildiği andaki piyasa fiyatıyla değil, bu kripto varlığın kullanıldığı veya satıldığı andaki fiyatıyla değerlendirilmekte ve vergisi hesaplanmaktadır. İngiltere’de madencilik hizmetinden elde edilen gelir KDV’ye tabi tutulmuyor; kripto varlıkların mal ve hizmet alım satımında kullanılması durumunda işlemin KDV’si ödeniyor; kripto varlıkların herhangi bir dövize dönüştürülme işlemi de KDV’ye tabi tutulmamaktadır (Güven ve Şahinöz, 2020: 273, 274).

5.1.Kripto Varlıkların Vergilendirilmesinde OECD Ülkelerindeki Yaklaşımlar

OECD’nin “Sanal Paraların Vergilendirilmesi: Vergi Yaklaşımı ve Vergi Politika Sorunlarına Bakış” (Taxing Virtual Currencies: An Overview Of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues) adlı 2020 tarihli raporunda ülkelerin konu ile ilgili yaklaşımlarına yer verilmektedir.

OECD’nin hazırladığı raporda, kripto varlıklara ilişkin vergiler, 2018’in sonlarında ve 2020’nin başlarında ülkelere (yaklaşık 50 ülke) gönderilen anketler üzerinden değerlendirilmiştir. Ancak her ülkede uygulanan vergi politikaları ile ilgili genel bir yorumda bulunmak hâlihazırda mümkün değildir (OECD, 2020: 21).

Ankete katılan birçok ülke, kripto varlıklara ilişkin vergi uygulamalarının belirli unsurlarını henüz tam olarak kendi mevzuatları içinde değerlendirmemiştir. İkincisi, kripto varlıklar için normal vergi kurallarının geçerli olması durumunda, bazı ülkelerde bu para birimleri için net bir tanımlama bulunmadığından uygulama konusunda zorluklar yaşanmaktadır. Üçüncü olarak bu, birçok ülkede politika geliştirilmesi gereken yeni bir alandır (OECD, 2020: 21).

OECD üyesi ülkelerde de yapılan araştırmalarda kripto varlıklara ülkelerin vergisel yaklaşımları da farklılık göstermektedir. Bazı ülkeler bu varlıkların yaratılmasını vergiyi doğuran olay olarak kabul ederken, bazı ülkeler ise bu para birimlerinin elden çıkarılmasını vergiyi doğuran olay olarak kabul etmektedir.

Kripto varlıkların vergilendirilmesindeki bu yaklaşım farklılıkları bu varlıklara sahip olanların vergisel olarak planlama yapmalarına neden olmaktadır. Gelecekte bu para birimlerinin kullanımının yaygınlaşacağı varsayımı altında ülkelerin vergi gelirlerinde azalmaya sebebiyet vermeme adına yasal düzenlemelerin yapılması kaçınılmaz hale gelmektedir.

Çalışmada, OECD Raporu kapsamında gelir üzerinden alınan vergiler ve KDV ile ilgili görüşlere yer verilecektir.

5.1.1.Gelir Üzerinden Alınan Vergiler Açısından Kripto Varlıklar

Kripto varlıklar açısından gelir vergileri konusunda da ülkelerin farklı görüşlere sahip olduğunu görmek mümkündür.

Ülkelerin gelir üzerinden alınan vergilerle ilgili işlemleri, o ülkelerdeki kripto varlık tanımı ile ilgilidir. Kripto varlıklardan elde edilen gelirleri, mevcut kanunlarında muhtelif kaynaklardan elde edilen gelirin vergilendirilmesine uygun olarak kategorileştirerek vergilendirme eğilimindedirler (OECD, 2020: 22).

Kanada Hükümeti tarafından yayımlanan rehberde, kripto varlıklar yasal olmayan değer dijital temsilcisidir denilerek, kripto varlıkların elden çıkarılmasından elde edilen gelirlerin sermaye kazancı ya da iş geliri olarak düşünüleceği ifade edilmiştir (Guide for Cryptocurrency Users and Tax Professionals, t.y.). Birleşik Krallık'ta 30 Mart 2021 tarihinde yayımlanan rehberde kripto varlıkların para ya da para birimi olarak düşünülmediği ifade edilmiştir (Lodha & Chandrasekera, 2019).

Tablo 1. Vergilendirme Amaçlı Kripto Varlık Tanımlamalarına Örnekler

Maddi Olmayan Varlık	Avusturalya, Fransa, Şili, Çek Cumhuriyeti, Lüksemburg, Nijerya, İspanya, İsveç, İsviçre ve Birleşik Krallık
Finansal enstrüman ya da varlık	Arjantin, Brezilya, Hırvatistan, Danimarka, İsrail, Slovakya, Güney Afrika
Emtia ya da Sanal Emtia	Avusturya, Kanada, Çin, Endonezya
Para birimi	Belçika, Fildişi Sahili, İtalya, Polonya
Yasal Ödeme Yöntemi	Japonya
Sınıflandırılmamış	ABD

Kaynak: OECD, 2020: 23.

Birleşik Krallık'ta yapılan vergi düzenlemeleri bakımından kripto varlıklar kripto ticareti, ödemeleri, geliri, madenciligi, hediyeleri ve iş faaliyetlerini kapsamaktadır. Kripto varlıktan ziyade para ya da para birimi olarak düşünülmez, HMRC (Her Majesty's Revenue and Customs / Birleşik Krallık Gelir ve Gümrük Dairesi), çoğu kişinin kriptoyu kişisel yatırım olarak tuttuğunu ve kripto varlığı elden çıkardıklarında sermaye kazancı vergisi ödeyeceklerini ifade etmektedir (McClure, t.y.).

Kripto varlıklar için vergiyi doğuran olayın belirlenmesi ve buna bağlı vergilendirme sürecinin başlaması önemli bir aşamadır. Bu süreçte OECD Raporu'nda gelir vergileri açısından vergiyi doğuran olay temel olarak iki farklı şekilde ifade edilmiştir. Bunlardan biri kripto varlıkların oluşturulması açısından vergiyi doğuran olay; diğeri ise kripto varlıkların elden çıkarılması açısından vergiyi doğuran olaydır.

5.1.1.1.Kripto Varlıkların Oluşturulması Açısından Vergiyi Doğuran Olay

OECD tarafından yapılan ankete katılan ülkelerin büyük bir bölümü vergiyi doğuran olayın madencilik faaliyeti sonucunda çıkarılan yeni tokenların alınması sırasında oluştuğunu kabul etmektedir. Bu ülkeler arasında Andorra, Arjantin, Avusturya, Fildişi Sahili, Kolombiya, Hırvatistan, Estonya, Finlandiya, Japonya, Lüksemburg, Yeni Zelanda, Norveç, Slovenya, Güney Afrika, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri bulunmaktadır (OECD, 2020: 24).

Ülkelerin önemli bir azınlığı ise, ilk vergiyi doğuran olayın madencinin kripto varlığı ilk kez değiştirdiğinde ya da elden çıkardığında meydana geldiğini ifade etmiştir. Bu durumda, kripto varlığın elden çıkarıldığı tarihteki toplam değeri daha sonra vergilendirilebilir gelire dahil edilir, çoğu durumda maliyetler düşer. Vergiyi doğuran olayın elden çıkarılma ile meydana geldiğini kabul eden çoğu ülke, geliri sermaye kazancı olarak kabul eder ve normal sermaye kazancı oranları ve kuralları çerçevesinde vergilendirir (OECD, 2020: 25).

Vergiye doğuran olayın kripto varlığın elden çıkarıldığında gerçekleştiğini belirten ülkeler arasında Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Fransa, Letonya, Litvanya, Polonya, Singapur (yalnızca ticari madencilik) ve Slovak Cumhuriyeti yer almaktadır (OECD, 2020: 25).

Bazı ülkelerde de ilgili vergiyi doğuran olay, madencinin bireysel olarak ara sıra ya da bir ticari faaliyet olarak mı faaliyet gösterip göstermediğine göre farklılık göstermektedir. Bu ülkeler arasında Avustralya, Kanada, Almanya, Hong Kong (Çin), Lüksemburg, Hollanda, Singapur, İsveç ve İsviçre yer almaktadır (OECD, 2020: 25).

Örneğin Avustralya'da, vergiyi doğuran olayın tespiti, madenciliğin bir ticari faaliyetin parçası olarak gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine bağlı olarak farklılık göstermektedir (OECD, 2020: 25):

Madencilik yoluyla üretilen herhangi bir kripto varlık, ticari hisse senedi geliri olarak kabul edilmektedir. Yıl boyunca ticari hisse senedi değerindeki değişiklikler gelir veya zarara dahil edilir ve hisse senedinin elden çıkarılmasından elde edilen gelirler değerlendirilebilir geliri temsil eder (OECD, 2020: 25).

Madencilik işin bir parçası olarak yürütülüyorsa, kripto varlıklar önce elden çıkarmada sermaye kazançları vergisi kapsamında vergilendirilir (OECD, 2020: 26).

5.1.1.2.Kripto Varlıkların Elden Çıkarılması Açısından Vergiyi Doğuran Olay

Kripto varlıkların elden çıkarılması da vergiyi doğuran olaya neden olabilir. Bedel karşılığı elden çıkarma (yasal para birimi, başka bir sanal para birimi veya dijital para birimi değişimi yoluyla) veya karşılıklı bir değer değişimi olmadan elden çıkarma (hediye, miras, kayıp vb.) biçiminde gerçekleştirilebilir (OECD, 2020: 26).

Az sayıda ülke bireyler tarafından yapılan kripto varlık değişimini bu para biriminin sahibi için vergilendirilebilir olay olarak kabul etmemektedir. Bu ülkelere Grenada, İtalya, Portekiz ve İsviçre örnek olarak verilebilmektedir. Diğer katılımcı ülkelerin çoğunluğu ise kripto varlık değişimlerini vergilendirilebilir olay olarak kabul etmektedir (OECD, 2020: 28).

5.1.2.KDV Açısından Kripto Varlıklar

Mal ya da hizmet alım-satımı, ithalat işlemleri üzerinden alınan KDV kripto varlıklar için de tartışma konusu olmaktadır.

Kripto varlıkların madenciliği, takası, elden çıkarılması KDV'ye ilişkin sonuçlar doğurabilir. Kripto varlıkların KDV açısından değerlendirilmesinde ülkeler arasında nispeten fikir birliği bulunmaktadır. Ülkelerin önemli bir bölümünde kripto varlık değişimleri KDV'ye tabi tutulmamaktadır (OECD, 2020: 32, 39).

5.1.2.1.AB (Avrupa Birliği) Ülkelerinde KDV Yaklaşımı

AB ülkelerinde, Hedqvist Kararı'nın* ardından AB KDV Komitesi yaklaşımını yeniden gözden geçirmiştir. Buna göre şekillenen AB ülkelerinde kripto varlıklara yönelik KDV yaklaşımı aşağıdaki tabloda özetlenmektedir (OECD, 2020: 34, 35).

Tablo 2. AB Üyesi Ülkelerde Kripto Varlıklara Yönelik KDV Yaklaşımları (Hedqvist Kararı Sonrasında)

Faaliyet	KDV'ye Tabi Olup Olmama Durumu	Varsa muafiyet
Mal ve hizmet alımı için Bitcoin kullanımı	Kapsam dışı	
Bitcoin ile ücretlendirilen KDV'ye tabi mal ya da hizmet tedariki	Vergiye tabi (KDV'ye tabi olan ve bedeli Bitcoin ile ödenen mal ve hizmetlerin tedariki, KDV açısından diğer herhangi bir tedarikle aynı şekilde değerlendirilecektir.)	
Dijital cüzdanlar aracılığı ile sunulan hizmetler	Kapsam dışı ¹ (Dijital cüzdan sağlayıcıları tarafından sağlanan hizmetlerin büyük bir çoğunluğu ücretsizdir, bu da bu işlemlerin KDV kapsamı dışında kaldığını göstermektedir.)	

* Hedqvist Kararı: Avrupa Adalet Divanı 22 Ekim 2015'de aldığı kararla (Skatteverket ile David Hedqvist Davası C-264/14) Bitcoin'i geleneksel bir para birimiyle takas eden bir Bitcoin borsasının hizmetlerinin KDV'den muaf olduğuna karar vermiştir (European Court of Justice, 22 October 2015, C-264/14).

	Vergiye tabi (Bazı dijital cüzdan sağlayıcıları hizmetleri karşılığında ücret ödenmesini isterse, işlem vergiye tabi olacaktır.)	Muaf (Bununla birlikte, bu tür hizmetler, KDV Direktifi'nin 135(1)(e) maddesi uyarınca, doğrudan para birimiyle ilgili işlemler oldukları gerekçesiyle muaf tutulabilir.) Muaf değil (Dijital cüzdan sağlayıcıları tarafından sağlanan hizmetlerin KDV Direktifi'nin 135(1)(d) maddesi uyarınca muaf tutulamayacağı görülmektedir.)
Madencilik faaliyetleri	Kapsam dışı ¹ (Bir Bitcoin kullanıcısı tarafından bir işlem ücretinin ödenmesinin, Bitcoinlerin başarılı bir şekilde gönderilmesi (ve dolayısıyla madenci tarafından sağlanan bir doğrulama hizmetinin alınması) için gerekli bir koşul olmaması, değerlendirme ve hizmet arasında doğrudan bir bağlantı olmadığına göstergesi olabilir. Ayrıca, bir madencilik hizmetinin sağlanması, madenciye karşılığında bir bedel alma hakkı yaratmaz; bu, kendisi ile doğrulama hizmetlerinin alıcısı (işlem talebini gerçekleştiren kullanıcı) arasında yasal bir sinallagmatik (karşılıklı borç yükleyen) ilişkinin olmadığı anlamına gelebilir.	
	Vergiye tabi (Madenci tarafından her doğrulama hizmeti sağlandığında Bitcoin sisteminden otomatik olarak alınan yeni Bitcoinler, vergiye tabi bir hizmet için bir bedel olarak görülebilir. Ücretsiz olarak gerçekleştirilen Bitcoin işlemlerinin teoride mümkün olmasına rağmen, pratikte Bitcoin kullanıcıları ücret öder (çoğu dijital cüzdan tarafından varsayılan olarak kullanılır); ve kullanıcıların bir işlem doğrulanmadan önce günler veya haftalar beklemeye istekli olacağını hayal etmek neredeyse imkânsız görünüyor (herhangi bir ücret ödenmezse bu olabilir).	Muaf (Madencilik faaliyetleri, KDV Direktifi madde 135(1)(e) uyarınca, doğrudan para birimi ile ilgili hizmetler olduğu gerekçesi ile muaf tutulabilir.) Muaf (Madencilik faaliyetleri, KDV Direktifi'nin 135(1)(d) maddesi uyarınca, muaf bir arzın belirli, temel işlevlerini fiilen yerine getirmeleri temelinde muaf tutulabilir (Bitcoinlerin kendisinin transferi).
Değişim platformları tarafından sağlanan aracılık hizmetleri	Vergiye tabi (Aracı olarak hareket eden değişim platformları tarafından sağlanan hizmetler vergiye tabi olacaktır.)	Muaf değil (Takas hizmetleri KDV Direktifi'nin 135(1)(e) maddesi uyarınca muaf olarak görülemez.)

(1) KDV Direktifi'nin 26(1)(b) maddesi geçerli olmadığı sürece.

Kaynak: OECD, 2020: 35.

4.1.2.2.AB Ülkeleri Dışındaki Bazı Ülkelerde KDV Yaklaşımları

Avrupa ülkesi olmakla birlikte AB dışında kalan ülkelerde ise KDV açısından farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, Birleşik Krallık'ta madencilik KDV dışıdır. Benzer olarak kripto varlıkların değişimi vergi dışıyken, kripto varlıklarla değişim yapılan mal hizmetler vergilendirilebilir olarak kabul edilmektedir. Benzer durumları İsviçre ve Norveç'te de görmek mümkündür (OECD, 2020: 37).

Avrupa dışında kalan ülkelerde benzer biçimde kripto varlıkların değişimi vergi dışıdır. Örneğin, Avustralya'da sanal para birimlerinin kullanımı daha önce vergiye tabi bir takas olayı olarak görülürken, sonrasında yapılan kanun değişikliğiyle vergi dışında bırakılmıştır. Kolombiya'da sadece satışlardan elde edilen aracılık ücreti KDV'ye tabidir. Sanal para birimleri kişisel mülkiyet olarak kabul edilmekte ve bu nedenle KDV'ye tabi tutulmamaktadır İsrail'de ise sanal para birimlerine yatırım yapılması KDV'ye tabi değildir, ancak herhangi bir kişi madencilikle ilgili ise bayi olarak kabul edilerek KDV'ye tabi olabilecektir. Japonya'da, 1 Temmuz 2017 öncesi, eğer transfer edici Japonya'da yerleşik ise sanal varlıkların satışı KDV'ye tabi idi. 1 Temmuz 2017'den beri ilgili kanun kapsamında kripto varlığın tanımını karşılayan ilgili tokenı sağlayan değişimlerde KDV alınmamaktadır (OECD, 2020: 37, 38).

Görüldüğü üzere, ülkeler arasında kripto varlıkların KDV'ye tabi olup olmayacakları konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Gerek AB, gerekse AB dışında kalan ülkeler arasında da farklılıkların bulunduğunu görmek mümkündür.

6. TÜRKİYE'DE KRİPTO VARLIKLARA İLİŞKİN DÜZENLEMELER VE VERGİLENDİRME

Kripto varlıkların dünyada yoğun bir biçimde tartışılmaya başlanması beraberinde hukuki düzenlemeleri gerektirmektedir. Benzer biçimde yaşanan bu gelişmeler Türkiye'yi de etkilemeye başlamıştır. Bu kapsamda kripto varlıklarla ilgili olarak çeşitli düzenlemeler yapılmaktadır.

6493 sayılı Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun'un geçici 2. maddesine göre (T.C. Resmi Gazete, 27 Haziran 2013, Sayı: 28690):

“(1) Bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla faaliyette bulunan sistem işleticileri, sistemlerini bu Kanun kapsamında Bankaca çıkarılacak ilgili yönetmeliğin yayımı tarihinden itibaren bir yıl içinde bu Kanunla uyumlu hâle getirmek ve Bankaya başvurarak gerekli izinleri almak zorundadır.

(2) Bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla ödeme hizmetleri sunmakta olup bu Kanun kapsamında ihdas edilen ödeme kuruluşu kategorisine dâhil edilebilecek olan kuruluşlar, bu Kanun kapsamında Kurumca çıkarılacak ilgili yönetmeliklerin yayımı tarihinden başlayarak bir yıl içinde Kuruma başvurarak gerekli izinleri almak zorundadır.

(3) Bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla elektronik para ihraç etmekte olup bu Kanun kapsamında ihdas edilen elektronik para kuruluşu kategorisine dâhil edilebilecek olan kuruluşlar, bu Kanun kapsamında Kurumca çıkarılacak ilgili yönetmeliklerin yayımı tarihinden başlayarak bir yıl içinde Kuruma başvurarak gerekli izinleri almak zorundadır.

(4) İkinci ve üçüncü fıkra hükümleri uyarınca Kurumdan izin alma yükümlülüğü bulunan kuruluşlar ile bunların dışındaki ödeme hizmeti sağlayıcıları, uygulamalarını bu Kanun kapsamında Kurumca çıkarılacak ilgili yönetmeliklerin yayımı tarihinden başlayarak bir yıl içinde bu Kanun ve bu Kanuna dayanılarak çıkarılacak düzenlemelerde yer alan hükümlere uygun hâle getirmek zorundadır.

(5) Bu maddenin birinci, ikinci ve üçüncü fıkralarında belirtilen süreler içinde faaliyet izni alması gereken kuruluşlar, söz konusu izni almamaları durumunda bu Kanun kapsamında faaliyette bulunamazlar.”

Aynı Kanun'un 3/1/ç maddesine göre, *“Elektronik para: Elektronik para ihraç eden kuruluş tarafından kabul edilen fon karşılığı ihraç edilen, elektronik olarak saklanan, bu Kanunda tanımlanan ödeme işlemlerini gerçekleştirmek için kullanılan ve elektronik para ihraç eden kuruluş dışındaki gerçek ve tüzel kişiler tarafından da ödeme aracı olarak kabul edilen parasal değeri”*,

3/1/d maddesine göre, *“Elektronik para kuruluşu: Bu Kanun kapsamında elektronik para ihraç etme yetkisi verilen tüzel kişiyi”* ifade etmektedir (T.C. Resmi Gazete, 27 Haziran 2013, Sayı: 28690).

25 Kasım 2013'te Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu tarafından yapılan açıklamada dijital para Bitcoin'in, 6493 sayılı Kanun kapsamında olmadığı ve elektronik para kapsamında değerlendirilmediği için gözetimin ve denetimin mümkün olmadığı ifade edilmiştir (Çarkacıoğlu, 2016: 58).

Ayrıca elektronik para ile kripto para arasında ihraç eden kuruluş açısından da farklılık bulunmaktadır. Kripto paralarda karşılık olmadığı gibi ihraç eden bir kuruluş da bulunmamaktadır (Çelen, 2018: 158).

29 Eylül 2020 tarihli ve 31259 sayılı (mükerrer) Resmi Gazete Hazine ve Maliye Bakanlığı ile Strateji ve Bütçe Başkanlığınca hazırlanan “Orta Vadeli Program (2021-2023)” (Yeni Ekonomi Programı) yayımlanmıştır. Programın “Kamu Maliyesi-Politika ve Tedbirler” bölümünde aşağıdaki ifadelere yer verilmektedir (T.C. Resmi Gazete, 29 Eylül 2020, Sayı: 31259 mükerrer):

“Dijital olarak alınıp satılabilen ve transfer edilebilen, dijital bir değeri temsil eden sanal varlıklar kullanılarak yapılan işlemlerin vergilendirilmesine yönelik çalışmalar sürdürülecek, bu varlıkların suçun finansmanında kullanılmasının önlenmesine yönelik bir takip mekanizması tesis edilecektir.”

“Dijital ekonomik faaliyetlerin tam ve doğru şekilde vergilendirilmesini sağlayacak, matrah aşındırma ve kâr kaydırma kaynaklı vergi kaybı azaltılacaktır.”

Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın yayımladığı 12 Mart 2021 tarihli Ekonomi Reformları Kitapçığında *“Merkez Bankası, dijital paranın ekonomik, teknolojik ve hukuki alt yapısını oluşturacaktır”* ifadesine yer verilmektedir (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021: 37).

Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından yayımlanan Ekonomi Reformları Eylem Planında da “*Merkez Bankası dijital paranın ekonomik, teknolojik ve hukuki alt yapısını oluşturacaktır*” ifadesine yer verilmiş ve bu çalışmaların 31.12.2021 tarihinde tamamlanacağı belirtilmiştir (Ekonomi Reformları Eylem Planı, t.y.: 14).

16.04.2021 tarihli ve 31456 sayılı Resmi Gazetede TCMB (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası) tarafından yapılan düzenleme çalışmaları çerçevesinde “Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik” yayımlanmıştır. Yönetmelik ile aşağıdaki hususlarda düzenlemeler yapılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 16 Nisan 2021, sayı: 31456):

a) Kripto varlıkların ödemelerde doğrudan veya dolaylı şekilde kullanılmayacağı,

b) Kripto varlıkların ödemelerde doğrudan veya dolaylı şekilde kullanılmasına yönelik hizmet sunulamayacağı,

c) Ödeme hizmeti sağlayıcılarının, ödeme hizmetlerinin sunulmasında ve elektronik para ihracında kripto varlıkların doğrudan veya dolaylı olarak kullanılacağı bir şekilde iş modelleri geliştiremeyeceği ve bu tür iş modellerine ilişkin herhangi bir hizmet sunamayacağı,

d) Ödeme ve elektronik para kuruluşlarının, kripto varlıklara ilişkin alım satım, saklama, transfer veya ihraç hizmeti sunan platformlara veya bu platformlardan yapılacak fon aktarımlarına aracılık edemeyeceği belirtilmiştir.

Yönetmeliğin 3/1. maddesine, “*Bu Yönetmeliğin uygulanmasında kripto varlık, dağıtık defter teknolojisi veya benzer bir teknoloji kullanılarak sanal olarak oluşturulup dijital ağlar üzerinden dağıtımı yapılan, ancak itibari para, kaydi para, elektronik para, ödeme aracı, menkul kıymet veya diğer sermaye piyasası aracı olarak nitelendirilmeyen gayri maddi varlıkları ifade eder*” şeklinde bir kripto varlık tanımlaması da yapılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 16 Nisan 2021, sayı: 31456).

“Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik”te de yapılan kripto varlık tanımlamasında da elektronik para, itibari para, kaydi para, ödeme aracı, menkul kıymet ya da diğer sermaye piyasası aracı olarak nitelendirilmeyen gayri maddi varlık olarak kabul edilmiştir. Bu tanımlama ile 6493 sayılı Kanunla elektronik para olarak kabul edilmeyen kripto varlıklar benzer şekilde elektronik para olarak kabul edilmeyen gayrimaddi varlıklar olarak ifade edilmiştir.

Kripto varlıkların para ya da farklı bir unsur olarak kabul edilmesi vergilendirme biçimini etkilemektedir. 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu’nda gelir unsurları sayılmıştır. Gelir unsurları ticari kazanç, zirai kazanç, serbest meslek kazancı, ücret, gayrimenkul sermaye iradı, menkul sermaye iradı ve diğer kazanç ve iratlar olarak belirlenmiştir. Kripto varlığın para olarak kabul edilmesi durumunda para Gelir Vergisi Kanunu’nda yer alan gelir unsurları arasında sayılmadığı için gelir vergisi mükellefiyeti ortaya çıkmayacaktır. Bu durumda kripto varlığın menkul kıymet olarak kabul edilebileceği ve buna göre bir değerlendirme yapılabileceği görüşü de bulunmaktadır (Kılavuz ve Günsel, 2021).

Ancak kripto varlığın menkul kıymet olarak kabul edilmesi halinde menkul kıymet tanımlamasına uygun olup olmayacağının belirlenmesi gerekecektir. 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu’nun 3/1-o maddesine göre menkul kıymet:

“Para, çek, poliçe ve bono hariç olmak üzere;

1) Paylar, pay benzeri diğer kıymetler ile söz konusu paylara ilişkin depo sertifikalarını,

2) Borçlanma araçları veya menkul kıymetleştirilmiş varlık ve gelirlere dayalı borçlanma araçları ile söz konusu kıymetlere ilişkin depo sertifikalarını” ifade etmektedir.

Bu tanımlamaya göre kripto varlıkları menkul kıymet olarak kabul etmenin mümkün olamayacağı ifade edilebilir (Çelen, 2018: 159).

Kripto varlıklar tanımlaması konusunda ayrı bir düzenlemenin yapılması ve bu tanımlamaya göre değerlendirme yapılması gerekecektir. Yapılan tanımlamada kripto varlığın menkul kıymet olarak kabul edilmesi halinde, Gelir Vergisi Kanunu’nun mükerrer geçici 67. maddesi uyarınca kripto varlıkların elden çıkarılmasından doğan kazançlar değer artış kazancı olarak kabul edilerek gelir vergisine tabi olacaktır. Bununla birlikte kripto varlığın emtia olarak kabul edilmesi durumunda ise hangi gelir unsuruna dahil olacağının düzenlenmesi gerekecektir (Çelen, 2018: 164).

Ayrıca, kripto varlıklardan kurumların gelir elde etmesi halinde 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu hükümlerine göre değerlendirme yapılacaktır.

Bununla birlikte kripto varlıkların para, menkul kıymet ya da emtia olarak kabul edilmesi KDV sorumluluğu ortaya çıkması bakımından farklılık oluşturacaktır. Söz konusu varlıkların para ya da menkul kıymet olarak kabul edilmesi halinde katma değer vergisi doğmazken, kripto varlığın emtia olarak kabul edilmesi durumunda ise bu varlığın sürekli alım-satım işlemini gerçekleştirenler bakımından KDV ortaya çıkacaktır (Kılavuz ve Günsel: 2021).

Görüldüğü üzere kripto varlık tanımlaması yapılması ve bu tanımlama yapıldıktan sonra vergilendirmenin ne şekilde yapılacağı konusunda düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Küreselleşme süreciyle birlikte yaygınlaşan blokzincir teknolojilerinin bir ürünü olan kripto varlıkların kullanımı dünya ekonomisini çeşitli yönlerden etkilemektedir. Kripto varlıklara ilginin artması ve bunların küresel ölçekte kullanımının yaygınlaşması, bu varlıkların vergilendirilmesi konusunun da tartışılmasını gerektirmiştir. Kripto varlıklarla işlem yapılmasına bazı ülkelerde izin verilirken bazı ülkelerde izin verilmemesi; söz konusu alandaki düzenlemelerin henüz yeterli seviyede bulunmaması özellikle vergilendirme alanında boşluklar oluşmasına neden olmaktadır. Kripto varlıklarla yapılan işlemlerin vergilendirilebilir alan dışında kalma riski bulunduğu, bu nedenle söz konusu varlıklara olan ilginin sürmesi halinde bu alanın kapsamlı olarak düzenlenmesinin zorunlu olacağı düşünülmektedir.

Kripto varlıkların vergilendirilmesinde öncelikle kripto varlık tanımının yapılması önem taşımaktadır. Bundan sonra ise ülkelerin vergi sistemlerine uyumlu olup olmamasına göre değerlendirmenin yapılması gerekmektedir.

OECD tarafından kripto varlıkların vergilendirilmesine yönelik ülke yaklaşımlarının belirlenmesi için hazırlanan ve çalışmanın konusunu da oluşturan raporda, kripto varlıkların farklı ülkelerde farklı şekillerde kabul edilmesinin vergisel sonuçları değerlendirilmiştir. Bu rapor ülkelerin kripto varlık tanımlamalarının ve buna bağlı olarak vergilendirme biçimlerinin farklılaştığını ortaya koymuştur. Her ülkenin farklı tanımlamalar yapması ise çeşitli vergisel kayıplara neden olabilecektir. Ayrıca ülkelerin vergi sistemlerinin dayandığı vergileme ilkelerinin farklı olması kripto varlık tanımlamalarının da farklılığına bağlı olarak çifte vergilendirme sorununu da ortaya çıkarabilecektir.

Bununla birlikte, söz konusu varlıkların işletmelerin varlıkları içinde ne şekilde bulunacağı konusunda uzlaşma sağlanmış değildir. Bazı ülkelerde kripto varlıklarla ilgili gelir unsuru biçiminde tanımlama yapılması söz konusuysen, bazı ülkelerde servet unsuru olarak tanımlama yapılmaktadır. Bu durum ise bu varlıkların vergilendirilmesine yönelik vergi türünün belirlenmesini etkilemektedir.

Kripto varlıkların hukuki altyapısının düzenlenmesi ve yasal bir statüye kavuşturulması konusunda çeşitli ülkelerde düzenlemeler yapıldığını görmek mümkündür. Benzer şekilde Türkiye’de de düzenlemeler yapılması kaçınılmazdır. Bu kapsamda çeşitli düzenlemeler ve açıklamalar yapılmakla birlikte en yeni yapılan düzenleme olan “Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik” ile kripto varlıklar ile ilgili tanımlama yapılmıştır. Kripto varlıkların tanımlanmasının yönetmelik yerine yasal bir hukuk kaynağına bağlanması konunun vergi boyutu için açısından zorunludur. Kripto varlıkların maddi hukuk kaynaklarında düzenlenmesinden sonra vergilendirilmesine ilişkin vergi hukuku kaynaklarının oluşturulması gerekmektedir.

Kripto varlıkların aslında belli gelir unsurları arasında vergilendirilmesi düşünülebilir ancak kıyas yasağı nedeniyle bazı güçlüklerin ortaya çıkması muhtemeldir.

Kamu harcamalarının en önemli finansman kaynağı olan vergi gelirlerinde kayıpların önlenmesi son derece önemlidir. Kripto varlıklara olan ilginin önümüzdeki dönemlerde süreceği ihtimali göz önüne alındığında bu alanda yapılacak düzenlemelere ihtiyaç bulunduğu açıktır.

Konunun güncel ve değişken olması nedeniyle, kripto varlıklarla ilgili çeşitli ülkelerde düzenlemeler yapılmaya devam edilmektedir. Bu nedenle çalışmada halihazırdaki yaklaşımlar dahilinde konunun ele alınması amaçlanmaktadır.

KAYNAKÇA

- ARIKAN, N. İ. (2020). “An Overview of The Cryptocurrencies; The Theory Of Money Perspective”, Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi, C.1, S. 2: 147-165, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1231336>, (Erişim Tarihi: 07.06.2021).
- BASKAK , E. T. (2018). “Bitcoin”. V. Alptekin, İ. Metin, A. T. Akcan (Ed.). Kripto Para Ekonomisi, 1. Baskı, içinde (115-135), Eğitim Yayınevi, Konya.
- BAŞAR, A. H. (2021). “Kripto Paralar: Dünya Düzeninin Dijital Dönüşümü”, İktisat ve Toplum Dergisi, Nisan 2021, Y. 11, S. 126: 124-127.
- BAUR, D. (t.y.). “Cryptographic Assets”, <https://www.pwc.ch/en/insights/disclose/29/cryptographic-assets.html>, (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- ÇARKACIOĞLU, A. (2016). Kripto Para-Bitcoin, Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Raporu. S. 1., Aralık 2016, <https://www.spk.gov.tr/SiteApps/Yayin/YayinGoster/1130>, (Erişim Tarihi: 25.06.2021).

- ÇELEN, M. (2018) “Türk Vergi Mevzuatına Göre Paraların Vergilendirilmesi”. Bilimevi İktisat Dergisi, Nisan-Mayıs-Haziran 2018, S. 2: 154-177, <https://avesis.marmara.edu.tr/yayin/d829236d-20ec-4cf6-8066-3e7678f33d25/turk-vergi-mevzuatina-gore-kripto-paralarin-vergilendirilmesi>, (Erişim tarihi: 27.06.2021).
- ÇETİN, F. (2021). “Almanya Yeni Yasayı Yürürlüğe Sokuyor! Kripto İçin Potansiyel 415 Milyar Dolar Yatırım”, 1 Temmuz 2021, <https://coin-turk.com/almanya-yeni-yasayi-yururluge-sokuyor-kripto-icin-potansiyel-415-milyar-dolar-yatirim/> (Erişim Tarihi: 02.07.2021).
- EĞİLMEZ, M. (2017). “Kripto Paralar, Bitcoin ve Blockchain”, Kendime Yazılar, 11 Kasım 2017, <https://www.mahfiegilmez.com/2017/11/kripto-paralar-bitcoin-ve-blockchain.html>, (Erişim Tarihi: 15.05.2021).
- Ekonomi Reformları Eylem Planı, (t.y.), <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2021/03/Ekonomi-Reform-Takvimi.pdf>, (Erişim Tarihi: 08.06.2021).
- ELLIOT, D. J. & LIMA, L. (2018). Crypto-Assets: Their Future And Regulation. Oliver Wyman, https://www.atlantafed.org/-/media/documents/news/conferences/2018/1018-financial-stability-implications-of-new-technology/papers/elliott_crypto-assets.pdf, (Erişim Tarihi: 05.08.2021).
- ESER, F. (2020). Türkiye Ekonomisi ve Kripto Paraların Önemi. Nobel Bilimsel Eser, Adana.
- European Court of Justice, (22 October 2015), C-264/14, <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=71EF4E3167F22162D618E9F3736A9910?text=&docid=170305&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=4794388>, (Erişim Tarihi: 07.08.2021).
- Guide for Cryptocurrency Users and Tax Professionals. (t.y.). <https://www.canada.ca/en/revenue-agency/programs/about-canada-revenue-agency-cra/compliance/digital-currency/cryptocurrency-guide.html>, (Erişim Tarihi: 28.07.2021).
- GÜNAY, F. H. ve KARGI, V. (2018). “Kripto Paranın Vergilendirilmesi Fikrinin Mali Yönden Değerlendirilmesi”. Journal Life of Economics, C. 5, S. 3, Temmuz 2018: 61-76, https://www.researchgate.net/publication/326786462_KRIPTO_PARANIN_VERGILENDIRILMESI_FIKRININ_MALI_YONDEN_DEGERLENDIRILMESI, (Erişim Tarihi: 15.05.2021).
- GÜVEN, V. ve ŞAHİNÖZ, E. (2020). Blokzincir Kripto Paralar Bitcoin. 5. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul.
- HACKIUS, N. & PETERSEN, M. (2017). “Blockchain in Logistics and Supply Chain: Trick or Treat?”, www.econstor.eu. October, 2017, (Erişim Tarihi: 13.05.2021).
- IMF. (Statistics Department). (t.y.). Treatment of Crypto Assets in Macroeconomic Statistics, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2019/pdf/Clarification0422.pdf>, (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- KESBİÇ, Y. ve DURAMAZ, S. (2018). “Dünya’da ve Türkiye’de Kripto-Para Regülasyonu” V. Alptekin, İ. Metin, A. T. Akcan (Ed.). Kripto Para Ekonomisi, 1. Baskı, içinde (75-95), Eğitim Yayınevi, Konya.
- KILAVUZ, Z. ve GÜNSEL, B. (2021). Kripto Paralar ve Vergilendirilmesine İlişkin Değerlendirmeler, 13.04.2021, https://www.bts-legal.com/publicationdetail/Kripto%20Paralar%20ve%20Vergilendirilmesine%20%C4%B0li%C5%9Fkin%20De%C4%9Ferlendirmeler_ (Erişim tarihi: 30.05.2021).
- KUBİLAY, M. M. (2021). Herkes İçin Ekonomi. 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul.
- LAFÇI, E. (2021, 13 Şubat). “Bitcoin ve Regülasyon İhtiyacı”. Dünya Gazetesi. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/bitcoin-ve-regulasyon-ihtiyaci/610827>, (Erişim Tarihi: 09.08.2021).
- LODHA C. & CHANDRASEKERA S. (2019). UK Cryptocurrency Tax Guide, 14 January 2019, <https://www.cointracker.io/blog/cryptocurrency-taxation-in-the-united-kingdom>, (Erişim tarihi: 15.06.2021).
- McCLURE, Z. (t.y.). “Crypto Taxes in The United Kingdom”, TokenTax, <https://tokentax.co/guides/crypto-taxes-in-united-kingdom/>, (Erişim Tarihi: 26.07.2021).
- OECD. (2020). Taxing Virtual Currencies: An Overview Of Tax Treatments And Emerging Tax Policy Issues. OECD, Paris. www.oecd.org/tax/tax-policy/taxing-virtual-currencies-an-overview-of-tax-treatments-and-emerging-tax-policy-issues.htm, (Erişim Tarihi: 16.04.2021).
- ÖZKUL, F. U. ve BAŞ, E. (2020). “Dijital Çağın Teknolojisi ve Kripto Paralar: Ulusal Mevzuat ve Uluslararası Standartlar Çerçevesinde Mali Yönden Değerlendirme”. Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi. 2020: 57-74, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mbakis/issue/54474/684239>, (Erişim Tarihi: 25.05.2021).

- ŞAHİN, M. (2019). "Kripto Para Yeni Bir Vergi Sığınağı mı? Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmeler Temelinde Bir Değerlendirme". Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. S. 34, Denizli: 169-181, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pausbed/issue/42720/421510>, (Erişim Tarihi: 19.04.2021).
- ŞAHİN, O. N. (2018) "TMS ve TFRS Işığında Muhasebe, Vergi ve Denetim Açısından Bitcoin ve Diğer Kripto Para Birimleri", Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi. Aralık 2018. 20 (4): 898-923, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/624022>, (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- ŞANLI, E. H. ve YALÇINTAŞ, A. (2021). "Blokzincir Teknolojilerinin Karmaşık Doğası: Dijital Ekonomilerde Tasarımcısız Tasarım Mümkün Mü?", İktisat ve Toplum Dergisi. Nisan 2021, Y. 11, S. 126: 25-32.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2021). Ekonomi Reformları. 12 Mart 2021, <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2021/03/Ekonomik-Reformlar-Kitapcigi.pdf>, (Erişim Tarihi: 08.06.2021).
- T.C. Resmi Gazete. 27 Haziran 2013. "Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun", S. 28690.
- T.C. Resmi Gazete. 29 Eylül 2020. "Orta Vadeli Program (2021-2023)", S. 31259 (mükerrer).
- T.C. Resmi Gazete. 16 Nisan 2021. "Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik", S. 31556.
- Total Cryptocurrency Market Cap. (t.y.). <https://coinmarketcap.com/charts/>, (Erişim Tarihi: 09.08.2021).
- TÜRKYILMAZ, T. (2018). "Kripto Para Kaynaklı Kazançlarda Vergileme". Vergidegündem, <https://www.vergidegundem.com/makale?categoryName=Vergide&publicationNumber=1&publicationYear=2018&publicationId=4739474>, (Erişim Tarihi: 09.08.2021).
- U.S. Department of The Treasury. (2021). The American Families Plan Tax Compliance Agenda, May 2021, <https://home.treasury.gov/system/files/136/The-American-Families-Plan-Tax-Compliance-Agenda.pdf>, (Erişim Tarihi: 24.05.2021).
- ÜNALAN, G. (2019). Kripto Paraların Vergilendirilmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- World Economic Forum. (2021). These Are The Countries Where Cryptocurrency Use is Most Common, (18 Şubat 2021), <https://www.weforum.org/agenda/2021/02/how-common-is-cryptocurrency/>, (Erişim Tarihi: 08.06.2021).
- YAY, G. G. (2012). Para ve Finans, Teori – Politika, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- YAZ, D. A. (2020). Antik Çağdan Geleceğe Para, Timaş Yayınları, Ankara.
- YÜKSEL, F. (2020). "Kripto Varlıklar ve IFRS Kapsamında Kripto Paraların Muhasebeleştirilmesi", Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, Temmuz 2020; 13 (2): 429-451, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muvu/issue/53163/653136>, (Erişim Tarihi: 19.04.2021).
- 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu.

YİRMİ ALTINCI BÖLÜM

Kamu İhalelerinde Temel İlkeler

Serkan IŞIK *

1. GİRİŞ

Devlet, toplum halinde yaşayan insanların birlikte yaşamaktan kaynaklanan ortak ihtiyaçlarının karşılanması için ortaya çıkmıştır. Yani insanların bir arada yaşamaları kamusal ihtiyaçları meydana getirmektedir. Bu ihtiyaçlar günümüz modern devletlerinde güvenlik, eğitim, sağlık gibi temel hizmetlerin ötesine geçerek ekonomik, idari, kültürel pek çok alana yayılmıştır. Söz konusu ortak ihtiyaçların giderilmesi için devletler kuşkusuz harcama yapmak zorundadır ve kamusal ihtiyaçların finansmanı da büyük ölçüde kamu kaynaklarıyla, özellikle de vergilerle karşılanmaktadır. Elbette vergilerin toplanmasında olduğu gibi harcamaların yapılmasıyla ilgili de kurallar belirlenmekte ve harcamalar belli ilkeler çerçevesinde yapılmaktadır. Kamu harcamalarının miktarı, yapısı ve niteliği zaman içinde değiştikçe harcamalara yönelik ilkeler de önemli değişimler geçirmiştir.

Küresel gelişmeler sonucunda artan kamu harcamaları neticesinde harcamaların yapılmasında dikkate alınması gereken ilkelerin önemi de giderek artmaktadır. Kamu kesimi tarafından üretilmeyen hizmetler özel kesimden karşılanırken; etkinlik, verimlilik, hesap verebilirlik, saydamlık gibi örnekler verebileceğimiz çok sayıda ilkenin aynı anda uygulanabilmesi oldukça güçtür. Kamusal ihtiyaçlar karşılanırken yapılan harcamalarda bu ilkelerin birlikte sağlanabilmesi genel anlamıyla kamu alımları sistemiyle, özel anlamıyla kamu ihale sistemiyle mümkün olabilmektedir.

Ekonomik faaliyetlerin en önemlilerinden biri olan kamu alımları, kamu harcamalarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Dünyada milli gelirin önemli bir kısmını kamunun yapım, mal ve hizmet alımları oluşturmaktadır. Kuşkusuz bu kadar büyük bir kaynağın kullanımına kurallar getirilmesi kaçınılmazdır.

Söz konusu kuralların en önemlilerinden olan Temel İlkeler, bizim mevzuatımızda 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu'nun 5. maddesinde düzenlenmiştir. Burada belirtilen temel ilkeler birbiriyle yakın ilişkilidir ve ilkelerin birbirinden ayrılabilmesi kolay değildir. Yani mevzuata aykırı yapılacak herhangi bir eylem, aynı anda birden fazla ihale ilkesinin ihlal edilmesi anlamına gelebilmektedir. Bu nedenle kamu alım sisteminin etkin uygulanabilmesi için kamu ihale temel ilkelerinin doğru anlaşılması oldukça önemlidir.

2. KAMU İHALE SİSTEMİMİZİN GELİŞİMİ

Dünyada iktisadi, sosyal, teknolojik pek çok gelişme yaşanmakta, bu değişimler sonucunda kamu ekonomisi politikaları da yapısal değişimler yaşamaktadır. Özellikle küresel çapta yaşanan ekonomik krizler; devlet anlayışı, toplumsal yapı, ekonomi politikaları gibi pek çok alanda radikal değişiklikleri zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda ekonomik yapıda yaşanan değişimler kamu harcama rejimlerini de etkilemektedir. Günümüzde yaşanan gelişmeler neticesinde devletlerden beklenen hizmetlerin çeşitlendiği, devletin ekonomiye daha fazla müdahil olduğu, buna bağlı olarak da kamu harcamalarında etkinliğin ve verimliliğin öneminin daha çok arttığı söylenebilir. Kamu ekonomisi açısından bunu gerçekleştirebilmenin yolu da doğru uygulanan bir ihale sisteminden geçmektedir.

Geçmişten bu yana, kamu ihaleleri için önemine binaen özel yasalar çıkarılmıştır ve bilinen ilk düzenleme 1857'de çıkarılan Nizamname'dir. Söz konusu Nizamname, 1914 ve 1919 yıllarında bazı değişiklikler yapılarak kullanılmıştır (Sayıştay: 6). Cumhuriyet tarihinde ise ilk ihale kanunu 1925 tarihlidir. Sonrasında 1934 yılında bir kanun çıkarılmış ve 1984 yılında da 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu yürürlüğe konmuştur. Halen yürürlükte olan 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu ise 2003 yılında yürürlüğe girmiştir (Çetinkaya vd., 2018: 311).

Yukarıda bahsedildiği gibi, büyük ekonomik krizlerin ardından ekonomik ve idari yapıda önemli değişimler yapılması gerekmektedir. Ülkemizde de 2001 yılında yaşanan ekonomik krizin ardından mali ve idari sistemde geniş kapsamlı yapısal reformlar devreye sokulmuş, 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu ile kamu alım sistemi değiştirilmiş ve bambaşka bir hal almıştır. Ancak yerini aldığı 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu tamamen yürürlükten kaldırılmamış; gelir getirici nitelikte olan işlerin ihaleleri bağlamında halen yürürlükte. Bununla birlikte; 4734 sayılı Kanun'un gerekçesinde de belirtildiği gibi 2886 sayılı Kanun değişen ihtiyaçlara cevap vermekten uzak oluşu, kapsamının yetersizliği, Avrupa Birliği ve diğer uluslararası düzenlemelerle ayrıştığından, kamu harcamalarının yapılması bakımından yetersiz kalmış ve kamu mali yönetim sistemleriyle uyumlu daha modern bir kamu alım sistemi oluşturulmuştur. Yeni kamu alım sistemi daha çağdaş temel ilkeler üzerine inşa edilmiştir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, srkn@comu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5678-6020>

Bahsi geçen temel ilkelerin kendilerinden beklenen görevleri ifa edebilmeleri için, kamu ihalelerini düzenleyen kanun kapsamının, kamu kaynağı kullanan idari birimleri olabilecek en geniş ölçüde içine almasıyla mümkün olabilecektir. Bu nedenle 4734 sayılı Kanun'un kapsamı oldukça geniş düzenlenmiş ancak zaman içinde yapılan değişikliklerle istisnaların kapsamı gittikçe genişletilmiştir. Zorunlu haller dışında kalan durumlarda istisna uygulamalarının artması ise kapsam dışında kalan daha çok kamu harcaması yapılması anlamına geleceğinden kamu mali yönetimi bakımından olumsuz bir tablo oluşturmakta ve temel ihale ilkelerinin ihlal edilmesi anlamına gelmektedir.

3. KAMU İHALE SİSTEMİNİN GENEL ÇERÇEVESİ VE ALIM USULLERİ

İhale, sözlükte “bir işi veya malı birçok istekli arasından en uygun şartlarla kabul edene verme, eksiltme veya artırma” şeklinde tanımlanmıştır (TDK). Elbette bu tanım oldukça eksiktir ve sadece kavram hakkında fikir vermeye yaramaktadır. 4734 sayılı Kanun'da ise ihale; “*Bu Kanunda yazılı usul ve şartlarla mal veya hizmet alımları ile yapım işlerinin istekliler arasından seçilecek birisi üzerine bırakıldığını gösteren ve ihale yetkilisinin onayını müteakip sözleşmenin imzalanması ile tamamlanan işlemleri ifade eder*” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanım da konuya sadece alım perspektifinden yaklaşmaktadır. Hâlbuki ihale konusu alımın dışında gelir getirici pek çok faaliyeti de içermektedir. İhaleyi her yönüyle kapsayacak şekilde tek bir cümleyle ifade edebilmek güçtür, zira ihale bir süreçtir. Bu nedenle yöntemler, usuller ve özellikleri de içine alacak şekilde ihalenin türüne göre bir tanımlama yapmak daha doğru olacaktır. Ancak hangi tanım yapılırsa yapılsın, yapılacak ihale tanımının kaynağının mutlaka bütçe hakkına dayanması gerekmektedir. Büyük mücadeleler sonucu kazanılmış olan bütçe hakkı; halkın, temsilcilerinden oluşan parlamento aracılığıyla hem kamu gelirlerini hem kamu giderlerini belirleme yetkisidir ve ihale ile ilgili temel ilkeler de kaynağını bütçe hakkından almaktadırlar.

Kamu ihalelerinde temel ilkelerle belirlenen amaçlara ulaşılabilmesi için ihale usulleri de oldukça önemlidir. 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nda belirtilen ihale usulleri ihtiyaçlara cevap vermediğinden 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu ile ihale usullerinde bazı değişiklikler yapılmıştır ve ihale usulleri üç başlık altında toplanmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki; sonraki başlıkla birlikte ayrıntılı şekilde açıklanacak olan temel ilkelerin gerçekleştirilebilmesi için en uygun ihale usulü açık ihale usulüdür. Kanun'un 19. maddesinde düzenlenen bu usulde, tüm istekliler teklif verebilmektedir. Bu usulün dışında Kanun'da belli istekliler arasında ihale usulü ve pazarlık usulü olmak üzere iki ihale usulü daha belirlenmiştir. Ancak bu usullerde başta rekabet ve şeffaflık ilkeleri olmak üzere temel ilkelere tam olarak uyulmadığını belirtmek gerekir. Bunlara ek olarak yine Kanunda bir alım usulü olarak doğrudan temin usulü de düzenlenmiştir. Ancak ileride daha ayrıntılı açıklanacağı gibi, açık ihale usulünden uzaklaştıkça o ölçüde temel ilkelere de uzaklaşıldığını mutlaka söylemek gerekmektedir.

Elbette kanun koyucu tarafından sayılan usullerin temel ilkelere uzaklaşma anlamına geldiği bilinmektedir. Ancak alımların niteliği gereği belli gerekçelerle açık ihale dışında da kamu alımları gerçekleştirilmek gerekebilmektedir. Örneğin doğal afet halinde açık ihale usulünde belirtilen ilan sürelerine uymak mümkün olmayacaktır. Bu nedenle özel hallerde açık ihale usulü haricinde alım yapılmasıyla ilgili düzenlemeler Kanun'da yer almaktadır. Ancak bu usullerin uygulanabileceği haller mevzuatımızda ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Bunlara ilave olarak günümüzde kamu ekonomisinde kullanımı yaygınlık kazanan kamu özel işbirliği modellerinin de değerlendirilmesi gerekmektedir. Söz konusu modellerin, genel olarak ihale anlayışına uymadığı için temel ilkelere de aykırılık oluşturacağı açıktır.

4. KAMU İHALELERİNDE HÂKİM OLAN TEMEL İLKELER

Kamu ihalelerinde idarelerin uymak zorunda oldukları temel ilkeler 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu'nun 5. maddesinde düzenlenmiştir. Söz konusu temel ilkeler, ihale sürecinin hukuka uygun biçimde yürütülmesini ve kamu kaynaklarının etkin ve verimli kullanımını sağlamak üzere belirlenmiştir ve Kanun'a tâbi idareler için bağlayıcı olmaktadır (Üstün ve Çalıs; 2018: 113).

Kamu İhale Kanunu'nun amacı 1. maddede; “*kamu hukukuna tâbi olan veya kamunun denetimi altında bulunan veyahut kamu kaynağı kullanan kamu kurum ve kuruluşlarının yapacakları ihalelerde uygulanacak esas ve usulleri belirlemektir*” şeklinde belirtilmiştir. Bu amaçları gerçekleştirebilmek için de 5. maddede yer alan temel ilkelerin uygulanması zorunluluğu bulunmaktadır. Temel ilkeler ihale hukukunda referans değerleri temsil etmekte ve Kanun'da ihale sürecini anlatan hükümlerin de temel ilkelere uyumlu olduğu görülmektedir. Temel ilkelere uyumsuzluk arz eden uygulamalarınsa (doğrudan temin, ilan zorunluluğu bulunmayan ihaleler gibi) ancak belli şartların gerçekleşmesi halinde ve istisnai durumlarda uygulanabileceği anlaşılmaktadır (Gök, 2010: 12).

Ayrıca 4734 sayılı Kanun'un “İdarelerce uyulması gereken diğer kurallar” başlıklı 62. maddesinde de ihalelerle ilgili kurallar belirtilmiştir, fakat bu kurallar daha teknik ve daha özellikli durumlardaki kullanımları açıklamaktadır (Gök, 2010: 12). Ancak bu çalışmada ihalelerle ilgili daha genel nitelikli olan ve 5. maddede açıklanan temel ilkeler konu edilmiştir.

5. maddenin ilk fıkrası “İdareler, bu Kanuna göre yapılacak ihalelerde; saydamlığı, rekabeti, eşit muameleyi, güvenilirliği, gizliliği, kamuoyu denetimini, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanmasını ve kaynakların verimli kullanılmasını sağlamakla sorumludur” şeklindedir. Daha kolay anlaşılabilmesi için ilk fıkra maddeler halinde ifade edilecek olursa;

- Saydamlık İlkesi,
- Rekabet İlkesi,
- Eşit Muamele İlkesi,
- Güvenilirlik İlkesi,
- Gizlilik İlkesi,
- Kamuoyu Denetimi İlkesi,
- İhtiyaçların Uygun Şartlarla ve Zamanında Karşılanması İlkesi,
- Kaynakların Verimli Kullanılması İlkesi, şeklinde belirtilebilir.

Kanunun aynı maddesinin diğer fıkralarında, yine temel ilkeler belirtilmiştir. Bu ilkelerin ilki, ikinci fıkrada yer alan “Aralarında kabul edilebilir doğal bir bağlantı olmadığı sürece mal alımı, hizmet alımı ve yapım işleri bir arada ihale edilemez” hükmüdür. İkinci ilke, üçüncü fıkrada yer alan “Eşik değerlerin altında kalmak amacıyla mal veya hizmet alımları ile yapım işleri kısımlara bölünemez” hükmüdür. Bir diğer ilke çok temel bir konuyla ilgilidir ve buna göre “Ödeneği bulunmayan hiçbir iş için ihaleye çıkılamaz.” Son temel ise kamuoyunda ihalelerle ilgili sıkça tartışılan konulardan biri olan Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) raporu ile ilgili düzenlemedir.

Çalışmada öncelikle ilk fıkradaki temel ilkeler, daha sonra diğer fıkralardaki ihale temel ilkeleri açıklanmaya çalışılacaktır:

i. Saydamlık İlkesi

Kamu mali yönetiminde saydamlıkla aynı anlamda şeffaflık, açıklık, aleniyet gibi kavramların da kullanıldığı görülmektedir. 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu’nda (KMYKK) kamu kaynaklarının kullanımında benimsenen temel ilkelerden biri de mali saydamlıktır. Mali saydamlık, kamu kaynaklarının kim tarafından, nasıl ve hangi amaçla kullanıldığı bilgisinin mevcut olması şeklinde tanımlanmaktadır (Mutluer vd., 2005: 138).

İhalelerde saydamlık temel ilkelerin ilki olmakla birlikte diğer ilkelerin de ön koşulu niteliğindedir. İhale sürecinin tamamında egemen olması gereken bu temel ilkeye göre, ihale ile ilgili bilgiler tüm taraflara açıklanmalıdır. Örneğin ihale öncesinde ilan süreçleri, değerlendirme aşamasında yapılacak işlemlerin açık olması, ihale kararlarının tüm isteklilere duyurulması ve sözleşme bilgilerinin kamuoyuyla paylaşılması gibi uygulamalar saydamlık ilkesini gerçekleştirmeye yöneliktir. İhaleler için vazgeçilmez nitelikte olan saydamlık ilkesinin zarar gördüğü ihalelerle ilgili, Danıştay Kararlarında ve Kamu İhale Kurulu’nun uyuşmazlık kararlarında çok sayıda ihalenin iptali yönünde karar verildiği görülmektedir.

Diğer ihale temel ilkeleri gibi saydamlık ilkesinin de tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için en uygun ihale usulü açık ihale usulüdür. Açık ihale dışında, ihaleye katılımı sınırlayan her türlü uygulama saydamlığı ve rekabeti sınırlayacaktır. O yüzden Kanun’da belirtilen hallerin dışında kamu alımlarının açık ihale usulü ile yapılması gerekmektedir.

İhale ile ilgili süreçlerin, temel ilkelerden gizlilik ilkesi dâhilindeki durumlar hariç olmak üzere saydam bir şekilde yürütülmesi ve kamuoyu denetimine açık olması gereklidir. İhale süreçlerinin temel ilkelere bağlı şekilde yürütülmesi, yurttaşların kamu idaresine olan güvenini pekiştirecektir (Çapar, 2020: 114). Bu nedenle diğer ilkelerin de önşartı olarak sayılabilecek saydamlık ilkesi son derece önemlidir. İhale sürecinin hazırlık aşamasından sözleşme imzalanmasına kadar tümünde saydamlık ilkesine uygunluğun sağlanması gerekir.

İhale ilanlarının mevzuatta belirtilen türlerde, sürelerde ve koşullarda yapılması saydamlık ilkesi açısından oldukça önemlidir. İlanı doğru şekilde yapılmayan ihale, saydamlık ilkesine aykırı olduğu için yapılamaz. Ayrıca, ihale koşullarının, katılımcıların, tekliflerin, değerlendirme süreçlerinin, ihale komisyon kararlarının vb. ihale ile ilgili bilgilerin arzu edenlerce istendiğinde ve açık bir şekilde ulaşılabilir olması saydamlık ilkesinin gereğidir.

Teknolojik gelişmeler, doğru kullanıldığında saydamlık ilkesine uygunluğun sağlanabilmesinde oldukça yararlı olabilmektedir. Kamu ihale bültenlerinin online olarak yayınlanabilmesi ve böylece daha çok kullanıcıya daha güncel veriler sunabilmesi, elektronik kamu alımları platformunun tüm kullanıcılara ihaleler ile ilgili geniş kapsamlı bilgiler ve istatistikler sağlayabilmesi gibi uygulamalar, ihale süreçlerinin saydamlık ilkesi çerçevesinde yürütülebilmesi için oldukça faydalıdır. Bütçe hakkı bağlamında ihalelerin saydamlık ilkesine uygun olarak gerçekleştirilmesi, kamu harcamalarının kamu mali yönetimi ilkelerine uygun şekilde yapılmasının en önemli şartlarından birisidir.

ii. Rekabet İlkesi

Türkiye’de kamu mali yönetimini düzenleyen 5018 sayılı KMYKK’da, kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde elde edilmesi ve kullanılmasının Kanun’un amacı olarak belirtildiği görülmektedir. Kamu kaynaklarının Kanunda belirtildiği şekilde elde edilmesinin ve harcanmasının en iyi yolu olarak da doğru uygulanan bir ihale sisteminin

gerekli olduğu bilinmektedir. İşte burada belirtilen uygulamanın doğru olması, ihalelerde uygulanması zorunlu olan temel ilkelere uygunluk şeklinde değerlendirilmektedir. Bu ilkelerin en önemlilerinden biri de rekabet ilkesidir.

İktisadi anlamda rekabet, bir piyasada satıcıların daha çok mal ve hizmet satışı, dolayısıyla da kârlarını artırmak için giriştikleri yarış olarak tanımlanabilir. Rekabet olgusu, etkin çalışan bir piyasa sistemi için temel oluşturur; piyasa aktörlerinin kararlarının bağımsızlığını ve kişisel çıkarları gözetken eylemleri korumakla birlikte, sosyal adaleti ve ekonomik etkinliği de sağlar. Ayrıca rekabetçi piyasa yapısı dinamik işlevlere de sahiptir. Rekabet, teknolojik gelişmeyi destekler. Çünkü rekabetin, teknolojik gelişmenin girişimciler tarafından tercih edilen konuma ulaşılmasında önemli bir rolü bulunmaktadır. Ayrıca rekabetçi piyasa yapısı, firmaları, rekabet güçlerini sürekli olarak piyasa koşullarına uyarlama yönünde teşvik etmektedir (Rekabet Kurumu).

Kamu ihaleleri bakımından rekabet, genel olarak isteklilerin, kamu alım sürecine özgürce katılabilmelerine ve karar alabilmelerine olanak sağlayacak bir ortamın oluşturulması şeklinde tanımlanabilir (Gök, 2010: 14). Tekrar hatırlatmak gerekir ki; temel ihale ilkeleri birbirinden bağımsız değildir, yani birbirleriyle yakından ilişkilidir. Örneğin rekabet ilkesinin tam manasıyla işletilebilmesi için saydamlık ilkesinin de etkin olması gereklidir.

Eğer kamu ihale sistemi etkin bir biçimde uygulanabilirse, toplumun tüm kesimleri bundan olumlu etkilenecektir. Vergi mükellefleri vergilerinin yerinde kullanıldığından emin olacaklar, tüketiciler kamu hizmetlerinden en uygun ve verimli biçimde faydalanabilecekler, bürokratlar şeffaf kurallar ışığında kararlar alabilecek ve dış yatırımcılar açık ve adil rekabet ortamının etkisiyle daha çok yatırım yapabileceklerdir (Sezer, 2002: 158).

İhalelerde rekabet ilkesi, ihaleye olabildiğince fazla katılımcı olmasını ve bunu hiçbir baskı altında olmadan yapabilmelerini ifade eder. Gerçek bir rekabetin olabilmesi, ihalede istekli olabilecek durumda olan herkese ulaşabilecek şekilde ihale ilanının yapılmasını, eşitlik ilkesine uyulmasını ve adaylar arasındaki seçimin herkes tarafından önceden bilinen objektif kriterlere göre yapılmasını gerektirir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için şeffaf bir ihale sistemine ihtiyaç bulunmaktadır (Sezer, 2002: 157-158).

Kamu ihalelerinde rekabetin sağlanması bakımından istekli sayısının fazla olması kamu yararı kavramıyla ilişkilendirilebilmektedir. Katılımın artması en uygun (avantajlı) teklifin elde edilebilmesi için önemlidir (Üstün ve Çalış; 2018: 119). Konuyla ilgili Danıştay'ın verdiği ve rekabetin oluşmaması nedeniyle iptal edilen ihale ya da mahkeme kararları olduğu bilinmektedir[†]. Ayrıca Kanun'un 58. maddesinde düzenlenen ihalelere katılmaktan yasaklama hükümlerinin bazılarının, rekabet ortamını bozucu faaliyetler olduğu görülmektedir. Buna ek olarak; Kanun'un 11. maddesinde ihaleye katılmayacak olanlar belirtilirken rekabet ortamının sağlanmasına ve eşitliğin gerçekleştirilmesine çalışıldığı ortadadır. Kanun'da rekabet ortamının sağlanmasına yönelik buna benzer pek çok düzenleme yer almaktadır.

Kamu ihalelerinde rekabet ilkesinin gerçekleştirilebilmesi için alım usullerinden en uygun olanının açık ihale usulü olduğu bilinmektedir. Diğer temel ilkelerle birlikte rekabetin de sağlanabilmesi için, tüm isteklilerin teklif verebildiği açık ihale usulünün uygulanması gereklidir. Diğer usullerin uygulanabilmesi için Kanun'un öngördüğü şartlar bulunmakta ve bu şartlar rekabeti sınırlayıcı etkiler oluşturmaktadır.

Ayrıca rekabet ilkesinin gerçekleştirilebilmesi için Kanun'un kapsayıcılığının geniş olması gereklidir. Kanun'un gerekçesinde belirtildiği ve ilk yürürlüğe girdiği yıllarda olduğu gibi; kapsam oldukça geniş tutulmuş ve istisnalar zorunlu hallerde ve sınırlı biçimde uygulamayı sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Kapsam dışında tutulan hallerle, istisnaların hem sayısının hem kapsamının artması rekabet ilkesine aykırılık teşkil etmektedir.

İhalelerde rekabet şartlarının sağlanabilmesi için Kamu İhale Kurumu'nun rolü de son derece önemlidir. Zira Kurum'a, Kanun'da belirtilen esas, usul ve işlemlerin doğru olarak uygulanması konusunda görev ve yetki verilmiştir. Bu nedenle Kurum, idari ve mali özerkliğe sahip düzenleyici ve denetleyici bir kurumdur. Kamu İhale Kurumu; 4734 sayılı Kanun'da belirtilen temel ilkeler çerçevesinde, ihale sisteminin düzenlenmesi, işleyişi ve denetimi ile ilgili faaliyetleri yürütmektedir (Sayıştay, 2019: 1).

Rekabet, ihale fikrinin en temel öğelerinden biridir. Toplumsal ihtiyaçların kamu ihaleleri ile en uygun biçimde karşılanabilmesinde rekabetin rolü son derece önemlidir. Rekabet ilkesine uygunluğun sağlanmadığı bir ihalede hem ekonomik hem hukuki anlamda ciddi sorunlar olacağı ortadadır.

[†]Örneğin; <http://emsal.danistay.uyap.gov.tr/BilgiBankasiIstemciWeb/DokumanGosterServlet?dokumanId=6dQp1E3JJN2TqHn5HwZgd7pMO1SCD0Le%2BRwsNJGzcYM%2Fa%2B6gU8dOQaq%2FfBdKB2erRARpU%2F5X5z0suN5wLz9nL0DP4oa8PIRHYSn1ETLzhoImu0YyRt6wSR30VTzwMRf%2BxBESjeoerYL8cXU1kXFUA%3D%3D&aranan=26.04.2010,%20E.%202009/5621,%20K.%202010/3534&dokumanTuru=DANISTAYKARAR>

iii. Eşit Muamele İlkesi

Anayasa'nın 10. maddesine göre, herkes ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Kamu ihale sisteminde eşitlik de bunun yansıması olarak temel ilkeler içinde yerini almıştır. Eşit muamele ilkesi; ihaleye katılanlar, hatta katılabilecek olanlar arasında eşitliği ve idarelerin bunlara eşit mesafede bulunmasını ifade etmektedir (Üstün ve Çalış; 2018: 122-123). Avrupa Birliği ihale hukukunda da genel ilkeler içinde yer alan eşitlik ilkesi, ayrımcılık yapma yasağı ilkesi olarak da adlandırılmaktadır (Alyanak, 2009: 229).

Eşit muamele ilkesine göre, idareler ihale sürecinde yaptıkları işlemlerde tarafsızlığını korumalı; ihaleye katılanlar arasında eşitliği sağlamalıdır (Akdaş, 2020). Bu ilkenin, Kanun'un bilhassa 36. ve 37. maddeleriyle (tekliflerin alınması, açılması ve değerlendirilmesi) ilişkili olduğu söylenebilir (Sayıştay, 19). Özellikle rekabet ilkesiyle yakından ilişkili olan eşit muamele ilkesine uyulması, kamu kaynağının harcanmasında etkinliğe, hesap verilebilirlik gibi ilkelere de uygun davranıldığı anlamına gelecektir.

Diğer ilkelere belirtildiği gibi; taraflara eşit muamele edilebilmesinin ilk şartı açık ihale usulüdür. Örneğin belli istekliler arasında yapılan ihalelerde, ihaleye katılmayan isteklilere rekabetin yanında fırsat eşitliği de sağlanmamaktadır. Sadece ihaleye davet edilen istekliler arasında eşitliğin sağlanması, Kanun'da belirtilen eşit muamele ilkesinin tam anlamıyla gerçekleştirildiği anlamına gelmemektedir.

4734 sayılı Kanun'un 63. maddesinde düzenlenen yerli isteklilerin ihalelere katılımı ve fiyat avantajı sağlanması ile ilgili hükümler, temel ilkelere rekabet ve eşit muamele ilkesinin istisnasını oluşturmaktadır. Benzer korumacılık tedbirleri pek çok ülkenin ihale mevzuatında yer almaktadır. Bu nedenle yerli isteklileri koruyan düzenlemeler ihalelerde eşit muamele ilkesine aykırılık oluşturmamaktadır.

iv. Güvenilirlik İlkesi

Güvenilirlik ilkesi; ihaleye katılanların idarelerin hukuk devleti ve kanuni idare ilkeleri gereği, ihale sürecinde hukuka uygun davranacaklarına inanması anlamına gelmektedir. İhale katılımcılarının, idarenin tutumları nedeniyle isteklilerden bir veya birkaçının avantajlı veya dezavantajlı konumda olduğunu düşünmeleri güvenilirlik ilkesiyle bağdaşmamaktadır. İdareler, kamu ihalelerinde güvenilirlik ilkesine aykırılık oluşturabilecek durumlara karşı tedbir almalı ve güveni sağlamalıdır (Üstün ve Çalış; 2018: 125-126). Nitekim Kanun'un 55., 56. ve 57. (İdareye şikayet, itirazın şikayet ve yargısal inceleme) maddeleri güvenilirlik ilkesine ilişkindir (Sayıştay, 19). Söz konusu maddeler, Kanun'da güvenilirliğin sağlanması ile ilgili kuralların yer aldığı bölümlerdir.

v. Gizlilik İlkesi

Gizlilik ilkesinin ilk bakışta saydamlık ilkesine aykırılık oluşturacağı düşünülebilmektedir. Ancak gizlilik ilkesi saydamlıkla çelişmemekte, bilakis ihale sürecinde gizlilik ilkesine uygun davranılması, diğer temel ihale ilkelerinin de gerçekleştirilebilmesi için gerekli bir ilkedir. Gizlilik ilkesi sadece ihaleyi yapan idare tarafından bilinmesi gereken, isteklilere ve diğer kişilere açıklanmaması gereken ticari ve mali konuların açığa çıkarılması yasağı ile ilgilidir (Üstün ve Çalış; 2018: 126).

4734 sayılı Kanun kapsamında gizlilik ilkesi; yaklaşık maliyetin gizliliği, ihalede sunulan tekliflerin ve teklife ekli bilgi ve belgelerin gizliliğini içermektedir. Söz konusu gizliliğin sağlanmasıyla, ihalede rekabet ortamının gerçekleşmesi ve ihalenin en uygun teklif veren istekli üzerinde kalması amaçlanır. Yani kamu ihalelerinde temel ilkelere biri olan gizlilik ilkesinin gerçekleştirilmesiyle eşitlik, rekabet ve güvenilirlik gibi ilkelerin de sağlanmasına çalışılır. Kısaca diğer temel ilkeler gibi gizlilik ilkesi de kamu yararı amacının gerçekleşmesine hizmet etmektedir (Çapar, 2020: 113).

İhalenin temel ilkelerinden gizlilik ilkesinin ihlali halinde İdare, ihaleyi iptal yetkisini kullanabilir. Ancak bu yetki sınırsız olmadığından, İdare iptal kararı verirken, Kanunda belirtilen temel ilkeleri, ihlalin telafi edilebilir nitelikte olup olmadığını, kamu düzeni ve kamu yararı gibi pek çok unsuru dikkate almalıdır. Yani düzeltici işlem yoluyla giderilebilecek bir ihlal olması halinde ihalenin iptali yerine eğer mümkünse ihale sürecinin düzeltici işlem yoluyla devamına da karar verilebilir (Çapar, 2020: 113).

Kamu İhale Kanunu'nda gizlilik ilkesini teminat altına alan, kamu görevlileri ve istekliler yönünden çeşitli yaptırımlar düzenleyen hükümler bulunmaktadır. Gizlilik ilkesinin ihlalini gerektiren durumlar için ilgililerin disiplin cezaları, hukuki ve cezai sorumluluk gündeme gelebilmektedir. Örneğin yaklaşık maliyetin gizliliğinin sağlanması için ihlal halinde uygulanmak üzere, kamu görevlileri bakımından ciddi yaptırımlar getirilmiştir (Çapar, 2020: 114).

vi. Kamuoyu Denetimi İlkesi

Kamuoyu denetimi, mali yönetim yapısının değişimiyle birlikte önemi gitgide artan bir kavramdır. Kaynağını bütçe hakkından alan bu kavram mali saydamlıkla da yakından ilişkilidir. 5018 sayılı KMYKK 7. maddesinde "Her türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında denetimin sağlanması amacıyla kamuoyu zamanında bilgilendirilir" şeklinde düzenlenen mali saydamlık, hesap verme sorumluluğuyla birlikte kamu mali yönetiminin temel ilkelerinden biridir.

Saydamlık ilkesi bağlamında, ihale süreçlerinde alınan kararlar kamuoyuna ilan edilmekte ve böylece kamuoyunun ihale sürecinden haberdar olması sağlanarak ihalelerdeki hukuka aykırı uygulamaların önlenmesine çalışılmaktadır. Kamuoyu denetiminin sağlanması, hem idarenin hem de ihaleye katılan isteklilerin yol açabileceği hukuka aykırılıkları önlemek açısından oldukça önemlidir (Üstün ve Çalış, 2018: 128).

Kanun'un 13. maddesinde düzenlenen ihale ilan süreleri ve kuralları, kamuoyu denetimi ilkesi ile ilişkilidir. Farklı ihale usullerinde yaklaşık maliyete göre ihale ilanlarının nasıl yapılacağını düzenleyen maddede, kamuoyu denetiminin sağlanabilmesi için çeşitli ilan süreleri ve yöntemleri belirlenmiştir. Aynı Kanun'un 24. maddesi ihale ilanlarında bulunması gereken zorunlu hususları düzenlemekte, 26. maddesi ise ihale ilanlarının Kanun'da belirtilen kurallara uygun olmaması halinde ihalenin yapılamayacağını belirtmektedir. Bu da bize kamuoyu denetimi açısından oldukça önemli olan ihale ilanlarının, ihale sürecindeki önemini göstermektedir.

Kanunda ihalelerde kamuoyu denetimi ile ilgili diğer önemli bir düzenleme de Sonuç Bildirimi başlıklı 47. maddedir. İlgili maddenin gerekçesinde de belirtildiği gibi, "*ihale sonrasında da açıklığı, şeffaflığı ve kamu kaynaklarının kullanımı konusunda kamuoyu denetimini sağlamak üzere*" alımların sonuçları Kamu İhale Kurumu'na gönderilir. Kurum bu sonuçlardan, Kanun kapsamındaki ihalelere ilişkin olanları Kamu İhale Bülteninde yayımlar. Böylelikle kamu alımı sonuçları da kamuoyu denetimi ve hesap verilebilirlik ilkeleri bakımından duyurulmuş olmaktadır.

İhale sürecinde sözleşme imzalanmadan önce ortaya çıkan hukuka aykırılıkların çözümünde, Kanunda düzenlenmiş olan şikâyet ve itirazın şikâyet yolları, güvenilirlik ilkesinin yanında kamuoyu denetimi ilkesinin gerçekleştirilmesine de yardımcı olan uygulamalardır (Üstün ve Çalış, 2018: 129). Bu uygulamalar; Kanunun "İdareye şikâyet başvurusu" başlıklı 55. maddesi ile 56. maddesinde yer alan "Kuruma itirazın şikâyet başvurusu" olup, dava açılmadan önce tüketilmesi zorunlu idari başvuru yolu niteliğindedirler. Yani, idareye söz konusu başvurular yapılmadan dava açılması mümkün olmayacaktır (Tüğen ve Akkaş, 2019: 220). Kamu İhale Kurumu'na yapılan itirazın şikâyet başvurularının sonuçları, kamuoyu denetimi ilkesi gereği internet ortamında takip edilebilmektedir.

vii. İhtiyaçların Uygun Şartlarla ve Zamanında Karşlanması İlkesi

Temel ihale ilkelerinden olan bu ilke de, 5018 sayılı KMYKK'de belirtilen "kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde elde edilmesi ve kullanılması" ile ilişkilidir. İhalelerde ihtiyaçlar uygun şartlarla ve zamanında karşılanırken aynı zamanda kamu kaynakları etkili, ekonomik ve verimli kullanılmak zorundadır.

İhale sistemimizde teklifler değerlendirilirken, fiyat dışındaki unsurları da kapsayacak şekilde "ekonomik açıdan en avantajlı teklif" tanımının getirildiği görülmektedir. Her ne kadar uygulaması çok fazla yapılmassa da, Kanunda, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanabilmesi için fiyat dışındaki unsurların da dikkate alınarak değerlendirme yapılmasına imkân sağlandığı bilinmektedir. Kanun'un 40. maddesi şu şekildedir: "*Ekonomik açıdan en avantajlı teklif, sadece fiyat esasına göre veya fiyat ile birlikte işletme ve bakım maliyeti, maliyet etkinliği, verimlilik, kalite ve teknik değer gibi fiyat dışındaki unsurlar da dikkate alınarak belirlenir. Ekonomik açıdan en avantajlı teklifin fiyat dışındaki unsurlar da dikkate alınarak belirleneceği ihalelerde, ihale dokümanında bu unsurların parasal değerleri veya nispi ağırlıkları belirlenir*". Yani idareler "en ucuz" teklifi seçmek yerine başka kriterler de belirleyebilmekte ancak bu kriterleri objektif olarak ölçülebilir şekilde ifade etmek durumundadırlar.

Fiyat dışındaki unsurların tanımlanması gereken subjektif kavramlar olması nedeniyle yaygın olarak kullanılmadığı bilinmektedir (Özçakar ve Yurdakul, 2014: 4). Fiyat dışı unsurlarla ilgili düzenlemelerin daha belirgin olması, teklifler değerlendirilirken fiyat dışı unsurların daha sık kullanılması, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanması ilkesi bakımından daha isabetli olacaktır. Bununla ilgili olarak, Mal Alımı İhaleleri Uygulama Yönetmeliği'nin 60. maddesinde fiyat dışı unsurların nasıl belirleneceği ile ilgili açıklamalar bulunmaktadır. Mal alımı ihalelerinde daha kolay uygulanabilen bu yöntem her alım için aynı kolaylıkta olmayabilmekte, daha karmaşık ve subjektif nitelikte kalabilmektedir.

İhale mevzuatında, ihtiyaçların belirlenen takvimde karşılanabilmesi bakımından da düzenlemeler bulunmaktadır. Buna göre, öncelikle ihtiyacın zamanında karşılanmasına engel oluşturacak durumların önlenmesine çalışıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin alımlarda çeşitli yeterlik kriterleri belirlenmiştir. Teminat alınması da ihtiyacın zamanında karşılanmasına yönelik caydırıcı nitelikte uygulamalardır. Bir diğer düzenleme 4735 sayılı Kamu İhale Sözleşmeleri Kanunu'nun 20. maddesinde belirtilen gecikme cezası uygulamasıdır.

viii. Kaynakların Verimli Kullanılması İlkesi

Kamu harcamalarının ekonomideki payının oldukça büyük olması ve bu payın giderek artması, kamu kaynaklarının verimli ve etkin kullanımının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Aslına bakılırsa, kamusal ihtiyaçların giderilmesinde ihale yönteminin uygulanmasının temelinde kamu kaynaklarının verimli kullanılması ihtiyacı yatmaktadır. Yukarıda açıklanan diğer ilkelerle birlikte tam olarak uygulandığında, kamu kaynaklarının en verimli şekilde kullanılmasını sağlayan temel alım yöntemi ihaledir. Yani temel ihale ilkelerinin tamamı aynı zamanda verimliliği de gerçekleştirmek içindir. Kamu mali yönetiminin esasını oluşturan ilkelere mali disiplinin sağlanabilmesi için de kaynakların verimli kullanılması şarttır.

Kaynakların verimli kullanılabilmesi için en uygun alım yöntemi açık ihale usulüdür. İhalelerde açık ihale usulünden uzaklaşmak kaynakların verimsiz kullanımıyla ilgili risklerin doğabileceği anlamına gelir. Bilhassa Kanun'un 22. maddesinde düzenlenen bir alım yöntemi olan doğrudan temin; ilan, teminat alımı, ihale komisyonu gibi zorunlulukları içermediğinden ihale sürecinden farklılaştırılmıştır (Atuğ ve Taytak; 2018: 120).

İhale süreci, kamu kaynaklarının verimli kullanılabilmesini sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Örneğin şartnameler, Kanunda belirtildiği gibi, öyle hazırlanmalıdır ki kaynakların verimli kullanımına engel olacak herhangi bir hüküm içermemelidir. Yine Kanun, yürürlüğe girdiği dönemdeki halinden epey farklılaşsa da, aşırı düşük teklif uygulamasını getirmiş ve en ucuz yerine en uygun teklifin değerlendirilmesi olanağını sağlamıştır. İhalenin karara bağlanması sürecinde fiyat dışı unsurların da dikkate alınması, kamu kaynaklarının verimli kullanılması ilkesiyle ilişkilendirilebilmektedir.

ix. Mal ve Hizmet Alımları ile Yapım İş İhalelerinin Ayrılması İlkesi

Kanun'un 5. maddesinin 2. fıkrası; "aralarında kabul edilebilir doğal bir bağlantı olmadığı sürece mal alımı, hizmet alımı ve yapım işleri bir arada ihale edilemez." şeklindedir. Buna göre Kanun; mal, hizmet ve yapım işleri ihalelerinin esas olarak ayrı ayrı yapılması gerektiğini, birlikte yapılabilmesi için söz konusu işlerin arasında mutlaka kabul edilebilir doğal bir bağlantı olması gerektiğine hükmetmiştir. Mal, hizmet ve yapım işlerinin her birinin kendine has özellikleri bulunmakta, bu işlerin birbirinden ayrılmaması halinde kamu alımlarında etkinliğin bozulabilme riski olduğundan, Kanun temel ilkelerde bu durumu düzenlemiş ve söz konusu ihalelerin bir arada yapılabilmesini şarta bağlamıştır.

Farklı uzmanlık alanları ile ilgili ihtiyaçların tek bir ihalede birleştirilmesinin; ihalede rekabeti kısıtlayabileceği gibi, isteklilerin doğrudan sağlayacakları unsurlar dışındakileri, bir başka kaynaktan sağlayacakları varsayımıyla maliyetleri yükselteceği beklenmektedir (Gök, 2010: 19). Bu durumun oluşması ihtimali, işlerin arasında doğal bir bağlantı olmaması halinde artacağı için kamu alımları bahsedildiği şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca mal, hizmet ve yapım ihalelerinin bir arada yapılması, kamu alım sisteminde önemli bir araç olan "benzer iş" in tespitinde sorunlara yol açacaktır (Gök, 2010: 19).

Bu temel ilkeyle karşılaşılan sorunlardan biri hangi bağlantının doğal ve kabul edilebilir olduğu noktasındadır. Farklı yorumlanabilecek, subjektif nitelikli bu tanımlama uygulamada güçlükler neden olmaktadır. Bu işlerin bir arada ihale edilmesi halinde, Kanunun diğer ilkeleri yönünden de değerlendirme yapılarak bu durumun herhangi bir kuşku yaratmayacak şekilde ortaya konulması gerekmektedir (EKAP, 2021). Mal, hizmet alımları ile yapım işleri arasındaki bağlantının tespitinde sorun yaşanan ihalelerle ilgili çok sayıda Kamu İhale Kurulu kararı ve Danıştay Kararı bulunmaktadır[‡].

x. İhalelerin Kısımlara Bölünmemesi İlkesi

Kanun'un 5. maddesinin 3. fıkrası; "*Eşik değerlerin altında kalmak amacıyla mal veya hizmet alımları ile yapım işleri kısımlara bölünemez*" şeklindedir. Kamu ihale sistemimiz, Kanun'un 8. maddesinde açıklanan eşik değerler üzerinden pek çok düzenleme getirmektedir. Sistemin temel düzenleyicilerinden biri olan eşik değerlerin altında kalındığında, ihale ile ilgili kuralların önemli ölçüde değişebildiği bilinmektedir. Bu nedenle Kanun, alımların kısımlara bölünerek eşik değerlerin altında kalınmasını yasaklamıştır.

Bu ilkeye göre, ihtiyaç bir bütün olarak belirlenmeli ve bu ihtiyaca göre yaklaşık maliyet gerçekçi bir şekilde tespit edilmeli, belirlenen yaklaşık maliyet ve eşik değerler çerçevesinde oluşan duruma göre ilgili alıma uygulanması gereken kurallar uygulanmalıdır.

Ancak; eşik değerlerin altında kalma sonucunu doğurmayacak durumlarda ihtiyacın bölünerek ihale edilmesinde herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Bilakis bu durumda daha küçük ölçekteki isteklilerin de ihaleye katılabilmeleri mümkün olacağından, katılımın ve rekabetin artması sağlanabilecektir (Gök, 2010: 21).

xi. Temel İhale Usullerinin Önceliği İlkesi

Kamu İhale Kanunu'nun 18. maddesinde üç ihale usulü belirlenmiştir. Bunlar; açık ihale usulü, belli istekliler arasında ihale usulü ve pazarlık usulüdür. Ayrıca ihale usulü olarak sayamayacağımız, bir kamu alım usulü olan doğrudan temin usulü de uygulanmaktadır. Kanun'un 5. maddesinde bu ilkeyle ilgili olarak; "*Bu Kanuna göre yapılacak ihalelerde açık ihale usulü ve belli istekliler arasında ihale usulü temel usullerdir. Diğer ihale usulleri Kanunda belirtilen özel hallerde kullanılabilir*" şeklinde düzenleme yapılmıştır. Yine aynı fıkranın devamında, Cumhurbaşkanlığı alımlarının Kanunun 21/c maddesi uyarınca yapılabileceği belirtilmiştir. Buna göre; Kanun'da temel usul olarak açık ihale usulü ve belli istekliler arasında ihale usulü belirtilmiştir. Bu usullerle ilgili temel konular Kanun'un 19. ve 20. maddelerinde açıklanmıştır. Diğer ihale usulü olan pazarlık usulüne 21. maddede, doğrudan teminle ilgili konulara ise Kanunun 22. maddesinde yer verilmiştir.

[‡] Örneğin; 08.01.2020 tarih ve 2020/UH.I-58 sayılı Kamu İhale Kurulu Kararı; Danıştay 13. Daire 14.05.2018 tarihli ve 2018/951 E. 2018/1696 K. sayılı kararı.

Her ne kadar Kanun'da temel usullerin açık ihale ve belli istekliler arasında ihale usulü olduğu söylene de, önceki bölümlerde açıklamaya çalıştığımız temel ilkelerin bir arada gerçekleştirilmesi için en uygun usul açık ihale usulüdür. Kanunun gerekçesinde de belirtildiği gibi; açık ihale usulü uluslararası mevzuatla da uyumlu olarak, yeterliliğe sahip tüm isteklilerin teklif verebildiği usuldür. Bu yönüyle başta rekabet ilkesi olmak üzere temel ihale ilkelerinin gerçekleştirilmesi için gerekli temel usuldür. Bununla birlikte; belli istekliler arasında ihale usulünün uygulanabilmesi için şartlar belirlenmiştir. Yine Kanunun gerekçesinde de belirtildiği üzere, *“İşin özelliğinin uzmanlık ve/veya yüksek teknoloji gerektirmesi nedeniyle açık ihale usulünün uygulanamadığı işlerin belli istekliler arasında ihale usulü ile yapılmasına imkân tanınmıştır”*. İdareler, alımlarını belirtilen şartları taşıdıkları takdirde belli istekliler arasında ihale usulüyle veya açık ihale usulü ile yapmakta özgürdürler.

Diğer alım yöntemleri olan pazarlık usulü ve doğrudan temin ise birçok şarta bağlı olarak gerçekleştirilmekte, İdareler bu yöntemlerle alım yaptıklarında Kanunda belirtilen şartları taşıdıklarını belirtmek ve bu uygulamalarını gerekçelendirmek durumundadırlar (Gök, 2010: 22). Bu nedenle Kanun, ihale ilkelerine sadık kalabilmek için temel ihale usullerine öncelikle uyulması gerektiğine ve diğer alım yöntemlerinin özel hallerde kullanılabileceğine hükmetmiştir.

xii. Ödeneği Olmayan İş için İhaleye Çıkılmaz İlkesi

Bu ilke, bilhassa mali disiplinin sağlanması bakımından çok önemlidir. 5018 sayılı KMYK Kanunu ile büyük ölçüde değişen ödenek uygulaması çerçevesinde *“bütçelerde, ödenekler belirli amaçları gerçekleştirmek üzere tahsis edilir”*. Yani, TBMM'nin bütçe ile İdarelere verdiği harcama yetkisi, sunulacak kamu hizmeti ile sınırlandırılmış ve belli kurallara bağlanmıştır. İdareler, kural olarak bütçelerindeki ödenekleri aşan tutarlarda harcama yapamazlar, ödenekler tahsis edildiği kamu hizmetinin sunulması için kullanılmalıdır. Bu da bizi kamu harcama sisteminin ve dolayısıyla temel ihale ilkelerinden *“ödenegi bulunmayan hiçbir iş için ihaleye çıkılmaz”* noktasına getirmektedir.

İlgili maddenin gerekçesinde, ödenegi bulunmayan işlerin ihalesinin yapılmasının uygulamada pek çok ihtilafa neden olduğu belirtilmiştir. Söz konusu ilkeyle kamu görevlilerinin, bütçede yetkilendirilenin haricinde, idarenin taahhüt ve borç altına sokulmaması, bütçede belirlenmiş ihtiyaçlara yine bütçede öngörülen limitler dâhilinde harcama yapılabilmesi amaçlanmaktadır (Gök, 2010: 22). Burada hedeflenen ihalelerin mali disiplin çerçevesinde yapılmasını sağlamaktır. Bununla birlikte diğer temel ihale ilkeleri ile birlikte düşünüldüğünde, sadece ödeneğinin bulunması da yeterli görülmemiştir. Ayrıca ödeneği olsa bile, Kanunun 21. ve 22. maddeleri uyarınca yapılacak harcamaların yıllık toplamının, idarelerin bütçelerine bu amaçla konulan ödeneklerin %10'unu Kamu İhale Kurulunun uygun görüşü olmadan aşamayacağı belirtilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi temel ilkeler birbiriyle ilişkilidir. Bahse konu düzenleme, temel usul ve ödenek kullanımı ile ilgili temel ihale ilkelerinin yakından ilişkili olduğuna örnek olarak gösterilebilir.

xiii. ÇED Raporu Zorunluluğu İlkesi

Çevresel etki değerlendirmesi (ÇED), Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından; *“Gerçekleştirilmesi planlanan projelerin çevreye olabilecek olumlu ve olumsuz etkilerinin belirlenmesinde, olumsuz yöndeki etkilerin önlenmesi ya da çevreye zarar vermeyecek ölçüde en aza indirilmesi için alınacak önlemlerin, seçilen yer ile teknoloji alternatiflerinin belirlenerek değerlendirilmesinde ve projelerin uygulanmasının izlenmesi ve kontrolünde sürdürülecek çalışmalardır”* şeklinde tanımlanmaktadır (ÇŞB). Çevresel olarak zarar gören bir ortamın eski haline döndürülmesinin maliyetinin, zarara sebep olmadan önce alınacak önlemlerle ortamın korunmasının getirdiği maliyetten çok daha yüksek olduğu, yapılacak bir faaliyetin çevreye zarar vermeden önlenmesinin daha akılcı bir yaklaşım olacağı bilinmektedir (Turan ve Güner, 2017: 47).

ÇED, üzerinde tartışmalar olsa da tüm gelişmiş ülkelerde uygulanan ve çevre hukuku ilkelerinin hayata geçirilebildiği bir araçtır (Alica, 2011: 127). Çevre sorunlarını önleyici nitelikteki mevcut önemli yaklaşımlardan biri ÇED olarak değerlendirilmektedir. Ülkemizde Avrupa Birliği çevre mevzuatıyla uyum kapsamında, sürecin yönetildiği ilk ÇED Yönetmeliği 1993 yılında yürürlüğe girmiş ve çok sayıda değişiklik geçirmiştir (Dervişoğlu, 2010: 115).

İhalelerde ÇED Raporu ile ilgili olarak; Kamu İhale Kanunu'nun 5. maddesinin 6. fıkrası *“İlgili mevzuatı gereğince Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) raporu gerekli olan işlerde ihaleye çıkılabilmesi için ÇED olumlu belgesinin alınmış olması zorunludur. Ancak, doğal afetlere bağlı olarak acilen ihale edilecek yapım işlerinde ÇED raporu aranmaz”* şeklindedir. Bununla ilgili olarak ÇED Yönetmeliği ve diğer ilgili mevzuatta belirtildiği şekilde, ihale yapılabilmesi için olumlu ÇED Raporu alınması şarttır. İstisna olarak doğal afetlere bağlı olarak gelişen acil durumlarda ÇED Raporunun aranmayacağı belirtilmiştir. Kamu hizmetinin görülmesi sürecinin tamamıyla ilgili olarak, konuyla ilişkili tüm tarafların görüşünün alındığı ÇED Raporlarının ihalelerde ön şart olarak belirlenmesi, sistemin etkin işletilmesi halinde oldukça yararlı olacaktır. Bununla birlikte doğayla ilişkili ihale konularında kamuoyunun en çok tartıştığı konulardan biri ÇED Raporu ile ilgilidir. ÇED Raporlarının uluslararası uygulamalarla eşgüdüm içerisinde hazırlanması, ihalelerde ÇED Raporu sürecinin diğer temel ihale ilkeleri ile uyumlu ve mevzuata uygun şekilde yürütülmesi, tüm ihale sürecinin daha etkin sürdürüleceği anlamına gelecektir.

5. SONUÇ

Toplumların, birlikte yaşamaktan kaynaklanan ortak ihtiyaçları vardır ve bu ihtiyaçların giderilmesi için sunulan hizmetler kamu hizmetleridir. Kamu hizmetlerinin sunulması için de geniş anlamıyla devletin yapacağı harcamalara kamu harcamaları denir. Günümüzde, değişen toplumsal ihtiyaçlar neticesinde kamu hizmetlerine olan talebin artması, kamu harcamalarının pek çok ekonomi içindeki payının artması ile sonuçlanmıştır.

Kamu harcamalarının ekonomideki payının artması, kamu kaynaklarının toplanması ve kullanılması ile ilgili ilkelerin de öneminin artmasına neden olmuştur. Kamu kaynaklarının verimli, etkili ve ekonomik olarak kullanılabilmesinin yolu olarak da ihale benimsenmiştir. İhalelerin farklı ihtiyaçların giderilebilmesi için geliştirilmiş farklı uygulama metotları bulunmaktadır. Bununla birlikte ihalelerin, kendilerinden beklenen sonuçları doğurabilmesi açısından barındırması gereken kurallar bütününe de temel ihale ilkeleri adı verilmektedir. Söz konusu temel ilkeler, bizim ihale mevzuatımızda da uluslararası düzenlemelerle eşgüdüm içerisinde olacak şekilde 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu'nda yerini almıştır.

Kamu ihale temel ilkeleri, kamu mali yönetiminin ilkeleriyle uyumlu olmanın yanında birbirleriyle de yakından ilişkilidir. Yani temel ihale ilkelerinden birine aykırı olan bir işlem, diğer ihale ilkelerinden bir veya birden fazlasını zedeleyebilmektedir. Örneğin saydamlık ilkesine aykırılık teşkil eden bir işlem aynı zamanda rekabet ilkesine ve kamuoyu denetimi ilkesine de zarar verebilecektir. Bunu engelleyebilmek için de ihale usulünün doğru seçilmesi son derece önemlidir. Temel ihale ilkelerinin birlikte gerçekleştirilmesini sağlayan alım yöntemi açık ihale usulüdür. Diğer alım usulleri Kanun'da belirtilen özel durumlarda uygulanması gereken arazi yöntemlerdir. Özellikle uygulaması son yıllarda artan kamu özel işbirliği modellerinde, temel ihale ilkelerinin uygulanabilmesi mümkün değildir.

İhalelerde temel ilkeler çerçevesinde kalabilmek için katılımcıların uyması gerekli kurallar olduğu gibi İdarelerin de uyması gereken kurallar belirlenmiştir. Söz konusu kurallara uymamanın yaptırımları da ihale mevzuatımızda yer almaktadır. Kamu yöneticileri alacakları her kararın, temel ihale ilkelerine zarar vermeyecek nitelikte olduğundan emin olmalıdır. Kamu ihalelerinin temel ilkeler çerçevesinde gerçekleştirilmesi halinde, kamusal ihtiyaçlar kamuoyu denetimine açık olarak en uygun biçimde karşılanacak, kamu harcamaları da bütçe hakkı bağlamında mali yönetim ilkeleriyle uyumlu olarak yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

- AKDAŞ, M. “Kamu İhalelerine Hâkim Olan İlkeler” <https://mevzuattakip.com.tr/mevzuat/kamu-ihalelerine-hakim-olan-ilkeler> (11.07.2021).
- ALICA, S. (2011). Çevresel Etki Değerlendirmesinin Yargı Kararları Çerçevesinde İrdelenmesi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 15 (3): 97-130.
- ALYANAK, S. (2009), Avrupa Birliği Kamu İhalesi Hukukunun Genel İlkeleri, A.Ü.S.B.E. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ATUĞ, M, & TAYTAK, M. (2018). “Kamu Satın Alımları Kapsamında Doğrudan Temin Uygulamalarının Değerlendirilmesi ve Bir Vaka Analizi”. Sayıştay Dergisi, (110): 91-123.
- ÇAPAR, A. (2021), “4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu'nda Belirtilen Temel İlkelerden Gizlilik İlkesi” İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 7 (2): 87-118.
- ÇETİNKAYA Ö.&FİLİBE M.&ÜSTÜN K.(2018), “Tarihsel Boyutu ile Kamu Alım Usullerindeki Gelişmeler ve Günümüzdeki Yapının Değerlendirilmesi”, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 1: 311-330.
- ÇŞB, Türkiye Cumhuriyeti Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, <https://ced.csib.gov.tr/ced-uygulamaları-i-82207> (05.05.2021).
- DERVİŞOĞLU, S. (2010) “AB Müktesebatına Uyum Sürecinde Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED)”, Türk İdare Dergisi, Sayı: 467, , <http://www.tid.gov.tr/Makaleler/467suatdervis.pdf> (05.08.2021).
- EKAP, Elektronik Kamu Alımları Platformu, <http://ekapakademi.kik.gov.tr/08-01-2020-tarih-ve-2020-uh-i-58-sayili-kamu-ihale-kurulu-karari/> (01.08.2021).
- GÖK Y. (2010), “Kamu İhale Hukukuna Hâkim Olan İlkeler”: 12-23, <http://www.kimakademi.com.tr/pdf/kamu-ihale-2.pdf> (13.03.2021).
- KİK, Kamu İhale Kurumu, Kamu İhale Genel Tebliği, <https://ihale.gov.tr/Mevzuat.aspx>
- MUTLUER K.M. & ÖNER E. & KESİK A. (2005), Bütçe Hukuku, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

- ÖZÇAKAR, N, & YURDAKUL, H. (2014). "Türk Kamu İhale Kanununda Fiyat İle Birlikte Fiyat Dışı Unsurların Da Dikkate Alındığı İhale Ve Kazanan Teklif". İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi, 25 (76): 62-80.
- REKABET KURUMU, <https://www.rekabet.gov.tr/tr/Sayfa/Rekabet-savunuculugu/rekabet-hukuku/genel-bilgiler> (15.08.2021).
- SEZER, Y. (2012), "İyi İdare İçin Yönetimde ve Kamu İhalelerinde Açıklık (Şeffaflık)". İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (26), <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuisiyasal/issue/615/6230>, 153-172.
- SU TURAN, E., & DENİZ GÜNER, E. (2017). "Türkiye'de Çevresel Etki Değerlendirme Mevzuatındaki Değişimler", Artvin Çoruh Üniversitesi Doğal Afetler Uygulama ve Araştırma Merkez Doğal Afetler ve Çevre Dergisi, Cilt:3 · Sayı:1 · Sayfa:39-47 ·
- T.C. SAYIŞTAY BAŞKANLIĞI (2019), "Kamu İhale Kurumu 2018 Yılı Sayıştay Denetim Raporu", <https://www.sayistay.gov.tr/reports/download/1474-kamu-ihale-kurumu> (09.07.2021).
- T.C. SAYIŞTAY BAŞKANLIĞI, https://www2.sayistay.gov.tr/tr/Upload/95906369/files/yayinlar/Kamu_%C4%B0_hale.pdf (02.04.2021)
- TDK, Türk Dil Kurumu, www.sozluk.gov.tr
- TÜĞEN, K, & AKKAŞ, F. (2019). "Kamu İhale Kanununda Düzenlenen İdari Denetim Yolları: Şikayet Ve İtirazen Şikayet". Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2 (2), 216-230.
- ÜSTÜN, Ü & ÇALIŞ, H. (2018), "4734 Sayılı Kamu İhale Kanununa Hâkim Olan İlkelerin Değerlendirilmesi". Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 26 (2): 111-147. DOI: 10.15337/suhfd.445839
-

YIRMİ YEDİNCİ BÖLÜM

Türkiye’de 1946-1960 Döneminde Demokrasi-Siyasal Şiddet İkileminde Basın, Üniversiteler ve Sivil Toplum Kuruluşları

Ceren AVCİL*

1. GİRİŞ

Siyaset, sosyal bilimcilerin üzerinde epeyce tartıştıkları ve farklı tanımlamalar yaptıkları bir kavramdır. Siyaset kavramını tanımlamakta karşılaşılan önemli bir zorluk, kavramın içermesi gereken alanların ne olduğudur. Gerçekten de siyasete yönelik yapılan tanımlamaların iki temel özelliği ön plana çıkmaktadır. İlki siyasetin otoriter yapısına yönelik yorumlamaları ön plana çıkarması, ikincisi ise siyasetin kapsadığı alanları genişletme eğilimidir (Yayla, 1998: 2). Genel olarak siyaset kavramına yönelik iki şekilde tanımlamaların yapıldığı görülmektedir. İlk tanım, “siyasi iktidarın ele geçirilmesine yönelik eylemlerin tümü” iken, ikinci tanım, “bir örgütün ya da bir örgüt tepe yöneticisinin önemli konularda benimsediği tutum ya da genel yönelim, izlediği yol ve yöntem” şeklindedir (Öztekin, 2018: 23). Söz konusu tanımlardan da görüleceği gibi, siyaset kavramı, bir amaç ve bu amaca ulaşmak için öngörülen tutum, davranış ve yöntemleri içermektedir. Ancak siyaset kavramına yönelik tanımlamalarda ön plana çıkan iktidar, güç, otorite gibi kavramlar, siyasetin içeriği ile birlikte niteliği ve yöntemlerine ilişkin ipucu da verir niteliktedir. Gerçekte siyasal bir eylemi ya da davranışı diğerinden ayırt eden en önemli özelliklerden birisi, siyasetin zor kullanma tekeline sahip olma durumudur (Çam, 2011: 23).

Siyaset kavramına yönelik tanımlamalar yapılırken siyaset ve siyasal kavramlarının aynı anlama gelmediğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim Mouffe (2018), “siyaset” ile “siyasal” arasındaki farka değinerek “siyasal”ın “antagonizma” boyutuna, “siyaset”in ise siyasaldan ve insanlardan kaynaklanan çatışma ve sonrasında birlikte yaşamalarına dair düzene odaklanmaktadır. Schmitt (2014: 49-50), siyasal kavramının net bir tanımına sıklıkla rastlandığını ve siyasal kavramının daha çok olumsuz şekilde bazı kavramların zıttı olarak kullanıldığını belirtir. Örneğin siyaset ve ekonomi, siyaset ve ahlak, siyaset ve hukuk. Söz konusu karşıtlık içeren bu kavramsallaştırmalar özgül bir tanım içermemektedir. Genel olarak siyasal kavramı da daha çok devlet ile ilişkilendirilmekte, “devlete ilişkin olan” şeklinde kabul edilmektedir.

Şiddet de siyaset kavramına benzer şekilde farklı tanımlamaları yapılan bir kavram olarak önümüzde durmaktadır. Cinsel, ekonomik, fiziksel şiddet türleri günümüzde hemen hemen her alanda yaşanan bir problemdir. Ayrıca şiddetin kapsamına giren öge ve hedef kitlenin çeşitliliği ile çokluğu, şiddetin yaygınlığını gözler önüne sermektedir. Şiddete yönelik yapılan çalışmaların artış göstermesi, bu durumun önemli bir kanıtı olmaktadır (Çelebi, 2014: 256). Nitekim şiddetin meydana gelme biçimi ve yöneldiği hedef kitlenin kim veya kimler olduğuna bağlı olarak şiddet tanımları da değişiklik göstermektedir. Galtung’a göre (1969: 168), “şiddet, insanların gerçek somatik ve zihinsel potansiyel gerçekleştirmelerinin etkilendiği her durumda mevcuttur” diyerek esasında insanın şiddet sarmalında bulunduğu dair kavrama geniş bir perspektiften bakmayı mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla şiddetin gündelik hayatın bir parçası olması, insanı var eden değer ilke ve inançlardan da bağımsız değildir.

Bu noktada siyasal şiddet kavramı da siyaset ve şiddetin kendine özgü tanımlamaların dışında bir kimlik kazanarak yeni bir tanımın yapılmasını gerekli kılmaktadır. Her şeyden önce siyasal şiddet, siyasal taleplerin yerine getirilmesi amacıyla yönelik olarak başvuru bir araç olarak değerlendirilebilir. Siyasal şiddet, “bireysel şiddetten dini ve etnik çatışmalara, devlet politikaları ve iç savaştan askeri müdahalelere ve halk hareketlerine kadar geniş bir yelpaze” (Şen, 2018: 72) şeklinde farklı alanlarda görülen bir olgudur. Peki siyasal şiddeti diğer şiddet türlerinden ayıran özellik veya özellikler nelerdir? Nasıl oluyor da siyasal şiddet meşru bir araç olarak görülebilmektedir? Arendt (2018: 10) şiddet kavramını iktidar, zor ve kuvvetten farklı bir kavram olarak tanımlayarak siyasal şiddetin ayırt edici yönlerine ilişkin şu tespitleri yapmaktadır: “Şiddete dayalı eylemin bizatihi esası, araç-amaç kategorisine dayalıdır. Bu kategorinin en temel ayırıcı niteliği, insani olaylara uygulanırsa şöyle ifade edilebilir: Amaç, kullanımını haklı kıldığı ve gerçekleşmesi için gereksinilen araçların altında ezilme tehlikesine açıktır. İnsan eyleminin nihai amacı, fabrika üretimindeki nihai amaçtan farklı olarak, asla güvenilir biçimde öngörülemez. Bu yüzden siyasal amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlar, geleceğin dünyası açısından, sık sık niyetlenen amaçlardan daha belirleyici olabilmektedir”. Dolayısıyla Arendt’in ifadesiyle şiddet “araçsal” bir nitelik taşımaktadır. Benzer şekilde Tilly (2009: 50) de şiddet ve zor arasında yapılan ayrıma vurgu yapar. “Zor, kısa süreli zararı ve gaspı meşrulaştırır ve bu tipik olarak zarar veren kişilerin eylemlerine yönelik yasal korumadan faydalandıkları anlamına gelir”.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, cavcil@agri.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-6301-515X

Kuşkusuz siyasal şiddet güç ve otoritenin somut şekli biçimi olarak iktidar yani yönetme gücünü elinde bulunduran erk tarafından haklı ve meşru gereçler ile kullanılarak siyasete yön vermektedir. Nitekim yine Arendt (2018: 45), “Şiddet, iktidarın en çok göze batan dışavurumundan daha fazla bir şey değildir” diyerek siyasal şiddetin iktidar nezdinde görünen yüzünü ortaya koymaktadır.

Siyasal şiddet, günümüzde teknolojik gelişmelerin karşısında alternatif bir uygulama olarak görülse de en demokratik ülkelerde dahi kendini farklı şekillerde ve derecelerde göstermektedir. Şiddetin demokrasi ile uzlaşmaz çelişki şeklinde yan yana görülen biçimi demokrasiyi ayakta tutan kurum, değer ve ilkelerin yıpranması ve erozyona uğraması sürecini de beraberinde getirmektedir. Demokratik siyaset zemininin eşitlik, özgürlük, müzakere ve çoğulculuk anlayışı siyasal şiddet ile yer değiştirdiğinde toplumsal kırılmaların gündeme gelmesi, toplumda ayrıştırıcı bir biçimde “biz” ve “öteki” ikiliğinin yaratılması sürecin doğal sonuçları olmaktadır. Keane’nin işaret ettiği gibi şiddet, demokrasinin en büyük düşmanıdır ve bu da demokrasinin gereğidir, çünkü demokrasi insanlar içinde ve arasında gücün eşit bir biçimde dağıtılarak denetlenmesini sağlayan “şiddetsiz” bir araçtır (Keane, 2010: 9).

Ulus devletlerin inşa süreci de siyasal şiddetin araçsallaştırılmasına katkıda bulunan süreçlerdir. Tarihsel süreçte homojen bir toplum, dolayısıyla “biz”in yaratılması zaman zaman şiddetin haklı görülmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu noktada devlet ya da siyasal iktidar varlığını devam ettirmek ve “bir”lik yaratabilmek için yegâne meşru şiddet kullanma tekeli kullanır. Şiddet kullanma dönemsel koşullar ile şekillenerek keskin veya daha “sessiz” bir biçimde cereyan ederek toplumu adeta hizaya getirme veya yeniden düzenleme işlevi görür. Dolayısıyla siyasal şiddet, herahngi bir döneme veya yönetime has bir unsur olmayıp içinde doğup yetiştiği dönem veya coğrafyada farklı nitelik ve ölçülerde varlığını mümkün kılmaktadır.

Türkiye’de 1946 yılında çok partili siyasal hayata geçiş ile birlikte siyasetin çoğulcu yapısına uygun zemin oluştuğu umudu toplumun geneline yayılmıştır. Farklı seslerin tek siyasal partinin tekelciliği karşısında artık dillendirilecek olma vaadi büyük bir heyecan yaratmıştır. Demokrat Parti’nin 1946 yılında muhalefette olduğu ve 1950-1960 yılları arasında iktidarda kaldığı 10 yıl boyunca belli dönemlerde keskin olmayan, ancak toplumsal kesimleri derinden etkileyen uygulamaları ön plana çıkmaktadır. Bu dönemde özellikle basın, sivil toplum kuruluşları, üniversite ve öğrencilerin karşı karşıya kaldıkları uygulamalar, demokrasiye olan güvenin sarsılması ile birlikte kutuplaşma temelinde yürüyen siyaset zeminine de ortam hazırlamıştır. Ancak siyasal şiddet olgusu, Demokrat Parti dönemi öncesinde de varlığını sürdüren bir gerçeklik olarak önümüzde durmaktadır. Bu minvalde bu çalışmada Türkiye’de 1946-1960 yılları arasında CHP’de varlığı devam eden, sonrasında da Demokrat Parti döneminde basın, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşlarına yönelik olan ve düşük yoğunluklu ancak sonuçları itibarıyla oldukça etkili olan uygulamalara yer verilmektedir.

2. 1946-1960’LAR TÜRKİYESİ

Türkiye’nin çok partili siyasal hayata geçiş süreci ile birlikte yaşadığı dönüşümde 1945-1950 yılları arasında beş yılı kapsayan sosyal ve siyasal değişimler ön plana çıkmaktadır. 1930’lu yıllardan itibaren uygulanan ve 1930-1945 yılları arasında devlet maarifetiyle gerçekleşen sanayi kapitalizmi stratejileri, 1946 yılından itibaren yerini serbest ekonomi politikalarına bırakmıştır. Ekonomi alanında yaşanan serbestiyet, aynı zamanda siyasal hayatta da kendini göstermeye başlamış, Demokrat Parti ve CHP toplumun farklı kesimlerinden, başta işçi sınıfı olma üzere desteğini almak üzere populist yaklaşımlar sergilemişlerdir (Uslu, 2019: 349).

1950 yılında Demokrat Parti’nin uzun yıllardır tek parti elinde olan yönetimi devr alması ile yöneten-yönetilen ilişkilerinin de değişimine işaret etmiştir. Nitekim Adnan Menderes bu hususu aşağıdaki konuşmasında vurgulamıştır:

“Demokrat Partinin gayritabii siyasi şartlar içinde devam eden beş yıllık çetin mücadeleleri on dört Mayıs seçimleriyle en muvaffakiyetli surette sona ermiş ve artık memleketimizde normal siyasi hayat başlamıştır. Şüphe yok ki; on dört Mayıs, bir devre son veren ve yeni bir devir açan müstesna ehemmiyette tarihi bir gün olarak daima anılacaktır. Bu tarihi günün hatırasını yalnız partimiz değil, Türk Demokrasisinin bir zafer günü olarak yaad ediyoruz” (TBMM, 2014:7).

I. Menderes Hükümeti’nin Program sunuş konuşmasında dile getirildiği gibi 14 Mayıs 1950 tarihi Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihinde bir dönüm noktası olarak addedilmektedir. Demokrasinin üstünlüğünü ön plana çıkaran Demokrat Parti’nin kuruluşu ile Türkiye’de çok partili siyasal hayata geçilmiştir. 1950 yılında gerçekleştirilen seçim ile Türkiye’de ilk kez siyasal iktidar farklı bir partinin eline geçmiştir (Kara, 2019: 277). 14 Mayıs 1950 yılında liste usulü çoğunluk sistemine göre gerçekleştirilen genel seçimler sonucunda Demokrat Parti (DP) 416 milletvekili ile toplam oyların 55,2’sini, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 69 milletvekili ile oyların 39,6’sını, Millet Partisi (MP) 1 milletvekili ile oyların 4,6’sını ve Bağımsızlar 1 milletvekili ile oyların 0,6’sını almıştır (YSK, https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuclari/secim3_tr.pdf, erişim tarihi: 05.03.2021). Demokrat Parti böylece Meclis’te büyük bir çoğunluk elde ederek CHP’nin yıllardır yönetimdeki tek güç rolünü bir anda tersine çevirmiş oluyordu. Oysaki Demokrat Parti’nin CHP’nin

---

dışında değil, doğrudan CHP ‘den yani “evin içinden” (Çemrek ve Uluer, 2017: 401) gelen bir parti olduğu gerçeği bu sonucu çok daha anlamlı kılmaktadır.

Kuşkusuz Demokrat Parti’den önce çok partili siyasal hayata geçiş denemeleri olmuştur. 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) Şeyh Sait İsyani gerekçesiyle ve 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), Cumhuriyet Halk Fırkası karşısında güçlü muhalefet potansiyeli taşıdığı gerekçesiyle kısa sürede kapatılmıştır (Çemrek ve Uluer, 2017: 402). Ancak Demokrat Parti’nin de gerek kuruluş sürecine bakıldığında kuruluş öncesi herhangi bir yasal düzenlemenin yapılmamış olması, Parti’nin “ruhsatlı parti” (Karatepe, 2009: 195) olduğuna dair yargıları da gündeme getirmiştir. Dahası, Demokrat Parti, güdümlü muhalefet yapma aracı olacağı görüşlerinden de kurtulamamıştır.

Demokrat Parti hangi vaatler ile yönetimi devir almıştı? Hangi farklı politika ve stratejileri sunmuştu? Aslına bakılırsa Demokrat Parti programının CHP’nin programından çok önemli bir farklılığı bulunmuyordu (Karpaz, 2017: 493). Esasında Türkiye’nin çok partili siyasal hayata geçişinin “barışçı ve kesintisiz” bir şekilde gerçekleşmesinin altında Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi’nin benzer ideoloji ve siyasi kökenlerden geliyor olmaları yatıyordu (Özbudun, 2011: 34). Parti Programı’nın 3. maddesinde “Partimiz, demokrasiyi, milli menfaate ve insanlık haysiyetine en uygun bir prensip olarak tanır ve Türk milletinin siyasi olgunluğuna inanır” (İcra, 1992: 121) şeklindeki ifade ile demokrasinin üstünlüğüne vurgu yapılmaktaydı. Demokrat Parti de CHP gibi Kemalizm’i savunuyor, demokrasiyi geliştireceğini ön plana çıkarıyordu. Öte yandan, “hükümet müdahalesini mümkün olduğu kadar azaltmak, bireyin hak ve özgürlüklerini arttırmak” dile getirilen diğer vaatlerdi. “Aslına bakılırsa, iktidar partisi ve muhalefet arasında gerçek bir ideolojik fark yoktu: her iki parti de modern, müreffeh bir Türkiye yaratma çalışmalarına gönül vermişti” (Ahmad, 2006: 143). Demokrat Parti aynı zamanda siyasette halk egemenliği temelinden halktan gelen taleplerin siyasete yön vermesi gerektiğini savunuyordu (Ahmad, 2010: 150-151). Parti, temel hak ve özgürlüklerin korunması, dernek kurma serbestisi, tek dereceli seçim sistemi ve seçim güvenliği konuları gibi ekonomi alanlarında da liberal bakış açısı ile özel teşebbüs ve sermayeyi de önemsiyordu (Koçak, 2013: 181). Dahası, Parti’nin 1950 yılındaki “Yeter Söz Milletindir” söylemi, halk ile birlikte olma, halkın talepleri çerçevesinde kalkınma meselesine çözüm bulmanın işaretidir (Demirel, 2021: 121). Dolayısıyla Demokrat Parti hem siyasal hem ekonomik vaat ve politika önerileri ile toplumsal desteği arkasına alarak muhalefet işlevini yerine getirmeye koyulmuştu.

Demokrat Parti sadece siyasette değil ekonomi alanında da liberal çizgiyi vaat etmişti. Liberal piyasa ekonomisi temelinde yatırım ve kalkınma hamleleri yapan Demokrat Parti, özellikle tarım alanında 1950-1954 yılları arasında epey mesafe kat etmiştir. Sadece traktör sayılarına bakıldığında dahi bu durum kolaylıkla anlaşılabilir. 1948-1952 yılları arasında 1750 olan traktör sayısı 30.000 olmuştur. Yatırımların daha çok özel sektör tarafından yapılmasına yönelik çaba harcanmasına rağmen devlet eliyle de gerçekleşen yatırım oranı 1950-1954 yılları arasında % 256 artmıştır (Zürcher, 2006: 326-327).

Başlangıç itibarıyla liberal söylemi ile toplumsal mutabakat zeminine yer açacağı öngörülen Demokrat Parti yönetiminin tavrı zaman içinde “vesayetçi otoriterizmin parlamenter rejime *uyarlanması* niteliğini” kazanmıştır. Oysaki 1946-1950 döneminde Demokrat Parti, iktidarda olan CHP’ye yönelik büyük bir muhalefet söylemiyle toplumsal hoşnutsuzlukların adeta sözcüsü haline gelmiş, “ajitasyon” niteliğindeki söylemini yaymıştır (Bora, 2017: 532-533). İktidara geldikten sonra “liberal-muhafazakâr” çizgisiyle ön plana çıkan Adnan Menderes’in demokrasi anlayışı ise fazla özgürlük ve demokrasinin komünizm tehlikesine karşı zararlı olacağı endişesidir (Bora, 2017: 536). Dahası, iktidara geldiklerinde kendilerini “ulusal irade”nin (milli irade) temsilcileri” olarak gören Demokrat Partililer, sonraki seçimlerde başarı devamlılığını sağlamak adına toplum ile zıtlaşmayacak şekilde ve aynı zamanda muhalefette olan CHP’ye bunu kabul ettirerek demokrasiyi pekiştirmeyi amaçlıyorlardı. Ancak ilerleyen süreçlerde Demokrat Parti’nin demokrasi anlayışının eski yönetim anlayışından kopmadığı görülmektedir (Ahmad, 2010: 157). Nitekim Demokrat Parti’nin CHP’nin uyguladığı “Kemalist devrimler”i tam anlamıyla reddetmemesi ancak ilerleyen süreçlerde de bu reformları benimsemeyecek olması iktidar-muhalefet ilişkilerinde gerginlik ve huzursuzluk kaynağı olmuştur (Akkurt, 2020: 61-62). Dolayısıyla demokrasi, Demokrat Parti ve yöneticileri için çok partili siyasal hayata geçiş ve sonrası dönem için dönüm noktası niteliğindedir.

Demokrat Parti’nin varlığını mümkün kılan nedenler veya muhalefete gereksinme nedenlerine bakıldığında; halkın CHP’ye karşı güttüğü köklü muhalefet kültürüydü ki bunun da beslendiği iki ana damar vardır: “Egemen sınıfların artan iktidar arzusu ve halkın yaygın bıkkınlığı”dır (Eroğul, 2003: 85). Demokrat Parti iktidara geldikten sonra halkta oluşan muhalefetin bilinci ile gerek ekonomi gerekse sosyal alanda yaptığı hamlelerde durumu avantaja çevirebilmiştir. Öncelikle Demokrat Parti, geçmişte yaşanan ancak başarısız muhalefet deneyimlerini de göz önünde bulundurarak gerçek anlamda bir muhalefet sergilemeyi seçmiştir. Bu minvalde demokrasi kavramı “ideolojik bir araç” olarak kullanılmıştır. Muhalefeti kanun çerçevesinde tutmayı amaçlayan Demokrat Parti din devleti ve komünizme mesafeli duruşları, sola yönelik muhalefeti desteklemesi ile rejimi başarıya götürme biçimini belirlemiştir (Eroğul, 2003: 87-89).

Ayrıca muhalefette iken “devr-i sabık yaratılmayacağı”nı ifade eden Demokrat Parti, bu söylemini iktidara geldikten sonra bir müddet devam ettirmiş, ancak kısa bir süre sonra muhalefette bulunan CHP’nin faaliyetlerini bölücülük yapmakla itham etmiştir (Mardin, 1991: 180). Esasında çok partili siyasal hayata geçiş ile birlikte yeşeren çoğulcu bir toplum

yapısından ve iktidar paylaşımından çekinme geleneği bir nebze de olsa Demokrat Parti ile birlikte yıkılmış olsa da bu anlayışın tamamen ortadan kalktığı şüphe götürmekteydi (Tuncel, 2011: 49). Dolayısıyla Türkiye’de çok partili siyasal hayata geçiş ile birlikte muhalefetin oluştuğuna dair beklentileri daha ilk dönemlerinde bile boş çıkarmaya yetmiştir.

3. SİYASAL ŞİDDETİN İZLERİ

Siyasal şiddetin varlığı, otoritenin varlığına koşut olarak kendini ortaya koyar. Temel sorun, devletlerin mi demokratik olması, yoksa toplumların mı demokratik olmasıdır. Demokrasi toplum-devlet ilişkisinin karşılıklılığına gönderme yaparak bir bütünlük çerçevesinde demokrasinin toplumun tüm kesimlerine yayılmasını salık verir. Demokrat Parti’nin Türk siyasal hayatında dönüm noktası olarak adlandırılan demokrasi ile olan sınavı, 10 yıllık iktidar sürecinde uygulanan politikalar eşliğinde sorgulanır hale gelmiştir.

3.1. Basın

Demokrat Parti iktidara geldiği dönemde basın alanında yaşanan sorunlara çözüm niteliğinde olabilecek iyileştirmeleri hayata geçirmeye başlamıştır. İktidarının ilk dönemlerinde Demokrat Parti basında özgürlükçü ve demokratik nitelikteki kanunları yürürlüğe koymaktan kaçınmamıştır. Nitekim Adnan Menderes’in 10 Temmuz 1950 Pazartesi Basın Kanunu Tasarısını Görüşmek Üzere Karma Komisyon Kurulmasına Dair Genel Kurul Konuşması’nda “Muhterem Arkadaşlar, demokratik bir rejimin en mühim ve en kuvvetli temellerinden birisi, takdir buyurursunuz ki matbuat hürriyetidir. Buna inandığımız içindir ki elde mevcut Matbuat Kanununda matbuat hürriyetini takyit eden hükümleri bir an evvel tadil etmek lüzumuna kani olduk ve bu maksatla hazırladığımız tasarıyı Yüksek Meclise sunduk” (TBMM, 2014: 37) şeklinde beyanat vermiştir. Bu amaca hizmet edecek şekilde 13/6/1952 tarih ve 5953 numaralı “Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştırılanlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkındaki Kanunun Yürürlükten Kaldırılmış Hükümleri” (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/5.3.5953.pdf>, erişim tarihi: 09.03.2021) adlı Kanun kapsamında basın çalışanlarının özlük haklarının iyileştirilmesine dair hükümler yer almaktadır. Basın çalışanlarının ücret, izin günleri, mesleki teminat, sendika kurabilmeleri gibi alanlarda iyileştirmeler ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla Demokrat Parti yönetiminin ilk yıllarında basına özgürlük vaadi verildiği ve bunun da hoş karşılandığını söylemek gerekir.

Ancak ilerleyen dönemlerde basına yönelik yürütülen olumlu yaklaşımlar yerini otoriter yaklaşımlara bırakmıştır. Demokrat Parti’nin 1950-1954 yılları arasında ülke genelinde sağlamış olduğu ekonomik refah ve hızlı büyümenin kaynağı olan borçlanma toplum kesiminde memnuniyetsizlik yaratmış, bu durumu eleştiren veya gündeme getiren basın mensuplarına yönelik baskıcı politikalar uygulamaya konulmuştur. Basının muhalif yönünü engellemeye yönelik ilk uygulama 1953 yılında Türk Ceza Kanunu’nda yapılan değişiklik ile bakanların görevleri nedeniyle herhangi bir hakarete uğramaları durumunda bunun doğrudan savcıların kovuşturmalarına tabi kılınacağıdır (Balamir Coşkun, 2018: 136-137).

Başbakan Adnan Menderes 7 Mart 1954 Pazartesi tarihli Neşir Yolu İle Veya Radyo İle İşlenecek Bazı Cürümler Hakkındaki Kanun Münasebetiyle yaptığı konuşmada Kanun’u yürürlüğe koymalarının gerekçeleri üzerinde durur.

“Muhterem Arkadaşlar, elde bulunan tasarının müzakeresi münasebetiyle, tâbir caizse ve müsaade ederseniz, tamamiyle yersiz ve icapsız birçok gürültüler koparılmış olduğunu ifade edeceğim. Muhterem Arkadaşlar, evvelâ sarîh olarak şurasını ifade etmek lâzımgelir ki, getirdiğimiz tasarı hiçbir surette matbuat hürriyetini kayıtlamak maksadına matuf olarak sevk edilmiş değildir. Burada şerefler ve haysiyetler ve namuslar bahis mevzuudur. Bir taraftan matbuat hürriyetini, matbuatın tenkid vazifesinin serbest olmasını, matbuatın murakabe vazifesinin tamamiyle yerinde işlenmesini temin ederken, diğer taraftan da bütün vatandaşlarımızın namus, şeref ve haysiyetlerinden de emin olarak korkusuz yaşama hakkına sahip olmalarını temin etmek icabeder. Bu, medeni bir cemiyetin şiarıdır. Hürriyet nizamı içinde yaşayan vatandaşların korkusuz yaşamasını istemek haklarının esasını teşkil eder...” (TBMM, 2014: 360).

Basına yönelik baskılar 1956 yılında çıkarılan iki kanun ile daha da yoğunlaşmıştır. 8 Haziran 1956 tarih ve 6732 sayılı “Neşir Yoluyla veya Radyo İle İşlenecek Bazı Cürümler Hakkındaki 6334 Sayılı Kanunun Adı İle Bazı Maddelerinin Tadiline ve Bir Madde İlâvesine Dair Kanun” (<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9327.pdf>, erişim tarihi: 10.03.2021) ile aşağıdaki düzenlemeler hayata geçirilmiştir:

“Madde 1-Matbuat vasıtasıyla her ne suretle olursa olsun:

1. Namus, şeref, itibar veya haysiyete tecavüz edilmesi veya hakarete bulunulması,
2. İtibar kırarak veya şöhret, meslek veya servete zarar verebilecek bir hususun isnad edilmesi,
3. Rıza hilâfına hususi veya ailevi ahvalin işaa edilmesi veya teşhir olunması,
4. Yukardaki hal ve suretlerle tecavüz, hakaret, isnat, işaa veya teşhire mâruz bırakılacağından bahsiyle tehditte bulunulması,

5. Kanunda tasrih edilen haller haricinde resmî sıfatı haiz olanları küçük düşürmeyi hedef tutan veya bunlar aleyhine istihkar veya istihfaf hissi telkin edebilecek yahut müphem ve suizannı davet eyliyebilecek mahiyette neşriyatta bulunulması,

Hallerinde fail 1 seneden 3 seneye kadar hapis ve (3 000) liradan (10 000) liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır”.

Madde 3-Devletin siyasi veya malî itibarına dokunabilecek veya âmmenin telâş veya heyecanını mucip olabilecek yahut âmme nizamını veya halkın Devlete karşı beslediği itimat ve emniyeti sarsabilecek veya her ne suretle olursa olsun âmmenin huzur ve sükûnunun bozulmasını tevlit edebilecek mahiyetteki yalan haber ve havadisleri yahut bu mahiyetteki vesikaları neşredenler veya bu şekilde yazı yazarlar yahut suiniyetle veya maksadı mahsusa müstenit olarak neşriyattaki bulunanlar veya Devletin veya Hükümetin hariçteki itibar veya nüfuzunu kırarak şekilde asılsız, mübalâğalı veya maksadı mahsusa müstenit haber, havadis veya malûmatı yabancı memleketlerde neşrettirenler veya bilerek neşrine sebebiyet verenler yahut resmî makam, merci, heyet, teşekkül veya resmî sıfatı haiz olanlar aleyhine tahrik edici mahiyette neşriyatta bulunanlar 1 seneden 3 seneye kadar hapis ve (10 000) liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasıyla cezalandırılırlar.

Kanun’un 1. ve 3. maddelerine bakıldığında basın aracılığıyla özellikle devlet veya hükümet aleyhine yönelik yayınların yapılmasının para ve hapis cezası uygulamasına tabi tutulacağı belirtilmektedir. Ayrıca, ilgili Kanunu “ispat hakkı” na ilişkin önemli bir kısıtlamayı getirmektedir. Herhangi bir gazeteci öne sürdüğü iddalarını savunacak kanıtlara sahip olsa bile bu iddiasını ifade edemeyecektir (Kubilay, 2014: 18-19). Yine aynı tarih ve 6733 sayılı “Basın Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline ve Kanuna Muvakkat Bir Madde İlâvesine Dair Kanun” (<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9327.pdf>, erişim tarihi: 10.03.2021) ile “gazete sahibi ve sorumlu müdürü olmak yeni şartlara bağlanmıştı” (Eroğul, 2003: 192).

“Madde 4-Her basılmış eserde o eserin neşir yeri ve yılı ve tabiin, varsa neşirin adları ve iş yerleri gösterilir, ilân, tarife, sirküler ve emsali hakkında bu hüküm tatbik olunmaz. Mevzutelerde ayrıca basıldığı tarih ile sahibinin ve yazı işlerini fiilen idare eden mesul müdürün adları gösterilir.

Madde 5-Her mevkutenin yazı işlerini fiilen idare eden bir mesul müdürü bulunur. Mesul müdür aşağıdaki şartları haiz olmalıdır:

1. Türk vatandaşı ve asgari lise mezunu olmak veya bu derecede tahsili bulunduğu resmen tevsik edilmiş olmak;
- 2.21 yaşını bitirmiş bulunmak;
3. Türkiye’de ikametgâh sahibi olmak ve devamlı oturmak;
4. Devlet memuru, asker veya ordu mensubu olmamak;
5. Mahcur veya âmme hizmetlerinden memnu bulunmamak”.

Ayrıca, Kanun’un 16. maddesinin 2. fıkrası gereğince “Mesul müdür, mevkutelerde suç teşkil eden ve müstear ad ile veya imzasız yahut remizli imza veya mahsus bir işaretle neşredilen yazı, resim, haber, havadis veya vesika sahiplerinin sarîh hüviyetlerini talep tarihinden itibaren 24 saat içinde Cumhuriyet Müddeiumumisine bildirmeye mecburdur” şeklinde sorumlu müdüre imzasız yayın sahiplerini 24 saat içinde savcıya bildirme yükümlülüğü getirilmiştir.

Demokrat Parti’nin basına yönelik tavrı bunlarla sınırlı kalmamış, 1954 sonrasında gazeteci ve vekillerin tutuklanması süreci başlamıştır. 1955-1960 arası dönemde 2300 davada 867 gazeteci mahkûmiyet almıştır. Demokrat Parti’nin basına yönelik baskıcı uygulamaları aynı zamanda CHP yöneticilerine yönelik de olmuştur. CHP’nin yayın aracı olan “Ulus” a ilişkin maddi baskıların yanında Hüseyin Cahit ve Ahmet Emin’in hapse konulması çok ciddi tepkilere yol açmıştır (Koloğlu, 1992: 69). Bunların dışında Cemal Sağlam 65 ay hapis cezası almış ve 9332 liralık hüküm giymiş, “Yeni Ulus” un sahibi Nihat Erim 35222 lira ağır para cezasına çarptırılmıştır. Yine 17 Kasım 1954 yılında yayın organı olan Millet’in sahibi Fuat Arna 8 ay hapis cezasına çarptırılmış, Bedii Faik ise Mükerrer Sarol’a hakaret etme suçundan hapse atılmış, ancak sonrasında affedilmiştir. 7 Nisan 1955 yılında “Akis” yayın organının sahibi Metin Toker de Mükerrer Sarol’a ‘asılsız isnatlarda bulunmak suçundan’ mahkûm edilmiş, derginin yazı işleri müdürü Cüneyt Arcayürek, Nizamettin Nazif ve Orhan Gökçe tutuklanmış, Falih Rıfki Atay’a soruşturma açılmış ve Sabah Postası kapatılmıştır (Emre Kaya, 2011: 100-101).

Muhalefette iken basın özgürlüğünü savunan Demokrat Parti’nin iktidara geldikten sonraki uygulamaları, toplumsal kesimde siyasal şiddetin ayak izlerini taşımaktadır. Her şeyden önce getirilen kısıtlama ve tedbirler, iktidara gelirken yansıtılan liberal ve demokrat yönetim anlayışı ile hiçbir şekilde örtüşmemiş, basının iktidara duyduğu güveni zedelemiştir. Esasında Demokrat Parti muhalefette iken basının desteğini almış, iktidara geldikten hemen sonrasında da basın ile iyi ilişkiler yürütmüş, hatta kendinden önceki döneme nazaran çok daha demokratik nitelikte bir basın kanunu çıkarmıştı

(Atılğan, 2019: 464). Ancak zamanla basının iktidarı eleştirmeye başlaması ile iktidar-basın ilişkileri basın aleyhine yukarıda ifade edilen uygulamalara maruz kalmıştır.

1950-1960 arası dönemi iktidar-basın ilişkileri çerçevesinde değerlendirdiğimizde siyasal şiddet bakımından birtakım hususlara değinmek gerekir. Öncelikle, basın mensupları ve yayın organlarının hükümeti icraatları nedeniyle eleştirmesi sonucunda para veya hapis cezaları ile cezalandırılmaları siyasal şiddetin bir örneği olarak görülebilir. İkincisi, devlet görevlilerinin basın yoluyla bir hakarete maruz kalmaları durumunda olayın savcılığa intikal ettirilmesi de benzer bakış açısına sahiptir. Düşünce özgürlüğü kapsamında değerlendirilebilecek ifadelerin cezai müeyyidelere tabi tutulması da demokrasi teamüllerine uymamaktadır. Üçüncüsü olarak, kanunlar ile getirilen düzenlemeler basının iktidarı eleştirme işlevini tamamen ortadan kaldırmakla birlikte para ve hapis cezalarını da mümkün kılmaktadır. Böyle bir ortamda basın mensuplarının toplumu bilgilendirme veya mesleki bağımsızlığı sağlama olanakları da olmayacaktır. Son olarak, gazetelere sorumlu müdürlerin tayin edilmesi ve imzasız ya da isimsiz yayınların savcılığa bildirilmesi de basın ve ifade hürriyetine engel teşkil eden uygulamalardır. Demokrat Parti’nin bu uygulamaları bir anlamda “sessiz şiddet” (Balamir Coşkun, 2018: 139)’in dışı vurumudur.

3.2. Üniversiteler

Üniversiteler, bilimsel ve özgür düşünme ortamlarının oluşturulduğu ve kurumsallaştığı kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek siyasi, gerek ekonomik gelişmeler üniversitelerin gelişiminden bağımsız değildir. Bu minvalde yükseköğretim aracı olan üniversiteler yurt içinde ve yurt dışında ülkelerin akademik alanda temsiliyetinin merkezinde yer alırlar.

Üniversiteler de Demokrat Parti’nin iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra hayata geçirilen uygulamalar karşısında farklı bir atmosfere girmiştir. Söz konusu üniversitelere yönelik tutum değişikliğini anlayabilmek için Demokrat Parti’nin muhalefet yıllarına bakmak faydalı olacaktır.

Demokrat Parti Programı Millî Eğitim İşleri (İcra, 1992: 130-132) başlığı altında Parti’nin eğitime yönelik amaçlarına yer verilmektedir:

“Madde 34-Maarif sistemimizde, millî eğitim ve öğretim vahdeti prensibinin tarafdarıyız.

Madde 35-Umumi ve mesleki eğitim ve öğretim yurt ihtiyaçlarını karşılayacak umumi bir plana göre tanzim edilmeli ve gelecek nesillerin yalnız ilim ve teknik bilgi ile değil, millî ve insani bütün manevi kıymetlerle de teçhizine çalışmalıdır.

Madde 39-Yükseköğretim meselesinde keyfiyete önem verilmesi lüzumuna kaniiz. Bütün yükseköğretim kurullarımızın bu esasa göre takviyesini ve Garp’taki benzerleri seviyesine eriştirilmesini istiyoruz. Üniversiteler, ilmi ve idari muhtariyete sahip olmalıdırlar. Muhtelif ilim şubelerinde çalışmak üzere, üniversite içinde, Araştırma Enstitüleri kurulmasını ve memlekete ait araştırmalara bilhassa önem verilmesini istiyoruz.

Madde 40-İlmin, tekniğin, güzel sanatların sür’atle gelişmesini sağlamak için bütün vasıta ve tedbirlere başvurmak, bu cümleden olarak ehliyet ve istidatları teşvik etmek, kütüphaneler, müzeler, tiyatrolar, konservatuvarlar kurmak, ciddi neşriyate yardımda bulunmak, Türk dilinin, millî bünyesine uygun olarak, süratle gelişmesi yolundaki ilmi çalışmalara yardım etmek, kısaca yurdumuzda millî ve insani kültür seviyesinin yükselmesini sağlayacak her faaliyeti desteklemek, kanaatimizce, devletin başlıca vazifelerindendir. Ancak, dilin, ilmin, sanatın ve her türlü fikir faaliyetlerinin siyasi ve idari müdahalelerden uzak kalmasını, Demokrasi’nin değişmez bir esası olarak kabul ediyoruz”.

Demokrat Parti’nin eğitim politikasının geneline bakıldığında, eğitim-öğretim birliğinin sağlanması, millî değerlerin korunması, üniversitelerin Batı modelini benimsemesi, üniversitelerin özerliğinin sağlanması vb. amaçların güdüldüğü görülmektedir.

Demokrat Parti’nin liberal söylemler ile iktidara gelmesi, basın alanında olduğu gibi üniversiteler ve aydınlar tarafından da olumlu karşılık bulmuştur. “Özellikle 1946’daki şaibeli seçimler, aydınları parlamenter demokrasinin ancak DP’nin zaferiyle gelebileceğine inandırmıştı” (Atılğan, 2019: 470). Nitekim 1946 yılında kabul edilen Üniversiteler Kanunu ile üniversitelerin özerkliği vurgulanmaktaydı. 18 Haziran 1946 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanan Üniversiteler Kanunu’na göre, “...Üniversiteler bilimsel kurumlardan oluşmuş özerkliği ve tüzelkişiliği olan yüksek bilim, araştırma ve öğretim birlikleridir” (<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6336.pdf>, erişim tarihi: 19.03.2021). Her ne kadar Kanun üniversitelere bağımsızlık tanımı olsa da dönemin iktidar sahibi CHP’nin tavrı kısa bir süre sonra uygulamada kendini göstermiştir. CHP, bir kısım öğretim üyesinin demokrasi talepleri ve ABD’ye karşı yazmış olukları yazıları nedeniyle akademisyenleri cezalandırma yoluna başvurmuştur. Nitekim Üniversiteler Kanunu’nda yapılan değişiklik ile öğretim üyelerinin

---

mesleklerine son verilmiştir. 1948 yılında Resmi Gazete’de yayınlanan Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Kanunu’nda yapılan bir değişiklik ile Boratav, Boran ve Berkes’in üniversite kadroları kaldırılmıştır (Tekeli, 2011: 26).

Demokrat Parti de bu dönemde CHP’ye benzer bir tavır almış ve özellikle 1954 yılında yapılan kanun değişikliği iktidar-üniversite ilişkilerinin iyice gerilmesine yol açmıştır. 28 Temmuz 1953 tarih ve 8469 sayılı Üniversiteler Kanununun 46’ncı Maddesinin (D) Fıkrasının Değiştirilmesi Hakkında Kanun kapsamında yapılan değişiklik ile “Üniversite öğretim mesleğinde kalmasına yer bırakmayacak kadar şeref ve haysiyet kırıcı bir suç işleyenlerle, siyasi teşekküllerde fiilî vazife alanlar veya 3 üncü maddenin 1(e) bendi hükmünün cevaz vermediği siyasi yayınlarda veya beyanlarda bulunanlar üniversite öğretim meslekinden çıkarılır” (<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8469.pdf>, erişim tarihi: 19.03.2021) hükmü getirilmiştir. Söz konusu Kanun kapsamında yapılan değişiklik ile bu tür kararların üniversite senatoları tarafından verileceği bildirilmektedir. Üniversite veya akademisyenlere yönelik iktidar partisinin tavrı 5 Temmuz 1954 yılında yapılan değişiklik neticesinde öğretim üyelerinden gerekli görülenlerin bakanlık emrine alınabileceği şeklindeydi. Esasında yapılan bu değişiklik, öğretim üyelerinin bir tür “memur haline getirildiği” gündeme gelmiştir (Arslan, 2013: 58). Nitekim 1956 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi dekanı olan Turhan Feyzioğlu, “nabza göre şerbet vermeyiniz” sözleri nedeniyle bakanlık emrine alınmıştır. Bu olayı protesto eden ve doçent olan Muammer Aksoy, Aydın Yalçın ve Münci Kapani ile asistan olan Coşkun Kırca ve Şerif Mardin istifa etmişlerdir (Eroğul, 2003: 193; Özdağ, 2004: 60). Ardından İstanbul Üniversitesi’nde anayasa profesörü olarak görev yapan Hüseyin Nail Kubalı açığa alınmıştır. Bu son hamle, Demokrat Parti yönetiminin üniversitelere yönelik bilimsel özgürlüğe vurulan son darbedir. Nitekim olayın hemen ardında ülke genelinde öğrenci protestoları boy göstermiştir (Atılgan, 2019: 472).

Görüldüğü üzere 1954 yılından itibaren Demokrat Parti’nin üniversitelere yönelik uygulamaları, Parti’nin programında yer alan “özerklik” söyleminin içselleştirilemediğini de göstermektedir. Öğretim üyelerinin iktidara eleştirel bakış açısıyla ele aldıkları yazılarından dolayı görevlerine son verilmesi, siyasi içerikli yayın veya açıklama yapmalarından dolayı mesleklerine son verilmesi, akademisyenlerin bakanlık emrine verilmesi gibi uygulamaların varlığı, iktidar partisinin muhalefette iken iktidara gelince yerine getirmeyi vaat ettikleriyle örtüşmemektedir. Basın alanında yaşanan tutuklama uygulamaları her ne kadar üniversite camiası içinde yaşanmamış olsa da akademisyenlerin maruz kaldıkları kısıt ve baskılar, benzer şekilde siyasal şiddetin nüvelerini barındırmaktadır.

3. 3. Sivil Toplum Kuruluşları

Sivil toplum kuruluşları, siyasal iktidar-demokrasi ilişkilerinin niteliğine ilişkin somut fikir vermesi bakımından önemlidir. Sivil toplum kuruluşları farklı toplumsal grupların uzlaşma zemininde bir araya gelerek politika oluşturma imkânı sunmakta, çok seslilik ve farklılıkların görünür kılınmasına yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda sivil toplum kuruluşları demokrasinin de önemli ilkelerinden olan yönetişimin hayata geçirilmesinde en önemli aktörlerdir.

İkinci Dünya Savaşı, tüm dünya ülkelerinin demokrasiye ilişkin bakış açılarını topyekûn değiştiren sonuçlar doğurmuştur. Her şeyden önce savaşın yaratmış olduğu yıkım ve “Demokratik cephenin Faşist ve Nazi partilerinin yönetimindeki Almanya ve İtalya’yı yenmesi” ile Avrupa’yı saran demokratikleşme atmosferi Türkiye’yi kısa sürede etkilemiştir (Çaha, 2017: 389). Bu minvalde Türkiye’de II. Dünya Savaşı sonrasında sivil toplumun gelişimi de bu demokrasi havası ile ilintili olarak gelişme kaydetmiştir.

Çok partili siyasal hayata geçiş ile birlikte Türkiye’de sivil toplumun canlanmaya başladığı görülmektedir. İnsan hakları, cemiyetler, işçi ve işveren alanlarında hayata konulan uygulamalar tek partili dönemin tekçi bakış açısına cevap verme potansiyeli taşır niteliktedir. Demokrat Parti muhalefette olduğu beş yıl boyunca, önceki dönemlerde çok fazla gündeme gelmeyen “bireysel özgürlükler, basın özgürlüğü, grev hakkı, bürokrasinin azaltılması, anti-demokratik yasaların kaldırılması, ekonomik liberalizm, üniversite özerkliği, özel girişime öncelik verilmesi, yabancı sermayeye önem verilmesi, üretim hayatına devlet müdahalesinin azaltılması, devlete ait kurumların uygun koşullarla özel kesime devredilmesi” gibi konular daha görünür olmuştur (Albayrak, 2010).

Demokrat Parti’nin muhalefette olduğu 1946 yılında sivil toplumun gelişimini etkileyen bir değişiklik Cemiyetler Kanunu’nda yapılmıştır. Kanun’da “cins” ve “sınıf” ilkelerine dayalı olarak cemiyetlerin kurulmasına müsaade edilmiştir (Çaha, 2017: 392). Gerçekten de 1946-1960 dönemine bakıldığında farklı görüşlerin kendini ifade edebildiği toplam 37 siyasi parti kurulmuştur (Erdoğan Tosun, 2001: 270). Siyasal partilerin sayısının bu kadar fazla olması; partilerin artık yasal alanda siyaset yapmaya başlamaları ve dış etkenlerin de etkisiyle demokratikleşme çabaları olarak değerlendirilebilir (Kaştan, 2006: 76).

Aynı dönemde sivil toplumun gelişmesine katkı sağlayan bir diğer gelişme ise 20 Şubat 1947 yılında kabul edilen İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun’ (https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc029/kanuntbmmc029/kanuntbmmc02905018.pdf, erişim tarihi: 22.03.2021) dur. Kanun kapsamında; “Sendikaların kurulması ihtiyaridir. Hiç bir kimse, herhangi bir sendikaya üye olmaya veya olmamaya veyahut üyelikten çekilmeye veya çekilmemeye zorlanamaz. İş sözleşmelerine veya işyerlerinin iç yönetmeliklerine bu

hükme aykırı şartlar konulamaz. Sendikadan çekilen üyelerin sendikaya ait yardımlaşma sandık ve tesisleriyle ilgilerini devam ettirip ettirmemeleri kendi arzularına bağlıdır” ifadesi yer almış ve sonrasında birçok sendikanın kurulması gündeme gelmiştir. Her ne kadar Kanun’un işçilerin siyaset yapmasını engelleyen maddeleri olsa da söz konusu Kanun’un sivil toplumun gelişimi önünde önemli bir adım olduğu söylenebilir. Nitekim Maden- İş Sendikası dâhil 73 işçi, 4 işveren sendikası kurulmuştur. 1952 yılına gelindiğinde ise işçi sendikası birliği olan Türk-İş kurulmuştur. 1958 yılı itibarıyla Türkiye’de 394 işçi sendikası ile 18 işçi sendikası birliği vardı (Erdoğan Tosun, 2001: 272).

İnsan hakları alanında bu dönemde kaydedilen önemli bir gelişme 1946 yılında İnsan Hakları Derneği’nin kurulmasıdır. Dernek yöneticiliğine Fevzi Çakmak’ın getirilmesi, ülkedeki mevcut karışıklıkların giderilmesi için bir çözüm yolu olarak düşünülmüştür. Ancak ilerleyen zamanlarda dernek kurucularının Fevzi Çakmak’ı seçmelerinin nedeni olarak kendisinin politika ve bürokrasi alanlarındaki kariyerini düşünerek bu tercihi yaptıklarını belirttikleri görülür. CHP, karşı hamle olarak Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Özgürlükleri Koruma Grubu’nu kurmuştur (Tuncel, 2011: 49-50). 10 Haziran 1946 tarih ve 6329 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan Cemiyetler Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun (<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6329.pdf>, erişim tarihi: 25.03.2021) kapsamında yapılan değişiklikler ile “Devletin mulkî bütünlüğünü ve siyasi ve millî birliğini bozma amacı güden, din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan, aile, cemaat, ırk esasına veya adına dayanan, gizli tutulan veya gayesini saklıyan derneklerle, bölgelilik amacı güden veya bölgeci bir unvan taşıyan siyasi dernekler”in kurulması yasaklanmıştır.

Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi ile birlikte bir yandan tek parti döneminin baskıcı uygulamalarına karşı diğer yandan ise demokrasi hamlelerinin güçlendirilmesi amacıyla sivil toplum alanında önemli gelişmelerin kaydedildiği görülmektedir. Ancak, 1954-1960 yılları arasında ortaya çıkan ancak çözüm bulunmayan ekonomik sorunların sebep olduğu politik krizler, devlet-sivil toplum ilişkisinin sivil toplum aleyhine olacak şekilde kısıtlamalarla karşı karşıya gelmesine yol açmıştır (Erdoğan Tosun, 2001: 275).

Nitekim 1957 yılından itibaren sendikaların sanayi kesimi ve uluslararası örgütlerle olan ilişki ve işbirliğini ortadan kaldırmaya yönelik olarak hükümetin sendikalara yönelik baskıcı politikaları uyguladığı görülür (Zürcher, 2006: 330).

Demokrasi kültürünün yerleşmesi, sayısal bir çokluktan ziyade niteliğin kuvvetli olmasını gerektirir. Sivil toplumun gelişmesi adına sendika, dernek vb. örgütlerin kurulması elbette sivil toplum-devlet ilişkilerinin canlanmasını, tabandan tavana doğru taleplerin ifade edilmesi bakımından önemlidir. Nitekim Demokrat Parti dönemi bu anlamda da konjonktür gereği de olsa ilerleme kaydetmiştir. Ancak sivil toplumun iktidardan bağımsız, özerk bir yapı teşkil etmesi ve gerektiğinde siyasal iktidara eleştirel bakması sivil toplumu var eden ilkeler arasında yer almaktadır. Hoşgörü ilkesi Demokrat Parti yönetiminin en önemli eksikliğidir. “Esasen hoşgörü eksikliği Osmanlı Döneminde çok partili hayatın denendiği II. Meşrutiyet döneminde de İttihat ve Terakki iktidarında da başlıca sorunlar arasındaydı. Demokrasiyi çoğulcu bir yöntem olarak değil parlamento çoğunluğunun her istediğini yapabileceği şeklinde anlamak çok partili hayata geçişten beklenen demokratik ortamın yerleşmesine engel olmuştur” (Doğan, 2007: 85). Sarıbay’ın “toplum mühendisliği” anlayışı çerçevesinde anlaşılan demokrasi, Cumhuriyet dönemine benzer şekilde bu dönemde sadece şekli bir değişiklik göstermiş, “yüce ve kutsal devletin yerini, yüce ve kutsal demokrasi” almıştır (Sarıbay, 1994: 170).

4. SONUÇ

Siyasal şiddet kavramı, siyaset ve şiddetin biraradalığına imkân veren bir olgudur. Siyasal şiddet, iktidarın bir araç olarak kullanarak otoritenin sağlamaştırılmasına ve sürdürülmesine hizmet etmektedir. Günümüzde demokratik olsun veya olmasın, hemen hemen tüm toplum veya ülkelerde siyasal şiddetin belli ölçülerde kendini hissettirdiği genel kabul gören bir gerçekliktir.

Türkiye’de çok partili siyasal hayata geçiş, bir dönemin kapandığı ve yeni bir dönemin açıldığı söylemlerini yoğun bir şekilde gündeme getirmiştir. Ekonomik liberalleşmenin zaman içinde siyasal liberalleşmeye dönüşme beklentisi toplumsal kesimlerin bütünleşme beklentilerini de artırır niteliktedir. Demokrat Parti ile başlayan ekonomik liberalleşme süreci bir müddet sonra siyasi alanda yapılan reformlarla da farklı bir yönetim anlayışının habercisi olmuştur. Tek parti döneminin çoğunlukçu yapısının karşısına demokrasi ve çoğulcu bir yönetim anlayışı özlenen bir tablo olarak karşımıza çıkmıştır.

Siyasal kültürün demokrasi taleplerini “millî irade”nin yansıması olarak toplumun her alanında kendini hissettirmesi gerekir. Nitekim Demokrat Parti’nin muhalefette olduğu 5 yıl boyunca eleştirdiği hususlar iktidara geldikten sonra da karşılıklarına çıkmıştır. Tek parti döneminde eleştirdikleri hususlar iktidarda iken kendilerine hareket alanı açmış, toplumsal desteği 1950 ve 1954 yıllarında yapılan seçimlerde arkalarına almışlardır. Ancak demokrasinin yegâne öğelerinden olan muhalefet olgusu Demokrat Parti’nin de engellerine takılmıştır.

Bu çalışmada, Demokrat Parti’nin muhalefette olduğu ve sonrasında iktidarı elinde bulundurduğu 1950-1960 döneminde basın, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşlarının siyasal şiddetin farklı görünümüyle yaşayıp yaşamadıklarına odaklanmaktadır. Basın, bu dönemde muhalefet işlevi nedeniyle siyasal şiddetin somut görünümüne maruz kalmıştır.

Gazetelerin kapatılması, yöneticilerine para veya hapis cezalarının verilmesi, basın ve haber alma özgürlüklerine darbe vuran uygulamalardır. Demokrat Parti döneminde üniversitelerin özerkliği vurgulanmış ve işlevleri bakımından önemli bir konuma oturtuldukları görülmektedir. Ancak hoşgörü ve tahammül sorunu üniversiteleri de etkilemiştir. Eleştiriye olan kapalılık, öğretim üyelerinin görevlerinden alınması, istifa etmeleri, bakanlık emrine verilmeleri gibi uygulamalara yol açmıştır.

Sivil toplum kuruluşları da bu dönemde iktidar-muhalefet ilişkisi arasındaki gerilimin odak noktası haline gelmiştir. Demokrat Parti dönemi ile birlikte siyasal partilerin, sivil toplum kuruluşlarının sayısı artış göstermiş, insan hakları, işçi hakları, grev, örgütlenme vb. alanlarda düzenlemeler yapılmıştır. Ancak Demokrat Parti'ye yönelik özellikle 1957 yılı itibarıyla toplumsal desteğin de azalması ile birlikte basın ve üniversiteler gibi sivil toplum kuruluşları da kısıtlamalara maruz kalmışlardır.

Siyasal şiddet, her ne gerekçe ile olursa olsun, uygulandığı toplumlarda demokrasiye zarar vermektedir. Toplumsal muhalefetin bastırılması veya sindirilmesi amacıyla yönelik olarak kullanılan siyasal şiddet, “milli irade”nin gerçek hayatta karşılığını bulmasını imkânsız hale getirmektedir. Şiddetin “araçsal” olma niteliği basın, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşlarına yönelik olarak ön plana çıkmaktadır.

Demokrat Parti'nin kurulmasıyla başlayan çok partili siyasal hayat dahi siyasal şiddetin farklı şekillerde uygulanmasına engel olamamıştır. Siyasal şiddetin temelde tek parti döneminde de var olan bir olgu olması, kendisinden sonra yönetime gelen kesimde de uygulamasına zemin hazırlamıştır. Belki de demokrasi kültürünün henüz toplumun dokusuna uygun olarak yerleşmemesi ya da kırılğan bir demokrasi anlayışı, çok partili hayata geçiş gerçekleşmiş olsa da şiddetin izlerinden kurtulamamıştır.

KAYNAKÇA

- AHMAD, F. (2006). Bir Kimlik Peşinde Türkiye. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- AHMAD, F. (2010). Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980). Hil Yayın, İstanbul.
- AKKURT, H. (2020). Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları. İmge Kitabevi, Ankara.
- ALBAYRAK, M. (2010). “Demokrat Parti Döneminde İktidar-Muhalefet İlişkileri (1950-1960)”, <http://www.mustafaalbayrak06.com/tr/?p=80>, erişim tarihi: 15.03.2021.
- ARENDET, H. (2018). Şiddet Üzerine. İletişim Yayınları, İstanbul.
- ARSLAN, A. (2013). “Çok Partili Dönme Geçişten 27 Mayıs’a Türkiye’de Siyaset ve Üniversite”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları , (2): 41-83.
- ATILGAN, G. (2019). “1950-1960 Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında”, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat (395-520), Yordam Kitap, İstanbul.
- BALAMİR COŞKUN, G. (2018). “1950-1960 Demokrat Parti İktidarı: Demokratikleşme/ Otoriterleşme İkilemi ve Siyasal Şiddet”, G. Çeğin, İ. Şirin (Der.), Türkiye’de Siyasal Şiddetin Boyutları (129-147), İletişim Yayınları, İstanbul.
- BORA, T. (2017). Cereyanlar. İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÇAHA, Ö. (2017). “1938-1960 Yılları Arası Dönemde Türkiye’de Sivil Toplum”, A. Çaylak, S.A. Avcu, (Ed.), Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı İçinde (387-398). Savaş Yayınevi, Ankara.
- ÇAM, E. (2011). Siyaset Bilimine Giriş. Der Yayınları, İstanbul.
- ÇELEBİ, A. (2014). “Şiddete Karşı Siyaset Hakkı”, Şiddetin Eleştirisi Üzerine (255-312), Metis Yayınları, İstanbul.
- ÇEMREK, M. & ULUER, A.G. (2017). “Demokrat Parti Dönemi İç Politika (1950-1960)”, A. Çaylak, S.A. Avcu, (Ed.), Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı İçinde (401-436). Savaş Yayınevi, Ankara.
- DEMİREL, T. (2021). Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- DOĞAN, İ. (2007). “Türkiye’de Çok Partili Dönemde Sivil Toplumun Gelişimi (1945-2000)”, Kamu Hukuku Arşivi, Volume 10, Issue 2: 83-97
- EMRE KAYA, A. (2011). “Demokrat Parti Döneminde Basın-İktidar İlişkileri”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, Dergisi, 1 (39): 93-118.
- ERDOĞAN TOSUN, G. (2001). Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi. Alfa Yayınları, İstanbul.

- EROĞUL, C. (2003). Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi. İmge Yayınevi, Ankara.
- GALTUNG, J. (1969). “Violence, Peace, and Peace Research”, Journal of Peace Research, Vol. 6, No. 3 (1969): 167-191.
- İCRA, B. (1992). Demokrat Parti Tüzük ve Programı. Ankara.
- KARA, N. (2019). “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları”, E. Kalaycıoğlu, A. Y. Sarıbay, (Ed.), Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme İçinde (277-289). Sentez Yayıncılık, Bursa.
- KARATEPE, Ş. (2009). Darbeler Anayasalar ve Modernleşme. İz Yayıncılık, İstanbul.
- KARPAT, K.H. (2017). Türk Demokrasi Tarihi. Timaş Yayınları, İstanbul.
- KAŞTAN, Y. (2006). Türkiye’de Demokratikleşme Hareketleri İçinde Sivil Toplum Örgütleri (1945-1960), Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 32: 73-89.
- KEANE, J. (2010). Şiddet ve Demokrasi. (M. Üst, Çev), İmge Kitabevi, İstanbul.
- KOÇAK, C. (2013). “Siyasal Tarih (1923-1950)”, Türkiye Tarihi 4 (127-211), Cem Yayınevi, İstanbul.
- KOLOĞLU, O. (1992). Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın. İletişim Yayınları, İstanbul.
- KUBİLAY, Ç. (2014). “Demokrat Parti Döneminde Basında İspat Hakkı Tartışmaları”, İletişim Araştırmaları, 12(1): 11-43.
- MARDİN, Ş. (1991). Türk Modernleşmesi, Makaleler 4. İletişim Yayınları, İstanbul.
- MOUFFE, C. (2018). Siyasal Üzerine. (M. Ratip, Çev). İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖZBUDUN, E. (2011). Türkiye’de Parti ve Seçim Sistemleri. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ÖZDAĞ, Ü. (2004). Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali. Boyut Kitapları, İstanbul.
- ÖZTEKİN, A. (2018). Siyaset Bilimine Giriş. Siyasal Kitabevi, Ankara.
- SARIBAY, A. Y. (1994). Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam. İletişim Yayınları, İstanbul.
- SCHMITT, C. (2014). Siyasal Kavramı. (E. Göztepe, Çev), Metis Yayınları, İstanbul.
- ŞEN, Y. F. (2018). Demokratik Toplumlarda Siyasal Şiddet ve Terörizm Nedenlerine ve Sonuçlarına İlişkin Kavramsal Bir Çözümleme. Kilit Yayınları, Ankara.
- TBMM (2014). Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları. Cilt 4.
- TEKELİ, İ. (2011). “Sosyal Bilimci ve Siyasetçi Olarak Behice Boran Hesabı Akılla Verilen Bir Yaşam”, Sosyoloji Dergisi, Sayı: 23-24: 1-45
- TILLY, C. (2009). Kolektif Şiddet Siyaseti. (S. Özel, Çev), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- TUNCEL, G. (2011). Sivil Toplum ve Devlet. BİLSAM Yayınları, Malatya.
- USLU, A. (2019). Çok Partili Hayata Dönüş Dönemi (1945-1950) “Hür Dünya”nın Saflarında, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat (349-392), Yordam Kitap, İstanbul.
- YAYLA, A. (1998). Siyaset Teorisine Giriş. Siyasal Kitabevi, Ankara.
- YSK, https://global.tbmm.gov.tr/docs/secim_sonuclari/secim3_tr.pdf, erişim tarihi: 05.03.2021).
- ZÜRCHER, E. J. (2006). Modernleşen Türkiye’nin Tarihi. İletişim Yayınları, İstanbul.
-

YIRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM

Kamu Üniversitelerinin Rektör Atamalarına ve Örgütsel Yapılarına İlişkin Model Önerisi

Akın ERDEMİR *

1. GİRİŞ

Üniversiteler entelektüel sermaye üreten ve eğitimin temel girdisi olan insan kaynaklarının niteliğini yükseltmesi beklenen kurumlardır. Üniversitelerin bu amaca uygun şekilde rekabetçi ve entelektüel bireyler yetiştirmesi temel görevlerinden sayılmaktadır. Her ne kadar bu sürecin göze çarpan bileşenleri öğrenciler, finansman ve müfredat kalitesi gibi faktörler gibi görünse de asıl fark yapıcı faktör, nitelikli bir akademisyen kadrosu ve özellikle Rektörlerdir. Üniversitelerin akademik kadroları söz konusu beklentiler doğrultusunda paydaşların memnuniyetini sağlayacak en iyi sonuçları elde edebilmek için öğrenme sürecine nitelikli girdiler yönlendirmelidir (Menon, 2005; Murrell, 2003; Sav, 2010; Trivellas ve Dargenidou, 2009).

Üniversite yönetimlerinin rekabetçi ve yenilikçi akademik kurumlar olabilmeleri için sorumlu, etkin ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilmeleri gerekmektedir. Rekabetçi ve yenilikçi nitelikleri kazanan üniversitelerin tüm faaliyetlerinin nitelikli akademik performans hedefi etrafında birleştirilmesi gerekir (Amzat ve Ali, 2011; Osseo-Asare, Longbottom ve Chourides, 2007; Spendlove, 2007). Dolayısıyla üniversite yönetimi kaynakların tahsisini ve kullanımını bu doğrultuda optimize ederek tamamlayıcı, kapsamlı ve ortak hedefe dönük davranabilmelidir. Yani bütün yönetim politikalarının en son varmak istediği hedef nokta akademik kaliteyi artırmak olmalıdır (Spendlove, 2007). Üniversitelerde akademinin doğası gereği akademik liderlik ve özellikle Rektör pozisyonu kritik öneme sahiptir. Güncel olarak yaşanan problemler çerçevesinde, kamu üniversitelerinin evrensel değerlerine uygun ideal örgüt yapısı ve Rektör belirleme yöntemi nasıl olmalıdır? soruları araştırmanın temel belirleyicileri olmuştur.

2. TEORİK LİTERATÜR

2.1. Kısa Tarihçe Bilgileri

Cumhuriyet öncesi dönemde başlayan Darülfünun tecrübesinin devralınmasıyla birlikte başlayan Cumhuriyet dönemi yükseköğretimi; 1933, 1946, 1960, 1973 ve 1981 yıllarında önemli değişimler yaşamıştır (Günay ve Kılıç, 2011). Bu değişimleri ana başlıklar halinde şu şekilde özetlemek mümkündür.

- 1924 yılında Atatürk tarafından yapılan yasal düzenlemeye göre Maarif Vekili'ne bağlı olan rektörler müderris ve muallimlerce seçilir, tekrar aday olabilirler ve Maarif Vekili en çok oy alan iki adaydan birisini seçebilme yetkisine sahiptir (Bilsel, 1943).
- 31.5.1933 tarihinde İstanbul Darülfünunu ve ona bağlı bütün kuruluşlar yürürlükten kaldırılmış ve rektör belirlemede seçim sistemi kaldırılmıştır. Bu olay Cumhuriyet dönemi yükseköğretimi için milat olarak nitelenebilir (Ataunal, 1993).
- 13 Haziran 1946 tarihinde çıkarılan 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu ile rektörlerin profesörler kurullarınca iki yıllığına seçilmesi hükme bağlanmıştır. Bu kanuna göre rektör her dönemde farklı fakülteden olmak şartıyla salt çoğunlukla seçilecektir (Dölen, 2009).
- 27 Ekim 1960 tarihinde çıkarılan 115 sayılı kanunla Milli Eğitim Bakanlığının üniversiteler üzerindeki yetkileri kaldırılmıştır. Ancak rektörlerin seçilmesine ilişkin bir düzenleme yapılmamıştır (Günay ve Kılıç, 2011).
- 1961 yılında üniversitelerle ilgili ilk anayasal düzenleme yapılmış ve üniversitelerin kendi seçtikleri organlarca yönetileceği 1961 Anayasası 120'nci maddesiyle hükme bağlanmıştır (Tekeli, 2010).
- 1981 tarihli 2547 sayılı kanunla 1980 askeri darbesini müteakiben Cumhuriyet dönemi yükseköğretim tarihinin ikinci en büyük yasal düzenlemesi yapılmıştır (Günay ve Kılıç, 2011).
- 1982 Anayasasının 104. Maddesinde Cumhurbaşkanının üniversite rektörlerini seçmesi hükme bağlanmıştır (Tekeli, 2010).
- 1 Temmuz 1992'de 2547 sayılı kanunun 13. maddesinde yapılan değişiklik ile üniversitelerde atama yerine seçim usulü getirilmiştir. Böylece rektörlerin üniversite öğretim üyeleri tarafından seçilen profesörler arasından Cumhurbaşkanınca atanması hükme bağlanmış ve buna göre bir öğretim üyesi iki dönemden fazla rektör olamamaktadır ve bir dönem rektörlük süresi 4 yıl olarak değiştirilmiştir (Tekeli, 2010).
- 18 Haziran 2008 tarihinde 5772 sayılı yasanın 2. maddesiyle rektör seçimi ve atanmasına ilişkin yeni düzenleme yapılmıştır. Buna göre YGK (Yükseköğretim Genel Kurulu) adaylar arasından seçtiği üç kişiyi Cumhurbaşkanına

* Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Hastanesi, akinerdemir@sdu.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-9884-6135

sunmakta ve Cumhurbaşkanı bu üç kişiden birini rektör olarak atamaktadır. Yeni kurulan üniversitelere YGK rektör adayı olan profesörler arasından seçtiği üç adayı Cumhurbaşkanına sunmakta ve Cumhurbaşkanı bunlardan birini rektör olarak atamaktadır (Dölen, 2009).

- 29 Ekim 2016 tarihli 676 sayılı KHK ile rektörlük seçimleri kaldırılmaktadır. Buna göre YÖK'ün belirleyeceği adaylar Cumhurbaşkanı'na arz edilmektedir ve Cumhurbaşkanı kendisine arz edilen bu adaylardan birini rektör olarak atamaktadır (Resmi Gazete, 29 Ekim 2016).
- 2018 yılında kabul edilen 703 sayılı KHK ile Devlet ve vakıf üniversitelerine rektörlerin cumhurbaşkanınca atanması hükmüne bağlanmaktadır. Aynı düzenlemede, vakıflarca kurulan üniversitelerde rektörün atanmasının mütevelli heyetinin teklifi üzerine yapılacağına ilişkin hüküm de yer almaktadır (Resmi Gazete, 9 Temmuz 2018).

2.2. Rektör Belirleme Yöntemleri

Yukarıda yer alan bilgilerden Türkiye'de farklı dönemlerde çeşitli rektör belirleme yöntemlerinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Rektör belirleme yöntemlerini genel olarak üç başlık altında incelemek mümkündür. Literatürde bulunan bilgilere göre her yönteminin alternatiflerine göre hem avantajlı hem de dezavantajları yönleri bulunmaktadır. Rektör belirlemede başvurulan yöntemler; Mütevelli Heyet Yöntemi, Seçim Yöntemi ve Atama Yöntemi olmak üzere üç tanedir.

2.2.1. Mütevelli Heyet Yöntemi

Mütevelli Heyetin üniversiteyi yönettiği ve rektörü belirlediği yöntemdir. Bu yöntem Türkiye'de vakıf ya da özel üniversiteler tarafından kullanılmaktadır. Üniversitelerin bu yöntemle rektör belirlemeleri gerektiğini savunanlar ABD'deki üniversite yönetim sistemine göre kurgulanan ODTÜ ve dönemin yükseköğretimi düzenleyen hukuki yapıdan farklı özgün bir yasal zemine dayanan Hacettepe örneklerine atıf yapmaktadır. Ancak 1961 anayasasında yer alan üniversitelerin kendi seçtikleri organlar aracılığıyla yönetilebileceğine ilişkin sınırlamanın bu yöntemin diğer üniversitelerde kullanılmasını mümkün kılmadığı anlaşılmaktadır (Doğramacı, 2007).

Dünyada baskın yönetsel yükseköğretim eğilimlerinde genellikle mütevelli heyet sistemi önerildiği görülmektedir. Bu sistemin başarısının büyük oranda mütevelli heyeti üyelerinin kimlerden oluşacağına bağlı olacağını söylemek mümkündür. Buna bağlı olarak mütevelli heyetinin üyelerini belirleyecek seçici kurulun önemi ortaya çıkmaktadır (Günay ve Kılıç, 2011).

Mutlu (2009) mütevelli heyetin üyelerini belirleyecek seçici kurulun şu kimselerden oluşması gerektiğinden söz etmektedir; üniversitenin bulunduğu ilin Valisi başkanlığında, Belediye Başkanı, Başsavcı ve Kıdemli Hâkimi, Garnizon Komutanı, Ticaret ve Sanayi Odaları Başkanları, vergi rekortmenleri, meslek kuruluşları temsilcileri, sivil toplum örgütleri temsilcileri. Söz konusu kurulun başlıca görevi ildeki üniversiteleri yönetecek mütevelli heyetin üyelerini seçmektir. Belirlenmiş zaman aralıklarında toplanan bu kurul herhangi bir nedenle eksilen mütevelli heyet üyeleri yerine yenilerini seçmektedir. Seçici kurul mütevelli heyet üyelerini topluma mâl olmuş, o üniversite mensubu olmayan ya da herhangi bir toplumsal kesimin temsilcisi olmayan, üniversiteye bağlı yapacak veya yaptırarak kişiler arasından seçer. Mütevelli heyet öncelikle kamuya karşı üniversiteyi temsil eder ancak akademik konularla doğrudan ilgili değildir.

Mütevelli heyet sistemine yöneltilen en temel eleştiri vakıf üniversitelerindeki gibi mütevelli heyetinin ve başkanının emrindeki rektörün akademik vizyonunu geliştirme hedefinden uzaklaşma ihtimalidir. Ancak bu ihtimalin gerçekleşmesinin; üniversite yönetiminin belirlenmesinde çözümün üniversite içinde aranması, üniversitelerdeki yönetsel yetki ve sorumlulukların geniş katımlı kurullara verilmesi, rektörlerin görevlerinin bir dönemle sınırlanması ve her dönem başka bir anabilim dalından rektör seçilmesi gibi akılcı önlemlerle bertaraf edilebileceği düşünülmektedir (Hatipoğlu, 2010).

2.2.2. Seçim Yöntemi

Üniversite yöneticilerinin belirlenmesi başta olmak üzere kurumsal hedef ve politika belirlenmesinde de katılımı ifade eden seçim, oylamanın gizliliğinin ihlalinden dolayı öğretim üyelerinin özlük haklarının zedelenmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla bu konuda öğretim üyelerinin demokratik katılımı mümkün olmamaktadır. Buna ek olarak seçim yönteminin dezavantajı şunlardır; kutuplaşma, seçim kaygısıyla akademik değerlerin zedelenmesi, yollara başvurulması, kadro dağıtımında haksızlık yapılması, seçilen rektörü desteklemeyen öğretim üyelerinin özlük haklarının zedelenmesi, akademik liyakat ilkelerinin kalmaması, seçim sonrası hesaplaşmadır (Günay ve Kılıç, 2011).

Rektörlerin seçim yöntemiyle işbaşına gelmeleri konusunda oluşacak seçim atmosferine bağlı ortaya çıkması muhtemel bazı olumsuzlukları şu şekilde maddelemek mümkündür;

- Rektör adayları ve taraftarları, seçimi kazanabilmek için yürütülen kulis çalışmaları nedeniyle 1-4 yıl gibi uzun bir zaman diliminde, zorunlu girdikleri dersler başta olmak üzere tüm akademik yükümlülükleri ve çalışmaları ihmal edebilmektedir.
- Rektör adayları, kendisine verilecek destek mukabilinde oylarını istediği akademik üyelere özlük hakları ya da kadro gibi konularda etik dışı bazı taahhütler verebilmektedir.
- Güçlü rektör adaylarının etrafında grupların oluşmasıyla birlikte akademik üyeler arasında kamplaşma düzeyinde bölünmeler, klikleşmeler ve ötekileştirmeler yaşanabilmektedir. Bu gruplar siyasî görüş ya da benzer kriterlere göre ayrışabilmektedir.
- Seçimin sözde kaldığı durumlar olabilmektedir. Bir oy alan adayın dahi rektör olarak atanabilmesi nedeniyle seçimin anlamını yitirmesi, YÖK ve Cumhurbaşkanlığı üzerinde etkili olabilecek üçüncü kişileri aracı yapmak gibi seçimin ruhuna ters durumlar ortaya çıkabilmektedir.

Birinci maddede yer alan ihtimalin gerçekleşmesiyle bireysel ve kurumsal düzeydeki bilimsel çalışmaların mutlak anlamda olumsuz etkilendiği düşünülmektedir. İkinci maddedeki taahhütler nedeniyle üniversitede meritokrasi ilkelerine uymanın imkânsız olacağı düşünülmektedir. Üçüncü maddedeki gibi kamplaşarak yapılan seçimle üniversitenin tüm imkânları, seçilen rektörün ve destekçilerinin eline geçerken muhalif aday/adaylar ve destekçileri için sıkıntılı ve zor bir dönem yaşanmakta olduğu düşünülmektedir. Özellikle bir önceki seçimi kaybederek söz konusu mağduriyetleri destekçileriyle birlikte yaşayan bir adayın rektörlük seçimini kazanmasıyla oluşan rövanş atmosferi etik dışı tutumlarla tam bir “patronaj” yaşanmasına neden olabilmektedir.

2.2.3. Atama Yöntemi

Bu yöntemle Cumhurbaşkanlığı'nın yönetsel anlamda üniversiteler üzerindeki hâkimiyeti artmaktadır. Bununla birlikte rektör belirleme sürecinin kısılmasına bağlı oluşan zaman tasarrufu, seçim atmosferinin neden olduğu çeşitli kaynak israflarının önlenmesi, adayların ve destekçilerinin görev ihmalleri ve bilimsel çalışmalarındaki olumsuzlukların önlenmesi, akademik üyeler arasında seçim öncesi ve sonrası yaşanan yıpratıcı kamplaşmaların önlenmesi gibi avantajlardan söz etmek mümkündür. Ancak bu faydalar, liyakat ilkelerine göre yapılan ve akademik niteliği tartışmasız tüm paydaşlar tarafından kabul görececek bir rektör atanması durumunda söz konusu olacaktır.

Seçilmeksizin atanan rektörlerin liyakat düzeyleri arzulanan düzeyin üzerinde olsa da bu durum paydaşlarca bir tür dayatma olarak algılanabileceğinden söz konusu rektör atamalarının üniversitelerde pek çok olumsuzluklara neden olabildiği görülmektedir. Atama yöntemine göre bir akademik üyenin rektör atanabilmesi hususunda, adayların YÖK ve Cumhurbaşkanlığı üzerinde etkili olabilecek üçüncü kişilere ulaşarak liyakatin göz ardı edilmesi gibi oluşabilecek sakıncalardan söz etmek mümkündür.

Atama yönteminin en büyük dezavantajlarından birisinin rektörün atanmasına siyasî mekanizmaları çalıştırarak yardımcı olan milletvekillerinin rektörle arasında oluşan “örtük bir mekanizmayla” üniversiteler üzerinde kurabilecekleri hegemonya olduğu düşünülmektedir. Gerek “sayesinde ilk kez atanma” nedeniyle gerekse “bir dönem daha atanmak” nedeniyle oluşan çıkar ilişkisinden dolayı milletvekillerinin taleplerini karşılama noktasında rektörler ve dolayısıyla üniversitelerin etik dışı tutumlar sergilemelerinin önü açılmaktadır. Varlığını siyasete borçlu olan bir üniversite yönetiminin etik ihlalleri yapmaması, takipçileri tarafından benimsenerek lider olarak konumlandırılması ise pek mümkün görülmemektedir.

ABD’de ve pek çok AB ülkesinde seçim yapıldıktan sonra rektör ataması Eğitim Bakanı ya da Eyalet Valileri’nin onayına bırakılmaktadır (Çankaya ve Töremen, 2010). Ancak Türkiye’de rektör, seçim yöntemine başvurulmaksızın doğrudan Cumhurbaşkanlığı tarafından atanmaktadır.

Günay ve Kılıç’ın (2011) “Cumhurbaşkanlığı’nın rektörleri atama yetkisine sahip olmasının üniversiteler için bir onur ve prestij kaynağı olduğu” düşüncesinin evrensel akademik değerlerle örtüşmediği düşünülmektedir.

2.3. ABD ve AB Ülkelerinde Rektör Belirleme Yönteminin Örnekleri

Liberal bir üniversite yönetim modelinin uygulandığı ABD’de üniversite rektörleri birbirinden farklı yöntemlerle belirlenmektedir (Çankaya ve Töremen, 2010). ABD’de uygulanan rektör belirleme yöntemlerinin başlıcaları şunlardır (Doğramacı, 2007);

- California Üniversitesi: Rektörü, Üniversite Üst Yönetim Kurulu seçmektedir.
- Newyork State Üniversitesi: Rektörü, tüm üniversite personeli (akademik ve idari) seçmektedir.
- Harvard Üniversitesi: Rektörü, Mezunlar Derneği atamaktadır.

Gelişmiş AB ülkelerinde uygulanan rektör belirleme yöntemlerinden dikkat çeken bazıları şunlardır (Bilsel, 2006; Doğramacı, 2007; YÖK Raporu, 2006; Çankaya ve Töremen, 2010);

- İngiltere: Rektörü, Üniversite Konseyi (Tespit Komitesi'nin belirlediği kişiler arasından) atamaktadır.
- Fransa: Rektörü, tüm personel seçmektedir ve Üniversite Konseyi'nin önerisi üzerine Eğitim Bakanı atamaktadır.
- Almanya: Rektörü, Üniversite Kurulu'nun belirlediği adayı Eyalet Eğitim Bakanı onaylamaktadır ya da veto etmektedir.
- İtalya: Rektörü, üniversitenin profesörleri seçmektedir.
- İspanya: Rektörü, tüm üniversite çalışanları ve öğrenciler seçmektedir.
- İsveç: Rektör, Bakanlar Kurulu tarafından atanmaktadır.
- Danimarka: Rektörü, Üniversite Konseyi seçmektedir.
- Avusturya: Rektörü, Üniversite Konseyi seçmektedir.

2.4. Kavramsal İnceleme

Atama yöntemlerinin tartışmasız temel amacı ideal rektörü seçmek olmalıdır. İdeal rektörün misyonu gereği sahip olması gereken en önemli özelliklerin başında “akademik liderlik” özelliği bulunmaktadır. Dolayısıyla ideal bir rektör adayının sahip olması gereken özelliklerin objektif kriterlere göre belirlenmesi için “akademik liderlik” kavramının ve “akademik liderin özelliklerinin” bilinmesi gerekmektedir.

2.4.1. Akademik Liderlik

Liderlik bir grup bireyi belirli bir amaç için etkileyerek yönlendirme sürecidir (Gmelch ve Buller, 2015). Liderlik kavramı tarihsel gelişim süreci açısından ve kazandığı güncel araştırmalarda bir pozisyon değil, karmaşık bir olgu olarak görülmektedir (Yukl, 2002). Yükseköğretimde liderlik ise Bölüm Başkanlığı, Dekanlık ve Rektörlük gibi pozisyonlarla irtibatlandırılmaktadır (Green ve McDade, 1994; Rowley ve Sherman, 2003). Dolayısıyla akademik liderlik kavramı sadece yükseköğretimle ilgilidir (Rowley, 1997). Akademik liderlik öğretim üyelerinin akademik ve yönetsel alanlarda çalıştığı üniversiteyi geliştirme ve diğer meslektaşlarına ilham verme potansiyelidir (Karsantik, 2019). Akademik çözüm üretme becerisi olan, akademiye ve bürokrasiye öğrenme kaygısına sahip bir lider tam olarak akademik liderdir (Sherwood, 1996). Akademik liderler üst yönetimden fakülte ve bölümlerin yönetimine uzanan karar alma süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır (Duderstadt, 2003).

Liderlikle akademik liderliğin ortak özellikleri; vizyon oluşturmak, motivasyon sağlamak, güven inşa etmek, empati kurmak, değişimi yönetmek, uyum sağlamak, sosyal beceriler, öz düzenleme yapmak ve farkındalıktır. Liderlik ve akademik liderlik arasındaki farklar; grubu teşvik etmek, ağ oluşturmak, uygulayıcı toplulukları desteklemek, otonomi sağlamak, akademik güvenilirlik ve karmaşık durumları yönetmek, duygusal zekâ, olumsuz durumlarda da anlam aramak, profesyonel istek ve beklentide olmaktır (Anthony ve Antony, 2017). Akademik liderliğin özellikle gelişmekte olan ülkelerde ihmal edilen bir alan olarak kaldığı görülmektedir (Siddique, Aslam, Khan ve Fatima, 2011).

Akademik liderlik araştırma, öğretim gibi temel akademik fonksiyonlarla irtibatlandırılmak suretiyle, insan kaynakları yönetimi, finansal faaliyetler, stratejik planlama gibi yönetsel işlevleri yerine getirmeyi hedefleyen yöneticilikten ayrılmaktadır. Akademik liderlik sadece kurumsal rol ve sorumluluklara odaklanmadan en geniş çerçevede akademik değerleri ve kimlikleri etkileme potansiyelini kullanmak olarak nitelenirken akademik yönetim, akademik görev ve süreçleri düzenleme yani alt yapı olanaklarıyla ilgili görevleri yerine getirmek olarak özetlenebilir (Bolden et. al., 2012).

Liderlik aynı zamanda geleceği ön görme ve örgütsel değişimi sağlama kapasitesi nedeniyle yönetimden ayrılmaktadır (Bass ve Riggio, 2006). Comer, Haden, Taylor ve Thomas (2002) liderliği yön ve odak noktası oluşturma, motive etme, değişimle başa çıkma ve ilham verme olarak nitelendirmekteyken; yönetimi planlama ve bütçe yönetimi, personel alımı, karmaşıklıkla başa çıkma, kontrol ve problem çözme olarak nitelendirmektedir.

Akademik liderliğin temelleri araştırma, öğretim-program geliştirmede uzmanlık, disiplinler bilgi, profesyonel tanınma, kişisel özellikler ve takım tarafından kabullenilmeyken yönetsel liderliğin temelleri İKY (İnsan Kaynakları Yönetimi), planlama, hiyerarşik pozisyon, finansal yönetim, otorite ve güce dayanmaktadır. Yönetsel liderliğin bağlamı özel sektör veya şirket bağlamına benzemekteyken akademik liderliğin bağlamı mesleki bir bağlamdır. Biçimsel olarak yönetsel liderlik, yeterliliklere bakılmaksızın tepeden atama aracılığıyla verilmekteyken akademik liderlik meslektaşlar ve takipçiler tarafından kişilik özellikleri ve uzmanlıklar nedeniyle atfedilmektedir (Yielder ve Codling, 2004).

Akademik liderlik rekabete dayalı bir bağlam çerçevesinde yeni bir üniversite yönetimi türü olarak ortaya çıkmaktadır (Jones, 2011). Akademik liderlik bireylerin gelişimine odaklanan çok boyutlu bir süreçtir (Marshall, 2006). Gmelch ve Buller'a göre (2015) akademik liderlik belirli hedeflere varmak, akademisyen toplulukları oluşturmak ve yüksek motivasyon düzeylerini sürdürmek üzere öğretim üyeleriyle iş birliği yaparak onları güçlendirme eylemidir.

Başka bir tanıma göre akademik lider; üniversiteler ve akademik bölümler içerisinde değişime olan ihtiyacı tanımlama, değişim ihtiyacı için kaynakları yönetme, değişimi kolaylaştırma ve yönetme, değişime güdüleme, değişimi uygulama ve izleme pozisyonunda olan bireydir (Anthony ve Antony, 2017).

Marshall (2000) diğer araştırmacılardan farklı olarak akademik liderliği üniversitelerde resmi yönetim pozisyonlarında bulunan bireyler tarafından yerine getirilen görevler veya işlevler olarak tanımlamaktadır. Bireyin yeteneklerini olumlu amaçlar doğrultusunda kullanması ve söz konusu süreçte elde edilen takdir akademik liderliğin önemli ödülleri (Murphy, 2003). Akademik liderlik yeteneklerinin kişisel, kişilerarası, bilişsel, role özgü ve genel olmak üzere iç içe geçmiş boyutları vardır ve etkili liderlik performansı için bu boyutlar gereklidir (Scott, Coates ve Anderson, 2008). Çevresel değişikliklere uyum sağlama noktasında akademik liderliğin önemi her geçen gün artmaktadır (Askling ve Stensaker, 2002). Akademik liderler çevresel değişimlere uyum sağlarken üniversitelerin misyonlarına sadık kalmalarını sağlamaya çalışmaktadırlar (Hendrickson, Lane, Harris ve Dorman, 2013).

2.4.2. Akademik Liderlerin Özellikleri

Üniversite rektörlerinin akademik liderlik özellikleri görev yaptıkları dönemde tüm paydaşlarını doğrudan etkileyen bir faktördür. Akademik liderlerin özellikleri hakkında literatürde çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalardan elde edilen akademik liderlik özelliklerinden dikkat çekenler Tablo 1’de özet olarak sunulmaktadır.

Tablo 1. Akademik Liderlerin Özellikleri

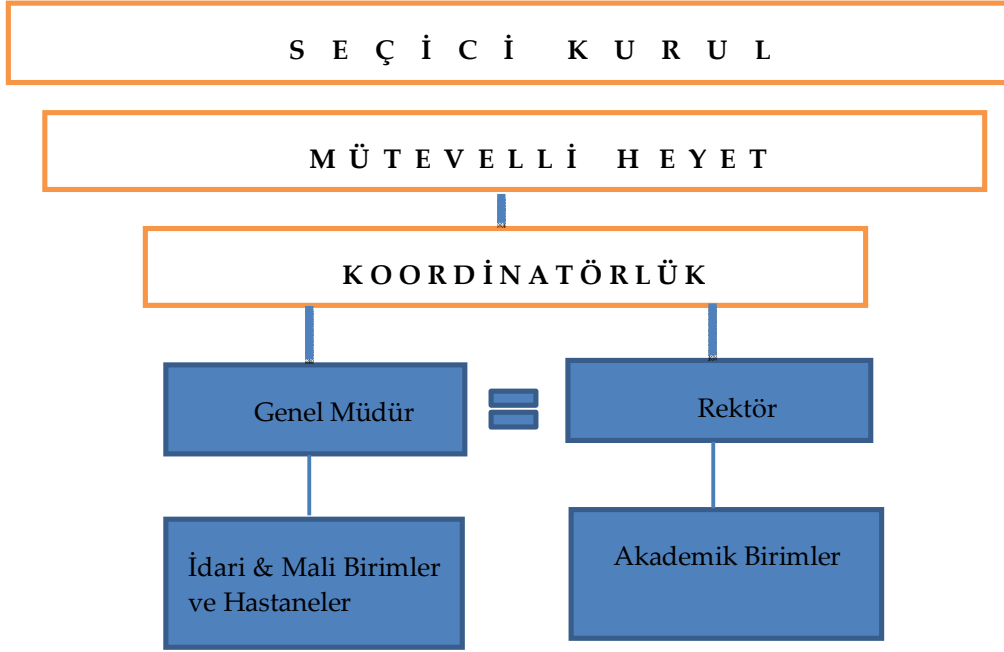
(Yielder ve Codling, 2004)	Güçleri hiyerarşik yapıdan kaynaklanmaz kendi nitelikleri, uzmanlıkları ve deneyimlerinden kaynaklanmaktadır.
(Bolden vd., 2012)	Takipçileriyle arasında duygusal ve entelektüel ilişki kurarlar, hem gönülleri hem de zihinleri kazanırlar, topluluk duygusu oluştururlar, akademik üyeleri yalın insan kaynağı olarak görmezler, kurumsal vatandaşlığı teşvik ederler.
(Taylor, 2005)	Karar süreçlerinde resmin bütününe görebilirler.
(Advisory Board, 2011)	İletişim ve çatışma yönetimi becerileri vardır, vizyon oluşturabilirler, sistematik düşünerek sonuç çıkarabilmektedirler.
(Ramsden, 1998)	Sürekli öğrenen, bağımsızlık duygusu gelişmiş, iletişimi güçlü, problem çözme becerisi yüksek, analitik ve eleştirel düşünebilen, takım çalışmasına yatkın, öz motivasyon becerisi gelişmiş bireylerdir.
(Spendlove, 2007)	Tutum açısından; öz farkındalık, esneklik, açıklık, dürüstlük ve başkalarının düşüncelerine duyarlılık özelliklerine sahiptirler. Bilgi açısından; üniversite yaşamına yönelik bilgi, üniversite sisteminin nasıl işlediğine yönelik bilgi ve akademik süreçler bilgisine sahiptirler.
(Anthony ve Antony, 2017)	Girişimciler, risk alabilirler, esnek yapıdadırlar, vizyoner bir yaklaşımla üniversite misyonunu izlemektedirler ve içsel ve dışsal odaklar arasında denge kurmaktadır.
(Thompson ve Franz, 2016)	Yeni uygulamalar yapmaktan ve kendilerini bireysel ve profesyonel anlamda daha güçlü kılabacak çalışmalar yapmaktan kaçınmazlar.
(Rowley ve Sherman, 2003)	Faaliyetlerini karşılıklı güven ve karşılıklı saygı çerçevesinde gerçekleştirmektedir.
(Hacıfazlıoğlu, 2017)	Temel olarak eğitim programını, fakülteyi, planlamayı, personel alımını ve kurumu değerlendirme ve koordinasyon rollerini üstlenmektedirler.
(Askling ve Stensaker, 2002)	Koordinatör ve girişimci bireyler olarak paradoksal durumlara anlam atfedebilmektedirler ve ikilem yaşanan durumları daha rahat aydınlatabilmektedirler.
(Juston ve Angell, 2013)	Takipçileri tarafından en fazla önemsenen özellikleri iletişimdir, bununla birlikte dürüstlük, güvenilirlik, vizyonerlik, dönüt alma, akademik uygulama ve süreç bilgisine sahip olma, çalışma etiği, cesaretlendirme, motivasyon, destekleme, saygı ve özen gösterme özelliklerini hâizdir.
(Akhter ve Sharif, 2012)	İletişim, yeterlilik, dürüstlük ve güvenilirlik, insancılık, zekâ, isteklendirme ve vizyonerlik özelliklerine sahip olmalıdırlar.
(Bush, 2008)	Etki, değerler ve vizyon sahibidirler.

3. REKTÖR ATAMALARINA ve ÖRGÜTSEL YAPIYA İLİŞKİN MODEL ÖNERİSİ

Tablo 1’deki akademik liderlik özellikleri incelendiğinde Rektörlerin misyonları gereği öncelikle ve zorunlu olarak akademik liderlik özelliklerine sahip olması gerektiği görülmektedir. Söz konusu özelliklere sahiplik düzeylerine göre akademik liderlerin liyakat düzeylerini ölçülebilir kılmak mümkündür. Başarılı üniversiteler için, liyakatli akademik liderlerin sadece akademik faaliyetlere odaklanmasını sağlayan örgüt modellerine ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Ancak kamu üniversitelerinin mevcut örgütsel yapılarından ve yönetsel işleyişlerinden dolayı akademik liderlerin üzerinde ağır, akademik olmayan yöneticilik yükü olduğu görülmektedir. Akademik olmayan yönetsel yükün uzun yıllara dayanan tecrübelerle öğrenilen ve günlük ihtiyaçlara göre sıklıkla değişebilen mevzuat bilgisine ve pratiğine dayanan işler olduğu görülmektedir. Bu konuda hiçbir yetkinliği ya da pratiği olmadan Rektör/Dekan/Bölüm Başkanı koltuğuna oturan bir bilim insanının ağır hukuki yaptırımlarla sonuçlanabilecek kararlarda mevzuata aykırı hareket etmesinin, irrasyonel

davranmasının ya da tecrübeli idâri kadrolar karşısında edilgen duruma düşmesinin kaçınılmaz olduğu düşünülmektedir. Kamu üniversitelerine özgü tasarlanan Şekil 1'deki model alternatif örgüt modeli olarak önerilmektedir.

Şekil 1. Önerilen Modele İlişkin Örgütsel Yapı Şeması

Bilgi üretmek, öğretmek ve yaymaktan ibaret olan evrensel akademik değer üçlemesi dikkate alınarak tasarlanan örgütsel model hakkında genel bilgiler özetle şunlardır; Seçici Kurul (SK), ÜMH (Üniversite Mütevelli Heyeti) üniversiteyi temsil etmektedir. ÜMH Koordinatör ve Koordinatör Yardımcılarını oylama yöntemiyle seçmektedir, önemli ve stratejik kurumsal kararları istişare yöntemi ile ve salt çoğunlukla alır, Koordinatörlüğün yetki ve sorumluluklarını, çalışma usul ve esaslarını belirler. ÜMH akademik konularla doğrudan ilgili değildir, akademinin problemlerini giderme ve faaliyetlerinin önünü açma misyonuna uygun hareket etmektedir. Uygun kriterdeki akademik üyelere rektör adaylığı teklifi sunmak, seçimi kazanan ve onay süreci tamamlanan adayla rektörlük sözleşmesi yapmak, dekan ve bölüm başkanlarını atamak, üniversiteye mâli kaynak bulmaya çalışmak ve üniversitenin kaynaklarının girişimci bir zihniyetle yönetilmesini sağlamak asli görevlerindedir. Önerilen modele göre Genel Müdür ve Rektör yönetsel hiyerarşide eşittir, aksinin söz konusu olduğu her iki olasılıkta birbirine tahakkümün, güç ya da çıkar odaklı çatışmanın söz konusu olacağı öngörülmektedir. Üniversiteyle ilgili Koordinatörlüğü aşan her türlü problemin çözümünde ÜMH tam yetkilidir. ÜMH oylama yöntemiyle belirli konulardaki rutin idâri yetkilerini Koordinatör'e devredebilir.

3.1. Önerilen Örgütsel Yapıdaki Unsurlar

3.1.1. Seçici Kurul

Üniversitenin bulunduğu ildeki Vâli ya da yerine vekil tayin ettiği yardımcılardan biri SK başkanıdır. SK üyeleri; Belediye Başkanı, Milli Eğitim İl Müdürü, Emniyet İl Müdürü, Başsavcı, Ticaret ve Sanayi Odaları Başkanları, meslek kuruluşları temsilcileri, yetkili alan sendika temsilcisinden oluşmaktadır. SK yapılacak oylama sonucuna göre üyelerini, toplumda kanaat önderi niteliğindeki, üniversiteyle organik bağı olmayan, üniversiteye düzenli bağış yapan kişilerle genişletebilir. Görevi üniversitede görev yapacak ÜMH'nin başkanını ve üyelerini seçmektir.

3.1.2. Üniversite Mütevelli Heyeti

ÜMH en az ayda bir toplanmaktadır. Herhangi bir nedenle eksilen üyesinin yerine SK hemen yenisini seçer. Başkan dâhil toplam üye sayısı en az 11 kişiden oluşur. Salt çoğunluğun oluşabilmesi adına çekimser kalma hakkı kullanılmayan oylamalarda çoğunluğun benimsediği kararlar kabul edilir. Akademik ve idâri işleyişin önünü açmak ve her ikisinin faaliyetlerini senkronize etmek misyonuna uygun oluşturulan ve çalışan ÜMH; üniversiteye siyâsi, bürokratik ya da başkaca olası bir dışsal müdahaleye karşı koruyan bir şemsiye görevi de yapmaktadır. Bu sayede kamu üniversitelerinden yapılacak etik dışı, liyakat ilkeleriyle bağdaşmayan ya da haksız maddi kazanç sayılabilecek dışsal taleplerin azaltılacağı düşünülmektedir.

Mütevelli heyet sisteminin literatürde vurgulanan en büyük dezavantajı mütevelli heyetin emrinde çalışan rektörün akademik misyonundan uzaklaşabilme riskidir (Hatipoğlu, 2010). Ancak bu riskin vakıf üniversitelerine mahsus olduğu, kamu üniversiteleri için söz konusu olmadığı düşünülmektedir. Zira vakıf üniversitelerinin Mütevelli Heyet Başkanı genellikle üniversiteyi kuran iş adamıdır ve aynı zamanda rektörün de patronudur. Dolayısıyla önerilen modelin Mütevelli Heyet Başkanı ile Rektör arasında patron-çalışan ilişkisi bulunmadığından, vakıf üniversitelerinde yaşanan dezavantajın kamu üniversitelerinde yaşanmayacağı düşünülmektedir.

ÜMH akademikle ilgili konularda herhangi bir karar verirken her anabilim dalının yayın puanı en yüksek akademik üyelerinden seçilerek oluşturulan ÜAK'dan (Üniversite Akademik Kurulu) bilgilendirme toplantısı ya da rapor isteyerek istişari görüş almaktadır. ÜMH üniversiteyle ilgili diğer tüm uzmanlık gerektiren konularda da benzer şekilde ilgili kurulların görüşüne başvurarak kararlarını vermektedir.

3.1.3. Koordinatörlük

ÜMH'nin seçtiği Koordinatör, yardımcısıyla üniversiteyi yönetir. Tüm faaliyetlerini ÜMH'nin aldığı kararlar doğrultusunda sürdürür ve hazırladığı aylık raporlarla ÜMH'yi bilgilendirir. ÜMH'nin faaliyetlerinde, dış ilişkilerinde sekretery ve koordinasyon görevlerini de yerine getirir. Koordinatör ÜMH'nin doğal üyesidir, akademik ve idari olmak üzere alanında liyakatli iki yardımcısıyla görevini sürdürür. ÜMH'nin devrettiği yetkiler doğrultusunda rutin görevleri de yerine getirmekle yükümlüdür.

3.1.4. Rektör

Önerilen modele göre akademik üyeler, ÜMH kendisine bizzat rektör adayı olma teklifi sunmaksızın rektör adayı olamaz ya da başkasını aday gösteremez. Rektör, üniversitenin ekolojisinden yetişerek öne çıkan, etik ilkelere bağlılığı, bilimsel niteliği ve akademik liderlik özellikleri meslektaş ve takipçileri tarafından takdir edilen adaylar arasından tüm personelin (akademik, idari) ve öğrenci bölüm temsilcilerinin katıldığı bir seçimle belirlenir. YÖK'ün temsilcisi söz konusu seçim sürecini denetler.

ÜMH kriterlerini Tablo 1'de yer alan akademik liderlik özelliklerine göre değerlendirdiği en az 3 potansiyel akademik üyeye rektör adaylığı teklifinde bulunur ve bu teklifi kabul edenler arasında gerçekleşecek seçimi organize eder. Seçimde adaylar %50 oranından daha fazla oy alamazlarsa en çok oy alan iki aday arasında ikinci tur seçim yapılır. İlk turda %50'den fazla oranda oy alan ya da ikinci turda seçimi kazanan adayın rektör atanmasına dair teklif YÖK aracılığıyla Cumhurbaşkanlığı'nın onayına sunulur. Bu onay devletin birimleri arasındaki koordinasyonu sağlamak ya da millî güvenliği tehdit edebilecek durumları bertaraf edebilmek noktasında gerekli görülmektedir. Rektör ÜMH'nin doğal üyesidir. Üniversitenin tüm akademik birim ve faaliyetlerini Koordinatör'lüğün tâlimatları doğrultusunda yönetir.

3.1.5. Genel Müdür

ÜMH'nin belirlediği adaylar arasından ve yine ÜMH'nin oylaması sonucu belirlenen yöneticiyle yapılacak sözleşmeyle atanır. En az doktora düzeyinde yönetim bilimleri yetkinliğine sahip ve en az 15 yıl kamuda çalışmış olmalıdır. Yardımcı sayısı üniversitelerin büyüklüğüne göre ÜMH tarafından belirlenir. Yardımcılarıyla birlikte üniversitenin tüm idari birimlerini, mâli birimlerini ve hastanelerini yönetir. Koordinatör'ün tâlimatları doğrultusunda kendi alanıyla ilgili tüm görevleri yapar. Görev süresi sözleşmeyle ÜMH tarafından belirlenir. Koordinatörlük aracılığıyla Rektör'le koordineli şekilde görev yapar. Rektörle herhangi bir hiyerarşik bağı yoktur.

3.2. Önerilen Rektör Belirleme Yönteminin İşleyişi

Yukarıda açıklanan niteliklere sahip bir Rektör seçiminin gerçekleşebilmesi için önerilen Rektör belirleme yöntemi kronolojik olarak şu şekilde maddeleştirilerek özetlenebilir.

- 1) ÜMH ideal bir rektörde olması gereken kriterleri objektiflik ilkesine göre ve liyakat prensiplerine uygun olarak belirler. Bütün üniversitelerin akademisyen profilinin nitelik olarak birbirine eşit olması mümkün olmadığından rektör adaylığı kriterleri her üniversitenin kendine özgü olmalıdır.
- 2) ÜMH belirlediği kriterlere uygun olan ve üniversitede belirli bir süre çalışan en az 3 akademik üyeye rektör adaylığı teklifinde bulunur. Rektör adaylığını kabul eden akademisyenler arasında rektörlük seçim sürecini ÜMH organize eder ve YÖK temsilcisi aracılığıyla denetler.
- 3) Seçim süreci tüm personelin (akademik ve idari) ve bölüm öğrenci temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilir. Yapılacak oylama işlemi gizli oylama ilkelerine uygun hareket edilerek mümkünse online yapılmalıdır.

4) Seçimde, ilk turda %50'den fazla oranda oy alan aday olursa seçimin kazananı ilan edilir ve Rektör olarak atanmasına dair teklif YÖK aracılığıyla Cumhurbaşkanı'nın onayına sunulur ve böylece süreç tamamlanmış olur.

5) Şayet adaylardan herhangi biri %50 oranından fazla oy almayı başaramazsa ilk turda en çok oy alan iki aday arasında ikinci tur seçim yapılır. İkinci turda seçimi kazanan adayın rektör atanmasına dair teklif YÖK aracılığıyla Cumhurbaşkanı'nın onayına sunulur. İkinci turda oyların eşitliği söz konusu olursa Cumhurbaşkanı takdir hakkını kullanarak uygun gördüğü adayı atamakla yetkilidir.

Rektörlük seçiminde oy kullanma hakkı verilerek tüm paydaşların Rektör belirlenme sürecine dahil edilmesi amaçlanmaktadır. Bu durumun tüm paydaşların örgütsel bağlılığına önemli katkısı olacağı düşünülmektedir. Literatürdeki Rektör belirleme yöntemlerinin olumlu yönlerinden yararlanılarak oluşturulmaya çalışılan model sayesinde ÜMH'nin üyelerinin belirlenmesinde etkin rol oynayan şehrin ileri gelenleri de şehri temsilen, dolaylı olarak üniversite yönetim sürecine dahil edilmektedir. Bu sayede sağlanacak üniversite ve şehir entegrasyonu, üniversite-sanayii işbirliği gibi üniversite ve şehir adına çok önemli kazanımlar elde edileceği düşünülmektedir. Akademik hedefler dışında farklı sâiklerle makam ve güç arayışında olan akademisyenlerin adaylıklarını önleyen bu modelle liyakat prensipleri doğrultusunda ve YÖK denetiminde saydam bir Rektörlük seçimi sürecini yürütmenin mümkün olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada önerilen örgütsel modelle üniversitenin olağan işleyişi, siyaset gibi olası dış müdahalelerden ÜMH'nin semsiye etkisiyle korunmaktadır. Aynı zamanda rektörler olması gerektiği gibi sadece aslı işi olan bilimsel faaliyetlere odaklanabilecektir. Rektör, yabancı olduğu akademik faaliyetlerin dışında kalan idâri, mâli ve hukuki iş yükünden kurtulmaktadır. Üniversitenin akademik olmayan diğer tüm işleri, alanında profesyonel bir ekip tarafından yönetilecektir.

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Yukarıda yer alan bilgilere göre yapılan değerlendirmeye üniversitelerdeki Rektör pozisyonunda; yüksek düzeyde akademik nitelikleri olan, lider ruhlu, ilham verme potansiyeline sahip “seçilmiş” bilim insanlarının bulunması gerektiği anlaşılmaktadır. Yüksek düzeyde akademik liderlik özellikleri taşıyan bir Rektör seçilmesinin bir tercihe ya da tesadüfe bırakılmasını önlemek için Rektör adaylarında aranacak kriterlerin ivedilikle yükseltilmesi gerektiği düşünülmektedir. Atanacak Rektörün her üniversitenin kendi ekolojisi içerisinde yetişmiş bilim insanları arasından, tüm personelin (idari, akademik) ve öğrenci bölüm temsilcilerinin katıldığı bir seçimle belirlenmesi gerektiği düşünülmektedir. Seçime başvurulmaksızın yapılan Rektör belirlemelerinde, Rektör atanabilmek ya da görev süresini bir dönem daha uzattırabilmek adına meritokrasi dışı herhangi bir güce başvuran bir akademik üyenin bu davranışıyla henüz görevine başlamamışken liderlik vasfını kaybettiğini ve yeni başladığı yöneticilik görevine de etik değer ihlâli yaparak başladığını söylemek yerinde olacaktır. Liyakatlerine göre belirlenen adaylar arasından seçilen Rektörlerin tüm motivasyonlarının; temel bileşenleri bilgi üretmek, öğretmek ve yaymaktan ibaret olan evrensel akademik değer üçlemesiyle açıklanabilmesi gerektiği düşünülmektedir. Kamu üniversitelerinde akademik liderlerin bilimsel çalışmalarını olumsuz etkileyebilecek idâri ve mâli iş yükünü, konunun profesyonellerine yönlendiren özgün örgütsel modellerin geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AGUNG, W. K., & ZARAH , P. (2013). Leadership in Higher Education: Academic Leader or Manager? *Buletin Studi Ekonomi*, (18): 1.
- AKHTER, I., & HAQUE, S. M. (2012). In Search of Academic Excellence by Becoming An Effective Leader: A Study of Academic Leadership in Higher Education. *GlobalJournal of Management and Business Research*, 12(10): 5-12.
- AMZAT , I. H., & ALI , A. K. (2011). The Relationship between the Leadership Styles of Heads of Departments and Academic Staff's Self-Efficacy in a selected Malaysian Islamic University. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research In Business*, 3(1): 940-96.
- ANTHONY, S. G., & ANTONY, J. (2017). Academic leadership–Special or Simple. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 66(5): 630-637.
- ASKLING, B., & STENSAKER, B. (2002). Academic Leadership: Prescriptions Practices and Paradoxes. *Tertiary Education and Management*, 8(2): 113-125.
- ATAÜNAL, A. (1993). *Cumhuriyet Döneminde Yükseköğretimdeki Gelişmeler*. Ankara: MEB Yükseköğretim Genel Müdürlüğü.

- BASS, B. M., & RIGGIO, R. E. (2006). *Transformational Leadership (2nd Edition)*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- BİLSEL, C. (1943). *İstanbul Üniversitesi Tarihi*. İstanbul: Kenan Matbaası.
- BİLSEL, A. (2006). Avrupa’da Üniversite Yönetimi. Doğu Akdeniz Üniversitesi 1. Üniversite Yönetim Semineri, Kuzey Kıbrıs.
- BOARD, A. (2011). *Developing Academic Leaders: Cultivating the Skills of Chairs Deans and Other Faculty Administrators*. Washington, DC: Advisory Board.
- BOLDEN, R., GOSLING, J., O'BRIEN, A., PETERS, K., RYAN, M. K., HASLAM, S. A., . . . WINKLEMANN, K. (2012). *Academic Leadership: Changing Conceptions Identities and Experiences in UK Higher Education (Series 3: Pub. 4)*. London: Leadership Foundation for Higher Education.
- BUSH, T. (2008). From Management to Leadership Semantic or Meaningful Change? *Educational Management Administration & Leadership*, 36(2), 271-288.
- COMER, R. W., HADEN, N. K., TAYLOR, R. L., & THOMAS, D. D. (2002). Leadership Strategies for Department Chairs and Program Directors: A Case Study Approach. *Journal of Dental Education*, 66(4): 514-519.
- ÇANKAYA , İ., & TÖREMEN, F. (2010). Türkiye Avrupa Birliği Ve Amerika Birleşik Devletleri Üniversite Yönetimlerinin Karşılaştırılması. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13): 151-163.
- DOĞRAMACI, İ. (2007). *Türkiye’de ve Dünyada Yükseköğretim Yönetimi*. Ankara: Meteksan.
- DÖLEN, E. (2009). *Türkiye Üniversite Tarihi 1. Osmanlı Döneminde Darülfünun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- DUDERSTADT, J. J. (2003). *A University for the 21st Century*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- GMELCH, W. H., & BULLER, J. L. (2015). *Building Academic Leadership Capacity: A Guide to Best Practices*. San Francisco: CA: John Wiley & Sons, Inc.
- GREEN, M., & MCDADE, S. (1994). *Investing in Higher Education: A Handbook of Leadership Development*. Phoenix: Oryx Press.
- GÜLAÇAR, İ. (2020). Sağlık Hizmetlerinde Üniversite Hastanelerinin Yönetim Şekilleri ve Yeni Bir Model Önerisi. *ETÜ Sentez İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (2): 61-86.
- GÜNAY, D., & KILIÇ, M. (2011). Cumhuriyet Dönemi Türk Yükseköğretiminde Rektör Seçimi ve Atamaları. *Yükseköğretim Dergisi*, 1(1): 34-44.
- HACİFAZLIOĞLU, Ö. (2017). *Yükseköğretimde Akademik Liderlik ve Profesyonel Gelişme Güncel Liderlik Kuramları*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- HENDRICKSON , R. M., LANE, J. E., HARRIS, J. T., & DORMAN, R. H. (2013). *Academic Leadership and Governance of Higher Education: A Guide for Trustees, Leaders and Aspiring Leaders of Two and Four Year Institutions*. Virginia: Stylus Publishing.
- JONES, D. G. (2011). Academic Leadership and Departmental Headship in Turbulent Times. *Tertiary Education and Management*, 17(4): 279-288.
- JUSTON, C. P., & ANGELL, L. R. (2013). Factors Community College Faculty Consider İmportant to Academic Leadership. *Kentucky Journal of Higher Education Policy and Practice*, 2(1): 1-13.
- KARADAĞ, E. (2020). Academic (Dis)Qualifications of Turkish Rectors: Their Career Paths, H-index, and The Number of Articles and Citations. *Higher Education*, 1-23.
- KARSANTIK, İ. (2019). *Yükseköğretimde Akademik Liderlik Yükseköğretim Kültürü ve Akademik Kimlik Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi (Doktora Tezi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- KOÇEL, T. (2014). *İşletme Yöneticiliği*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- MENON, M. E. (2005). Student’s Views Regarding Their Participation in University Governance: Implication for Distributed Leadership in Higher Education. *Tertiary Education and Management*, (11): 167-182.
- MURPHY, C. (2003). The Rewards of Academic Leadership. *New Directions for Higher Education*, (124): 87-93.

- MURRELL, P. H. (2003). Research Centers at the University of Memphis: Center for The Study of Higher Education, College of Education. *Business Perspectives*, 15 (2): 34.
- OSSEO-ASARE , A. E., LONGBOTTOM , D., & CHOURIDES , P. (2007). Managerial Leadership for Total Quality Improvement in UK Higher Education. *The TQM Magazine*, 19 (6): 541-560.
- P, S. F. (1996). An Academician's Response: The Thinking Learning Bureaucracy. *Public Administration Review*, 56 (2): 154.
- RAMSDEN, P. (1998). *Learning to Lead in Higher Education*. London: Routledge.
- ROWLEY, D. J., & SHERMAN, H. (2003). The Special Challenges of Academic Leadership. *Management Decision*, 41(10): 1058-1063.
- ROWLEY, J. (1997). Academic Leaders: Made or Born? *Industrial and Commercial Training*, 29(3): 78-84.
- SAV, G. T. (2010). Managing Public Higher Education Restructuring Understanding College and University Cost Structures. *Management*, 15 (2), pp. 1-23.
- SCOTT, G., COATES, H., & ANDERSON, M. (2008). *Learning Leaders in Times of Change: Academic Leadership Capabilities for Australian Higher Education*. Sydney: University of Western Sydney and Australian Council for Educational Research.
- SIDDIQUE, A., ASLAM, H. D., KHAN, M., & FATIMA, U. (2011). Impact of Academic Leadership on Faculty's Motivation and Organizational Effectiveness in Higher Education System. *International Journal of Business and Social Science*, 2(8)184-191.
- SPENDLOVE, M. (2007). Competencies for Effective Leadership in Higher Education. *International Journal of Educational Management*, 21 (5): 407-417.
- T. C. Resmi Gazete. 676 Sayılı KHK. 29 Ekim 2016. Sayı: 29872, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- T. C. Resmi Gazete. 703 Sayılı KHK. 9 Temmuz 2018. Sayı: 30473, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- TEKELİ, İ. (2010). *Tarihsel Bağlamı içinde Türkiye'de Yükseköğretimin ve YÖK'ün Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- THOMPSON, N., & FRANZ, N. (2016). Decision Points in Academic Leadership Development as an Engaged Scholar: To Lead or Not to Lead. *Journal of Community Engagement and Scholarship*, 9(2): 74-80.
- TRINANDA, A. (2007). Memahami Kompleksitas Manajemen Pendidikan di Perguruan Tinggi. *Care Education Community*.
- TRIVELLAS , P. T., & DARGENIDOU , D. (2009). Leadership and Service Quality in Higher Education: The Case of the Technological Educational Institute of Larissa. *International Journal of Quality and Service Sciences*, 1 (3), pp. 294-310.
- YIELDER, J., & CODLING, A. (2004). Management and Leadership in the Contemporary University. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 26(3): 315-328.
- Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı, (2006). Yüksek Öğretim Kurulu Raporu. Ankara: Bilkent Basımevi.
- YUKL, G. A. (2002). *Leadership in Organizations (5th Edition)*. Englewood Cliffs: NJ:Prentice-Hall.

YIRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM

Akademik Bilginin Kamu Yönetimi Süreçlerine Aktarımı

Hatice ALTUNOK*, Fatma Gül GEDİKKAYA†

1. GİRİŞ

Kuramsal bilgi uygulamada yer bulduğunda daha anlamlı hale gelir. Kamu yönetimi hem akademik bir disiplin hem de devlet yönetim mekanizmalarının yapı ve süreçlerini kapsayan bir alandır. Bu çalışmanın konusu akademik bilginin kamu yönetimi süreçlerine aktarımı olarak belirlenmiştir. Çalışmanın amacı kamu yönetiminde pratik ile teori arasındaki ilişkiyi ve bilgi aktarım sürecini ortaya koymaktır. Söz konusu bilgi aktarımı açıklamak için, Türkiye’de bakanlıklarda görev yapan üst düzey yöneticiler, müfettiş ve uzman kadrosunda bulunan personelin yüksek lisans ve doktora derecesine sahip olanlar ve bu eğitimlerine devam edenlerin oranları, bunun yanında akademide olmayıp doçent unvanına sahip olanların oranları çıkarılmıştır. Böylece merkezi yönetimde bulunduğu kamu görevindeki kişisel donanımını akademik bilgiyle geliştirme eğilimi konusunda çıkarımlara varılmıştır. Kamu personelinin genel niteliği açısından önem taşıyan bu veriler, kamu yönetimi alanında kuram ve uygulamanın birlikteliği ya da etkileşimini ortaya koymaktadır. Lisansüstü eğitimler, bürokrasinin bilgi yönünden tek zenginleşme aracı değildir. Hizmetiçi eğitimler, yurtdışı eğitimleri gibi başka mekanizmalar bulunmakla birlikte yüksek lisans ve doktora spesifik alanlarda çalıştıkları alanlara akademik bilgiyi eklemeyi sağlamaktadır. Bu durum bildiride merkezi bürokrasinin lisansüstü eğitim profilinin çıkarılmasıyla gösterilmiştir.

Bu çalışmada öncelikle teorik bilginin ne olduğu ve önemi üzerine genel bilgiler verilmiş, ardından kamu idarelerinde akademik bilgiye olan gereksinimi ortaya konmaya çalışılmıştır. Türkiye’de bakanlıklarda personelin lisansüstü eğitim durumları üzerinden akademik bilgi ile teorik bilgi arasındaki ilişki ve eğilimler sorgulanmıştır.

2. TEORİK BİLGİNİN ÖNEMİ

Günlük kullanıma bakıldığında örneğin, insanların genellikle “teori” kelimesini nasıl kullandıklarını düşünün. Biri bir fikre atıfta bulunabilir ve ardından “ama bu sadece bir teori” diyebilir. Ya da “Bu tabii benim” teorim ifadeleri ile “tahmin” veya “önsezi” anlamında kullanılabilir. Oysa Bilimde “teori” kelimesi oldukça farklı bir anlama gelir. Teori kelimesi iyi bir şekilde doğrulanmış kapsamlı bir açıklamaya atıfta bulunur (National Academy of Sciences, 2004: 4). Teori, doğal dünyanın bazı yönlerini çıkarımları ve test edilmiş hipotezleri birleştirerek açıklar (National Academy of Sciences, 2004: 5). Bilim bir anlama ve açıklama çabasıdır. Bu çaba Marx (2011:28) tarafından da dile getirilmiştir; teorinin görevinin gerçekliği yansıtmak olduğunu ifade etmiştir.

Teorinin işaret edilen görevini yerine getirebilmesi için pratikten uzak olmaması gerekir. Teori ve pratik bir bütünün iki yarısı olarak nitelendirilebilir. Pratiğin teoriden üstün olduğu ya da ona ihtiyaç duymadığı şeklindeki yaklaşımları Englehart (2001: 371) rota bilgisine sahip olmadan yola çıkmak olarak değerlendirir. Rota bilgisine sahip olmadan, seyahat eden varmak istediği yere geldiğini nasıl anlayabilir? Yolculuğun tuzaklarını nasıl bilebilir? Daha önce o yollardan geçmiş belki daha az tuzağa düşmüş yolcuların deneyimlerinden nasıl öğrenebilir?

Genellikle teorinin, uygulamanın dışında ondan ayrı ve genellikle realiteden uzak üretimler olarak düşünülmektedir. Uygulayıcılar genellikle teorinin kağıt üzerinde olan gerçekle pek örtüşmeyen bilgiler olarak görmektedirler. O nedenle olayları münferit olarak anlamlandırma çabasındadırlar. Uygulayıcılara göre pratiğin günlük bataklıklarında, sorunlar genellikle kanunlar gibi formüller kullanarak çözümlenmeye uygun değildir (Englehart, 2001: 372).

Teorik zemin, uygulayıcılara potansiyel tehditleri ve fırsatları belirlemede ve sürdürülebilir bir yönetim mekanizması oluşturmada yardımcı olabilir. Teori ancak pratiğe hizmet ediyorsa gerçek anlamda teoridir (Horkheimer, 47). Teorinin tümüyle pratikten üstün olduğu düşüncesi de kendi içinde sorunludur. Teorisyenler o alanın tüm bilgisine ve yeterliliğine sahip kişiler olarak nitelendirilmemelidir. O zaman yönetim alanında çalışan bir profesör başbakan veya ekonomi profesörünün ekonomi bakanı olduğunda mucizeler yaratacağını düşünebiliriz. Üretilen bilginin uygulamada kullanılabilmesi, bunun çıktıları, sonuçları ve etkilerinin nasıl olacağını anlaşılabilmesi için de önemli bir uygulama deneyimi gereklidir. Bu deneyim olmadan ortaya sunulan iddialar farazi niteliktedir.

Teori ve pratik arasındaki ilişkiyi anlamak, işletme, mühendislik, tıp, tarım, eğitim, kamu yönetimi, gazetecilik ve hukuk gibi meslek okullarında çalışan akademisyenler için kalıcı ve zor bir meseledir. Çünkü hem araştırmacıların hem de uygulayıcıların olduğu hemen hemen tüm alanlarda teori ve pratik arasında bir uçurum olduğu söylenebilir. Profesyonel eğitim kurumları, mesleklerin pratiğini geliştiren becerilere dönüştürülecek bilgileri geliştirme misyonu taşırlar. Ancak,

* Doç. Dr. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, hatice.altunok@jsga.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-6034-6044.

† Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, fggedikkaya@gelisim.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-4451-6271.

teori ve pratik arasındaki sık sık yakınılan uçurum, bu misyonu anlaşılması zor bir ideal haline getirmiştir. Önde gelen akademik dergilerdeki bazı özel sayılarda (Academy of Management Journal, 2001; Academy of Management Executive, 2002; Administrative Science Quarterly, 2002) ve kitaplarda (Gampbell, vd., 1982) akademik araştırmanın pratik sorunları çözmek için daha az yararlı hale geldiğine ve mesleklerde teori ile uygulama arasındaki uçurumun genişlediğine dair artan endişeleri vurgulanmıştır (Ven ve Johnson, 2006: 802).

Çoğu zaman, uygulayıcılar akademik ifadelerin, raporların ve tavsiyelerin çok genel, çok soyut ve karmaşık ve karmaşık durumlara ve sorunlara çevrilemeyecek kadar zor olduğunu düşünürler. Ya da fazla “teorik” bulunabilir veya pratik olmayabilirler. Bu görüşler, uygulayıcıların sosyal bilime ilişkin tedirginliğini yansıtmaktadır. Elbette, uygulayıcılar ve akademisyenler arasında verimli etkileşimlerin birçok örneği vardır, ancak bunlar tamamen ortaya konmuş değildir.

Akademisyenler ve uygulayıcılar, bilginin "anlam oluşturma" ve düzenlenme biçimleri, bilgiyi değerlendirmek için kullanılan geçmiş deneyimler gibi konularda temelde farklı referans çerçevelerine sahiptir. Benzer şekilde, birçok araştırma; a) etkilemeye çalıştıkları hedefler, b) içinde faaliyet gösterdikleri sosyal sistemler, c) manipüle etmeye çalıştıkları değişkenler ve d) sorunları ele almak için kabul edilebilir zaman çerçeveleri açısından akademisyenler ve uygulayıcılar arasında önemli farklılıklar olduğunu göstermiştir (Rynes vd., 2001 : 341). Bununla birlikte siyasi, yönetsel ve ekonomik koşullardaki değişimler teorisyenleri ve uygulayıcıları bir arada çalışmaya, işbirliği yapmaya itmektedir. Günümüzde kamu politikacıları endüstri-akademik işbirliğini teşvik etmektedir. Örneğin hükümetler üniversite araştırmalarının kurumsal finansmanı için vergi indirimleri sağlamak ve bir finansman koşulu olarak sanayi-üniversite işbirliğini gerektiren finansman programları geliştirmektedir (Cohen vd., 1998: 182).

Teorik bilgi ister kamu ister özel örgütler için olsun her zaman vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Bilgi örgütlerin uzun vadeli sürdürülebilirliği ve başarısı için kritik bir kaynak niteliğindedir. Özel sektörde rekabet eden örgütler için çevresel baskılar, küreselleşme, müşteri talepleri ve acil yenilik ihtiyacı gibi değişkenler, giderek daha fazla örgütün sahip oldukları bilgiyi etkin bir şekilde kullanma hareketi olarak bilgi yönetim sistemleri ve uygulamaları kurmasına neden olmuştur (Ramayah vd., 2013: 131). Kamu örgütlerinde ise hızla değişen dışsal çevre, küreselleşme ve belirsizlik ortamı bu örgütlerde akademik bilginin önemini artırmıştır.

Kamu yönetimi alanı uzun süredir inceleme nesnesi olan hükümetler ve kamu idareleri ile bilimsel ve kurumsal bağlarını korumaktadır. Akademisyenlerin milletvekilliğine veya bürokrasiye geçmesi, ya da tam tersi atanmış veya seçilmiş uygulayıcıların akademisyenliğe geçmesi ya da görevlendirmeler ile derslere girmesi yeni bir durum değildir. Kamu yönetimi disiplinin, müfredatının ve öğrenme felsefesinin yanı sıra bilimsel temellerinin geliştirilmesine ilk katkıda bulunanlar arasında uygulayıcılar yer almaktadır. Akademik bir disiplin olarak kamu yönetiminin babası olarak kabul edilen Woodrow Wilson, uygulayıcı-akademisyen olarak nitelendirilir (O’Neill ve Wilkins, 2018: 444). Wilson’un yanı sıra Charles Edward Merriam, Luther Gulick ve Leonard White’da bu isimler arasında zikredilebilir.

3. KAMU ÖRGÜTLERİNDE AKADEMİK BİLGİ GEREKSİNİMİ

Kamu örgütlerinde görev yapan personel, esas olarak memuriyete giriş kriterlerine sahip olur. Bu kriterler doğrultusunda gerekli temel eğitimi alırlar. Geçen süreçle birlikte uzmanlaşan kamu görevlileri bilgi birikimlerini çeşitli şekillerde arttırabilirler. Kurumların personeline yönelik düzenlediği hizmetiçi eğitimler, çeşitli burs programları aracılığıyla personelin yurtdışına gönderilmesi gibi yollarla kamu personelinin geliştirilmesi sağlanır. Bu yollarla pek çok bilgi kamu yönetim süreçlerine girer. Kamu örgütlerinde iş yapış biçimleri, yapısal şekillenmeler, çalışanların birbiriyle ve halkla iletişimleri gibi farklı boyutlar bu bilgilerin etkisiyle gelişir. Bilgi birikimi arttıkça ve yeniledikçe metodlar, dil, üslup gibi unsurlar da değişime uğrar. Bu çalışma sınırında ele alınan akademik bilginin kamu yönetim süreçlerine aktarım kaynağı olarak lisansüstü eğitimlere odaklanılmıştır. Bu kapsamda akademik bilginin kamu yönetimi süreçleri için önemini şöyle açıklarken bu durumun içinde bulunduğumuz bilginin hızla değiştiği, yenilendiği ve üretildiği bir süreçte olduğumuz koşullarını gözardı edemeyiz. Sanayi devrimiyle yaşam biçimlerini etkileyen teknolojik ilerlemeler, kitle iletişim sistemlerinin ve bilgi teknolojilerinin icadını sağlamıştır. Bu gelişmeler, bilgi toplumu ortaya çıkartmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekonomik ve toplumsal yaşamda kullanımının artmasıyla, bu teknolojiler bilgi çağının üretim araçları olmuştur (Yeşilorman, Koç, 2014).

Toplumsal, siyasal ve ekonomik dönüşümler kurumları, kurumların yönetim süreçlerini etkilemektedir. Bu etkilere örnek olarak bilgi ve iletişim teknolojileri ele alınabilir. Örneğin e-devlet kavramı ile birlikte bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasıyla kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde farklı bir mecra ve işleyiş ortaya çıkmıştır. Resmi örgütlerin geçirdiği aşamalar; 1900’ler başından itibaren Taylor’un üretkenliği arttırmaya yönelik bilimsel ilkelerin uygulandığı bilimsel yönetimdir. 1960’larda ise özellikle kadınlar ve diğer azınlık için kurum imkânlarının açılmasının örgüt verimliliğini arttırmasıdır. 1980’lerde küresel rekabet şartlarının getirdiği (Macionis, 2017: 185) esnek yapılanmalar ve teknoloji kullanımının yaygınlaşması. Bilişim Devrimi toplumları yeni ürün türleri ve iletişim biçimleriyle tanıştırmıştır. Böylece yapılan işlerin karakteri değişmiştir. Temel olarak “*elle tutulur somut ürünlerden fikirlere, mekanik*

yeteneklerden eğitsel yeteneklere ve fabrikadan hemen her yere” şeklinde ifade edilen değişimler yaşanmıştır (Macionis, 2017: 413-414).

Buraya kadar vurgulamaya çalışılan nokta içinde bulunulan hızlı değişim sürecidir. Bu sürecin kilit enstrümanı olarak dijitalleşme sürecine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Elbette ki dijitalleşme sürecinin etkisi, sadece teknik mekanizmalara yönelik kullanım becerisi ya da anlama becerisi üzerinde değildir. Geline noktanın kamu kurumlarının iklimine ve kamudan hizmet bekleyen vatandaşların algıları, beklentileri, alışkanlıkları gibi pek çok boyut üzerinde meydana getirdiği değişim önem taşımaktadır.

Çalışma sınırında ele alınan ‘akademik bilgi’ toplumların içinde bulunduğu sürekli değişim sürecinde kamu yönetim süreçlerinde değişimi yakalamaya katkı sunan araçlardan biri olarak nitelendirilmektedir. Çok boyutlu bir niteliğe sahip olan kamu yönetiminin işleyişi için uzmanlaşma türleri her geçen gün artmaktadır. Bu uzmanlaşma alanları spesifik bir uzmanlık oluştururken akademik bilgi de önemli bir beslenme kaynağını oluşturmaktadır. Üniversitelerde bazı bölümler kapatılırken, yeni bazı bölümlerin açılması; yine benzer şekilde lisansüstü eğitimlerde uzmanlık alanlarının yenilenmesi de kamuda çalışanların uzmanlık alanlarını etkilemektedir. Örneğin Maliye Bakanlığı’ndaki bir uzman kendi görev alanına uygun bir alanda lisansüstü eğitim yapabilir ya da biraz daha farklı bilgi donanımını arttırmak için farklı bir alanda eğitim alabilir. Bunların her birinin mesleki becerisine katkı sunacağı varsayılır. Buradan hareketle kamu yönetim süreçleri açısından akademik bilginin önemi şöyle açıklanabilir:

- Yukarıda vurgulanan teorik bilgi için ‘rota bilgisi’ni burada kamu yönetimi süreçleri açısından da tekrar vurgulamak yararlı olacaktır. Yönetimin kapsamı, yönetme işi, yönetilenlerin beklentisi, yöneticiler tüm kesimler için akademinin sunduğu rota bilgisi son derece önemlidir.
- Kamu yönetici ve çalışanlarının, kamu hizmetinin niteliği ve sunum biçimlerindeki gelişmelerden haberdar olmalarında akademik bilgi önem taşımaktadır.
- Yönetim süreçleri hakkında karşılaştırma becerisi gelişir. Karşılaştırma; farklı ülkeler, farklı kurumlar ya da birimlerarası şeklinde değerlendirilebilir. Ancak bunlar için karşılaştırma metotlarının öğrenilmesi önem taşımaktadır.
- Değişen dünyanın değişen sorunları hakkında farkındalıklar oluşur. Bürokrasinin kendi sınırları içindeki bakış açısında oluşturamadığı farkındalıklar konusunda akademik bilgi farklı perspektifler sunar.
- Teorinin durumların anlamını bulma üzerindeki etkisini uygulayıcılar fark edemezse, prosedürleri takip eden ancak daha derindeki “nedenleri” anlayamayan ve “nedenleri” diğer durumlarda uygulama yeteneğinden yoksun birer teknisyen (Englehart, 2001: 371) gibi olurlar. Bu durumdan kurtulma noktasında bilgi ve donanımın artırılması önem taşımaktadır.

Ekonomik ve politik koşullar hem akademisyenleri hem de uygulayıcıları potansiyel olarak birbirleriyle ittifak kurmaya ve birbirlerinden öğrenmeye daha açık hale getirecek şekilde değişmektedir. Etik dışı davranışların en önemli nedenlerinden biri olan bilgisizlik, hizmet öncesi ve sonrası eğitimler yoluyla hem mevzuat hem de etik ilkeler konusunda kamu görevlileri yeterli donanıma sahip olabilirler. Lisansüstü eğitimlerin bu noktada etik ilkelerin öneminin kavranması konusunda katkısı olacaktır.

Teorisiz pratik içi boş bir uygulama ve teori olmadan kamu yönetimi, sistemleri kurcalamaktan ibaret olduğu şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Pratikte teorinin olmaması, kamu yönetiminin bir meslek olarak algılanmasını büyük ölçüde azaltmaktadır (Englehart, 2001: 371). Bir işin meslek (profession) sayılması uzmanlıkla ilişkilidir. Dolayısıyla mesleğin, bilgi ve beceriyi gerektirdiği açıktır. Meslek sistemli bir eğitimle kazanılmış özel bilgi ve becerilere dayalıdır. Sonuçta ise meslek elemanı toplum tarafından “uzman” olarak görülmekte ve o hizmette kişiye tam bir güven duyulmaktadır (Aydın, 2017: 86). Uzmanlık bilgisinin geliştirilmesinin araçlarından biri de lisansüstü eğitimlerdir.

4. TÜRKİYE’DE BAKANLIKLARDA GÖREV YAPAN PERSONELİN LİSANSÜSTÜ EĞİTİM DURUMLARI

Kamu Yönetimi, devletin işleyişinin veya mevzuatın yürütülmesinin analizine odaklanır (Wilson, 1887). Waldo (1968) da benzer biçimde kamu yönetimini, karşı karşıya olduğu temel zorlukları çözmeye odaklanması gereken uygulamalı bir alan olarak tanımlamaktadır. Planlama, örgütleme, koordinasyon, raporlama, denetim, bütçeleme gibi süreçlerin her birinde yönetici ve çalışanların sahip oldukları bilgileri uygulamaya aktarmaları gerekmektedir. Bunu başarıyla aktarabildikleri ölçüde verimli bir çalışma ortamı sağlayabilirler. Bu becerilerin gelişmesinde lisansüstü eğitimlerin olumlu katkısı kabul edilmektedir. Anglo-Sakson dünyasında, çoğu öğrenci birkaç yıllık mesleki deneyimden sonra bir yüksek lisans programına girer. Avrupa ortamında, üç tür yüksek lisans programı ayırt edilmelidir. Birincisi, ilgili bir lisans programının tamamlanmasının hemen ardından gelen yüksek lisans programıdır. Bu, ortalama öğrenci yaşının 21 veya 22 olduğu ve en yaygın olan modeldir. Daha sonra, halihazırda kamu sektöründe çalışan veya bu sektöre yakın olan kişiler için iki tür yüksek lisans programı bulunmaktadır. Biri, birkaç yıldır kamu sektöründe çalışan öğrencilere yönelik bir programdır. Bu programa başvuranların hukuk gibi başka bir disiplinde lisans ve hatta bazen yüksek lisans dereceleri vardır ve şimdi Kamu

Yönetimi alanında yüksek lisans yapmak istiyorlardır. Ortalama yaşları 34'tür. Buna kariyer ortası yüksek lisans programı denmektedir. Üçüncü ve sonuncusu ise yönetici programlarıdır. Çoğunlukla, bu programlardaki öğrenciler zaten bir yüksek lisans derecesine sahipler. Örgütlerde üst düzey bir pozisyonadılar ve daha da yüksek pozisyonlar için eğitiliyorlardır. Bu programın yaş ortalamaları 40 civarındadır (Meer ve Ringeling, 2010: 78).

Türk kamu yönetiminde kamu görevlilerinin yetişmesine ilişkin geleneğin kökeni Enderun'a uzanır. Osmanlı devletinin, özellikle ehliyetli üst düzey bürokratların yetişmesinde etkili olan Enderun, temel bilimlerden askeri bilimlere kadar geniş bir müfredata sahip olmuştur. Tanzimat döneminde Mekteb-i Mülkiye'nin Cumhuriyet döneminde Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü'nün (TODAİE) kurulması kamu görevlilerinin yetiştirilmesi amacına yönelik temel kurumsallaşma adımlarıdır. Mekteb-i Mülkiye kamu görevlisi yetiştirilmesinde, TODAİE ise memurların donanımının artırılmasında önemli rol üstlenmiştir. Kurum öncelikle kamu personelinin çağdaş yöntemler ile ilgili bilgilerini arttırmak ve güncel tutmak amacını taşımıştır. Görev yaptıkları uzmanlık alanları doğrultusunda kamu görevlilerinin kamu yönetimi ve yönetim bilimi alanında uzmanlaşmalarını sağlama, kamu yönetiminin orta ve üst düzey yönetici ihtiyacını karşılamaya katkıda bulunma hedeflerine sahip olmuştur.

Türkiye'de devlet ve vakıf üniversiteleri her geçen gün lisansüstü eğitim programları artmaktadır. 2021 verilerine göre Türkiye'de toplam 14963 ve 10.999 doktora programı (YÖK, <https://istatistik.yok.gov.tr/>) vardır. Özellikle kamuda çalışanlar tezsiz yüksek lisans programları önemli oranda tercih edilmektedir. Genel alanların yanında gittikçe spesifikleşen yüksek lisans ve doktora programları açılmaktadır. Akademi ve bürokrasi arasındaki etkileşimi artırma aracı olarak lisansüstü eğitimler, bazen üniversitelerin gelişen bilim dalları doğrultusunda yeni alanlar ortaya atarken bazen de bürokrasiden gelen talepler doğrultusunda da programların açılmasıyla şekillenmektedir.

Teori ve pratik arasındaki kopukluğu gidermenin ve ikisini bir araya getirmenin yollarından biri olarak (Weiss, 1980; Meer ve Ringeling, 2010) lisansüstü eğitimin Türkiye'de kamu yönetimi süreçlerine yansımaları konusunda bir fikir oluşturulma adına burada bakanlık çalışanlarındaki lisansüstü eğitime olan ilgi incelenmiştir. Bahsedilen konu aslında çok geniş çaplı bir araştırmaya değer bir niteliktedir. Ancak bu bildiri sınırında bakanlıkların web sitelerinde yayınladıkları raporlarında ulaşılabilen veriler üzerinden genel bir resim ortaya çıkarılmıştır. Araştırma 2010 yılından günümüze olan süreyi kapsamaktadır. 10 yılı aşan süre zarfında bakanlıkların faaliyet raporları incelenerek personelin yüksek lisans ve doktora öğrenim durumları hakkında bilgiler sunulmuştur. Kapsama alınan bakanlıklar şunlardır; İçişleri Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.

İlk olarak aşağıda İçişleri Bakanlığı'nda çalışan personele ilişkin lisansüstü eğitim bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 1. İçişleri Bakanlığı Personeli Yüksek Öğrenim Durumu

Yıl	Yüksek Lisans	Doktora	Doçent	Toplam Personel Sayısı	Lisansüstü Eğitimini Tamamlayan Personelin Toplam Personele Oranı (%)
2010	151	27	-	1998	8,9
2011	196	30	-	2402	9,4
2012	214	32	2	2399	11,4
2013	249	37	2	2568	11,2
2014	276	36	5	2601	12,2
2015	299	38	5	2605	13,1
2016	262	23	4	2367	12,2
2017	290	19	5	2328	13,5
2018	322	22	5	2298	15,2
2019	335	23	5	2385	15,2
2020	350	28	3	2790	13,6

Kaynak: İçişleri Bakanlığı Faaliyet Raporları 2010-2020.

Tablo 1'de gösterilen veriler ışığında İçişleri Bakanlığı bünyesinde doçentliğini almış personel sayısının da artış içerisinde olduğu dikkat çekmektedir. 2010'dan 2020'ye kadar geçen sürede lisansüstü eğitim alan personel sayısının düzenli olarak arttığı söylenebilir.

En çok kamu personeli istihdam edilen bakanlık olarak Millî Eğitim Bakanlığı personelinin lisansüstü eğitimi durumlarına ilişkin bilgiler aşağıda yer almaktadır.

Tablo 2. Milli Eğitim Bakanlığı Personeli Yüksek Öğrenim Durumu

Yıl	Yüksek Lisans	Doktora	Doçent	Toplam Personel Sayısı	Lisansüstü Eğitimini Tamamlayan Personelin Toplam Personele Oranı (%)
2010	25.696	687	-	728.783	3,6
2011	46.038	860	-	815.822	5,7
2012	56.770	898	-	847.697	6,8
2013	63.351	891	-	893.819	7,1
2014	70.373	954	-	929.919	7,7
2015	77.757	1.052	-	973.695	8,1
2016	83.550	1.235	-	977.893	8,6
2017	86.147	1.326	-	984.354	8,8
2018	89.350	1.443	-	1.000.090	9,1
2019	98.518	1.743	-	1.027.885	9,7
2020	108.290	1.981	-	1.055.723	10,4

Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı Faaliyet Raporları 2010-2020.

Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde 2020 yılında 1.055.723 personel içerisinde %10,26 ile “yüksek lisans” ve % 0,19 “doktora” eğitimi alan personel mevcuttur. 2010 itibarıyla yüksek lisans ve doktora eğitimine olan ilgi düzenli artış içerisinde olmuştur.

Aşağıda Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın personeline lisansüstü eğitim profili ortaya konmuştur.

Tablo 3. Kültür ve Turizm Bakanlığı Personeli Yüksek Öğrenim Durumu

Yıl	Yüksek Lisans	Doktora	Doçent	Toplam Personel Sayısı	Lisansüstü Eğitimini Tamamlayan Personelin Toplam Personele Oranı (%)
2010	684	69	-	14.343	5,2
2011	774	75	-	12.594	6,7
2012	852	85	-	10.282	9,1
2013	887	91	-	10.386	9,4
2014	1.030	99	-	10.800	10,4
2015	1.092	100	-	15.457	7,7
2016	1.152	108	-	16.059	7,8
2017	1.142	121	-	10.735	11,7
2018	1.252	127	-	10.741	12,8
2019	1.354	136	-	18.965	7,8
2020	1402	146	-	19.717	7,8

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı Faaliyet Raporları 2010-2020.

Tablo 3’te görüldüğü gibi Kültür ve Turizm Bakanlığı’nda hem yüksek lisans hem doktora eğitim oranları artış içerisinde olmuştur. Özellikle 2019 yılındaki doktora yapan personel sayısının bir önceki yıla oranla belirgin bir artış gösterdiği dikkat çekmektedir. Lisansüstü eğitimini tamamlayan personelin toplam personele oranı farklı aralıklarla inip çıkmıştır.

Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'nda çalışan personelin yüksek lisans ve doktora eğitimine ilişkin sayı ve oranlar[‡] aşağıda gösterilmiştir.

Tablo. 4. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Personeli Yüksek Öğrenim Durumu

Yıl	Yüksek Lisans	Doktora	Doçent	Toplam Personel Sayısı	Lisansüstü Eğitimini Tamamlayan Personelin Toplam Personele Oranı(%)
2010			-	1313	8,8
2011	229	14	-	1564	7,9
2012	383	25	-	2840	8,5
2013	351	27	-	2784	8,9
2014	373	30	-	2926	8,3
2015	373	30	-	2926	8,8
2016	392	30	-	3074	8,8
2017	282	27	-	2.984	10,3
2018	317	29	-	2.966	11,7
2019	333	39	-	2.883	12,9
2020	356	39	-	2.848	13,8

Kaynak: Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Faaliyet Raporları 2010-2020.

Tablo 4'te Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı personelinin yüksek lisans ve doktora eğitimine ilgileri 2017 yılında verilere yansımaya başlamıştır. 2017 yılı itibarıyla da hem yüksek lisans hem de doktora eğitimi görenlerin sayısı artan bir gelişim göstermektedir.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı personelinin lisansüstü eğitim durumuna ilişkin bilgiler Tablo 5'de gösterilmiştir. Bu tabloya göre 2011'de kurulan Bakanlığın personelinin lisansüstü eğitime olan ilgileri 2014 yılı itibarıyla verilere yansımaya başlamıştır. Hem yüksek lisans hem de doktora eğitim alan personel sayısının artış içerisinde olduğu görülmektedir. En dinamik kamu hizmetlerinden sorumlu olan Bakanlığın çalışma alanları akademinin de yakından ilgilendiği alanlardır. Sağlık, sosyal hizmetler, kamu yönetimi, sosyoloji pek çok disiplini içine alan faaliyet alanlarında lisansüstü eğitime ilginin sürekli bir artış içerisinde olacağı öngörülebilir.

Tablo.5. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Personeli Yüksek Öğrenim Durumu

Yıl [§]	Yüksek Lisans	Doktora	Doçent	Toplam Personel Sayısı	Lisansüstü Eğitimini Tamamlayan Personelin Toplam Personele Oranı (%)
2014	186	25	-	14.555	1,45
2015	214	23	-	16.069	1,47
2016	195	20	-	15.133	1,42
2017	1.595	51		49.705	3,31
2018	1.619	63	-	49.847	3,37
2019	1.726	67	-	49.359	3,63
2020	1.936	78	-	51.855	3,88

Kaynak: Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Faaliyet Raporları 2010-2020.

Aşağıda Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nda çalışan personelin lisansüstü eğitim durumuna ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler ışığında özellikle doktora eğitimi alanların sayısının 2017 itibarıyla azaldığı görülmekte, sonrasında ise küçük artışlarla devam ettiği görülmektedir.

[‡] İlgili Bakanlığın 2010 yılına ilişkin yüksek lisans ve doktora yapan personel bilgisine oransal olarak ulaşılmıştır.

[§] 2011- 2013 yıllarına ait veriler faaliyet raporlarında yer almamaktadır.

Tablo.6. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Personeli Yüksek Öğrenim Durumu

Yıl	Yüksek Lisans	Doktora	Doçent	Toplam Personel Sayısı	Lisansüstü Eğitimini Tamamlayan Personelin Toplam Personele Oranı (%)
2012	143	12	-	2.335	6,6
2013	178			2.526	7
2014	213			2.473	8,6
2015	268			2.498	10,7
2016	484		-	2.473	17,5
2017	1.595	51		49.705	3,3
2018	1.619	63		49.847	3,3
2019	1.726	67	-	49.359	3,6
2020	1.936	78	-	51.855	3,9

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Faaliyet Raporları 2010-2020.

5. TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER

“Akademik Bilginin Kamu Yönetimi Süreçlerine Aktarımı” başlıklı bu çalışmada, kamu yönetiminin temel ögesi olan kamu personelinin mesleğe giriş kriterleri olarak istenen eğitimler dışında, lisansüstü eğitim düzeyleri incelenmiştir. “Lisansüstü eğitim” kamu görevine başladıktan sonra çalışanların bilgi ve becerilerini arttırmaya yönelik akademik bilgi olarak değerlendirilmiştir. Bu inceleme yapılırken ulaşılabilirlik faktörü gözönünde tutularak bakanlıkların kurumsal raporlarından yararlanılmıştır. Bu doğrultuda merkezdeki kamu personelinin lisansüstü eğitimlere olan ilgisi görülmüştür. Elbette ki kişisel ilgisinden dolayı bu eğitimlere almak isteyen ancak mesai, izin, bulunduğu pozisyon gibi çeşitli faktörlerden dolayı lisansüstü eğitim alamayan kişilerin varlığına da şüphe yoktur. Genel görünümü çıkarmak adına bu eğitimleri alma oranlarına odaklanılmıştır.

Öncelikle konunun iki ayağının olduğu belirtilmelidir. Birincisi; teori ve pratiğin birlikteliğe vurgu yapmak, diğeri ise bu birlikteliğin gerekliliğine olan inancı desteklemek için akademik bilgi düzeyini arttırmak isteyen kamu görevlilerinin lisansüstü eğitimlere olan ilgisini göstermektir. Bu çalışma üzerine detaylı araştırmalar yürütülebileceği öngörülmektedir. 6 bakanlık (İçişleri, Kültür ve Turizm, Ulaştırma ve Altyapı, Millî Eğitim, Aile ve Sosyal Hizmetler, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlıkları) personelinin 10 yıllık süre içerisindeki lisansüstü eğitim durumları hakkında bilgiler sunulmuştur. Bu doğrultuda öne çıkan başlıca husus; bakanlıklarda lisansüstü eğitim oranlarının artış içerisinde olduğudur. Özellikle merkezi idaredeki yoğun mesai şartları dikkate alındığında çalışanların önemli bir özveri göstermesi gereken lisansüstü eğitimlere yönelmeleri dikkate değer bir durumdur. Bu eğitimlerin personel verilerine yansıyan personel eğitim düzeylerini arttıran veri olmanın ötesinde taşıdığı başka anlamlar bulunmaktadır. Bilginin değişim hızı yönetici ve diğer çalışanların tamamını etkilemektedir. Uzmanlık bilgisine olan ihtiyaç ve bu bilgiye gösterilen değer artmaktadır. Kurumlardaki çalışma biçimleri, rapor hazırlama, analiz etme, iletişim ve üst kademe için yönetim becerileri mesleğe başlandığı ya da ilk öğrenildiği halinden sonra önemli gelişmeler katetmesi gerekmektedir. Lisansüstü eğitimler bu gelişim için önemli birer araçtır. Bu eğitimler yoluyla akademik bilgidan kamu personelinin yararlanması yanında akademi de kamu kurumlarının işleyişi, uygulamadaki zorluklar gibi farklı boyutlar hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Dolayısıyla karşılıklı ihtiyaçlar, tespitler, öneriler konusunda da görüş alış veriş gerçekleşmektedir. Bunun yanı sıra teori ve pratiğin bilgi paylaşımının sonucu olarak kurum dergileri çıkartılabilmektedir. Akademik kariyer yapan kişiler kurumlarında meslekleri ile ilgili akademik veya mesleki dergiler çıkartılmasında etkin rol oynayabilmektedir.

Bürokratik kurumlar genellikle yenilikler karşısında bürokratik direnç gösterme ihtimali olan, bu nedenle de değişimin önünde engel olarak görülen yapılardır. Bu direncin kırılması, yeni yöntemlerin, yaklaşımların ve teknolojinin bürokrasi de hayat bulması akademik bilginin pratiğe yansması ile mümkün olabilir. Teorik düzlemde üretilen bilginin uygulamada yer bulması, uygulayıcılar için rota bilgilerinin oluşturulması ve bunların güncellenmesi konusunda lisansüstü eğitimlerin önem taşıdığı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AİLE VE SOSYAL HİZMETLER BAKANLIĞI (2011-2020). Faaliyet Raporu, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Yayını, Ankara.
- AYDIN, İ. (2017). Yönetmel, Mesleki ve Örgütsel Etik. Pegem Akademi, Ankara.
- ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI (2010-2020). Faaliyet Raporu, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayını, Ankara.

- ENGLEHART, J. K. (2001). "The Marriage Between Theory and Practice", *Public Administration Review*, 61(3): 371-374.
- GAMPBELL, J. P., DAFT, R. L., ., & HULIN, G. L. (1982). *What to study: Generating and Developing Research Questions*. Sage, Beverly Hills.
- GOHEN, W., FLORIDA, R., RANDAZZESE, L., WALSH, J. (1998). *Industry and the academy: Uneasy partners in the Cause of Technological Advance*. In R. G. Noll (Ed.), *Challenges to research universities: 171-199*. Brookings Institution Press, Washington.
- İÇİŞLERİ BAKANLIĞI, FAALİYET RAPORU (2010-2020). İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara .
- KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI (2010-2020). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara.
- MACIONIS, J.J. (2017). *Sosyoloji*, (Çev Ed. Vildan Akan), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- MARX, K. (2011). *Kapital*. Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam, İstanbul.
- MEER, F.B., ve RINGELING, A. (2010). "An Education Strategy for Practitioners in Public Administration Master's Programs", *Journal of Public Affairs Education*, 16 (1): 77-93.
- MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI, Faaliyet Raporu (2010-2020). Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara .
- NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES (2004). *Teaching about evolution and the nature of science*, Working Group on Teaching Evolution, National Academy Press, Washington.
- O'NEILL, M. A., ve WILKINS, J. K. (2018). "Twinned careers: Public sector practitioners in public administration teaching and research", *Canadian Public Administration*, 61(3): 443-461.
- RAMAYAH, T., Yeap, J. A., & Ignatius, J. (2013). "An empirical inquiry on knowledge sharing among academicians in higher learning institutions", *Minerva*, 51(2): 131-154.
- RYNES, S. L., BARTUNEK, J. M., & DAFT, R. L. (2001). "Across The Great Divide: Knowledge Creation and Transfer Between Practitioners and Academics". *Academy of management Journal*, 44(2): 340-355.
- TODAİE. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği, <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=7&MevzuatNo=4555&MevzuatTerTip=5> (Erişim Tar. 1.08.2021).
- ULAŞTIRMA VE ALTYAPI BAKANLIĞI (2010-2020). Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Yayını, Ankara.
- VAN DE VEN, A. H ve JOHNSON, P. E. (2006). "Knowledge for theory and practice", *Academy of management review*, 31(4): 802-821.
- WEISS, C.H. (1980). "Knowledge creep and decision accretion", *Knowledge: Creation, Diffusion, Utilization*, 1(3): 381-404.
- WILSON, W. (1887). "The Study of Administration", *Political Science Quarterly*, 2(2): 197-222.
- YEŞİLORMAN, M., Koç, F. (2014). "Bilgi Toplumunun Teknolojik Temelleri Üzerine Eleştirel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 1, (s. 117-133).
- YÖK. Yüksek Öğretim Kurumu, <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim Tar. 20.07.2021).
-

OTUZUNCU BÖLÜM

Çevresel Güvenlik Perspektifinde Ülke İncelemesi: Hindistan

Borahan GÜNVER*

1. GİRİŞ

Güney Asya'nın en büyük ülkelerinden biri ve dünyanın en kalabalık ikinci ülkesi olarak Hindistan, son yıllarda gerçekleştirdiği kalkınma hamleleriyle uluslararası alanda önemini giderek arttırmıştır. Dünyanın en büyük liberal ekonomilerinden biri olarak Hindistan'ın bu yükselişi, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımından yer yer oldukça uzak bir yolla gerçekleşmiştir. Bu durum sonucunda, geçmişten bu yana var olan büyük çevresel sorunlar insan eliyle gerçekleşen çevresel kirlilik de eklendiğinde göz ardı edilemeyecek boyutlara erişmiştir. Bu çalışma Hindistan'ın dünü ve bugününün analizi ile geleceğe dair nasıl bir gidişat sergileyeceğine ilişkin varsayımlar ve öngörülere ulaşma amacı taşımaktadır. Yöntem olarak literatür taraması benimsenmiş, yabancı kaynaklarla birlikte Türkçe literatürde yer alan verilerden yararlanılmıştır. Çoğunlukla nitel verilerin kullanıldığı çalışmada yer yer nicel veriler ortaya konarak analizlerin tutarlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Çalışmaya ilişkin kısıtlılıkların başında Hindistan'ın çevresel güvenliğe ilişkin alanlarda durum raporları ve çıktıları kamuoyu ile paylaşmada benimsediği ketumiyet gelmektedir. Buna rağmen, Hindistan kaynaklı çalışmalar uluslararası kuruluşların verileriyle desteklenerek genel itibarıyla bir bakış elde edilmesine destek olmuştur. Çalışmanın teorik çerçevesini çevresel güvenlik alanı ve Hindistan'ın ulusal, bölgesel ve küresel ölçekteki politika ve adımları oluşturmaktadır. Elde edilen bulgular, Binyıl Kalkınma Hedefleri gibi Hindistan için etki doğurma kapasitesine sahip uluslararası girişimlerin tüm gayretlerine rağmen Hindistan'ın çevresel bozulmaların önüne geçilmesi için attığı adımların yetersizliğini gözler önüne sermektedir. Hindistan ya bu zirvelerde çevre diplomasisine etkin bir katılım sağlamaktan kaçınmakta ya da tahribatın önlenmesine ilişkin atılan adımların çok daha fazlasını yeni tahribatlara sebep olacak biçimde hayata geçirmektedir. Bunun yanında, 2021'in başında düzenlenen İklim Zirvesi'ndeki tutumu ve başından beri NPT (Non-Proliferation of Nuclear Weapons) gibi uluslararası antlaşmalara taraf olmaya ilişkin çekinceleri Hindistan'ın önümüzdeki yıllarda çevresel güvenliğe ilişkin nasıl bir yerde duracağına dair veriler sunmaktadır.

2. YENİ GÜVENLİK ANLAYIŞI İÇERİSİNDE ÇEVRESEL GÜVENLİK

Bu çalışmanın kavramsal sınırını çizecek olan çevresel güvenlik olgusu, yeni güvenlik anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmış, güvenlik literatürü için nispeten yeni bir başlık olarak kabul edilmektedir. Çevresel güvenlik alanında ulusal, bölgesel ya da küresel ölçekte politikalar yürütmek ya da bu politikalara katkı sunmak, dünya üzerindeki hemen her ülke için kaçınılmaz bir gerçeklik haline almıştır. Çünkü insan elinin ürünü sayılan çevresel sorunlar giderek daha korkunç boyutlarda maddi ve manevi kayıplara sebep olmaktadır. Hal böyleyken, Hindistan'ın çevresel güvenlik alanında ne gibi adımlar attığını irdelemeden önce, yeni güvenlik anlayışını ve bu yaklaşım içerisinde çevresel güvenliği ele almak gerekmektedir.

2.1. Değişen Güvenlik Algısı

İnsanlığın en önemli ontolojik ihtiyaçlarından olan güvenlik olgusu insanlığın tarihi kadar eskidir ve tarih boyunca pek çok düşünür tarafından ele alınmıştır (Emeklier, 2011: 99). İkel topluluklardan modern toplumlara kadar, insanlığın hangi koşullarda ve ne şekilde güvenliğini sağlayacağına ilişkin verilen cevaplar da koşullarla birlikte farklılaşmaktadır. Yüzyıllar boyunca toplumlar, güvenlik ihtiyacını kendi içinden çıkan bir güç eliyle çözüme eğilimindedir. Zaman içerisinde kurumsal bir nitelik kazanan ve bugünün modern devletlerinin ilkel hali sayılabilecek bu güç, "toplumun yetkilendirdiği, toplumun içerisinden çıkan, toplumun üstünde olan ve tarih içerisinde topluma giderek yabancılaşmış bir yapıdır" (Engels, 2013: 213). Neredeyse Soğuk Savaş'ın bitimine kadar "güvenliğin öznesi" yalnızca devlet olarak görülmektedir. Bugün gelinen noktada güvenliğe ilişkin çalışmalarda hala devletler birincil aktör konumunda olsa da "güvenliğin öznesi" küresel ve bireysel hatlara kadar genişlemiştir. Yüzyıllardır insanların can ve mal güvenliğinin teminatı ve düzenin sağlayıcısı olarak görülen devletin güvenliğe ilişkin görev ve sorumlulukları ise değişen dünya koşullarına paralel olarak artarak dönüşmektedir.

Geleneksel mutlak güç odaklı güvenlik anlayışı, küreselleşme ve teknolojik gelişmeler gibi etkiler sonucunda sınırların ve tehditlerin belirsizleştiği yeni düzenin gerçekliklerini kavramada yetersiz kalmaktadır (Sarı, 2019: 24). Yaşanan hızlı değişim neticesinde daha önce hissedilmeyen korkular ve yeni tehditler gün yüzüne çıkmıştır. Küresel ısınma ve siber

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, Araştırma Görevlisi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, GÜVBEN, Kamu Yönetimi Programı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi

güvenlik gibi yeni problem sahaları da işin içine girdiğinde güvenliği yeniden düşünmek kaçınılmaz bir gereklilik haline gelmiştir. Geleneksel güvenlik çalışmalarında temel aktör olarak devlet, temel sektör olarak ise askeri ve politik konular görülmektedir. Ancak artık temel analiz birimiz yalnızca devlet değildir. Birey güvenliğinden küresel güvenliğe uzanan bir yelpazede, çevresel, ekonomik ve toplumsal alanlarda ortaya çıkan tehditlerin de kapsama alındığı genişlemeci bir perspektiften söz edilmektedir. Bu sektörel analize önümüzdeki süreçte sağlık güvenliği, enerji güvenliği gibi yeni güvenlik konularının da eklenmesi olasıdır. Güvenliği askeri bir kavram olmaktan çıkaran bu yaklaşımın ise 1990'larda Kopenhag Okulu ile başladığı ifade edilebilir (Karabulut, 2015: 69-135).

Kopenhag Okulu ve Barry Buzan'ın çalışmalarının yeni güvenlik anlayışının yerleşmesinde büyük etkisi olmuştur. En yalın ifadeyle Kopenhag Okulu ve Barry Buzan güvenlik literatürüne, güvenlikleştirme teorisi, sektörel analiz ve güvenliğe bölgesel bir ölçek kazandırılması gibi önemli katkılar sunmuştur. Kopenhag Okulu tarafından ortaya atılan "güvenlikleştirme" kavramı normal bir konunun doğasını değiştirerek güvenlik paradigması çerçevesinde ele alınmasını ifade eder. Örnek vermek gerekirse, yaşanan ani iklim değişiklikleri, tetiklediği diğer tehditler ve yarattığı sonuçlar ile potansiyel kayıplar hesaba katıldığında hem küresel hem ulusal hem de bireysel ölçekte bir güvenlik sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşıma göre, "Her şey güvenliğin konusu mudur?" sorusuna Kopenhag Okulu her şeyin güvenlik sorunu olarak algılanamayacağı, güvenlik konularının sınırlandırıldığı bir yaklaşımı benimsemiştir. Güvenlikleştirme teorisi bağlamında güvenliğin geniş yorumu askeri, siyasi, ekonomik, çevresel ve toplumsal olmak üzere beş ayakta somutlaşan bir yaklaşıma sahiptir. Sektörel analiz ise güvenliğe ilişkin katkıları ve tehditleri bu beş başlık üzerinden detaylandıran bir yöntem analizidir. Kopenhag Okulu'nun literatüre bir diğer katkısı ise güvenliğe bölgesel bir ölçek kazandırma çabasıdır. Bölgesel güvenlik, ulusal ve küresel güvenliğin arasında kalan bir ölçekte coğrafi, siyasi, siyasal-kültürel ya da ekonomik gerekçelerle özel sorunların yaşanabileceği gerçeğine odaklanır (Yavaş ve Sarı, 2018: 79-80). Hindistan örneğinde de karşımıza çıkacağı gibi, bölgesel güvenlik ve buna yönelik atılacak bölgesel iş birliğine dair adımlar kimi durumlarda son derece belirleyici olmaktadır. Örneğin, Bengal Körfezi ve Hint Okyanusu için büyük öneme sahip GBM Deltası'na dair çevresel sorunların çözümü için Hindistan'ın da dahil olduğu, bölgesel ölçekte bir iş birliği kaçınılmazdır. Sektörel analiz yaklaşımından çıkarılacak sonuç ise güvenlik kavramının doğası itibarıyla bütünlükçü bir fikir olduğudur. Ne askeri ve ekonomik ne siyasi ve toplumsal ne de ekonomik ve çevresel güvenliğin birbirinden ayrı olarak anlaşılabilmesi mümkün değildir (Buzan, 2015: 288 & Vural, 2018: 24-25). İklim değişikliğinin yarattığı etkilerle mücadele için ülkeler her yıl milyarlarca dolar kaynak ayırmaktadır. Çevresel tehditler, indirgemeci bir yaklaşımla ele alınarak müdahale edilmezse, daha ağır ekonomik tehditler olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Buzan, "Uluslararası Güvenlik Mümkün mü?" adlı makalesinde mutlak güvenlikten bahsedilip bahsedilemeyeceğine cevap arar. Ona göre, uluslararası sistemin en temel özelliği anarşik bir yapıya sahip olmasıdır. Kendinden başka üstün bir gücün egemenliğini kabul etmeyen ulus-devlet sisteminin doğal sonucu olan bu anarşik yapı, mutlak güvenlikten asla mümkün olmayacağı bir sonuca varır. Gerçekten de nükleer kazalar, iç savaşlar, etnik ve dini çatışmalar, çevresel sorunlar gibi gerçekler her dönem karşılaşılabilecek türden güvenlik sorunlarıdır. Bu bağlamda uluslararası güvenlik yalnızca "göreceli" olarak korunabilir. (Karabulut, 2015: 77)

2.2. Çevresel Güvenlik Nedir, Sınırları ve Unsurları Nelerdir?

Çevresel güvenliğin ayrı bir başlık olarak ele alınmasında 1960'tan itibaren yaşanan gelişmelerin etkisi büyüktür. Gelişmiş ülkelerde çevre bilincinin gelişmeye başlaması, geleneksel güvenlik yaklaşımının değişime uğraması ve soğuk savaş sonrası güvenlik olgusuna bakışta yaşanan stratejik değişim çevresel tehditlerin çevresel güvenlik başlığı altında ele alınmasına neden olmuştur. (Yavaş ve Sarı, 2018: 93-94) Öte yandan yıllar ilerledikçe, iklim değişikliği, su kıtlığı, biyolojik çeşitliliğin kaybı gibi küresel çevre sorunlarının etkisi daha derinden hissedilmeye başlanmıştır (Çolakoglu, 2012: 101-102). Çevresel felaketler sebebiyle artan ölümler ve yaşanan kayıpların ağırlaşması, bu alana ilişkin çalışmaların hız kazanmasına sebep olmuştur. Çevresel sorunların doğa, insanlar ve devletler üzerindeki etkilerinin ve bu etkilerin sonuçlarının güvenlik kavramıyla ilişkilendirilmesiyle çevresel güvenlik, değişen güvenlik paradigması içerisinde kendi alanını yaratmaya başlamıştır (Vural, 2018: 20-38). Çevrenin bir sorun olarak 1970'lerle birlikte ele alındığını ifade eden birtakım görüşlerin yanında, çevrenin türlü birleşenleri konusunda insanlığın büyük tehditlerle karşılaşması çok daha eski tarihlere götürülebilir. Susuzluk ve yetersiz hijyen koşullarıyla doğrudan ilgili olan kolera hastalığı yüzünden 1832 yılında 100 bin kişinin yaşamını yitirdiği ve bunun çevresel sorunlarla ilgili kaygıların artmasına yol açtığı bilinmektedir. Bir diğer yandan, 1950'lerde, İngiltere'de sadece hava kirliliği sebebiyle binlerce insan hayatını kaybetmiştir (Keleş, 2015: 20). Söz konusu bu felaketlerin günümüze gelindikçe giderek küresel bir etkiye kavuşması sonucunda ise ulusal güvenlik kavramının kapsamı ulusaldan bölgeye, bölgeselden de küresele doğru genişlemiş, genişlemeyle birlikte tehditler de müphemleşmiştir (Çolakoglu, 2012: 101).

Çevresel güvenliğin konusunu oluşturan çevresel tehditler;

- Nükleer felaketler
- Küresel – ekolojik değişimler

- Toprak, hava ve su kirliliği
- Açlık, gıda ve diğer kaynakların yetersizliği
- Dünya kaynaklarının hızla tüketilmesi
- Temiz su kaynaklarının kıtlığı
- Çevresel ve ekolojik bozulma
- Genetik tehditler

şeklinde sıralanabilir (Yavaş ve Sarı, 2018: 81). Bunlara ek olarak, GDO kullanımı gibi tanımlanmayı bekleyen yeni sorunlar da çevresel güvenliğin bir konusudur (Keleş, 2015: 78).

Bir diğer sınıflandırma ise çevresel tehditlerin kaynağına göre yapılır. Buna göre çevresel tehditler, insan kaynaklı tehditler ve doğal tehditler olmak üzere iki başlıkta sıralanabilir.

İnsan kaynaklı tehditler;

- Denizlerde ve içme suyu kaynaklarında kirlenme ve demografik baskılarla bilinçsiz kullanım sonucu azalma
- Kimyasal, biyolojik ve nükleer atıklardan doğan sorunlar
- İklim değişikliği ve küresel ısınma
- Erozyon ve bilinçsiz kullanım nedeniyle ekilebilir alanların azalması
- Tarımsal alanlarda bozulma
- Ormansızlaşma
- Çevre kirliliği olarak sıralanabilir.

Doğal tehditler ise;

- Deprem
- Sel
- Hortum, kasırga, fırtına
- Tsunami
- Doğal yangın vb. tehditlerdir. (Karabulut, 2015: 151-152)

Burada belirtilmesi gereken konu, milyonlarca yıllık tarihinde bu gezegenin çok daha büyük çevresel tehditlerle yüzleştiği gerçeğidir. Ancak ne var ki insanlık öncesi zamanlardan bugüne yaşanan tüm bu felaketler doğal olarak meydana gelmiş ve bir şekilde yerküre bu felaketlerin üstesinden gelmeyi başarmıştır. Bugün çevresel tehditleri bu denli önemli kılan ise potansiyel çevresel tehditlerin neredeyse tamamen insan kaynaklı faaliyetler sonucu ortaya çıkmasından kaynaklanır (Heywood, 2018: 526).

3. HİNDİSTAN'IN ULUSAL ÖLÇEKTE ÇEVRESEL GÜVENLİK STRATEJİLERİ

Dünyanın en kalabalık, en kirli ülkelerinden ve en büyük liberal ekonomilerinden biri olan Hindistan, çevresel güvenlik perspektifinden uçsuz bucaksız bir araştırma nesnesi konumundadır. Ulusal ölçekte ele alınan çevresel sorunlardan pek çoğu, yalnızca Hindistan için değil, bölgesel ya da küresel ölçekte de potansiyel sonuçlara sahiptir. Hindistan senelerdir devlet nezdinde sistematik bir biçimde çevresel güvenliğin alanına giren konularda politikalar üretse de süregelen mevcut talan ve yoksulluk gibi yapısal faktörler karşısında mevcut politikaların çok etkili olduğunu söyleyebilmek güçtür. Bahsi geçen stratejiler, politikalar ve atılan adımlara değinmeden önce ise, genel özellikleriyle Hindistan'ı tanımlamak ve çalışmanın konusu alanına giren verileri toplamak gerekmektedir.

3.1. Beşerî ve Coğrafi Özellikleri ile Hindistan

Asya'nın güneyinde yer alan, dünyanın en eski medeniyetlerinden sayılabilecek bir kültürel mirasın devamı olarak kabul edilebilecek olan Hindistan, 3,287,263 kilometrekare üzerinde yaşayan 1,326,093,247 kişi ile dünyanın en kalabalık ikinci ülkesidir. 0-14 yaş aralığındaki insan sayısının toplam nüfusa oranının %26'dan fazla oluşu, yakın zamanda Hindistan'ın Çin'i geride bırakarak dünyanın en kalabalık ülkesi olacağına dair önemli bir göstergedir. 2020 verilerine göre ülkede kentli nüfus oranı %34,9'dur. Kentleşme oranı ise %2,37'de seyretmektedir. (cia.gov, 2020) Bu bağlamda ülke nüfusunun büyük bir bölümünün kırsal kesimde yaşıyor oluşu da belirleyici bir faktör olarak göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. Hindistan uzun yıllar süren İngiliz sömürgeciliğinin ardından, artan milliyetçi akımların itici gücüyle 1947 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur. Sömürge yıllarında İngilizlerin üniter yönetim sistemi altında bir yönetsel örgütlenmeye giden Hindistan, 1947 sonrası Amerikan tipi bir başkanlık sistemini benimsemiştir (Heywood, 2018: 69). *Kyoto Protokolü* metnine göre gelişmekte olan ülkeler arasında gösterilen Hindistan, son yıllarda gerçekleştirdiği ticari

atılımlar ve sahip olduğu düzenli büyüme oranları neticesinde çok kutuplu dünya sisteminin geçerlilik kazanmasında rol oynayan yeni yükselen ülkelerin başında gelmektedir (Uemura, 2005: 2 & Heywood, 2018: 44-45). Hindistan'ın büyümeye ilişkin ivmeyi sürdürdüğü takdirde yakın bir zamanda Çin ile birlikte dünya ekonomisinin yarısına sahip olacağı öngörülmektedir. Bu öngöründe Hindistan'ın 1990'ların başında giriştiği liberal ekonomik reformlarla yakından ilişkisi olduğu bir gerçektir. Kısa zaman içerisinde bilgisayar programları, yazılım, biyo-teknoloji gibi alanlarda başat güç haline gelen Hindistan, *Bollywood* filmleri ile de kültür endüstrisinde adından söz ettirmeyi başarmıştır (Heywood, 2018: 316-317).

Harita 1. Hindistan Coğrafi Haritası (ezilon.com/maps/asia/india-physical-maps.html)

Hindistan, batıda Pakistan'ın, doğuda Çin, Nepal, Bangladeş, Butan ve Myanmar'ın çevrelediği, güneyde ise *Bengal Körfezi* ve *Hint Okyanusu* ile komşu olan, ortalama yükseltinin düşük olduğu, kuzeyi harici düzlük bir araziye sahip, tipik muson ikliminin görüldüğü bir coğrafyadır. Güneyinde tipik muson ikliminin yağış rejimi ve mevsimsel etkilerinin görüldüğü Hindistan'ın kuzeyinde de muson ikliminin farklılaşan tiplerine rastlanır. Yaz aylarında güney batıdan esen sıcak muson rüzgarları beraberinde yoğun yağış getirmektedir. Kış aylarında ise rüzgârın yönü batıya dönerken, kendini gösteren şiddetli muson yağmurları *Hindikuş* ve *Karakurum Dağları* ile *Himalayaların* batısında kendini kar şeklinde göstermektedir. (Taner, 2008: 3) Muson ikliminin düzensizleşmesi kimilerine göre Hindistan'da görülen insan kaynaklı çevresel felaketlerin bir sonucuken kimi görüşlere göre doğal yollarla düzensizleşen muson iklimi başlı başına bir çevresel felaketin sebebidir. Ancak şahsi çıkarımlarıma göre hakikat, bu iki görüşün kesişimi bir yerde aranmalıdır. Muson ikliminin düzensizleşmesindeki en büyük etkilerden biri de sonraki başlıkta değinilecek olan ve önemli çevresel tehditler arasında gösterilen, hava kirliliği kaynaklı *Kahverengi Asya Bulutudur*. İnsan sağlığı üzerinde bile çok büyük etkilere sahip olan *Kahverengi Asya Bulutu*, muson iklimini geciktiren bir etkiye sahiptir (Chopra, 2016: 1599).

Hindistan, ölçek ekonomisine kurban edilmiş ve yoksulluk ile aşırı nüfus artışının karşısında tükenmeye yüz tutan doğal güzelliklere sahiptir. Dünyada en büyük orman alanına sahip 10 ülkeden biri olan Hindistan'ın toplam orman arazisi, yüzölçümünün %23,8'ini (78 milyon hektar) oluşturmaktadır (climatelinks.org, 2016). Hindistan, sahip olduğu büyük kömür yataklarıyla da kritik öne sahiptir. Tespit edilen kömür yataklarının büyük bir bölümü ise sit alanı ya da yasak bölge ilan edilmiş veya koruma altına alınmıştır. Bunun yanında ülkede enerji çeşitliliğinin yaratılmasına ilişkin politikaların bir

sonucu olarak yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılan yatırımlar neticesinde Hindistan, rüzgâr enerjisi ile elektrik üretimi kapasitesinde dünyada dördüncü sıraya yükselmiştir. Güneş enerjisi potansiyeli açısından ise Hindistan, ABD'den sonra dünyada ikinci sırada yer alır (Taner, 2008: 5). Kalkınma hamleleri ile ülkede artan üretim kapasitesi neticesinde Hindistan'ın enerji talebi giderek artmaktadır. ABD ve Çin gibi, enerji açığı olan bir ülke olarak Hindistan, fosil yakıtlara olan bağımlılığını sürdürmektedir (Heywood, 2018: 544). Bunun yanında, dışarıdan aldığı doğalgazın yaklaşık üç misli kadarını kendisi çıkaran bir ülke konumundadır. 2017 verilerine göre Hindistan, 23,96 milyar metreküp doğalgaz ithal ederken 76,45 milyar metreküp doğalgazı ise ihraç etmiştir. Bu bağlamda, dünyanın en büyük doğalgaz rezervlerine sahip 22. ülkesi konumunda olsa da iç pazarda enerji arzı enerji talebini karşılamamaktadır. Mevcut enerji kaynakları büyük ölçüde fosil yakıtlardan karşılanmaktadır (cia.gov, 2020).

3.2. Çevresel Sorunları ile Hindistan

Hindistan insan kaynaklı çevresel felaketlerle mücadelesini yüzyıllardır sürdürmektedir. Dünya'nın en kalabalık ülkesi olan Çin'in kirliliğe en büyük etkisi korkunç düzeylere ulaşan karbondioksit emisyonlarıyken, Hindistan'ı ön plana çıkaran yönü ise ülkenin iklim değişikliğine neden olacak faaliyetleridir (Taner, 2008: 3). Yalnızca basit bir örnek olarak, 1980'lerde bir Amerikan şirketinin Yeni Delhi'ye 600 km. uzaklıktaki Bhopal kentinde yer alan fabrikasında yaşanan gaz sızıntısı sonucunda 16 bin kişi hayatını kaybetmiştir (Keleş, 2015: 20). Bir diğer örnek ise, ülkede yaşayan 3 yaş altı çocuklardan alınan kan değerlerinin yarısına yakınında zararlı partiküllere rastlandığı ve bu partiküllerden kaynaklı çocuk ölümlerinin kayda geçildiği yönündedir. Yeni Delhi'de ise, okul çağındaki çocukların %12'si hava kirliliğinden kaynaklanan astım hastalığıyla mücadele etmektedir. Kirliliğin boyutları doğada yer alan her unsur için tehdit oluşturacak seviyededir. Bugün gelinen noktada *Ganj*, dünyanın en kirliliği kültürel nehri konumundadır. Hindistan'ın metropol kentleri ise dünyanın en gürültülü yerleşim yerleri arasındadır (Chopra, 2016: 1600 & Tripathi, 2003: 377). Yer verilen bu kayıplar ve kayda geçen olgular, geçen yıllar içerisinde yaşanan pek çok felaket içerisinde yalnızca ufak birer örnek niteliğindedir ve gerekli önlemler alınmadığı takdirde çevresel felaketlerin Hindistan ve bölgesi için ne denli büyük bir tehdit olabileceğine yönelik fikir vermektedir.

Büyük bir toprak parçası üstünde 1 milyarı aşkın insanın yaşadığı Hindistan'da başlıca çevresel sorunlar artan nüfusa bağlı olarak derinleşen yoksulluk, hava kirliliği, toprak kirliliği, su kirliliği, gürültü kirliliği, radyoaktif kirlilik ve ormansızlaşmadır.

Bağımsızlığının üstünden geçen yıllara rağmen, Hindistan hala temiz su, hava ve gıdaya erişim, sosyo-kültürel güvenlik gibi konularda büyük sorunlar yaşamaktadır (Kothari, 2013: 2). Sadece 1947-1997 yılları arasında 50 yıllık süreçte Hindistan'ın sahip olduğu temiz su kaynaklarının üçte biri bilinçsiz tüketim ve kirliliğe bağlı etkenler sebebiyle yok olmuştur. Kentsel atık miktarı ise 7 kat artmıştır. Yine bu süreçte yalnızca 2,5 milyon prematüre bebek hava kirliliğinden dolayı ölmüştür. Yanlış tarımsal yöntemler ve zirai ilaçların bilinçsiz kullanımı gibi olaylar ise hem tüketiciler hem doğadaki diğer canlılar için büyük bir tehdit haline gelmiştir. Tarımsal ihracat kalemleri arasında gösterilen malların yüksek pestisit oranları sebebiyle gümrükten geri dönmesi yaşanan felaketin boyutlarını anlamak için basit bir örnektir (Tripathi, 2003: 380).

Hindistan dünyadaki en büyük ekolojik ayak izine sahip üçüncü ülkedir ve biyo-kapasitesinin iki katı kaynak kullanmaktadır. Bu durumun sonucunda, geçen yıllar içerisinde kendi biyo-kapasitesinin yarısına yakını tüketmiştir (Kothari, 2013: 6). 2006 tarihli bir araştırmaya göre süregelen bu tahribat neticesinde Hindistan'ın sahip olduğu endemik türlerin üçte biri yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır (climatelinks.org, 2016).

Hindistan kontrolsüz artan bir nüfus artış hızının tetiklediği aşırı yoksulluk ve kitlesel eğitimsizlik gibi sorunları yaşamaya devam etmektedir. Son yıllarda girilen kapsamlı kalkınma hamlelerine rağmen Hindistan'ın en büyük sorunlarının başında, ayrıca bir çevre sorunu olarak, yoksulluk gelmektedir. Planlama Komisyonu'nun 2010 verilerine göre, toplam nüfusun %29,8'i, kırsal nüfusun ise %33,8'i yoksulluk tehdidi altındadır (climatelinks.org, 2016). Kimi eyaletlerinde tek çocuk politikası uygulansa dahi Hindistan, yakın gelecekte de aşırı nüfus artışının ağır sonuçlarını tecrübe etmeye devam edecektir. Bunun yanında, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi konularda da ülke çok tehlikeli bir vaziyettedir. Kimi verilere göre, günümüzde Hindistan'da 50 milyon kadın kayıptır (Heywood, 2018: 318-574). Hindistan'da kontrolsüz nüfus artışına ilişkin izlenecek politikadaki belirsizliğin sebebi nüfusun işgücü potansiyeli açısından gelişmenin ana kaynağı olarak algılanmasıdır. Bu yaklaşımın sonucu olarak ise nüfus çevresel sorunların ana sebebi haline gelmektedir. Bugün gelinen noktada Hindistan, dünya üzerindeki toprakların %2,4'üne sahipken dünya nüfusunun %17'sine sahiptir. Aşırı nüfus artışından kaynaklı yoksulluk ise çevresel tehditlerin hem sebebi hem sonucu konumundadır. Çevresel sorunlara ilişkin Hindistan özelinde en büyük sebep aşırı nüfus ve aşırı nüfus kaynaklı yoksulluk gösterilse de yoğun endüstriyelleşme, bilinçsiz kentleşme, ormansızlaşma gibi önemli faktörlerde hesaba katılmalıdır (Chopra, 2016: 1594-1596).

Orman yangınları, orman kaynaklarının endüstriyel üretime sunulması, orman arazilerinin tarımsal kullanıma açılması, bilinçsiz yürütülen imar planları ve bayındırlık hizmetleri gibi faktörler Hindistan'da ormansızlaşmanın önemli sebepleri

arasındadır (Tripathi, 2003: 377). Bu faktörlerin yanı sıra, kırsal alanda yaşayan milyonlarca insanın ısınma ihtiyacını ormandan organik yakıtlar yoluyla karşılamasının da etkisi büyüktür. Hindistan'da yaşayan toplam nüfusun yaklaşık %38,49'u yakıt ihtiyacını ormanlardan karşılamaktadır (climatelinks.org, 2016). Bu yakıtların kullanımı sonucunda ortaya çıkan kirlilik, Hindistan'da iç mekân hava kirliliğinin ana kaynağını oluşturur. DSÖ verilerine göre Hindistan'ın kırsal alanlarında yapılan ev içi ölçümlerinde tespit edilen hava kalitesinin olması gereken seviyeden yaklaşık olarak bin kat kötü durumda olduğu saptanmıştır. Yine tahminlere göre, yarım milyona yakın kadın ve çocuk, her yıl iç mekân hava kirliliği sebebiyle hayatını kaybetmektedir (climatelinks.org, 2016). Ormansızlaşmanın bir diğer ana sebebi olan orman yangınları da korkunç boyutlara ulaşmıştır. 2010-2011 yıllarında Hindistan'da 13,898 orman yangını kayda geçilmiştir ve bu veri, günde ortalama 38 orman yangını anlamına gelmektedir. Ormansızlaşmanın artmasında etkili olan tali diğer unsurlar ise bilinçsiz otlatma ve zararlı-istilacı türlerin varlığıdır (climatelinks.org, 2016). 2000'lerin başında ise ormansızlaşmada gelinen nokta itibarıyla Hindistan, dakikada 2,5 hektar ormanlık alan kaybetmektedir. (Tripathi, 2003: 378)

Pek çok akarsuyu tek bir havzada toplayarak *Bengay Körfezi'*nden *Hint Okyanusu'*na karışmasına olanak sağlayan *GBM Havzası*, *Amazon'*dan sonra dünyanın en büyük ikinci hidrolojik sistemidir ve Hindistan'ın biyo-çeşitlilik açısından en zengin bölgesidir. *GBM Havzası* da gerek yanlış devlet politikaları gerek nüfus yoğunluğu ve yoksulluk kaynaklı sorunlar neticesinde aşırı bir kirlilik ile karşı karşıyadır. Bu bölgede yaşanan talanın bir başka sebebi ise bölgenin sahip olduğu doğal kaynakların ülkenin kullanımına sunulmuş olan birer "*nimet*" olarak görülmesidir (Ghosh, 2015: 6-12).

Ülkede yaşanan çevresel sorunların başında yer alan *Kahverengi Asya Bulutu* ise 3 kilometre kalınlığında, görüş mesafesini azaltan ve nefes almayı zorlaştıran bir sis bulutudur. Hindistan'ın kuzey bölümünde sürekli olarak asılı durmaktadır ve mevsimsel etkiler ile sıcaklık ve basınç gibi faktörlere bağlı olarak etkisini arttırmaktadır. *Kahverengi Asya Bulutunun* en önemli sonuçlarından biri olarak muson ikliminin tipik etkilerini geciktirmesi gösterilmektedir. Şayet bu durum etkisini arttırırsa, uzmanlar *Himalaya Buzullarının* 20 ile 30 yıl arasında bir süre içinde artan sıcaklıkla eriyerek yok olacağını ileri sürmektedir (Taner, 2008: 3).

Yukarıda yer verilen her bir soruna ilişkin kapsamlı bir politikalar bütünü hazırlanması ve uygulamaya konulması gerektiği açık bir gerçektir. Hindistan da bu gerekliliğin devlet nezdinde kesinlikle farkındadır. Farkındalığın düzeyi tartışmaya açık olsa da pek çok alanda pek çok sayıda düzenlemeye gidilmiş, çevresel tehditlerin sonuçlarını minimize edecek adımlar atılmaya çalışılmıştır. Ancak ne var ki, pragmatik nüfus politikası, liberal ekonomiye ayak uydurma ve ekonomik büyüme çabası gibi faktörler hesaba katıldığında yerine ve zamanına göre sürdürülebilir kalkınmaya ve çevresel değerlere yönelik politikalar izlemek, ikinci plana atılabilen bir olgu haline almaktadır. Hindistan'ın sahip olduğu düşük demokratik katılım, halkın düşük eğitim düzeyi gibi gerçeklikler göz önünde bulundurulursa, ülkenin içinde bulunduğu bu korkutucu durumdan yine devlet eliyle atılan adımlar neticesinde kurtulabileceği de açıktır. Bu alana ilişkin atılan ya da atılabilecek adımların neler olduğuna ise bir sonraki başlıkta yer verilecektir.

3.3.Ulusal, Bölgesel ve Uluslararası Politikalar ile Atılan Adımlar Ekseninde Hindistan'ın Çevresel Güvenlik Stratejisi

Bağımsızlığını kazandığı 1947'den günümüze, Hindistan gerek jeo-stratejik konumu gerek potansiyeli sebebiyle uluslararası ve bölgesel düzeyde önemi yok sayılamayacak bir ülke olarak varlığını sürdürmektedir. Geçen yıllar itibarıyla, gerek nükleer silahlanma gibi konularda attığı adımlar gerekse giderek ağırlaşan çevresel sorunlarla gündeme gelmesiyle, uluslararası, bölgesel ve ulusal ölçekte aktif olarak sorumluluk alan bir ülke olmuştur. Hindistan'ın mevcut sorunlar ve potansiyel tehditler karşısında politikaları, yaklaşımları ve çözüm önerilerini daha derli toplu yansıtmak için konuyu uluslararası, bölgesel ve ulusal ölçekte olmak üzere 3 başlıkta ele almak daha isabetli olacaktır. Elbette, uluslararası, bölgesel ya da ulusal alanda yaşanan gelişmeler, izlenen politikalar ve atılan adımlar birbirinden bağımsız düşünülmemelidir.

3.3.1. Ulusal Ölçekte İzlenen Politikalar ve Yaklaşımlar

Öncelikle belirtilmelidir ki, Hindistan ulusal kalkınma hedefleri ve politikalara ilişkin verileri paylaşmaktan sakınmaktadır. Ancak elde edilen çok kısıtlı sayıda veriyi değerlendirerek bazı çıktılara ulaşmak mümkündür. (climatelinks.org, 2016) Bu başlık altında derlenen ulusal ölçekteki politika ve yaklaşımlar, Hindistan kaynaklı oluşturulan literatür ya da yabancı araştırmaların verilerinden elde edilmiştir.

Hindistan orman politikaları başta olmak üzere son derece gelişmiş ve güncel şartlara uygun bir çevre politikasına sahiptir. Normatif düzenlemelerin de bu politik yaklaşımına eşlik ettiği söylenebilir. *1927 tarihli Orman Kanunu*, *1972 tarihli Vahşi Yaşamı Koruma Kanunu*, *1980 tarihli Orman Koruma Kanunu*, *2002 tarihli Biyolojik Çeşitliliği Koruma Kanunu* ve *2006 tarihli Orman ve Zenginliklerinin Tanınmasına İlişkin Kanun* bu bağlamda atılan adımlara örnek gösterilebilir. Bunların yanında *1988 tarihli Ulusal Orman Politikası*, *1992 tarihli Çevre ve Kalkınmaya İlişkin Ulusal Koruma Strateji ve Politika Metni* ile *2006 tarihli Ulusal Çevre Politikası*, ulusal düzeyde atılan adımlara örnektir. Bu girişimler aracılığıyla

pek çok sayıda program ve plan hayata geçirilmiştir. Örneğin, 1988 tarihinde hayata geçirilen *Hindistan Ulusal Orman Politikası*nın temel stratejisi ülke topraklarının üçte birini ormanlık alan haline getirmektir (climatelinks.org, 2016). Ancak ne var ki, normatif düzenlemelerin ve politikaların uygulanabilirliği ya da daha başka bir ifadeyle hayata geçirilebilirliği noktasında sorunlar yaşanmaktadır. (climatelinks.org, 2016) *Ulusal Strateji Çalışması* tarafından 2000 yılında 922 milyon ton olarak ölçülen karbondioksit emisyonunun 2012 yılında 418 milyon tona düşürülmesi planlanmıştır. Fakat, 2012 yılı verilerine göre bu sayı azalmadığı gibi yaklaşık 2 kat artarak 2 milyar tona ulaşmıştır (Uemura, 2005: 6 & thehindubusinessline.com). Bu olumsuz tabloya rağmen, *Dünya Bankası* uzmanları tarafından Hindistan, 1995-2010 yılları arasında ekolojik kalite ve çevresel konulara ilişkin en hızlı ilerlemeyi gösteren ülkeler arasında gösterilmektedir (Chopra, 2016: 1594).

Kamusal boyutta ülkenin çevresel koruma ve geliştirme politikaları *Çevre ve Orman Bakanlığı* eliyle yürütülmektedir. Bakanlık, bu konularda, diğer bakanlıklar ve federal devlet ile yakın ilişki ve iş birliği içinde hareket etmektedir (Chopra, 2016: 1598). Yapılacak yeni yatırımlara ilişkin ÇED çalışmaları da ülkede son yıllarda hız kazanmıştır. Hangi yatırım kalemlerinde ve konularda ÇED raporunun gerekli olduğuna ilişkin ayrıntılı bir yasal düzenlemeye yer verilmiştir. ÇED raporuna ilişkin yasal düzenlemede sektörel bir ayrıma gidilerek ölçek bazında hangi ölçekte üretim kapasitesine sahip hangi sektörlerde ÇED raporunun gerekli olacağına ilişkin liste usulü ile bir tanımlamaya gidilmiştir (Chopra, 2016: 1598 & Uemura, 2005: 6). *Çevre ve Orman Bakanlığı*'nin yanı sıra, *Hindistan Planlama Komisyonu*'nun da yönetsel düzeyde çevresel konuların ele alınması, politikalar geliştirilmesi, uygulamalardan sonuç alınıp alınmadığının irdelenmesi ve STK'lar ile iş birliği yapılması gibi konularda görevlendirildiği görülmektedir. Komisyon, çevresel konulara ilişkin işlerin yürütülmesini beş yıllık planlar aracılığıyla gerçekleştirmektedir (Uemura, 2005: 4). Federal devletin yanı sıra, yerel yönetimlerin de sürdürülebilir kalkınma anlayışına uyumlu politikalar nezdinde ekonomik kalkınmayı çevresel uyumlu şekilde gerçekleştirmeye yönelik adımlar attığını söylemek mümkündür. 1972 tarihli *Stockholm Konferansı*'ndan sonra, ulusal ve yerel düzeyde yasal düzenlemelerin hayata geçtiği Hindistan'da mühendisler ve bilim insanlarının da yer aldığı "*Eyalet Kirlilik Kontrol Merkezleri*" hayata geçirilmiştir. Bu birimlerin nasıl çalıştığına ilişkin yapılan araştırma sonucunda Guajarat'ta yer alan kirlilik kontrol merkezinin sadece 2003 yılında 19.000 tesis ve 3.000 tehlikeli durumla ilgilendiği ve 450 tesis kapatma işlemi gerçekleştirdiği görülmektedir (Uemura, 2005: 4-6) Çevresel sorunlara ilişkin hassasiyetin ülkenin yargı organlarınınca benimsendiğini söylemek de mümkündür. Yakın zamanda Hindistan Yüksek Yargısı tarafından yüksek pestisit oranlarına sahip tarımsal ürünlerin toplum ve çevre sağlığına bir tehdit oluşturduğunu belirten kararlar çıkmış ve bu ürünlerin ihracatı ile ticaretine ilişkin birtakım standartlar benimsenmiştir (Tripathi ve Tripathi, 2003: 380).

Tüm bu atılan adımların devlet merkezci itici motivasyonlara sahip olması, sivil paydaşların Hindistan'da son derece zayıf olmasıyla açıklanabilir. Bunun yanında, çevresel güvenliğe ilişkin atılacak adımlarda Hindistan Federal Devleti, zaman zaman yurttaşlara karşı da mücadele vermektedir. (Kothari, 2013: 3) Ulusal ölçekte atılan bazı adımlardan olumlu sonuçların elde edildiği görülmektedir. Örneğin, son yıllarda yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmelerle ekolojik yatırımlarda yaşanan gelişim ile "*Yeşil Devrim*" gibi politikalarla tarımsal üretimde yaşanan ilerlemeler kayda değerdir. Bunun yanında, toplam yüzölçümünün yaklaşık %5'ini oluşturan vahşi yaşam alanlarının koruma altına alınması, çevresel temizlik, orman alanlarının temizlenmesi ile Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından yürütülen *Ulusal Biyoçeşitlilik Hareket Planı*, olumlu sonuçların kaydedildiği hamlelerdir. Gelişen teknolojik altyapı ile birlikte Hindistan için yeni rota HES, GES ve RES gibi yenilenebilir enerji kaynakları olmuş, özellikle GES ve RES alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Ancak tüm bu atılan adımlara rağmen, özellikle uluslararası zirvelerde, Hindistan'ın kendisinden istenen iyileştirmeleri ve düzenlemeleri başarıyla tamamladığına dair yeterli kanıt sunamaması gelecek adına endişe vericidir. (Ghosh, 2015: 9 & Tripathi ve Tripathi, 2003: 376; Kothari, 2013: 9-10)

3.3.2. Bölgesel Ölçekte İzlenen Politikalar ve Yaklaşımlar

Güneyden *Hint Okyanusu*, doğudan *Bengay Körfezi* ile Myanmar, Bangladeş, Butan, Tibet, Nepal ve Çin, kuzeyden Afganistan, batıdan ise Pakistan ile çevrelenen Hindistan, bölgesinde güçlü ve belirleyici bir aktör konumundadır. Tarihten gelen sorunlar neticesinde Pakistan ile ikili ilişkileri son derece zayıfken Afganistan ve Çin ile olan sınırı *Himalayaların* batısında yer aldığından nüfus yoğunluğunun az, etkileşimin düşük seviyede olduğu, ulaşım ve yerleşime elverişsiz bölgelerdir. Buna rağmen sınır aşan sular sebebiyle Afganistan ve Çin ile de bölgesel düzeyde temaslar gerçekleştiren Hindistan'ın asıl bölgesel bir aktör olarak ön plana çıktığı yer, ülkenin doğusunda yer alan *GBM Havzası*dır. Bunun yanında, *GEC*[†], *NEDO*[‡] ve *CDM*[§] gibi uluslararası iş birliklerinden kaynaklanan birtakım bölgesel girişimlerden bahsetmek mümkündür. Örneğin *GEC* ve *NEDO* ortaklığında Japonya ve Hindistan'ın iş birliğiyle çevreci yatırım ve projelerin teşvik edildiği görülmektedir. Ancak, bu girişim beklenen etkiyi yaratamamıştır. Yalnızca ortaklaşa yürütülen 3 projeye sınırlı

[†] Global Environment Center

[‡] New Energy and Industrial Technology Development Organization

[§] Clean Development Mechanism

kalmıştır. Bu uluslararası destekli kuruluşlardan kaynaklı girişimlerin yanı sıra ODA** gibi Hindistan'a ait resmî kurumlarca yönetilen bölgesel iş birliklerinden de bahsedilmesi mümkündür. Ülkenin resmi kalkınma kurumu olarak kabul edilen ODA aracılığıyla komşu ülkeler, STK'lar ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar bölgesel ölçekte iş birliğine teşvik edilmektedir (Uemura, 2005: 7-9).

Jeopolitik açıdan Hindistan, her daim komşularıyla etkileşimde kalmak zorunda olduğu dinamik bir bölgede yer almaktadır. Pakistan ile tarihten beri süregelen politik gerilim etkilerini bugün de sürdürmektedir. Tartışmalı Jammu ve Keşmir Bölgeleri başta olmak üzere iki ülke arasında gerilimi muhafaza eden pek çok çekişme bugün de devamlılığını korumaktadır. Söz konusu Pakistan olduğunda düşman komşu tehdidi Hindistan için bugün de mevcuttur ve bu durum bölgesel işbirliği ve çevre diplomasisi konularında iki ülke arasındaki temas düzeyini kuvvetli bir biçimde zayıflatmaktadır (Buzan, 2015: 287). Siyasi güvenlik ve çevresel güvenlik ilişkisinin görünür olduğu Hindistan-Pakistan örneğinde politik gerekçelerle taze tutulan gerilimin neticesinde iki ülke arasında sifıra yakın düzeyde seyreden diplomatik temas düzeyi çevresel güvenlik açısından bu bölgede ortak bir çözümü imkansız kılmaktadır. Bir diğer yandan Bangladeş, çevresel tehditler sonucu doğacak kitlesel bir göç potansiyeli ile Hindistan için önem arz eden bir diğer komşu ülkedir. Deniz seviyelerinde yaşanabilecek olan birkaç santimetrelik yükselme yüzbinlerce Bangladeşlinin yaşama yerlerinin sular altında kalması ve bu kitlelerin Hindistan'a göç etmesi ihtimalini doğuracaktır.

GBM Havzası ise ülkelerin gündeminde çoğunlukla çıkar çatışmaları sebebiyle yer almaktadır. Pek çok sınır aşan suyun havzayı dolanarak *Bengay Körfezinden* okyanusa karıştığı bu coğrafyada da başta yoğun nüfus, yoksulluk ve bu sebeplerden kaynaklanan kirlilik gibi çevresel sorunlar bölgede yer alan tüm ülkeler için ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Ancak gerek Hindistan gerek *GBM Havzasında* yer alan diğer ülkeler, havzaya ilişkin pragmatik bir yaklaşıma sahiptir ve bölgenin sahip olduğu sorunlardan ziyade fırsatlar ile ilgilenmektedirler. 2011 verilerine göre *GBM Havzasında* en az 630 milyon insanın yaşadığı tahmin edilmektedir. Bölgede giderek artan yoksulluk oranları ise su ve doğal kaynak kıtlığının yoksulluğu tetikleyebileceğini iddia eden görüşün bir istisnası niteliğindedir (Ghosh, 2015: 6). Hindistan'ın bölgedeki politikalarına ilişkin bir başka dikkat çekici ayrıntı ise İngiliz şirketlerin ve mühendislerin havzada yer alan baraj ve santral gibi projelerde rol almasıdır. Bu bağlamda İngiliz şirketlerin Hindistan'a teknik ve teknolojik anlamda, proje ve eğitim ayağında büyük bir destek verdiğini söylemek mümkündür. Bu ve benzeri destekler neticesinde Hindistan, *GBM Havzasında* kabaca Çin'in ardından en güçlü aktördür. Elbette şartların bu noktaya gelmesinde bölgede yer alan Bangladeş ve Nepal gibi diğer ülkelerdeki siyasal istikrarsızlığın da etkisi büyüktür (Ghosh, 2015: 6).

Hindistan sınırlarından geçen büyük akarsulardaki hidropotansiyeli kullanma konusunda oldukça pragmatist davranmaktadır. Örneğin, Hindistan'ın Bangladeş sınırına yakın bir bölümde inşa ettiği *Farakka Barajı* gerek Bangladeş'in gerek Pakistan'ın *Ganj Nehri* üzerindeki haklarını gasp ettiği gerekçesiyle bu ülkeler tarafından büyük bir tepki toplamıştır. Hindistan, Bangladeş ile bu konuya ilişkin bir antlaşma imzalama yoluna gitse de sorun çözülmemiştir. Keza aynı şekilde, *Farakka Barajı* ile Hindistan'ın yaptığını, yıllardan beri süregelen bir biçimde Çin Devleti uygulamaktadır. *Zangmu Barajı* Çin'in bölgede çekişme yaratan bu baraj hamlelerinden yalnızca biridir. Hindistan'a uzanan akarsu kollarının akış rejiminde büyük bir düzensizliğe sebep olsa da Çin bu tip hamlelerden vazgeçmemektedir. Bölgede yaşanan bu pay kapma mücadelesi ülkeleri daha aç gözlü bir biçimde hareket etmeye iterken, Hindistan da bu yarışa ayak uydurmaktadır. *RLP Projesi*†† Hindistan'ın bölgedeki pay kapma mücadelesinde ne denli ileri gidebileceğinin açık bir göstergesidir. Gerek komşu ülkelerden gerek çevrecilerden ve bilim dünyasından sürdürülebilirlik ve eşitlik perspektifinde büyük eleştiri olsa da Hindistan bu konuya ilişkin belirsizliği sürdürmektedir (Ghosh, 2015: 7-9). Bölgede yaşanan bu talan mücadelesi, ülkeler için bir tür patika bağımlılığı yaratmaktadır ve ekolojik kaygılardan uzak salt ekonomik gerekçelerle hareket etmenin bir sonucudur. Bölgesel düzeyde çeşitli iş birlikleri ile GBM Havzasının geleceğine ilişkin adımlar atmak her ülkenin dile getirdiği fakat kolaylıkla gerçekleştirmediği bir olgudur. Buna rağmen, Hindistan'ın son yıllarda Nepal ve Butan ile ikili görüşmeler yürüttüğünü ve Bangladeş ile yer altı suları için bir takım diplomatik zirveler tasarladığını belirtmemiz gerekmektedir (Ghosh, 2015: 11-12). Bölgenin ileriki yıllardaki akıbeti ise bu girişimlerin kararlılığı ve etkinliğiyle belirginleşecektir.

3.3.3. Uluslararası Ölçekte İzlenen Politikalar ve Yaklaşımlar

Taraf olduğu sözleşmeler ve üstlendiği yükümlülükler ile Hindistan, uluslararası alanda da çevresel güvenlik politikalarını sürdürmektedir. Uluslararası mutabakatlardan ilk göze çarpan ise 100'den fazla nükleer silaha sahip olsa da

** Official Development Assistant (Resmî Kalkınma Kurumu şeklinde çevrilebilecek Hindistan'a ait kamu kurumu)

†† RLP (River Link Project): Hindistan'ın ileri sürdüğü son mühendislik projesidir. Ülkenin güney batısında görece kurak olan araziye ülkenin sahip olduğu büyük akarsuların yataklarını değiştirerek su götürmeyi amaçlar. Bu doğrultuda 9 büyük, 24 küçük baraj projesi ve 12.500 km. su kanalı yapılması öngörülmektedir.

başından beri Hindistan'ın *NPT*^{**}ye taraf olmaktan kaçınmasıdır. Geçmişten beri komşuları Pakistan ve Çin ile yaşanan gerilimler sonucu milliyetçi baskılar neticesinde nükleer başlıklı silahları edinen Hindistan'ın *NPT*ye taraf olmaması uluslararası mecrada da tepki çeken bir hamledir (Heywood, 2018: 246). Hindistan'ın uluslararası alanda münferit çıkışlarıyla adından söz ettirdiği bir dönem de Kyoto Protokolü ve protokolün süresi dolacağı 2012 yılı ve sonrasındır. 1997 yılında Kyoto'da gerçekleştirilen zirvede, gaz emisyonlarını düşürmeye yönelik herhangi bir vaadde bulunmayan Hindistan, bu duruma gerekçe olarak ülkedeki derin yoksulluk ve halkın baskısını göstermiştir. *Kyoto* ile gelen birtakım yükümlülükler ve iş birliklerine bağlı kaldığını iddia ederek aynı hassasiyeti göstermeyen gelişmiş ülkeleri eleştiren Hindistan gerek *Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Sözleşmesi (UNFCCC)* gerek *Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panelinde (IPCC)* çabası ve taleplerini yinelemiştir. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panelinde küresel düzeyde sera gazı emisyonlarını %25-%40 arasında azaltmayı hedefleyen hükümleri gerçekçi bulmayan Hindistan bu taahhütlerin yumuşatılarak daha gerçekçi bir planla yola devam edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Pek çok ülke ise Hindistan'ı bu alandaki anlaşmaz tutumu nedeniyle eleştirmektedir (Taner, 2008: 1-2 & Tripathi ve Tripathi, 2003: 379).

Kyoto Protokolü ile gelen *CDM (Clean Development Mechanism) Planı*'ndan Hindistan %6 oranında (445 milyon \$) fon desteği almıştır (Taner, 2008: 6). Sağlanan fon desteği *Dünya Bankası* gibi organizasyonların gözetimi ile potansiyel karbondioksit emisyonunu ölçümleyerek seneler içinde yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek gibi çözüm önerileriyle emisyon miktarını düşürmeye harcanmaktadır (Uemura, 2005: 7). Ancak güncel verilere bakıldığında hedeflenen oranda bir azalmanın gerçekleştiğini söylemek güçtür.

Hindistan için uluslararası anlamda önemli bir gösterge ise *Binyıl Kalkınma Hedefleridir*. Periyodik olarak ortaya konan hedefler sonraki dönemde raporlanan çıktılar ile denetlenmektedir. Bu raporlarda Hindistan açısından ciddi bir şeffaflık eksikliğinin yanı sıra sınırlı hedeflere bile ulaşmada yaşanan sorunlar göze çarpmaktadır. Pek çok noktada Hindistan'ın özensiz bir biçimde hareket ettiği göze çarpmaktadır. Ne beşer yıllık kalkınma planları ne de 2006'da ortaya konan *Ulusal Çevre Politikası, Binyıl Kalkınma Hedefleri* ile eşgüdüm içerisinde ilerlemek gibi bir kaygı taşımamaktadır. Hal böyle olunca, hedeflenen pek çok politika kâğıt üstünde kalmış, Hindistan yapmakta olduğu şeyi daha ağır koşullarda devam ettirmeyi sürdürmüştür. (Kothari, 2013: 2-8)

ABD'nin öncülüğünde 2021'in Mart ayında gerçekleştirilen iklim zirvesinde de Hindistan inisiyatif almaktan kaçınan tutumuyla ön plana çıkmıştır. Bu anlamda hızlı büyüyen güçlü ekonomiye sahip ülkeler kümesinin başını çeken Hindistan, gerek karbonsuzlaşmaya ilişkin atılan adımlara gerek uluslararası işbirliğine ilişkin adımlarda son derece çekimser bir role bürünmektedir. Elbette diğer ülkelerle yürüttükleri "temiz enerji atılımları" mevcut olsa da böylesine büyük bir kirliliğin kaynağı olarak Hindistan gibi bir ülkeden beklenen bundan çok daha fazlasıdır. Temel argümanı gelişmişlik üzerine kurulu olan Hindistan ve aynı kümedeki diğer ülkeler, endüstriyel atılımını tamamlamış gelişmiş ülkelerin endüstriyelleşme sürecinde çevresel hassasiyetlerin hiçbirini gözetmediğini ancak bugün bu hassasiyetlerin Hindistan gibi ülkelerin gelişmesinin önünde engel olduğunu savunmaktadır.

4. SONUÇ

Çalışmayla birlikte saptanan gerçek, Hindistan'ın iklim değişikliği ve kirliliğe sebep olan hareketlerini sürdürdüğü ve önümüzdeki süreçte de büyük bir dönüşüm yaşamadıkça sürdürmeye devam edeceği gerçeğidir. Bu gerçekliği zorunlu kılan birtakım sebepler ortadan kaldırılmadan Hindistan'ın çevresel güvenliğe ilişkin tutarlı ve etkili politikalar izlemesi pek mümkün gözükmemektedir. Öncelikli olarak müthiş bir doğal zenginlik ve biyoçeşitliliğe sahip bir ülke olsa da Hindistan'ın bu varlığı kullanımına sunulmuş kaynaklar olarak görme eğiliminden vazgeçmesi yakın gelecekte olası değildir. Öte yandan aşırı nüfus artışı ve nüfus yoğunluğu, yoğun bir neo-liberal ekonomide güçlü bir aktör olma isteği doğrultusunda fırsata dönüştürülen bir olgu halini almıştır. Dolayısıyla Hindistan'ın nüfus artışına ve düşük eğitim seviyesine dair kapsamlı politikalar izlemesi de düşük bir ihtimaldir. Ulusal anlamda bu gerçekliklerin yanında bölgesel ölçekte pragmatik politikalar ile Güney Asya'da Çin ve Pakistan tehdidi arasında ayakta kalan güçlü bir ülke olma arzusunun sürdürmektedir. Bu arzunun bir sonucu olarak kaynaklarını büyük bir hızla kullanmakta herhangi bir sakınca görmeyen Hindistan, bölgesel anlamda iş birliğine dair adımları kendisine tehdit olarak görmediği ülkelerle, realist bir perspektifte sürdürse de olumlu sonuçlar doğurmaktan uzaktır. Uluslararası ölçekte de iklim değişikliğine sebep olan faaliyetleri ve yüksek kirlilik oranları ile dikkatleri üzerine çeken Hindistan, kendisine yöneltilen eleştirileri gerek ulusal anlamda yaşadığı sorunları gerek gelişmiş ülkeleri bahane göstererek savuşturmaktadır. Bu şartlar içerisinde, önümüzdeki yıllarda da Hindistan'ın çevresel güvenliğin başat nesnelere ve fakat etkisiz aktörlerinden biri olmaya devam edeceği söylenebilir. Bu çalışmanın vurgulamak istediği bir başka gerçek ise uzunca zamandır ulusal güvenlik tehdidi olan, yakın zamanda ise bölgesel güvenlik tehdidi haline gelmiş çevresel bozulmaların, Hindistan'ın politikalarına bu seyirde devam

** NPT (Non-Proliferation of Nuclear Weapons)- Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması: 1968'de imzaya açılıp 1970'te yürürlüğe giren antlaşmaya hiçbir dönemde Hindistan taraf olmamıştır.

etmesi halinde önümüzdeki yıllarda küresel ölçekte birer tehdit unsuru haline gelecek olmasıdır. Bu tehditler ile mücadele etmek konusunda Hindistan hükümetinin ve bölgesel aktörlerin yetersiz kaldığı açık bir gerçektir.

KAYNAKÇA

- BUZAN, B. (2015). İnsanlar, Devletler & Korku (2. Basım). Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul.
- CHOPRA, R. (2016). Environmental Degradation in India: Causes and Consequences. *International Journal of Applied Environmental Sciences*, 11(6), 1593-1601.
- ÇOLAKOĞLU, E. (2012). NATO'nun Çevreye İlişkin Rolü. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33), 101-112.
- Despite Slowdown, India's CO2 Emissions Rose in 2012. (2013). Erişim Tarihi: 04 Aralık 2020, thehindubusinessline.com/economy/Despite-slowdown-India%E2%80%99s-CO2-emissions-rose-in-2012/article20690394.ece.
- EMEKLİER, B. (2011). Thomas Hobbes ve John Locke'un Güvenlik Anlayışlarının Karşılaştırılmalı Bir Analizi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7(13), 99-123.
- ENGELS, F. (2013). Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni. Alter Yayıncılık, Ankara.
- GHOSH, N. (2015). Challenges to Environmental Security in the Context of India-Bangladesh Transboundary Water Relations. *Official Journal of Indian Institute of Management Calcutta*, 1-20.
- HEYWOOD, A. (2018). Küresel Siyaset (5. Basım). BB101 Yayınları, Ankara.
- KARABULUT, B. (2015). Güvenlik: Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek (2. Basım). Barış Kitabevi, Ankara.
- KELEŞ, R. (2015). 100 Soruda Çevre, Çevre Sorunları ve Çevre Politikası. Yakın Kitabevi, İzmir.
- KOTHARI, A. (2013). Development and Ecological Sustainability in India: Possibilities for the Post-2015 Framework. *Oxfam India Working Papers Series*, (16), 1-33.
- TANER, A. C. (2008). Çin ve Hindistan'ın Kyoto Protokolü Sonrası Küresel Isınma ve İklim Değişikliği Faili Sera Gazları Emisyonları ile İlgili Muhtemel Politikaları. Erişim Tarihi: 19 Kasım 2020, www.fmo.org.tr/wp-content/uploads/2011/07/%C3%87in-Ve-Hindistan%E2%80%99da-Kyoto-Protokol%C3%BC-Sonras%C4%B1-Politikalar%C4%B1.pdf.
- TANER, A. C. (2008). Küresel Isınma, İklim değişiklikleri Nedeni ile Çin ve Hindistan'da Çevresel veya Ekolojik Felaketler. Erişim Tarihi: 19 Kasım 2020, www.fmo.org.tr/wp-content/uploads/2011/07/%C3%87in-Ve-Hindistan%E2%80%99da-EkolojikFelaketler.pdf.
- TRIPATHI, Y. C. & TRIPATHI, G. (2003). Some Important Environmental Problems in India and Their Remedies. A. Kumar. (Ed.), *Dimensions of Environmental Threats*. Daya Publishing House, Delhi.
- SARI, G. (2019). "İç-Dış Güvenlik ve Kolluk". T. Avaner ve B. Övgün. (Ed.), *Genel Olarak İç Güvenlik Yönetimi* (ss.17-38). Ankara: Gazi Kitabevi.
- South Asia: India. (2020). Erişim Tarihi: 02 Aralık 2020, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/in.html>
- Sustainable Forest Ecosystem Management: A Strategy for India. (2016). Erişim Tarihi: 22 Kasım 2020, www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2016_Tetra-Tech_USAID-India-Forest-Plus_Sustainable-Forest-Ecosystem-Management.pdf.
- UEMURA, T. (2005). India's Environmental Strategy and Future Cooperation with Japan. *Nomura Research Institute Papers*, (96), 1-12.
- VURAL, Ç. (2018). Çevresel Güvenliğin Gelişimi. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 6(1), 20-38.
- YAVAŞ, C. & SARI, G. (2018). "Değişen Güvenlik Anlayışı ve Güvenliğe Yönelik Tehditler, Riskler ve Fırsatlar". G.Sarı ve C.K.Demir. (Ed.), *Teoriden Uygulamaya Güvenlik Üzerine* (ss. 67-108). Gazi Kitabevi, Ankara.

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM

Erken Cumhuriyet Dönemi Kadın Modernleşmesinde Basının Rolü: Şark Bülbülü ve Ses Kraliçesi Yarışmaları (1931)

Hümeyra TÜREDİ*

1. GİRİŞ

Modernleşme, Batı'da ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan bir akım olarak bilinir. Bu akım, geleneksel olanla arasına mesafe koymuş, yeni değerler çerçevesinde bir anlayış inşa etmeye çalışmıştır. Akılcılığı öne çıkaran, bireyciliği savunan, din dahil geleneksel tüm anlayışlara eleştiri getiren bir düşüncedir. Kentleşmenin üst düzeye çıktığı, bilim ve teknolojinin yaşamın her alanına yerleştiği, ekonomik alanda kapitalizmin hakim hale geldiği bir dönemin adı olmuştur (Kırılmaz ve Ayparçası, 2016: 33-34). Bu noktada, modernizmin etkin olduğu 20.yüzyılın ortalarına kadar süren yüz yıllık dönemin, ulus-devlet inşası ve milliyetçilik akımıyla çakıştığını söylemek gerekir* (Marshall, 2009: 508). Başka bir ifadeyle, modernleşme olgusunun yolu, ulus-devlet inşası ve milliyetçilik akımlarıyla kesişmiştir. Dolayısıyla, modernleşmenin kadın tasavvurunu, ulus-devlet inşası ve milliyetçilik akımlarından ayrı düşünmemek gerekir.

Modernist anlayış, edebiyatta, sanatta, müzikte, resimde, modada, felsefede, kadın-erkek anlayışında ve daha birçok alanda kendisini göstermiştir. Kadının hem kendisini algılayışı ve hem de toplum tarafından algılanışı da modernizm doğrultusunda zaman içerisinde değişime uğramıştır. Bu değişimin ilk olarak başladığı Avrupa'da, kadının modernleşmesi sivil toplum hareketlerinin aktif olduğu, tabana yayılan bir gelişim gösterir. Ancak Batı dışındaki devletlerde, kadının modernleşmesi tepeden inmeci bir yaklaşımı benimser. Özellikle Mısır, Türkiye, Afganistan, İran gibi modernleşme ve ulus-devlet inşasını aynı anda yaşayan devletlerde, tepeden inmeci yaklaşımın hakim olduğu görülür. Ancak tepeden inmeci bu anlayış, toplumsal tepkiyi de beraberinde getirme potansiyeline sahiptir (Çevik, 2015: 13). Bu tepkileri göğüsleyebilmek ve Batılı kadın anlayışını toplumda yerleştirebilmek için iktidarlar çeşitli propaganda yöntemlerine başvurmuştur. Örneğin, İran'da bu amaçla çeşitli yayın organları ve dernekler kurulmuştur†. Türkiye'de ise kadına yönelik çıkarılan gazete ve dergiler ile düzenlenen güzellik yarışmaları bu propaganda çalışmalarına birer örnek olarak verilebilir (Yıldız, 2019). Bu noktada, "Erken Cumhuriyet döneminde kadının modernleşmesi için basın tarafından başka hangi araçlar kullanılmıştır?" sorusuyla karşı karşıya kalınmaktadır. Zira Erken Cumhuriyet döneminde düzenlenen güzellik yarışmaları ve çıkarılan dergiler üzerine araştırmalar yapılsa da, Türk kadını modernleşme amacını güden başka faaliyetler hakkında yeterli araştırma yapılmamıştır. İşte literatürdeki bu eksikliği kısmen de olsa giderebilmek adına, iktidara yakınlığıyla bilinen Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği Ses Kraliçesi (1930) ve Şark Bülbülü (1931) yarışmaları içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bugüne kadar, Cumhuriyet gazetesi tarafından gerçekleştirilen ses yarışmalarının incelenmediğini de söylemek gerekir. Dolayısıyla bu çalışmanın, 1930'lu yıllardaki ses yarışmalarını, kadının modernleşmesi açısından inceleyen ilk araştırma olduğu söylenebilir. Bu araştırma sayesinde, hem dönemin ses yarışmalarının genel özelliklerine hem de basının kadın modernleşmesi için kullandığı araçlara ışık tutulmuştur.

2. TEORİK LİTERATÜR

2.1. Modernleşme ve Kadın

Batı Avrupa'da, 18.yüzyıl ile birlikte modernizm adı verilen yeni bir anlayış belirmeye başlar. Bu anlayışın, Rönesans ve Reform Hareketleri, Aydınlanma ve Fransız İhtilali'yle devam eden sürecin bir sonucu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu düşünce şekli, kendinden öncekini 'geleneksel' olarak adlandırır. Kilise, din, sosyal hiyerarşi, kurumlar

* Dr., MEB, humeyraturedi@hotmail.com, ORCID No: 0000-0002-7332-1353.

* Ernest Gellner gibi milliyetçilik üzerine düşünen ve bu alanda modernist görüşü benimseyen düşünürlere göre modernizm, kapitalizm ve ulusçuluk akımlarının çıkışması tesadüfi değildir. Konjonktür gereği her biri diğerine ihtiyaç duymuş ve birbirlerinin gelişimine katkı sunmuştur. Bu bağlamda, modernizmin bulunmadığı bir yerde ulus, ulus-devlet, ulusçuluk gibi olguların gelişmesi mümkün değildir (Gellner, 2006)

† İttılaat (Haber), Kaveh (1916-22), Ferhengistan (1924-25), İranşehr (1922-27) ve Ayendeh (1925-26) gibi modernizmin propagandasını yapan dergilerin yanında, Daniş, Şüküfe, Kadınların Mektubu, Yurtsever Kadınlar, Kadının Sesi, Kadınlar Dünyası, İran'ın Kızları gibi yayınların kadınların modernleşmesi üzerine odaklandığı görülür (Atabaki, 2012:7). Ayrıca modernizmi yaymak adına; gazeteler, dergiler, vatansever müzikler, tiyatrolar, radyo programları, konferanslar ve kitaplar aracılığıyla faaliyetler yapan Sazeman-e Parvaresh-e Afkar (Düşünce Gelişimi Enstitüsü) ve Sazeman-e Tablighat (Propaganda için Enstitü) kurulmuştur (Afary, 2009: 147). 1935'te Kanun-e Banuvan (Kadın Merkezi), Yurtsever Kadınlar Derneği, 1927'de Devrimci Kadınlar Birliği (Majma-i İnkilab Nisvan), 1926'da Doğulu Kadın örgütü, 1931'de İran'ın Kızları (Dohtarane İran) gibi oluşumlar da kadınları şekillendirmede önemli rol oynar (Üşür, 1991:184-188).

ya da kısacası o ana kadar gelmiş her şey ‘geleneksel’ olur (Shils, 2002: 150). Bundan sonraki süreçte, yeni olana “modern” denmiştir. Geleneksel olanın geride bırakılmak istendiği bu dönemde, geleneksel-modern dikotomisini bulmak mümkündür (Luintel, 2014). Bu anlayışta, geçmişe ait olarak görülen ‘din’ de ‘geleneksel’ olanın bir parçasıdır ve dolayısıyla istenmeyen olmuştur. Dinin, kadına biçtiği rol reddedilmiş, kadın olgusu yeni bir anlayışla inşa edilmek istenmiştir. Bu düşünce, Batı Avrupa’da özellikle kadınlar arasında kök salmış, kadın örgütlenmeleri oluşmaya başlamıştır. Dolayısıyla *Blue Stocking Society*[‡] gibi Avrupa’da ortaya çıkan feminist hareketleri, 18. yüzyıl gibi erken bir tarihte görmek mümkündür (Dobbs, 1976).

Geleneksel insan ilişkilerinin sorgulanmasına ve yeniden tesisine neden olan modernizm, kadın konusunda da bir değişimi içinde barındırmaktadır (Luintel, 2014). Modernizmin görüşleri ışığında, geleneksel kadın-erkek ilişkileri de yeniden düzenlenmiştir. Modernizmin kadın anlayışında bireycilik ön plandadır. Modernitenin temel unsurlarından biri olan bireycilik, kadın ile erkeği eşit bireyler olarak düşünür. Avrupa’daki kadının bu modern düşünce bağlamında görülmeye başlanması da bir anda gerçekleşmez. Bu dönüşüm için birçok etken devreye girer. Örneğin, sanayileşme ile şehirlere doğru artan göçler, kadınların çalışma hayatına katılmasını sağlar ki kadının çalışma hayatına girmesi, kendi bireyselliğini öne çıkarmasına yardım eder. Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirisi’nin (1791) yayınlanması, Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde kurulan Katolik kadın grupları[§], iş hayatındaki kadınları örgütleyen kadın sendikaları^{**}, kızlara eğitim veren okulların ve çalışma evlerinin kurulması, kadının modern anlayışa evrilmesine yardım eder (Bock, 2004: 137-138; DUBY ve Perrot, 2005: 391).

Kadınların kendilerini modern anlayış çerçevesinde görmeleri ve bu şekilde görülme istekleri özellikle Amerika ve İngiltere’de yapılan faaliyetlerle ivme kazanır. 20.yüzyılın başlarında Almanya, İngiltere, Amerika ve Fransa gibi ülkelerdeki üniversiteler, kadınları yüksek öğrenime kabul etmeye başlar (Evans, 1976: 19-20; Rowold, 2010: 3). Kadınların eğitim taleplerini güdeme taşıyan Berlin Kadınları Eğitim Birliği (1848) gibi dernekler kurulur. Kadınlarla ilgili çok sayıda yayın çıkmaya başlar^{††}. Özellikle 1860’larda İngilterede ortaya çıkan, kadınların seçme ve seçilme hakkını öne çıkaran Kadın Sufraj hareketi de *NSWS: National Society for Women’s Suffrage (Ulusal Kadın Sufraj Topluluğu)* adı altında gelişir ve güçlenir (Smith, 2010:9)

Avrupa dışındaki ülkelerde ise kadının modernleşmesi, Batı’da gerçekleştiğinden farklı bir seyir izler. Batı Avrupa’daki kadının modernleşmesi, bir toplumsal hareket şeklindedir. Ancak örneğin, Mısır, Afganistan, İran, Türkiye gibi sonradan modernleşen ülkelerde, kadınların modernleşmesi tepeden inme bir şekilde meydana gelir. Çok kısıtlı bir kesim dışında, kadının modernleşmesi konusunda toplumun tabanından gelen yoğun bir istek yoktur^{‡‡}. Ne var ki bu ülkelerde kadın, modernleşme projesinin merkezinde yer almış ve bu merkezi konumunu iktidarın siyasal amaçlarına borçlu olmuştur (Göle, 2004: 64).

Modernleşmenin tarihsel çizgi olarak ulus-devlet inşa süreçleri ile kesişmesi, bu noktada önemlidir. 20.yüzyılın başlarında modernleşmenin yaşandığı süreçte, ulus-devlet inşaları da gerçekleşmekte ve yeni iktidar biçimleri oluşmaktadır. Nitekim milletler ve milliyetçilik; “kentleşme, sanayileşme, laikleşme, merkezi devletlerin kurulması gibi modern süreçler veya onların ürünü olarak ortaya çıkmış” olgular şeklinde tanımlanmaktadır (Özkırımlı, 2009: 105-106). Bu açıdan bakıldığında, ilk olarak kadının ulus-kimliğindeki yeri dikkat çeker. Yeni ulus-devlet, kadına bazı roller biçmiş ve kadının kendisine tanınan sınırlar çerçevesinde hareket etmesine izin vermiştir. Ulus-devlet, özellikle “aile kurucusu-çocuk yetiştiricisi” olarak kadının var olmasına izin vermiştir (Tokuroğlu, 2004: 174). Zira kadın, ulusun yeni yurttaşlarının yetiştiricisi olacaktır. Kadın; çocuklara anadili öğretecek, vatan sevgisini aşılayacak, doğru davranış şekillerinin benimsenmesini sağlayacaktır.

İktidarın modernleşme araçlarından birine dönüşen kadının toplumdaki konumu, böylece siyasallaşır. Kadın, ilk olarak, ulus-devleti kuran milliyetçi düşüncede yerini almıştır. Ulus-devlet inşasının temelinde yer alan milliyetçilik anlayışında kadın, milletin onurunu, şerefini korumak gibi bir görev de yüklenmiş ve “erkek onurunun taşıyıcısı” konumunda olmuştur (Mayer, 2000: 5; Yuval Davis, 2010: 62; Berkday, 2002: 275). Kadın; ulusun annesi, erkeğin yardımcısı ve gelecek nesillerin yetiştiricisidir. Kadınlardan ülkeyi yönetmesi ya da kendi hemcinslerini temsil etmesi beklenmemiş, erkeğin ardında ikinci planda iyi bir eş, iyi bir anne olması istenmiştir. Kısacası, kadının toplumdaki yerinin modernleşmesinde,

[‡] 18. ile 19. yüzyıllarda Avrupa’da görülen ve yaygınlaşan feminist bir harekettir (Peltz ve Eger, 2008).

[§] 1832’de Hamburg’da kurulan Yoksullar ve Hastalar İçin Kadın Birliği, 1859’da kurulan Londra Kitabı Mukaddes Kadınları ve Hemşireleri Misyonu, 1869’da kurulan Hayırsever Organizasyon Derneği gibi (Duby ve Perrot, 2005).

^{**} İngiliz Kadın Sendikaları Birliği (1889), Ulusal Kadın İşçiler Federasyonu (1906) gibi (Duby ve Perrot, 2005:391.)

^{††} A London Weekly Publication (1832), Gazette of Fashion (1832-1833), The Opera Glass (1826), Girl’s Own Paper Women’s Magazine (1880-1927), Girl’s Own Paper (1928-1930), Ladies Gazette of Fashion (1895- 1899), Ladies Own Magazine (1898), The Ladies World (1886-1890), Weldon’s Ladies Journal (1879- 1954), The Young Gentlewoman (1892-1921) bunlardan bazılarıdır (White, 1970: 308-310).

^{‡‡} Nezihe Muhittin ve Fatma Aliye, bu sınırlı kesime örnek olarak verilebilecek isimlerdir (Akdağ, 2015).

milliyetçiliğin yükselişi ve ulus-devlet inşalarının önemli rolü vardır. Dolayısıyla kadın anlayışındaki modernleşme çabaları, milliyetçilik ve ulus-inşa süreçleri ile birlikte değerlendirilmelidir. Bu durum, “ulus- devlet ve modernleşme projeleri arasında sıkışmış” bir kadınlığın varlığına dair yorumlara neden olur (Bora, 2010).

İkinci olarak; kadın, ulus-devlet inşası sırasında geçmişten kopuşun bir sembolü olmuştur. Özellikle geleneksel olarak adlandırılan dönemde kamusal alanda fazla görünür olmayan kadın, bir sembol rolüne de sahip değildir. Ancak yeni ulus-devlet, geçmişten kopmayı hedeflemekte ve bu bağlamda da kadını kullanmaktadır. Kadının, geleneksel anlayıştan uzaklaştırılarak modernleştirilmesi “gelenekten kopuş”u ifade etmektedir. Kıyafeti, eğitimi, kamusal alandaki görünürlüğüyle geçmişteki anlayışın tam zıddını sembolize eder. Kadının, hem yeni devleti hem de “modernleşmeyi görselleştir”diği düşünülür (Çevik, 2015: 12).

Kadının, hem modernleşmenin hem de ulus-devletin bir sembolü olarak ortaya çıkarılması, birbirini destekleyen bir olgu haline gelir. Batı dışındaki toplumlarda, kadının ulus-devlet inşasında araçsallaştırılması, kadının modernleşmesinin tepeden inmece bir tavırla gerçekleşmesine neden olmuştur. Çünkü iktidarların, kadının araçsallığına ihtiyaçları vardır. Kadının modernleşmesinin kendiliğinden oluşmasını beklemek uzun zaman alacaktır. Bu tepeden inmece tavır ise kadın modernleşmesinin tüm toplumu kucaklamasına engel olmuştur (Chebabi, 2012). Dolayısıyla, Batı dışındaki toplumlarda, kadının gerçek manada bir özgürlüğe kavuştuğunu söylemenin doğru olmayacağı yönünde yorumlar vardır (Kandiyoti, 2011). Çünkü kadına kendi istediği değil, iktidarın istediği haklar verilmiştir.

2.2. Türk Modernleşmesinde Kadın

Türk modernleşmesi, Osmanlı Devleti döneminde başlayan ve Cumhuriyet döneminde de devam eden bir süreçtir. Osmanlı Devleti döneminde 2.Meşrutiyet ile hız kazanan Batılılaşma/Modernleşme çabalarının kadınlara da etki ettiğini söylemek gerekir. Osmanlı moernleşmesinde, kadının devletten taleplerde bulunan bir birey haline gelmeye başladığı görülür ki Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'ın yazdığı yazılar bu duruma bir örnektir. O dönemde, kadınların çıkardığı dergi ve gazeteler, kadının toplumsal alandaki değişimini gösteren birer vesika niteliğindedir^{§§} (Çiçek ve diğ, 2015: 279). Bu yayınlarda “kadınlık alemi” “nisvan-İslam”, “tarih-i nisvanımız” gibi kavramların kullanıldığı, kadınların sorunlarına çözüm önerileri getirildiği, kadınlar konusunda yine kadınların ürettiği düşüncelerin varlığı görülmektedir. Yine bu dönemde, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti-i Hayriyesi, Şefkat-i Nisva gibi dernekler kurulmuş ve kadınlar bu derneklerdeki faaliyetlerle öne çıkmayı başarmışlardır (Çakır, 1996: 43). Milli Mücadele döneminde de kadınların zaman zaman öne çıktığı görülür ki Sultanahmet mitinginde Halide Edip'in yaptığı konuşma buna en güzel örnektir. Ayrıca 5 Kasım 1919'da kurulan Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti de dönemin kadınlardaki mevcut iradeyi göstermesi bakımından anlamlı bir çabadır (Baykal, 1984).

Cumhuriyet'in kurulmasıyla, kadının toplumsal hayat içindeki varlığına yönelik birçok yeni düzenleme gerçekleştirmiştir. Kadının eğitim fırsatları genişletilmiş, kılık-kıyafette modern kodların kullanılması teşvik edilmiştir. 1926 yılında Medeni Kanunu'nun kabul edilmesiyle, aile ve evlilik hayatına yönelik bazı düzenlemeler yapılmıştır. 1930 yılında Türk kadınına belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı, 1934 yılında ise milletvekilliği seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır (Yıldız, 2019: 71). Bu hakların gerçek anlamda işler hale gelmesi hemen mümkün olmasa da sembolik olarak modern anlayışa yönelik bazı adımların atılmış olduğu açıktır. Cumhuriyet dönemi ile birlikte kadının toplum içerisindeki konumu değişmiş, kadını algılayış biçimi de farklılaşmıştır (Arıkan, 2015: 361). Bu dönemde, Batılılaşma hareketlerinin hızı artmış ve kadın bu hareketlerin bir sembolü haline gelmiştir. Kadın, toplumsal hayatta görünür hale gelmiş ve inkıpların bir vitrinine dönüşmüştür (Arıkan, 2015: 360).

Kadının modernleşmesindeki, “görünürlük” olgusuna dikkat etmek gerekir. Zira bu olgu, ulus-devlet inşasında önemli bir mihenk taşı gibidir. Bu “görünürlük” olgusunun ulus-devlet inşası ile kesişimi, genel olarak iki alanda ele alınabilir. İlk olarak, bu görünürlüğün, geleneksel anlayışın hakim olduğu Osmanlı Devleti'nden ayrılığı temsil ettiğini söylemek gerekir. Kadın, artık dinin bir temsilcisi ya da İslam kadınının görünür simgesi değildir. Geleneksel anlayışın ve dini hegemonyanın yıkılmış olduğunun bir göstergesidir (Tekeli, 1982: 210). Bu açıdan yeni kurulan Cumhuriyet'te kadının görünür bir meşruiyet sembolü haline geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

İkinci olarak, kadının giysisi ve duruşuyla yeni olan “modern”i temsil etmesi, yeni devletin modern normlara sahip olduğunun da bir göstergesidir. Nitekim bu dönemde kadının, modernleşme sürecinin görsel yanını yansıttığına dair yorumlar mevcuttur (Gökçe, 2011). Kadının modernleşmenin görünür halkası olmasının nedenlerinden biri olarak, Batı'nın Türk kadınına dair olumsuz yargısı gösterilebilir (Zilfi, 2006: 228). Zira özellikle 18. yüzyıldan itibaren artan şekilde Batıların; kafesin arkasında ve baskı altında yaşayan, adeta bir tutsağı andıran Türk kadını imajı çerçevesinde yayınlar

^{§§} Şuküfezar (1886), Aile (1880), Ayine (1875), Hanımlara Mahsus Gazete (1895), Demet (1908), Mehasin (1908), Kadın (1908), Kadınlık (1914), Hanımlar Alemi (1914), Kadınlar Dünyası (1913), İnci (1919) ve Süs (1923) gibi yayınlar kadın hareketinin bir kronolojisi gibidir (Demirdirek, 1998).

yaptığı görülmektedir (İldem, 2000: 68; Kula, 1992: 356). Türk kadınına yönelik bu Oryantalist bakış açısının, kurucu kadrolar üzerinde olumsuz tesir bıraktığı düşünülebilir (Türedi, 2019). Zira Oryantalizmin “öteki” haline getirdiği toplumlarda bir tür “aşağılık kompleksi” oluştuğuna dair de tespitler yapılmıştır (Yıldırım, 2011: 37). Bu durumda, Oryantalist muameleye maruz kalan toplulukların, Batılı modelleri taklit ederek onların “düşünce biçimlerini içselleştirip benimsemek”ten başka bir seçenekleri kalmamaktadır (Yardım, 2021). Dolayısıyla kadının, uygar dünya ile aynı seviyeye gelmenin bir sembolü haline gelmesi şaşırtıcı değildir (Tekeli, 1982). Yeni kurulan bir devlet olan Cumhuriyet, kendisini Osmanlı Devleti’nden ayırmaya çalışmakta, yeni imajını da kadın üzerinden iletmektedir. Dolayısıyla kadın, yeni devletin geleneksel değil, modern olduğuna gösteren önemli görünür bir simge haline gelmiştir.

Bu noktada, erken Cumhuriyet döneminde kadına bir üçüncü misyon daha yüklendiğini söylemek gerekir ki bu misyon kadının görünürlüğü ile değil anneliğiyle ilgilidir. Cumhuriyet’teki kadınlar, hem modern anne hem de modern eş olarak tanımlanmışlardır. Aile içinde rol model olan modern kadın, yeni nesile yeni devletin ilkelerini öğretecek pozisyonundadır. “Aydınlanmış bir anne”, yeni devletin önemli ihtiyaçlarından (Kandiyoti, 2011). Cumhuriyet döneminde kadının, eş ve anne olarak önemi öne çıkarılmış ve iyi çocuklar yetiştirebilmesi için eğitilmiş kadınlara olan ihtiyaç vurgulanmıştır (Bakacak Gelgeç, 2009: 628). Kadın, devlete bağlı bir yurttaş haline gelmiştir. Yurttaş kimliğiyle ön çıkarılan kadın, ulus-devlet inşasının bir yapı taşı olarak ortaya çıkmıştır. Bu yeni kimlik ile yeni bir yaşam şekli oluşturulmaya çalışıldığı da söylenebilir (Göle, 1992: 49).

Kısacası, Türk kadınına Cumhuriyet döneminde “görünürlük” açısından iki misyon yüklenir: Osmanlı geçmişine karşı yeni devletin varlığını göstermek ve yeni devletin modern bir oluşuma sahip olduğunu Batı’ya göstermek. Diğer üçüncü misyonu ile de kadın, modern bir anne olarak yeni devlete sadık çocuklar yetiştirecektir. Ancak bu misyonların, kadının gerçek isteklerini göz ardı ettiği ve kadınların talepleri dışında kendilerine yüklediği söylenmektedir. Bu yüzden, kadının gerçek bir özgürleşme yaşamadığına dair yorumların varlığını bu noktada tekrar hatırlatmak gerekir ***.

Yeni Türk kadının inşasında basına da önemli görevler düşer. Basın, modernleşme hedeflerinin topluma aktarılması adına bir araç işlevi görmüştür (Güngör, 2010: 10). Gazeteler ve dergiler^{†††}, yeni kadın anlayışının toplumda yerleşebilmesi adına çeşitli öyküler, çizgi romanlar ve karikatürler yayınlamış, hatta güzellik yarışmaları düzenlemişlerdir. Cumhuriyet gazetesinin öncü olduğu yarışmalar arasında, kadınlara özel tertiplenen ses yarışmaları da bulunmaktadır. Maalesef bu ses yarışmaları, akademik yazında yeterli ilgiyi görememiştir. Ses yarışmalarının da güzellik yarışmaları gibi Türk kadınının modernleştirilmesini hedefleyip hedeflemediği incelenmemiştir ki bu yüzden basın tarafından kullanılan modernleşme araçları tam olarak bilinmemektedir. İşte bu çalışmayla, Türk kadınının modernleşmesine ses yarışmaları minvalinden bakılmıştır. Böylece ses yarışmalarının da bir modernleşme aracı olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ortaya çıkacaktır.

3.YÖNTEM

Modern kadın anlayışını toplumda yaygınlaştırmak için erken Cumhuriyet döneminde basın tarafından güzellik yarışmaları düzenlemek, moda ekleri hazırlamak gibi bazı araçlar kullanılmıştır. Basın tarafından kullanılan diğer araçlar hakkında daha fazla tespit yapabilmek için, bu çalışmada, Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği ses yarışmaları incelenmiştir. 1930’daki Ses Kraliçesi Yarışması ve 1931 senesinde düzenlenen Şark Bülbülü Yarışması, iki örnek olay olarak seçilmiştir. İki yarışma da haklarında çıkan ilk haberden son habere kadar takibe alınmış ve içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Bu inceleme neticesinde, kadının modernleşmesi ve bu doğrultuda kullanılan araçlar konusunda tümevarımsal bir sonuca ulaşılmak istenmiştir.

Yarışmaların Cumhuriyet gazetesi tarafından düzenleniyor olması, bu yarışmaları incelemede önemli rol oynamıştır. Zira Cumhuriyet gazetesi o dönemde, iktidara yakınlığıyla bilinen bir yayın organıdır (Kozok, 2010: 76). Bu dönemde

*** Cumhuriyet dönemindeki kadın modernleşmesinin, kadınların topluma yayılmış isteklerinin bir tezahürü neticesinde oluşmaması, bu noktada önemlidir. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde öne çıkartılan kadın modernleşmesi, “devlet feminizmi” olarak da adlandırılmaktadır (White, 2003). Osmanlı Devleti’nin son döneminde kadınların kendi inisiyatifleriyle başlattıkları bir hareketin; Cumhuriyet ile birlikte devletin yönettiği, baş aktörün erkekler olduğu bir süreçte evrildiği söylenir (Unat, 1998; Yıldız, 2019: 70). Erkeklerin, “kadının kurtuluşu”nu misyon edinerek, “ilerici erkek” pozisyonunda yer aldığı ifade edilir (Durakbaşı, 2000). Kadınların belki bazı engellerden “kurtulmuş” olduğu ancak özgürleşmediği belirtilir (Kandiyoti, 2011). Çünkü yeni ulus-devlet, onlara yeni bir rol biçmiş ve bu rolü isteyip istemedikleri kendilerine sorulmamıştır. Bu bağlamda, Nezihe Muhiddin’in kurduğu Kadınlar Halk Fırkasının açılışına izin verilmemesi, kadınlara verilen hakların sınırlarını göstermesi bakımından anlamlıdır (Balci ve Tuzak, 2017: 46-48). Ayrıca 1935-1939 yıllarında meclise giren 18 milletvekilinin, kadın sorunlarını eğilen bir anlayıştan uzak olması da kadınlara biçilen rolü göstermektedir (Gökçe, 2011: 55).

††† Gazetelerde kadın sayfalarına yer verilmiş, bu sayfaların içeriğinde moda, adab-ı muaşeret, çocuk yetiştirme, eğlence hayatı, davetler gibi konular paylaşılmıştır (Güngör, 2010:10). 1928-1938 yılları arasında ise moda, aile, el işi gibi konuları içeren kadın ile ilgili toplam 13 dergi çıkarılmıştır (Yağcı, 2019: 83).

gazete, iktidarın hedef ve düşüncelerini topluma yaymayı bir görev edinmiştir (Yıldız, 2017: 203). Dolayısıyla, iktidarın destek verdiği propaganda yöntemleri konusunda da fikir edinilebilir. Yine o dönemde, her alanda olduğu gibi müzik alanında Batılılaşma yaşanmaktadır^{***}. Hem kadın hem de müzik konusundaki modernleşmenin bir keşişim kümesi olarak da değerlendirilebilecek olan kadınlara yönelik ses yarışmaları, basının modernleşme konusunda kullandığı araçları gösterme potansiyeline sahiptir.

4. BULGULAR

4.1. Ses Kraliçesi Yarışması (1930)

Cumhuriyet gazetesinin 20 Kasım 1930 tarihli nüshasında Ses Kraliçesi Yarışması ile ilgili ilk haber yerini alır. Bu yarışmaya, tüm Türk kadınları davet edilmektedir. Yarışmanın birincisi, Fransa'nın Nis şehrinde gerçekleşecek olan uluslararası bir ses müsabakasına katılacaktır. Nis'teki müsabakada birinci olan hanımın 25.000 frank ile ödüllendirileceği söylenir. Ayrıca Fransa'da çekimleri yapılan "Milletler Şarkısı" adlı filmde şarkı söyleme hakkını da elde edecektir. Bu yarışmaya katılan ülkeler; Türkiye, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya, Macaristan, Lehistan, Belçika, İspanya, İsviçre, Çekoslovakya, Danimarka, Romanya, İsveç, Norveç'tir. Gazete şöyle demektedir: "Nis'teki beynelminel müsabakayı kazanmak mümkün olmasa dahi, bütün dünyanın göreceği ve işiteceği bir filmde Türkiye namına şarkı söylemek güzel sesli Türk kız ve kadınları için bir vazife, hem de şerefli bir vazifedir. Bu itibarla bütün güzel sesli Türk kız ve kadınlarını bu müsabakaya girmeğe davet ediyoruz"^{§§§} (Cumhuriyet, 20 Kasım 1930: 1, 3).

"Türkiye'nin en güzel sesli kadını kimdir?" cümlesi ise ertesi günün gazete manşetidir. Sonraki günlerde, yarışmanın şartları ve mükafatları gazetenin baş sayfasında yer alır. 28 Kasım 1930 tarihinde yarışmanın ilk etabı gerçekleştirilir ve 38 hanım arasından 6 güzel ses seçilir. Müsabaka, Ünyon Fransez salonlarında üç-dört yüz davetlinin huzurunda yapılmış, yarışmaya büyük ilgi gösterilmiştir. Ayrıca seçilen 6 hanım Foto Süreyya'da fotoğraf çektikleri takdirde, bu fotoğrafların Paris'teki bazı film müesseselerine gönderileceği haberi verilmektedir. Gazetenin yazdığına göre yarışmaya katılanlardan "mühim bir kısmı", İtalyanca, Almanca, Fransızca, İngilizce şarkılar söyleyebilmiştir ki bu, mühim bir başarıdır.

30 Kasım 1930 tarihinde gerçekleşecek olan son yarışmada yer alacak jüri üyelerinden bazı isimler şöyledir: Yusuf Ziya Bey, Cemal Reşit Bey, Seyfettin Asaf Bey, Sezai Asaf Bey, Mel Rozenhal, M. Talerimo, Mesut Cemil Bey, İzzet Nezih Bey, Musa Süreyya Bey, Vahit Bey, Peyami Safa, Madam Voskova, Hayrettin Bey, M. Avolio, M. Bravn, Muhittin Sadık Bey, Kemal Bey, Refik Bey, Vamık Bey, Togo Bey, M. Sergioviç. 1 Aralık gazetesi, Hududat Şakir Hanım'ın 20 hakemden 16 oy alarak Ses Kraliçesi olduğunu yazmaktadır. Aynı gün gazetenin kurucusu ve baş yazarı Yunus Nadi de alaturka musikide büyük muvaffakiyet gösteren çok hanım olduğunu bildiklerini, fakat Garb musikisinin teganni kısmındaki hanımların sınırlı sayıda olacağını zannettiklerini söylemektedir. Çünkü konservatuarlar henüz yenidir ancak buna rağmen, "Cumhuriyet rejiminin büyük feyizleri cümlesinden olarak bu sahada çalışan hanımlarımız bir hayli imiş" demektedir. Bunu müsabakaya iştirak edenlerin 38'e varan sayısından anlaşıldığı yazmaktadır. Yunus Nadi, "bu vesile ile de aferin Türk kadınlığına doğrusu" cümlesini sarf eder ve yazısında Türk kadınlığını yalnız kendilerinin "takdir ve tebci etmekle" kalmış olmayacaklarını söyler. Nadi devam eder: "Geçen sene Güzellik Kraliçemizin yapmış olduğu gibi bu sene de ses birincimiz Türk kadınlığını medeniyet alemine başka bir cepheden arz edecektir". Ona göre Garb aleminin "Hududat Hanım'ın sanatında Türk kadınlığını bu defa da yepyeni bir sahada temaşa ve takdire imkân bulmuş olacak"tır. Nadi'ye göre "Asırlarla devam eden siyah bir perdenin karanlığından kurtulan Türk kadınlığı, medeni sahada bizden asırlarla ileride bulunan Garp hemşireleri ile omuz öpmek iddiasında bir istidat ve kabiliyetle temayüz etmekte"dir. Güzellik kraliçesi Mübeccel Namık'ı hatırlatarak, Hududat Hanım'ın da "medeniyet alemde hayretlere layık umulmadık birer keşif tesiri yapmakta olduğu"nu söyler. Bu yüzden, "sevinçlerimize, iftiharlarımıza, hatta biraz da gururumuza haddü payan olmuyor" demektedir. "İnsan hayatı"na çıkmak için "ne zulmetleri yırtmağa mecbur olduğumuz" düşünüldüğünde, sevinçlerin fazla görülmemesi gerektiğini ve gururun haksız bulunmayacağını yazar. Bu gibi yarışmaların, günlük hayatın "binbir dedikodusu arkasında işte böyle kendi kendine tekevvün edip giden ideal bir inkişaf" bulunduğuna işaret eder. "Milletlerin hakiki-yani için için kaynararak ezelden ebede uzanan ve uzatan- hayatları buradadır" diyerek, "milli hayatın zindeliğinde ümitsizliğin en ufak zerresinde dahi yer yoktur" hatırlatmasında bulunur. "O halde" der "Yaşasın Türk kadınlığı, ve arş ileri, daima ileri!" (Cumhuriyet, 1 Aralık 1930:1).

^{***} Erken Cumhuriyet döneminde uygulanan yeni kültür politikalarıyla Türk müziği alanında bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Batı tarzı bir müzik anlayışı öne çıkarılmış, bu amaçla yurtdışına öğrenciler gönderilmiş, İstanbul'da Musiki Muallim Mektebi ile Belediye Konservatuarı açılmış, Riyaset-i Cümhur Musiki Heyeti oluşturulmuş, Batı tarzı çok sesli müzik ilkököl ve ortaokulların müfredatına alınmıştır. Ancak yine de Türk Müziği konusunda bir uzlaşma yoktur. Türk Musikisinin tamamen kaldırılması, Batılı çok sesli müziğe uyarlanması ve kendi kökeninden koparılmadan geliştirilmesi yönünde üç görüşün mücadele içinde olduğu görülür (Usta, 2010; Şahin ve Duman, 2008).

^{§§§} Doğrudan alıntılarda yazım yanlışları gibi görülen hatalar metnin orijinalinden kaynaklanmaktadır.

3 Aralık 1930 gazetesi, “Ses kraliçesi hararetle tezahürat arasında dün Parise gitti” başlığını taşır. Hududat Hanım giderken, “Türk kadınının sesini ilk defa Avrupa’da dinletmek şerefine mazhar oldu”ğu için gazeteye müteşekkik olduğunu söyler söyler. “En ziyade memnuniyet ve iftiharımı mucip olan şey, bu seyahatimin Türk kadınlığının en büyük inkişaf ve terakkiye nail olduğunu Avrupa’ya göstermesidir” demektir. Temas edeceği musiki ve sanat muhitlerinde “Türk kadınının medeniyet sahasında Avrupalı hemşirelerinden asla geri olmadığını isbata çalışacağı”nı belirtmekte, üç Avrupa lisanı bildiği için görüşeceği kişilere kendi dilleriyle hitap edeceği ve “garbe teveccüh eden genç Türkiye’nin musikisinde de garp tekniğine istinat ederek yeni bir inkılap yapmağa çalıştığını” anlatacağını söylemektedir.

10 Aralık gazetesi; Hududat Hanım’ın Paris’e vardığını, Paris radyosunda bir konser verdiğini, Fransız gazetecileri ile Fransızca konuştuğu gibi İngiliz, Amerika ve Alman gazete muhabirleriyle de İngilizce ve Almanca konuştuğunu yazmaktadır. Böylece Hududat Hanım, “münevver Türk kadınlığının yüksek mevkiini ve terbiyesini” göstermiş ve “muhataplarını hayran bırakmış”tır. Nis gazetelerinin Ses Kraliçesinden “sitayişle” bahsettiği vurgulanmaktadır. Ayrıca gazete, “Türk kadınlığını, musiki ve zerafet sahalarda hakkile temsil ederek çok şeref topladı” demektir. 16 Aralık 1930 tarihli gazete ise Hududat Hanımın ilk tegannisinin çok beğenildiğini yazmaktadır. Bir Nis gazetesinin “Bu, halk huzurunda şarkı söyleyen ilk İslam hanımıdır” şeklinde yazdığı da nakledilmektedir.

18 Aralık 1930 tarihinde “Ses kraliçemizin muvaffakiyeti” başlıklı manşetin altında Hududat Hanım’ın “15 millet arasında 6 ncı oldu”ğu yazmaktadır. Gazete, “Kraliçemizin sesi Paris muhitinde çok takdir edilmiştir” demektir. Ayrıca ertesi gün Nis gazeteleri Hududat Şakir Hanım’ın “tıpkı bir Parisli kadar güzel, zarif ve mümtaz olduğunu ve okuduğu parçayı cidden hissederek söylediğini, sesinde büyük ve tatlı bir cazibe bulunduğunu ve sesinin işlenmiş olduğunu takdir ve sitayişle yazdı”ğı gazetede bildirilmektedir. Gazete şöyle demektir: “Cumhuriyet feyizleriyle en yüksek mertebelere çıkan Türk kadınının musiki sahasında da diğer milletler kadar kabiliyetli olduğunu herkes tasdik ve teslim etti...Hududat Şakir Hanım’a ne kadar teşekkür etsek azdır” (Cumhuriyet, 18 Aralık 1930: 4).

4.2. Şark Bülbülü Ses Yarışması (1931)

Şark Bülbülü Yarışması ile ilgili ilk haber 12 Kanunuevvel (Aralık) 1930 tarihinde gazetede görülür. Bu ilk haberde, “Memlekette sanat hayatı teşvik ve terkibe muhtaçtır” denilmekte ve Şark musikisi üzerinden yarışma açmanın “sanatı teşvik noktasında çok faydalı” olacağı belirtilmektedir. Bu yarışmadan “kim bilir ne bülbüller doğacaktır?” diyen gazete, kadınların yarışmaya katılımını teşvik eder.

Bundan başka, “Türkiye’nin bülbülü olmak az şeref midir?” diye soran gazete, Garp musikisi için düzenlenen Ses Kraliçesi Yarışması’nda, Şark müziği usulüne göre şarkı söylemek isteyen birçok hanımı reddetmek zorunda kaldıklarını, bu yüzden bu yarışmanın tertip edildiğini yazmaktadır (Cumhuriyet, 13 Aralık 1930:1). Birinciye, 150 lira verilecektir. İkinci, dolaplı bir Kolombiya gramofonu (175 lira değerinde) alırken, üçüncü ise son sistem portatif bir Kolombiya gramofonu (75 lira değerinde) kazanacaktır. İstanbul çevresindeki hanımlar tarafından yarışmanın “büyük bir hüsnü tesir husule getirdi”ği ve “güzel sesli hanımlarımız tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı”ğı da gazetede sıklıkla vurgulanan cümlelerdendir (Cumhuriyet, 14 Aralık 1930:1).

Yarışmanın şartları şöyledir: “1.Türkiye tebaasından olmak. 2.Sesi güzel ve az çok musikiye vakıf olmak. 3.Amatör veya profesyonel evli veya evlenmemiş her hanım. 4.Herkes istediği sazla beraber terennüm etmek selahiyetine haizdir”. Ayrıca, resimlerinin neşrini isteyenler olursa resim göndermekte serbest oldukları, arzu edenlerin Beyoğlu’nda Foto Femina’ya müracaat ederek gazete hesabına resim çıkartabilecekleri yazmaktadır. Bundan başka, hakem heyeti de gazetede neşredilir (Cumhuriyet, 16 Aralık 1930: 1). Konservatuvar müdürü Yusuf Ziya Bey, Hafız Kemal Bey, Peyami Safa, Vamık Bey, Leon Hancıyan, Kirkor Çulhayan, İsak Elgazi gibi isimler yer alır ki bazı isimlerin Ses Kraliçesi Yarışması’nda da yer aldığı görülmektedir. Aralık ayının 25’ine kadar her gün yarışmanın şartları, mükafatlar, başvuru şekilleri tekrar tekrar yayınlanır. Sonrasında, Ocak ayının 5’ine kadar müracaat uzatılır. Ancak bu ilanların, iç sayfalarda yer aldığını söylemek gerekir. Yarışma neden gösterilmeksizin 3 kez tehir edilir.

Gazete, toplam 63 adayın yarışma için başvurduğunu söylemektedir. 5 Ocak’tan sonra 20 gün boyunca yarışma ile ilgili hiçbir haber görülmez. 4 Şubat tarihinde ikinci sayfada yarışmanın tarihiyle ilgili nihayet bir haber çıkmıştır. Buna göre 6 Şubat 1931 tarihinde yarışma yapılacaktır ve yarışma iki gün sürecektir. 7 Şubat tarihli gazete, yarışmaya gelmeyen hanımlara kızmaktadır. “Böyle bir müsabakaya ya hiç yazılmamak ya da yazıldıysa icabet etmek gerekir” denmektedir (Cumhuriyet, 7 Şubat 1931:1-2). Müsabaka ile ilgili daha fazla bilgi verilmez. Ertesi gün, yani 8 Şubat tarihinde de yarışmaya devam edilir. Ancak yarışmaya, 68 başvurudan sadece 37 aday katılır. Yarışmaya geldikleri halde cesaret edemeyip katılmayanlar vardır. Hanımların bir kısmı da başvurdukları halde utandıkları için yarışmaya katılmamışlardır. Bunun üzerine, bir paravanın ardından şarkı söyleyebileceklerine dair bazı düşünceler ortaya atılır. Ancak “yeni kurtulduğumuz kafes, harem, dönmedolapa dönmek kabul edilemez” denir ve bu düşünceler gazete tarafından reddedilir (Cumhuriyet, 9 Şubat 1931: 1-2).

İlk elemde, 9 hanım seçilmiştir. Aralarından kimin dereceye gireceğine dair son yarışmanın tarihi ise sonra açıklanacaktır. Sonrasında, 13 Şubat kesin yarışma tarihi olarak açıklanır. Yapılan yarışmada birinci seçilemez ve “yekta ve müstesna bir şahsiyete tesadüf edilemedi”ği açıklaması yapılır. Ancak bu sonucun, ödüle layık bir sesin Türk milleti arasında bulunmadığını göstermediği de vurgulanır (Cumuriyet,14 Şubat 1931:1). Yarışmaya dair Yunus Nadi de köşe yazısı yazmaz ki kendisi gazetenin organizasyonlarına sahip çıkan bir kişiliktir. Yarışmadan 10 gün sonra 23 Şubat tarihinde Cenap Şahabettin, Türk Musikisinin hüzün veren tarzından yakındır. Nitekim yarışmayı izlerken içi hüzünle ve “yaslı sükun” ile dolmuştur. Tüm şarkıları “hüzün ile çenesi kilitli” dinlediğini söyler. “Her ahenk bizi hüzne koyacak olsa, herkes sağır olmayı tercih ederdi” demektedir. “Tüm bülbül adayları ruhumuzu ağlatmayı tercih etmiştir” diyerek, elemden başka bir şey olmayan bu müziğin değişmesi, zevk ve neşe vermesi gerektiğini söyler. Bundan sonra da gazetede yarışma ile ilgili başka haber görülmez.

5.SONUÇ

Yukarıda incelenen ses yarışmalarının ikisi de kadınlara yöneliktir. Erkekler için benzer nitelikte yarışmalar düzenlenmemiştir. Ses Kraliçesi Yarışması, manşetlerden inmemiştir; Şark Bülbülü Yarışması’na göre gazete tarafından daha çok öne çıkarılmıştır. Tabii ki, bu öne çıkarışın o dönemde Batılı müzik anlayışına yönelik bir eğilimden kaynaklandığı da söylenebilir. Bu bağlamda, iki yarışmanın Cumhuriyet dönemindeki müzik anlayışını göstermesi bakımında da incelenebileceğini söylemek gerekir. Ancak kadının modernleşmesi açısından bakıldığında, iki yarışmanın da Türk kadınının modernleşmesine hizmet ettiği söylenebilir.

Gazete, iki yarışmayı da günlük haberlerle okuyucularına hatırlatır. Yarışmaları gündemde tutmaya çalışır. Özellikle Ses Kraliçesi yarışmasının, Nis’te gerçekleşen uluslararası nitelikteki devamı, gazetede öne çıkarılır. Bir Türk kadınının yapabilecekleri vurgulanarak, Türk kadınının geçmişte anıldığı gibi artık “kafes ardında” olmadığını tüm Avrupa’ya gösterildiği yazmaktadır. Hududat Hanım sayesinde Türk kadınının sesinin ilk defa Batılılara duyurulduğu vurgusu da gazetede yer alır. Ayrıca bu ses yarışması ile Türk kadınının modernleştiğinin Avrupa’ya gösterilmek istendiği de açık bir şekilde ifade edilmektedir. Yabancı dil bilen Hududat Hanım tarafından “münevver Türk kadını”nın tüm Avrupa’ya gösterildiği anlatılır. “Medeniyette geri değil”, ileri olunduğu bu yarışmada gösterilmiştir. Hududat Hanım’ın “şeref depoladı”ğı söylemi ile “ilk İslam hanımı” olarak şarkı söylemesinin vurgulanması, Ses Kraliçesi yarışmasının Türk kadınının imajını değiştirmek amacını taşıdığı hissettirmektedir. Tüm yabancı seyircilerin Hududat Hanım’dan “sitayişle” bahsetmesi, “alkışlama”sı, “takdir” etmesi; Avrupa tarafından beğenildiğini göstermektedir ki bu beğenilmenin gazetenin hedeflerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle de bir Fransız gazetesinin Hududat Hanım için “Parisli kadar güzel, zarif ve mümtaz” olduğunu söylemesi, gazeteyi oldukça memnun etmiştir. Hududat Hanım, “hayretlere layık”, “umulmadık” bir şekilde Türk kadınını temsil etmiştir ve gazete kendisiyle gurur duymaktadır.

Tüm bunlar, Garp musiki üzerine yapılan Ses Kraliçesi yarışmasının Türk kadınının Avrupa’daki imajını düzeltme ana hedefiyle yola çıktığını düşündürmektedir. Nitekim Yunus Nadi’nin de köşe yazısı bu düşüncüyü destekler. Nadi, güzellik kraliçesi olan Mübaccel Namık ile Hududat Hanım’ı aynı kefeye koyarak, iki yarışmanın da bir çeşit imaj çalışması olduğunu belli eder. “Türk kadınlığını medeniyet alemine arz etmek”, “Hududat Hanımın sanatında Türk kadınlığını bulacaklar”, “siyah perdeden kurtulan Türk kadını” gibi ifadeler, Ses Kraliçesi yarışmasının birinci amacının, Türk kadınının modernliğini Avrupa’ya göstermek olduğunu anlatır. Zira yarışmada birinci olamayacağı zaten gazetede ilk başta söylenmektedir. Türk kadınlığının “en büyük inkişaf ve terakkiye nail olduğunu Avrupa’ya göstermesi”ni isteyen Nadi, Türk kadınının modernleştiğini ispat etmek istemektedir. Yine “Türk kadınının medeniyet sahasında Avrupalı hemşirelerinden asla geri olmadığını” söyleyerek, bu yarışmanın amacını bir kez daha göstermektedir. Hatta Hududat Hanım’ın üç Avrupa lisanı bilmesi ve bu dilleri kullanarak gazetecilere cevap vermesi, Türk kadınının modernleştiğinin bir kanıtı gibidir. Kısacası, Ses Kraliçesi Yarışması, Avrupa’ya Türk kadınının artık modernleştiğini gösterme amacını taşıyan bir araç konumundadır.

Şark Bülbülü Yarışması ise Avrupa’ya değil, tamamıyla Türk kadınlarına yöneliktir. Bu bakımdan, daha çok Türk kadınının modernleştirme amacı güttüğü söylenebilir. Şark Bülbülü yarışmasına kayıt olan 68 yarışmacı, bu açıdan büyük bir başarıdır. Ancak yarışmaya utandı için katılmayan 30 kadar hanımın bulunması, Türk kadınlarının modernleşme açısından bir nebze çekingen olduğunu göstermektedir. Nitekim bu çekingenlik yarışmayı düzenleyenler tarafından da fark edilmiş, ancak paravanın ardından şarkı söylenilmesine müsaade edilmemiştir. “Yeni kurtulunan kafes”e tekrar dönülemeyeceğinin söylenmesi, yarışmanın amacının modernleşme anlayışını zihinlerde yerleştirmek olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Şark Bülbülü Yarışması, Ses Kraliçesi Yarışmasının gölgesinde kalmış gibi görünür. Gazete de Şark Bülbülü Yarışması’nı yeterince sahiplenmemiş, yarışmada birinci dahi seçilememiştir. Yarışmanın defalarca ertelenmesi ve haberlerinin arka sayfalarda yer alması, o dönemde Şark musikisine verilen önem derecesini göstermesi bakımından da anlamlıdır. Şark musikisinin o dönemde karşılaştığı zorluklar nedeniyle yarışmanın ikinci planda kalmış olması büyük bir

ihtimalse de, Türk kadınının utangaçlığını yenmesi ve modern Türk kadınının kamusal alanda görünürlüğünün sağlanması açısından kayda değerdir.

İki yarışma da kadını kamusal alanda daha fazla görünür kılmaktadır. Ses Kraliçesi yarışması, Avrupalılara Türk kadınının modernleştiğini gösterirken, bir imaj çalışması gibidir. Şark Bülbülü yarışması ise Türk kadınının modernleştmeyi, utangaçlığını yenmeyi ve görünürlüğünü artırmayı hedeflemiştir. Şark Bülbülü Yarışması, Türk kadınlarını evlerden çıkararak kamusal alana dahil etmek ve onları görünür kılmak isterken; Ses Kraliçesi Yarışması, Türk kadınının artık modernleştiğini Avrupalılara göstermek arzusunda. Bu bağlamda, Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği ses yarışmalarının, kadının modernleşmesi ve Batı'daki imajının yenilenmesi için bir araç olarak kullanıldığı sonucuna varılabilir. Güzellik yarışmalarından sonra ses yarışmaları da ülkedeki modernleşme araçlarından biri olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, Cumhuriyet gazetesinin Türk kadınının modernleşmesine, düzenlediği ses yarışmalarıyla katkı sunduğu söylenebilir. Gazete, Türk kadınının kamusal alanda hem sesi hem de fiziğiyle görünür kılmaya çalışmış, Türk kadını algısını hem ülke içinde hem de Avrupa'da değiştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, basının Türk kadınının modernleşmesindeki rolünün sanıldığından daha geniş olduğunu saptamıştır.

KAYNAKÇA

- Afary, J. (2009). *Sexual Politics in Modern Iran*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Akdağ, Ç. (2015). *Kadın Dergilerinde (1869-1927) Kadın Modernleşmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Arıkan, M. (2015). İnkılâplar Devrinde Bir Millî Mesele: Beynelmilel Güzellik Müsabakası. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (41), 360-370.
- Arat, Z. (1998). Kemalizm ve Türk Kadını. Ayşe Bertay Hacımırzaoğlu (Ed.) içinde *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Atabaki, T. ve E. Zürcher (2012). *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Bakacak Gelgeç, A. (2009). Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 44, 627-638.
- Balcı, M. Ve Tuzak, M. (2017). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi. *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, 1, 43-51.
- Baykal, B.S. (1987). Millî Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1(1), 108 – 126.
- Bertay, F.(2002). Doğu ile Batının Birleştiği Yer: Kadın İmgesinin Kurgulanışı. Uygur Kocabaşoğlu (ed.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bock, G. (2004). *Avrupa Tarihinde Kadınlar*. İstanbul: Literatür Yayınları, İstanbul.
- Bora, A. (2010). Hatırlananlar ve Unutulanlar: İslam Coğrafyasında Modernleşme ve Kadın Hareketleri. *Bilig*, 53, 51-66.
- Chebabi, H. (2012). Türkiye ve İran'da Erkekler İçin Kıyafet Kanunları. Atabaki, T. Zürcher, E.J. (Ed.), içinde *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemi*, (189-213), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çakır, S. (1996). *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çevik, E. (2015). *Pehlevi Dönemi Kadın Modernleşmesi (1921-1979)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çiçek, A.C, Aydın, S. ve Yağcı, B. (2015). Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(9), 269-284.
- Demirdirek, A. (1998). In Pursuit of the Ottoman Women's Movement. Zehra Arat (Ed.), *Deconstructing Images of The Turkish Women*, (65-81), New York: St. Martin's Press.
- Dobbs, J. (1976). The Blue-Stockings: Getting it Together. *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 1 (3), 81–93.
- Duby, G. ve Perrot, M. (2005). *Kadınların Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
-

- Durakbaşı, A. (2000). *Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İstanbul: İletişim.
- Evans, R. J. (1976). The Feminist Movement in Germany 1864-1933. *Sage Studies in 20th Century History*, 6, London: Sage Publications.
- Gellner, E. (2006). *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Gökçe, Z. (2011). *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türk Kadın Kimliğinin Oluşumu: Kadın Yolu Dergisi'nde Kadının Temsili*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Göle, N. (1992). *Modern Mahrem*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (2004). *Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine. Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, Uygur Kocabaşoğlu (Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 56-67.
- Güngör, N. (2010). *Cumhuriyet Döneminde İletişim Kurumlar, Politikalar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Kandiyoti, D. (2011). *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kozok, F. (2007). *1938-1946 Yılları Arası Cumhuriyet Gazetesi'nin Genel Yayın Politikası*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kırılmaz, H. ve Ayparçası, F. (2016). Modernizm ve Postmodernizm Süreçlerinin Tüketim Kültürüne Yansımaları, *İnsan&İnsan*, 3(8), 32-58.
- Luintel, Y. (2014). Modernity and Gender: A Critique of Modernization Theory. *Himalayan Journal of Sociology and Anthropology*, 6, 221-235.
- Marshall, G. (2009). Modernizm. *Sosyoji Sözlüğü* içinde. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mayer, T. (2000). *Gender Ironies of Nationalism*. Londra/New York: Routledge.
- Özkırımlı, U. (2009). *Milliyetçilik kuramları: Eleştirel bir bakış*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Peltz, L. ve E.Eger (2008). *Brilliant Women: 18th-Century Bluestockings*. Yale University Press.
- Rowold, K. (2010). *The Educated Women: Minds, Bodies and Women's Higher Education in Britain, Germany and Spain 1865-1914*, London: Routledge.
- Shils, E. (2002). *Gelenek- İnsan Bilimlerine Prolegomena*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Smith, H. L. (2010). *The British Women's Suffrage Campaign, 1866-1928*. Edinburg: Longman, Pearson Education Ltd.
- Şahin, M. Ve Duman, R. (2008). Cumhuriyet'in Yapılanma Sürecinde Müzik Eğitimi, *ÇTTAD*, 7 (16), 256-272.
- Tokuroğlu, B. (2004). *Özgürleşemeyen Kadın*. Ankara: Odak Yayınları.
- Türedi, H. (2019). *Osmanlı'nın Damgalı Çocukları*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Tekeli, Ş. (1982). *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Unat, Nermin Abadan (1998). *Söylemden Protestoya: Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü*. A. Berktaş Hacımırzaoğlu (ed.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, (443-463). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Usta, N. (2010). Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Müziğin Dönüşümü. *Erciyes İletişim*, 107-118.
- Üşür, S. (1991). *Din Siyaset ve Kadın (İran Devrimi)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Yardım, M. (2021). Malik Bin Nebi'nin Sömürülebilirlik ve Bourdieu'nün Sembolik Şiddet Kavramları Işığında Aşağılık Kompleksi. *Mukaddime*, 12 (1), 172-193.
- Yıldırım, T. (2011). Malik Bin Nebi'de Sömürülebilirlik Olgusu. *Milel ve Nihal*, 8(2), 33-52.
- Yıldız, Y. (2017). Türk Düşünce Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Cumhuriyet Gazetesi (1937-1952). *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (6), 207-238.
- Yıldız, F. (2019). Türkiye'de İlk Güzellik Yarışmaları ve Basının Öncü Rolü: Genç Cumhuriyet'in Asri Güzelleri. *Etkileşim*, 4. 66-87.
- Yuval Davis, N. (2010). *Cinsiyet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- White, C. L. (1970). *Women's Magazines in 1673-1968*. London: Micheal Joseph Ltd.

White, B. J. (2003). State Feminism, Modernization and the Turkish Republican Woman. *NWSA Journal (A Publication of the National Women's Studies Association), Special Issue, Gender and Modernism between the Wars, 1918-1939*, 15(3), 145-159.

Zilfi, M. C. (2006). Muslim Women in the Early Modern Era. S. N. Faroqhi (ed.) içinde *The Cambridge History of Turkey, the Later Ottoman Empire 1603-1839*, (226-255). Cambridge University Press.

OTUZ İKİNCİ BÖLÜM

Victims of Forced Migration and Societal Peace: The Case of Syrian Citizens' Forced Migration

Özgür TOPKAYA*, Abdurrahman BENLİ**

1. INTRODUCTION

Historical progress of the area covered by Syrian Arab Republic has witnessed foundations of ancient civilizations as well as invasions and occupations of different civilizations from Romans to Mongols to Crusaders and Ottomans to date. Modern Syria was recognized as a sovereign country by the United Nations in 1944 as 'Syrian Arab Republic'. The country gained its independence from France in 1946. Following the periods of political instability (Fargues, 2012:2), it united with Egypt between 1958 and 1961. On October 13, 1961 it resumed its separate membership in the United Nations and till then continued its existence.

The roots of conflict in Syria goes back to the Ba'ath coup in 1963 and to the economic model it adopted to the country to eliminate the hegemony of Sunni landlords and merchant group. Following the coup, the emergent pan-Arab Party developed a brand of socialism inspired by Gamal Abdel Nasser's economic planning and wealth distribution. The Party then merged with the Arab Socialist Party of Akram al-Hawrani in 1952. With this merger Ba'ath Party acquired significant peasant base. When the Ba'ath obtained power, major concern was to improve the lives of the workers and peasants and to undermine the hegemony of the Sunni landlord-merchant elite, which previously had used state power and controlled most of the economy. During this period, one third of agricultural land was redistributed to landless farmers. The banking sector and major industries were nationalized as part of the so-called socialist model. Also, foreign trade was monopolized by the state. Implementation of its programme required use of force to control discontent groups and repress any organized opposition against the Party. Intense political conflicts were seen between mid-to late 1960s among different factions in the party mostly between 'radical' and 'pragmatic' wings. In 1970 the conflicts between the different factions were finally 'resolved' through a bloodless coup led by Hafiz al-Asad in 1970 (Dahi and Munif, 2012:324).

Contrary to other developing countries who transformed into economic liberalization immediately, liberalization in Syria was gradual during Hafiz al-Asad's term and Bashar al-Asad as soon as he came to power. These processes unraveled the model of political consolidation built gradually by the Ba'ath Party and refined by Asad when he came to power. What they highlight is that over time, there was an organic relationship between the emergence of a market economy and coercive rule: the two processes were co-constitutive. However, the neoliberal authoritarian model also increased the possibilities for social conflict (Dahi and Munif, 2012:324).

Ethnic formation of the country is the main reason for the uprisings. As in the case of other countries in the region, Syria hosts diverse ethnic and religious groups such as Kurds, Armenians, Assyrians, Christians, Druze, Ismailis, Alawite Shia and Arab Sunnis. Alawite Shia and Arab Sunnis constitute large part of the population. While the Alawites are the minority group compared to Arab Sunnis, Assad family also belongs to Alawites group (Kaplan, 1993).

Ethnic conflicts are not new in Syria yet; recent incident can be attributed to the inspiration caused by the so-called Arab Spring. Started in Tunisia at the end of 2010 and beginning of 2011, this social protest movements caused many changes in the Arab region in economic, security, political and demographic terms. The protest movement for a more democratic and better living conditions in Syria began on January 26, 2011 with individual protests and then on March 15, the protest movement gained momentum and spread to major cities of Syria (Olwan, 2012:1). In April, protest movement turned into an internal conflict between supporters of government and the opposition.

The term 'complex humanitarian emergency' (Keely et al., 2001:6)* can be used to express the situation in Syria. Many Syrian Citizens left their settlements and fled from the conflict and became refugees in neighboring countries. The situation

---

*Associate Professor, Çanakkale Onsekiz Mart University, Biga Faculty of Economics and Administrative Sciences, ozgurtopkaya@gmail.com, ORCID NO: 0000-0002-8278-2637

** Associate Professor, Sakarya University, Faculty of Political Sciences, abenli@sakarya.edu.tr, ORCID NO: 0000-0003-4289-6557

* This concept refers to a special type of disaster: a situation in which a large civilian population is affected by a combination of civil or international war, or a gross attempt to restructure the state or society (such as a genocide), leading to large-scale population displacement together with deterioration of living conditions. It creates the potential for a significant increase in mortality typically during some limited period of time but sometimes lasting much longer.

in Syria is similar to a civil war with different ethnical groups and organizations fighting each other and a large civilian population has been affected from the process and displaced from their place of residence.

2. FORCED MIGRATION AND DISPLACED PERSONS

Migration as either voluntary migration or forced migration raises the following question in mind: Why would an individual leave place of residence for an unknown future? In fact the answer is buried in the definition of the concept of forced migration stated in Article 1, clause A, second paragraph of the 1951 Refugee Convention of the United Nations; (United Nations Refugee Agency, 2010:14).

....owing to well-founded fear of being persecuted for reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group or political opinion, is outside the country of his nationality and is unable or, owing to such fear, is unwilling to avail himself of the protection of that country: or who, not having a nationality and being outside the country of his former habitual residence as a result of such events, is unable or owing to such fear, is unwilling to return to it.

1951 Refugee Convention finds its basis from the Article 14 of the Universal Declaration of Human Rights 1948. The Declaration recognizes the right of persons to seek asylum from persecution in other countries. The Convention is the main document of international refugee protection today. It entered into force on April 22, 1954 and has been amended only once with a protocol dated 1967. The Protocol eliminated the restriction of geography and temporal limits of the 1951 Convention (United Nations Refugee Agency, 2014:14).

The concept of forced migration is used to express the situation of the refugees. Refugees flee from their country of origin because of the fear of being persecuted. Several reasons namely, race, religion, nationality, membership of a social group or political opinion can be given. In the case of Syria the problem seems to be conflicting different religious sects within the same religion. It is not new to these lands as mentioned but the situation in the couple of last years has been some of the worst.

Another significant concept introduced by UN about the situation of victims of forced migration is 'internally displaced persons'. This concept refers to people who had to change their place of residence as victims a certain conflict but did not cross the border and remained in the origin country. The decision of the displaced person can be voluntary or involuntary as in the case of Syria. Syrian troops did not let many families cross the borders (Naufal, 2012:14). This type of forced migration can be from a dangerous place to a less dangerous place usually towards the same community.

Country level forced migration usually occurs because of the violence of governments and opponents as well as their interaction. Violent actions are the primary determinants of forced migration flows. Second factor that cause forced migration includes lack of democracy and economic conditions (Moore, 2004:742) of origin country. Yet; violence is seen as the primary determinant of forced migration. Syrian conflict caused violence for the citizens of the country and it has been stated in the UN documents to avoid these crimes. The Authoritarian regime of the country even did not stop to use chemical weapons against their citizens and civilians have been killed since the start of the uprisings.

The UN General Assembly made this clear in Resolution 67/262 of June 4th 2013. The resolution stated that 'failure of the Government of the Syrian Arab Republic to protect its population' and demanded that 'Syrian authorities .... meet their responsibility to protect population'. The North Atlantic Treaty Organization (NATO) considered the use of chemical weapons in Syria as 'threat to international Peace and security' (Stahn, 2013:961).

3. SOCIETAL PEACE

The concept of peace can be stated as a political condition in which justice and social stability through formal and informal institutions, practices and norms are provided. Several conditions must be met for peace to be reached and sustained. These conditions can be given as;

- equal political power among various groups within a society, region, or most ambitiously the world
  - trustworthiness, transparency and accountability of decisions makers and their actions in the eyes of their respective group and external parties
  - harmonious cooperation among groups
  - trustworthy institutions for resolving conflicts
  - equal opportunities for everyone i.e. a democratic understanding
  - mutual understanding of individual rights despite diversities (Mill er, 2005:56)
-

Societal peace refers to the communal dimension of peace. It recognizes various racial, lingual, religious, gender and sectarian differences within a society; yet, stresses the importance of justice and social stability for a better future.

Today a societal conflict is seen in Syria. Sovereign states claim direct control within their borders and therefore they are the sole responsible institutions for violence in their territory (Kuhlman, 2000:2). Societies are the main reason why states exist as they complement each other. Racial, lingual, religious, gender and sectarian differences should be assumed as diversities of a society. Each individual within a society bears a value that would improve and carry the society to a better level.

The literature consists of various studies about societal peace with different suggestions. Among others, some of them stated below in this study give several implications to overcome the problem of conflicts and establish societal peace. These studies mainly stress the importance of founding a mutual understanding among the conflicting groups, cooperation and promoting a culture of non violence and peace. Education of conflicting parties about the importance of establishing a harmonious society comes fore in the case studies stated below. Conflicts damage not only the living conditions of affected groups but also all stakeholders existing in the country.

Meernik (2005) investigated the effects of criminal tribunals on societal peace in Bosnia. The author suggested that efforts of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia to provide justice for the people of Bosnia and Herzegovina provided little evidence of positive impact on societal peace in Bosnia. Ethnic groups reacted with increased hostility toward one another after an arrest or judgment (Meernik, 2005:287). The author implies that decisions of the international courts as third parties would be to protect universal human rights; yet, the conflicting parties still keep their hostility against each other. Therefore, particular societal peace programmes should be implemented for each special case of conflict.

Barnes (2006) discussed the role of civil society in preventing armed conflict that cause civilian population displacement and deaths. The author stressed the importance of cooperation between civil society actors at the local, national regional and global levels and with governments, inter-governmental organizations and in some cases businesses. Parties of conflict use unconventional tactics and cause serious damages for ordinary citizens. Non-combatant civilians are the main targets of violence and civilian deaths are the vast majority of all casualties. Civilian population is forcibly displaced and massacred (Barnes, 2006:7).

International aid organization Red Cross (2011) mentioned about promoting a culture of non-violence and peace to stop fighting and establishing peace among combatant parties. Violence, discrimination and exclusion cause suffering for millions of people around the world. Fear, ignorance and mistrust undermine safety, health and human potential. To promote a culture of non violence and peace the organization suggested values and skills-based education that would enforce humanitarian values, like respect for diversity, compassion, care and friendship, mutual understanding, equality and peace which would ultimately enable the development of a culture of non-violence and peace skills that are interpersonal skills to live peacefully and interact harmoniously together, such as empathy, active listening, non-violent communication and peaceful resolution of tensions. Moreover, the organization also stated the importance of youth into action as agents of change (The Red Cross, 2011:1-15).

Hopp-Nishanka (2012) studied on creating peace infrastructures in the communities where conflicts were seen. By putting forward similar terms and their definitions the author of the study reaches to the definition of peace infrastructures as diverse domestic, inter-connected forms of engagement between conflict parties and other stakeholders. The objective of peace infrastructure is to assist the parties (e.g. through capacity building or advice), the process (e.g. through mediation between the conflict parties or facilitation of public participation), or the implementation of process results (e.g. through monitoring and coordination of agreement implementation) (Nishanka, 2012:4).

United Nations (2012) prepared a study based on experiences of CAR, Kyrgyzstan, Uganda, Guinea-Bissau and Liberia on the potential of administrative and social services to restore peace and stability. The results of the study highlights that public administration and social services –delivered in an effective and equitable manner- can contribute to peace building by addressing grievances that underline or trigger violent conflict and by offering a means for the state to reach out to society to rebuilt its legitimacy and systems of accountability (United Nations, 2012:2).

4. THE CASE OF SYRIA

4.1. Economic and Demographic Outlook of the Country

Syria is a lower middle income country and its economy mostly depends on oil and agricultural sectors. Updated statistical data is not available for the recent years but according to 2007 data of the World Bank; the country recorded 5,7 percent GDP growth. GNI per capita was 1,850 US Dollars for 2007. The country had a high inflation rate in 2012 with 35% compared to previous year (World Bank, 2014).

Table 1A: Demographic Outlook of Syrian Arab Republic

	2005	2010	2015	2020
Population (000)	18.361	21.363	17.997	17.501
Percentage of Population Under Age 15	7.988	5.949	5.949	5.386
Percentage of Population Over Age 65	616	729	718	853

Source: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019).

Table 1a indicates population figures of the country between 2005 and 2020. The figures show detrimental effects of the forced migration. According to the data, between 2005 and 2010 the population grew, and the following years it started to shrink due to civil conflict. The percentage of population under age 15 demonstrate the decrease in the population as well. Between the years 2010 and 2015 the number of population under age 15 remained the same as 5,949 children.

Table 1B: Demographic Indicators, International Migrant Stock and Net Migration Rates of Syrian Arab Republic

	2000-2005	2005-2010	2010-2015	2015-2020
Annual rate of population change (%)	2,3	3,0	-3,4	-0,6
Life Expectancy at Birth (Both Sexes)	73,6	74,5	69,9	71,3
Total Fertility (Children per Woman)	3,90	3,70	3,10	2,84
Infant Mortality Rate (per 1,000 births)	18	15	18	16
International Migrant Stock (thousands)	-380	370	-5387	-2137
Net Migration Rate (Per Thousand)	-4,4	3,7	-54,8	-24,1

Source: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019).

Table 1B includes demographic indicators, international migrant stock and net migration rates of the Country. Similar to the shrinkage of population a negative portrait can be seen in the life expectancy, total fertility, international migrant stock and net migration rates of the Country due to civil conflict. While the annual rate of population change increased during 2000-2005 and 2005-2010 periods it decreased after 2010. Life expectancy rate also decreased during the conflict between the years 2010 and 2015.

There had been an increase in international migrant stock of the country from 714 thousand in 1995 to 1 million 394 thousand in 2013. . Most of these migrant stock consisted of Iraqis who had fled their country between 2007 and 2011, as well as groups of Afghans, Palestinians, Somalis and Sudanese (United Nations Refugee Agency, 2013:2). Table 1 also demonstrates the international migrant stock and net migration rates of the country. These two indicators give important clues about the migration trend in the Country. Unfortunately, outward flow of migrants during the years of civil conflict was apparent in the figures. According to the data international migrant stock decreased 5 million 387 thousand people in the years of civil conflict. The number of people emigrated from the country was 54,8 people per 1000 people

Increased number of Syrians have become internally displaced as a result of violence, many of them lost their family members, saw their houses destroyed and lost their jobs or source of income. The estimated number of internally displaced people in Syria went up from 2 million at the start of 2013 to 6.5 million by year end (United Nations Refugee Agency, 2013:2).

Table 2: Spontaneous Refugee Arrivals in the Neighboring Countries, 2015

Origin	Country of Asylum	Temporary (June 2014) ^a	June 2015 ^b	
Syrian Arab Republic	Jordan	585.304	629.128	
	Lebanon	851.615	1.174.690	
	Libya	16.796	-	
	Malta	878	-	
	Morocco	856	-	
	Russian Federation	3.402	-	
	Tunisia	164	-	
	Turkey	585.711	1.772.535	
	Egypt	-	134.329	
	Iraq	-	249.656	
	North African Countries	-	24.055	
	Total:		2.044.726	3.984.393

Source: (a) The United Nations Refugee Agency, UNHCR Population Statistics, Overview-Persons of Concern to UNHCR, http://popstats.unhcr.org/PSQ_POC.aspx, Access Date: 28 June 2014.

(b) The United Nations Refugee Agency, Syria Regional Refugee Response, Inter-agency Information Sharing Portal, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>, Access Date: 27th June, 2015.

Table 2 demonstrates spontaneous refugee arrivals to neighboring countries of Syria. According to the statistics total 2 million 44 thousand people fled from the country and sheltered in Jordan, Lebanon, Libya, Malta, Morocco, Russian Federation, Tunisia and Turkey. Among other countries Lebanon hosts almost half of the refugees with 851 thousand people. Following Lebanon, Jordan and Turkey host the majority of refugees with 585 thousand and 585 thousand respectively. Apart from the data provided by UN, the data provided by EU demonstrate that the number for refugees continue to increase in neighboring countries. As of May 2014, The number of refugees in Turkey past 1 million mark according to the statement of Deputy Prime Minister of Turkey (<http://syrianrefugees.eu>, Access Date 2013).

Table 3: Total Persons of Concern by Country of Asylum

	Data Date	
Turkey	7 July 2021	3,688,093
Lebanon	31 March 2021	855,172
Jordan	30 June 2021	668,332
Iraq	30 June 2021	245,952
Egypt	31 May 2021	132,748
Other (North Africa)	31 Jan 2020	31,657

Source: United Nations UNHCR, United Nations High Commissioner for Refugees (2021), Operational Data Portal, Refugee Situations, < Situation Syria Regional Refugee Response (unhcr.org)>

Table 3 represents updated figures related to the Syrian refugees in the neighbour countries. As can be seen more than 5 million people are still affected by the crisis that started in 2011. Turkey, by far has the most number of refugees compared to other destination countries.

4.2. Victims of Forced Migration

Destination countries of victims of forced migration of Syrian incident mainly include Jordan, Lebanon, Libya, Malta, Morocco, Russian Federation, Tunisia and Turkey as mentioned above part. Among these countries; Jordan, Lebanon and Libya has not signed 1951 Convention yet. Malta signed the convention in 1971, Morocco in 1956, Tunisia in 1957 and Turkey ratified it in 1962. Countries that have not signed the convention yet, acknowledge Syrian citizens as displaced persons or foreigners and apply their domestic legislation. Turkey also does not grant victims the refugee status since it gives this status to European citizens only. Therefore, some legal issues remain unclear about the status of the victims of forced migrants of Syrian conflict.

There are total 144 states parties to the 1951 convention and 145 states parties to 1967 protocol.

Table 4: Status With Respect to 1951 Refugee Convention and 1967 Protocol of Countries That Shelter Syrian Immigrants

Country	1951 Refugee Convention	1967 Protocol
Jordan	-	-
Lebanon	-	-
Libya	-	-
Malta	17 Jun 1971 a	15 Sep 1971 a
Morocco	07 Nov 1956 d	20 Apr 1971 a
Russian Federation	02 Feb 1993 a	02 Feb 1993 a
Tunisia	24 Oct 1957 d	16 Oct 1968 a
Turkey	30 Mar 1962 r	31 Jul 1968 a

Notes: Ratification (®), Accession (a), Succession (d), Turkey maintained its declaration of geographical limitation upon acceding to the 1967 Protocol.

Source: UNHCR, United Nations High Commissioner for Refugees, "States Parties to the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol", <http://www.unhcr.org/3b73b0d63.html>, Access Date: 28 June 2014.

Table 3 includes the status with respect to 1951 Refugee Convention and 1967 Protocol of countries that shelter Syrian immigrants. Mentioned countries provide humanitarian aid to victims of forced migration of Syrian Arab Republic. Jordan, Lebanon and Libya assume forced migrants as internationally displaced persons or give them the status of foreigners.

Total number of forced migrants reached over 5 million that is nearly 30% of total population of Syrian Arab Republic. The number of internally displaced persons reached 6.5 million that is nearly 40% of total population. Increased number of victims imply permanent effects on the societal peace of Syrian community. Although it is difficult to consider, once neighbor families fought and forced one another to leave his place of residence or to die. Those who were forced to migrate had to adopt to the new conditions of a new life mostly in tent cities of humanitarian organizations.

Not much can be expressed on the psychological and socio-economic conditions of forced migrants residing in above mentioned countries recently. Most of them had unforgettable sorrowful experiences that they will probably pass from generation to generation. Most lost their relatives and some even their family members. This kind of exodus movements are the worst experience of mankind. Studies about the conditions of refugees in the neighboring countries give several implications on this issue. Olwan and Shiyab's (2012) study over forced migrants in Jordan imply that they do not want to return back to their former residences in Syria. Part of the survey on the social and living conditions reveal that 27.6% of the children of the respondents have already enrolled in schools in Jordan given that not all respondents have children. Also the respondents of the survey demanded increased services of housing. Also a significant point stressed in the study is that Jordan has modest potential to deal with the refugee crisis as it faces various internal challenges. The results of the study states that most Syrian refugees are facing difficult economic conditions (Olwan and Shiyab, 2012:3-4).

Studies on the conditions of victims give parallel information. Mazlumder, an NGO from Turkey, (2013) published a report on the Syrian refugees. The organization states that as long as the civil war in Syria continued, refugees' return possibility decreased. In this case, Syrian refugees would become a serious crowded refugee population (Diaspora) in the destination country. The report expresses housing needs of Syrian refugees and calls for cooperation between state institutions and NGOs (MAZLUMDER, 2013:6).

AFAD, one of the most significant state aid organizations in Turkey (2013) also prepared a report about the Syrian citizens. The report states the reason of departure from Syria as security reasons and chose Turkey since it was the closest country. Syrian households were usually crowded and this implied housing problem as mentioned above. Moreover, half of the survey respondents stated their accommodation places in the origin country were completely damaged or inhabitable anymore (AFAD, 2013:33).

ORSAM a strategic research institute in Turkey, (2014) conducted a research about the conditions of Syrian refugees in the neighboring countries of Syrian Arab Republic. The research concluded that main reason of departure from Syria was the instability in the country. Geographical location was the determinant factor in choosing the host country. The study also stated that Syrian refugees would be intending to leave the host countries to third countries for better living conditions, mostly to developed countries (ORSAM, 2014:55).

5. CONCLUSION

Migration is a natural phenomenon of the mankind. However, forced migration as a result of conflict bears sorrowful experiences and is not desired. Today, authorities in Syrian Arab Republic can not control the incidents in the country and many people live in hard conditions, die or leave the country. Founded in 1944, the country had similar ethnical conflicts among different groups before. The state is to blame for not taking necessary peaceful pre-cautions as it is a serious problem of the country.

Since the beginning of the crisis more than 2 million people fled from the country and sheltered in the neighboring countries. More than 6 million people internally displaced in the country. Most of the people who fled from their own lands became refugees or foreigners in the closest neighboring country. The motivation behind this act is the fear of violence which the state can not stop.

The literature consists of many implementations of societal peace in parts of the world where conflicts are seen. While, the ultimate aim of the mankind as creating a world without wars remain, the situation in Syria is far from it. Conflicting parties in Syria ignore the fact that people depend on each other to establish a strong nation and highly developed civilization. Nonetheless, to establish societal peace in Syria, forced migration of people should be stopped by eliminating the reasons namely the violence and instability in the country. Forced migration is violation of basic human rights to live freely.

REFERENCES

- AFAD (2013) Syrian Refugees in Turkey, 2013 Field Survey Results, *Republic of Turkey Prime Ministry Disaster and Emergency Management Presidency Report*, Turkey, pp. 1-61.
- Barnes, Catherine (2006). Agents for Change: Civil Society Roles in Preventing War & Building Peace, *Issue Paper 2*, European Centre for Conflict Prevention, The Netherlands, pp. 1-113.
- Dahi, Omar S., Yasser Munif (2012). Revolts in Syria: Tracking the Convergence Between Authoritarianism and Neoliberalism, *Journal of Asian and African Studies* 47, SAGE Publications, pp. 323-332.
- Fargues, Philippe, Christine Fandrich, (2012). The European Response to the Syrian Refugee Crisis, What's Next?", Migration Policy Centre (MPC), *MPC Research Report*, Co-Financed by the European Union, 2012/14, pp. 1-35.
- Hopp-Nishanka, Ulrike, (2012). Giving Peace an Address? Reflections on the Potential and Challenges of Creating Peace Infrastructures, *Berghof Foundation, Berghof Handbook Dialogue Series*, No. 10, pp. 1-20.
- Keely, Charles B., Holly E. Reed and Ronald J. Waldman, (2001). Understanding Mortality Patterns in Complex Humanitarian Emergencies, *Forced Migration and Mortality, Roundtable on the Demography of Forced Migration Committee on Population*, Editors: Holly E, Reed and Charles B. Keely, Commission on Behavioral and Social Sciences and Education, National Research Council, National Academy Press, Washington D.C., pp. 1-38.
- Kuhlman, Tom (2000). Forced Migration: An Economist's Perspective, *Research Memorandum 2000-10*, Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie, Amsterdam University, the Netherlands, March, pp. 1-22.
- MAZLUMDER (2013). "Türkiye'de Suriyeli Mülteciler, İstanbul Örneği, Tespitler, İhtiyaçlar, Öneriler", *Report*, İstanbul, 2013, pp. 1-19.
- Meernik, James (2005). "Justice and Peace? How the International Criminal Tribunal Affects Societal Peace in Bosnia", *Journal of Peace Research*, Vol. 42, No:3, May, pp. 271-289.
- Miller, Christopher E. (2005). *A Glossary of Terms and Concepts in Peace and Conflict Studies*, Second Edition, Editor: Mary E. King, University for Peace, Africa Programme, San Jose, Costa Rica, 2005.
- Moore, Will H., Stephen M. Shellman (2004). Fear of Persecution, Forced Migration, 1952-1995, *Journal of Conflict Resolution*, 48, 2004, pp. 723-745.
- Naufal, Hala (2012). Syrian Refugees in Lebanon: the Humanitarian Approach under Political Divisions, *Migration Policy Centre (MPC), Research Report*, 2012/13, 2012, pp. 1-25.
- Olwan, Mohammed, Ahmad Shiyab (2012). Forced Migration of Syrians to Jordan: An Exploratory Study, *MPC – Migration Policy Centre Research Report*, 2012/06, pp. 1-28.
- ORSAM (2014). Suriye'ye Komşu Ülkelerde Suriyeli Mültecilerin Durumu: Bulgular, Sonuçlar ve Öneriler, *ORSAM Report No: 189*, April 2014, pp. 1-58.
- Stahn, Carsten (2013). Syria and the Semantics of Intervention, Aggression and Punishment On 'Red Lines' and 'Blurred Lines', *Journal of International Criminal Justice* 11, Oxford University Press, 2013, pp. 955-977.
- The Red Cross (2011). Red Crescent Approach to Promoting a Culture of Non-violence and Peace, *Report*, International Federation Red Cross and Red Crescent Societies, Geneva 2011, pp. 1-24.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). Syrian Arab Republic, World Population Prospects 2019, Volume II: Demographic Profiles (ST/ESA/SER.A/427).
- United Nations (2012). *Peace Dividends and Beyond: Contributions of Administrative and Social Services to Peacebuilding*, United Nations Peacebuilding Support Office, New York.
- United Nations Refugee Agency (2010). *Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees*, Geneva, December.
- Internet Sources**
- Kaplan, Robert D. (2014). "Syria: Identity Crisis", February 1, 1993, 12:00 PM ET, *The Atlantic*, <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1993/02/syria-identity-crisis/303860/>, Access Date: June 28.
- World Bank (2014). *Country Overview*, Syria, <http://www.worldbank.org/en/country/syria/overview>, Access Date: June 29.
- The United Nations Refugee Agency (2015). *Syria Regional Refugee Response*, Inter-agency Information Sharing Portal, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>, Access Date: 27th June, 2015

United Nations UNHCR, United Nations High Commissioner for Refugees (2021), Operational Data Portal, Refugee Situations, < Situation Syria Regional Refugee Response (unhcr.org)>

United Nations Refugee Agency (2013). *UNHCR Global Report 2013*, Syrian Arab Republic, 2013, p.2. (<http://www.unhcr.org/539809f90.html>)

United Nations Refugee Agency (2013). *UNHCR Global Report 2013*, Syrian Arab Republic, 2013, p.2. (<http://www.unhcr.org/539809f90.html>)

http://syrianrefugees.eu/?page_id=163, Access Date: 28 June 2014.

The United Nations Refugee Agency (2014). *UNHCR Population Statistics*, Overview-Persons of Concern to UNHCR, http://popstats.unhcr.org/PSQ_POC.aspx, Access Date: 28 June 2014.

UNHCR, United Nations High Commissioner for Refugees (2014). *States Parties to the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol*, <http://www.unhcr.org/3b73b0d63.html>, Access Date: 28 June 2014.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

The Sociology of Special Occasions: Revisiting The Concept of Cultural Capital in Popular Culture

İbrahim KARATAŞ*

1. INTRODUCTION

When the fields and its modern origins in which the usage of term “capital” is handled, associating it with the materiality and possession was the very common; e.g., considering the literary and historical texts at the first decades of 16th and 17th centuries (Cannan, 1921: 471-473), it was employed through the colonial economy and in particular, British mercantilism to take up the monetary notions and goods; however, as time goes on, has acquired the novel vantage points. In terms of the capital taking on new explications, Marx’s groundbreaking ideas and works problematizing how the exchange of commodities and capitalizing the means of production alienate the class consciousness by dint of the accumulation by dispossession (Harvey, 2003: 144), not only have a huge impact on emerging powers but coming names, schools, and traditions in the social science literature as well. One of these names that expand the conceptualization of the capital, is Pierre Bourdieu as contributes the criticism of the cultural reproduction in a post-capitalized industry. Thinking of what his main contribution to the capital as a sum of given resources set to productive use, we see that he introduced its varied forms of such resources as the economic, social, cultural, and symbolic (Bourdieu, 1986: 241-258). His point of view thus subtly highlights that the universe of capitals might be formulated through the immaterial assets as well as its tangible forms. To this sense, Bourdieu brings into relief the point that these modes of capital are manufactured onto the convertible techniques as a yield of the societal dispositions thereby habitually not just exercised however transmitted, too. In doing so, he detailed the socio-cultural milieu dominating the efficacies and properties that characterize the habitus addressing to “a subjective but not individual system of internalised structures, schemes of perception, conception, and action common to all members of the same group or class” (Bourdieu, 1977: 86). When it comes to the form of capital manifesting itself by way of these accumulated socio-cultural assets; e.g., familial and educational traits as well as intellectual skills designating people’s style of speaking, thinking, dressing, and behaving, the term “cultural capital” in Bourdieuan terminology, is the most appropriate explanatory framework in order to disentangle these hidden obligations taken for granted.

In the field of sociology, the cultural capital as a term was therefore historically first mentioned by Bourdieu in his article, titled *The School as a Conservative Force* (1974: 32), but he later re-developed this term with his colleague, Passeron in their collaborative work called *Cultural Reproduction and Social Reproduction* (1977), to unpack the impact of culture on the interplay between the social classes and structure-action duo in a society. For Bourdieu, the culture-induced form of capital as a distributed force through the preconditioned tendencies attained by the educational process coupled with familial background, is made of the social imperatives that might be in the definite circumstances, transposable into the economic capital and be institutionalized in the hierarchical forms like the prestige and nobility (1986: 243-244). Based on this, he broadened its horizons in his essay titled *The Forms of Capital* (1986) and book named *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power* (1996), signifying that the cultural capital should be mapped institutionalized form as well as objectified and embodied state. These states, wherein the primitive accumulation without interruption is recognized through the education and family, are embodied cultural capital if they are embedded in the way behaviors, attitudes, opinions, and habits are performed through the bodily expression, thereby not-suddenly; rather time-consuming socialization process; yet, objectified one which subjectively requires the particular aptitude and knowledge for cultural competencies when practiced by means of the materials such as works of art or science, technological tools, books, and pictures. In a broad sense, he ingeniously mapped the localized domain of cultural phenomena in detail.

Considering who dilates upon the concept of culture related to the capitalized world in critical terms, Gramsci that may be regarded as the first Marxist thinker, implied in his *Prison Notebooks* (written between 1929 and 1935), the hegemony as a “third or invisible power” maintained through the set of particular techniques fulfilled by the state. To Cox, one of the notable neo-Gramscians, this hegemony “means dominance of a particular kind where the dominant state creates an order based ideologically on a broad measure of consent, functioning according to general principles that in fact ensure the continuing supremacy of the leading state or states and leading social classes but at the same time offer some measure or prospect of satisfaction to the less powerful” (1987: 7). Cox’s quotation referring to the thought contextualizing the domination set by the ideological tools in favor of the ruling group — so to say; bourgeoisie’s cultural hegemony as the one of the constituents of the superstructure. Thinking of the invisible cultural hegemony of a bourgeoised state, Althusser who

---

* Research Assistant, Marmara University, Department of Sociology, ibrahim.karatas@marmara.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-0127-468X.

built on Gramsci's grasp of hegemony, in his essay titled *Ideology and Ideological State Apparatuses* (1970), mentioned about the reproductive relationship between the coercive power of culture and ideology arising from a seminal question enquiring the politics that bring the mass culture into effect. For Althusser, the culture as a nuance of the superstructure therefore conjoined with the politically communicative tools, functioning as the invisible state apparatus (2014: 243-251), reflects the material form of ideology; e.g., weapons, monuments, ornaments, art works, religious practices, anthems, *special occasions* (added by author) and so on. As these neo-Marxist approaches, which offer an analytical framework to the socially scientific as well as critical study of the culture, ideology, consumption and power, have become the source of enthusiasm for the forthcoming ideas in the fields of cultural studies and sociology, Bourdieu's consideration discussing the culture as an apparatus for the cultural reproduction of social classes, have belatedly come into prominence with the feminist school taking up his standpoint "social seriously in the studies of gender as a cultural and social practice" (Mahrub & Shoily, 2016: 2).

To put his perspective more succinctly, he examined the societal processes in a "material structuralist" manner (Mahrub & Shoily, 2016: 1-2), unlike his contemporaneous peers who might be traditionally regarded as the cultural post-structuralists and neo-Marxists, most especially Baudrillard and Hall. The culture were chiefly described in the typical sight of post-structuralism through the conceptions of ideology, consumption, and power within the scope of the foundational textbooks; e.g. *The Consumer Society: Myths and Structures* (1970) and *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (1997). Bourdieu's introductory studies about the cultural practices and capital focusing on how to be perpetuated through the class determinants influencing the use of knowledge and capabilities (Garnham & Williams, 1980: 217), as implied in the paragraph just above, nevertheless were not enough to draw attention in the early periods of field of politically-oriented and cultural studies. According to Mander, the reason why his conception of culture was not particularly popularized in the mids of 1970 and late 1980s, is associated with his restrictive and conventional understanding addressing the socially refinement of "low and high culture" (1987: 427-429), so that in his early works, the culture predominantly covered the processes of how it is incorporated and transmitted among the social classes as well as conformed into the different forms of capital rather than the circulated traits of consumption and mass communication in the macro levels. With regard to the mass media equipped with the information technologies, for instance, Bourdieu's one of the latest works, titled *Sur la télévision* (1996) offers critical insight in order to ideate the reciprocity between culture and media studies. To him, the culture in the mediatic circuits is the reinforcement of symbolic violence through the fact that "the television enjoys a de facto monopoly on what goes into the heads of a noteworthy part of the population and what they think" (Bourdieu, 1998: 18). Employing the symbolic violence on TVs, thus pragmatically without appealing the physical coercion, not only deems the inferiority in sub-groups unconsciously agreed upon as though it was the very natural, but also collectively categorizes the boundaries of the social classes by self-regulatory characters (Bourdieu and Wacquant, 1992: 170). He however failed to outrightly combine the culture with the media studies due to the grounds overrating the deterministic aspects of cultural reproduction and dominance that positions the societal struggles among the hierarchic structures (Garnham, 1993: 186-187), thereby overlooking the fluid and resistible reflection of culture, although he provided a theoretical paradigm enjoying the empirical analysis on the consumption of cultures by social groups (Mahrub & Shoily, 2016: 2-3).

In the matter of studying the role of consumption and culture within the scope of media studies, Hall is another pioneering name who contributes to the idea, which scrutinizes the features of culture with not only conservative exist its effects but also progressive (Hall *et al.*, 2016: 188). Pointing out that for a certain progress, organization and such an occasion of negotiation so as to survive against the cultural hegemony of mainstream ideological tools such as TVs, newspapers, and journals, should be possible, Hall notices the significance of cultural resistance for the sub-groups in a society. He therefore remarks the importance of sets of possibilities which ratify the survival area referring to "if a group is to enter into important cultural negotiation with the dominant ideological or cultural forms of a society, it must have a good deal of persistence and strength" (Hall *et al.*, 2016: 187). When considered the alternative group techniques for the cultural survival today, the pop culture products; e.g., radio, art, fashion, music, special occasions/days, dance, tastes, and films that consumed by the majority of population in the society, be credited the very powerful shared meanings of system ensuring the new struggles but at the same time opportunities that make the visibility of varied group identities and types of belonging possible through the mass media. Even though the elements of popular culture offer the strong representations due to their flexible textures and diversified modes of amorphous anatomy, as Hall claims in the face of the prevailing ideologies, introducing the boxes of possibilities to keep alive, instrumentalized by the alternative trends and insights, they may also be presumed as the fluid forms of cultural capital.

Notwithstanding the fact that Bourdieu's principal idea notifying the cultural currency enforced by the dominant means of production; i.e., cultural capital that could be performed through the objectified, embodied, and institutionalized assets, as has already been mentioned, did not gain enough traction in the early periods of his works, he has later become the one of inspiring names in the fields of pop-culture and critical media studies. On the other side, John Fiske, one of the leading media scholars whose works expand the critical analysis of popular culture and television, developed the concept of "popular cultural capital" utilizing both Bourdieu's term of cultural capital and Hall's discussion of popular culture

describing that the term “popular” sounds disarmingly good, on account of its common-sense plausibility and authenticity (Hall, 2018: 931). To him, the term popular cultural capital as a yield of the subsidiary formations, “consists of the meanings and pleasures available to the subordinate to express and promote their interest” (Fiske, 1987: 18). For this reason, the constituents of popular cultural capital, most particularly blossoming along with the digital incarnation today of social media channels, means not only to the given set of tools presented through the monopoly of media stakeholders, but also are equivalent to the systems of common purports operated by the alternative groups as a result of their fight with the forceful dispositions and cybernetic techniques. This spatial transformation, which digitizes the educational traits as a dissipated power mechanism as well as social relations (Kapitzke, 2000: 59), ensures a global network where a variety of groups that come together for professional reasons or naturally, may both perform their own practices and recognize the characteristics of other entities. One of these popular culture capital elements, not just digitally practiced but which is transferred also to the socio-technical design by courtesy of the social media networks, has recently been the special days/occasions.

Special days or broadly speaking occasions such as anniversaries, holidays, and memorial days in order to ratchet up the awareness in public have ritually become a part of popular culture since the advent of transpiring patterns of mass consumerism and information technologies. These days do not only inform about and raise people’s awareness on diversified issues but are staple of the industry of culture and media by inventing the novel traditions and herby forms of cultural capital as well. As mentioned above when talked about the cultural reproduction in a post-capitalized and media industry, Bourdieu is one of the outstanding figures in social sciences. To recapitulate the cultural capital, according to him, it is a form of competency that enables the identities, behaviors, and skills of dominant groups in the reproduction of societal spaces — so to speak, social milieu forcibly transmit to sub-groups at the hands of educational and familial traits. Despite the family and education still being able to be discussed through Bourdieu’s conceptualization today, the constituents of popular culture like the special occasions, trends, habits and new age movements also pave the way for the cultural capital to obtain both a flexible and digital aspect given escalating rates at and easing the use of social media tools that spread the concentrated knowledge and opinions in bite-size chunks. This paper therefore seeks to explore the close link between globalized industry of popular culture and the novel ways to rearticulate the pliancy of cultural capital by entertaining the special days.

2. OUTLINING THE CONCEPTUAL FRAMEWORK OF SPECIAL DAYS/OCCASIONS

The varied components of pop-culture which has shaped the imagination of contemporary society to a great extent; e.g., advertisements, cinema, fashion, television series, sports, magazines, animations etc. as well as objects, practices, and beliefs, by way of the novel images, thoughts, and attitudes, have promised the new fields where people’s socially determined habitus is objectified/embodied/institutionalized and globally reconciled. The management of these cultural settings that yield to the pop-cultural forms through the diversified ordonnances, allow the status and form of knowledge to (ex)change and, are materialized by the digital tools (Lyotard, 1984: 3). In order to maintain the pop-culture’s dispersion to the public-at-large, these factures that hold over the blurry lines between the consumption and production, are fabricated and unrestingly marketed to the globalized populace through the mass media, as recently social media channels. This marketed milieu, which digitally pledges a terrain for common cultural experience, also has a practiced facet identifying and monopolizing the certain aspects of life. When discussed the practices as the sign of identification, they are aroused generally speaking by the traditional ways in spite of the reformist outlook of industrial age. But at the same time, these habitualized layouts can be rendered as the popular culture element. The special days as both for and against the cultural capital may therefore be acknowledged one of the pop-culture products that somewhat bring into being the *clichéd* figures and are an output of the late industrial age mandated by the mediatic images.

As Adorno deliberately notes, “the industrial procedures and methods reach into the spheres of material production, administration, and distribution, as well as into the sphere of culture” (1987: 238). As of the third quarter of the 20th century, the special days have thus become a consequential part of the popular culture experience, which may be marked as one of the by-products of late industrial society encompassing the wholesale societal as well as patterned politico-economic systems. What is more, the cultural constituents as the instruments of post-industrial wisdom like the special occasions that are associated frequently with the consumer society, unilaterally enforces the mentality that necessitates the positive correlation between the product and satisfaction with respect to “the principle of need” and “the principle of utility,” which normalize the violence of consumerism (Baudrillard, 1998: 176-177). To this extent, there would a similar sentential logic in the emergence or invention of special days, since the big payoffs to be consumed, generate both the chain of markets and customs with altered rituals or the methods of gift giving. In doing so, particularly the media holding out not only a sense of historical continuity and ingenuity but sometimes belongingness for the ritualists by force of the glamorized models as well (Alexander & Jacobs, 1998: 23), imposes the soft power as ordering what they want (Nye, 1990: 166), — that’s to say, the practitioners’ (pre)dispositions refurbished by their habitus that throws up the cultural capital mobilizing coercively their ethno/socio-cultural recourses; e.g., the attitudes, beliefs, symbols, styles, preferences, and tastes. Adorno and

Horkheimer, for example, discussed the ideological expansions of this industrial culture that regulates what people must need as follows:

Through its inherent tendency to adopt the tone of the factual report, the culture industry makes itself the irrefutable prophet of the existing order. With consummate skill it maneuvers between the crags of demonstrable misinformation and obvious truth by faithfully duplicating appearances, the density of which blocks insight. Thus the omnipresent and impenetrable world of appearances is set up as the ideal (2002: 59).

The issue of whether special days should be considered a bit of traditions or a set of elements that effectuate the licit culture within a society, is connected with how much its legitimacy addresses the long history acknowledged as the authority to achieve a popular assent (Law, 1988: 443). The rationale in order for inventing a new special day is nonetheless related to the extent to which it is based on a historical reference and reiteration. As Hobsbawm says, “inventing traditions, it is assumed here, is essentially a process of formalization and ritualization, characterized by reference to the past, if only by imposing repetition” (1983: 4). Though still face to face, these occasions, which are organized on the given days and weeks of a year so as to solemnize the historical events which had left deep impressions on individuals, make people awareness about the social issues, observe an anniversary, fest or holidays through the ceremonies and rituals, have today been practiced at large via the mainstream media outlets and social media networks which are dominated by the consumptive and resistive culture. For this reason, modeled with reference to the past, the special days that are an element of popular cultural capital, are consolidated at hands of the social institutions such as family, religion, and education, as well as the computers and smartphones as the devices of mass media and social media networks, and sometimes strive for insisting a common and herby exclusionary figured cultural heritage memory on people. The special days, again which can be held on local as well as global extent, lead the boundaries between globality and locality to be hybridized and obscured on account of not merely international economic, political, and jurisdictional regulations (Liu, 2008: 774), however digitalized and communicative techniques, too.

In terms of their content and socially functions, the days that may connote the distinct purviews and feelings in practiced each society, can broadly speaking be classified 6 sub-categories. In the talk of them, each class might acquire a manifolded symbolic meaning as relavent to its specific socio-cultural context, and hence, each one of them is crucially attached to the universe of cultural capitals concerned with the habitus rather than the field, seeing that their reminiscences ought to subjectively vary from one culture to another — even further, among the individuals. More unequivocally, while a special day may be a commemorative day whichever an ethno-cultural system is innately connected the habitus, for instance, in another time and space, may interchangeably be a holiday and thereby the reflection of institutionalized, embodied or objectified roles of which anthropological symbols may differentiate. Despite the fact that these groupings put ostensibly on functioning as reflections of intertwined socio-cultural cosmos and expandable set of values, as figured in Table 1., they can often be listed as common events, New Year’s Day, holidays, commemorative days, awareness days, and days for occupational groups. As a consequence of the homogenization of habits concerned with the consumption of culture and market economy, but at the same time, the special occasions may conversely stand for the local settings of “differential culture to identify the beliefs and practices that make a group of people distinct” (Goodman, 2007: 332).

Table 1. The Classification of Special Days

Special Days/Occasions	Type of Practice in General	Level of Practice in General
Common Events	Celebration, Honoring and Mourning	National and International
New Year's Day	Celebration	International
Holidays	Celebration and Honoring	National and International
Commemorative Days	Mourning, Commemoration and Honoring	National
Awareness Days	Honoring and Celebration	International
Days for Occupational Groups	Honoring and Celebration	International and National

The first category of special days is the common events most especially exercised through the celebration, honoring, and mourning at the national and international levels. What is meant to be expounded under this title with the phrase of “common event” is frankly the semantic component wherein the socio-cultural milieu is drew up by the practices originating from the sociological and anthropological characteristics of a society. The potentiality and alliences of the common events indeed occurs provided that the strengths and weaknesses of the society are filtered through a cultural memory, forming a capital accumulated area over time and presently performed (De Angelis, 2001: 18-21). The common events therefore take place and are occasionally dislodged its ingredients in an ethno-cultural texture in terms of anthropological continuum in which the ancestral traces of cultural capital are ceaselessly handed down among the generations. The events that carry both the local characteristics with regard to their subject of practices and the universal ones associated with their formal qualities such as the ways to exert their own identities, might be fundamentally exemplified as birthdays, farewells, graduations, weddings, funeral, carnivals and so on. Considered in respect of Bordieu's conceptualization of the cultural capital, the common events that are on the one hand the reflection of sadness, on the other

hand joy and happiness, are revealed in the embodied and institutionalized form and have today gained partly digital features in comparison to the others, as performed indelibly around the basic set of feelings and rituals inherited from and undoubtedly that impelled by the social institutions since the very beginning of mankind history.

Even though celebrating the new year across the globe is something about the holyday for some sects and cults of Christianity, New Year's Day that has gradually secularized whereby a part of liberal market capitalism confronting the globalized cultural constituents become, is broadly speaking based upon the Gregorian calendar; however is practiced enthusiastically by almost the entire world. The celebration of this new year day, furthermore that is a mandatory condition of which is imposed of popular culture, is one of the implications of the consumer society and industrial reification of the entertainment and thus as Smith points, utilizing the consumerism from the association with being "the sole end and purpose of all production and the welfare of the producer ought to be attended to, only so far as it may be necessary for promoting that of the consumer" (1937: 625). Yet, when encouraged the consumerism, the celebrations may gain the local aspects and evokes the varied specific meanings where it is regularly exercised. For Robertson, that means the glocalization defined through "the simultaneity — the co-presence — of both universalizing and particularizing tendencies" (1995: 30). In the course of glocalization, notwithstanding the fact that people have a global imagination in terms of celebrations, they act at the local level by enjoying the traditional ceremonies whilst practicing the particular set of events (Tien and Talley, 2012: 126). The special occasions are thusly not at all times performed as mandated; instead, take on the new burdens according to the context in which they are fashioned. Considered in terms of Bourdieuan sociology, the states of cultural capital assured by the elements of popular culture, are in general based on the ideologies of the dominant groups, but for Fiske, can sometimes involved in the cultural niches that are constructed by the natural practitioners; so to say, members of subordinate groups such as the proletariat (1992: 32). In other saying, New Year's Eve celebrations all over the world should be interpreted highly as the fluid form of objectified and embodied popular cultural capital given the fact that the celebrations include a springy experience not only dictated by the global stakeholders through produced the spatial consent, but also contributed by those who perform.

Holidays, another form of special days, often have a pop-cultural quiddity that can substitute the special days in terms of daily use. While some examples such as Mother's Day and Valentine's Day are internationally celebrated and honored through the gifts, they get ahold of a particularized intendment when it comes to the religious and national ones. The days ethno-socially admitted as a member of holidays, which are the most conspicuous and therefore tangible illustration of the pop-cultural industry, not only tempt people to enormously consume today at the hands of digital advertisement, but also makes the consumption an irrational desire and existential matter (Elliott, 1997: 292-293). Meanwhile, it is worth mentioning here that it has been witnessed the way in which religious holidays are celebrated and spent has largely altered. This is because as part of globalized habits, younger generations considerably take a vacation in the bairam days; i.e., passing time in a holiday resort instead of family visits, hereby often post this time with their followers via the social media accounts. In fact, the embodied form of some specific practices as an example of cultural capital has been hence both digitalizing and sharing with a wider audience. What is more, these days that lay down the consumption as a necessity, in general if are characterized in the modus of institutionalized and embodied cultural capital, their way of practice are at local and national level. However when carried internationally out, they confer themselves in an embodied and objectified state through the societal processes. Most especially, Valentine's Day, Mother's Day and Father's Day have by and large performed in today's post-industrial societies in terms of popular culture elements among the holidays. If the holidays, which are a sort of love practice that people show towards their beloved ones, appear in the form of religious and national/official holidays inscribed in the socio-cultural memory of the societies that they belong to, they are generally transferred from one generation to another as a cultural heritage; so to speak, propagate an exclusionary consequence built on the immaterial focus of heritagization described as the intangible cultural heritage at the very most. In other words, by virtue of the ideological initiatives or the shifting nature of socio-political system and institutions in a society, the religious, consecutive or national holidays ought to acquire the different forms of phrases and therefore whilst strengthening the given identities and preferences, some groups; e.g., minorities or marginalized groups, are excluded in a dialectic manner.

The commemorative days that may be sometimes replaced by the holidays, can defined as the anniversaries organized broadly speaking for those who die in the national wars and the fights for independence, or disasters of which the societies have undergone, left deep impact on the cultural memory. The reminiscent of a different meaning in each society where they are held, the commemorative days are an foregone special day practice for culturally inherited as well as the consequence of adoptive elements that make cultural appropriation possible. Additionally, the management of intangible heritage by way of culturally commemoration is the very common politico-economics designated through the particular set of practices upheld highly by the governmental bodies. That's why, the commemoration refers not merely to the cultural constituents converting into the popular practices; but also is the mean of support utilized by both the field of politics and the tourism industry for the local economies (Timothy, 2011: 4-5). In doing so, the immovable cultural properties such as monuments and historical buildings, are entered to the sector to be nominately marketed at the hands of pop-culture's assets and categories such as the documentaries, movies, entertainment, and news or advertisements. Furthermore, each ethno-cultural community or society might have the peculiar anniversaries of commemoration as the special occasions such that

varied ceremonies in Turkey are organized under the title, Atatürk Memorial Day, every year on 10 November in order to commemorate the founding figure of the Republic of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk while Memorial Day held as an American holiday, is observed on the last Monday of May, honoring those who died as serving in the US. These days that can be played with all three states of cultural capital, strengthen individual cultural memory (Bourdieu, 1986: 18), and for this reason, can manifoldly be exhibited in the world market as the components of popular culture. As sum, the commemorative days, both which are inclusionary in terms of the consumption industry of culture and exclusionary in terms of inheritance, not only spread digitally to the different ends of the earth but also promise the recongition of varied officially cultures by the others as an element of pop-culture.

The fifth form of special days is related to inform people about the particular issues so as to raise awareness. Raising consciousness as a form of activism, might be about any social, political, climatic, cultural, environmental, economic or health-related issue. Herewith, the days based on raising awareness are the special days with the highest potential to turn into social and political movements constituting a field of cultural capital in order for the ossification of specific set of practices at the future. The conversion of awareness days into the socio-political movements, nevertheless offer an elligible area countervailing force against the dominant classes, may encounter the imposition of an illegitimate and inferior cultural capital (Meghji, 2019: 8-9), as with the groups performing these days radicalized in their socio-cultural settings. What is more, today the awareness days, which can bear the traces of the official culture and popular culture in a society, have been increasingly becoming the transnational and interpenetrated. Fiske expresses this relationality between the official and popular cultural capital as follows, "On the one hand it is an intensification of popular culture which is formed outside and often against official culture, on the other it expropriates and reworks certain values and characteristics of that official culture to which it is opposed" (1992: 34). Based upon the free sailing of the cultural meanings (Wood, 1998: 400), to put it another way, the states of cultural capital transforming every so often into the symbolic but at the same time, economic and social ones as the key elements of the popular culture, may be defined through the unfixed categories just like Hall warns about what the cultural studies exactly do and hereby provide "an extremely slack form of pluralism" (1992: 278-292). That's why, the heterogenity and plurality of the special days such as the days for raising consciousness, have a dominating but intermittently negotiating effect both in the midst of sophisticated meaning density and by staying outside of them. With respect to this, in addition to differentiated patterns of pop-meanings, which are always ready for the deployment, they constitutively also help develop a common sense and if a more macro structure is in question, of course class consciousness in Marxist terms. The awareness days, above all, emphasizing on and drawing people attention to the special concerns of certain matters; e.g., Breast Cancer Awareness, World Book Day, World Environment Day, aims to ensure a series of positively common convictions.

Last but not least, the days for occupational groups are annually organized in order for honoring white or blue collar employees as well as recalling the respect to them as noticed the sanctity of their duties all around the world. Even though characterized internationally, these days can be also celebrated at relatively mezzo and micro levels; i.e., the national and local settings. To illustrate, International Workers' Day is observed on May 1 by a great deal of workers and laborers; however, the days like International Lawyers Day, World Teachers' Day, and National Provider Appreciation Day, are celebrated on varied dates in many countries. For this reason, the days, which can be practiced on different dates in the various parts of the world for occupational groups, may have a similar mindset in terms of purpose while they might differ in terms of formal characteristics like the exercising. The days usually arranged by or for occupational groups, what is more that are consubstantiated with a distinct past in every society they are held, are periodically reminded through the mass media and social media networks, which are indispensable instrument of the popular culture industry, and are permeated glocally. Unlike the awareness days, they may sometimes spelled as the holidays but take on a symbolic character to observe the particular set of issues as promoting interest given the action such as the secular observances. Most especially on these days, as on other special days, taking advantage of symbolic codes such as souvenirs, brochures, flags, badges, and signatures, is the very common thereby manifesting themselves in the form of the capitalization of popular culture. Embodying a socialized predispositions and tendencies in order to concurringly act and feel requires the legitimacy dominated through the needs (Bourdieu, 1984: 251), and thus establish an asymmetrical relationship between the occupational groups — so to speak, that resembles the hierarchization among the social classes. Given the possibility of constructing a pop-culture industry, therefore the days for occupational groups often protest the order of exploitation and inequality, but it may also reproduce it since these segments superimposed by internationally post-capitalized constitutions that may compellingly cease the actual movement and mobility (Blackburn and Prandy, 1997: 491-493). On the contrary, in spite of the fact that their controlling could be easier at the hands of the institutions such as education and family or the networks like mediatic and digital tools by reason of the false consciousness enforced through the elements of popular culture capital, the laborers and activists can profit from the advantages of being quickly organized and instantly informed about each other when gathering for spesific goals and events.

As briefly implied above, the special occasions generally speaking appear as the elements of popular cultural capital that necessarily derived from the material and immaterial assests of capitalist industry (Fiske, 1992: 47). Besides gaining visibility as an object of discriminatory and selective formations, these days promise a sense of belonging and identity

---

however, the resistance against the coercive techniques. This resistivity that may be commented as the counter-hegemonic act in a societal milieu, functions as the perpetuator which maintains the structural inequality (Hall and Jefferson, 1976: 47-48), and may hence remain imaginary if casted at the extent of cultural industry. The special occasions associated with the past and essentialness but recasted through the constituents of pop-culture, in simple words, could malfunction unless are converted into a political struggle. While this conditionality leads precisely to Bourdieu's idea that the values of dominant groups are adopted by sub-groups through the particular sets of societal apparatus discoursed at the hands of educational systems and familial traits, the process is more likely to work in favor of subcultures as the ways diversified the acquisition of cultural capital have recently taken on digital aspects. Similarly, the models special days are practiced, give the novel connotative and denotative aspects to the primitive accumulation of capitals by reaching more individuals because of held on the social media networks and mass communication. Additionally when considered specifically the expentancy of teachers and the academic achievements of students measured by the computer use and emergency of multiuser operating system in today's elementary schools (Paino and Renzulli, 2012: 126-127), the digital dimensions of cultural capital have increasingly prevailed over the conventional methods. In this way, children are not only born in a digital world from the beginning, but develop their skills, preferences, abilities, styles, capabilities, and systems of value; that's to say, *ethos* within it as well. These patterns wherein the organizational skills and behaviors are flourished, of course make a digital transformation process possible originating from human capital, given that the informational technologies affect the design and variability of decision making, knowledge, and intelligence (Huber, 1990: 67). Epistemically the dissemination and acquisition of popular cultural capital products pictured at the hands of special occasions may thus take place in the digital settings and services such as the social media networks.

3. WHAT MAKES SPECIAL OCCASIONS VERY “LIQUID”: THE REPRODUCTION AND CIRCULATION OF CULTURAL CAPITALS

The reason why social media use is so widespread today is closely concerned with the introduction of information technologies; e.g., computers, smartphones, personal digital assistants, notebooks, personal electronic device and so on, into our lives. As Featherstone clarifies, further, “digital new media not only provide the potential for ubiquitous connectivity and greater interactivity, enabling everyone to communicate with everyone else; they also open up a further stage, that of a physical environment of things talking to each other” (2009: 4). These media tools owing to the physical conveniences which they offer the humanity, address to all areas of daily life, thereby are illimitably consumed as well as spreading expeditiously on the score of the services like the digital shopping. In addition to ensuring advantages, considered sociologically they also makes people more dependent on their facilities through the industry of consumption and values that may illustrated through the functional, social, emotional, and epistemic levels (Sheth *et al.*, 1991: 160) but kindle the interaction of consumers with diversified sets of alliances. Baudrillard skillfully mentions about how the series of this complex relationship embracing the social networking get in touch with the individuals as follows:

...it is the code of 'personalization', which no individual himself possesses, but which traverses each individual in his signified relation to the others. The person as a determining instance disappears and is replaced by personalization. From this point on, the individual is no longer a centre of autonomous values, but merely the expression of multiple relations in a process of shifting interrelationships. The otherdirected person is, in a sense, at home everywhere and nowhere, capable of a rapid if sometimes superficial intimacy with and response to everyone (1998: 170).

Thinking of the increase in the rates of global digital growth each passing day, the potential of individuals to get more exposure to the whole of intensified and interlaced connections have currently boosted. In spite of the fact that the dominance of mass media such as television, radio, and newspaper proceeded until the last quarter of the 20th century, the advances in cybernetic and digital techniques have somewhat put the end to this sovereignty accompanied by the inauguration of social media companies. Based on the triumph of digital mobilization, the elements of socio-cultural context such as the values, orientations, thoughts, tastes, styles, and predispositions transmitted through the cultural capital, have been increasingly transferred to the social media environments. These networks therefore corroborate a symbolic power that is the capability of transformation between the economic and cultural capital because as Bourdieu says, this form of property “categorizes, divides, and separates individuals, and through this, constructs social collectivities” (1991: 120). One of these cohesions may be the special days that are celebrated, observed, and at a pinch honored on social media today as thinking of increasing number of users by virtue of the Covid-19 effects on the public life.

Towards the end of the first quarter of 2020, many schools in the globe due to the Covid-19 pandemic, have forced to transit from the face-to-face to distancing education system and online degree programmes altered the resources of socio-cultural accumulation, albeit presumed temporarily. As many neo-Marxists like Bourdieu have pointed out, the primitive accumulation as a continual stage, not solely occurred in the mercantilist or industrial economy; but also through the other social institutions such as the education and family wherein is cultural capital cultivated emerged (Fowler, 2020: 440-442). Apart from historically the initial periods, furthermore the gradual evolution of the primitive accumulation was by no

means identical to each context (Thomson, 1990: 318-319). For this reason, it may currently be said that the primitive accumulation has undergone a certain spatial transformation — that is, the space addresses to what is put on display on the monitor of any digital gadget, especially via online courses and social media environments where the transformation is equipped with new vantages and habits in the acquisition phase of both social and cultural capital. As such, the digitalization of education alludes to the introduction of long-term policies that will facilitate children's access to the internet at the hands of either mobile phone or computerized institutions accompanied by the social media networks at an early age.

Table 2. Global Digital Use – April 2021

Resource of Digital Use	Number of Digital Use	Rates of Digital Use
Total Population	7.85 Billion	Urbanisation: 56.5 %
Unique Mobile Phone Users	5.27 Billion	Population: 67.1%
Internet Users	4.72 Billion	Population: 60.1%
Active Social Media Users	4.33 Billion	Population: 55.1%

Source: Datareportal-Global Digital Insights, 2021.

Considered the total population with comparison to the use of mobile phone, internet, and social media as figured at Table 2., a large part of the world's population is connected to a digital network, seeing that the connecting through the social media, assures an occasion in which is participants to feel it as a need (Sawyer and Chen, 2012: 152-153). People hence living in even the most remote corners of the world are aware of each other's living conditions and even further popular feelings and tendencies; in a nutshell they take the opportunity to discern all sorts of recognition and knowledge associated with the socio-cultural experience. This cross-cultural communication, what is more, results that the primitive accumulation gained through not only economic possessions but also cultural and symbolic capitals processing in the knowledge of family and education if added to Bourdieu's terminology, is moved to the virtual environment at large. The upsurge in the rates of the educational and learning apps and most especially, the videos in Youtube for infants may therefore be one of the best illustrations in order for covering the long-reaching effects of how the social media networks both utilizing the repeated visual effects and circumscribing the area of primitive accumulation, include early childhood period.

In addition to the integration to the social networks, using the pop culture materials such as images and artefacts presented in the comics or magazines, channels children into the official interests ascertained by the traits of schooling during the elementary literacy practices and experiences (Arthur, 2001: 303). These educational and teaching techniques may double-conditionally marginalize those who cannot access to the pop-cultural resources despite seemingly the inclusive. But then, it is recently observed that the case has been veering by degrees given thinking of the fact that the smartphones as suited the every budget, have become the basic need of life that inserts all into one device. Correspondingly, the position of communicating with the smartphones, where the knowledge links to the portable settings, has started to move towards the lower levels in the hierarchy of basic needs (Kang and Jung, 2014: 377-378). Another essential feature that distinguishes the smartphone from the other technological tools and in so far as make it more appealing is that it provides the easy access to the social media applications most notably offering the simple use, content sharing, visually elegant design, networking, adaptive access via the browsers and platform in order for discussing the social problems. A longitudinal study, to exemplify, conducted by the Pew Research Center across the US between 2002 and 2019, proves this inclination that rises towards the online connection and more specifically smartphone addiction among the young adults (2021). For this reason, the elements of popular culture, pinned down particularly in the beginning of the 2000s, have dexterously become varied the educational mechanisms and cultural messages covered today by the mainstream groups of mass media and further as of mid of the 2010s, have been transferred to the socio-digital networks in which more inclusionary and alternative discourses are afforded in a way that addresses to all poles.

The first remark, in this context, to be dealt is concerned with the fact that the elements of popular cultural capital such as the special occasions are promptly adopted thereby become the fashionable when considered the easier access to the knowledge and cognizance owing to the social media networks and mass media, unlike the universe of official cultural capitals demanding a quite long time for socio-culturally internalization and organization regardless of their processual accumulation as in the pre or post-industrial era. Additionally, nowadays being fashionable as an instrument of the digital consumption culture disregarding the fordist production model, *ipso facto* points to the social reflections of symbolic value in the material culture subjected through the diversified concepts and interpretations (Crane and Bovone, 2006: 320). These themes, in which the certain ideological significancies and battles are both placed and practiced through the particular sets of meanings (Hall, 1985: 101-104), at the same time are the icons and representations of popular culture illustrate what should be valuable/good or unworthy/evil (Phillips, 2010: 29). This is essentially by reason of the contradictory nature of fashion pertaining to the terminological comprehension as a social phenomenon segregating as much as it incorporates.

Simmel, who laid the sociological foundations of the term fashion, defines this incompatible whatness in a classical sense as follows:

Fashion is a form of imitation and so of social equalization, but, paradoxically, in changing incessantly, it differentiates one time from another and one social stratum from another. It unites those of a social class and segregates them from others. The elite initiates fashion and, when the mass imitates it in an effort to obliterate the external distinctions of class, abandons it for a newer mode—a process that quickens with the increase of wealth (541: 1957).

Similarly, Weber also revealed the hidden nexus between the class and status by referring to the preconditions and refigured relations that the social classes conform by acquiring a sense of group belonging on a scale of their consumption habits and thus form a strata (1947: 250-259). Whether in Simmel's or Weber's approach, the fashion, in simple terms, may therefore symbolize the need or feeling of belonging to a particular group through flexibly consumption habits and ingrained imitations. What today makes interesting for the fashionable domains of special occasions by entertaining the definition supposed simultaneously by Simmel and Weber but different in a methodological sense, basically presents that the inter-placement of consumer routines and behaviors of social classes, gives rise to the cross-cultural selves that are able to reverse not only the imitation and direction of process dispensing the lifelong tendencies but also favors of the subsidiary ideas and identities. Though the fashion-oriented elements are characterized by both novelty and change, nonetheless by nature ephemeral and in other saying, *velleity* (Heidegger, 1992: 8-9). Unlike the vestimentary features of fashion, these evanescent moments that can subvert the diachronic consistencies stood by which the ensembles of fashionable meanings draws upon the actual, potential, and historical features of given societal taboos and descriptive logics, are likely to entail the disassociations (Barthes, 1990: 178-179). That's why, the fashionable characteristics of popular culture are overwhelmingly criticized by the social scientists, unsurprisingly economists, inasmuch as they find the fashion cynical and irrational by employing the idea that the rational choice expressing the individuals' self-interests and psychology determined by the consistency combined with a far-reaching goals between actions and personal preferences (Aspers and Godart, 2013: 176).

Due to the rapid changeability and non-reflexive variations of popular culture, recently its incongruous texture against the official cultures formed by the educational and familial experiences, has been increasingly included in the circulation of commodities and ideas via the media industry. It is the tourism sector, for instance, hosting the special or sometimes local events monitored by the mass and social media that make the occasions open to the whole world. These events, further enact the confrontations of patterns that are geographically distant from each other but at the same time belonging to a more socio-cultural context such as different thoughts, customs, beliefs, habits, and behaviors (Palmer, 1998: 32-37). It is therefore seen that the acceleration of popularity processing the special days through moving to the digital domain and becoming a trend are not just perceived as a fashionable use but signifier of a global identity as well; however, separated from the fashion thanks to their ritualistic structure and functions associated with the particularized local qualities. This means that the special occasions can differentiate rather than pave the way for the alikeness, as does technology that acts as a catalyst of the globalization. Moreover, the continuous interaction passing through the spectrum of societal processes are not solid, however liquefy the unremitting formation of social disintegrity by the technological facilities of global powers (Bauman, 2000: 7-8), like the filiform and tenuous construction of pop-cultural elements.

Another essential point to be mentioned here is that since the constituents concerned with the popular cultural capital, most notably special days, can adapt themselves in a good deal of ways to any socio-cultural milieu, their diffusion and consumption take place shortly after their production. When taken into account of their malleable features and oversaturated capacity, it is necessary to state that almost every day of the year is dedicated to a special day that could be digitally carried out. This touches off an increase in the consumption rates thereby is converted to a type of cultural practice that can be readily achieved as well as generated on any kind of occasion (Barnes, 2001: 24). It can be also said that the exceptional circumstances brought about by the Covid-19 pandemic have shifted the shopping habits of the buyers by virtue of the online marketing and thus replace the pop-cultural forms in composed by the mass media, as the digital age with its mobile technology feature, has vanished or more optimistically rearticulated the conception of time-space that we all have been accustomed. These marketing techniques are unswervingly realized in particular, through the invention of novel special days as taking advantage of a discount opportunity strewn around the cheap rhetoric. The discount as the positive monetary effect of price promotion, albeit having from time to time the negative impact on the customers in terms of perception (Lee and Chen-Yu, 2018: 4-5); e.g., the bait-and-switch advertising that is a deceptive pricing, with the advent of online retailing, has strengthened the dissatisfaction of habitual buying behavior and hence purchasing more product. One of the recent examples of this is the Black Friday coinciding with the last Friday of the last week of the year; i.e., the day after Thanksgiving, observing holy in many part of the US and EU; however promoting all people on earth to participate on a shopping trip. As a commerce event, this special day, which is more preferred by those who want to buy more stuff and herewith save money, also have started to be more held on the online with the effect of the outbreak. A comparative survey research was conducted, for instance, globally by the Criteo with 20.000 participants in order to learn the major reasons behind the change in the buying behaviors and ecommerce sentiments of consumers in the holiday seasons from 2019 to the midst of 2020. According to published data related to the US, even though the online transactions

as the driving force for gift sales, in the month of August, 2020 compared to the same period in 2019 are up %19, the holiday shoppers largely choose the last months of the year so as to benefit from the promotions and discounts (Criteo, 2020). The report shows, albeit not entirely, that because of the convenience of digital technology as well as the effects of the Covid-19 lockdowns and closures, the special days have eased and quickened the ways of consumption coupled with the cultural messages as the appealing power they contain, in every period of the year.

Correspondingly as Fiske implies, the messages emanated from the components of popular culture neither can be consumed nor commodified; rather produced, reproduced and therefore circulated within a cultural economy (1989: 27). What is more, as Arriagada and Concha emphasize, emerging cultural intermediaries by the mediatic circuits replaced human agency by the technological mechanisms functioned the digital wisdom (44-45: 2020). The embodiment of cultural capital *ipso facto* opens a gate for digital experiencing via the social media channels, particularly utilized by the influencers such as instagrammers and youtubers generating the content addressing to the marketing trends. In addition to the digital techniques in education, the younger generations, in this way, are also exposed to the multi-faceted occasions and actors. Yet, the pop-culture products that have always no determinant influence on the social identities as with the mass production, may not solely catalyze the homogeneity of habitual behavior of consumption but also diversify the popular tastes with participation that brings the self-expression and experiences of collectivity along the conditions of subordination (Fiske, 1989: 141). The popular texts, albeit the plurality of their meanings, thus discriminating the ones that belong to the other alternative and sometimes mainstream groups, are indistinctly reflection of the existence constrained by the in-betweenness of adaptation and defense against them. Although Bourdieu relates this multi-conditional continuum to realistic hedonism and sceptical materialism by rejecting idea of universality (1984: 395), the fashionable behaviors and routines influenced by the taste-makers; e.g., bloggers, at the hands of digitalized cultural intermediaries, have been today instantiated by the technical expertise, marketing, advertising, and schooling involving audiences in the similar level of gratification as not excluded but trickingly altered experiences (Cochoy *et al.*, 2020: 4-5). The alteration by digitalization is not particularized or thoroughly standardized; instead falls into the universe of fluid meanings and symbols wherein the spatial boundaries of cultural messages are disengaged. For this reason, in addition to the circulation and reproduction of special occasions in popular culture whereby digitalized industry of the education and consumption, how the socio-digital motivators and underpinnings have become the decentralized apparatus and what kind of manifolded intermediaries and designs they are included whilst unfolded, should be discussed.

4. POPULAR CULTURAL CAPITALS IN THE DIGITAL-CULTURAL INTERMEDIARIES: THE HETEROPOLARITY OF SPECIAL OCCASIONS

In the first place the special occasions by referring to the past, reasoned pre-emptively out the spatial dispersion of cultural intermediaries such as the mass media tools; but soon afterwards the mass communicative dissipations have been superseded by the splay of spatio-temporal concentrations thereby interpenetrated reality and virtuality. The internet as an omnipresent rational will of this virtual reality regulates the popular images with which the intermediaries, as Baudrillard outlines, engender “an imaginary effect concealing that reality no more exists outside than inside the bounds of the artificial perimeter” (1983: 26). Even if the meaningful messages; e.g., thoughts, ideas, and beliefs in this digital landscape may be irrational and absurd for some, however would also insightfully be the appealing to the certain audiences on highly grounds of the ideological orientations. The ideology, what is more, leads these audiences to pursue *a priori* set of trusts and convictions instead of a wide array of actual alternatives by nature (Campbell *et al.*, 1960: 192-193). Hence, the virtual peregrination as a way of social control, encompasses the simulant socialities by both manipulating and displacing disappearance of real what we all perceive as veracity (Baudrillard, 1993: 57). Yet, the networking devices are placed in such a spatial design that individuals effortlessly get the exposure to assorted information-based clustering which mediates the circulation of different ideas besides their own worldviews. In Hall’s thought about the close relationship between power of media and its use unlike the universe of which simulations that provoke the socio-digital connectivities, the meaning has effect to the extent that it is practiced, hereby “the moments of encoding and decoding, though only relatively autonomous in relation to the communicative process as a whole,” stand for the determinate instants in the act of exchange (Hall, 1991: 117-118). Consequently, the condensations of meaning are resolved on the scale of the reception capabilities of decoders (Corner, 1983: 266), although the special occasions that ought to sometimes be spelled as the branch of culture industry or changing fads (Alt: 1982: 129), are able to be practiced concurrently in the areas of the globe that are quite remote to each other, due to the increase in the volume and flow rate of knowledge triggered by the informational advances.

The cultural intermediaries where the special days offer the double-edged sets of truth both manipulating the collective identities with the mass images fueling the tastes and perceptions (Bourdieu, 1984: 231), and having the potentiality of breakdowns that wear the homogenous construction of preponderant culture out, constitute the conflictual experiences (Hall, 1982: 77-78), which are plenty of ideologies and discourses extensively interlocated. In this respect, the ubiquity of social media plays an outstanding role in eroding socially legitimate ideas and strengthening “fictitious capitals” produced

---

by the popular images of digital media (Strinati, 2004: 224-227). By providing symbolic goods and services, hence the cultural organization and reproduction make feel itself compelled to the new social experiences of marketing, fashion, advertising, public relations, and decoration enchantingly emerging new career fields such as the health care and social assistance occupation in a tacit way (Bourdieu, 1984: 359), through the digital mediators. However, the consumption of ideas stimulated by the media as a causal power does always not mean that it will be the signifier of the consecutive line between marketed and approved at all. It is precisely because the digital artefacts and applications building popular identities, deconstruct not only this bipolar and conventional relation; but contemporaneously ensure the heteropolar landscape intertwined the hyper-mediated reality with diversification of media actors (Kaempf, 2016: 14-15). The elements of popular culture encircled by the digital contents, are indeed a divided reflection of this heteropolarity challenging what we know about reinforced images. The digital (or the term contemporary that might be often used interchangeably) popular actors such as the social media influencers uploading their podcasts onto the internet unlike the traditional ones; i.e., the tasters and producers of music, movie, fashion on the radios and TVs, are therefore the fragment of continuum that boosts the circulation and confrontation of imbedded representations. This fractal formation as “a process never completed and logged in contingency” (Hall, 1996: 2), where the omnipresent and liminal tendencies established at the hands of the digital cultural intermediaries such as the social media accounts and posts, makes the special days more appealing for the recognition of both subcultures and groups that literally foreground the popular symbols making allowance of the resistance against the hegemonic ones.

The second point with regard to the digital cultural intermediaries to consider that the special days can lay out the ways for restoring the honor of communal discernment of subaltern or non-dominant social groups tending their visibility to be dimmed or needing their status to be vivified in a globalized world. To this respect, the alternative players in the conflictual emergence of quasi-spatial systems, seek to publicize themselves at the hands of the cooperative process of goal-directed action (or may worded as the purposive) that communicates the consensual interpretations (Habermas, 1984: 101). For this reason, structured social contexts that are imposed top-down have no longer, by virtue of quantitative shifts and qualitative novelty endowed with the resources of popular culture, adequately addressed the concept of habitus ascertained by the linear and irreversible feature of socio-historical paradigm, since there is no single formation of habitus that expounded on a large scale as “the product of history, produces individual and collective practices, and hence history in accordance with the schemas engendered by history” (Bourdieu, 1977: 82). What is more, “actors have passed and continue to pass through multiple social contexts (worlds, institutions, groups, situations, etc.); they are the fruit (and the bearers) of all the experiences (not always compatible, not always cumulative, and sometimes highly contradictory) that they have undergone in various contexts” (Lahire, 2011: 204). As such, those who socialize by courtesy of the plurality of habitus are not under the influence of monolithic construction; on the contrary, act upon the situational context that disconnects the temporal and spatial variability of individual experiences from the macro structures. The introduction of internet into people’s lives has altered these experiences feeded enormously with the primary affiliations of individuals thereby varying the modes of individuality that makes them dependent on it at a very early age. It is hence apparent that today the digital access mediating predominantly the interaction of those users who have the contingent confrontations with others; i.e., not only allies and relatives but also dissidents, influencers and opinion makers on social media apps, hallmarks the core of this contextual change and diversity.

What makes the special days practiced in the digital environments different from the classical mode of cultural capital here is that they are likely to procure both the subjective leaps and diffractions or recurrences in conceived linearly the social construction of time — that is proliferation of existing habitus. The non-linear dynamics of the days often equipped with the ancient stuffs in order for being adapted to a legitimate milieu, draw on the symbolic basis of capitals serving as the recognisable, prestigious, and dignified assets for the practitioners. They focus moreover on the situation to the extent defying their given habitus (Lahire, 2011: 13). World Sociologists’ Day is one of these recent occasions celebrated in social media by those who would like to empower the intelligibility and recognition of sociologists in public sphere. The day is based the date on which the higher institution of social sciences regarded as the first school in the discipline of sociology opened in Paris on November 14, 1901. To exemplify, it was celebrated with the social media posts in many parts of Turkey by a variety of actors such as the sociologists, associations and departments of sociology in the same day, 2020. Many who digitally joint this event did not know each other thereby reasoning by different conventional contexts, but were united to accomplish the far-reaching achievement around a common objective for the employment of sociologists. Herewith, the *situational* goal supported by the other unemployed who seek for the employment, which brought them together was unemployment in addition to being a sociologist as the trigger of common sense; i.e. the collective consciousness in mediatically formed field not habitus. Perhaps this imagined occasion heavily attended would not have been so widely carried out if had not been celebrated on the social media where the online posts can open up the opportunities to reach the larger audiences by cooperating ideas strengthened with the both old and digital materials. Introducing the novel things with the symbolic attribution to the past in this sense is somewhat the invention of historical continuity without question (Hobsbawm, 1983: 7-8). Yet, the heteropolar encounters brought by the digitality, structurally instill volatile mood or more broadly circumstantial mindset rather than the intensity of conditions caused by the historical continuity or repetition. What is of interest here is therefore not the incessant development of pop-cultural organizations through the digital milieu but

how the ruptures drawing their strength from the contingency as both uncluttering and obliterating power, today of the paradigmatic transformation in the days serve as the reasonable element.

Another remark which is thought necessary in this sketch, is the interrelatedness of virtual mediation and socio-technical design of special occasions. This current link has been increasingly becoming vulgarized through the social media events, in particular facilitated by *the hashtag*. In order to use the hashtags usually drawing attention a subject in social media apps such as Twitter, Instagram, Facebook, and Youtube, a relevant phrase or keyword is preceded by the *symbol #* and hereby offers a filtered content and easier access to the targeted audiences. Hashtagifying that ensures the potentiality to ubiquitous vantage in social media is thus employed for augmenting the trendiness of specific topics most notably about social, economic, cultural or political ones. Furthermore, the hashtags, which have an informative nature, not only may act in a decentralized manner, as the bottom-up mobilization of digital activism but online organizational action (Bennett and Segerberg, 2012: 742-743). Black Lives Matter (BLM) is for example, one of the recent socio-political movements that allude to the racial grammar calling attention the police violence toward black people in the US. This decentralized political organization grew with the *#BlackLivesMatter* hashtag on Twitter after George Zimmerman, a police officer in the state of Florida, was acquitted of murdering the unarmed black teenager Trayvon Martin in 2013. The movement, which was come out on July 13, 2013 and points to a kind of special occasion, highlights to inequality, racism, and discrimination subjected to African American people (Banks, 2018: 710). Coupled with the murder of George Floyd by the police officer Derek Chauvin as kneeling on the back of his neck for over nine minutes, in 2020 sparked a global protest and reckoning via the social media channels, particularly Twitter, the hashtag situationally functioned as *the contact zone* that stands for “social spaces where cultures meet, clash and grapple with each other, often in the contexts of highly asymmetrical relations of power” (Pratt, 2002: 4), instead of perennially performing structured identity. In line with these, the socio-technical configuration of hashtags can be considered as the instrument of political marketing (Enli and Simonsen, 2017: 8), which underpins the alternative media logic through the connectivity and popularity but not entirely passivates the audiences’ agency. It is because the words in hashtags perform a communicative action that permits the users to form both personal and collective branding — so to say, the co-floation of opinions (Laucuka, 2018: 59-60). The hashtags, which are one of the socio-technical tools of popular culture in social media, albeit occasionally serving as the yield of consumption; e.g., *#ValentinesDay* or the given religio-cultural identity; e.g., *#EidMubarak*, hence contradict the all-pervasive tendency that envisions “cultural forms as whole and coherent: either wholly corrupt or wholly authentic” (Hall, 1981: 233).

The communicative actions imbued with the strategy that is juxtaposed with the idiosyncratic purposes have now disrupted the conventional vantage points of legitimation (Habermas, 1970: 96), eloquently through rivalling propagation of the digital-cultural intermediaries. Notwithstanding seeming calculated, collating individual experiences in social media, challenges the mainstream images; nevertheless, cannot directly assert dominance over what counts on as there is no a clear category by virtue of the situational responses. As a matter of fact, the case is not much different on the special days that correspond to a given social issue and have enriched by taking up the novel prospects with each passing year. Even though at the outset these popular elements are produced to serve a certain intention, they might later act as both the momentary and open text when confronting the viewers (Campbell, 2017: 14-16). That continually ushers into the differences between what is aimed to be represented and what is received. This is mostly because the social media users who participate in any special day through the hashtags and posts, construe with the moments according to what they feel and instantaneously believe, namely interpreting the process (or message), not embodied socio-cultural identities. The emphasis the continuum on which the circulation of ideas is processed, culminates in a dissensus between the strict divided frames of meaning constructed through “the subjective expectation of objective probabilities” (Jenkins, 1982: 273), thereby on the one hand attenuating the prepositioned effects of simplified duality of the structure and agency, on the other hand amplifying the mass motion of *flexilized* popular dispositions by the digital contents and apps. Varying categories in the process of the making identity as a vital developmental task for the connection to the social environment with the inauguration of social media tools, has therefore unveiled the popular-hybrid and heteropolar entities and icons that deliver the new characteristics by annexed to the technological innovation and experience. The digital landscape that contributes to this heteropolarity that are able to adapt itself to any context at hands of the popular industry by being renewed and periodized, resolutely cherishes the situational moments as in the special occasions rather than compacted blocks of the habitual action. Weber has pioneered in this sociological respect, “which attempts the interpretive understanding of social action in order thereby to arrive at a causal explanation of its course and effects” (1947: 88), by way of the method of *verstehen*. Based on this interpretive standpoint that pursues the legitimate ground allowing the problematization of immanent continuum particularizing the circulation of digital action, it can obviously be said that the days as the ever-changing phenomena, have proliferated (or invented) in the face of each socio-cultural and political converting into the symbolic events by gaining the novel definitions and practices through the social media facilities.

5. CONCLUDING REMARKS

Even though not wholly known, generally speaking the origination of special days in the history of humanity got a conventional scope with the ritualistic and common events such as the primitive ceremonies and celebrations; nonetheless took on the new roles and significances as far as they were appealed in early communities. These days, which may have symbolic value of events that have left deep traces in the memory of small groups, or can be invented as though they were a new tradition in macro structures with the occurrence of modern social institutions, have been instrumentalized in fashioning an arena of objective culture reconciled with the pecuniary resources. By the industrial developments, the foundations of which were laid in the 16th and 17th centuries and that uplifted the spread of globalization as a processual paradigm that ensures the socio-cultural, economic and political interaction of people, hence the days have begun to market in the form of both economic and cultural capital.

On the other side, the global revival of popular culture, which was identified with the folk culture of the lower classes towards the end of the 18th century in prevailing the mass media such as the radios, televisions, magazines, and newspapers with the second half of the 20th century, has comprised a basis for the multiplexed paths of communicative and consumptive network in societies. This combination, having massified the popular culture, has catalyzed the reinterpretation of basic tenets of cultural capital acquired through the family and education (or may be outlined as the embodied, institutionalized and objectified assets of dominant culture in Bourdieuan terms) related to the special days to a great extent. Yet, accelerating the digitalization of communication tools, notably at the very beginning of the 21st century, has inclined these socio-cultural experiences and predispositions shaped by the fixed structures to take up a fluidal and flexible outlook obscuring the lines between the low and high culture. What is more, the blurring on the restrictive characteristics of the culture has decentralized the fashionable experiences within the occasions whereby remitted the circulation of divergent ideas of alternative groups in the mainstream media, largely which may include those perceived as occupational, ethnic, youthful, or marginal. The days equipped with the heteropolarity (or sometimes apolarity due to the momentary situations) thus have by and large undergone the certain spatio-temporal shifts in terms of virtually embodied form and objectified content at the hands of the institutionalized technological facilities.

As one of the offsprings of digitalization, it can be claimed that carried the emblematic sets of social relation under the auspices of smartphones with the evolution of social media to the virtual realm is the primary factor affecting this heteropolarity. This is of course closely related to the multi-faceted spatial transformation and socio-technical design of special days that could involve with their heterogeneous roles. In this sense, the heterogeneity implicates that the days may not only allow the abandonment of existing consumptive identities but also mediate their reproduction by circulation in the digital-cultural intermediaries. Increasing use of social media in recent years with the Covid-19 outbreak and both the expansion and multiplication of these digital-cultural identities and networking sites, where the malleable elements of popular cultural capital such as the special days, are practiced, offers that the audiences are got the exposure to the contextual habitus and herewith, situational tendencies that are chronically formed. This contextuality, which have gained meaning within the horizons of social and cultural capital, prepares the legitimate grounds for both the mass consumption to have been marketed and resistance against it. That on the one hand the circulation of, on the other hand consumption of popular images in performed the days, therefore requires to be employed the interpretive framework assigning the actions attached to their purposive but situational reasons countervailing the objective formations and structures in subjective experiences via the socio-digital milieu.

REFERENCES

- ADORNO, T. W. (1987). "Late Capitalism or Industrial Society?", V. Meja, D. Misgeld and N. Stehr (Eds.), *Modern German Sociology* (232-247), Columbia University Press, New York.
- ALEXANDER J. C. & JACOBS R. N. (1998). "Mass Communication, Ritual and Civil society", T. Liebes and J. Curran (Eds.), *Media, Ritual and Identity* (23-41), Routledge, London.
- ALT, J. (1982). "Popular Culture and Mass Consumption: The Motorcycle as Cultural Commodity", *The Journal of Popular Culture*, 15(4): 129-141.
- ALTHUSSER, L. (2014). *On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses*. G. M. Goshgarian (Trans.), Verso, London.
- ARRIAGADA, A. & CONCHA, P. (2020). "Cultural Intermediaries in The Making of Branded Music Events: Digital Cultural Capital in Tension", *Journal of Cultural Economy*, 13(1): 42-53.
- ARTHUR, L. (2001). "Popular Culture and Early Literacy Learning", *Contemporary Issues in Early Childhood*, 2(3): 295-308.

- ASPERS, P. & GODART, F. (2013). "Sociology of Fashion: Order and Change", *Annual Review of Sociology*, 39: 171-192.
- BANKS, C. (2018). "Disciplining Black Activism: Post-racial Rhetoric, Public Memory and Decorum in News Media Framing of The Black Lives Matter Movement", *Journal of Media & Cultural Studies*, 32(6): 709-720.
- BARNES, B. (2001). "Practice as Collective Action", T. Schatzki, K. Knorr Cetina and E. von Savigny (Eds.), *The Practice Turn in Contemporary Theory* (17-28), Routledge, London.
- BARTHES, R. (1990). *The Fashion System*. M. Ward and R. Howard (Trans.), University of California Press, London.
- BAUDRILLARD, J. (1983). *Simulations*. P. Foss, P. Patton, and P. Beitchman (Trans.), Semiotext(e), New York, NY.
- BAUDRILLARD, J. (1993). *The Transparency of Evil*. J. Benedict (Trans.), Verso, New York.
- BAUDRILLARD, J. (1998). *The Consumer Society: Myths & Structures*. Sage Publications, Thousand Oaks.
- BAUMAN, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press, Cambridge.
- BENNETT, W. L. & SEGERBERG, A. (2012). "The Logic of Connective Action", *Information, Communication & Society*, 15(5): 739-768.
- BLACKBURN, R. M. & PRANDY, K. (1997). "The Reproduction of Social Inequality", *Sociology*, 31(3): 491-509.
- BOURDIEU, P. (1974). "The School as a Conservative Force: Scholastic Achievement and Cultural Inequalities", J. Eggleston (Ed.), *Contemporary Research in the Sociology of Education* (32-46), Methuen, London.
- BOURDIEU, P. (1977). *Outline of A Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BOURDIEU, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of The Judgement of Taste*. R. Nice (Trans.), Harvard University Press, Cambridge, MA.
- BOURDIEU, P. (1986). "The Forms of Capital", J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (241-258), Greenwood Press, Westport.
- BOURDIEU, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. J. B. Thompson (Ed.) and G. Raymond & M. Adamson (Trans.), Polity Press, Cambridge.
- BOURDIEU, P. & WACQUENT, L. J. D. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. The University of Chicago Press, Chicago.
- BOURDIEU, P. (1998). *On Television*. P. P. Ferguson (Trans.), The New Press, New York.
- CAMPBELL, A. & CONVERSE, P. E. & MILLER, W. P. & STOKES, D. E. (1960). *The American Voter*. Wiley, New York.
- CAMPBELL, C. P. (2017). "Stuart Hall and The Politics of Signification", C. P. Campbell (Ed.), *The Routledge Companion to Media and Race* (10-18), Routledge, New York; London.
- CANNAN, E. (1921). "Early History of the Term Capital", *The Quarterly Journal of Economics*, 35(3): 469-481.
- COCHOY, S. & LICOPPE, C. & MCINTYRE, M. P. & SÖRUM, N. (2020). "Digitalizing Consumer Society: Equipment and Devices of Digital Consumption", *Journal of Cultural Economy*, 13(1): 1-11.
- CORNER, J. (1983). "Textuality, Communication and Media Power", H. Davis and P. Walton (Eds), *Language, Image, Media* (266-281), Basil Blackwell, London.
- COX, R. (1981). *Production, Power, and World Order: Social Forces in The Making of History*. Columbia University Press, New York.
- CRANE, D. & BOVONE, L. (2006). "Approaches to Material Culture: The Sociology of Fashion and Clothing", *Poetics*, 34: 319-333.
- CRITEO. (2020). "Holiday Gifting Report 2020: Consumer Sentiment & New Buying Behaviors", 30.09.2020, <https://www.criteo.com/blog/holiday-shopping-statistics-2020/>, accessed in 16.06.2021.
- DE ANGELIS, M. (2001). "Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's Enclosures", *The Commoner*, 2: 1-22.
- ELLIOTT, R. (1997). "Existential Consumption and Irrational Desire", *European Journal of Marketing*, 31(3/4): 285-296.
-

-
- ENLI, G. & SIMONSEN, C. A. (2017). "Social Media Logic Meets Professional Norms: Twitter Hashtags Usage by Journalists and Politicians", *Information, Communication & Society*, 21(8): 1-16.
- FEATHERSTONE, M. (2009). "Ubiquitous Media: An Introduction", *Theory, Culture & Society*, 26(2-3): 1-22.
- FISKE, J. (1987). *Television Culture: Popular Pleasures and Politics (Studies in Communication Series)*. Routledge, London.
- FISKE, J. (1989). *Understanding Popular Culture*. Routledge, New York, NY.
- FISKE, J. (1992). "The Cultural Economy of Fandom", L. A. Lewis (Ed.), *The Adoring Audience: Fan Culture and Popular Media* (30-49), Routledge, New York.
- FOWLER, B. (2020). "Pierre Bourdieu on Social Transformation, with Particular Reference to Political and Symbolic Revolutions", *Theory and Society*, 49: 439-463.
- GARNHAM, N. & WILLIAMS, R. (1980). "Pierre Bourdieu and The Sociology of Culture: An Introduction", *Media, Culture and Society*, 2: 209-223.
- GARNHAM, N. (1993). "Bourdieu, The Cultural Arbitrary and Television", C. Calhoun, E. LiPuma and M. Postone (Eds.), *Bourdieu: Critical Perspectives (178-192)*, Polity Press, Cambridge.
- GOODMAN, D. J. (2007). "Globalization and Consumer Culture", G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell Companion to Globalization (330-351)*, Blackwell Publishing, Malden, MA.
- HABERMAS, J. (1970). *Toward A Rational Society: Students Protest, Science, and Politics*. J. J. Shapiro (Trans.), Beacon Press, Boston.
- HABERMAS, J. (1984). *The Theory of Communicative Action (Volume 1): Reason and the Rationalization of Society*, T. McCarthy (Trans.), Beacon Press, Boston.
- HALL, S. & JEFFERSON T. (1976). *Resistance Through Rituals*. Routledge, London.
- HALL, S. (1981). "Notes on Deconstructing The Popular". R. Samuel (Ed.), *People's History and Socialist Theory (227-240)*, Routledge and Kegan Paul, London.
- HALL, S. (1982). "The Rediscovery of Ideology: Return of The Repressed in Media Studies: Two Paradigms", M. Gurevitch, T. Bennett, J. Curran and J. Woollacott (Eds), *Society and the Media (56-90)*, Methuen, London.
- HALL, S. (1985). "Signification, Representation, Ideology: Althusser and the Post-Structuralist Debates", *Critical Studies in Mass Communication*, 2(2): 91-114.
- HALL, S. (1991). "Encoding/decoding", S. Hall, D. Hobson, A. Lowe and P. Willis (Eds.), *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972-79 (Cultural Studies Birmingham) (117-127)*, Routledge, London.
- HALL, S. (1992). "Cultural Studies and Its Theoretical Legacies", L. Grossberg, C. Nelson, P. Treichler (Eds), *Cultural Studies (277-294)*, Routledge, NewYork.
- HALL, S. (1996). "Introduction: Who Needs Identity?", S. Hall and P. du Gay (Eds), *Questions of Cultural Identity (1-17)*, Sage Publications, London.
- HALL, S. & SLACK, J. D. & GROSSBERG, L. (2016). *Cultural Studies 1983: A Theoretical History*. Duke University Press, Durham.
- HALL, S. (2018). "Popular culture, politics and history", *Cultural Studies*, 32(6): 929-952.
- HARVEY, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford University Press, Oxford.
- HEIDEGGER, M. (1992). Hölderlins Hymne "Andenken", *Gesamtausgabe, II. Abteilung: Verlesungen 1923-1944 (Band 52.)*, Klostermann, Frankfurt.
- HOBSBAWM, E. (1983). "Introduction: Inventing Traditions", E. Hobsbawm and T. Ranger (Eds.), *The Invention of Tradition (1-14)*, Cambridge University Press, Cambridge.
- HORKHEIMER, M. & ADORNO, T. W. (2002). "The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception", G. S. Noerr (Ed.) and E. Jephcott (Trans.), *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments (41-72)*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- HUBER, G. P. (1990). "A Theory of The Effects of Advanced Information Technologies on Organizational Design, Intelligence, and Decision Making", *The Academy of Management Review*, 15(1): 47-71.
-

- JENKINS, R. (1982). "Pierre Bourdieu and The Reproduction of Determinism", *Sociology*, 16(2): 270-281.
- KAEMP, S. (2016). "The Potentiality and Limits of Understanding World Politics in A Transforming Global Media Landscape", L. J. Shepherd and C. Hamilton (Eds.), *Understanding Popular Culture and World Politics in The Digital Age* (14-31), Routledge, New York, NY.
- KANG, S. & JUNG, J. (2014). "Mobile Communication for Human Needs: A Comparison of Smartphone Use between The US and Korea", *Computers in Human Behavior*, 35: 376-387.
- KAPITZKE, C. (2000). "Information Technology as Cultural Capital: Shifting The Boundaries of Power", *Education and Information Technologies*, 5(1): 49-62.
- KEMP, S. (2021). "Digital 2021: Global Overview Report", *Datareportal - Global Digital Insights*, 04.2021, <https://datareportal.com/>, accessed in 30.06.2021.
- LAHIRE, B. (2011). *The Plural Actor*. D. Fernbach (Trans.), Polity Press, Cambridge.
- LAUCUKA, A. (2018). "Communicative Functions of Hashtags", *Economics and Culture*, 15(1): 56-62.
- LAW, R. (1988). "History and Legitimacy: Aspects of The Use of The Past in Precolonial Dahomey", *History in Africa*, 15: 431-456.
- LEE, J. E. & CHEN-YU, J. H. (2018). "Effects of Price Discount on Consumers' Perceptions of Savings, Quality, and Value for Apparel Products: Mediating Effect of Price Discount Afect", *Fashion and Textiles*, 5(13): 1-21.
- LIU, S. (2008). "Globalization as Boundary-Blurring: International and Local Law Firms in China's Corporate Law Market", *Law & Society Review*, 42(4): 771-804.
- LYOTARD, J. F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester University Press, Manchester.
- MAHBUB, F. & SHOILY, K. F. (2016). "The Place of Pierre Bourdieu's Theories in (Popular) Cultural Studies", *BRAC University Journal*, 6(1): 1-9.
- MANDER, S. M. (1987). "Bourdieu, The Sociology of Culture and Cultural Studies: A Critique", *European Journal of Communications*, 2(4): 427-453.
- MEGHJI, A. (2019). "Encoding and Decoding Black and White Cultural Capitals: Black Middle-Class Experiences", *Cultural Sociology*, 13(1): 3-19.
- NYE, J. S. (1990). "Soft Power", *Foreign Policy*, 80: 153-171.
- PAINO, M. & RENZULLI, L. A. (2012). "Digital Dimension of Cultural Capital: The (In)Visible Advantages for Students Who Exhibit Computer Skills", *Sociology of Education*, 86(2): 124-138.
- PALMER, C. (1998). "Reflexivity in Global Popular Culture: The Case of The Tour de France", 8(1-2): 29-48.
- PEW RESEARCH CENTER. (2021). "Mobile Fact Sheet", 7.04.2021, <https://www.pewresearch.org/internet/fact-sheet/mobile/>, accessed in 29.06.2021.
- PHILLIPS, N. D. (2010). "The Dark Knight: Constructing Images of Good vs. Evil in An Age of Anxiety", M. Deflem (Ed.), *Popular Culture, Crime and Social Control (Sociology of Crime, Law and Deviance) (Sociology of Crime Law and Deviance)* (25-44), Emerald Group Publishing, Bingley.
- PRATT, M. L. (2002). "Arts of The Contact Zone", J. M. Wolff (Ed.), *Professing in The Contact Zone* (1-20), NCTE, Urbana, IL.
- ROBERTSON, R. (1995). "Glocalization: Time-Space and Homogeneity", M. Featherstone, S. Lash and R. Robertson (Eds.), *Global modernity* (25-44), Sage Publications, London.
- SAWYER, R. & CHEN, G. (2012). "The Impact of Social Media on Intercultural Adaptation", *Intercultural Communication Studies*, 21(2): 151-169.
- SHETH, J. N. & NEWMAN, B. I. & GROSS, B. L. (1991). "Why We Buy What We Buy: A Theory of Consumption Values", *Journal Business Research*, 22(2): 159-170.
- SIMMEL, G. (1957). "Fashion", *American Journal of Sociology*, 62(6): 541-558.
- SMITH, A. (1937). *The Wealth of Nations* (Modern Library Edition). Random House, Inc., New York.
-

- STRINATI, D. (2004). *An Introduction to Theories of Popular Culture* (Second Edition). Routledge, London.
- THOMSON, R. (1990). "Primitive Capitalist Accumulation", J. Eatwell, M. Milgate and P. Newman (Eds.), *Marxian Economics* (313-320), Palgrave Macmillan, London.
- TIEN C. Y., & TALLEY, P. C. (2012). "Think Globally, Act Locally: 'Glocalization' in Taiwanese Higher Education", *International Journal of Business and Social Science*, 3(15): 124-130.
- TIMOTHY, D. F. (2011). *Cultural Heritage and Tourism: An Introduction*. Chanel View Publications, Bristol.
- WEBER, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization*. A. M. Henderson and T. Parsons (Eds.), Oxford University Press, New York.
- WOOD, B. (1998). "Stuart Hall's Cultural Studies and The Problem of Hegemony", *The British Journal of Sociology*, 49(3): 399-414.
-

OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Makinelerdeki Teknolojik Gelişmelerin Gürültü Düzeyi ve Dolaylı Olarak Psikososyal Risk Etmenleri Üzerine Etkileri

Güfte CANER AKIN*

1. GİRİŞ

Çalışanlar sürdürdükleri faaliyetlerden ve çalışma ortamının yapısından kaynaklı olarak çeşitli risk etmenleri ile karşı karşıya gelmektedir. Fiziksel, kimyasal, biyolojik, ergonomik ve psikososyal etmenler olarak sınıflandırılabilen bu risk faktörlerine maruziyet sonucu sağlık sorunları ve meslek hastalıkları ortaya çıkmaktadır.

Özellikle 18. yüzyılda başlayan sanayileşme hareketi ile teknolojik ilerlemeler ivme kazansa da beraberinde çalışan sağlığı ve güvenliğiyle ilgili sorunları da ortaya çıkarmıştır. Günümüzde ekonomik olarak verimliliğin artırılması amacıyla yapılan, teknolojik gelişimi içinde barındıran çalışmalarda temel hedef; işin insana uygun hale getirilmesi gerekliliğine dayanmalıdır. Aksi taktirde çalışanların maruz kaldığı risk etmenleri; performans düşüklüğü, iş stresi, gerginlik, zaman kaygısı, karakter değişimi vb. psikososyal sorunların oluşmasına neden olmaktadır. Çalışanın sağlığını etkileyen bu olumsuz durumlar da örgüt yapısının bozulmasını ve hatta iş kazalarını beraberinde getirmektedir (Ulukaya ve Çögenli, 2020).

Günlük yaşantımızda ve tüm faaliyet kollarında gürültü; fiziksel risk etmeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle çalışanlar; metal, tekstil, gemi inşa sanayi gibi darbeli ve yüksek gürültü yayan kaynakların fazlaca bulunduğu alanlarda gürültüden daha fazla etkilenmektedirler (Laçiner, 2014).

Metal sanayi; 2019 Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) istatistiklerine göre istihdamın %3,71'ini karşılamaktadır. Ülkemiz hedeflerinden birisi de istihdamın kalitesini artırarak, ortaya çıkabilecek iş kazası ve meslek hastalıklarını azaltmaktır (Gürültü ile Mücadele Rehberi). Bu sebeple gürültü kaynaklı oluşacak meslek hastalıklarının azaltılması ve psikososyal problemlerin ortadan kaldırılması hedefin dolaylı olarak bir parçasını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada; bir çelik servis merkezinin dilme bölümünde makineler üzerinde uygulanan teknolojik gelişmeler ile değişen gürültü düzeyinin çalışanlar üzerinde oluşturduğu psikososyal etkilerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Etkin ve yeterli önlemler alınarak gürültünün zararlı etkisinin azaltılabileceği ortaya konmuştur.

2. TEORİK LİTERATÜR

2.1. Gürültü

Belli bir yüksekliği aşan, herhangi bir anlam ifade etmeyen ve sağlık sorunlarına yol açabilen ses seviyesi gürültü olarak tanımlanmaktadır (King ve Davis, 2003). Gürültü; istenmeyen ya da hoşta gitmeyen sesler olarak da nitelendirildiğinden, kişiden kişiye farklı karşılanabilmektedir. Bu nedenle gürültünün öznel (sübjektif) olduğu değerlendirilmektedir (Çalışkan, vd.; Ulukaya ve Çögenli, 2020).

Gürültüye maruz kalan kişi ilk olarak psikososyal yönden etkilenmektedir. Gürültünün; rahatsızlık hissi, uykusuzluk, yorgunluk, sinirlilik hali, stres gibi psikososyal etkilerinin çalışma verimliliğini azalttığı bilinmektedir (Ekerbiçer ve Saltık, 2008).

Gürültüye maruz kalma süresine, gürültünün frekansına ve şiddetine, sesin türüne ve kişisel özelliklere bağlı olarak; gürültünün insan sağlığı üzerinde fizyolojik etkileri oluşur. Solunumda ve kalp atışlarında hızlanma, kan basıncında artış, dolaşım ve denge bozuklukları, ani refleksler gibi fizyolojik etkilerin yanında geri dönüşümü mümkün olmayan işitme duyusu yitimi de gelişebilmektedir (Camkurt, 2007). Tablo1' de gürültünün insan sağlığı üzerindeki etkileri gösterilmiştir.

---

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, gcaner@gelisim.edu.tr, ORCID No:0000-0003-3010-5172

Tablo 1. Gürültünün İnsan Sağlığı Üzerindeki Etkileri (Camkurt, 2007; Özkan ve Boyacıoğlu, 2018)

Gürültü şiddeti (dB(A))	Olumsuz etkileri
30-65	Konforsuzluk, rahatsızlık, öfke, kızgınlık, uyku düzensizliği ve konsantrasyon bozukluğu.
65-90	Geçici duyma sorunları, fizyolojik reaksiyonlar, kan basıncı artışı, kalp atışlarında ve solunumda hızlanma, beyin sıvısındaki basıncın azalması, ani refleksler.
90-120	Ağır duyma sorunları, fizyolojik reaksiyonların artması, baş ağrıları, sinirlilik
120-140	İşitme sisteminde kalıcı sorunlar, iç kulakta devamlı hasar, dengenin bozulması.
>140	Ciddi beyin tahribatı, kulak zarının patlaması

2.2. Gürültü Kontrol Yöntemleri

İşyerlerinde gürültünün olumsuz etkilerinden korunmak ve yok etmek için kontrol yöntemleri belirlemek gerekir (Şahin, 2013). Gürültünün maruz kaldığı kişiyi etkilemesi boyutunda birçok parametrenin ilişkisi söz konusudur. Öncelikli olarak çalışanların etkilenme düzeylerinin, eşik değerlerinin saptanması ve buna göre işyerlerindeki gürültü düzeyinin ve frekansın dağılımının değerlendirilmesi sağlanmalıdır. Düzeylerin belirlenmesinden sonra; gürültü kaynaklarının sayısı, bu kaynakların gürültüyü yayma mekanizması ile karakteristikleri ve çalışma ortamı özelliği dikkate alınarak uygun kontrol yöntemi seçilmelidir. Gürültü kontrol yöntemleri; teknik (mühendislik) önlemler, organizasyonel (yönetimsel-idari) önlemler, tıbbi önlemler olarak sınıflandırılmaktadır. (Belgin ve Çalışkan, 2004).

Teknik önlemler içinde sınıflandırılan “kaynakta kontrol yöntemi”; gürültü düzeyini düşürmekte en etkili olanıdır. Bu yöntem ile kaynağın gürültüsünden bütün çevre korunmuş olur. Gürültü kaynağının ya da gürültüyü oluşturan işlemin daha düşük gürültü düzeyi oluşturan başka bir kaynak ya da işlem ile değiştirilmesi, kaynak üzerinde gerçekleştirilen tasarım/malzeme değişiklikleri, titreşim yalıtımı veya sönümlenmesi kaynakta kontrol yöntemine örnek gösterilmektedir (Şahin, 2013). Tablo 2’de bir makinedeki dişlilerin yenilenmesi veya malzemesinin türü ve yapısının değiştirilmesi ile elde edilecek gürültü düzeyindeki azalma gösterilmiştir.

Tablo 2. Dişlilerdeki Değişiklik ile Gürültü Düzeyinin Azaltılması (Belgin ve Çalışkan, 2004)

Yapılan Değişiklik	Gürültü Düzeyinde Azalma (dB)
Çok aşınan dişli yerine yenisi	3-10
Daha iyi kalite dişli kullanımı	5-15
Düz dişli yerine spiral veya helis dişli kullanımı	2-6
Metal yerine metal olmayan dişli kullanımı	3-5
Dişli yerine kayış kullanımı	5-15

Sesler hava yolunda titreşim yarattığı için, kaynakta titreşim yalıtımı veya sönümlenmesi gürültü düzeyinin azalmasını sağlayacaktır. Bu sebeple titreşen yüzeylerin ana yapıdan çeşitli sönümleyicilerle yalıtılması, yüzey plakalarının tasarımının (geometrik, dirençlilik/katılık ve kütle özelliklerinin) geliştirilmesi ile titreşen kaynağın yaydığı gürültü düzeyinin azaltılması sağlanabilmektedir (Yalçınkaya ve Çalışkan, 2007).

Teknik önlemler içinde sınıflandırılan “kaynak ile alıcı arasında kontrol yöntemi”; gürültünün kaynağında kontrol altına alınamadığı durumlarda tercih edilmektedir. Gürültü kaynağı ile alıcı arasındaki uzaklığın artırılması, çalışma ortamının akustik özelliklerinin yapısal olarak ses kırıcı bariyer ve duvar uygulamaları ile değiştirilmesi, gürültü kaynağını ses emici malzeme ile kapatmak veya ayırmak kaynak ile alıcı arasında kontrol yöntemlerine örnek gösterilmektedir (Belgin ve Çalışkan, 2004; Bies ve Hansen, vd.; Foreman, 1990).

Çalışma ortamında yansıyan ve dönen seslerin enerjisini sönümlemek oldukça önemli bir kontrol mekanizmasıdır. Sesi absorbe etme özelliğine sahip lifli malzemelerin (taşyünü, cam lifi, açık gözenekli köpük türünden malzemeler vb.) kullanımı ile çalışma ortamındaki sesin yansımaları yaklaşık olarak 6-8 dB azaltılabilir. Ayrıca geniş alana sahip çalışma ortamlarında tavan ve duvarların absorbent malzeme ile kaplanması yankıyı engellemektedir (Kaya ve Dalgar, 2017).

Teknik önlemler içinde sınıflandırılan bir diğer yöntem olan “alıcıda kontrol yöntemi”; maruz kalan kişi üzerinde koruyucu tedbirlere başvurulmasını tanımlamaktadır. Gürültüye maruz kalan kişiyi tecrit etmek ya da çalışana kişisel koruyucu ekipman kullanırmak bu yöntemlere örnek gösterilmektedir (Belgin ve Çalışkan, 2004; Şahin, 2013).

3. AMPİRİK LİTERATÜR

Ulukaya ve Çögenli (2020); tekstil sektöründe faaliyet gösteren Uşak ilindeki bir fabrikada üç bölümde (harman hallaç, open-end, tarak ve cer) gürültü düzeyi ölçümleri gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada belirtilen bölümlerde faaliyet gösteren tüm çalışanlara anket uygulanmış ve gürültünün çalışanlar üzerindeki psikososyal etkileri incelenmiştir. Anket verileri,

yapılan gürültü ölçüm değerleriyle karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Bu çalışmanın sonucunda; gürültü seviyesindeki değişimlerin, kişilerin psikososyal durumlarına ne yönde etki edeceği ortaya konulmamıştır.

Özkan ve Boyacıoğlu (2018); yoğun bakım hastaları üzerinde gürültünün etkisini değerlendirmişlerdir. Bu çalışmada gürültünün, yaşam ortamında meydana gelen en yaygın çevresel stres kaynağı olduğu belirtilmiştir. Yoğun bakım ünitelerindeki gürültünün hastayı fizyolojik ve psikolojik olarak olumsuz etkilediği belirlenmiş ve bu etkilerin azaltılması amacıyla alınabilecek önlemler tanımlanmıştır.

Soylu ve Gökkuş (2016), endüstriyel kaynaklı gürültünün oluşum ve etki mekanizmalarının araştırılması amacıyla bir tekstil fabrikasının dokuma bölümünde gürültü ölçümleri yapmışlardır. Bu ölçüm sonuçları değerlendirilerek gürültü kontrolü için önerilerde bulunmuşlardır. Çalışmada belirtilen önlemler; kişisel koruyucu donanım kullanımı (alıcıda kontrol) ve çalışma sürelerinin belirlenmesi (yönetmelik – idari önlemler) ile sınırlı kalmıştır.

Özgüven (2012) tarafından kapalı alanlarda kullanılan bazı tarım makinalarının (mikser, selektör ve çekiçli yem kırma makinası) gürültü düzeyleri ölçülerek bir işletmenin gürültü haritaları oluşturulmuştur. Çalışmada sadece etkin sınır değerini aşan çekiçli yem kırma makinasının oluşturduğu gürültüyü kontrol altına almak için önerilerde bulunmuştur. Ancak bu öneriler genel gürültü kontrol önlemleri başlığı altında kalmış olup gürültü kontrolü çalışmalarının etkinliğini arttırmayacağı değerlendirilmektedir.

Camkurt (2007) çalışmasında, çevresel faktörler (gürültü, titreşim, ısı ve nem, aydınlatma ve tozlar) ile iş kazaları arasındaki ilişkiyi nitel olarak ortaya koymuştur. Bu faktörlerden gürültünün; çalışanların algısını olumsuz yönde etkilediğini, psikolojik dengesini bozduğunu, iş verimini azalttığını ve iş kazalarını ise arttırdığını belirtmiştir.

Hayta (2007) nitel çalışmasında, Camkurt (2007) çalışmasına benzer olarak çalışma ortamı koşullarını (gürültü, termal konfor, aydınlatma, titreşim vb.) işletme verimliliği ile ilişkilendirmiştir. Gerek işçi sağlığı ve güvenliği açısından gerekse iş verimliliği açısından çevresel faktörlerin önemini ortaya koymuştur.

4. AMPİRİK ANALİZ

4.1. Materyal ve Yöntem

Çalışma İstanbul Tuzla Deri Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet gösteren bir çelik servis merkezinde (metal sanayi) gerçekleştirilmiştir. İşletmenin en yoğun faaliyet gösterdiği dilme bölümünde 2020 yılında 6 noktada ortam gürültü ölçümü yapılmış ve bu bölümde çalışan 15 personelin kişisel gürültü maruziyetleri hesaplanmıştır.

Maruziyet gürültü ölçümlerinin gerçekleştirilmesinde; ISO 9612:2009 standardında belirtilen 3 adet ölçüm stratejisinden “görev tabanlı ölçüm stratejisi” seçilmiştir. Ölçümler 08:00-17:00 saatleri arasında rutin çalışma koşullarına ve standartta belirtilen strateji şartlarına uygun yapılmıştır. Maruziyet gürültü ölçümlerinde Extech marka SL355 model dozimetrelere ve Delta Ohm Marka HD9101 model akustik kalibratör kullanılmıştır. Gürültü ölçümlerinin sonunda dilme bölümünde görev alan 15 çalışana Tablo 3’ de gösterilen anket soruları uygulanmıştır. Ankette 3’lü likert ölçeğinden yararlanılmıştır.

Tablo 3. Gürültü Anket

Anket Soruları	
1	Çalışma ortamındaki gürültü seviyesi yüksektir.
2	Çalışma ortamındaki gürültü seviyesi dikkatimi olumsuz etkilemektedir.
3	Çalışma ortamındaki gürültü seviyesi performansımı düşürmektedir.
4	Çalışma ortamındaki gürültü nedeniyle sıklıkla sinirli olabiliyorum.
5	Uyku düzensizliği yaşıyorum
6	Çalışma ortamında maruz kaldığım gürültünün etkilerini eve gittiğimde hissetmeye devam ediyorum ve bu durum bana rahatsızlık veriyor.
7	İşitme konusunda problemim olduğunu düşünüyorum.
8	Çalışma ortamındaki gürültü nedeniyle iletişim kurmakta ve diğer arkadaşlarımı duymakta güçlük çekiyorum.
9	Çalışma ortamına girdiğimde kalp atışım hızlanma (nabız yükselmesi), solunum hızlanması, ani refleks gibi belirtiler sıklıkla meydana geliyor.
10	Çalışırken aşırı gürültüden rahatsız olduğumdan her zaman kulak koruyucularımı takmak zorunda kalıyorum.

2021 yılında dilme bölümünde bulunan 3 dilme makinası yenilenmiştir. Yenileme işleminde gürültünün kaynağa kontrolü için; dilme makinalarındaki dişliler değiştirilmiş, düzenli yağlama programı oluşturulmuş ve bobinlerin bıçağa giriş kısmı ile rulo açıcı bölüm sürtünmeyi azaltıcı malzeme ile kaplanmıştır. Gürültünün kaynak ile alıcı arasında kontrolünde; çalışma ortamının akustik özelliğinin değiştirilmesi amaçlanarak zemin ses yutucu malzeme ile kaplanmıştır.

Dilme bölümünde gürültünün azaltılması için yapılan değişiklikler sonrasında 2021 yılında gürültü ölçümleri yenilenmiş ve Tablo 3' de gösterilen anketler aynı örneklem üzerinde tekrarlanmıştır.

Katılımcılara ait demografik özelliklerin betimsel istatistik analizleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu iki farklı zamandaki ölçüm sonuçlarına göre çalışanların gürültüden kaynaklı psikososyal durumları Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile ortaya konmuştur. Bu sayede 3 dilme makinası üzerinde gürültü azaltılması için yapılan teknolojik değişiklik sayesinde ortaya çıkan bulgular yorumlanmıştır.

4.2. Ampirik Bulgular

4.2.1. Gürültü Ölçüm Sonuçları

Dilme bölümünde görev alan 15 personelin 2020 ve 2021 yılı maruziyet gürültü ölçümüne ait sonuçlar Tablo 4'de verilmiştir. Maruziyet sınır değeri; bir işletmede 8 saatlik ölçüm için hiçbir koşulda aşılmaması gereken değer olarak tanımlanmaktadır (Laçiner, 2014).

Tablo 4. 2020 ve 2021 Kişisel Maruziyet Gürültü Ölçüm Sonuçları

	2020 Maruziyet L_{EX}^*	2021 Maruziyet L_{EX}^*	Maruziyet Sınır değeri (dB(A))
1. Çalışan	89,7	83,2	87,0
2. Çalışan	89,8	84,2	
3. Çalışan	88,3	86,4	
4. Çalışan	89,2	85,5	
5. Çalışan	89,9	84,3	
6. Çalışan	87,6	85,1	
7. Çalışan	88,6	83,6	
8. Çalışan	87,3	85,7	
9. Çalışan	87,3	83,4	
10. Çalışan	89,1	84,6	
11. Çalışan	88,6	85,2	
12. Çalışan	89,3	83,3	
13. Çalışan	88,9	82,9	
14. Çalışan	89,7	84,3	
15. Çalışan	89,5	84,3	

* L_{EX} : A ağırlıklı ses basınç seviyesinin kişisel maruziyet değeridir. Günlük çalışma saati olan sekiz saat üzerinden hesaplanır (Özmen, 2014).

Tablo 5'de, 2020 ve Tablo 6'da 2021 yılı ortam gürültü ölçümüne ait sonuç değerler gösterilmiştir. "Ortam ölçüm, test ve analizlerinin sonuçları, kişisel maruziyet seviyesini göstermez ve bunların sonuçları kişisel maruziyet sınır değerleri ile kıyaslanamaz." Bu nedenle Tablo 5' de maruziyet sınır değeri belirtilmemiştir (*İş Hijyeni Ölçüm, Test ve Analiz*, 2017).

Tablo 5. 2020 Ortam Gürültü Ölçüm Sonuçları

Ölçüm Noktası	Ölçüm Noktası	Ölçüm Sonucu Leq^* (dBA)	Hesaplanan Değer (dB(A))
Dilme Makinası 1	1. Nokta	89,8	92,3
	2. Nokta	88,6	
Dilme Makinası 2	3. Nokta	87,3	90,1
	4. Nokta	86,9	
Dilme Makinası 3	5. Nokta	86,1	89,0
	6. Nokta	85,9	

L_{eq} : A ağırlıklı ses basınç seviyesidir. Zamanla değişen şartlara bağlı olarak, bir ölçme zaman aralığındaki ortalama ses basınç seviyesini ifade eder (*Gürültü Ölçüm Değerlendirme Kılavuzu*).

Tablo 6. 2021 Ortam Gürültü Ölçüm Sonuçları

Ölçüm Noktası	Ölçüm Noktası	Ölçüm Sonucu Leq (dBA)	Hesaplanan Değer (dB(A))
Dilme Makinası 1	1. Nokta	81,6	85,3
	2. Nokta	82,9	
Dilme Makinası 2	3. Nokta	81,3	85,5
	4. Nokta	83,5	
Dilme Makinası 3	5. Nokta	81,0	84,0
	6. Nokta	80,9	

4.2.2. Gürültü Anket Sonuçları

Bu çalışmada, iki farklı zamanda aynı örneklemeden elde edilen veriler analiz edilmiştir. İstatistiksel analizler en temelde parametrik ve non-parametrik olmak üzere 2'ye ayrılmaktadır. Parametrik testlerin sonuçları non-parametrik testlerin sonuçlarına göre daha güçlüdür. Bu nedenle veri seti parametrik analiz varsayımlarını sağlıyorsa öncelikle parametrik analizlere yönelmek daha doğru bir karar olmaktadır (Sayıcı ve Öztürk, 2020). Bu varsayımlar en temelde; en az 30 gözlemin yapılması, verilerin ölçüm verisi olması, normal dağılması ve varyanslarının homojen dağılması şeklindedir. Bu çalışmada gözlem sayısı 15 olduğundan non-parametrik test olan Wilcoxon İşaretili Sıralar Testi uygulanmıştır.

Katılımcıların %100'ü erkektir. Çelik servis merkezinin dilme bölümünde yürütülen faaliyetlerin fiziksel güç gerektirmesi bu durumun sebebi olarak açıklanabilir. Çalışanların gürültülü işlere maruziyetini yıl bazında ifade eden çalışma yılı verileri; dağılım konusunda yakın görünüm sağlamaktadır. Katılımcıların %20'sinin 4-6 yıl süredir gürültülü işlerde çalıştığı görülmektedir. Çalışanların yaş ortalaması %26,7 ile 30-35 yaş aralığında, medeni durum ise %66,70 ile evli olarak ağırlık göstermektedir. Katılımcıların demografik özelliklerine ait frekans dağılım sonuçları Tablo 7' de gösterilmiştir.

Tablo 7. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Ait Frekans Dağılımı

		Frekans / Sıklık	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	15	100,00
	Kadın	0	0,00
Medeni Durum	Evli	10	66,70
	Bekar	5	33,30
Çalışma Yılı	0-2 yıl	4	26,70
	2-4 yıl	4	26,70
	4-6 yıl	3	20,00
	6 yıldan fazla	4	26,70
Yaş	18-23	2	13,30
	24-29	1	6,70
	30-35	4	26,70
	36-41	2	13,30
	42-47	3	20,00
	48-53	2	13,30
	54-59	1	6,70
İşitme sistemi ile ilgili sağlık sorunu	Evet	1	6,70
	Hayır	14	93,30

2020 ve 2021 yılında uygulanan anketlerin güvenilirlik analizlerini gösteren cronbach alfa değerleri hesaplanarak Tablo 8' de verilmiştir. Cronbach alfa değerleri 0,6 dan büyük olduğundan her iki ölçümün de tutarlı, kabul edilebilir ve güvenilir olduğu görülmektedir (Kılıç, 2016).

Tablo 8. Anket Güvenilirlik Katsayı Tablosu

	Cronbach's Alpha	Anket Soru Sayısı
2020	0,627	10
2021	0,713	10

Tablo 9, 2020 ve 2021 yılı anket sonuçlarına ait gürültü seviyesinin çalışanlar üzerinde oluşturduğu psikososyal iyilik puanını göstermektedir.

Tablo 9. Psikososyal İyilik Puan Özellikleri

	2020 ölçüm ortalaması	2021 ölçüm ortalaması
Gözlem / Katılımcı sayısı	15	15
Psikososyal rahatlık	1,513	2,233
Standart sapma	0,318	0,412

Wilcoxon işaretili sıralar testi sonuçlarına göre eski ve yeni teknoloji uygulamaları; katılımcıların psikososyal durumlarını, $r=0,6039$ etki büyüklüğü ile istatistiksel olarak anlamlı şekilde büyük derecede etkilemektedir ($Z= -3,308$, $p<0,05$). Cohen'in kriterlerine göre etki büyüklüğü (r); 0,1 küçük, 0,3 orta, 0,5 ve üstü büyük etkiyi tanımlamaktadır (Ulupınar ve İnce, 2021). Test sonuçları Tablo 10' da verilmiştir.

Tablo 10. Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Sonuçları

	2020 ve 2021 Ölçümleri
Z	-3,308
Anlamlılık (p)	0,001

5. SONUÇ

2020 yılında yapılan kişisel maruziyet gürültü ölçüm sonuçlarında, dilme bölümünde çalışan personellerin en düşük 87,3 dB(A) ve en yüksek 89,9 dB(A) gürültüye maruz kaldığı ve maruziyet sınır değerinin (87 dB(A)) aşıldığı ortaya konmuştur. İşletmedeki dilme makinelerinde ve çalışma ortamında yapılan teknolojik iyileştirmeler sonucunda 2021 yılında kişisel maruziyet ve ortam gürültü düzeyinde azalma meydana gelmiştir. Kişisel maruziyet gürültü ölçüm sonuçlarında, en düşük 82,9 dB(A) ve en yüksek 86,4 dB(A) gürültüye maruz kalındığı ölçülmüş ve düzeyin maruziyet sınır değerinin altına düştüğü belirlenmiştir.

Gürültünün neden olduğu psikososyal durumun, teknolojik değişimle farklılaşıp farklılaşmadığının ortaya konulması için anket çalışması yapılmıştır. Yapılan anket çalışmalarının sonuçlarında; 2020 yılında psikososyal rahatlık seviyesi (psikososyal iyilik puanı) 1,513 iken 2021 yılında 2,233 olarak ölçülmüştür. Etki büyüklüğünün hesaplanması ile de gürültü düzeyindeki azalmanın çalışanların psikososyal iyilik hallerini büyük derecede etkilediği belirlenmiştir.

Yapılan çalışma ile makineler ve çalışma ortamında alınacak gürültü kontrol önlemleri sayesinde, çalışma ortamındaki gürültü düzeyinin ve gürültü kaynaklı oluşan psikososyal rahatsızlıkların azaltılabileceği ortaya konmuştur.

Gürültü kontrolü için yapılan çalışmaların; çalışanların sağlığını ve konfor düzeyini olumlu yönde etkileyeceği ve bu sayede de iş kazaları ile meslek hastalıklarının önüne geçilerek sosyal politikaya katkı sağlanacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- BELGİN, E., VE ÇALIŞKAN, M. (2004). Çalışma yaşamında gürültü ve işitmenin korunması. *Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları*.
- BİES, D. A., VE HANSEN, C. H. (vd.). *Engineering Noise Control: Theory and Practice*. 745.
- CAMKURT, M. Z. (2007). İşyeri çalışma sistemi ve işyeri fiziksel faktörlerinin iş kazaları üzerindeki etkisi. *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 21(1), ss. 80-106.
- ÇALIŞKAN, M. (2004). Çalışma Yaşamında Gürültü ve İşitmenin Korunması, *Gürültü: Kavram ve Yaklaşım*, Editör: Erol Belgin, Mehmet Çalışkan, Türk Tabipler Birliği Yayınları, ss. 17-24.
- EKERBİÇER, H. Ç., VE SALTİK, A. (2008). Endüstriyel gürültünün insan sağlığı üzerine etkileri ve korunma yöntemleri. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*, 7(3), ss. 261-264.
- FOREMAN, J. E. (1990). General Review of Noise Control and Practical Examples. İçinde *Sound Analysis and Noise Control* (ss. 224-339). Springer.
- HAYTA, A. B. (2007). Çalışma Ortamı Koşullarının İşletme Verimliliği Üzerine Etkisi. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, ss. 21-41.
- İş Hijyeni Ölçüm, Test ve Analiz Laboratuvarları Hakkında Yönetmelik (2017, 24 Ocak). Resmi Gazete (Sayı: 29958). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170124-6.htm>
- KAYA, A., DALGAR, T. (2017). Ses Yalıtımı Açısından Doğal Liflerin Akustik Özellikleri. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, Özel sayı 1 (2017), ss. 25-37.
- KİLİÇ, S. (2016). Cronbach'ın alfa güvenilirlik katsayısı. *Journal of Mood Disorders*, 6(1), ss. 47-48.
- KİNG, R. P., VE DAVIS, J. R. (2003). Community noise: Health effects and management. *International Journal of Hygiene and Environmental Health*, 206(2), pp. 123-131. <https://doi.org/10.1078/1438-4639-00202>
- LAÇİNER, V. (2014). İş Sağlığı ve Güvenliği Hukukunda Çalışanların Gürültü ile İlgili Risklerden Korunması. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 749-766. <https://doi.org/10.33433/maruhad.607171>

- ÖZGÜVEN, M. M., & ÖZGÜVEN, M. M. (2012). Kapalı alanlarda kullanılan bazı hasat sonrası tarım makinelerinin gürültü haritalarının incelenmesi. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 9(3), 45-53.
- ÖZKAN, S., VE BOYACIOĞLU, N. (2018). Yoğun Bakım Hastalarında Gürültünün Etkisi. *Hemşirelik Bilimi Dergisi*, 1(1), ss. 27-32.
- ÖZMEN, A. (2014). Çalışanların Gürültü ile İlgili Risklerden Korunmalarına Dair Yönetmelik Hükümlerinin Örneklerle ve Saha Uygulamalarıyla Açıklanması. *İş Sağlığı ve Güvenliği Uzmanlık Tezi, ÇSGB İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü*, 151.
- SAYICI, F., VE ÖZTÜRK, T. (2020). Türkiye’de 2019’da Gösterime Girmiş Filmlerin Sosyal Gereklik ve Sektör Ekonomisi Bakımından İncelenmesi. *Business ve Management Studies: An International Journal*, 8(5), ss. 4413-4437.
- SOYLU, M., VE GÖKKUŞ, Ö. (2016). Endüstriyel Kaynaklı Gürültü Kirliliğinin Araştırılması ve Bir Tekstil Fabrikasında Uygulama Örneği. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Fen Bilimleri Dergisi*, 32(2)
- ŞAHİN, E. (2013). GÜRÜLTÜ KONTROL YÖNTEMLERİ-BİR UYGULAMA. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 18(4), ss. 67-80
- Türkiye Cumhuriyeti Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü. Çalışma yaşamında gürültü ile mücadele rehberi. Erişim adresi: <https://www.ailevecalisma.gov.tr/medias/12239/calismayasamindagurultuilemucadelerehberi.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti Çevre ve Orman Bakanlığı, Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü. Çevresel gürültü ölçüm ve değerlendirme kılavuzu. Erişim adresi: <https://webdosya.csb.gov.tr/db/cygm/icerikler/cevresel-gurultu-olcum-ve-degerlend-rme-klavuzu-20180209145104.pdf>
- ULUKAYA, F., VE ÇÖGENLİ, M. Z. (2020). Gürültülü Çalışma Ortamının Çalışanlar Üzerindeki Psikososyal Etkilerinin İncelenmesi: Tekstil Sektöründe Ampirik Bir Çalışma. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), ss. 131-140.
- ULUPINAR, S., VE İNCE, İ. (2021). SPOR BİLİMLERİNDE ETKİ BÜYÜKLÜĞÜ VE ALTERNATİF İSTATİSTİK YAKLAŞIMLARI. *SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 19(1), ss. 1-17. <https://doi.org/10.33689/spormetre.794015>
- YALÇINKAYA, K. A. , VE ÇALIŞKAN, M., (2007). İş Makinalarında Gürültü Kontrolü, *Mühendis ve Makine Dergisi*, 48(571) ss. 9-13.
-

OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM

COVID-19 Bağlamında Hobbes’u Yeniden Düşünmek: İnsan Doğası ve Özgürlük

Mesut Malik YAVUZ*

1. GİRİŞ

Covid-19 virüsü ve virüsün yayılması ile patlak veren salgın, insanların yaşamlarını derinden etkileyen ve değiştiren bir gelişme olması bakımından, birçok boyutta değerlendirilmesi gereken bir olgu olarak insan varoluşuna dahil olmuştur. Salgının epidemiyolojik bağlamdaki analizi temelde tıp biliminin ilgilendiği bir mesele olurken, salgınla mücadelede alınacak önlemlerin etkileri insan varoluşunun neredeyse tüm alanlarına sirayet ettiğinden, Covid-19 salgını insanı esas alan tüm bilim alanlarının ilgilendiği güncel bir sorun olarak belirmektedir.

Her ne kadar, felsefe basmakalıp bir bakışla gündelik hayatın sıradan sorunlarıyla ilgilenmek yerine daha soyut meselelerle ilgilymiş gibi değerlendirilse de, aslında “felsefe doğayı ve onun içerisinde insanı anlamaya yönelik bir dürtüden doğar” (Kitcher, 2011: 252). Bu durum felsefenin soyut olmadığı anlamına gelmez, ancak felsefenin de pratik bir boyutu olduğunu ortaya koyar. Dahası, Collingwood’a atıfla şu ifade edilebilir ki “tüm felsefi problemler pratik problemlerden ortaya çıkmaktadır ve bu felsefi problemlerin çözümü de yine pratiğe dönük olacaktır” (Boucher, 2003: 7). Bu ifade özellikle siyaset felsefesi bağlamında geçerlidir, zira siyaset felsefecileri toplumlarında karşılaştıkları problemleri, felsefenin soyutlama imkânından yararlanarak, siyasetin gündelik tartışmalarının kısıtları olmaksızın ele alıp, kavramsal araçlar kullanarak zamanı aşan çözümler üretmeye çalışırlar. Bu açıdan bakıldığında, siyaset felsefesinde birçok teorinin kriz zamanlarında ortaya konduğu söylenebilir zira kriz anlarında ortaya çıkan siyasal olgulara karşı mevcut siyasal kurumların verdikleri tepkiler yeterli düzeyde olmayabilir. Covid-19 da bu kapsamda bir kriz olarak siyaset felsefesinin merkezine aldığı bir olgudur. Bu çalışmada da, Hobbes’un ortaya koyduğu siyasal teorinin kullandığı bazı kavramsal araçların Covid-19 krizi ile mücadelenin gerçekleştirilmesi hususunda etkin olarak kullanılabileceğini ortaya koymaya çalışılacaktır.

Esasında siyasal düşünce tarihinde ortaya konulan siyasal teoriler, siyasal kurumların dönemin şartlarında karşılaşılan problemleri çözmek noktasında yetersiz kalması sebebiyle, siyasal düşünce tarihi geleneğinden de faydalanarak, yeni kavramsal araçlar ortaya koyarak ilerlemektedir. “Kriz anlarında gerçek dünyanın düzensizlikleri ve siyaset felsefecisinin bu düzensizliği kuşatan rolü arasındaki ilişki bir meydan okuma ve buna yanıt verme” olarak değerlendirilebileceği gibi Plato’nun, Machiavelli’nin ve Hobbes’un siyasal teorileri bu iddiaya bir kanıt olarak sunulabilir (Wolin, 2004: 9). Yani “siyaset felsefesi siyasal bir düzensizlikten siyasal bir düzen tasarlama” görevini üstlenmektedir (Wolin, 2004: 9). Bir başka deyişle; siyaset felsefesi, siyasal dünyada olanla olması gereken arasındaki uyumsuzluğun çözümü için, pratikte karşılaşılan sorunları teorik boyuta taşıyarak, burada getirilecek kavramsal çözümlerin yine pratiğe dönük yansımalarının ne olduğu ile ilgilidir. Hobbes’un doğa durumu kavramını, aslında onun içerisinde yaşadığı dönemin sorunlarını çözmek noktasında, kavramsal bir araç olarak şekillendirmesi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu doğa durumu kavrayışı sadece Hobbes’un o dönem için getirdiği bir çözüm olarak kalmamış, bu kavramsal araçtan beslenerek bir sözleşmecî gelenek oluşmuştur. Bu çerçevede, bu çalışmada sözleşmecî geleneğin Covid-19’la mücadele kapsamında alınan önlemlerin ahlaki olarak gerekçelendirmesinde kullanılabilmesi ve bu gerekçelendirmelerde Hobbes’un ortaya koyduğu insan doğası ve özgürlük anlayışının önem arz ettiği savunulacaktır. Burada Hobbes’un başvurduğu kavramsal araçlara operasyonel ve yapısal arzular arasında bir ayırım eklenerek, neden bu sözleşmecî geleneğin önlemlerin gerekçelendirilmesinde kullanılabilmesi ortaya konacaktır.

1.1. Çalışmanın Genel Çerçevesi

Bu bağlamda Hobbesçu bir bakış açısıyla siyasal olarak düzenin sağlanması noktasında temel sorun kaynağı insanların doğal özgürlüklerinin peşinden koşma noktasında eşit olmaları, yani eşit güce sahip olmalarıdır. Bu nedenle Hobbes’un doğa durumu tasviri gibi bir kavrama başvurduğu savunulabilir. Siyaset ve siyasal organizasyonu gerekli kılan unsur da bu probleme bir çözüm getirme ihtiyacı yani bu durumdan (doğa durumundan) çıkma ihtiyacıdır. Bu noktada, doğal özgürlük ile siyasal özgürlük arasındaki bağlantı, insanların bu güçten feragat ederek, yalnızca en temel yapısal arzu olan hayatta kalma arzusunun peşinden gitmek noktasındaki eşitlikle yetinmeye meyilli olmalarıyla açıklanmaktadır. Yani, insanlar doğa durumunda her şeyi yapmak noktasındaki eşit haklarından, bu mutlak özgürlükten bir başka ama politik manada daha adil bir eşitlik uğruna vazgeçerler: hayatta kalma arzusunun yerine getirebilmeye bir hak olarak sahip olmanın ötesinde, bu haktan sürekli faydalanmayı toplu bir biçimde garanti altına almak.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, malik.yavuz@medeniyet.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-6580-2093.

Covid-19 bağlamındaki önlemler de siyasetin her bir bireyin güvenliğini sağlamak yönündeki temel amacına hizmet etme gerekçesiyle meşru görülebilir. Zira, Covid-19 bağlamında kısa vadeli diğer arzuların peşinden koşmak, en temel ve uzun vadeli arzu olan hayatta kalma arzusunun yerine getirmenin önünde bir engel olarak görülür. Dahası, her bir bireye böyle bir imkânın verilmesinin ortaya çıkaracağı belirsizlik, insanlarda bir ölüm korkusuna sebebiyet verir. Bir başka deyişle, Covid-19 önlemleriyle yeniden düzenlenen toplumsal ilişkilerin yokluğunda, yani bu önlem ve kuralların yokluğunda, insanlar Hobbes’un doğa durumundakine benzer bir ölüm korkusu içerisine gireceklerdir. Bunun da temel sebebi olarak ise şu husus düşünülebilir. Covid-19 önlem ve kısıtlamalarının yokluğunda, insanlar restorana gitmek, tatil için uçak yolculuğu yapmak, kapalı alışveriş merkezlerinden gezinmek ve bu esnada rahat nefes almak için maske takmamak gibi kendi kısa vadeli arzularının peşinden koşmaları durumunda, diğer insanlar için bir bulaş kaynağı olma ihtimalleri oldukça yüksektir. Bu kısa vadeli arzuların peşinden koşmaya herhangi bir kısıt getirilmediği takdirde ortaya çıkacak belirsizlik ve bu belirsizliğin ortaya çıkaracağı ölüm korkusu, Hobbes için siyasal organizasyonu kurmak adına gayet uygun, harekete geçirici bir unsurdur (Degerman, Flinders ve Johnson, 2020: 1). Zira “bir kimsenin kendisi gibi insan olan diğer insanlardan duyduğu korku, bireyleri belirsizliği azaltmaya kabil toplumsal sözleşmeler inşa etmeye iten şeydir” (Degerman vd, 2020: 1). Bu belirsizlik azaldığında insanlar tekrar uzun vadeli arzularının peşinden gitme imkânlarının arttığını görecektir ki toplumsal sözleşmenin garantiye almaya çalıştığı imkân da budur. Bu bağlamda Hobbesçu bir perspektifle kısa vadeli arzuların yerine getirme imkânına endekslenen özgürlükten geçici bir süre feragat edilerek, önlemlere uymaya dönük bir rıza gösterilmesi Covid-19’un ortaya çıkardığı durumdan çıkmanın bir yolu olarak görülebilir, nasıl ki doğa durumundan çıkmanın yolu bir toplumsal sözleşme yapmaktan geçiyorsa.

Hobbes’un insan doğası ve özgürlük arasında kurduğu bağ, rıza göstererek doğal özgürlükten feragat etmeyi içerdiğinden, ve bu feragat etme eylemi tüm bireylerin yaşamlarının korunması amacıyla ortaya çıkan siyasal organizasyonun temeli olarak değerlendirildiğinden (Hobbes, 2007: 127), onun savunduğu şekilde siyasal organizasyonu Covid-19 salgınında yeniden değerlendirmek siyaset felsefesi açısından kıymetli olacaktır. Bu amaçla, bir sonraki kısımda Hobbes’un siyasal organizasyonun temellendirmesinde kullandığı, insan doğasına dair dört temel ampirik genelleme ortaya konulacaktır. Bu kısımda, insanın doğal özgürlüğü ile siyasal özgürlük arasındaki ilişkinin bireyin uzun vadeli ve kısa vadeli arzuların peşinde koşarken, arzuların akla uygun hale getirilmesi üzerinden Hobbes tarafından temellendirildiği ortaya konacaktır. Sonraki kısımda Hobbes’un özgürlük tanımından hareketle, onun özgürlük anlayışına yeni bir bakış getirilecektir ki bu bakış açısıyla özgürlüğün kısa vadeli operasyonel arzuların yerine getirilme imkânını içerdiği kadar, uzun vadeli yapısal arzuların da yerine getirilme imkânını içerdiği tartışılacaktır. Üçüncü kısımda ise bu iki imkân arasındaki dengenin, pandemi döneminde uzun vadeli arzuların yerine getirilme imkânı yönünde ağır bastığı için, salgınla mücadelede başvurulan sokağa çıkma kısıtlaması, kamusal alanlarda maske kullanım zorunluluğu gibi önlemlerin Hobbesçu bir bakış açısıyla gerekçelendirilebileceği ortaya konacaktır. Sonuç kısmında da, Covid-19 salgını bağlamında, siyasetin bireylerin hayatlarını toplu bir biçimde garanti altına almak yönündeki temel işlevinin daha ön plana çıktığından, Hobbes’un savunduğu siyasal organizasyonun tekrar değerlendirilmesinin gerekliliği ifade edilecektir.

2. HOBBS’UN İNSAN DOĞASI TASVİRİ VE SÖZLEŞMELİ GELENEK

Hobbes’un Leviathan adlı eserinde savunduğu siyasal organizasyon biçimi esasında insan doğası, özgürlük, ahlak ve siyaset ile bunlar arasındaki ilişkiye dair açıklamalar getirirken siyasetin var olma sebeplerine dair temel görüşleri ortaya koymaktadır ve bu açıklamalar doğa durumu ile başlar (Roberts&Sutch, 2012: 71). Siyasal organizasyona dair teoriye doğa durumu ile başlamak sadece Hobbes’a özel olmayıp, aslında sözleşmeli geleneğe bağlı olan diğer düşünürler için de geçerlidir. Zira, doğa durumu kavramsal bir araç olarak bizi şu husus üzerinde düşünmeye davet eder: “insanlara tercih imkânı verilirse neye razı olacaklardır ve bireyler ne tür kurumlar ve kurallara özgür bir biçimde kayıt olurlardı?” (Roberts&Sutch, 2012: 72). Hobbes’un insan doğasına ve özgürlüğe dair getirdiği açıklamalar Covid-19 bağlamında da bu minvalde önem taşımaktadır. Covid-19 bağlamında bu husus şu şekilde düşünülebilir: kısıtlamalar olmasaydı ve insanlara tercih imkânı verilseydi, insanlar hangi kısıtlamalara özgür bir biçimde kaydolurlardı? Siyaset felsefesinin perspektifinden bakıldığında, bu şekilde bir sorgulama bize kısıtlama politikalarının normatif meşruiyetini de ortaya koyacaktır ki böylece şu soruya da cevap verilebilir: “hangi koşullarda, özel alanda ve kamu alanındaki geniş kapsamlı müdahaleler gerekçelendirilebilir?” (Moser, 2021: 2). Hobbes bu soruları cevaplama noktasında önemli bir rehberlik yapabilir ki aslında siyaset felsefesinin de modern dönemde toplumsal sözleşme kavramı ile cevap aradığı sorulardan biri ‘nasıl kurumlara insanlar gönüllü bir biçimde dâhil olmayı arzularlardı’ sorusudur. Bunu da Hobbes insan doğası, özgürlük ve ahlak arasındaki ilişkiyi açıklarken doğa durumuna başvurarak gerçekleştirmektedir.

Hobbes’un tasvir ettiği doğa durumunda, ki bu durumda insanın yalın doğasının açığa çıkmaktadır, belirsizliği ve bireyin eylemlerine başkalarının keyfi müdahalelerini engelleyecek bir düzenin sağlanması noktasında karşılaşılan iki temel problem vardır: birisi insanların eşitliği, diğeri ise sınırlanmamış nitelikte bencil arzulara sahip oluşudur. Kökenlerini Hobbes’ta bulan sözleşmeli gelenek de modern dönemde kabul edilen tüm insanların ahlaki olarak eşit ve özgür failer olduğuna yönelik önerme üzerine inşa edilmektedir (Ashford&Mulgan, 2018). Sözleşmeli teoriler, bir yandan, doğa durumu kavrayışıyla tüm “bireylerin bir toplumsal sözleşmeye dâhil olmayı kabul etmeye nasıl yönlendirilebileceklerini

varsayımsal olarak açıklama imkanına sahipken”; diğer yandan, “meşru hükümet etmenin kısıtları olarak da bu sözleşmenin hangi koşullarda elde edilebileceğini” değerlendirme imkanına sahiptir (Moser, 2021: 4). Hobbes’un tasvir ettiği doğa durumunda bireyler tamamen kısıtsız olarak değerlendirilmektedir. Yani, insanlar siyasal bir organizasyon olmaksızın kendi hallerine bırakıldıklarında her şeyi yapmaya özgürdür. Bunun sebebi ise siyasal organizasyon yokken, insanları bağlayan bir ahlak yasasının da olmayışıdır. Sonucu ise mutlak egemenliğe sahip yapay bir gücün ortaya çıkarılma gerekliliğidir ki herkesin kendi arzusunu takip etme noktasındaki eşit özgürlüğünün ortaya çıkaracağı düzensizlik ve belirsizlik bir son bulabilsin. Bu şekilde yaklaşıldığında, Hobbes’un doğa durumunda insan doğası tasviri dört temel ampirik genelleme üzerinde temellendirilmektedir (Murray, 2010: 72). Bu temellendirme Hobbes’un Leviathan adlı eserinin insanların doğal durumu üzerine adlı kısımda insanlar doğuştan eşittir şeklinde ifadesinin olgusal ve ampirik dayanağı olarak düşünülebilir.

Bu dört temel genellemeye baktığımızda karşımıza bencil, kendi arzularının peşinde koşan ancak aynı zamanda rasyonel bir varlık çıkar. Birinci olarak, Hobbes’a göre tüm gönüllü eylemlerin ardındaki temel motivasyon arzu ve tiksintidir (2007: 54). Hobbes’un kendi ifadesiyle “sadece, açgözlülükten, hıstan, şehvetten ve düşünülen şeye yönelik diğer arzuların kaynaklanan hareketler değil, istikrahtan ve yapmamayı izleyen sonuçların korkusundan kaynaklananlar da *iradi hareketlerdir*” (2007: 54). İkinci olarak insanlar yalnızca yakın elde edilebilir hedefleri arzulamazlar ancak gelecekteki arzularını da tatmin edeceklerine yönelik garantiyi de arzularlar (Murray, 2010: 62). Yine, Hobbes’un kendi ifadesiyle, “insan arzusunun nesnesi bir defa ve sadece bir anlık haz almak değil; gelecekteki arzularının yolunu daimi olarak güvence altına almaktır” (2007: 76). Üçüncü olarak, fiziksel ve zihinsel kapasitelerin ikisi de göz önünde bulundurulduğunda, insanlar genel olarak amaçlarına ulaşmak noktasında aynı yeteneğe sahiptirler, yani eşittirler (Murray, 2010: 62). Yine, Hobbes’un kendi ifadesiyle ifade etmek gerekirse, “bazen bir başkasına göre bedence çok daha güçlü veya daha çabuk düşünebilen birisi bulunsa bile, her şey göz önüne alındığında, iki insan arasındaki fark, bunlardan birinin diğerinde bulunmayan bir üstünlüğe sahip olduğunu iddia etmesine yetecek kadar fazla değildir” (2007: 92). Dördüncü olarak, insanlar akıl melekesine sahiptir, bu melekeyle sonuçların bilgisini ve bir olgunun diğerine bağımlılığına dair bilgileri edinirler (Hobbes, 2007: 45). Bu tarz bir bilgi, tecrübeden genellemelerle elde edilir, ve insanları arzularının nesnelere elde etmekte en efektif araçların ne olduğunu hesaplama noktasında destekler (Murray, 2010: 62).

Bu genellemeleri birlikte ele aldığımızda, iki unsur ön plana çıkmaktadır: birey olarak insan kendi arzularının peşinde koşmaktadır ancak sahip olduğu rasyonel bir kapasite de vardır ki bu kapasite insanlara arzularına en etkin bir biçimde nasıl ulaşabilecekleri noktasında rehberlik etmektedir. Doğaları gereği bu iki özellikle donanmış olmak, insanları kısa ve uzun vadeli arzuları arasında bir denge sağlama arayışına iterek, doğal özgürlükten siyasal özgürlüğe geçişe rıza göstermeye hazır hale getirmektedir. Hobbes’un Covid-19 salgını ile birlikte özellikle Batı toplumlarında tekrar gündeme gelmesinin[†] ardındaki temel sebep de aslında insan doğasındaki bu potansiyelin, salgınla birlikte tekrar gözlemlenebilir olmasıdır. Bu bağlamda, benzer bir durumun 1665 yılında İngiltere’de patlak veren bir veba salgınına şahit olmuş bir üst düzey bir bürokratin biyografisinde de ifade edildiği görülmektedir. Samuel Pepys, hatıratında şu şekilde benzer bir tespitte bulunmuştur: “bir bekçi orada gece gündüz insanları içeride tutmak için bekletilmekteydi, veba bizi köpekler gibi birbirine karşı zalim yapmıştı” (Pepys, 1893). Aslında, bu ifadeler salgınların insan ve toplumları Hobbes’un varsayımsal doğa durumuna götürecektiklerine sahip olduğunu anımsatmaktadır (Spitale, 2020: 605). Nasıl ki Hobbes’a göre doğa durumunda insanları bağlayan siyasal kuralları olmadığında, bir ahlak yasasının da yokluğundan, insan doğası yalnız bir biçimde kendini gösteriyorsa, salgın da buna benzer bir etki göstererek insan doğasında bulunan potansiyeli ortaya çıkararak, insanların eylemlerine bir kural getirme ihtiyacına işaret etmektedir.

İnsan doğasında bulunan potansiyelin salgın döneminde ortaya çıktığına işaret eden tarihsel bulgulara ek olarak, eğer Thomas Hobbes’un yazmış olduğu Leviathan’ın ön kapağına yakından bakılacak olursa, diğer her yeri boş olan bir şehirde iki veba doktorunun görüntüsü göze çarpar (Saeed, 2020). Bu imgelem de, salgın koşullarının Hobbes’un dört temel ampirik genellemesinde işaret ettiği insan doğasında potansiyel olarak bulunan özelliklerin ortaya çıkaracak nitelik taşıdığına işaret etmektedir. Genellikle eserin kapağında Leviathan’ın eline verilen ve gücü simgeleyen kılıç ön plana çıkarılrsa da, bu iki veba doktoru ve şehrin geri kalan yerlerinin boş olması, bu şekilde bir yapay gücü ve siyasal organizasyonu gerektiren koşulların ne olduğunu temsil etmesi bakımında kayda değerdir. Zira, siyaseti gerektiren şey insan doğasıdır ve eserin kapağında iki veba doktoruna yapılan vurgu da, salgın koşullarında Hobbes’un tasvir ettiği şekilde bir insan doğasının ortaya çıktığına işaret etmektedir. Günümüze geldiğimizde, salgının hemen başında insanların stok

[†] Hobbes ve öngördüğü siyasal organizasyon yalnızca akademik çevrelerin tartışmalarına değil aynı zamanda birçok gazete ve internet yayıncılığın yazılarına da konu olmuştur. İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa’dan bazı örnekler için bakınız, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/27/coronavirus-politics-lockdown-hobbes>
<https://www.washingtonpost.com/politics/2020/05/18/what-would-hobbes-say-about-pandemic-governments-should-protect-lives-help-poor/>
<https://www.theamericanconservative.com/articles/with-coronavirus-comes-the-hobbesian-leviathan/>
<https://www.politico.eu/article/thomas-hobbesof-philosophy-coronavirus-leviathan-and-lockdowns/>
<https://faculty.newpaltz.edu/jeffmiller/index.php/2020/05/covid-19-and-hobbes/>

yapma eğilimi, marketlerde sınırlı ürünler için birbirleriyle mücadeleye girişmeleri, ülkelerin başka ülkelere giden kişisel koruyucu ekipmanlara el koyması gibi gözlemler de aslında Hobbes'un insan doğasında işaret ettiği ben merkezci niteliğin ve Hobbes'un insan doğasına atfettiği potansiyelin salgın koşullarında ortaya çıktığı yönündeki iddiayı doğrulamaktadır. Ancak, siyaset felsefesi açısından daha mühim olanı, bu tarz bir insan doğası tasvirinin bireylerin kısıtlamalara rıza gösterme noktasında, doğal özgürlükten siyasal özgürlüğe geçişi kabul etmesinin bir dayanağı olmasıdır.

2.1. Doğal Özgürlük ve Siyasal Özgürlük

Hobbes'un toplum sözleşmesi açıklamasında işaret ettiği iki tür özgürlük olduğu ifade edilebilir, zira insanlar toplum sözleşmesine girerken doğa durumunu geride bırakmak için karşılıklı olarak feragat ettikleri özgürlükleri ile bu sözleşmenin gereği olarak ortaya çıkan yapay siyasal organizasyon içerisindeki özgürlükleri farklılık arz etmektedir. Aslında, İngilizce dilindeki "deliberation" kelimesi bu iki farklı özgürlük anlayışını ortaya koyması bakımından oldukça kullanışlıdır ve bizzat Hobbes tarafından da kullanılmıştır. Hobbes'un bahsettiği birinci tür özgürlük, kendini bir şeye bağlamamış olma yönündeki doğal özgürlüktür ki bu siyasal organizasyon öncesi durumda sahip olunan özgürlüktür. Ancak, doğal özgürlük ve yukarıda bahsedilen eşitlik; ferah ve mutlu bir yaşamla bağdaşabilir şeyler olmadıklarından, daha ziyade korku ve rekabete sebebiyet verdiklerinden, insanlar aklın ilkelerini kullanarak kendilerini bağlayan bir sözleşmeye dâhil olmaya rıza gösterirler (Roberts&Sutch, 2012: 83). Böylece, doğa durumundaki özgürlük ile siyasal organizasyon dâhilinde görece sınırlı bir özgürlük arasında bilinçli bir tercihte bulunurlar.

Hobbes'a göre, "bir şey üzerinde düşünüp taşınarak (deliberate ederek) alternatifler arasında bir tercihte bulunurken, bir taahhüde girmemiş olmakla uyumlu olan [doğal] özgürlük yitirilir; zira, bir şey üzerinde düşünüp taşınmak, kendi arzu ve istikrahımıza göre hareket etme özgürlüğümüze bir son vermek manasına gelir" (Petit, 2005: 133). Her ne kadar gerçekte deliberate kelimesi 'liberare' (özgürleşmek) değil de 'librare' (ağır basmak) kökünden gelse de, Hobbes *De Cive* adlı eserinin 152. sayfasında 'deliberate' kelimesinin 'özgürlüğü elinden almak' anlamına geldiğini ifade etmiştir (Petit, 2005: 133). Ağır basmak kökeninden geldiği gerçeği kabul edilirse dahi, bu durum Hobbes için yine de doğal özgürlüğün kişinin elinden alınması olarak okunabilir. Zira toplum sözleşmesi kavramıyla birlikte düşünüldüğünde, bu durumu bu iki alternatif üzerinden düşünülüp taşınmasıyla (deliberate edilmesiyle) aklın arzulara ağır basarak doğal özgürlükten feragat edilerek, siyasal özgürlüğe razı olmak olarak görmek mümkündür.

Hobbes'un yukarıda bahsettiğimiz insan doğasını temele alan bir sözleşmecî bakış açısından, bireyler belirli koşullarda kendi özgürlüklerinin kısıtlanmasını kabul ederek, haklarını devretmek noktasında devlete güç verebilir ve böylece, bir hükümet bireylerin özgürlüklerini kısıtlamakla görevlendirilebilir (Moser, 2021: 4). Doğa durumunun koşulları da bu şekilde bir devri makul gösterecek koşullardır. Dolayısıyla, doğal özgürlükten siyasal özgürlüğe geçerken, bir toplumun üyeleri kendi aralarında karşılıklı olarak özgürlüklerinden feragat etmeyi ve bu özgürlükleri kısıtlama gücüne sahip merkezi bir kurumun yetkilendirilmesini içeren zımnî bir sözleşme inşa ederler (Moser, 2021: 4). Bu zımnî sözleşmenin inşa edilmesiyle birlikte insanlar için siyasal özgürlük alanı oluşur. Hobbes da bu siyasal özgürlüğü şu şekilde ifade etmektedir: "bir uyruğun özgürlüğü, egemenin, uyrukların eylemlerini düzenlerken, yasaklamamış olduğu işlerdedir sadece: birbirleriyle alım ve satım yapmak ve başka türden anlaşmalara girmek; evlerini, gıdalarını ve mesleklerini seçmek, ve çocuklarını uygun gördükleri şekilde yetiştirmek özgürlüğü; ve benzeri gibi" (2007: 156-157). Bu tarz, görece bir kısıtlı özgürlüğün kabul edilmesinin sebebi ise kişilerin ölümden duydukları korku ve buna ek olarak doğa durumunda ölüm ihtimali ve riskinin yüksekliğidir. Bu bağlamda, Hobbes'un insan doğası tasvirinde bulunurken atıfta bulunduğu kısa vadeli arzuların peşinden koşmak kadar uzun vade arzuların da peşinden koşmak yönündeki doğal eğilim, insanı belirsizlik olan koşullarda kısa vadeli arzuların bazılarında vazgeçerek, en temel uzun vadeli arzu olan hayatta kalma arzusunun öne çıkarmaya yönelir. Yani, bireyin doğal özgürlükten ziyade siyasal özgürlüğe rıza göstermesinin dayanağı, doğasında bulunan kısa vadeli ve uzun vadeli arzular arasındaki ayırım ve arzular arasında rasyonel tercihte bulunabilme kapasitesidir.

3. SİYASAL ÖZGÜRLÜK: OPERASYONEL VE YAPISAL ARZULAR

Hobbes'un insan doğasını tasvir ederken kullandığı ampirik genellemelerden ikincisi olan "insan arzusunun nesnesi bir defa ve sadece bir anlık haz almak değil; gelecekteki arzularının yolunu daimi olarak güvence altına almaktır" (Hobbes, 2007: 76) şeklinde ifade insanın arzularının hem operasyonel hem de yapısal nitelik taşıdığına işaret etmektedir. Yani, insan hem anlık arzularının peşinden koşmak yönünde bir eğilime sahiptir, hem de kısa vadeli arzuların peşinden koşmasının uzun vadeli arzularının gerçekleştirilmesine bir engel teşkil etmemesi gerektiği yönünde aklını kullanma kapasitesine de sahiptir. Örneğin, farz edelim ki bir kimse uzun vadede tıp okuma yönünde bir arzusu var, ve bu arzusuna ulaşmak için belirli bir tarihte bir sınava girmesi gerekiyor. Yine farz edelim ki, kısa vadede de o sınav tarihi ile çakışan, aynı tarihlerde bir tatil imkanını değerlendirme yönünde anlık bir arzuya sahip. Hobbes'un insan doğasını tasvir ederken kullandığı ampirik genellemelerden dördüncüsü, insanların akıl melekesi sayesinde meselelere bilimsel bir bakışla yaklaşabileceğini iddia ederken bilimi "sonuçların ve bir olgunun bir başka olguya bağımlılığının bilgisi" olarak tanımlar (2007: 45). Dolayısıyla, Hobbes açısından baktığımızda, örneğimizdeki bu kişi aklını ve bilimsel bakışı kullanarak, kısa

vadeli bu arzusunun peşinden gitmenin uzun vadeli arzusunun yerine getirme imkanını elinden alacağını hesaplayarak, bu kısa vadeli arzusunun peşinden gitmeyi ertelemesi gerektiği sonucuna varabilir.

Aksi takdirde, bu kişi anlık kısa vadeli arzusunun peşinden koşmayı tercih edip, bu uzun vadeli arzusunun yerine getirilmemesinden pişmanlık duyacaktır ki bu pişmanlığı tecrübe etmemek için, bu kişi özgürlüğün kısa vadeli arzuları yerine getirme imkânı kadar uzun vadeli arzuları yerine getirme imkânını içerdiğini hesap etmelidir. Bir başka deyişle, bir bireyin özgürlüğü kısa vadeli arzuların yerine getirilmesi ile uzun vadeli arzuların yerine getirilmesi arasında bir dengeyi gerektirir (Yavuz, 2016: 16). Bu bağlamda, aslında bir bireyin özgürlüğü o kişinin uzun vadede kendi dilekleri, niyetleri ve amaçlarına yönelik organize edici yaklaşımları ifade eden yapısal arzuları ile yine o kişinin anlık ihtiyaçlarına hizmet eden ve genellikle kısa vadeli arzularını gerçekleştirmeye yönelik operasyonel arzular arasında bir denge kurma kapasitesinin varlığına ilişkindir (Yavuz, 2016: 70). Hobbes'un uyruklara atfettiği siyasal özgürlük de bu bağlamda değerlendirilebilir. Zira, doğa durumunda kısa vadeli arzuların yerine getirilme imkanının sınırsızlığı, ve bireylerin bu arzulara sahip olma ve peşinden koşma noktasındaki eşitliği, hem uzun vadede bu anlık arzuların yerine getirilmesini, hem de yapısal olan diğer arzuların da yerine getirilmesini imkansız kılar. Belki eserinin siyasal düşünce tarihindeki en ünlü pasajında bunu ifade etmektedir Hobbes:

Böyle bir ortamda, çalışmaya yer yoktur; çünkü çalışmanın karşılığı belirsizdir: Ve dolayısıyla toprağın işlenmesine de yer yoktur; ne denizcilik; ne deniz yoluyla ithal edilebilecek malların kullanılması; ne rahat yapılar, ne fazla güç gerektiren şeyleri kaldırmak ve taşımak için gereken şeyler; ne yeryüzü hakkında bilgi; ne zaman hesabı; ne sanat; ne yazı; ne de toplum vardır. Hepsinden kötüsü, hep şiddetli ölüm korkusu ve tehlikesi vardır ve insan hayatı yalnız, yoksul, kötü, vahşi ve kısa sürer (2007: 94).

Ölüm korkusu ve ölüm riskinin yüksek olduğu durumlardaki belirsizlik, bu dengenin önemini ön plana çıkaran bir unsurdur. Zira, ölüm korkusunun açıktan ön planda olduğu bir ortamda, uzun vadeli arzuların peşinden koşma imkanı bulanıklaşır. Hâlbuki Hobbes'un insan doğası tasvirine göre, bireyler uzun vadeli arzularının peşinden koşabilme imkanını da garanti altına almak isterler. Ölüm korkusu bir yandan kişiyi uzun vadede sahip olduğu ve yerine getirilmesini arzuladığı imkânların kırılma noktasına işaret ederken, diğer yandan kısa vadedeki imkanların peşinden koşmanın da, her bir bireyin doğal özgürlüğe sahip olduğu bir durumda, sürdürülemez olduğuna işaret etmektedir – Hobbes'un dört ampirik genellemesinden üçüncüsünü de birinci ve ikincisine eklediğimizde. Bu nedenle Hobbes, dört ampirik genellemenin hepsini beraber değerlendirerek, siyaseti ve siyasal organizasyonu bu korkuyu bastırarak yapay bir güç olarak kavramsallaştırmaktadır.

Çağdaş dönemde ise Judith Shklar (1989) “korkuyu liberalizmin ve iyi işleyen liberal bir devletin başarısının arkasındaki itici güç olarak kavramsallaştırmıştır” (Degerman vd, 2020: 1). Bu bağlamda, Hobbes'tan çok da farklı olmayarak, Shklar da liberal hükümetin rolünü korkuyu azaltmak olarak değerlendirmiştir, “özellikle de bireylerin hayatlarına diğer bireyler, kuruluşlar ve hükümetler tarafından keyfi bir biçimde müdahalesine ilişkin korkuyu” (Degerman vd, 2020: 2). Covid-19 bağlamında, siyasetin tekrar korkuyu bastırarak yapay bir güç olarak kavramsallaştırılması tekrar gündeme gelmektedir. Zira, Covid-19 bağlamında da, insanlar en kötü ihtimalden yani ölüm ihtimalinden korktuklarından, risk içeren eylemleri yasaklamaya kendilerini hazır hissederler ve kendilerinin de bu tarz risk içeren eylemlerde bulunma özgürlüğünü kısıtlamaya meyillidirler (Moser, 2021: 3). Salgın bağlamında risk içeren eylemler ise kişilerin genelde kendi kısa vadeli arzularının ifadesi olan eylemlerden oluşmaktadır. Bir sonraki kısımda, siyasetin bu şekilde kavramsallaştırılmasının temeli olarak bu tarz eylemlere getirilen kısıtlamalar değerlendirilecektir. Zira, Hobbes'un siyasal organizasyona dair teorisi de, siyasetin temelinde korku olduğunu iddia ettiğinden, ve siyasal organizasyonun temel amacının bireyin güvenliğini sağlamak olduğu iddia ettiğinden, Covid-19 bağlamında kısıtlama politikaları için meşrulaştırıcı bir zemin teşkil edebilir.

4. COVID-19 KISITLAMALARI VE HOBBSÇU SİYASAL ORGANİZASYON

Özgürlüğü iki ayrı düzlemde kişinin kendini ifade etmesi ve kişinin kendini yönlendirmesi olarak düşündüğümüzde, kısa vadeli operasyonel arzular, bu arzuların yerine getirilmesi kişinin kendini ifade etmesine hizmet eden arzular olması bakımından bir kimsenin özgürlüğünde önem taşır. Uzun vadeli yapısal arzular ise, bu arzuların yerine getirilmesi, kişinin kendini yönlendirmesine hizmet eden arzular olması bakımından, yine bir kimsenin özgürlüğünde yer tutar. Esasında, özgürlük bu ikisinin bir birleşimi olarak kavramsallaştırılabilir. Bir başka ifadeyle, kendini yönlendirme olmaksızın kendini ifade etme kör bir özgürlük olacak iken, kendini ifade etme imkânı olmaksızın kendini yönlendirme ise içi boş bir özgürlük olacaktır. Covid-19 ile mücadele kapsamında başvuru kısıtlamaları da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Zira, yukarıda belirttiğimiz üzere, virüsün bulaşma riskinin özellikle yüksek olduğu, salgının zirve yaptığı dönemlerde, bu dengenin önemi daha da ön plana çıkmaktadır.

Kişinin kendini ifade etmesine olanak tanıyan, ve çoğunlukla kısa vadeli operasyonel arzuların gerçekleştirilmesi olarak görülebilecek, restoranlarda birlikte yemek yiyebilmek, kafelerde kahve içmek, tiyatroya gitmek, spor müsabakalarını toplu bir şekilde izlemek, kapalı alanlarda alış-veriş yapmak, arkadaşlarla birlikte eğlenmek gibi eylemler Covid-19 salgını ile mücadele kapsamında birçok ülkede kısıtlamaya tabi tutulmuştur. Bu eylemlerin herkes tarafından yapılmasına imkan verilirse, bireylerin uzun vadeli yapısal arzularını gerçekleştirme imkanı oldukça daralacaktır. Yani, kişilerin kendilerini

yönlendirme imkanı daralacaktır. Zira, bu durum bulaş riskini arttırarak kişinin kendi seçimiyle kendisini uzun vadede bağladığı ve peşinden koşmak istediği, belirli bir eğitim almak, belirli bir meslek sahibi olmak ve bunu yürütmek, sağlıklı bir yaşama sahip olmak gibi arzularını gerçekleştirme imkanını belirsizleştirecektir. Bu bağlamda, korku aslında insanların belirsizliğe, bir tehdidin tam olarak ne olduğuna dair cehaletlerine ve bu tehdidin durdurulması için ne yapılması gerektiğine dair cehalete verilen bir isim olarak değerlendirilebilir (Bauman, 2006: 2). Bu noktada, kısıtlamalar salgın tehdidinde karşı, özellikle bu tehdide karşı aşının geliştirilmediği ve sebep olduğu hastalığın tedavisinin olmadığı bir ortamda, hükümetlerin başvurduğu bir önlem olarak görülebilir.

İnsanların sağlık ve güvenlik gibi uzun vadeli arzuların peşinden koşmayı garanti altına alan temel koşulların sağlanması uğruna, dolaşım özgürlüğü, toplanma özgürlüğü gibi özgürlüklerin kısıtlanmasına rıza göstermeleri ve bu özgürlüklerden belli bir süre feragat etmeleri de Hobbes'un tasvir ettiği insan doğası ve toplum sözleşmesi bağlamında makul görülebilir. Zira, insanlar doğaları gereği arzularının nesnelere nasıl en etkin bir biçimde ulaşabilecekleri noktasında kendilerine rehberlik eden bir akıl melekesine sahiptir. Hobbes insanların doğa durumundan çıkmaya rasyonel varlıklar olmaları sayesinde rıza gösterdiğini ifade ederken, aslında insanların doğa durumu gibi belirsiz koşullarda akıllarını kullanarak bilimsel bir bakışla korkuyu bastırarak bir yapay güç oluşturmayı tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Covid-19 bağlamında da, birçok demokratik ülkede kurulan bilim kurulları, bu bilimsel bakış açısıyla kısa vadeli ve uzun vadeli arzular arasında dengeyi kurarak, bu belirsiz ortamdan çıkmak noktasında Hobbes'un işaret ettiği rasyonelitenin siyasal organizasyondaki bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Hobbes'un toplum sözleşmesi teorisinde, insanlar doğa durumundan çıkmamanın, böylece hem kısa vadeli arzularının sürdürme imkanına hem de uzun vade arzularının peşinden koşma imkanına sahip olmanın, en etkin yolunun; kendi doğal özgürlüklerine belirli kısıtlamaları herkese toplu bir şekilde dayatma gücüne sahip bir güç ortaya çıkarmak olduğunu hesap ederler. Bu şekilde ortaya çıkan yapay güç ise rasyonel bir devlet tasarımına işaret eder, ki görece kısıtlı olan siyasal özgürlüğü sağlayan bu tarz bir devlet, kısıtsız doğal özgürlüğü barındıran ve siyasal organizasyonun olmadığı doğa durumuna göre daha makuldür.

Hobbesçu bir perspektifle yaklaşıldığında, Covid-19 bağlamında da bir kısıtlama politikası ancak ve ancak bireylerin "kendilerinin öldürülme veya sağlıklarına zarar verilme riskini azaltmak için hareket etme, toplanma, çalışma gibi özgürlüklerinden feragat etmeye istekli oldukları bir varsayımsal durumla gerekçelendirilebilir" (Moser, 2021: 8). Hobbes kendi savunduğu siyasal organizasyonun temellendirmesinde doğa durumu gibi varsayımsal bir araç kullanarak, yapay ve egemen bir gücün ortaya çıkmasını gerekçelendirmiştir. Esasında, Covid-19 salgınıyla ortaya çıkan tablo da, Hobbes'un insan doğası tasviri göz önünde bulundurularak, bu tarz bir varsayımsal araç olarak kullanılabilir. Yani, dünya üzerinde çeşitli hükümetlerin önlem olarak başvurduğu kısıtlamalar olmasaydı, ortaya nasıl bir tablo çıkardı? Bir başka deyişle, insanlar salgınla mücadele etme noktasında kendi hallerine bırakılsalardı nasıl bir durumla karşılaşılırdı?

Hobbes uyrukların en büyük özgürlüğü yasanın sessizliğine dayanır (2007: 161) ifadesiyle siyasal özgürlüğü ifade ederken, insanların doğal özgürlüğünün kısıtsız oluşuna ve bunun ortaya çıkaracağı duruma işaret etmektedir. Bu bağlamda, Covid-19 salgınına dair yasalar ya da kurallar sessiz kalsaydı, insanlar kendi doğalarıyla baş başa bırakılmış olacaktı. Bu durumda insanlar kısa vadeli ancak bulaş arttırıcı arzularının peşinden gitmekten vazgeçmeyecek, bu ise salgının yayılmasına sebep vererek, ölüm riski ve korkusunu arttırarak, Hobbes'un doğa durumunda olduğu gibi insanları bu durumdan çıkmamanın gerekli olduğuna yönelik aklın ilkesini benimsemeye itecekti. Böyle bir durumda ise, insanlar bazı özgürlüklerinden feragat ederek, bu özgürlüklerini kısıtlamak için yapay bir gücün ortaya çıkmasına rıza göstereceklerdi. Zira, herkesin bu noktadaki sözleşmelerine sadık kalarak kısıtlamalara uyduğunu denetleyecek bir güç olmadığı takdirde, bu kısıtlamaların etkinlik oranı da düşecektir. Hobbes'un Levithan'a temel amacı insanların sağlık ve güvenliğini sağlamak olan sözleşmeyi denetlemesi için gerekli olan gücün temsili olarak kılıcı vermesi de bu sebeptendir. Böylece insanların hayatları toplu bir biçimde garanti altına alınır ki Hobbes'a göre siyasetin temel amaçlarından biri de budur.

Esasında, salgının ilk aşamasında kısıtlamaya gitmeyen bir kısım Avrupa ülkesinde yaşanan süreç bu varsayımsal senaryo ile benzerlik göstermektedir. Başlangıçta, sosyo-ekonomik gerekçelerle veya liberal-demokrat politikalara bağlılık nedenleriyle kısıtlama uygulamak noktasında istekli görünmeyen bazı hükümetler, sonrasında ortaya çıkan tablo nedeniyle kapsamlı kısıtlamalar getirme ihtiyacı hissetmiştir. Örneğin "İngiltere'de sağlık sistemlerinin çökmesinin önüne geçilmesi adına vatandaşların gündelik hayatlarının birçok alanını ilgilendiren özgürlüklerin kısıtlanması tercih edilmiş ve okullar, alış-veriş merkezleri, dükkanlar, kamu binaları ve özel şirket binaları, hatta kamusal olarak toplanmanın tüm çeşitleri geçici olarak yasaklanmıştır" (Moser, 2021: 1). Bu aslında şunu göstermektedir "normal zamanlarda doğru gözüken bir politika, bir salgın sırasında artık doğru gözükmeyebilir" (Degerman vd, 2020: 4). Yani, normal şartlar altında insanlar sahip oldukları siyasal özgürlüklerden feragat etmeyi kabul etmeyebilirler, ancak salgın koşullarında bazı özgürlüklerinin kısıtlanması onlara bu koşullardan çıkmak için en etkin yol olarak görülebilir ki bu onların Hobbes'un tasvir ettiği rasyonel doğaları gereğidir. Salgının ortaya çıkardığı durum, içerisinden çıkılması gereken bir durum olarak görüldüğünden, sonrasında vatandaşlar da bu kısıtlamalara rıza göstermiştir. Salgının başlangıcında, "OECD ülkelerinde bu önlemlere yönelik olgusal bir meşruiyetin varlığından söz etmek mümkündür" (Moser, 2021: 1). Yani, daha önce demokratik ülkelerde pek nadir görülen onaylanma oranlarıyla (yüzde seksene yakın), hükümetlerin virüsün yayılmasını engellemek için başvurduğu önlemler gayri meşru görülmemiş ve desteklenmiştir (Moser, 2021: 4). Bu husus da, Covid-19 gibi bir salgın durumunda siyasetin ve siyasal organizasyonun temel amaçlarının ön plana çıkmasıyla, geçici ancak salgın dair yeni

bir toplumsal sözleşme koşullarının oluştuğuna işaret etmektedir ki bu da bazı özgürlüklerin geçici olarak kısıtlanmasını gerektirecektir.

5. SONUÇ

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, pandemi şartlarında insan doğasında bulunan kısa vadeli ve uzun vadeli arzuların peşinden koşma imkanı arasındaki ayrım daha belirgin hale gelmektedir. Hobbes'un insan doğası tasviri ve sonrasında savunduğu siyasal organizasyon bize bu imkanlar arasındaki dengenin nasıl kurulacağı noktasında rehberlik sağlama kapasitesine sahiptir. Zira, salgın koşullarında kısa vadeli arzuların peşinden koşma yönündeki özgürlük, uzun vadeli ve temel arzu olan hayatta kalma hak ve özgürlüğü ile geçici olarak takas edilerek, kısıtlamalara rıza gösterilmektedir. Bu da bireylerin normal şartlarda sahip oldukları özgürlükten toplu bir biçimde feragat ederek, yapay bir gücün bireylerin hayatlarını toplu bir biçimde garanti altına almak amacıyla bu karşılıklı sözleşmeyi denetlemesi için yetkilendirilmesini içerir ki Hobbes'un savunduğu siyasal organizasyon biçimi de bu şekilde temellendirilmektedir. Bu bağlamda kısıtlamaların boyutunun, ülkelerin demokratik veya liberal olma özelliklerinden ziyade salgının boyutuna endekslendiği olgusu da bunu desteklemektedir. Yani, pek çok ülkede kısıtlamalar Hobbes'un doğa durumu tasvirine yaklaşıldığı ölçüde genişletilmekte, uzaklaşıldığı ölçüde de gevşetilmektedir.

Salgının en yoğun dönemlerinde, insanlar kısa vadeli arzularının gerçekleştirilmesinin aslında sürdürülebilir olmadığını fark ederek, Hobbes'un doğa durumu kavramsallaştırmasındaki insanlar gibi bu durumdan çıkmanın rasyonel bir yolu olarak kendi özgürlüklerinin kısıtlanmasına rıza göstermektedir. Bu durumda hükümetler kısıtlamaları genişleterek salgının seyrini düzeltmek için devreye girmektedir. Ancak aradaki dengenin sağlanması açısından, salgında bulaş durumu hızını kestiğinde, bu kez de insanlar kısa vadeli arzularının gerçekleştirilmesinin mümkün hale geldiğini fark ederek, özgürlüklerinin artırılmasını ve kısıtlamaların gevşetilmesini talep etmektedir. Bu noktada hükümetlere düşen pay, özgürlüklerin kısıtlanmasında ve kısıtlamalara uyulma oranının artırılmasında rıza kavramının önemini tasdik ederek kısıtlamaların boyutunu siyasetin temel amacı olan bireylerin sağlık ve güvenliğini korumaya endekslemek olacaktır.

Hobbes'un siyasal teorisinde belki de en tartışmalı olan husus, bu rızanın bir kez verilen ve geri çekilemez bir tür rıza mı olduğu yoksa sürekli olan bir rıza biçimi mi olduğudur. Eğer Hobbes'un atıfta bulunduğu rıza sürekli bir rıza biçimi ise, o zaman bu durum, özellikle de salgın döneminde, "birebir olarak demokratik hükümetlerin temelini tasvir ediyor gibi görünebilir" (Murray, 2010: 70). Zira, Hobbes'un da ifade ettiği gibi, toplum sözleşmesi ile ortaya çıkan bir siyasal organizasyonda "hükümet, ihtilaf halindeki insanların rıza ile inşa etmesi gereken bir şey" (2007: 48) olarak görüldüğünden, hükümet salgın zamanında vatandaşlarının büyük çoğunluğunun arzuladığı ve kabul ettiği şeyleri yapmayı bir görev olarak kabul edecektir. Nihayetinde, Hobbesçu bir bakışla, doğaları gereği vatandaşların büyük çoğunluğu ise sağlık ve güvenlik için geçici bir süre özgürlükten feragat etmeyi arzulayacak ve kabul edecektir. Yani, eğer Hobbes'un insan doğası tasviri geçerliyse, insanlar Covid-19 salgını gibi dönemlerde Leviathan'ı kendileri davet edeceklerdir. Ancak, Leviathan'ın da bu daveti siyasetin temel amacına uygun bir şekilde hareket ederek kabul etmesi gerekir.

KAYNAKÇA

- ASHFORD, E. & MULGAN, T. (2018). "Contractualism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Zalta, E. N. <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/contractualism/>>.
- BAUMAN, Z. (2006). *Liquid Fear*. Polity.
- BOUCHER, D. (2003). *Political Thinkers: From Socrates to the Present*. Oxford University Press.
- DAN DEGERMAN, MATTHEW FLINDERS & MATTHEW THOMAS JOHNSON (2020). In defence of fear: COVID-19, crises and democracy, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, DOI: 10.1080/13698230.2020.1834744.
- HOBBS, T. (2007). *Leviathan*. Çev. Semih Lim. Yapı Kredi Yayınları.
- KITCHER P (2011) Philosophy inside out, *Metaphilosophy* 42(3): 248–260.
- MOSER, E. (2021) Nozick, the pandemic and fear, *Global Discourse*, vol 00, no 00, 1–17, DOI: 10.1332/204378921X16172755430067.
- MURRAY, A. R. M. (2010). *An Introduction to Political Philosophy*. Routledge.
- PEPYS, S. (1893). *The Diary of Samuel Pepys...* Edited by Henry Benjamin Wheatley, Richard Griffin Braybrooke, and Mynors Bright. London and New York: G. Bell and Sons.

- PETTIT, P. (2005). Liberty and Leviathan. *Politics, Philosophy & Economics*, 4(1), 131–151. <https://doi.org/10.1177/1470594X05049439>.
- ROBERTS, P. & SUTCH, P. (2012). *An Introduction Political Thought: A Conceptual Toolkit, 2nd ed.* Edinburgh University Press.
- SAEED, R. (2020). Covid-19 and the Continuity of the Familiar, (<https://criticallegalthinking.com/2020/03/21/covid-19-and-the-continuity-of-the-familiar/>). Erişim Tarihi: 23.06.2021
- SHKLAR, J. N. (1989). The liberalism of fear. In N. L. Rosenblum (Ed.), *Liberalism and the moral life*. Harvard University Press.
- SPITALE, G. (2020). COVID-19 and the ethics of quarantine: a lesson from the Eyam plague. *Med Health Care and Philos* 23, 603–609 <https://doi.org/10.1007/s11019-020-09971-2>.
- YAVUZ, M. M. (2016). *Death, Freedom and Narrative Thinking: Existential Analytics*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Durham: Durham University.
- WOLIN, S. (2004). *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*. Princeton University Press.
-

OTUZ ALTINCI BÖLÜM

Küresel Teknolojik Gelişmelerin Başarılı Yaşlanmaya Etkileri

Cansu ALAYVAZ*

1. GİRİŞ

Yaşam koşullarında yaşanan iyileşmeler, sağlık alanı ve teknolojik gelişmeler yaşlı nüfusun hızla büyümesini sağlamıştır. Ortalama yaşam süresi toplam nüfus içerisinde artmaktadır. Birleşmiş Milletler 2019 verilerine göre 2050 yılına kadar dünyadaki 6 kişiden 1'i 65 yaşın üzerinde olacaktır, bu oran 2019 yılı verilerinde her 11 kişiden 1'i olarak gerçekleşmiştir (United Nations, 2017). Dünya nüfusu yaşlanırken bu nüfusun teknolojiye uyumu da önem arz eder duruma gelmiştir. Temelde iki ana durum yaşlı bireylerin teknolojiyi benimsemelerinin önemine vurgu yapmaktadır. Bunlardan ilki yaşlı nüfusun hızla artıyor oluşu, diğeri ise teknolojinin tüm toplumlarda yaygın düzeyde yaşamın içinde oluşu. Son on yıllık zaman dilimi içerisinde teknolojiye yaşanan eşi benzeri görülmemiş gelişmeler iş, eğitim, sağlık, iletişim ve eğlencenin ayrılmaz parçaları haline gelmiştir (Czaja & Lee, 2007).

Sanayileşme sonrası teknolojiye yaşanan gelişmelere paralel olarak toplumların yapısında da değişimler gerçekleşmiştir. Teknoloji, bireylerin sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik yaşamlarında değişimleri getirmiştir. Bu değişimlerin nüfus grupları üzerine etkileri değerlendirildiğinde, en fazla etki yaşayan nüfus grubunun yaşlı bireyler olduğu görülmektedir. Küreselleşme süreci yaşlı bireylerin toplumdaki rol ve statülerine ilişkin bazı değişimleri beraberinde getirmiştir. Emeklilikle beraber üretim süreçlerinde yer almayan yaşlıların bağımlılıkları artmış, toplumdan izole bir yaşam sürmeleri ve yaşam alanlarının ev ile sınırlanması söz konusu olmuştur (Terakye ve Güner, 1997).

Gündelik yaşantı dijital teknolojik gelişmelerle birlikte değişime uğramaktadır. Dijital teknolojiler iletişimden yaşam tarzlarına kadar geniş bir yelpazede bireylerin yaşamlarına etki etmektedir (Age UK, 2015). Yeni dijital teknolojilere uyum sağlamak, teknolojik gelişmeleri takip etmek ve kullanmak yaşlı bireylerin sosyal çevreleriyle bütünleşmesine katkı sağlayan başarılı yaşlanma süreci ile ilişkilidir (Sümer, 2017: 177). Başarılı yaşlanma ise yüksek düzeyde fiziksel ve zihinsel işlevsellik, hastalıktan kaçınma, psikolojik iyi olma hali, olumlu yaşam algısı ve yaşam doyumu ile ilişkilidir (Bowling & Dieppe, 2005). Yaşlanma süreci, bireylerin iyilik halleriyle doğrudan bağlantılıdır. Başarılı yaşlanmanın temel göstergeleri olan fiziksel, psikolojik, sosyal ve ekonomik faktörlere ilave olarak teknolojik faktörlerin etkisini de dahil etmek önemlidir (Yılmaz & Bahat, 2017).

Gelişen teknolojiler ve artan yaşlı nüfus göz önüne alındığında bu nüfus grubunun gereksinimlerinin karşılanması toplumlar tarafından önemli bir konu haline gelmektedir. Birleşmiş Milletler'in önerdiği üzere ortalama yaşam süresinin artması ve yaşlı nüfusun artışıyla karşı karşıya kalan hükümetlerin, yaşlı nüfusun ihtiyaçlarını karşılama, çıkarlarını gözetme, barın ve istihdama ilişkin sürdürülebilir politikalar üretilmesini önermektedir (United Nations, 2017).

Yaşlı nüfusun yeni teknolojileri kullanıyor olmaları yaşam kalitelerine olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Ayrıca yaşlı bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları güçlükleri anlamak, yaşlılık alanında çalışan profesyonellere yaşlıların yaşam kalitelerini artırmaya yarayacak bilgilerin sağlanması noktasında önemli veri sağlayacaktır (Posner, 1995). Yaşlı bireyler dijital teknolojileri kullanma ve bu teknolojik yeniliklere adapte olma noktasında kaygı duysalar da, kendi rutinlerine uyumlu olan teknolojileri öğrenme ve kullanma arzuları artmaktadır. Sosyal çevreleriyle ilişkilerin devamlılığının sağlanması, sosyal destek mekanizmalarıyla iletişimlerinin sürdürülmesi ve bağımsız yaşam sürdürebilmeleri noktasında dijital teknolojilerin yaşlı bireyler için büyük önemi bulunmaktadır. Dijital teknolojiler yaşlı bireylerin bilgiye ulaşmalarında, bakımlarında, sosyalleşmelerinde önemli rol üstlenmektedir (UNFPA & HelpAge International, 2012: 78). Teknolojiye erişememek ve kullanamamak, yaşlı bireylerin bağımsız yaşam sürdürmeleri açısından dezavantajlı konuma geçmelerine sebep olabilmektedir. Örneğin, internet erişimi ile birlikte sağlık, toplum ve devlet hizmetlerine hızlı bir şekilde erişim sağlanabilmektedir. Bu noktada teknoloji, yaşlı bireylerin bir takım görevleri yerine getirmelerine ve bilgiye ulaşmalarına katkı sağlayarak yaşam kalitesinin artırılmasına katkı sağlamaktadır. Dijital teknolojilerin kullanımıyla yaşlı bireylerin alışveriş yapma, bankacılık işlemleri gerçekleştirmeleri kolaylaşacaktır. Çoğu teknolojik ürünler ve sistemler yaşlı bireyler tarafından kolaylıkla anlaşılabilir ve erişilebilir durumda değildir. Bu durum maliyet, eğitim, erişim eksikliği gibi pek çok nedeni içinde barındırmaktadır. (Sara J. Czaja, 2005). Bu noktada yaşlı nüfusun demografik, sosyo-ekonomik, kültürel özelliklerinin ortaya konularak yaşlı bireylerin gereksinimler doğrultusunda dijital teknolojilerin kullanılması ve tasarlanması önem teşkil etmektedir.

Bu çerçeveden hareketle çalışma, dijital teknolojilerin yaşlı bireylerin başarılı yaşlanmalarına nasıl etki ettiğine ilişkin olarak teorik bir tartışmayı yürütmeyi amaçlamaktadır. Yaşlı nüfus artışı yaşlılık alanına eğilimi artırmaktadır. Bu doğrultuda bu nüfus grubunun günümüz teknoloji dünyasında başarılı yaşlanmalarına etki edecek teknolojik gelişmeleri

* Öğretim Görevlisi, Hitit Üniversitesi, cansualayvaz@hitit.edu.tr, 0000-0003-3288-8035

kabul etmeleri, kullanmaları ve teknolojik gelişmelere adapte olmaları önemle ele alınması gereken bir husustur. Bu doğrultuda çalışma yaşlılık, başarılı yaşlanma, dijital teknoloji kavramlarından hareketle başarılı yaşlanma sürecinde dijital teknolojilerin önemi üzerinde durmaktadır.

2. YAŞLILIK

Yaşlılık, son yüzyılda sıklıkla tartışılan, araştırma raporlarında sıklıkla yer alan, hükümet politikalarının yapıldığı bir konu olmuştur ve ilerleyen yıllarla birlikte yaşlılığa olan ilginin daha da artması muhtemeldir (Roebuck, 1979). “Yaşlanma”, “yaşlılık” ve “ihtiyarlık” kavramları geriatri ve gerontoloji alanlarında sıklıkla kullanılmaktadır. Bu kavramlar arasında ayırım yapmak net olmamakla birlikte çoğunlukla birbirlerinin yerine kullanılan kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Duyar, 2008: 9-19).

Yaşlanma, doğumdan ölüme kadar olan yaşam süresi boyunca görülen fiziksel ve ruhsal değişimleri içeren biyolojik, psikolojik ve sosyal etkileşimlerin olduğu karmaşık bir süreci ifade etmektedir. Bu süreç tüm canlılar için ortak olabilir, çünkü yaşlanma olgusu evrenselidir (Harman, 1981). Yaşlanma süreciyle birlikte bir takım değişimlerin yaşanması kaçınılmaz olmaktadır. Bedensel değişimlerin yaşanması, hastalıkların ortaya çıkması, bilişsel işlevlerde azalmalar, sosyal katılımın azalması gibi değişimler beklenmektedir (Hodge, English, Giles, & Flicker, 2013).

Yaşlılık süreci fizyolojik, psikolojik ve sosyal boyutları içeren ve boyutları ile değerlendirilmesi gereken bir süreçtir. Kronolojik yaş tanımlaması yaşlılığın fizyolojik boyutunu içermektedir; psikolojik boyutta yaşlılık süreci bireyin algı, öğrenme, kişilik özellikleri, psikomotor ve problem çözme açılarından bireyin uyum sağlama işlevinin kronolojik yaşla beraber gerçekleşen değişimini ifade eder. Sosyal boyutlarıyla yaşlılık ise toplum tarafından belirli yaş gruplarından beklenen davranışlar ve yine toplumun o yaş grubuna atfettiği değerlerle ilişkilidir (Birren, 1982).

Yaşlılıkla ilgili yapılan çalışmaların birçoğunda tanımlama ve sınıflandırma yapmada yaşlılığın fizyolojik boyutu temel alınmaktadır. Kronolojik olarak yapılan yaşlı tanımlamasında 65 yaş ve üzerindeki bireyler yaşlı olarak ele alınmıştır. Dünya Sağlık Örgütü yaşlılık tanımlamasında psikogeriatrik yaşlılığı 65 yaş ve üzeri olarak tanımlarken 85 yaş ve üzeri bireyleri ileri yaşlı olarak tanımlamıştır (WHO, 1984). Günümüzde yaşlılığın sadece biyolojik süreçlerin etkisinde olmadığı, sosyal bir varlık olan insanın yaşlılık sürecinde kültürel ve sosyal değişkenlerin de etkiye sahip olduğunu ortaya koyan çalışmalar söz konusudur. Yaşlılık süreci bireyin sosyal ilişkilerinden bağımsız olarak değerlendirilemez. Yaşlılık süreci sosyal ve kültürel ilişkilerle şekillenerek inşa edilen bir süreçtir. Bireyin yaşlanma sürecinde kültürel ve sosyal etkenlerin nasıl etkileşime bulunduğu da önemlidir (Hochschild, 1975).

3. BAŞARILI YAŞLANMA

Küresel ölçekte yaşlılığa ilişkin tepkiler hem olumsuz hem de olumlu unsurları içermektedir. Yaşlılık dönemi bir taraftan bağımlılık dönemi olarak tanımlanırken diğer taraftan da yaşlılar sosyal ve ekonomik kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. Başarılı yaşlanma kavramının kullanımında küresel çeşitlilikler söz konusudur. Bunlar aktif yaşlanma, sağlıklı yaşlanma, pozitif yaşlanma, yetkin yaşlanma ve üretken yaşlanma olarak kullanılmaktadır. Başarılı yaşlanma, yaşlı bireylerin sağlıklı kalmaları, istihdam süreçlerinin içerisinde daha uzun sürelerde yer almaları ve bunlarla birlikte siyasi ve toplumsal yaşama katılma olanaklarına ulaşmalarıyla ilgilidir (Foster & Walker, 2015).

Başarılı yaşlanma; düşük hastalık ihtimali, yüksek düzeyde bilişsel ve fiziksel işlev kapasitesiyle ilişkilendirilmektedir. Başarılı yaşlanma aynı zamanda bireylerin yaşama aktif katılımlarını içerir. Başarılı yaşlanmada hatalığın olmaması kadar işlevsel kapasitenin korunması da büyük öneme sahiptir. Düşük hastalık ihtimali yalnızca hastalığın varlığı ya da yokluğunu değil aynı zamanda hastalığa sebep olan risk faktörlerinin varlığına da işaret eder. Yüksek düzeyde işlevsellik hem fiziksel hem de bilişsel bileşenlerden oluşur. Fiziksel ve bilişsel kapasite bireyin yapabilirliğiyle ilgilidir. Başarılı yaşlanma bireylerin potansiyellerinin ne ölçüde kullanıldığıyla ilişkilidir. Bu noktada bireyler hayata ne kadar aktif katılım sağlıyorsa o ölçüde üretken ve aktif bir yaşlılık süreci geçirmektedirler (Rowe & Kahn, 1997).

Başarılı yaşlanmayı etkileyen bir takım faktörler bulunmaktadır. Bireylerin yaşa bağlı olarak fiziksel kapasitelerindeki azalmalar, stres, organların işlevlerini yitirmesi dolayısıyla ortaya çıkan bağımlılık durumu başarılı yaşlanmayı olumsuz yönde etkilemektedir (Baltes & Baltes, 1990). Başarılı yaşlanmaya etki eden yakınlık ilişkileri, ekonomik problemler, sosyal olanaklar, üretkenlik ve maneviyat gibi bireysel faktörler bulunmaktadır. Bahsedilen faktörlerin tamamı kişiden kişiye değişkenlik göstermektedir. Bireylerin emeklilik süreçleri, toplumsal ilişkilerdeki konumları, öz bakım ihtiyaçlarını karşılama durumları ve kaynaklara erişimleri başarılı yaşlanmayla ilişkilidir (Özsungur, 2019: 521-523). Bu noktada başarılı yaşlanma bireyci bir kavram olarak karşımıza çıkar çünkü bireylerin yaşamlarındaki ya da sosyal yapılarındaki farklılıkların aslında birbirine bağlı olduğunu dikkate almaz. Uygulamada ise yaşlanma, bireysel gelişim ve yapısal değişim arasındaki etkileşimleri kapsayan sosyal bir süreçtir. Başarılı yaşlanma okul, iş, aile, topluluk gibi genel olarak toplumdaki

olanaklara erişimle ilişkilendirilmektedir. Başarılı yaşlanma bireylerin sahip olduğu fırsat ve olanaklar açısından önemli ölçüde farklılıklar içermektedir (Foster & Walker, 2015).

4. TEKNOLOJİNİN YAŞLILIK ÜZERİNE ETKİLERİ

Modern teknolojilerin yaygınlaşması ve karmaşık yapıları yaşlı bireyler açısından daha fazla bağımlılık, yetersizlik ve gerilik duygularına sebep olmaktadır. İnternet kullanımı ve yalnızlık düzeyine ilişkin yürütülen bir çalışmada (University of California, Los Angeles) internet kullanımı ile yalnızlık arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Yine bir başka çalışmada araç ve teknoloji kullanımının birey psikolojisi üzerine olumlu katkıları olduğu belirtilmiştir. Teknolojiden yararlanan bireylerin gereksinimlerini karşılamaları dolayısıyla hem sosyal hem psikolojik yönden yaşam doyum sağlamaktadır (Özşungur, 2020; 527-528). Zihinsel ve fiziksel işlev kapasitesi, sağlıklı olma durumu, yaşama aktif katılım başarılı yaşlanmanın temel belirleyicileridir. Yaşama aktif olarak katılım sağlayan bireyler aktif yaşlanmayı başarmış olacaklardır. Teknoloji kullanımı kişiler arası iletişimi sağlamada önemli bir işleve sahip olduğundan başarılı yaşlanma üzerinde de önemli etkiye sahip olmaktadır (Rowe & Kahn, 1997).

Yaşlılık sürecinde bireyler bir takım sosyal gerilemelerle karşı karşıya kalabilmekte ve bu süreci gençlere göre daha az uyumlu geçirebilmektedirler (S. J. Czaja et al., 2006). Dijital teknolojilerin yaşlı bireyler tarafından benimsenmesi ve kullanımı büyük ölçüde yaşam tarzı, değerleri, ihtiyaçları ve uyum kapasiteleriyle ilişkilidir. Günümüzde yaşlıların teknoloji ile ilişkisi genel olarak sosyalleşmeleri ile bağlantılıdır. Yaşlı bireylerin teknoloji kullanımlarındaki başarı aynı zamanda nesiller arası ilişkiye odaklanmaktadır (Darinskaia ve Moskvicheva, 2019: 448). Toplumsal yapıdaki değişimlerle birlikte tüm nüfus gruplarında olduğu gibi yaşlı bireylerinde değişime adapte olmaları beklenmektedir. Bu değişime adaptasyon sürecinde kuşaklar arası ilişkilerin varlığı yaşlı bireylerin teknolojik gelişmelerden faydalanmalarını olanaklı kılmaktadır (Tezcan, 1996).

Bilgi ve teknolojiye yaşanan ilerlemeler, yaşlı bireylerin toplumdaki rol ve konumlarına ilişkin değişimleri de beraberinde getirmiştir. Teknolojik ilerlemeler yaşlıların deneyim ve birikimlerini gereksiz hale getirmiş ve geçmişte bilginin kaynağı olarak görülen yaşlılar, dijital teknoloji dünyasında gelişmelerden ve yeniliklerden geri kalan nüfus grubu olarak değerlendirilmiştir (Canatan; 2015). Yaşlılık dönemine ilişkin toplumlar tarafından bu bireylerin yaşamın her alanından kendilerini çekmeleri gerektiğine ilişkin yanlış inanışlar mevcuttur. Yaşlı bireylerin yaşamlarının başlangıcında olmayan dijital yaşam, mevcut durumda yaşamlarında önemli bir yer edinmekte ve bu dijital dünyaya adapte olmaya çalışmaktadırlar. Yeni teknolojilere adapte olamayan yaşlı bireyler sosyalleşme olanaklarından uzaklaşacaklar ve bu durumda da yaşam kaliteleri olumsuz yönde etkilenecektir. Teknoloji kullanan bireylerin özgüven geliştirmeleri, sosyal çevreye dahil olmalarıyla ilişkili olarak başarılı yaşlanmanın önündeki engeller ortadan kalkmaktadır (Akyazı, 2018: 606-607).

Dijital teknoloji kullanımı yaşlıların bağımlılık oranlarını da etkilemektedir. Uzaktan kontrol edilebilen teknolojik uygulamalar vasıtasıyla yaşlı bireylerin sağlık durumlarının kontrolü, bağımsızlıklarının artırılması, özsaygı düzeylerinin yükselmesi, çevrimiçi uygulamalarla sosyalleşmeleri ve yalnızlık duygularının azalması söz konusudur (Iancu & Iancu, 2017). Dolayısıyla teknolojinin yaşlı bireyler tarafından kullanılıyor olması başarılı yaşlanmanın belirleyicilerinden olan bağımsızlık düzeylerinin arttığını göstermektedir.

5. BAŞARILI YAŞLANMADA DİJİTAL TEKNOLOJİNİN ÖNEMİ

Yaşlanma fiziksel, bilişsel, sosyal ve psikolojik alanlarda gerilemelerin gözlemlendiği önemli bir süreçtir. Teknolojik gelişmelerde yaşanan ilerlemeler ve tıbbın ilerlemesi toplumsal yaşamda değişimleri beraberinde getirmiştir. Yaşlı bireyler sosyal yaşamlarında yaşanabilecek gerilemeler sebebiyle gençlere kıyasla bu sürece daha az uyum sağlayabilirler (S. J. Czaja et al., 2006). Nüfus yaşlanması tüm dünyayı etkileyen küresel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nüfus yaşlanması birçok alanda etkisini göstermektedir; sağlık, sosyal güvenlik, eğitim, çevre, iş imkânları, sosyal politika gibi. Yaşlılık dönemi birçok disiplinin ilgi alanına girmektedir. Yaşlılık dönemiyle birlikte bireylerin ekonomik üretimden ayrıldıkları, toplumsal rollerinde değişimlerin meydana geldiği, hastalıklarla karşı karşıya kaldıkları bir süreci yaşamaktadır (Terakye ve Güner, 1997: 96). Günümüz toplumlarında temelde iki ana demografik eğilim arasında yer almaktadır. Bunlardan birincisi nüfus yaşlanması diğeri ise teknolojik gelişmelerin toplumları etkisi altına alması (S. J. Czaja et al., 2006). Teknolojik gelişmelerin büyüyen bu nüfus grubu ile adaptasyonunun sağlanması noktasında yaşlı bireylerin sosyal yaşamda aktif olarak katılmaları sağlanabilecektir.

Yaşlanma ile beraber bireyler bilgi ve tecrübelerini biriktirmiş olurlar. Ancak emeklilik sonrası sosyal yaşamdan uzaklaşmak durumunda kalan yaşlı bireyler önemli bir sosyal sermaye açığını doğurabilir. Böyle bir durumda yeni teknolojiler yaşlı bireylerin tekrar sosyal yaşamla entegre olmalarına katkı sağlayacaktır. Teknolojik yenilikleri kullanıyor olmak yaşlı bireylerin diğerlerine olan bağımlılık oranlarını azaltacaktır. Bağımsız olan yaşlı bireylerin özgüven

düzeylerinin artması, çevrimiçi topluluklarda yer almasıyla birlikte yalnızlık düzeylerinin azalması söz konusu olacaktır (Iancu & Iancu, 2017).

Yaşlıların teknolojiye ilişkin algılarını bilmek ve yaşlı profilini anlamak, yaşlılara yönelik hizmet sunumu gerçekleştiren kurumların, hükümetlerin, sosyal hizmet sağlayıcıların dikkate alması gereken önemli konulardandır. Sosyal entegrasyona gereksinim duyabilen yaşlıların ekonomik, sosyal ve dōnemsel özelliklerinin bilinmesi bu uyumun sağlanmasında gereklilik arz etmektedir. Teknoloji kullanımı ve yaşlı bireylerin yaşam doyumunun artması, özsaygılarının ve özerkliklerinin yükseltilmesi mümkündür. Yaşlı bireylerin sosyal çevreleri ve aileleriyle iletişimlerini devam ettirmeleri, güvenli ev ortamlarında yaşamlarını sürdürmeleri, tıbbi tedavilerinin kolaylaştırılması teknoloji kullanımı ile doğrudan ilişkilidir (Iancu & Iancu, 2017).

6. YAŞLI BİREYLERİN TEKNOLOJİ KULLANIM DURUMLARI

Yeni teknolojilerin sağlamış olduğu imkânlar tüm nüfus gruplarını etkisi altına almaktadır. Çocuklardan yaşlı bireylere kadar giderek artan bir öneme sahip olan teknolojik gelişmeler kitleler aracılığıyla küreselleşmektedir (Becerikli, 2013: 19). Teknolojik gelişmelere yaşlı bireylerin adapte olması, teknolojik aletleri öğrenmeleri ve kullanmaları genç bireylere kıyasla zor olabilmektedir. Diğer taraftan yeni teknolojilere adapte olmuş yaşlılar için teknoloji yaşamlarının önemli birer parçası haline gelmiştir. Örneğin iletişim sağlama noktasında akıllı telefonlar yaşlıların yaşamlarında önemli bir yer edinmiştir (Özkan ve Purutçuoğlu 2010, 41).

Japon yaşlı kadınların cep telefonu ve kişisel bilgisayar aracılığıyla internet kullanımlarını belirleyen çalışmada hiçbirinin kişisel bilgisayar kullanmadığı ancak gelecekte kullanmaya ilişkin ilgi duydukları ortaya konulmuştur. Dokunmatik ekranların, ileri yaştaki yaşlılar arasında en çok tercih edilen teknolojik cihaz olduğu belirtilmiştir (Uchida, Hata, Matsuura, Morotomi, & Aoyama, 2001).

Teknolojik yeniliklerde yaşanan hızlı değişimler yaşlı bireylerin bu değişimleri yakalamasını ve kabul etmesini güçleştirmektedir. Yaşlılık dönem itibarıyla fiziksel ve zihinsel değişim ve gerilemeleri içerdiğinden yeni teknolojileri kullanmakta güçlükler yaşayabilmektedirler (Ekici ve Gümüş, 2016: 27). Wang ve diğ. (2018) yaptığı çalışmada yaşlıların teknolojiyi kabul etmeleri noktasında hem güçlükler yaşadıkları hem de yeni teknolojileri kullanma noktasında motive olduklarını ortaya koymuştur. Çalışmada teknolojik aletleri kullanan yaşlıların kendilerini genç hissettikleri, günceli yakalayabildikleri, kişisel ilişkilerin sürdürülmesine katkı sağlayarak sosyal destek işlevi gördüğü belirtilmiştir. Yine çalışmada yaşlıların teknolojik ürünleri kabul etmede gençlere göre daha muhafazakâr tutumda oldukları, bu ürünleri kullanabilmek için yardım ve desteğe ihtiyaç duydukları belirtilmiştir. Yaşlıların aileleri ile iletişimlerini sürdürmede teknolojik ürünlerden yararlandıkları, bu ürünleri kullanabilmek için ise daha çok aile içinden, çocuk ve torunlarından destek aldıkları belirtilmiştir (Wang vd., 2018: 802).

Teknoloji bireylerin yaşamlarında gereksinimlerini karşılamaları sağlama işlevi görmektedir. Yalnız yaşayan bireyler açısından internet kullanımı sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarının karşılanması sağlamaktadır. Diğer yandan yalnız yaşamayan bireyler de sanal ortamları sıklıkla kullanmaktadır. Bireyler yalnız olsa da olmasa da teknolojiyi önemli bir iletişim aracı olarak görmektedirler (Ozsungur, 2020).

Tayvan'da 14 huzurevinde yapılan bir çalışmada katılımcıların hafta bir video konferans yoluyla yakınlarıyla iletişim kurmalarının, depresif duygu durumu iyileştirdiği ve yalnızlık duygusunu azaltmada etkili olduğu ortaya konmuştur (Tsai, Tsai, Wang, Chang, & Chu, 2010). Yapılan bu çalışmalar göstermektedir ki teknolojik ürünlerin yaşlı bireyler üzerinde psikolojik etkiler yaratmaktadır ancak bunun sosyal destek ve iletişimden bağımsız bir şekilde sağlanamayacağını göstermektedir (Ozsungur, 2020).

Yine yapılan bir çalışmada yaşlı yetişkinlerin hastalıkla ilgili bilgi edinmede temel kaynak olarak kullandıkları ortaya konmuştur. Fakat katılımcılar siteleri kullanmaya ilişkin problem yaşadıklarını bildirmişlerdir. Bir başka çalışmada yaşlı yetişkinlerin teknolojiyi kullanmaya istekli ve açık olmalarına rağmen kompleks teknolojileri kullanmakta güçlük yaşadıkları belirtilmiştir (S. J. Czaja et al., 2006).

Finlandiya'da yaşlı bireylerin teknoloji kullanımına ilişkin yapılan bir çalışmada, yaşlı yetişkinlerin teknolojiye yoğun alaka gösterdikleri ortaya konmuştur. Her 5 yaşlıdan 1'i arkadaşlarıyla iletişim kurmak için teknolojiyi kullandıklarını belirtmişlerdir (UNFPA & HelpAge International 2012, 78). Yine yapılan bir çalışmada 60-79 yaş aralığındaki yaşlı yetişkinlerin internet kullanımları araştırılmıştır. Araştırma bulgularına göre ileri yaştaki yaşlı bireyler kendilerinden yaşça küçük olan yaşlı yetişkinlere oranla daha az internet kullanmaktadırlar. İlave olarak yaşlı yetişkinlerin internet kullanımları ile cinsiyet, ekonomik durum ve eğitimleri arasında ilişki söz konusudur. Eğitim düzeyi arttıkça internet kullanımı da artmaktadır. Erkekler kadınlara oranla daha yoğun olarak internet kullanmaktadır. Çalışan yaşlı yetişkinler çalışmayan yaşlı yetişkinlere oranla daha fazla internet kullanmaktadırlar (Nasi, Rasanen, & Sarpila, 2012). Yaşlı yetişkinlerin internet kullanımları ile demografik, sosyal ve ekonomik faktörler etkili olmaktadır.

Türkiye’de TÜİK’in 2014-2020 yıllarını kapsayan 65-74 yaş aralığındaki bireylerin internet kullanımlarına ilişkin verilerine göre 2014 yılında 65-74 yaş aralığındaki yaşlıların internet kullanım oranları yüzde 5,0 olarak gerçekleşirken 2015 yılında bu oran yüzde 5,6 olarak gerçekleşmiştir. Araştırma verilerine göre araştırma grubunda yer alan bireylerin internet kullanım oranları 2016’da yüzde 8,8; 2017’de yüzde 11,3; 2018’de yüzde 17,0; 2019’da yüzde 19,8; 2020’de ise yüzde 27,1 olarak gerçekleşmiştir. Araştırma bulgularına göre 65-75 yaş aralığındaki yaşlı yetişkinlerin internet kullanımları 2014-2020 yılları arasında 5 kattan fazla artmıştır (TÜİK, 2020).

Gelişen teknolojilerin bir ürünü olarak sosyal medya bireylerin iletişim kurma, sosyalleşme sağlama gibi amaçlara hizmet ettiği dijital bir dünya olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta yaş ve yaşlı yetişkinlerin sosyal medya kullanımlarına ilişkin yapılan bir çalışma bulgularına göre yaşlı yetişkinlerin internet kullanımı ile birlikte sosyal medya kullanım oranlarının arttığı belirtilmiştir. Yaşlı yetişkinlerin arkadaşlarıyla iletişim kurma, eğitim içerikli sosyal medya kullanımı, paylaşım ve eğlence gibi amaçlarla sosyal medyadan yararlandıkları ifade edilmiştir (Tekedere ve Arpacı 2016).

Yapılan araştırmalar göstermektedir ki teknoloji kullanımı yaşlı yetişkinler arasında gün geçtikçe artmaktadır. Yaşlı bireylerin yaşa bağlı yaşadıkları değişim ve dönüşümün içinde teknoloji önemli bir konuma sahiptir. Yapılan çalışmalar teknolojinin başarılı yaşlanmada önemle role sahip olduğunu göstermektedir. Başarılı yaşlanmanın temel belirleyicileri arasında, zihinsel ve fiziksel kapasitenin işlevselliği, hayata aktif katılım, düşük hastalık düzeyi yer almaktadır. Bireylerin başarılı yaşlanmalarındaki en önemli faktör sosyal çevreden izole olmadan hayata aktif olarak katılımlarının sağlanmasıdır. Bu noktada yaşlı yetişkinlerin kişilerarası ilişkilerini devam ettirebilmelerini sağlamada teknolojinin önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir (Ozsungur, 2020).

Özsungur (2019) başarılı yaşlanmanın teknoloji kabulü ve kullanım davranışları üzerine etkisi analiz ettiği çalışmasında başarılı yaşlanmaya teknoloji kullanım davranışının etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Çalışmada teknoloji kullanımının başarılı yaşlanmaya etkisinin olmadığı, yaşlıların hayatlarını kolaylaştıran teknolojilerin kullanıma ilişkin yeterli bilgiye sahip olmadıkları belirtilmiştir.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Küreselleşme olgusu bireylerin yaşamlarının her alanında etkisini göstermektedir. Küreselleşmenin toplumlar ve bireyler açısından getirdiği en önemli değişimlerin başında teknolojik gelişmeler gelmektedir. Teknolojik yenilikler yaşamın her alanına etki etmektedir. Teknoloji, yaşama adapte olmanın, yaşamı kolaylaştırmanın yöntemi olarak bireylerin hayatlarında yer almaktadır. Bu noktada yaşanan teknolojik gelişmelerin takibi ve kullanımı, yaşamda aktif olarak yer almanın ve teknolojinin sağladığı kolaylıklardan yararlanmanın önemine işaret etmektedir. Dijital teknolojiler yaşamda etkisini artırarak var olmaktadır. Teknoloji kullanımı ile bireylerin günlük yaşamlarını kolaylaştırmaları, sosyal çevre içinde yer almaları, günlük aktivitelerini kolaylaştırmaları mümkün olmaktadır.

Teknolojinin yaygınlaşması toplumda giderek artan bir öneme sahip olan yaşlı nüfusun dijital dünya ile ilişkisinin de önemini artırmaktadır. Bu ilişki içerisinde yaşlıların fiziksel ve zihinsel süreçlerinin değerlendirilerek yaşlı yetişkinlerin gereksinimleri doğrultusunda teknolojiyi kullanmaları yaşamlarını kolaylaştırabilmektedir. İnternet aracılığıyla sosyal ilişkilerini devam ettirme, dijital teknolojiler aracılığıyla günlük yaşam aktivitelerini kolaylaştırabilmektedirler. Yaşlı yetişkinlerin zihinsel ve fiziksel işlevlerini kullanabilmeleri, yaşamın içinde aktif olarak yer alabilmeleri başarılı yaşlanmayla ilişkilidir.

Teknolojik ürünlerin ve uygulamaların kullanılması sosyal problemlerin çözümünde etkili bir unsurdur. Yaşlı yetişkinlere hitap eden, kullanabilecekleri faydalı teknolojilerin tasarlanarak yaşlıların kullanımına sunulması yaşlı yetişkinlerin yaşam kalitelerinin artırılmasına, aynı zamanda sosyal çevreleri ile uyumlarının artırılmasına katkı sağlayacaktır. Yaşlılık dönemi beraberinde kimi kısıtlılıkları getirmektedir. Görme, işitme, hareket kabiliyeti, zihinsel ve fiziksel sınırlılıklar söz konusu olabilmektedir (Özkan ve Puruçcuoğlu, 2010: 39). Dolayısıyla yaşlıların dönemsel özelliklerinin dikkate alınarak teknolojik yeniliklerin organizasyonuna ihtiyaç vardır. Yaşlı bireylerin hayata uyum sağlama noktasında yaşayabilecekleri problemler teknoloji kullanımı ile ortadan kaldırılabılır.

Başarılı yaşlanmanın göstergelerinden olan yaşama aktif olarak katılma yaşlı bireylerin sosyalleşmesi ile gerçekleşmektedir. Günümüzde sosyalleşmenin temel araçlarının başında teknoloji kullanımı gelmektedir. Ancak teknolojik alet ve uygulamaların kullanımlarındaki zorluk ve karmaşıklık yaşlı yetişkinlerin dijital teknolojilerden yeteri kadar yararlanamamasına sebep olmaktadır. Ayrıca teknolojik ürünleri tasarlayanlar kullanıcı kitleleri içerisinde yaşlı bireyleri değerlendirmediklerinden ürünlerin tasarımında yaşlıların yetenekleri ve yaşa bağlı değişimleri dikkate alınmamaktadır (S. J. Czaja et al., 2006). Bu noktada günümüz dijital dünyasında yaşlı yetişkinlerin de teknoloji kullanıcıları olduğu ve bu doğrultuda yaşlıların kullanımına uygun teknolojiler tasarlanmasının ihtiyaç olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Teknolojik ürünler ve yeniliklerden yararlanan yaşlı bireylerin bağımsızlık düzeyleri artacaktır. Yaşlı bireylerin teknoloji kullanımlarını kolaylaştırma ve yaygınlaştırma eğitim ve bilgilendirme seminerleri yoluyla gerçekleştirilmelidir. Yaşlı bireylerin teknolojik yeniliklere adaptasyonlarının sağlanmasında aile ve yakın çevre desteğinden yararlanmak uyumun sağlanmasında kolaylaştırıcı olacaktır. Teknolojik ürünlerin tasarımı ve bunların yaşlı bireylere sunulmasında yaşlı bireylerin zihinsel ve fiziksel özellikleri aynı zamanda sosyal ve kültürel farklılıklarının göz önünde bulundurularak yaşlıların gereksinimleri doğrultusunda tasarlanması gerekmektedir. Son olarak dijital teknolojiler ile başarılı yaşlanma arasındaki ilişkinin ortaya konulmasına yönelik nitel ve nicel araştırmaların artırılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- AGE UK. (2015). *Later Life in a Digital World*. https://www.ageuk.org.uk/globalassets/age-uk/documents/reports-and-publications/reports-and-briefings/active-communities/later_life_in_a_digital_world.pdf. Erişim Tarihi: 29.6.2021.
- AKYAZI, A. (2018). Dijitalleşen Ticaret: Yaşlı Dostu E-Ticaret Siteleri Üzerine Bir Araştırma. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 8 (4), 602-614. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tojdoc/issue/39502/465994>
- BALTES, P., & BALTES, M. (1990). Psychological Perspectives on Successful Aging: The Model of Selective Optimization with Compensation. In: P. Baltes, & M. Baltes (Eds.), *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences* (pp. 1-34.).
- BİRREN J.E. (1982) *The Psychology of Aging*, Prentice Hall, Inc. New Jersey.
- BOWLING, A., & DIEPPE, P. (2005). What is successful ageing and who should define it? *BMJ*, 331(7531), 1548-1551. doi:10.1136/bmj.331.7531.1548
- CANATAN, K. (2015). Çağdaş Toplumlar ve Kültürlerde “Yaşlılık” Algıları. *Beden Sosyolojisi* (içinde: s.325-344), Kadir Canatan (Ed.), (2. Baskı), Açılım Kitap: İstanbul
- CZAJA, S. J. (2005). The impact of aging on access to technology. *SIGACCESS Access. Comput.*(83), 7–11. doi:10.1145/1102187.1102189
- CZAJA, S. J., CHARNESS, N., FISK, A. D., HERTZOG, C., NAIR, S. N., ROGERS, W. A., & SHARIT, J. (2006). Factors predicting the use of technology: findings from the Center for Research and Education on Aging and Technology Enhancement (CREATE). *Psychol Aging*, 21(2), 333-352. doi:10.1037/0882-7974.21.2.333
- DARİNSKAİA, L. VE MOSKVICHEVA, N. (2019). Intergenerational Education As a Resource of Digital Socialization of Older People, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 315, 448-451.
- DUYAR İ., (2008), Yaşlanma, Yaşlılık ve Antropoloji. İn:Geriatrici. Edts: Mas R, Işık TA, Karan MA, Beğler T, Akman Ş, Ünal T. Birinci Baskı, Ankara, TGV, s.9-19.
- EKICI, S, GÜMÜŞ, Ö. (2016). Yaşlılıkta teknolojinin kullanımı. *Ege Tıp Dergisi*, Cilt: 55 Özel Sayı, 0-0 . DOI: 10.19161/etd.344199.
- ERENDAĞ SÜMER, F. (2017). Sosyal Medya Kullanım Pratikleri Üzerine Ampirik Bir Araştırma, *Global Media Journal TR Edition*, 8(15), 166-181.
- HARMAN, D. (1981). The aging process. *Proc Natl Acad Sci U S A*, 78(11), 7124-7128. doi:10.1073/pnas.78.11.7124
- HODGE, A. M., ENGLISH, D. R., GILES, G. G., & FLICKER, L. (2013). Social connectedness and predictors of successful ageing. *Maturitas*, 75(4), 361-366. doi:10.1016/j.maturitas.2013.05.002
- HOCHSCHILD AR. Disengagement theory: A critique and proposal. *Am Sociol Rev* 1975; 40: 553-569.
- IANCU, I., & IANCU, B. (2017). Elderly in the Digital Era. Theoretical Perspectives on Assistive Technologies. *Technologies*, 5(3). doi:ARTN 6010.3390/technologies5030060
- LİAM FOSTER, & ALAN WALKER. (2015). Active and Successful Aging: A European Policy Perspective, *The Gerontologist*, Volume 55, Issue 1, Pages 83–90.
- NASI, M., RASANEN, P., & SARPILA, O. (2012). ICT activity in later life: Internet use and leisure activities amongst senior citizens in Finland. *Eur J Ageing*, 9(2), 169-176. doi:10.1007/s10433-011-0210-8

- OZSUNGUR, F. (2020). Gerontechnological factors affecting successful aging of elderly. *Aging Male*, 23(5), 520-532. doi:10.1080/13685538.2018.1539963
- ÖZKAN, D, PURUTÇUOĞLU, Y. (2010). Yaşlılıkta Teknolojik Yeniliklerin Kabulünü Etkileyen Sosyalleşme Süreci. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 23 (23), 37-46. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/spcd/issue/21111/227378>.
- POSNER, RICHARD. (1995). *Aging and old age*. The University of Chicago Press, London.
- ROEBUCK, J. (1979). When Does "Old Age Begin?: The Evolution of the English Definition. *Journal of Social History*, 12(3), 416-428. Retrieved August 14, 2021.
- ROWE, J. W., & KAHN, R. L. (1997). Successful aging. *Gerontologist*, 37(4), 433-440. doi:10.1093/geront/37.4.433
- TEKEDERE H., ARPACI F. (2016). Orta Yaş ve Yaşlı Bireylerin İnternet ve Sosyal Medyaya Yönelik Görüşleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), 377-392
- TERAKYE, G, VE GÜNER, P.(1997). Kriz Potansiyeli Taşıyan Bir Dönem: Yaşlılık. *Kriz Dergisi*, 5(2), 0-0. DOI: 10.1501/Kriz_0000000013.
- TEZCAN, M. (1996). *Eğitim Sosyolojisi*, 10. Baskı, Ankara: Dünya Kitabevi.
- TÜİK. (2020). *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması 2014-2020*.
[https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2020-33679](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2020-33679). Erişim Tarihi: 30.6.2021.
- TSAİ, H. H., TSAİ, Y. F., WANG, H. H., CHANG, Y. C., & CHU, H. H. (2010). Videoconference program enhances social support, loneliness, and depressive status of elderly nursing home residents. *Aging Ment Health*, 14(8), 947-954. doi:10.1080/13607863.2010.501057
- UCHIDA, H., HATA, Y., MATSUURA, S., MOROTOMI, Y., & AOYAMA, H. (2001). An evaluation of use of information technology equipment among Japanese elderly women--relation between health status and the preferred input device for the Internet. *Asia Pac J Public Health*, 13 Suppl, S47-50. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12109249>
- United Nations. World population aging: highlights. [HTTPS://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf](https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf) 2019. Erişim Tarihi 29.6.2021
- UNFPA & HelpAge International (2012). *Ageing in the Twenty-First Century: A Celebration and a Challenge*. New York: United Nations Population Fund (UNFPA) & London: HelpAge International.
- WANG, K. H., CHEN, G., CHEN, H-G. (2018). Understanding Technology Adoption Behavior by Older Adults. *Social Behavior And Personality*, 46(5), 801-814.
- WHO (1984) The uses of epidemiology in the study of the elderly. WHO, Technical Reports Series 706, Geneva:8-9
- YILMAZ, O., & BAHAT, G. (2017). Suggestions for assessment of muscle mass in primary care setting. *Aging Male*, 20(3), 168-169. doi:10.1080/13685538.2017.1311856
- YILDIRIM BECERİKLİ, S. (2013). Kuşaklararası İletişim Açısından Yeni İletişim Teknolojilerinin Kullanımı: İleri Yaş Grubu Üzerine Bir Değerlendirme . *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi | Istanbul University Faculty of Communication Journal* (44) , 19-31 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifd/issue/22894/245013>

OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM

Küresel Salgın Döneminde Webinar Etkinliklerine Olan İlginin Google Trends Verileri İle Değerlendirilmesi: Türkiye, Birleşik Krallık Ve Amerika Birleşik Devletleri'ne Dair Bir Karşılaştırma

Funda CİVEK*, Gürkan ULUSOY†

1. GİRİŞ

Teknolojik gelişmelerin de etkisi ile, tüketicilerin beklentileri, talepleri, ihtiyaçları hızla değişim göstermektedir. İnternet teknolojisinin günlük yaşantımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelmesi ile birlikte, tüketicilerin yalnızca ihtiyaçları değil, ihtiyaçlarını karşılama biçimleri de değişmiş, mobil altyapı başta olmak üzere dijital hizmetler büyük bir önem ve büyüme ivmesi yakalamıştır. TÜİK'in 2020 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım araştırması datalarına göre, Türkiye'de 16-74 yaş arası kişilerin internet kullanım oranı bir önceki döneme göre %5,7 artarak %79'a ulaşmıştır. İnternete erişim imkânına sahip hane sayısı ise %90,7'ye ulaşmıştır. İnternet kullanıcılarının %50,1'i sabit internet; %89,9'u ise mobil genişbant imkânları ile erişim sağlamaktadır. 16-74 yaş grubu arasındaki bireylerin %36,5'i internette alışveriş yapmaktadır (TUIK, 2021). Dünya genelinde ise 7.87 milyarlık nüfusun %65,6'lık bölümü internet kullanırken en düşük penetrasyon %43,2 ile Afrika, %93,9 ile en yüksek Kuzey Amerika'dadır (Internetworldstats, 2021). We Are Social platformu'nun verilerine göre Türkiye'de nüfusun %64'ü sosyal medyayı aktif olarak kullanmakta ve erişim %99 oranında mobil cihazlardan sağlanmaktadır (Wearesocial, 2021).

Yukarıdaki veriler ışığında değerlendirildiğinde hem dünya genelinde hem de ülkemizde internete erişim kapasitesi ve internet kullanım oranları yükseliş trendindedir. Özellikle küresel salgın döneminde internet kullanımı hayatımızın en temel aksiyonlarından biri haline gelmiştir. Dolayısı ile salgından önce de yükseliş gösteren dijital süreçlerin salgın döneminde ve sonrasında da daha yüksek bir hızla seyretmesi beklenmektedir. Bir web semineri anlamını karşılayan webinar kavramı, 1990'lı yılların sonunda hayatımıza girse de en büyük atılımı şüphesiz salgın döneminde yakalamıştır. Eğitim, kültürel, politik ve sanatsal faaliyetlerin de dijital platformlara taşındığı bu süreçte, pek çok kişi web seminerlerine katılmış, işi ya da hobilerini bu platformlar aracılığı ile takip etmiştir. İnternet kullanım oranlarının yükseldiği, mobil cihazların son derece aktif kullanıldığı, sosyal medya platformlarında geçirilen sürenin zirve yaptığı ve sosyal etkileşimin sınırlandığı bu süreçte işletmelerin de aktivitelerini, duyuru, tanıtım, bilgilendirme ya da eğitim gibi faaliyetlerini webinar faaliyetleri çerçevesinde yapması şüphesiz bir kazanıma dönüşebilecektir.

Bu çalışmanın amacı, küresel salgından en çok etkilenen ülkelerde, webinar etkinliklerine olan ilginin Google Trends verileri ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine yöneliktir. Bu kapsamda 'eğitim' ve 'kozmetik' anahtar kelimeleri ile kapsam sınırlandırılmış ve salgından Avrupa kıtasında ve dünya genelinde en çok etkilenen ülkeler olan Birleşik Krallık ile ABD verileri Türkiye'deki veriler ile karşılaştırılacaktır.

Webinar ve Webinar Pazarlaması

Teknolojinin gelişimiyle birlikte yaşanan süratli transformasyon pazarlama sektöründe de yansımalarını bulmuştur. Globalleşme, internet teknolojisinin süratle yaygınlaşması ve tüketicilerin eğitim seviyelerinin artış göstermesi pazarlama sektörünün yeni bir devre girmesine sebep olmuştur. Böylelikle tradisyonel pazarlama yerini dijital pazarlamaya devretmiş, müşteri odaklı bir iletişim süreci uygulamaya girmiştir. Söz konusu bu şiddetli varyasyonun tüketicilerin bakış açısında yeni beklentiler meydana getirdiği ve yeni yaklaşımların ortaya konulduğu görülmüştür. İnternet teknolojisinin hızlı biçimde ilerleyip yaygınlaşması pazarlama proseslerinin tradisyonelden dijital ortama geçmesine sebep olurken, tüketicilerin alışkanlıkları da direkt internet üzerinden ölçümlenmeye başlanmıştır. Yüksek oranda yüz yüze iletişimin geçerli olduğu tradisyonel pazarlama anlayışı, yerini böylelikle internet üzerinde kurulan sanal ağlar vasıtasıyla gerçekleştirilen yeni bir sürece bırakmıştır. Dijital platformda ürün ve hizmetlerle alakalı bilgi almadan satın almaya, ürünün spesiyalitesini görsel olarak incelemeyen anında iletişim kurmaya kadar süratli bir pazarlama konsepti yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu çerçevede tradisyonel pazarlama çizgisinde çok eski bir uygulama olan ağızdan ağıza pazarlama ya da tavsiye pazarlama elektronik ortamda değişik bir kimliğe bürünerek tüketicilerin de katılım sağladığı yeni bir alan olmuştur (Mert, 2018: 1300).

1990'ların başındaki ses ve görüntü teknolojilerinin internet teknolojilerine uygulanma kapasitelerinin artması ile birlikte webinarların hayatımıza girdiği ifade edilebilir. İş dünyası ve yükseköğrenim enstitülerinde ise 2000'li yılların

* Doktora Öğrencisi, Hitit Üniversitesi, ffunda.civek@gmail.com, ORCID Numarası: 0000-0002-8300-6402.

† Doktora Öğrencisi, Hitit Üniversitesi, gurkan.ulusoym@windowslive.com, ORCID Numarası: 0000-0002-7516-9076.

başından itibaren kullanılmaya başlamıştır. Bunun sebebi ise internet teknolojilerinin geniş kitleler tarafından kullanılmaya başlanması, internet hızlarının yükselmesi ve katlanılabilir maliyetlerin düşük olması ifade edilebilir (Harrison, 2014: 5).

Günümüzde de artık her kuşaktan birey interneti kullanmaya başlamıştır. Özellikle bu olağan süreç bu durumu daha da hızlandırmıştır. Bu süreçte insanlarla etkileşimin hızlanması için internetin katmış olduğu birçok yeni kavram ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir tanesi de “Webinar” olarak adlandırılmaktadır. Webinar kelimesi ‘Web’ ve ‘Seminer’ kelimelerinden türetilmiştir. İlk kez 1998 yılında Eric R. Korb tarafından ABD Patent ve Ticari Marka Ofisinde “Webinar” şeklinde kayıt altına alınmıştır. Kısaca internet üzerinden yapılan canlı seminerler “Webinar” olarak ifade edilmektedir. Webinarlar genellikle bir sunum sonrası Soru-Cevap bölümünden meydana gelmektedir. Görsel bir ortam olması sebebiyle izleyicilerle daha interaktif ve etkin bir iletişim ortamı sağlanmaktadır (Derinözü, 2020). Webinar’a ilişkin yapılan tanımlamaların bazıları şu şekildedir:

Webinar temel anlamda, video konferans yöntemiyle canlı bir video akışının karşılıklı değişimidir. Öte yandan, webinar, çok sayıda kişiden oluşan grupların bağlantısını ve dosyalarını sanal bir oda veya alanda paylaşılabilir (Zielinski vd., 2012: 10).

Web konferansı ismiyle de bilinen webinar kavramı, internet kullanıcılarının birbirleri ile iletişim kurmasına aracılık etmektedir. Kullanıcılar webinar aracılığı ile çevrimiçi internet sayfalarından ya da bir yazılım vasıtası ile birbirleri ile yüz yüze görüşme, dokümanlarını paylaşma ve yazışmalarına imkân tanımaktadır (Başaran, 2014: 46).

Webinarlar, maliyet, yer ve mekan kısıtlamalarını ortadan kaldırarak düzenlenme amaçlarına göre interaktif aracılık hizmeti sunmaktadır ve bu yönüyle profesyonel gelişim amacıyla kullanımı da yaygınlaşmaktadır (Wyatt, 2007: 95). Son dönemde yapılan çalışmaların sonuçlarına göre, küresel salgın döneminde pazarlamacıların yaklaşık %95’i, webinarları önemli bir dijital pazarlama stratejisi aracı olarak görmektedir. Bu alanda B2B pazarlamacıları %73 ile başı çekmektedir ve genel memnuniyet düzeyinin %57 olduğu belirtilmiştir. Gündüz saatlerinde düzenlenen webinar etkinliklerinin başarısı %93 olarak tespit edilmiştir ve gece etkinliklerine göre daha etkili durumdadır. Webinarlar en çok Çarşamba ve Perşembe günleri düzenlenmektedir (Outgrow.co, 2021). En etkili webinar etkinlikleri 60 dakika olarak düzenlenmektedir. Webinar etkinliklerine katılanlar genellikle katılım için mobil cihazlar yerine masaüstü cihazları tercih etmektedir (Medium.com). Yukarıdaki verilerde görüleceği üzere, webinar faaliyetlerinin sayısı her geçen gün artmaktadır. Özellikle eğitim, finans ve farmakoloji/kozmetik alanında yapılan webinarlar diğerlerine göre daha geniş kitlelere hitap etmektedir ve pazarlama uzmanları tarafından dijital pazarlamanın etkili bir unsuru olarak görülmektedir. Webinar pazarlaması kavramı da, webinar kullanarak ürün ve hizmetlerinizi, markanızı, firmanızı ve kendinizi tanıtmak, satış yapmak, yeni müşteriler kazanmak, tavsiye edilmek gibi amaçları kapsayan yeni nesil bir pazarlama türü olarak açıklanmaktadır (Derinözü, 2020). Bu kavramla ilgili yapılan temel çalışmalardan bazılarında aşağıda değinilmiştir:

Harrison (2014), yaptığı çalışmada küçük ölçekli bir pazarlama işletmesinin ilk kez deneyimlediği webinar etkinliği örnek olayını konu edinmiştir. Harvest Retail Marketing isimli firmanın düzenlemiş olduğu webinar etkinliğini, ilgili etkinliğin düzenleyene ve katılımcılarına sundukları avantajlar ve dezavantajları üzerinden incelemiştir. Çalışmada ayrıca ilk kez webinar etkinlikleri düzenlemek isteyen küçük ölçekli işletmeler için planlama ve sunum noktasında önerilerde bulunmuştur.

Gharis vd. (2014), yaptıkları çalışmada, etkili webinar faaliyetlerini oluşturmak ve sunmak için gerekli olan unsurları aşama aşama belirlemeyi amaçlamıştır. Webinar etkinliğinin düzenlenme amacı, platform tasarımı, içerik oluşturma süreci, ilişkiler ağının belirlenmesi ve geliştirilmesi, katılımcıların tespit edilmesi, davet edilmesi, kaydedilmesi, uygulamalar ve webinar günü yapılması gerekli olan faaliyetleri detaylı olarak ifade edilmiştir.

Wang ve Hsu (2008), yaptıkları çalışmada eğitimin desteklenmesine yönelik olarak webinar kullanımının mevcut uygulamalar üzerinden ve öğrenci–eğitmen bakış açısı ile değerlendirmiştir. İnternet aracılı öğrenme sistemleri üzerinden değerlendirilen ve yorumlanan webinarların genel olarak öğrencilerin kavramsal bilgiyi anlama ve kullanmaları konusunda önemli işlevlerinin bulunduğu sonucu elde edilmiştir. Ayrıca çalışmanın sonuçlarında webinarların neredeyse yüz yüze iletişim kurmalarına fayda sağladığı ve sosyal varlık ile çok boyutlu etkileşim kurabilme avantajları sağladığı tespit edilmiştir.

2. YÖNTEM

Webinarlar, özellikle küresel salgın döneminde büyük önem kazanmış dijital seminer araçlarıdır. Küresel salgının etkileri gelecek yıllarda sona erecek olsa da çok sayıda katılımcıya hizmet edebilme, daha düşük maliyetli ve daha verimli olması sebebiyle webinar etkinliklerinin gelecekte de hayatımızın içerisinde olmaya devam edeceği öngörülmektedir. Bu yönüyle pazarlama profesyonelleri için de önemli bir alternatif hizmet kanalı olarak değerlendirilmeye devam edebilecektir. Bu çalışma Covid-19 döneminde en çok etkilenen ülkelerde webinar etkinliklerinin özellikle eğitim ve kozmetik

alanlarındaki yoğun ilginin artma durumunu Google arama motorundaki arama sıklığı kullanılarak ölçmeyi amaçlamaktadır.

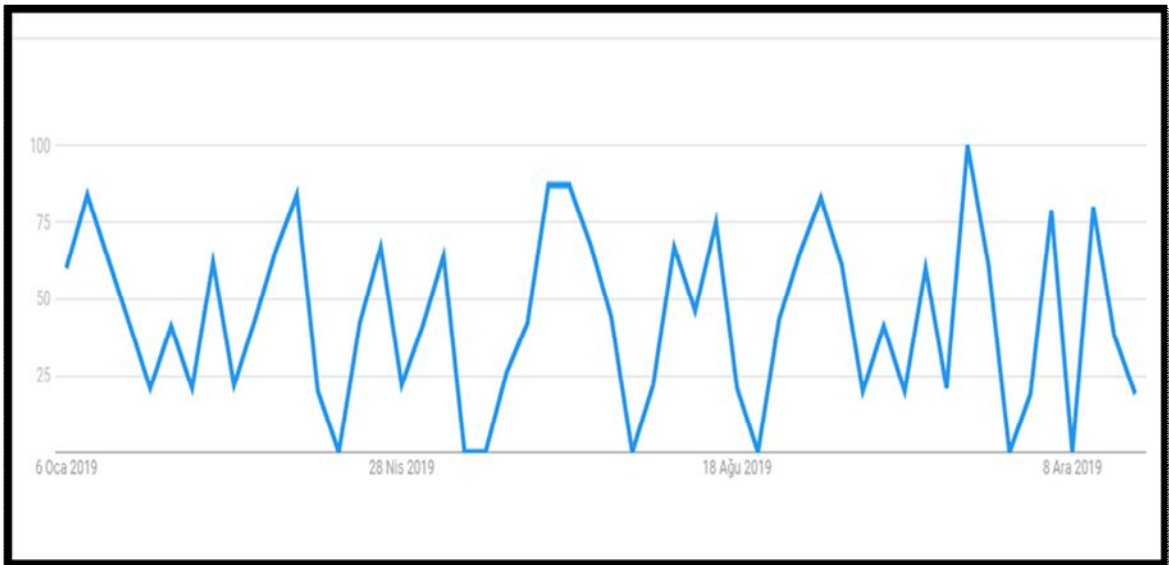
Google trends, belli bir coğrafi bölgede bulunan kullanıcıların Google arama motoruna girmiş olduğu sorguların hacmini zaman serisi dizinini sağlamaktadır. Sorgu dizini ise, sorgu paylaşımına dayanmaktadır. Belirli bir coğrafi bölge içerisindeki söz konusu olan arama terimi için toplam sorgu hacminin, incelenen zaman aralığı boyunca o bölgedeki toplam sorgu sayısına bölünmesi ile bulunmaktadır. Belirtilen zaman dilimindeki maksimum sorgu payı 100 olacak şekilde normleştirilir ve incelenen ilk tarihteki sorgu paylaşımı sıfır olacak şekilde normleştirilir (Choi ve Varian, 2012).

Google arama motorundaki sorgulamalara dayanana Google Trends verileri uluslararası literatürde yer alan çalışmalarda çok fazla tercih edilmiştir. Ulusal literatürde ise çok az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Yöntem olarak tercih edilen Google Trends'in kullanıldığı ulusal ve uluslararası araştırmalardan bazıları şu şekildedir. Uluslararası literatürde Kholodilin ve diğ., 2010; Penna ve Huang, 2009; tüketici ilgisini ölçmek için Google arama verilerinin kullanımını incelemişlerdir. Ulusal literatürde de Sezgin, (2018) yılında yapmış olduğu çalışmada, Google Trends analizi ile, belli bir dönem içinde Türkiye'de bölgelere, şehirlere göre yapılmış olan internet aramaları, bu aramalarla beraber değerlendirilen ilgili konular, ilgili sorgular değerlendirilmiştir. Yine başka bir çalışma da Türkiye'de siyasal sistem tartışmalarında halkın bilinç seviyesi bu yöntemle ölçümlenmiştir (Yolcu ve Sezgin, 2018). Ulusoy ve diğ. (2018) yılında yine bu yöntemi çalışmalarında kullanarak ölçümlenmelerini yapmıştır. Ulusoy ve Civek (2021) yılında yapmış oldukları araştırmada, "Efsane Cuma" kampanyasına tüketici ilgi düzeylerini bu yöntemi kullanarak ölçümlenmişlerdir.

Araştırmanın konu ve kapsamına uygun olarak Google Trends neticelerinin değerlendirilmesi ve sonuçlarının özellikle küresel salgın dönemini kapsayan 2020 yılı için webinar etkinliklerine olan katılımcı ilgisinin ne yönde gerçekleştiğine dair veriler baz alınarak analiz gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda ilgili dönem için, Türkiye, Birleşik Krallık ve ABD'de 'Webinar-Eğitim-Kozmetik' kelimelerinin Google arama motorundaki arama sıklığı kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Küresel salgın hemen her sektörü ve neredeyse her bireyi dolaylı ya da doğrudan etkisi altına almıştır. Bu süreçte, faaliyetlerin devam etmesi, sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için altyapısı uygun olan tüm sektörler internet teknolojileri ile koordinasyon içerisinde çalışmaya başlamıştır. Firmalar tanıtımlarını ve toplantılarını bir web semineri etkinliği olan webinarlar aracılığı ile yapmaya başlamıştır. Web seminerlerinin geçmişi çok uzun olmasa da pandemi döneminde oldukça yüksek bir ilgi ile karşılaşmıştır. Bu da araştırmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu çalışmada webinar anahtar kelimesi, webinarların en çok düzenlendiği alanlardan olan eğitim ve kozmetik başlıkları doğrultusunda sınırlandırılmıştır. Salgının önemli yıllarından olan 2019 ve 2020 yıllarına ilişkin veriler değerlendirmeye alınmıştır. 2021 yılı bitmiş bir yıl olmadığı için değerlendirme dışı tutulmuştur. Araştırma, Avrupa kıtasında salgından en çok etkilenen ülke olan Birleşik Krallık ve Dünya genelinde en çok etkilenen ülke olan ABD'yi ve karşılaştırılması açısından Türkiye'yi kapsamaktadır. Webinar kelimesinin Türkiye'deki tüm kategoriler içerisinde 2019 yılı dönemine ait aramalardaki yoğunluk Grafik 1'de gösterilmektedir.

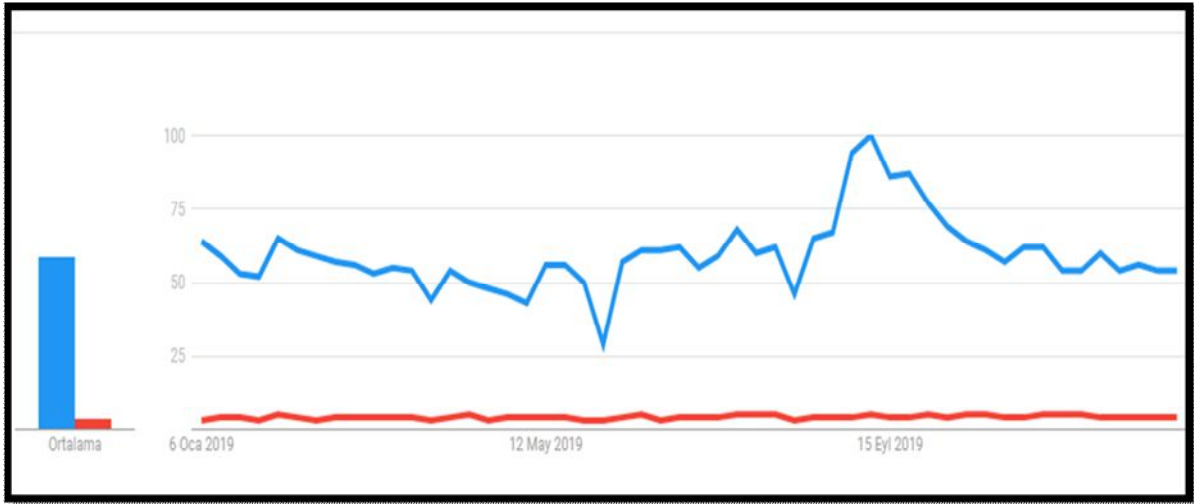
Grafik 1. Türkiye'deki 2019 Yılı İlgi Düzeyi

Türkiye’de 2019 dönemine yani salgın öncesi döneme ait “Webinar” kelimesini ‘tüm alt alanlar dahil olarak’ arama sıklığı incelendiğinde dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Özellikle Mart ve Nisan ayı ortasında en yüksek noktalara ulaştığı görülmektedir. Salgın öncesi dönemde, webinar anahtar kelimesine yönelik en sık aramalar Karabük, Bolu ve Isparta gibi nüfusu görece düşük olan illerde yapılmıştır. 2019 yılı içerisinde, yani küresel salgın öncesinde webinar kelimesi en çok ‘webinar nedir’ kelime grubu ile birlikte aranmıştır. Bu durum da ülkemizde webinar kelimesinin yeterince bilinmediği, merak edildiği ve araştırıldığı şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 1. 2019 Dönemine Ait Arama Yapılan İller

Tablo 2. 2019 Yılına Ait İlgili Sorgular

Grafik 2. Türkiye’deki 2019 Yılı Karşılaştırma İlgili Düzeyi

Grafik 2’de ‘eğitim’ ve ‘kozmetik’ alt alanlarının karşılaştırmalı ilgi düzeyleri gösterilmektedir. Katılımcılar tarafından yaygın olarak arama yapılan aramanın mavi renk ile gösterilen “Eğitim” alanı olduğu görülmektedir. Pandemi öncesinde, Türkiye’de webinar anahtar kelimesi kozmetik alt alanında daha az aranmış, daha düşük ilgi görmüştür. Bu dönemde salgının meydana gelmemiş olması, kozmetik markalarının doğrudan tanıtım, alışveriş merkezi ya da fuarlar gibi organizasyonlarda uygulama alanı bulmasından kaynakladığı yorumu yapılabilir.

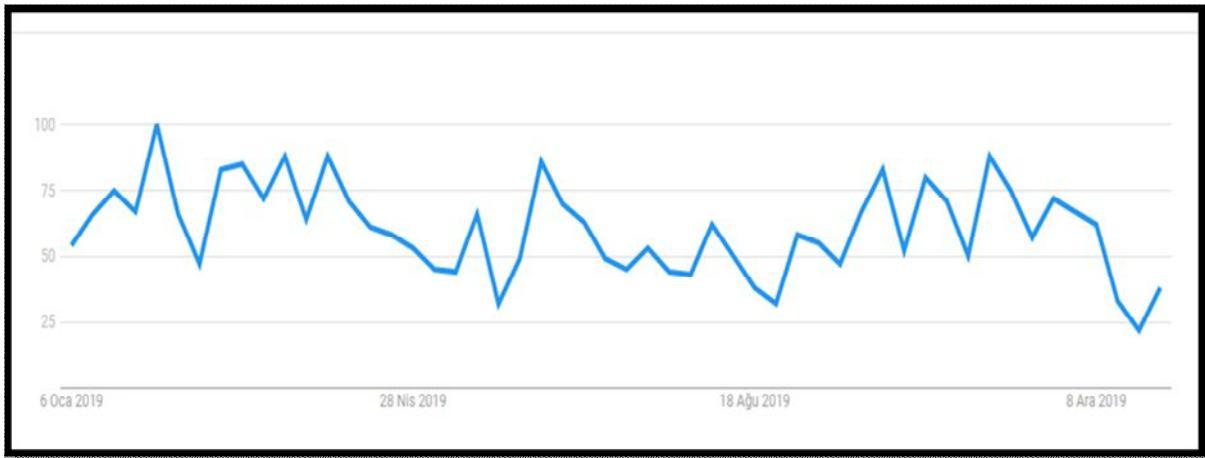
Tablo 3. 2019 Dönemine Ait Arama Yapılan İller

Salgın öncesi dönemde, webinar anahtar kelimesinin 'eğitim' ve 'kozmetik' alt alanları ile ilgili aramalar en sık Tekirdağ, İstanbul ve Bartın gibi illerde yapılmıştır. Bu yönüyle, webinar kelimesi alt kavramlara ayrıldığında nüfusu daha büyük olan illere doğru bir geçişin olduğu görülmektedir. Söz konusu illerde webinar anahtar kelimesi 'eğitim' alt alanı kapsamında değerlendirildiğinde aranma oranı %92 iken 'kozmetik' alt alanı ile aranma sıklığı %8 şeklinde gerçekleşmiştir.

2019 Birleşik Krallık

Webinar kelimesinin Birleşik Krallık'ta tüm kategoriler içerisinde salgın öncesi dönem yani 2019 yılına ait aramalardaki yoğunluk Grafik 3'de; bu kelimenin Birleşik Krallık içerisindeki hangi ülkelerde arandığı Tablo 4'de gösterilmiştir.

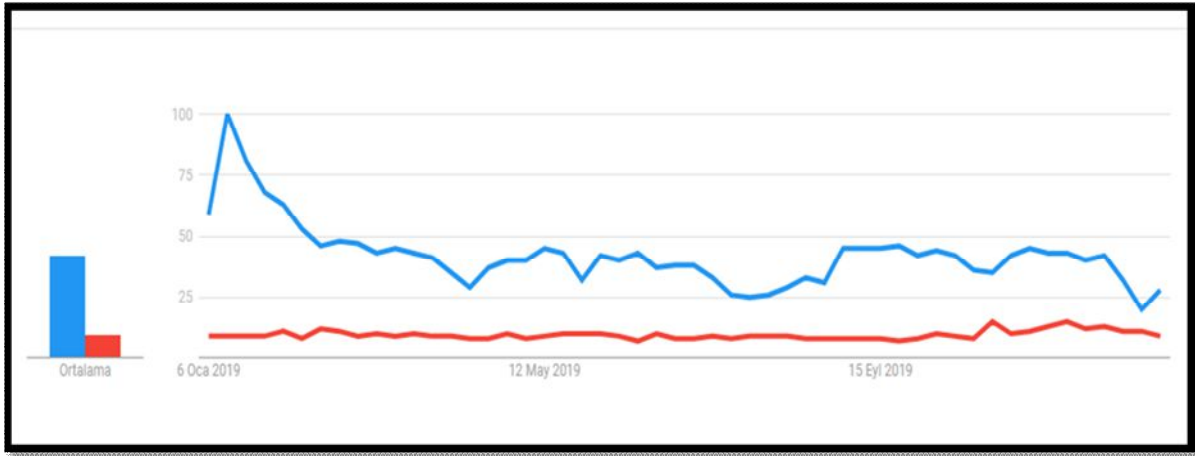
Grafik 3. Birleşik Krallık'taki 2019 Yılı İlgi Düzeyi

Salgın öncesi dönemde, Birleşik Krallık'ta "Webinar" kelimesinin ilgi düzeyi incelendiğinde yoğun bir şekilde artış-azalışların olduğu grafikte görülmektedir. Özellikle Kasım ayında pik yaptığı görülmüştür. Birleşik Krallık içerisinde, anahtar kelimenin en sık arandığı ülkeler sırasıyla İngiltere, Galler ve İskoçya şeklindedir.

Tablo 4. 2019 Dönemine Ait Arama Yapılan Ülkeler

1	İngiltere	100	
2	Galler	79	
3	İskoçya	69	
4	Kuzey İrlanda	67	

Grafik 4’de, salgın öncesi dönemde, Birleşik Krallıkta webinar anahtar kelimesinin alt arama alanlarından ‘eğitim’ ve ‘kozmetik’ kapsamında karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir. ‘Eğitim’ alt alanına ilişkin aramalar mavi renkli olarak gösterilirken ‘kozmetik’ alt alanı ise kırmızı renkli eksenle gösterilmektedir.

Grafik 4. Birleşik Krallık’taki 2019 Yılı Karşılaştırma İlgi Düzeyi

Birleşik Krallık’ta, salgın öncesi dönemde ‘eğitim’ ve ‘kozmetik’ alt alanlarının arama sıklığını gösteren ilgi düzeylerin karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde ‘eğitim’ alt alanının daha yüksek seviyede olduğu görülmüştür. Kozmetik alt alanına ilişkin aramalar ise Kasım ayından itibaren yükselişe geçmiştir. Aynı dönemde, Türkiye’de yapılan aramalarda da ‘eğitim’ alt alanının daha yüksek seyrettiği, ancak Birleşik Krallık’taki aramaların daha düşük seyrettiği ifade edilebilir. Burada mavi ile gösterilen ‘eğitim’ alt alanının ortalama aranma sıklığı %82 iken ‘kozmetik’ alt alanı ise %18 bandındadır.

Tablo 5. 2019 Dönemine Ait Arama Yapılan Ülkeler

1	İngiltere	
2	İskoçya	
3	Galler	
4	Kuzey İrlanda	

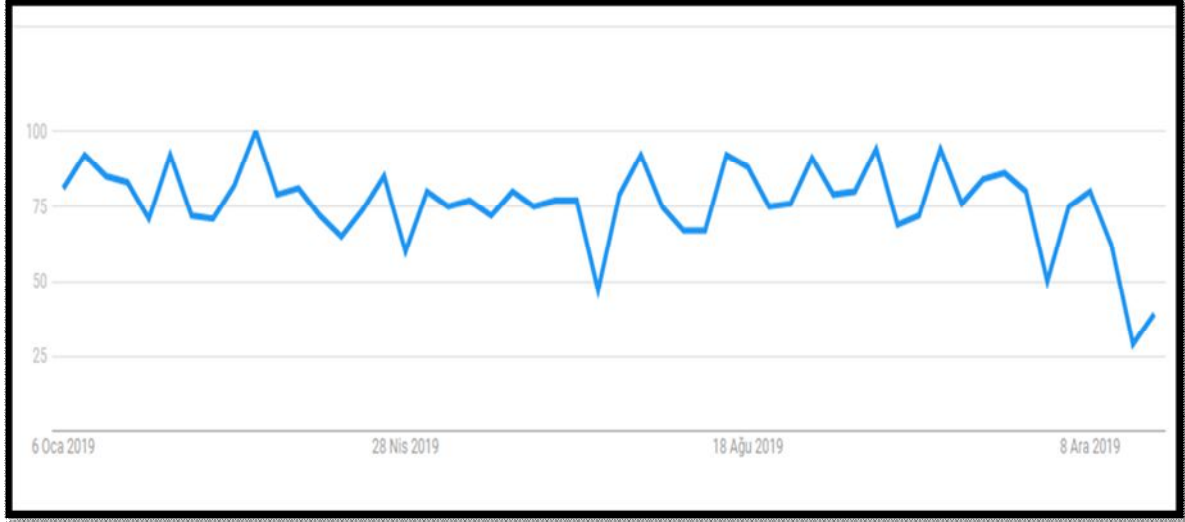
Aynı dönemde, Birleşik Krallık içerisindeki ülkeler arasında en çok nerede ve hangi yoğunlukta incelendiği Tablo 5’te gösterilmiştir. Buna göre, en yoğun aramaların sırasıyla İngiltere, İskoçya ve Galler’de yapıldığı tespit edilmiştir. Yüzdesele

402 Küresel Salgın Döneminde Webinar Etkinliklerine Olan İlginin Google Trends Verileri İle Değerlendirilmesi: Türkiye, Birleşik Krallık Ve Amerika Birleşik Devletleri'ne Dair Bir Karşılaştırma

olarak ülkeler için sırasıyla İngiltere'de %81 'eğitim' %19 'kozmetik', İskoçya'da %82 'eğitim' %18 'kozmetik' ve son olarak da Galler'de %83 'eğitim' %17 'kozmetik' olarak tespit edilmiştir.

2019 Amerika Birleşik Devletleri

Küresel salgından -özellikle belirli periyotlarda- dünya genelinde en yaygın olarak görüldüğü ülke olan ABD'de Webinar anahtar kelimesinin 2019 yılı dönemine ait arama yoğunlukları Grafik 5'de gösterilmiştir. Bu kapsamda, salgın öncesi dönemde, ABD'de webinar anahtar kelimesinin Türkiye ve Birleşik Krallık'a göre daha yüksek yoğunlukta arandığı fakat yine diğer iki ülke gibi dalgalı bir seyir izlediği görülmüştür.

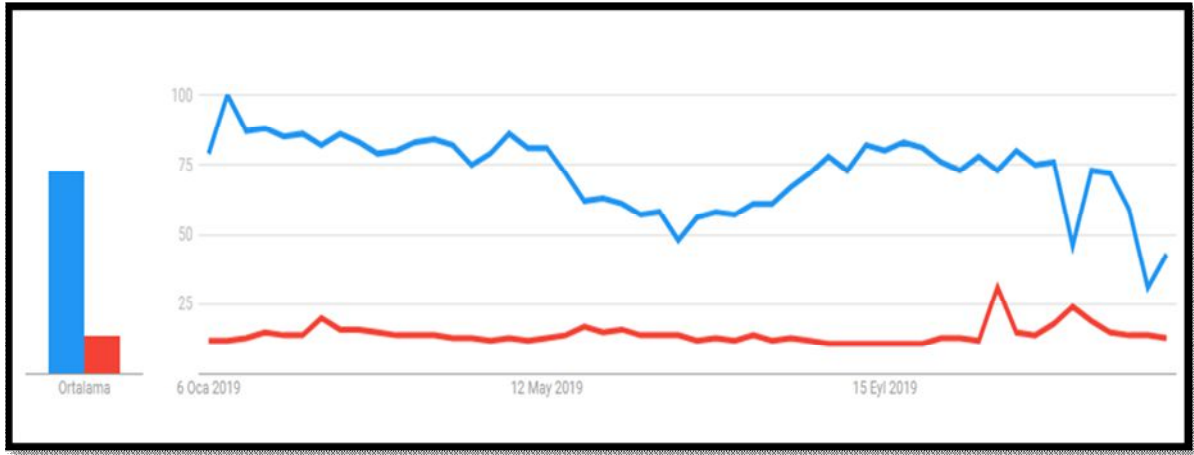

Grafik 5. ABD'deki 2019 Yılı İlgi Düzeyi

Salgın öncesi dönemde en sık aramanın yapıldığı eyaletler Tablo 6'da gösterilmiştir. Bu kapsamda en sık arama yapılan eyaletler incelendiğinde District of Columbia olduğu ve Massachusetts ve New York'un takip ettiği görülmektedir.

Tablo 6. 2019 Dönemine Ait Arama Yapılan Eyaletler

Sıra	Eyalet	İlgi Düzeyi
1	District of Columbia	100
2	Massachusetts	41
3	New York	37
4	Vermont	37
5	Maryland	35

Grafik 6. ABD'deki 2019 Yılı Karşılaştırma İlgisi Düzeyi

ABD'de salgın öncesine ait 'eğitim' ve 'kozmetik' alanlarının karşılaştırma ilgi düzeyi incelendiğinde eğitim alanının arama sıklığının diğer alana göre yoğun olduğu tespit edilse de bu ülke de Türkiye'ye göre kozmetik alanında da daha fazla ilgi düzeyi olduğu söylenebilir. Özellikle kozmetik alanındaki en yoğun hareketliliğin Kasım ayında olduğu ifade edilebilir.

Tablo 7. 2019 Dönemine Ait Arama Yapılan Eyaletler

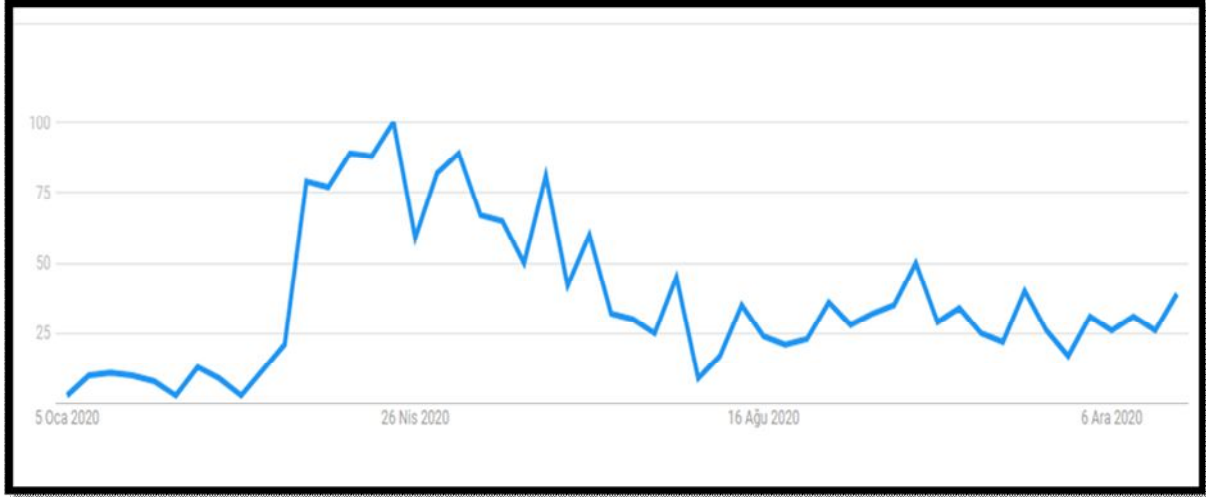
1	Nevada	
2	Kaliforniya	
3	Arizona	
4	New Mexico	
5	Florida	

Eyaletler incelendiğinde ise kelimenin arama yoğunluğunun Nevada'da olduğu ve Kaliforniya ve Arizona'nın takip ettiği görülmektedir. Yüzdese olarak eyaletler için sırasıyla Nevada eyaletinde %75 'eğitim' %25 'kozmetik', Kaliforniya eyaletinde %77 'eğitim' %23 'kozmetik' ve son olarak da Arizona eyaletinde %78 'eğitim' %22 'kozmetik' olarak tespit edilmiştir.

2020 Türkiye

Webinar kelimesinin küresel salgın dönemi olan 2020 yılında Türkiye'deki arama yoğunlukları Grafik 7'de gösterilmiştir. Buna göre, ülkemizde ilk vakanın açıklandığı tarih olan Mart ayından itibaren, eğitimin de kademeli olarak uzaktan eğitim modeline geçiş yaptığı bilgisinden hareketle, tablonun Mart ayından itibaren yükseliş gösterdiği görülmektedir. Bu yükseliş, okul döneminin bitişine kadar oldukça yoğun bir şekilde devam etmiştir.

Grafik 7. Türkiye'deki 2020 Yılı İlgi Düzeyi

İl bazında arama yoğunluğunun Erzurum olduğu Bolu ve Trabzon illerinin onu takip ettiği tablodan yansımaktadır. 2020 dönemine ait ilgili sorgular incelendiğinde ise webinar kelimesi en çok “webinar nedir” ve “webinar ne demek” kelimeleri ile birlikte aranmıştır. Pandemi öncesi döneme bakıldığında da benzer bir durumu görmek mümkündür. Dolayısı ile ülkemizde webinar etkinliklerinin ne olduğunun tam anlamıyla bilinmediği ve bu yönde bir araştırmanın ilgili arama motoru kanalıyla yapıldığı söylenebilir.

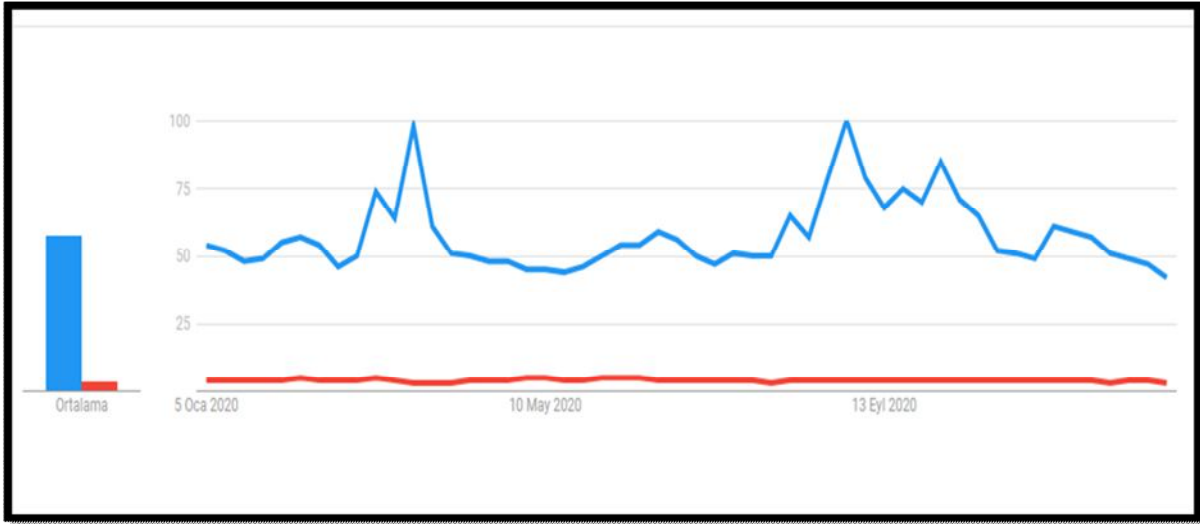
Tablo 8. 2020 Dönemine Ait Arama Yapılan İller

1	Erzurum	100	
2	Bolu	77	
3	Trabzon	75	
4	İstanbul	75	
5	Kahramanmaraş	74	

Tablo 9. 2021 Yılına Ait İlgili Sorgular

1	webinar nedir	100	
2	webinar ne demek	81	

Grafik 8'de Türkiye'de Webinar'ın yaygın olarak tercih edildiği 'eğitim' ve 'kozmetik' alanlarının karşılaştırılması gösterilmektedir. Tablo 10'da da il bazında kelimelerin aranma sıklığı gösterilmiştir.

Grafik 8. Türkiye'deki 2020 Yılı Karşılaştırma İlgi Düzeyi

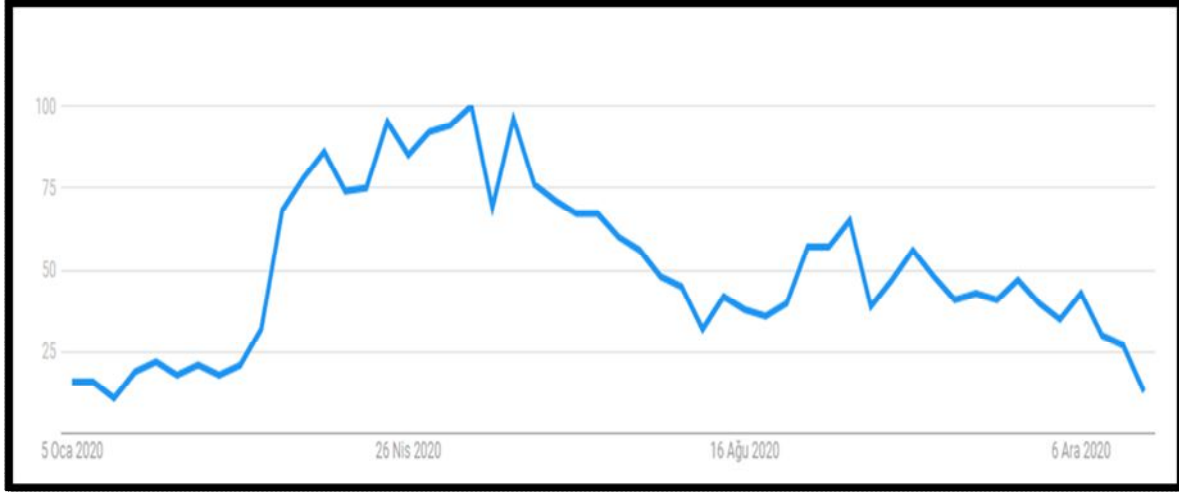
Grafik ve Tablo incelendiğinde her ikisinde de görüldüğü üzere arama sıklığının en çok eğitim alanında yaygın olduğu görülmektedir. Tabloda arama yoğunluğu olarak Tekirdağ ilinin ilk sırada yer aldığı, onu İstanbul ve Sinop illerinin takip ettiği tablodan yansımaktadır. Yüzdesel olarak iller için sırasıyla Tekirdağ ilinde %89 eğitim %11 kozmetik, İstanbul ilinde %90 eğitim %10 kozmetik ve son olarak da Sinop ilinde %93 eğitim %7 kozmetik olarak hesaplanmıştır.

Tablo 10. 2020 Dönemine Ait Arama Yapılan İller

1	Tekirdağ	
2	İstanbul	
3	Sinop	
4	Tunceli	
5	Kocaeli	

2020 Birleşik Krallık

Webinar kelimesinin Birleşik Krallık'ta tüm kategoriler içerisinde 2020 yılı dönemine ait aramalardaki yoğunluk Grafik 9'da gösterilmektedir ve bu kelimenin hangi ülkelerde arandığı da Tablo 11'de gösterilmiştir.

Grafik

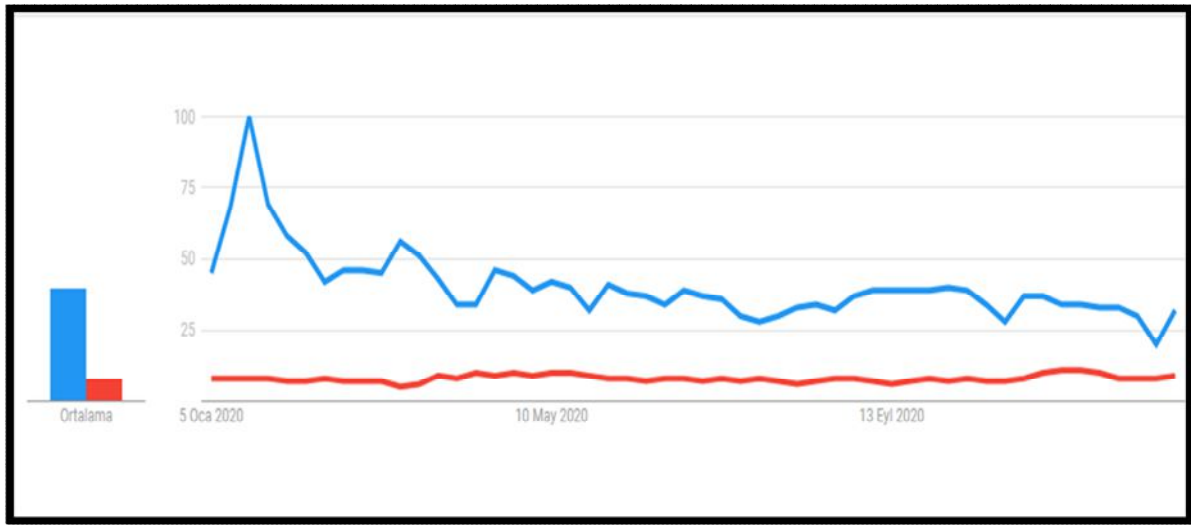
9. Birleşik Krallık'taki 2020 Yılı İlgi Düzeyi

Pandemi dönemini kapsayan 2020 yılı döneminde Birleşik Krallık'ta "Webinar" kelimesinin ilgi düzeyi incelendiğinde grafikte azalışların daha yoğun olduğu görülmektedir. Artışın pik yaptığı ayın ise pandemiyin ilk aylarını kapsayan Mart ayında olduğu tespit edilmiştir. Ülkeler incelendiğinde kelimenin aranma yoğunluğunun bir önceki yıl ile ilk sıranın değişmediği görülmektedir. İlk sırada İngiltere yer alırken onu İskoçya ve Kuzey İrlanda'nın takip ettiği görülmektedir.

Tablo 12. 2020 Dönemine Ait Arama Yapılan Ülkeler

Sıra	Ülke	İlgi Düzeyi
1	İngiltere	100
2	İskoçya	88
3	Kuzey İrlanda	84
4	Galler	77

Grafik 10'da Birleşik Krallık'ta Webinar'ın 2020 yılında yaygın olarak tercih edildiği 'eğitim' ve 'kozmetik' alanlarının karşılaştırılması gösterilmektedir. Tablo 13'de de ülkeler içerisinde kelimelerin aranma sıklığı gösterilmiştir.

Grafik 10. Birleşik Krallık'taki 2020 Yılı Karşılaştırma İlgi Düzeyi

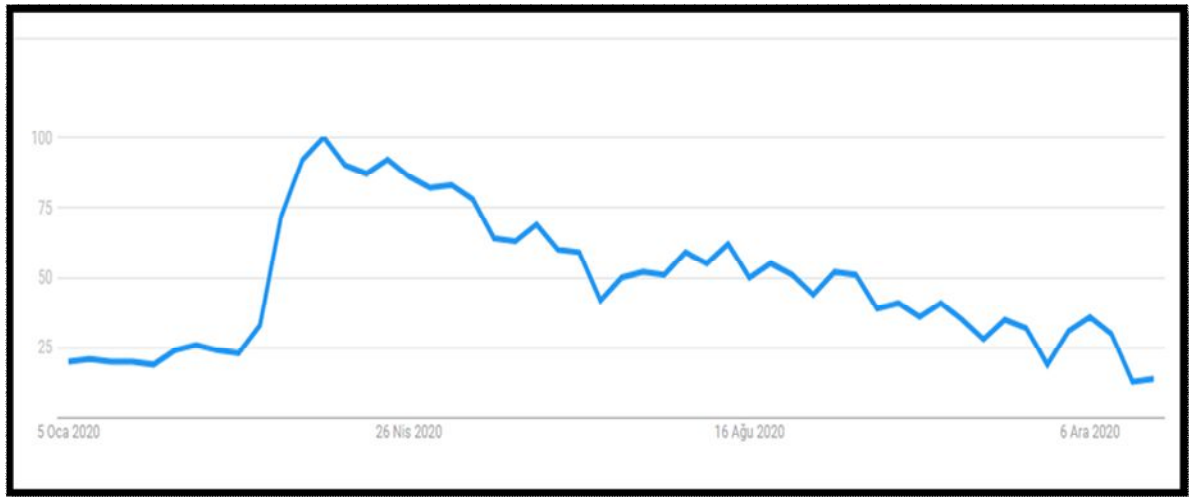
Birleşik Krallık'ta 2020 yılı eğitim ve kozmetik alanlarının karşılaştırma ilgi düzeyi incelendiğinde yine ortalama olarak eğitim alanının daha yoğunluk kazandığı görülmektedir. Ülkeler incelendiğinde ise kelimenin aranma yoğunluğunun İngiltere'de olduğu ve İskoçya ve Galler'in takip ettiği görülmektedir. Yüzdesele olarak ülkeler için sırasıyla İngiltere'de %83 eğitim %17 kozmetik, İskoçya'da %85 eğitim %15 kozmetik ve son olarak da Galler'de %85 eğitim %15 kozmetik olarak hesaplanmıştır.

Tablo 13. 2020 Dönemine Ait Arama Yapılan Ülkeler

2020 ABD

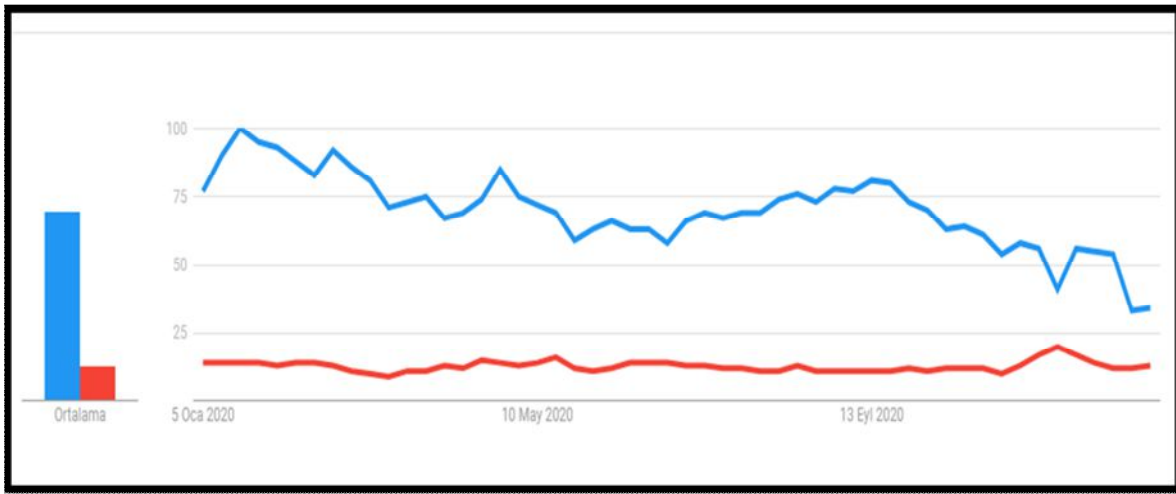
ABD'de 2020 yılı dönemi incelendiğinde Webinar kelimesinin tüm kategoriler içerisindeki aramalardaki yoğunluk Grafik 11'de gösterilmektedir ve bu kelimenin hangi eyaletlerde arandığı da Tablo 14'de gösterilmiştir.

Grafik 11. ABD'deki 2020 Yılı İlgili Düzeyi

Grafik 11'de dalgalı bir seyir olduğu görülmektedir. Fakat Nisan ayında kelimenin arama yoğunluğunun pik yaptığı görülmektedir. Eyaletler incelendiğinde kelimenin aranma yoğunluğunun District of Columbia olduğu ve Vermont ve Massachusetts'in takip ettiği görülmektedir. Grafik 12'de Webinar'ın ABD'de 2020 yılında yaygın olarak tercih edildiği 'eğitim' ve 'kozmetik' alanlarının karşılaştırılması gösterilmektedir. Tablo 14'de de eyaletler içerisinde kelimelerin aranma sıklığı gösterilmiştir.

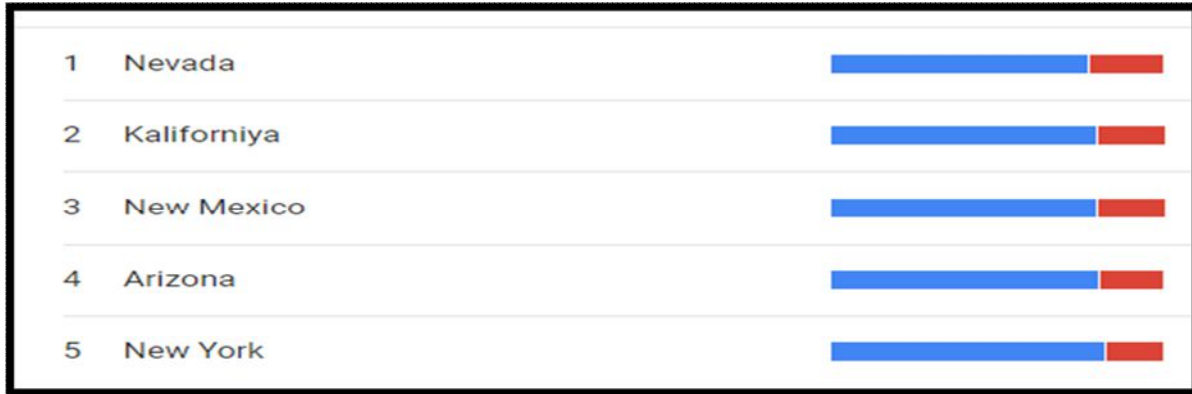
Tablo 14. 2020 Dönemine Ait Arama Yapılan Eyaletler

Grafik

12. ABD'deki 2020 Yılı Karşılaştırma İlgi Düzeyi

Tablo 15. 2020 Dönemine Ait Arama Yapılan Eyaletler

ABD'de 2020 yılı eğitim ve kozmetik alanlarının karşılaştırma ilgi düzeyi incelendiğinde yine eğitim alanının daha yoğunluk kazandığı görülmektedir. Fakat kozmetik kelimesinin yoğun olarak hareketlilik kazandığı ayın Kasım ayı olduğu tespit edilmiştir. Eyaletler incelendiğinde ise kelimenin aranma yoğunluğunun Nevada'da olduğu ve Kaliforniya ve New Mexico'nun takip ettiği görülmektedir. Bir önceki yıl ile kıyaslandığında ilk iki ülkenin arama yoğunluğunda değişmediği tespit edilmiştir. Yüzdesele olarak eyaletler için sırasıyla Nevada eyaletinde %78 eğitim %22 kozmetik, Kaliforniya eyaletinde %79 eğitim %21 kozmetik ve son olarak da New Mexico eyaletinde %79 eğitim %21 kozmetik olarak hesaplanmıştır.

4. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Covid döneminin yaşandığı günümüzde, dijital dönüşümün hızı ve bu durum neticesinde artık internet kullanıcılarının her kuşaktan birey tarafından kullanılması durumu söz konusu olmuştur. Özellikle bu süreçte markalar tüketicilerle etkileşimin devam edebilmesi için webinar yani web seminerlerini tercih etmeye başlamıştır. Bu çalışmanın amacı, küresel salgından en çok etkilenen ülkelerde, webinar etkinliklerine olan ilginin Google Trends verileri ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine yöneliktir. Bu kapsamda ‘eğitim’ ve ‘kozmetik’ anahtar kelimeleri ile kapsam sınırlandırılmış ve salgından Avrupa kıtasında ve dünya genelinde en çok etkilenen ülkeler olan Birleşik Krallık ile ABD verileri Türkiye’deki veriler ile karşılaştırılacaktır. Araştırma çerçevesinde elde edilen bulgular şu şekilde ifade edilmiştir:

- 2019 yılında yani pandemi öncesi dönemde Türkiye’de Webinar Mart (17-23) ve Nisan (21-27) aylarında yapıldığı görülmüştür. Temmuz ve Ağustos aylarında ise arama verisi bulunamamıştır. En çok arama yapılan iller sırasıyla Karabük, Bolu ve Isparta gibi nüfusu nispeten düşük olan illerden oluşmaktadır. Aynı dönemde webinar kelimesi en çok ‘webinar nedir?’ kalıbıyla birlikte aratılmıştır. Bu durum özellikle pandemi öncesi dönemde webinar etkinliklerinin ne olduğu ile ilgili yeterince bilgi sahibi olunmamasından ileri geldiği yorumu yapılabilir.
- Eğitim ve kozmetik anahtar kelimelerinin alt kriter olarak değerlendirilmesi sonucunda eğitim kelimesinin daha yüksek bir ilgi ile arandığı ifade edilebilir. Pandemi öncesi dönemde kozmetik anahtar kelimesinin daha az aranmasının sebebi olarak alışveriş merkezi, doğrudan tanıtım ya da fuar gibi organizasyonların yüz yüze yapılabilir olmasından kaynaklanabilir. Webinar anahtar kelimesi ‘eğitim ve kozmetik’ alt kriterleri ile birlikte aratıldığında en yoğun aramalar Tekirdağ, İstanbul ve Bartın illerinde yapılmıştır. Tekirdağ ilinde %92 eğitim %8 kozmetik; İstanbul ve Bartın illerinde de %92 ve %93 olarak tespit edilmiştir.
- Aynı dönemde Birleşik Krallık’ta “Webinar” kelimesinin dalgalı bir seyri olduğu görülse de en yüksek arama Kasım ayı içerisinde yapılmıştır. Birleşik Krallık bölgesi içerisinde en yüksek aramalar İngiltere, Galler ve İskoçya’da yapılmıştır. Birleşik Krallık’ta da en yoğun aramanın ‘eğitim’ alt kriterine ait olduğu görülmektedir. Türkiye ile benzeşse de Birleşik Krallık’ta daha yüksek bir ilgiden söz edilebilir. Yüzdesel olarak ülkeler için sırasıyla İngiltere’de %81 eğitim %19 kozmetik, İskoçya’da %82 eğitim %18 kozmetik ve son olarak da Galler’de %83 eğitim %17 kozmetik olarak tespit edilmiştir.
- Pandemi öncesi dönemde ABD’de “Webinar” kelimesinin ilgi düzeyi incelendiğinde azalış-artış şeklinde bir seyir olduğu grafikte görülmektedir. Özellikle azalışın yoğun olduğu aylar ise Ocak-Haziran-Eylül-Kasım aylarında olduğu tespit edilmiştir. Pandemi öncesi dönemde ABD’de webinar anahtar kelimesinin Türkiye ve Birleşik Krallık’a göre daha yüksek yoğunlukta arandığı fakat yine diğer iki ülke gibi dalgalı bir seyir izlediği saptanmıştır. Eyaletler incelendiğinde kelimenin aranma yoğunluğunun District of Columbia olduğu ve Massachusetts ve New York’un takip ettiği görülmektedir.
- İlgili dönemde ABD’de de en yüksek arama yoğunluğu eğitim alt kriterinde olsa da kozmetik alanında yapılan aramaların yoğunluğu Birleşik Krallık ve Türkiye’den daha yüksektir. Eyaletler incelendiğinde ise kelimenin aranma yoğunluğunun Nevada, Kaliforniya ve Arizona’da olduğu görülmüştür. Yüzdesel olarak eyaletler için sırasıyla Nevada eyaletinde %75 eğitim %25 kozmetik, Kaliforniya eyaletinde %77 eğitim %23 kozmetik ve son olarak da Arizona eyaletinde %78 eğitim %22 kozmetik olarak hesaplanmıştır.
- Küresel salgın döneminin ilk tam yılında yani 2020’de “Webinar” kelimesinin ülkemizdeki arama sıklığı dalgalı bir seyir sergilese de özellikle pandeminin ilk aylarındaki yüksek artışı tespit edilmiştir. Özellikle Nisan ve Mayıs aylarında pik yaptığı görülmektedir. Burada uzaktan eğitim uygulamasının benimsenmesinin belirleyici olduğu söylenebilir. En sık aramalar Erzurum, Bolu ve Trabzon illerinde yapılmıştır. 2019 ile kıyaslandığında nüfusu görece daha yüksek iller olarak sıralama değişmiştir. 2020 yılında webinar kelimesi en sık ‘webinar nedir?’ ve ‘webinar ne demek?’ blokları ile birlikte aratılmıştır. Bu yönüyle 2019’daki sonucun benzerlik gösterdiği ifade edilebilir. Ülkemizde 2020’de en sık arama yine eğitim alt kriteri ile ilgilidir.
- Arama yoğunluğu olarak Tekirdağ, İstanbul, Sinop illerinde gerçekleşmiştir. Tekirdağ ilinde %89 eğitim %11 kozmetik, İstanbul ilinde %90 eğitim %10 kozmetik ve son olarak da Sinop ilinde %93 eğitim %7 kozmetik olarak hesaplanmıştır. Kozmetik alt kriterindeki aramaların yoğunluğu bir önceki yıla göre düşük oranda artarken eğitim alanında azalış görülmüştür.
- Pandemi dönemini kapsayan 2020 yılında Birleşik Krallık’ta “Webinar” kelimesinin ilgi düzeyi bir önceki döneme göre daha düşük olarak tespit edilmiştir. En yüksek arama yoğunluğu ise salgının ilk dönemi olan Mart ayında görülmüştür. En yüksek arama yoğunluğu İngiltere, İskoçya ve Galler şeklinde değişmiştir. İngiltere’de %83 eğitim %17 kozmetik, İskoçya’da %85 eğitim %15 kozmetik ve son olarak da Galler’de %85 eğitim %15 kozmetik olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçların 2019 yılı ile oldukça benzer olduğu söylenebilir.

- Pandemi döneminde webinar kelimesinin aranma sıklığında dalgalı bir seyir olduğu görülmektedir. Fakat Nisan ayında kelimenin arama yoğunluğunun pik yaptığı görülmektedir. Eyaletler incelendiğinde kelimenin aranma yoğunluğunun District of Columbia olduğu ve Vermont ve Massachusetts'in takip ettiği görülmektedir.
- ABD'de 2020 yılı eğitim ve kozmetik alanlarının karşılaştırma ilgi düzeyi incelendiğinde yine eğitim alanının daha yoğunluk kazandığı görülmektedir. Fakat kozmetik kelimesinin yoğun olarak hareketlilik kazandığı ayın Kasım ayı olduğu tespit edilmiştir.
- Eyaletler incelendiğinde ise kelimenin aranma yoğunluğunun Nevada'da olduğu ve Kaliforniya ve New Mexico'nun takip ettiği görülmektedir. Bir önceki yıl ile kıyaslandığında ilk iki ülkenin arama yoğunluğunda değişmediği saptanmıştır.

Araştırmada elde edilen genel değerlendirmeler ise üç ülkenin 2019 yılı yani salgın öncesi dönemde, webinar kelimesine katılımcı ilgi düzeyleri sıralaması ABD, Birleşik Krallık ve Türkiye şeklindedir. Söz konusu tüm ülkelerde aramanın hem pandemi öncesinde hem pandemi döneminde dalgalı bir seyir izlediği görülmüştür. Üç ülkede de 'eğitim ve kozmetik' alt kriterleri kapsamına giren aramalarda 'eğitim' alanının en yoğun olduğu görülmüştür. Türkiye'de eğitim alt kriteri üç ülke arasında en yüksek orana sahipken Amerika'da nispeten daha düşüktür. Bir başka söylemle, Amerikada kozmetik alanında yapılan webinar etkinliklerine yönelik aramalar Birleşik Krallık ve Türkiye'ye göre daha yüksektir. Bu durum da internet penetrasyonunun yüksek olmasına, internetin ve webinarların özellikle pandemi döneminde hemen her alanda kullanılmasına bağlı olabilir. Salgın öncesi dönemde salgın dönemine göre ilginin az olmasının sebeplerini eğitimin yüz yüze yapılması ve salgın öncesi dönemdeki eğitimlerin ise daha çok 'iş, özel ilgi alanları eğitimleri ya da yurt dışı kurum eğitimleri gibi alanlarda olabileceği ifade edilebilir. Sonuç olarak pandemi dönemi yeni sektörler kapı açarak özellikle bu yeniliği dijital platformlara taşımıştır. Bu çalışmada ile de bu yeniliklerden biri olan webinar kavramı, fiziki buluşmaların, toplantıların, eğitimlerin dijital alternatifi olması yönüyle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Uluslararası literatürde yaygın olan bu yöntemin ulusal literatürde de yaygınlık kazandırılması açısından bu çalışmanın önemli bir kaynak olabileceği düşüncesi hakimdir. Gelecekte yapılacak olan çalışmalara ise etnik, kültürel ve ekonomik yapısı farklılık gösteren ülkelerin karşılaştırmasının yapılması, webinar için farklı alt alanlarında karşılaştırmaya dahil edilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA.

- BAŞARAN, B. Ç. (2014). Webinars as Instructional Tools in English Language Teaching Context. Ankara: The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University.
- CHOI, H. & VARIAN, H. (2012). "Predicting the Present with Google Trends". Economic Record, 88(s1): 2-9.
- DERİNÖZÜ (2020). "Webinar Pazarlaması Nedir?". <https://pazarlamaturkiye.com/webinar-pazarlamasi-nedir/>, 27 Nisan 2021.
- GHARIS, L., TYPHINA, E. & BARDON, R. E. (2014). Step By Step Process for Creating and Delivering Effective Webinars, SREF, 1-8.
- HARRISON, L. M. (2014). Case Study on the First-time Use of a Webinar by a Small Marketing Firm. Professional Projects from the College of Journalism and Mass Communications. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=journalismprojects>.
- <https://medium.com/@BigMarker/12-webinar-statistics-you-need-to-know-b3e28b275abe>, 27 Nisan 2021.
- <https://outgrow.co/blog/statistics-on-webinars>, 25 Nisan 2021.
- <https://wearesocial.com/special-reports>, 29 Nisan 2021.
- <https://www.internetworldstats.com/>, 30 Nisan 2021.
- <https://www.tuik.gov.tr/>, 2 Mayıs 2021.
- KHOLODILIN, K. A., PODSTAWSKI, M. & SILIVERSTOV, B. (2010). Do Google Searches Help in Nowcasting Private Consumption? A Real-Time Evidence for the US. KOF Swiss Economic Institute Working Paper.
- MERT, Y. L. (2018). "Dijital Pazarlama Ekseninde Influencer Marketing Uygulamaları". Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 6(2): 1299-1328.
-

-
- PENNA, N. D. & HUANG, H. (2009). "Constructing Consumer Sentiment Index for US Using Google Searches". University of Alberta, Department of Economics.
- SEZGİN, A. A. (2018, Ekim). Google Türkiye’de “Suriyeli kadınlar” anahtar terimi sorgulamalarında kadın algısı. İzmir Demokrasi Üniversitesi Birinci Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kritik Tartışmalar.
- ULUSOY, G. & CİVEK, F. (Haziran-Temmuz, 2021). Covid-19 Öncesinde ve Covid Döneminde “Efsane Cuma” Kampanyasına Tüketici İlgisinin Belirlenmesi: Google Trends Verileri ile Türkiye ve Amerika’ya Dair Karşılaştırma. 25. Pazarlama Kongresi, Ankara.
- ULUSOY, T., DAYI, F. & ESMER, Y. (2018, Kasım). Google arama motoru ile kelime aramaları: Türkiye finans piyasası örneği. 1. Uluslararası Çağdaş Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, Antalya.
- WANG, S. K. & HSU, H. Y. (2008). "Use of the Webinar Tool (Elluminate) to Support Training: The Effects of Webinar-Learning Implementation from Student-Trainers’ Perspective." *Journal of Interactive Online Learning*, 7(3): 175-194.
- WYATT, E. D. (2007). "Spreading The Word About School Libraries: Using Webinars As Vehicles For Professional Development". *Educational Media & Technology Yearbook*, 32: 88–97.
- YOLCU, T. & SEZGİN, A. A. (2018). "Türkiye’de Siyasal Sistem Tartışmalarında Halkın Bilinç Düzeyi: Google Türkiye Aramaları Üzerine Bir İnceleme". *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1): 148-160.
- ZIELINSKI, K., JARUGA, A., HOFFMAN, R., MARINOVA, T., PLEWCZNSKI, M. & KERLER, M. (2012). *Webinar Methodology Video conference use for adult learning project consortium: VER. 1.0*, Warsaw.
-

OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM

ERP As an Enterprise Information System: An Overview From Past to Today

Gülay EKREN*

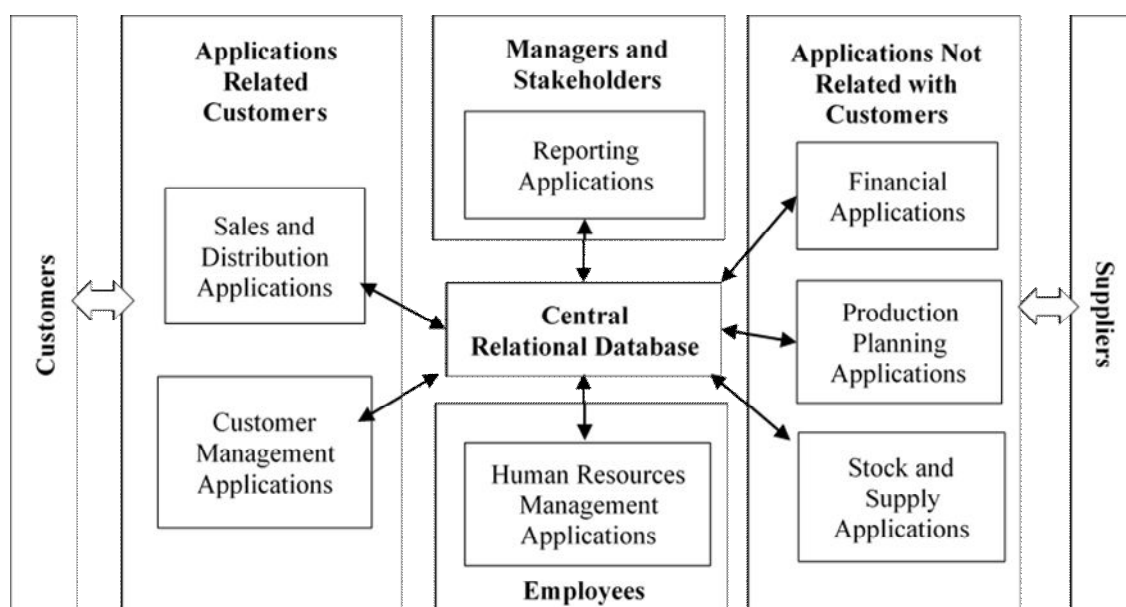
1. INTRODUCTION

Information Systems (IS) is an interdisciplinary field built on knowledge borrowed from other well-known disciplines such as Psychology, Economics, Mathematics, Linguistics, Education, Engineering, Political Science, Sociology, Computer Science, Statistics, and many other disciplines. For example, utilizing Psychology can be used to assess the impact of IS on users, utilizing Economics can be used to justify the cost of IS to business management. The use of IS in many areas is increasing day by day (Bednarza & Van Der Scheeb, 2006; Kock, 2009). Today, almost all IS supported by computer technologies (Laumer & Eckhardt, 2012) as well as closely related to Information Technology (IT). ERP systems, which are one of the most popular IS in the business world today (Panorama Consulting, 2021), is usually carried out by a vendor. Most of the activities such as configuring, developing, customizing, or implementing an ERP is carried out by ERP vendors. ERP vendors often design an ERP system that has standard business processes around industry best practices. On the other hand, when ERP customers would like to use alternative designs for the unique business processes, these are subject to customization through alternative settings or choices in ERP implementation (Parthasarathy & Sharma, 2016; Parthasarathy & Sharma, 2017; Ibrahim et al., 2019; Khadrouf et al., 2018). Customization in ERP implementation is the process of changing or extending features and functionality of the ERP system. This process requires intervention in the source code of the ERP system software. ERP system “customization” and “configuration” work together to make ERP software more efficient, but these two terms are different. While customization is concerned with optimizing software settings to meet specific business needs, the configuration is concerned with optimizing system components to meet specific business requirements. For example, the configuration changes the components of the ERP system, such as time zones, languages, currencies, and platforms, so that the system is modified to work properly. In addition, in configuration, the standard or basic functionality of the system is configured following the way the business works (Khadrouf et al., 2018).

Today, in the business world, as a result of rapid changes based on technology, IS configuration or customization problems of enterprises is tried to be solved with a set of business practices, procedures, or processes that are usually applied to software systems, such as developing an implementation methodology, applying agile approaches, using decision support systems. Such a set of applications aims at the collection, processing, storage, distribution, and use of information necessary to perform management functions. Enterprise Information Systems (EIS) is a managerial decision-making tool that businesses use in their business operations and processes (Tripathi, 2011; Asmussen & Møller, 2020). The basic common need for business managers is to understand the purpose, policies, programs, plans, and objectives of the organization through the decisions. The information required for the business managers may vary depending on the type of decision, such as structured or unstructured, the organizational level, and the activities. EIS is seen as a mechanism that meets the information required for business managers. EIS facilitates the availability of necessary information for accurate and timely decision-making. EIS provides effective performance in management functions to turn data into information. Information should be engaged to the relevant business units in the organization promptly to make appropriate decisions. Thanks to EIS, managers can effectively manage the planning or controlling operational processes of businesses. EIS also integrates business processes and data such as financial data, accounting data, human resources data, supply chain data, customer data flowing across the entire enterprise which provides uninterrupted integration (Davenport, 1998). Besides, EIS provides common corporate services in a business such as operational transactions (such as sales and distribution, materials management, production planning, logistics, quality management), financial transactions (such as financial accounting, management accounting, finance, financial supply chain management), human resources processes (extensions such as service procurement, payroll, e-recruitment). These processes often require more functionality and integration unique for a specific industrial sector such as manufacturing, automotive, healthcare, IT, retail, insurance. The general structure of an EIS is shown in Figure 1.

---

* Öğr. Gör. Dr., Sinop Üniversitesi, gekren@sinop.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-1226-7039

Figure 1. General Structure of Enterprise Information Systems (Adapted from Davenport, 1998)

To define a system as an “enterprise system”, applications or data used throughout an organization must be integrated with a common relational database. These applications are modular in an EIS system. For example, ERP systems as an EIS are configured in this way. ERP systems are management information systems divided into modules that integrate independent applications such as finance, human resources, production, sales, and marketing throughout traditional ways (e.g. on-premise, hosted) or cloud (Lee et al., 2017). By using an ERP system, for example, a person working in the finance department can easily check the warehouse module to see if an order has been sent. Through the ERP system, people in different business departments can check and update the same information. When a sales department completes any order, it is automatically forwarded to the accounting department. To find out where the order is at any point, it is enough to log in to the ERP system and follow it. ERP systems also support many business processes such as financial reporting and quality control. Moreover, ERP systems manage not only the corporate-level processes of enterprises but also their environmental processes (Davenport, 1998) such as supply chain management or customer relationship management.

This paper aims to provide a state-of-the-art discussion on ERP systems as well as addressing future trends. Firstly, the historical development of ERP Systems is presented. Secondly, the top four ERP providers which have a significant global market share are presented within the comparison of their features such as market share, implementation time, shortlisting rate, shortlisting rate. Then, the distribution models that are widely used in the ERP sector today are introduced. Finally, new trends in ERP implementation projects, such as the shift from traditional ERP systems to cloud ERP systems are discussed.

2. HISTORICAL DEVELOPMENT OF ERP SYSTEMS

The ground of ERP systems is based on computer programs developed for production management in the 1960s to plan and control accounting and stocks. “Accounting” programs, which are generally shaped around universally valid standards, were the first computer programs produced for businesses. In this period, the applications developed for “production” were mostly limited to stock control and purchasing (Gumaer, 1996). Material Requirements Planning (MRP) systems or packages developed in the 1970s, and then Manufacturing Resource Planning (MRP II) systems were developed only aiming to design operational processes for production (Elragal & Haddara, 2012). Today, ERP systems can be seen as a new version of MRP II systems that are equipped with emerging information technologies.

2.1. MRP

MRP is an information system designed for use in the manufacturing industry. MRP performs time-based analyzes of operational data such as sales orders, production orders to estimate when and how much material will be required for a product. Thus the system assumes that firms have enough inventory to meet their production demands by the reason of calculating and invoicing the purchase orders just-in-time (Petroni, 2002). For example, after the information is entered into

the system, such as routing information (which material will pass from which station/operation in which order), bill of materials (which parts the product consists of, how much these parts will be used at which production level), and sales forecasts, the system conducted material planning. First of all, the system identified the number of raw materials required for the product. Then, it calculates the amount of material to be supplied, and also calculates the lead time considering current stocks, orders, or stock reports. However, capacity planning is required to define paths for the production process as well as to the list of the materials required for each of the finished parts.

MRP was a just-in-time system. The primary purpose of an MRP system is to generate accurate stock information and to determine the right order quantities at the right time (Benton & Shin, 1998). Therefore, unrealistic production planning could be easily defined in the system. For example, if there is not enough time until the target date for a production order, the order may not be delivered to the customer on time. The MRP system determines the material requirements for a product based on the Master Production Schedule (MPS). The system tries to keep this chart as up-to-date as possible. For example, production orders are scheduled based on current customers' orders or/and current stock levels. In this case, either "Order" or "Make Stock" procedures can be applied. MPS also automatically calculates product forecasts using data from sales or production history (Petroni, 2002).

MRP is an EIS that manages stock in a way to support mass production in the manufacturing sector. However, over time, enterprises needed a new system that could optimize all the resources of the enterprises and integrate production with other functions of the enterprise (such as accounting, finance, logistics). This need led to the development of MRP II systems (Gumaer, 1996; Petroni, 2002; Ptak & Schragenheim, 2004).

2.2. MRP II

In the 1980s, as well as the extra mathematical calculations they have, the computing capacity of computers was increasing and their prices were falling. As more businesses learned how to use the MRP system and material planning methodology, a major shortcoming was noticed; it is not only necessary to have all the parts ready to order a product, but also to have sufficient capacity. Thus, the idea of closing a business cycle with capacity planning emerged, and MRP II was born (Ptak & Schragenheim, 2004).

Manufacturing Resource Planning (MRP II) systems can be seen as an extended or more comprehensive version of MRP systems that covers all business processes of manufacturing companies (Elragal & Haddara, 2012). The main purpose of MRP II systems is to ensure that each system required many functions such as financial planning, production planning, sales and operation planning, capacity requirements planning, stock, and material planning, that receives the data they need consistently and reliably. MRP II should be viewed not only as a financial accounting system but also as a financial management system. A manufacturing company could plan and control all its resources with MRP II.

Unlike MRP systems, MRP II systems focus on the order or the customer, not the product or the stock amount. MRP II systems have new functions such as sales planning and capacity management distinctively from MRP systems. In MRP II systems, all of the business applications such as purchasing, finance, human resources, manufacturing, or sales use data from a relational database. In addition, all of the business applications using client-server architecture via a single interface (Gumaer, 1996). Based on the assumption that unplanned events can always occur in production, MRP II systems envisioned that business processes and business models, information systems and communication infrastructure must be integrated in real-time. Although MRP II was developed firstly to meet the requirements of the shop floor, the data produced by MRP II can also be used by third parties for production planning, stock management, and cost control.

MRP II is basically like a closed-loop communication system between the four walls of businesses. However, businesses needed to transform this system into a real-time communication system to be competitive (Ptak & Schragenheim, 2004). In the next stage, ERP systems were developed that were real-time communication systems combined with MRP II and Supply Chain Management systems.

2.3. ERP

After MRPII systems, businesses started to need a single management system that would provide valuable information requested from a data warehouse. For example, it was necessary to wait nine man-months of programming time in the IT departments of the enterprises or MIS departments to submit a request and receive this information (Ptak & Schragenheim, 2004). Decision-makers always need to access information quickly. The emergence of the personal computer in the 1990s was a revolution in terms of business management systems. Besides, mainframe computers have been replaced by the new client-server architecture. ERP offers much more than the MRPII system running in a client-server architecture that includes the planning of all internal as well as external resources of a business such as product design, information storage, material planning, capacity planning, human resources planning. In the early 1990s, ERP systems entered businesses as an

---

---

extension of previous MRP versions, as a comprehensive, standard software package integrates business functions in a holistic perspective (Klaus et al., 2000). ERP systems were firstly used in manufacturing companies and then for all other businesses seeking to gain competitiveness by using knowledge as an asset (Waring & Wainwright, 2000). The introduction of human resources software as a standalone solution that was introduced by PeopleSoft in 1989, strengthened the rapid deployment of ERP systems (Ptak & Schragenheim, 2004).

ERP aims to integrate all business processes of an organization into a single management system. It also provides a central data storage and integration center between all business units of an organization (Elragal & Haddara, 2012). There are many definitions for ERP systems in the literature (Davenport, 1998; Klaus et al., 2000; Beheshti, 2006; Lee et al., 2017). Beheshti (2006) defines ERP systems as follows: "It is a set of business applications or modules that connects various business units of an organization, such as finance, accounting, manufacturing, and human resources, into a single tightly integrated system on a common platform to ensure the flow of information across the entire enterprise (Beheshti, 2006).

3. GLOBAL ERP SYSTEMS

The top four ERP providers with a significant global market share are; SAP, Oracle, Microsoft Dynamics, and Infor (Panorama Consulting Report, 2020). A brief history and ERP solutions of these companies are presented below.

3.1. SAP ERP

SAP (System Analysis and Program Development, originally named System Analyze Programmentwicklung) is a multinational corporation founded in the early 1970s by five former IBM employees, Dietmar Hopp, Hasso Plattner, Claus Wellenreuther, Klaus Tschira, and Hans-Werner Hector. SAP R/1 (R, Real-Time Data Processing), as the first product designed by SAP for businesses, was designed as an accounting system that can perform operations such as financial accounting, invoice verification, and stock management. Then the first system introduced by the company as an ERP system is SAP R/2, which uses the mainframe computer architecture. The first customer of this system is a nylon factory operating in different locations in Germany. SAP R/3, which was released in 1992, has a three-layer client-server architecture unlike SAP R/2 (Necas, 2016). This system can work in harmony with different operating systems and supports hardware manufactured by companies such as Acer, Dell, Fujitsu, Hewlett-Packard, IBM, Siemens.

SAP has developed close relationships with various alliance partners that accelerated its growth throughout the 1990s as well as 2000s. Thus it began to offer appropriate ERP solutions to organizations of all sizes. Many third-party developers in the world produce add-on programs that can work with SAP (Panorama Consulting Solutions, 2016).

The next version SAP Business Suite supports standardized business processes across an enterprise. However, due to these standardized processes, it is considered difficult to change the software to adapt to the new requirements (Panorama Consulting, 2016). The ERP offerings of SAP also include SAP Business All-in-One and SAP Business One. SAP Business All-in-One is an enterprise software focused on industrial solutions, especially for medium-sized businesses with 100 to 2500 employees. Moreover, SAP Business All-in-One is template-based software. It can be considered a reproduced version of SAP Business Suite. More than 700 industry-specific solutions have been deploying their best practices. On the other hand, SAP Business One is an application designed for small businesses with less than 100 employees. SAP Business One supports many different industries with add-ons from third-party developers and mainly supports retail, wholesale, service, and production sectors.

SAP ByDesign is an on-demand system that supports businesses with 100-500 employees. It has low upfront costs and requires less IT resources than traditional ERP software. SAP launched a new product called SAP HANA in 2011 by offering the opportunity to choose different distribution models such as cloud-based, on-premise, hosted, or hybrid. SAP HANA has some advantages such as having a smaller data footprint, getting analytical reports faster, being a multi-user system (meaning that a single instance of an application runs on a server and serving multiple users), and providing faster access to data (Necas, 2016). Moreover, data analysis that used to take days or even weeks is now done in seconds by SAP HANA. In 2019, SAP collaborates with Microsoft Azure to facilitate the rapid migration of customers to the platforms such as SAP S/4 HANA and SAP Cloud. In this period, new generation technologies such as blockchain, the internet of things, machine learning, artificial intelligence are being used together with SAP systems (Panorama Consulting Report, 2020).

3.2. Oracle ERP

Oracle develops enterprise software products, cloud-based systems, and database management systems. Founded in 1977, the company was first established under the name of Software Development Laboratories. It changed its name to

---

Oracle Corporation in 1995 and is now simply referred to as Oracle. Oracle company has been known for database systems rather than ERP systems. However, the firm expanded its market share in 2005 by acquiring several firms such as JD Edwards, PeopleSoft. JD Edwards has made significant progress in the ERP market by combining Enterprise One functionality with Oracle E-Business Suite (Panorama Consulting, 2016). Oracle EBS, a financial software system, started to be developed in 2000. However, in 2017, the company published a roadmap for this version and announced a schedule to finalize its license supports. Oracle EBS consists of more than ten product lines, each of which can be licensed separately as well as includes several modules.

Oracle's ERP offerings include JD Edwards and PeopleSoft. JD Edwards is particularly supported in the manufacturing industry. JD Edwards Enterprise One edition is an open platform that can support different operating systems, databases, and additional software. On the other hand, PeopleSoft is specially chosen by large organizations in the public services as well as the financial services sector. PeopleSoft has different functionalities such as finance, SCM, HR (Human Resources), CRM. Of these, HR and CRM solutions are the most preferred ones (Panorama Consulting, 2016).

Interrelated applications and hardware services are offered through a deployment model called Oracle Cloud Services. For example, Oracle ERP Applications serves as a part of Oracle Cloud. Introduced in 2012, Oracle ERP Cloud initially focused on processes such as accounting, financial management, project management, and purchasing. In 2017, Oracle ERP Cloud was redesigned to support international corporate functions with add-ons such as multi-currency and language support, multi-subsidiary support (Lee et al., 2017). In 2019, Brazil-based Oxygen Systems was acquired, focusing on the localization of Oracle's services within the scope of ERP Netsuite. Oracle also offers native development environments in the cloud environment to facilitate its customers' adaptation to 5G, IoT, and similar business models for the future.

3.3. Microsoft Dynamics ERP

Microsoft Corporation was established as a leading supplier of operating systems as well as business software that entered the ERP market through acquisition. Microsoft's journey to the ERP market began in the 1980s when a company called Solomon Software produced an accounting software system using Microsoft software products. In the early 2000s, Solomon Software was acquired by Microsoft Corporation and started to develop ERP solutions for small and medium-sized businesses. Microsoft now has many ERP versions such as GP (Great Plains), NAV (Navision), AX (Axapta) and, 365. In 2000, Microsoft acquired Great Plains, known as one of the first accounting packages in the US, designed and written for multi-users. In 2002, Danish software company Navision, which provides an accounting and ERP solution for Microsoft's Windows 2000 Professional operating system, was acquired. Navision merged with Damgaard Software in 2000. Damgaard's product was Axapta, an accounting system and ERP solution, brought to the USA from Europe by IBM in 1996 (Panorama Consulting, 2016). Axapta was written entirely in the Java programming language. It is particularly suitable for the manufacturing industry. It is also known as an ERP solution designed to include built-in CRM capabilities as well as an integrated development environment.

All products purchased by Microsoft (such as Great Plains, Navision, Axapta) retained their identity until 2006. In 2006, these products started to be marketed as Microsoft Business Solutions by taking the name Microsoft Dynamics (such as Microsoft Dynamics GP, Microsoft Dynamics NAV, Microsoft Dynamics AX). Microsoft Dynamics GP, a Great Plains product, is designed for small and medium businesses as a simple out-of-the-box software solution. Microsoft Dynamics NAV, a Navision product, is designed for small and medium businesses that need greater functionality and the ability to customize. Axapta, marketed as Microsoft Dynamics AX, is the largest of the Microsoft Dynamics ERP offerings, includes cloud capabilities for large businesses. Moreover, Microsoft Dynamics SL (formerly Solomon) is designed for project-oriented businesses (Panorama Consulting, 2016).

3.4. Infor ERP

Infor ERP provides cloud-based enterprise application services for industries such as manufacturing, logistics, retail, government, hospitality, healthcare, and service. It has 67 thousand customers in more than 170 countries (<https://www.infor.com/>). Infor creates its applications with an architecture that embraces open source technologies (Panorama Consulting, 2016). Infor has expanded its flexible and cost-effective hosting options by Amazon Web Services (Amazon Web Services, AWS). Infor offers the infrastructure and resources to support customers whether they want to deploy on-premise, in the cloud, or a combination of both (hybrid). Infor Cloud has been building its cloud-based infrastructure service (IaaS) and platform service (PaaS) on AWS since 2010. In this way, it distributes its ERP solutions, called Infor Cloud Suite, in more than 20 AWS regions and 61 availability regions worldwide (<https://www.infor.com/partners/aws>). Additionally, new generation technologies such as machine learning, artificial intelligence, and data analytics are using by Infor applications through Infor Dynamic Science Labs, founded in 2016 (<https://www.infor.com/news>).

3.5. Comparison of Global ERP Systems

SAP, Oracle, Microsoft Dynamics, and Infor systems, which are the big four of the ERP market are compared according to their features such as market share, implementation time, shortlisting rate, and shortlisting rate in Table 1.

Table 1. Comparison of ERP Systems

Features	SAP	Oracle	Microsoft Dynamics	Infor
Market share	% 23	% 16	% 9	%16
Shortlisting rate ¹	%45	%31	%18	%8
Selection rate after short list	%21	%14	%9	%19
Implementation period (months) ²	19,5	23,4	24,9	16,2
Project cost	2.2 milyon\$	2.7 milyon\$	1.7 milyon\$	2.1 milyon\$
Functionality gained over 40% ³	%50	%74	%55	%64
Operational interruption ⁴	%57	%60	%71	%47
Commercial benefits seen above 50%	%21	%14	%21	%11

¹ The concept of shortlisting refers to the process of selecting between two and four potential solutions from a long list of existing ERP vendors.

² Implementation period begins at software purchase and ends when full functionality is achieved.

³ The percentage of respondents indicating that more than 40 percent of implemented modules have achieved functionality.

⁴ Operational interruption is defined as any material disruption that occurs in business processes, such as the inability to ship the product or close the books, when an ERP system is implemented.

Source: Panorama Consulting (2016)

According to a survey conducted by Panorama Consulting with 519 participants between June 2014 and October 2015 (Panorama Consulting, 2016), 23% of respondents were using SAP, 16% of them using Oracle, 16% of them using Infor, and 9% of them using Microsoft Dynamics. In addition, 11% of the participants prefer Tier II architectures, while others (25%) prefer Tier III and other architectures. Additionally, SAP is the most commonly shortlisted and selected ERP system as shortlisted by 45% of respondents and selected by 21%.

In terms of implementation times, Infor has the shortest implementation period (16.2 months). However, it is known that various variables affect the implementation time such as the scope, size, and complexity of the enterprise, the customization solutions chosen, and the distribution model. In terms of the cost of projects, the most costly (\$2.7 million) system is Oracle. On the other hand, only 21% of SAP applications, 21% of Microsoft Dynamics applications, 14% of Oracle applications, and 11% of Infor applications provide businesses 50% or more of the benefits they expect. Moreover, participants using Oracle and Infor state that more than 40% of the modules implemented have reached functionality. Some of the businesses that have a low level of functionality may be the result of the time it takes for end-users to adapt to the new system (Panorama Consulting, 2016).

The features of SAP, Oracle, Microsoft Dynamics, and Infor systems in 2018 such as market share, implementation time, operational interruption, role in digital strategies are compared in Table 2.

Table 2. Comparison of big four ERP Systems

Features	SAP	Oracle	Microsoft Dynamics	Infor
Market share*	30%	25%	29%	16%
Implementation period (months)	14,7	12	12	11,2
Operational interruption (days)	128,5	121,7	121,7	120,6
Single ERP system preference rate	86,2%	87,5%	87,5%	90,5%
Impact on digital strategy	69,8%	45%	63,3%	71,4%
Outsourcing	50,8%	49,1%	54,6%	52,6%

*Research only covers SAP, Oracle, Microsoft Dynamics, and Infor ERP systems.

Source: Panorama Consulting (2019)

A study was conducted by Panorama Consulting on 263 participants who chose to use or implemented SAP, Oracle, Microsoft Dynamics, or Infor ERP systems between September 2018 and October 2018 (Panorama Consulting, 2019). According to the results of the research, 71.4% of Infor customers, 69.8% of SAP customers, 63.3% of Microsoft Dynamics customers and 45% of Oracle customers reported that the ERP software they use has an important role in the digital strategy of their businesses. Accordingly, it can be said that ERP applications have an impact on businesses' digital strategies and businesses see technology as a part of their digital transformation. On the other hand, the fact that Oracle has less impact on businesses' digital strategies compared to other systems can be explained as follows: Since Oracle focuses more on certain functions such as finance in its applications, it attracts businesses that want to improve certain business

processes or already functional areas. In this case, it attracts fewer businesses that want to implement or transform all their processes into the ERP system. Therefore, Oracle has less impact on businesses' digital strategies compared to other systems.

According to Panorama Consulting's research data of 2018, the average implementation period of SAP, Oracle, Microsoft Dynamics, and Infor systems is one year. When this data is compared with the data of 2015, a 50% decrease is observed in the average duration of ERP implementations within three years. On the other hand, according to 2018 data, SAP has the longest implementation time compared to other systems, while Infor has a shorter implementation time (Panorama Consulting, 2019). Since SAP systems involve mostly global applications, implementation times may take longer depending on the number of locations of the enterprises. Businesses that implement Infor tend to be smaller in scale and therefore less complex than those that implement SAP, so they are implemented faster. Microsoft Dynamics, on the other hand, uses affiliate partners through Microsoft to maintain pre-configured industrial functionality. This situation leads businesses that implement Microsoft Dynamics to outsourcing. On the other hand, businesses prefer to outsource less because Oracle prefers simple customization and configurations during implementation.

According to the data of 2015 (Panorama Consulting, 2016), while the most operational interruption is experienced in Microsoft Dynamics systems, according to the data of 2018 (Panorama Consulting, 2019), the longest operational interruption is seen in SAP applications. However, according to the same research data, no matter what system businesses use, they are exposed to an average of 120 days of operational interruption during the transition period. As of 2021, SAP maintains its dominance in the ERP market as the ERP system with the highest market share.

4. DISTRIBUTION MODELS OF ERP

The first applications of ERP systems were structured as client-server architecture. The client-server architecture consists of three layers: the client layer, the application layer, and the database layer (including other central services). These layers are briefly defined as follows (Boeder & Groene, 2013; Smaizys & Vasilecas, 2009):

- Presentation layer (Client-tier): The layer that interacts with end-users mostly through a form-based graphical user interface or a web browser.
- Application layer (Application-tier, middle-tier): The layer where commercial data is processed. Application servers keep the session information of end-users and temporary data to be saved in the database. Interactive sessions, scheduled business processes, interaction with other systems, and data processing are carried out in this layer.
- Database layer (Database-tier, data-tier): ERP systems contain a central database that is shared by all application servers. This database also holds metadata, operational data, financial data, and source codes of all plugins used in the system.

ERP system applications are called on-premise or hosted (hosted) when they are configured within businesses using client-server architecture (Cadili & Whitley, 2005). When the system is installed and managed within a company, called as on-premise ERP; when installed on privately hosted servers, called as "hosted ERP"; or when cloud functionality is added to the system, called as "cloud ERP" (Permwonguswa & Anuvareepong, 2019).

4.1. On-premise ERP

It is the traditional distribution model of ERP systems. It is implemented within the company. A software license is purchased from the ERP provider company and installed on the computers within the enterprise (Salleh et al., 2012). In this model, the implementation of the on-premise ERP system is entirely under the responsibility and management of the enterprise. The on-premises model includes processes such as businesses preparing infrastructure, installing servers and obtaining necessary software licenses, system installation, hiring necessary IT personnel, or purchasing services from the ERP provider to perform all necessary IT tasks (Al Hayek & Abu Odeh, 2020). Besides, many tools are used to facilitate and accelerate the loading of master data and to ensure data consistency (Al Hayek & Abu Odeh, 2020). Moreover, businesses must provide all the tools, hardware, and software licenses needed to secure data. However, in recent years, there has been a transition from traditional ERP systems to cloud ERP systems due to the difficulties they experience in providing data security (Saa et al., 2017).

4.2. Hosted ERP

Hosted ERP can be defined as an ERP distribution model where licensed applications are hosted by third parties. In this deployment model, the application can be hosted on a separate piece of hardware (dedicated to one organization) or on shared hardware (server) by multiple companies. Hosted ERP is sometimes hosted by a third party and delivered to the end-

---

user in the form of a private cloud on a subscription basis (Salleh et al., 2012). In this model, as in the traditional distribution model, a software license must be purchased from the ERP provider company. However, unlike the traditional distribution model, businesses host this software on a third-party server, not on an on-premise server (Al-Ghofaili & Al-Mashari, 2014). In the hosted ERP distribution model, the third-party server can be either dedicated hardware (server) with all services or a dedicated cloud. In either case, users should not understand the differences (Permwonguswa & Anuvareepong, 2019).

4.3. Cloud ERP

Cloud computing can be defined as a model created for not minimizing the management effort on the client-side, and minimizing the interaction requirements with the service provider, in which the information resources are configured according to the requirements of the enterprises and sometimes shared from a pool (Demi & Haddara, 2018). ERP cloud services, on the other hand, can be seen as a cloud computing-based service solution where services such as computing, data storage, software maintenance, data security are provided over the Internet (Chen et al., 2015). Cloud ERP systems are classified in two ways in terms of service models and distribution models. Service models can be divided into three groups such as software as a service (Software as a Service, SaaS), platform as a service (Platform as a Service, PaaS), and infrastructure as a service (Infrastructure as a Service, IaaS). Cloud ERP models are briefly defined in Table 3 (Wu et al., 2011; Chen et al., 2015).

Table 3. Models of Cloud ERP

Model	Definition
SaaS (on-demand)	They are application services provided over the Internet. ERP system components are hosted on the cloud as a service. Services are offered over the Internet without the need to install applications on users' computers. It supports the simultaneous use of multiple applications.
PaaS	Provides a software development environment and components delivered entirely over the cloud. The development platform allows cloud users to run the system over the Internet as well as design, model, develop and test applications directly on the cloud. It consists of an operating system, a programming language execution environment, database servers, and a computing platform that includes web servers.
IaaS	Cloud customers can directly use virtual machines independently of each other, with the underlying physical hardware of the cloud isolated from them. An integrated environment that includes services such as computing resources, storage media, and network infrastructure configured over the Internet.
SaaS: Software as a Service, PaaS: Platform as a Service, IaaS: Infrastructure as a Service	

ERP providers have been developing and implementing ERP systems, known as 'standard ERP' or 'traditional ERP', that fits the needs of many businesses in different sectors since the 1960s. Cloud ERP is becoming more and more popular in the enterprise software market. Especially SAP, Oracle, Microsoft Dynamics, or Infor ERP are increasingly using cloud ERP in recent years (Chen et al., 2015; Alsharari et al., 2020; Chang, 2020; Gupta et al., 2020). According to a study conducted by Panorama Consulting between October 2015 and November 2016 with 470 organizations implementing SAP, Oracle, Microsoft Dynamics, or Infor ERP, 60% of organizations are implemented cloud ERP of Microsoft Dynamics, as well as 40% of them, are implemented on-premise. Of those who implement Oracle, 47% prefer the cloud, while 53% prefer on-premises ERP systems. On the other hand, 61% of Infor users implemented on-premise ERP systems, 22% have preferred the cloud and 17% are preferred SaaS. While 30% of SAP users are preferred SaaS, 30% are preferred cloud and 40% are preferred on-premise ERP systems. According to these results, most organizations are implemented on-premise ERP systems.

In the model of SaaS, ERP is presented to customers in the form of a software collection. However, SaaS has some limitations such as organizations face limitations in reengineering business processes in the organization and even customizing ERP systems (in the case of using non-standard add-ons). Additionally, the cloud provider's access to all corporate data raises concerns concerning data security and privacy (Al-Ghofaili & Al-Mashari, 2014). In the model of IaaS, an ERP system is implemented on the cloud infrastructure by a cloud provider. The sole responsibility of the cloud provider is to provide infrastructure to customers. It is the responsibility of the organizations to obtain the ERP system package or ERP system license and then implement the ERP system on the cloud infrastructure provided by the cloud provider (Al-Ghofaili & Al-Mashari, 2014). Unlike ERP systems on SaaS, businesses can restructure their business processes on IaaS, as well as even do not encounter any restrictions on the customization of ERP systems.

5. CONCLUSION

In recent years, technology-based organizational transitions in businesses under the name of digital transformation increased the impact of new technologies on organizational structures and business processes. Through a study of numerous enterprise systems and their implementations, researchers are developing an increasingly advanced understanding of the role technology plays concerning organizations and people more generally. Each new technology offers researchers the opportunity to highlight differences related to technological developments and to ask more questions about systems including technology and people. This research examines enterprise resource planning (ERP) systems in this context. Despite the potential and importance of ERP as an EISs in the enterprise systems literature is critical to the success of enterprises, especially after the so-called new normal pandemic, little attention has been paid to this topic.

ERP systems are an integrated system that supports various business functions in an organization. However, the implementation of these systems in businesses requires conscious efforts throughout the ERP Life Cycle, briefly before, during, and after the implementation of ERP (Motwani et al., 2005). Due to their complexity, many ERP implementations challenge businesses, take longer than anticipated, or exceed initial costs (Bingi et al., 1999; Reitsma & Hilletoft, 2018). Even one year after starting the application, it can be terminated because it fails to reach the business goals (Kemp & Low, 2008). On the other hand, these applications require a large amount of initial investment, a certain time frame, and skilled human resources (Parr & Shanks, 2000; Wong et al., 2005; Kimberling, 2015). In addition, it requires the support of not only top management but also the support of key users and end-users. Key users also called super users, power users, or advanced users, who have expert knowledge of a particular system or process (Pan & Mao, 2013; Obwegeser et al., 2019). Today, most of the current organizational structure and business processes found in most businesses are not compatible with the ERP system structure, tools, and data types. Even the most flexible ERP system imposes its standard or operating logic on a company's strategy, organization, and culture. Therefore, an ERP implementation requires businesses to restructure their core business processes and/or develop new business processes (Weerakkody et al., 2011; Caccia-Bava et al., 2013; Hong et al., 2016; Brandon & Guimaraes, 2016; Park, 2018; Subramoniam et al., 2009). ERP applications change the way employees do their jobs (Kemp & Low, 2008; Weerakkody et al., 2011; Park, 2018). Therefore, an organization's ERP Lifecycle must be based on a well-defined, planned implementation strategy, methodology, and implementation processes.

ERP implementation projects based on the agile approach have been very popular in the last few years (Kaushik et al., 2016; Ma'arif et al., 2018; Almahamid, 2019). The agile approach is generally used in the software project cycle in total or a part of the cycle that adapted to a mixed approach including various agile approaches such as SCRUM, Lean, Scrum, and XP programming (Carvalho et al., 2010; Kaushik et al., 2016). Businesses mostly use traditional application models in ERP implementation (Chen et al., 2009; Istambouli, 2021). However, it is recommended to consider agile approach models in practice (Tumbas & Matković, 2006; Kraljić & Kraljić, 2017; Wijaya et al., 2019; Almigheerbi et al., 2020). Today, SAP, the world's largest ERP company, has started to use the agile approach in its implementation projects (Kraljić & Kraljić, 2018). The use of agile approaches in ERP implementations ensures that the value of the ERP system is progressively delivered in multiple versions delivered one after the other. In addition, it provides benefits such as reducing costs, saving labor, fast delivery of the working state of the product, reducing risks (Misra, Singh, & Bisui, 2016). However, the scale and complexity of ERP implementations required the use of an agile approach (Schnitter & Mackert, 2011). By using agile approaches, the system is constantly improved by adding new technical features. This iterative process continues until the system is accepted by the user (Özdemir, 2020). The ERP implementations are also conducted with hybrid approaches including both approaches such as the agile approach with software development lifecycle (Almigheerbi et al., 2020). By its nature, ERP implementations continue to be developed over time, depending on the resources available as well as the complexity of the business.

REFERENCES

- AL-GHOFAÏLÌ, A. A., & AL-MASHARÌ, M. A. (2014). ERP system adoption traditional ERP systems vs. cloud-based ERP systems. *4th International Conference on Innovative Computing Technology, INTECH 2014 and 3rd International Conference on Future Generation Communication Technologies, FGCT 2014*, 135–139.
- AL HAYEK, W. Y., & ABU ODEH, R. A. (2020). Cloud ERP VS On-Premise ERP. *International Journal of Applied Science and Technology*, 10(4). <https://doi.org/10.30845/ijast.v10n4p7>
- ALMAHAMÌD, S. (2019). The influence of ERP system usage on agile capabilities: Examining the mediating role of users' psychological empowerment in Jordanian commercial banks. *Information Technology and People*, 32(6), 1633–1656. <https://doi.org/10.1108/ITP-02-2018-0055>

-
- ALMÍGHEERBÍ, T. S., RAMSEY, D., & LAMEK, A. (2020). Using agile practice under the CD-ERP model: A hybrid approach. *Informatyka Ekonomiczna*, 2020(3), 9–21. <https://doi.org/10.15611/ie.2020.3.01>
- ALSHARARÍ, N. M., AL-SHBOUL, M., & ALTENEJÍ, S. (2020). Implementation of cloud ERP in the SME: evidence from UAE. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 27(2), 299–327.
- ASMUSSEN, C. B., & MØLLER, C. (2020). Enabling supply chain analytics for enterprise information systems: a topic modeling literature review and future research agenda. *Enterprise Information Systems*, 14(5), 563–610.
- ATEM DE CARVALHO, R., JOHANSSON, B., & MANHÃES, R. S. (2010). Agile software development for customizing ERPs. *Enterprise Information Systems and Implementing IT Infrastructures: Challenges and Issues, August 2016*, 20–39.
- BEDNARZA, S. W., & VAN DER SCHEEB, J. (2006). Europe and the united states: The implementation of geographic information systems in secondary education in two contexts. *Technology, Pedagogy, and Education*, 15(2), 191–205. <https://doi.org/10.1080/14759390600769573>
- BEHESHTÍ, H. M. (2006). What managers should know about ERP/ERP II. *Management Research News*, 29(4), 184–193.
- BENTON, W. C., & SHĪN, H. (1998). Manufacturing planning and control: The evolution of MRP and JIT integration. *European Journal of Operational Research*, 110(3), 411–440. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(98\)00080-0](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(98)00080-0)
- BINGÍ, P., SHARMA, M. K., & GODLA, J. K. (1999). Critical issues affecting an ERP implementation. *Information Systems Management*, 16(3), 7–14. <https://doi.org/10.1201/1078/43197.16.3.19990601/31310.2>
- BRANDON, B., & GUÍMARAES, T. (2016). Increasing Bank BPR Benefits by Managing Project Phases. *Knowledge and Process Management*, 23(2), 136–146. <https://doi.org/10.1002/kpm.1508>
- CACCIA-BAVA, M. C., GUÍMARAES, V. C. K., & GUÍMARAES, T. (2013). Important factors for success in hospital BPR project phases. *International Journal of Health Care Quality Assurance*, 26(8), 729–745.
- CADILÍ, S., & WHITLEY, E. A. (2005). On the interpretative flexibility of hosted ERP systems. *Journal of Strategic Information Systems*, 14(2), 167–195. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2005.04.006>
- CHANG, Y. W. (2020). What drives organizations to switch to cloud ERP systems? The impacts of enablers and inhibitors. *Journal of Enterprise Information Management*, 33(3), 600–626. <https://doi.org/10.1108/JEIM-06-2019-0148>
- CHEN, C. S., LIANG, W. Y., & HSU, H. Y. (2015). A cloud computing platform for ERP applications. *Applied Soft Computing Journal*, 27, 127–136. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2014.11.009>
- CHEN CHARLIE C., C. C., LAW, C. C. H., & YANG, S. C. (2009). Managing ERP implementation failure: A project management perspective. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 56(1), 157–170.
- DAVENPORT, T. (1998). Putting the Enterprise into the Enterprise System. *Harvard Business Review*, 121–132. [http://facweb.cti.depaul.edu/jnowotarski/is425/hbr enterprise systems davenport 1998 jul-aug.pdf](http://facweb.cti.depaul.edu/jnowotarski/is425/hbr%20enterprise%20systems%20davenport%201998%20jul-aug.pdf)
- DEMÍ, S., & HADDARA, M. (2018). Do cloud ERP systems retire? An ERP lifecycle perspective. *Procedia Computer Science*, 138, 587–594. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2018.10.079>
- EICKHOFF, M., & NEUSS, N. (2017). Topic Modelling Methodology. *Proceedings of the 25th European Conference on Information Systems (ECIS), 2017*, 1327–1347.
- ELRAGAL, A., & HADDARA, M. (2012). The Future of ERP Systems: look backward before moving forward. *Procedia Technology*, 5(2212), 21–30. <https://doi.org/10.1016/j.protec.2012.09.003>
- GUMAER, R. (1996). Beyond ERP and MRP II: Optimized planning and synchronized manufacturing. *IIE Solutions*, 28(9), 32–36.
- GUPTA, S., MEÏSSONIER, R., DRAVE, V. A., & ROUBAUD, D. (2020). Examining the impact of Cloud ERP on sustainable performance: A dynamic capability view. *International Journal of Information Management*, 51(October 2019), 102028. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.10.013>
- IBRAHÍM, S. H., DURÁISAMY, S., & SRÍDEVÍ, U. K. (2019). Flexible and reliable ERP project customization framework to improve user satisfaction level. *Cluster Computing*, 22(s2), 2889–2895.
- ISTANBOULÍ, B. (2021). Blueprinting of a Normalized Supply Chain Processes: Results in Implementing Normalized Software Systems. *International Journal of Economics and Management Engineering*, 15(1), 68–72.
-

- KAUSHİK, S., BHARADWAJ, A., & AWASTHĪ, V. (2016). Need for blending Agile Methodologies and Lean thinking for ERP implementation: An industry point of view. *Proceedings on 2015 1st International Conference on Next Generation Computing Technologies, NGCT 2015, September*, 751–755.
- KEMP, M. J., & LOW, G. C. (2008). ERP innovation implementation model incorporating change management. *Business Process Management Journal*, 14(2), 228–242.
- KHADROUF, O., CHOUKĪ, M., TALEA, M., & BAKALĪ, A. (2018). ERP System Customization in Moroccan SMEs. *2018 IEEE International Conference on Technology Management, Operations, and Decisions, ICTMOD 2018*, 55–60.
- KĪMBERLĪNG, E. (2015). 2015 Erp Report. In *Panorama Consulting Solutions*. Retrieved from: http://go.panorama-consulting.com/2015-ERP-Report_Download.html (04.08.2021).
- KLAUS, H., ROSEMANN, M., & GABLE, G. G. (2000). 2000 What is ERP? *Information Systems Management Research Center*, 1–22.
- KOCK, N. (2009). Information Systems Theorizing Based On Evolutionary Psychology: An Interdisciplinary Review And Theory Integration Framework. *MIS Quarterly*, 33(2), 395–418.
- KRALJĪĆ, A., & KRALJĪĆ, T. (2017). Agile software engineering practices and ERP: Is a sprint too fast for ERP implementation? *CEUR Workshop Proceedings*, 1898.
- LAUMER, S., & ECKHARDT, A. (2012). Integrated Series in Information Systems Volume 28. In *Springer* (Vol. 28).
- LEE, M. J., WONG, W. Y., & HOO, M. H. (2017). Next Era of Enterprise Resource Planning System. *2017 IEEE Conference on Systems, Process, and Control (ICSPC 2017), December*, 15–17.
- MA'ARĪF, M. Y., MOHD SATAR, N. S., SHAHAR, S. M., & YUSOF, M. F. H. (2018). The Challenges of Implementing Agile Scrum in Information System's Project. *Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems*, 10(09), 2357–2363. <http://www.jardcs.org/abstract.php?archiveid=5261>
- MOTWANĪ, J., SUBRAMANĪAN, R., & GOPALAKRĪSHNA, P. (2005). Critical factors for successful ERP implementation: Exploratory findings from four case studies. *Computers in Industry*, 56(6), 529–544.
- NECAS, J. (2016). *Project Management of SAP ERP Implementation Process. March*. Retrieved from: https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/106672/necas_josef.pdf?sequence=1 (04.08.2021).
- OBWEGESER, N., DANIELSEN, P., HANSEN, K. S., HELT, M. A., & NIELSEN, L. H. (2019). Selection and training of super-users for ERP implementation projects. *Journal of Information Technology Case and Application Research*, 21(2), 74–89. <https://doi.org/10.1080/15228053.2019.1631606>
- ÖZDEMİR, E. (2020). *Büyük Ölçekli Firmalarda Proje Yönetiminde Çevik Yaklaşımlar*. (Master's thesis, Işık Üniversitesi).
- PAN, M. Z., & MAO, J. Y. (2013). Cross-boundary knowledge management mechanisms by key users in es implementation. *Proceedings - Pacific Asia Conference on Information Systems, PACIS 2013*.
- Panorama Consulting (2019). *Clash of the Titans 2019*. <https://doi.org/10.14778/2831360.2831365>
- Panorama Consulting (2021). 2021 ERP Report. *Panorama Consulting Group*. 1-39. Retrieved from: <https://f.hubspotusercontent40.net/hubfs/4439340/Reports/ERP%20Report/2021-ERP-Report-Panorama-Consulting-Group.pdf> (04.08.2021).
- Panorama Consulting Group. (2021). *2021 ERP Report*. 1–39. Retrieved from: [https://www.panorama-consulting.com/resource-center/erp-report/?utm_campaign=Popup%3A 2021 ERP Report&utm_source=Popup](https://www.panorama-consulting.com/resource-center/erp-report/?utm_campaign=Popup%3A%202021%20ERP%20Report&utm_source=Popup) (04.08.2021).
- Panorama Consulting Report, E. R. P. (2020). The 2020 ERP Report. In *International Journal of Cultural Property* (Vol. 27, Issue 1).
- Panorama Consulting Solutions, L. (2016). *2016 report on ERP systems and enterprise software: A Panorama consulting solutions research report*. 2–30. Retrieved from: <https://www.panorama-consulting.com/wp-content/uploads/2016/07/2016-ERP-Report-2.pdf> (04.08.2021).
- PARK, K. O. (2018). The relationship between BPR strategy and change management for the sustainable implementation of ERP: An information orientation perspective. *Sustainability (Switzerland)*, 10(9).
- PARR, A. N., & SHANKS, G. (2000). A taxonomy of ERP implementation approaches. *Proceedings of the Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 2000-Janua(c)*.

-
- PARTHASARATHY, S., & SHARMA, S. (2016). Efficiency analysis of ERP packages - A customization perspective. *Computers in Industry*, 82, 19–27. <https://doi.org/10.1016/j.compind.2016.05.004>
- PARTHASARATHY, S., & SHARMA, S. (2017). Impact of customization over software quality in ERP projects: an empirical study. *Software Quality Journal*, 25(2), 581–598. <https://doi.org/10.1007/s11219-016-9314-x>
- PERMWONGUSWA, S., & ANUVAREEPONG, S. (2019). Choosing between On-Premise and On-Cloud Deployment Model: A New Challenge in ERP. *AU ICBE 2019*, 171–182.
- PETRONI, A. (2002). Critical factors of MRP implementation in small and medium-sized firms. *International Journal of Operations and Production Management*, 22(3), 329–348. <https://doi.org/10.1108/01443570210417623>
- PTAK, C. A., & SCHRAGENHEIM, E. (2004). ERP Tools, Techniques, and Applications for Integrating the Supply Chain. In *CRC Press* (Second Edition, Vol. 4, Issue 3). CRC Press LLC.
- REITSMA, E., & HILLETOTH, P. (2018). Critical success factors for ERP system implementation: a user perspective. *European Business Review*, 30(3), 285–310. <https://doi.org/10.1108/EBR-04-2017-0075>
- SAA, P., MOSCOSO-ZEA, O., COSTALES, A. C., & LUJÁN-MORA, S. (2017). Data security issues in cloud-based Software-as-a-Service ERP. *2017 12th Iberian Conference on Information Systems and Technologies (CISTI)*, 1–7.
- SALLEH, S. M., TEOH, S. Y., & CHAN, C. (2012). Cloud enterprise systems: A review of the literature and its adoption. *Proceedings - Pacific Asia Conference on Information Systems, PACIS 2012*.
- SMAJZYS, A., & VASILECAS, O. (2009). Business rules-based agile ERP systems development. *Informatica*, 20(3), 439–460.
- TRIPATHI, K. P. (2011). Role of Management Information System (MIS) in Human Resource. *International Journal of Computer Science and Technology*, 2(1), 58–62.
- TUMBAS, P., & MATKOVIĆ, P. (2006). Agile vs Traditional Methodologies in Developing Information Systems. *Management Information Systems*, 1, 15–24.
- WIJAYA, S. F., PRABOWO, H., KOSALA, R. R., & MEYLIANA. (2019). An Agile Implementation Model for ERP. *Proceedings of 2019 International Conference on Information Management and Technology, ICIMTech 2019*, 1(August), 513–518.
- WONG, A., SCARBROUGH, H., CHAU, P., DAVISON, R., WONG, A., SCARBROUGH, H., & CHAU, P. Y. K. (2005). Critical Failure Factors in ERP Implementation Critical Failure Factors in ERP Implementation. *PACIS 2015 Proceedings, Association for Information Systems AIS Electronic Library (AISeL)*.
- WU, W. W., LAN, L. W., & LEE, Y. T. (2011). Exploring decisive factors affecting an organization's SaaS adoption: A case study. *International Journal of Information Management*, 31(6), 556–563.
-

OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM

Pandemide Artan Yaş Ayrımcılığının Sosyolojik ve Kültürel Boyutları

Tuğba AYDIN ÖZTÜRK*

1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 65 yaş üzerindeki bireyleri yaşlı olarak tanımlamış olsa da yaşlılığın sosyolojik tanımı çağdan çağa, toplumdan topluma ve farklı coğrafyalara göre değişiklik gösterebilir. Çünkü yaş kavramı yalnızca rakamsal bir anlama sahip olmayıp, bunun çok daha ötesinde o toplumun ekonomik, kültürel ve tarihsel geçmişi ile birlikte ele alınması gereken bir konudur. Özellikle son yıllarda dünya nüfusunun hızla yaşlanmaya başlaması ile beraber süper akıllı toplum ya da toplum 5.0 idealinin gölgesinde yeşeren uzun ömür beklentisi, yaşa ve yaş almaya bakış açımızı büyük oranda değiştirecek gibi görünmektedir.

Doğurganlık oranı ve bebek ölümlerinin azalması ile yaşam süresinin uzaması demografik dönüşüm kuramı ile açıklanmaktadır. Öte yandan ülkemizde nüfusun yaşlanma hızı diğer Avrupa ülkelerine kıyaslandığında oldukça yüksektir. Görece daha kısa bir süre içinde sosyo- demografik yapıda meydana gelen bu dramatik sonuçlar ani toplumsal değişimler yaratarak bu konuda yüksek bir kültürel uyarlanma ihtiyacı doğuracaktır. Nüfusun 'yaşlanabilmesi' resim üzerinde olumlu bir tabloymuş gibi karşımıza çıksa da aslında sosyal politikaların, iktisadi yapının ve kültürel dünyanın bu değişime adapte olamaması halinde, beraberinde pek çok sosyal probleme yol açma riskini barındırmaktadır.

Beauvoir'a göre, yaşlılık konusunda sağlık ve bakım alanı dışında fikir üretilmez ve yaşlılık bir çöküş, uzaklaşılması ve kaçınılması gereken bir konu olarak göz ardı edilmektedir. Beauvoir, "bu konuyu ele almak isteyenlerin de sıkıcı bir konu olduğu, sadece yaşlıları veya onlara bakım verenleri ilgilendirmesi gereken bir konu olduğu, yeterince felsefi bir sorun olmadığı vb. gibi çeşitli gerekçelerle önemsizleştirildiğinden" söz eder (Aktaran Kaya, 2020, s. 1503). Düşünsel düzlemde dahi yaşlılık konusunun ihmal edilmesi, toplumda yaşlılara karşı geliştirilen refleks hakkında fikir vermeye yeter. Yaşlı ifadesi kelime olarak bile çoğu kez içinde olumsuz anlamlar iltiva etmektedir. Bu olumsuz bakış açısı pandemi gibi kriz anlarında daha da görünür hale gelir. Senex Yaşlanma Çalışmaları Derneği pandemide süresi uzayan sokağa çıkma yasaklarının ardından bir kamuoyu açıklaması yapar ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni referans göstererek, 'acil durumlar karşısında hakların askıya alınmasının ancak ki geçici, sınırlı ve denetimli olmak zorunda olduğunun' altını çizer (Arun, 2020). Burada hakların askıya alınması tabirini iyi analiz etmek gerekir. Pandemide 65 yaş üzerindeki bireyler için getirilen yasaklar ve süresi ayları bulan kısıtlamalar yaşlı bireylerin gündelik yaşantılarındaki hemen hemen tüm detayları etkilemiştir. Örneğin fiziksel aktivitelerin sınırlanması ve akran, komşu ya da aile bireylerini uzun süre görememeye ek olarak, alışverişini yapmak, bireysel ihtiyaçlarını karşılamak, ödemelerini yapmak ya da maaşını almak gibi çok sayıda eylemden uzak kalmışlardır. Tüm bunlar yaşlılık ve yaşlılarla ilgili hali hazırda var olan 'sağlıksız beden imajı' fikrini bir üst boyuta taşımıştır.

Toplumda yaşlılarla ilgili genel anlamda olumsuz bir kanı olması 'gerentofobi' yani yaşlı fobisi kavramı ile açıklanmaktadır. Özellikle yaşlı bakımını üstelenen aile üyelerinin yaşadığı sorunların, yaşlılığın olumsuz bir biçimde anlamlandırılmasına sebebiyet verdiği belirten Kalaycı ve diğerleri, bu durumun bilinçli ya da bilinçsiz de olsa birtakım istismarlara ve ihmale yol açabileceğini belirtirler (Kalaycı vd., 2021). Aynı çalışmada yaşlı bakım hizmeti eğitimi alan kişilerle yapılan birebir görüşmelere göre katılımcılar, yaşlı kelimesinin ifade ettiği anlam kendilerine sorulduğu zaman sıklıkla şu sözcükleri kullanmışlardır: 'emeklilik, yalnızlık, düşkünlük, bakım, muhtaçlık, ömrün bitmesi, buruşuk, yaşamış ve duygusallık' (Kalaycı vd., 2021). Yukarıdaki ifadelerin de yeniden ortaya koyduğu üzere; yaşlıların elden ayaktan düşmesi onları bir başkasına muhtaç ve bağımlı kılmakta ve bu da onları düşkün, zayıf, otoritesi sarsılmış kimselere dönüştürmektedir.

Toplumsal bağlamda olumsuz beden imajına bakış açımız anti-aging ya da yaşlanma karşıtı bir hayat düsturu edinmemize yol açar. Varoluşsal bir kriz olarak insan sonlu olduğunun farkında olup, bu son kullanım tarihini ötelemek ve mental, fiziksel ve estetik yetkinliğini korumak için mücadele verir. Çünkü bu olumsuz imaj yaşlı bireylerin üretken olmama, sözünün dinlenmemesi, izole olma, toplumdan soyutlanmış, işe yaramayan, aileye ve hatta devlete ekonomik anlamda yük olan ve sistemi hantallaştıran kişiler olarak algılanmasına yol açar. Benzer şekilde yaş ayrımcılığı perspektifinden bakıldığında ise sosyal hayatta gençler ve yaşlılar için bir kesişme noktası neredeyse yoktur. 'Bir yandan yaşlı bireyler çağın özelliklerine uzak olduğu düşüncesi ile gençlerin içinden geçtiği ilişki biçimlerinde uzak dururken bir yandan da toplum yaşlı bireyi kendi alanının dışına iter' (Demir, 2020). Genel kanı genç ve yaşlı bireylerin gündelik hayatlarının birbirinden kopuk olduğu ve farklı jenerasyondan gelen kimselerin benzer sosyal hayatları paylaşamayacağı

---

* Dr. Üsküdar Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü, tugba.aydinozturk@uskudar.edu.tr, 0000-0002-7072-5213

olgusu üzerine şekillenmektedir. Bu da ister istemez diğer jenerasyonu, öteki olma fikrine indirger ve karşı tarafı anlamak için çabalamayı gereksiz kılarak, hepimizi belirli ezber kalıpların içine hapseder.

Toplumdaki kalıp yargılar incelendiğinde, yaşlılar huysuz, yeniliğe uyum sağlamayan, gençleri anlamaktan uzak, elden ayaktan düşmüş, hasta ve bakıma muhtaç kişiler olarak algılanır. Öyle ki bu algının tek ortak noktası bahsi geçen kişilerin belirli bir yaş grubunu paylaşmaları olduğu için bu sınıflandırma çoğu kez keyfi çıkarımlara zemin hazırlamış olur. Bu araştırmada da ele alındığı üzere, pandemi küresel bir krizdir ve kriz zamanlarında yaşlılara nasıl davranıldığı ve yaşlı haklarının ne derece korunabildiği gibi konular sosyopolitik açıdan önem kazanır. Yaşlılar bu süreçte Covid-19 hastalığına yakalanmama, yoğun bir biçimde hissedilen kaygı duygusu ile baş etmek ve medyadan kendilerine ulaşan dezenformasyon yani yanlış bilgi akışı ile mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Yaşlı bireyler tüm dünyada pandemi öncesine kıyasla çok daha fazla ruhsal destek hatlarını aramışlardır.

Güncel yaşlı nüfusu verileri ile ilgili dünyada ve Türkiye'deki rakamlar incelendiğinde yaşlı oranının toplam nüfus içindeki oranının her yıl daha fazla artış gösterdiği ortaya çıkar. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) Temmuz 2021'de yayınladığı 'Dünya Nüfus Günü' verilerine göre; '2020 yılı itibarıyla dünya nüfusu 7 milyar 794 milyon 798 bin 729 kişi iken; Türkiye nüfusunun ise 83 milyon 384 bin 680 kişi olduğu kaydedilmiştir. Bu verilere göre Türkiye, 235 ülke arasında en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip 19. ülke olarak toplam dünya nüfusunun %1,1'ini oluşturmaktadır.' (TÜİK, 2021)

TÜİK'in 18 Mart 2021'de yayınladığı 'İstatistiklerle Yaşlılar' isimli rapora göre; Türkiye'de yaşlı nüfus son 5 yılda %22,5 oranında artış göstermiştir. Türkiye'deki toplam yaşlı nüfusunun %63,8'i 65-74 yaş aralığındaki kişilerden oluşur. Dünya yaşlı nüfusuna bakıldığında 167 ülke arasında yaş ortalamasına göre 66. sırada yer alan Türkiye'de sosyal yapı değişirken, demografik dönüşüm de çok keskin bir biçimde yaşanmaktadır. Buna göre; 'Doğurganlık ve ölümlülük hızlarındaki azalma ile birlikte sağlık alanında kaydedilen gelişmeler, yaşam standardının, refah düzeyinin ve doğuştan beklenen yaşam süresinin artması ile nüfusun yaş yapısı şekil değiştirdi. Çocuk ve gençlerin toplam nüfus içindeki oranı azalırken yaşlıların toplam nüfus içindeki oranı artış gösterdi.' (TÜİK, 2021) 'Türkiye'de Demografik Dönüşümün Sosyal Yansımaları ve Yaşlılık' isimli çalışmasında Kurtkapan, yaşlıların sosyal görünümünü aşağıdaki gibi sınıflandırmaktadır:

- Yaşlıların arasında kadınların oranı artmaktadır,
- Yaşlılarda yalnız yaşama sıklığı ve yoksulluk giderek artmaktadır.
- Yaşlıların yaşam süreleri çeşitli nedenlerle uzamaktadır,
- Yaşlılarda sağlık sorunlarında artış görülmekte ve yaşlı bakımında ailenin konumunda değişim yaşanmaktadır.
- Yaşlı bağımlılık oranları artmaktadır. (Kurtkapan, 2018)

Yukarıdaki özellikler dikkatlice incelendiğinde yaşlılığın kadınlaşması, yaşlı bireylerin sağlıklarını kaybetmesine bağlı olarak yaşadıkları sorunlar ve artan bağımlılık ile yaşlı bireylerin sosyal izolasyona uğraması ve yalnızlaşması problemlerinin öne çıktığı görülmektedir. Bu çalışma özellikle yaşlı bireylerin Covid-19 pandemisi boyunca yaşadıkları dışlanma ve yalnızlaştırılmaya odaklanacağı için bu kısım üzerinde detaylıca durulacaktır. Sosyal bir olgu olarak yaşlılık ve yalnızlık konusu, pandemiden bağımsız olarak interdisipliner bir bakış açısıyla üzerinde durulması gereken çok önemli bir alandır. Ancak Mart 2020'den itibaren alınan önlemler ve getirilen kısıtlamalar neticesinde yaşlılar, tüm dünyada toplumun 'ötekilerine' dönüşmüşlerdir. Pandemi önlemleri kapsamında 65 yaş üstü bireylere getirilen sokağa çıkma yasakları, ancak ki aylar içinde esnetilerek kısıtlamaya dönüşmüş ve sürenin uzaması hem dünyada hem de Türkiye'de yaşlı haklarını savunan sivil toplum örgütlerinin yoğun tepkisini çekmiştir. Kısıtlamaların artması, sosyal medyada yaşlı nefreti içeren paylaşımların yapılması ve yaşlı olmanın tabiatına getirilen olumsuz önyargıların bir araya gelmesiyle pandemi toplumun bu deneyimli vatandaşlarını kaygı, endişe, dışlanma ve izolasyon duyguları ile baş başa bırakmıştır.

2. MESAFE, KAYGI VE BİR BAŞINALIK

2019 yılının Aralık ayında Çin'in Vuhan kentinde başlayan ve küresel bir salgına dönüşen Covid-19 pandemisi, solunum yoluyla bulaşan bir hastalık olması sebebiyle öncelikli olarak bağımsızlığı zayıf olan kişiler için bir tehdit oluşturmaktadır. Bu nedenle hastalığa yakalananların başında yaşlılar ve kronik rahatsızlıklara sahip olan kişiler gelir.

Salgından korunmak için maske takılması ve kişiler arası belli bir mesafenin korunması gerektiği için medyada ve kamusal alanlarda vatandaşlara hijyen kurallarının önemi sıklıkla hatırlatılır. Vaka sayıları ve Covid-19'a bağlı ölümlerin artmasıyla birlikte, kısıtlamaların şekli, süresi ve içeriği de değişiklik göstermiştir. Öyle ki yeni normal, belki de hiçbir şeyin normal olmadığı, esnek, belirsiz, tahmin edilemeyen, zaman zaman irrasyonel ve her an değişime açık kaygan bir zeminde kendine yer bulmaya çalışır.

Tüm dünyada hâkim olan bu bilinmezlik ve panik dalgasının içinde siyasetçilerden, akademisyenlere, tıp uzmanlarından, halk sağlığı çalışanlarına kadar toplumun farklı kesimlerinden kimseler bir dizi önlemler geliştirerek, kaosu yönetmeye ya da mevcut durumu anlamaya çalışmışlardır. Bu önlemlerin başında da toplumdaki yaşlı bireylerin sağlığını korumak gelir. Özellikle pandeminin ilk birkaç aylık sürecinde, dünyanın farklı ülkelerinden peşi sıra travmatik haberler

gelmiştir. Bakım evinde ve huzur evlerinde kalan ya da evde yalnız yaşayan yaşlıların ihmalden dolayı hayatlarını kaybettikleri haberleri üzüntü ve dehşet ile karşılanmıştır. Örneğin Madrid’de Monte Hermoso Bakım Evi’nde Covid’e bağlı olarak hayatını kaybeden 19 kişinin ölüm sebebinin ihmal olduğu ortaya çıkmıştır (Öztürk, 2021). Wu’ya göre; ‘İngiltere’de hayatını kaybeden yaşlıların yarısı ile Amerika’da hayatını kaybedenlerin en az beşte biri huzurevinde kalan yaşlılardan oluşmaktadır’ (Wu, 2020).

Arjantin’de yapılan bir araştırmaya göre; Covid-19’a bağlı olarak “60 ile 69 yaş arasındaki bir kişinin ölme olasılığı, 40-59 yaş aralığındaki bir kişiye göre 12 kat daha fazladır. 70-79 yaş grubu için risk 43 kat, 80 yaş üzerinde 67 kat daha fazladır” (Paz, 2020). Hangi yaş grubunda olursa olsun, toplumda yaşayan bireylerin nazarında, bu rakamların yaratacağı ilk refleks, salgının en riskli grubunun yaşlılar olduğu ve mutlaka korunmaları gerektiği fikrine yol açar. Bu sebeple özellikle ilk aşamada yani henüz Covid-19 pandemisi ile ilgili bilgiler çok sınırlı iken, yaşlıların can güvenliğini korumak için sıkı önlemler alınmıştır.

Dünya genelinde yapılan pek çok araştırma, bakım evinde kalan yaşlıların ve evlerinde yalnız yaşayan yaşlı bireylerin ihtiyaçlarını gidermek konusunda eşiyile ya da ailesiyle birlikte yaşayan yaşlılara oranla daha dezavantajlı konumda olduğunu gösterir. Ayrıca kişilerin sosyoekonomik durumu, herhangi bir kronik hastalığının olup olmaması, eğitim durumu, dijital okuryazarlığı ya da fiziksel bir engelle sahip olup olmadığı gibi faktörler de önem kazanır. Yaşlıların yaşadıkları coğrafi bölge, kent mi yoksa kırsal bir yerde mi yaşamlarını sürdürdükleri, en yakın sağlık kurumuna kısa sürede ulaşım ulaşmama imkânlarının olup olmaması oldukça belirleyicidir. Ek olarak bu kişilerin okuryazarlığı, telefon, internet gibi iletişim araçları sahipliği ve dijital teknoloji kullanıcısı olup olmaması da kişilerin ihtiyaçlarını belirlemede önemli kriterlerdir. Örneğin yaşlı vatandaşlara ulaşmak için internet üzerinden ya da telefon yoluyla geliştirilen çok sayıda yardım kampanyası başlatılmış olsa da yaşlı bireyin fiziksel ve mental sağlığının da mutlaka hesaba katılması gerekir. Öte yandan yaşlı dediğimiz kesim homojen bir topluluk değildir. Yoksul, zengin, engelli, sağlıklı, mülteci, göçmen, sosyal güvencesi olan ya da olmayan gibi çok sayıda farklı kategorinin altında birleşen bir yaş grubundan bahsetmek gerekir ve yaşlı ya da genç olmak aslında kişilerin toplumdaki rollerinden yalnızca biri olmasına rağmen, fazlasıyla belirleyici bir demografik özellik olarak karşımıza çıkar.

Gündelik hayatta sağlıklı bir genç ya da yetişkin için oldukça sıradan görülebilecek çok basit işlemler; sağlık problemleri ile baş etmek zorunda kalan ve izole olmuş yaşlı bireyler için çok zor ve komplike hale gelebilmektedir. Bu sebeple yukarıda belirtilen bilgileri de dikkate alarak, pandemide yaşlıları koruma refleksinin ne şekilde geliştiğine bakmakta fayda var gibi görünüyor. Yaşlılar için büyük risk oluşturan bir salgın krizinin nasıl yaş ayrımcılığı krizine dönüşebildiği konusu mühimdir. ‘Yaşlılarımızı koruyalım’ durumundan ‘yaşlılardan korunalım’ söylemine geçiş nasıl gerçekleşmiş olabilir? Özellikle sosyal medyada sıklıkla karşımıza çıkan ve yaşlı nefretine varan içerikler sosyolojik açıdan nasıl değerlendirilmelidir?

Ülkeler insan hakları bağlamında yaşlıları korumak adına nasıl bir yol izler ve yaşlı haklarına ilişkin sosyal politikalar büyük resmin neresinde durmaktadır? Bu ve benzeri çok sayıda soru post pandemi döneminde sosyal bilimcileri yakından ilgilendiren konular olarak öne çıkarken, bir yandan da birlikte çözüm üretmeyi zorunlu kılar.

3. PANDEMİNİN YAŞ AYRIMCILIĞI KONUSUNDAKİ KÜLTÜREL, EKONOMİK VE SOSYOLOJİK YANSIMALARINI OKUMAK

BBC Türkçe’den gazeteci Esra Yalçınalp hazırladığı haberde şu soruyu sorar: ‘Koronavirüs ve Yaşlılar: Neden Ayrımcılığa Maruz Kalıyorlar?’. Benzer biçimde Euronews’den Menekşe Tokyay da haberinde sokağa çıkma yasağı, cezalar ve ayrımcılık arasında bir ilişki kurmaktadır. Türkiye hızlı yaşlanan ülkeler arasında yer aldığı için yaşlı hakları konusunda ihtiyatlı davranılması zaruridir. TÜİK’in verilerini aktaran Tokyay’a göre; “Türkiye, yaşlı nüfus oranına göre dünyada 66. sırada bulunuyor. Nüfusunun yaklaşık yüzde 9’unun 65 yaş üstü nüfustan oluşan Türkiye’de yaşaın uygulanma detayları önem taşıyor” (Tokyay, 2020).

Harden ve ekibinin yaptığı araştırma, Covid-19’un sosyal izolasyon ve yaşlılık arasındaki ilişkiye dikkati çektiğini belirtirken, ‘COVID-19 pandemisi sırasında hükümetler ve kurumlar tarafından dayatılan yeni sosyal mesafe kurallarının, yaşlı yetişkinlerin benzeri görülmemiş bir derecede sosyal izolasyon ve yalnızlık yaşamasına neden olduğu’ ifadesini kullanır. Ayrıca adı geçen çalışma bu süreçte ortaya çıkabilecek olası problemleri bireysel, ailevi ve sağlık sistemi odaklı sorunlar olarak üç ana başlık altında inceler (Harden ve diğ., 2020). Özellikle 2020 sonrası akademik alan yazın incelendiğinde yaş ayrımcılığı ve yaşlıların maruz kaldığı sosyal izolasyon konusunun çok sayıda ulusal ve uluslararası makale, kitap, rapor, gazete yazısı ve konferans bildirisinde yer aldığı görülür. Sosyal hizmetler, sağlık yönetimi, sosyoloji, psikoloji, psikiyatri, hemşirelik, hasta bakımı, gerontoloji ve tıp gibi çok sayıda farklı disiplinde konunun farklı boyutları ile ele alınması, aslında meselenin ne derece büyük bir öneme sahip olduğunu gösterir.

John Hopkins Hastanesi’nden A. Arbaje yaşlıların diğer kişilerle fiziksel temasını koruması gerektiğini söylerken sosyal kalmanın önemine değinir ve ekler; “Fiziksel mesafenin izolasyon veya yalnızlık anlamına gelmesi gerekmiyor. Yaşlı

yetişkinleri güvende tutmalıyız, ancak sosyal izolasyonun yaşlıların bağıışıklığı ve zihinsel sağlığı üzerinde olumsuz bir etkisi olabileceğini de unutmamalıyız.” Burada yaşlı bireylerin yalnız bırakılmaması ve yaşlıların tek sosyalleşecekleri kişilerin ailelerle sınırlı olduğunun düşünülmemesi gerektiğinin altını çizer. Arbafe, ibadethanelerin kapatılmasının yaşlı kişilerin sosyal hayatı üzerinde yaratacağı olumsuz etkiye vurgu yaparak, inanç topluluklarının yaşlılar için önemli olduğundan söz eder. Türkiye’de yaşlılara yönelik uygulanan kısıtlama ve sokağa çıkma yasağının sürdüğü illerde, 65 yaş üstündeki bireylerin kiraathane, kahvehane, park, lokal, dernek binaları gibi mekanlara girişi uzun bir süre boyunca yasaklanmıştır. Oysa bu mekânlar yaşlı kişilerin sıkça akranları ile bir araya geldiği ve sosyalleştiği mekanlardır. Yaşlılar açısından hastalığa yakalanmamak kadar önemli diğer bir olgu da aslında kendini güvende hissetmek ve zihinsel sağlığın korunmasıdır. Uzun süreli olarak sosyal hayata ket vurulması, yaşlı bireylerde fiziksel olduğu kadar ruhsal problemlere de yol açacaktır.

Kar, çalışmasında Covid-19’un yaşlılar üzerindeki olumsuz etkisini iyileştirme amaçlı eylem noktaları olarak; ‘savunmasızları korumak, beslenme ve sağlık bakımının sürdürülmesi, mental sağlığı desteklemek ve yaşlı bakımı görevlilerini desteklemenin’ altını çizer (Kar, 2020). Yaşlı bakımı uzmanları da diğer sağlık sektörü çalışanları gibi, pandemi sürecinde ciddi bir mücadele içine girmişlerdir. Bu sebeple Kar’ın ifade ettiği eylem nüansları arasında yaşlı bakım uzmanlarını desteklemek de oldukça önemli ve gereklidir. Öte yandan kültürel anlamda Türkiye’de kişilerin yaşlı bakımı konusunda kurumsal bakım fikrine karşı mesafeli davrandığı da bilinmektedir.

Pandemi döneminde yaşlıların dışlanmış, kendi ihtiyaçlarını gideremeyen ve yalnızlaştırılmış hissetmeleri önemli sosyal problemlerdir. “Yalnızlık, yalnızca mecazi olarak değil, sosyal acı olarak da kabul edilebilir, çünkü MRI incelemeleri, ağrı veya reddedilme yaşandığında aynı bölgede beyin aktivasyonu göstermektedir” (Burlacu ve diğ., 2021). Yalnızlık hissi fiziksel bir acı hissetmekle bir tutulabilirken, muğlak ve göreceli bir kavram olan yalnızlığın ölçüsü kültürel ve sosyo ekonomik özelliklere göre farklılık gösterebilir. Ekonomik koşulları yeterince el vermeyen yaşlı bireyler, çok büyük bir olasılıkla kişisel ihtiyaçlarını karşılamakta dışarıdan profesyonel bir destek alma şansına sahip değillerdir. Benzer şekilde fiziksel ve zihinsel engeli olan ya da kronik hastalıkları olan yaşlıların da aileleri ya da bir yaşlı bakım uzmanının desteği olmadan gündelik hayatlarını sürdürmeleri oldukça zordur. Bu kişilerin sosyal mesafeleri aşmak adına aktif olarak kullanabilecekleri bir telefon ya da internet bağlantısı olmayabilir. Yaşlılıkta sosyal izolasyona maruz kalma ya da toplumun dışlanması olup olmama meselesi dahi sosyal sınıf farklılığı duvarına çarpar. Öte yandan yaşlılıkta kişiler rol kaybına uğrar ve kendilerini daha az önemli hissederler. Emeklilikle beraber yaşanan gelir kaybı, yaşlanmaya bağlı olarak gelişen aile içi otorite kaybı ve yaş ayrımcılığına maruz kalmak ‘evde kalmayı’ zorlaştırmaktadır. İnce, 65 yaş üzerindeki 20 kişi ile derinlemesine görüşmeler yaptığı nitel çalışmada 69 yaşındaki bir katılımcının ifadelerini şu şekilde aktarmıştır; ‘...Kendimi yalnız hissettim. Çocuklarımın, torunlarımın sürekli eve gelememeleri beni üzüyordu, gelseler bile çok az zaman yanımda kalmaları... En çok sağlık ve yalnızlık konularında endişe duydum’ (İnce, 2020)

4. SONUÇ

Bu yayının okuyucu ile buluşacağı tarihlerde muhtemelen Covid-19 yeni varyantlarıyla, aşı yanlıları ve karşıtları arasındaki mevcut tartışmalarla ve çeşitlenen tedavi arayışlarıyla hükmünü sürdürmeye devam edecektir. Ayrıca dünya ekonomisinin son asırdaki verdiği en büyük sınavlardan biri olarak, toplumsal eşitsizlikler yaratmaya devam edecektir. Yaşlı bireylerin yaşamış olduğu ayrımcılık, dışlanma ve izole olma konusu ise pandemi sona erse bile önemini koruyacak sosyal bir fenomen olarak bizleri beklemektedir. Veriler göstermektedir ki hem Türkiye hem dünya nüfusu yaşlanmaktadır. 2050 yılında Türkiye’de yaşayan 5 kişiden birinin 65 yaş üzeri olacağı öngörülmektedir. Bu rakam Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinde 4 kişiden biri olarak hesaplanmaktadır. Bu demek oluyor ki yaşlılıkla ilgili konular sosyal bilimlerin ihmal ettiği ve daha az sıklıkla ele aldığı konular arasından çıkacak ve yakın geleceğin en önemli sosyolojik, psikolojik, politik, ekonomik, kültürel konu başlıklarından biri haline gelecektir. Özet olarak yaşlıların toplumdaki yaşam standartlarını yükseltecek sosyal politikaların hayata geçirilmesi için ivedi çözümler üzerinde düşünmeye başlamak için bugün en uygun zamandır.

KAYNAKÇA

- ARBAJE, A. “Coronavirus and Covid-19: Caregiving for Elderly”, John Hopkins Medicine, Ağustos 10, 2021, <https://www.hopkinsmedicine.org/health/conditions-and-diseases/coronavirus/coronavirus-caregiving-for-the-elderly>
- ARUN, O. “Kriz Dönemlerinde Yaşamak Covid 19 Salgınında Türkiye’de Yaşlılar ve Yaş Ayrımcılığı”, Senex Yaşlılık Çalışmaları Dergisi, no: 4, (2020): 1-2.

- ATILA DEMİR, S., Salgın Sürecinde Yaşlı Nüfus, Sosyal Dışlanma ve Yaş Ayrımcılığı, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, no: 38, (2020): 186-201.
- BURLACU, A., MAVRICHİ, I., CRISAN-DABIJA, R., JUGRIN, D., BUJU, S., ARTENE, B., & COVIC, A. "Celebrating old age": an obsolete expression during the COVID-19 pandemic? Medical, social, psychological, and religious consequences of home isolation and loneliness among the elderly. Archives of medical science: AMS, 17, no:2 (2020): 285–295.
- Harden, Karen DNP, AOCNS; Price, Deborah M. DNP; Mason, Heidi DNP, ACNP-BC; Bigelow, April PhD, AGPCNP-BC, ACHPN COVID-19 Shines a Spotlight on the Age-Old Problem of Social Isolation, Journal of Hospice & Palliative Nursing, 22, no 6 (2020): 435-44.1
- İNCE, C., Afetlerde Sosyal Savunmasız Bir Grup Olarak Yaşlılar: COVID-19 Örneği, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 7, no: 9 (2020): 184-198.
- KALAYCI, İ, ÖZKUL, M, UYSAL, M.T., Yaşlı Bakım istihdamında Yaşlanma ve Yaşlılık Algısı, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt 8, sayı 1, (2021): 146- 170.
- KAR, N. Covid-19 and older adults: in the face of a global disaster, Journal of Geriatric Care and Research, 7, no:1, (2020): 1-2.
- KAYA, O. D., Yaşam ve Ölüm Arasında Bir Uğrak Olarak Yaşlılık, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22, no.4, (2020): 1501- 1520.
- KURTKAPAN, H., Türkiye’de Demografik Dönüşümün Sosyal Yansımaları ve Yaşlılık, Sosyal Güvence Dergisi, 7, no:15, (2019): 27-46.
- PAZ, Jorge. “Older People in Argentina: Various Disadvantages in the face of the CoronaVirus Pandemic.” UN Latin America and Caribbean, Ağustos 20, 2020, <https://www.latinamerica.undp.org/content/rblac/en/home/blog/2020/personas-mayores-en-argentina--desventajas-diversas-frente-a-la-.html>.
- ÖZTÜRK, T.A. Pandemi ve Sosyal İzolasyon Yaşlılıkta Yalnızlık, ed. Arıboğan, D.U, Odabaşı, H. Y, “Pandeminin Psikopolitiği”, İnkılap Yayınevi: İstanbul, (2021).
- WU, Bei. “Social Isolation and Loneliness Among Older Adults in the context of Covid-19: A Global Challenge.” Global Health Research and Policy 5, no. 27 (2020):1-3.
- TOKYAY, Menekşe. “65 Yaş Üstüne Sokağa Çıkma Yasağı Sonrası Yaş Ayrımcılığı, Uzmanlar Ne Diyor,” Euronews, Eylül 1 2020, <https://tr.euronews.com/2020/03/26/65-yas-ustu-sokaga-cikma-yasagi-yas-ayrimciligi-yasli-lar-uzmanlar-ne-diyor-koronavirus>.
- TÜİK, Dünya Nüfus Günü 2021, “Bu yılın teması üreme sağlığına ve tüm insan haklarına öncelik verilmesi oldu”, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dunya-Nufus-Gunu-2021-37250>
- TÜİK, İstatistiklerle Yaşlılar 2020, “Yaşlı nüfus son 5 yılda %22,5 arttı”, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yasli-lar-2020-37227>
- YALÇINALP, Esra. “Korona Virüs ve Yaşlılar: Neden Ayrımcılığa Maruz Kalıyorlar.” BBC, Ağustos 20, 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52042185>.

KIRKINCI BÖLÜM

Baltazzi Ailesinin 19. Yüzyıldaki Ticari Faaliyetleri*

Cem ÇETİN†

1. GİRİŞ

1854-1881 dönemi Osmanlı Devleti'nin Avrupa finans kapitalinin baskısı sonucunda kaime, dış borçlanma, borsa, moratoryum gibi olgularla karşılaştığı bir dönemdir. Galata Bankerleri olarak adlandırılan zümrenin yükselmesi ve ekonomik sistemin baş aktörlerinden biri konumuna gelmesi dönemin bir diğer özelliğidir. Çalışmanın ilk bölümünde Galata bankerlerinin Osmanlı ekonomisinin finans ve iktisadi hayatındaki yeri hakkında bilgi verilmektedir. Oldukça karmaşık sosyoekonomik ve siyasi gelişmelerin yaşandığı 19. yy, Galata bankerlerinin yükselişine şahitlik etmiştir. Klasik iktisat politikası araçlarıyla çözülemeyen sorunlar Galata bankerlerini, Duyun-u Umumiye'nin kuruluşuna kadar, önemli aktörlerden biri haline getirmiştir. Hazinesinin açıklarını kapatmaya yönelik kısa vadeli borçlar vermek ve paranın istikrarını sağlamaktan iltizam sistemine dahil olmak suretiyle vergilerin toplanmasına kadar önemli işlevler eda eden Galata bankerleri; şirketlerin ve ilk bankanın kuruluşunda da öne çıkmaktadırlar.

Bu çalışmada ticari faaliyetleri ele alınan Baltazzi ailesi, Galata bankerleri arasında önemli bir yere sahiptir. Aile, hazineyi ilgilendiren temel problemlerin çözümünde gösterdiği yoğun çabası sonucu Devlet nişanlarıyla ödüllendirilmiştir. Baltazziler, esas olarak kambiyo işlemleri ve bankacılık alanında faaliyet göstermişlerdir. Dersaadet Bankası'nın kuruluşunda rol alan aile, Şirket-i Hayriye ve Reji İdaresi için de mesai harcamışlardır. Ülkenin kredi işlemlerinde etkili olan aile, üretim ve tüketimin finansmanında bir marka haline gelmiştir. Baltazziler bankerliğin yanı sıra, iltizam alanında faaliyet göstermiş; ulaşım, tütün, madencilik vb. alanlarda da imtiyaz alarak ticari faaliyetlerde bulunmuştur. Çalışma ile bankerlik ve ticareti birlikte yürüten bir aile portresi, özellikle arşiv kaynaklarına dayalı olarak, ortaya konulması hedeflenmiştir. Böylece Osmanlı'da reel-fİNANSAL sektörler arasındaki ilişkiye ilişkin ipuçlarına işaret etmek suretiyle iktisat tarihi çalışmalarına katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

2. OSMANLI FİNANS VE İKTİSADİ HAYATINDA GALATA BANKERLERİ

Ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeler açısından 19. yy, Osmanlı Devleti'nin en uzun yüz yılı olarak adlandırılmıştır. İktisat politikası araçları (tımara sistemi, tağşiş vb.) Tanzimat öncesi dönemde, dönemi itibarıyla, etkili ve yeterliydi. Bununla birlikte kapitalizm, üretim ilişkilerinin yeniden belirlenmesi, merkezi-bürokratik devletlerin gelişimi ve ekonomik kaynakların piyasa mekanizması aracılığıyla dağıtımı gibi oldukça kompleks bir ekonomik model ortaya koymuş ve Osmanlı klasik yapısı da bu dönüşümden etkilenmişti.

Avrupa'da yaşanan ödünç verilebilir fon arzında yaşanan artış ve düşük faiz oranları, sermayeyi Avrupa dışında yüksek faiz sağlanacak yerler aramaya itmiş; bunun sonucunda Osmanlı mali yapısı klasik dönemdeki anlayıştan farklılık gösteren iç, dış borçlanma olgularıyla karşılaşmıştı. Bu durumun ortaya koyduğu sonuçlardan biri de Galata Bankerlerinin yükselmesi olmuştu. Galata bankerleri (sarrafları) Osmanlı finans hayatında uzun zamandan beri var olan gelmişse de, özellikle 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren, yaşanan dönüşümle birlikte, Osmanlı mali yaşamının önde gelen aktörleri olmuşlardır. Bu durumun, Duyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşuna (1881) kadar devam ettiği ifade edilebilir.

19. yy'ın ikinci yarısında Galata bankerlerinin temel işlevi, Osmanlı maliyesi ile batılı sermaye çevreleri arasında aracılık yapmaktır. Duyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşuna kadar Osmanlı mali tarihinde önemli yerleri olan Galata bankerleri, çoğunlukla Levantenlerden oluşmaktaydı. Baltazzi ailesi, Loranda Tubini, Korpu, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio ve Alberti bunların en tanınmışlarıydı. Levantenlerin yanısıra Kamondo, Fernandez gibi Yahudi, Ogenidi Mavrogordato, Zarifi, Zafiropulo ve Lasto gibi Rum, Köçeoğlu, Mısıroğlu gibi Ermeni bankerler öne çıkarken, Alléon, Barker gibi yabancı uyruklu bankerlere de rastlanmaktaydı (Toprak, 1998: 16-17).

Galata bankerleri, bankerlik işlemlerinin yanında, liman kentlerine ve özellikle İstanbul'a gelen Batı kökenli tüketim mallarının acenteliklerini yapmışlar ve bu şekilde önemli kazançlar elde etmişlerdi. İmparatorluğun hemen her yerinde kredi işlemlerine egemen olan bankerler, bir yandan yerli tüccarı, öte yandan da tüketiciyi finanse etmişlerdi (Pamuk, 1995: 665; Taşdemir, 1999: 468).

* Bu çalışma Cem Çetin tarafından 2009 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanan ve kabul edilen Baltazzi Ailesinin İktisadi Faaliyetleri ve Osmanlı Maliyesi ile İlişkileri başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

† Dr., Marmara Üniversitesi, cem.cetin@marmara.edu.tr, 0000-0002-9530-7288.

Rum kökenli banker ve tüccarların ortaklığı onlara tekeli bir güç sağlarken Ermeni ve Yahudi sarraflar iç tüketim ve yüksek devlet memurlarının artan gereksinimlerini finanse etmişlerdi. Ayrıca Ermeni bankerler, geleneksel olarak, mültezim sıfatıyla devlet sarraflığı da yapmışlardı (Kazgan, 1991: 2-3).

Özellikle 1840-1881 döneminde, Rum bankerler, İstanbul'da Osmanlı Devlet borçlanmasında özellikli bir konuma kavuşmuşlardı. Osmanlı Devleti'nin kısa vadeli finansman sorununun çözümünde sıklıkla başvurulan Rum bankerler, Marsilya ve Londra başta olmak üzere yurtdışından sağladıkları fonları devlete plase etmişlerdi. Bu bağlamda Rum bankerleri, batı piyasalarından –ödünç verilebilir fonlar arzının talebinden fazla olması ve dolayısıyla faiz oranının gerilemesinin sonucunda- % 3-5 faizle elde ettikleri fonları, Devlete % 11-18 faizle kısa vadeli olarak vermekte, bunun karşılığında da Hazine'den teminat niteliğini haiz Hazine kağıtları almaktaydılar. Sistem, bu şekliyle doğrudan bir ödeme yapılmaksızın sürdürülüyordu. Buna karşılık bankerler, elde ettikleri teminat niteliğindeki kâğıtları –çoğu kez vadesinden evvel- batılı finans piyasalarına ciro ederek yeni kaynaklar elde ediyorlardı (Blaisdell, 1978: 26-27; Kazgan, 2006: 22-23; Kıray, 1993: 25; Minoglou, 2002: 136).

Galata bankerleri temel olarak; Hazine ve saraya kısa vadeli fon sağlama, farklı para birimlerinin değişimini üslenme, senet alım-satımı yapma, para işletme, iltizam işletmelerine (doğrudan ve dolaylı olarak) katılma, devlet adamlarına ait emvalin idaresini üslenme, işlevlerini yerine getirmekteydiler (Özdabakoğlu, 1992: 19; Yazgan, 1973: 7).

Giderek devletin mali işlerini de yürütmeye başlayan bankerler, bir ölçüde devlet bankası görevini de ifa ediyorlardı.

Bankerler, Devlet erkânıyla yakın ilişkiler kurmak suretiyle güçlerini artırıyorlardı. Örneğin Theodore Baltazzi, önde gelen devlet adamı ve reformcu Mustafa Reşit Paşa'ya yakındı. Christakis Zographos V. Murat'ın; George Zarifi ise Abdülhamit'in bankeri idi. Ayrıca Baltazzi ve Zarifi, Paris, Marsilya ve Londra banker çevresi tarafından iyi tanınan kişilerdendi. Theodore Baltazzi'nin akrabası ve arkadaşı olan Demetrius Baltazzi, Comptoir National d'Escompte'de yönetim kurulu üyesiydi (Minoglou, 2002: 136).

Bankerler ayrıca memur maaşlarına ve Harbiye, Bahriye, Tophane Nezaretlerince satın alınan erzak ve araç gereç giderlerine yönelik ödeme karşılığında verilen fakat çoğu kez vaktinde ödenmeyen sened-i mahsusları üzerlerinde yazılı değerlerin çok altında kırarlardı. Bu şekilde İstanbul'da her tür senedin bir piyasası oluşmuştu. Küçük sarraflar topladıkları maaş ve alacak senetlerini % 5, 10 fazlasıyla banker denilen daha büyük sarraflara satarlar, banker de ellerindeki senetleri devletin matlubuna mahsup ettirirler ya da Maliye Nezareti bankerlere avans için başvurduğu zaman kendilerine bırakılan bazı vilayet gelirlerine karşılık olarak ödenen peşin paradan bu eski maaş ve masraf senetleri düşürürlerdi (Toprak, 1985: 760-762).

Galata bankerleri vergilerin toplanmasında hükümete büyük ölçüde yardımcı oldukları gibi Hazine'nin açıklarını kapatmak için kısa vadeli borçlar vermek ve madeni para ihtiyacı ve tedavülü konusunda hükümete yardımcı olma görevlerini de yüklenmişlerdi (Kazgan, 1996: 683-684).

19. yy'da Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sıkıntıların etkisine paralel olarak Galata bankerlerinin etkisini artırmıştı. Yüzyılın ilkyarısının sonlarına doğru dış ticaretin değer olarak açık vermesi nedeniyle ihraç edilmiş kaimenin altın karşılığı değeri süratle düşmeye, buna karşılık İngiliz ve Fransız paralarının kambiyo kurları yükselmeye başlamıştı. İthalatın güçleşmesine sebebiyet veren bu durum karşısında 1845 yılında Osmanlı Hükümeti ile anlaşılan Baltazzi ve Alléon adlı bankerler Londra ve Paris üzerine 1 sterlin=110 kuruş paritesi ile bir yıl vadeli çekleri ithalatçı tüccarın kullanımına sağlayarak döviz darlığını gidermişler ve stabilizasyonu sağlamışlardı. 450.000 Frank (takriben 20.000 Osmanlı Lirası) tutarındaki bu kredi operasyonu ile bu iki banker Osmanlı hükümeti ve Sultan Abdülmecit'in güvenini kazanmışlardı. Bankerlerin girişimi başarı ile sonuçlanınca Osmanlı hükümeti 1847'de bu iki bankere kambiyo kurunu sabit tutmak amacı ile yukarıda da belirtildiği üzere Banque de Constantinople'ü kurma izni verdi. Ancak 1848 ihtilali ile başta Marsilya üzerinden yapılan Avrupa ticaretinin gerilemesi, genel olarak Avrupa'da yaşanan ticari durgunluk bankanın faaliyetlerini sekteye uğratmıştı. Banka 1852'ye kadar kambiyo kurunu yani sterlin karşılığını 110 kuruşta tutmasına rağmen ilk zamanlar başa baş götürdüğü kaimeleri daha sonra hükümetin aldığı borçları vadesinde ödeyememesi nedeniyle zarardan kurtarmak için kaimeler üzerinde agio işlemlerine girişmişti. Bankanın bu işlemlerden çok para kazandığı iddia edilmesine karşılık banka sahipleri Avrupa'da bozulan kredi ve şöhretlerini bankaya belirli bir öz sermayeye kavuşturarak koruyacak yerde bankayı kapatmayı tercih etmişlerdi (Kazgan, 1983: 471).

Sanayi devrimiyle birlikte 19. yüzyılda Avrupa'da şirketler gelişmişti. Osmanlı Devleti sanayi devrimine yabancı kalmakla birlikte ülkede yaşam tarzı itibarıyla Avrupa'yla uyumlu azınlıklar, batı kültürünün etkisi altında oluşan bir Türk-Müslüman elit tabakası ve bir de ülkede yaşayan Levantenler üç önemli grup halinde menkul kıymetlerle ilgilenmişler ve Galata Bankerlerinin aracılığı ile (özellikle 1854'ten Duyun-u Umumiyenin kurulduğu 1881'e kadar) piyasayı oluşturmuşlardı. İlk zamanlar Osmanlı Devletinde hisse senedi ve tahvil ihraç edecek şirketler mevcut olmadığından; piyasa ve borsa önce yurt dışındaki kuruluşların ihraç ettiği menkul kıymetlerle oluşmuştur. Bu da bir ayağı dışarıda olan banker ve iş adamlarıyla yeni tesis edilen telgraf hatları ve özellikle paranın konvertibilitesi sayesinde mümkün olmuştu (Karslı, 1989: 217; Kazgan, 1983: 472).

Galata bankerlerinden Aristide Baltazzi, Christaki Zografos, Mısırlıoğlu Boghos, A. Ralli, Stefanovich, Zafiropoulo ve Zarifi'nin öncülüğünde Şirket-i Umumiye-i Osmanî (Societe Generale de L'Empire Ottoman) 1864 yılında kurulmuştu. Şirket, bankerlerin Osmanlı Bankası ile ortaklıklarını gösteren somut bir örnekti. Asıl amacı Hazineye geçici avanslar vermek olan bu bankanın, Türk bankacılığındaki ilk "iştirak" olduğu söylenebilir (Artun, 1980: 24).

Aslında Şirket-i Umumiye'den önce de sarrafların birlikte hareket ettikleri oluşumlar söz konusuydu. 1842 yılında 13 sarraf bir araya gelerek, Hazine gelirlerinin tahsilatına yönelik olarak Anadolu ve Rumeli'de kumpanya kurmuşlar ve bu kumpanya devlet maliyesinde adeta bir tekel hakkı elde etmişti. Bu tekel sayesinde kumpanyanın örgütlendiği yerlerdeki "miri emval" kumpanya memurlarınca hazırlanan poliçelerle Hazine'ye intikal ettirilmişti. Birçok bölgede Tanzimat'tan sonra uygulama alanı bulan Sandık Eminliğini de üstlenen kumpanya, örneğin Trabzon vilayetinin varidatını poliçe aracılığıyla İstanbul'a gönderme hizmeti karşılığında her 100 kuruşta 50 para (% 1,25) komisyon almıştı. Kumpanyanın talep ve sorunları Meclis-i Muhasebe-i Maliye'de görüşülerek karara bağlanırdı (Cezar, 2004: 187).

Şirket-i Umumiye'den önce Galata bankerlerinin kurdukları önemli organizasyonlardan biri de İttihad-ı Mali (Union Financiere ya da Şirket-i Maliye) idi. Sermayesi her biri 5.000 sterlin değerinde 64 hisse senedine bölünmüştü. Bu senetler, Aristide Baltazzi, Zarifi ve Komando 12'ser; Tubini ve Korpi 14'er olmak üzere Galata bankerleri arasında pay edilmişti. Daha sonra İttihad-ı Mali'nin 40 hissesine sahip grup, kaimeyi piyasadan çekmek, kambiyo istikrarını sağlamak ve banknot imtiyazını elde etmek amacıyla, Türkiye Bankası'nı kurmuşlardı. Aynı tarihlerde Hükümet Mires ile 400 milyon liralık bir borç anlaşması yapmıştı. Mires, Türkiye Bankası'nın sermayesinin % 20'sine ortak olarak, üstlendiği devlet borçlanma tahvilleri satış işinde bankayı kullanmaya karar vermişti. Ancak Mires'in tutuklanmasıyla hem planlar alt üst olmuş ve İttihad-ı Mali bekleneni verememişti (Bayraktar, 2002: 73).

Şirket-i Umumiye'nin sermayesi 2 milyon Sterlin olup; her biri 20 sterlin olan 100.000 hisse senedi çıkartılmıştı. Bu bankanın bir banker bankası olma özelliği hisse senetlerinin 24.000'inin kurucu bankerlerinin elinde bulunmasından kaynaklanıyordu. Kurucular ileride halka satmak üzere 43.000 hisse senedini de kontrolleri altına almışlardı. 6.500 hisse senedi İstanbul'da, 30.500 hisse senedi ise Londra Borsası'nda Osmanlı Bankası aracılığıyla halka satılacaktı. Bu bankanın görevi padişah fermanına göre, iç ve dış borçlanmalarda hükümete kasadarlık yapacaktı. Başka bir ifadeyle, tahakkuk etmiş iç veya dış borçlar karşılığında hükümete kısa vadeli avans verecekti. Kuruluşundan kısa bir süre sonra hükümetle 60.000 Osmanlı lirası tutarında bir borç anlaşması yaptı. Para, çeşitli ihtiyaçlar için Tunus'a gönderilecek 15.000 kese ve Aristide Baltazzi'nin alacağı olan 12.000 kesenin ödenmesi için alınıyordu ve avansın vadesi 1865 Nisanına kadardı. Şirketin parayı Hazineye teslim ettiği tarihten itibaren vade sonuna kadar borca % 10 faiz işletilecekti. Ayrıca bir defaya mahsus olarak % 2 oranında komisyon vardı. Geri ödeme için 1864 yılı Mart ve Nisan aylarına ait âşâr gelirleri tahsis edilmişti. Mültezimler âşâr bedellerini beşlik ve altılık sikkelerle hazineye teslim edeceklerinden; Devlet, şirkete yapılacak ödemede mağuş sikkelerle lira arasındaki iskonto farkını da karşılayacaktı. Vade sonundaki hesaplarda şirketin alacağı çıkarsa bu miktar % 10 faizli bir istikraza dönüştürülüp ödemeyi hükümet adına Bank-ı Osmanî gerçekleştirecekti (Hulkiender, 2003: 59-60).

Şirket-i Umumiden kısa bir zaman sonra Osmanlı Bankası kurucularının rakibi durumundaki bankerlerden; Tubini, Mihran Düz, Köçeoğlu Agop, Lorando, Mısırlı Andon'un öncülüğünde 31 Ekim 1868'de İtibarı Umumi-i Osmanî Bankası (Credit General Ottoman) kurulmuştu (Artun, 1980: 24).

İtibar-ı Umumi-i Osmanî'yi kuran Galata bankerleri alınan dış kredilere aracılık edip, hükümete kısa vadeli avanslar vererek para ve kredi piyasalarını denetim altında tutmaya çalışıyorlardı (Kazgan, 1991: 62).

1871'de imzaanan Palmer istikrazında Credit Generale Ottomane bankasının büyük rolü vardı. Credit General Ottomane bu istikrazda rakibi Societe Generale Ottomane ile birlikte Maliye ve diğer vekaletlerle yaptıkları küçük buna karşılık kârlı muamelelerle iştirakçilerine Avrupa'da en yüksek temettü dağıtan banka olarak biliniyorlardı. Galata ve Azapkapı köprülerinin gelirleri karşılığında Bahriye Nezareti'ne açtıkları % 18 faizli 400.000 liralık kredi bahse konu kurumların kârlı işlerine bir örnek olarak değerlendirilebilir (Kazgan, 1991: 62).

Galata bankerleri finansal faaliyetler dışında kentsel dönüşüm işleriyle de ilgilidiler. Dönemde başta İstanbul, İzmir olmak üzere pek çok büyük kentte şehirleşme yönünde gelişmeler yaşanmaktaydı. Galata bankerlerinin kentsel dönüşüm anlamında ilgili oldukları kurumsal yapılardan birisi İstanbul Tramvay Şirketiydi. Kuruluşunda sermayesi 400.000 Osmanlı Lirası olan sermayesi her biri 20 liralık hisse senetlerine bölünmüş olan Şirket, çok kişi taşıyan atlı tramvay sistemi yanında küçük atlı arabalar da işletmeyi planladığından, 1873'te sermayesini 800.000 Osmanlı Lirasına çıkarma kararı almıştı. Şirketin hisse senetleri yoğun rağbet gördüğünden sermayedarlara önemli kazançlar sağlamıştı. İlk zamanlar Galata bankerlerinin elinde bulunan hisse senetleri zamanla el değiştirmiş, böylece şirketin yönetimi farklılaşmıştır. Özetle Galata Bankerleri İstanbul Tramvay Şirketi'ni kurmuşlar ve tedricen ellerinden çıkarmışlardır ki bu durum bankerlerin tipik davranışı olarak öne çıkmaktadır (Kazgan, 1991: 64).

Galata bankerleri 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında önemli rol oynamıştı. Ruslar Ayastefanos'a ulaşınca İstanbul zor bir döneme girmiş; muhacirler, kaçak askerler şehri doldurmuş, asayiş sorunları artış kaydetmişti. Askerler tayin bedellerini, memurlar ise maaşlarını alamadıklarından rüşvet yaygınlaşmış, ülke, bir iç savaşa doğru ilerliyordu. Hükümet kaime ihracı operasyonu en azından İstanbul'daki krize müdahale etmek istemişse de başarılı olamamış, dış borçlanma

seçeneğini düşünmeye başlamıştı. Ne var ki İngiltere ve Fransa'dan umulan destek sağlanamayınca bu ortam içinde Galata Bankerleri ehveni şer olarak ortaya çıkmışlardı. Çıkarları Osmanlı Devleti'nin mali düzenine bağlı olan Galata Bankerleri, İstanbul'u (veya Galata'yı) Ruslara teslim etmemek için ellerinden geleni yapmaya mecbur kalmışlardı (Kazgan, 1991: 109).

Rusların İstanbul kapılarına dayanmalarıyla, çıkarları zedelenen Galata bankerleri, talep edilen savaş tazminatını ödemek için bütün servetlerini ortaya koymuşlardı. Sonunda Rüsüm-ı Sitte İdaresi'nin kurulacağı bu girişim içinde Zarifi, Salamon Fernando, Tubini, Eustache Eugenidi, Theodore Mavrocordato, Vlasto, Barker, Paul, Stefanovich gibi Galata bankerleri Osmanlı Bankası ile ortak hareket ederek altı önemli rüsüm karşılığında hükümete kredi açmışlardı. Bu durumu aleyhlerinde gören Avrupalı alacaklılar ise, Devlete Muharrem Kararnamesi'ni ilan ettirip Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni kurarak Galata bankerlerini Osmanlı Devleti'nin borçlanma süreci dışına çıkarmışlardı. Böylece iç borçlanma sürecinin etkin aktörleri olan Galata bankerleri dış borçlanma sürecinde pasifize edilmişlerdi (Kazgan, Ateş, Tekin, Koraltürk, 1999: 287).

Osmanlı Bankası'nın kurulmasıyla birlikte Hükümet Osmanlı Bankası'nın da yardımıyla para piyasasını modern ve tedbirli usullerle idare etmeye karar verdiyse de; bu karar, tasavvurdan öteye geçememişti. Şartlar, Hükümeti çoğu kez eski yöntemlerle, varidatın karşılık gösterildiği yerel istikrazlara başvurmaktan uzak tutamamıştı. Hükümetin bu durumu karşısında Galata bankerleri spekülatif kazançlarına bu kez yukarıda belirtilen şirketleri kurmak suretiyle, ortak hareket ederek devam etmişlerdi. Bankerler tarafından kurulan kredi müesseselerinin rolü Hazine ile iş görmekle sınırlı kalmıştı. Birbiri ardınca süratle kurulan bankalar, istikrazlar ve geçici avanslar girdabında kaybolup gitmişlerdi. Yegane kazanç kapıları bu istikrazlarla avanslar olmuş olan bu bankalar, kendilerini yaşatan işlemlerin sonuçlanmasıyla beraber ortadan kalkmışlardı. Sadece spekülatif alanda faaliyet gösterip sanayi ve ticaret alanlarında bir yarar sağlamamaları aslında bankaların kurucularından çok Hükümetin bir suçuydu. Arz olunan ve bir kurum çatısı altında toplanan sermayenin, ülke madenlerinin işletilmesi, demiryolu, liman gibi kalkındırıcı ve refahı arttırıcı altyapı tesislerinin yapımına yönlendirilememesi büyük bir kayıptı (Velay, 1978: 119-120).

Yaşadıkları altın çağın ardından Galata bankerlerinin etkinliklerinin azalması ile ilgili bir başka tez Edhem Eldem'e aittir. Buna göre bankerlerin Osmanlı Bankası kurulduktan (1863) sonra artık kâr edemedikleri, borç veremedikleri iddiası doğru olmayıp; gerçekte bankerlere en büyük darbeyi 1881 Muharrem Kararnamesi indirmişti. Muharrem Kararnamesi'nden önce uygulama alanı bulan 1879 Rüsüm-ı Sitte İdaresi, yerli alacaklıların alacaklarını teminat altına almak üzere kurulu bir sistemdi. 1860'larda bütün istikrazların Osmanlı Bankası tarafından kontrol edildiği düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır. Bilakis, Osmanlı Bankası pek çok istikrazdan yerli ve yabancı rakipleri tarafından dışlanmıştır. Bahse konu iddia ancak 1870'ten sonra söz konusu edilebilir. 1875 iflasından sonra savaş dolayısıyla devletin Avrupa kredi imkânlarının kapanması yüzünden 1881'deki stabilizasyona kadar, Devlet büyük ölçüde kısa vadeli yüksek faizli yerli krediye başvurmak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Bankası'nın kuruluşundan rahatsız olan Galata bankerlerinin bir bakıma iflas etmesi, 1881'deki o stabilizasyonla söz konusu olmuştu. Bu durumun ortaya çıkma nedeni bu bankerlerin Devlete borç vermeye alıştıklarından Osmanlı Bankası'nın yapabildiği dönüşümü yani artan rekabet yüzünden giderek kârlı bir alan olmaktan çıkan Devlete borç vermek yerine piyasaya kredi verme yöntemine yönelememelerinin rolü vardı. Osmanlı Bankası belirtilen dönüşümü arkasında Paris ve Londra'nın sermaye desteği ve 80-90 şubesi olduğu için başarabilmişti. Buna karşılık bahse konu avantajlardan yoksun olan yerli bankerlerin yapabilecekleri sadece tekrar köşe başı sarraflığı, maaş bonusu kırdırmak gibi çok ufak çaplı etkinliklere yönelmek olmuştu (Eldem, 2005: s. 3).

3. BALTAZZİ AİLESİNİN OSMANLI EKONOMİSİNDEKİ YERİ

1746 yılında Venedik'ten göç ederek İzmir'e yerleşen Levanten Baltazzi ailesinin kökleri Venedik'e dayanmaktadır. 1204 yılında Haçlılar döneminde İstanbul'da Fener bölgesinde Baltazzilerin izlerine rastlanıldığını öne süren yazarlar varsa da aile fertlerine ait en eski Venedik pasaportu 9 Aralık 1746 tarihini taşıyan ve Venedik'ten İzmir'e yerleşen Marino Baltazzi'ye ait pasaporttur (Christopherlong, 2008).

1746 yılında İzmir'e yerleşen Baltazzi ailesi, Emmanuel Baltazzi'den itibaren ekonomik hayatın önde gelen aktörleri olmuşlardı. Emmanuel Baltazzi'nin Fransız banker Alléon ile önce bir ortaklık biçiminde sonra ise kurdukları Dersaadet Bankası aracılığıyla Hükümetin kendilerine verdiği para piyasasında düzenleyicilik görevi, Şirket-i Hayriye'nin kuruluşunda üstlendikleri rol, Saraya ve Hükümete kısa vadeli fon sağlama işlevleri, iltizam ve mukataa sektöründeki ağırlıkları, münferiden ve diğer sermayedarlarla kumpanya şeklinde kurdukları oluşumlar ve maden, taşımacılık alanlarındaki imtiyaz üstlenme girişimleri ana başlıklar olarak öne çıkmaktadır.

3.1. Baltazzi Ailesinin Osmanlı Ekonomik Hayatında Yükselişi

Baltazziler, temel olarak kambiyo işleri ve bankacılıkla iştigal etmişlerdi. Emmanuel Baltazzi'nin Alléon ile kurdukları Dersaadet Bankası'ndan başka, ailenin fertleri sonradan Osmanlı Bankası ile birleşen Societe Generale de l'Empire

Ottoman'ın kuruluşunda da yer almışlardı. Bankacılığın yanı sıra 1852'de kurulan ilk anonim ortaklık olan Şirket-i Hayriye için de mesai harcamışlardı. Baltazziler finans faaliyetlerinin yanı sıra iltizam işleri ve ticaretle de ilgilenmişlerdi. Ayrıca aile (deniz taşımacılığı işletmeciliği, tramvay işletmeciliği, tuz tekeli ve maden işletmeciliği, değirmenler, limanlar, vb.) kentsel dönüşüm işlerinde de rol üstlenmiştir. Baltazziler emlak olarak dikkat çekici bir servete sahiptiler. Aliğa, Menemen, Foça, Turgutlu (burada Baltacılar adlı bir cadde bile vardır), Kemalpaşa, Tire, Edremit, Yalova hatta Mısır'da geniş araziler edinmişlerdi (Baltazzi, 2007; Ortaç, 2008: 5-8).

Aileden Aristide Baltazzi (1830-1887) Büyükdere semt belediyesi idareciliği, Orman Kurulu Genel Başkanlığı, Maliye Bakanlığının danışmanlığı yaparak çok yönlü faal bir kişilik sergilemiş ve bunun sonucunda "Bey" unvanıyla ödüllendirilmiştir (Baltazzi, 2007; <http://www.levantineheritage.com/baltazzi.htm>)

Baltazziler faaliyetleriyle Hükümet gözünde oldukça önemli bir konuma ulaşmışlardı. Yabancı tebaadan olmasına rağmen, ilk defa mülk edinme hakkının Emmanuel Baltazzi'ye verilmesi bunun bir göstergesiydi. Emmanuel Baltazzi'ye ev yaptırmak üzere Beyoğlu Caddesinde Fransız Kilisesi civarında olup Yakup Ağa Kıryesi Saide Hanım uhdesinde bulunan bir arsanın ferağ edilmesine karar verilmiş ve bu yöndeki bilgi Evkaf Vekaletine yazı yazılmak suretiyle iletilmişti. Kendisi Müslüman olmasa da yaptığı faydeli görevlerden dolayı -her ne kadar zahiren tabiiyet-i ecnebiyeden ise de kalben Devlet-i Aliyenin sadığı ve bendesi olduğundan- böyle bir ferağ yapılmasında bir sakınca görülmemiştir. Kaldı ki temlik adına yapılacak ve devretme salahiyeti bulunmadığı gibi Fethi Paşa tarafından yaptırılan tetkikat sonucunda, verilen arsanın Müslüman evlerine yakın olmayıp, gayrimüslimlerin ikamet ettikleri bölgede olacaktı (CDA, A.MKT.NZD., 1850: 5/60; CDA, İ.HR., 1850: 3080). II. Mahmut tarafından bahşedilen bu ev yaptıрма imtiyazı Emmanuel Baltazzi'nin, Devlete olan derinden bağlılığının bir göstergesiydi (Baltazzi, 2007).

Aile ikinci kuşaktan itibaren yoğun şekilde sarraflık işleriyle iştigale başlamıştır. Özellikle üçüncü kuşaktan Emanuel Baltazzi bir diğer banker olan Alléon ile birlikte devlete fon sağlama ve konvertibiliteleri sabit tutma göreviyle ailenin şöhreti artmıştır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticareti 19. yy'da belirgin bir artış göstermiş ortaya ciddi dış ticaret açıkları çıkarmış; yüzyılın başında 12 kuruş olan İngiliz sterlini, 1826'da 57,5-58,8 kuruşa; 1835'te 101,8 kuruşa; 1839'da 104,8 kuruşa ve nihayet 1842'de 118,1 kuruşa yükselmişti (Issawi, 1980: 329-331). Osmanlı mali yönetimi, paranın değer kaybını önlemek, dış ticaret dengesini sağlamak amacıyla çeşitli raporlar hazırlamıştır. Bu raporlardan biri olan ve Hoca Agop Efendi tarafından hazırlanan raporda; dış ticaret dengesinin sağlanması, paranın taşıması ve taşıyıcı paraların halis ayardan basılması gerektiği, tedavülde bulunan eski Osmanlı, yabancı altın ve gümüş paralarının toplanarak yeni para basılması, kambiyo rayicinin orta vadede sabitlemesi ve bu bağlamda oluşacak Hazine açığının kapatılması için sermaye tahsisatının yapılması gerektiğini içermektedir (CDA, İ.MSM., 1843: 18/420, lef.9). Düzenlenen bu ve benzeri raporların Meclis-i Vükela'da mütalaa edilerek gerekli önlemlerin alınması gerektiğine karar verilmiş ve bu doğrultuda Emmanuel Baltazzi ve Alléon ile anlaşma yapılmıştır. Buna göre kambiyo rayicini 110 kuruş = 1 sterlin paritesinde sabitlemeyi kabul eden bankerler, kambiyo rayicinin sabit tutulmasına karşılık sermaye olarak iki yıl için 120 bin kese akçe (60 milyon kuruş) ile Tokat ve Gümüşhane bakır madenlerinin hasılatı ve zeytinyağı aşarını talep etmişlerdi (CDA, İ.MSM., 1843: 18/420, lef.5). Kambiyo istikrarını sağlamak amacıyla 1259 Rebiülahir'inde (29 Mayıs 1843) yapılan kontrata göre bankerler, imza tarihinden başlayarak bir ay içinde kambiyo rayicini 110 kuruşa indirmeyi taahhüt etmişti: "...târîh-i kontratodan bir mâha kadar yüz on guruşa tenziline mersûmât taraflarından ta'ahhüd..." (Al, 2000: 7-8; CDA, İ.MSM.: 18/433, lef.1). Kısa vadeli olarak bu uygulama başarıyla sonuçlandı. İki yıllık sürenin sonuna gelindiğinde ise Baltazzi ile Alléon arasında anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu anlaşmazlıkların sonunda 1845-47 yılları arasında Alléon, 1847 Martından 1848 Martına kadar da Baltazzi bu görevi tek başına üstlenmişti (Hulkiender, 2003: 5). Bankerlerin birlikte hareket etmelerinin daha faydalı olacağından düşüncesinde olan Osmanlı maliyesinin isteği üzerine, Baltazzi ve Alléon'a, para istikrarını temin etmek için bir yıl sonra Dersaadet Bankası kurmuşlardı (Al, 1997: 88).

Emmanuel (Manolaki) Baltazzi (1790-1854) ile Theodore (Todaraki) Baltazzi (1788 – 1860) bankacılık ve finans ile iştigal ederlerken, kardeşleri Dimitrous Baltazzi (1791-1875) ise ailenin Marsiya'daki finans faaliyetlerini yürütmüştür. Nitekim Mires istikrazının olumsuz sonuçlarından etkilenerek faaliyetini durduran Marsiya'daki iki büyük şirketten birisi Dimitrous Baltazzi and Co. adlı şirkettir (Al & Akar, 2008: 67, 71, 81, 82). Dersaadet Bankası faaliyetini sürdürürken Banka ile adı geçen şirket arasında keşide edilen poliçeler karşılığında fon sağlanması şeklinde özetlenebilecek kambiyo istikrarının sağlanması amacına hizmet eden ilişkinin mevcudiyeti Maliyeden Müdevver Defterlerde gözlenmektedir. Benzer bir durum diğer kardeş Spiridon Baltazzi (1801-1865) için de söylenebilir. Spiridon Baltazzi ailenin finansal faaliyetlerinin İngiltere ayağını ifa etmiştir. Adı geçen bankerin de tıpkı Marsilya'daki Dimitrous gibi, kambiyo istikrarının sağlanması bağlamında, çekilen poliçelere ilişkin havaleler ile fon transferi yaptığını Maliyeden Müdevver Defterlerden anlamaktayız.

Emmanuel Baltazzi'nin ölümünün ardından ise oğlu Aristide Baltazzi, Devletin iç borçlanma sürecinde etkin bir rol oynamıştı. Kredilerin, özellikle de kısa vadeli olup, tüketime sarf edilen önemli bir bölümü Aristide Baltazzi'den temin ediliyordu. "Hazine-i Şahane'nin ahval-i malumesi hasebiyle masarifat-ı aliye için Baltacı bazergândan 5.000 kese akçe istikraz edilmesi için ve güzêştesi aylık her kese için 5'er kuruş hesabıyla anlaşılmıştır." Aristide Baltazzi Hazine-i Hassa'nın resmî banker olarak kabul ediliyordu. Nitekim saray halkının borçlarının tasfiyesi için Aristide Baltazzi'den

yapılacak istikrazla ilgili bir belgede bankerden “bazergân-ı merkûme bazı mertebe kâr edeceği derkâr ise de kendisinin hazine-i celile-i mezkûre bankerliğinde bulunması ve sairlerinden istikraz olunsa Hazine'ce daha zararlı olacağı dahi bazı lazım gelenlerden lede't-taharri” anlaşılması şeklinde bahsediliyordu (CDA, HHD., 1856: 361, 22a; CDA, MAD., tarihsiz: 10568, 41, 105, 261, 303; CDA, MAD., tarihsiz: 10569, 8, 18, 52, 152).

Aristide Baltazzi tüketime yönelik kısa vadeli borç vermenin yanı sıra kurumsal kredi işiyle iştigal eden İttihad-ı Mali (Union Financiere ya da Şirket-i Maliye) ve Şirket-i Umumiyye-i Osmani (Societe Generale de L'Empire Ottoman) adlı şirketlerin kurucuları arasında yer almıştır (Akyıldız, 2003: 104; Artun, 1980: 24; Bayraktar, 2002: 73).

Baltazzi ailesi önemli bir gelir kaynağı olarak gördükleri iltizam işlerine de girişmişlerdir. Kimi zaman kendileri mültezim olarak kimi zaman ise mültezimlere finansör olarak bu sisteme dahil olarak önemli kazançlar elde etmişlerdir. Hatta diğer bazı bankerler bu sektöre girmek için izin istediklerinde Baltazzilerden örnek olarak bahsedilmiştir. Konuyla ilgili bir belgede iltizam almak için başvuru yapan İngiltere Devleti tebaasından Jack Abbot'un teklifi mütalaa edilirken, Baltazzi ve Komando'nun daha evvel bu tür iltizamları aldıklarını, diğer bankerlerin de bu tür iltizamları ancak Devlet-i Aliye tebaalığını kabul etmeleri halinde mümkün olabileceği kararına varılmıştır. Jack Abbot'un tebaayı ecnebiyeden olması, bunun Hazine-i Celile usulüne ve sarrafan nizamına aykırı olduğu için, iltizamları almasına engel olmuştur. Baltazzi'ye bu konuda bir ayrıcalık gösterilmektedir (CDA, A.MKT.MVL., 1854: 67/49; Toprak, 1995: 53-54).

3.2. Baltazzi Ailesinin Ticari Faaliyetleri

Baltazziler finansal faaliyetlerinin yansısı çeşitli ticari faaliyetlerle de ilgilenmişlerdir. Bu bağlamda şirketler kurmuşlar ya da kurulan şirketlere katılım sağlamışlardır.

Baltazzi ailesi zeytinyağı, buğday, yapağı vb. birçok zirai ürünün ticaretine aracı olarak katılmışlardır. Ticari ilişkinin önemli boyutu yine Devletle olan ilişkileri bağlamında değerlendirilebilir. Bu durum kimi zaman stoklanıp da satılmayan zeytinyağının satılması amacıyla banker ailesinin fertlerine verilmesi şeklinde somutlaşmaktadır. Örneğin bir belgeden Midilli Adası ve çevre mahallerde satılmayan zeytinyağları mahallinde toplandıktan sonra satılması amacıyla yapılan anlaşma ile Emmanuel Baltazzi'ye verildiği anlaşılmaktadır (CDA, İ.DH., 1842; 3271)

Başka bir belgede İzmir Muhassılığine bağlı yerlerin zeytinyağı aşarının 1262 yılı bedeli olan 1445 kantar zeytinyağının mültezimlerinden alınarak Emmanuel Baltazzi'ye satılması için Maliye Nezareti'ne tahrirat yazıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu bağlamda toplam bedel olan 289.000 kuruşun birinci ve ikinci taksitleri toplamı 1 yük 92.667 kuruşun tahsil edildiği ve 1263 Şubatı cetveline işlendiği ve üçüncü taksiti olan 96.333 kuruşunun da tahsil edildiği, gönderilecek cetvellere kaydedileceği, fakat 1263 senesi bedeli bulunan 1445 kantar zeytinyağının hala mültezimlerde bulunduğu ve bunun da Baltazzi'ye satışının gerçekleştirilmesinin irade-i seniyyeye uygun olduğu ifade edilmektedir (CDA, İ.DH., 1848: 10198).

Ayvalık ve Ayvacık kazalarının 1266, Yunda ve Midilli Adalarının 1267 yıllarına ait zeytinyağı aşarından hâsıl olan 3.493,5 kantar yağlık zeytinin bir kantarı 225 kuruştan toplam 7 yük 68.600 kuruşa Emmanuel Baltazzi'ye satılmasına karar verilmişti (CDA, İ.MVL., 1852: 233/8118).

İzmir'de 1262 senesi 1445 kantar miktarındaki revgan-i zeyt aşarı, kantarı 168 kuruştan olmak üzere, Emmanuel Baltazzi'ye toplam 2 yük 42.760 kuruşa havale edilmiştir. Bu tutarın yarısı 1263 senesi Teşrin-i Sanisinin başında diğer yarısı ise takip eden şubatın sonunda Hazine'ye teslim edilecekti (CDA, İ.DH., 1848: 8774).

Hükümet, askeri harcamaların arttığı dönemlerde gerek duyduğu zirai malları da yine “*muteberân-ı tüccar*” Baltazzi ailesinden tedarik etme yoluna gidiyordu. Nitekim bir belgede askeri tayinlerde sarf edilmek üzere Emmanuel Baltazzi'den alınmış olup tamamı kullanılmadığı için bozulmaya yüz tutan 73 yük revgan bedelinin, kilesi 7 kuruş 15 para talep edene satılmasına karar verildiği bilgisi yer almaktadır (CDA, İ.DH., 1848: 8983).

Baltazzi ailesi zeytinyağı ticaretinden başka yapağı alım satımıyla da ilgilenmiştir. Bu bağlamda örnek olarak değerlendirilebilecek bir belgede 1264 senesi Hızır ayından 1265 senesinin Hızır ayının ilk gününe kadar Yedikule, Ortaköy, Hasköy ve Kavak salhâneleriyle Saye adlı mevkiye yolma ve kırkma olarak hâsıl olacak yapağının kantarı 130 kuruş olmak üzere Fransa tüccarından Korpi Bezirgan'a satılmış ise de, daha sonra adı geçenin alımdan vazgeçmesi üzerine, talipleri arasında müzayede yoluyla satışa çıkarıldığında kantar fiyatı 141 kuruştan satılmak üzere ve 50.000 kuruş peşinen vermek şartıyla Emmanuel Baltazzi talip olmuş ve zikrolunan yapağıdan başkaca 1.200 kantar yapağı daha mevcut bulunduğu, bu fiyatla verildiği zaman zamlı tarifeden 13.200 kuruş Hazine'nin faydası olduğundan, belirtilen yapağının Emmanuel Baltazzi'ye satılmasına karar verildiği bilgisi yer almıştır (CDA, A.AMD., 1849: 15/27; CDA, İ.DH., 1849: 10640).

Başkentini iâşesini her zaman önemseyen Hükümet, İstanbul buğday ihtiyacını temin etmek amacıyla Emmanuel Baltazzi'ye Kuzey Afrika'dan ithalat yapma izni vermişti. Bu bağlamda, Emmanuel Baltazzi'nin adamı Tunuslu

Vasilyo'nun İstanbul ve bilad-ı selasede satılmak üzere Tunus ve Bingazi iskelelerinden hınta nakletmesine izin verilmiş ve bu izin Tunus Valisine bildirilmişti (CDA, HR.MKT., 1854: 80/6).

Osmanlı sosyoekonomik yapısı içinde önemli bir yer işgal eden imaretlerin düşük gelir gruplarına dağıtacağı buğday alımlarında kimi zaman Baltazzi ailesine rastlamak mümkündür. Konuyla ilgili bir belgede Emmanuel Baltazzi'nin daha önce imaretlere verilen buğday bedelinden dolayı Mis Yani'den devren Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nde olan alacağına mahsuben ve diğer alacaklılar için yapılan havalelerin tahsilatına, Tahsilât Komisyonu tarafından gayret edilmekte olduğu Maliye Nezaretine bildirildiği bilgisi yer almaktaydı (CDA, İ.MVL., 1853: 280/10962).

Tacirler arasında yaşanan husumetler de arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Muteberân-ı tüccardan Emmanuel Baltazzi'nin Eflâk reayasından birinde olan alacağıyla ilgili olarak defterin kendisine verilmesini talep etmesi üzerine, yetkili bu isteğin ticaret kaideleri ile bağdaşmadığını ileri sürerek geri çevirmişti (A.MKT., 1842: 20/82). Yaş meyveye ilişkin ticareti altmış 1264 ve 1265 yıllarında Samahlı Tahsin Beyefendi'nin uhdesinde olduğu ve 1266 yılı emtia gümrüklerinin hem mültezimi hem de müteahhidinin Mıgırdıç olduğundan Alléon ve Emmanuel Baltazzi'nin bir dahillerinin bulunmadığı, yine bu bağlamda 1267 yılı iltizamından dolayı tacirleri ilgilendiren bir hesabın bulunmadığı bilgisi yerel idareye bildirilmekteydi (CDA, HR.MKT., 1854: 86/57).

Baltazzi ailesinin ticari faaliyetlerini sürdürmek için, yenilerini kurmak ya da mevcutlarla ticari ilişkiler geliştirmek suretiyle, şirketleşme yoluna başvurduğu görülmektedir.

Aile, Aristide Baltazzi'nin İdare Meclisi Başkanı olduğu Societe Generale de l'Empire Ottoman'ın ortak olduğu 400.000 lira sermaye ile kurulan Dersaadet Tramvay Şirketi ile dolaylı olarak ilgilenmiş, böylelikle ticari bir faaliyette bulunmanın yanı sıra kamusal (kentsel) dönüşüm projesinde de yer almıştır (Kazgan, 1991: 61).

Baltazzilerin yer aldığı bir diğer kamusal dönüşüm projesi Şirket-i Hayriye ile olmuştu. Abdülmecit'in 17 Ocak 1851 tarihli fermaniyle gerektiğinde uzatılmak şartıyla, yirmi beş yıl süre ile Eminönü ve Üsküdar ile Boğaziçi'nin iki yakası arasında yolcu taşımak amacıyla, vapur işletme hakkını alan "*Şirket-i Hayriye'nin*" vapur yapım işinde Emmanuel Baltazzi aracılık üstlenmişti (Kazgan, 1991: 19-20; Koraltürk, 2007: 27-28; 31-34; 179-182). Boğaziçi'ne yolcu taşımak ve gemi çekmek için yapılacak sekiz adet vapurlarla ilgili giderlerin karşılanması için kurulan komisyon, Emmanuel Baltazzi ile kontrat yaparak, gereken peşinatın bankerden karşılanmasına karar vermişti (CDA, A.MKT.NZD., 1851: 24/93). Bu bağlamda Şirket-i Hayriye vapurlarının inşası ve celbi için Emmanuel Baltazzi ile Komisyon arasında bir sözleşme imzalanmıştı (CDA, İ.DH., 1851: 13629). Emmanuel Baltazzinin o sıralarda Batı'dan ithal edilen malların komisyonculuğunu da yapıyordu. Hatta bu işlemlerin takibi için oğullarından birinin Londra'da diğerinin ise Paris'te oturuyordu. Sözleşmeyi imzalayan Baltazzi, vapurların teknelerini İngiltere'de J. Robert White fabrikasından, makinelerini Mozdeli adlı fabrikaya inşa ettirmek üzere anlaşmıştı (Kazgan, 1991: 20).

Ticari itibarını kullanan Emmanuel Baltazzi, vapurların inşasında Hazine lehine çok yarar sağlamış, imalatçı firmaya önemli indirimler yaptırmıştı. Baltazzi, Komisyona, Şirket-i Hayriye vapurlarının inşası ile görevlendirdiği oğlundan aldığı mektuptaki bilgileri içeren 17 Şubat tarihli bir mektup göndermişti. Mektupta Londra'daki bir imalatçının beher beygir kuvvetini 44 yerine 40 liraya, teknelerin beher tonalitesini ise 17,5 lira yerine 15 liraya yapmayı vaat ettiğini bildirmekteydi. Böylece Komisyon vapur imali için beş altı bin lira yani tahminen 1.300 kese kadar az ödeme yapacaktı. Mektupta ayrıca Şirket-i Hayriye Komisyonu'na 1.300 kese akçe alacağını, yeni vapurların inşası ve satın alınması için, Şirkete terk etmekte olduğuna ilişkin bankerin bir jesti de yer almaktaydı (CDA, İ.DH., 1851: 13812). Bu jeste Komisyonun bir yazı yazmak suretiyle teşekkür ederek karşılık vermesine karar verilmişti (CDA, A.AMD., 1851: 30/25). Ardından da Emmanuel Baltazzi'nin Şirket-i Hayriye vapurlarından kendisine kâr olarak kalacak 5.000 lirayı Şirkete bağışlaması üzerine, bu jestine karşılık şirketteki on hissenin daha kendisine verilmek suretiyle hisselerinin artırılmasına komisyonca karar verilmişti (CDA, A.AMD., 1851: 30/79; CDA, İ.MVL., 1851: 211/6909).

Şirket-i Hayriye'nin Emmanuel Baltazzi'ye olan borcunun hesaplanması hususu Komisyonda görüşülmüş, bankerin alacağı olan 50.677 lira için hazır bulunan 46.877 liranın ödenip geri kalan 3.800 liranın ise Feshane Fabrika Mukarriri müteveffa Hoce Ohannes'in daha önce görülmüş olan muhasebesinden ve Şirkete olan borcundan ötürü terekesinin Şirkete irat kaydolunmasının ardından bankere ödenmesine karar verilmişti (CDA, İ.MVL., 1854: 304/12478; CDA, İ.DH., 1848: 9400).

Şirket-i Hayriye'nin vapur alımından önce de Devlet Tersane-i Amire'de inşa olunan vapurlar için ihtiyaç duyulan makinelerin Londra'dan temininde Emmanuel Baltazzi'nin Londra'daki kumpanyasının aracılığından yararlanmıştı. Durum, toplam bedel olan 43.000 liradan, üçüncü taksit olarak 17.500 liranın banker tarafından ödendiği ve bunun karşılığında bankerin komisyon ile beraber talep ettiği 567 kese 5 kuruşun Tersane-i Amire'ye tahsis olunan 1263 yılı ödeneğinden ödenmesi, ödeneğin yetmemesi halinde üstünün ve dördüncü taksitin Tersane-i Amire'nin olağanüstü giderlerine ilişkin tertipten ödenmesine karar verildiğine ilişkin belgeden anlaşılmaktadır (CDA, İ.DH., 1948: 9400). Aynı şekilde Karadeniz'de işletilmek üzere Londra'da imal edilecek on kıta vapurun bedeline ilişkin olarak ödemeler de Aristide Baltazzi vasıtasıyla yerine getirilmiştir. Konuyla ilgili belgede birinci taksitin, bankere verildiği bilgisi mevcuttur (CDA, A.MKT.MHM., 1858: 138/37). Son olayda Baltazzi ailesinden sadece aracı olarak değil, finansman sağlanma noktasında

da istifade edilmişti. Nitekim İngiltere'de yapılmakta olan on kıt'a vapurun beş kıt'asıyla ve makinelerinden dört adedi için yapılan sözleşme gereğince ödenmesi gereken üçüncü taksit, Spiridon Baltazzi'den alınan 15.618 lira ve 4373 kuruş ile ödenmişti (CDA, İ.DH., 1859: 101471).

Şirket-i Hayriye ile Boğazda yolcu taşıma işiyle dolaylı da olsa ilgilenen Baltazziler, İzmir Körfezi'nde de benzer bir girişimde bulunmuşlardı. Körfez'de vapur işletilmesi fikri gündeme gelmesi üzerine İzmir'de oturan Demosthene Baltazzi İzmir Körfezi'nde vapur işletmeciliği yapmak için Hükümetten izin talebinde bulunmuştu. Demosthene'nin dilekçe ile yaptığı talep Hükümet tarafından gerekli birimlerde görüşülmek ve ilgili nezaretlerin görüşlerini almak suretiyle değerlendirilmişti. Bu mütalaalarda (Bahriye Nezareti) Aziziye Vapurlarının İdaresi'nin ıslah edilmesi, düzeltilmesi ve hudutların belirlenmesi gerektiği için buralarda vapur işletilmesinin şu an için doğru olmadığı, adı geçen iskelelerde vapur işletilmesi için zamana ihtiyaç olduğu; buna karşılık bu bekleme süresi içinde güvenilir olmak ve İdare'nin vapur işletmeciliği yapabileceği anda faaliyetine son verilmek üzere belirli bir süre ruhsat verilmesinin uygun olacağı değerlendirilmiştir. Sonuçta Demosthene'ye, ulaşım sektöründe önemli bir prototip olarak değerlendirilebilecek imtiyaz şartnamesi doğrultusunda, vapur işletme imtiyazı verilmişti (CDA, İ.MMS., 1876: 54/2421, lef.3). Ne var ki başvurusu kabul edilen ve İzmir Körfezinde liman işletme imtiyazını alan Demosthene Baltazzi, bu imtiyaza işlerlik kazandırarak İzmir'de vapur işletmeciliği yapma imkanı bulamamıştı. Bu durumun ortaya çıkmasında, başka isteklilerin ortaya çıkarak, ekonomik açıdan daha avantajlı teklifler sunmaları veya hatırlı kişileri devreye sokmuş olmaları ihtimal dâhilindedir (Atilla, 2007).

Baltazzilerin şirket düzeyinde ilgilendikleri bir başka alan İzmir Reji İdaresinin işletmeciliğiydi. Leonidas Baltazzi bir proje geliştirerek, İzmir Reji İdaresini işletmek talebiyle Hükümet'e başvuruda bulunmuştu. İzmir Reji İdaresi kararlaştırılan şartlarla Leonidas Baltazzi'ye ihale edilmesi talebine ilke olarak olumlu yaklaşmıştı (CDA, İ.MMS., 1872: 43/1795). Hükümetin olumlu karşıladığı Baltazzi projesi, 1875'teki siyasi olayların yoğun baskısı altında uygulama imkanı bulamamıştı. 1879'da projeyi yeniden gündeme getiren Leonidas Baltazzi tarafından duhan inhisarının imtiyazı ile işletilmesi hakkında bazı bilgileri ve temennileri içeren bir arzuhal Sedaret'e sunulmuştu (CDA, YA.HUS., 1879: 162/74). Leonidas'ın bu çabası da sonuçsuz kalmış ve tütün gelirleri 1879'da yapılan anlaşma uyarınca Rüşum-ı Sitte İdaresi çatısı altında alacaklılara bırakılmıştı. Leonidas Baltazzi projesini, Şubat 1881'de, Rüşum-ı Sitte İdaresi'nin müşterekü'l-menfa bir rejeye dönüştürülmesi önerisiyle yeniden gündeme getirmişti. Bu kez Leonidas ile Hükümet arasında bir şartname (ön protokol) imzalanmıştı (CDA, İ.MMS., 3367, lef. 51; Clay, 2000: 490-501). Leonidas ile yapılan protokol daha sonradan Reji İdaresi ile yapılan anlaşmaya oldukça benzemektedir (Nazkali, 2003: 59-60). Leonidas Baltazzi projede Viyana'daki Anstald Credit ve Berlin'deki M. Bleichroder ve Osmanlı Bankası namına iş görmekteydi. Teklif, 23 Mart 1299 tarihinde Maliye Nazırı tarafından incelenmek üzere bir komisyona havale edilmiş; komisyon yaptığı inceleme neticesinde fikir olarak olumlu bulunmuşsa da bahse konu projenin Düyun-u Umumiye İdare Meclisi tarafından hoş karşılanmayacağı düşüncesiyle bir kez daha geri çevrilmişti (Morawitz, 1978: 227). Sonuçta ülke içinde tütün tekelinin işletilmesi otuz yıllığına Reji İdaresine (Şirketine) verildi (Autheman, 2002: 108-110). Reji İdaresi'nin kurulmasında ve işletilmesi sırasında gösterdiği gayretlerden ötürü daha önceden rütbesi terfi ettirilen (CDA, İ.DH., 1884: 72428) Leonidas Baltazzi; İzmir Rejisi imtiyazını üstlenememişse de Hükümet tarafından çabalarının bir sonucu olarak üçüncü rütbeden Nişan-ı Mecidiye ile ödüllendirilmişti (CDA, İ.DH., 1889: 90053).

Baltazziler devrin önde gelen sermayedarları olarak, devletçe verilen maden imtiyazlarıyla da şirketleşme bağlamında ilgilenmişler; Aleksander ve Leonidas Baltazzi Bulgar Dağı ve Gümüş Hacı Köyü ve Bereketli ve Ergani maden yataklarını işletmek üzere Hükümet'e başvurmuşlardı. Buna göre Memâlik-i Osmaniyye Şirket-i Ma'deniyyesi adıyla elli milyon frank (2.200.000 Osmanlı Lirası) sermayeli bir anonim şirketi teşkil olunması planlanıyordu. Sadaret Makamı, ilgililerin dilekçesinin incelenmesi ve gereğinin yapılması için durumu Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirmişti (CDA, İ.MMS., 1883: 98/4164). Nezaretler, fonksiyonel anlamda iştigal konularından önemli bazılarını meclisler vasıtasıyla çözüme kavuşturma yöntemiyle çalışıyordu. Baltazzilerin talebi de aynı şekilde Ticaret ve Ziraat ve Orman ve Ma'adin Nezareti tarafından ilgili komisyonlara havale edilmiş ve uzun süre alan bir değerlendirme sürecinden geçmişti (CDA, İ.MMS., 1883: 98/4164, lef.6). Değerlendirmeler sırasında Leonidas Baltazzi, Hükümet'in isteği üzerine yaptığı açıklamalarla kurulacak maden şirketinin devlete ve ülkeye büyük fayda sağlayacağını ifade etmişti. Ayrıca madenlerin bulunduğu mevkideki ahali için de iş imkanı sağlayacak, bu sayede belde halkı da zenginleşecekti. Madencilğin yapıldığı yerlerde farklı sanayiler de gelişecekti. Bazı madenleri işletmek için demiryolları, yollar yapılacak bu sayede beldenin yolları da ıslah edilmiş olacaktı. Ayrıca vergilerle de bir hayli gelir elde edilecekti. Özetle Şirketin tesisi hem maddi hem manevi olarak herkese büyük faydalar sağlayacaktı (CDA, İ.MMS., 1883: 98/4164, lef.40). (CDA, İ.MMS., 1884: 98/4164, lef.11). (CDA, İ.MMS., 1884: 98/4164, lef.12).

Teklifi inceleyen ilgili komisyonlar Ergani, Cebel-i Bereket ve Bulgar Dağı madenlerinin bankerlere devrine (yerli ahali tarafından yıllardan beri işletilmiş omları vb.) çeşitli nedenlerle onay vermezken; talep olunan (Keban, Kratova, Eseli, Akdağ vd.) diğer madenler içinse görüşler olumluydu (CDA, İ.MMS., 1885: 98/4164, lef.13; CDA, İ.MMS., 1885: 98/4164, lef.2). Bununla birlikte madenlerin öncelikle İngiltere Hükümeti'nce uygulanan usule benzer şekilde imtiyaz ve Fermân-ı Âlî çıkarılmayarak kısa sürelerle kiraya verilmesi yönteminin uygulanması hususu benimsenmişti (CDA, İ.MMS., 1885: 98/4164, lef.2; CDA, İ.MMS., 1886: 98/4164, lef.22; CDA, İ.MMS., 1886: 98/4164, lef.2-1).

Madenlerin, Orman ve Maadin Meclisi'nin parça parça ihale yöntemi önerisi Ticaret Nezareti'nce benimsenmemiştir. Ticaret Nezareti yazdığı cevapta madenlerin parça parça ihalesine şu ana kadar kimsenin talip çıkmadığı ve ihale açılırsa yine güvenilir, güçlü sermayeli bir isteklinin çıkmayacağı, madenlerin toptan ihale edilmesiyle zarar eden bir madenin zararını diğer madenlerce karşılanabilme imkânı olduğundan toptan ihale edilmesinin daha yararlı olacağını belirtmişti (CDA, İ.MMS., 1886: 98/4164, lef.33).

Babiâli Dâ'ire-i Sadaret Mektubi kaleminden Sadrazam Kamil Paşa imzasıyla Ticaret Nezaret-i Celîlesi'ne konuyla ilgili olarak yazılan yazıda Devlet için toptan ihale ve parça parça ihale usulünden hangisi daha faydalı olacaksa onun yapılması gerektiği bildirilmiştir (CDA, İ.MMS., 1886: 98/4164, lef.38; CDA, İ.MMS., 1886 98/4164, lef.7, 8, 8-1)

Oldukça kapsamlı bir imtiyaz protokolü hazırlayan Leonidas'ın, yukarıda özetle değindiğimiz süreç sonunda maden imtiyazını elde edip edemediği yönünde bir bilgiye sahip değiliz. Buna karşılık bankerin imtiyaz alma çabası ve oldukça profesyonel bir protokol hazırlamış olması dönemi için öne çıkmakta ve Baltazzi ailesinin ticari performansını ortaya koyması açısından önemlidir.

4. SONUÇ

1854-1881 dönemi Türk iktisat tarihi içinde yoğun bir dönüşümün yaşandığı özel bir yere sahiptir. Dönemin bir diğer özelliği, Galata bankerleri adlı zümrenin artan önemine tanıklık etmesi olmuştur. Çalışmaya konu olan Baltazzi ailesi, Galata bankerleri içinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti'ndeki ilk bankayı aile fertlerinden Emanuel Baltazzi bir diğer Galata Bankeri olan Alléon ile birlikte Dersaadet Bankası adıyla kurmuşlardır.

Aile ayrıca Societe General Company adlı şirkette görev almış; Şirket-i Hayriye, Reji vb. için çaba harcamıştır. Devletin ana faaliyetleri ile de (ulaştırma, maden işletmeciliği, değirmenler, limanlar, vb.) ilgilenen Baltazziler; iltizam ve daha bir çok sahada önemli ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Hazinenin finansman probleminin çözümünde ortaya konulan finansal kurumların oluşumunda etkili olan Baltazzi Ailesinin incelenmesi oldukça önemlidir. Çalışmada ortaya konulduğu üzere finansal faaliyetleri kadar ailenin ticari faaliyetleri de önemli boyutlara varmıştır. Ticari faaliyetlerinden bir bölümünü şirketler aracılığıyla sürdüren aile, böylelikle kurumsallaşma adına da öncülerden olmuştur. Özellikle Demosthene Baltazzi'nin İzmir Körfezinde vapur işletmeciliği imtiyazı ve Leonidas Baltazzi'nin Şirket-i Ma'deniyye-i Osmaniyeye'nin kurulmasına yönelik imtiyaz talebine ilişkin hazırlanan sözleşmeler Türkiye'de devlet ile anonim ortaklıklar arasında yapılan protokollerin (Cumhuriyet'ten önce olmasına rağmen) bir prototipi mahiyetindedir. Bu bağlamda çalışma ile, bankerlik ve ticareti faaliyetleri birlikte yürüten Baltazzi ailesi özelinde Osmanlı'da reel-finansal sektörler arasındaki ilişki arşiv belgelerine dayanılarak ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Kaynakları

Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemî (HR. MKT.) 80/6, 86/57.

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.Dd.) nr. 361.

İrade, Dahiliye (İ. DH.) 1842, 8774, 8983, 9400, 10198, 10640, 13629, 13812, 72428, 90053, 101471.

İrade, Hariciye (İ. HR.) 3080.

İrade, Meclis-i Mahsus (İ. MMS.) 43/1795, 54/2421, 98/4164, 3367.

İrade, Mesail-i Mühimme (İ.MSM.) 18/420, 18/433.

İrade, Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.) 211/6909, 233/8118, 280/10962, 304/12478.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) nr. 10568, 10569.

Sadaret Amedi Kalemî (A.AMD.) 15/27, 30/25, 30/79.

Sadaret Mektubi Kalemî, Mühimme (A. MKT. MHM.) 138/37.

Sadaret Mektubi Kalemî (A. MKT.) 20/82.

Sadaret Mektubi Kalemî, Meclis-i Vâlâ (A. MKT. MVL.) 67/49.

Sadaret Mektubi Kalemî, Nezaret ve Devair (A. MKT. NZD.) 5/60, 24/93.

Yıldız Hususi Evrakı (Y.A.HUS.) 162/74.

2. Diğer Kaynaklar

- AKYILDIZ, A. (2003). Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum. İletişim Yayınları, İstanbul.
- AL, H. (2000, Temmuz). İlk Kambiyo İstikrarı Sözleşmesi. Toplumsal Tarih, 14(79): 4-9.
- AL, H. (1997). Tanzimat Dönemi Bankacılık Teşebbüsleri (1840-1852), Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- AL, H., & AKAR, Ş. K. (2008). Osmanlı Maliyesinde Kısır Döngü ve 1861 Ticari Krizi. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 1(18): 51-86.
- ARTUN, T. (1980). İşlevi-Gelişimi-Özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye'de Bankacılık. Tekin Yayınları, İstanbul.
- ATILLA, N. (2007). İzmir Kayıkları Şehrin Denize Dönük Yüzü. Nedim Ailla: www.nedimatilla.com/index.php?option=com_content&task=view&id=163&Itemid=66 adresinden alındı (05.08.2007).
- AUTHEMAN, A. (2002). Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Bankası Bank-ı Osman-ı Şahane (1 b.). (A. Berktaş, Çev.) Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.
- BALTAZZI, A. (2007). Karavan Turizm Ortağı Alex Baltazzi ile "Baltazzi Ailesinin Ekonomik Faaliyetleri ve Osmanlı Maliyesi ile İlişkileri" Konulu Görüşme. (C. Çetin, Röportaj Yapan) İzmir, (30/08/2007).
- BAYRAKTAR, K. (2002). Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875), Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul.
- BLAISDELL, C. D. (1978). Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi "Düyunu Umumiye". (A. İ. Dalgıç, Çev.) Doğu-Batı Yayınları, İstanbul.
- CEZAR, Y. (2004). 18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sarraflar. Gülten Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi içinde (s. 179-209), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- CHRISTOPHERLONG. (2008). Baltazzis. http://www.christopherlong.co.uk/gen/baltazzigen/fg15/fg_15_320.html adresinden alındı (12.5.2008).
- CLAY, C. (2000). Gold for the Sultan: Western Bankers and Otoman Finance, 1856-1881. I.B.Tauris, New York.
- ELDEM, E. (2005). Bir Modernite Süreci: Galata. Osmanlı Bankası Müzesi Kamondoları Anma Seminerleri (s. 3-5). Osmanlı Bankası Yayınları, İstanbul.
- HULKIENDER, M. (2003). Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884). Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.
- ISSAWI, C. (1980). The Economic History of Turkey (1800-1914). The University of Chicago Pres, Chicago.
- KARSLI, M. (1989). Sermaye Piyasası Borsa Menkul Kıymetler (3 b.). İrfan Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, G. (2006). Tanzimat'tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi (3 b.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, H. (1983). Galata Bankerleri. Ekonomi Ansiklopedisi, (Cilt 2). Paymaş Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, H. (1991). Galata Bankerleri. TEB Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, H. (1996). Galata Bankerleri. Para ve Finans Ansiklopedisi, 2. Creative Yayıncılık, İstanbul.
- KAZGAN, H., ATEŞ, T., TEKİN, O., KORALTÜRK, M., (1999). Osmanlıdan Günümüze Türk Finans Tarihi Kuruluştan Cumhuriyete (Cilt 1). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları, İstanbul.
- KIRAY, E. (1993). Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar. İletişim Yayınları, İstanbul.
- KORALTÜRK, M. (2007). Şirket-i Hayriye 1851-1945. İstanbul Deniz Otobüsleri Yayınları, İstanbul.
- LEVANTINEHERITAGE (2007) <http://www.levantineheritage.com/baltazzi.htm> adresinden alındı (5.12.2007).
- MINOGLU, I. P. (2002, June). Ethnic Minority Groups in International Banking: Grek Diaspora Bankers of Constantinople and Otoman State Finance, 1840-1881. Financial History Review, 9(12): 125-146.
- MORAWITZ, C. (1978). Türkiye Maliyesi. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara.
- NAZKALİ, E. G., (2003). Tütün Kitabı. Kitabevi Yayınları, İstanbul.

-
- ORTAÇ, H. (2008). Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki. 11. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi (s. 1-10). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- ÖZDABAKOĞLU, R. (1992). Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığa Giriş, Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- PAMUK, Ş. (1995). 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti. Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C: 3, 653-667. İletişim Yayınları, İstanbul.
- TAŞDEMİR, L. (1999). Osmanlı Devleti'nde Banker-Sarraf Faaliyetleri Yahut Bir Gerileme Sebebi Olarak Bankacılıktaki Gecikme. Osmanlı, C: 3, 460-475. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- TOPRAK, Z. (1985). Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık. Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C: 3, 760-770. İletişim Yayınları, İstanbul.
- TOPRAK, Z. (1995). İttihat-Terakki ve Devletçilik. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TOPRAK, Z. (1998, Şubat). Osmanlı Bankası ve Tarihten İzler. Toplumsal Tarih, 12(50): 15-22.
- VELAY, D. (1978). Türkiye Maliye Tarihi. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara.
- YAZGAN, T. (1973). Türkiye'de Bankacılık. Reklam Yayınları, İstanbul.
-

KIRK BİRİNCİ BÖLÜM

Türkiye’de Gençlik Araştırmaları 2000-2019*

Gülden DEMİR†

1. GİRİŞ

“Genç olma” ve “Gençlik” olgusu disiplinlerarası bir araştırma konusu olarak tarihsel, biyolojik, sosyoloji, psikoloji, iletişim, eğitim ve kültürel gibi birçok bağlam çerçevesinde incelenmeye alınmaktadır. 19. yüzyılda başlayan modernleşmenin getirilerinden biri olarak gençlik; çocukluk ve yetişkinlik evreleri arasında toplumdaki kategorisine yerleşmiştir. Bu kapsamda gençlik olgusu hem dünyada hem de Türkiye’de toplum ve siyaset tarafından gündeme alınmış, potansiyellerinden dolayı çeşitli misyonlar yüklenerek çoğu zaman geleceğin güvencesi olarak görünmüştür.

Akademik yazında gençliğin araştırma konusu olarak yoğunlaştığı dönem ikinci dünya savaşından sonraki döneme denk gelmektedir. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden itibaren Türkiye’de Cumhuriyet’in ilan edildiği ilk yıllarda gençliğin birer kaynak olarak hem askeri anlamda kurtarıcı hem de toplumun ve devletin ilerici gücü olarak değerlendirildiği görülmektedir. Özellikle 80’li yıllara kadar siyasal birer aktör olarak ele alınan gençlik daha sonraları apolitik, vurdumduymaz, tüketim bağımlısı ve yakın zamanda teknoloji bağımlısı gibi olumsuz tanımlamalarla ele alınmıştır. Kimi araştırmalar ile bu tanımlar desteklenir görünmesine karşın gençliğin tanımlanan durumunun nedenleri, bu durumun nasıl bir tercih haline dönüştüğü ile gençleri gençlerinden sesinden dinleyen ve şimdiki konumlarını ve gerekçelerini çeşitli perspektiflerden değerlendiren çalışmalara da rastlanmaktadır.

Gençlik olgusunun içinde bulunulan tarihsel ve sosyolojik dönem özelliklerinden soyutlanarak ele alınamayacağından hareketle bu çalışma Türkiye’deki 2000 ile 2019 yılları arasındaki gençlik araştırmalarına odaklanmaktadır. İlk olarak 2000 yılından önceki çalışmalarda gençliğin akademik yazında ve gençlik araştırmalarında nasıl değerlendirildiği, kimlerin genç olarak araştırmaya dahil edildiği ile araştırmaların bağlamına değinilecek, daha sonra 2000 yılından 2019 yılına doğru kronolojik olarak gençlik araştırmalarının konusu, bağlamı, araştırma evreni ile araştırma modelleri üzerine genel çerçevesi aktarılmaya çalışılacaktır.

2. 2000 ÖNCESİ TÜRKİYE’DE GENÇLİK ÇALIŞMALARININ GENEL ÇERÇEVESİ

Türkiye’de gençlik çalışmalarının tarihsel gelişimini genel hatlarıyla ortaya koymak için Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde gençliğin nasıl ele alındığına bakmak daha bağlantılı bir değerlendirmeye olanak sağlayacaktır. Cumhuriyet’e giden yıllarda gençliğin konumunu bilmek günümüze doğru gençliğin algılanışındaki değişim ile ilgili bütüncül bir anlama gerçekleştirmemizi kolaylaştıracaktır.

Milli Kütüphane’nin süreli yayınlar makale kategorisinde gençlik kelimesi tarandığında en eskisi 18 Kasım 1895 tarihli Maarif Dergisi’nde yayınlanan, Faik Rüşdü tarafından kaleme alınmış *Gençlik Hıfzısıhması* başlıklı makaleye ulaşılmıştır. Cumhuriyet’in ilanından önceki yakın geçmişte yayınlanan Rauf Necdet (1909) Terbiye-i Şebab (Gençlik Terbiyesi), Fon Huf (1918) Gençlik ve Harp (Osmanlı Genç Dernekleri Dergisi), Ahmet Ragıp (1919) Bizde Gençlik Nasıl Yetiştiriliyor gibi diğer çalışma örneklerine de bakıldığında gençlerin nasihatlerde bulunulması gerekli görülen ile toplum ve vatan yararına terbiye edilmesi amaçlanan bir kategoride değerlendirildiği görülmektedir. Fiziksel ve ruhsal benzer bir terbiyenin Cumhuriyet’in ilk yıllarında da verilmesi amaçlanmıştır. Bir dönem gençliği inşasının hedeflendiği bu yıllarda toplumun Batı medeniyetlerinin gelişmişliğine ulaşması için gençliğin terbiye edilmesi gerekli görülmüştür. Serap Yolcu Yavuz’un (2019) Cumhuriyet Misyonerleri başlığıyla kitaplaştırdığı Türkiye’de Bir Politik Özne Olarak Gençliğin İnşası (1930-1946) isimli doktora tezi dönem gençliğinin inşa sürecini anlamak açısından önemli bir çalışmadır.

Cumhuriyet’in ilanından sonraki ilk yirmi yılında gençler özellikle geleceğin kurtarıcısı olarak birer kaynak oldukları şeklinde değerlendirilmiştir. Toplumun ve devletin tesis edilmiş düzeninin devamlılığına hizmet edecek bir gençlik inşası fiziksel ve ruhsal terbiye aracılığıyla mümkün görülmüştür. 50’li yıllarda ise siyasal ve toplumsal alandaki değişiklikler akademik alandaki araştırmacıların ilgisini gençlere yöneltmelerine neden olmuştur. Bu yılları takiben 60’lı yıllardaki gençlik araştırmalarında gençliğin bir siyasal kategori olarak ele alındığına, algılanan gençliğin ise kentte yaşamına devam eden ve okuyan üniversite gençliği olduğuna rastlanmaktadır. 1961 yılında Nermin Abadan tarafından yayımlanan “Üniversite Öğrencilerinin Serbest Zaman Faaliyetleri” başlıklı çalışma dönemin en iyi üniversitelerinin üç farklı

*Çalışma, yazarın Marmara Üniversitesi Kişilerarası İletişim bilim dalında çalıştığı tezin bir bölümüdür ve Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansı’nda (5-6 Temmuz 2021) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

† Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Kişilerarası İletişim Bölümü, Iguldemir@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-6028-5496

fakültesinde öğrenim gören üniversite öğrencilerine anket yoluyla uygulanması bakımından bu kapsamda örnek olarak verilebilir. Aynı zamanda farklı bir perspektiften biyolojik ve psikolojik yaklaşımlarla ele alınan ergenlik evresine odaklanan çalışmalar da mevcuttur. Bu kapsamda Fatma Varış'ın "Ergenin Gelişimine Etki Yapan Kültürel Faktörler" isimli çalışması ergenlik döneminde kültürel faktörlerin gencin biyo-fizyolojik, duygusal, sosyal ve zihinsel gelişimi üzerindeki etkisine dair veriler sunması bakımından örnek bir çalışmadır.

70'li yıllarda yapılan gençlik çalışmalarında ise kırsaldan kente göç ile değişen sosyo-kültürel ve fiziksel çevrenin genç yaşamı üzerindeki etkilerine odaklanılmıştır. Birsen Gökçe'nin 1971 tarihli "Gecekondu Gençliği" çalışması dönemin gençleri ve sorunları üzerine veri sunması bakımından önem arz etmektedir. 70'li yılların çalışmalarında da gençlerin siyasal bir kategoride değerlendirildiği görülmektedir. 1980'li yıllara kadar yapılan gençlik araştırmalarının çoğu gençleri ve tutumlarını tanımlamak ve adlandırmak üzerinedir. Gençlerin gündelik hayattaki sorunlarını tespit etmeye çalışan, 68 gençlik hareketlerini analiz etmeye odaklanan, 78 kuşağını tanımlayan, üniversite öğrencilerinin eğitim, aile, barınma, gelecek beklentisi ve sorunları üzerine araştırma yapan, lise gençlerinin tutum ve davranışlarını analiz eden, gençlerin siyasal yönelimlerini araştıran, dünyada ve Türkiye'de gençliği karşılaştırmalı olarak analiz eden incelemelerin çoğu gençliği tarif etmeye dönük çalışmalardır. * Örneğin; gençliğin özne olarak konumlandığı 68 hareketlerine giden yıllarda gençlik üzerine pek fazla araştırma bulunmamaktadır. Bu nedenle araştırmaların gençlerle ilgili aydınlatamadığı hep bir öndönem bulunmaktadır. Bugün bile 68 kuşağı analizleri yapılırken, dönemin tanıklarının anlatılarına, gazete haberlerine, radyo yayınlarına, meclis konuşmalarına başvurmaktaız. Ancak gençlik hareketi gerçekleşmeden önceki süreçle ilgili gençlerin düşüncelerine, tutumlarına, siyasal yönelimlerine dair elimizde dergi ve dernek üyelikleri gibi sayısal veriler hariç çok fazla kaynak olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla bu dönemlerde yapılan gençlik araştırmalarının bazılarında gençlik hareketlerinin yükselmesinden önce gençliğe daha az ilgi duyan refleksif bir eğilim olduğu gözlenmektedir.

1980'li yıllar, gençlerin, çeşitli disiplinlerden farklı yaklaşımlarla tanımlanmaya başlandığı yıllar olmakla birlikte, genç kuşağın değerlerini yitirdiği, tüketim ve eğlence pratiklerine sahip ve apolitik olmak üzere olumsuz tanımlamaların yapıldığı yıllardır. Farklı bakış açılarının ortaklaştığı yön ise gençliğe yönelik tavır ve değerlendirmelerin olumsuz yönde olmasıydı. Bu dönemde gençlik, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri ilk kez efsane olarak tanımlanma özelliğini yitirmiştir. Genelde yapılan çalışmalar, popüler kültüre ilgi duyan 80'li yılların genç kuşağını siyasal bir kategori olarak tanımlayan değerlendirmelerden uzaktır. 90'lı yıllar ise, 1960-1980 döneminde siyasal kategori olarak değerlendirilen genç kuşaktan sonra değişen toplum yapısının analizini yapan ve gençliği sosyoloji çatısı altında değerlendiren çalışma örneklerinin görüldüğü yıllardır.* Gençlik araştırmalarının sayıca az olduğu yıllar olarak tespit edilen 90'lı yıllar gençliği tıpkı 80'li yılların gençliği gibi kendinden önceki dönemlerle kıyaslanmış ve depolitik olmakla eleştirilmiştir.

3. MİLENYUM ÇAĞINDA GENÇLİK ARAŞTIRMALARININ BAĞLAMI

Genç olgusu biyolojik, psikolojik, sosyolojik veya tarihsel yaklaşımlarla değerlendirilebilmekte ancak gencin biyografik olarak içine doğduğu durum koşulları ayrıca göz önünde bulundurulduğunda yalnızca tek bir bakış açısından gençliği anlamının yetersiz olacağı görüşü öne çıkmaktadır. Daha önceden deneyimleyenler tarafından inşa edilen toplum yapısının ekonomik, kültürel ve sosyal nitelikleri gençlere sunulan özellikler olmanın yanı sıra gibi gençlerden beklenenleri de etkileyen faktörlerdir. Bu çerçevede 'genç olma' sıralanan alanların yapısı ile bu alanlarda gözlemlenen değişimlerden bağımsız bir şekilde ele alınamayacaktır. Dolayısıyla; okuyan, çalışan, işsiz, ev genci, beyaz yakalı, NEET (ne eğitimde ne öğrenimde ne de istihdamda) gibi farklı gençliklerin gerçekliklerinin homojen bir kaptan eritilip tüm gençler için geçerli genel bir değerlendirilmeden kaçınılması günümüz gençlerini daha bütüncül bir bakış açısıyla anlamaya olanak sağlayacaktır. Bu durum milenyum çağının en büyük getirisi olan teknolojinin yaygınlaşması ve hız, erişim, ulaşım gibi başlıklarda sağladığı kolaylıklar ile gençliğe ilgiyi tekrar yükseltmiş, farklı gençlikleri ele alan çalışmaların sayısını artırmıştır.

* Örnek olarak incelenebilecek çalışmalar için bkz. Nermin Abadan, Türk Üniversite Öğrencileri ile Genç İşçilerin Siyasal Eğilimleri (1970); Ahmet Taner Kışlalı, Öğrenci Ayaklanmaları (1974), Fulya Gürses ve Hasan Basri Gürses, Dünya'da ve Türkiye'de Gençlik (1978).

* Örnek olarak incelenebilecek çalışmalar için bkz. Şükran Kılbaş, **Gençlik Ve Boş Zamanı Değerlendirme**, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi, 1995; Aytül Kasapoğlu, Din Siyaset ilişkileri Öğrenci Gençlik Üzerine Bir Siyasal Kültür Araştırması, **Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı.1, 1996; Vehbi Bayhan, **Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997; Müzeyyen Güler, **Üniversite Gençliğinin Kişilik Özellikleri ve Uyum Sorunları**, M.Ü. Eğitim Bilimleri Dergisi, Sayı.8, 1996, s.109-119; Mahmut Tezcan, **Gençlik Sosyolojisi ve Antropolojisi Araştırmaları**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997; Müzeyyen Güler, **Kentleşme Sürecinde Gençlik**, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1997.

Türkiye’de 1960’lı yıllarda araştırma konusu haline gelen gençlik çoğu zaman homojen bir grup olarak değerlendirilmiştir. 70’li yıllar gençliğin hala siyasal bir kategori olarak ele alındığı, gençlerin toplumsal değişimleri sağlayabilecek politik aktörler olarak değerlendirildiği dönemdir. 80’li yıllar gençliğini siyasetten uzak tanımlayan araştırma sonuçları siyasal ve toplumsal yapıda gerçekleşen hızlı dönüşümlerle birlikte değerlendirildiğinde gençlerin siyaset dışında farklı alanlara duyduğu ilginin anlaşılmasına da aracılık eder. 90’lı yıllardaki gençlik araştırmalarının bağlamı çoğunlukla sosyolojik zeminden hareketle kurulmuştur. Ancak özellikle 2000’den sonra yapılan araştırmalar gençliğin disiplinlerarası bir akademik araştırma alanı olduğuna işaret etmektedir. Bu çalışmada aynı zamanda dijital çağın yarattığı dönüşümün gençlik araştırmalarının yönünü ve konusunu ne şekilde etkilediğinin tarihsel olarak izi sürülmüştür.

2000’li yıllara gelindiğinde gençlik araştırmalarının yönü gençliği kültürel bağlamda değerlendirme şeklinde değişmiştir. Genç kimliği kültürel boyutlar üzerinden ele alınmış, gençlik kültürel pratikleri aracılığıyla tanınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda gençlerin profilini çıkarmak amacıyla katılımcı sayısının yüksek olduğu araştırmalar ön plana çıkmaktadır. Yalnızca akademik alan araştırmacıları değil aynı zamanda araştırma şirketleri tarafından da mercek alınan gençlik gündelik yaşam pratikleri, kültürel tüketimleri, tüketim alışkanlıkları, ekonomik durumu, siyasete bakışı, din olgusunu değerlendirışı, kendini tanımlayışı, iletişim yolları, teknoloji ile ilişkisi, internet ve sosyal medya kullanımı gibi birçok başlıkta anlaşılmaya çalışılmaktadır. Günümüzde gençliğin soyolojik, psikolojik, iletişim, tarihsel ve kültürel gibi bağlamlarda ele alındığı artan sayıda çalışmaların varlığına rastlanmaktadır.

4.2000-2019 YILLARI ARASINDAKİ GENÇLİK ÇALIŞMALARININ TEMEL PARAMETRELERİNE KRONOLOJİK BAKIŞ

Milenyum çağı 2000’li yıllar Türkiye’inde genellikle psikoloji, eğitim, sosyoloji alanlarında yapılan gençlik çalışmaları farklı disiplinlerin perspektifinden yapılan araştırmalar ile daha çeşitli verilerin toplanmaya başlandığı yıllar olacaktır. İnsanın doğasında var olan keşfetme ve öğrenme arzusu, içinde bulunduğumuz çağda zirvesine ulaşarak bilgi toplumlarının oluşmasını sağlamıştır. Şimdiye kadar görülmemiş bir hızda bilginin üretilerek, toplumların sosyal ve kültürel değişim yaşamalarına neden olan, Habermas’ın deyimıyla ‘tamamlanmamış bir proje’ olan modernliğin farklı boyutlar kazanmasını sağlayan, küresel dünya modelinin sahip olduğu en büyük güç, elbette ki bilgi teknolojileridir. Bilgi teknolojilerinin toplumsal hayatta öncelikle gençlere sağlayacağı yeni mekanlar, gençlerin iletişimini, görünürlüklerini, kim olmak istediklerini ile kim olduklarını, kendilerini gündelik hayatta nerede, ne zaman ve nasıl konumlandıklarını etkileyecektir.

Türkiye’deki görsel medya hakimiyetinin başlamasında özellikle özel televizyon kanallarının sayısının artması etkili olmuştur. Özal döneminde kurulan ilk özel televizyon kanalı ile Türkiye alternatif program seçenekleriyle karşılaşmıştır. Böylelikle yazılı medya okuma-yazma bilen kitleye hitap etmeye devam ederken çeşitli radyo kanalları televizyon gibi insanları aynı zamanda görsel olarak eğlendiren bir teknolojik aygıtın özelliklerinin artması sonucunda popülerliğinin azalması durumu ile karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan tüm dönüşümler, tarihsel süreçte Cumhuriyet’in hedeflediği ilerlemeci, millî değerlere ve vatanına sahip çıkan makul gençlikten, politik özne konumundaki gençliğe daha sonra da apolitik, üretimden ziyade tüketim alışkanlıklarına sahip, siyasetle arasındaki mesafeyi bilinçli olarak koruyan değil tam tersine siyasetten hiçbir şey anlamayan şekilde tarif edilen ve vurgulanan genel anlamıyla öğrenci- gençliğin tekrar tanımlanmasına yol açacaktır. Özellikle tıbbi alanlardaki ilerlemeler ve reklam aracılığıyla iletilen mesajlar gençliğin ulaşılması gereken bir fiziksel görünüm ve gündelik hayat pratikleri açısından bir yaşam tarzı olarak sunulmasına neden olacaktır.

Yaşanan tüm bu gelişmeler sonucunda gençlikle ilgili yapılan araştırmalarda da gençlerin kimlik arayışının, gündelik hayata ve geleceğe dönük taleplerinin, kültürel alışkanlıklarının ve internet-sosyal medya pratiklerinin konu edildiği görülmektedir. Bu kapsamda milenyum gençliğini üniversite öğrencileri profilini anlamak amacıyla Erdinç Yazıcı’nın Üniversite Gençliği 2001, Üniversite Gençliğinin Sosyo-kültürel Profili Üzerine Bir Alan Araştırması: Gazi Üniversitesi Örneği isimli üniversite öğrencilerinin sosyo-kültürel eğilimleri ve Vehbi Bayhan’ın Genç Kimliği, Üniversite Gençliğinin Sosyolojik Profili başlıklı 2003 yılında yayımladığı 2000’li yılların üniversite gençliğinin kültürel alışkanlıkları, tüketim

* Alvin Toffler, bilgi toplumu ile ilgili düşüncelerini açıklarken insanoğlunun gösterdiği toplumsal gelişmeyi üç aşamada incelemiştir. Bunların ilki M.Ö. 8000 yıllarında başlayan, uzun yıllar süren, toplumların başlıca geçim kaynağı olan tarım dönemidir. Bu dönemde ekili topraklar sayesinde köylerde ve yerleşim yerlerinde yeni bir yaşam biçimi oluşmuştur. 17. yüzyılın sonlarında Avrupa’dan başlayarak dünyayı etkisi altına alan sanayi devriminin gerçekleşmesi toplumsal gelişmenin ikinci aşamasıdır. Son olarak İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki on, on beş yıl içerisinde sanayileşmenin zirvesine ulaştığı bir sırada birçok alanda değişim dalgasının hissedilmeye başlandığı ‘üçüncü dalga’ başlamıştır. Toffler, 1955 yılından itibaren Amerika’daki hizmet sektöründe çalışan işçi sayısının üretim / imalat sektöründe çalışanlardan sayıca fazla olmasından yola çıkarak, üçüncü dalga (bilgi çağı) olarak nitelediği dönemin Amerika’da başladığını öne sürer. Alvin Toffler, Üçüncü Dalga, Ali Seden (çev.), İstanbul: Altın Kitaplar, 1981, s.33-34. Amerika’da doğan bu yeni bilgi yapılanması, Türkiye’de özellikle 90’lı yıllarda özelleştirme çalışmalarının da etkisiyle kendini göstermeye başlamıştır.

pratikleri, medya kullanma biçimleri, değerleri ve sorunları konularıyla ilgili veriler sunan önemli çalışmalardır (Yazıcı, 2001; Bayhan, 2003).

Gençliğe olan ilgi yalnızca üniversitelerde değil aynı zamanda resmi ve özel kurumlar, araştırma şirketleri, çeşitli vakıflar, sendikalar açısından da artmaktadır. Mobilizasyonun ve nitelikli insan gücünün artması araştırmalarda yer alan proje gruplarının geniş olmasını sağlamış, böylelikle araştırma kapsamında örneklem seçilen katılımcılar niceliksel olarak yükselmeye başlamıştır. 2006 yılında KONDA Araştırma ve Danışmanlık Şirketi Milliyet gazetesi için ‘Biz Kimiz?’ başlıklı bir araştırma gerçekleştirdiği araştırma bu kapsamda örnek çalışmalardan biridir. Eren Pultar, KONDA’nın yaptığı Türkiye geneli bu çalışmayı, kapsamını gençler özelinde daraltarak araştırmaya katılan 18-28 yaş aralığındaki 6.621 gencin kim olduklarına dair ifadelerini ‘Biz Kimiz?’ KONDA Toplumsal Yapı Araştırmasında Gençler başlığıyla 2008 yılında yeniden düzenleyerek yayımladı. Pultar, araştırma kapsamında “*gençlere gelir ve çalışma durumları, göç ve yerleşikliğe bakışları, kendilerini tanımlarken kullandıkları kimlikler, kimlik, devlet ve vatandaşlığa dair görüşleri, Güneydoğu ve Kürt sorununun nedenleri ve çözümleri hakkındaki görüşleri ve siyasi görüşleri*” eksenlerinde sorular sorulduğunu belirtmektedir (Pultar, 2008, s. 261). Araştırmanın 21. yüzyılın başında yapılmış, dönem gençlerinin kimlik ve aidiyet konu başlıkları üzerinden gençlerle ilgili başvuru olan önemli bir kaynak olma özelliğine sahip olduğu söylenebilir.

Niceliksel oranda yüksek katılımcı sayısının olduğu bir diğer çalışma UNDP’nin Türkiye’de Gençlik başlığıyla yayınladığı araştırmasıdır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)’nin 1990 yılından beri hazırladığı İnsani Gelişme Raporlarının 2008 yılında yayınladığı Türkiye’de Gençlik başlıklı çalışmada; Türkiye’de temsilen 12 farklı bölgeden (Ankara, İstanbul, Tekirdağ, Bursa, İzmir, Diyarbakır, Malatya, Erzurum, Kayseri, Adana, Samsun ve Trabzon) 15-24 yaş aralığında 3.322 genç ile veri çeşitliliği elde etmek amacıyla da 24’ü gençlerle, 4’ü yetişkinlerle olmak üzere odak grup görüşmeleri yaparak Türkiye’de “gençlik politikası, gençliğin eğitim fırsatları, gençlik ve sağlık, gençlik ve işsizlik, katılım ve gelecek vizyonu” gibi konularda Gençliğin Durumu Araştırması gerçekleştirilmiştir. Yine MetroPOLL ve Sosyal Araştırmalar Merkezi de çeşitli kişi ve kurumların talebiyle sırasıyla 2006, 2008, 2010 ve 2013 yıllarında Üniversite Gençliği Araştırması gerçekleştirerek üniversitede okuyan gençliğin sosyal hayata bakışı, kendilerini nasıl tanımladıkları, üniversite yaşamlarından memnuniyetleri gibi çeşitli konuları irdeleyerek bir üniversite gençlik profili ortaya koymayı hedeflediklerini belirtmektedir.

2000’li yılların gençlik araştırmalarının yönünü değiştiren en önemli nedenlerin başında günümüz teknolojilerinin öğrenmeyi herkes için mümkün kılıyor olmasından dolayı adeta bir devrim niteliğinde yaşanan bilgi çağı gelmektedir. İnsan emeğinin yerini çeşitli iş alanlarında sağladığı hız ve azalan maliyet nedeniyle teknolojinin alması, yapısında bilginin temel olduğu yeni toplumsal oluşumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bilgi toplumu* Irzik (2002) tarafından toplumun bütün üyelerinin ‘doğru ve nitelikli enformasyona’ herhangi bir engelleme ile karşılaşmadan ucuz bir şekilde erişebildiği ve erişilen enformasyonun bireylerde bilgiye dönüşüp kalıcı hale gelebildiği ve bahsedilen enformasyon-bilgi dönüşümünde herkes için sunulan fırsatın eşit olduğu bir toplum yapısı şeklinde tanımlanmıştır (s.61). Bu bağlamda bilgi ve iletişim teknolojilerinin esas amacının bilgiye hizmet etmek olduğu söylenebilir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasının sonuçlarından birisi ise Türkiye’de beyaz yakalı işçi sayısını artması olmuştur. Toffler (1981), üçüncü dalganın belirtisi olarak beyaz yakalı işçiler ile hizmet sektöründe çalışanların mavi yakalı işçilerden daha fazla sayıda olmasını göstermiştir. Bell’in (1976) düşüncesine göre ise bu belirti sadece beyaz yakalıların mavi yakalılarından sayıca üstün olması değildir. Ona göre artık içinde bulunduğumuz çağda güç, konumdan ya da mülkiyetten değil, bilgiyi üreten fikri mülkiyete sahip olanın gücüdür. Bu toplumda Drucker (1993) tarafından ‘bilgi işçisi’ olarak adlandırılan teknik ve profesyonel sınıftan (beyaz yakalılar) toplumsal sistemlerin merkezine konumlanmaları nedeniyle toplumda bilginin güç olarak yorumlandığı değişimler gözlenmeye başlanmıştır.

Bu bağlamda öne çıkan gençlik araştırmalarından biri Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan ve İlkur Üstün tarafından yapılan “Boşuna mı Okuduk?” Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği başlıklı çalışmadır. 2011 yılında yayınlanan çalışma, diplomalı genç işsizliğini bizzat deneyimleyen “beyaz yakalı işsiz” konumundaki 47 gençle derinlemesine görüşme, üniversite son sınıf öğrencisi 10 kişilik bir grupla odak grup görüşmesi yapmıştır. Katılımcılardan 9’unun da yazılı sorulara cevap verdiği bu araştırma, ayrıcalıklı olduğu hem kendileri hem de toplum tarafından varsayılan beyaz yakalıların istihdam beklentilerinin karşılanmadığı ve buna bağlı olarak güvencesiz topluluklara dönüşebileceğinin sinyallerini vermesi açısından önem taşımaktadır. Türkiye’de Bilgi Toplumu Stratejisi (2010) istatistiklerine göre Ar-Ge harcamalarının GSYH içerisindeki payı 2009 yılında %0,85 seviyesindedir. Bir yandan teorik bilgiyle donanmış binlerce beyaz yakalı işçi varken ar-ge harcamalarının bu kadar düşük seviyede olması toplumu donanımlı ve diplomalı insan

* Bilgi ve iletişim teknolojilerinin öne çıktığı yeni toplum yapısı farklı bilim insanları tarafından çeşitli şekillerde adlandırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. “Bilgi ekonomisi”, Fritz Machlup, The Production and Distribution of Knowledge in the USA, NJ: Princeton University Press, 1962; “Post-endüstriyel”, Daniel Bell, The Coming of Post Industrial Society: A Venture in Social Forecasting, 2nd edn. NY: Basic Books, 1976.; Daniel Bell, Welcome to the Post-Industrial Society, Physics Today, February 1976, s.46-49.; “Post Business Society”, Peter F. Drucker, Kapitalist Ötesi Toplum, Belkıs Çorakçı (çev.), İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1993.; “Bilgi Toplumu” Yoneji Masuda, Managing in the Information Society: Releasing Synergy Japanese Style, Oxford, UK: Basil Blackwell, 1990.

çöplüğüne dönüştürme riskini o yıllardan itibaren taşımaktadır. Teknolojik değişimler ihtiyaç duyulan insan kaynağının yapısında da bir değişikliğe neden olmuştur. Alınan eğitimler, sahip olunan vasıflar, diploma, kültür düzeyi, bilgi ve fikirleri kapsayan beşerî sermaye belli bir kazanç getirisi ile oluşturulmaya çalışılmaktadır. Eğitimli kalifiye insan sayısının artması bir yandan yeni teknolojilerin üretilmesine olanak sağlarken, diğer taraftan üretimdeki çekirdek kadroya dahil olamayan çalışanların kendilerini mutsuz, gelecek için kaygılı ve alternatif işçinin kendilerinin yerini almaması için kabullendiği az ücret ile yaşamını sürdürmektedir. Türkiye gibi genç nüfus oranı yüksek olan bir ülkede gençlerin işsiz, mutsuz veya az ücretle güvencesiz çalışıyor olmaları hedeflenen gelişmiş toplum seviyesinden oldukça uzak bir görüntü vermektedir.*

Kimlik, aidiyet, altkültür gibi konularla gençlik üzerine çalışmaların çeşitlendiği 2000’li yıllarda gençlerin “öteki” olarak değerlendirildiği kategoriler üzerine de araştırmalar yayınlanmıştır. Yahya Koçoğlu’nun Azınlık Gençleri Anlatıyor (Koçoğlu, 2001) ismiyle 2001 yılında basılan kitabı, kapsamı “gayrimüslim gençlerle röportajlar” olarak sınırlandırılmış ve 22-38 yaş aralığında gayrimüslim olan toplamda 46 kişiyle yapılan görüşmelerden oluşmaktadır. Çalışma gençlerin hem kendilerine hem kendilerini öteki olarak gören toplulukların gençlerde yarattığı algıya hem de üyesi olduğu kendi azınlık topluluklarının gençlere yönelik betimlemelerini öğrenmek açısından farklı bir genç kategorisi profili sunan önemli bir araştırmadır.

Bu kapsamda örnek olarak gösterilebilecek diğer çalışmalar şöyledir: Çağdaş Ekin Şişman, Üst-Orta Sınıf Genç İstanbullular’ın Gündelik Dilindeki “Öteki” Temsilleri: “Apaçi”, “Kıro”, “Amele”, “Varoş”, “Tiki”, “Concon”, “Ciks”, 2013; Ömer Miraç Yaman, Apaçi Gençlik, Gençlerin Toplumsal Davranış ve Yönelimleri: İstanbul’da ‘Apaçi’ Altkültür Grupları Üzerine Nitel Bir Araştırma, 2013; Özlem Ezgin, Alevi Gençliği, Deneyim ve Talepler: Bir Özne Olarak Alevilik, 2013; Pınar Uyan Semerci, Emre Erdoğan ve Elif Sandal Önal, “BİZ”liğin Aynasından Yansıyanlar, Türkiye Gençliğinde Kimlikler ve Ötekileştirme, 2017.

Gençlikle ilgili araştırma konusu haline gelen bir diğer durum da gençliğin değerlerinin neler olduğudur. Yetişkinlerin, bugünün gençliğiyle kendi gençliklerini kıyaslayarak yaptıkları değerlendirmeler bugünün gençleri açısından haksız değerlendirmelerdir. Çocukluk, gençlik ve yetişkinlik evreleri önceleri keskin bir biçimde birbirinden ayrılmaktaydı. Kadının eş ve sonra anne olarak yetişkin kategorisine geçişi erkeğin yetişkin kategorisine kabulüyle aynı hızda ve biçimde gerçekleşmiyordu. Yetişkin erkeğin aile babası olarak geçim ve bakım sorumluluğunu üstlenmesi için bir kadına göre daha fazla hayat tecrübesine sahip olması beklenmekteydi. Erkekler için askere gidip gelip, iş bulup para kazanmaya başlayarak ya da üniversiteyi bitirerek evlenip yetişkin sorumluluğu alma, kızlar için ise çoğunlukla evlilik yetişkinliğe kesin geçiş kabul edilmekteydi. Kız çocukları kendilerinden küçük kardeşleri varsa kardeşlerinin bakımını da üstlenerek, ev işleri yaparak sorumluluk alma evresine daha küçük yaşlarda bile başlamakta idi. Günümüzde ise gençlik ve yetişkinlik arasında bu kadar net bir geçiş olduğu söylenemez. Hatta gençlik döneminin bireyin değişen sosyo-ekonomik, beşerî ve kültürel özelliklerine bağlı olarak uzadığı gibi bir gerçeklik mevcuttur. Bu nedenle günümüz gençliğinin hayata, siyasete, eğitime, çalışma ve hayatını kazanma, din ve inanç sistemlerine, özgürlük ve eşitlik gibi kavramlara bakış açıları ile gençliği nasıl algıladıkları önceki kuşaklardan farklı olabilir. Bu bağlamda Gülten Kazgan tarafından derlenen 2002 yılında Kuştepe Gençliği Araştırması başlıklı çalışma, kapsamı genişletilerek Yönelim Araştırma Şirketi tarafından İstanbul geneline uygulanarak gerçekleştirilen alan araştırması verileri Gülten Kazgan, Nevin Yurdsever Ateş, Hilal Akgül ve Arus Yumul değerlendirmeleri ile 2004 yılında İstanbul Gençliği-Gençlik Değerleri Araştırması (Kazgan, 2004) başlıklı kitap olarak yayınlanmıştır. İstanbul gençliği profilini ortaya koymak amacıyla 18-25 yaş aralığındaki gençlere alan örnekleme uygulanarak 745 anket, kotalama yöntemiyle de 255 anket gerçekleştirilerek iki aşamada yapılan araştırmada veri elde edilmiştir. Kuştepe mahallesinde Arus Yumul tarafından gerçekleştirilen yüz yüze görüşmeler ile nitel araştırma yöntemi kullanılması ile de veri çeşitliliği sağlandığı söylenebilir. Bu çalışma, milenyum gençlerinin değerlerini sosyal, siyasal, ekonomi ve eğitim gibi başlıklarda kendi algılayışlarını öğrenmek açısından önem taşımaktadır.

Bilgi çağında yaşayan toplumlardaki hem her bir bireyin yaşayış biçiminde hem de toplumsal sözleşme ve devlet kurallarının birlikte işlediği toplumsal sistemlerin merkezinde değişiklikler gözlenmektedir. Teknolojinin yarattığı toplumsal dönüşümün bazı bedeller karşılığında ödendiğine yönelik eleştiri olumsuz görüşler arasında yer alır. Bu bedeller bilgi üretimi sonucunda geliştirilen teknolojilere ulaşma, sahip olma ve kullanma getirilerine sahiptir. Günümüzde gençlerle ilgili yetişkinlerin en fazla şikâyet ettiği konuların başında gençlerin cep telefonu kullanımı ve internet erişimi gelmektedir.

Bilgi çağında yaşanan gelişmeler ışığında Gandy (1989) teknolojiye erişim ile ilgili teknolojiye erişime sahip olarak toplumu denetimi altına alan teknolojik elitler ile kontrol edilen teknoloji fakiri topluluklar olmak üzere iki sınıfın ortaya çıktığını söyler. Türkiye’de gençlerin genellikle ithal edilen teknolojik yenilikleri fayda zarar değerlendirmesi yapmadan

* TÜİK, Mayıs 2019’da açıklanan İşgücü İstatistikleri raporuna göre 15-24 yaş aralığındaki genç nüfusta işsizlik oranı 5,5 puanlık artış ile %23,3 olurken, resmi verilere göre diplomalı işsiz sayısı 1 milyon sınırına dayanmıştır. Veriler TÜİK resmî web sayfasından İşgücü İstatistikleri raporundan alınmıştır.

kabul ettikleri yönünde yapılan eleştiriler, Winner'ın (2004) 'teknolojik uyurgezerlik' olarak tanımladığı sorgulamadan kabul edişe işaret etmektedir. Bu bağlamda teknolojinin sağladığı kolaylıklar nedeniyle bireylerin yaşamına ne kadar çok entegre olduğu gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Hayatlarına giriş yapan telefon, televizyon, bilgisayar ve internet gibi teknolojik yeniliklerle bu teknolojik uyurgezerlik nedeniyle gençlerin seçim hakları kısıtlanmış olabileceği düşüncesiyle milenyum çağının ilk on yılında yeni medya araştırmaları yapılmıştır. Bu bağlamda gençlerin internet erişimleri ile sosyal medya pratiklerini irdeleyen çalışmaların sayısında hızlı bir artış gözlenmektedir. Çünkü tarihte ilk kez yetişkinler gençlerin alışkanlıklarıyla ilgili değerlendirme yaparken benzer bir gençlik geçmişine sahip değildir. Dijital çağda doğmuş ve yeni medya ortamlarını büyürken deneyimlemiş bir gençlik ancak gençliğin kendi sesinden dinlenirse anlamlı bir iletişim ortamı oluşturulabilecektir.

Yeni iletişim teknolojilerinin sağladığı yeni mekanlar gençlere alternatif yaşamlar ve örgütlenmeler de sunmaktadır. Aktif katılımcısının Y kuşağı olarak tarif edildiği genç kitlesinin 2013 Gezi Parkı eylemlerinde görünür şekilde yer alması Türkiye'deki gençlik çalışmalarına da farklı perspektiflerden pencereler açmıştır. 80'li yılların ikinci yarısı ile 90'lı yıllarda doğanların eylemselliği, bu kuşağa yönelik depolitik gençlik algısının sorgulanmasına da neden olmuştur. KONDA'nın 2014 Gezi Raporuna göre parktakilerin yaş ortalaması 28'dir; katılanların %5,5'i 17 yaş altında, %16,5'i 18-20 yaş aralığında, %30,8'i 21-25 yaş aralığında, %20,3'ü 26-30 yaş aralığındadır.* Raporun verileri göz önünde bulundurularak, katılımcıların yüzde elliden fazlası 25 yaş altında olması nedeniyle kuşak ve kuşak özellikleri bağlamında Y kuşağına ilgi tekrar yükselmiş, Z kuşağı başlıklı çalışmaların sayısında artış yaşanmış, gençlerin siyasal eğilimlerinin ve yönelimlerinin ne olduğunu, siyasal katılım sürecinde sosyal medyanın rolünü inceleyen araştırmalar yayınlanmaya başlamıştır. Y kuşağını araştırma konusu olarak ele alan 2000-2013 yılları arasında çeşitli disiplinlerden araştırmacıların yazdığı 12 yüksek lisans ve 1 doktora toplam 13 tez bulunurken, 2014 yılından günümüze 29'u doktora tezi, 154'ü yüksek lisans tezi olmak üzere toplam 183 tez bulunmaktadır. Araştırmalar X ve Y kuşak farklılık ve benzerliklerinin bulunması, kuşak özellikleri, iş ve yaşam doyumu, motivasyonları, tutumları, satın alma alışkanlıkları, siyasal katılımları ve sosyal medya alışkanlıkları gibi başlıklar dolayında yapılmıştır. Z kuşağı ile ilgili 6'sı doktora olmak üzere toplam 46 adet tez bulunmaktadır. Bu bağlamda yazılan tezlerde kuşakların kişilik özellikleri, tüketim alışkanlıkları, sosyal medya pratikleri, kariyer ve gelecek beklentileri ve kuşak karşılaştırmaları gibi konular çalışılmıştır.

İnternet, mobil iletişim ve dijital medyayı da sayarsak Türkiye 21. yüzyıla çok hızlı dönüşümler yaşayarak girmiştir. İnternet kullanımı ulusal düzeyde insanların çalışma alanı ve yaşama biçimlerine kadar birçok alanda değişiklikler yaparken 'bireyselleşme ve yalnızlaşma' gibi olumsuz sonuçlara da yol açabilmektedir. Bir yandan bireylere evde çalışma gibi rahat çalışma koşulları sunarken diğer taraftan onları kişilerarası yüz yüze iletişimden mahrum bırakmaktadır. Gelecek bilimci Marc Prensky'nin (2001) deyişiyle 'dijital yerliler'in çoğu zaman gerçek hayatta değil de ağ teknolojileri aracılığı ile internetten sosyalleşmelerine neden olmaktadır. Ali Murat Kırık'ın 2013 yılında kabul edilen Yeni Medya Çağı Çerçevesinde Türkiye'de Televizyondan İnternete Dönüşüm ve Sosyal Paylaşım Ağlarında Gençlerin Konumu başlıklı doktora tezi bu bağlamda verilebilecek çalışmalara bir örnek olarak gösterilebilir. Farklı disiplinlerden araştırmacıları bir araya getiren Aslı Telli Aydemir (2011) tarafından derlenen Katılımın "e-hali": Gençlerin Sanal Alemi başlıklı kitap gençliğin katılımının internet ortamı zemininden değerlendirilmesi ve odağının ağ neslinin (Tapscott, 1998) ihtiyaç ve beklentilerini anlama olmasından dolayı bu alanda değerli bir öncü çalışmadır.

Gençlik politikası oluşturan kurumlar, ebeveynler ve eğitimciler; gençlerin kendilerini var ettiği bir iletişim aracı olarak sosyal medyayı kullanmalarının kişisel mahremiyetlere zarar vereceği yönünde endişelerini dile getirmektedir. Gençlerin sorgulamadan televizyondaki yayınları takip etmesi ya da ağ üzerindeki sayısız bilgiye ulaşması, çoğu zaman yetişkinlerin kontrol ve denetimi altına girememekte, bu nedenle de yetişkinler, gençlerin zararlı içeriklere erişimlerin engellenmesi şeklinde tedbir kararlara yönelmektedirler. Çoğu zaman yetişkinler kişisel mahremiyetlere zararın, Naisbitt'in (2004) bahsettiği 'bilinçli teknoloji şuuru'ndan gençlerin yoksun olmalarından kaynaklandığını düşünmektedir. Genel hatlarıyla tv ve radyo yayınlarında, eğitim kurumlarında ve gündelik konuşmalarda tartışılan bu durum elbette ki dikkatleri çekmiş ve böylece gençlik araştırmalarında konu çeşitliliği bakımından araştırmacıların açtığı yeni bir başlık oluşturmuştur: sosyal medya.

Her yıl We are Social ve Hootsuite tarafından hazırlanan İnternet ve Sosyal Medya İstatistiklerinin 'Digital 2019 in Turkey' ismiyle yayınladığı raporunun sosyal medya platformu Türkiye bölümüne göre, Türkiye'de 43 milyon Facebook, 38 milyon Instagram, 9 milyon Twitter, 7.3 milyon LinkedIn ve 6.35 milyon Snapchat kullanıcısı bulunmaktadır. Sosyal medya kullanıcıların oranına bakıldığında ise %7'si 13-17 yaş aralığında, %27'si ise 18-24 yaş aralığında olmak üzere

*KONDA'nın Şebeke Gençlerin Katılımı Projesi için 2013 yılında yaptığı araştırmanın gençlerin siyasi katılımı bölümüne göre gençlerin yüzde 9'u bir partinin gençlik kollarına üye olduğunu, üye olmasa bile aktif katılım sağladığını belirtmektedir. Gençlere yapılan apolitik tanımlamasını destekleyen bir veri olarak gençlerin yüzde 76,5'i herhangi bir siyasi partiye veya gençlik kollarına üye olmadığını ve olmak istemediğini belirtmiştir. Gençlerin varolabileceğini hissettiği bir örgüt yapısından bahsetmemeleri siyasal ilgisizliğe değil, siyasetin yapısının yeniden gözden geçirilmesine işaret etmektedir. KONDA, Türkiye'de Gençlerin Katılımı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s.43.

hemen hemen 1/3 oranında 25 yaş altı kullanıcı bulunmaktadır. Rapora göre %32 oranla 25-34 yaş aralığında, %16 oranla 35-44, %10 45-54, %6 55-64, %4 65+ yaş aralığında sosyal medya kullanıcısı bulunmaktadır. Bu sonuçların sosyal medyanın gençler tarafından sıklıkla kullanıldığını söyleyen yetişkinler açısından şaşırtıcı olduğu görülmektedir. Örneğin, Ahsen Armağan’ın 2013 yılında yayınladığı Gençlerin Sanal Alanı Kullanım Tercihleri ve Kendilerini Sunum Taktikleri başlıklı araştırma sonucunda Ege Üniversitesi İletişim Fakültesindeki sosyal medya araştırmasına katılan 284 öğrenciden elde edilen verilere göre katılımcıların %96,8’inin sosyal ağları kullandıkları belirlenmiştir. Sosyal ağlarda geçirdikleri zamana göre 1-3 saat ayıran %48,6, 3-5 saat zaman ayıranlar %22,5, 5 saat ve üstü zaman ayıranlar %7,4, 0-1 saat arası zaman ayıranlar ise %21,5 oranındadır. Sosyal ağları 1-5 saat dilimi içinde kullananların oranı oldukça yoğun olup %71,1 teşkil etmektedir (Armağan, 2013, s. 84).

Son yıllarda popülerliği artan sosyal ağlardan biri olan Instagram’da gençlerin kendilerini sunumu üzerine yayınlanan çeşitli araştırmalardan İlky Tuzcu Tıǧlı’nın Ağ Toplumunda Neo-Alt kültürler: Instagram’da RKOT Örneği başlıklı 2019 yılında kabul edilen doktora tezi öne çıkan çalışmalardan biridir. Çalışmanın, örneklem sayısının az olmasının daha zengin veri elde etmeyi kısıtladığı düşünülmesine rağmen araştırma evreni olarak üst sınıfta yer alan gençlerin ele alınması (RKOF- Rich Kids of Turkey, Türkiye’nin Zengin Çocukları) ile üst sınıf gençlerinin kendi sınıf özelliklerini sunmak ve gerçekliklerini tekrar yaratmak adına sanal ortamı (RKOI-Rich Kids of Instagram/Internet) tercih etmeleri açısından genel öğrenci veya üniversite gençliği araştırmalarından farklılaşan bir araştırma olduğu söylenebilir.

Sanayi devrimi dünya üzerinde yalnızca toplumsal hayatta değil insan faaliyetlerinin de etkisiyle gezegenin atmosferinin sera gazlarıyla dolması sonucu küresel ölçekte iklimde de değişikliğe neden olmuştur. Sıcaklık artışı, hava olaylarındaki şiddetli değişiklik, buzulların erimesi, deniz ve okyanus suyu seviyelerinin yükselmesi ekosistemin bozulmasına yol açmakta, hem bitki ve hayvanları hem de insan topluluklarını risk altında bırakmaktadır. Dünya genelindeki demografik eğilimlerdeki artış benzer bir şekilde Türkiye’de de beklenmekte, TÜİK’in 2018 yılında güncellediği nüfus projeksiyonuna göre 2040 yılında 100 milyondan fazla bir rakama ulaşacağı öngörülmektedir. Bir taraftan projeksiyonlarda nüfus artışı hesaplanırken diğer taraftan hissedilen iklim değişiklikleri gençlik çalışmalarında yeni bir bakış açısının gençlik ve iklim değişikliği konusu çerçevesinde gelişmesini sağlamıştır.

Bugünün çocukları ve gençleri yarının yetişkinleri kendilerine ve kendilerinden sonraki nesillere yaşanabilecek bir dünya kalmasını istemekte, bu konuya dikkat çekmek üzere çeşitli ülkelerde çeşitli aktivistler eyleme geçmektedir. Nitekim Birleşmiş Milletler de küresel iklim değişikliği çalışmalarında geleceğimiz olan gençlerin katılımını önemsemekte, geleceğin nasıl olması gerektiğine söz ve karar hakkı bulunan gençlerin fikir ve önerilerini yapılan toplantılarda dile getirmelerine olanak sağlamaktadır. * Küresel iklim değişikliği tüm dünyayı etkilerken, ülkemizde de hem gençleri bilgilendirmek hem de sonuçları üzerine dikkat çekmek amacıyla çeşitli çalışmalar yayınlanmıştır. Bu kapsamdaki örnek çalışmalardan Barış Gençler Baykan ve G. Demet Lüküslü, Genç ve Yeşil Politika (2008); Nahide Konak, Küresel İklim Değişikliği ve Gençlerin Katılımı (2011); Barış Gençler Baykan Eğitim, Sivil Toplum ve Siyaset Üçgeninde Gençlik ve Çevre (2013), Tendü Hilal Göktuğ, Bülent Deniz ve Çiğdem Kılıçaslan, Çevre ve Doğa Koruma Konusunda Gençlik Platformları (2018); Ali Derya Atik ve Derya Doğan, Lise Öğrencilerinin Küresel İklim Değişikliği Hakkındaki Görüşleri (2019) başlıklı yayınlar daha sonraki çevre ve küresel iklim değişikliği bağlamındaki gençlik araştırmaları için birer kaynak konumundadır.

Çağa damgasını vuran kitle iletişim araçları gençlerin kimliklerini ve ne yaptıklarını doğrudan etkilemektedir. Günümüz toplumunun tüketimcilik yoluyla edinilen tüketim göstergeleri aracılığı ile biçimlendiği, statü ve sınıf yapısının bu göstergelere yüklenen anlam çerçevesinde farklılaşarak oluştuğu belirtilmektedir. Bu göstergeler ise toplumun dili olan tüketim dili ile yansıtılır. İnsan hayatının en önemli gelişim süreçlerinden biri olan gençlik döneminde yerleşen özelliklerin gencin kim olduğunu etkileyeceği açıktır. Gençler kim olduklarına dair gerçek hayatta kıyafet, imaj, renk, ayakkabı, çanta, mekân gibi çeşitli göstergelerle, sanal hayatta da kendilerini sunum biçimleriyle bir izlenim yönetimi gerçekleştirirler. Yeni medya teknolojilerinin bireyler üzerindeki değiştirme gücü göz önüne alındığında yakın dönem gençlik araştırmalarında gençlik ve kitle kültürü, gençlik ve popüler kültür ile gençlik ve tüketim alışkanlıkları, gençlik ve satın alma eğilimleri, gençlik ve reklam, gençlik ve moda gibi çeşitli konular farklı çerçevelerden çalışılmaya başlanmıştır.

Bu kapsamda Erjem ve Çağlayandereli’nin televizyon, dizi ve gençlik üzerine 2006 yılında İstanbul’da yer alan; Kadıköy-Fenerbahçe, Bağcılar-Barbaros, Beşiktaş-Etiler, Küçükçekmece-Ticaret ve Gaziosmanpaşa-Habibler Liselerinde öğrenim gören 1020 öğrenciye anket uygulayarak yaptıkları çalışmaya göre; liseli gençler yerli dizilerde yer alan karakterlerden etkilenmektedir. Çalışma sonucunda elde edilen anket uygulamasına katılan liseli gençlerin %72’sinin model alma davranışına sahip olma durumu, daha sonraki gençlik araştırmaları açısından önemli bir veridir (Erjem ve Çağlayandereli, 2006, 15-30). Başka bir örnek çalışma ise Duygu Dumanlı Kürkçü’nün Yeni Medyanın Gençlerin Medya Alışkanlıkları Üzerine Etkisi başlıklı doktora tezinin 2016 yılında Yeni Medya ve Gençlik adıyla kitaplaştırdığı

* Örnek çalışma için bkz. **Youth Participation in the UNFCCC Negotiation Process: the United Nations, Young People, and Climate Change**, the United Nations Joint Framework Initiative on Children, Youth, and Climate Change, 2010.

araştırmasıdır. Yeni medyanın ‘medya tüketim’ alışkanlıklarını değiştirmesi nedeniyle gençlerin sosyal medya ve internet gazeteciliği kullanım pratiklerini hakkında bilgi veren çalışmaya katılan 613 üniversite öğrencisinin %87,8’i internet üzerinden gazete okuduklarını belirtirken, %34’ü yalnızca haber başlığını okumakta, haber metnini okuyanların oranı ise %6,5 şeklinde tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre iki farklı yorum yapılabilir; ya araştırmaya katılan gençlerde derinlemesine düşünmekten ziyade çok hızlı tüketme alışkanlıkları gelişmiştir, ya da haberde üretilen dil, fotoğraf ve haber konusu gençlerin ilgisini çekmekten oldukça uzaktır.

Satın alma arzusunun bireyin bilinç merkezine taşıyarak modern tüketiciyi yaratan, tüketimi devamlı kılacak sistemin bir toplum yapısı olarak insanlara sunulmasını sağlayan, sermayeyi kontrolü altına alan güçler bilgi teknolojileri ile günümüzde daha fazla söz sahibi olmuşlardır. Oluşturulan kolektif bir tüketici zihniyeti de bu güçlerin amacına hizmet etmektedir. Aynı zamanda gençler kitle iletişim aracılığıyla popüler kültür ürünlerini çok hızlı bir şekilde tüketmektedirler (Şahin, 2005, 157-181). Örneğin, KONDA 2011 yılında ‘Türkiye Gençliği Araştırması’ başlığıyla 15-30 yaş aralığındaki 2366 kişiyle gerçekleştirdiği yüz yüze görüşmeler sonucunda medya ve tüketim alışkanlıkları üzerine çeşitli veriler sunulmaktadır. %31,6’lık oran ile günde 3 saatten fazla televizyon izleyen gençlerin en çok izlediği program %56,3 ile dizi olmuştur. Tüketim alışkanlıkları kapsamında ise gençlerin %56,4’ü markayı önemli %10,1’i kesinlikle önemli, %44,6’sı ailenin alışkanlıklarının önemli %6,3’ü kesinlikle önemli, %44,3’ü reklam ve promosyonun önemli %6,7’si kesinlikle önemli, %34,8’i moda ve trendin önemli %6,3’ü kesinlikle önemli olduğunu belirterek bir ürün satın alırken önem verdikleri kriterleri sıralamışlardır. Marka, reklam ve promosyon ile moda ve trendin yüksek oranlarına bakıldığında, gençlerin kendilerini farklı hissetme çabası içerisinde diğerleriyle aynı ürünleri daha hızlı tüketme yarışı Frankfurt Okulu düşünürlerinden Marcuse’un (1990) bahsettiği tek boyutlu insan kavramını akıllara getirmektedir. Çünkü Beck’in de belirttiği gibi, edinmenin pozitif mantığı, yoksun kalmanın, kaçınmanın, inkarın ve yeniden yorumlamanın negatif mantığına ters düşer (2011, s.34). Oluşan bu çıkmazda gençler sosyal eşitsizliklere bazı gençlerden daha fazla maruz kalmaktadırlar. Diğerlerinden daha az eşit olan bu gençler ise sömürülen orta sınıfın kalabalık tüketicileri olmaya maalesef devam edecektir.

Gençlik çalışmalarının yönünü belirlemek ve alanda araştırmacıların konuya ilgisi yükseltmek amacıyla çeşitli dönemlerde çalıştaylar da düzenlenmektedir. 5. Dünya Gençlik Kongresi 31 Temmuz-13 Ağustos 2010 tarihlerinde 2010 yılı Avrupa Kültür Başkenti olan İstanbul’da düzenlenmesinin de gençlik araştırmalarına akademik ilgi ve eğilimi artırdığı söylenebilir. Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından ilk kez 2013 yılında düzenlenen Gençlik Araştırmaları Çalıştayı, Türkiye’nin ilk gençlik araştırmaları çalıştayıdır. Çalıştay kapsamında 6 farklı disiplinden (psikoloji, sosyoloji, eğitim bilimleri, sosyal politika, spor araştırmaları ve kültür-sanat) araştırmacılarla gençlik konusu detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Günümüze kadar devam eden süreçte, çeşitli kurumlar tarafından düzenlenen gençlik çalıştayları mevcuttur. İstanbul Aydın Üniversitesi TARMER’de 14-15 Ocak 2016 tarihlerinde ‘Şiddet Sarmalında Din, İdeoloji ve Gençlik’ Çalıştayı; 10 Ekim 2018 tarihinde Dokuz Eylül Üniversitesi’nde ‘Değişen Dünya Gençler ve Ruh Sağlığı’ Çalıştayı, 4-6 Ocak 2019 tarihlerinde Gençlik Spor İl Müdürlüğü tarafından düzenlenen Van Gençlik Çalıştayı çeşitli konu başlıklarıyla gerçekleştirilen çalıştay örneklerinden bazılarıdır.

Gençlik temasının işlendiği dergiler ile gençlik özel sayıları çıkaran pek çok dergi de bulunmaktadır. Birikim Dergisi’nin Ağustos 2005 Halleriyle İmajlarıyla Gençlik başlıklı sayısı; finansmanı Avrupa Komisyonu tarafından sağlanan Avrupa Birliği Eğitim ve Gençlik Programları Merkezi Başkanlığı’nın 2006 yılında ilkini yayınladığı Eğitim ve Gençlik Dergisi; Gençlik ve Spor Bakanlığı’nın 2013 yılından beri yayınladığı Gençlik Araştırmaları Dergisi; Alternatif Politika Dergisi’nin 2013 gençlik özel sayısı; OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Cilt 8, 2018 gençlik araştırmaları özel sayısı gibi yayınlar gençliğin disiplinlerarası bir değerlendirme ile bütüne ayrı çerçevelerden katkı sunarak gençlik araştırmalarının boyutunu anlamlı ve olumlu çizgide genişletmektedir.

Etnografik zeminde Leyla Neyzi ve Haydar Darıcı’nın gerçekleştirdiği “Özgürüm Ama Mecburiyet Var” başlığıyla 2014 yılında yayınlanan ve sözlü tarih yöntemine dayanan çalışmaları gençlik araştırmaları alanında önemli bir yeniliktir. Hem araştırma yöntemi açısından hem de araştırma evreni açısından kapsamlı bir proje gerçekleştirilmiştir. Neyzi ve Darıcı; Diyarbakır, Muğla ve Berlin’de gerçekleştirdikleri 15-35 yaş arası farklı sosyal sınıflardan ve farklı kimliklerden 100 kadın ve erkek gençle sözlü tarih araştırma yöntemine dayanan ikişer kez görüşme yaparak Diyarbakır ve Muğla’lı gençlerin deneyimledikleri ‘genç olma hali’ni hem akademik hem de kamusal alana bilgi olarak sunmuşlardır.

2000’li yıllardan sonra gençlik araştırmalarında dikkat çeken başka bir yenilik ise nitel araştırmaların sayısı ve disiplin çeşitliliğinde bir artış gözlenmesidir. Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Melike Aktaş Yamanoglu’nun yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerle gerçekleştirdiği alan araştırmasına dayanan Kent Yoksulu Gençlerin Tüketim Toplumunda Yaşama Deneyimleri (2008) başlıklı doktora tezi; Spor Yöneticiliği Anabilim Dalı Murat Şentuna’nın 16 yönetici ile görüşmek yaparak fenomenolojik yöntemle gerçekleştirdiği Türkiye’deki Gençlik ve Spor İle İlgili Kamu Kurumları Ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Gençlik Politikalarının Değerlendirilmesi Ve Bir Model Örneği (2009); Sosyoloji Anabilim Dalı, Bir Özneleşme Örneği Olarak İstanbul’da Dindar Üniversite Gençliği Özlem Avcı’nın 2010 yılında nitel araştırma tekniklerinden derinlemesine görüşme ile gerçekleştirdiği doktora çalışması; Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı, Oya Onat’ın Genç Yetişkinlerin Ahlaki Kimliklerinin

İncelenmesine Yönelik Nitel Bir Araştırma (2011) başlıklı doktora tezi; Sosyoloji Anabilim Dalı Gençlerin Toplumsal Davranış Ve Yönelimleri: İstanbul’da “Apaçi” Altkültür Grupları Üzerine Nitel Bir Çalışma (2012) başlıklı Ömer Miraç Yaman’ın fenomenolojik-yorumsamacı yöntemi tercih ettiği doktora tezi; İrem Begüm Tükel Parker’in derinlemesine görüşme tekniğiyle çalıştığı Yeni Muhafazakâr Gençlik Kültürü: İzmir’deki Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma (2017) başlıklı doktora tezi, Sosyal Projeler Ve Sivil Toplum Kuruluşları Yönetimi Yüksek Lisans Programı Nilay Küme’nin Gençlik Çalışmalarına Katılım Gençlerin Siyasal Katılımlarını Etkiler Mi? (2017) başlıklı bir ankete dayalı saha araştırması ile 20 gençle derinlemesine görüşme gerçekleştirdiği yüksek lisans tezi gençlik araştırmaları açısından akademik alanda nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilmiş çalışmalara örnek olarak gösterilebilir.

Son yıllarda, toplumsal bir kategori olarak değerlendirilen gençliğe olan ilginin arttığının başka bir kanıtı da Türkiye’deki gençlerin profilini ortaya koymak amacıyla yapılan araştırma raporlarıdır. Gençlerin sorunlarını, beklentilerini, medya kullanma alışkanlıklarını, serbest zaman etkinliklerini, hayallerini ve gerçekliklerini, ruh halini ve sahip olmak istedikleri koşulları araştıran farklı zeminlerden bakış açılarıyla tasarlanmış ve yazılmış pek çok araştırma raporu bulunmaktadır. Örneğin, 10.174 gencin katılımıyla gerçekleştirilen SETA’nın 2012 yılında Türkiye’nin Gençlik Profili başlığıyla yayınladığı çalışmaya göre gençlerin en büyük sorununun işsizlik olduğu tespit edilmiştir. Yine British Council tarafından paylaşılan Next Generation Türkiye (Gençlerin Sesini Dinlemek) 2017 araştırma raporu gündelik yaşam ve bağlantılar, geleceğe yatırım ve kimlikler, siyaset ve katılım başlıkları altında gençlere odaklanan çalışmanın verilerini gençlik çalışmaları alanına katkı olarak sunmaktadır. Bu kapsamda incelenebilecek ve genellikle öğrenci, çalışan, stk üyesi, örgütlü gençlik, üniversite öğrencisi gibi katılımcı özellikleri bulunan İstanbul Bilgi Üniversitesi Gençlik Çalışmaları Birimi Gençlik Örgütlenmelerindeki Gençlerin Sorunları, İhtiyaçları, İstekleri ve Önerileri Temelinde Türkiye’de Gençlik Politikaları Göstergelerinin Oluşturulması Araştırma Projesi 2010; SEKAM Türkiye Gençlik Raporu 2016, Toplum Gönüllüleri Vakfı Gençlik Çalışmasının Gençlerin Toplumsal Katılımına Etkisi Araştırması 2017; Türkiye Gençlik STK’ları Platformu Türkiye’nin Gençleri Araştırması 2018, Habitat Derneği’nin Türkiye’de Gençlerin İyi Olma Hali Raporu 2017 ve 2019 gibi çalışmaların aksine Gençlik ve Spor Bakanlığı’nın desteklediği Genç Hayat Vakfı tarafından yayınlanan Sessiz ve Görünmeyen Gençler Araştırma Projesi Raporu 2017 toplumsal bir kategori olarak ele alınan gençlerden NEET kategorisine girenleri araştırma konusu edinmiştir. NEET İngilizce not in education, employment or training olarak tanımlanan öğrenimde, istihdamda veya eğitimde olmayan gençleri ifade etmektedir. Heterojen bir kitle olarak değerlendirilen NEET’ler, Eurostat 2011 verilerine göre Avrupa’da 15-24 yaş arası 7,5 milyon genç 25-29 yaş arası 6,5 milyon gençtir. Bu oran OECD’nin 2012 raporunda Türkiye’de genç erkeklerde 24.8, genç kadınlarda 48.4; TÜİK’in İstatistiklerle Gençlik 2018 raporunda ise 24.5 oranla 2 milyon 720 bin NEET genç olarak tespit edilmiştir. Kadınlarda 33.6, erkeklerde 15.6 olan oranlara bakıldığında Türkiye’de gençlerin dörtte birinin ne eğitim-öğrenimde ne de istihdamda olmadığı gerçeğine ulaşabiliriz. Bu durum yeni dönemde çalışılan bir gençlik kategorisi şeklinde değerlendirebileceğimiz NEET gençler olarak gençlik araştırmalarında yer bulmasına neden olmuştur. Serhat Kalkınma Ajansı’nın 2018 yılında yayınladığı Gençlik Araştırması ise TRA2 bölgesi denilen Kars, Ardahan, Ağrı ve Iğdır illerinde 14-24 yaş aralığındaki lise öğrencileri, okumayan gençler ve üniversite öğrencileri üzerinden karşılaştırmalı bir analiz yapmaktadır. TRA2 bölgesinde yaşayan gençlerin sorunlarını araştıran bu çalışma, bölgesel bir analizi içermesi bakımından farklılık ve önem taşımaktadır.

5. TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu makale ile Türkiye’deki özellikle 2000-2019 yılları arasındaki gençlik araştırmalarının tarihsel olarak izinin sürülerek çalışmaların perspektiflerinin ve temel parametrelerinin ortaya konması amaçlanmıştır. 2000 öncesi gençlik araştırmalarının genel çerçevesine bakıldığında -milyenüm çağının en önemli getirisi olan teknoloji ile gençlerin kurduğu ilişkiyi de göz önünde bulundurarak- günümüze kadar gençliğin algılanışında gerçekleşen değişimler tespit edilmiştir. Araştırmaların gerçekleştirildiği dönemin özelliklerine dair veriler sunması genel olarak yapılan çalışmaların ortak noktasıdır. Gençlik içinde bulunulan siyasal, ekonomik, kültürel gibi koşullara referansla değerlendirilmiş, kimi çalışmalarda ise kendilerinden önceki dönemlerin gençlikleriyle kıyaslanmış, benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konmuştur.

İncelenen gençlik çalışmalarının kültürel, sosyolojik, psikolojik, iletişimsel gibi çeşitli bağlamlarda yapılması araştırmacıların farklı perspektiflerden gençliği ele aldıklarının göstergesidir. Yapılan gençlik çalışmalarında farklı yaklaşımların olması, gençliğin disiplinlerarası bir akademik araştırma alanı olmasına işaret etmektedir. Gençlik; biyolojik, psikolojik, sosyolojik, tarihsel, iletişimsel, kültürel ve medikal alanların herhangi birinden bağımsız değerlendirilemeyeceği görüşü ile birlikte gençlik teorilerinin beslendiği alanın bütüncül olmak zorunda olmadığı da düşünülebilir.

Türkiye’de gençliğin çeşitli hedeflerin nesnesi konumunda araçsallaştırıldığı, önceleri kaynak, sonra ortadan kaldırılması gereken bir risk topluluğu, apolitik ve vurdumduymaz, bireycilik yönü öne çıkarak duyarsız, tembel ve iş beğenmeyen, internet bağımlısı gibi pek çok değerlendirmenin yapılmasına karşılık gençliği gençlerin sesinden dinleyen az sayıda çalışma bulunmaktadır. TÜİK’in İstatistiklerle Gençlik 2020 raporunda genç nüfus aralığı 15-24 olmak üzere %15,4’ü Türkiye’de gençlerin oluşturduğu göz önüne alındığında, bu kadar büyük bir kitlenin anlaşılmasına olanak sağlayacak daha fazla sayıda ve çeşitli araştırma modelleriyle yapılacak çalışmaların gerçekleştirilmesi gereklidir.

Günümüz koşulları özellikle teknolojik gelişmeler ışığında özellikle gençlere yeni yaşam biçimleri sunmaktadır. Dolayısıyla yetişkinlerin dünyası ile şimdiki gençlerin yaşam dünyası deneyim ve gündelik pratikler açısından farklılıklar içermektedir. Yetişkinler ve gençler arasındaki iletişimin sağlıklı bir süreçte ilerlemesini sağlayacak olan faktörlerden biri ise gençlerin kendilerini daha fazla ifade edebildiği, görüşlerini yansıtılabildiği, sesini duyurabildiği gençlik araştırmaların sayısının artmasıdır.

Sonuç olarak günümüze kadar gençlikle ilgili yapılan değerlendirmelerin ışığında, gençliğin tanımlanmasının toplumsal değişimlerden bağımsız gerçekleşmediği söylenebilir; çok hızlı dönüşümler yaşayan toplumsal yapı ile gençlerin zihinsel yapısı arasında çoğu zaman bir örtüşme olamamakla beraber gençlik kendi yolunu bulmakta da özgür bırakılmamaktadır. Bu düşüncenin oluşmasına neden olan durum gençlik araştırmalarının sonuçlarında belirlemektedir. Genç ve gençliğin tanımlanmaktan ziyade anlaşılmaya ihtiyacı olduğu görülmektedir. Gençlik konusunda yapılan refleks çalışmalar gençliğin araştırma esnasındaki durumunu tanımlasa da daha kapsamlı ve uzun yıllar boyunca sürdürülen araştırmaların varlığına ihtiyaç vardır. Ancak bu şekilde toplum, yetişkinler ve yetkililer tarafından gençlerin durumları, sorunları, talepleri ile beklentileri konusunda daha net ve bütüncül bir kavrayış gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- ABADAN, N. (1970). "Türk Üniversite Öğrencileri ile Genç İşçilerin Siyasal Eğilimleri". Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 25(4): 67-88. <http://dergipark.org.tr/ausbf/issue/3141/43657>, 11.08.2019.
- ARMAĞAN, A. (2013). "Gençlerin Sanal Alanı Kullanım Tercihleri ve Kendilerini Sunum Taktikleri". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(27): 78-92.
- ATİK, A. D. & DOĞAN, D. (2019). "Lise Öğrencilerinin Küresel İklim Değişikliği Hakkındaki Görüşleri". Academy Journal of Educational Sciences, 3(1): 84-100.
- BAYHAN, V. (1997). Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BAYHAN, V. (2003). Genç Kimliği-Üniversite Gençliğinin Sosyolojik Profili (İnönü Üniversitesi Uygulaması). İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya.
- BAYKAN, B. G. & LÜKÜSLÜ, D. (2008). "Genç ve Yeşil Politika". Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi (BETAM) Araştırma Notu 019.
- BORA, T. & BORA, A. & ERDOĞAN, N. & ÜSTÜN, İ. (2017). "Boşuna mı Okuduk?" Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği. İletişim Yayınları, İstanbul.
- BAYKAN, B. G. (2013). "Eğitim, Sivil Toplum ve Siyaset Üçgeninde Gençlik ve Çevre". Alternatif Politika, 5(2): 174-195.
- BECK, U. (2011). Risk Toplumu. İthaki Yayınları, İstanbul.
- BELL, D. (1976). The Coming of Post Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. Basic Books, NY.
- BELL, D. (1976). "Welcome to the Post Industrial Society". Physics Today, February, 46-49.
- BRITISH COUNCIL. (2017). Next Generation Türkiye (Gençlerin Sesini Dinlemek).
- DRUCKER, P.F. (1993). Kapitalist Ötesi Toplum. İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- DUMANLI KÜRKÇÜ, D. (2016). Yeni Medya ve Gençlik. Kriter Yayınevi, İstanbul.
- ERJEM, Y. & ÇAĞLAYANDERELİ, M. (2006). "Televizyon ve Gençlik: Yerli Dizilerin Gençlerin Model Alma Davranışı Üzerindeki Etkisi". C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, 30(1): 15-30.
- EUROSTAT. (2011). NEET'ler-Çalışmayan, Eğitim ve Öğrenim Görmeyen Gençler: Avrupa'daki Özellikleri, Maliyetleri ve Politik Tepkileri, https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_files/pubdocs/2012/541/tr/1/EF12541TR.pdf, 30.08.2019.
- EZGİN, Ö. (2013). "Alevi Gençliği, Deneyim ve Talepler: Bir Özne Olarak Alevilik". D. Lüküslü ve H. Yücel (Der.), Gençlik Halleri, 2000'li Yıllar Türkiye'sinde Genç Olmak (176-194). Efil Yayınevi, Ankara.
- G. IRZİK, (2002). "Bilgi Toplumu mu Enformasyon Toplumu mu? Analitik-Eleştirel Bir Yaklaşım". İ. Tekeli ve diğerleri (Der.), Bilgi Toplumu Geçiş (53-62). TÜBA Yayınları, Ankara.
- GANDY, O.H., JR. (1989). The Surveillance Society: Information Technology and Bureaucratic Social Control. Journal of Communication, 39(3): 61-76.

- GENÇ HAYAT VAKFI, Sessiz ve Görünmeyen Gençler Araştırma Projesi Raporu, <https://genchayat.org/wp-content/uploads/2018/09/sessizvegorunmeyengenclerarastirmaraporu.pdf>, 02.09.2019.
- GÖKÇE, B. (1971). Gecekondu Gençliği. Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- GÖKTUĞ, T. H. & DENİZ, B. & KILIÇASLAN, Ç. (2018). “Çevre ve Doğa Koruma Konusunda Gençlik Platformları”. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Gençlik Araştırmaları Özel Sayısı, 8: 414-440.
- GÜLER, M. (1996). “Üniversite Gençliğinin Kişilik Özellikleri ve Uyum Sorunları”. M.Ü. Eğitim Bilimleri Dergisi, 8: 109-119.
- GÜLER, M. (1997). Kentleşme Sürecinde Gençlik. Ümit Yayıncılık, Ankara.
- GÜRSES, F. ve GÜRSES, H. B. (1979). Dünya’da ve Türkiye’de Gençlik. Der Yayınları, İstanbul.
- HABİTAT DERNEĞİ, Türkiye’de Gençlerin İyi Olma Hali Raporu 2017 ve 2019, <https://habitatdernegi.org/haber/turkiyede-genclerin-iyi-olma-hali-raporu-2.html/>, 02.09.2019.
- İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ GENÇLİK ÇALIşMALARİ BİRİMİ, Gençlik Örgütlenmelerindeki Gençlerin Sorunları, İhtiyaçları, İstekleri ve Önerileri, http://genclik.bilgi.edu.tr/wp-content/uploads/2019/03/Genclik-Orgutlenmelerindeki-Genclerin-Sorunlari-ihityaclari-istekleri-ve-Onerileri_.pdf, 14.08.2021.
- KASAPOĞLU, A. (1996). “Din Siyaset ilişkileri Öğrenci Gençlik Üzerine Bir Siyasal Kültür Araştırması”. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1.
- KAZGAN, G. (Der.). (2004). İstanbul Gençliği-Gençlik Değerleri Araştırması. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KILBAŞ, ř. (1995). Gençlik Ve Boş Zamanı Değerlendirme. Çukurova Üniversitesi Basımevi, Adana.
- KIşLALI, A. T. (1974). Öğrenci Ayaklanmaları. Bilgi Yayınları, Ankara.
- KOÇOĞLU, Y. (2001). Azınlık Gençleri Anlatıyor. Metis Yayınları, İstanbul.
- KONAK, N. (2011). “Küresel İklim Değişikliği ve Gençlerin Katılımı”. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 3:77-86.
- KONDA, 2011 Türkiye Gençliği Araştırması, https://konda.com.tr/wpcontent/uploads/2017/02/2011_05_KONDA_Turkiye_Gencligi_Arastirmasi.pdf, 14.08.2021.
- KONDA. (2014). Türkiye’de Gençlerin Katılımı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KONDA, Gezi Raporu, “Toplumun ‘Gezi Parkı Olayları’ Algısı, Gezi Parkındakiler Kimlerdi?”, https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/02/KONDA_GeziRaporu2014.pdf, 11.08.2021.
- MACHLUP, F. (1962). The Production and Distribution of Knowledge in the USA. Princeton University Press, NJ.
- MARCUSE, H. (1990). Tek Boyutlu İnsan. İdea Yayınları, İstanbul.
- MASUDA, Y. (1990). Managing in the Information Society: Releasing Synergy Japanese Style. Basil Blackwell, Oxford, UK.
- NEYZİ, L. ve DARICI, H. (2013). “Özgürüm ama Mecburiyet Var”: Diyarbakırlı ve Muğlalı Gençler Anlatıyor. İletişim Yayınları, İstanbul.
- NAISBITT, J. (2004). İnsan ve Teknoloji. Global Yayın, İstanbul.
- OECD, Education at a Glance, 2012, <https://www.oecd.org/education/highlights.pdf>, 14.08.2021.
- PRENSKY, M. (2001). “Digital Natives, Digital Immigrants, Part II: Do They Really Think Differently?”. On the Horizon, NCB University Press, 9(6), <https://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part2.pdf>, 11.08.2021.
- PULTAR, E. (2008). “Biz Kimiz” KONDA Toplumsal Yapı Araştırmasında Gençler”. G. Nemitlu, N. Yentürk ve Y. Kurtaran (Der.), Türkiye’de Gençlik Çalışması ve Politikaları (259-285). Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- RÜŞDÜ, F. (1895). “Gençlik Hıfzısıhhası”. Maarif Dergisi, 7(195). <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/articlecatalog/details/1853>, 09.08.2019.
- SERKA, Gençlik Araştırması, <https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/fa3c531780e01d64bb490372bb4698b5.pdf>, 30.08.2019.
- SEKAM, Türkiye Gençlik Raporu, <http://sekam.com.tr/images/resimler/468b1dd1.pdf>, 14.08.2021.

- SETA, Türkiye'nin Gençlik Profili, <https://www.setav.org/turkiyenin-en-buyuk-genclik-arastirmasi/>, 14.08.2021.
- ŞAHİN, M.C. (2005). "Türkiye'de Gençliğin Toplumsal Kimliği ve Popüler Tüketim Kültürü". GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 25(2): 157-181.
- ŞİŞMAN, Ç. E. (2013). "Üst-Orta Sınıf Genç İstanbullular'ın Gündelik Dilindeki "Öteki" Temsilleri: "Apaçi", "Kıro", "Amele", "Varoş", "Tiki", "Concon", "Cıks". D. Lüküslü ve H. Yücel (Der.), Gençlik Halleri, 2000'li Yıllar Türkiye'sinde Genç Olmak (72-91). Efil Yayınevi, Ankara.
- TELLİ AYDEMİR, A. (Der.). (2011). Katılımın "e-hali": Gençlerin Sanal Alemi. Alternatif Bilişim, İstanbul.
- TEZCAN, M. (1997). Gençlik Sosyolojisi ve Antropolojisi Araştırmaları. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- TGSP, Türkiye'nin Gençleri, <http://tgsp.org.tr/Main/About>, 28.08.2019.
- THE UNITED NATIONS JOINT FRAMEWORK INITIATIVE ON CHILDREN, YOUTH, AND CLIMATE CHANGE. (2010). Youth Participation in the UNFCCC Negotiation Process: the United Nations, Young People, and Climate Change,
- TOFFLER, A. (1981). Üçüncü Dalga. Altın Kitaplar, İstanbul.
- TOPLUM GÖNÜLLÜLERİ VAKFI, Gençlik Çalışmasının Gençlerin Toplumsal Katılımına Etkisi Araştırması, https://www.tog.org.tr/wp-content/uploads/2018/12/TOG_Gen%C3%A7lik-%C3%87al%C4%B1%C5%9Fmas%C4%B1n%C4%B1n-Toplumsal-Kat%C4%B1lma-Etkisi__arastirma_2017-2.pdf, 14.08.2021.
- TUZCU TIĞLI, İ. (2019). Neo-Subcultures in the Network Society: The Case of RKOT on Instagram. Galatasaray Üniversitesi (yayınlanmamış doktora tezi).
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, "İstatistiklerle Gençlik, 2018", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2018-30723>, 14.08.2021.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, "İstatistiklerle Gençlik, 2020", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2020-37242>, 14.08.2021.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, "İşgücü İstatistikleri, Mayıs 2019", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Mayis-2019-30691>, 14.08.2021.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, "Nüfus Projeksiyonları 2018-2080", <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30567>, 25.08.2019.
- UNDP. (1990). Türkiye'de Gençlik (İnsani Gelişme Raporu). Desen Ofset, Ankara.
- UYAN SEMERCİ, P. & ERDOĞAN, E. & SANDAL ÖNAL, E. (2017). "BİZ"liğin Aynasından Yansıyanlar (Türkiye Gençliğinde Kimlikler ve Ötekileştirme). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- VARIŞ, F. (1968). "Ergenin Gelişimine Etki Yapan Kültürel Faktörler". Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 1(1):1-11. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/481/5604.pdf>, 08.08.2019.
- WE ARE SOCIAL AND HOOTSUITES. (2019). Digital 2019 in Turkey, <https://datareportal.com/reports/digital-2019-turkey>, 25.08.2019.
- WINNER, L. (2004). "Technologies as Forms Life". D. M. Kaplan (Ed.), Readings in the Philosophy of Technology (103-113). Rowman and Littlefield Publishers, USA.
- YAMAN, Ö. M. (2013). Apaçi Gençlik, Gençlerin Toplumsal Davranış ve Yönelimleri: İstanbul'da 'Apaçi' Alt kültür Grupları Üzerine Nitel Bir Araştırma. Açılımkitap, İstanbul.
- YAZICI, E. (2001). Üniversite Gençliği 2001, Üniversite Gençliğinin Sosyo-kültürel Profili Üzerine Bir Alan Araştırması: Gazi Üniversitesi Örneği. Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara.
- YOLCU YAVUZ, S. (2019). Cumhuriyet Misyonerleri. Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.

KIRK İKİNCİ BÖLÜM

Taşıyıcı Annelik Öznesi Kadınlar ve Farklı Feminist Perspektifler

Sibel Ezgin AĞILLI*

1. GİRİŞ

Çoğu kültürde toplumsal bir kurum olan aile içerisinde çocuk doğurmak, hem soyun hem de toplumların sürekliliği için önemli bir işlev olarak kabul edilmektedir. Ancak, kısırlık veya diğer farklı sağlık sorunları, kadınların çalışma yaşamına katılması nedeniyle çocuk doğurma planlarını ileriki yaşlara bırakması gibi bazı durumlar, aile ve bireylerin doğal yollarla çocuk doğurmasını engellemektedir. Bununla beraber, son yıllardaki bilimin ve teknolojinin ilerlemesiyle birlikte tıbbi alanlardaki yeni gelişmeler sonucu çocuk dünyaya getirmenin alternatif araçları kullanılmaya başlanılmıştır. Bauchspies ve arkadaşlarının ifade ettiği üzere (2019: 170) “doğurma hakkı, ...geleneksel ailelerin çocuksuzluk olarak algıladıkları problemi çözmek için bilim insanlarının embriyoloji, endokrinoloji, ve üreme tıbbına yönelmelerine katkıda bulunmuştur”. Bu gelişmelerle beraber, çocuk doğurma geleneksel doğal yollarla mümkün olmayan üreme için yeni üreme teknolojileri çözüm olarak görülür olmuştur. Bu çerçevede, günümüzde, sperm bankaları, tüp bebek, yapay dölllenme, yumurta veya sperm bağıışı, taşıyıcı annelik vb. gibi yeni üreme teknolojileri ile aileler çocuk sahibi olabilmektedirler.

Uzun yıllar diğer canlılar üzerinde çalışmalar sürse de tüp bebek uygulaması ile ilk bebek, 1978 yılında, İngiltere’de Robert Edwards’ın yoğun çalışmaları sonucu, dünyaya gelmiştir ve 1984’te de ilk donasyon bebeği doğmuştur (Babalıoğlu, 2012). İlk taşıyıcı anne ise 1985 yılında, Birleşik Krallık’ta kamuoyunda çok tartışılan Kim Cotton olmuştur. Kim Cotton, daha sonra özellikle kısır çiftleri, kendileri için bir bebek taşımak isteyen kadınlarla, yani taşıyıcı annelerle tanıştırmak için bir ajans kurmuştur ve bu ajansı işletmiştir (van den Akker, 2017: 9). Bir kadının, çeşitli tıbbi müdahaleler sonucunda, başka bir aile için, dokuz ay boyunca, kendi bedeninde bir bebek taşımaya ve bebek doğduğunda aileye teslim etmesi yoluyla gerçekleşen bu taşıyıcı annelik uygulaması ise en tartışmalı yeni üreme teknolojisidir. Bazı tartışmalar, taşıyıcı anneliğin, çocuk sahibi olması mümkün olmayan, eşcinsel, bekar anne-babalar ve infertilite vakaları nedeniyle tıbbi bakım almak üzere, bir tıbbi kuruluşa başvuran ailelerin menfaatini sağladığı için, olumlu yönde değerlendirmekte ve yasal olması gerekliliğini vurgulamaktadır. Görüldüğü üzere çocuk sahibi olmak isteyen fakat fizyolojik nedenlerle çocuk sahibi olamayan bireyler için umut vaadedici bir durum olarak nitelendirenler olsa da, aksine taşıyıcı annelik ile doğan çocukların ticaretinin yapıldığı, taşıyıcı anneliğin geleneksel aile modellerinin yıkılmasına neden olduğu, bazı dinler açısından meşru olarak kabul edilmesinin mümkün olmadığı gibi bir çok olumsuz tartışmalar da bulunmaktadır ve olumsuz görüş bildirenler kesinlikle yasal olmaması gerektiği üzerinde durmaktadırlar. Diğer taraftan asıl öznesi olan kadınlar çerçevesinde yapılan tartışmalara bakıldığında taşıyıcı anneliği, bir yandan kadınların üreme hakkı, öte yandan kadının sömürülmesine neden olan bir uygulama olarak tanımlayan birbirine karşıt görüşler bulunmaktadır. Özellikle kadınların haklarını savunana feminist düşünürlerin de aynı şekilde birbirleriyle çelişen görüşlere sahip olduğu görülmektedir. Bu birbirleriyle çelişen farklı görüşleri, taşıyıcı annelik süresince kadının konumunun ne olduğunu, haklarının ve sorunlarının, kadınlara bakış açısının ne olduğunu anlanlandırmak için hangi bağlamda ele aldıklarını dilendirmek gerekmektedir. Bu çerçevede bu çalışmanın amacı; toplumsal cinsiyet, kadın ve kadın bedeni bağlamında taşıyıcı anneliği ele almak ve taşıyıcı annelik meselesine ait farklı yaklaşımları -özellikle feminist perspektifleri- bir araya getirmek, derlemektir. Bu nedenle ulus ötesi bir mesele olan taşıyıcı anneliğe dair kavramlar, taşıyıcı annelik ilişkilerinin temel doğası, taşıyıcı annelik ile ilgili ileri sürülen çeşitli savlar ve kuramlar, feminist perspektifler tartışılmaya açılacaktır.

2. TAŞIYICI ANNELİK ÜZERİNE GENEL BAKIŞ

Taşıyıcı annelik, ebeveyn olmak isteyen fakat doğal yollarla çocuk sahibi olamayan gönüllü çiftlerin veya bireylerin talep etmesi sonucunda ve bir sözleşme ile, başka bir kadının bedeninde doğum gerçekleşinceye kadar bebeğin taşınması ile gerçekleşir. Tıbbi olarak taşıyıcı annelikte süreç şu şekilde ilerlemektedir: “Gönüllü çiftlerden alınan yumurta ve sperm hücreleri, laboratuvar ortamında birleştirildikten ve embriyo oluşturulduktan sonra taşıyıcı anneye aktarılmaktadır. Akabinde cenin taşıyıcı anne karnında dokuz aylık süreci tamamladıktan sonra doğum gerçekleşmektedir... Herhangi bir sebepten ötürü çocuk doğurma yeteneğinden yoksun ya da doğurması kendisi için tehlikeli olabilecek bir kadının, çocuğunu, onun yerine rahminde taşıyan kadına ise taşıyıcı anne denmektedir” (Dülger, 2013: 7). Taşıyıcı annelik uygulaması sürecinde sadece taşıyıcı anne olan kadınlar yoktur. Bununla beraber taşıyıcı anneden doğacak çocuğu evlat edinmek isteyen aileler de bulunmaktadır. “Cenini taşımaya ve doğurduktan sonra kendilerine teslim etmesi koşuluyla taşıyıcı bir anneyle anlaşma yapan çift, ‘sosyal ebeveyn, akdi ebeveyn veya gönüllü ebeveyn’ olarak değişik şekillerde adlandırılmaktadır” (Metin, 2012: 8). Ancak taşıyıcı annelik tek bir biçimde açıklanamayacak kadar çeşitlilik içermektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, sibel.ezgin@bilecik.edu.tr, Orcid:0000-0002-1403-9163.

2.1. Taşıyıcı Annelik Modelleri

Taşıyıcı anneliğin, tıbbi müdahaleye veya bedene yapılan işlemlere göre ve aynı zamanda ücretlendirilip ücretlendirilmemesine göre farklı biçimleri bulunmaktadır. Tıbbi müdahale işlemlerinin çeşitliliğine göre, gestasyonel taşıyıcı annelik ve geleneksel taşıyıcı annelik üzere ikiye ayrılmaktadır. Gestasyonel taşıyıcı annelikte, bir kadın, karnında taşıdığı çocuğu, doğduktan sonra, gönüllü ebeveyn(ler)e vereceğine dair anlaşma yapar. Bununla birlikte buradaki önemli nokta, taşıyıcı annenin bedenine enjekte edilecek gametler, gönüllü ebeveyn(ler)den ve/veya bir üçüncü şahıstan (veya taraflardan) kaynaklanabilir (Zegers-Hochschild vd., 2009: 2686). Bu süreç daha fazla tıbbi müdahale gerektirir ve sonuçta fetüsün/bebeğin oluşumu, gamet seçimi, yapay dölleme (IVF) süreci ve embriyo transferi (ET) ile gerçekleşir. Bu nedenle bu tür bir taşıyıcı annelik modelinde taşıyıcı anne ile karnında taşıdığı fetüs/çocuk ile genetik bir bağ bulunmamaktadır. Bu düzenlemede, çoğu durumda gönüllü ebeveynlerin yani gönüllü annelerin oositleri (yumurtaları) ve gönüllü babaların spermeleri kullanıldığı için taşıyıcı annenin karnında büyüyen ve gelişen bebek ile gönüllü ebeveynleri arasında genetik olarak ilişkili bulunmaktadır. Ancak gönüllü ebeveynlerin yumurta ve spermeleri kullanılmadan da gestasyonel taşıyıcı annelik mümkündür. Bağışçılar tarafından bağışlanan donör yumurta, sperm veya donör embriyolar da kullanılabilir. Tüm bu durumlarda, taşıyıcı annenin çocukla yine genetik olarak bir bağı bulunmaz. Gönüllü ebeveynlerin durumuna bakıldığında ise annenin yumurtası, babanın spermi kullanıldıysa her ikisinin genetik ilişkisi bulunmakta, eğer gönüllü ebeveynlerden birinin yani sadece annenin yumurtası veya sadece babanın sperminin kullanılması durumunda bir ebeveynle çocuğun genetik akrabalığı bulunur. Nitekim gönüllü ebeveynlerden değil de bağışçıların yumurta veya spermeleri kullanıldığında çocuğun, gönüllü ebeveynlerden hiçbiri ile genetik bağı bulunmaz. Bunların dışında taşıyıcı anneler, sadece hamilelik sürecine dahil olmakla birlikte, gönüllü ebeveynler de doğal olarak hamilelik sürecine dahil olamamaktadırlar (van den Akker, 2017: 11). Geleneksel taşıyıcı annelik ise, taşıyıcı annenin hem biyolojik anne hem de genetik anne olduğu bir taşıyıcı annelik modelidir. Gestasyonel taşıyıcı annelik modeline göre daha düşük düzeyde teknoloji içeren bir taşıyıcı annelikdir. Geleneksel taşıyıcı annelik, doğal bir hamilelik şeklinde, intrauterin tohumlaması ile elde edilen bir hamilelik veya yapay dölleme (IVF) ile gerçekleştirilen bir hamilelik şeklinde olabilir. Taşıyıcı anne yumurtayı sağlar ve sperm ya baba adayı ya da üçüncü şahıs bağışçı tarafından sağlanır. Döllenmiş yumurta, taşıyıcı anneye aittir ve bu durum taşıyıcı anneyi doğacak çocuğun genetik annesi yapar. Bu tür modelde, gönüllü ebeveyn olan anne ile doğacak çocuğun genetik bağı bulunmaz (Ellenbogen vd, 2021: 66).

Taşıyıcı annelik, daha önce de bahsedildiği üzere ücretlendirilip ücretlendirilmemesine göre de ikiye ayrılmaktadır: fedakâr/özgecil/alturistik taşıyıcı annelik ve ticari taşıyıcı annelik. Fedakâr taşıyıcı annelikte, taşıyıcı anne, bebeği taşıyan bir kişi olarak hizmetleri için bir ücret almaz. Bunun yerine, kliniklere gidiş gelişler, kendi çocukları için ek çocuk bakım masrafları, ekstra vitaminler ve hamile kıyafetleri vb. için, tazminat niteliğinde para alabilir. Fedakâr taşıyıcı anneler, bazen de gönüllü ebeveynlerin arkadaşları veya ailesinden biri olabilir. Birleşik Krallık'ta fedakâr taşıyıcı anneliğe izin verilmekle birlikte düzenlemelerin çoğunda taraflar birbirini tanımaz ve taşıyıcı anne ile gönüllü ebeveynler ajanslar aracılığıyla temas geçerler. Ticari taşıyıcı annelik, taşıyıcı anne olan kadınlar tarafından, para için, ekonomik gelir için yapılır. Bu taşıyıcı anneler, fedakâr taşıyıcı anneler gibi masraf giderleri için ödeme beklerler, ancak ek olarak, taşıyıcı anneliği bir iş olarak gördükleri için ve daha önceki işlerini kaybettikleri için bu işi bir kazanç kapısı olarak görürler. Bazıları, gönüllü ebeveynlerden farklı ülkelerde yaşıyor olabilir. Özellikle de dünya çapında, büyük kuruluşlar ve klinikler aracılığıyla taşıyıcı annelik hizmetlerinin reklamları yapılır, taşıyıcı anne olmak isteyen kadınlar bu kuruluş, ajans veya kliniklerle çalışabilir ve süreç bir ticari işlem olarak yürütülür. Tabi tüm buldukları ülkelerin yasalarına bağlı olarak ilerler. Medyada da çok sık dolaşıma giren "sömürü", "bebek çiftçiliği", "(spesifik) bebek ticareti" yapıldığına dair söylemler, raporlar ve yayılan bilgiler, taşıyıcı anneliğin finansal uygulamalarıyla ilgili etik ve ahlaki haklar hakkında korku ve endişeleri pekiştirmektedir (van den Akker, 2017: 18).

Bu bağlamda taşıyıcı annelik çoklu ilişkileri içermekte, sadece anne ve babadan oluşan çekirdek aile yapısından farklılık göstermektedir. Taşıyıcı anneliğin uygulanma biçimlerine ve dolayısıyla farklı kişilerin sürece dahil olmasına göre, Şekil 1'de de görüldüğü üzere, 9 farklı dölleme kombinasyonu oluşabilir. Böylece yeni üreme teknolojilerinin farklı bireyleri dahil ederek uyguladığı taşıyıcı annelik, kimi zaman genetik ve gönüllü olmak üzere iki annenin, kimi zaman genetik ve gönüllü iki babanın, kimi zamanda hem iki anne hem de iki babanın var olduğu alternatif bir aile düzenini ortaya çıkarılmaktadır. Dahası çoklu aile birlikleri oluşur, bir çocuğun birden fazla babası olabilir. Tabi tüm bu kişilerin bir çatı altında kaldığı değil, bağışlanan yumurta ve sperm uygulamaları söz konusu olduğu için de belki de genetik ebeveynlerin hiç bilinmediği alternatif bir şekilde aile oluşabilir.

Kaynak: (van den Akker, 2007 :54)

Şekil 1. Döllenme kombinasyonları

2.2. Gönüllü Ebeveynlerin Taşıyıcı Annelik Uygulamasına Başvuru Nedenleri

Rahim sorunları nedeniyle, daha açık belirtmek gerekirse; doğuştan rahim yokluğu olan kadınlar, kanser tedavisi için histerektomi geçirmiş kadınlar, şiddetli kanama veya rüptüre uterus nedeniyle histerektomi geçirmiş kadınlar, gönüllü ebeveyn olarak taşıyıcı anne yoluyla bebek sahibi olabilmektedirler. Diğer taraftan, tekrarlayan düşüklere maruz kalan ve be-densel fonksiyonlarından dolayı bebeği karnında taşıma ihtimali olmayan ya da birkaç kez tüp bebek tedavisi uygulanmış fakat buna rağmen gebelik oluşumu gözlemlenemeyen kadınlar da taşıyıcı annelik uygulamasından faydalanabilmektedirler. Aynı zamanda, hamileliği hayatı tehlike oluşturabilecek, (kalp rahatsızlıkları vb.) belirli tıbbi durumları olan kadınlar da taşıyıcı annelik imkanını değerlendirebilmektedirler (Brinsden, 1999: 394).

Tablo 1. Bourn Hall Kliniği'ne başvuran 37'i çiftin taşıyıcı annelik endikasyonları

Endikasyonlar	Vaka sayısı - %	
Kanser ameliyatı sonrası	10	27
Uterusun doğuştan yokluğu	6	16
Doğum sonrası histerektomi	6	16
Tüp bebek başarısızlığı	6	16
Tekrarlayan düşük	5	13
Menoraji için histerektomi	2	5
Şiddetli tıbbi durumlar	2	5

Kaynak: (Brinsden, 1999: 395).

Tablo 1'de de görülebileceği gibi Bourn Hall Kliniği'nde taşıyıcı annelik ile bebek sahibi olmak isteyen 37 çiftin % 27'si kanser ameliyatı sonrası, % 16'sı uterusun doğuştan yokluğu, % 16'sı doğum sonrası histerektomi, % 16'sı tekrarlanan tüp bebek başarısızlığı % 13'ü tekrarlayan düşük, % 5'i menoraji için histerektomi, % 5'i şiddetli tıbbi durumlar nedeniyle taşıyıcı annelik uygulamasına başvurmuşlardır.

Tabiki sadece çeşitli sağlık nedenlerine bağlı olarak kadınlar başvuru yapmamakta aynı zamanda, yalnız yaşayan kadınlar (bekar), yalnız yaşayan erkekler (bekar) ve LGBTİ+ bireyler de taşıyıcı annelik yoluna başvurabilmektedirler (van den Akker, 2017: 5). Taşıyıcı annelik, eşcinsel erkeklerin, kendileriyle genetik bağları olan çocuklara sahip olabilmeleri için imkan tanıdığından dolayı LGBTİ+ hakları ekseninde de tartışılmaktadır (Holmstrom-Smith, 2021: 451-452). Diğer taraftan kurumlardan evlat edinme süreçlerinde yaşanan sıkıntılı süreçler de LGBTİ+ bireyleri taşıyıcı anneliğe yönlendirmek-

tedir. Örneğin gay olan Darren Rosenblum, heteronormatif aile kalıbına uymayan LGBTİ+ çiftler ve diğerlerinin evlat edinmelerinin önündeki engeller ve süreçte ortaya çıkan yasal mevzuat sıkıntılarının yarattığı tedirginlik nedeniyle, partneri ile birlikte gestasyonel taşıyıcı anneliğe başvurmaya karar verdiklerini ifade eder (Rosenblum vd, 2010:208-210). Ayrıca kurumlar yoluyla gerçekleşen evlat edinme süreci uzun olabilmektedir. Taşıyıcı annelikte doğumdan önce hukuki ebeveynliğin başlaması ve doğum belgelerinin, hukuki ebeveynlerin isimleri ile çıkartılabilmesi gibi adımlar, kurumlar yoluyla evlat edinme sürecindeki gecikmeleri minimize edebilmektedir, daha tercih edilebilir olmaktadır (Bauchspies, vd., 2019: 168). Görüldüğü üzere çeşitli nedenlerden dolayı çocuk sahibi olmayan aileler için, yeni üretim teknolojilerinin sunmuş olduğu taşıyıcı anneliği bir umut, bir çare olarak görmek mümkün. Fakat öte taraftan gerek hukuki gerek ahlaki ve dinsel açıdan çok tartışmalı olduğunu da söylemek gerekir.

2.3. Taşıyıcı Anneliğin Hukuki Boyutu

Her ülkenin taşıyıcı anneliğe yönelik tasarımları ve bu tıbbi uygulamaya yaklaşımı farklıdır. Bu nedenle her ülkenin kendi iç hukukunda, taşıyıcı anneliğin, uygulanabilir olup olmadığı tartışılmakta, yasal düzenleme yapıp yapılmayacağı belirlenmektedir. Bazı ülkeler, taşıyıcı anneliği yasal mevzuatlarla düzenleme yoluna giderken, kimisi uygulamayı tamamen yasaklamakta, bazıları ise herhangi bir yasak uygulamamakla birlikte, yasal düzenleme de yapmamaktadır. Bir de ülkelerin bir kısmı sadece fedakâr taşıyıcı anneliğe izin vermekte kimisi ise hem fedakâr hem de ticari taşıyıcı anneliğe onay vermektedir.

Ticari taşıyıcı anneliğe Kaliforniya, New Hampshire ve Illinois dahil olmak üzere az sayıda ABD Eyaletinde ve ayrıca Rusya, Ukrayna ve Tayland'da izin verilmektedir (Walker ve van Zyl, 2017: viii). Yunanistan ve İsrail'de devlet taşıyıcı anneliğe onay vermektedir ve taşıyıcı annelik ilgili yasal düzenlemeler mevcuttur (Piersanti vd., 2021: 6, 8). Bahsi geçen devletlerin taşıyıcı anneliğe yönelik bu tarz yaklaşımı benimsemelerinin nedeni hem gönüllü ebeveynlerin hem de taşıyıcı anne olmak isteyen kadınların, yasal bir sözleşme yapma özgürlüğüne sahip oldukları tasavvurunu taşımalarıdır (Walker ve van Zyl, 2017: viii). "Taşıyıcı anneliğin yasaklanmadığı ülkelerde çalışan doktorlar, çiftlerin hangi ülke vatandaşı olduğuna veya hangi ülkede yaşadıklarına bakmaksızın, çalıştıkları ülkenin hukukuna göre mesleklerini icra etmekte ve işlemlerini gerçekleştirmektedirler" (Dülger, 2013: 8). Avusturya, Bulgaristan, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, İtalya, Malta, Norveç, Portekiz, İspanya, İsveç, Litvanya, Çin Halk Cumhuriyeti, Japonya, Brezilya ve Arjantin'de ise taşıyıcı anneliğe resmi olarak izin verilmemektedir (Ellenbogen, vd., 2021: 67-68.) Bu ülkelerde taşıyıcı anneliğin yasaklanması, genel olarak uygulamanın, taşıyıcı annelere ve taşıyıcı annelik yoluyla doğan çocuklara, psikolojik veya fiziksel olarak zarar verme riski taşıdığı ve bunun yanı sıra taşıyıcı anne olan kadınların ve çocukların nesneleştirildiği görüşlerinden kaynaklanmaktadır (Walker ve van Zyl, 2017: viii). Türkiye'de de taşıyıcı annelik desteklenmemektedir. Türkiye'de yasal olarak onaylanmamasının nedeni ise soybağıyla ve çocuğun hukuki statüsü ile ilgili endişelerdir. Nitekim Türk Medeni Kanunu'nun 282. Maddesine göre "anne ile çocuk arasındaki soybağı doğum ile kurulur". Yasal olarak izin verilmediği için Türkiye'de yaşayan bireyler, taşıyıcı anneliğe izin verilen ülkelere giderek çocuk sahibi olabilmektedir. Üreme turizmi olarak da adlandırılan bu durumun, taşıyıcı anneliğe izin verilmeyen, yasak olan diğer ülkelerden bireyler tarafından da tercih edildiği bilinmektedir (Dülger, 2013: 9-10). Belçika, Danimarka, Çek Cumhuriyeti, Hollanda, Birleşik Krallık, Kanada ve Avustralya gibi ülkelerde ve ABD'nin birçok eyaletinde yalnızca fedakâr/özgecil taşıyıcı anneliğe izin verilmektedir, ticari taşıyıcı annelik yasal olarak onaylanmamaktadır (Piersanti vd., 2021: 6-8). Bu, ticari taşıyıcı anneliğin bebekleri nesneleştirmeyi veya metalaştırmayı ve savunmasız kadınları sömürmeyi içerdiğine, fedakâr/özgecil taşıyıcı anneliğin ise kadınların yalnızca sevgi veya nezaketle motive edilerek, kendi özgür kararlarını verdiklerine ve bir "yaşam armağanı" verme düşüncesi ile hareket ettiklerine dair yaygın bir inancı yansıtmaktadır. Yalnızca fedakâr taşıyıcı anneliğe izin veren çoğu bölgede, çocuğu doğduktan sonra gönüllü ebeveynlere teslim etme için bir sözleşme uygulanmaz. Taşıyıcı anne ve varsa kocası/partneri yasal ebeveyn olarak kabul edilir. Başlangıçta, gönüllü ebeveynlerin çocuğu evlat edinmesine izin vereceğine söz vermesine rağmen, fikrini değiştirmekte özgürdür. Bu nedenle, bu taşıyıcı annelik biçiminde, yasal ebeveynliğin belirsiz kalması, bir zorluk oluşturur (Walker ve van Zyl, 2017: viii- ix).

2.4. Taşıyıcı Anneliğin Dini Boyutu

Yahudilik dini, aile odaklı olup, çoğalmayı ve çocuk sahibi olmayı emreder. Bu nedenle mezhepler arasında birtakım farklılıklar olsa da taşıyıcı anneliğe tamamen olumsuz bakılmaz. Gametlerin evli çiftlerden olması koşuluyla, tüp bebek, taşıyıcı annelik ve diğer yeni üreme teknolojilerinin yardımcıları ile gebe kalma onaylanmaktadır (Hirsh, 1998: 14). Ancak Katolik Kilisesi, özellikle gamet bağıışı ve taşıyıcı annelik ilişkili olanlar olmak üzere, her türlü yardımcı üreme teknolojileri ile gebe kalma biçimlerine şiddetle karşıdır (Brinsden, 1999: 401). İslam dininde taşıyıcı anneliğin caiz olmadığını savunanlar ve meşru olduğunu savunanlar olmak üzere farklı görüşler bulunmaktadır. İslamiyet'te caiz olmadığını düşünenler neslin korunması açısından taşıyıcı anneliği değerlendirmektedirler. İslamiyet'e göre neslin korunması evlilik ve aile birliğinin oluşması ile gerçekleşir. Bu anlamda evlilik dışı birlikler nesebin korunması ilkesine aykırıdır. Yine taşıyıcı annelikte çocuk edinme, aile dışına taşıdığı için İslam dinince uygun görülmez (Görgülü, 2010: 202-203). Öte taraftan İslam

dininde, taşıyıcı anneliği, Allah'ın yarattığına müdahale etme biçimi kabul edildiği için, kadının kendi bedenini kiralama hakkına sahip olmadığı inancı nedeniyle, gerek çocuk sahibi olmak isteyen evli kadından yumurta alınırken, gerekse taşıyıcı anneye embriyo transfer edilirken mahrem yerlerin açılmasının uygun görülmemesi gerekçesiyle, en nihayetinde taşıyıcı annelik işleminin ahlâki, hukuki, bireysel ve toplumsal bir çok problem yaratacağı düşüncesi ile, meşru kabul etmeyenler bulunmaktadır (Şimşek, 2014: 244-249). İslam dininde taşıyıcı anneliği tasvip edenler ise süt annelik ile taşıyıcı annelik arasında bir analogi kurmaktadır ve bu nedenle meşru saymaktadırlar (Görgülü, 2010: 202-203).

3. FARKLI FEMİNİST PERSPEKTİFLER: SÖZLEŞME VE ÜREME ÖZGÜRLÜĞÜ MÜ YOKSA KADIN BEDENİNİN, EMEĞİNİN VE DUYGULARININ SÖMÜRÜSÜ MÜ?

Taşıyıcı annelik, din(ler)de ve ulusların hukuki mevzuatlarında olduğu gibi özellikle kadınların konumu ile ilgili değerlendirmede feminist düşünürler de ayrılığa düşmektedir ve çeşitli tartışmalar ortaya çıkmaktadır. Bazı araştırmacılar taşıyıcı anneliğe olumlu bakmakla beraber kesinlikle yasaklanmaması gerektiğini düşünmektedirler. Bazıları ise kadın bedeni üzerinde sömürüye neden olduğu gerekçesi ile yasaklanması gerektiği, bir kısmı da sömürüye engel olmak için yasaların genişletilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, tartışmaların büyük çoğunluğu, ticari taşıyıcı annelik ile ilgilidir.

Holmstrom-Smith, (2021: 443-445) feminist düşünürlerin, özellikle de Amerikan feministlerin, taşıyıcı anneliğe ilk zamanlarda çok tepki gösterdiğini fakat zamanla bakış açılarının değiştiğini ve olumlu daha olumlu fikir beyan etmeye başlayanların olduğunu da vurgular. İlk başta kati olarak yasal olmaması gerektiğini düşünenlerin, 1986'da Amerika New Jersey'deki M. Bebek (Baby M.) Davası'nın etkisiyle hareket ettiklerini ima etmektedir. "Bu davada William Stern, kendi eşinden çocuk sahibi olamadığı için Şubat 1985'te Mary Beth Whitehead ile bir anlaşma imzalar. Bu anlaşmaya göre Mary Beth Whitehead, kendi yumurtası ile William Stern'ün sperminin döllenmesinden oluşan hamileliği sürdürmeyi ve doğan çocuğu Stern'e (Stern ve eşine) vermeyi taahhüt eder. Mart 1986'da çocuk doğduğunda, ona bağlandığını söyleyen Whitehead çocuğu Stern'lere vermeyeceğini açıklar. Bunun üzerine William Stern, çocuğun vekaletini almak ve taşıyıcı annelik kontratının yürürlüğe konulması için Whitehead'e dava açar. New Jersey Yüksek Mahkemesi taşıyıcı annelik kontratını geçersiz saymasına rağmen çocuğun vekaletini 'ona daha iyi bir hayat sağlayacaklarını' öne sürerek Stern'lere verir" (Dayı, 2017: 44). Kamuoyunda büyük yankı uyandıran bu taşıyıcı annelik davası üzerine, "Betty Friedan, Gloria Steinem, Gena Corea, Barbara Katz Rothman, Evelyn Fox Keller, Janice Raymond, Mary Daly ve Phylis Chesler" gibi feministler, M. Bebek Davası'na katılmış, taşıyıcı anne olan Mary Beth Whitehead'ı desteklemiştir. Taşıyıcı annenin bu olayda psikolojik olarak zarar gördüğünü düşünerek, taşıyıcı anneliğe karşı çıkmışlar ve bazıları ticari taşıyıcı anneliğin yasallaştırılmasına karşı çıkan makaleler yazmışlardır (Holmstrom-Smith, 2021: 446-447). Fakat zamanla taşıyıcı annelik ve üreme teknolojilerine dair fikirler genişlemeye başlamıştır. Taşıyıcı annelik ile ilgili feminist tartışmaların merkezinde, genel olarak kadın haklarının ve özel olarak üreme haklarının en iyi nasıl korunacağı konusundaki anlaşmazlıklar vardır (Markers, 2007: 178).

3.1. Taşıyıcı Annelik, Sözleşme Özgürlüğü ve Üreme Hakkı

Taşıyıcı anneliğe olumlu bakan feministler, en temelde sözleşme özgürlüğü ve üreme haklarına odaklanmaktadırlar. En nihayetinde sözleşmeler, genel olarak, tarafların özerkliğini ve kişisel bakış açısını ifade eden araçlardır. Farklı bir aileye çocuk sahibi edindirmek üzere gerçekleştirilen taşıyıcı annelik sözleşmelerinin, herhangi bir sözleşmeden farkı yoktur. Bu nedenle, hamilelik sözleşmesi taşıyıcı anne tarafından gönüllü olarak kabul edildiği sürece, bunu uygulamak onun özerkliğini ifade eder, onuruna aykırı değildir. Aksine, onun böyle bir sözleşmeye girmesini engellemek, özerkliğinin ve kişiliğinin ihlali olacaktır. Dahası kadınların öznelliği yok sayılmış olacaktır (Andrews, 1990; Mclachlan ve Swales, 2000; Machalow, 2015). Taşıyıcı annelik sözleşmelerinden tedirgin olanların asıl üzerinde durdukları meseleler ise taşıyıcı annelerin psikolojik zarar göreceği kaygısı veya hamilelik sürecinde veya doğumla beraber taşıyıcı annelerin pişman olacağı düşüncesidir. Andrews'e göre, (1990: 173) bu durum kadınların hamilelik sürecinde yaşadığı hormanel değişikliklere bağlanmakta ve kadınların hormonal değişikliklerden dolayı onların duygu durumlarına güvenilmeyeceği iması verilmekte. Zira kadınların hormonal değişimlerine veya doğum anında psikolojilerinin ve duygu durumlarının değişeceğine dair varsayımlar, yüzyıllar boyunca, tıpkı viktorya döneminde olduğu gibi, ataerki toplumlarda, kadınlar adına erkeklerin karar vermesini sağlamak için çok sık kullanılmıştır. Shalev'e göre, (1991: 11) taşıyıcı annelik anlaşmalarının yasal geçerliliğini reddetmek, kadınların biyolojik cinsiyetleri nedeniyle, üreme faaliyetleriyle ilgili rasyonel, ahlaki failer olarak hareket etmeye yetkin olmadıkları anlamına gelir. Machalow da (2015: 18-19) benzer bir şekilde, bir kadının isteyerek ve mantıklı kararlar çerçevesinde, hamile kalmayı ve gönüllü ebeveynler (anne-baba) için bir bebek doğurmayı kabul edemeyeceği argümanı, yüzyıllar boyunca kadınların kanunlar önünde eşit ekonomik haklara erişim sağlayamamaları ve profesyonel mesleklerde ilerleyememelerinin nedenlerini ima etmektedir. Andrews'e göre, (1990: 170-174) bu tarz argümanların birçok yönü, temelsiz ve kadınları aşağılamaktadır. Aynı zamanda o, taşıyıcı annelik sözleşmesine dahil olma sürecinde, elbette kadınlar için bazı risklerin doğabileceğini, ancak bu gibi nedenlerden dolayı

taşıyıcı anneliğin yasaklanmasını savunmanın, kadınların kendi verdiği kararların sonucunda karşılaşması muhtemel risklerle yüzleşmesine engel olacağını, kadınlarla ilgili ve bedenleri ile ilgili kararları -kürtaj tartışmalarında olduğu gibi- kadının kendisinden ziyade, hükümetin belirlemesinin yolunun açılacağını vurgulamaktadır. Bu nedenle kadınların, hormonal değişiklikler sonucunda fikirlerinin değişeceği yönündeki argüman, kadın hakları açısından, tehlikeli bir argümandır ve feminist mücadele açısından geriye doğru atılan bir adım gibi görünmektedir. Ayrıca psikolojik nedenler öne sürüldüğü gibi tüm kadınların, ekonomik nedenlerden, maddi ihtiyaçlardan dolayı kadınların zoraki taşıyıcı anne oldukları varsayımını da kabul etmemektedir. Taşıyıcı annelerin çoğunun ekonomik gelirlerinin yerinde olduğunu, ifade etmektedir.

Tüm bunlarla beraber Andrews, taşıyıcı anneliğin feministler için muazzam bir meydan okuma olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda Andrews, taşıyıcı annelik sayesinde LGBTİ+ ailelerinin veya tek ebeveynli haneler gibi geleneksel olmayan alternatif aile biçimlerinin oluşmasının sağlanacağını, öte taraftan çocuk doğuran kadınların çocuk bakmak veya yetiştirmek zorunda kalmayacağını, bu bağlamda anneliğin içgüdüsel bir şey olduğu anlayışının yıkılacağını, biyolojik olmayan anne babaların biyolojik anne babalar kadar iyi olabileceğini gösterme noktasında taşıyıcı anneliği savunur. Aynı zamanda eğitim ve kariyer nedeniyle genç yaşta anne olamayan fakat ileriki yıllarda yine de çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar için taşıyıcı anneliğin umut olacağını vurgulamaktadır (Andrews, 1990: 167-168).

3.2. Bir Sömürü Biçimi Olarak Taşıyıcı Annelik

Bazı feminist teorisyenler, daha önce de ifade edildiği gibi kadın bedeninin metalaştırıldığını ve sömürülmeye açık olduğunu vurgulayarak taşıyıcı anneliğe karşı çıkmaktadır ve yasaklanması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Dahası taşıyıcı anneliği onur kırıcı ve insan bedenine yapılan bir saygısızlık olarak değerlendirmektedirler (Ketchum, 1989; Anderson, 1990; Karkal, 1997; Agacinski, 2014).

Ticari taşıyıcı annelik, özellikle kadın emeğini -dünyaya çocuk getirme işini- bir metaya dönüştürmeye çalışır. Bunu, genellikle çocuk sahibi olma pratiğini yöneten ebeveyn normlarını, sıradan üretim süreçlerini yöneten ekonomik normlarla değiştirerek yapar. Ticari normların kadın emeği gerektiren çocuk doğurma pratiklerine uygulanması, taşıyıcı anne olan kadınları değersizleştirir ve onları salt kullanım nesnelere indirger (Anderson, 1990: 80). Ketchum da (1989: 120) tüm ticari işlemlerin zorlayıcı bir kısmı olduğunu, çünkü ticari işlemlerin taraflarının pazarlık sürecinde eşit olmadığını, herhangi bir şeyi satan kişinin hayatta kalabilmek için kendini zorunlu hissettiğini söyler. Bu nedenle, tıpkı organ ticaretinde veya seks ticaretinde olduğu gibi taşıyıcı annelik de bir zorunluluktan yani yoksulluk nedeniyle bir iş olarak kabul edilmektedir. Böyle yoksulluk gibi zorunlu koşullar, göz önünde bulundurulduğunda, sözleşmenin, gönüllülük temelinde gerçekleştirildiği varsayımıyla, taşıyıcı annelik sözleşmesinin sömürü içermediğini söylemek mümkün değildir. Taşıyıcı annelik, bazı kadınlara kısa vadeli finansal faydalar sağlasa da, bu durum, kadınların sömürülmesine engel değildir, aksine kadınları değersizleştirmektedir (Ketchum, 1989: 121). Buradan da anlaşılacağı üzere taşıyıcı anneliği, kadınlar kendileri herhangi bir zorunluluk olmadan özgürce tercih ettikleri ve kadınların sözleşme hakkı olduğu için, taşıyıcı anneliğin sömürü içermediği yönündeki tartışmalara karşı tartışmalar öne sürülmektedir. Bu bağlamda Agacinski, (2014: 239) “bu rızanın hangi şartlar altında verildiği, özgürce verilir verilmeyeceği” gibi soruların sorulması gerektiğini vurgular. Karkal da (1997) taşıyıcı anneliğin varsayılan faydalarının, kapitalist bir ataerki toplum tarafından yaratıldığını ifade eder. Hatta taşıyıcı anneliği savunanlar tarafından, taşıyıcı annelik boyunca kadınlara ödenen paranın verilen hizmet bedelini karşıladığı ve taşıyıcı annelik sözleşmesinin taraflarının eşit olduğu varsayılır. Halbuki Karkal’a göre gerçekte taraflar eşit olsaydı, taraflar arasında taşıyıcı annelik sözleşmesi olmazdı. Nitekim kadının hamile kalması için erkeğin sadece spermını bağışlaması gerekirken, kadınların, yumurtasını vermesi yetmemektedir, yumurtasından fazlasını (beden, zaman, zihinsel, bedensel, ruhsal sağlık vb.) vermesi gerekir. Bu önemli bir cinsiyet farkıdır. Bu çerçevede, sözleşme her zaman erkeğin lehinedir. Taşıyıcı annenin özgürlüğü ise bir yanılsamadır. Üstelik, taşıyıcı annelik sözleşmeleri ile hakların güvence altına alındığı kanısı, toplumsal cinsiyet ve sınıf meselelerini gizler.

3.2.1. Taşıyıcı Annelik ve Duygusal Emeğin Sömürüsü

Taşıyıcı anneliğin yasal olmaması gerektiğini düşünenler, taşıyıcı anneliği üreme hakkı ve sözleşme özgürlüğü olarak değerlendirenlerin aksine, sözleşmenin, taşıyıcı anne olan kadınların haklarını koruma da yeterli olmadığını, taşıyıcı anneliğin ekonomik ilişkiler şeklinde yürütülmesinin kadın emeğini sömürüye açık hale getirmekle beraber, kadınların duygusal emeğininin de sömürüldüğünü vurgularlar. Örneğin Anderson, taşıyıcı annelik yapan kadınların yoğun bir duygu emeği harcadıklarından kadınların duygularının da metalaştırıldığına ve kadınların kendilerine ve duygularına yabancılaştığına değinir (Anderson, 1990). Duygusal emek kavramını, Arlie Russell Hochschild (1983) *The Management Heart* kitabında tartışmıştır. Hochschild’in teorisine göre, kabin memurları gibi hizmet sektöründe çalışanlardan, iş performansını artırmak için duygularını yönetmesi beklenmektedir. Çalışanlar, müşterilere sadece belirli duygu kalıplarını

yansıtmak zorundadır. Öfke olumsuz bir duygudur ve iş performansını azaltacağından dolayı, çalışanların bu olumsuz duyguyu yönetmesi, bastırması gerekmektedir. Onun yerine, çalışanlardan sürekli gülümsemeleri beklenmektedir. Duygular böylece, hem alınıp-satılabilen bir metaya dönüşmektedir, hem de çalışanların duyguları yönetme çabası emeğin yabancılaşmasına neden olmaktadır.

Anderson da (1990: 81-82) Hochschild'ın çalışmasını referans alarak, taşıyıcı anneden, çocuğa karşı hissettiği sevgiyi bastırması beklenildiğinden, kadının emeğininin, bir tür yabancılaşmış emeğe dönüşeceğini iddia eder. Emeği yabancılaşmıştır, çünkü taşıyıcı anne, çocuğuyla duygusal bir bağ kurmamak için bir çaba bir emek harcar. Böylece taşıyıcı annelik sözleşmesi ile kadınların anneliği, hamilelik esnasında, çocuğuyla duygusal bir bağ kuran ebeveynlik normu yerine -tıpkı üreticinin ürünüyle herhangi bir özel duygusal bağ kurmadığı- ticari üretim normunu içeren bir ebeveynlik normuna dönüşür. Özünde ise, kişinin kendi çocuğuna duyduğu sevgiden kendini kasıtlı olarak uzaklaştırma, hiç kimseden talep edilemeyecek bir istektir. Ragone'nin (2003: 223) 28 taşıyıcı anne ile yaptığı bir çalışmada da taşıyıcı annelerin bazılarının bedenlerinin içinde taşıdıkları çocukla duygusal bir bağ kurmama çabası içerisine girdikleri anlaşılmaktadır. Ragone, çalışmada, katılımcılardan bazılarının, bebeğe duygusal bir bağlılık yaşacağı endişesini dile getirdiklerini; akıl sağlıkları için kendileri ile bebek arasında bir sınır çizmeye ve duygusal yakınlık kurmamaya çalıştıklarını dillendirdiklerini ortaya çıkarmıştır. Bu durum Anderson'un da üzerinde durduğu taşıyıcı annelerin yoğun duygusal emek harcadığı ve kendi emeklerine, hatta benliklerine dahi yabancılaştığı tezini doğrular niteliktedir.

3.2.2. Taşıyıcı Annelik ve Beden Sömürüsü

Diğer taraftan feminist düşünürlerden bazıları, kadın bedeni ile erkek bedeninin farklılıklarına da vurgu yaparak kadın bedeninin daha fazla müdahaleye açık olduğunu ifade etmektedirler (Ketchum, 1989; Agacinski, 2014). Bu açıdan taşıyıcı annelik yapan kadının bedeni, tahakküm altına alınmaktadır. Agacinski'ye göre (2014: 229-233) beden söz konusu olduğunda kadın ve erkeğin fiziksel özellikleri açısından asimetric bir durum vardır. Örneğin üreme konusunda kadınlar bebeği bedeninin içinde büyütüyor, erkekler spermlerini dışarıya boşaltarak ürüyor. Bu durumda dışarıya boşalarak üreyen erkeğin sperm vermesinde bir sakınca yok iken kadınlar için çeşitli riskleri de içerisinde barındıran hormonal tedaviler gerekir, kadınların yumurtalarını uyararak için yine tehlikeli tıbbi uygulamalar söz konusudur. Karkal ise (1997), zamansal farka değinerek meni üretimi ile çocuk doğurma arasındaki zaman farkının, kadın ve erkeklerin sarfettiği bedensel emek farklılıklarını göstermek için yeterli olduğu konusuna dikkat çeker.

Bu nedenle yumurta hücresi vermek veya taşıyıcı annelik gibi yardımcı üreme teknolojileri, erkeklerden daha çok kadınları etkiliyor. Aynı zamanda taşıyıcı annelik ile çocuk sahibi olma, başka bir bedenin kullanımıyla ilgilidir. Başka bir bedenin kullanımı etik sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle taşıyıcı annelik konusunda: "bazı insanların taleplerini karşılamak için, başka insanların bedeninin kullanılmasının doğru olup olmadığı" meselesinin ele alınması gerekmektedir (Agacinski, 2014: 233-239). Karkal, tartışmayı bir adım ileri taşıyarak, taşıyıcı annelerin sattığının sadece fiziksel emek veya duygusal emeklerinin olmadığını, bedenlerinin kendisini de sattıklarını ifade eder ve taşıyıcı annenin yaptığı her eylem, sözleşme yapıldıktan sonra gönüllü ebeveynlerin denetimi altında girer. Sözleşme anından itibaren taşıyıcı anne asla izinli olamaz (Karkal, 1997). Taşıyıcı anne, dokuz ay 24 saat boyunca, beslenmesine, sağlığına ve yaşam şekline dikkat etmek zorundadır (Agacinski, 2014: 241). Örneğin Hindistan'da kadınların beslenme şekilleri üzerinden taşıyıcı annelik doğum piyasası planlanmaktadır. Hindistan'ın "Gujarat eyaletinde, kadın doğum uzmanı Dr. Nayna Patel'in açıp yürüttüğü Kaival Hospital Pvt Ltd & Akansha Infertility and IVF Clinic'te işe aldığı Hintli kadınlar, dünyanın dört bir yanından gelen heteroseksüel ve eşcinsel çiftler için çocuklar taşırlar. Dr. Nayna Patel ülkesinde taşıyıcı anne bulabilecek zenginlikte olan birçok Amerikalının kliniğini tercih etme sebeplerinin burada 'alkol, sigara ve uyuşturucu kullanmayan kadınlar bulabilmeleri' olduğunu söyler. Hamile kadınlar kliniğinin iliştiğindeki bir binada kalırlar; böylece hamilelikleri boyunca beslenmeleri ve aktiviteleri kontrol altında tutulmuş olur" (Aktaran Dayı, 2017: 44). Amerika'nın bazı eyaletlerinde, hamilelik süresince, taşıyıcı annelerin hangi yiyecekleri yiyebileceği, hangi saç ürünlerini kullanabileceği, akupunktur uygulayıp uygulayamayacağı sözleşme maddelerince belirlenir (Holmstrom-Smith, 2021: 450). Aynı zamanda taşıyıcı anne olan kadınların "bedensel ve manevi varlığından soyutlanması, bedenini başkalarının arzusu için biyolojik bir araca dönüştürmesi gerekir. Günde on iki saat çalıştırılan işçi, köleleştirilmekten yakınabilir ama yine de iş dışında kendine ait bir özel yaşam alanı kalır. Kadını, taşıyıcı anne olarak kullanmak, aslında her defasında benzersiz ve kendine özgü bir deneyim olan anneliği özel yaşamın içinden çekip alır ve kadını işçiye dönüştürür. Bir rahim başkasının rahmi yerine geçirilir. ...Başkaları için taşıyıcı annelik yapmak, özel yaşam ile iş yaşamını iç içe geçirir" (Agacinski, 2014: 242).

3.2.3. Taşıyıcı Annelik ve Üçüncü Dünya Ülkelerindeki Kadınlar

Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadınlar açısından, taşıyıcı annelik değerlendirildiğinde, burada ırk, cinsiyet ve sınıf kesişimselliği belirginleşir. Özellikle Hindistan gibi gelişmemiş ülkelerde ajanslar ve özel klinikler, taşıyıcı annelik için, Amerika gibi gelişmiş ülkelere göre, daha az ücret talep etmelerine rağmen taşıyıcı anne olan kadınlara verilen miktar daha da düşüktür. Örneğin, Hindistan'ın Gujarat eyaletinde, taşıyıcı annelik için gönüllü ebeveynlerden 28,000 dolar ödemeleri istenmektedir ve bu ücret ABD'deki fiyatların üçte birine denk gelmektedir. Gönüllü ebeveynlerden alınan 28,000 doların

ise yaklaşık 8,000 doları taşıyıcı anneye ödenmektedir. Bu nedenle taşıyıcı annelik Hindistan’da bir endüstri haline gelmiştir (Aktaran Dayı, 2017: 45). Buradaki temel argüman, Birinci dünya (gelişmiş, merkez) ülkelerindeki gönüllü ebeveynlerin, Üçüncü Dünya (gelişmemiş, çevre) ülkelerindeki yoksul kadınlara -çoğu zaman- ajanslar vasıtasıyla ulaşmalarını temel alır ve asıl olarak bu Üçüncü Dünya ülkelerindeki taşıyıcı anne olan kadınların sömürgeleştirildiği üzerine tartışma yürütülür. Karkal (1997) diğer Batılı kadınlardan aynı şeyi istemeyi bile düşünmeyen Batılıların, Afrika, Asya ve Güney Amerika’daki yoksul kadınlara, rahimlerini kullanmaları karşılığında, çok cüzi miktarlarda ödeme yaptıklarını belirtir. İlerleyen zamanlarda da Üçüncü Dünya ülkelerinin, embriyo üretimi için bir üs haline gelebileceğini ifade eder.

Yoksul kadınlara, düşük ücretler verilerek (zengin ebeveynler tarafından) taşıyıcı annelikle çocuk sahibi olma meselesi sınıfsal bir durumu içerirse de daha önce de ifade edildiği üzere, ırksal durumları da içerisinde barındırmaktadır. Çünkü bu yoksul kadınlar daha önceden de belirtildiği gibi Üçüncü Dünya ülkelerinden, tercih edilmektedir. Yoksul kadınlara, aynı zamanda ırk ayrımcılığı eklendiğinde, düşük ücretlerle bir köle misali kadınların karınlarını ödünç verdiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Üstelik, taşıyıcı annelik uygulamasının, asıl olarak kadınları ve bedenlerini ilgilendirmesi, hem sınıfsal hem cinsiyet hem de ırk olgusunun birbiri üzerine eklendiği, kesiştiği noktayı oluşturmaktadır. Ancak cinsiyet meselesi yardımcı teknolojiler yoluyla yoksul kadınların bedenlerinin ticaretinin yapılması, kadınların sömürülmesi durumu ile kısıtlı değildir. Bunların dışında ırksal söylemler, kadınların birbirleri üzerindeki hiyerarşiyi pekiştirmektedir. Gönüllü anne olmak isteyen kadınlar, taşıyıcı annelere yönelik ırksal söylemlerde bulunabilmektedirler. Rivkin-Fish, (2013: 579-580) yaptığı çalışmada gönüllü anne olmak isteyen Rus kadınların, Ukraynalı taşıyıcı anneleri, akıllı, kurnaz, “yuva bozan” olarak tanımladıklarını belirtmektedir. Ona göre, bu durum etnik bir karalama ve önyargının alenen kullanılmasıdır ve sınıftan etnik kökene, etnik kökenden bölgesel statüye uzanan bir çok bileşimi içinde barındıran bu davranış örüntüleri, eşitsizlik katmanlarını daha da ortaya koymaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere, farklı etnik kimlikten kadınların, üstün ırk olarak kabul edilen kadınlar tarafından önyargılı ve aşağılayıcı çeşitli söylemlere ve davranışlara maruz kalması, sınıfsal, ırksal, bölgesel eşitsizlikleri derinleştirmekle kalmamakta, aynı zamanda kadınları birbirine hiyerarşik olarak konumlandırmaktadır.

3.3. Taşıyıcı Annelik ve Farklı Kadın(lık)lar

Daha önce de ifade edildiği üzere taşıyıcı annelik uygulamasında karşılaşılan sınıfsal ve ırksal farklılıklar, kadınlar arasında bir hiyerarşi yaratmaktadır. Öte taraftan kadınları karşı karşıya getiren diğer bir durum ise yasal düzenlemelerin yapılmadığı ülkelerdeki ticari taşıyıcı annelik uygulamasında, neoliberal ekonomik düzenin etkisi ile ciddi bir rekabet olgusunun da meydana gelmesidir. Bu serbest piyasa ekonomik düzeninde taşıyıcı annelik, bir rekabet ortamı yaratmakta ve farklı taşıyıcı anne olan kadınları karşı karşıya bırakmaktadır. Rivkin-Fish (2013: 582) yine Ukraynalı bazı taşıyıcı annelerin, hamilelik sırasında başka bir şehre taşınmak (kendi ülkesinde kalıp, gönüllü ebeveynlerin gelmesini talep etmek yerine gönüllü ebeveynlerin bulunduğu ülkeye taşınmak) veya taşıyıcı annelik yapmak için daha düşük fiyatlara anlaşmak gibi hemen hemen her koşula boyun eğdiklerini, gönüllü ebeveynlerle anlaşma söz konusu olduğunda ensek davrandıklarını ifade ediyor. Böylece ticari taşıyıcı annelik piyasası kadınları rekabete sürüklemektedir. Bu rekabet ortamında ise bazı taşıyıcı anneler kendilerini, “dolandırıcı” ve “gasp edici” olarak nitelendirdikleri diğerlerinden ayırarak kendi finansal gereksinimlerini yani talep ettikleri fiyatı beyan etmektedir. Böylece kadınlar, bir taşıyıcı annelik piyasası oluşturmakla ve rekabetçi işgücü piyasasının da varlığını da kanıtlamakla kalmamakta, aynı zamanda “dolandırıcı” veya “gaspçı” olarak adlandırılan kadınlar ile onları bu tarz anlam örüntülerine sığdıran taşıyıcı annelik piyasasında yer alan kadınlar arasında bir ayırım ortaya çıkmaktadır. Ancak Rivkin-Fish, taşıyıcı annelik uygulamasının tamamen yasaklanması yerine taşıyıcı annelik sözleşmelerinin düzenlenmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Taşıyıcı anneliğin bir sömürü biçimi olduğunu düşünen feminist düşünürlerin çalışmalarına bakıldığında, genellikle taşıyıcı anne olan kadınlara odaklandıkları görülmektedir. Ancak bazı düşünürler, sadece taşıyıcı annelerin değil gönüllü anne olmak isteyen kadınların da bu süreçteki dezavantajlı konumunu dile getirmektedirler. Karkal (1997), taşıyıcı annelik sözleşmesinin genellikle sözleşmeyi yapan baba lehine yazıldığını ifade eder. Patriyarkal toplumda erkek, baba, kadınlardan hiyerarşik olarak üstün bir konumdadır. Taşıyıcı annelik sözleşmeleri de bu gönüllü ebeveyn olacak babanın, yalnızca taşıyıcı anne üzerinde değil, aynı zamanda rızası gerekmeyen “kısır” olarak damgalanan eşi üzerinde de üstün olmasını sağlar. Çünkü sözleşme gereği çocuk doğduktan sonra (kimi zaman spermi sağlayıcı) babaya teslim edilir. Bu nedenle taşıyıcı annelik düzenlemesinin, heteronormatif ailelerde, çocuk sahibi olmak isteyen fakat çeşitli nedenlerle çocuk sahibi olamayan kadınlara fayda sağladığı doğru değildir. Taşıyıcı annelik düzenlemesi sonucu dünyaya gelen çocuğun babasının eşi, hala “kısır”dır (Karkal, 1997). Bununla beraber anneliğin yüceltildiği, çocuk sahibi olamayan kadınların, makbul kabul edilmediği, tersine eksik, yarım olarak nitelendirildiği kültürel çevrelerde, gönüllü ebeveyn olmak isteyen anne, taşıyıcı annenin ücretini karşılarsa da, onun işvereni konumunda da olsa yine hiyerarşik olarak üstünlüğe sahip olamaz. Çünkü kadınlığın annelik üzerinden inşa edildiği toplumlarda kısır olmak, kadınların hem damgalanmasına neden

olmakta hem de onları olağanüstü derecede savunmasız bırakmaktadır. Bu kısırlık damgası, kadınların eşleri tarafından terk edilmesine bile neden olabilmektedir (Rivkin-Fish, 2013: 580).

4. SONUÇ

Teknolojik gelişmelerle hız kazanan yeni üreme teknolojilerinden taşıyıcı anneliğe dair genel çerçeve çizilerek taşıyıcı annelik sürecinde kadınların durumlarını ve konumlarını anlamaya hedefleyen farklı feminist perspektifleri sunmaya çalıştığım bu çalışmada, karşıt çok farklı düşüncelerin varlığı dikkat çekicidir. Özellikle taşıyıcı annenin bedeninin satılması, ticarileşmesi, sömürülmesi gibi bir çok tartışma yürütülerek kesinlikle yasaklanması gerektiğini vurgulayanlar ile taşıyıcı annelik sözleşmesinin yasaklanmasının kadınların sözleşme ve üreme hakkına ket vuracağını ifade eden feminist tartışmalar arasında derin ayrım vardır. Kuşkusuz kadınların, kendi kararlarına, sözleşme hakkına ve üreme haklarına saygı duyulmalıdır. Kadınların kendi bedenleri hakkında söz sahibi olmaları önemli bir kazanımdır. Yasal olmaması, taşıyıcı anne olmak isteyen kadınlara, cezai yaptırımların uygulanmasını açık hale getirebilir. Bu nedenle taşıyıcı anneliğin yasaklanması kadınların, kendi bedenleri ile ilgili kararları almasında büyük engel olacaktır. Ancak taşıyıcı annelik düzenlemesinin kadınları sömürgeleştirildiği, hatta gönüllü anne olmak isteyen kadınları da değersizleştirdiği, kadınların birbirleri arasında hiyerarşik konum belirledikleri, sınıf ve ırk gibi etkenlerin kadınların eşitsizliğini derinleştirdiği yönündeki, kadınların mağduriyetlerini dile getiren feminist tartışmalar da ciddiye alınmalı ve gözardı edilmemelidir. Bu açıdan, daha fazla çalışmaların yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Farklı bölgelerdeki, farklı ülkelerdeki hem taşıyıcı anne hem de gönüllü ebeveynlerle geniş çaplı araştırmalar yürütülmesi gerekmektedir.

Nitekim kadınların konumunu ve durumunu anlamaya ve araştırmalar yapmaya çalışırken doğru soruların sorulması önem taşımaktadır. Mesela gönüllü ebeveynlerin, çocuk sahibi olma arzusunun nereden beslendiğini öğrenmek gerekir. Bu minvalde sorulması gereken en önemli sorulardan biri de şudur: Bireyleri -özellikle de kadınları- bir çocuk sahibi olmak için motive eden güç nedir? Bunun üzerine tartışmalar yapmak, çocuk sahibi olma arzusunun altında yatan itkileri ortaya çıkarması açısından önemlidir. Zira çoğu ataerkil toplumda, kadınlar, annelikleri üzerinden tanımlanmaktadır ve bir ailenin ancak çocukla tamamlanacağı fikri hakimdir. Bu düşünceleri yeniden tartışmaya açmak gerekmektedir. Öte taraftan kadınların ekonomik nedenlerle, -yoksulluk nedeniyle- taşıyıcı anneliği zorunlu olarak kabul edip etmedikleri tartışmaları mevcuttur. Bu nedenle öncelikle kadın yoksulluğu üzerinde durularak, interdisipliner çalışmalar yürütülmeli. Kadınlar, yoksulluktan kurtulduklarında yine de taşıyıcı anneliği bir iş olarak yapmak isteyecekler mi? Aynı zamanda, yoksul olmayan kadınların tercih nedenleri, daha kapsamlı, bir çok bölgeyi içerecek şekilde, araştırılmalıdır. Dahası yapısal sorunlara ve çözümlerine odaklanılmalı ve öncelikle kadın yoksulluğu ile mücadele edilmelidir. Diğer taraftan, taşıyıcı annelik, Antik Yunan'dan itibaren kadın bedeninin fanus olduğunu vurgulayan erkek bakış açısını pekiştirmez mi? Kadının tek işlevinin, çocuk doğurmak, karnında çocuk taşımak, olduğunu iddia eden; kadınları, "doğum makinesi" olarak kodlayan eril zihniyeti desteklenmez mi? Bağlantılı olarak şunu da sormak gerekir; taşıyıcı annelik, kadınların yapması gereken, hemşirelik, okulöncesi öğretmenliği, bakıcılık, vb. gibi bazı işlerin, mesleklerin içine dahil edilerek cinsiyete dayalı iş/mesleki ayrımı derinleştirmez mi? Yine temel tartışmalardan biri, taşıyıcı annelik uygulamasının, çocuksuz ailelere çözüm bulmak adına bir başka kadının bedeninin kullanılmasının, kadın bedeninin denetiminin yolunu açtığı, yönündedir. Bu anlamda bilimin ve teknolojinin, taşıyıcı annelik uygulaması ile kadın bedeni üzerinde denetim kurmayı mümkün kıldığı söylenemez mi? Belki de radikal çözüm odaklı bir soru olarak şunu da sormak gerekir: bilim ve teknolojik gelişmeler ışığında, çocuk sahibi olmak isteyen aileler için -doğabilecek başka etik sorunların oluşmasına meydan vermeden- kadın bedeninin kullanılmayacağı alternatif tıbbi uygulamalar yürütülemez mi? En nihayetinde taşıyıcı annelik ile ilgili derinlemesine sorular sorarak, üzerine düşünerek ve dünyanın birçok bölgesinde araştırmalar yürütülerek, yeni çözümler ortaya konulmalı ve yapılacak olan yasal sözleşmelerin ve düzenlemelerin çerçeveleri belirlenmelidir. Taşıyıcı annelik ulus ötesi bir uygulama olduğu için, bazı düzenlemelerin evrensel nitelikte, bazılarının ise bölgesel farklılıklar göz önünde bulundurularak oluşturulması, mağduriyetlerin giderilmesi açısından bir yol olarak izlenebilir.

KAYNAKÇA

- AGACİNSKİ, S. (2014). “Karma Bir Dünyaya Doğru”. F. Heritier, S. Agacinski, M. Perrot ve N. Bacharan, (Ed.) Kadınların En Güzel Tarihi (Çev.) Y. Aşçı Dalar, (187-251), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- ANDERSON, E. S. (1990). “Is Women's Labor a Commodity?”, *Philosophy & Public Affairs*, 19(1): 71- 92
- ANDREWS, L. B. (1990). “Surrogate Motherhood: The Challenge for Feminists”. L. Gostin (Ed.) *Surrogate Motherhood Politics and Privacy*. (167-183), Indiana University Press: Bloomington and Indianapolis.
- BABALIOĞLU, R. (2012). “Tüp bebek: Yardımla üreme teknikleri, Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi”, <https://www.sdplatform.com/Dergi/622/Tup-bebek-Yardimla-ureme-teknikleri.aspx> (Erişim: 8 Ağustos 2021).
- BAUCHSPİES, W. K; CROİSSANT, J.; RESTİVO, S. (2019) *Bilim, Teknoloji ve Toplum*, (Çev.) Ümit Tatlıcan, Beno Kuryel, Bekir Balkız, Phoenix Yayınları, Ankara.
- BRİNSDEN, P.R. (1999). “Surrogacy”. P.R. Brinsden (Ed.), *A Textbook of In Vitro Fertilization and Assisted Reproduction*, (361-368) CRC Press : Parthenon, Carnforth and New York.
- DAYI, A. (2017). “Feminist Etik Açısından Cinsellik ve Üreme: Fetüsün Bireyliği ve Kadının Beden Bütünlüğü”. *Fe Dergi*, 9(1): 37-54.
- DÜLGER, M. V. (2013). “Tıptaki İlerlemelerin Getirisi Olan Uygulamaların Hukuk Açısından Görünümü – Özel Tedavi Yöntemlerinin Sınır Dışı Uygulamalarının İç Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”, *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, (26):1-12.
- ELLENBOGEN, A., FELDBERG, D., & LOKSHİN, V. (2021). “Surrogacy - A Worldwide Demand. Implementation And Ethical Considerations”. *Gynecological and Reproductive Endocrinology and Metabolism*, 2(2):66-73.
- GÖRGÜLÜ, Ü. (2010) “Taşiyıcı Annelik-Fıkhi Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (15): 197-208.
- HİRSH, A. V. (1998). “Infertility İn Jewish Couples, Biblical And Rabbinic Law”. *Human Fertility*,1(1): 14-19.
- HOCHSCHİLD, A.R., (1983). *The Managed Hearth: Commercialization of Human Feeling*. University of California Press, Berkeley.
- HOLMSTROM-SMITH, A. (2021) “Free Market Feminism: Re-Reconsidering Surrogacy”, *University of Pennsylvania Journal of Law And Social Change*, 24(3): 443-484.
- KARKAL, M. (1997). “Surrogacy From a Feminist Perspective”, www.issuesinmedicaethics.org/054mi15.html,<https://www.issuesinmedicaethics.org/articles/surrogacy-from-a-feminist-perspective/?galley=html> (Erişim: 10 Temmuz 2021)
- KETCHUM, S.A (1989). “Selling Babies and Selling Bodies”, *Hypatia*,4(3): 116-127.
- MACHALOW, D. (2015) “Legislating Labors of Love: Revisiting Commercial Surrogacy in New York”, *Indiana Law Journal*, 90(5):1-29.
- MARKENS, S. (2007). *Surrogate Motherhood And The Politics of Reproduction*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, London.
- MCLACHLAN, H. V. and SWALES, J.K. (2000). “Babies, Child Bearers and Commodification: Anderson, Brazier et al., and the Political Economy of Commercial Surrogate Motherhood”. *Health Care Analysis* 8: 1-18.
- METİN, S. (2012) “Yörüngesinden Çıkan Tabiat: Etik, Sosyal, Psikolojik ve Hukuki Görünümleriyle Taşiyıcı Annelik”, *Sağlık Hukuku Makaleleri II*, İstanbul Barosu Yayınları: İstanbul, ss.7-55.
- PİERSANTİ, V.; CONSALVO, F.; SİGNORE, F.; DEL RİO, A. and ZAAMİ, S. (2021). “Surrogacy and ‘Procreative Tourism’. What Does the Future Hold from the Ethical and Legal Perspectives?”, *Medicina*, 57(47):1-16
- RAGONE, H. (2003). “The Gift of Life: Surrogate Motherhood, Gamete Donation and Constructions of Altruism”, R. Cook, S. Day Sclater, W. F. Kaganas (Ed.), *Surrogate Motherhood: International Perspectives*, (209-227). Hart Publishing: Oxford and Portland, Oregon.

- RIVKİN-FİSH, M. (2013) "Conceptualizing Feminist Strategies for Russian Reproductive Politics: Abortion, Surrogate Motherhood, and Family Support after Socialism" *Chicago Journal*, 38(3): 569-593.
- ROSENBLUM, D.; BEN-ASHER, N.; CASE, M. A.; EMENS, E.; HERNANDEZ-TRUYOL, B. E.; GUTIERREZ, V. M.; IKEMOTO, L. C. ; ONWUACHI-WILLIG, A.; WILLIG-ONWUACHI, J.; MUTCHERSON, K.; SIEGELMAN, P. AND JONES, B. (2010). "Pregnant Man? A Conversation", *Yale J.L. & Feminism*, (22): 208-242.
- SHALEV, C. (1991). *Birth Power: The Case For Surrogacy*. Yale University Press, United States.
- ŞİMŞEK, A. (2014). "İslâm Hukuku Açısından Taşıyıcı Annelikte Meşruiyet Tartışmaları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (24): 241-266.
- WALKER, R. and VAN ZYL, L. (2017) *Towards a Professional Model of Surrogate Motherhood*, Palgrave Macmillan, United Kingdom.
- VAN DEN AKKER, O. B.A. (2007). "Psychosocial Aspects of Surrogate Motherhood", *Human Reproduction Update*, 13(1): 53-62.
- VAN DEN AKKER, B. O. (2017). *Surrogate Motherhood Families*. Palgrave Macmillian Publications, Switzerland.
- ZEGERS-HOCHSCHILD F., ADAMSON G.D., DE MOUZON J., et al (2009) "International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology; World Health Organization. International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology (ICMART) and the World Health Organization (WHO) revised glossary on ART terminology", *Human Reproduction*, 24(11): 2683-7.
-

KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Seyahatnameler, Gravürler, Minyatürler ve Resim Sanatında Geleneksel Osmanlı Hamam Kültürü ve Sürdürülebilirliği

Hülya KALYONCU*

1. GİRİŞ

Türklerin su ile birlikteliği, Orta Asya bozkır kültüründen itibaren suya kutsiyet atfedip ve aynı zamanda temizliğe önem vermeleri ile başlamış ve bugünkü Kırgızistan sınırlarında yapılan kazılarda 11.yüzyıl Karahanlı Devleti yapımı bir hamam kalıntısına rastlanmıştır (Eravşar, 2009: 69).

Türklerin İslamiyet'in kabulünden sonra, İslam'ın şartları gereği temizliğe ve arınmaya daha fazla önem vermeleri ile yaylalarda yaşarken ve göçleri esnasında kullanmış oldukları ve çerge adı verilen seyyar çadır hamamları hamam yapılaşmasının ilk örnekleridir. Türkler bu çadırlarda savaşımlardan önce yıkanıp, gusül abdesti almışlar ve dua etmişlerdir. Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubat'ın hamam işlevselliğine sahip 'Hamamı seferiye çadırı' adı verilen hamam çadırı olduğu bilinmektedir (Taşçıoğlu, 1998: 37).

Osmanlı döneminde inşa edilen ilk hamam yapısı ise Bursa- İznik ilçesinde 1336 yılında Orhan Bey tarafından yaptırılan hamamdır (Aslanapa, 1986:531). Osmanlı vakıf sistemi kuralları içerisinde ve külliye yapı grubuna dâhil olarak inşa edilmiş olan hamam yapıları, camilerden sonra en çok önem arz eden yapı birimleri olmuşlar, Osmanlı'da şifalı sulara ve kaplıcalara sahip olan şehirler başta olmak üzere, tüm Osmanlı kentlerinde ve özellikle başkent İstanbul'da çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Birbirinden güzel mimariye sahip bu hamamların iç mekânlarında taş işçiliğinin ve geleneksel el sanatlarının yetkin örnekleri kullanılmış, pek çoğunun dış cephesinde de taş işçiliğimizin nadide örnekleri sergilenmiştir. Osmanlı geleneksel mimarisi içerisinde farklı ve özel bir tipolojiye sahip olan hamam yapılarımızın, iç mekân tasarımlarında uygulanmış olan kalem işi, ahşap işi, çini sanatı ve diğer geleneksel sanatlarının da en nitelikli örneklerinin verildiği ve bu geleneksel yapıların Türk mimarlık tarihi ve sanat tarihi açısından da büyük önemleri olduğu aşikârdır.

16.yüzyılın birinci yarısında Osmanlı topraklarına gelmiş olan Fransız bilgin ve seyyah Guillaume Postel (1510-1581), 1552 yılında yayınlanan, '*De la Republique des Turcs: et la ou l'occasion s'offrera, des meurs et loys de tous Muhamedistes*' adlı yayınında (And, 2009:289) halka açık Osmanlı hamamları tipolojileri için: 'Halka açık hamamlar, Türkiye'deki yapıların en iyileri arasında yer alıyordu' tanımlamasını yapmıştır (And, 2009: 224).

Osmanlı kayıtlarına göre, vakıf sistemi içerisinde en çok hamam inşa ettiren kişi, 16. yüzyıl Vezir-i azamı olan Rüstem Paşa'dır. Vezirin yaşamı boyunca 32 adet hamam yaptırdığı bilinmektedir (Eyice, 1960:99-120). 17. yüzyılda Evliya Çelebi ise yalnızca İstanbul'da 151 hamamı olduğunu kaydetmiştir (Evliya Çelebi, 2006). J. Dallaway ise İstanbul'da 18. yüzyılda 130 adet halk hamamının varlığından söz etmiştir. (Dallaway, 1799:184).

Hamamların tüm bu sanatsal ve mimari değerleri yanında Osmanlı kültür ve sosyal tarihindeki esas önemlerinin, toplum yaşamında üstlenmiş oldukları birleştirici rolleri ve toplumun hem temizlenme hem de sosyalleşme ve eğlence mekânları olmaları olduğunu söylemek mümkündür. Arapça ısıtmak, sıcak olmak anlamına gelen 'hamm (hammam, hamem) sözcüğünden türetilmiş bir kelime olan hamam, literatürde 'ıstılan, yıkanılan ve aynı şifa bulunan mekânların genel tanımlaması olarak kullanılmış (Apaydın, 2009:209), bu mekânlarda bedensel arınma ve temizlenme ihtiyacı yanında, şifalı taşların kullanımının iyileştirici gücüne olan inanç gibi bazı ruhani inanışlar ile bedensel tedavi ve ruhsal arınma sağlanmaya çalışılmış ve topluca yapılan yeme-içme sohbet gibi etkinliklerle de toplumsal sosyalleşme ve bütünleşmeler sağlanmıştır. Yine bu mekânlarda yapılan kız beğenme, bebek doğumlarını kutlama gibi geleneksel kültürümüze ait ritüeller de bu mekânlarda uygulanmış ve gelecek kuşaklara aktarılan kültür birikimleri de yine bu mekânlar sayesinde oluşturulmuştur.

Bu nedenle hamam geleneğinin ve hamam yapılaşmalarının, dünya literatürüne geçecek şekilde özgün kültürel bir kimlik kazanmalarının ve Türk kültürüne tamamen yerleşmelerinin Osmanlı döneminde olduğunu söylemek mümkündür ve Osmanlı-Türk kültür ve sanat tarihi açısından büyük önemi olan bu hamam yapıları ve hamam kültürüne ait geleneksel önem arz eden öğeler, pek çok yerli ve yabancı sanatçı tarafından sahnelenmiş ve Osmanlı topraklarına gelmiş pek çok seyyah tarafından da eserlerinde anlatım konusu olmuştur.

Bu bağlamda, bu çalışmada Osmanlı sosyo-kültürel yaşamında önemi büyük olduğu tespit edilen hamam kültürünün, sanat tarihi disiplini içerisinde yerli ve yabancı sanatçılara ait görsel çalışmaları ve Osmanlı topraklarına gelmiş olan

* Dr.Öğr.Üyesi, Işık Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, hulya.kalyoncu@fideltus.com, ORCID No:0000-0002-6325-6009

seyyahların yazmış oldukları seyahatnameleri, bu kapsamda incelenmiş ve günümüzde kaybolmaya yüz tutmuş olan Türk hamam kültürünün Anadolu ve Osmanlı köklerinden gelen önemine vurgu yapılması amaçlanmıştır.

Yabancı ressamlar tarafından yapılan Osmanlı-Türk hamam konulu tasvirlerin hayali oldukları, çoğunlukla oryantalist bir bakış açısı ile sergilenmiş oldukları ve gerçeği yansıtmadıkları, konu bağlamında yapılan tartışmalardır. Ancak bu eserlerin Avrupa resim sanatının önemli temsilcileri tarafından yapılmış olması sebebi ile Türk hamamlarına ve hamam kültürümüze dikkat çekmiş oldukları ve hamamlarımıza uluslararası arenada tanınırlık imkânı sağlamış oldukları ve merak uyandırmış oldukları da tarihsel gerçek olarak kabul edilmektedir.

Aynı sonuçların seyyahların kalemlerinden çıkmış olan seyahatnameleri için de kabul edildiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle yapım amacı ne olursa olsun, Türk hamamı hakkında yapılan bu çalışmalar, gerçekte Türk hamam kültürünün tanıtımında önemli bir katkı sağlamışlar, sanat tarihinde de sanatsal değerleri ile yer almışlardır.

Çalışmada yöntem olarak; Osmanlı erken ve klasik dönemlerinde yerli ve yabancı sanatçılar tarafından resmedilmiş ve günümüzde dünya müzelerinde yer alan ve tarihsel belge niteliği taşıyan Osmanlı hamam yaşamını sahneleyen yağlıboya, suluboya tabloların, minyatürlerin, gravürlerin, seyahatnamelerin dizinsel taramaları yapılmış ve konuya ilişkin bulunan örnekler üzerinde tablolar sanat tarihi disiplini içerisinde sanatçıları, kompozisyon özellikleri gibi kriterleri dâhilinde incelenmiştir. Eserlerde sanatçılar tarafından sahnelenen kompozisyonlar, seyyahların yazmış oldukları edebi anlatımlarla karşılaştırılarak, Osmanlı sosyo-kültürel yaşamına dair hamam kültürünün toplumsal, sosyolojik, ekonomik değerleri tespit edilmeye çalışılmış ve dönemsel benzerlikler ve farklılıkların ortaya konulmasına gayret edilmiştir. Tablolarda resmedilen geleneksel ritüeller, kutlamalar, hamam malzemeleri, hamamların mekânsal özellikleri ve hamamların Osmanlı ekonomisine yapmış oldukları katkılar araştırılmış ve Türk-Osmanlı sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yaşamında büyük önem arz eden Türk hamam kültürünün sürdürülebilirliğinin önemine vurgu yapılmıştır.

2. OSMANLI HAMAMLARINA GENEL BAKIŞ

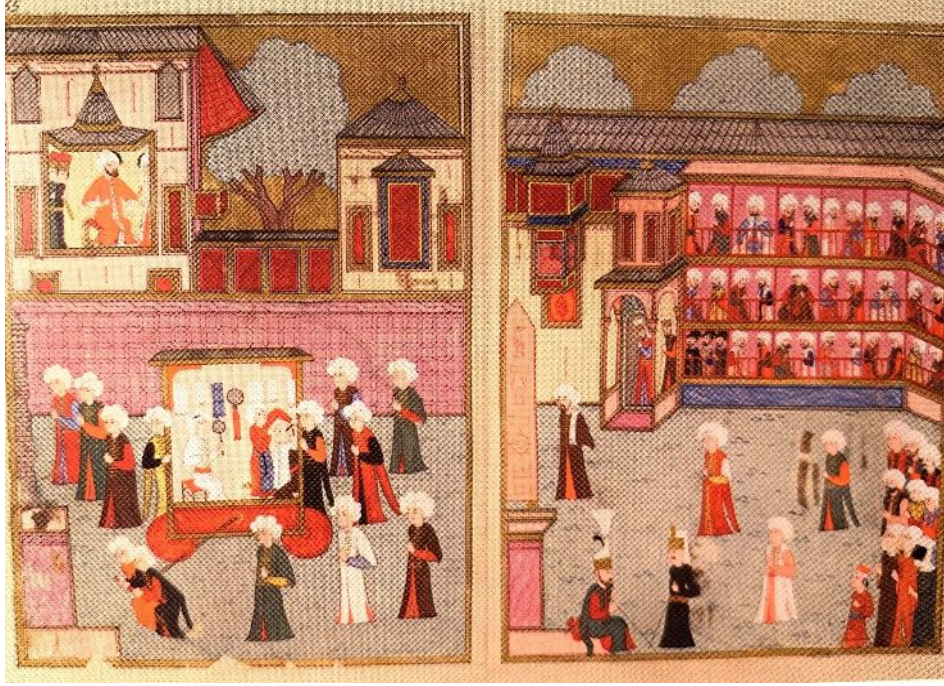
Osmanlılar hamamların oluşturulmasında kendinden Roma, Bizans kültürlerinden etkilenmiş olsalar da, kısa zaman içerisinde özgün bir hamam kültürüne sahip olmuşlar, lonca teşkilatı içerisinde yer alan hamamcılık, istihdam edilen personele getirilen şartlı kriterler temizlik uygulamalarına getirilen kurallar ile kurumsal bir yapıya dönüşen Osmanlı hamamları, Türk-Osmanlı mimari yapılanmasına özgün mekânsal düzenlenmeleri ve hamamlarda uygulanan geleneksel ve kültürel ritüellerin Osmanlı sosyal yaşamına katmış oldukları sosyolojik değerler ve hamam geleneğinin değişmez parçaları olan hamam kullanım objeleri ile hamam kültürünün bütünü oluşturulmuştur.

2.1. Hamamların Kurumsal Yapılanmaları

Osmanlı'da hamamlar, kurumsal yapı statüsünde sayılmış, hamam çalışanlarının mesleki olarak tanımlamaları yapılmış, hamamlar sıkı kurallara bağlı olarak çalışan Osmanlı Lonca Teşkilatına bağlanmış, hamamlarda çalışacak kişiler için belli kriterler belirlenmiştir. Bu kişilerin başında gelen meslek grubu erkek müşterilerin yıkanma işlemini yapan tellak'lardır. Tellak olmadan önceki aşama, tellak yamaklığıdır. Tellak yamakları 13-15 yaşlarındaki güçlü kuvvetli, hoşsohbet, dayanıklı gençler arasından seçilmişler ve lonca sisteminde yer alan her meslekte olduğu gibi, kalfalık mertebesine yükselebilmeleri için onay alınması gerekli görülmüştür. Kalfalık mertebesine yükselmesi için onay verilen kişiler perşembe günleri yapılan geleneksel Osmanlı esnaf töreninde, ibrişimden siyah peştemal kuşanıp önce hamamcı ağzını halvette yıkamışlar, sonra da hamama gelmiş olan bir müşteriye çıkarak çalışmaya başlamışlardır. Lonca gelenekleri gereğince tellakların üzerinde kâhyalar yer alırken, hamamcılar kethüdası ise en tepede bulunmaktadır. Hamamlarda tellaklardan başka imparatorluğun ilk dönemlerinde hamamı işleten daha sonraki dönemlerde ise hamamın sahibi olan *hamamcılar*, gelenleri karşılayan *meydancılar*, yıkandıktan sonra müşteriye peştemale saran *peştemalciler*, odaların temizliği ile ilgilenen *odacılar*, ayak işlerine bakan *yanaşmalar* diğer hamam çalışanlarıdır. Hamamın kadınlar kısmında çalışanlara ise *hamamcı kadın*, *ana kadın*, kadınları yıkayan kadın görevliye ise *natır* adı verilmiştir (Çakmut, 2006: 36).

Klasik Osmanlı minyatür geleneğinin natüralist bir bakış açısı ile ele alındığı günümüzde H.1344 no ile Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı olan '*Surname*' adlı el yazmasının kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. 1580'li yıllarda Nakkaş Osman'ın idaresindeki saray nakkaşları tarafından yapılan eserde Sultan 3. Murad'ın Şehzadesi Mehmet'in sünnet cemiyeti tasvirlerle anlatılmıştır (Atasoy, 1997). Bu tasvirlerden biri ise hamamcılar alayını betimlemektedir. Tasvirde Sultan'ın önünden geçen tekerlekli arabalarda, hamam içerisinde yıkananlar, tellaklar ve hamamlarda çalışan berberler resimlenmiştir.

Görsel 1. Nakkaş Osman, Surname-i Hümayun'dan Tellaklar ve Berberlerin Geçidi, 1582, T.S.M.K.H.1344.

Yine hamam çalışanlarını gösteren bir diğer minyatür ise 1588'de Seyyid Lokman tarafından yazılıp Nakkaş Osman'ın resimlediği Hünernâme adlı eserdir. Eserde; belli bir perspektif açısı içerisinde Osmanlı hamamının iç ve dış yapısı, hamamda yıkananlar, tellaklar, süpürge işini yapan yanaşmalar betimlenmiştir. Resimde renklerle yapılan karşıtlık, perspektif etkisini artırıcı bir etki yaratma sebebiyledir. Sağ alt köşede verilen kapının minyatürün mekân kavramına bir vurgudur.

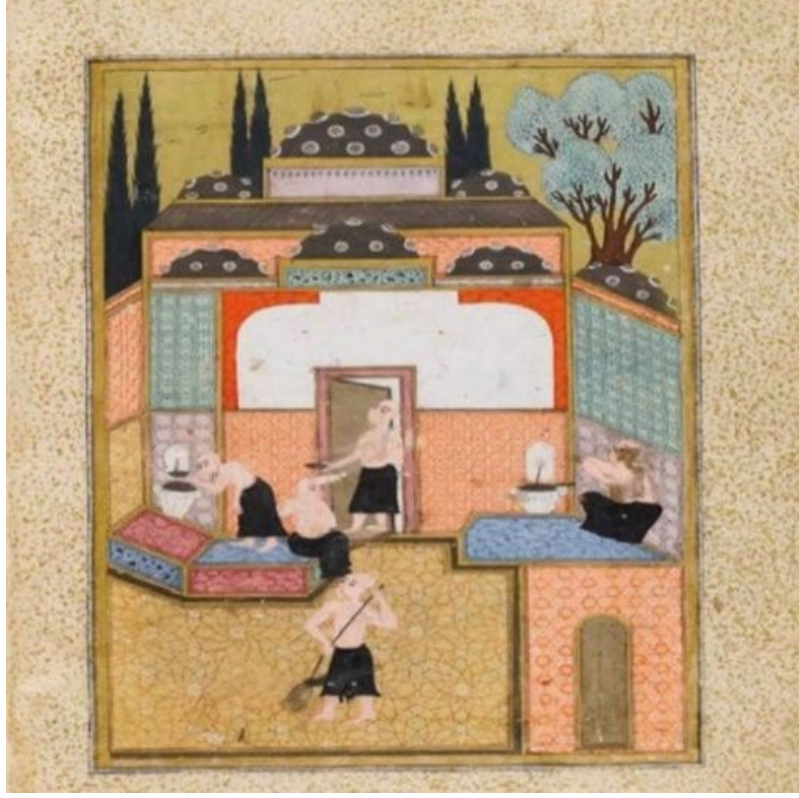
2.2. Hamamların Mekânsal Düzenlenmeleri

Osmanlı'da *Halk hamamı* ya da *çarşı hamamı* olarak adlandırılan hamamlarının çoğu, kadınlar ve erkekler için ayrı bölümleri olan *çifte hamamlar* şeklindedir. Mahallelerde sadece kadınlara ayrılan hamamlara 'avret' çarşı ve arasta çevresinde erkeklere ayrılmış ama onlara da 'rical hamamı' denmiştir. Bundan başka günün farklı saatlerde kadınların ve erkeklerin kullanmış oldukları hamam türleri de bulunmaktadır. Erkeklerin yıkanma saatleri kuşluk vaktine rastladığından, bu hamamlara *kuşluk hamamı* da denilmiştir (Çakmut, 2006:30).

Osmanlı hamamları, su ve hava sıcaklığının korunması için merkezi planlı, kubbeli, kadın-erkek bölümleri ile bitişik nizamda bir yapılaşma düzeni ile Roma geleneğini devam ettirmiş, ancak İslam'ın durgun suyu mekruh sayması sebebi ile Roma hamamlarında giriş bölümü olan, sauna tarzı havuzlu frigidarumlar yapısal değişikliğe uğramış, bu bölüm Osmanlı hamamlarında kubbeli büyük soyunmalık (camekân) mekânına dönüşmüştür. Kesme taştan, tuğla kubbeli veya sakıflı cihannümalı bu bölüm, hamamın girişi ve en büyük mekânıdır. Dinlenme alanı olarak inşa edilen bölümün duvar önlerinde sedirler, merdiven ile çıkılan katında ise ahşap bölümler bulunmaktadır. Sofa olarak isimlendirilen ve zemin kısmından yükseltilmiş bulunan mermer sedirlerin alt kısımlarında ayakkabıların koyulabilmesi için kutular şeklinde yapılmış bölümler bulunmaktadır. Sedirler, hasır ve halılar ile kaplanmıştır. Mekânın ortasında dekoratif şadırvanlar bulunmaktadır ve mekânda tek veya çift katlı soyunma hücreleri yer almaktadır. Havlu kurutma nişleri veya kahve ocağı da bulunan bu camekânlar pencerelerle veya kubbe üstünden fenerle aydınlatılmışlar ve büyük bir soba ile ısıtılmışlardır (Esemenli, 2006: 19).

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde hamamların birinde bu bölüm şöyle anlatılmaktadır: 'Abdal Han (Bitlis Hâkimi) tarafından yapılan hamamın camegah (camekân) pencereleri Fahri oymasına benzer şekilde tunç ve demir şebekeli idi. Tebriz'den getirilen pencere kapakları oyma tekniği ile yapılmıştı. Duvarları büsbütün çini olan camegahın kubbesinin çevresinde ve pencerelerinin üst kısımlarında yer alan çinilerin üzerine Muhammet Rıza-i Tebrizi'nin hattı ile Fuzuli'nin hamam kasidesi yer almaktaydı. Soğuk kısmı da tamamen çini ile örtülmüştü. Halvetin içindeki sütunların aralıkları nefes, billur, berrak ve mücella (cilalı) taş ve camlarla kaplanmıştı. Ayrıca ana mekânın havuzu yeşim, firuze gibi değerli taşlarla

kaplıydı. Kurnaları çiniden yapılmıştı ve altın ve gümüş lüleleri mevcuttu. Bu fakir, 41 yıllık seyahatinde böyle bir hamam görmemişti' (Evliya Çelebi, 2006).

Görsel 2. Nakkaş Osman, Topkapı Sarayında bir hamam (Lokman'ın Hünernamesi Cilt II, 1588. TSM).

Fransız ressam Jean Jacques Francois Le Barbier (1738-1826) tarafından, 1785 yılında yapılan 'Türk Kadınlar Hamamı' adlı bakır baskıda, fil gözü pencereyi tavanı, ince taş bezeme mermerleri, yüksek tepelikli kurnaları, ortadaki geniş göbek taşı ve ana mekâna koyulan mermer dinlenme koltuğu gibi mimari detaylarıyla oldukça gösterişli bir hamam sahnelenmiştir.

Görsel 3. Jean-Jacques François Le Barbier, Türk Kadınlar Hamamı, 1738-1826, bakır baskı. Paris (Anonim 2016d).

19. yüzyılda İstanbul'da kalan İngiliz ressam Thomas Allom (1804-1872) gravürlerini Robert Walsh tarafından yapılan bir çalışma ile birlikte '*Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor (İstanbul ve Küçük Asya'nın yedi kilisesinden manzaralar*' ismiyle 1838 yılında Londra'da iki cilt olarak basılmıştır. Sanatçının bu eserinde yayımlanan *Türk Hamamı* adlı gravürlerinde, büyük ve oldukça gösterişli *Güzel Samatya Kapısı* erkekler Hamamı'nın soğukluk ve sıcaklık kısımları görülmektedir. Mukarnas başlıklı sütunlara oturan kemerler dilimli, kurnalar oldukça süslüdür. Kurna başında yıkanan, tellağa kese yaptıran oturmuş dinlenen, sohbet eden erkekler görülmektedir. Oldukça gösterişli olan hamamın ortasında fiskiyeli bir şadırvan vardır. Tavana kuruması için peştemaller asılmıştır. Sağ tarafta yere oturmuş başlığını saran bir müşteri görülmektedir. Sol taraftaki müşteri ise minderlere uzanmış çubuk içmekte, hamam görevlisi kendisine meyve içecek ikramın da bulunmaktadır.

Görsel 4 a-b. Thomas Allom, gravür, Güzel Samatya kapısı erkekler hamamının soğukluk ve sıcaklık kısımları, 1840, (R. Walsh, Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor, London, I, lv. 43).

2.3. Hamam Malzemeleri

Osmanlı'da sosyalleşme imkânları sınırlı kadınlar için önemi büyük olan hamamlar, gitmeden önce büyük hazırlıkların yapıldığı ve gidildiğinde de uzun zaman geçirilen, eşle dostla buluşma, sosyalleşme mekânlarıdır. Hamam malzemelerinin içinde taşındığı bohçaların, hamam kazanlarının Türk hamam kültüründe büyük önemleri vardır. *Hamam kazanı*, *kirdenlik* veya *badya* olarak adlandırılan metal kazan, ince işçilikle bezenmiş hamam dokumalar ve diğer temizlik malzemeleri bulunmaktaydı. Kirdenlik adı verilen hamam kazanları, bakır üzerine kalayla kaplanmış, hamama giderken hamam eşyasının taşındığı, hamamın içinde ise içi boşaldıktan sonra, ters çevrilip üzerinde oturulduğu, hamam içinde suyun taşındığı ve hatta eğlence sırasında, darbuka olarak kullanılan, işlevselliği fazla kaplardı (Tufan, 2006: 56).

Büyük özenle hazırlanan bohçalar, evinde yardımcı olan kadınlar tarafından, halayık ile önceden hamama gönderilmekteydi. Bohçaların içindeki malzemeler kadar, çoğunlukla kendisi de bir sanat eseri olurdu. Bohçalar; kadife, ipek ve atlas kumaşların sim ya da çeşitli motiflerle itina ile işlenmesi ile oluşturulan kare şeklindeki örtüler olarak tarif edilebilir. Bohçalara koyulan malzemeler içerisinde yer alan dokuma ürünlerinden futalar, kadın ve erkeklerin mahrem bölgelerini kapattıkları ve aynı zamanda bu bölgelerini kurulamak için kullandıkları ipekli ve pamuklu kumaştan üretilmiş olan örtülerdi. Peştamal, hamam cüppesi, havlu takımları, yemeni ve çevre, bohçadaki diğer işlemeli dokuma ürünleriydi.

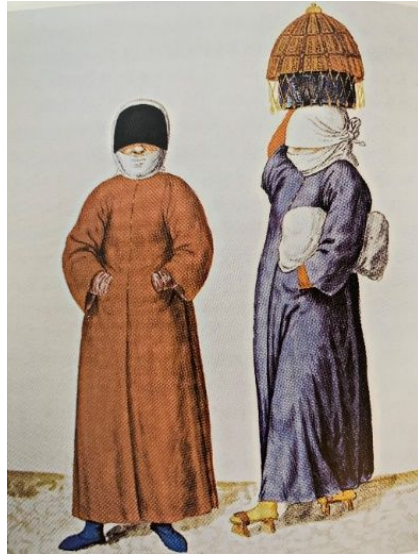
Gelin hamamı bohçalarının ve özellikle zengin hanımların bohçalarının vazgeçilmez ürünleri arasında ise; işlemeli, pamuklu kumaşlı, kenarları renkli ipek, iplik ve sim malzeme ile işlenmiş havlular yer almaktaydı. Çevreler; tüm kenarları işlenmiş hamam sonrasından saçın ıslaklığının alınması amacıyla başa sarılan ince pamuklu dokumadan yapılmış tülbentlerdi. Sabun, kına, hamam taşı, kına taşı, nalınlar, lif, kese, güzellik malzemeleri rastık, fildişi tarak, ayna, kokulu yağlar bohçalarda bulunan diğer malzemelerdi. Nalınlar; bir diğer ismi ile hamam ayakkabıları gümüş kaplamalı, sedef ve fildişi kakmalı olmaları bakımından sahiplerinin ekonomik durumunu yansıtmaktaydı. Kıldan adı verilen, ıslak sabunun suları akması için içinde delikler bulunan bakır kaplarda taşınan, sabunlar da çok önemliydi. Bu sabunları üreten firmalar ahşap damgalar kullanarak isimlerini sabunların üzerine yazmaktaydı. Hamam daveti veren kişiler özel kokulu sabunlar yaptırarak bu sabunla davet yaparlardı. Ayrı bir bohçada ise temiz çamaşırlar gibi malzemeler bulunmaktaydı. (Cingöz, 1995: 536).

1551 yılında Gabriel d'Aramon ile İstanbul'a gelen Nikolas de Nikolay, 1567 yılında yayınlanan '*Quatre premiers livres des navigations (Türk topraklarında geziler)*' adlı kitabı, Osmanlı ve İslam coğrafyasındaki gündelik hayatı anlatan ilk eserlerdendir (Brafman, 2009:153-160).Nicolay bu kitabında hem anlatımları, hem de gravürleri kendisi yapmıştır. Sanatçı bu gravürde, hamam giden bir Türk kadını ile zenci halayığını resmetmiştir.

Görsel 5. Nicolas de Nicolay. 'Turcque Allant au Baing' 1580, Les Quatres Premiers Livres des Navigations et Peregrinations Orientals. 1580.

'Turcque Allant au Baing' başlığını taşıyan resimle ilgili metinde, hizmetkârın başında su almak için küçük bir kova biçiminde yapılmış bakır bir kap ve kabın içerisinde de giysiler ve bir tüy dökücü ilaç taşıdığı belirtilmektedir. Sözü edilen bu kap, kirdenlik ya da badya olarak adlandırılan, hamam kazanıdır ve içinde hanımın hamam malzemeleri taşınmaktadır. Nicolay kadınların hamama gidişlerini uzun uzun anlattığı yazısında ayrıca, zengin kadınların genellikle iki köleyle hamama gittiklerini ve esirlerden birinin başı üzerinde bulunan altın ve gümüş sırma ile süslenmiş, saten ya da kadife bir örtülü ile örtülü pirinç bir kap içinde hanımının temiz çamaşırları ve tuvalet eşyalarını taşıdığı, diğer kölenin ise ince ince nakışlanmış bir yatık taşıdığını yazmıştır. (Nicholay, 1585: 61 a) Aynı sahne 1563 yılında İstanbul'a gelen Lambert de Vos'un Alman Elçisi Karel Rijm için yapmış olduğu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan çeşitli insan tiplerini tasvir ettiği Der Staats-und Universitätsbibliothek da bulunan *Bremen* adlı resim albümünde de görülmektedir (And, 2011:293) Yerel kıyafetler içerisindeki peçeli Türk kadınları, hamama giderken resmedilmişlerdir. Kıyafetlerinin sadeliğinden sıradan halk kadınları olduğu anlaşılan kadınlardan biri başının üzerinde, içinde hamam malzemelerinin olduğu kırmızı bir örtüye sarılı kirdenlik taşımaktadır.

Görsel 6. Lambert de Vos, Hamam Giden Kadınlar, 1574, Der Staats-und Universitätsbibliothek, Bremen.

2.4. Geleneksel Hamam Ritüelleri

2.4.1 Kırk Hamamı

Hamamlarda temizlenmenin yanında, sosyal yaşama dair pek çok geleneksel ritüel de gerçekleştirilmiştir. Bu ritüellerden biri loğusalar için yapılan 'Kırk Hamamı'dır. Musahipzade'ye Celal Kırk Hamamı'nı: Kimilerinin oldukça masraflı ve sanki bir düğünmüş gibi kalabalık olduğu, ebenin ve akrabaların yanında, komşularında davetli olduğu, her türlü müzikli, danslı eğlencelerin yapıldığı, çalgıların çalınıp çengilerin oynadığı ve misafirlere çeşitli ikramların yapıldığı (şerbet, kahve dolma vb.) hamamlar olarak betimlemiştir. Bu hamamda loğusa, süslenmiş, sırmalı havlulara ve ipekli peştamallarla kuşanmış, ayaklarına sedefli gümüşlü nalınlar giymiştir. Bir koluna hamamcı hanımın, diğer koluna hamam ustasının girdiği lohusa, önde gümüş buhurdanlıkta öd ağacı yakılarak ağır ezgi, fısıklı makam eşliğinde, fiskiyeli havuzun etrafında ve hamamın soğukluğunda dolaştırılmıştır. Önündeki çengiler eşliğinde hamamın iç kısımlarına götürülen loğusa yıkanma işleminden sonra ebe hanım soyunmuş, çocuğu kundağından çıkarmış ve üstüne bir şal örtüp içeri götürerek, çocuğu kırklama ritüelini yapmıştır' şeklinde anlatmıştır (Musahipzade, 1946; 22). 16.yüzyılda yapılan ve suluboya albümde, kadınların ve çocukların topluca bu kutlamalar için hamama gidişleri sahnesi verilmiştir (Hopf, 1930).

Görsel 7. Hopf, Landesbibliothek und Murkardsche, 30 x 74 cm, 1580-1930.

2.4.2. Gelin Hamamı

Geleneksel Türk hamam ritüelleri içerisinde en bilineni ve gösterişli olanı, mahallenin kadınlarıyla sabunlar dağıtılarak eşin dostun hamama davet edildiği, erkek analarının oğullarına kız beğendikleri *gelin veya düğün hamamı*'dir. Osmanlı'da son derece önemli bir etkinlik olan gelin hamamı kutlamalarında genellikle çarşı hamamlarından biri tamamen kiralanmış ve hamama birlikte, topluca gidilmiş ve buna '*hamam kapatmak*' adı verilmiştir.

19.yüzyıl ressamlarından İtalyan *Domenico Morelli*'nin (1823-1901) 1901 tarihli, tablosu her ne kadar *Banyodan Dönen Sultan* adını taşıyor olsa da, banyodan topluca dönen gelin alayı betimlemesine daha çok uymaktadır. Renkli

feraceler içerisinde görülen peçeli kadınlar, gelini arkadan takip etmekte, arka planda ise minareleri ile İstanbul silüeti görülmektedir.

Görsel 8. Domenico Morelli, 1901, özel koleksiyon.

Abdülaziz Bey'in anlatımına göre: Gelin hamamı için hazırlanan malzeme bohçasının içeriği, gündelik yaşamda yapılan hamam bohçalarına benzer ve çoğunlukla malzemeler aynıdır. Ancak bu malzemeler çeyiz oldukları için, çok daha kaliteli malzemelerden, değerli madenlerden, taşlardan oluşan ve çok daha ince işçilikle yapılmış, eser niteliğindeki malzemelerdir. Hamama gelişte aslında gelin alayına uygulanan ritüeller, normal hamam süreci ile benzerdir. Ancak gerek malzemeler, gerek sunumların, eğlencelerin çeşitliliği ve gösterişi açısından, çok daha görkemli ve eğlencelidir. Alay geldiği zaman öncelikle natır ve ana kadın kapıda karşılanır, hamamın soğukluk bölümünde yaygılar yayılıp, hamamın sıcaklık kısmına giriş hazırlıkları yapılır.

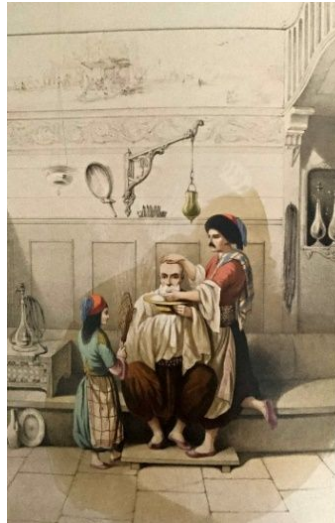
Soyunmalık-câmegâh kısmında gelinlik kız için özel bir şekilde hazırlanan hamam cübbesi giydirilir ve başına kırmızı renkli duvak takılırdı. Gelinin bir yanında hamam anası diğer yanında natır ile sıcaklığa geçilir burada gelin kıza ve arkadaşlarının ellerine kına yakılır, kınanın üstüne bir altın lira konularak ipek mendil ile bağlanırdı. Gelin sıcaklıkta neşe içerisinde yıkadıktan sonra, kendisine ipekli kumaşlardan özel dokunan futa dolanıp, omuzlarının üzerine oyalı havlular koyulur, başına ince işçilikle yapılmış çevre sarılır ve ayaklarına da gümüş kaplama ve sırma tasmalı, özel gelin nalınları verilirdi. Yıkama bittikten sonra, hamamların fiskiyeli soğukluğunda İznik çinileri içerisinde çeşitli bitkiler ve içerisinde buhur yakılır, Beykoz gülabdanlarla gül suyu ikram edilir, gümüş ya da porselen fincanlarla koruk, meyve şerbeti, kahve ikramları yapılır, yemekler yenir, şarkılar söylenir, çengeller tarafından eğlence olarak çalgı ve rakslar yapılır ardından alaturka mûsikî sürdürülürdü. Eğlence bu şekilde bütün bir gün devam eder akşam ezanı okunması ile sona ererdi. Geleneksel örfelere göre gelinlik kız için, annesinin tertiplelediği bu gelin hamamından kırk gün sonra, damat annesi tarafından da bir hamam günü düzenlenmesi adet olmuştur (Abdülaziz Bey, 1995).

Sanatçısı ya da hangi esere ait olduğu belirlenemeyen anonim bir gravürde, eski kayıtlarda da yer alan ve kırmızı cüppe şeklinde gelinlik ve gümüş gelin nalınları giydirilen Türk kıza, sıcaklığa getirilmiş ve gelin hamamı merasimleri başlatılmıştır. Öte taraftan, damatların damat tıraşı geleneği de düğünün öncesinde hamamda gerçekleştirildi. Gelin kızın, damadın evine gideceği gün, damat ise arkadaşları ile birlikte eğlence düzenleyerek damat tıraşı olurdu. Bu tıraş esnasında gelin tarafı tarafınca armağan olarak gönderilen bohça içerisinde “tırış önlüğü, peşkiri, kenarı oyuntulu tıraş taşı, leğen-ibrik ve ustura” yer alırdı. Bu usturalar deriden, üzeri sim işlemeli keseler içinde saklanmışlardır.

Görsel 9. Türk Gelin Hamamı betimlemeli anonim gravür.

Fransız kökenli ressam ve desinatör olan Camille Adolphe Rogier'in (1810-1896) 'La Turquie' başlıklı Albümü'nde yer alan 'Rum Berberi' adlı gravürü sahnesi de Abdülaziz Bey'in anlattığı damat tıraşı tanımlaması ile benzerlikler göstermektedir. Sahnede peyke üzerinde oturmuş, tıraş olan bir müşteri görülmektedir. Müşterinin önüne Bursa futası bağlanmış, omuzuna ipek havlular atılmıştır. Berber, elindeki pirinç sitile su doldurmuş, müşterinin başını ıslatmaktadır. Hamamın özel bir bölümü olduğu anlaşılan mekânın, ahşap ve kartonpiyerleri oymalı duvarında asılı olan musluk, ayna, niş içinde nargileler görülmektedir. Yerel giysiler içerisindeki, yaşı küçük olduğu anlaşılan yamak ise, berbere malzemeleri vererek tıraşa yardımcı olmaktadır.

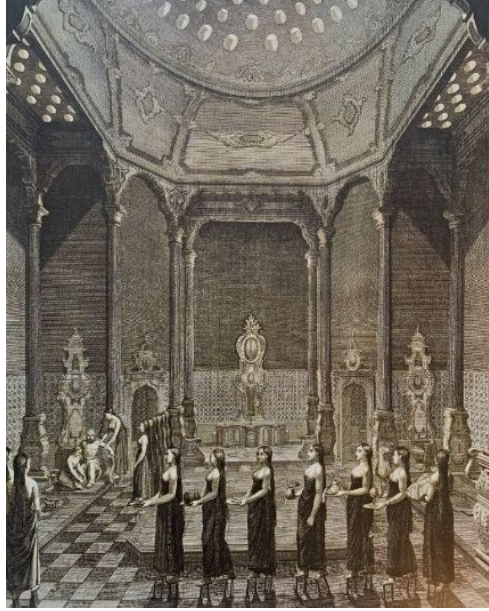
Görsel 10. Rum Berberi, Camille Rogier'nin La Turquie adlı eserinden bir gravür, Londra, 1854, 39.5x 25 cm. TSM Kütüphanesi, Y:B.2092, 12.

2.4.3. Halvet Hamamı

Türklerin kültür tarihinde daima var olan, gerdeğe girmeden bir gün önce gelinin hamama götürülüp yıkanması geleneği, padişaha sunulan odalık ya da cariyeler için de en üst düzeyden uygulanmış bir gelenektir. Padişahla odalık arasındaki birlikteliğin bir çeşit evlenme sayıldığı halvet adı verilen buluşma gününde, odalıkların yine halvet adı verilen hamamın tek kişilik bölümünde yıkanması geleneksel saray hamam ritüellerindedir ve gerek kullanılan taşlarla bezenmiş malzemelerin, simli ipliklerle işlenen dokumalarının kullanımı, gerek saray hamamının iç dekoratif zenginliği gibi detaylarla da, sanatsal özellikler de içermektedir. Kaynaklarda padişaha gönderilen cariyeye ya da odalığı külhancı usta yıkamakta, kendisine masaj yapılmakta ve güzel kokular sürülerek, saçlarının örüldüğü, kendisine nefis çamaşırlar

giydirildiği belirtilmiştir. Sarayda sultanların, kadın efendilerin ve ikballerin hamamda yıkanmalarına, giyimlerine ve tuvalet işlerine bakma işiyle ise kutucu usta ve yardımcıları görevlendirilmişlerdir (Çakmut, 2006: 35).

İsveçli diplomat ve yazar Ignace Mouradja D'Ohsonn'un (1740-1807), 1788 yılında Paris'te yayınlanan '*Tableau général de l'empire Othoman*' başlıklı görkemli eserinde, tamamen hayal ürünü olarak yapılan Topkapı Sarayı Harem'inde bulunan görkemli Hünkâr Hamamı'nda peştemallere sarınmış büyük bir hamam cariye ekibi ile yıkanan padişahın hazırlanması betimlenmiştir.

Görsel 11. Hünkâr Hamamı, gravür, D'Ohsonn Mouradjea, *Tableau General de L'Empire Ottoman*, Paris, 1787, 32,2 x 26,8 cm. TSM Kütüphanesi, Y.B. 3441, Cilt III.

1876 yılında İstanbul'a gelmiş Fransız Oryantalist ressam Rudolph Ernst (1854-1932) ise 'Haremdeki Hamam' adını verilen tablosunda külhancı usta tarafından, 16. yüzyılın en nadide çinileri ile kaplı yine görkemli bir saray hamamında gerdeğe hazırlanan bir odalığı resmetmiştir. Resmin sol yanında görülen, yanında bir kutu ve elinde ayna bulunan kadının kutusuna ise odalığa yapılan makyaj ve güzel koku malzemelerinin yerleştirilmiş olması mümkündür.

Görsel 12. Ernst Rudolph, Harem'deki Hamam, özel koleksiyon.

2.5. Hamam İçi Aktiviteler

2.5.1. Hamama Giriş

16. yüzyılın ilk yarısında sarayda çalıştığı yıllarda Türkiye'nin çeşitli hamamlarını görmüş olan Luigi Bassano da Zara, hamama girişi şöyle anlatmıştır. 'Hamama giren önce hamam bakıcısı ile muhatap olur, sonrasında daha yüksek bir noktada oturan görevliye, giriş ücretini öder. Kıyafetler çıkarıldıktan sonra ise peştamalsız dolaşanlar, hamamdan atılır. Üstten çıkan kıyafetler hücreler de kişiye ayrılan bölümlere katlanıp koyulur ve sarık ve başlık kıyafetlerin üzerin koyulur' (Babinger, 1963).

19. yüzyılda 2. Abdülhamit döneminde Ressam-ı Hazret-i Şehriyari" yani 'Saray Ressamlığı' sorumluluğu verilen İtalyan ressam Fausto Zonaro (1854-1929) ise eşinin çektiği fotoğraflardan yararlanarak kadınlar hamamını konu alan çok sayıda tablo yapmıştır. Zonaro'nun, 'Hamama Giriş', 'Hamamda Yıkama' ve 'Banyodan Sonra İstirahat' isimleri ile anılan üçlemesi hamama gelişi farklı süreçleri ile tanımlaması açısından önemlidir. Sanatçının Akaretler 'deki atölyesinde gerçekleştirdiği triptiğin ilk panosu olan hamama girişi gösteren tablosu, 'Buyrun' adlı tablosudur. Tabloda biri peçeli ve diğerleri feraceli üç kadının hamama girişleri resmedilmiştir. Önde yer alan kadın başında fesi olan küçük bir erkek çocuğunu tutmaktadır. Nalınların ve terliklerin bulunduğu eşik kısmında bir peştamal sarınmış, natır (veya ana kadın) onları içeri buyur etmektedir.

Görsel 13. Fausto Zonaro, 'Buyrun', Deri Seadet au Stamboul Porte du Bonheur'.

Yine 1834 yılında İstanbul'da olan Fransız ressam Camille Rogier (1810-1896) *La Turquie* adlı eserinde yer alan gravüründe hamamın soğukluk kısmından, sıcaklığa geçen bedenleri çizgili pamuklu peştamel ve başları da çevre ile örtülmüş genç kadınları ve çıplak küçük bir kız çocuğunu resmetmiştir. Hamamlarda sıcak havanın dışarıya çıkmasını önlemek amacıyla ancak bir insan boyunda yapılmış olan küçük bir kapı yoluyla hamamın sıcaklık denilen kısmına geçilebilmiştir. Rogier'de ayaklarında yüksek ahşap hamam nalınları giymiş olan kadınları, almaşık kemerli bu kapıdan, yıkamak üzere hamamın ana mekânına geçerlerken sahnelemiştir.

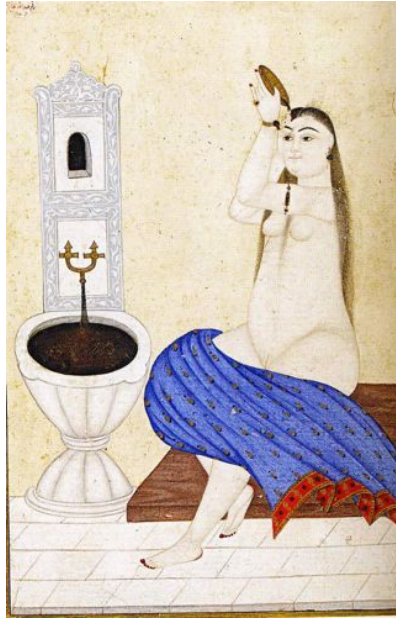
Görsel 14. Camille Rogier'nin *La Turquie* adlı eserinden, T.S.M. Küt, Y.B. 2092,30,

2.5.2. Sıcaklıkta Yıkanma

Yıkanma eyleminin yapıldığı bölüm olan sıcaklık kısmına hamamların ılık bölümünden geçilirdi. Türk hamam tipolojisinde sıcaklıklar; çoğunlukla bir merkezi kubbe ve çevresinde tenazur şeklinde düzenlenmiş, halvet olarak isimlendirilen küçük yıkanma odaları ile eyvanlardan oluşmaktadır. Sıcaklık bölümünün özel yıkanma bölümleri olan halvet kısımlarına daha alçak, küçük ayrı bir kapıdan girilmektedir. Genelde sıcaklıkta banyo ve masaj olan kadınlar halvet bölümünde, kaşlarını almış, saçlarına -zaman zamanda el ile ayaklarına- kına yakmışlar ve ağda yapmışlardır. Kaynaklarda ağda ürünün yanı sıra bu işlemde ayrıca bir 'rusma' isimli bir merhem de kullanıldığı görülmektedir (Çakmut, 2006: 30).

Hamamın en sıcak ve buharlı kısmı olan sıcaklığın orta kısmında ise kese yapılan göbekteşi yer almaktadır. Göbekteşleri müşterinin üzerine yatıp terlediği, masaj yaptırdığı yerden 40-50 cm kadar yükseltilmiş, dikdörtgen ya da çokgen mermer taşlardır. Eyvanlar; halvet alanlarının aralarında kalan genel yıkanma için kullanılan nişlere verilen isimdir. Bu nişlerin planı üç tarafı kapalı olmakla birlikte bir tarafı merkezi alana bir kemerle bağlanan kare ya da kareye yakın dikdörtgen görünümündedir. Sıcaklık bölümünün yükseltilmiş eyvan duvarlarında sekiler yer alır ve sekilerin aralarında veya üzerinde kurnalar bulunur.

Türk resim sanatı tarihinde, hamamların sıcaklık bölümlerinde ve kurna başlarında figürleri sahneleyen ender minyatür ve resim örnekleri vardır. 18. yüzyılın en önemli minyatür sanatçılarından Abdullah Buhari batılı resim tekniğini uygulayan ilk isimlerdendir. Sanatçının 'Hamamda Yıkanan Kadın' isimli çalışması, I. Ahmet resimliğinde bulunmaktadır. Resimde, kurna başında ahşap bir set üzerinde oturmuş, yıkanan genç bir kadın tasvir edilmiştir. Sıcak ve soğuk tombak su musluklarının aktığı mermer kurnaya su dolmakta, genç kadın elindeki tombak hamam tası ile uzun gür saçlarına su dökmektedir. Genç kadın bacaklarının üst kısmını bir işlemeli ve kenarları oyalı peştamalla örtmüştür, ayak parmakları, topukları ve elinin uçlarının kınalı olduğu görülmektedir. Kadının kendine ait özel bir banyoda yıkanması ve küpe, yüzük ve bilezik ve pazibent gibi mücevherli aksesuarları elit bir kesimden olduğu izlenimini doğurmaktadır. Sanatçının perspektif kurallarına çok da uygun olduğu söylenemeyen eseri, kendi döneminden önce yapılanlardan oldukça farklı olması ve kuralları yıkan niteliği ile sanat tarihi açısından oldukça önemli bir çalışmadır.

Görsel 15. Abdullah Buhari, Yıkanan Kadın, 1741-42, kâğıt, boya, altın yaldız, 16,2 x 11 cm. TSM.Y.Y. 1043.

Hamamın sıcaklık bölümünde, yine kurna başında verilen ender çalışmalar veren sanatçılardan bir diğeri de 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarına tarihlendirilen Enderunlu Fazıl'dır (1759-1810). Sanatçının mesnevi türünde yazmış olduğu eseri, suluboya tekniğindeki *Huban-name Zenan-name* adlı 83 minyatür de içermektedir. Eser Seyyid Yahya tarafından H.1208 (1793) yılında istinsah edilmiştir. Yazmanın 39 minyatürü *Huban-name*, 44 minyatürü ise *Zenan-name* bölümündedir. *Huban-name* dünya üzerindeki en güzel erkekleri, *Zenan-name* ise, güzel kadınları anlatan kısımlarıdır (Küçük, 1985: 895-896)). Dönemin sosyal yaşamından kesitler sunan yazmadaki resimlerin önemi, alışlagelmişin dışında çıkıp günlük hayattan, 'janr' sahnelerine de yer vermiş olmasıdır. Minyatür sanatından batılı anlamda resme geçişin ilk örneklerinden olması yine minyatürleri önemli kılan sebeplerdendir. Ancak figürlerin anatomik oranlarının gerçeği yansıtmıyor oluşu, figürlerin çoğunlukla hayal ürünü oldukları düşüncesini oluşturmaktadır. Sanatçının 'Hamamda Kadınlar' adlı hamamın sıcaklık bölümünü sahneleyen minyatüründe, arka planda bacak kısımları kırmızı peştamallar ile örtülmüş mermer kurna

başında yıkanan genç kadınlar ve müşterilere yardım eden görevliler, ön cephede ise sohbet eden ve diğer aktivitelerini yapan kadınlar betimlenmiştir. Sağ köşede ise renkli kıyafeti ve gösterişli nalınları ile natır resme dâhil edilmiştir.

Görsel 16. Zenan-name, Hamamda Kadınlar, Enderunlu Fazıl, 18.yy, İst. Üni. Küt. 5502.

Sanatçının ‘Tellak’ adlı minyatüründe ise, oldukça ince yapılı bir tellak kurna başında müşterisini beklerken resmedilmiştir.

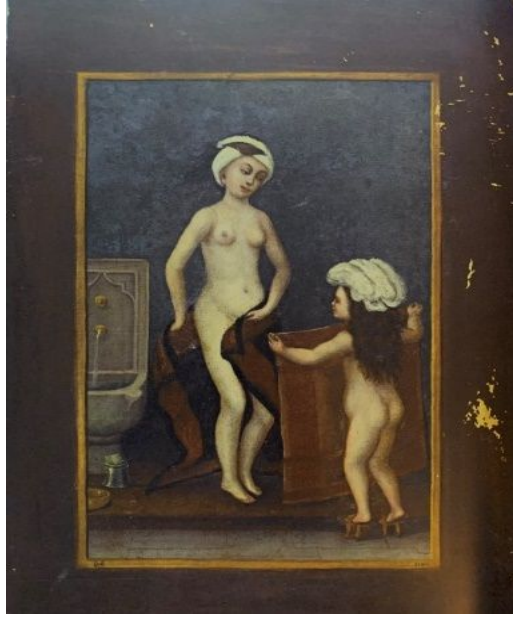
Görsel 17. Huban-name, Tellak, Enderunlu Fazıl, 18.yy, İst. Üni. Küt. 5502.

Hamamın sıcaklık kısmında, kurna başında yıkanma olayını sahneleyen sanatçılardan biri de Anton Rafael Manas’dır. (ö. Ocak 1780). Sanatçı sultan[†] portreleri yapmış ve Ermeni asıllı hassa ressamı olarak kaynaklarda geçmiştir (Hamam, 2006: 148). İknadios Muradja D’Ohsonn, sanatçıyı dönemin Rafaello’su olarak belirtmiştir (D’Ohsonn, 1790:456). Batı tekniği ile ve kalın guvaş boyayla renklendirilmiş ve yağlıboya ile resimler yapan sanatçı, kitap resminden tuval resmine geçen ilk Osmanlı sanatçısı olarak kabul edilir (Mahir,2004:170). Sanatçının çeşitli kadın ve erkek portreleri de

[†] 2. Mahmud, 3. Osman ve 3.Mustafa, 1. Abdülhamid’in portrelerini yapmıştır.

bulunmaktadır. ‘Hamamda Anne ve Kızı’ adlı tablosunda, kurna başına gelen anne ve kızının üzerlerindeki peştamalları çıkararak, yıkanma eylemine geçecekleri an sahnelenmiştir.

Görsel 18. Rafael, Hamamda Anne ve Kızı, 1745, 28 x 19,8 cm. T.S.M. Küt. H.1918, İstanbul 1993, kat no: C 24,

19. yüzyılda hamam konusunda en çok eser üreten Oryantalist sanatçılardan biri, Jean-Leon Gerome'dur (1824-1904). Genel olarak Gerome'un hamamda sahnelediği kadınlar, arka cepheden verilmişlerdir. Sanatçının 'Mağribi Hamamı' adlı resimde mermer seki üzerinde oturmuş, beyaz tenli bir kadın görülmektedir. Kadın muhtemelen, zenci halayık tarafından ön cephede görülen göbekteşinde keselenmiş ve halayığın tombak kirdenlik ile musluktan doldurup getireceği son durulanma suyunu beklemektedir. Kadının tamamen durulandıktan sonra kurulanacağı, renkli dokuma örtüler ve peştamallar ise mermer kurnalıgın tepesine asılmıştır.

Görsel 19. Jean Leon Gerome, Fas Hamamı, 1880-1885, 73,6 x 59,6 cm. Legion of Honor Museum San Francisco.

Sanatçının 1880 tarihli 'Fas Hamamı' adlı tablosunda ise yine arkası dönük beyaz bir hanım, halayığı zenci bir kadın tarafından liflenmektedir. Tamamı çinilerle kaplı ve yine özel bir mekân olduğu anlaşılan hamamın kurnasının ön yüzüne ince bir taş işçiliği ve kabartma tekniği ile palmetler, buketlerden oluşan bezemeler yapılmıştır. Sıcak ve soğuk suların aynı anda aktığı musluklar tombak ve hamamın kubbesinin ana mekâna bağlandığı geçiş ögesi olan Türk üçgeni, ince taş

işçilikli mukarnastır. Ayrıca ön cephede verilen gümüş sedf karışık kaliteli nalinlar ve hanımın tamamen yıkandıktan sonra kurulacağı işli peştemaller ve ayakları halhali güçlü kuvvetli halayık köle, mekân sahibinin oldukça üst düzey bir konumda olduğunu göstermektedir.

Görsel 20. Jean Leon Gerome, Mağribi Hamamı, T.Ü.Y., 51 x 41cm, Güzel Sanatlar Müzesi, Boston, 1870. (Lemaire, 2008: 242).

Edouard Debat-Ponsan, 1883 yılında yaptığı 'Masaj, Hamam Sahnesi' adlı tabloda, sıcaklıkta, göbek taşı üzerinde zenci bir kadın tarafından keselenen (ya da masaj yapılan) oldukça beyaz tenli bir kadın görünmektedir. Hamamın duvarları 16.yüzyıl narçıçeği ve kıvrıkdal motifleri ile bezenmiş çiniler ile bezenmiştir. Çini duvarın yan tarafında mermer ve taş bezeme sanatının son derece güzel bir örneği olan kurna ve tombak musluğu görünmektedir. Hamam taşı da altın ya da tombak, göbek taşı ise geniş değil, oldukça dardır. Tüm bu detaylar bize hamamın umuma açık genel hamam değil, zengin bir mekâna ait bir hamam olduğunu düşündürmektedir. Zenci kadın, evin köle hizmetkârı, kadın da muhtemelen önemli bir üst düzey görevlinin eşi olmalıdır. Ancak tabii yine oldukça koyu siyah ten, oldukça açık beyaz ten, bakımlı bir beyaz ten ve yıpranmış siyah bir ten gibi karşıtlıklarla, Doğu'nun sosyal yaşamına ve köle sistemine oryantalist bir bakışla eleştirel bir düşünce aktarılmaya çalışıldığını da söylemek mümkündür.

Görsel 21. Edouard Debat-Ponsan, 1883, Masaj Sahnesi, tuval üzeri yağlıboya, 127x 210 cm.Musée des Augustins, de Toulouse.

2.5.3.Hamam İçi İkramlar ve Servisler

Türk hamam kültüründe hamamın ana mekânı olan sıcaklık kısmında da, şerbet, kahve sunumları ve isteyen müşterilere kına servisleri yapılmıştır. Ancak bu sahneyi görüntüleyen çalışmalar oldukça azdır. Bu anı görüntüleyen en erken tarihli çalışma daha önce sözünü ettiğimiz, Enderunlu Fazıl' ait Zenan-name'de yer alan Hamamda Kadınlar minyatürüne aittir. Minyatürün sağ köşesinde görülen yüksek topuklu nalinlar giymiş natır, bir müşteriye sunmak üzere dumanı tüten kahve

götürmektedir. Figürün başlığının süslemeleri, nalınlarının sedef bağa süslemeleri, belini süsleyen kemeri ve aşağı sarkıtılmış işlemeli peşkiri, kıyafetinin yaka ve kol uçlarını süsleyen dantelleri, uzun şalvarı, beline kadar inen kıvrıcık siyah saçları, hamam natırlarının da fiziksel görünümünde özel seçildiklerini göstermek ister gibidir.

Görsel 22. Enderunlu Fazıl, Hamamda Kadınlar, Zenanname'den detay. İstanbul Üniversitesi Kitaplığı. 18.yy, İst. Üni. Küt. 5502.

Batılı ressamlar tarafından yapılan ve hamamın iç kısmında yapılan ikramları sahneleyen en eski resimlerden biri de Fransız ressam Jean Etienne Liotard'ın (1702-1789) 'Hamam'da Frenk Kadını ve Halayığı' adlı pastel çalışmasıdır. Sanatçı 1737 yılında Osmanlı'ya gelmiş İzmir ve İstanbul'da bulunmuştur. Sanatçının Avrupa'ya döndükten sonra yaptığı bu resimde, mermerden yapılmış bir hamam kurnasının önünde duran natır ve genç hamam görevlisi betimlenmiştir. Her iki kadının üzerinde de Osmanlı giysileri vardır, parmaklarına kına sürülmüştür, ayaklarında ise yüksek nalınlar göze çarpmaktadır. Natırın sol elinde uzun bir çubuk, yardımcısının elinde bulunan tasın içinde ise fildişinden yapılmış bir tarak ile kına görünmektedir.

Görsel 23. Jean-Etienne Liotard, Hamamdaki Kadın ve Halayığı, 1742-1743, kâğıt üzerine pastel, 71x53 cm. Musee d'art et histoire, Cenevre.

2.5.4. Soğuklukta Eğlence ve İkramlar

Soğukluk, diğer bir ismi ile ılıkılık soyunmalıkdan ılıklığa geçişte bir intikal mekânı olarak tarif edilebilir. Bu alan çoğunlukla enine uzanan bir dikdörtgen şeklindedir. Bu bölümde müşterilerin dinlenmeleri amacıyla yapılmış mermer

setler, traşlık (usturalık) denilen temizlik bölümleri ile dehliz gibi görünümü olan olan tuvalet mekânları yer almaktadır. Ilıklığın tavan kısımları beşik tonozlarla, kubbelerle ve bazen de her iki örtü elemanında bir arada kullanılması ile kapatılmıştır (Alidost, 2009: 251). Özellikle yabancı seyyahlara göre, oldukça kapalı ve tekdüze bir ev yaşantısı olan kadınlar için hamam ve özellikle yıkanma sonrası soğukluk bölümü, sabahtan akşama kadar hoşça vakit geçirme yeridir. Turkish Harems and Circassian Homes'un yazarı Mrs. Harvey: 'Akşamüstüne doğru hamamdaki yıkanma faslı bitince, burada adeta bir kulüp ortamı başlar. Şiltelere uzanmış kimi kime kadınlar birbirleriyle sohbet eder, çubuk ve kahve içer ve meyve yerken hizmetkârları onların saçlarını kurutur, tarar ve kına yakar', diye bir tanımla yapmıştır (Mrs. Harvey, 1871; 78).

'Türk Hamamı' adlı tablosu ile dünya sanat tarihinde önemli bir yer edinen Fransız ressam Jean Auguste Dominique Ingres (1780 - 1867) bu tablosunda, soğuklukta eğlenen kadınları resmetmiştir. Sanatçı gerçekte İstanbul'a hiç gelmemiş olmasına rağmen, tabloyu İngiliz diplomat eşine 1716'da eşlik ederek Osmanlı'ya gelen Leydi Mary Wortley Montagu'nun yazmış olduğu '*Doğu'dan Mektuplar*' adlı eserden esinlenerek yapmıştır. Lady Montague ve Miss Pardoe gibi gezginler kadınların hamamlarını bizzat görerek tanımlayan ender seyyahlardandırlar ve anılarında Türk hamamlarını temizlik simgesi olarak anlatmışlardır.

Montague'nün kadın hamamlarını, iki yüz kadar güzel ve çıplak kadınların olduğu ve bazılarının sohbet edip, bazılarının ise kahve veya şerbet içerek ve saçlarının çoğunluğunun 17-18 yaşlarındaki köle kızlar tarafından saçları taranan kadınlarla dolu bir mekân olarak tanımlamıştır (Yeazell, 1994:116).

Tabloda hamamın soğukluk kısmında, hizmetli oldukları anlaşılan ikisi siyah tenli ve gerisi harem cariyeleri olan açık tenli ve hafif tombul genç kadınlar verilmiştir. Sıcaklıkta yıkanma sonrası soğukluğa eğlenme bölümüne geçmişlerdir. Ancak kadınların bazılarının yüz ifadelerinden ve oturuş şekillerinden sıcaklıktaki, yakıcı ortamdan soğukluğa geçince üzerlerine bir yorgunluk ve rahavet çöktüğü anlaşılmaktadır. Ancak buna rağmen, özellikle arka planda verilen kadınlar, yiyip içmekte, tef ve saz çalanları ilgiyle dinlemektedirler. Müziğe ayakta dans ederek ve oturdukları yerden eşlik edenler de görülmektedir. Ayakta duran başı çevre ile kapatılmış genç kız, mekâna elindeki buhurdanlık ile güzel koku yaymaya çalışmaktadır. Arka planda nişler içerisinde mavi-beyaz büyükçe bir Çin porseleni ve kırmızı bir örtü örtülmüş, hamam kazanı olan kirdenlik görülmektedir. Tablodaki bazı egzotik görüntüler ve izleyiciye direk bakan kişinin zenci bir köle olması, tablunun Oryantalist bazı mesajlar da vermek amaçlı olduğunu düşündürmektedir.

Görsel 24. Jean Auguste Dominique Ingres, Türk Hamamı, Ahşap Üzerine Yağlıboya, 110 cm çap, Louvre Müzesi, Paris, Fransa, 1859-1863 (Lemaire, 2008: 203).

Soğuklukta eğlence ve ikramları görüntüleyen çalışmalardan birisi de, Fransız ressam Camille Rogier'in (1810-1896), 'Soğuklukta Çubuk Tüttürerek Dinlenen Kadın' adlı tablosudur (Rogier, 1989). Tabloda banyo sonrası soğuklukta dinlenmeye çekilmiş, peştemallere sarılmış ve çubuk içen bir kadın resmedilmiştir. Yanında kendisine şerbet ya da su ikramı yapılan tombak ibrik ve leğen bulunmaktadır.

Görsel 25. Camille Rogier, Soğuklukta Çubuk Tüttürerek Dinlenen Kadın, Anonim.

Yine soğuklukta dinlenme görüntüsü veren bir diğer çalışma da W.H. Bartlett'e ait olan 'The Beauties of the Bosphorus' adlı gravürdür. Gravürde, erkekler hamamı soğukluk kısmında adlı önde minderlere oturmuş ve kendilerine çubuk ve nargile servisi yapılan iki figür görülmektedir. Arkada ortada, yerden oldukça yüksek fıskiyeyle bir şadırvan, şadırvanın yanında bellerine peştemaller sarmış, ayakları nalınlı sohbet eden iki erkek görülmektedir. Solda bir görevli elindeki sırtla, kurutmak için peştemal asmaktadır.

Görsel 26. W.H. Bartlett, Hamam, çelik baskı, 18, 2 x 12,5 cm. TSM Kütüphanesi, Y.B. 1965, 33.1838 Londra.

3. HAMAMLARIN EKONOMİK KATKILARI

Osmanlı'da kurumsal bir yapıya dönüşmüş olan hamam teşkilatlarının Osmanlı ekonomisinde getirisi büyük ve ticari yaşamda önemli bir yeri olan teşkilatlar olduğunu ifade eden seyyahların bazı anlatıları mevcuttur. Osmanlı devlet arşivlerinde konu ile ilgili istatistiksel veriler olmasa da mevcut bu anlatılara örnek olarak, Fransız bilgin seyyah *Guillaume Postel*'in 'Öyle ki camilerden sonra en iyisiydi. Hristiyanlar, Yahudiler ve isteyen bunlara gidebilir ve eşit biçimde karşılanırdı. Türkler hamama gittiklerinden hamamlar çok büyük paralar kazanıyorlardı' (And, 2009: 224) anlatısı

verilebilir. Ancak eldeki verilerden Osmanlı döneminde hamamların çok karlı işletmeler olmaları sebebi ile başkent İstanbul'da çok hızlı bir süreçte çok sayıda hamam açılmış olduğu bilinmektedir (Eyice, 1994: Cilt 3, 538).

Günümüz Türkiye'sinde ise hamamların kent kültüründe gittikçe değer kaybettikleri, modernize edilmiş hizmet sektörlerinde ise termal tesisler, sağlık ve termal kaynaklar bakımından engin alt yapıya sahip Türkiye'de güzellik merkezleri şeklinde hizmet sundukları bilinmektedir. Turizm sektöründe 'wellnes' adı ile hizmet paketine sunulan sağlık ve güzellik hizmetlerine turistler tarafından büyük bir ilgi olduğu ve satışları arttırıcı etkileri olduğu belirlenmiştir. Ancak buna karşılık yapılan araştırmalarda bu hamamlarda, Türk kültürüne yönelik geleneksel ritüellerin ve uygulamaların yeterli olmadığı da görülmüştür (Bozok, 74).

4. BULGULAR

Türk minyatür sanatına ve Batılı ressamın oryantalist tablolarına yansıyan Osmanlı-Türk Hamamı konulu çalışmalar ve seyyahlar tarafından dönemin sosyal boyutlarına yer veren çalışmaların, geleneksel Osmanlı-Türk hamam kültürünü ve toplumun bu kültüre vermiş oldukları değeri belgelemeleri açısından son derece önemli oldukları anlaşılmıştır. Bu görseller ve anlatılar nezdinde yapılan araştırmalar neticesinde geleneksel Osmanlı sivil mimarisi ile çok sayıda hamam yapılmış olduğu, bu yapıların inşasında kullanılan geleneksel taş ve mermerlerin, geleneksel bezemeler ile süslediği, mimari elemanlar olarak hamamların iç mekânların uygulanan çinilerin, mermer sütunların, kalemşi kemerlerin ise sanatsal değer taşıdıkları, hamamların farklı mekânlarında gerçekleştirilen geleneksel ritüellerin, dönemin sosyolojik yapılanmasını açıklar nitelikte olduğu, hamamlarda kullanılmış olan tekstil ürünü ve maden sanatından üretilmiş, kimi değerli taşlarla bezeli hamam malzemeleri ve aksesuarların da, zarafet ve incelikleri ile günümüz birçok sanat dalına da esin kaynağı konu oldukları görülmüştür. Hamam kültürünün Osmanlı sosyal yaşamına katmış olduğu, sosyo-kültürel değerleri yanında, yapılan incelemeler hamam kültürünün, geleneksel Osmanlı ekonomisi içerisinde de önemli bir yeri olduğu bulgusuna varmamızı sağlamıştır.

5. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Yabancı ressamın tarafından yapılan hamam konulu tasvirlerin ve hatta seyyahların anlatılarının zaman zaman hayali oldukları, çoğunlukla oryantalist bir bakış açısı ile ve gerçeği yansıtmadıkları şeklinde tartışmalar yapılmaktadır. Ancak Osmanlı-Türk hamamları ve hamam sahnelerinin Avrupa resim sanatının önemli temsilcileri tarafından yapılmış olması Türk hamamlarına dikkat çekmiş ve hamam kültürümüze uluslararası arenada tanınırlık imkânı sağlamış, hamam kültürümüze merak uyanmasına vesile olmuştur. Aynı sonuçların seyyahların kalemlerinden çıkmış olan seyahatnameler için de olduğu söylenebilir. Bu nedenle yapım amacı ne olursa olsun, Türk hamamı hakkında yapılan bu çalışmalar, gerçekte Türk hamam kültürünün tanıtımında önemli bir katkı sağlamışlar, sanat tarihinde de sanatsal değerleri ile yer almışlardır.

Türk kültür tarihi açısından büyük bir önemi olan geleneksel hamamlar, yalnızca yıkanılan, temizlenen mekânlar değil aynı zamanda Osmanlı-Türk halkının sosyal yaşamı içerisinde de büyük önem arz etmiş yapılardır. Sosyo-kültürel tarihimize çeşitlilik katmış pek çok ritüel hamamlarda gerçekleştirilmiş ve toplumsal bütünleşmeler yine bu mekânlarla sağlanmıştır. Geleneksel Osmanlı mimarisi anlamında da büyük önem arz eden hamamların, dış cephe yapılaşmasında uygulanan taş bezeme gibi geleneksel el sanatları örnekleri, çoğunlukla üstün bir işçilik özelliği göstermektedir. Yine aynı şekilde yapıların iç mimarilerinde kullanılan nitelikli çiniler ve mermerler, sütunlar, kalemşi kemerler ise hamamlara sanatsal bir değer kazandırmaktadır. Ayrıca geleneksel hamamlarda kullanılmış olan tekstil ürünü ve maden sanatından üretilmiş, kimi değerli taşlarla bezeli hamam malzemeleri ve aksesuarlar da, zarafet ve incelikleri ile günümüz birçok sanat dalına da esin kaynağı konu olmuşlardır.

Türk minyatür sanatına ve Batılı ressamın oryantalist tablolarına yansıyan Osmanlı-Türk Hamamları konusu ise geleneksel Osmanlı-Türk hamam kültürünü ve toplumun bu kültüre vermiş oldukları değeri belgelemeleri açısından son derece önemlidirler. Hamamlarda yapılan çeşitli ritüeller, eğlenceler bu tablolarda, zaman zaman hayali tasvirler şeklinde olsalar da, genel görüntüleri ile açıklayıcıdır. Özellikle hamam yapılarının tüm detaylarını, ince bir işçilikle betimleyen gravür çalışmalarının, bu tarz görsel belgelerde ayrı bir önemi vardır. Osmanlı-Türk hamamları ve hamam sahnelerinin Avrupa resim sanatının önemli temsilcileri tarafından yapılmış olması da, Türk hamamlarına dikkat çekmiş ve hamam kültürümüze uluslararası arenada tanınırlık imkânı sağlamış, hamam kültürümüze merak uyanmasına vesile olmuştur. Aynı sonuçların seyyahların kalemlerinden çıkmış olan seyahatnameler için de olduğu söylenebilir. Bu nedenle yapım amacı ne olursa olsun, Türk hamamı hakkında yapılan bu çalışmalar, gerçekte Türk hamam kültürünün tanıtımında önemli bir katkı sağlamışlar, sanat tarihinde de sanatsal değerleri ile yer almışlardır.

Literatürde önemli yere sahip, Türk-Osmanlı hamam kültürünün belge niteliği taşıyan bu eserlerden de anlaşıldığı üzere, hamam kültürünün topluma Osmanlı sosyal yaşamına katmış olduğu, sosyo-kültürel değerleri yanında, yapılan

incelemeler hem geleneksel Osmanlı ekonomisi içerisinde, hem de hamamcılık anlayışının modernize edilmiş biçimleri ile günümüz modern Türkiye ekonomik yaşamın da önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.

Turizm gelirleri açısından da önemli bir getirisi olan hamam kültürüne ait, geleneksel ritüellerin ise yeterince uygulanmadığı ve Türk kültür tarihi ve hamam geleneğinde büyük önemi olan bu uygulamaların turizm sektöründe yer almadığı ve turizm sektörüne katkı sağlamadığı anlaşılmıştır. Oysaki Türk hamam Türk hamam geleneği tellaklar tarafından yapılan keselenme, köpük sabun gibi temizlenme biçimleri, kullanılan ince işçilikli ve farklı işlevsellikteki geleneksel hamam malzemeleri ve gelin hamamı, loğusa hamamı, damat hamamı gibi farklı ritüelleri ve eğlenceleri ile bütünsel bir kültür birikimidir ve her detayın birlikte verilmesi bu kültürün dünyaya tanıtımında da etkisi olacaktır. Bu bağlamda, geleneksel kıyafetler ve malzemeler eşliğinde, uzman ekipler tarafından ve teatrel bir anlayışla hazırlanmış bu kültürel ritüellerin, hizmet paketlerinde turizm sektörüne sunulmasının, hamam kültürünün tanıtılmasında cazibeyi ve ilgiyi arttıracığı düşüncesi de bir önerimiz olabilir.

Bununla birlikte, bizlere atalarımızdan aktarılan somut olmayan kültür varlığımız hamam kültürünün ve somut kültür varlıkları olan hamamlarda kullanılan geleneksel malzemelerin, zengin kültür birikimlerinin devamlılık arz etmesi için müzelerde en ileri korumacılık sistemi ile korunmaları ve bu tarz geleneksel malzemelerin, geleneksel anlayışla ancak modernize edilmiş, kalite standardizasyonları sağlanmış üretimlerle sanatlarını icra eden ustaların ve sanatçıların da, yetkili kurumlar ve firmalar tarafından desteklenmelerinin önemi, geleneksel sanatlarımızı korumak ve sürdürülebilirliklerini sağlamak açısından önemlidir.

Türlere özgü hamam kültürünün her yönü ile ve tüm değerleri ile yaşatılabildiği ölçüde, Türk ekonomisine sürdürülebilir katkı payı da sağlayacağı açıktır. Bu bağlamda gerek sosyo-kültürel, gerek sosyo-ekonomik değerleri olan ve tarihsel süreci oldukça eski dönemlere dayanan ve tarihimize ışık saçan Türk hamam kültürü ilintili geleneksel el sanatları ve hamam kültürüne ait tüm ritüelleri ile büyük bir kültür birikimi hazinemizdir. Dileğimiz ve inancımız, bu birikimlerin ışığında hamam kültürünün ve ilintili geleneksel el sanatlarının, üretime katkı sağlayacak şekilde, günümüzün yaşam şartlarına uyarlanmış ve modernize edilmiş biçimleri ile tüm yetkili merciler tarafından gelecek nesillere geliştirilerek aktarılması ve yaşatılması için gerekenlerin yapılmasıdır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLAZİZ BEY. (1995). Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- AND, M. (2009). 16. Yüzyılda İstanbul Kent- Saray-Günlük Yaşam. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- AND, M. (2012). 16. Yüzyılda İstanbul Kent- Saray-Günlük Yaşam. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ALİDOST, E. (2009). "Hamam Yapıları ve Literatürü". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 7(13): 241-266.
- APAYDIN, B. (2009). "Türk Hamam Kültürünün Spa& Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri". Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks, 1(1):207-220.
- ASLANAPA, O. (1986). Osmanlı Devri Mimarisi. İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- ATASOY, N. (1997). 1582 Surname-i Hümayun: Düğün Kitabı. Koçbank Yayınları, İstanbul.
- BABİNGER, F. (1963). I Costumi et Modi Particolari della vita de Turchi.. Roma, 1545. Roma.
- BİLGİN, H. (2003). "Osmanlı'da Hamam Geleneği ve Hamam Malzemesi". Toplumsal Tarih Dergisi, 115:112.
- BİLİNGEN, E. (2006). "Osmanlı'larda Temizlik, Sağlık ve Keyif". Hamam İçinde (42-49). Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul.
- BRAFMAN, D. (2009). "Facing East: The Western View of Islam in Nicolas de Nicolay's. Travels in Turkey". Getty Research Journal, (1):153-160.
- BÜYÜKKOL, S. & ARDA, Z. (2016). "Türk Kültüründe Hamam Geleneği ve Resim Sanatına Yansımaları". İdil, 5(27):2047-2062.
- CİNGÖZ, M. (1995). "Hamam Gelenekleri". Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi İçinde (536-537). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ÇAKMUT, F. (2006). "Osmanlı'da Hamam Geleneği". Hamam İçinde (29-39). Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul.
- DELİBAŞ, S. (2006). "Osmanlı Sarayı ve İstanbul'da Berberlik Kurumu". Hamam İçinde (67-77). Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul.
-

- DENİZ, T. & KOCAKAYA, E. (2020). "Kültürel Miras Kapsamında Safranbolu'da Geleneksel Hamam Kültürü". Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 5(2):3-24.
- DERNSCHWAM, H. (1992). İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- D'OHSSON, M, İ. (1788). Tableau Général de l'Empire Othoman, l'imprimerie de Monsieur, Paris.
- ERAVŞAR, O. (2009). "Osmanlı Sanat Tarihi (Mimari) Literatürü". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 7(14):67-96.
- ESEMENLİ, D. (2006). "Tarihte Yıkınma Kültürü ve Osmanlı Sarayında Hamam". Hamam İçinde (10-27). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- EYİCE, S. (1960). "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme". Tarih Dergisi, 11(15):99-120.
- EVLİYA ÇELEBİ. (2006). Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- EYİCE, S. (1994). "Hamamlar". Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi İçinde (537-542). Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul.
- KÜÇÜK, S. (1985). "Fâzıl Enderûni". Yeni Türk Ansiklopedisi İçinde (895-896). Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul.
- GERMANER, S. & İNANKUR, Z. (2002). Constantinople and the Orientalists. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HOPF, W. (1930). Die landes Bibliothek Kassel 1580-1930. Marbourg: Kirchhain, Germany.
- İZYILMAZ, G. (2010). "Osmanlı Payitahtında Bir Yabancı Ressam Jean Baptiste Vanmour ". Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- KOÇU, R, E. (1954). "Çarşı Hamamlarımız". Türkiye Turing ve Otomobil Belleteni, (155):12-13.
- KOÇU, R, E. (1971). "Göbektaş". İstanbul Ansiklopedisi İçinde (7060-7061). Koçu Yayınları, İstanbul.
- MAHİR, B. (2004). Osmanlı Mînyatür Sanatı. Kabcacı Yayınevi, İstanbul.
- MUSAHİPZADE, C. (1946). Eski İstanbul Yaşayışı. Türkiye Yayınları, İstanbul.
- NİCHOLAY, N. (1585). The Navigations, Peregrinations and Voyages, made into Turkie. Thomas Dawfon, London.
- POSTEL, G. (1552). De la Republiques des Turcs: et la ou l'occasion s'offrera, des meurs et loys de tous Muhamediftes. Poitiers, Fransa.
- RENDA, G. (2003). "Vanmour ve İstanbul'da Yaşam Lale Devrinin Bir Görgü Tanığı Jean Baptiste Vanmour". Koçbank Yayınları, İstanbul.
- RENDA, G. (2012). "Ressam Gözüyle Osmanlı Hamamı". Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem İçinde (369-403). Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ULUMAY, E. (2009). "Hamam Kültürü Üzerine". Eski Tas Eski Hamam İçinde (11-25). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TAŞÇIOĞLU, T. (1998). Türk Hamamı. Duran Ofset, İstanbul.
- THALASSO, A. (1908). "Le Hamam". Deri Seadet ou Stamboul: Porte du Bonheur İçinde (103-109). Piazza, Paris.
- TUFAN, Ö. (2006). "Hamam Malzemeleri". Hamam İçinde (52-65). İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul.
- YEAZELL, B. (1994). "Public Baths and Private Harems: Lady Mary Worley Montagu and the Origins of Ingres's Bain Turc". Yale Journal of Criticism, 7(1):116.
- YEGÜL, F, K. (2012). "Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak". Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem İçinde (16-66). Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Takıntılı Temizlik Davranışı ve Masumlar Apartmanı Dizisi

Doğa Deniz GÜLER*, Aybike KAYGAÇ†, Damla DURAN‡,
Sena Berika ÇOBAN§, Dilan YASAK**, Melih SEVER

1. GİRİŞ

Bu araştırmada takıntılı temizlik davranışı sergilediğini belirten izleyicilerin Masumlar Apartmanı dizisine ve takıntılı temizlik davranışına ilişkin izlenimleri incelenmiştir. Nitel yöntem kullanılan bu araştırmada veriler, Masumlar Apartmanı dizisini izleyen takıntılı temizlik davranışına sahip farklı sosyo-demografik özellikte on kadın ile yapılan görüşmeler sonucu elde edilmiştir. Aynı zamanda dizinin resmi sosyal medya hesaplarından izleyici yorumları incelenmiştir. Görüşmeler ve sosyal medya yorumlarının analizi sonucunda her bir katılımcının kendine özgü temizlik anlayışının olduğu ve bu nedenle dizideki temizlik davranışlarının katılımcıların her birine farklı yansyarak, aşırı temizlik davranışlarını farklı yorumladıkları görülmüştür. Katılımcıların birçoğu diziyi izledikten sonra temizlik anlayışlarında bir değişme olmadığını ancak Covid-19 pandemi süreciyle birlikte takıntılı temizlik davranışlarında artış olduğunu belirtmişlerdir. Araştırma bulgularına göre katılımcıların birçoğu takıntılı temizlik davranışlarının altında yatan nedenin çocukluk dönemlerinde yaşadıkları travmalar olduğunu düşünmektedirler ve temizlik davranışları ile bu travmaların izlerini dışa vurmaktadırlar. Katılımcıların takıntılı temizlik davranışları nedeniyle sosyal yaşamlarının kısıtlandığı, aile bireyleri ve yakın çevrelerinden olumsuz tepkiler aldıkları, günlük rutin işlerinin sekteye uğradığı ortaya çıkmıştır. Bazı katılımcılar ise bu sorunlarını Masumlar Apartmanı dizisini izledikten sonra fark ettiklerini ifade etmişlerdir. Çalışmanın sınırlılıkları ve öneriler tartışılmıştır.

2. TAKINTILI (OBSESİF) VE TEKRAR EDEN (KOMPULSİF) DAVRANIŞ KİŞİLİK BOZUKLUĞU

Türk Psikiyatri Derneği (TPD, 2020) tarafınca yapılan tanımlarda takıntı (obsesyon) davranışı ‘kişinin zihnine girmesine engel olamadığı, zihninden uzaklaştıramadığı düşünce, fikir ve dürtüler’ tekrar eden/zorlayıcı (kompulsiyon) davranış ise ‘obsesyonların neden olduğu yoğun sıkıntı ve huzursuzluğu azaltmak ya da ortadan kaldırmak üzere yapılan yineleyici davranış ve zihinsel eylemler’ olarak açıklanmıştır.

Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğu (Obsesif Kompulsif Kişilik Bozukluk), takıntılar ve/veya tekrar eden/zorlayıcı davranışlarla birlikte ayırt edici özellikleri ortaya konmuş ruhsal bir bozuk olarak tanımlanmaktadır. Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğu; belirgin sıkıntıya ve zaman kaybına sebep olabilen, bireyin yaşamla ilgili birçok işlevselliğini önemli ölçüde bozabilen ve tedaviye cevap verebilen bir psikiyatrik bozukluktur (Akpınar vd. 2013). Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğunun belirtilerinin farklı toplumların kültürlerine göre değişiklik gösterebileceği vurgulanmaktadır.

En sık görülen takıntılı davranışlardan ilk durum bulaşma takıntısı davranışları (elinin veya vücudunun mikrop pislik kan menii idrar ile kirlendiği takıntılı düşüncesi) ve bunu izleyen yıkama ve temizleme takıntılı davranışları ve bulaş olunan nesneden tekrar eden davranıştan kaçınmadır. İkinci sıklıkla görülen durum şüphe takıntı davranışları (ocağın altını kapattım mı?, kapıyı kilitledim mi?) ve bunu izleyen kontrol etme tekrar eden/yineleyici davranışlardır (ocağı, elektrik düğmelerini veya kapı kilitlerini defalarca kontrol etmek hatta bunların tekrar kontrolünü yapmak için eve geri dönmek). Üçüncü sıklıkta görülen durum sadece takıntılı davranışların olduğu tekrar eden davranışların görülmediği durumlardır. Bu takıntılı davranışlar genellikle cinsel ve saldırgan davranışların tekrarlayıcı düşünceleridir. Bunun dışında simetri takıntısı, dinsel veya cinsel içerikli rahatsızlık ve suçluluk veren takıntı düşünceler ek olarak biriktirme takıntısı da görülebilir (Bayar ve Yavuz, 2008).

Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğunun bireylerde ortalama başlama 21-22 yaş dolaylarında görüldüğü, erkek bireylerde kadın bireylere oranla birkaç yaş daha erken başladığı bulgularına ulaşılmıştır. Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğu olan bireylerin %65’inde 25 yaşından önce, %15’inde ise 35 yaşından itibaren başlamaktadır (Şahin ve Böke, 2007).

* Sosyal Hizmet Uzmanı, doga.guler78@gmail.com, 0000-0002-7217-649X

† Sosyal Hizmet Uzmanı, aybikekaygac@gmail.com, Orcid: 0000-0002-7430-9874

‡ Sosyal Hizmet Uzmanı, durandamlaa@gmail.com, Orcid:0000-0003-1869-1500

§ Sosyal Hizmet Uzmanı, senaberika@gmail.com, Orcid: 0000-0002-4663-6325

** Sosyal Hizmet Uzmanı, dilanyasak9@gmail.com, Orcid: 0000-0002-5125-489

Bu bilgiler ışığında, Masumlar Apartmanı dizisinin sosyal medya platformlarındaki resmi hesapları tarafınca paylaşılan gönderilerin altına yapılan yorumların temizlik takıntısı ve temizlik anlayışına ilişkin incelenebilmesi, kendilerini abartılı temizlik davranışına sahip olarak tanımlayan katılımcıların görüşmelerinden doğru çıkarım yapılabilmesi, dizideki Safiye karakteri tarafından belirgin bir biçimde yansıtılan Takıntılı ve Tekrar Eden Davranış Kişilik Bozukluğu hakkında bilgi sahibi olmak önemlidir.

Masumlar Apartmanı dizisindeki temizlik takıntısı olan karakterleri ve çalışmamıza katkı sağlayan takıntılı temizlik davranışına sahip bireyleri anlayabilmemiz için öncelikli olarak Türk toplumunun geçmişten günümüze temizlik anlayışını kavramak gerekmektedir.

Su İslamiyet'in kabulünden önce olduğu gibi İslamiyet'in kabulünden sonra da kutsal olarak görülmüştür. İslamiyet'ten önce Orta Doğu'nun dinlerinde var olan arınma ve temizlenme alışkanlıkları İslamla birlikte günlük yaşam boyutuna geçmiştir. İslamiyet, vücudun su ile temizlenmesini şart koşmuş, vücut temizliğine sıralamalar ve kurallar getirmiş ve bunun esaslarını bildirmiştir. Temizlenmeyi gerektiren nedenler kadar, vücut yüzeyinin hangi sıra ile yıkanacağı, bu yıkanma işleminin hangi durumlarda tekrarlanacağı, yani sıklığı, en ince ayrıntısına dek bildirilmiştir (Yentürk, 2010).

Osmanlı toplumunda temizlik yalnızca din ve sağlık amacıyla yapılmamıştır. Temizlik bu amaçların dışında bir kültür halini almıştır. Kirliliğin önlenmesi, temiz bir çevrenin oluşması/korunması konusunda Osmanlı yönetimi ve padişahlar kendi vakfiyelerinde temizlik konusunda ayrı bir önem vermişlerdir. Hatta kirliliğin cezalandırılması konusunda salb (asılma) cezasının uygulanmasına kadar varacak cezalar verilmiştir (Gedikli, 2002; akt. Kurt, 2017).

Dizide Safiye ve Gülben'in temizlik için su kullanımına ek olarak deterjanlara ve özellikle sabuna ne denli önem verdikleri görülmektedir. Safiye ve Gülben'in toplumumuzun temizlik kültürüne sahip oldukları görülmektedir. Safiye karakteri maddi temizlik kadar manevi temizliğe de önem vermektedir. Manevi olarak temiz olmanın maddi temizlik ile sağlanabileceğini düşünen bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Kız kardeşlerinin karşı cinsle olan etkileşimlerini hoş karşılamamaktadır ve bunu manevi bir kirlenme olarak algılamaktadır. Bu manevi kirliliğin de yıkanma ile temizlenebileceğini düşünmektedir. Özellikle Safiye karakterinin gelenek-göreneklere yani kültür öğelerine önem verdiği görülmektedir.

Genellikle dindar kimselerde dini açıdan günah sayılan düşüncelerin akla gelmesi şeklinde görülen obsesyon türü olan dini takıntılar, Tanrıyla ve dini figürlerle ilgili zihne giren olumsuz düşünceler, hastaları son derece muzdarip kılmakta, ruhsal ve dini yaşantılarını olumsuz bir biçimde etkilemektedir (Yağcı, 2006). Genellikle dindar kişilerde bu düşünceler vesvese şeklinde gelmektedir. Kişiler zihinlerinde kontrol edemedikleri bu düşünceler için kendilerini dinden çıkmak ve imanlarının güçlü olmadığını düşünerek kendilerini suçlamaktadırlar. Bunun dizideki örneği ise: Safiye'nin sürekli olarak kız kardeşlerini dine uygun olmayan ahlaksız davranışlarda bulunacakları korkusu ile sürekli olarak onları suçlamasını gösterebiliriz.

2.1. Takıntılı (Obsesif) ve Tekrar Eden (Kompulsif) Davranış Kişilik Bozukluğu Ve Masumlar Apartmanı Dizisindeki İzleri

Obsesif (takıntı) kompulsif (tekrar eden davranışlar) kişilik bozukluğunun (OKB) her işi kusursuz yapma isteği, kontrol ihtiyacı ve bilişsel olarak davranışlarda kendini gösteren erken yaşlarda ortaya çıkan bir bozukluk olduğu bilinmektedir (Fineberg vd. 2014). Takıntı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğuna sahip olan bireylerin ilişkilerinde kontrol edici bir gösteriş benimsedikleri ve kendilerini kontrol etmek isteyen diğer bireylere çok bağlı olabilmekle birlikte, söylenenleri yapmamak konusunda ısrarcı da olabildikleri görülmektedir. Bu bozukluğa sahip bireyler duygu ve düşünceleri kontrol edebilir ve duygularını çok fazla göz önünde yaşayan, belli eden kişiler ile birlikteyken rahatsız olabilirler. Günlük yaşamlarında kurdukları ilişkilerde genel olarak resmi, tutucu ve mesafeli davranabilirler. Yapılması gereken işlerinin ve söylenmesi gereken sözlerinin kusursuz hale geldiğine inanana kadar kendilerini ortamdan soyutladıkları bilinmektedir. Genellikle duygularından önce mantıklarını ön planda tuttıkları ve zekânın onlar için önemli olduğu söylenebilir (Diedrich vd. 2015).

Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğu olan bireylerin yapılan işlerde ve etkinliklerde en ince ayrıntısına kadar indirdiği ve özenli bir çalışma gerçekleştirdiği, bu nedenle yapılanın ana noktalarından uzaklaşabildiği bilinmektedir. Aynı işin üzerinden defalarca geçebildikleri ve çok dikkatli davrandıkları, bu nedenlerle de detaylar içinde kaybolduğu da söylenebilir. Diğer bireylerin geç yapılan işlerden ve bu nedenle ortaya çıkan sıkıntılardan rahatsız olabildikleri bilinmektedir ancak takıntılı ve tekrar eden davranış bozukluğuna sahip bireylerin bu konuyu göz ardı etmelerinin olası olduğu söylenebilir. Zaman yönetimi konusunda zayıf olabilirler ve bu sebeple önemli işler son ana kalabilir. Yapılacak işlerinde kusursuzluk isteği olması bu işin zamanında yetişmemesine neden olabilir. Bu bireyler işlerine kendilerini çok fazla adanlar bu yüzden boş vakit aktiviteleri, sosyal ilişkiler, eğlence gibi konuların hayatlarında olmasını istemedikleri bilinir. Ancak bu tarz durumların ekonomik sebepler yüzünden oluşan durumlar olmadığı da bilinmektedir (Anseau, 1997; akt. Çağıl, 2019).

Takıntı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğu, isim benzerliğinden de kaynaklanarak takıntı ve tekrar eden bozukluk (OKB) ile karıştırılabilmektedir. Takıntı ve tekrar eden kişilik bozukluğunda farklı olarak tüm davranışlara yayılmış, küçük yaşlardan gelen bir tutuculuk ve kurallar bütünü ortaya çıkmaktadır. Takıntılı ve tekrar eden davranışların, takıntı ve tekrar eden davranış bozukluğu ile birbirine eşlik eden rahatsızlık olarak görülmesinin sebebi, takıntı ve tekrar eden davranış semptomlarının daha küçük yaşlarda görülmesi, bireyin daha sık düzen, eşitlik ve biriktirme davranışlarının (obsesyon) olması ve tekrarlanan davranışları ile anlamlı şekilde ilişkili olabileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte takıntılı ve tekrar eden davranışları olan bireylerin ebeveynlerinde sık rastlanan özelliklerin kişilik bozukluğuna sahip bireylerin ebeveynlerinde de sık rastlanır olduğu bulunmuştur (Calvo vd. 2009).

3. YÖNTEM

Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı bir araştırma türüdür. Nitel araştırma incelediği probleme karşı yorumlayıcı, sorgulayıcı ve problemin içinde olduğu ortamındaki biçimini anlama uğraşı içinde olduğu düşünülen bir yöntemdir (Guba ve Lincoln, 1994; Klenke, 2016). Nicel ve nitel araştırma teknikleri arasındaki temel fark; nitel araştırma problemin kavramına, tanımına, özelliklerine, mecazlarına bakarken nicel araştırmada ise ölçülere, miktara, sayısal, istatistiksel verilere göre analiz yapılmaktadır (Berg ve Lune, 2019). Nitel araştırma, verilerinden elde edilen bulguların anlaşılmasına yardımcı olurken, nicel araştırma bu bulguların ölçülmesini sağlamaktadır. Nitel araştırma, objektif, ölçülebilir davranış ve tutumlar değil, kavramsal ve duygusal bulgular ile ilgilenir, nicel araştırmalara duygu ve doku eklenmesine katkı sağlamaktadır. Nitel araştırmalar neden sorusuna cevap verirken nicel araştırmalar kaç tane ya da ne sıklıkla sorusuna yanıt verir. Analiz açısından değerlendirildiğinde nitel araştırma yorumlayıcı, nicel araştırma ise tanımlayıcı olmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

Nitel araştırma, disiplinler arası bütüncül bir bakış açısı ile çalışılan problemi yorumlayıcı bir yaklaşımla inceleyen, araştırma yapılan olgu ve olaylar kendi bağlamında ele alınarak, insanların onlara yükledikleri anlamlar açısından değerlendirilmesinin yapıldığı bir yöntemdir (Altunışık vd. 2010).

3.1. Olgubilimsel (Fenomenolojik) Yaklaşım

“Olgubilim” ya da “görüngubilim” olarak da isimlendirilen fenomenolojik desende algılar, duygular gibi olgulara odaklanarak özü görmek, sezme hedeflenmektedir (Akbulut vd. 2012).

Nitel araştırma desenlerinden biri olan olgubilim, kişinin deneyimlerini değerlendirmeye odaklanan bir yöntemdir. Olgubilim, ilk olarak olgunun altında yatan ortak anlamları bulmak için kişiler tarafından deneyimlenmiş dünyayı tanımlamaya ve deneyimlerin özünü açıklamaya çalışmaktadır (Kocabıyık, 2016).

Bu desendeki araştırmalarda aslında farkında olduğumuz ama derinlemesine bir anlayışa sahip olmadığımız olgular üzerinde durulmaktadır (Akbulut vd., 2012).

Olgular yaşadığımız dünyada deneyimler, olaylar ve durumlar gibi benzeri şekillerde karşımıza çıkabilmektedir. Bireye tamamı ile yabancı olmayan ama tam olarak ta anlamını anlayamadığımız olguları incelemeyi isteyen araştırmalar için olgubilim yerinde bir inceleme yöntemidir (Ceylan ve Gündoğdu, 2018).

Bu araştırma yöntemi, kişinin deneyimlerini tanımlamak ve yorumlamak için kişilerin deneyimlerini kullanmaktadır (Kacabıyık, 2016). Yani bireyin davranışlarını kavrayabilmek için, onun kendine has kavrayışını ve hayatını öğrenmemiz gerektiğini ileri sürer. Bireyin olguları nasıl yorumladığı ve birey üzerinde ne anlama geldiği önemlidir.

3.2. Yapılandırılmış Görüşme Tekniği

Yapılandırılmış görüşme tekniği; görüşülecek kişiyle yapılacak görüşmeden önce hangi tür soruların ne şekilde sorulacağını, görüşme sürecinde nasıl çıktılar elde edileceğini detaylı bir biçimde belirleyen ve görüşme planının düzenli bir şekilde uygulandığı görüşme türüdür. Yapılandırılmış görüşmede görüşülecek kişiden görüşmeden önce ayarlanmış belirli ve çalışmanın amacına uygun soruları cevaplaması istenir. Ayrıca görüşme standartlaştırılmıştır ve standartlaştırılan görüşmelerde görüşülen her kişiye aynı sorular aynı sırada ve aynı şekilde sorulur. Görüşmecinin yapılan görüşmelerde her daim tarafsız kalması gerekmektedir (MEB, 2012; akt. Yüksel, 2020).

Yapılandırılmış görüşme tekniğinde amaç görüşme yapılan kişilerin yapılan çalışma ile ilgili görüşlerini ortaya çıkarmak ve bu görüşler doğrultusunda veriler elde etmektir. Nitel araştırma yöntemlerine bakıldığında görülmektedir ki yapılandırılmış görüşme diğer görüşme türlerine nazaran daha katı ve esneklik göstermeyen bir görüşme türüdür. Görüşmeci görüşme yapılan kişileri yönlendirici şekilde konuşmamaktadır ve davranmamaktadır. Bu görüşme tekniği,

görüşmeyi gerçekleştiren kişiye esneklik tanımaz; görüşmecinin önceden belirlenmiş sorular dışında soru sormasına olanak vermez. Görüşülen kişilerin her birine ait bireysel özellikleri göz ardı edilerek görüşmenin amacına uygun olarak ele alınan özellikleri göz önüne alınır ve her görüşmeciye aynı sorular sorulur. Görüşülen kişilere sorulan sorular açık uçlu sorulardır.

Yapılandırılmış görüşme tekniğine yapı olarak bakıldığında anket ya da tutum ölçeklerine benzediği görülmektedir (Robson, 1993; Wragg, 1994; akt. Türnüklü, 2000).

Yapılandırılmış görüşme tekniğinin tercih edilmesindeki en önemli etkenlerden birisi yapılan görüşmelerin araştırmacılar tarafından farklı mekanlarda yapılması ve verilerin karşılaştırılabilir olmasıdır. Bu görüşme türüne anket çalışmaları örnek olarak verilebilmektedir. Yapılandırılmış görüşmeler genellikle daha geniş kapsamlı çalışmalarda kullanılmaktadır. (Berk ve Luna, 2009; akt. Yüksel, 2020).

Bu tekniğinin kullanılmasının birtakım avantajları vardır. Bu avantajlardan birisi görüşme için birden fazla görüşmeci ile görüşülmesi durumunda görüşmeciler arasındaki farklılığı ve değişkenliği en aza indirmektir (Patton, 1990; akt. Türnüklü, 2000).

Bu çalışmada görüşme yapılan kişilerin Masumlar Apartmanı dizisindeki Safiye karakterini nasıl algıladıklarını öğrenmek için; farklı ortamlarda kişilere standartlaştırılmış sorular sorularak yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

Tam yapılandırılmış görüşme formu kapsamında oluşturduğumuz sorular şunlardır:

- 1) Sizce yaşadığımız toplumda ev içi temizlik anlayışı nasıldır?
- 2) Masumlar apartmanı dizisinde görülen temizlik anlayışı sizin için ne anlam ifade ediyor?
- 3) Safiye'nin sürekli tekrar ettiği temizlik davranışlarının sizde uyandırdığı duygu ve düşünceler nelerdir?
- 4) İnsanların temizlikle ilgili abartılı davranışlarının altında yatan sebeplerin neler olduğunu düşünüyorsunuz?
- 5) Covid-19 pandemi süreci bu temizlik davranışınızı ve ev içinde nasıl karşılandı?
- 6) Safiye karakteri ile tanıştıktan sonra yaptığımız temizliğin değiştiğini düşünüyor musunuz?
- 7) Masumlar apartmanı dizisinden sonra takıntılı temizlik davranışına olan bakış açınız değişti mi?

Çalışma için gerekli etik kurul izni alınmıştır (Ek-1). Katılımcılardan sözlü onam alındıktan sonra görüşmeye başlanmıştır.

3.3. Sosyal Medya Verileri

Bu çalışmada Masumlar Apartmanı dizisini izleyen sosyal medya kullanıcılarının, dizinin resmi sosyal medya hesaplarındaki yorumlarından yola çıkılarak izleyicilerin Obsesif Kompulsif Bozukluk (Takıntılı ve Tekrar Eden Davranış Bozukluğu) hakkındaki yorumların incelenmesi amaçlanmıştır. Aynı zamanda mülakat soruları hazırlanarak diziyi izleyen takıntılı temizlik davranışına sahip olduğunu belirten bireylerin dizideki temizlik, takıntılı ve tekrar eden davranış bozukluğu ve Safiye karakterine bakış açıları incelenmesi amaçlanmıştır.

Masumlar Apartmanı dizisindeki Safiye karakterinin takıntılı tekrar eden davranışlarına karşın izleyicilerin nasıl tepki verdiği ve Safiye karakterinin davranışlarının kişilerde hangi duygu ve düşünceleri uyandırdığını sosyal medya üzerinden yapılan yorumlar ve kişiler ile yapılan görüşmeler sonucu elde edilen bulgular yoluyla incelemek amaçlanmaktadır.

Bu amaç doğrultusunda diziyi izleyen, aynı zamanda takıntılı temizlik davranışları bulunan bireylerin temizlik, takıntılı ve tekrar eden davranış bozukluğuna bakış açıları mülakat soruları hazırlanarak değerlendirilmiştir. Mülakat sonuçları analiz edilirken ise nitel araştırma desenlerinden biri olan olgubilim deseni ve yapılandırılmış görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. Aynı zamanda makalenin konusuna bağlı kalınarak izleyicilerin sosyal medya yorumlarının incelenmesi yapılmıştır.

4. BULGULAR VE ANALİZLER

Katılımcıların, Sizce yaşadığımız toplumda ev içi temizlik anlayışı nasıldır? Sorusuna verdikleri cevapların analizi şu şekildedir:

Katılımcıların büyük bir kısmı yaşadığımız toplumun genel ev içi temizlik anlayışını yeterli bulmadıklarını, insanların temizliğe gerekli önemi vermediklerini ifade etmişlerdir.

Ya bence yaşadığımız toplumda ev içi temizlik anlayışı bana biraz yetersiz geliyor. (...) ben tanıyorum öyle insanlar ondan çok gitmek istemiyorum onlara. (Gül)

Kendi yaptığım temizliği düşününce toplumumuzdaki temizliği yetersiz bulduğumu söyleyebilirim. (Serpil)

Yani benle kıyasladığım zaman iyi değil, yani ben bilmiyorum ben fazla mı titizim, fazla mı önem veriyorum. (Gigi)

Katılımcılar Covid-19 pandemi süreci nedeniyle toplumun genel olarak ev içi temizliğe daha çok önem vermesi gerektiğini düşündüklerini söylemişlerdir. Aynı zamanda bazı insanların da Covid-19 pandemi sürecinden sonra temizlik anlayışlarında gelişme olduğunu fark ettiklerini ifade etmişlerdir.

Hatta şu an günümüzde virüs diye bir hastalıkla da uğraşıyoruz, yani daha doğrusu virüs kavramıyla da uğraşıyoruz bence daha temiz olabilseydik bu kadar yayılabileceğini de düşünmüyorum. (Hare)

Özellikle bu dönemde hani biraz daha şey olsa daha iyi olur gibi geliyor. (Gül)

Bu aslında coronanın başlamasıyla bence daha da gelişti temizlik anlayışı. Hani bununla ilgili diyebileceğimiz tek şey virüsün başlamasıyla dediğim gibi insanların artık temizliğin ne anlama geldiğini öğrenmeleri oldu. (Mira)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

H. T. E.: Hepimiz Safiye'nin yarısı olsak corona morona kalmaz gibime geliyor. (Facebook)

E. Ç.: Valla tamda pandemi dönemine uyan bir dizi, o eve hayatta covid19 girmez. (Facebook)

Katılımcıların, Masumlar Apartmanı dizisinde görülen temizlik anlayışı sizin için ne ifade ediyor? Sorusuna verdikleri cevapların analizi şu şekildedir:

Katılımcılardan bazıları Masumlar Apartmanı dizindeki temizlik anlayışının onlar için abartılı olduğunu yapılan temizliğin onlara çok fazla geldiğini belirtmişlerdir.

Ya şey ben oradaki temizliğin çok fazla abartılı olduğunu düşünüyorum, her şeyi fazlaca yıkaması bana çok abartılı geliyor. (Ateş)

Masumlar Apartmanında görülen temizlik anlayışı bana göre fazlasıyla abartı. (Serpil)

Yani şöyle bakınca mı bana göre oradaki temizlik anlayışı normalin üstünde yani ben de normalin üstündeyim biraz ama benden de fazla. Abartı geliyor hatta bazen Safiye'nin yaptıkları falan. (Gül)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

F. T.: Dizide oyuncular çok iyi ama ezgi molanın canlandığı karakterin takıntılı titizlik hastalığının fazla abartılı olması insana izlerken tat vermiyor bunaldım izlerken bende dizi hayal kırıklığı yarattı. (Instagram)

D. B.: Temizliği çok abartmış domatesi sabunla yıkamak fasulyeyi yıkamak babaları şeker hastası acıdan ölecek çok gergin bir dizi ama güzel bir dizi. (Instagram)

Masumlar Apartmanı dizisindeki temizlik anlayışı bazı katılımcılar tarafından ise normal olarak görülmüştür.

Kendimden çok şey buluyorum orda Safiye karakterinde hiçbir şeyi de abartı bulmuyorum ben çünkü benim yaptığım. (Hira)

Yani, mı onlar (gülme) kendimi onlara benzettiğim için, çok da güzel yapıyorlar kendileri temizliği, beğeniyorum Safiye'yi. (Mavi)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

F. B.: Abartılmış değil, ileri seviye OKB & temizlik hastaları gerçekten de böyle hayatlar yaşıyorlar. Toplumumuz psikolojik hastalıklar hakkında yeterli bilgiye sahip değil. (Instagram)

G. Y.: Çok harika okb hastalığıyla ilgili hiçbir abartı yok aynen böyle ve hatta daha ağır seyreden bir ruh hastalığı. (Instagram)

Araştırmaya katılan bir katılımcı ise diziyi izlerken yapılan temizliğin kendisini rahatlattığını söylemiştir.

Yani herkes işte izlesem deli olurum falan diyor ama benim için hiç öyle bir durum değil. Hatta onu izleyince oradaki Safiye'nin temizlik yapışı içimi rahatlatıyor diyebilirim yani. Çok rahatlıyorum ben o diziyi izlerken. (Hare)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

D. D.: Ay şu safiye temizlik yaptıkça ben nasıl rahatlıyorum ne güzel mis her yer. (Youtube)

B. İ.: Böyle takıntılı insanları görünce kendimi çok rahat hissediyorum asla yabancı gelmiyo bu karakterler özellikle safiyeye aşırı yakın hissediyorum süper bir şey ya. (Youtube)

Katılımcıların, Safiye'nin sürekli tekrar ettiği temizlik davranışlarının sizde uyandırdığı duygu ve düşünceler nelerdir? Sorusuna verdiği yanıtların analizleri şu şekildedir:

Katılımcıların bir kısmı Safiye karakterinin yaptığı temizliğin rahatsız edici ve ileri düzeyde olduğunu, bu davranışları abartılı bulduğunu ifade etmiştir. Aynı davranışlara sahip olan bu bireylerin Safiye karakterini abartılı bulması dikkat çekicidir.

Yani... Ne desem şimdi bu soruya dediğim gibi abartılı bulduğum için biraz fazla yani aşırı gereksiz buluyorum hani bu kadar titizliğini. (Gigi)

(...)böyle dıştan gelen kardeşinin aldığı gülü bile yıkarken paramparça etmesi biraz abartılı bir davranış ileri düzeyde hastalık derecesinde olmuş gibi geliyor bana.(Gül)

Az önce dedim ya zaten bana abartılı geliyor bazı davranışları (...) ben de yıkıyorum tabi ama o kadar da değil sirkeli suya koyuyorum bekletiyorum ben işte bunun gibi olanlar bana abartı geliyor. (Lale)

Safiye'nin temizlik anlayışı bence bazen böyle ııı.. çok rahatsız edici. (...)evet bende tekrar ediyorum bazı davranışları bir şeyleri bende iki üç kez yıkıyorum..Ama o safiyenin yaptıkları bana çok fazla abartılı geliyor. sürekli yapması gerçekten o abartı dediğim kısım birazcık da sürekli yapmasına giriyor. (Hare)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

M. A.: Aşırı abartılı, insanın izlemeye tahammülü kalmıyor. Sürekli bağırışma, aşırı gerginlik, titizlik hem beğenip hem izleyemediğim tek dizi. Biraz normalleştirilmeli bence. (Instagram)

F. K.: Safiye nin temizlik hastalığı çok abartılı..eti bile sabunla yıkıyor..yok artık..eve 112 giremez adam ölecekti. (Instagram)

Araştırmaya katılan katılımcıların bir diğer kısmı Safiye karakterinin temizlik davranışlarını izlerken rahatladığını ve kendilerini temizlik yapmaya teşvik ettiğini belirtmiştir.

Bende de bazen temizlik yapma hissi uyandırıyor. Bazen onu gördükçe ve izledikçe her yerin pis olduğunu düşünüyorum. Yeterince temizlememişim gibi geliyor ve ben de temizlik yapma hissini hissediyorum. (İdil)

ııı bazen izlerken aklıma bir şey takılıyor o bende temizlik yapma duygusunu uyandırdığı zaman başka birisinin temizlik yapıyo oluşunu görmekte beni rahatlatıyor aslında. (Mira)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

L. K. D.: Safiye'yi gördükçe temizlik yapmak istiyorum. (Instagram)

E. İ.: Allah'ım aklımıza mukayyet ol aklıma bol bol temizlik yapmak geliyor şu safiyenin yüzünden Allah'ım. (Instagram)

Araştırmaya katılan katılımcıların birkaçı Safiye karakterinin davranışları sonucu birden fazla duyguyu bir arada yaşayarak hem rahatsızlığa kapılıp hem de yapılan davranıştan mutlu olduğunu belirtmiştir.

(...)yemek yapacak sebzeleri kaç defa yıkıyor yani ben de yıkıyorum tabi ama o kadar da değil sirkeli suya koyuyorum bekletiyorum ben işte bunun gibi olanlar bana abartı geliyor. Ama bazen de bakınca bi rahatlama da gelmiyor değil şimdi. (Lale)

Ya aslında sürekli tekrar etmesi yorucu, yani insanı yorar gerçekten ama hani yaptığı temizlikten ben hoşnut duyuyorum sürekli yapması gerçekten o abartı dediğim kısım birazcık da sürekli yapmasına giriyor. (Hare)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

B. B.: Safiye naptın sen sayende nostalji yaşıyorum takıntılı titizliğimi sana hem kızıyor hemde heyecanla izliyorum beni benden aldım. (Instagram)

S. D.: Titizlik aşırısı da kötü. hem acıdım. hemde, ne güzel her yer temiz. rahat ye otur dedim. (Instagram)

Katılımcıların bir kısmı Safiye karakterinde kendini bulduğunu, bu nedenle davranışlarını garipsemediğini, onu anladığını belirtmiştir.

ııı onları gördüğüm zaman kendimle çok özdeşleştirdiğim için üzülüyorum. Bu şekilde yaşamının ne kadar zor olduğunu bildiğim için ben. Evet yani yaşamıyoruz da bizim gibi insanlar hayatta kalmak için nefes alıyoruz. (Hira)

Onların yaptığı herkese göre yanlış tamam ama bana göre doğru yani çünkü bende onlar gibi olduğum için, bana doğru geliyor. Garipsemiyorum yani yaptığı hareketleri. Birebir bende yaptığım için. (Mavi)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

B. D.: Ben Safiye'yi anlayabiliyorum çünkü bende böyle buna yakın bir hayat yaşıyorum obsesif olmak temizlik konusunda çok zor. (Instagram)

D. Z.: Safiyenin takıntıları bende de var bizzat aynısını 6 yıldır yaşıyorum kendimi gördüm orada. (Instagram)

Katılımcılardan biri Safiye karakterinin temizlik davranışı sonrası kendisini temizlik konusunda yetersiz bulduğunu, evinin pis olduğunu düşündüğünü belirtmiştir.

(...)Bazen onu gördükçe ve izledikçe her yerin pis olduğunu düşünüyorum. Yeterince temizlememişim gibi geliyor ve ben de temizlik yapma hissini hissediyorum. Benim yaptığım temizliğin yeterli olmadığını hissediyorum onu izledikçe. (İdil)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

N. M.: Her izleyişimde temiz evimi tekrar temizlemek istiyorum Safiye'ye görünce evim çok pis gibi geliyor yicem galiba finale kadar kafayı. (Instagram)

H. G.: Safiye'yi izledikçe her yeri pislik içinde görüyorum. (Instagram)

Katılımcıların, İnsanların temizlikle ilgili abartılı davranışlarının altında yatan sebeplerin neler olduğunu düşünüyorsunuz? sorusuna verdiği yanıtların analizleri şu şekildedir:

Katılımcıların bir kısmı Safiye karakterinin takıntılı temizlik ile ilgili davranışlarının annesinden kaynaklandığını belirtmektedir.

Annesinden kaynaklı ben diye düşünüyorum. (Gigi).

Safiye nin davranışları bence annesinden, çocukken annesi tarafından karşılaştığı davranışlar yüzünden olduğunu düşünüyorum. (Ateş).

Anne baskısından dolayı olduğunu görebiliyoruz. (Hare).

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

D. M. A.: Annesinden dolayı psikolojisi bozulmuş hasta olduğu için böyle davranıyo ezgi kolayda kutluyorum o kadar rolünü benimsemiş. (Facebook)

U. T.: (...)annemiz yüzünden bir temizlik hastası oluyorsunuz onun gibi allah kimsenin başına getirmesin. (Youtube)

G. B.: Maalesef eşim de ailesinden dolayı takıntılı ve 12 senedir aşamadı,,hiçbir terapileri kabul etmedi... Ve evliliğimizde sonuç=Mahkeme. (Youtube)

Katılımcıların çoğu Safiye karakterinin takıntılı temizlik davranışının altında yatan sebeplerin çocukluk döneminde olan olay, travma ve yaşanan zorlu süreçlerden kaynaklı olduğunu belirtmiştir.

Yani bu diziye göre bakınca mesela hepsinin çocukluklarıyla alakası var işte anneleriyle özellikle. (Lale)

Bunun sebebinin çocukluk yaşındaki bazı saplantılar olduğunu biliyorum. (...) çocukluk dönemindeki bazı gelişimsel dönemdeki yaşanan saplantılar dolayısıyla olduğunu düşünüyorum. (İdil)

Ya çocukluktan kalma bir travma ya da çocukluğa dair bir davranış bozukluğu olabilir. (Serpil)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

M. F.: Gülben'e gelince, O çocukluğunu yaşayamamış sürekli Safiyenin baskısı altında kalmış, altına işemesi hem yaşayamadığı içine kapattığı çocuğu istemsizce dışa vurmak, hem de Safiyenin temizlik takıntısına bir isyan diyebiliriz keza Han da öyle. (Youtube)

Bir kısım katılımcılar ise temizlikle ilgili abartılı davranışlarına yönelimlerinin sadece temizlik yapmak için değil olumsuzluklardan uzaklaşmak, kendi içinde çözemediği durumlardan uzaklaşmak ve düşünceleri yok saymak için bir yönelim olduğunu; sinir, üzüntü ve öfke gibi duyguların dışa vurumu olarak gördüğü belirtmişlerdir.

Bu düşünceleri yok saymak için belirli davranışlar tekrar ediyorum. (Mira)

Başlangıç aşaması temizlik değildi aslında başka bir şeyleri örtbas etmek için onun arkasına belki sığınmaktır Yani aslında altında yatan şey belki o korku mikrop kapmak ya da temizlik değil de başka üzüntünün üstünü örtmek için birtakım davranışlar geliştirmek sadece. (Hira)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

E. T.: Obsesif kompulsif bozukluğu" geçmişte yaşanan ağır travmalar sebebiyle olur, bunu yaşayan insanları diğer insanlar ise deli gözüyle bakılmamalıdır. Yargılanmak yerine nasıl bu hale geldiğini düşünmek lazım, kendimi bu dizi de buluyorum üzgünüm. (Twitter)

S.: Obsesif-kompulsif bozukluk (OKB), bir anksiyete(endişe) bozukluğudur. OKB kişinin istemediği ve tekrarlanan düşünceler, hisler, fikirler, takıntılar veya bir davranışı yapmaya doğru sürülmek. Sıklıkla kişi, obsesif(saplantılı) düşüncelerinden kurtulmak için bir kompulsif(zorlayıcı) davranışı uygulamak durumundadır. (Instagram)

B. S.: Silip temizlemeye çalıştığı şey toz , kir değil . O evin her yerine sinmiş acılar aslında.(Youtube)

Katılımcıların, Covid-19 pandemi süreci temizlik davranışınızı nasıl etkiledi ve bu ev içinde nasıl karşılandı? Sorusuna verdikleri cevapların analizi şu şekildedir;

Araştırmaya katılan katılımcıların bir kısmı Covid-19 pandemi sürecinden sonra yaptıkları temizliklerin arttığını ve aile bireylerinin bu durumdan rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. Pandemi sürecinin bazı katılımcıların takıntılı temizlik davranışlarını fazlalaştırdığı gözlemlenebilir.

Ya benim temizlik davranışım değişti hani mesela yine önceden de siliyordum her gün silme şeyim vardı ama bu sefer artık kolonyayla kapı kollarını silmeye falan başladım. Şöyle karşılandı eşimde kızıyor bazen hani niye sürekli temizlik yapıyorsun diye çocuklarım da biraz yadırgıyor. (Gül)

Ya benim daha çok temizlik yapmama neden oldu diyebilirim. Yani önceden bir yapıyorsam şimdi iki yapıyorum. Ev içinde de eşim kızıyor, annem kızıyor ellerimi görünce bazen ellerim çok kötü oluyor çamaşır suyundan falan görünce kızıyorlar. (Lale)

Tabi ki özellikle dışarıdan geldikten sonra kıyafet temizliğinde olsun ıı... dışarıdan geldikten sonra evi tekrar temizlemek olsun. Yani sürekli bir ev temizliği modu var zaten. Covid'den sonra tabi ki daha da arttı. (İdil)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

N. G.: Pandemi döneminde hayatımızda yapmadığımız titizlikleri uç noktasına kadar hepimiz yaptık. (Youtube)

F. E. N.: (...) insan bazen öyle yapabiliyor bende virüs çıktığında yeşiklikler hariç ve parada dahil her şeyi sabunluyordum. (Facebook)

Katılımcıların bazıları ise temizlik anlayışlarının değişmediğini belirtmişlerdir. Katılımcılar yaptıkları rutin temizliklerin yeterli olduğunu düşündüklerinden pandemiden sonra temizlik anlayışları değişmemiştir.

Benim temizlik anlayışımı pek etkilemedi açıkçası çünkü ben zaten hani temizdim, titizdim zaten yapmaya devam ettiğim şeyler vardı bunları aynı şekilde sürdürdüm. (Mira)

Yok zaten öyleydi, hiçbir artış yok, aynı sistem devam ediyor hani kovid-19 var da ben daha fazla temizlik yapayım olmadı. Zaten o seviyede olduğum için. Aynen zaten yapıyordum. (Mavi)

Katılımcılardan biri herkeste rutin olması gereken temizlik anlayışının pandemi süreciyle birlikte ortaya çıktığını belirtmiştir.

Yani bence olması gereken temizlik anlayışı ortaya çıktı diyebilirim. Aslında hep yapmamız gereken şeyi virüs çıktı diye yapıyoruz ki bence bu çok saçma. Zaten dışardan gelince eller yıkanmalı. Onun haricinde marketten gelince eşyaların falan temizlenmesi falanda çok iyi oldu. Yani alıp öylece dolaba koymak çok pis bir şeydi zaten. İnsanların bunu yapması hoşuma gitti aslında. (Hare)

Katılımcıların, Safiye karakteri ile tanıştıktan sonra yaptığımız temizliğin değiştiğini düşünüyor musunuz? Sorusuna verdiği yanıtların analizleri şu şekildedir:

Araştırmaya katılan katılımcıların büyük çoğunluğu Safiye karakteri ile tanıştıktan sonra rutin olarak yaptıkları temizliğin değişmediğini, Safiye karakterinin temizlik davranışının abartılı olduğunu ifade etmişlerdir.

Diziyi izledikten sonra ben de bir değişiklik olmadı çünkü Safiye dediğim gibi bana ileri düzeyde hasta gibi geliyor onun ki bana abartılı olduğu için azalmada olmadı artmada olmadı ama benim. (Gül)

Hayır değişmedi yani dediğim gibi fazla olduğu abartılı olduğunu düşünüyorum bu durumun ben. (Ateş)

Yani şöyle diyebilirim. Bunun bir hastalık olduğunu biliyorum ama şu an bu yaptığım temizliği değiştirme gibi bir etkisi olmadı yani hala aynı şekilde yapmaya devam ediyorum. (Hira)

Çünkü Safiye'nin temizliği çok abartılı geliyor bana ve onun gibi olmak istemiyorum Yani hayatını fazlasıyla kısıtlıyor ve çevresindeki insanları da kısıtlıyor. (Serpil)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

N. G.: Birde safiyenin temizlik konusunda fazla abartılı olmuş izlerken safiyeden ruhum sıkılıyor geriliyorum. (Facebook)

R. D.: Ezgi mola oyunculuk süper fakat temizlik hastalığını çok abartılı buluyorum. (Facebook)

Katılımcılardan birkaçı Safiye karakterinin yaptığı temizliği izledikten sonra kendi temizlik davranışlarının eksik olduğunu düşündüklerini ve temizlik davranışlarının değiştiğini ifade etmişlerdir.

Safiye'yi izlediğimde bazen yaptığım temizlik az geliyor bana ama durduramıyorum kendimi. (Serpil)

Safiye karakteri ile tanıştıktan sonra yaptığım temizliğin bazen yetersiz olduğunu düşündüğüm için tabiki değişiklik var. (İdil)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

F. C.: Bu diziyi baktıkça, safiyenin temizlik hastalığı bana yavaş yavaş geliyor,Allahım aklımdan çıkmıyor 1,2 kaçtayıdım (Youtube)

A. S. TV.: Bence bir film yüzünden hepimiz delireceğiz temizlik manyağı olduk yav ellerim yara oldu yıkamaktan !! (Youtube)

M. E.: Safiye yüzünden gece gece temizlik yaptım. (Youtube)

Katılımcıların, Masumlar Apartmanı dizisinden sonra takıntılı temizlik davranışına olan bakış açınız değişti mi? Sorusuna verdiği yanıtların analizleri şu şekildedir:

Katılımcıların büyük bir kısmı Masumlar Apartmanı dizisini izledikten sonra Safiye karakteri ile kendi davranışlarını kıyasladıklarını, dışarıdan nasıl göründüklerini daha net bir biçimde görebildiklerini ek olarak bu davranışların hastalık boyutunda olduğunu tedavi edilmesi gerektiğini, bu tip davranışa sahip bireylere daha objektif bir gözle bakabildiklerini düşündüklerini ifade etmişlerdir.

Masumlar apartmanına baktıktan sonra onların illaki tedavi olması gerektiğini düşünüyorum çünkü gerçekten çok ileri bir hastalık. (Gül)

Ben zaten farkındaydım öyle insanların ama diziyi izledikten ve oradakilerin yaşadıklarını gördükten sonra üzüldüm. (Lale)

Masumlar apartmanını izledikten sonra biraz daha olumlu bakmaya başladım diyebilirim bu duruma. Genel olarak mesela uyumadan önce Safiye ile kendimi karşılaştırdığım günler oldu. Tabiki de kendimin temizliği daha hafif geliyor bana, düzeltmek istedim aslında çünkü ilerlemesinden korktum. Safiye'nin toplumdan dışlanan yanı oldu hep, zaten dışarıya çıkmaması falan mı bende hani birazcık o korkuda olmadı değil, zaman ilerledikçe böyle olur muyum diye. (Hare)

Benzer Sosyal Medya Yorumları:

S.: Safiye karakteri aşırı , abartılı, ağdalı ... gerçek hayatta bu kadar olamaz kaldı ki zorla da olsa hastaneye yatırılıp tedavi edilir kitapta çok bağımsız yazılmış... (Instagram)

M. G.: Hayır böyle insanlar var. Bunlar ileri derece temizlik hastaları ve takıntılı. Sizin bildiğiniz Kadir Ezildi gibi çakma temizlik hastaları değil. Gerçek ileri temizlik hastaları hiç kimseye, hiçbir yere dokunamazlar. Başka birinin eşyasına ellerini bile süremezler. Ya eldiven takarlar ya da peçeteye dokunurlar. Ayrıca dışarıdan gelen her yiyeceği sabunla yıkarlar. Lütfen bilmediğiniz konularda yorum yapmayın. Show Tv'de Zahide Yetiş'in programına ileri derecede temizlik hastası bir kadın çıkmıştı. O kadın bırak domatesleri, fasulyeleri, ıspanakları; ekmekleri bile sabunlu suyla yıkıyordu. Ekmekleri sabunlu suya batırıp temiz olduğuna emin olduktan sonra yiyebiliyordu. Zahide Yetiş bu kadını tedavi altına almıştı. Yani demem o ki var böyle insanlar. Etleri deterjanla yıkayan, çamaşır suyuyla banyo yapan temizlik hastaları var. Dizide abartı falan yok hatta eksik bile anlatıyor dizi. (Youtube)

5. TARTIŞMA ve SONUÇ

Rasmussen ve Eisen (1992) 'nin ifadelerine göre takıntılı ve tekrar eden davranış bozukluğuna sahip bireyler eşyalara dokunmaktan ve insanlarla yakın temas kurmaktan kaçınırlar (akt. Karamustalıoğlu, 2010). Araştırmaya katılan katılımcılar toplumun genel ev içi temizlik anlayışını yetersiz bulduklarını ifade etmişlerdir. Bu nedenle de bazı katılımcılar kendi temizlik anlayışlarına göre yetersiz buldukları insanlarla görüşmekten ve onların evlerine gitmekten kaçındıklarını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda dış dünyada salgın hastalık riski olması kişisel hijyene yönelik önlem ve güvenlik davranışında gözle görülür bir değişikliğe yol açmıştır (Hacettepe Üniversitesi, 2020). Çalışmaya katılan bir katılımcı da bu ifadelere benzer şekilde Covid-19 pandemi süreciyle birlikte insanların temizlik anlayışlarının değiştiğini ve geliştiğini ifade etmiştir.

Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğuna sahip bireylerde dikkat çeken bir özellik ev temizliği konusunda oldukça abartmış olmalarıdır. Neredeyse her gün ve bütün güne yayılan bir temizlik anlayışına sahiptirler (Tezelli, 2017). Katılımcılara 'Masumlar Apartmanı dizisindeki temizlik anlayışı sizin için ne ifade ediyor?' sorusu sorulduğunda bazı katılımcıların kendileriyle benzer temizlik anlayışına sahip bireylerin yaptıkları temizlikleri abartılı olarak gördükleri; bazı katılımcıların ise abartılı olarak görmediği aksine rahatlamalarını sağladığı değerlendirilmiştir.

Bayar ve Yavuz (2008) 'a göre Takıntılı ve tekrar eden davranış bozukluğuna sahip olan kişi çoğunlukla obsesyonlarının anlamsızlığının farkındadır. Bazı katılımcıların takıntılı temizlik davranışlarını anlamsız bulmadıkları ve bu davranışları gerekli gördükleri değerlendirilmiştir. Bununla birlikte bazı katılımcılar kendilerinin temizlik anlayışlarının diğer bireylerde de bulunması gerektiğini belirtmişlerdir. Katılımcılar sergiledikleri temizlik davranışlarından rahatsızlık duymadıklarını, bu davranışları sürdürdükçe huzur bulduklarını belirtmişlerdir.

Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğunun belirli bir nedeni bulunmamaktadır (Purdon ve Clark, 2017; akt. Kaya ve Sarı, 2020). Bu noktada katılımcıların bir kısmı hem kendilerinde bulunan temizlik takıntısının hem de Masumlar Apartmanı dizisindeki Safiye karakterinin takıntılı temizlik davranışlarının altında yatan nedenlerin birden çok olabileceğini ve yalnızca tek bir nedene bağlı bulunmadığını ifade etmişlerdir.

Bazı çalışmalara göre psikolojik rahatsızlıkların en önde gelen iki sebebi vardır. Bunlar çocukluk çağı yaşantıları ve genetik aktarımdır (Akdağ, 2020). Dizide geçmişe gidildiğinde sorunlu bir karı-koca ilişkisi, psikolojik sorunları olan anne, annesi tarafından sürekli reddedilen ve aşağılanan çocuklar görünmektedir (Akdağ, 2020). Tam da bu noktada katılımcıların bir kısmı Safiye karakterinin takıntılı temizlik ile ilgili davranışlarının annesinden kaynaklandığını belirtmişlerdir. Aynı zamanda katılımcılar takıntılı temizlik davranışının altında yatan sebeplerin çocukluk döneminde olan olay, travma ve yaşanan zorlu süreçlerden kaynaklı olduğunu belirtmişlerdir.

Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğu bireyin geçmişte yaşamış olduğu travmatik bir an ve o anla ilişkili nesnelere veya durumlar kişinin tekrar tekrar yapmaya zorunlu hissettiği davranışları harekete geçirmektedir. (Kocakula ve Altunoğlu, 2018). OKB ile ilgili araştırmaları inceleyen Ayoğlu (2012) ise Takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğu semptomlarının gelişimi açısından ailenin önemli bir yeri olduğunu belirtmektedir (akt. Toptaş, 2019). Bu araştırmada katılımcılara yöneltilen 'İnsanların temizlikle ilgili abartılı davranışlarının altında yatan sebeplerin neler olduğunu düşünüyorsunuz' sorusuna bireylerin verdiği cevaplar da bu davranışların genellikle çocukluktan gelen bir travmadan kaynaklandığı yönündedir.

Tanrıvermiş (2020)'e göre Safiye her yaprağını en az üç kez sayarak yıkadığı ıspanakları değil o ıspanakla eve girme ihtimali olan arsız, kontrolsüz, çamurlu, karanlık, namussuz dünyayı yıkamaktadır. Çalışmamıza katkıda bulunan bazı katılımcılar da temizlikle ilgili abartılı davranışlarına yönelimlerinin sadece temizlik yapmak için değil olumsuzluklardan uzaklaşmak, kendi içinde çözemediği durumlardan uzaklaşmak ve düşünceleri yok saymak için bir yönelim olduğunu; sinir, üzüntü ve öfke gibi duyguların dışa vurumu olduğunu ifade etmişlerdir.

Doko (2020) 'ya göre takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğuna sahip hastaların zaten hâlihazırda kötü olan durumu Covid-19 pandemisinde kötüye gitmesi ve salgın sonrasına da taşınması da ciddi bir olasılıktır. Bu araştırmaya katılım sağlayan bazı bireyler de takıntılı temizlik davranışlarının Covid-19 pandemi döneminde fazlalaştığını belirtmişlerdir. Katılımcıların temizlik anlayışı pandemiden önce daha esnekken, salgınla birlikte temizlik rutinleri artmıştır. Bazı katılımcılar dışarıdan eve geldiklerinde hiçbir yere temas etmeden kişisel temizliklerini yaptıklarını, çantalarının içindeki her bir nesneyi tek tek temizlediklerini ve kullandıkları temizlik malzemelerinin çeşitlerini ve miktarlarını attıklarını belirtmişlerdir.

Pandeminin getirdiği virüs bulaşma kaygısı ve temizlik rutinlerinde artış olması takıntılı ve tekrar eden davranış kişilik bozukluğu olan vakalardaki belirtileri arttırmaktadır. (Okur ve Demirel, 2020). Covid-19 salgını ve obsesif kompulsif bozukluk hakkında yapılan araştırmaların çoğunda, salgının temizlik davranışlarını artırabileceği bilgisi yer almaktadır. Bu araştırmada katılımcılara yöneltilen 'Covid-19 pandemi sürecinde temizlik anlayışınız değişti mi?' sorusuna bazı katılımcılar temizlik anlayışlarının değişmediğini belirtmişlerdir. Salgından sonra temizlik rutinleri değişmeyen katılımcılar, salgından önce de benimsedikleri temizlik anlayışlarını yeterli bulduklarından dolayı herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Çalışmanın kapsamı bakımından Masumlar Apartmanı dizisini izleyen ve takıntılı temizlik davranışına sahip bireylerin tümüne ulaşılammıştır bundan dolayı araştırma sadece diziyi izleyen ve takıntılı temizlik davranışına sahip 10 kadın birey ile sınırlandırılmıştır. Bu açıdan sonuçların tüm izleyicilere genellenmemesi gerekmektedir. Diğer bir sınırlılık ise, katılımcılarla yüz yüze yapılması planlanan mülakatların Covid-19 pandemisi sebebiyle telefon aracılığı ile gerçekleştirilmesidir. Bu çalışmada mülakat yapılan katılımcı sayısı Covid-19 salgını sebebiyle 10 kişi ile sınırlı kalmıştır. Bu alanda çalışma yapacak araştırmacılara görüşme yönetimi değiştirilerek daha detaylı anket çalışması önerilmektedir. Bu sayede araştırmacılar daha fazla katılımcı sayısına ve daha kapsamlı sonuca ulaşabileceklerdir.

KAYNAKÇA

- AKBULUT, Y., ATAİZİM, M., BALABAN, J., DOĞANAY, A. VE ŞİMŞEK, A. (2012). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Şimşek, A. (Ed.), (1.basım). Anadolu Üniversitesi.
- AKDAĞ, F. (2020). Bir dizi analizi: masumlar apartmanı. *Yörünge özgür düşünce platformu*.
- AKPINAR, A., ALPAK, G., ÇEVİK, M., BAKIM, B., GÖKSAN, B., YUMRUKÇAL, H., ERTEKİN, H., KARAMUSTAFALIOĞLU, O. (2013). Obsesif kompulsif bozukluk üç maddelik tarama ile ergen topluluğunda saptanabilir mi?. *Gaziantep Tıp Dergisi*, 19(3), 155-158.
- ALTUNIŞIK, R., COŞKUN, R., BAYRAKTAROĞLU, S., & YILDIRIM, E. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri spss uygulamalı (6. Baskı)*. Sakarya Yayıncılık.
- ANSSEAU, M. (1997). The obsessive-compulsive personality; diagnostic aspects and treatment possibilities. J. A. den Boer ve H. G. M. Westenberg, (Ed.), *Obsessive compulsive spectrum disorders* (61-73). Amsterdam: Syn-Thesis.
- ATAY, H. (1981). Temizlik ve çeşitleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1), 57-68.
- BAYAR, R. & YAVUZ, M. (2008). Obsesif Kompulsif Bozukluk. İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri, Türkiye’de Sık Karşılaşılan Psikiyatrik Hastalıklar, Sempozyum Dizisi No:62, S:185-192.
- BERG, B. L., & LUNE, H. (2019). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Eğitim Yayınevi.
- ÇAĞIL, Ü. (2019). Kurallarla geçen bir yaşam: obsesif kompulsif kişilik bozukluğu, *Pivolka*, 9(32).
- CALVO, R., LAZARO, L., CASTRO-FORNIELES, J., FONT, E., MORENO, E. VE TORO, J. (2009). Obsessive-compulsive personality disorder traits and personality dimensions in parents of children with obsessive-compulsive disorder. *European Psychiatry*, 24, 201-206.
- CEYLAN, V., VE GÜNDOĞDU, K. (2018). Bir olgubilim çalışması: kodlama eğitiminde neler yaşanıyor?. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 8(2), 5.
- CHERNYAK, P. (2018). Obsesif kompulsif kişilik bozukluğu nasıl tanınır? Erişim tarihi: 10.11.2020, <https://www.wikihow.com.tr/Obsesif-Kompulsif-Ki%C5%9Filik-Bozuklu%C4%9Fu-Nas%C4%B1l-Tan%C4%B1n%C4%B1r>
- DIEDRICH, A. VE VODERHOLZER, U. (2015). Obsessive compulsive personality disorder: A current review. *Current Psychiatry Reports*, 17(2), 1-10.
- DOKO, E. (2020). Koronavirüs salgını sonrası dünya. *Lacivert Dergi*, 80.
- FINEBERG, N. A., REGHUNANDANAN, S., KOLLI, S. VE ATMACA, M. (2014). Obsessive-compulsive (anankastic) personality disorder: toward the ICD-11 classification. *Revista Brasileira de Psiquiatria*, 36, 40-50.
- GEÇTAN, E. (1997). Çağdaş yaşam ve normal dışı davranışlar. Remzi Kitabevi.
- GÖKA, E. (2010). Su ile mahrem maceramız. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 2(2), 76.
- GUBA, E. G. AND LİNCOLN, Y. S. (1994). *Competing paradigms in qualitative research. Handbook of qualitative research*, 2(105), 163-194.
- HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ PSİKOLOJİ BÖLÜMÜ: Covid-19 salgınının psikolojik sonuçları ve etkili başa çıkma yöntemleri. (2020). Erişim adresi: https://corona.hacettepe.edu.tr/wp-content/uploads/2020/06/Covid-19_psikolojik_sonuc_lari_basa_cikma_yontemleri.pdf
- KARAMUSTAFALIĞOLU, K. O. (2010). Obsesif kompulsif bozukluk. *The Journal of Turkish Family Physician* 1(1). Erişim adresi: <http://turkishfamilyphysician.com/wp-content/uploads/2016/08/C1-S1-obsesif-kompulsif-bozukluk.pdf>

- KAYA, Y. VE SARI, T. (2020). Obsesif kompulsif bozukluğun bilişsel davranışçı terapi bağlamında film analizi yöntemiyle incelenmesi. Arslan, C., Hamarta, E., Çiftçi, S. ve Uslu, M. (Ed.), *Akademik Araştırmalar 2020* içinde, (s. 286). Çizgi Kitabevi Yayınları.
- KOCABIYIK, O. O. (2016). Olgubilim ve gömülü kuram: bazı özellikler açısından karşılaştırma. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 55-66.
- KOCAKULA, Ö. VE ALTUNOĞLU, A. E. (2018). Obsesif kompulsif kişilik bozukluğunun karar süreçlerine etkisi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(2), 118.
- KURT, M. (2017). Albertus Bobovius ve J. B. Tavernier'e göre 17. yüzyılda Osmanlı sarayında sağlık ve temizlik. Bulunur, K. İ., Bozkurt, F. ve İzgi M. C. (Ed.), *Osmanlı'da şehir, vakıf ve sosyal hayat* içinde (s. 466-472). Mahya Yayınları.
- OKUR, İ. VE DEMİREL, Ö. F. (2020). COVID-19 ve Psikiyatrik Bozukluklar. *Medical Research Reports*, 3, 6.
- ÖNSÜZ, M. F., VE HİDİROĞLU, S. (2008). İstanbul'da farklı iki ilköğretim okulundaki öğrencilerin kişisel hijyen alışkanlıklarının belirlenmesi. *ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 9(1), 9-10.
- ÖZOVACI, A. (2010) Obsesif Kompulsif Bozukluk Hastalarında Metabolik Sendrom Sıklığı. Gaziantep Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Uzmanlık Tezi, Gaziantep. (Danışman: Doç. Dr. Osman Vırt).
- ŞAHİN, AR. VE BÖKE, Ö. (2007) Obsesif Kompulsif Bozukluk. İçinde: Psikiyatri Temel Kitabı. (Eds) Köroğlu E., Güleç C. Hekimler Yayın Birliği Basım Yayın. 343-351.
- TANRIVERMİŞ, Ş. (2020). Safiye neden titizlik hastası oldu?. *T24 bağımsız internet gazetesi*.
- TEZELLİ, S. (2017, 7 Aralık). 'Obsesif Kompulsif Bozukluk'. Erişim adresi: <http://www.semihtezelli.com/blog/9/okb-obsesif-kompulsif-bozukluk>
- TPD, Türkiye Psikiyatri Derneği(2020). 'Obsesif – Kompulsif Bozukluk'. Erişim Tarihi:16.11.2020.<https://www.psikiyatri.org.tr/halka-yonelik/29/obsesif-kompulsif-bozukluk>
- TOPTAŞ, B. (2019). Kuramsal çerçeveden OKB. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, 2(3), 105.
- TÜRNÜKLÜ, A. (2000). Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılabilir nitel bir araştırma tekniği: görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 6(4), 546-547.
- YAĞCI, H. Y. (2006). Saplantılı dini davranışlar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. (Master's thesis, Uludağ Üniversitesi).1.
- YENTÜRK, N. (2010). Roma banyosu nasıl Türk hamamı oldu?. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 2(2), 95.
- YILDIRIM, A. VE ŞİMŞEK, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (6. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- YÜKSEL, A. N. (2020). Nitel bir araştırma tekniği olarak: görüşme. *International Social Sciences Studies Journal*, 6(56), 549.

KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM

Gastronomik Bir Ürün: Hatay Mutfağından Biberli Ekmek

Çağtay AKBIYIK*, Abdullah BADEM†

1. GİRİŞ

Kültür insanın geçmişten günümüze kazandığı, toplumsal etkileşim yoluyla sürdürülen ve öğrenme yoluyla sonraki nesillere aktarılan maddi ve manevi yaşam tarzı ve dünya görüşünün bileşiminden oluşan, geleneksel bir süreç içinde kazanılan sistemler bütünüdür (Türk, 2002:6). İnsanın yaşamını devam ettirebilmesi için beslenmesi şart olup beslenme aslında mutfak kültürünün temelini oluşturmakta dolayısıyla hayatta kalmak için kullandığı kültürel araçlardan biri haline gelmektedir. Yemek kültürü toplumun üyesi olan bireyler tarafından öğrenilen ve bir sonraki kuşağa aktarılan, yemeğin dili, düzeni, diğer kültür sistemleri ile ilişkisi, bir öğünde yenen yemekler ve yemeklerin içine konan yiyecekler gibi farklı beslenme davranışlarının bütünüdür. Yemek kültürü hiçbir zaman kaybolmamış, aksine insanların istese de istemese de yapmak zorunda olduğu karın doyurma eylemi hayatta kalma ve kültür oluşumu için en önemli etmenlerinden biri olmuştur. Bu nedenle “İnsanın var olduğu dönemden bu yana insanlar çevresel bağlam ve kültürel yapılar içerisinde yeterli, lezzetli, çevresellik yönünden uygun ve düşünce tarzı bakımından kabul gören besinleri üretmenin yolunu bulmuştur” (Jerome, Pelto ve Kandel, 1987:13). Mutfak kültürü, kültür ve geleneğin her zaman en uzun süre ayakta kalan kültürün en önemli kısımlarından biri olmuştur (Roden, 2000:153).

Akdeniz bölgesinin en doğusunda Suriye sınırına komşu olan Hatay, tarihi oldukça eskilere uzanan, ticaret yollarının geçiş noktasında bulunan önemli bir şehirdir. Ortadoğu ülkeleri ve Türkiye arasında bir köprü görevi gören ve aynı zamanda tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliğinde bulunmuş olan Hatay, bu yönünden dolayı birçok dini, inancı ve milleti bünyesinde barındırmaktadır. Bu kültür çeşitliliğinden dolayı ortaya çıkan yemekler Hatay’ın yöresel mutfağını oluşturmuştur (Akdağ, Akgündüz, Güler ve Benli, 2015).

Hatay mutfağında 200’ün üzerinde çeşidi kendine özgü olmak üzere yaklaşık 460 yemek türü bulunmaktadır (Özdemir ve Güngör 2016:192). Hatay mutfağının Türk mutfağı içinde özel bir yeri vardır. Yüzyıllardır birçok medeniyeti bünyesinde barındıran Hatay, yemek çeşitliliğini de bu medeniyetlerin etkileşimine borçludur. Arap, Ermeni, Süryani ve Türk mutfaklarının sentezi harika lezzetlerin oluşumunu sağlamıştır. İnsanların farklı inanışlara sahip olması yemekler üzerinde çeşitli dini etkiler de oluşturmuştur. Hatay yemek kültürü oluşumundaki önemli etmenler ekolojik, ekonomik, kültürel ve dinsel faktörler olarak sıralanabilir.

Hatay mutfağı yemekleri, hazırlanış ve sunuş açısından dört gruba ayrılabilir. Bunlar: i) yerel restoranlarda hazırlananlar, ii) evlerde hazırlananlar, iii) sokak satıcıları tarafından hazırlananlar ve iv) fırınlar ve kasaplar aracılığı ile hazırlananlar, olarak gruplandırılabilir. Yerel gastronomi kültürünü oluşturan yiyecek ve içeceklerin tamamını bir kaynak ya da tek bir yerden temin etmek, hazırlanışından sunuşuna kadar olan süreci izlemek mümkün değildir. Hatay mutfağında yiyeceklerin hazırlanması aşamasında her mahallede bulunan fırın ve kasapların özel bir yeri bulunmaktadır. Her mahallede bulunan ve şimdi günümüzde daha çok fırınlarda yapılan biberli ekmek bu açıdan bakıldığında önemli bir gelenek, ayrı bir lezzet abidesi sayılabilir.

Çalışmanın amacı Hatay ilinin merkez ilçesi olan ve genellikle burada yaşayan insanlar tarafından ‘Antakya’ olarak adlandırılan fakat yaşantı, kültür, sosyal olarak bile ilçeleri arasında farklılıklar gösteren Hatay iline has olan fakat çevre illerde de görülebilen biberli ekmeğin nasıl yapıp tüketildiği araştırılmış olup Hatay mutfağının ekmek çeşitliliğinden sadece birinin bile çok lezzetli olduğunu kayıt altına alıp bir değer olarak kazandırmayı amaçlamaktır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Ekmek; dünyada kabul gören üç büyük semavi din tarafından kutsal ve mübarek kabul edilen, Allah’ın insanlara vermiş olduğu en büyük nimet olarak kabul edilmiştir. Üzerine basılması, saygısızlık yapılması ve israf edilmesi günah olarak da bilinmektedir (Şahin ve Türk, 2003:7). Orta Asya Türk tarihinden günümüze kadar bakıldığında ekmek yapımı ve ekmeğe verilen değer, hem dini inanışımızın gereği ve hem de gelenek ve göreneklerimizimize bize kattığı değer olarak ekmeğin saygınlığı nimetlerin en başında yer aldığı görülmektedir. Anadolu insanının ekmek ile ilgili kullandığı deyim ve atasözleri bu kanıyı ispatlar nitelikte olduğu görülmektedir. Kutsallık anlamında kullanıldığında ‘ekmek çarpsın’, geçimini sağlama

* Y. Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, cagtayakbiyik94@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6921-4280>

† Dr. Öğretim Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, abdullah_badem@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-8518-6366>

anlamında kullanıldığında ‘ekmeğini kazanma’, çıkar ve menfaat anlamında kullanıldığında ‘ekmeğine yağ sürmek’, zor elde edilen bir nesne anlamında kullanıldığında ‘ekmek aslanın ağzında’, ücret ve maaş anlamında kullanıldığında ‘ekmek parası, ekmeğin kavgası, ekmeğin davası’ gibi deyim ve atasözlerini sık sık kullanılmıştır (Zülfikar, H, 2012:14)

“Ekmeğin” kelimesi eski Türkçe’de “*etmek, ötmek*” şeklinde söylenmektedir (Alyakut, ve Küçükkömürler, 2018:383-384). Tandır kelimesi basit ocaklar (Sümerce “*tinûnu*”) ifadesinin günümüze kadar Sümerce “*tinûnu*”, Akkadca “*utunu/tinuri*” Aramice “*tannur*” Süryanice “*tannura*” Arapça “*al-tannûr*” Farsça “*tenûr*” Ermenice “*tonir*” Hintçe “*tandoor*” Latince “*athanor*” kelimelerinin milletler arasında aktarımı ile Türkçe’ye “tandır” olarak yerleşmiştir (Tez, 2021:108).

Türk toplumu tarihten bu güne bakıldığında tarımla uğraşan bir ülke olduğu gerçektir. Elde edilen ürünlerin başında ise buğday, arpa, yulaf, mısır gibi tahıl ürünleri gelmiştir. Bu tahıllardan ekmeğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Anadolu da ekmeğin pişirildiği yer olarak adlandırılan tandırlar aynı zamanda yemeklerin de pişirildiği yerler olduğu bilinmektedir. ‘Tandır’ kelime anlamı olarak ‘yere çukur kazılarak yapılan bir tür fırın’ anlamına gelmektedir. Tandır, testi gibi kapların hazırlandığı topraktan hazırlanan, çamurdan yapılan, üst tarafı kesik koni şeklinde, genellikle üst kısmı 60-80 cm çapında, alt kısmı 150 cm çapında olan, bir fırındır. Anadolu’da ocak (tandır) kültürü önemli bir yer tutmaktadır. Orta Asya, Anadolu, Pakistan, Hindistan, İran ve Arap ülkelerinde tandır bulunmakta olup, Anadolu’da yaygın olarak İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde tandır bulunmaktadır (Badem, 2021: 281-282, Göktaş, 2011:55)

Türkiye’de ekmeğin çeşitliliği ana malzemesi bakımından aynı olmakla birlikte ekmeğin pişiriliş tarzı, içine katılan katkı maddeleri ve bazen de biçimine göre değişik isimlerde anıldığı görülmüştür. Yapılışına göre ekmeğin incelendiğinde ise mayalı ve mayasız ekmeğin ikiye ayrıldığı ve birçok çeşidinin Anadolu’nun her köşesinde yapıldığı bilinmektedir. Tandır ekmeği, merdane veya oklava olmaksızın elle birkaç milimetre kalınlıkta yuvarlak veya oval şekilde açılan mayalı hamurdan yapılırken, hamurun şekli ve kalınlığı yöreden yöreye değişebilmektedir. Genellikle, sıcak tandırın iç kısımlarına yapılandırılarak pişirilmektedir (Arlı & Işık 2021, Baysal & Över, 2021, Tezcan, 2021).

Hatay’da çok yaygın olarak tüketilen kırmızıbiber, tandır ekmeği grubunda yerini almıştır. Halkın “biberli ekmeğin” veya “katkılı ekmeğin” olarak adlandırdığı ekmeğin, tandırda pişirilmektedir (Koca ve Yazıcı 2014:42). Ekmeğin çeşitliliği bakımından hoş bir tat vermek amacıyla çeşitli baharatların katıldığı bunların başında ise susam, çörekotu, rezene otu, haşhaş, hardal ve safran ilave edildiği bilinmektedir (Zülfikar, 2012:14) Bu baharatlardan bir kaçısı ise biberli ekmeğin yapımında kullanıldığı ise yapılan çalışma sonucu anlaşılmıştır.

Hatay ili Antakya merkez ilçesinde her mahallesinde bir fırın bulunduğu aynı zamanda biberli ekmeğin ve lahmacunun da tandır haricinde odun fırınlarında pişirildiği fakat önceleri ise tandırlarda tandır ekmeğinin arkasından muhakkak biberli ekmeğin de yapıldığı görülmektedir. Günümüzde ise artık iç malzemenin evlerde hazırlanıp, mahallelerde bulunan fırınlarda yapılmaktadır.

3. YÖNTEM

Araştırmanın planlanması ve uygulanmasında araştırılan konuya göre nicel ya da nitel yöntem kullanılabilir. Araştırma durumuna göre hangisinin uygun olacağına karar verilmesi ile araştırma netleşmektedir (Gürbüz & Şahin, 2014). Yarı yapılandırılmış görüşmelerde örneklem büyüklüğünün 5-25 kişi arasında olduğu belirtilmektedir (Saunders vd., 2012). Bu çalışmada, nitel araştırmalardan yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi ile araştırmaya katılan, yaşları 33- 56 yaş aralığında, 2 kişi hariç, diğerleri 40 yaş üzerinde, 5 kadın ve 6 erkekten oluşan 11 gönüllü kişiye 2021 yılı Mayıs ayında cevaplanması için aşağıda verilen sorular sorulmuş, toplanan veriler düzenlenip yorumlanarak bulgular ve tartışma kısmında verilmiştir. Cevaplar tekrar edilmeye başlayınca, doyum noktasına ulaşıldığı varsayılarak görüşmeler sonlandırılmıştır (Baldwin, 2017, Patton, 2014). Veri işleme yaklaşımı olarak betimsel analiz yöntemi tercih edilmiştir. Görüşülen kişiler Hatay’ın merkez ilçesinde ikamet eden, farklı meslek gruplarından olan ve genellikle fırın ustalarından oluşan yıllardır biberli ekmeğin yapan kişilerden oluşmaktadır. Bu çalışma ile biberli ekmeğin Hatay ilinde durum tespiti amaçlanmaktadır. Çalışmaya konu olan biberli ekmeğin Hatay’da, geçmişten günümüze hazırlanma süreci, içerisinde kullanılan malzemeler, pişirme aşamaları ve yöntemi ve servise sunulması aşamaları hakkında bilgi toplanmıştır. Araştırmada kullanılan sorular daha önce yapılan bir yemek kültürü araştırmasından alınmıştır (Badem ve Akturfan, 2020). Bu çalışmada kullanılan verilerin toplanması için gerekli olan etik kurul izin belgesi Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Etik Kurulu’ndan 26.04.2021 tarih ve 36 sayılı karar/sayı ile alınmıştır. Biberli ekmeğin Hatay yöresinde yapılması çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, Hatay mutfağına ait Biberli ekmeğin hazırlanması, sunulması, reçetesinin oluşturularak kayıt altına alınması ve tarihsel gelişimi hakkında bilgi toplanması amaçlanmıştır.

4. BULGULAR

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre kaç yıldır biberli ekmek yapıyorsunuz? sorusuna katılımcılardan bazıları '10 yıldır yapıyorum.' (KK 9), bazıları '20-25 yıldır yapıyorum.' (KK 3, 4, 7, 10, 11), bazıları '26-30 yıldır yapıyorum.' (KK 5, 6, 8), bazıları ise '35-40 yıldır yapıyorum.' (KK 1, 2) cevabını vermişlerdir.

Ne kadar sıklıkla biberli ekmek yapıyorsunuz? sorusuna katılımcılardan bazıları 'Haftada bir gün yaparım.' (KK 1), bazıları 'On günde bir yaparım.' (KK 3), bazıları 'Hemen hemen her gün yaparım.' (KK 2, 6), bazıları 'Her gün yaparım.' (KK 4, 5, 7, 8), bazıları ise 'İşim gereği her gün yapıyorum.' (KK 9-11) cevabını vermişlerdir.

Biberli ekmeği hangi dönemde yaparsınız ve bu dönemin belli bir özelliği var mıdır? sorusuna katılımcılardan bazıları 'Her zaman yapılır.' (KK 1, 2, 4-8, 11) bununla birlikte 'Kışları daha çok yapılır.' (KK 2), bazıları 'Yazları ıspanak olmadığından dolayı daha çok tercih edilir.' (KK 4) ilavesi, bazıları 'Kışları daha çok tercih edilir çünkü akşam hava erken karardığından evde pratik bir yemek olduğundan dolayı' (KK 5) cevabını vermiştir. Bazı katılımcılar 'Kışın evlerde hazırlığı yapıp çarşı fırınına gönderilir, yazın ise köylerde ise tandır fırınında yapılır.' (KK 3), 'Baharathı ve yağlı olduğundan dolayı yaz aylarına göre kışları daha çok tercih edilir.' (KK 9), ve 'Kışları hava soğuk olduğundan dolayı daha çok tercih edilir.' (KK 10) ilave bilgileri vermişlerdir.

Biberli ekmek yapılışını kimden ve nereden öğrendiniz? sorusuna katılımcılardan bazıları 'Annemden öğrendim.' (KK 1-3, 5, 7, 9, 11), bazıları 'Ustamdan öğrendim.' (KK 4, 8, 10), bazıları ise 'Kayınvalidemden öğrendim.' (KK 6) bilgisini vermiştir.

Biberli ekmek yapımında kullanılan araç ve gereçler nelerdir? sorusuna katılımcılardan tamamı 'Odun fırını, hamur leğeni, iç hazırlamak için kab, odun ateşi.' (KK 1-11) kullanıldığında ortak fikir beyan etmişlerdir. Bununla birlikte katılımcılardan bazıları 'Odun fırını yerine tandır fırınında yapılabileceğini' (KK 1, KK 2, KK 10) ifade etmişlerdir. Katılımcılardan bazıları 'kürek, hamur makinesi, tezgah' (KK 2, 4-11) kullandıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılardan bazıları 'Bunlara ilave olarak bıçak da kullandığını' (KK 6, 7) söylemişlerdir.

Biberli ekmek yaparken hangi malzemeleri kullanırsınız? Malzemelerin ölçüsü hakkında bilgi verir misiniz? sorusuna katılımcıların hepsi "un, tuz, maya ve su" katılarak hamur elde edildiğini bilgisini vermişlerdir. Katılımcılardan bazıları '1,5 kg un, 30-50 g maya, bir tutam tuz ve alabildiğince su kullandıklarının' (KK 1, 5) bilgisini vermişlerdir. Katılımcılardan bazıları '1 kg un, 20-50 g arası maya, 20-50 g arası tuz ve alabildiğince su kullanıldığının' (KK 2, 4, 6, 7, 9, 11) bilgisini vermişlerdir. Katılımcılardan bazıları 'Hamur kısmının fırınlarda hazırlandığının' (KK 3) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları '500 gr un, 25-100 gr arası maya, 20 gr tuz ve alabildiğince su kullanıldığının' (KK 8, 10) bilgisini vermişlerdir. İç malzemesi için katılımcıların hepsi "çökelek, biber salçası, susam, çörek otu, zahter, isteğe bağlı olarak soğan, zeytinyağı veya ay çiçek yağı katılarak iç harc elde ettikleri" bilgisini vermişlerdir. Bununla birlikte katılımcılardan bazıları '500 gr çökelek kullandığının' (KK 1, 2, 4, 6, 7, 10), katılımcılardan bazıları '100 gr acı biber salçası veya tatlı biber salçası kullandığını bununla birlikte bir adet soğan, bir su bardağı zeytinyağı, bir yemek kaşığı susam, bir tatlı kaşığı çörek otu kullandığının' (KK1) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları '200 gr biber salçası, bir tutam zahter, 3 tutam Anamur kekiği, 150 gr susam, bir tutam çörek otu, 1 su bardağı zeytinyağı ve 3 adet soğan kullandığının' (KK 2) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları '1 kg çökelek, 500 gr tuzlu yoğurt, bir adet sürk (baharatlanmış top çökelek), 250 gr tatlı biber salçası, 100 gr acı biber salçası bir tutam zahter, 3 tutam anamur kekiği (yaprak kekik), 150 gr susam, bir tutam çörek otu, bir su bardağı zeytinyağı ve bir su bardağı ayçiçek yağı kullandığı' (KK 3) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları '100 gr biber salçası, 2 adet soğan, 2 yemek kaşığı zahter, bir su bardağı zeytinyağı, 2 adet domates, bir yemek kaşığı susam, bir yemek kaşığı çörek otu, kullandıklarının' (KK 4, 5) ayrıca 'bunlara ilave olarak bir tatlı kaşığı kahke baharatı kullandığının' (KK 5) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları '200 gr biber salçası, bir adet soğan, iki yemek kaşığı zahter, bir su bardağı zeytinyağı, bir yemek kaşığı çörek otu, bir yemek kaşığı susam, bir yemek kaşığı küzbara, bir yemek kaşığı küzbara, bir tatlı kaşığı toz şumra (rezene) baharatı kullandıklarının' (KK 6, 7) bilgisini vermişlerdir. Katılımcılardan bazıları '200 gr çökelek, 100 gr biber salçası, bir adet soğan, 2 yemek kaşığı zahter, bir su bardağı zeytinyağı, bir yemek kaşığı çörek otu, bir yemek kaşığı susam ve bir yemek kaşığı küzbara baharatı kullandığının' (KK 8) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları '750 gr çökelek, 450 gr biber salçası, bir adet soğan, 50 gr zahter, 30 gr kimyon, 150 gr susam, 50 gr çörek otu, bir su bardağı ayçiçeği yağı kullandığının' (KK 9) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları '250 gr biber salçası, iki adet soğan, bir tutam zahter, 30 gr kimyon, 100 gr susam, 50 gr çörek otu, bir su bardağı ayçiçek yağı kullandığının' (KK 10) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları '300 gr çökelek, 100 gr biber salçası, bir tutam zahter, bir tutam susam, bir tutam çörek otu, bir tutam kahke baharatı ve bir çay bardağı zeytinyağı kullandığının' (KK 11) bilgisini vermiştir.

Biberli ekmek yapımında kullanılan malzemelerin kendine özgü bir özelliği var mıdır? sorusuna katılımcılardan bazıları 'Bütün malzemeler ev yapımı olması gerektiğini' (KK 1-3) belirtmiştir. Katılımcılardan bazıları 'tandırda pişirilmesi önemli özelliği' (KK 1), bazıları 'çökelek peynirinden yapılmasının' (KK 3-8, 11) ve 'buna ilaveten biber salçasının da eklenmesi' (KK 4-10), 'Hamurun mayalı olması ve zeytinyağı kullanılımasının önemli olduğunu' (KK 9) ve 'susam kullanılması da önemli özelliğidir' (KK10) cevaplarını vermiştir.

Biberli ekmeğin yapım aşamalarını anlatır mısınız? sorusuna katılımcılardan bazıları ‘Hamur hazırlanması: bütün malzemeler bir kapta karıştırılarak yoğrulup kulak memesi kıvamında bir hamur elde edilir. Hamur 2 saat kadar dinlendirmeye bırakılır. Dinlenen hamur 100-150 gr ayarında bezelere ayrılır ve yuvarlak bir şekilde açılır. İçi için: Bütün malzemeler bir kapta karıştırılarak macunumsu kıvamında bir harç elde edilir. Elde ettiğimiz harcı daha önceden hazırlanan ve açılan hamurun üzerine alabildiği kadar sürülür. Pişirilmesi: Yarım saat önceden yakılan ve ısınan tandırda kontrol ettikten sonra “*kere*” (tandırda hamuru yapıştırmayı sağlayan araç) yardımıyla açtığımız hamurları fırına yapıştırılır ve 4-5 dakika kadar pişirilir. Servise sunulur.’ (KK 1) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları ‘Hamur hazırlanışı: Hamur malzemeleri ölçüsü ile birlikte bir kapta karıştırılarak yoğrulup kulak memesi kıvamında hamur elde edilir. Daha sonra 100-150 gr ayarında bezelere ayrılıp 30 dakika dinlendirilmeye bırakılır. İç malzemenin hazırlanışı: İç için bütün malzemeler bir kapta karıştırılarak iç harç elde edilir. Pişirilmesi: Elde ettiğimiz hamurlar yuvarlak bir şekilde açılır ve iç harç üzerine sürülür. Daha sonra önceden yakılan ve ısıyı hazırlanan odun fırınına kürek yardımıyla sürülür ve 4-5 dakika pişirilir. Fırından çıkar çıkmaz servis edilir.’ (KK 2, 8-11) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları ‘İç hazırlanması: bütün malzemeler bir kapta karıştırılarak macun kıvamında bir harç elde edilir ve fırına pişirilmeye gönderilir. Hamur ve pişirilme işlemi fırında ustalar tarafında yapılır.’ (KK 3) bilgisini vermiştir. Katılımcılardan bazıları ‘Hamur bezesinin 200-250 gr ayarında olması gerektiği’ (KK 4-7) bilgisini vermişlerdir.

Biberli ekmeğin yapılıırken dikkat edilmesi gereken noktalar nelerdir? sorusuna katılımcılardan bazıları ‘Çökelek ve biber salçasının iyi ayarlanması gerektiğinin’ (KK 1-4, 8, 9) bilgisini vermişlerdir. Bunun yanında katılımcılardan bazıları ‘zeytinyağı katılmasının parlaklık sağlayacağı’nın’ (KK 1, 6, 7, 11) bilgisini vermişlerdir. Katılımcıların hepsi “iç harcının macunumu bir kıvamda olması gerektiğinin”, ve bazıları ‘biber salçasının yanında baharat kısmının da önemli olduğunun’ (KK 10), ‘sadece biber salçasının ayarının önemli olduğu’ (KK 5) bilgisini vermiştir.

Biberli ekmeği nasıl servis edersiniz? sorusuna katılımcılardan bazıları ‘Ayran ile servis edilir.’ (KK 1, 11), ‘Çay veya ayran ile servis edilir.’ (KK 4-9), ‘Soğuk olarak ayran sıcak içecek olarak çay ve yanında söğüş de servis edilir.’ (KK 2), ‘İsteğe bağlı olarak herhangi bir içecek ile servi edilir.’ (KK 3), ‘Söğüşle beraber ayran ile servis edilir.’ (KK 10) bilgisini vermiştir.

Biberli ekmeğin muhafaza edilmeye uygun mudur? sorusuna katılımcılardan bazıları ‘Muhafazası uygundur, derin dondurucuda uzun süre saklanabilir.’ (KK 1-5, 9-11) bilgisini vermişlerdir. Bununla birlikte katılımcılardan bazıları ‘Derin dondurucudan çıkarılıp çözüldükten sonra ısıtılıp tüketilmesi gerektiği’ (KK 1, 3, 9-11), ‘Muhafazası uygundur, buzdolabında bir hafta yakın bekletilebilir.’ (KK 6-8), ‘Derin dondurucuda uzun süre bekletilebilir.’ (KK 7) bilgisini vermiştir.

Biberli ekmeğin Hatay’da ne zamandan beridir yapıldığı hakkında bilginiz var mı? sorusuna katılımcılardan bazıları ‘Dedem-ninem zamanından beridir yapılmaktadır.’ (KK 1, 6, 11), ‘Ben kendimi bildim bileli yapılmaktadır.’ (KK 2-5, 7-10) bilgisini vermişlerdir.

Biberli ekmeğin sizin yörenizde yöresel başka bir ismi var mıdır? sorusuna katılımcılardan bazıları ‘katıklı ekmeğin de dendiğinin’ (KK 1, 2, 4-11) bilgisini vermişlerdir. Katılımcılardan bazıları ‘sadece biberli ekmeğin olarak bilindiğinin’ (KK 3), ‘Çökelekli ekmeğin de dendiğinin’ (KK 2, 9), ‘Katıklı tandır biberlisi de denmektedir.’ (KK 6) bilgisini vermiştir. Mülakat sonunda elde edilen bilgiler ışığında biberli ekmeğin yapım aşamaları aşağıdaki gibi sıralanabilir. Yapım aşamaları fotoğrafları Tablo 1’de verilmiştir.

4.1. Biberli Ekmeğin Yapım Aşamaları

1. Hamur yoğrulur, bezelere ayrılır ve dinlendirilir.
2. Tandır ateşi yakılır ve tandırın iç sıcaklığı istenen düzeye gelmesi için beklenir.
3. Biberli ekmeğin iç malzemesi hazırlanır ve hazırlanan hamur açılarak üzerine sürülür.
4. Biberli ekmeğin *kere* yardımıyla tandıra vurulur.
5. Biberli ekmeğin 2-3 dakika tandırda pişirilir.
6. Biberli ekmeğin servis edilebilir.

Resim 1. Biberli ekmeğin yapım aşamaları (Fotoğraf: Çağtay Akbıyık)

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Biberli ekmeğin Hatay ilinde Antakya merkez ilçesinde ağırlıklı olarak yapılmakta olup ilçelerinde de yapıldığı ve bilindiği görülmektedir. Yapılan araştırmaya göre, biberli ekmeğin ne zamandan beridir yapıldığı tam olarak bilinmese de çok eskiden beridir yapıldığı aşikardır. Yapılan araştırmada biberli ekmeğin iç malzemesinin katık adı verildiğinden dolayı katıklı ekmeğin yaygın olarak bilindiği tespit edilmiştir. Biberli ekmeğin tariflerinde az bir değişiklik olmakla birlikte malzemelerin kullanımında içine katılan ana malzemeler ve hamur hazırlanması aynı şekilde olduğu anlaşılmış olup çökelek, biber salçası ve baharat malzemeleri kısmında biraz farklılık olduğu gözle çarpılmaktadır. Biberli ekmeğin yapımında hamurunun hazırlanışında mutlaka mayalı bir hamur kullanılması gerektiği bütün katılımcıların ortak görüşüdür. Biberli ekmeğin yapımında katılımcıların büyük bölümü eskiden tandır fırınında yapıldığını şimdi ise genellikle mahalle fırınlarında yapıldığı konusunda ortak fikir belirtmişlerdir. Biberli ekmeğin yapımında artık evlerde sadece iç (katık) malzemelerin hazırlandığı ve fırınlarda pişirildiği anlaşılmıştır. Biberli ekmeğin genel olarak yılın her zamanında yapıldığı, tercihen kış aylarında daha sık yapıldığı saptanmıştır. Biberli ekmeğin yapımında; hamurun mayalı olması, iç harcının macunumsu bir kıvamda olması ve hamurun üzerine sürerken ince bir tabak sürülüp kürek yardımıyla odun ateşinde tandırda pişirilmesi kendine has hazırlama yönleri olduğu anlaşılmıştır.

Yapılan bir çalışmada (İflazoğlu & Sarper, 2021:5) biberli ekmeğin yapımında zahterin önemli olduğu görülmektedir. Nitekim çalışmada “Zahtar size hangi Hatay yemeklerini hatırlatıyor?” sorusuna verilen cevaplarda “katıklı ekmeğin, biberli ekmeğin, zahtar salatası ve sürk peyniri” cevapları alındığı ifade edilmiştir. Hatay’da Turizm işletme belgeli lokanta mönülerinde hamur işleri kullanımı ile ilgili yapılan bir çalışmada 23 işletmenin 5 adedinde (%21,74) biberli ekmeğin olduğu tespit edilmiştir (Ray & Demirtaş, 2019:1140).

Adana ve Mersin’de yapılan bir araştırmada 106’şar adet işletmenin müşterilere sunulan menüleri incelenmiş, Adana’da 7 adet, Mersin’de 6 adet işletmede biberli ekmeğin, Adana’da 3 adet, Mersin’de 2 adet işletmede katıklı ekmeğin olduğu görülmüştür (Yıldırım, Karaca, & Çakıcı, (2018:384). Literatürde diğer illerde yapılan katıklı ve biberli ekmeğin yapımına ilişkin bir bilgiye ulaşılamadığından Hatay biberli ekmeğinin ile karşılaştırma yapılamamıştır.

Yufka, bazlama ve tandırın Selçuklular zamanında beri yapıldığı bilinmektedir (Özgüdenli & Uzunağaç, 2014:50). Mayalı hamurun içine ceviz, fındık, susam, kıyım, üzüm konan yağlı, şekerli, şekerli olarak yapılan, nokul-lokul adı verilen çörekler Selçuklu dönemi ekmeğin-çörekleri olarak sıralanmaktadır (Arlı & Işık, 2021). Mayalı hamurdan yapılan bir ekmeğin olan biberli ekmeğinin yanında Türkiye’nin muhtelif yerlerinde yapılan mayalı ekmeğin çokça olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları daha çok Orta Anadolu’da yapılan ‘Bazlama’, Antalya yöresinde evde yapılan ‘Gastr’

ekmeği, Ankara civarında ‘Ebeleme’, Sivas ve Erzincan yöresinde ‘Gilik’ ekmeği’, Konya’nın Cihanbeyli ilçesinde ‘Gömeç’, Niğde’de ‘Halka’ ekmeği, Artvin’de ‘Kakala’ ekmeği, Kars’ın Arpaçay ilçesinde ‘Kalın’ ekmeği, Çorum’un Osmancık ilçesinde ‘Pıt Pıt’ ekmeği, Sivas’ın Gemerek ilçesinde ‘Pobuc’ ekmeği, Şanlıurfa’nın Hilvan ilçesinde ‘Saç ekmeği’, Manisa, Konya’nın Akşehir, Sivas’ın Bedirli, Kayseri’nin Tormaza, Niğde’nin Hüyük ve Bor ilçelerinde ‘Sac arası’ ekmeği sayılabilir (Arlı & Işık, 2021). Ekmeklerin aralarındaki farklılık ya da benzerlikler için kapsamlı bir çalışma yapılması gerekli olduğu görölmektedir.

Son yıllarda ekmeğek çeşitliliği üzerine bir çok farklı lezzet kazandırılmak açısından ekmeğek hamurlarına katılan üzüm, zeytin, ceviz gibi ilave edilen meyveler ile koku, tat ve aroma veren susam, çörekotu, haşhaş gibi baharatlar kullanılmaktadır. Cevizli ekmeğek, susamlı ekmeğek, haşhaşlı ekmeğek ve zeytinli ekmeğek bunlardan sadece birkaçıdır (Zülfikar, 2012:14)

Biberli ekmeğin kendine has görünüşü ve tat ve aroması gastronomik bir ürün olarak daha yaygın tüketilebileceğini göstermektedir. Gastronomi turizmi açısından daha detaylı bir araştırma yapılması ve yöresel lezzetlerin unutulmaması açısından yazılı ve görsel kayıt altına alınması gerekmektedir. Bu amaçla tüm yiyecek ve içeceklerimizin coğrafi işaret ve mahreç ile kontrol altına alınması önem arz etmekte, sivil toplum kuruluşları, kamu kurumları (valilik, belediye vb.), özel sektör ve üniversitelere ayrı bir görev düşmektedir.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, G.; AKGÜNDÜZ, Y.; GÜLER, O.; BENLİ, S. (2015). Bir Seyahat Motivasyon Aracı Olarak Gastronomi: Hatay’ı Ziyaret Eden Yerli Turistlerin Seyahat Motivasyonları, Yiyecek İçecek Deneyimleri ve Seyahat Memnuniyetleri Üzerine Bir Araştırma. *1. Eurisia International Tourism Congress: Current Issues, Trends and Indicators (EITOC-2015)*, 28-30 Mayıs, Konya, Türkiye.
- ALYAKUT, Ö.; KÜÇÜKKÖMÜRLER, S. (2018). Geleneksel Bir Ekmeğek Çeşidi: Yufka Ekmeği, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(3), 379-395 DOI: 10.21325/jotags.2018.288
- ARLI, M.; IŞIK, N. (2021). *Türk Mutfağındaki Geleneksel Ekmeğek Çeşitleri*. <http://www.turkish-cuisine.org/print.php?id=234&link=http://www.turkish-cuisine.org/ingredients-7/ingredients-used-in-turkish-cuisine-66/grains-and-breads-234.html> Erişim tarihi: 27.06.2021
- BADEM, A. (2021). Ekmeğek ve Unlu Mamuller. İçinde: *Temel Mutfak Teknikleri ve Yönetimi*. (Edi: Erol Geçgin, Mahmut Baltacı). Detay Yayıncılık.
- BADEM, A.; AKTURFAN, M. (2020). Yöresel bir çorba: arabaşı (arap aşu, ara aşu). İçinde M. S. Küçüktağı, Y. Seçim, M. M. Adabalı, & M. Yılmaz (Eds.), *Anadolu Mutfak Kültüründen Esintiler*. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- BALDWIN, W. (2017). The transference of asian hospitality through food: chef’s inspirations taken from asian cuisines to capture the essence of asian culture and hospitality. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 8(January), 7–13. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2017.01.002>
- BAYSAL, A.; ÖVER, N. (2021). *Ekmeğek; Beslenme ve Sağlık Yönünden Önemi*. <http://www.turkish-cuisine.org/print.php?id=234&link=http://www.turkish-cuisine.org/ingredients-7/ingredients-used-in-turkish-cuisine-66/grains-and-breads-234.html> Erişim tarihi: 27.06.2021
- GÖKTAŞ, Ö. (2011). Türk kültüründe ekmeğekle ilgili inanışlar. *Yüksek lisans tezi*. Sakarya Üniversitesi).
- GÜRBÜZ, S.; ŞAHİN, F. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- IFLAZOGLU, N.; SARPER, F. (2021). Zahtar and its place in culinary culture: Sample of Hatay Cuisine. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 23, 100302.
- JEROME, W. N.; PELTO, H.G.; KANDEL, F.R (1987). *An Ecological Approach to Nutritional Anthropology*. Nutritional Anthropology, America, Redgrave Publishing Company.
- KOCA, N.,; YAZICI, H. (2014). Coğrafi Faktörlerin Türkiye Ekmeğek Kültürü Üzerindeki Etkileri. *Electronic Turkish Studies*, 9(8).
- ÖZDEMİR, F.; GÜNGÖR, B. (2016). Kültürel bir değer olarak unutulmaya yüz tutmuş geleneksel Hatay yemekleri ve bu kültürel değerin korunması önerileri. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4, Special issue 1, 190-199.
- ÖZGÜDENLİ, O.G.; UZUNAĞAÇ Ö. (2014). Selçuklu Anadolusu’nda ekmeğek, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 43-72. doi: 10.16985/MTAD.201417924

- PATTON, M. (2014). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice*. Sage publications.
- RAY, U.C.; DEMİRTAŞ, N. (2019). Hatay Mutfağı Yöresel Yemeklerinin Turizm İşletme Belgeli Lokanta Mönülerinde Kullanımı: Antakya Örneği. *III. Uluslararası Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 25-27 Haziran.
- SAUNDERS, M.; LEWIS, P.; THORNHILL, A. (2012). *Research methods for business students*. Pearson Education Limited.
- TEZ, Z. (2021). *Lezzetin Tarihi, Geçmişten Bugüne Yiyecek, İçecek ve Keyif Vericiler*. Hayy Kitap.
- TEZCAN, M. (2021). *Türk Mutfağı Kültüründe Ekmekler ve Hamurışı Yemekler*, (Tarım ve Hayvancılık Bireşimi). <http://www.turkish-cuisine.org/print.php?id=234&link=http://www.turkish-cuisine.org/ingredients-7/ingredients-used-in-turkish-cuisine-66/grains-and-breads-234.html> Erişim tarihi: 27.06.2021
- TÜRK, H., (2002). *Nusavrilik (Arap Aleviliği) ve Nusayrilerde Hızır İnançları*. Ankara, Ütopya Yayınevi.
- TÜRK, H.; ŞAHİN, K. (2014). Antakya Geleneksel Yemek Kültürü. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi; Cilt 1, Sayı 2 (2004)*.
- YILDIRIM, O.; KARACA, O. B.; ÇAKICI, A. C. (2018). Yöresel Yemeklere Konaklama ve Yiyecek İçecek İşletmelerinin Menülerinde Yer Verilme Durumu: Adana ve Mersin Bölgesinde Bir Araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 376, 398.
- ZÜLFİKAR, H. (2012). Anlamları, Deyimleri ve Çeşitleriyle Ekmek. *TDK Türk Dili Dergisi, CIII, 728, 12-17*.

Kaynak kişiler:

- Kaynak Kişi-KK1: S. E., 1969, Altınözü, Hatay, Temizlik görevlisi, Görüşme Tarihi: 03.05.2021
- Kaynak Kişi-KK2: S. A., 1965, Defne, Hatay, Börek ustası, Görüşme Tarihi: 18.05.2021
- Kaynak Kişi-KK3: M. S. K., 1977, Ankara, Polis memuru Görüşme tarihi: 03.05.2021
- Kaynak Kişi-KK4: M. A., 1980, Antakya, Hatay, Fırın ustası, Görüşme tarihi: 18.05.2021
- Kaynak Kişi-KK5: İ. D., 1987, Antakya, Hatay, Fırın ustası, Görüşme tarihi: 18.05.2021
- Kaynak Kişi-KK6: S. C., 1975, İskenderun, Hatay, Aşçı, Görüşme tarihi: 18.05.2021
- Kaynak Kişi-KK7: G.Y., 1979, İskenderun, Hatay, Aşçı (işletme sahibi), Görüşme tarihi: 18.05.2021
- Kaynak Kişi-KK8: U. B., 1975, Antakya, Hatay, Fırın ustası (işletme sahibi), Görüşme tarihi: 14.05.2021
- Kaynak Kişi-KK9: M. M., 1988, Antakya, Hatay, Fırın ustası (işletme sahibi), Görüşme tarihi: 10.05.2021
- Kaynak Kişi-KK10: G. Ç., 1984, Yayladağı, Hatay, Fırın ustası, Görüşme tarihi: 06.05.2021
- Kaynak Kişi-KK11: H. B., 1980, Antakya, Hatay, Fırın ustası, Görüşme tarihi: 18.05.2021
-